

YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA TARIX VA IJTIMOIIY FANLARNING DOLZARB MASALALARI, RIVOJLANISH TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI

Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari

Qarshi - 2024

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

QARSHI INNOVATSION TA’LIM UNIVERSITETI

**“YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA
TARIX VA IJTIMOIIY FANLARNING DOLZARB
MASALALARI, RIVOJLANISH TENDENSIYALARI
VA ISTIQBOLLARI”**

*Mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy
anjumani materiallari
2024-yil 17 – 18-may*

Qarshi – 2024

“Yangi O‘zbekiston sharoitida tarix va ijtimoiy fanlarning dolzarb masalalari, rivojlanish tendensiyalari va istiqbollari” mavzusida respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Qarshi, 2024. – 518 bet.

Ushbu to‘plamda Yangi O‘zbekiston sharoitida tarix va ijtimoiy fanlarning dolzarb masalalari, O‘zbekistonda Uchinchi Renessansning tarixiy asoslari, fan, ta’lim, madaniy taraqqiyotning zamonaviy tadqiqotlardagi tahlili, qadimgi va zamonaviy sivilizatsiyalar tizimida Qashqadaryo vohasida kechgan tarixiy-madaniy jarayonlarning ahamiyati hamda so‘nggi yillarda tarix va ijtimoiy fanlar muammolari va istiqbollariga doir masalalar qamrab olingan.

Ushbu to‘plam keng jamoatchilik, davr tarixi bilan qiziquvchilar, tarixchilar va talaba yoshlarga mo‘ljallangan.

MAS’UL MUHARRIR

Eshov Boxodir Jurayevich – tarix fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI

Raxmonov L.T.	– Qarshi innovatsion ta’lim universiteti rektori
Xolmirzayev N.S.	– Qarshi innovatsion ta’lim universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo’yicha prorektor, texnika fanlari nomzodi, dotsent
Ibragimov E.X.	– Qarshi innovatsion ta’lim universiteti Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo’yicha birinchi prorektor, falsafa fanlari bo’yicha falsafa doktori, dotsent
Ergasheva Yu.A.	– Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti “O‘zbekiston tarixi” kafedrasi mudiri, tarix fanlari doktori, professor
Xasanov A.M.	– Qarshi davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori
Abdullayev O‘.Sh.	– Qarshi innovatsion ta’lim universiteti Akademik ishlar departamenti boshlig‘i, tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori, dotsent
Ochilova O.R.	– Qarshi innovatsion ta’lim universiteti Ijtimoiy fanlar va raqamli texnologiyalar kafedrasi mudiri, tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori
Samadova N.M.	– Qarshi innovatsion ta’lim universiteti Ijtimoiy fanlar va raqamli texnologiyalar kafedrasi katta o‘qituvchisi, tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori
Xo‘jayorov A.O.	– Qarshi innovatsion ta’lim universiteti Ijtimoiy fanlar va raqamli texnologiyalar kafedrasi katta o‘qituvchisi

Ushbu ilmiy – amaliy anjuman materiallari Qarshi innovatsion ta’lim universiteti Ilmiy Kengashining xulosasiga muvofiq nashrga tavsiya etilgan
(2024-yil 30-aprel, 9-son bayonnoma)

To‘plamga kiritilgan ma’lumotlarning to‘g‘riligi, stilistik bexatoligi uchun mualliflar mas’uldir.

© Qarshi innovatsion ta’lim universiteti, 2024

KIRISH SO'ZI

Raxmonov Lochin To'xtamishovich **Qarshi innovatsion ta'lim universiteti rektori**

Bugun Yangi O'zbekiston hayotining barcha sohalari chuqur islohotlar maydoniga aylangan. Bu jarayonda ijtimoiy sohaning asosi hisoblangan ta'lim tizimidagi o'zgarishlarga islohotlarning bosh mavzusi sifatida e'tibor qaratilmoqda. Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim tizimining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish bo'yicha amaliy ishlar hal qiluvchi bosqichga kirdi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida davlatimiz rahbarining 2019-yil 8-oktyabrdagi farmoni bilan tasdiqlangan **O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2023-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi** sohadagi yangi islohotlar uchun debocha vazifasini bajarib bermoqda.

Ushbu hujjatga intellektual taraqqiyotni jadallashtirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish hamda xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirish singari vazifalar asos qilib olindi.

Bugungi kunda ta'lim tizimini yanada rivojlantirishga qaratilgan beqiyos e'tiborni va bu yo'nalishda amalga oshirilayotgan ezgu ishlarning samaralarini kundalik faoliyatimizda yaqqol his qilmoqdamiz. O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilish, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, innovatsion fan va ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga diqqat va e'tibordagi muhim masala sifatida qaralmoqda.

Buning uchun avvalambor, xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy etish, o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy-tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyatining uzviy bog'liqligini nazarda tutuvchi "Universitet 4.0" kontsepsiyasini bosqichma-bosqich joriy etish, oliy ta'lim muassasalarida innovatsion markaz, texnopark, forsayt, texnologiyalar transferi, startap, akselerator markazlarini tashkil etish hamda ulami tegishli tarmoq, soha va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tadqiq qiluvchi va prognozlashtiruvchi ilmiy-amaliy muassasalar darajasiga olib chiqish, xorijiy ta'lim va ilm-fan texnologiyalari yutuqlarini jalb etish, ta'limning ishlab chiqarish korxonalari va ilmiy-tadqiqot institutlari bilan o'zaro manfaatli hamkorligini yo'lga qo'yish talab etilmoqda.

2024-yilni O'zbekistonda **"Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"** deb e'lon qilinishi munosabati bilan oliy ta'lim muassasalari faoliyatini qo'llab-quvvatlash borasida ham bir qator samarali ishlar olib borilmoqda. Davlat oliy ta'lim muassasalari bilan bir qatorda nodavlat oliy o'quv yurtlarining faoliyati ham rag'batlantirilmoqda. Jumladan, o'tgan davr mobaynida bizning Qarshi innovatsion ta'lim universiteti ham viloyat va respublika miqyosida o'zining munosib o'rniga ega bo'ldi. Ishlab chiqarish jarayoniga raqobatbardosh kadrlar tayyorlash maqsadida ish beruvchi tashkilotlar hamda bozor talabalaridan kelib chiqqan holda o'quv, ilmiy va innovatsion faoliyatni yangi bosqichga ko'tarishga qaratilgan amaliy say-harakatlar boshlab yuborildi.

Universitetimizning xalqaro nufuzini oshirish maqsadida Janubiy Koreyaning Seul va Ansan shaharlarida joylashgan Hanyang Erika universiteti va Gachon universiteti, Belgorod davlat milliy tadqiqot universiteti, Rossiya Federatsiyasining Nijniy Novgorod davlat Lingvistika universiteti o'rtasida qo'shma ta'lim dasturini amalga oshirish, professor-o'qituvchilar, olimlar va talabalar o'rtasida o'zaro ilmiy ma'lumot va materiallar almashinuvini yo'lga qo'yish, qo'shma tadqiqot dasturlari, qo'shma konferensiyalar tashkil etish maqsadida hamkorlik aloqalari o'rnatildi.

Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 18-yanvardagi 16-son buyrug'iga asosan Qarshi innovatsion ta'lim universitetida **"Yangi O'zbekiston sharoitida tarix va ijtimoiy fanlarning dolzarb masalalari, rivojlanish tendensiyalari va istiqbollari"** mavzusida respublika ilmiy-amaliy anjumani o'tkazilayotganligi ham bugungi kunda ilm-fan sohasidagi yangiliklarni o'rganish, amaliyotga tadbiq etish hamda yosh tadqiqotchilarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan e'tiborning namunasidir.

Mazkur anjumanni tashkil etishdan asosiy maqsad ilm-fan sohasida yangi qirralarni yoritish uchun izlanayotgan barcha tadqiqotchilarning ishlarini tahlil etish, ularga o'z ilmiy ishlarini takomillashtirishda amaliy yordam berish, ularning oldida turgan yangi marralarni belgilab berishdan iboratdir. O'ylaymanki, bugungi anjumanda ham eng dolzarb masalalar va ularning yechimi bo'yicha aniq taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Barcha anjuman ishtirokchilariga kuch-quvvat, sog'liq-salomatlik, konferensiya ishiga muvaffaqiyat tilayman.

**1-SHO'BA. O'ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANSNING TARIXIY ASOSLARI
(SIVILIZASIYAVIY YONDOSHUVLAR)**

**СУРХОН ВОҲАСИНИНГ ИЛК ДАВЛАТЧИЛИГИ ВА ШАҲАР МАДАНИЯТИ ЎРТАСИДАГИ
БОҒЛИҚЛИК**

Эшов Боходир Жўраевич
тарих фанлари доктори, профессор
Қарши давлат университети

Ўрта Осиёдаги урбанизация жараёнлари тадқиқотчиларининг изланишларига кўра, шаҳармонанд ва илк шаҳарлар тараққиёти турли-туман омиллар билан боғлиқ ҳолда кечган. Ушбу омиллар (янги ерларнинг ўзлаштирилиши, аҳоли масканларининг тизимлашуви, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, миграция ва ҳок.) урбанизация жараёнларининг тараққиётини таъминлаш билан бирга, уларнинг янада тараққий этишига туртки бўлган. Тадқиқотчиларнинг қиёсий таҳлиллари ушбу ҳолатни тасдиқлайди.

Т.Шириновнинг фикрича, Сурхон воҳасида дастлабки шаҳарларнинг вужудга келиши ва бажарган вазифалари ўз давридаги ижтимоий-иқтисодий, табиий ёхуд маданий заруриятдан келиб чиқадиган жараёндир. Ўтроқ аҳоли масканларининг вазифавий фаолиятини, уларнинг шаҳар марказлари сифатидаги аҳамиятини кенг хронологик кўламда қайта тиклаш учун фақат археологик тадқиқотларнинг натижалари етарли эмас. Олимнинг таъкидлашича, Шимолий Бақтриядаги дастлабки аҳоли масканлари жамият тараққиётининг турли тарихий жиҳатларини – сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, демографик ва бошқа томонларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам урбанизация жараёнларини ўрганиш ва таҳлилдан ўтказиш муаммосини ҳал қилишда таянч фанлар натижаларидан ҳам фойдаланиш тавсия этилади [1:214-215].

Сурхон воҳасидаги илк урбанистик марказларнинг функциялари нуқтаи назаридан улар яқин атрофдаги аҳоли масканлари билан ўзаро мулоқотда бўлганлигини ҳам таъкидлаш лозимдир. Шу ҳолатга эътибор берадиган бўлсак, турли функцияли шаҳар-марказлар мавжуд бўлиб, В.Массоннинг фикрича, улардан бир-иккитаси асосий вазифа бўлиши мумкин. Олим кўп вазифали шаҳарларни қуйидаги гуруҳларга ажратади: илк давлатчилик марказлари, яқин ҳудудлардаги қишлоқ хўжалик қўшнилари маркази; иқтисодий йўналишдаги савдо-хунармандчилик масканлари; ҳарбий-маъмурий функциялар; маданий-мафкуравий функциялар [2:5-7]. Бу жиҳатларнинг ҳар бири аввало – шаҳар масканлардаги мавжуд аҳоли машғулоти ва турмуш тарзи юритиши билан боғлаш мақсадга мувофиқдир.

Бажарган вазифалари асосида тарихшуносликда Шимолий Бақтрия шаҳарлари атроф қишлоқ хўжалик ҳудудлари маркази, илк давлатчилик марказлари, савдо хунармандчилик, ҳарбий-маъмурий, маданий-мафкуравий марказлар кабиларга ажратилади. Айрим (Сополли, Жарқўтон, Кучуктепа, Қизилтепа) ҳолларда турли вазифаларнинг синтези (бирикиши) ҳам кузатилади. В. Массоннинг қайд этишича, қадимги шаҳарлар маълум функцияларни бажариш билан бирга, мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг марказлари ҳам ҳисобланади. Шунингдек, давлатчилик тизимида ҳам дастлабки шаҳарлар бутун ижтимоий-иқтисодий тизимнинг таркибий қисмини ташкил этиб, унинг ривожланиш босқичларини ифодалайди [3:21].

Урбанизация жараёни нисбатан кучлироқ кечган ҳудудлардаги (хусусан, Сурхон воҳасида) аҳоли ўтроқ ишлаб чиқариш хўжалиги юритган бўлиб, бу минтақаларда мудофаа вазифаси бирламчи ҳисобланган. Тадқиқотчилар бундай масканларни битта

табiiй минтақада – йирик дарёларнинг ҳосилдор водийсида, сув таъминоти барқарор бўлган воҳаларда ёки тармоқланган сув манбалари доирасида жойлашганлигини таъкидлайдилар [4:183-196]. Бундай ҳудудларга ҳаётий муҳим маҳсулотлар билан яхши таъминланмаган ҳудудлардан босқинчилик ҳужумлари уюштирилиб турилган бўлиши мумкин эди.

В.Массоннинг фикрича, тараққиёт босқичларида айрим ҳудуднинг тарихий-маданий ривожланиши жараёнида шаҳарларнинг асосий вазифалари ўзгаришсиз қолмаган ва шаҳарнинг тараққиётига таъсир этувчи омиллар мажмуи: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, демографик ва ниҳоят экологик омилларга кўп жиҳатдан боғлиқ ҳолда кечган [5:66]. Б.Эшовнинг фикрича, мазкур омилларнинг таъсирига қараб алоҳида шаҳарларнинг етакчи вазифалари қўшилиши ёки ажралиши мумкин бўлган. Мисол учун, йўлларнинг йўналиши ўзгарган тақдирда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик марказлари гуллаб яшнаган ёки инқирозга учраган, ҳудудий чегаралар ва сиёсий барқарорлик ўзгарган тақдирда чегаралардаги қалъа шаҳарлар янада мустаҳкамланган ёки ташлаб кетилган, географик шароит ўзгарган ҳолатларда шаҳарлар пайдо бўлган ёхуд улар бутунлай ташлаб кетилиб маълум ҳудудларга силжиган ёки кўчган [6:134-137].

Урбанизация жараёни маълум минтақада жамият тараққиёти юқори поғонага кўтарилганини тасдиқлайди. Тадқиқотларнинг таҳлиллари ҳам шаҳарларда яшайдиган аҳолининг ижтимоий, мулкӣ ва этномаданий белгиларига кўра хилма-хиллиги мазкур даража қанчалик ривожланганидан далолат беради [7:56]. Бу жиҳатлар илк давлатчилик марказлари бўлган ёдгорликларнинг турли қисмларида (арк, шаҳристон, қалъа) учрайдиган археологик белгиларидаги фарқларда, шаҳарнинг турли қисмларидаги маданий қатламлардан топилган ашёларнинг ижтимоий таркибида, ижтимоий ҳолатни белгиловчи зеб-зийнат буюмларининг пайдо бўлишида ва мазкур буюмларни ишлаб чиқарувчи ҳунармандчиликнинг юқори табақаларга хизмат қилувчи алоҳида тармоғига айланишида, дафн маросимини ўтказиш ва меъморчилик қурилмалари (ибодатхоналар ва саройлар) барпо этишга кетган меҳнат сарфидаги жиддий фарқларда ўз аксини топади [8:116].

Р.Х.Сулаймоновнинг тадқиқотларига кўра, илк темир даврига ўтиш билан Ўрта Осиёнинг жанубида қалъалари, диний мажмуалари ва мудофаа иншоотларига (миноралар, буржлар) эга бўлган Жарқўтон каби илк шаҳар марказлари баланд пойдевор устида бунёд этилган Кучуктепа, Таллашқонтепа каби масканлар билан алмашади. Кейинроқ эса Қизилтепа каби кўҳна шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўраб олинади. Сурхон воҳаси шаҳарларининг ушбу умумий режаси давлатчилик ривожланишининг шаҳарсозлик маданиятида ўша даврда бажарган вазифасига қараб баъзан мураккаблашган кўринишда, баъзан асосий белгиларини сақлаган кўринишда тараққий этади. Бу жараёнда жамоат иншоотлари – қалъа, ибодатхона ва саройлар баъзан ягона меъморий мажмуада жойлашса, баъзан алоҳида-алоҳида жойлашади. Шаҳарни ўраб турган мудофаа деворлари уни атроф қишлоқ хўжалик ҳудудларидан ажратиб турган. Бу ҳудудда кейин қисқа вақт ичида шаҳаролди шаклланиб, бу ерда одатда ҳунармандчилик ишлаб чиқариш, қабристонлар, диний иншоотлар ва саройлар жойлашган [9:90-100].

Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари ҳозиргача тўла ечимини топмаган бўлиб, бу масаладаги баҳс-мунозаралар давом этмоқда. Неолит давридан бошланиб, бронза даврида анъанага айланиб борган сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик минтақа хўжалигининг асосини ташкил этган. Воҳалардаги суғорма деҳқончиликнинг юқори унумдор шакллари ўша давр жамиятида ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Натижада, деҳқончиликнинг ривожини туфайли қўшимча маҳсулот ва хусусий мулк кўринишлари пайдо бўлишига замин яратилди.

Ўзбекистонда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, ўрта, қуйи) оқимлари бўйларида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида,

Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида шаклланиб ривожланади. Тадқиқотларга кўра, мил.авв. II м.й.нинг охирига келиб ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви ҳамда деҳқончиликдан ажралиб алоҳида ҳўжалик тармоғи сифатида ривожланиши тарихий-маданий воҳалардаги иқтисодий тараққиёт учун кенг имкониятлар яратади ҳамда илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайиши учун муҳим аҳамият касб этди. Илк давлатчиликнинг ривожланишида дастлабки шаҳарлардаги ўзаро айирбошлаш, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ҳам аҳамияти ниҳоятда катта бўлган [10:87]. Жанубий ва шимолий ҳудудлардан топилган археологик ашёлардаги жуда кўпгина ўхшашликлар бу ҳудудлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалардан, қадимги йўللarning тараққий этганлигидан далолат берадики, бу жараёнлар ҳам дастлабки шаҳарлар билан бирга илк давлатчиликнинг асосий омилларидан ҳисобланади [10:87].

Тадқиқотлар натижаларига кўра, Сурхон воҳасида жойлашган йирик мустаҳкам масканлар ўрни ва атрофларида (Сополли, Жарқўтон, Кучуктепа, Қизилтепа, Бандихон) дастлабки шаҳар марказлари шаклланиб ривожлана бошлаган [11:134-137]. Илк шаҳарлар қишлоқлардан иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқеи билан ажралиб турган. Бундай шаҳарлар ўзлари жойлашган воҳаларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва ҳарбий марказлари вазифаларини бажарган.

Тадқиқотлардан маълумки, минтақадаги дастлабки давлатларнинг шаклланиш жараёни деҳқон-чорвачилик иқтисодий ҳаёт, ихтисослашган ҳунармандчилик ва шаҳар марказларининг пайдо бўлиши билан боғланади. Ҳозирги кунга қадар олиб борилган археологик изланишлар натижалари бу минтақа ҳудудларда илк темир давридаги ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг айрим муҳим масалаларини янги асосда изоҳлашга имконият яратади. Аммо, шунга қарамасдан бу масала тўлиқ ечимини топмаган бўлиб, хусусан, Ўрта Осиё энг қадимги давлатлари типологияси ва хронологияси, давлатчилик тараққиётида илк шаҳарларнинг аҳамияти муаммоси айниқса долзарбдир.

Илк урбанистик марказлар тадқиқотларга кўра, дастлабки давлатларнинг марказлари сифатида шаклланган ва бу масала кўпгина тадқиқотчилар томонидан махсус кўриб чиқилиб, ривожланиш тараққиётининг турли даврлари белгиланган [12:42-44]. Ҳозирги кунга қадар олинган янги маълумотлар асосида бу масалага бирмунча аниқликлар киритилди. Хусусан, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Қадимги Бақтрия ҳудудларида мил. авв. II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларига оид энг қадимги шаҳар харобалари учрамайди, илк темир даври шаҳарларининг шаклланиши эса мил. авв. VII – VI асрларга оиддир. Мил. авв. VIII асрнинг охири – VII асрга келиб Ўрта Осиёнинг жанубидаги қишлоқлар ривожланишида жадаллик билан ўзгаришлар бошланиб, Бақтрия ҳудудларида ўзида шаҳарсозлик белгиларини (мустаҳкам деворлар, саройлар, буржлар, хандақлар, деворлардаги ўқ отиш йўлаклари ва бошқ.) акс эттирувчи манзилгоҳлар пайдо бўлади. Илк темир даврига оид бундай манзилгоҳларнинг сони Бақтрияда кўпчиликни ташкил этади.

Шаҳар мавқеини белгилаб берувчи омиллар Ўрта Осиёдаги барча йирик қишлоқларнинг ҳаммасида ҳам кузатилмайди. Шунга қарамасдан таъкидлаш лозимки, уларнинг барчаси ҳарбий тўқнашувлар пайтида қалъа-қўрғон вазифасини бўлиши мумкин. Бу борада А.М.Беленицкий ҳарбий-маъмурий марказлар сифатида пайдо бўлган қадимги шаҳарлар савдо-ҳунармандчилик марказларига айланиб боради деб ҳисоблайди [13:38]. Тарихшуносликда ўрганилган таҳлиллардан хулоса қилиш мумкинки, Ўрта Осиё ҳудудларида илк давлат уюшмаларининг шаклланишида илк шаҳарлар ва ҳарбий-сиёсий омиллардан ташқари ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳам катта аҳамиятга эга эди. Сабаби, сиёсий жиҳатдан шаклланган давлат ёки уюшма бошқарув тартиби, ижтимоий-маданий марказлар ва иқтисодиётсиз тараққиёт босқичига кўтарила олмаслиги эътироф этилган [14:30].

Сўнгги йиллардаги М.Х.Исомиддиновнинг изланишларига кўра, мил. авв. VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёнинг жанубида мустақам муносабатлар деворлари билан ўралган йирик аҳоли пунктлари шаклланади. Шунга ўхшаш жараёнлар Марғиёна ва Сўғд ҳудудларида ҳам кузатилган. Олимнинг фикрича, бу ҳудудлар қадимги Бақтрия ҳудудлари билан узвий боғланади. Кейинги даврларда бу умумийликка Хоразм ҳам қўшилади. Бақтрия маданиятининг кучли таъсири даставвал юқори даражада ривожланган шаҳар маданиятида кузатилган [15:20].

Б.Эшов юқоридаги фикрларга қўшимча қилиб, бир-бирига жуда ўхшаш буюмларнинг топилиши фақат усталарга эмас балки, савдо-сотиқ муносабатлари, ўзаро алмашинув ва қадимги савдо-транзит йўлларида ҳам боғлиқлигини таъкидлайди. Мавжуд ёзма ва археологик маълумотларни таҳлил қилиб шундай хулоса чиқариш мумкинки, Бухоро ва Хоразм ҳудудларидаги қадимги йўллар биз ўрганаётган даврда воҳа ичидаги ички ёки иккинчи даражадаги йўллар вазифасини ўтар эди. Асосий савдо йўллари эса Бақтриядан Жанубий Сўғд (Қашқадарё) ва Марказий Сўғд (Самарқанд) орқали Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсига ўтиб кетарди [16:30].

Ш.Т.Одиловнинг Сўғдиёна давлатчилиги масалаларига бағишланган сўнгги йиллардаги илмий тадқиқотлари айниқса диққатга сазовордир [17:23-30]. Олим Сўғдиёнада, хусусан Зарафшон воҳасида топиб текширилган илк темир даврига оид археологик маълумотларни бошқа ҳудудлар билан қиёсий солиштириб чуқур илмий таҳлил этган. Бухоро атрофларидаги «аҳамонийлар даври» ёдгорликлари унча катта бўлмаган ҳудудларда жойлашган бўлиб, бу маскан ташқи кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Бу этно-маданий вилоят аввало Амударё воҳаси (Хоразм, Марғиёна, Бақтрия-Тоҳаристон), Жанубий Сўғд, Марказий Сўғднинг бир қисми, Бухоро Сўғдининг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий ҳудудлари, шунингдек, Уструшона каби тарихий вилоятларни ўз ичига олган. Қадимги Бақтрия ҳудудларидан кўчиб бориш бевосита Амударё, Сирдарё, Қашқадарё сув ҳавзалари ва уларнинг ирмоқлари орқали бўлиб ўтган.

Б.Эшовнинг фикрича, айнан мана шу даврда Жанубий Сўғднинг каттагина қисми ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирилиб дарё воҳалари ва текисликларда суғорма деҳқончилик ва ихтисослашган ҳунармандчилик гуркираб ривожланаётган эди. Қўшни Қадимги Бақтриянинг каттагина ҳудудларида ҳам айнан мана шу ҳолатни кузатишимиз мумкин.

Археологик изланишларнинг кўрсатишича, суғорма деҳқончилиكنинг ривожланиши ва ихтисослашган ҳунармандчилик натижасида бронза давридаёқ Ўрта Осиё ҳудудларида ижтимоий табақаланиш ва мулкый тенгсизлик пайдо бўлади. Шимолий Бақтриядаги бу жараён фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Яқин Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Ҳар бир жамоанинг ривожланиши унинг ички қонуниятларидан келиб чиқса ҳам, дастлабки марказлардан келиб чиққан ташқи таъсир четдаги вилоятларнинг тақдирида катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди.

Хуллас, сўнгги 15-20 йил ичида Бақтрия шаҳарлари тарихига доир олинган янги археологик маълумотлар уларнинг илк давлат уюшмалари пайдо бўлишидаги аҳамиятини янада кенгроқ изоҳлаш имконини яратади. Бу маълумотларга қараганда, илк темир даври умумий жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил этган. Шаҳарлар ва манзилгоҳлар жойлашувининг ташқи белгилари – катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошлиқлари ёки уй хўжайинлари, шунингдек, алоҳида қишлоқ кўрғонларини бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. Ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида уйга, ишлаб чиқариш буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ

хўжалик маҳсулотлари захиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ширинов Т.Ш. Социальная структура города II тыс. до н.э. и проблемы государственности Средней Азии. Тезисы докладов. – Самарканд, 1994. – С.214 – 215.
2. Массон В.М. Типология древних городов и исторический процесс // Древние города. - Л.: Наука. 1977. – С.5 – 7.
3. Массон В.М. Городские центры раннеклассовых обществ // История и археология Средней Азии. – Ашхабад: Ўлим, 1978. – С.21.
4. Большаков О.Г., Якобсон В.А. Об определении понятия “город” // История и культура народов Востока (древность и средневековые). – Л.: Наука, 1993. – С.183 – 196.
5. Массон В.М. Процессы урбанизации в древней истории Средней Азии // Древний город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – С.66.
6. Эшов Б. Узунқир, Китоб, Кеш, Шахрисабз // Халқаро конф. мат. Тошкент: Фан. 2002. – Б.134 – 137.
7. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиё қадимги шаҳарларининг марказлар сифатидаги аҳамияти масалалари // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2006. – № 4. – Б.56.
8. Буряков Ю.Ф., Радиловский В.В. Модельное построение урбанизационного процесса, основанного на логической структуре // Комплексные методы в исторических исследованиях. – М.: Наука, 1987. – С.116.
9. Сулейманов Р.Х. К периодизации и типологии древних и средневековых городов Средней Азии // Археология Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1990. – С.90 – 100.
10. Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. – Тошкент: Akademiyа, 2009. – Б.87.
11. Эшов Б.Ж. Илк шаҳарлар давлатчилик пайдо бўлишининг асосий омили // Конференция материалари. – Тошкент: Академия, 2001. – Б.134 – 137.
12. Дьяконов И.М. Проблемы Вавилонского города II тыс до н.э. // Древний Восток. Города и торговля. – Ереван: 1973. – С.115; Массон В.М. Проблема древнего города... – С.3 13; Литвинский Б.А. Древний среднеазиатский город (местные традиции и иноземные модели) // Древний Восток, города и торговля (III – I тыс. до.н.э.). АН Арм. ССР, 1973. – С.99 – 125; Сагдуллаев А.С. Заметки о раннем железном веке ... – С.229 – 234; Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис к пути развития. – Киев: Знание, 1989. – С.210; Аскарлов А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура ... – С.132 – 140; Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии// Автореф. дисс... док. ист. наук. – М.: Институт археологии РАН, 1993. – С.42 – 44. ва бошқ.
13. Беленицкий А.М. О рабовладельческой формации в истории Средней Азии // Тезисы докл. и сообщений к совещанию по археологии Средней Азии. – Л.: Наука, 1968. – С.38.
14. Эшов Б. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореф. дисс... док. ист. наук. – Ташкент: Институт истории АНРУз. 2008. – 30 с.
15. Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.20.
16. Эшов Б. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореф. дисс... док. ист. наук. – Ташкент: Институт истории АНРУз. 2008. – 30 с.
17. Адылов Ш.Т. На заре урбанизации и государственности в Бухарском оазисе // Бухара и мировая культура. Динамика культурного процесса в столицах восточных цивилизаций. Вып. 1. – Бухара, 1993. – С.51 – 55; Ўша муаллиф. Поселение Уртатеп (некоторые предварительные итоги обследования) // ОНУ. – Ташкент, 1995. – №5-6-7-8. – С.47 – 50; Ўша муаллиф. Истоки и возникновение цивилизации и государственности в Западном Согде // ОНУ. – Ташкент, 1998. – №4 – 5. – С.23 – 30.

**ВКП(б) МК Ўрта Осиё Бюроси ҳамда Марказий Комитетнинг Ўзбекистон
ССРдаги Вакиллиги (Игнатъев миссияси)нинг юртимиздаги машъум
фаолияти (1949 йил январь – 1950 йил декабрь)**

Ражабов Қахрамон
тарих фанлари доктори, профессор
(Ўзбекистон ФА Тарих институти)

Фашизмга қарши уруш мамлакатимиз ва совет халқининг ғалабаси билан тугаган бўлса ҳам СССР олий сиёсий раҳбарияти томонидан XX аср 40-йиллари охири ва 50-йиллари бошларида янги қатағонлар ва мафкуравий компаниялар бошланди. Ўзбекистонда ҳам 1948 – 1949 йилларда 20 нафардан ортиқ таниқли олимлар, шоирлар, ёзувчилар, яъни илм-фан ва маданият арбоблари қатағон қилиниб, 15-20 йил муддатга озодликдан маҳрум этилди. Бироқ Марказ бу билан қаноатланмасдан 1949 йили декабрда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросини ҳамда Марказий Комитетнинг Ўзбекистон ССРдаги вакиллигини қайтадан тузиб, Семён Игнатъевни ВКП(б) МКнинг Ўзбекистон бўйича вакили ҳамда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси масъул секретари қилиб тайинлайди [1] ҳамда у бошчилигида Тошкентга махсус катта комиссия (у тарихий адабиётларда нотўғри равишда махсус илмий гуруҳ деб номланади) жўнатиб, Ўзбекистонда янги қатағон сиёсатини давом эттиришни талаб қилади. С.Игнатъев Тошкентдаги қисқа, бироқ машъум миссияси (1949 йил март – 1950 йил декабрь) давомида мамлакат ва партиядagi иккинчи шахс Г.Маленковнинг қўллаб-қувватлашига таяниб, Ўзбекистондаги ижодкор зиёлиларни қатағон қилишни бошлайди. Москвадан юборилган махсус бригада эса С.Игнатъев гуруҳига ёрдам беради.

Бу пайтда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети идеология секретари (мафкура котиби) лавозимида фаолият кўрсатган Нуриддин Муҳитдиновнинг кейинчалик ёзган “Кремлда ўтган йилларим” мемуар китобида у А.Ниёзовнинг республикага сиёсий раҳбарлик қилган қарийб 6 йиллик даврини ҳолис кўрсатишга ҳаракат қилган. С. Игнатъев миссияси республиканинг биринчи раҳбари томонидан қўллаб-қувватланди. Ана шу масалада биринчи секретарь (А.Ниёзов) ва идеология секретари (Н.Муҳитдинов) ўзаро тортишиб қолишган. Н.Муҳитдинов бу ўринда Марказдан келган С.Игнатъев фикрларини эмас, балки Ўзбекистон ва ўзбек халқи манфаатларини ҳимоя қилади.

Н.Муҳитдинов бу воқеаларни қуйидагича хотирлайди:

“Ўша кунлари Ўзбекистонга Москвадан илм-фан ва маданият ходимларининг катта гуруҳи, улар билан бирга ВКП(б) Марказий Комитетининг вакили ҳам келган эди. Улар Ўзбекистоннинг ҳар бир йирик олими ва маданият арбоби ижодини синчиклаб ўрганишди. Ўтказилган фаоллар мажлисида гуруҳ раҳбарлари партиянинг “миллий сиёсатини бузиб кўрсатаётган”, “ўзбошимчаликни, сарой шеърляти ва мусиқасини оммалаштираётган”, “ўзбек маданиятини маҳдудлаштиришга ва уни Иттифоқдан ажратиб олишга интилаётганлар”ни шафқатсиз танқид қилдилар. Москвага қайтиб келган гуруҳ Ўзбекистонда мафкура ва маданият ишларининг аҳволи ҳақида баённома ёзди.

40-йилларнинг охирларида ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон бўйича вакили тартиби жорий қилинганди. Тошкентга вакил – С.Д.Игнатъев, унинг хўжалик ва маданиятнинг асосий соҳалари бўйича юқори малакали мутахассислардан иборат бир неча ўн кишилик ходимлари етиб келишди. Улар Ўзбекистонда илм-фан, маданият, адабиётнинг тараққиёти масалаларини чуқур текширдилар. С.Д.Игнатъев текшириш

натижалари бўйича баённома тузиб, уни ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси номига юборди.

Республика зиёлилари орасида ихтилоф ҳукм сурарди. Масалан, санъат соҳасида бир қанча гуруҳлар вужудга келганди..." [2].

С.Игнатъев бошчилигидаги махсус вакиллик Ўзбекистонда бутун партиявий раҳбарликни қўлга олган ҳолда республика сиёсий раҳбариятига босим ва зуғум ўтказиб, Ўзбекистоннинг 60 нафар энг машҳур зиёлилари ва жамоат арбоблари, уларнинг фикрича, "миллатчилар гуруҳи" киритилган рўйхат ҳозирлаб, рўйхатга киритилган бу кишиларни зудлик билан партиядан ўчириш ва қамоққа олишни таклиф қилишди. С.Игнатъев гуруҳига республика турли идораларидаги айрим маҳаллий ходимлар ҳам "фаол" ёрдам кўрсатди. А.Ниёзовнинг Н.Муҳитдиновга эътироф этиб, бу сирни қуйидагича очади: "Ука, тўғри, мен уларни биламан. Аммо тегишли идоралар уларнинг миллатчилик фаолияти, хуфиёна учрашувлар ва гурунглار ўтказиб туришлари ҳақида ишончли далил-исботларга эга. Сизу биз бу ҳақиқат билан ҳисоблашмаслигимиз мумкин эмас... Рўйхат тегишли идоралар томонидан ижодий ташкилотлар ва Фанлар академиясининг айрим ходимлари билан биргаликда тузилган" [3].

Афсуски, С.Игнатъевнинг Ўзбекистондаги қабиқ ишларига юқори идораларда ҳамда ижодий уюшмаларда ўша даврда ишлаган айрим ўзбеклардан ташқари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети 2-секретари Р.Мельников, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси партком секретари В.Мильчаков, шунингдек, М.Шевердин, С.Самова ва бошқалар ҳам кўмак бериб, таниқли ижодкорлар ва олимлар ҳақидаги турли чақув маълумотлари ва тўхматга тўла материалларни унга етказишган. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг шу йиллардаги мафкура бўйича секретари Ҳабиб Турсунов (у тарихчи олим ҳам бўлган) Ёзувчилар уюшмасидаги соғлом кучлар эмас, балки махсус идоралар буйруғи ҳамда В.Мильчаков ва М.Шевердинлар томонида туриб, улар тайёрлаб берган маълумотлар асосида таниқли ёзувчиларни бадном этилишида фаол қатнашди [4].

Айнан ушбу ўринда А.Ниёзов эмас, балки бу пайтда Марказком котиблигидан ташқари Ўзбекистон ССР Олий Совети раиси (Олий Совет Президиуми раиси эмас!) лавозимига ҳам сайланган Нуритдин Муҳитдинов принципиал позицияда туриб, Москвага йўл олади ҳамда Г.Маленков билан ўзаро суҳбатда рўйхатдаги "миллатчилар гуруҳи" ўзбек халқининг таниқли ижодкор ва зиёлилари ҳамда улар совет давлати ва партияга содиқ кишилар эканлигини тушунтирди. Афсуски, А.Ниёзов касаллигини баҳона қилиб, Н.Муҳитдинов билан биргаликда Москвага учмайди. Н.Муҳитдинов 1950 йил баҳорида Москвада бўлган ўша учрашувда ВКП(б) МК секретари ва СССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари бўлган Георгий Маленковга шундай деган эди:

"Ўртоқ Маленков, Марказий Комитетнинг Ўзбекистон бўйича вакили ходимлари мазкур масалаларни ҳар тарафлама ўрганиб чиқишди, Москвадан келган бригада эса уларни синчиклаб муҳокама қилди. Биз буларнинг ҳаммасини ёрдам тариқасида қабул қиламиз. Шу билан бирга, Сизга тақдим этилган ҳужжатлардаги қўпол умумлаштиришлар ва кўр-кўрона айблашларга, адабиёт, санъат, маданият, илм-фаннинг муҳим масалалари бўйича қўлга киритилган ва киритилаётган ижобий ютуқларни менсимаслик, ҳатто атайлаб ерга уришга қўшилиб бўлмайди. Бундай ёндашув фақат зиёлиларнинг бир қисминигина эмас, балки минг йиллик тарихга, қадимий маданиятга эга бутун бошли халқни қаноатлантирмаслиги, ҳатто ранжишига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Х асрдаёқ Хоразмда биринчи Фанлар академиясига асос солинганди. Ҳаммамиз, жумладан, Ўзбекистон раҳбарияти йўл қўйилган камчиликларга барҳам беришга, маданиятда, илм-фанда тараққиётга эришишга астойдил интиламиз" [5].

Н. Муҳитдинов фикрларининг жим туриб эшитган Г.Маленковга у 60 нафар "миллатчилар" киритилган машъум рўйхат тўғрисида ҳам гапирди: "Яқинда мени бир

рўйхат билан таништиришди. Унга кўра, 60 нафар олим ва ижодий арбоб миллатчиликда, партия сиёсати, давлат манфаатларига қарши фаолият юргизганликда айбланадилар.

Улар забардаст, хизмат кўрсатган, ҳурматли одамлардир, уларнинг асарлари, илмий ишлари мамлакатимиздагина эмас, хорижда ҳам маълум ва машҳурдир. Мен, албатта, уларнинг ҳаммасини ҳам шахсан ва чуқур биламан, дея олмайман. Ўзбекистонга 1946 йилда қайтганман, орадан кўп ўтмасдан Наманганда меҳнат қилиб, ундан кейин Марказий Комитетга ишга ўтганман. Бироқ бу каби таниқли арбобларнинг сиёсий тақдирини рўйхат билан ҳал қилишнинг тўғри эканлигига шахсан шубҳа билан қарайман. Устига-устак, халқ аввал ҳам ўзининг кўп асл фарзандларидан жудо этилганди...

Георгий Максимиллианович, агар рўйхатдагиларнинг ҳаммасини ҳибсга олсак, у ҳолда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ким билан ишлайди? Ахир зиёлиларсиз республикани бошқариб бўлармиди? Айтгандай, асрлар, минг йиллар давомида ўзбеклар олимлар, ёзувчилар, шоирлар, хонандалар, созандаларга бой халқ бўлган, бас, шундай экан, биз ҳар бир ижодий арбобни асраб-авайлашимиз керак эди.

У менга тикилиб турди-да: “Тўғри”, деди.

Яна бир масалани кўтаришга рухсат беринг. Урушдан кейин ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон бўйича вакилиги тартиби жорий қилинган. Тошкентда жойлашган бу ваколатга Семён Денисович Игнатьев бошчилик қилади. Улар қўли остида турли соҳалар бўйича малакали мутахассислар гуруҳи иш олиб бормоқда. Уларнинг бирон-бирига шахсан ғаразим йўқ.

Ҳозир мазкур вакиллик фаолияти ҳақида гапирмоқчи ҳам эмасман. Бироқ ёш партия ходими сифатида мени масаланинг бошқа томони безовта қилмоқда. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг Туркистон ишлари бўйича Турккомиссияси, сўнграқ партия Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюроси тузилиб, фаолият кўрсатган эди. Мазкур идоралар бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон кўламида иш олиб борган ва 30-йилларнинг ўрталарига келиб тугалланди. Ҳозир эса ВКП(б) Марказий Комитетининг вакили фақат Ўзбекистон бўйича иш олиб боради. Бошқа республикаларда бундай идора йўқ. Шу масала хусусида турли-туман фикрлар, тушунмовчиликлар вужудга келмоқда” [6].

Кремлда бўлиб ўтган бу мулоқотдан кейин Москва ва Тошкентда ўтказилган юқори даражадаги партия мажлисларида Н. Муҳитдинов бу масалалар бўйича турли маърузалар қилгандан сўнг қатағон қилиниши мўлжалланган зиёлилар қамалмади. Бу орада “сирлар пардаси”ни хиёл кўтариб, шуни айтиш мумкинки, бу рўйхатда академик ёзувчи Ойбек ва машҳур санъаткор Комилжон Отаниёзовнинг номлари ҳам бўлган. Бу рўйхатни тузишда айрим ўзбек адиблари, хусусан, бир академик шоир жуда фаоллик кўрсатган...

Коммунистик партия ва совет давлати томонидан совет ҳокимияти Туркистонда мажбуран ўрнатилган 1917 йил кузидан кейин кўп ўтмай Москвада турли комиссия ва бюролар ҳамда бошқа ваколатли органлар тузиб, уни Тошкентга жўнатган ҳамда 1919-1920 йиллардан бошлаб ана шундай ваколатли идоралар ёрдамида Туркистон минтақасини бошқариб турган эди. Ўз вақтида тузилган Туркистон комиссияси (Турккомиссия), РКП(б) МК Туркистон бюроси (Туркбюро), ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси (Средазбюро), Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз Экосо) аъзолари Тошкентга келиб, Туркистонни қонга ботиришган эди. Улар Хива хонлиги ва Бухоро амирлигини ҳам 1920 йили қизил армия (Туркистон fronti жангчилари) кучи билан ағдариб ташлаб, бутун минтақани советлаштириш ва руслаштиришга жиддий киришдилар. 1934 йилга келибгина Ўрта Осиё бюроси ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши тугатилган эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ВКП(б) МК котиби Г.Маленков ташаббуси билан (бу вақтда у мамлакатда Сталиндан кейин иккинчи шахс бўлган) Кавказ ва Ўрта Осиё республикаларида қайтадан ВКП(б) МК бюролари тузилиб, улар жойларга юборилади. Мазкур бюролар миллий республикалардаги кўзга кўринган кишилар ва ижодкорларни

кўпинча миллатчиликда айблаб қатағон қилган. 1949-1950 йилларда нафақат ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси, балки Марказий Комитетнинг Ўзбекистон ССР бўйича махсус вакиллиги ҳам ташкил қилиниб, улар Тошкентга жўнатилган.

Москвада сақланаётган РГАСПИ архиви маълумотларида келтирилишича, 1949 йил 28 январда ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий бюросининг қарори билан ВКП(б) Марказий Комитетининг Закавказье, Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ бюрolari ташкил қилинган эди. ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон республикаларини назорат қилишга мўлжалланган бўлиб, Ўрта Осиё бюроси секретари лавозимига С.Д. Игнатъев тайинланади ҳамда у Белорусия Компартияси МК 2-секретари лавозимидан озод қилинади [7].

1949 йил 10 февралда бўлган ВКП(б) МК Сиёсий бюроси мажлисининг қарори билан Ўрта Осиё бюроси таркиби қуйидагича тасдиқланди: С.Игнатъев (секретарь), И.Поздняк (секретарь ўринбосари), И.Бессарабов (бюро аъзоси), Н.Казьмин (бюро аъзоси), М.Туркин (бюро аъзоси), П.Кузнецов (бюро аъзоси), В.Сморodinский (бюро аъзоси). Бундан ташқари Ўрта Осиё бюросининг штати 20 нафар инспектор ва 25 нафар техник ходимлардан иборат қилиб белгиланади [8].

Бундан ташқари ВКП(б) МК Сиёсий бюросининг қарори билан 1949 йил 28 мартда ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон ССР бўйича махсус вакиллиги ҳам ташкил қилинди, Семён Игнатъев ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон ССР бўйича махсус вакили қилиб тасдиқланди. У ўз фаолиятида маҳаллий органлардан мустақил бўлиб, фақат ВКП(б) Марказий Комитетига бўйсунган ва унга ҳисобот бериб турган. Махсус вакиллик апаратининг штати вакилдан ташқари унинг 2 нафар ўринбосари, 7 нафар инспектор ва 7 нафар техник ходимдан иборат бўлган. Махсус вакиллик институтининг ташкил қилиниши билан ВКП(б) МК Сиёсий бюросининг 1949 йил 28 январь ва 10 февралдаги қарорлари бекор қилинади [9].

Архив ҳужжатларида келтирилишича, ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон ССР бўйича вакиллик институти Сиёсий бюронинг қарори билан 1950 йил 30 декабрда тугатилади [10]. Бу материаллар РГАСПИ архивининг 574-фондида (аввалги 19-фондида) Москва шаҳрида сақланади.

Демак, Ўрта Осиё бюроси раиси ва Ўзбекистон ССР бўйича махсус вакил лавозимида икки йил давомида Тошкентда “жавлон” уриб, Ўзбекистон ижодкорларини ва маданият арбобларини жисмоний жиҳатдан йўқотиш фикрида бўлган Семён Денисович Игнатъев (1904 – 1983) 1950 йил ёзида Москвага қайтгач, Г.Маленковнинг ёрдами билан бошқа масъул лавозимларга тайинланади. У ҳатто 1951 йил август – 1953 йил март ойларида СССР Давлат хавфсизлиги министри бўлади. Сталин вафотидан сўнг у Л.Бериянинг буйруғи билан КПСС МК таркибидан чиқарилиб, барча лавозимлардан олиб ташланади. Бироқ Л.Берия қамоққа олиниб, сўнгра отиб ташлангач, С.Игнатъев 1953 – 1960 йилларда КПСС Татаристон ва Бошқирдистон обкомларининг биринчи секретари бўлди [11].

Аслини олганда С.Д.Игнатъев ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги фаолиятини Бухоро амирлигида 1914 йилдан Термиз пахта тозалаш заводида ва Бухоро темир йўлининг Амиробод темирйўлчилар устахонасида оддий ишчи бўлиб ишлашдан бошлаган эди. У 1920 йилда қизил армия таркибида Бухорони босиб олишда фаол қатнашган. 1920 – 1922 йилларда у Бухоро группа қўшинлари сиёсий бўлими, Бутунбухоро Чекасининг ҳарбий бўлими, Бухоро Республикаси Милиция бош бошқармасида ишлади. Кейин Туркистон АССР ва Ўзбекистон ССРда комсомол ва профсоюз тизимида раҳбарлик лавозимларида фаолият кўрсатган эди.

А.Ниёзов Ўзбекистонга сиёсий жиҳатдан раҳбарлик қилган йилларда мафкуравий жабҳадан ташқари халқ хўжалиги соҳаси, хусусан, пахтачиликда ҳам бир қатор хатоларга йўл қўйилди. 1951 йил 5 декабргача Ўзбекистон ССРда пахта тайёрлаш режаси 87,1 фоизга бажарилганлиги учун СССР Министрлар Советининг раиси И.В.Сталиннинг 8

декабрдаги қарори билан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретари А.Ниёзов ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раиси Н.Муҳитдиновга хайфсан эълон қилинади. Бироқ орадан кўп ўтмай, 1952 йил 9 февралда Сталиннинг ўзи бу жазоларни бекор қилди [12].

СССР Министрлар Совети томонидан 1952 йил февралда Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш, капитал қурилиш, халқ маорифи ишларини яхшилаш тўғрисида ва бошқа қарорлар қабул қилинди. Н. Муҳитдиновнинг ўз хотираларида ёзишича, бу қарорлар асосида Ўзбекистонга 1952 йили 600 та “Универсал” трактори, 15140 та сихмола, 2150 та культиватор, 1321 та сеялка, 2772 та плуг, 114 та экскаватор, 300 та электромотор, 225 000 тонна аммиак селитраси, 300 000 тонна суперфосфат ўғитлари, 50 000 м³ ёғоч, 20 000 м² сим тўр ҳамда бошқа қурилиш жиҳозлари, саноат моллари ва ускуналар ажратилди. 1952 йилдаги қидирув ва лойиҳа ишлари рўйхатига Андижонда автомобиль таъмирлаш заводи, Бухорода дизель электростанцияси, Наманганда 3-гидроэлектростанция, Қаршида иссиқлик электростанцияси, Самарқанд, Чирчиқ, Наманган ва Марғилонда қувурли сув тармоқлари, Чирчиқда канализация, Нукусда Министрлар Советининг уйи, Тошкентда Пахтакорлар уйи ва Ботаника боғи ҳамда бошқа объектлар қурилиши киритилиб, улар тасдиқланди ҳамда тез орада қуриб битказилди [13].

Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг 1953 йил октябрда бўлиб ўтган VII пленуми КПСС МК сентябрь (1953 йил) пленумининг қарорлари асосида Ўзбекистон ССРда пахтачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларини ривожлантиришга доир чора-тадбирларни ишлаб чиқди.

СССР Министрлар Совети ва КПСС Марказий Комитетининг 1954 йил 9 февралда қабул қилган “Ўзбекистон ССРда 1954-1958 йилларда пахтачиликни янада ривожлантириш тўғрисида”ги қарори [14] бир томондан, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга кўплаб миқдорда маблағ ажратилганлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, бу қарор Ўзбекистонда пахта монокультурасини қарор топтириш учун катта хизмат қилди. Қарорда кам ҳосил олаётган колхоз ва совхозларни илғор ва ўрта хўжаликлар даражасига етиб олишини таъминлаш, ирригация ва мелиорация соҳасидаги ишларни кенгайтириш зарурлиги уқтирилди.

С.Игнатъев миссиясига ўз пайтида Н.Муҳитдинов қаршилик кўрсатган бўлса ҳам у СССР Давлат хавфсизлиги министри лавозимига тайинлангач, Ўзбекистондаги махсус хизмат идоралари орқали қатағон сиёсатини яна давом эттиради. Масалан, 1951 – 1952 йилларда таниқли ўзбек ёзувчи, шоир ва олимларидан 12 нафар киши: Мақсуд Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Саид Аҳмад, Ҳамид Сулаймонов, Мирзакалон Исмоилий, Миркарим Осим, Муҳиддин Қори Ёқубов, Неъмат Тошпўлат, Ёнғин Мирзо ва бошқалар қамоққа олиниб, улар аксилсовет миллатчилик фаолияти олиб борганликда айбланди ҳамда 25 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинди. Айнан уларнинг айримлари ва бошқалар С.Игнатъев Тошкентда иш бошлаган дастлабки пайтларда, яъни 1949 йил 25 июнда бўлган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюро йиғилишида Ўзбекистон ёзувчилари иши муҳокама қилинганда илк марта қораланган эди. Мазкур бюро йиғилишида ўзбек ёзувчи ва шоирларидан Ойбек, Миркарим Осим, Абдулла Қаҳҳор, Туроб Тўла, Миртемир, Саид Аҳмад, Шухрат, Мақсуд Шайхзода, Шукрулло ва бошқалар бадном қилинади [15].

1950 йил 1 сентябрда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси “Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг иши тўғрисида”ги масалани кўриб чиқиб, академия олимларидан тарихчи А.Бобохўжаев, файласуф В. Зоҳидов, иқтисодчи О. Аминов, адабиётшунос О. Усмонов ва бошқаларни ноҳақ равишда қоралади.

Илмий, адабий ва маданий ҳаётдаги бундай нохуш воқеалар шу йилларда фақат Ўзбекистонда эмас, айни пайтда Совет Иттифоқининг барча республикаларида ҳам содир

бўлаётган ва шу даҳшатли манзара совет мамлакати узра қонли қатағон бўронининг яна кўтарила бошлаганидан дарак бериб турарди. Адолат юзасидан айтганда ана шундай шароитда Ўзбекистон ССРнинг биринчи сиёсий раҳбари бўлган Амин Ниёзовга ишлаш осон эмас эди.

Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти томонидан мафкуравий соҳада йўл қўйилган хатоларни тузатиш ҳамда республикадаги маданий-оқартув муассасалари фаолиятини яхшилаш мақсадида янги министрлик тузилди. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг қарори билан 1953 йил 18 апрелда Ўзбекистон ССР Маданият министрлиги ташкил этилиб, министр лавозимига тажрибали раҳбар Анвар Қўчқоров тайинланди.

Сталин вафоти (1953 йил 5 март)дан сўнг қисқа муддат давомида мамлакатда катта сиёсий ўзгаришлар юз берди. Олий сиёсий ҳокимият учун Кремлда қаттиқ кураш Л.Берия, Г.Маленков ва Н.Хрущёв ўртасида юз берди. Дастлаб Л.Берия ва Г.Маленков орасида кечган кескин сиёсий курашда Г.Маленков, сўнгра Г.Маленков ва Н.Хрущёв ўртасида бўлган қақшатқич курашда Н.Хрущёв ғалаба қозонди. Бу ҳолат Ўзбекистондаги сиёсий жараёнларга ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади.

1953 йил 7 майда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси Н.Муҳитдинов Москванинг, аниқроқ айтганда, Л.Берия ва Г.Маленковнинг талаби билан ўз вазифасидан олиб ташланди. У Ўзбекистон ССР Ташқи ишлар министри лавозимини эгаллади. 1953 йил апрелда тугатилган СССР Пахтачилик саноати собиқ министри Усмон Юсупов Тошкентга келиб, республика ҳукуматини бошқаришга киришди. Бироқ Л.Бериянинг ўлиmidан сўнг ҳамда КПСС МК Биринчи секретари Никита Хрущёв билан қаттиқ зиддиятга боргач, Москва Усмон Юсуповнинг ҳам келгуси тақдирини ҳал қилди. У 1954 йил 18 декабрда бу лавозимдан озод қилиниб, 1955 йил январь ойида олис Мирзачўлдаги “Боёвут” совхозига директор қилиб жўнатилди. Н.Муҳитдинов эса бир ярим йиллик танаффусдан кейин яна республика ҳукумати раиси вазифасига қайтди.

1953 – 1955 йилларда кечган бундай кескин сиёсий ўзгаришлар ва ҳокимият учун кураш А.Ниёзов фаолиятига таъсир кўрсатмай қолмади. Биринчидан, Ўзбекистонда XX аср 50-йиллари бошларида ўтказилган катта мафкуравий кампаниялар ва сиёсий қатағонлар масаласида унинг тутуруқсиз позицияси ва тутган йўли республикадаги кўплаб зиёлиларнинг А.Ниёзовдан кўнгли совуши ва ҳафсаласи пир бўлишига олиб келди. Иккинчидан, Москвадаги олий раҳбарият ҳам “шираси кетиб, пўсти қолган” Ўзбекистоннинг биринчи раҳбаридан тезроқ қутулишни хоҳлаб қолди. Учинчидан, 1955 йил охирларига келиб Ўзбекистонда ҳам, Марказда ҳам ёш ва истеъдодли миллий раҳбар ходим, Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси, дипломат, таниқли партия ва хўжалик арбоби бўлган Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раиси Нуритдин Акромович Муҳитдинов (бу пайтда у 38 ёшда эди) нуфузи ва обрўси юқори бўлиб, бу пайтда омад ҳам унга кулиб боқаётган эди. Хуллас, 1955 йил 22 декабрда бўлган Ўзбекистон Компартияси МК Пленумида ўз фаолиятида йўл қўйган жиддий хато ва камчиликлари учун А.Ниёзов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретари лавозимидан озод қилиниб, бу лавозимга Нуритдин Муҳитдинов сайланди. Ўзбекистон Компартияси МК қишлоқ хўжалиги бўйича секретари Собир Камолов эса Н.Муҳитдинов ўрнига Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раиси бўлди. Шундай қилиб, Ўзбекистон олий сиёсий раҳбарияти ва ҳукуматида фарғоналиклар ўрнини тошкентликлар эгаллади [16].

Кремль доимий равишда Ўзбекистон ССР ва минтақадаги бошқа совет республикалари сиёсий раҳбариятига шубҳа билан қараб, уларни доимий равишда назорат қилиб турган. Шунинг учун ҳам Москвада тез-тез турли комиссия ва бюролар тузилиб, улар Тошкентга жўнатилган ҳамда ушбу ваколатли идоралар ва уларнинг раҳбарлари ёрдамида минтақа ва унинг халқи бошқариб турилган. Бу сиёсат Ленин ва Сталин даврида бўлгани сингари Маленков ва Хрущёв даврида ҳам давом этиб турди.

1962 йил 28 декабрда Тошкентда қайта ташкил қилинган КПСС МК Ўрта Осиё бюросининг биринчи йиғилиши ўтказилди. Ўрта Осиё бюроси КПСС МКнинг 1962 йил ноябрь пленуми қарорига кўра ташкил топган бўлиб, у Ўзбекистондан ташқари Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон республикалари партия ташкилотларини сергаклик билан назорат қилиб турган. Ўрта Осиё бюросининг қароргоҳи Тошкент шаҳрида жойлаштирилди.

1964 йил октябрда Н.Хрущевнинг мамлакат ва партия раҳбарлигидан олиб ташланиши натижасида Кремль иттифоқдош республикалар, жумладан, Ўзбекистон ССРга ҳам бир қатор енгилликлар берди. Коммунистик партиянинг янги етакчиси Леонид Брежнев билан кадрдон бўлган Шароф Рашидовнинг илтимосидан сўнг Кремль 1964 йил декабрда КПСС МК Ўрта Осиё бюросини тугатди. Бундан кейин партиянинг бошқа Ўрта Осиё бюралари тузилмади. Бироқ Кремль дохийлари Ўзбекистон ССРдаги сиёсий ҳаётни “иккинчи котиб” тартиботи асосида бошқариб турган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Залесский К.А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. – Москва: “Вече”, 2000. –С. 191 – 192.
2. Муҳитдинов Н. Кремлда ўтган йилларим (Эсдаликлар). I китоб. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 1995. –Б. 56 – 57.
3. Муҳитдинов Н. Кремлда ўтган йилларим. –Б. 59.
4. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). Иккита китоб. Иккинчи китоб. 1939 – 1991 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов. –Тошкент: “O'zbekiston”, 2019. – Б. 91 – 92.
5. Муҳитдинов Н. Кремлда ўтган йилларим. –Б. 60-61.
6. Муҳитдинов Н. Кремлда ўтган йилларим. –Б. 61-63.
7. РГАСПИ, 17-фонд, 3-рўйхат, 1074-иш, 14-варақ.
8. РГАСПИ, 17-фонд, 3-рўйхат, 1074-иш, 29-варақ.
9. ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945 – 1953. –Москва: РОССПЭН, 2004. –С. 35 – 38.
10. РГАСПИ, 17-фонд, 3-рўйхат, 1086-иш, 84-варақ.
11. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-биографический справочник. Автор, составитель: В.И.Ивкин. –Москва: РОССПЭН, 1999. –С. 322.
12. Муҳитдинов Н. Кремлда ўтган йилларим. –Б. 73 – 74.
13. Муҳитдинов Н. Кремлда ўтган йилларим. –Б. 80 – 81.
14. Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт томлик. Тўртинчи том (1938-1965 й.). Бош муҳаррир: И.М. Мўминов. – Тошкент: “Фан”, 1971. –Б. 251-252.
15. Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи нашр. – Тошкент: “O'zbekiston”, 2015. –Б. 224 – 226.
16. Ўзбекистон ССР раҳбариятининг ижтимоий ва сиёсий фаолияти (1945-1983 й.). Масъул муҳаррир: Қ.Ражабов. – Тошкент: Фан, 2020. – Б.39-40.

ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРЛАРИДА БОШҚАРУВ ОРГАНЛАРИ (1920-1930 ЙИЛЛАР)

Шадманова С.Б.

тарих фанлари доктори, профессор
(Тошкент давлат шарқшунослик университети)

Умуман советлар фаолияти бошқарув органлари сифатида совет даври тадқиқотчилари томонидан яхши ўрганилган. Аммо, 1920-1930 йилларда советлар фаолиятига доир ишлар нисбатан камчиликни ташкил қилади. Таъкидлаш жоизки, совет даврида олиб борилган тадқиқотлар кўпроқ тарғибот характериға ҳамда амалий йўналишга эга бўлган, яъни кўпроқ партия ташкилотларининг сайловларда ишчи-деҳқонлар сиёсий фаоллигини оширишдаги фаолияти ёритилган.

Маълумки, 1930-йилларгача шаҳарлар асосан икки қисмга бўлиниб, шаҳар бошқаруви ҳам алоҳида советлар, яъни “янги” ва “эски” шаҳар совети томонидан амалга оширилган. Маҳаллий советлар ўз фаолиятида “эски” шаҳардаги маҳалла комиссияларига ва “янги” шаҳарнинг деярли ҳар бир кўчасида ташкил этилгануй комитетларига таянган. 1920 йилнинг июлида “Советларни қайта ташкил этиш тўғрисида низом” қабул қилинди, унга кўра советларга сайловлар бир вақтнинг ўзида бўлиб ўтиши керак эди. “Эски” шаҳардан сайланган депутатлар “эски” шаҳар советига, “янги” шаҳардан сайланган депутатлар “янги” шаҳар советига киритилган [1]. Район советлари ва ижроия комитетлари ўз районлари ҳудудида маҳаллий характердаги масалаларни ечиш ҳуқуқиға эга эди. Район советлари, ижроия комитетлари ва бўлимлар фаолиятиға раҳбарлик қилиш, назорат қилиш ва улар фаолиятини умумлаштириш учун 5 кишидан иборат совет президиуми сайланган. Район советлари таркибидан шаҳарнинг умумий совети ва унинг президиуми сайланган. Таъкидлаш жоизки, советларда большевиклар кўпчиликни ташкил этган ва ўз сиёсатини ўтказган. Кейинчалик улар учун ғоявий жиҳатдан бегона бўлган барча кишилар советлар таркибидан чиқариб ташланган. Шаҳарлар аҳолисининг асосий қисмини партиясизлар ташкил этсада, советлар таркибида партиясизлар жуда кам бўлган.

1920-йилларнинг бошларида шаҳарни бошқариш органлари коммунал хўжалик ва шаҳарни ободонлаштириш масалалари билан шуғуллана бошладилар. Шаҳар советлари шаҳар ҳаётининг барча жабҳаларини ташкил этиш ва йўлга қўйиш ишлари билан шуғуллана бошладилар. Аммо, шаҳар советларининг қонун ҳужжатларида ва бошқа ҳужжатларда қайд этилган ваколатлари тўлиқ амалга ошмади.

Аста-секин шаҳар советига аввал маҳаллий бошқарув органлари тизимиға хос бўлган вазифалар ўта бошлади. “Ҳарбий коммунизм” сиёсатининг киритилиши шаҳар советларининг ривожланишиға салбий таъсир кўрсатди. Бу даврда уларнинг вакиллик органи сифатидаги ваколоти қисқариб кетди. Уларни қайта тиклаш учун қатъий тадбирларни амалга ошириш лозим эди ва “янги иқтисодий сиёсат” даврида бу вазифани амалга ошириш имкони пайдо бўлди.

1920-йиллар бошида совет мамлакатаида инқироз шароити вужудға келганлиги ва бу ҳокимиятни сақлаб қолишға хавф туғдирганлиги туфайли мамлакат сиёсий раҳбарияти “ҳарбий коммунизм” сиёсатидан, жумладан бошқарувнинг фавқулодда шаклларидан воз кечишға мажбур бўлди.

Шаҳарларда ҳокимиятни ваколат ва ижрочи органлар амалга оширган. Лекин улар ўртасидаги муносабат зиддиятли бўлиб, биринчилик учун кураш кетган. Президиум ёки шаҳар ижроия комитети раиси ижроия ва ваколат органиға бир вақтнинг ўзида раҳбарлик қилган бўлса ҳам ушбу зиддият ҳал қилинмаган.

“Янги иқтисодий сиёсат” таъсирида шаҳар советлари ваколатлари кенгайиб борди, маҳаллий бюджет кучайди, шаҳар ҳокимиятига маҳаллий муаммоларни ечиш вазибалари аста-секинлик билан ўта бошлади. Ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг зиддиятли эканлиги синфий характерга эга бўлган сайлов қонунчилигига ўзгартиришлар киритишга ва усталик билан ҳаракат қилишга олиб келди. Ҳисобот ва сайлов кампаниялари механизмини ишга солган ҳолда, шунингдек, жамоат ташкилотлари ва партиянинг таъсири ва аҳолига маълум бир ёнбосишлар туфайли шаҳар ҳокимияти сайловчиларнинг сайловда қатнашишларидан воз кечишларини йўқотди. 1918 йил охири – 1919 йил бошларида шаҳар советларининг таркиби коммунистлардан иборат эди. Хусусан, Наманган шаҳар советида коммунистлар 70 фоизни, Самарқанд шаҳар советида 80 фоизни, Тошкент советида 85 фоизни ташкил қилди [2]. Советлар таркибига партиясизлар киритилишига тўсиқлар қўйилиши Туркистон АССР конституциясини қўпол равишда бузиш эди ва бу ҳолат аҳолининг сиёсий фаоллигини оширишга хизмат қилмаган. Шунинг учун партия марказий комитети советлар ишига партиясизларни жалб қилишни тавсия қилади. Аммо аҳвол шундай давом этади ва 1919 йил ўрталарида шаҳар советларига яна сайловлар натижасида Тошкент шаҳар советига сайланган 518 нафар депутатдан 68 нафари (13,1 – С.Ш.) партиясизларни, яъни коммунистлар деярли 87 фоизни, Самарқанд шаҳар советининг 212 нафар депутатидан 25 нафари (11,8% – С.Ш.) партиясизларни, яъни 88 фоиздан ошиғи коммунистларни ташкил этган [3]. 1920 йил августида бўлиб ўтган Тошкент шаҳар советига сайловларда ҳам депутатларнинг 94% коммунистлар бўлган [4]. Шу билан бирга шаҳар сайловларида хусусий мулк эгалари, савдогарлар ва шу каби аҳоли категорияларининг қатнашиши қисқартирилди. Давлат бошқарувига аҳолини жалб қилишда асосий принцип синфийлик бўлган. Масалан, 1924-1925 йилларда Тошкент “янги” шаҳар советида ишчилар 174 нафарни, деҳқонлар 48 нафарни, қизил армиячилар 46 нафарни ва хизматчилар 124 нафарни ташкил этган [5].

Таъкидлаш жоизки, Тошкент шаҳрида иккита совет – “эски” ва “янги ” шаҳар советлари алоҳида фаолият кўрсатар эди. Улар ўз бўлим ва секцияларига эга бўлиб, бир-биридан фарқ қилган. “Янги” шаҳар советининг 1922 йил ҳисоботида битта шаҳарда миллий белгиларига қараб иккита совет фаолият юритиши совет қонунчилигига ҳамда партия сиёсатига тўғри келмаслиги таъкидланади [6]. Дарҳақиқат, 1922 йилда Тошкент шаҳрининг аҳолиси 350.000 нафарни ташкил этса, шундан “эски” шаҳар аҳолисининг 91% маҳаллий миллатлар ва 9% маҳаллий бўлмаган миллатларни ташкил қилган. Аксинча, “янги” шаҳар аҳолиси таркибида маҳаллий миллатлар 8%дан, маҳаллий бўлмаган миллатлар 92%дан иборат эди [7].

1920-йилларнинг иккинчи ярмида совет бошқаруви ишларидаги яна бир заиф жиҳати уни “ўзбеклаштириш” иши эди. Марказий совет аппаратида ўзбеклар фоизи кам эди, вилоят совет бошқарувида нисбатан кўпроқ ўзбеклашган бўлсада, лекин бу аппаратда ҳам ўзбеклаштириш даражаси етарли эмаслиги ўша давр республика раҳбарлари томонидан эътироф этилган. 1929 йилда республика совет ва хўжалик аппаратида маҳаллий миллатлар ўртача ҳисобда 30 фоизни ташкил этган эди, аммо бу фоизнинг анча қисми қишлоқ советларига, районларга ва баъзи округларга тўғри келган. Республика марказий совет ва хўжалик аппаратида маҳаллий миллатлар 15 фоиздан ошмаган [8].

Норматив ҳужжатларда сайловчи ва депутат ўртасидаги алоқа тўғрисида гап кетсада, амалда депутат ва “сайлов бирлиги”, яъни корхона, муассаса ўртасида алоқа мавжуд эди. Сайловчилар қисман ўз ҳаракатларида чекланган эдилар. Амалда фақат “сайлов бирлиги” конференцияси ва йиғилиши қарорибилан таклифлар киритилиши, депутатлар сайланиши ва уларга шаҳар советининг кўрсатмалари ҳамда топшириқлари берилиши мумкин эди.

Юқори органларга сайловлар шаҳар совети депутатларидан сайланган. Делегатлар съездга фақат битта сессияга сайланган, ундан сўнг улар томонидан сайланган ижроия комитет фаолиятини давом эттирган. Депутатлар ва делегатлар ўз ваколатларини ҳеч кимга бера олмаганлар. Юқори бошқарув органлари жойлардаги советларнинг ишини назорат қилиб борган ва уларнинг қарорларини бекор қилиши мумкин бўлган. Шу билан бирга улар советлар таркибини манипуляция қилиш ҳамда “тавсия қилинганлар”, “қўллаб-қувватланганлар” ва “келишилганлар” таркибга киритилган.

Шунингдек, шаҳар советлари депутатларининг ваколати жуда қисқа вақт билан чегараланган эди. Лекин, бу муддат ўзгариб борди ва ошиб борди. Масалан, 1918 йилда бу ваколат муддати уч ой бўлган бўлса, 1922 йилдан бу муддат бир йилга ошди, 1928 йилдан икки йил бўлди. 1920-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, депутатларнинг ротация муддати ошиб борди, уларнинг сони ҳам ошди, советларнинг ижро этиш вазифаси кучайиб борди.

Вақт ўтиши билан шаҳар советлари фаолиятида расмийлик кучайиб борди, сўзда демократиянинг кенгайиб бориши ҳақида гапирилди, лекин амалда у қисқара бошлади. У большевистик ҳокимиятнинг мустақамланишига хизмат қилди. Советлар таркибига ижтимоий жиҳатдан тўғри келмайдиган “элементлар” киришининг олдини олиш учун маълум бир цензлар киритилди. Ишлаб чиқариш соҳасидан ҳам вакилликлар тайинланиши ҳам шу мақсадга қаратилган эди.

Янги иқтисодий сиёсат маҳаллий муаммоларни тезлик билан марказий органларнинг минимал даражада иштироки билан ҳал қилишини талаб этди. Бу эса шаҳар бошқарув органлари аҳамиятини оширди, маҳаллий хўжаликларни қисман тиклашга олиб келди. Таъкидлаш жоизки, янги иқтисодий сиёсат шаҳар бошқаруви фаолиятини жонлантirdи. Аммо, бу даврда зиддиятли вазият вужудга келди. Бир томондан, шаҳар бошқарувининг маҳаллий органлари ва шароит маҳаллий органларга маблағ беришни, штат ажратишни ва масалаларни ҳал этишни тақозо қилса, бошқа томондан волост ва уезд ҳокимияти турли баҳоналар билан бунга тўсқинлик қилди. Албатта, бу ҳолат ўша йилларда вужудга келган маъмурий-буйруқбозлик тизимига, унинг молия ва кадрлар масаласини ечишларига таъсир кўрсатди. Марказий органлар эса ўз мақсадларини кўзлади, яъни жойларда ўз таъсирини кучайтириш, “маҳаллийчилик”ни йўқотиш ва молиявий ҳолатни назорат қилишни давом эттирди. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида марказий органлар шаҳар совети ижроия комитетларига умуман маблағ бермас эди. Масалан, 1918 йилда Самарқанд шаҳар совети жами 2.124.476 руб. харажат қилган бўлса, шундан 1,5 миллион рублдан ошиғи канцелярия, “эски” шаҳар комиссариати, шифохона, амбулатория таъминоти учун, 456 минг рублдан ортиғи ёнғин обози, шаҳар обози, кўчатхона, парк, ёритиш ва шаҳарни тозалаш ишларига, кўчалар, кўприклар ва шаҳар иморатларини таъмирлашга 48 минг рублгина сарфланган. Шаҳар дорихонаси, кутубхона, музей, шаҳар кушхонаси 69 минг рублдан ошиқ зарар кўрган. Шаҳар совети ижроия комитетининг даромади 1 миллион 600 минг рублдан ошиқроқ бўлган [9]. Кўриниб турганидек, таъмирлаш ишларига жуда кам маблағ сарфланган.

Совет ҳокимияти доимо маҳаллий бошқарув муаммоларига катта эътибор қаратган. Жойлардаги бошқарув аппаратларини “маҳаллийчиликда” айблаган ва улар ўртасида маълум бир низолар келиб чиққан. Қонун чиқарувчи орган ўз ҳужжатлари, яъни фармон, қонун ва қарорларида “шаҳар жамоат бошқаруви”, “шаҳар совети” атамаларига аниқлик киритмаган. Унда керак бўлганда ҳокимият тепасида турган сиёсий кучлар манфаатларидан келиб чиққан ҳолда бу ҳужжатларга ўзгаришлар киритиш имконияти бўлган.

Советлар ҳокимият тепасига келганидан сўнг шаҳар бошқарувининг мавжуд механизмидан фойдаланишга мажбур бўлган, аммо синфий нуқтаи назардан ёндошув ва партиявий жиҳатдан тозалашлар жиддий салбий ўзгаришларга сабаб бўлган. Мазкур

сиёсат тажрибага ва билимга эга бўлган кадрларнинг қўнимсизлигига сабаб бўлган. Уларнинг ўрнига асосан тайёргарлиги бўлмаган ва партия, совет органларига маъқул бўлган кадрлар келган. Кадрларданкасибининг устаси бўлиш эмас, совет хизматчиси сифатида қўшимча вазифаларни бепул бажариш талаб қилинган.

1920-йиллар бошларида совет бошқарув аппаратида ташкилий ўзгаришлар юз берди. 1920 йил 23 феввалида Туркистон марказий ижроия комитети “Совет ҳокимияти аппаратини соддалаштириш ҳақида” қонун қабул қилди ва халқ комиссарликлари, бошқарув марказлари қисқартирилди ҳамда комиссарликлардаги ва советлар ижроия комитетларидаги коллегиялар йўқ қилинди. Советлар ижроия комитетларининг таркиби қатъий белгиланди ва Тошкент шаҳар советида 25 киши, Самарқанд ва Қўқон шаҳарларида 15 нафар, бошқа вилоят ва шаҳар советларида 15 кишидан иборат умумий ижроия (уезд-шаҳар) комитетлар тузилди [10].

Ўзбекистон шаҳарлари советларининг баъзиларида ижроия комитет, баъзиларида эса президиум ташкил этилган. Баъзи шаҳар советларида ҳам ижроия комитет, ҳам президиум фаолият юритган. Жумладан, Тошкент “янги” шаҳар советида 1928 йил февралигача ижроия комитет фаолият кўрсатган ҳамда ижроия комитет Президиум ишини такрорлаганлиги сабабли тугатилган. Шу давргача ушбу совет Президиуми кичик ва катта Президиумга бўлинган эди, 1928 йил феввалида улар бирлаштирилади [11].

Округ ижроия комитетига бевосита бўйсунган Марғилон ва Наманган шаҳар советларида коммунал хўжалик ва маъмурий бўлим, халқ маорифи ва социал таъминот столлари ташкил этилган. Ижроия комитетга эга бўлмаган ва Президиуми бўлган шаҳар советларида (Андижон, Самарқанд) ҳам коммунал хўжалик бўлими, округ ижроия комитетида столлар ташкил этилган. Мазкур шаҳар советларида бошқа ишлардан озод этилган шаҳар совети раиси ўринбосарлари тайинланган, раислар округ ижроия комитетлари раислари бўлган. 1920-йилларнинг ўрталарида ҳам баъзи шаҳарларда (Қўқон, Асака) ижроия комитетлар шаҳар советларини ўз қўлидан чиқариб юборишни истамаган [12].

Раис бошчилигидаги президиум фаолияти тикланди, мандат комиссияси сайлана бошланди, коммунал бўлим ташкил этилди. Волост ва уезд ижроия комитетларида шаҳар муаммолари билан шуғулланадиган кичик бўлимлар ва қисмлар вужудга келди. Улар хусусий равишда иш юритдилар, ҳисоб-китоб олиб бордилар ва ҳисоботлар тайёрлади. Уларнинг фаолияти шаҳар маблағининг таркибий қисми сифатида алоҳида хўжалик режасига ва сметасига асосан олиб борилди. Мазкур тизим раҳбарлари шаҳар советлари ва юқори органлар келишуви асосида тайинланган.

Шаҳарларни бошқариб турган советлар ишида вақти-вақти билан ташкилий жиҳатдан ўзгаришлар рўй берди, уларнинг номланиши ҳамда таркибий қисмлари ҳам ўзгариб турди. Жумладан, 1937 йилда Тошкент шаҳар ишчи, деҳқон ва қизил армиячи депутатлар совети меҳнаткаш депутатлар совети деб атала бошлади. Шаҳар ва район советларида пленум ўрнига сессиялар ўтказилди, секциялар ўрнига доимий комиссиялар ташкил этилди. 1940 йил январида Тошкент шаҳар меҳнаткаш депутатлар совети 1-сессиясида ижроия комитет сайланди, унинг таркибида 9 та бўлим ва 8 та бошқарма фаолият юритди. Бундан ташқари, сессияда 11 та доимий комиссия ташкил этилди [13]. Советлар қошида маҳаллий хўжалик комиссияси ҳам тузилади. Аммо, уларнинг штатига жуда кам маблағ ажратилди. Бунинг устига унинг фаолияти тўғрисида Низом бўлмаганлиги ҳам унинг ишини қийинлаштирган омиллардан бири бўлди.

Янги иқтисодий сиёсат даврида давлат бошқаруви тизимида шаҳар хўжалик бошқарувида нисбатан децентрализация юз берди. Советларга маълум бир ваколатлар берилгандан сўнг 1927 йил 7 ноябрида Бутуниттифоқ марказий ижроия комитети маҳаллий бошқарув органлари ҳуқуқлари ва мажбуриятларини қайта тақсимлаш ҳақида қарор қабул қилди. Халқ таълими, маданий-маърифий муассасалар ва тиббиёт

масканларининг баъзиларини маҳаллий бюджетга даромадларини оширган ҳолда штатлари билан ўтказиш ҳақида гап кетади. Лекин, ВКП (б)нинг XV съезди(апрель 1927 й.) ҳокимиятни марказлаштиришга йўналтирилган сиёсати билан шаҳар бошқаруви функцияларини бузишга олиб келди.

Таъкидлаш жоизки, 1917 йил ноябригача шаҳар бошқарув органлари ҳамда шаҳар советлари фаолиятини таққослаш улар вазифалари кўп жиҳатлари бир-бирига мос бўлган. Шаҳар ҳаётини тартибга солишнинг янги ва эски элементлари уйғунлашиб кетган вамаълум маънода изчилликка эга бўлган. Айниқса, бу ҳолатни коммунал хўжаликда, ер муносабатларида, маҳаллий савдо ва саноатни ривожлантириш, аҳолига хизмат кўрсатиш, кредит муассасаларини ташкил этиш, соғлиқни сақлаш муассасалари, таълим, маданий муассасалар, хайрия идоралари ва жамоат тартибини сақлаш соҳаларида кузатиш мумкин. Улар аввалги бошқарув органларининг вазифаларини бажаришган бўлсада, уларнинг ижтимоий йўналиши ўзгача эди.

Шаҳар бошқарув органлари фаолиятини кучайтириш бўйича партия кўрсатмалари зиддиятли характерга эга эди. Аммо, шу билан бирга у маҳаллий советларни “хўжалик ҳаётининг амалдаги раҳбарларига” айлантиришни ва амалда жойлардаги ролини оширишни таъминлади.

Табиийки, шаҳар бошқарувига ўша даврда ҳокимият тепасида турган сиёсий кучларнинг таъсири кучли бўлди. 1920-йиллар охирларига келиб, советлар фаолияти бир партиявийлик йўналишига ўтиб олди, ҳар бир даражадаги партия органлари советларфаолиятига тўғридан-тўғри аралаша бошлади. Бу йилларда бошқарувдаги коллегиялик тугатилди ва шаҳар бошқарувида яккаҳокимлик қарор топди. 1920-йиллар охирларида ўз-ўзини бошқарув партия ташкилотлари томонидан тугатилади, шаҳар бошқарувида маъмурий-буйруқбозлик ва марказлаштириш қарор топади.

Шаҳарларни ободонлаштириш ишлари билан бевосита маҳаллий хўжаликлар (местхоз) шуғулланган. Уларнинг маошлари кам бўлганлиги сабабли керакли мутахассислар, яъни юрист маслаҳатчи, журналист, ҳисобчи ва инспекторлар билан таъминлаш катта муаммо эди. Энг асосийси маҳаллий хўжаликларнинг статуси ҳақида ҳеч қандай ҳужжат ишлаб чиқилмаган [14]. Бундан ташқари, маҳаллий хўжаликларда кадрлар қўнимсизлиги жуда юқори эди. Хусусан, 1919 йилдан 1925 йилгача Фарғона вилоятида 15 нафар, Қўқонда эса 22 нафар маҳаллий хўжаликларнинг бошлиқлари ўзгарган. Маҳаллий хўжалик ходимларининг иш стажи 1-4 ойни ташкил қилган [15].

1920-йилларда шаҳар советидаги коммунал мулк секцияси асосий эътиборни маҳаллий хўжаликнинг даромадини оширишга, барча солиқлар ҳисобини олиш, муниципализация ва декоммунизация қилинган уйларнинг рўйхатини тузиш ҳамда муниципализация қилинган уйларни “меҳнаткашларга” бериш, мавжуд уй-жой фондини тиклаш ва кенгайтириш вазифаларига қаратган эди. Коммунал хўжаликнинг даромад манбаи қуйидагича эди: мулк ва солиқлар ҳисобига даромад, коммунал муассасалар, маҳаллий хўжаликларга қарашли бошқа муассасалардан иборат эди.

1920-йилларнинг ўрталарида ҳам Тошкентдан ташқари Ўзбекистоннинг барча шаҳарларида маъмурий-хўжалик фаолияти вилоят ва уезд ижроия комитетлари қўлида эди, улар амалда барча ишларни олиб борган. Бунинг устига бюджетга эга бўлмаган шаҳар советларининг доимий аппарати бўлмаганлиги ҳам уларнинг маъмурий, хўжалик, маданий ва жамоат ишлардан ажралиб қолишига олиб келган. Шаҳар советлари ҳақидаги Низомнинг йўқлиги сабабли уларнинг вазифалари ва ҳуқуқлари ноаниқ эди. Шундай қилиб, шаҳар советлари раҳбарлик ва бошқарув органларига айланмасдан ижроия комитетларнинг қўшимча қисмига айланиб қолди. Шаҳар советлари ва ижроия комитетларнинг вазифалари аралашиб кетиш ҳолатлари кўп учраган.

Шаҳар совети президиуми йиғилишлари ва пленумлари камдан-кам чақирилган ва унда кўрилган масалалар номигагина кўриб чиқилган, қабул қилинган қарорлар ижроси

текшириб борилмаган. Шаҳар совети депутатлари ва сайловчилар ўртасида жонли алоқа ўрнатилмаган.

Шаҳар ижроия комитетларига шаҳарларни ободонлаштириш учун етарли маблағ ажратилмаган. Хусусан, Тошкент шаҳар ижроия комитети тасарруфида иккита ғишт заводи ва Чирчиқ тош кони, керамика заводи мавжуд эди. Аммо 1938 йилда ЎзССР Халқ комиссарлари совети бу корхоналарни шаҳар ижроия комитетидан олиб, иккита ғишт заводи ва Чирчиқ тош конини қурилиш материаллари бошқарувига, керамика заводини эса ЎзССР Коммунал Хўжалиги Халқ комиссариатига ўтказиб юборган [16]. Лекин бунинг натижасида мазкур корхоналарнинг ишлаб чиқариш суръати ошмасдан, аксинча, пастга тушиб кетди, ҳатто ғишт заводидан бири ёпиб юборилган.

1920-йилларда Самарқанд “янги” ва “эски” шаҳар совети структура жиҳатидан бир хил эди. Уларнинг таркибида коммунал, ишчи-деҳқон инспекцияси (РКИ), савдо-кооператив, соғликни сақлаш, маориф ва ҳарбий секциялар мавжуд эди [17]. 1928 йил июлида Тошкент “янги” шаҳар советида 8 та секция – ишчи-деҳқон инспекцияси, савдо-кооператив, соғликни сақлаш, маориф, ҳарбий, бюджет-молия, коммунал ва маъмурий секциялар фаолият юритган. Маъмурий секция бир қанча кичик бўлимлардан иборат эди, булар – маъмурий (7), Загс (5), милиция (шаҳарнинг 4 та районида 131 нафар), отлиқ отряд (22 киши) ва жиной қидирув (10 киши) кичик бўлимлари эди [18].

Совет аъзоларининг секциялардаги иштироки бир текис эмас эди, хусусан, 1928 йилда Тошкент “янги” шаҳар советининг аъзоларидан 80% савдо-кооперативсекциясида иш олиб борган. Коммунал секцияда 162 нафар киши ишлаган бўлса, молия секциясида 11 нафар киши ишлаган [19]. Тошкент “эски” шаҳар советида 7 та секция фаолият юритган. Тошкент “эски” ва “янги” шаҳар советлари бирлашгандан сўнг 12 та секция ташкил этилади ҳамда биринчи марта маиший, саноат, қишлоқ хўжалиги, меҳнат ва ижтимоий таъминот секциялари тузилади [20].

1920-йиллар ўрталарида советлар таркибида тузилган секция ва комиссиялар фаолияти кўпинча узоққа чўзилмаган ва ҳатто баъзилари бир неча кунгина фаолият юритиб, тарқалиб кетган [21].

1920 йил февралда Ички ишлар комиссарлиги таркибида Туркистон республикаси шаҳарларида коммунал хўжаликларни ташкил этишга киришилди. 1921 йил 4 июлида Туркистон республикаси марказий ижроия комитетининг қарорига биноан, коммунал хўжалик бошқармаси 21 кишидан иборат қилиб белгиланган эди. Туркистон республикаси коммунал хўжалиги Ички ишлар халқ комиссарлигига қарашли Коммунал хўжалик бошқармаси ва шаҳарлардаги 35 та коммунал бўлимлардан иборат эди. ТАССРда коммунал бўлимлар ишлари қатъий бир асосда ташкил этилмаган эди. Тошкент “янги” шаҳар коммунал бўлими иши асос сифатида қабул қилинган. Бу соҳадаги ходимлар сонини қисқартириш мақсадида майда коммунал бўлимлар қисқартирилиб, уларнинг ўрнига ижроия комитетлар қошида 4 кишидан иборат коммунал хўжалик бўйича алоҳида столлар ташкил этилди. Умуман, 1140 кишидан иборат бўлган коммунал бўлимлар ходимларини 630 кишига тушириш кўзда тутилди [22]. Тошкент “янги” шаҳар советида 12 та бўлим ташкил этилган бўлиб, шулардан бири коммунал хўжалик бўлими эди. Бундан ташқари, бу шаҳар советида 16 та секция, жумладан, коммунал муассасалар секцияси ҳам ташкил қилинди [23]. 1922 йилнинг 11 ноябрида коммунал хўжалик секцияси қайта ташкил этилди. Унинг аъзолари 84 кишидан иборат бўлиб, 7 кишидан иборат бюро уни бошқарган [24]. Коммунал хўжаликка доир бирон бир масала секцияда кўрилмасдан ижроия комитетда ҳал қилинмаган. Мазкур секция асосий эътиборини уй-жой, ер ва солиқ масаласига қаратган эди. Совет органларини қайтадан ташкил этиш жараёнида 1923 йил 1 майдан Коммунал хўжалик бўлими Коммунал хўжалик бошқармасига айлантилди. Савдо, уй-жой ва ер-сув бўлимлари ўрнига мол-мулкни эксплуатация қилиш бўлими ташкил этилди ҳамда унга савдо, уй-жой, ер ва ҳисоб кичик

бўлимлари киритилди. Маъмурий бўлим маъмурий-ташкилий бўлимга, хўжалик ва молия бўлимлари ўрнига молия ва таъминот кичик бўлимларига айлантирилиб, ушбу кичик бўлимлар маъмурий-ташкилий бўлим таркибига киритилди. Техник бўлимга ободонлаштириш кичик бўлими ўтказилди ва бу кичик бўлимнинг ўзи ҳам сув ва йўл секцияларидан иборат эди. Қайта ташкил қилиш натижасида коммунал хўжалик бошқармаси ходимлари сони 100 нафарга тушди, аммо бошқа муассасалардан коммунал хўжалик бошқармасига ўтган муассасалар ҳисобига унинг штати яна аввалги ҳолига, яъни 386 нафар кишига етди [25]. Шундай қилиб, коммунал хўжалик бошқарув аппарати соддалаштириш натижа бермади, фақат ички иш бошқарувда ўзгаришлар рўй берган эди.

Дастлаб маҳаллий совет органлари коммунал бўлимлар ва халқ хўжалик бўлимлари вазибаларини чалкаштириб юборди. Шунингдек, ўлкадаги Ҳарбий маъмурият (Воензаг) шаҳарлардаги барча устахоналарни ўз тассаруфига ўтказиб олди ва бу билан шаҳарларни ободонлаштириш ишларига тўсқинлик қилди.

1922 йил июнида Туркистон республикаси коммунал хўжалик ходимлари съезди бўлиб ўтади. Ушбу съездда кўриб чиқилган масалалар бўйича 83 та фармойиш, қарор ва йўриқномалар ишлаб чиқилган [27].

1920-йилларда матбуот саҳифаларида шаҳар ижроия комитетлари фаолияти танқид қилиниб, Тошкентдаги аҳвол ҳақида қуйидагилар ёзилган эди: “Ҳозир кўп фақир йўқсиллар ўзларининг кечириб турган оғир ва қора кунлари устига солиқ машаққати билан эзилмоқда. Ҳозир аҳамиятсиз бир нарса устидан протокол қўйилиб, штраф солиняпти. Баъзи милиция бошлиқларимиз шу ҳолга келганки, халқни кўрқитишдан ва дўқ қилишдан тортинмайди. Аза кунлари тикилган байроқларни кечқурун олиб қўйилмаса, ўғирлаш хавфи билан дўкондорлар байроқларни кечқурун дўкон ичига қўйиб кетганлар. Бу қоида шу вақтгача давом этиб келган бир қоида бўлгани ҳолда ҳалиги юзбоши томонидан дўкондорлар устидан протокол қилган. Бу қонунсизлик табиий равишда халқнинг ҳукуматдан нафратлантиришга сабаб бўлмоқда” [27]. Шунингдек, шаҳар аҳолисида солиқ олишда ҳам қонунлар бузилган ҳолатлар кўп учраган. Хусусан, 1930-йилларнинг ўрталарида шаҳарларда 200 минг сўмлик ҳовлиси бўлган кишиларга ҳам, ўзи аранг сиғадиган кичкина кулбаси бўлган кишиларга ҳам ер рентаси солиғи баб-баравар солинган.

Шундай қилиб, шаҳарларни бошқаришда советлар асосий орган бўлиб хизмат қилган ҳамда советлар барча соҳаларда коммунистик партиянинг сиёсатини ҳаётга тадбиқ этган. Советлар таркибида коммунистлар кўпчилиқни ташкил қилган ҳамда совет аъзоларини танлашда уларнинг партиявий мансублиги ва синфий мансублиги асосий омил бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, бу йилларда совет бошқарув аппаратида ташкилий ўзгаришлар ҳам юз бериб турган, лекин улар советлар ишини самарали йўлга қўйишга ҳамда кадрлар сонининг камайишига эмас, кўпайишига олиб келди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 1-рўйхат, 239-иш, 47-варақ.
2. Нуруллин Р.А. Советы Туркестанской АССР в период гражданской войны. – Ташкент: Наука, 1965. – С.112.
3. Самарқанд вилояти давлат архиви, 74-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 62-варақ.
4. Известия ТуркЦИКа и Ташсовета. – 1920. – 17 август; 1920. – 16 сентябр.
5. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 1-рўйхат, 478-иш, 152-варақ.
6. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 1-рўйхат, 631-иш, 16-варақ.
7. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 1-рўйхат, 631-иш, 8-варақ.
8. Хўжаев Ф. Ўзбекистон халқ хўжалиги / Хўжаев Ф. Танланган асарлар. II том. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.381.

9. Голос Самарканда. – 1919. – №110.
10. Самарқанд вилояти давлат архиви, 71-фонд, 1-рўйхат, 9-иш, 1-варақ.
11. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 1-рўйхат, 631-иш, 75-варақ.
12. Фарғона вилояти давлат архиви, 324-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 44-варақ.
13. Ташкент. Энциклопедия. – Ташкент: главная редакция Узбекской советской энциклопедии, 1984. – С. 328.
14. Фарғона вилояти давлат архиви, 121-фонд, 2-рўйхат, 447-иш, 14-варақ.
15. Фарғона вилояти давлат архиви, 121-фонд, 2-рўйхат, 447-иш, 31-варақ.
16. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 18-рўйхат, 960-иш, 66-варақ.
17. Отчет о деятельности Самаркандского областного исполнительного комитета первому съезду советов рабочих, дехканских и красноармейских депутатов Самаркандского округа. – Самарканд, 1927. – С.8.
18. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 1-рўйхат, 706-иш, 9-варақ.
19. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 1-рўйхат, 631-иш, 77-78 варақлар.
20. Тошкент шаҳар давлат архиви, 10-фонд, 1-рўйхат, 862-иш, 7-варақ.
21. Фарғона вилояти давлат архиви, 324-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 41-варақ.
22. ЎзМА, Р.25-фонд, 1-рўйхат, 841-иш, 145-варақ.
23. Материалы к отчету о деятельности Ташкентского ордена красного знамени городского совета рабочих, дехканских и красноармейских депутатов за 1934-1939 гг. – Ташкент: Издание Ташгорсовета, 1939. – С.74-75.
24. Отчет о деятельности Ташкентского новгородского совета РК и ДД. XIII созыва и его отделов с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1928 г. – Ташкент: Издание Ташкентского исполнительного комитета, 1923. – С.27.
25. Отчет о деятельности Ташкентского новгородского совета РК и ДД. XIII созыва и его отделов с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1928 г. – Ташкент: Издание Ташкентского исполнительного комитета, 1923. – С.96.
26. ЎзМА, Р.25-фонд, 1-рўйхат, 841-иш, 146-варақ.
27. Халқ бекорга қийналмасин // Туркистон. – 1924. – № 228.

SAMARQAND MADRASALARI TARIXIGA NAZAR

**G'offorov Shokir Safarovich,
tarix fanlari doktori, professor
(Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti)**

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston hududida qadimgi davrdan boshlab maktab va madrasalar faoliyat ko'rsatganligi keltirilgan. Shuningdek, Samarqanddagi Mirzo Ulug'bek madrasasi faoliyati manbalar asosida tahlil kilingan. Mirzo Ulug'bek madrasasi va Samarqanddagi boshqa madrasalarning keyingi asrlardagi faoliyati, ularning XX asrning 20-yillarida mavjud bo'lganligi kayd etilgan. Maqolada Samarqand davlat universiteti Mirzo Ulug'bek madrasasi vorisi ekanligi xulosalangan.

Kalit so'zlar: Madrasai ulum, madrasai muallimun, mutavalli, mudarris, Shamsiya, a'lo, adno, avsad, mushkulot, universitet.

Mamlakatimiz qadim ilm-ma'rifat, madaniyat markazlaridan biri sifatida o'zining shonli tarixiga egadir. Shu sababdan yurtimizdan ko'plab buyuk zotlarning, mutafakkirlarning yetishib chiqqani ham bejiz emas. Sababi yurtimizda qadimdan ilm-fan, madaniyat, ma'naviyatning shakllanishi uchun tarixiy asos mavjud edi. Jumladan, o'quv maskanlari, madrasalarning faoliyati, ulardagi ta'lim tizimi, shakli hamda o'quv jarayoni xususida ham shunday fikr bildirish mumkin. Biz masalaning shu jihatlariga alohida e'tibor qaratishni maqsad qildik.

Sharqda, jumladan, O'zbekiston hududlarida ta'lim tizimi bizgacha yetib kelgan manbalar asosida qator olimlar tomonidan tadqiq etilib, ularning natijalari turli tillarda nashr qilingan [1].

Ba'zi madaniyat va ta'lim tarixiga oid asarlarda, islom o'lkalarida madrasalarning vujudga kelishini X asrga tegishli bo'lib, birinchi madrasalar Nishopurda bunyod etilganligi qayd qilinadi. Ammo tarixiy manbalarining, jumladan Narshaxiyning «Tarixi Buxoro» asarida keltirilishicha, X asrdayoq Buxoroda madrasalar bo'lib, ulardan biri madrasai Farjak 937-yilda sodir bo'lgan yong'in vaqtida ancha zarar ko'rgan [10:84.].

Ta'lim tizimining muhim bosqichlaridan biri bo'lgan madrasalarning diyorimizdagi ikki muazzam shaharda – Samarqand Buxoroda, islom dunyosida birinchilardan bo'lib bunyod etilishi VIII asrning oxiri va IX asrning boshlariga to'g'ri keladi.

Ta'lim-tarbiya tizimi uch bosqich hamda uning uch muassasasi – ibtidoiy maktab, o'rta yoki o'rta maxsus ma'lumot beruvchi madrasa va madrasai oliyalardan iborat bo'lgan. O'rta maxsus ta'lim madrasalari "madrasatun harbiya" (harbiy bilim yurti), "madrasatun muallimin" (pedagogika instituti) shaklida, yuqori bosqich ilm maskani-universitetlar esa "madrasai ulum" ("ilmlar madrasasi" – dorilfunun) nomi bilan mavjud bo'lgandir [4].

Bularning hammasi Vatanimiz hamda boshqa Turkiston xalqlari o'tmishidagi ta'lim tizimi mukammal va yetuk bo'lganidan va u o'sha davr hayoti talabiga to'la javob berganidan darak beradi.

Ta'lim tizimi tarixining eng porloq va takomilga yetgan bosqichi, shubhasiz buyuk sohibqiron Amir Temur va temuriylar davriga to'g'ri keladi.

XIV asrning oxirida Movarounnahrda Amir Temur saltanati o'rnatilgach, mamlakatni birlashtirish va turli yurishlar uyushtirish bilan bir qatorda, poytaxt sifatida belgilangan Samarqandni obod qilish maqsadida turli xildagi qurilishlarni amalga oshirish, ta'lim tizimini yaxshilash, unga daxldor bo'lgan bilim o'choqlarini qurish sohasida ham keng miqyosdagi ishlar amalga oshirildi. Buning natijasida Samarqand atrofida Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»sida tasvirlagan 12 ta bog' va qasrlar, shahar Arki, jome' masjidi, hazrat Muhammad payg'ambarning amakilari Abbosning o'g'li Qusam – Qusam ibn Abbos maqbarasi (hozirda bu Shohi Zinda nomi bilan mashhur) va uning atrofida qator maqbaralar, Samarqand tosh qo'rg'oni – Chaqar mavzeida Oqsaroy kabilar Amir Temurning bevosita topshirig'i bilan bino qilindi.

Natijada Amir Temurning xotinlari – malikalardan Saroymulixonim (madrasa), Tuman oqo (xonaqoh va qulohfurushon timi), amirlaridan Idigu Temur, Firuzshoh (madrasa), nabirasi Muhammad Sulton (madrasa), amaldorlaridan Samarqand sadri mavlono Qutbiddin (madrasa) va boshqalar tomonidan bir qator inshootlar, xususan madrasalar bunyod etildi.

Bu madrasalarning bunyod etilishi bejiz emasdi. Chunki Amir Temur saltanatiga asos solinib, u kengaytirilar ekan, uni yanada mustahkam idora etish uchun zarur bo'lgan amaldorlar, ziyolilarni yetishtirishga bo'lgan ehtiyoj ham paydo bo'ldi. Ikkinchidan esa, Amir Temur muhtasham imoratlar, bog'larni barpo etish bilan saltanatning ulug'vorligini, kuch-qudrati va iqtidorini namoyish etishni ham nazarda tutgan edi. O'zining bu maqsadlarini amalga oshirish uchun esa boshqa mamlakatlardagi mashhur olimlar, tabiblar, hunarmandlar, xullas iqtidorli mutaxassislarni o'z poytaxti Samarqandga olib kelardi. Shuning uchun Samarqandda Movarounnahr, Xuroson, Rum, Eron, Shom, Hindistonning turli shahar va kentlaridan bo'lgan mutaxassislari to'planib qolgan edilar. Jumladan, olimlardan Sa'diddin Mas'ud Taftazoniy, Sayyid Sharif Jurjoniy, Salohiddin Muso Qozizoda-i Rumiy, Abu Sayid ibn Burhoniddin Sog'arjiy, mavlono Kamoliddin Keshiy; hunarmandlardan me'mor va muhandislar Fahri Ali, Olim Nasafiy, Muhammad ibn Mahmud Isfahoniy; naqqosh va xattotlar Yusuf Sheroziy, Muhammad bin Hoji Bandgir al-Tug'roi Tabreziy va boshqalar. Bu mutaxassislardan unumli foydalanish uchun esa barcha sohalarda, jumladan, ta'lim tizimini yanada jonlashtirish, yangi-yangi asarlar yozib, Amir Temur va temuriyzodalar shuhratini yanada baland ko'tarish maqsadida madrasalar qurilishiga katta e'tibor qaratilgan edi.

Sohibqiron davrida qurilgan madrasalarning ayrimlari 20 – 25 nafar tolibi ilmga mo'ljallangan bo'lsa (Muhammad Sulton madrasasi), ba'zilar 100 tagacha tolibi ilmga mo'ljallangan (Idigu Temur, Qutbiddin Sadr, Saroymulkxonim madrasalari). Madrasalar ma'lum darajada ixtisoslashtirilgan ko'rinadi, jumladan, boshqaruv kadrlarni tayyorlash (Mavlono Qutbiddin Sadr madrasasi), umumiy mutaxassislar tayyorlash (ziyoli, imom, olim, maktab o'qituvchisi) va boshqa sohalar (Idigu Temur, Saroymulkxonim madrasalari) tarzida.

Madrasalarda darslar uch tilda – arab, fors va turkiy (o'zbek) tillarda olib borilgan. Har bir madrasada uning vaqfnomasidan belgilangan daromadlarga hamda ixtisosiga qarab tolibi ilmlar soni – miqdori belgilangan. Shunga muvofiq tarzda ularda sadr-mutavvali, mudarris, mu'id, hofiz, imom, noqit, mujovir, farrosh, musdir va boshqalar soni ham belgilangan. Sadr-mutavvaliga mudarrislar va boshqa xodimlarni ishga qabul qilish, madrasani ta'mirlab turish vazifalari ham yuklatilgan [7, S. 66].

Markaziy Osiyo xalqlari ta'lim tizimidagi «oltin asr», shubhasiz, Mirzo Ulug'bek (1409 – 1449) davridir. Ulug' olim va davlat arbobi, buyuk bobokaloni kabi ilm-fan va ma'rifat homiysi Mirzo Ulug'bekning Movarounnahrda 40 yillik hukmronlik davrida mamlakat o'sha davr dunyo sivilizatsiyasining eng peshqadam o'rinlarida turar edi. Olim va hukmdorning sa'y-harakatlari tufayli Samarqand butun musulmon Sharqining ilm-fan va madaniyat markaziga aylandi.

Mirzo Ulug'bek Samarqandda to'plangan ilmiy kuchlar, mohir muhandislar maslahati bilan mamlakatda, jumladan poytaxt Samarqandda ta'lim tizimi va ilmiy tadqiqotlarning samarali tarzda amalga oshirish maqsadida keng ko'lami qurilish ishlarini boshlab yubordi. Shunisi borki, bu ishlarni boshlashdan oldin, ta'lim tizimi va ilmiy tadqiqotlar uchun madrasa va madrasa majmualarining maqsadi, vazifasi, joyi, me'morlari hamda har bir inshootning o'sha davrda qo'lga kiritilgan tajribalar va nazariy jihatdan asoslangan bo'lishiga katta e'tibor qaratilgan. Bu ishda esa muhandislar sultoni G'iyosiddin Koshiy, mashhur me'mor va naqqoshlar Muhammad ibn Mahmud Isfahoniy, Ismoil bin Tohir bin Mahmud Isfahoniy, Yusuf Sheroziy, Muhammad bin xoji Bandgir va boshqalardan iborat guruh mavlono Salohiddin Muso Qozizoda-i Rumiy va Mirzo Ulug'bekning bevosita rahbarliklarida istiqbolli rejalarni yaratdilar.

Abdurazzoq Samarqandiy (1413 – 1482) o'zining «Matla' us-sa'dayn va majma' ul-bahrayn» asarida shunday yozadi:

«(Mirzo Ulug'bek) Samarqand shahrining ichida, shaharning o'rtasi va maydonining markazida, Arki Oliyga yaqin joylashgan Sar-i davonik deb atalgan mavzeda bir-biriga ro'baro' madrasa va xonaqoh bino qildi». Samarqanddagi madrasa o'z ko'lami va inshootlarining ko'pligi tufayli 1417-1420 yillarda qurib bitkazilgan.

Madrasa me'moriy jihatdan nihoyatda muhtasham bo'lib, naqqoshlik xattotlik, toshyo'narlik, yog'ochkorlikning eng oliy namunasidir. Madrasa egallagan maydon sathining tarhi 81x56 metr bo'lib, uning old tomoni – peshtoqi kun chiqarga qaratilgan. Peshtoqda yulduzli osmon – ko'k tasviri, kirish darvozasi yog'ochda o'ymakorlik san'ati asosida tayyorlangan. Old tomoni qismining janub va shimol tomonlarida uch qavatli ikkita guldasta minora, ularning yonlarida ikkita go'zal gumbaz, madrasaning janubiy va shimoliy yon tomonlarida peshtoqli kirish darvoza va ayvonlar, madrasa hovlisi kun botar tomonining janub va shimolida esa yana ikkita guldasta-minora hamda ikkita gumbaz.

Madrasaning ikki qavatida 55 ta hujra bor. Har bir hujra o'z navbatida, ikki qavatdan iborat. Birinchisida qoznoq, va mutolaa, suhbat o'rni joylashgan bo'lib, ikkinchi qavat – yotoqxonadir. Bir hujra ikki kishining yashashi uchun mo'ljallangan.

Madrasaning to'rt tomonida to'rtta darsxona, kun botar tomonida esa masjid mavjud. Mirzo Ulug'bekning Samarqanddagi madrasa majmuasining boshqa madrasalardan farq qiluvchi xususiyati uning rasadxonani ham o'z tarkibiga olganligida deb uqtirilgan edi. Shu fikrning tasdig'i sifatida XVII asrda yashab ijod etgan shoir, adabiyotshunos va muarrix mavlono Mutribiy Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» asaridagi ajoyib bir ma'lumot matnini keltirish o'rinlidir. Mavlono Mutribiy shunday yozadi: (mazmuni) "Atorud fatinatli rasad bog'lovchilar va

Mushtariy xislat Qamar surat axtarshunoslar yetti iqlim va Yer ma'murasi suratini sultoni shahid Ulug'bek Ko'ragonning Samarqand-i firdavsmo'nddagi madrasasini devoriga shunday tasvir etganlar (alohida betda yetti iqlim xaritasining bu surati berilgan)" [8]. Mavlono Mutribiyning yozganlariga ishonmoq kerak. Ulardan ko'rinadiki, madrasada yetti iqlim xaritasi suratining chizilgani rasadxona ishga tushib, yetti iqlim samtlari aniqlangandan so'ng uning xaritasi tuzilgan hamda bu xarita nusxasining surati madrasa devoriga chizilgan. Madrasa davrlar o'tishi bilan bir necha marta ta'mirlanganligi natijasida bu surat yo'qolgan – ko'chirilib ketgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun hozirgi kunda madrasa devorida chizilgan yetti iqlim xaritasi surati saqlanmagan.

Madrasa ish boshlaganda tolibi ilmlarning bilim saviyasi – darajasi aniqlanib, ular uch guruhga - a'lo (yuqori), avsat (o'rta) va adno (past) ga ajratilgan. Bu o'rinda shuni ham eslatish joizki, tolibi ilmning qaysi guruhga mansubligini bilish maqsadida, ular imtihon qilinganlar. Imtihonni mavlono Qozizoda Rumiy rahbarligidagi maxsus hay'at o'tkazgan. Tolib ilmlarni imtihondan o'tkazish marosimida ba'zan Mirzo Ulug'bek ham qatnashgan.

Madrasada o'quv jarayoni yetti oy davom etgan. U mezon oyining birinchi kuni (21-sentyabr) boshlanib, hamal oyining birinchi kunigacha (21-mart) davom etgan. Hamal oyidan (21 martdan) mezon oyigacha (21-sentyabr) bo'lgan muddat ta'til hisoblanib, tolibi ilmlar turli ishlar (dehqonchilik, hunarmandchilik, masjid imomligi va boshqalar) bilan shug'ullanganlar.

Madrasada ta'lim olish muddati uch bosqichni – adno, avsat, a'lo nazarda tutgan holda 8 yil belgilanib, shu muddat ichida tolibi ilimga oylik va ulufa belgilangan.

Madrasani xatm qilgan tolibi ilmlarga dars o'qishi, ya'ni mudarrislik qilish mumkinligini bildiruvchi ijozatnoma – diplom berilgan. Ijizatnoma – diplomda tolibi ilm tomonidan o'zlashtirgan ilm va o'rgangan asarlar nomi yozilgan. Ana shunday ijizatnoma – diplomlardan biri, ya'ni mirzo Ulug'bek madrasasining bosh mudarrisi Salohiddin Muso Qozizoda Rumiy tomonidan 1435-yil tarixi bilan berilgan ijizatnoma hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalari fondida saqlanayapti.

Mirzo Ulug'bek vafotidan (1449) so'ng ham madrasa o'z faoliyatini davom ettirdi. Mavlono Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asarida (1487 yil) xabar berishicha, bu davrda (1487 yilda) Mirzo Ulug'bek madrasasida 100 dan ko'proq tolibi ilm tahsilni davom ettirgan. Bu tolibi ilmlarga esa Xoja Fazlulloh Abu Laysiy, Ali Qushchilar bilan birga Mir Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois"ida yozilishicha, mavlono Xoja Xurd ham mudarrislik qilgan. Jumladan, Mir Alisher Navoiy Samarqandda bo'lib, ta'lim olgan vaqtdan (1465 – 1469-yillar) Mirzo Ulug'bek madrasasining bu mudarrisidan ham bahramand bo'lgan. Mir Alisher Navoiy yozadi: "Xoja Xurd – Samarqand taxtining yakkalama qozisi va Ulug'bek Mirzo madrasasining mudarrisidir. Bovujudi fazlu kamol aql va donish hullasi bila orastadur va bovujudi zuhdu tavqo husni ahloq zevari bila piyrostadur... Faqir (Mir Alisher Navoiy) ning "Vaqfiya"sining tas'hehin qilurda"min vaqf-i Alisher" tarix topibdur". [2:182].

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki yurtimizda oliy ta'lim tizimining qadimiyligi va ular o'zining ajoyib an'alariga egaligita'riflangan. Shu fikrdan ham Turkistondagi ta'lim tizimining dunyoning boshqa hududlarida (aytaylik, Xitoy, Misr, G'arbiy Yevropa...) hukm surib kelgan maorif tizimlaridan hech bir tarafdin ortda emasligi, balki ba'zi jihatlari (tillarni o'qitish, ta'lim jarayonini moliyaviy ta'minotini tashkillashtirish) nuqtai nazaridan ulardan ustun ekanligi namoyon bo'ladi.

Turkistonning milliy maktablari hamda madrasalar tarixi xususida V.P.Nalivkin, A.P.Xoroshxin, K.E.Bendrikov qaydlari o'zining keng qamrov-ligi, aniqligi va dalillarga boyligi bilan alohida ajralib turadi.

"Samarqand, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlaridagi, – deydi V.P.Nalivkin o'z xotiralarida, madrasalarning umumiy soni 189 ta bo'lib, shundan Farg'onada 118 ta, Samarqandda 50 ta, Sirdaryo viloyatida esa 21 ta madrasa joylashgandir. Madrasalardan Qo'qonda 34 tasi,

Marg'ilonda 25 tasi, Samar-qandda 22 tasi, Andijonda 18 tasi, Namanganda 14 tasi, Toshkentda 14 tasi va 10 tasi Xo'jand shahrida bino etilgan" [9:49 – 60].

A.P.Xoroshxin o'zining "Turkiston o'lkasiga taalluqli maqolalar to'pla-mi"da [1:41].Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlarida taxminan 200 ta shunday madrasalar faoliyat ko'rsatganligini ta'kidlab o'tadi.

Samarqand viloyatining Gulxandoz va Nov qishloqlarida 1853-yili, Kattaqo'rg'on uezdining Payshanba qishlog'ida 1891-yili, Panjikentda 1852-yili hamda 1877-yilgacha O'ratepa va Urgutda oltita madrasa ochilgan. Sirdaryo viloyatining – Abdiq volostida 1848-yilda, Bo'kada 1863, 1870 yillarda, Zangiotada 1835-yildan to 1850-yilgacha 3 ta madrasa ochilgan ekan. Chimkent uездida 1875-yilda, Toshkent uездining Kultepa qishlog'ida 1840 yilda, Pskentda va Turkiston shahrida 1821 va 1875-yillarda, Chinozda esa 1874 – 1878-yillarda yangi madrasalar faoliyatini boshlagan" [3:75.]. 1892 – 93-o'quv yili Samarqand viloyatining reviziyasiga ko'ra, viloyatda 58 ta madrasa mavjud bo'lib, ulardan 40 tasi shaharlarda va 18 tasi qishloqlarda joylashgan. Viloyat barcha madrasalarining o'rtacha yillik daromadi 28555 so'mni tashkil qiladi. Ularning ichida o'n ikkita madrasa 2000 so'mdan ortiq daromadga ega bo'lsa, yettita madrasa 100 so'mdan 2000 so'mgacha daromadga egadir. Shundan 9 ta madrasaning esa hech qanday daromadi yo'qdir" [11:124 – 126]. Keltirilgan dalillardan shu narsa ko'zga tashlanadiki, o'lkadagi madrasalar faoliyati ham iqtisodiy, ham ma'rifiy tomonlardan bir-birida keskin farqlangan. Ularning faoliyatiga o'qitish usuli va moliyaviy-moddiy ta'minlanish darajasi nuqtai nazaridan nazar salsak, yana bir tarixiy haqiqat qaror topadi.

Endi an'anaviy maktablar va madrasalarning o'qitish jarayoni va dasturlari haqdagi S.M.Grameniskiyning qaydlari diqqatga sazovor [5:54]. aqtab va madrasalarda dastlabki o'qish ishlari bolalarga harflarni o'rgatish bilan boshlangan. Harflar to'liq o'zlashtirilgach, arab tilida Haftiyak, keyin esa fors tilida Chor kitoblar yod olingan. Yuqori sinflar uchun esa Bedil, Hofiz Sheroziy, Sa'diy, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor kabi klassik ijodkorlar asarlari mutolaasi o'rgatilgan.

Senator K.K.Palen yuqorida nomini zikr etilgan kitobida madrasalardagi o'qish usuli uch bosqichga bo'ladi.

Birinchi bosqich – "Adno" deb yuritilib, bu bosqichda toliblar 2, 4, 5 yil o'qishgan. Darslar asosan arab, fors tillarida olib borilgan. Bu yillarda arab tili grammatikasi, fors tili o'rganilgan. Arab tilidagi "Zanjoni", "Ixlabi", "Avomil", "Harakat", "Kofiya" (uning sharhi hisoblangan "Sharh – mulla" ham) va fors tilidagi "Avvali ilm" kabi asarlar mutolaa qilingan.

Ikkinchi bosqichda – tolibi ilmlar fiqh masalalari bilan mashg'ul bo'lib, islom qonunshunosligidan saboq olganlar.

Uchinchi bosqichda "Shamsiya" va uning sharhi hisoblangan "Hoshiya" hamda "Mushkilot" ni o'rganganlar.

Shuningdek, "Aqoid" (dogmatika), "Tahzib" (dialektika) "Hikmatul-ayn" va astronomiyaga oid asarlarni o'qiganlar, kosmografiyaga bag'ishlangan umumiy bilimlar olishgan. Mantiq faniga ham e'tibor qaratilib bu soha bo'yicha: "Tavzih", "Hadis", "Qiyos" va "Tavsifi qozi Boyzaviy" lardan ma'ruzalar tinglangan. Fiqh o'rganuvchilar uchun esa ko'proq quyidagi kitoblar dastur vazifasini o'tagan: "Fiqxi Kaydoni", "Muxtasar ul-viqoya", "Hidoyai sharif" va boshqalar.

Toliblar ilmi hisob va tibbiyot bilan ham shug'ullanganlar. Ayniqsa klassik shoirlarning g'azallari va dostonlari qunt bilan o'qitilgan. O'quv yili oktyabrda boshlanib, aprelda tugagan. O'qish haftaning to'rt kuni: yakshanba, dushanba, seshanba va chorshanba kunlari olib borilgan. Ramazon va Qurbon hayitlarida ikki haftalik ta'tillar berilgan.

K.P.Fon Kaufman N.I.Ilminskiyga Turkistonga kelib mahalliy shart-sharoitlarni o'rgangandan so'ng, o'qitish ishlarining aniq bir reja yo'nalishini ishlab chiqishga da'vat etadi. Ana shu taklifga binoan N.I.Ilminskiy 1868 yilning bahorida K.P.Fon Kaufmanga bir qator xomaki reja va fikrlar bitilgan xatni yubordi. N.I. Ilminskiyning takliflarida O'rta Osiyodagi maorif ishlarini keng ko'lamda missi-onerlik yo'li bilan olib borish kerakligi uqtiriladi. Bundan

ko'zlangan maqsad esa, mahalliy musulmon maktablarini ehtiyotkorlik bilan nasroniy tipidagi maktablarga aylantirish edi. Uni amalga oshirish uchun o'quv ishlariga boshchilik qilishga Qozon diniy akademiyasidan chiqqan, tatar va arab tillari, madaniyati bilimdoni I.S.Yastrebov tavsiya etiladi. Biroq Fon Kaufman I.S. Yastrebovni Turkistonga olib kelishga erisha olmaydi. Chunki I.S. Yastrebov o'sha yillar Rossiya hukumatining ma'sul lavozimlaridan birida, ya'ni Rossiyaning Turkiyadagi konsulxonasida kotib vazifasida xizmat qilar edi. Shu bilan birga Turkistonda o'quv ishlarini tashkil qilish bo'yicha Kaufmanning qarashlari, Ilminskiyning taklifiga muvofiq kelmaydi. Fon Kaufmanning fikricha, mahalliy aholining diniy qarashlariga yetkaziladigan ozgina tazyiq ham mustamlakachilarga nisbatan mahalliy xalqning nafrat va dushmanligi uyg'otish mumkin edi.

N.I.Ilminskiy Turkistonda maorif tizimi rejalarini ishlab chiqib uni amaliyotga tatbiq etish mushkulligini his qiladi va 1869-yilning avgust oyida general-gubernator Kaufmanga rad javobi bildirilgan o'z xatini yo'llaydi [6: 113 – 114].

Shundan so'ng, Turkiston ma'murlari bu ishni o'z kuchlari bilan hal qilishga kirishadilar. 1870 yilda o'quv ishlarini tashkil etish bo'yicha alohida Komissiya tuzildi. Komissiya xulosasiga ko'ra, o'lkadagi xalq ta'limi Rossiya imperiyasining manfaatlariga bo'ysundirilishi kerak edi. Shu bilan birga mahalliy diniy qarashlariga hech qanday tazyiq o'tkazilmasligi ta'kidlanib, mahalliy musulmon maktablari rus hukumatining yordamiga umid qilmasligi nazarda tutildi.

1874-yilning 20-noyabrida Rossiya imperiyasi tarkibidagi barcha musulmon o'quv yurtlarini Rossiya Xalq maorifi Ministrligi tasarrufiga o'tkazish haqida qonun chiqarildi. Podshoning huzurida Turkistonni egallashda ko'rsatgan xizmatlari uchun alohida vakolatlarga ega bo'lgan general Kaufman Turkiston o'lkasida bu qonunga amal qilmaslik haqida o'zining buyrug'ini chiqaradi. Keyinchalik Fon Kaufman bu buyruqni imperiya manfaati va xavfsizligi hisobga olib chiqarilganligi haqida podshoga izoh beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O'zbekistonda keyingi yillarida ta'lim tizimida keskin o'zgarishlar bo'lyapti. Maktabgacha ta'lim tashkiloti, 11 yillik o'rta maktablar, Prezident maktablari, ixtisoslashgan matematika maktablarining ochilishi, Ulug'bek nomidagi xalqaro astronomiya olimpiadalarining o'tkazilishi alohida ahamiyatga ega. Shu o'rinda masalaning yana bir jihatiga to'xtalib o'tish joyizdir. Yurtimiz dunyoning eng qadimiy oliy ta'lim tizimiga ega maskanlaridan biri ekan, biz ana shunday ta'lim tarixini o'rganishimiz kerak va ularning tarixdagi maqomini o'z o'rniga qo'yib, ularning tashkil topgan sanalarini yubiley darajasiga olib chiqish kerak.

XV asr oliy ta'lim tizimidagi madrasalar, jumladan, Mirzo Ulug'bek madrasasi haqiqatan ham o'z davrining universiteti hisoblangan. O'rta asrlarda yevropa mamlakatlarida cherkovlar qoshida vujudga kelgan maktablarni universitetlar deb atadi. Samarqanddagi Ulug'bek madrasasida diniy va dunyoviy ilmlar o'qitilgan. Ushbu an'anaviy ilm dargohlari bo'lgan madrasalar XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida ham oliy ta'lim muassasasi sifatida faoliyat yuritgan. Yevropadagi universitetlar, jumladan, Varshava universiteti yuz yillab faoliyatini to'xtatgan. Samarqanddagi Ulug'bek madrasasi faqat XVIII asrning 20 – 30-yillarida jung'orlar hujumi davrida vaqtincha to'xtatgan. Keyin esa XVIII asrning 50-yillarida davom ettirib XX asrning 20-yillarigacha mavjud bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mez A. Die Renaissance des Islams. 1922. Бу асар Д.Е.Бертельс томонидан рус тилига ўгирилиб, «Мусулманский Ренессанс» номи билан Наука нашриётида (Москва, 1966) чоп этилган; В.В.Бартольд. Сочинения. Т.П, ч.2. – М., 1964; Абдуллаев В., Валиходжаев Б. Дыхание веков. Самарканд 1970; E.Ihsanog'lu, Osmanli egitim muesseseleri. Кр.: Osmanli devleti ve medeniyeti tarihi, 2 cilt, Istanbul, 1998. ss.232 – 251.

2. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий танқидий матни. – Т.: ФАН, 1961. – Б.182 (араб алифбесиди).

3. Бендриков К.Е. Очерки истории народного образования в Туркестанском крае. – М., 1961. – С.75.
4. Валихўжаев Б. Н. Темурийлар қурғон мадрасаи олиялар // Маърифат, 2001. 4 апр.
5. Граменицкий С.М. Положение инородческого образования в Сырдарьинской обл. – Т., 1916. – С.54.
6. Знаменский Н.Б. Участие Н.И.Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. – Казань, 1900. Ч.4. – С.113 – 114.
7. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. Вакф-наме. – Т.: Наука, 1966. – С.66.
8. Мутрибий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди. Инв. 2253. 158 а-в бетлар. Бу ҳақда қаранг: Валихўжаев Б. Сурати ҳафт иқлим дар мадрасаи Мирзо Улуғбек // Овози Самарқанд, 1992. 18 апр.
9. Наливкин В.П. Сведения о состоянии туземных мадрасе Сыр-Дарьинской области в 1890-91 учебному году. 1916. – С.49 – 60.
10. Наршахий. Бухоро тарихи. – Т., 1966. – Б.84.
11. Отчет по развитию Туркестанского края, произведенный по величайшему повелению сенатором графмейст. графом. К.К. Паленом. Учебное дело. – СПб., 1910. – С.124 – 126.
12. Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркест. края. – СПб., 1876. – С.41.

ТАРИХ ФАНИНИНГ ЖАМИЯТ РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ

Mo'minova Gavxar Esanovna
tarix fanlari doktori, professor
(Qarshi davlat universiteti)

Тарих шундай фанки, бунда ўтмиш ҳақидаги турли ахборотлар ҳаққоний ўрганилади, тизимлаштирилади ва умумлаштириб, якуний хулосалар чиқарилади. Тарих оғзаки, ёзма ёки моддий шаклда халқ хотирасида авлоддан авлодга ўтади, унинг саҳифаларида ҳар бир даврдаги ҳукмрон тузум, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт, атроф-муҳит, миллий ва маданий анъаналар, урф-одатлар ҳақида яққол тасаввур ҳосил қилишга имкон яратадиган лавҳалар акс эттирилади.

Мустақил Ўзбекистоннинг ҳар томонлама тараққий этиши ёш авлоднинг маънавий камолотига боғлиқ. Шу боис асосий вазифаримиздан бири мана шу ёш авлод таълим-тарбиясининг муаммоларини тўғри ҳал этишдир. Ёшлар янги давлатчиликнинг шаклланишида, демократик жараёнларини ривожлантиришда асосий субъектга, яъни ҳал қилувчи кучга айланиши лозим. Ёшлар жамиятнинг алоҳида ўзига хос ижтимоий қатлами бўлиб, ижтимоий фаол, янгиликни тез қабул қила оладиган, жамиятда рўй бераётган жараёнларни танқидий нуқтаи назардан баҳолаётган жиҳатлари билан катта авлод вакилларида ажралиб туради.

Бу борада “Тарих” фанининг ўрни беқиёсдир. «Тарих» жамият тараққиёти тўғрисидаги фан бўлиб, унинг мавзуи кишилиқ жамияти ўтмишининг, унинг турлитуман соҳаларидаги тараққиёти ва ўзгариб бориш жа-траёнини ўрганади. Мазкур фан ўтмишдаги ва бугунги мавжуд ижтимоий ҳаётни ўрганади ва ўргатади. Шунингдек, тарих бу инсоният тўғрисидаги фан бўлиб, жамиятнинг ўтмишини тадқиқот йўли билан аниқлаб, ўтмишда инсон томонидан яратилган, инсон заковатининг натижалари бўлган жараённи тадқиқ этиш ва бизгача ўтган даврни ўрганиб келажак авлодга етказадиган фандир.

Ибтидоий даврдан бошлаб кишилар ўз фаолиятларининг натижаси ҳисобланган турли хил ижтимоий ходисаларнинг моҳияти ва сабабларини тушунишга ҳаракат

қилишган. Жамият тараққиётини тушунишга уриниш, табиат, жамият воқелигини тарихий нуқтаи назардан таҳлил қилиш дастлаб мифологияда ўз аксини топди. Кейинчалик жамият тараққиётининг юқори босқичларига келиб, бу муаммолар доираси кенгайиб боради ва мана шу муаммоларни ўрганувчи махсус фан соҳалари вужудга келган. Тарих фани шаклланишида қуйидаги омиллар ҳал қилувчи роль уйнади.

Биринчидан, кундалик ҳаёти рўй бераётган турли хил воқеа, ҳодиса, жараёнлар ва уларни келтириб чиқарадиган сабабларни билиш ҳамда турли хил ижтимоий муаммоларни ҳал этиш эҳтиёжлари инсоннинг ўтмиш тарихига мурожаат этиши учун асосий туртки бўлди.

Иккинчидан, инсоният ўз келажагини билиши учун ўтмиш сабоқлари ва хулосаларига асосланади. Учинчидан, тарих жамият учун ҳар доим ижтимоий тажриба вазифасини бажариб келган. Инсон учун хотира қандай функцияни бажарса, жамият учун тарих ҳам шундай вазифани бажаради. Инсоннинг тарихий онги, хотираси қадимдан турли шакл ва кўринишларда бўлди. Тарих ҳозирги фаолиятимиз учун пойдевор вазифасини бажаради. Шунинг учун биз тарихни “ҳаёт мураббийси” деб биламиз.

Шу ўринда, тарих деганда, биз фақат бир неча юз, минг йиллар аввал бўлиб ўтган даврини тушунмасдан, ортда қолган ҳар бир дақиқани ҳам тарих деб қабул қилишимиз зарур. Мана шунинг учун ҳам тарих билан бугунги кун ўртасида аниқ бир чегара мавжуд эмас. Инсон ўтмишига мурожаат этиш орқали уни таҳлил этади, турли хулосалар чиқаради ва шулар орқали бугунги фаолият йўналишини белгилаб олади ҳамда ўз тажриба ва қобилиятини ривожлантириб, бойитиб боради. “Тажриба ва қобилият тарих ёрдамида ривожлантириб бойитилади” [1].

Тўртинчидан, тарихни билиш орқали инсон ўзлигини, замон ва макондаги ўрнини англайди. Аждодлари кимлар бўлганини билиш орқали янги авлод ўзлигини англай бошлайди.

Цицерон «тарих — ҳаёт мураббийсидир» деб атаган бўлса, Леонардо до Винчининг фикрича «ўтган давр ва жаҳон мамлакатлари ўтмишини билмоқ — инсон курки ва унинг аклий маҳсулидир». Рус тарихининг отаси Н. М. Карамзин бу борада фикр юритар экан «Тарих халқларнинг муқаддас китоби бўлиб, уларнинг ҳаёти ва фаолиятларининг кўзгуси, ота-боболарининг авлодларга қолдирган кашфиётлари ва одоб-ахлоқларидан лавҳалар бўлиб, ҳозирги даврни шарҳлаш ва келажакка намуна бўлиб хизмат қилади-ган, тўлдирадиган заруратдир» деб ёзди. В. Г. Белинский эса, «бугунги кунни тушунмоқ ва келажагимиз тўғрисида ишорага эга бўлмоқ учун ўтмишимизни сўроқлаб суриштирмоғимиз лозим»лигини қайд этади. В. О. Ключевский «авлодларимизни ўрганиб, ўзликни — ўзимизни англаймиз. Тарихни бемасдан туриб, биз ўзимизни бу дунёга нега ва нима учун келганлигимиз, қандай қилиб ва нимага интилаётганимизни аниқ англамоғимиз керак» дейди [2].

Тарих фанини ўрганишдаги энг фундаментал муаммо — бу тарихий воқелик ва тарихий манбалар бўлиб, мана шу икки масалага том маънода илмий ёндашиш тарих фанининг назарияси ва методикасини аниқ белгилашда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу борада рус олими, профессор М. А. Барг шундай ёзади: «Тарихий аниқ воқеликлар чиндан ҳам мавжуд бўлган асослардан иборат бўлиб, маълум макон ва замон доирасида содир бўлади, уларнинг мазмуни, уларни изоҳлаш ёки шарҳлашга боғлиқ бўлмайди» [3].

Бугунги кунда янги демократик жамият қуришга йўл тутган Ўзбекистон жамияти учун ўзлигини аниқлашда тарихий хотирани уйғотиш асосий маънавий вазифалардан бири ҳисобланади. “Аждодлари буюк бўлган, жаҳон цивилизацияси ва инсоният тараққиётига жуда катта хисса қўшган маданиятга дахлдор фуқаронинг қалбида ўтмишини ўрганиш орқали миллий ғурурининг уйғониши мамлакат мустақил тараққиёт йўлини танлаган бир пайтда катта маънавий қудрат ва улкан ирода кучи бўлиб хизмат қилади” [4]. Ўзлигини англаган, тараққиётнинг оптимал вариантыни танлаган давлат,

жамият уйғун ривожланади. Тарих келажакка йўл кўрсатувчи харитадир. Шунинг учун ҳам турли мамлакатлар ўз тараққиёт йўлини белгилаб олишда ўзининг ўтмиш тарихига таяниб иш тутаяди. Ўз тарихини чуқур билган халқ иродали бўлади ва уни ҳеч қандай куч енга олмайди.

“Таркибий муносабатда тарихий онг Ватанга муҳаббат, ўзи туғилиб яшайдиган мамлакат ва халққа мансублик ҳиссага асосланган эътиқод ва турли хил тарихий билимларнинг ўзига хос синтезини ифодалайди” [5].

Тарихий онг жамиятда қадардан келиб, қадимки бораётганлигини, тарихий ворислик туйғусини, даврлар алоқадорлигини англаш, босиб ўтилган йўл ва ҳаракат мақсади ҳақидаги билим ҳамда тасаввурлар йиғиндиси ва бошқаларни ўз ичига олади. Тарихий онгининг мана шу унсурларни ажратиб олиш ва улардан ҳар бирининг ёшавлод маънавиятига ижобий таъсирини кўрсатиш зарурдир.

Мантиқий таҳлилга асосланган ҳар қандай билим инсон дунёқарашида мустаҳкам ўрин эгаллайди. Тарихий онгни шакллантириш жараёнида мантиқий таҳлил кучидан фойдаланиш даркор. Ана шунда ҳар қандай шахсда ўтмиш ходисаларининг асл қиёфаси, моҳияти тўғрисида тасаввур шакланади.

Тарихий онгининг шаклланишида тарих фанини ўрганиш билан бирга халқларнинг урф-одат, анъана ва удумлари, маданият ва санъат асарлари, айниқса, бадиий-тарихий асарлар, илмий-оммобоп нашрлар, оммавий ахборот воситалари ҳам муҳим ўрин тутаяди. Халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам ўзида маълум бир тарихий ҳодисаларни ифодалайди. Халқ оғзаки ижоди намуналарида у вужудга келган давр руҳияти, ижтимоий муносабатлар тизими, кишиларнинг қизиқиш ва интилишлари, илеаллари, борлиққа муносабати ўз ифодасини топган бўлади. “тарихий ҳикоя ва ривоятлар аниқ шахслар фаолияти билан боғлиқ реал ҳодисаларни, халқнинг ҳўжалик ва маданий ютуқларини ифодалайди” [6].

Лекин халқ оғзаки ижоди намуналари тарихий ходисалар ҳақида аниқ маълумот бермайди. Кўпинча халқ оғзаки ижоди намуналарига, илмий билимлардан фарқли ўлароқ, даврлар ўтиши билан кўпгина ўзгаришлар киритилган. Қадимки даврда халқнинг урф-одати, анъаналари инсоннинг ижтимоий тарбияси учун ўрнак бўлувчи ҳаёт мураббийси, халқнинг этник ўз-ўзини англашни шакллантирувчи хотираси сифатида қабул қилинган. Янги даврнинг бошланишида файласуф ва тарихчилар ўтмиш билан муносабати инсон оламини англаш воситаси, маърифат, ўз-ўзини англаш ва шахсни ривожлантириш воситасида кўришди. Шундай вақтлар бўлдики, тарих ҳеч нарсагаўргатмайди деб айтишди, шундай вақтлар ҳам бўлдики, тарих ягона фан деб эълон қилинади.

Миллат ёки халқнинг тарихий онг, тарихий хотирасига мурожат қилиши, унга қизиқиши унинг тарихидаги туб бурилиш даврига кириб кетади. Ўтмишни билиш орқали инсон бугунги кунни тушунади ва келажакни кўра олади, бу эса тарихнинг асосий вазифасидир. Тарихни билиш орқали ёш авлодда жамият ҳақида кенг билим доираси, теран фикр, чуқур мантиқий таҳлил ва мулоҳаза шаклланади. Жамиятда рўй бераётган ҳар қандай ўзгаришларга ҳолисона баҳо бериш қобилияти ривожланади. Ҳозирги ўзига хос тез ривожланиб бораётган даврда ёш авлодда тарихий онгни шакллантириш уларнинг ўз мустақил эркин фикрига эга бўлишида хизмат қилади.

“Ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бунай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди” [7].

Тарихни яхши билмасдан, ўтмиш аждодлар тажрибасини ҳисобга олмасдан қабул қилинган ҳар қандай қарор асосиз, хато бўлиши ҳамда ўзининг салбий оқибатларини келтириб чиқариши мумкин. Киши маълум бир қарорни тарихий ходисаларга таяниб қабул қилишда, ўтмишда қандай бўлса, шундай йўл тутмаслиги, яъни кўчирмачиликка

йўл қўймаслиги зарур. Балки мана шу ўзаро ўхшаш ҳолатларини таҳлил этиши, тўғри хулоса чиқариши лозим.

Тарихдан яна кишилар ўз фикрларини асослаш учун ҳам фойдаланишади. Тарихий далилларга асосланиб айтилган ҳар қандай фикр суҳбатдош учун ишончлироқ бўлади. Бунда маълум бир кучлар ҳодисаларни ўз манфаатларини йўлида ўзгартириб талқин этмасликлари лозим. Тарихий билим танлаш шаклида бўлмаслиги керак, тарихий ўхшашлик эса тасодифий бўлиши керак.

Ўтмишни ўрганиш юқорида айтиб ўтилганидек, келажакни кўра билиш имкониятини ҳам беради. Агар биз инсоният тарихини бир бутунлигича олиб қарайдиган бўлсак, турли даврлар ўртасида маълум бир ўхшашлик ва умумийлик мавжудлигини кўрамиз. Мана шу қонуниятларни билиш биз учун номаълум бўлиб кўринган келажак ҳақида башорат қилиш имкониятини беради. Тарихий онги шаклланиб бораётган ёш авлодда ўтмишда шаклланган миллий қадриятларни асраш ва ривожлантириш, камчилик ва хатоларни тузатиш, келажак олдидаги масъулиятни ҳис этиш туйғуси вужудга келиши лозим. Бизнинг бугунги кунимиз ўтмиш маҳсулидир, биз содир этаётган ишлар ва хатти-ҳаракатлар келажакнинг пойдевори ҳисобланади. Ҳозир яшаётган киши ўтмиш аждодлар ва келажак авлод олдида масъул эканлигини ҳис этиши лозим.

XX-XXI аср бошларида жаҳонда кечаётган жараёнларни тадқиқ этган олимлар орасида Хейди Тлфлернинг “Учинчи тўлқин” асари жаҳонда кечаётган жараёнларга янгича ёндошуви билан алоҳида аҳамиятга молик. Унга асосан, янги ва бугунги кунда кенг тарқалаётган қарашлардан бири Ижтимоий оқимлар таҳлили деб номланиши мумкин. Ушбу ёндошув тарихини ўзгаришлар олиб келадиган тўлқинларнинг давомий алмашинуви сифатида кўриб чиқиб, ҳар бир тўлқиннинг асосий эътибор тарихий жараёнларнинг кечишига эмас (қанчалик бу муҳим бўлишига қарамай), балки асосан унинг бурилиши нуқталарига ва янгиликлар содир бўлган даврларига қаратилади. Мазкур ёндошув асосий ўзгаришлар моделларнинг вужудга келишини уларга таъсир кўрсатиш имконияти нуқтаи назаридан аниқлайди.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, тадқиқотчининг тарихни ўрганиш усулларни унинг ўзи мансуб бўлган муайян жамият тараққиётига боғлиқ ва мос бўлиб, тарихий билимларнинг характери, мазмунини белгилайди. Ўз замонасининг кишиси бўлган тарихчининг менталетети кўп жиҳатдан унинг тарихни идрок этишга таъсир кўрсатади ва у тадқиқ этаётган давр манзараси танлаган нуқтаи назарининг ўзгариши билан ўзгариб боради. Масалан, унинг диққат марказига ижтимоий ва синфий қарама-қаршиликлар, хусусий мулк муносабатлари қўйилса, тарих манзараси бир кўринишда, инсон менталетети, хулқ-атвори масалалари қўйилганда бошқа бир кўринишда намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Болингброк. Письма об изучении и пользе истории. Изд. «Наука», Москва, 1978. – С. 16
2. Тойнби А. Постигение истории. – М.: 1994. с. 11–12.
3. Барг М. А. Эпоха и идеи: становление историзма. — М: 1987.
4. Жўраев Н. Тарих фалсафаси. – Т. “Маънавият”, 1999. – Б.10
5. Д. Алимова, Д. Гулямова. Об изучении исторического сознания студенческой молодежи на современно этапе // Ўзбекистон тарихи, 2001. 4-сон. – Б. 48.
6. Эргис Г.У. Исторические предания и рассказы Якутов, ч.І. – М-Л, 1960. – С. 13.
7. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // “Мулоқат” журналы, 1998 йил 5-сон.

**XX ASR SURXON VOHASI AN'ANAVIY DEHQONCHILIGI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR:
TAHLIL VA MUAMMOLAR**

Qobilov Eshbolta Otamurodovich
tarix fanlari doktori, professor
(Termiz iqtisodiyot va servis universiteti)

Eshqurbonov Sirojiddin Bozorovich
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
(Termiz iqtisodiyot va servis universiteti)

XX asrning boshlarigacha O'rta Osiyoda yerlar aniq chegaralanmagan joylarda meros qilib qoldirish an'anasiga amal qilingan. Dehqonchilikka tovarbop ekinlarning kirib kelishi, meros asosida yerga egalik qilishni tez rivojlanishiga va dehqonlarni tabaqalanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. XX asr boshlarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlar ta'sirida Surxon vohasi aholisining ham xo'jalik faoliyati, yerga egalik qilish shaklida bozor munosabatlarining ta'siri natijasida o'zgarib bordi. Bu kabi o'zgarishlarga aholining yer va suvdan foydalanishdagi tartib, yerga egalik shakllari, ishchi kuchini tashkillashtirish va uni boshqarish, aholi daromadi, xo'jalikdagi foyda, sarf-xarajatlar va to'lov hamda ekin turlaridagi yangilanishlarni misol keltirish mumkin.

Rossiya imperiyasining mustamlakachiligi davrida Surxon vohasida yerdan foydalanish va unga egalik qilish tartibi shaxsiy (hayat, tomorqa) va jamoaviy foydalanish shaklida bo'lgan bo'lsa, 1917 yilda bolsheviklarning qishloq xo'jaligida olib borgan iqtisodiy siyosati, ya'ni yer-suv, xususiy mulkchilikni bekor qilish, jamoalashtirish kabilar yer-suv munosabatlari va dehqonchilik xo'jaliklariga jiddiy putur yetkazdi.

Sovet davrida, xususan XX asrning 30-yillarida shakllana boshlagan kolxoz va sovxoz xo'jaliklari qishloqdagi aholi oziq-ovqatiga bo'lgan talabini qondira olmagan. Bunday sharoitda dehqon oilasining ixtiyorida tomorqa uchastkasi qoldirishga ruxsat berilgandi. Natijada, dehqonchilik xo'jaligining shakli o'zgargan ko'rinishi, ma'lum ma'nodagi "qoldig'i" bo'lgan shaxsiy yordamchi xo'jalik vujudga kela boshladi. Shaxsiy tomorqa egalari mavjud imkoniyatlardan eng yuqori darajada foydalanishga intilgan bir paytda juda ko'p qarshiliklarga duch keldilar. Dehqonlar uzoq yillar davomida nafaqat jamoa ishlab chiqarishida, balki o'z yordamchi xo'jaliklarida ham to'la xo'jayin emas edilar [1, 303-317].

Dehqonlar artelga kirib, har qanday turdagi yakka tartibdagi faoliyatlaridan, ijtimoiy ishlab chiqarishga qo'shimcha shaxsiy yordamchi xo'jaliklar yuritish, o'zlariga chetda ish haqi ishlash imkoniyatidan voz kechish talab qilindi [2, 52].

Shaxsiy yordamchi xo'jalikni kolxoz sektori doirasida qarash kerak degan fikrlar, toki 70-yillargacha saqlanib keldi. Unga nisbatan XX asr 70-yillariga kelibgina, aholining qo'shimcha daromad manbai va mehnatkashlarni qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradigan manba [3, 226] deb qarash ilgari surila boshlangan.

Sovet davrida aholining an'anaviy xo'jalik yuritish shakli butunlay yo'qolib ketmadi. Ming yillar davomida rivojlangan aholining xo'jalik yuritish an'ansi saqlanib qolganligini ba'zi olimlar jamiyatda ishlab chiqarish kuchlarini hali yetarli darajada rivojlanmaganligini, hali "Ijtimoiylashtirish jarayoni to'la yakunlanmaganligi"ni [4, 48] uqtirsalar, ba'zi olimlar esa mehnat resurslarining doimo ortiqchaligi bilan bog'ladilar.

An'anaviy xo'jalik yuritishning saqlanib qolishini bir ikkita sabab yoki omilga bog'lab bo'lmaydi, lekin asosiy sabablardan biri unda aholining shaxsiy, ijtimoiy va boshqa manfaatlari birlashadi [5, 11]. Xo'jalik yuritishning an'anaviy shakllari saqlanib qolishiga asosiy sabab, odamlarning shaxsiy manfaatidir. Inson dunyoqarashida mulkdor bo'lish hissi ancha ustun

turadi. Mana shu tufayligina, o'tmishda iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy tazyiqlarga qaramay xo'jalik yuritish an'analari butunlay yo'qolib ketmadi. Bundan tashqari aholini, ayniqsa, qishloq aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlari davlat tomonidan to'la qondirilmadi. Kunlik iste'mol mahsulotlarning ko'pini aholi o'zlari yetishtirib kelgan.

XX asrning 70-yillaridan boshlab, Sovet hukumati shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini rivojlantirish uchun ko'pgina chora-tadbirlarni boshlagan. Ana shu maqsadda 1977 yili SSSR KPSS MQ tomonidan "Kolxozchilar, ishchilar, xizmatchilar va boshqa grajdanlarning shaxsiy yordamchi xo'jaliklari, kollektiv bog'dorchilik va tomorqachilik to'g'risida" qaror qabul qilindi[6].

Uzoq yillar davomida dehqonni yerdan, o'z mehnatining natijasidan mahrum qilish juda katta salbiy oqibatlariga olib keldi. Dehqonda mulkdorlik, yerga egalik hissiyoti kamayib bordi. Sovet Ittifoqi davrida dehqonning ongini o'zgartirish oson bo'lmadi va umumiy manfaat yo'lida ishlovchi yangi dehqon qiyinchilik bilan vujudga kelgan edi.

Qariyb yetmish yil davom etgan bu sharoitda "...dehqonning ham mehnatkash ham xo'jayin sifatlarini birlashtirgan noyob qobiliyati tamoman yo'qotildi..." va oqibatda u "...pirovard natijalardan ko'ra oyma-oy olib boradigan maoshidan ko'proq manfaat ko'radigan yollanma ishchiga aylantirildi" [7, 23-24].

Qishloqda xo'jaligini yuritishda tarkibiy o'zgarishlarni olib borish dehqonning mulkka, yerga, mehnatga bo'lgan munosabatini haqiqiy mulkdorlarni shakllantirish yo'li bilan o'zgartirishga, dehqonning daromadi bilan sarflagan mehnati o'rtasida uzviy bog'lanishni o'rnatib, shu asosda xo'jalik yuritish samaradorligini oshirishga va aholining turmushini yaxshilashga e'tibor berilgan [8, 108].

A.N.Shaposhnikovning fikricha insonning xo'jalik yuritishi uchun shaxsiy mulki bo'lishi ijtimoiy ishlab chiqarishda ikkilamchi bandlik manbai, o'sib kelayotgan yosh avlodni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalovchi vosita, shuningdek, nafaqaxo'rlarning qoldiq mehnat qobiliyatidan foydalanuvchi, uy bekalarini ish bilan band qiluvchi tarmoqdir va asosiy daromad manbalaridan biridir [9, 84]. U oila a'zolarining shaxsiy mehnatiga asoslangan xo'jalik yuritishning alohida shakli bo'lib, uning egalari va butun jamiyatning ehtiyojlarini qondiradi va shu bilan birgalikda hozirgi kunda asosiy daromad manbalaridan biri hisoblanadi"[5, 11].

Mustaqillikning dastlabki yillari O'zbekistonda mavjud bo'lib kelgan avvalgi shaxsiy yordamchi xo'jaliklari qabul qilingan "Dehqon xo'jaliklari to'g'risida"gi qonunga asosan "dehqon xo'jaliklari" deb ataladigan bo'ldi va ularning maqomi quyidagicha belgilandi: Dehqon xo'jaligi oilaviy mayda tovar xo'jaligi bo'lib, oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun oila boshlig'iga berilgan tomorqa yer uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtiradi va sotadilar [10].

Mulkchilik shakllarini hal qilish sovet tuzumidan so'ng bozor munosabatlariga o'tayotgan davlatlarda asosiy masalalardan biri hisoblanib, u yangi jamiyat va iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida muhim qadamlardan biri bo'ldi. "Mulkchilik masalasini hal qilish bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi", – deb ta'kidlagan edi birinchi Prezident I.Karimov [11, 43]. Barcha ishlab chiqarish vositalarini davlat tasarrufidan chiqarmasdan, xususiylashtirmasdan, yerni o'z egasiga bermasdan va turli mulkchilik shakllaridagi tovar ishlab chiqaruvchilarga keng sharoit yaratmasdan bozor iqtisodiyotiga o'tib bo'lmasligi aniq o'z isbotini topa boshladi [12].

O'zbekistonda mustaqillik arafasida mulkdorlar sinfini shakllantirishga keng yo'l ochib berila boshlandi. Bu paytda aholining oilaviy xo'jalik yuritishi uchun yerning mulk sifatida berilishi ham ayni zarurat edi. "Respublikada haydaladigan yerlarning atigi 5 foizi shaxsiy yordamchi xo'jaliklarga berilgan, ular qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining to'rttdan bir qismini ishlab chiqarishmoqda. Yetishtirilayotgan sabzavot, poliz ekinlari, go'shtning yarmidan ko'prog'i va sutning uchdan ikki qismi ular hissasiga to'g'ri keladi. Ko'rinib turibdiki, Respublika mustaqilligi arafasida qishloq aholisining turmush darajasi nihoyatda achinarli holatda edi" [15,

57]. Shuning uchun, mustaqillik arafasida va mustaqillikning dastlabki yillaridan tomorqa uchun yerni xususiy mulk sifatida berish ishlari boshlab yuborildi.

O'zbekiston SSR Prezidentining "Jumhuriyat aholisining shaxsiy yordamchi xo'jaliklaridagi mol va parrandalarni yem-xashak bilan ta'minlash hamda ularda chorvachilik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish to'g'risida"gi (1990 yil may) farmoni qabul qilinganidan so'ng o'sha paytgacha yer uchastkasi va molga ega bo'lmagan ko'pgina qishloq oilalari yer bilan ta'minlandi va chorva mollari sotib oldi. Surxon vohasida ham mazkur farmon asosida 1990 yili 4900 oilaga tomorqalar uchun 7100 gektardan iborat bo'lgan yer uchastkalari ajratildi [16, 103]. Lekin shunga qaramasdan vohada deyarli 14260 oila tomorqaga ehtiyojmand bo'lgan [17].

O'zbekiston SSR Prezidenti I.Karimov 1991 yil 12 yanvarda Markazning paxta vasvasasiga qarama qarshi tarzda paxta maydonlaridan 108.5 ming gektar sug'oriladigan yerlarni aholiga shaxsiy tomorqa uchun ajratib berishni nazarda tutuvchi qarorga imzo chekdi []. Bu qaror xalq farovonligi hamda qishloq aholisi turmush sharoitini yaxshilashda eng muhim qadam bo'ldi. Mazkur qaror ijrosi doirasida 1991 yilning 12 mayiga qadar Surxondaryo viloyatida 111849 oilaga 13233 gektar yer tomorqa sifatida ajratib berildi [16, 68]. Bunday tadbirlar qishloq aholisining turmush sharoitini malum darajada yaxshilanishiga va aholining shaxsiy tomorqa xo'jaliklaridan oladigan daromadlarining o'sishiga sabab bo'ldi. Respublika shaxsiy yordamchi xo'jaliklar uyushmasi tashkil etilib, uning faoliyati shaxsiy tomorqa egalari yordam berish, ularning manfaatlarini himoya qilishga qaratildi [15, 217].

1992-1995 yillar davomida Surxon vohasida 22 ming gektar yer shaxsiy tomorqalar uchun ajratilib, yersiz va kam yerli bo'lgan dehqonlarga berildi [19, 11]. Bu shaxsiy tomorqa uchun berilgan yerlarning katta qismi yosh oilalarga shaxsiy xo'jalikni shakllantirish uchun ajratildi. Ushbu yerlarning shaxsiy tomorqalar uchun berilishi dehqonlarning yerga munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirdi. Odamlarga yer berilishi mustaqillikning dastlabki eng qiyin yillarida zarur, nihoyatda keskin muammolarni hal qilishda juda muhim rol o'ynadi.

Agrar islohotlar natijasida Surxon vohasi aholisining ijtimoiy va maishiy turmushida bir qadar o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar avvalo yildan yilga voha aholisi turmush darajasining yaxshilanib borishida ko'zga tashlandi. Yangi yerlar o'zlashtirildi, aholining yashash sharoiti yaxshilandi, xo'jalik turmush tarzida yangiliklar paydo bo'ldi [11, 65-66].

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning istiqbolli uch shakli, ya'ni qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari), fermer xo'jaliklar va dehqon xo'jaliklar tanlab olinib, "Qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari) to'g'risida"gi, "Fermer xo'jaliklar to'g'risida"gi, "Dehqon xo'jaliklari to'g'risida"gi qonunlar qabul qilindi [20]. Endilikda xo'jalik yuritishning shu shakllarini va mulkka egalikni qonun bilan mustahkamlab qo'ydi.

Qishloq xo'jaligida o'tkazilgan islohotlarning muhim natijalaridan biri shu bo'ldiki, dehqonlar yerga nisbatan mustaqil bo'lib, ishlab chiqargan mahsulotini bozorga erkin sotish huquqiga ega bo'ldi. Dehqonlar o'z ishlab chiqarish imkoniyatlarini inobatga olgan holda mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar [21].

Ta'kidlash joizki, Surxondaryo viloyatining har bir tuman aholisi ma'lum bir turdagi dehqonchilik mahsuloti yetishtirishga ixtisoslashgan. Ixtisoslashishning bir necha omillari bor. Birinchi omil shu mintaqada yashayotgan aholining mentaliteti, tabiiy iqlim va tuproq sharoitidir. Ikkinchi omil tabiiy iqlim sharoitidan kelib chiqqan holda ma'lum bir turdagi dehqonchilik mahsulotni yetishtirish tajribalari va an'analari tarkib topishidir. Ixtisoslashishning uchinchi omili bu bozor talabidir. Bunga bozordagi talabga qarab mahsulot yetishtirish, uning uzoq yoki yaqinligi, mahsulotni o'sha bozorga olib borish qulayligi kiradi.

Termiz, Angor, Jarqo'rg'on singari Termiz shahriga yaqin joylashgan tumanlarning aholisi xo'jaligida asosan ertachi sabzavotlar, kartoshka va rezavorlar yetishtiriladi, chunki bu tumanlar viloyat markaziga yaqin. Shuning uchun ham shahar bozorlarini mahsulotlar bilan ta'minlab turadilar. Ular uchun shahar bozorlari yaqin va mahsulot yetkazib berishga qulay. Bu tumanlarda issiqxonalar sharoitida sabzavot yetishtirish uchun ham qulay imkoniyatlar paydo bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abashin S. Soviet Past and Memory Policy in the Countries of Central Asia // Russland und/als Eurasien: Kulturelle Konfigurationen / Ch. Engel, B. Menzel (Hg.) Berlin: Frank & Timme, 2018 P/303-317.
2. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч.III, изд. 7-е. Госполитиздат, 1984.-С.52
3. Моисеев А.В. и др. Экономический словарь-справочник: Учебная пособия для учащихся. 2-е изд. перераб.-М.: Просвещение 1985.-С.226
4. Владимирский Е.А. Личная собственность в системе производственных отношений социалистического общества (Вопросы теории и методологии): Дисс.д.э.н.-Л.:1974. С.48
5. Хасанджанов К.А., Мухтаров А.Х., Хамдамов О.Д. Проблемы развития личных подсобных хозяйств в условиях перехода к рыночным отношениям. Зарафшон, Самарканд, 1995 г.-С.11
6. Постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 14 сентября 1977 года N 843 О личных подсобных хозяйствах колхозников, рабочих, служащих и других граждан и коллективном садоводстве и огородничестве.
7. Петренко И.Я., Чужинов П.И. Экономика сельскохозяйственного производства. - Алма-Ата: Кайнар, 1992, - С. 23-24.
8. Копанев И.Г., Чубуков Г.В. Семейный и личный подряд на селе.-М.:Юрид.лит., 1989,- С.108
9. Шапошников А.И. Социально-экономический анализ формирования доходов сельского населения (на примере Новосибирской области).- Новосибирск, Наука, 1983.- С.84
10. Ўзбекистон Республикасининг Деҳқон хўжалиги тўғрисидаги Қонуни (ЎРҚ-680-сон, 01.04.2021 й.)
11. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Тошкент, 1995. - Б. 43.
12. Хусусийлаштириш хусусида // Сурхон тонги. – 1991 йил, 19 ноябрь. - №177 (15.151).
13. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2019. –Б.18.
14. “Деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1998 йил, 22 апрель. Солиқ тўловчининг журнали, М 6 1998, Б.30.
15. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: “Ўзбекистон”. 2011. – Б.57.
16. Бердиев Ҳ. ва бошқалар Сурхондарё тарихидан лавҳалар – Тошкент: “Нур”. 1991. – Б.103.
17. Ленин байроғи. 1990 йил 26 декабрь
18. Ўзбекистан ССР Президентининг “Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари ва қишлоқ жойларда яшовчи бошқа фуқароларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларини янада ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони // Совет Ўзбекистони. 1991. 12 январ, № 9.
19. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 3-баённома, 5-ҳужжат 1995, 10 феврал, 11 бет.
20. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент, “Ўқитувчи” 1998. –Б.19; Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон қишлоқ

хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент., “Ўқитувчи” 1998, Б.89,91-93; Фермер хўжаликлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент., “Ўқитувчи” 1998, Б.163, 169-170.

21. Деҳқон бадавлат бўлса, юрт обод бўлади // Сурхон тонги. – 1994 йил, 22 февраль. - №22 (15779).

“ОҚ КИЙИМЛИЛАР” ҚЎЗҒОЛОНИ ТАРИХИ ҲАҚИДА

Хушвақов Наби Олимович
тарих фанлари доктори
(“Шаҳрисабз” давлат музей-қўриқхонаси)

Ҳозирги Ўзбекистоннинг тарихий географик ҳудудида кечган Муқанна бошчилигидаги “Оқ кийимлилар” қўзғолони ўзининг номаълум ва сирли тафсилотлари билан кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътиборини тортади. Хусусан, қадимий Кеш тарихи билан шуғулланаётган археологларда Муқаннанинг қўрғони доимий илмий қизиқиш уйғотган. Муқанна тарихига оид тадқиқотлар А.Якубовский (1948); Т.Қодирова (1965); О.Большаков (1976); Kochnev (2001); F.Grenet (2013); Karev (2002); P. Crone ва Jafari Jazi (2010); P.Crone (2012); Н.Хушвақов (2013); К.Абдуллаев (2014) каби олимлар томонидан олиб борилган. Сабаби;

Биринчидан, Турон аҳлини халифаликка қарши курашга руҳлантира олган шахс фаолияти,

Иккинчидан, Муқанна жойлашган ёки бунёд этган асосий қалъа ёки унинг қароргоҳига айланган қўрғоннинг ёзма манбаларда акс этган ўрни аниқ эмас.

В.Бартольднинг таъкидлашича, Сиём тоғларида “VIII асрнинг 70-йилларида пайғамбар Муқанна ўз издошлари билан қўрғонда қамалиб, бир неча йиллар давомида арабларнинг ҳужумларини муваффақиятли қайтарган” [1: 188].

Турон араб фотиҳлари юриш бошлаганда – VII аср охирларида сиёсий парокандаликни бошдан кечираётган эди. Халифа Муовия дастлаб Турон мулкларига қарши синов юришларини уюштиради. Убайдуллоҳ ибн Зиёднинг Бухорога қилган босқини шу ниятда амалга оширилган эди. Халифалик кучларини ёрдамга етиб келган Кеш, Нахшаб ва Турк хоқони лашкарлари чўчитиб қўяди. Убайдуллоҳ Хуросонни идора қилиб тургани икки йил мобайнида қайтиб Бухоро тупроғига қадам боса олмайди. Хуросон мулки Саъид ибн Усмон қўлига ўтади. Саъид ибн Усмон ҳижрий 56 йилда (милодий 676 йил) яна Бухоро таъмасида келганида Суғд, Кеш ва Нахшабдан 120 минг кишилиқ қўшин ёрдамида ҳозир бўлади. Бу сафар иш жангга тортмай, араб саркардаси ортга қайтади. Туронга қилинган бу иккала юриш Бухоро ва Самарқанд билан чекланган эди. 699-700 йилларда Мухаллаб арабларнинг Хуросон ноиби – ҳукмдори сифатида иш бошлайди. Унинг қўшинлари 80 йилда Амударёни кечиб ўтиб Қашқадарё воҳасини мўлжал қиладилар. Улар Эрон ва Хуросон фатҳидан сўнг, Амударё ортидаги юртни шу маънода, “Мовароуннаҳр” деб номлагандилар. Бу халифаликнинг Мовароуннаҳр мулкларига чорак асрдан буён талаб келишлари тарихида биринчи маротаба Бухоро ва Самарқандни четлаб, Кеш сари юриш қилиши эди [2: 188]. Мухаллаб Кешга бостириб келганида, воҳанинг асосий маркази шу шаҳар бўлган. Кешнинг мавқеи Нақшабдан баланд бўлиб, сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан Нақшаб унинг измида эди. Нақшаб ва Кеш қалъаларининг испеҳбоди Ашканднинг қароргоҳи ҳам Кеш шаҳрида жойлашган эди. Воҳанинг ҳарбий кучи унинг ихтиёрида эди.

Кеш араб лашкари томонидан қамалга олинади. Қамални лашкарбоши Абул Адҳам Зиёд ибн Амир аз-Замоний қаттиққўллик билан амалга оширади. Унинг тобеъ жангчилари уч мингта бўлиб, ёрдамга яна икки минглик қўшин етиб келади. Кеш қамали шунчаки талон мақсадида бўлмай, уни бўйсундириш илинжи билан боғлиқ эди. Қамал ҳаракатлари узоқ, икки йилга чўзилиб, элнинг тинкасини қуритган. Аҳоли босқинчиларга қарши курашган. Мухаллабнинг ўғли Язид 700 кишилик лашкари билан Кешдан Хуросонга қайтаётганида, Нақшаб даштида туркийларнинг 500 кишилик гуруҳига рўпара бўлади. Жангда маҳаллий курашчиларнинг қўли баланд келади.

Қутайба ибн Муслим Халифанинг Хуросондаги ноиби бўлгач, 704-705 йилларда Нақшаб ва Кешни истило қилишга қаттиқ киришади. 707-йили Қутайба Бухоро ва атроф-туманларни бутунлай яксон қилиб, бойликларни олиб Марвга қайтади. Шу орада унга Халифа Хажжожнинг мактуби келиб, яна ҳужум уюштиришга буйруқ берилади. Жангга отланган Қутайба лашкари билан Кеш ва Нақшаб сипоҳийлари курашни бошлаб юборади. Хажжож, Қутайбага Кеш ва Нақшабни бўйсундиришни тайин қилади. Хажжож, “Киссда (Кешда) фаҳм қил (кис), Насафда бўз (инсиф) ва Варданага юр (рид), айлана йўллардан сақлан, мендан ва айри йўлларга чиқиб қолишдан эҳтиёт бўл”, деган кўрсатмани беради [3: 90-98].

710-йилда Қутайба Кеш ва Насаф устига юриш бошлайди. Насаф қўлга киритилади. Кешда ҳам араб ноибининг омади юришади. Мовароуннаҳрда мустақамланган Қутайба Кеш, Насаф ва Хоразм мулкларидан йигирма минглик қўшин йиғиб беришни талаб қилади. 716 йилда халифаликда ниҳоятда обрўси ошиб кетганлиги, ҳаддан зиёд бойликка ҳам эга бўлганлиги учун хавfli шахсга айланган Қутайба халифалик саройига алдов йўли билан чақириб олиниб ўлдирилади. Халифа Сулаймон ибн Абдул Малик Хуросон ноиби қилиб, Язид ибн Мухаллабни тайинлайди. Бу ўша Нақшаб даштида пистирмага дуч келиб, жон сақлаган киши эди. Кўп ўтмай халифалик уммавийлардан Аббосийлар тармоғига ўтади. Улар даврида ҳам Мовароуннаҳрга қилинаётган юришлар давом этди.

Саъид ал-Ҳароший Хуросон ноиби бўлган даврда, 723- йилда Кешга қарши қўшин тортади. Кешликлар ўн минг бош мол эвазига сулҳ тузадилар. Кешда катта тавонни қўлга киритгач, Хузорни куч билан эмас, алдов, ҳарбий ҳийла билан таслим қилади [4: 90-98]. 751-йилда Мовароуннаҳрда, унинг жанубида араб фотиҳларига қарши норозилик ҳаракати яна жонлана бошлайди. Турк хоқони ўлимидан сўнг, анча сусайиб қолган қаршилиқ курашининг янги тўлқини кўтарилади. Аббосийлар ҳокимиятга келгач, олиқ-солиқлар миқдори янада ошиб кетади. Лалмикор ерлардан олинadиган ҳосилнинг ярми, суғориладиган ерлар берадиган маҳсулотнинг чораги, кўпинча эса учдан бири тўланиши шарт эди. Гоҳида эса солиқлар йилда икки марта ундириб олинган. 752- йилда Кешда Араб жазо гуруҳи бошлиги Абу Довуд Холидга кескин қаршилиқ кўрсатилади. Аҳоли ўз ихридлари – подшоҳлари бошчилигида қаттиқ кураш олиб боради. Бу жанг Кешга яқин Киндик қишлоғи ҳудудида бўлади. Киндик қишлоғи ҳозирги Чироқчи тумани Жар қишлоғи ўрнида бўлган.

Киндик жанггида Абу Довуд ғолиб бўлиб, хунрезликни амалга оширади. Кеш ихриди жанг майдонида ҳалок бўлади. Асир тушганлар битта қолдирилмай ўлдирилади. Сўнгра шаҳар талон қилиниб, “кўз кўрмаган даражада кўп олтин ҳал берилган, бўртма нақшлар солинган Хитой чинниворлари ва Хитой эгарларини, порча ва матолардан қилинган Хитой буюмлари ҳамда яна жуда кўп ғалати Хитой нарсалари тортиб олинади” [5: 14]. Кеш вилоятининг Субаҳ қишлоғида халифа Маҳдийга қарши яна бир улуғ исён етилади. Муаррих ат-Табарий 778-йил воқеаларини ҳикоя қилганида, Ҳошим ибн Ҳаким – Муқанна бошчилигидаги кўзғолонни алоҳида таъкид билан сўзлайди. VIII аср охириги чорагида босқинчиларга қарши норозилик, Кеш ва Насафда ошкора тус олган эди. Муқанна аҳолининг норозилигидан яхши хабардор бўлган. Унинг одамлари бу вилоятларга келиб, ташвиқот олиб борганлар.

“Бухоро тарихи”да Муқаннанинг ўттиз олти киши билан Жайхун дарёсидан ўтганлиги ва Кеш вилоятига борганлиги зикр этилиб, у вилоятнинг унга тобеъ бўлганлиги ва элининг рағбат қилганлиги тилга олинади. Милодий 777 -йилда Жайхундан ўтиб, Кешга жойлашган Муқанна 778-йилда Кеш, Нақшаб ва Бухорода кўплаб тарафдорларни тўплаб, уларни арабларга қарши ғалаёнга бошлайди. Муқанна бош бўлган исён “Оқ кийимлилар” ғалаёни тариқасида қолган. Исён узоқ давом этади. Муқанначилар бир неча йил мустақил ҳокимият юритади. Халифалик қийин аҳволда қолиб, бор куч-қудратини ғалаёни бостиришга қаратади.

“Оқ кийимлилар” кўзғолони тарихи ривожига эътибор берсак, 710 йилда Қутайба Шуман, Насаф ва Кешни босиб олиб, Самарқандга ҳужум бошлаш учун тайёргарлик кўради. 710-712 йилларда Кеш ва Нахшаб араблар томонидан истило қилинади. 775-йилдан бошлаб эса Мовароуннаҳрда арабларга қарши Муқанна бошчилигидаги халқ ҳаракати бошланади. Ушбу ҳаракатнинг асосий воқеалари Қашқадарё воҳасида, хусусан, Кеш вилоятида бўлиб ўтади. 783-йилда Муқанна кўзғолони бостирилгандан кейин Қашқадарё воҳаси аҳолисига ислом дини қабул қилдирилади. Лекин шунга қарамасдан Муқанна таълимотига амал қилган бир қанча мазҳаблар яна узоқ давр Кешнинг тоғли ҳудудларида яшаб қолишган. “Оқ кийимлилар” кўзғолони раҳбари Ҳошим ибн Ҳаким, яъни Муқаннанинг ким эканлиги тўғрисида турлича фикрлар мавжуд. Айрим манбаларда унинг газмол бўйядиган бўёқчи эканлиги айтилса, бошқа манбаларда унинг ҳарбий киши бўлганлиги, Абу Муслим қўшинида катта мансабдаги саркарда бўлганлиги айтилади. Муқаннанинг кейинги бир неча йиллик фаолиятидаги ташкилотчилиги унинг кўпроқ ҳарбий киши бўлганлигидан далолат беради. “Бухоро тарихи”да зикр этилишича, Ҳошим ибн Ҳоким – Муқанна” Марв яқинидаги Коза қишлоғидан чиқиб, Хузорнинг Субах қишлоғига келади. Дастлаб Муқанна динига кирган ва унинг динини юзага чиқарган қишлоқ Кешнинг Субах номли қишлоғи бўлиб, у қишлоқ аҳолисининг улуғ кишиси Умар Субахий эди”, – деб ёзади Наршахий [6: 56].

Кўзғолон бошлиғи Муқанна арабларнинг исканжасидан қутилиш учун Кешга томон чекинишга мажбур бўлади. Курашнинг охири босқичида Кеш водийсида тоғлар орасида жанглар жуда қизиқ кетади. Муқаннанинг Сом қалъасидаги қароргоҳи қамалга олинади. Узоқ давом этган қамалдан сўнг курашдан тинкаси қуриган муқанначилар таслим бўладилар. Муқаннанинг укаси Қабзам 3000, Сом қалъаси мудофаасига қўмондонлик қилган Сарҳама 3300 нафарли қўшини билан Саид Ҳарошийга таслим бўладилар. Истилочиларга таслим бўлишни истамаган Муқанна ўзини ёниб турган тандирга ташлаб ҳалок бўлади. Ал-Беруний асарларида берилган ҳижрий 485-486 йил сана Муқаннанинг ўлими бўйича ёзма манбалардаги энг сўнгги ва ишончли сана ҳисобланади.

Муқанна қалъасининг қаерда жойлашганлиги муаммоси билан археолог олим А. Раимқулов ҳам шуғулланган. Олимнинг фикрича, Муқанна қалъасининг ўрни Яккабоғ тумани Ишкент қишлоғидан 2 км жанубда, Тирнасой дарёсининг чап соҳилида жойлашган, майдони 15-17 га бўлган Карнайтепадир [7: 219-224]. Муқанна қароргоҳ тутган ёки қурган қўрғоннинг ўрни ёзма манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Қўрғон Кеш-Шаҳрисабз воҳасидаги тоғолди ҳудудида жойлашганлиги айтилгани билан тарихий топографик аниқликлар йўқ.

Муқаннанинг араб босқинчиларига қарши кураши Бухоро, Самарқанд, Сангардак йўналишларидаги аҳоли орасида кенг қўллаб-қувватланишида қўрғон катта аҳамиятга эга бўлганлигини ҳисобга олсак, у ҳолда изланаётган ҳарбий истеҳком турли тарафдаги йўллар кесишмасида қад кўтарган бўлиши керак. Бундан ташқари, Муқанна қўрғони арабларга қарши курашаётган қўшиннинг ҳаракатчанлиги, кўзғолон раҳбарини ҳимоя қилиш учун қулайлиги, мудофаа армиясига қўмондонлик қилган шахс қўрғонининг жойлашган ўрнига боғлиқлиги ҳамда ҳарбий ва иқтисодий буйруқлар бериладиган ўзига хос марказ вазифасини бажарганлигини ҳам инобатга олиш керак.

Муқанна қўзғолони санаси манбаларда турлича кўрсатилган, шу билан бирга унинг баҳсли жиҳатлари мавжуд. Муқаннанинг арабларга қарши кураши босқичини Хуросон ҳукмдори Ҳумайднинг уни ҳибсга олиш ҳақидаги буйруғидан сўнг қочган вақти – Марв яқинидаги қишлоқдан чиқиб, Амударёдан кечиб ўтишидан бошлаш мақсадга мувофиқ. О.Большаковнинг фикрича, Муқаннанинг Абдулжабборга қарши кураши 758-759 йилларда содир бўлган. Бироқ Наршахий ҳибсни қўзғолон билан боғламайди ва шундай деб ёзади: “У башорат даъво қила бошлади ва буни бир мунча вақт қилди ва Абу Жаъфар Даваники уни Марвдан тутиб, Бағдодга олиб кетди ва бир неча йил зиндонда ўтирди”. Озодликка чиққандан сўнг Муқанна Марвга қайтади ва ўзини худо тимсоли деб эълон қилади. Бу эса ислом аҳкомларига қарши эди. Наршахий мазкур воқеани Ҳумайд подшоҳлик даврида юз берган, деб кенг доирада белгилайди. Ҳумайд 776 йил май ойининг охирида вафот этган. Зиндондан халос бўлган Муқанна яна Марвга қайтиб, энди Оллоҳнинг ердаги сиймоси сифатида ўзини танита бошлаши Ислом динига қарши кураш сифатида қарши олинади. Наршахий бу воқеалар 768-776 йиллари содир бўлган, деб кўрсатади.

Араб миллатига мансуб Абдуллоҳ ибн Амр ўз қизини Муқаннага турмушга бериб, куёви билан Амударёни кечиб ўтиб, Нақшаб ва Кеш вилоятлари ҳудудида Муқанна таълимотини тарғиб этиш, Кеш халқини янги эътиқодга жалб қилиб арабларга қарши қўзғолонларга амалий ёрдам берган эди. Наршахийга кўра, “тарихнинг шу санасида кўп одамлар ҳақ йўлдан адаштирилган. Айниқса Кеш шаҳри ва вилоятидаги қишлоқларда Муқаннанинг издошлари кўпайган”. Тарихий сана нуқтаи назаридан олганда, Муқаннанинг Кешга келганидан сўнг кураш авжига чиқиб, Мовароуннаҳрнинг кенг аҳолиси Муқанна ҳаракатининг фидойи ва ишончли тарафдорларини ташкил этган. Муқанна қўрғонининг қурилиш даври ҳам Кешга ташриф санаси билан боғлиқ. Шу санадан бошлаб Кеш ҳудудидаги маҳаллий аҳоли Муқанна таълимотининг ишончли ҳимоячисига айланган. Хронологик жиҳатдан бу санани қўзғолонга тайёргарлик босқичи деб ҳисоблаш мумкин, яъни 769-йилдан бошлаб Муқаннанинг Марвдан Мовароуннаҳрга келиш даври деб ҳисобласак, назарий жиҳатдан қўмондонликнинг марказий қўрғони 769-йилда қурилган бўлиб чиқади.

Қашқадарё воҳаси Саид Ҳароший ва Мусаййаб томонидан 780-йилларнинг бошида босиб олинган. Муқаннанинг Марвдан Мовароуннаҳрга қочган санаси ҳам тахминан шу вақт оралиғига тўғри келади. Айни вақтда Муқанна қўрғонини қамал қилиниши бошланиб, қиш фаслининг кириб келиши сабабли қамал тўхтатилди. Ҳароший буйруғи билан қўрғон атрофида арабларнинг уй-жойларининг қурилиши 782 йил кузига тўғри келиши мумкин. Бу санадан бошлаб Муқаннага қарши қўшин қўмондонлиги бутунлай ал-Ҳароший қўлига ўтади, Мусайёб эса Марвга қайтиб кетади.

Қўрғон қурилишининг бошланиш санасини аниқлашдаги қийинчилик-аниқ хронологик мезон йўқлигидадир. Масалан, Табарий ўзининг қисқа йилномасида қўзғолон бошланиши 777-778-йилларга тўғри келади, деб ҳисоблайди, “Шу йили содир бўлган воқеалар орасида Ҳаким ал-Муқаннанинг Хуросондаги нутқида руҳнинг кўчиши ҳақида гапириб ва ўзини назарда тутди. Кўпчиликни йўлдан оздириб, куч-қувватга тўлиб, Мовароуннаҳрга кўчди. У билан жанг қилиш учун ал-Маҳдий бир неча қўмондонларини юборди, улар орасида Муоз ибн Муслим ҳам бор эди. Ўша пайтда Хуросон ҳокими бўлган Муслим ва у билан бирга Уқба бин Муслим ал-Маҳдий Саид ал-Ҳарошийга ишониб, қўмондонларини берди. Муқанна эса Кеш яқинидаги қўрғонда қамалга тайёргарлик кўриб, озиқ-овқат йиға бошлади”, деб ёзади.

Табарий Муқанна вафот этган санани 779-780 йилларга тўғри келади, деб ёзади, “шу йилларда содир бўлган воқеалар орасида Муқаннанинг вафоти ҳам бор. Воқеа шундай бўлди: Саид ал-Ҳароший Кеш яқинида уни қамал қилди ва қамалда қийин бўлди. Ўлимини сезиб, заҳар ичиб, хотинларига, қариндош-уруғларига ичирди, ўзи ўлди, айтганларидек,

хаммаси ўлди. Мусулмонлар унинг қўрғонига кириб, бошини кесиб, ўша пайтда Халабда бўлган ал-Маҳдийга юбордилар”. Табарийнинг асаридаги тарихий санадан кўриниб турганидек, воқеаларнинг бутун давомийлигини-тайёргарлиги дастлабки босқичларда қамраб олмаган. Қўрғоннинг яксон этилиши, таслим бўлиши ва Муқаннанинг ўлими манбаларда турлича, яъни айримларида 779 ёки 782 ва ҳатто айримларида 783-785 йиллар деб кўрсатган.

Наршахий асарларига асослансак, қўрғон қурилган вақтни белгилашнинг яна бир имконияти бор. Бу ерда Муқанна ҳақидаги Ричард Фрайнинг сўзларини таржимаси мақсадга мувофиқ: “He stayed in the castle with his women. He had the custom of eating and drinking wine every day with those women. So he passed fourteen years in this manner”. Н.Ликошин бу матнни қуйидагича таржима қилган: “Шундай қилиб, у (Муқанна – муаллиф) 14 йиллик қамалга то Ҳирот амири қўшини тарқаб кетгунича чидади”.

Аммо 14 йиллик қамал эҳтимолини тасаввур қилиш қийин, айниқса, Наршахий ёзганидек, “Саид Ҳароший қўрғон дарвозаси атрофида уй-жойлар қуриб, қиш ва ёзда яшагани” га ишониши қийин. Қизиғи шундаки, 14 йиллик қамал Беруний асарларида ҳам учрайди, Муқанна “Маҳдий қўшинини мағлуб этгунича, ҳижрий бир юз олтмиш тўққизинчи йили қамалга тушиб, ҳалок бўлгунча, ўн тўрт йил ҳукмронлик қилди”.

Фикримизча, 14 йиллик сана Муқаннанинг қўрғонда тўлиқ яшаган даврини англатса керак. Адабиётлардаги турли хил саналарни мантиқий кетма-кетликда қўйиб чиқсак, қўрғоннинг қурилиши санаси 768-йилдан кейинги вақтга тўғри келади. Яъни, Қаҳтабанинг Муқаннани ҳибсга олиш ҳақидаги буйруғи ва унинг Мовароуннаҳрга қочиб кетиши санасидан бошланади. Муқанна вафот этган санани ҳисобга олиб, ортга қайтсак, қўрғон қурилган санани аниқлашимиз мумкин бўлади. Муқанна вафот этган сана милодий 783 йил бўлса, Муқаннанинг Марв яқинида маълум муддат яширинганлигини ҳисобга олсак, Кеш ҳудудидаги қўрғон 769 йилда қурилган бўлиб чиқади.

Муқанна қўрғонининг қайси санадан бошлаб қурила бошланганини аниқлаш жуда мушкул, назарий жиҳатдан қурилиш 768 йилнинг август ойларида, Қаҳтаба қўмондон этиб тайинланган вақтда бошланган бўлиши мумкин, чунки унинг асосий вазифаси “тақиқланган диний ва ҳарбий ҳаракат раҳбарини қўлга олиш эди”. Шу санада қўрғоннинг қурилиши бошланган деб ҳисобласак, унда қўрғон қурилиши учун жуда қисқа вақт қолади, чунки тоғли ҳудудда октябрь ойининг иккинчи ярми ва ноябрь ойининг бошларида ёғингарчилик ва совуқ бошланади.

Қўрғоннинг қайси қишлоқ ёки шаҳар яқинида қурилгани ҳақида ҳам манбаларда аниқ маълумот йўқ, аммо барча тадқиқотчилар қўрғон Кеш яқинида қурилган деган фикрни қўллаб-қувватлайдилар. Муқаннага қўшилиб, унинг таълимотини қабул қилган илк ҳудудлардан бири Субаҳ қишлоғи эди. Субаҳ қишлоғи деҳқони Амр бошчилигидаги қўзғолонда асли араблардан бўлган тақводор амир қатл қилинган. Самъоний ва Ёқут ал-Ҳамавий ўз асарларида Субаҳ қишлоғи Ғузор ҳудудида, Насафдан 6 фарсаҳ узоқликда жойлашганини қайд этганлар.

В.В.Бартольд Истаҳрийнинг асарига асосланиб, Субаҳни Насафдан Балхга олиб борадиган асосий йўлнинг биринчи чорраҳасида жойлашган, деб ҳисоблайди. Ибн Ҳавқал асарида эса унинг Кешдан 2 фарсаҳ масофада жойлашганлиги ҳақида маълумот мавжуд. Аммо В.Бартольд ибн Ҳавқал “2 фарсаҳ” деб адашган, бу маълумотни Истаҳрий асарида кўрсатилгани ҳақиқатга яқин” деб ҳисоблайди. Хуллас, Субаҳ Ғузор ҳудудида жойлашган. XIX асрда тузилган дастлабки хариталар, совет даврида яратилган, шунингдек, ҳозирги хариталарда ҳам Саубак деб номланган қишлоқ мавжуд, аммо қишлоқ ҳудудида қўрғон ўрни топилмаган ва ёзма манбалар билан солиштирилганда, топографик жиҳатдан тўғри келмайди.

Арабларга қарши курашда қурилган муҳофаа қўрғони ичимлик суви ва озиқ-овқат билан таъминланган географик қулай бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Наршахий “Сом

тоғларида жуда мустаҳкам қўрғон бўлиб, унда сув, дарахтлар ва экин майдонларини таъминлайдиган ариқ мавжуд” деб ёзган. Ўрта асрда яшаган тарихчилар ва тарихий асарлар яратган муаллифларнинг ишларида “Сом” номи турлича берилган. Масалан, Гардизий Сином, ёки Сунном деб атаган. Қизиқарли маълумотлардан бири, ибн Ҳавқал Кеш вилояти орасида Сином ёки Сунном номини ҳам ишлатган.

Наршахий Муқанна қўрғони ҳақидаги қисқача тавсифида “у ерда ариқ, дарахтлар ва экин майдонлари бор эди”, деб қайд этади. Унинг маълумотлари орасида кўпчилик тадқиқотчилар эътиборга олмаган жумла учрайди: “У (Муқанна – таъкид муаллифларники) қайта қуришга буйруқ берган, янада кучлироқ бошқа қўрғон ҳам бор эди. У ерда у жуда кўп бойлик ва сон-саноксиз нарсаларни тўплади ва қўриқчиларни қўйди”. Аммо, иккинчи қўрғон ҳам Сином ёки Сунном тоғида жойлашгани аниқ эмас. Назарий жиҳатдан, “Сином ёки Сунном” номи тоғли ҳудуд ёки рустокда иккинчи қўрғон ҳам жойлашган бўлса, яна бир бошқа тоғ ҳақида фикрлаш мумкин эди.

Наршахий Муқанна ўз атрофидагилар билан ўрнашган иккинчи қўрғонни таърифлаб, “Қўрғоннинг ичида сув манбаи (булоқ – муаллиф), дарахтлар ва экинзорлар бор эди. Унинг кучли қўшини яқин сафдошлари ва саркардалари билан бирга қўрғонда жойлашган”. Яна бир қизиқарли томони шундаки, Наршахий қўрғон ичида жойлашган манба, дарахтлар ва экин майдонларини икки марта, биринчи марта – қўрғонни тасвирлаётганида ва иккинчи марта Саид Ҳароший томонидан қамал жараёнида таърифлайди: “Саид ал-Ҳароший ёки форс манбаларида Саид Ҳароший қўрғон дарвозалари атрофида катта қўшин жойлаштирган, у уйлар ва ҳаммомлар қурди, у ерда ёз ва қишда турди. Қўрғоннинг ичида сув, булоқ, дарахтлар ва экинлар бор эди. Қўрғонда кучли қўшинга эга бўлган ҳарбий раҳбарлар бор эди. Қўрғоннинг ичида тоғ тепасида яна бир қўрғон бор эди. Бу қўрғонга ҳеч ким кира олмасди. Муқанна қўрғонда аёллар билан бирга эди”. Бироқ, савол туғилади: қўрғон таърифи такрорланишига қарамай, қўрғон аҳолиси иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлганми?

Наршахий асарининг тўлиқ матни шубҳага асос беради. Яъни ички қўрғонда Муқаннани Суғд, Кеш, Нақшаб деҳқонларининг қизларидан иборат аёллари – хотинлари бўлган ва тахминларга кўра, қул аёл бўлган, айрим жойларда унинг исми Хожиб деб аталади. “Озиқ-овқатга келсак, қўрғон дарвозаси ҳар куни бир марта очилиб, ташқарида ҳамма нарсани тайёрлайдиган ишончли одам бор эди. Қул бу одамни чақириб, қўрғонга овқат олиб келтирарди ва эртаси кунигача қўрғон дарвозасини яна қулфлаб қўярди”. Табарийнинг ҳам “Муқанна Кеш яқинидаги қасрда қамалга тайёргарлик кўриб, озиқ-овқат йиға бошлагани” ҳақидаги маълумоти қўрғоннинг иқтисодий жиҳатдан ташқи таъминотга боғлиқлигини кўрсатади. Демак, қўрғон ичидаги иқтисодий ресурслар қўрғон ичидаги аҳолини боқиш ва таъминлаш учун етарли бўлмаган.

Қўрғон қурилиши учун қулай жойни танлашда Муқанна асосли мулоҳазаларга амал қилган, энг асосийси, юқорида қайд этилганидек жойнинг хавфсизлиги ва стратегик жойлашуви муҳим бўлган. Наршахий Муқаннани “у хиёнат қилди, фанларни ўрганиш ва барча турдаги маълумотларни тўплаш, ҳийла-найранг ва тилсимлар илмини ўрганди, ўзини пайғамбар деб ҳам кўрсата бошлади”, деб илм-фан соҳасида билимдон шахс сифатида тан олса-да, аммо Муқаннанинг билим даражасини билмаймиз. Аммо шуниси аниқки, бундай кимсалар омманинг руҳиятидан хабардор, одамларнинг онгини бошқариш ва ишонтириш қобилиятига эга бўладилар. Бундай шахснинг хатти-ҳаракатлари пухта ўйланган, энг майда тафсилотларгача ҳисобга олинган, деб тахмин қилиш мантиқан тўғри бўлади.

Муқанна ўзининг фаолиятини бошлаган даврида Хуросон аҳолиси орасида машҳур бўлган Абу Муслимни улуғлаш урф бўлган ва у ҳақидаги ривоятлар кенг тарқалган эди. Эҳтимол, бу ҳолат маълум даражада Муқаннанинг фаолият дастурининг шаклланиши, тоғли ҳудудда қўрғон қуриш учун жой танлашига таъсир қилган бўлиши мумкин.

Муқаннанинг тоғли ҳудудни танлаши тасодифий эмас ва диний тарғибот дастурига тўлиқ мос келади. Тоғ тепасидаги қароргоҳ, Муқаннанинг режасига кўра, маҳаллий аҳоли томонидан “Худонинг маскани” сифатида қабул қилинган. Эҳтимол, у Муқаннанинг худо “қиёфасига кириши” ва “сирли парда ғояси” ни амалга оширишида амалий ёрдам берган. Парда остида кўзига кўринмаслик “Худонинг юзи” атрофида сирлилиқ ва муқаддаслик муҳитини яратган. Абу Райҳон Беруний: “Муқанна илоҳий қадр-қимматни даъво қилган ва у илоҳни кўриш ҳеч кимга насиб қилмагани учун мужассамлашган” деб таъкидлайди.

Наршахийнинг асаридаги Муқаннанинг вафоти билан боғлиқ тафсилотларга эътибор бериш лозим, унда: “Ташқи кўрғоннинг қўмондони дарвозани очиб, тавозеълик ифодаси билан кўрғондан чиқиб ислом динини қабул қилганидан сўнг, мусулмонлар кўрғонни қўлга киритгач, Муқанна ички кўрғонда ҳам қола олмаслигини (жон сақлай олмаслигини – муаллифлар) тушунди”, – деб ёзган. Наршахий кешлик деҳқон Ҳоруннинг ўғли Абу Али Муҳаммад Ҳорун ўғлининг бувиси, яъни Муқаннанинг хотинларидан бирининг ҳикоясини келтирган: “Муқанна одатдагидек ўз хотинлари билан бирга овқатланаётганда, хотинларнинг шаробига заҳар кўшди, ҳамма аёллар шароб ичиб вафот этишди. Фақат ҳикоя қилган аёл тирик қолди, чунки у шаробни кўйлаги ёқасидан ичига қуйиб, ўзини ўлгандек кўрсатди. Муқанна ўрнидан туриб қаради, барча аёлларни ўлган деб ҳисоблаб, қулининг олдида борди. Унга қилич уриб бошини кесди... Муқанна тандир ёнига бориб, уст-бошини ечиб, ўзини оловга ташлади. Ўчоқдан тутун чиқа бошлади. Мен ўчоққа қараганимда Муқаннадан асар ҳам кўрмадим, кўрғонда бирорта тирик одам йўқ эди. У ҳамиша “Қачонки бандаларим исён қилса мен осмонга кўтарилиб, у ердан одамларни жазолаш учун фаришталарни олиб келаман”, дерди. Шунинг учун у ҳам ўзини ёқиб, осмондан фаришталар билан келишини... ва дунёда Муқанна динига ишонч абадий қолсин”, дерди. Эҳтимол, Муқаннанинг ўзини ёқиб юборишдан мақсади ўлимидан сўнг унинг сирлари фош бўлмаслиги билан боғлиқ бўлган. Деярли барча манбаларда таъқибга учраган кўзғолон раҳбари қиёфаси хунук тасвирланган. Юзни беркитиб турувчи парда кўплаб тасаввурлар бериши мумкин ва салбий қиёфа шакллантиради, аммо халифа аскарларидан ҳеч бири “пайғамбар” нинг юзини кўришга улгурмаган. Ўлим “эпизоди” нинг қизиқарли ва айни пайтда жуда ишочли ҳолатини Берунийнинг асарида учратиш мумкин. “Ҳар томондан қуршаб олинганидан кейин у ўзини ёқди, издошлари унинг сўзларига ишонч ҳосил қилишлари учун жасади ғойиб бўлишини хоҳлади, аммо у хоҳлаган нарса амалга ошмади, ғойиб бўлмади ва тандир ичидан топилди. Унинг бошини кесиб, Ҳалабдаги мўминлар ҳукмдори – Маҳдийга юбордилар”. Муқанна ўлимининг бироз бошқача талқини Абу Саид Гардизийнинг “Зайн ал-ахбор” асарида ҳам мавжуд, аммо унда ҳам кўзғолон раҳбари ўзини танитмасликка интилади. Гардизийнинг ёзишича: “Муқанна ўз аҳволидан ачиниб, барча хотинларини йиғди ва заҳар тайёрлаб, ўша заҳарни ичганларга жаннат ваъда қилди. Ҳамма дарҳол вафот этди. Муқанна заҳарни ичгач, жони узоқроқ вақтда чиқди. У ўз сафдошларидан бирига ўзининг бошини кесиб оловда куйдириб юборишни васият қилади. У зотдан ўртак олган адашганлар “у гўёки осмонга кетди”, дедилар” [8: 72].

Муқаннанинг тарафдорлари орасида ҳамиша ўзларининг янги пайдо бўлган “худоси” нинг юзини кўришга бўлган чексиз иштиёқ бор эди. Наршахийнинг ёзишича, “Муқанна лашкари, Мовароннаҳр аҳли, туркий ва бошқалардан 50 мингга яқин киши Муқанна кўрғони дарвозаси олдида тўпланиб, бошини ерга уриб сажда қилиб, ўзининг “муқаддас қиёфасини” намоён этишни сўрашади, бироқ уларнинг илтижоси жавобсиз қолди”. Иймон келтирганлар ўз худосининг юзини кўриш, ҳатто ўз жонларининг эвазига кўриши учун илтимоси Муқаннанинг ўз қиёфасини кўрсатиши мумкин кунни тайинлашга мажбур қилди. Манбаларда куннинг қайси вақти тайинлангани ҳақида маълумотлар йўқ, аммо “қуёш нурлари ерга туша бошлаши” ҳақидаги фикрлар эрталабки вақтни кўрсатади. Наршахий арабларга қарши ҳаракат раҳбари айёрона ҳийла орқали

халққа “мўъжиза” кўрсатганини ёзиб қолдирган. “У ўзига тегишли аёлларга ҳар бири ойна олиб, кўрғон тепасига чиқиши ва кўзгуларни бир-бирига қарама-қарши ушлаб туришини тайинлайди. Куёш нурлари ер юзига тушганида барча аёллар кўзгуларини бир-бирига қарама-қарши ушлаб туришганда, одамлар йиғилган эди; куёш кўзгуларни ёритганда, атроф нурга тўлди. Шунда Муқанна қулига: “Бандаларимга айт, худо юзини кўрсатади – қарасинлар”, деди. Улар қарашдилар ва бутун дунё ёруғлик билан тўлиб тошганга ўхшарди. Улар қўрқиб кетдилар ва бирданига ерга йиқилиб, юзларини ерга қаратиб: “Ё Раббий! Биз кўрган мана шу куч ва улуғлик етарли, агар бундан кўпроқ нарсани кўрсак, унда бизнинг юракларимиз ёрилиб кетади (кўрқувдан). Шундай қилиб, улар сажда қилдилар, Муқанна эса ўша қулга буюрди: “Бандаларимга етказ, ердан бошларини кўтарсинлар, чунки Аллоҳ улардан рози бўлди ва гуноҳларини мағфират қилди”. Ушбу эпизодда аёлларнинг ойна билан жойлашиши жуда қизиқ – улар бир-бирига қарши туришлари керак эди. Муқанна кунни белгилаган бўлса-да, манбаларда сутканинг вақти ҳақида маълумотлар йўқ. Бироқ “нурлар ерга тушганда” ибораси бу воқеа эрталаб содир бўлганини билдиради. Бундан ташқари куёшнинг илк нурлари йўлбошчи кўрғони жойлашган баландликка тушганда, оломон тоғлар соясида жойлашган бўлиб чиқади.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, нурларни сунъий равишда йўналтиришга мўлжалланган техник услуб фақат маълум рельеф ва шароитларда амалга оширилиши мумкин. Шарқдан кўтарилган куёш биринчи навбатда баландликда жойлашган кўрғонни ёритади, мос равишда ғарбий томондаги тоққа туташган бўшлиқ ҳатто тонг отганда ҳам қоронғу бўлиб қолади. Кўтарилган куёш нурини ойна орқали қарама-қарши, яъни шарқий йўналишдаги нурни ойна орқали ғарбга йўналтириш мумкин, кўринишидан оломон баландликдаги кўрғоннинг ғарбий томонида тўпланган бўлиши мумкин. Демак, Муқаннага эътиқод қилган армия ва аҳоли ўз йўлбошчисининг юзини кўриш учун кўрғоннинг ғарбий дарвозаси ёнидаги майдонда тўпланган бўлиб чиқади. Ушбу ҳолат ҳақиқатга асосланган бўлса, ғарбий томонда жойлашган кўрғон дарвозаларининг ўрнини белгилаш мумкин. Бу ёзма манба жуда муҳим, чунки у кўрғоннинг топографияси ва жойлашган ўрнини аниқлашда амалий ёрдам бериши мумкин.

Гардизий маълумотларида Муқанна Кеш вилоятининг Сиём кўрғонини танлагани ва бу кўрғон девор билан ўралганлигини қайд этади. Муқаннага эргашган маҳаллий аҳоли Ҳарошийнинг ҳарбий қўшини билан тўқнашувдан сўнг катта талофатга учрагани, омон қолганлар эса Муқанна билан биргаликда Кеш шаҳри томон чекингани тасвирланган. Шу муаллифнинг яна бир асарида Муқаннанинг Сиём тоғида жойлашган кўрғони қамал қилингани, кўрғон атрофида хандақ мавжудлиги ва маҳаллий аҳолининг мусулмонлар билан жангга киришгани қайд этилади: “Муқанна тарафдорлари танг аҳволда қолиб, очарчиликдан “бир-бирининг терисини ея бошлаш” даражасига тушгунига қадар чидаганлар. Ҳолдан тойгач, Муқаннага билдирмасдан Ҳарошийдан сулҳ сўраганлар ва у бунга рози бўлган. Ўттиз минг кишилиқ аскарлар қамалдан чиқиб таслим бўлди, Муқанна эса ўзига содиқ икки минг қул ва аёллари билан кўрғонда қолди”.

Мазкур матнда қизиқарли нарса хандақ ҳисобланади. Мазкур хандақ Ибн Асир асарларида ҳам учрайди. У қамал пайтида “мусулмонлар кўрғон ариғини босиб ўтдилар”, деб ёзади. Амалда кўрғон тоғда жойлашганлигини ҳисобга олсак, мудофаанинг хандақли техник услуби фақат тошлардан бунёд этилган бўлиши мумкин. Шунини таъкидлаш лозимки, тоғ ва тоғолдига хос минтақада тошлоқ, тупроқли жойда хандақ қазиш мумкинлигини тасаввур қилиш қийин. Табиий чуқурликлар ҳам хандақ деб ҳам талқин этилган бўлиши мумкин, аммо ҳар ҳолда, хандақнинг мавжудлиги ёки унинг излари манбаларда айtilган кўрғоннинг белгиларидан биридир.

Майданак тоғидан шарққа биров оғишда Қизилтом номли кичик қишлоқ Турнасой дарёси қирғоғида жойлашган. Қизилтомдан сўқмоқ йўл Турнасой бўйлаб шимоли-ғарбийга йўналган. Шу йўналишда Дарвоза деб номланган ҳудуд бўлиб, Ҳисор тоғидаги

дара ҳисобланади ва пастидан Турнасой оқиб ўтади. От ва эшак йўли Турнасойнинг ўнг қирғоғида жойлашган. Худуд қалин арча ўрмони билан қопланган, буталар жуда қалин ва ям-яшил. Сентябрь ойининг охирида қуриган ўтлар билан қопланади, баъзи жойларда анча баланд. Баҳор ва ёзнинг бошида бу жойлар Европанинг Алп тоғидаги ўтлоқларга ўхшайди – чорвачилик учун жуда қулай ва бой яйловлар мавжуд. Маҳаллий аҳолининг айтишича, қишда эса қалин (1 м дан ортиқ) қор қатлами билан қопланади, чорва ва чорвадорлар учун яшаш учун имконсиз ҳолга келади. Чўпонларнинг сўзларига кўра, Турнасой тоғининг қарама-қарши томонида кўл бор, укеч кузда қуриб қолади, шундан сўнг сув танқислиги сабабли чорва моллари текисликка ҳайдаб кетилади.

Қизилтом қишлоғидан 5 км. ғарбда Қатов деб аталадиган текислик мавжуд. Қатов қадимий туркий тилда қамал мазмунини беради, адир нисбатан текис рельефга эга, буғдой ва картошка экишга жуда қулай, кўшни Тутак қишлоғи аҳолиси Қатовда мавсумий деҳқончилик билан шуғулланадилар. Қатовдан археологик қўрғон жойлашган баландлик тахминан 1,5-2 км. ни ташкил қилади, йўл жуда қийин, рельефи тик тоғ, йўл гоҳида тик пастлашиб кетса, гоҳида тикка кўтарилиш талаб этилади. Бу йўлдан фақат эшак ёки отда юриш мумкин.

Қўрғон жойлашган ёдгорликка жанубий томондан сел оқимлари натижасида ҳосил бўлган йўлдан чиқиш мумкин, тепадан оқиб тушган сув ювиб ҳосил қилган жарлик тик ва юқорига чўзилган. Дара ёнбағрининг чап томонида тошдан қурилган сунъий девор мавжуд. Бу жарликнинг бошланиши турар жойнинг жанубий қисмига туташган, аҳоли манзилгоҳидан пастга тушадиган сувлар жанубга ва ёмғирли мавсумда Турнасойга оқиб тушади. Ёдгорликнинг шимолий ва шимоли-ғарбий томони текис дара. Қўрғон тартибсиз доира шаклида бунёд этилган, жануби-шарқий қисмида шимолдан жанубга томон чўзилган аппендиксга ўхшаш жой туташган. Қўрғон икки қисмга бўлинган, археологик терминларга кўра, шаҳар ва қўрғон деб аталадиган, думалоқ шаклга эга, шимол ва шимоли-ғарбий томондан баланд тоғ тизмаси бўйлаб қўрғон сунъий девор билан мустаҳкамланган.

Қўрғон жануб томонидан ҳам тош деворлар билан ўралган, уни шартли равишда Шаҳристон деб аташ мумкин. Шаҳристон жарликнинг ўнг қирғоғи бўйлаб девор билан мустаҳкамланган ва учбурчак шаклда. Шуни таъкидлаш керакки, душмандан ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан бу жой деворнинг ягона заиф қисмидир. Шунга кўра, иккинчи муҳофаа чизиғи шаҳристонни қўрғондан ажратиб турувчи девор ҳисобланади. Тепаликнинг жанубий ва жануби-шарқий қисмларидаги табиий хусусиятлар туфайли қўрғонни ишғол қилиш мумкин эмас. Бу қисмда тепалик тик табиий девор ва пастликдан иборат. Йирик тошлардан қурилган ва жар бошидан ғарбий йўналишда, худди қўрғонни шаҳристондан ажратиб тургандек, 60 см дан 1 м дан ортиқ баландликда сақланиб қолган девор кенглиги 1,5 м дан ошади, аммо шуни таъкидлаш керакки, бир вақтлар девор билан бир бутунни ташкил этган, аммо асрлар давомида содир бўлган табиий ҳалокат жараёнлари – об-ҳаво, ёғингарчилик, ҳарорат натижасида деворлар нураб кетган. Тошдан бунёд этилган деворлар зангсимон ёрқин қизғиш қоплама билан қопланган. Ғарбий тош девор орасидан минг йиллик арчалар ўсиб чиқиб, деворни нуратиб юборган. Диаметри 50 см. кенгайган арчаларнинг тана қалинлиги ҳам тарихий девор санасининг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Шимолий ва ғарбий ҳамда жануби-шарқий йўналишдаги тепаликда қўрғон девори 260 м. дан ортиқ узунликда, 30-40 см. дан 50-60 см. гача бўлган нотекис шаклдаги тошларнинг катта бўлакларидан бунёд этилган. Девор орасида 20-25 см. ўлчамдаги кичикроқ тошлар ҳам учрайди. Жарликнинг ўнг қирғоғи бўйлаб шимоли-жанубий йўналишда ўтган шаҳристон ҳам жиддий равишда вайрон этилган. Қўрғон пойдеворининг кенглиги 3-3,5 м. ни ташкил қилади, баъзи жойларда қўрғон девори

қулаган тошлар уюмлари излари аниқ кўринади. Сақланиб қолган қўрғон деворининг энг баланд қисми 1,5 метрга етади.

Қўрғон ичида йирик меъморий иншоот қолдиқлари сақланмаган, ёдгорликнинг жанубий ва шимоли-ғарбий қисмлари, қўрғон деворларидан 150 м. узоқликда эса катта тошлардан ясалган узун девор сақланиб қолган. Унинг пойдевори мавжуд, вайрон қилинган деворнинг кенглиги 4,7 метрга етади, баландлиги эса 0,5 метрга яқин. Девор шимолий-жанубий йўналишда 33,4 м., ғарбий-шарқий йўналишда 8,2 м. узунликда сақланиб қолган. Қўрғон худудидан сирланмаган сопол буюмларнинг фақат битта парчаси топилди ва унинг санасини аниқлаш қийин. Хўжаликка оид археологик материаллар деярли учрамайди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қўрғон чуқур дара билан бўлинган тепалик устида жойлашган, унинг пастидан Турнасой дарёси оқиб ўтади. Бу дарё бўйлаб шимолда Тутак ва Ишкент қишлоқлари шимоли-ғарбда, тахминан қарийб 5 км. узоқликда жойлашган. Бу қишлоқларга олиб борувчи йўл ва аҳоли манзили қўрғондан яққол кўринади. Қўрғондан олисда жойлашган шимолий йўналишда Китоб ва Шахрисабзнинг яшил воҳалари аниқ кўриниб туради. Жуда олисдаги Зарафшон тизмаси ортида Самарқанд Суғди кўринади. Маҳаллий аҳолининг маълумотларига кўра, жануби-шарқий йўналишда Турнасой водийси орқали кўриниб турган тоғлардан наридаги йўл Сурхондарё вилояти худудида жойлашган Сангардакка олиб боради.

Қўрғоннинг жойлашган ўрнини ёзма манбалар асосида аниқлашда Ишкент қишлоғи муҳим аҳамиятга эга. XIX аср охири – XX аср бошларининг баъзи эски хариталарида қишлоқ номи Ичкент деб берилган. Маҳмуд Кошғарий асарларида “Inch kend – Муқанна аҳли яшаган шаҳар. Кейинчалик у вайрон этилган, деган жумла мавжуд” [9: 233].

Қўрғон жойлашган жойни аниқлашда яна бир муҳим қишлоқ Зармас ҳисобланади. Ёзма манбаларда Муқанна таълимотига узоқ вақт амал қилган аҳоли манзилгоҳи орасида айнан Зармас қишлоғи эслатилади. “Насрнинг набираси Муҳаммад ўғли Аҳмад айтадики, ҳозир ҳам Муқанна тариқати Кеш ва Нақшаб вилоятларида сақланиб қолган, яна Бухоро минтақаларидан баъзи қишлоқлари, жумладан, Улара, Хиштивон қўрғони ва Зармас қишлоғида”. Манбаларни таржима қилган Н.Ликошин: “Зармас эмас, Зарман бўлса керак, манбада ном хато бўлиши мумкин”, деган фикрни айтади. Зармон ва Арбинжон каби аҳоли манзилгоҳини Наршахий бошқа жойда ҳам эслатиб ўтган, улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги йўлда жойлашган. Манбаларни мавжуд қишлоқ номлари билан солиштириб чиқишдан кўриниб турибдики, Зармас бошқа географик худудда жойлашганлиги аниқ. Бу номдаги қишлоқ ҳозиргача мавжуд бўлиб, Муқанна қўрғонидан унча узоқ бўлмаган Қизилтом қишлоғининг жанубий ва шарқий томонида жойлашган. Зармас XIX аср – XX аср бошларида тузилган хариталарида ҳам қайд этилган.

Хулоса қилиб айтганда, Муқанна қўрғони ҳақидаги муаллифлар томонидан топилган археологик ёдгорликлар ёзма манбалардаги маълумотлар билан таққосланилса, жуда кўп ўхшашликларга дуч келиш мумкин. Баланд қоя устида жойлашган қўрғон худудидан душманнинг барча ҳарбий ҳаракатлари аниқ кўриниб туради ва йўлларни назорат қилиш имкони мавжуд. Вайрон этилганидан сўнг сақланиб қолган девор қолдиқларига қараганда, жанубий қисмдаги шахристон девор билан ўралган. Шахристон шимолдан жанубга чўзилган ва периметри бўйлаб тош девор билан мустаҳкамланган табиий йўл устида жойлашган эди. Бу ҳолат девор билан ўралган баланд тош устида икки қисмли шаҳар тузилишига эга, деб айтиш мумкин. Гардизий ва Асир асарларидаги хандақ, айрим муаллифлар таъкидлаганидек, “кўзга кўринмайди”, аммо шимолдан жанубга чўзилган ва ёдгорликни тавсифлашда таъкидланганидек, мавжуд табиий жарлик хандақ вазифасини ўтайди. Эҳтимол, ўрта аср муаллифлари айнан мана шу қисмни ариқ деб ҳисоблаган бўлишлари мумкин. Бундан ташқари, мавжуд ариқ ҳам сўнгги ўн икки аср давомида рельеф жиҳатдан ўзгарган бўлса керак. Демак, мазкур

ёдгорлик манбалардаги “Муқанна қўрғони” эканлиги борасидаги фикрларни ёзма манбалар маълумотлари ва археологик изланишлар натижалари тасдиқлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бартольд. В.В Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. – Москва. 1963. – С. 188.
2. Большаков О.Г. 1976: Хронология восстания Муканна // Эпиграфика Востока, – С.90-98.
3. Большаков О.Г. Хронология восстания Муканна...– С.90-98.
4. Большаков О.Г. Хронология восстания Муканна...– С.90-98.
5. Tabari Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at Tabari / M.J. De Goeje (ed.). Lugduni Batavorum 1892. – С.14.
6. Наршахи Мухаммад 1897: История Бухары // Пер. с перс. Н. Лыкошина; под ред. В.В. Бартольда. – Ташкент.
7. Раимкулов А.А. Яккабоғ туманида 2017 йилда Муқанна қалъаси муаммоси бўйича ўтказилган изланишлар хусусида. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2015-2016 йиллар, 10-сон. – Самарқанд, 2018, – Б.219-224.
8. Украшение известий. Зайн ал-ахбар. – С.72.
9. Махмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони. (Девони луғатит турк). III жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Тошкент. 1963.– Б.233.

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ГОРОДСКОГО И СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

Худойкулов Т.Д.

доктор исторических наук

(Шахрисабзский государственный педагогический институт)

Аннотация. В статье рассматриваются земельные отношения, ремесла и торговые отношения в общественной жизни Кокандского ханства с конца 18 до середины 19 веков. А также во время правления некоторых правителей Кокандского ханства характеризуются политическими потрясениями, экономическими спадами и междоусобными войнами, дается некоторая информация о политической стабильности, экономическом развитии и прогрессе культурной жизни во время управления других правителей.

Ключевые слова: Кокандское ханство; Шахрихансайский канал; Янгиарикский канал; мельница; торговые ряды; лавки; Ходжент; Уратюбе

1. Актуальность:

Научное исследование истории узбекской государственности, правдивая оценка и творческое использование накопленного опыта имеют важное значение в общественно-политическом и культурном развитии Независимой Республики Узбекистан. Поэтому к концу 20 века всестороннее изучение истории Узбекистана, в частности истории узбекской государственности, которая была неотъемлемой частью мировой цивилизации, поднялось до уровня государственной политики.

Следует отметить, что Кокандское ханство, одно из Узбекских ханств, является государством, оставившим большой след в истории Центральной Азии, ее социальной, экономической, культурной жизни и международных отношениях, а также в изучении внутренней и внешней политики, проводимой каждым из его правителей, и ее последствий требует проведения отдельного научного исследования. Следует отметить, что эпоха некоторых правителей

Кокандского ханства объясняется политическими потрясениями, экономической депрессией и взаимными войнами, в то время как эпоха некоторых правителей объясняется политической стабильностью, экономическим развитием и развитием культурной жизни.

Новое государство – Кокандское ханство, образовавшееся в Ферганской долине в начале 18 века, было основано тысячами родами узбекских племен, которые были представителями местного населения. В ханстве была сформирована централизованная государственная система, урегулированы государственные границы, система местного самоуправления, развитие религии и обеспечено некоторое спокойствие между родами и межплеменная гармония, установлены всесторонние отношения между оседлым и кочевым населением. В результате оживилась хозяйственная жизнь, торговля, серьезные изменения произошли в культурной сфере. В это же время сформировалась кокандская литературная среда.

В международных отношениях были укреплены торговые отношения с Россией, Афганистаном, Китаем и Индией. В осуществлении таких сдвигов велики заслуги Умархана (1810-1822) и его сына Мухаммадали -хана (1822-1842).

В целом, данная статья вновь актуальна в силу следующих факторов:

во-первых, освещение общественно-политической, экономической и культурной жизни ханства приобрело не только научное, но и практическое значение, а правдивая интерпретация исторических событий недавнего прошлого важна в ответе на многие проблемы сегодняшнего дня и делая соответствующие выводы;

во-вторых, изучение исторических процессов, происходивших в общественно-политической, экономической и культурной жизни ханства, их причин, позволяет глубже осветить историю и опыт средневековой узбекской государственности.

2. Методы:

Статья освещается на принципах общепринятых исторических методов - историзма, сравнительно-логического анализа, последовательности, объективности, что дает некоторую информацию о сельском хозяйстве, отношениях землевладения, торговле и ремеслах, сфере, которая составляет основу экономической жизни ханства. В частности, научно обосновано, что недостаточное количество водных источников в долине обеспечивало богатый урожай в сельском хозяйстве, в ханстве для орошения земель до 18 века использовались только воды ручьев, несмотря на продолжающуюся борьбу за трон и политическую дисперсию в Кокандском ханстве, ирригационные сети некоторые районы были восстановлены, а новые были построены.

Серия литературы по истории Кокандского ханства была создана в более поздний период, когда Узбекистан обрел независимость. Социально - политическое и экономическое положение ханства в XIX веке. от ученых, изучающих отдельные аспекты его культурной жизни с точки зрения научной объективности, историзма.

Исследования Х.Зияева, Х.Бобобекова, Г.Ахмаджанова, Ш.Вахидова играют особую роль в изучении темы. В том числе как работы Зияева охватывают концептуальные вопросы истории ханства, научная деятельность Ш.Вахидова характеризуется вопросом историографии и источниковедения истории ханства, то есть формированием историографической школы в Кокандском ханстве, поиском, изучением и печатанием трудов представителей этой школы. В научных трудах Вахидова были проанализированы труды историков Кокандского ханства, и в научный оборот были включены десятки краеведческих работ по истории ханства, культурной жизни.

В научной работе Х. Бабабекова история Кокандского ханства освещалась на основе материалов российской прессы, и ученый утверждал, что история ханства в 80-90-е годы прошлого века должна быть объективно изучена на основе новой научной точки зрения.

Он был одним из первых, кто изучил народные движения в ханстве и обосновал, что они были борьбой против колониализма. Его работы важны для освещения изучаемой темы.

А в работах Ахмаджанова история ханства изучалась с точки зрения историографии. Автор подробно проанализировал роль и вклад узбекских ученых в исследование истории Кокандского ханства.

Некоторые вопросы, такие как общественно-политическая жизнь, экономическое положение, культура Кокандского ханства, частично освещены в ряде исследований. Из всех исследований В.Алковатова, З.Ильхамова, Л.Турдалиева, М.Джаббарова, Н.Аламова, Ш.Атаханова, М.Абдурахманова, А.Пуговкина, У.Абдуллаева, Б.Турсунова, А.Султанова, можно подчеркнуть исследовательскую работу Махмудова. В частности, в исследование Ильхомова было основано на изучении Аликули амирлашкара с места его пленения в политической жизни Кокандского ханства в 19 веке, исследование Б.Турсунова, с другой стороны, анализировало военную ситуацию или управление в Кокандском ханстве на основе военной политики ханства.

Следует отметить, что некоторые аспекты общественно-политической и экономической жизни поместий Южного Казахстана, принадлежащих Кокандскому ханству, также изучаются казахстанскими учеными в начале XXI века.

Научная новизна

В данной статье на основе анализа письменных источников, научной архивные документы, воспоминания и воспоминания туристов и воинов, живших и наблюдавших исторические процессы в тот период, а также анализ этнографических исследований, роль в общественно-политической жизни, географическое положение городов, традиции устройства и градостроительства, система управления городами, состав населения и занятия, урбанистические изменения в городах, создание «новых городов», роль городов во внутренней и внешней торговле.

3. Результаты исследования:

Увеличение объемов производства пряжи и прядильного полотна в ханстве, тот факт, что эти изделия стали продаваться на рынках России и через нее в странах Восточной Европы, возрастающий спрос на них из года в год обусловили необходимость расширения орошаемых сельскохозяйственных угодий и освоения новых земель. Именно поэтому Кокандское ханство XIX века дало новую эру в истории орошения Ферганской долины в частности, именно с этого периода в долине начали строиться крупные ирригационные сооружения, каналы, каналы, плотины. Например, раскопки канала Шахрихансай, Наманганского нового Арык, Чинабадского Арык, Андижансай и других ирригационных сетей, которые получали воду из основных притоков Сырдарьи, Норина и Карадарьи, привели к увеличению ирригационных сетей в Ферганской долине, значительному расширению орошаемых площадей и развитию сельского хозяйства. и садоводство.

В годы правления кокандского хана Алимхана от реки Сох было вырыто шесть рвов для улучшения водоснабжения в южных районах Ферганской долины, и был основан нынешний Сикстиарик.[1:298-b] в этот период с целью улучшения водоснабжения в Наманганском оазисе для освоения новых земель губернатор Наманганской области Саидкульбек получил разрешение на строительство канала Янгиарык, который получает воду из реки Норин. [5: 19-20-b]

В научных исторических источниках есть разная информация о годе раскопок канала Янгиарык. В архивных документах написано, что канал был прорыт в 1800-1803 годах.[6: 13-v] А.Ф. Миддендорф, С. Саатов сделали его в 1803 году, В.П. и Наливкин показывают, что он был прорыт в 1819 году. Также на страницах прессы XIX века было написано, что канал Янгиарык был построен в 1803-1811 годах.[7] но топограф Н.

опираясь на Цзилинь и архивные данные, можно утверждать, что канал был построен в 1800-1803 годах во времена правления Алимхана.

В период правления Умархана, то есть в 1811 году, от Янгиарыка был проложен ров в направлении деревень Заркент и Гирван. Эта канава вошла в историю ирригационного земледелия Ферганской долины под названием Мутаган арык. Этот арык обеспечивал водой земли в нижних частях села Заркент.

В 1813 году губернатор Намангана Кипчак Мирза расширил Янгиарыкский канал до Киргизкоргана, чтобы освоить пустующие земли на правом берегу Сырдарьи. Его расширение улучшило водоснабжение в южной части города Наманган. На вновь орошаемых землях были посажены кукуруза, пшеница, ячмень, дыни.

В 1819 году по указу Кокандского хана Умархана Янгиарыкский канал был вновь расширен, доведя его протяженность до 120 миль. После раскопок канала Янгиарык в Наманганском оазисе было 5 ручьев, 195 канав, через которые орошалась 131 деревня и сельские угодья 45 скотоводов, при этом водоснабжением и контролем занимались 4 мироббоши и 66 миробес. [8: 30-с]

Со строительством канала Янгиарык потребности в воде Наманганского оазиса не были полностью удовлетворены. Потому что 337-340 мельниц были доступны до 1821 года, когда вода была необходима для полного снабжения города Наманган и его окрестных деревень 129 деревнями и 40 зимовьями, и 276 мельниц были снабжены водой.[9: 22-v]

Именно поэтому в 1819-1821 годах, с целью дальнейшего улучшения водоснабжения города Наманган и прилегающих к нему деревень и пахотных земель, недалеко от села Назарулмас был прорыт канал Ханарык, который получает воду из реки Норин. Его пропускная способность по воде составляла 83 мельницы, что улучшило водоснабжение восточной части Намангана и окружающих 23 соседних деревень.

Канал Шахрихансай, построенный в период Умархона, связан с формированием и развитием города Шахрихан. Он известен в сельской местности с 18 века и орошается из западной сети Аравансой и Агбора, которая соединяется с Аравоном, наряду с деревнями Асака, Эссиор, Сегеза. Позже, в связи с миграцией сюда многих жителей из Коканда и Маргилана, размещением 20 тысяч граждан из Восточного Туркестана, в связи с резким увеличением потребности в Аравансае, Умархон распорядился сбросить увеличенную часть вод Акбуры в Андижан, не перенося ее в Андижан. В результате усилилось орошение земель Шахриханского оазиса Ферганской долины. Для освоения земель в этой местности из Коканда даже была привезена группа пленных, из них была создана отдельная деревня, которая получила название "дориломон".

Шахрихансай был построен в 1811 году, который упоминается в некоторых книгах как "Нахри Умархани".[10: 21-b] восточные районы Ферганской долины с водами Шахрихансай, включая Кургантепу, Джалалкудук, Айим, были орошены, и обширные территории в этой области были освоены. На освоенных новых землях были основаны новые деревни из 1450 ферм, и было освоено около 250 000 единиц (от 41 000 до 42 000) земли.

В 1820 году для орошения Маргиланских земель из Шахрихансой был выпущен Эшонбобобар для орошения земель Устамбагари, Гурат-Тепе и Момахан протяженностью восемь миль.

В Кокандском ханстве существовали определенные процедуры строительства ирригационных сооружений. Ирригационные сети и работы по их строительству делятся на две группы. Первая группа включала небольшие по объему ирригационные сети, в строительстве которых в основном принимали участие сельские жители, пользовавшиеся этими ирригационными сооружениями, и возглавлялась местными чиновниками - мироббаши. Вторая группа ирригационных сооружений включала в себя

большие по объему каналы, и к работам по их строительству были привлечены землекопы из разных регионов ханства. Строительством таких сооружений руководил непосредственно хан или его представитель на местах.

Еще одним из факторов, сыгравших важную роль в развитии ирригационных сетей в Ферганской долине в первой половине 19 века, было переселение сюда народов-иммигрантов. В частности, в 1829 году около 70 тысяч уйгуров из Восточного Туркестана последовали за армией Мухаммадали-хана, опасаясь наказаний китайцев, и их разместили в восточных районах долины, а именно в верхней части долины реки Акбура, осажденной долине, прилегающих районах Узгана, Джалал-Абадской области.- Абадский и Сузакский районы Когарсойской долины вокруг Шахрихансоя, Язьявана и Андижана.[11: 18-с] в результате в этих районах были освоены новые земли и построены деревни.

В последний период Кокандского ханства, которое считалось огромным сооружением для своего времени в Ферганской долине в 60-70-х годах 19 века, то есть Улугнахр-арык, построенным в 1868-1871 годах, некоторые ученые отмечают, что это самый большой оросительный канал в Ферганской долине.

Из-за политических событий в Кокандском ханстве в конце 70-х годов 19 века письменных источников, посвященных строительству канала, сохранилось очень мало. Именно поэтому цель его строительства по-разному трактуется в работах ученых-историков.

В.С. Батраков писал, что целью строительства канала было орошение земель, расположенных в северной части Андижана, и строительство канала продолжалось до конца Кокандского ханства Российской империей, когда он был прорыт до Языево, а в 1875 году была завершена только половина его.[12: 120-с]

Ученые-историки И.Полатов и А. Мустафоевы отметили, что поскольку основной целью строительства канала Улугнахр было обеспечение водой столицы ханства, города Коканда, оно было завершено до города Коканд.[2: 47 - с] со строительством этого канала был впервые предпринят шаг по орошению земель в юго-восточной части Центральной Ферганы.

Большинство сельскохозяйственных культур в Ханстве типичны для Среднеазиатского ханства, а выращивание зерна, садоводство, моркови и бахчевых продуктов и шелководство хорошо развиты. Выращивание кукурузы из зерновых культур было широко распространено, и она считалась основным потребительским продуктом бедноты в городах и деревнях, а также товарным кормом. Также к 19 веку большое внимание стало уделяться хлопководству в ханстве, и размеры площадей, где высаживается это растение, непрерывно расширялись.

Природные условия западной части долины были очень благоприятны для развития садоводства и виноградарства. Юго-западные районы Худжанда, Конибодом, Исфары, Суха, Чимиона, Риштона в основном полностью специализированы на выращивании абрикосов. В этот период по всей Ферганской долине было широко распространено тутовое дерево, которое выращивалось для производства шелка в Сухе, Исфаре, Намангане, Аште, считавшемся одним из древнейших сельскохозяйственных оазисов.

Кочевые и полукочевые жители горных районов, предгорных склонов Ферганской долины хорошо использовали их для зимовки и выпаса скота. В то же время эти районы были благоприятны для весеннего и осеннего выращивания лалми.

В ханстве земля и вода считались собственностью правящих классов, с 4 типами землевладения. Это: 1. земли хиродж - частные земли землевладельцев; 2. Государственные земли или земли амлоков - земли, принадлежащие хану, леса, тукай, дорожные мосты; 3. Частные земли - земли, предоставленные крупным чиновникам по Специальному распоряжению хана (суюрго); 4. Земли фонда - земли, принадлежащие

религиозные учреждения, то есть мечети, медресе, кладбища. Существовали также земли, озера и степи, принадлежащие сельской общине, которыми население пользовалось на общих основаниях.[3: 27-с]

Амлок - это земля в распоряжении хана, которая также называлась "удельной землей", и весь доход с нее находился в распоряжении хана. Такие земли были отданы ханом определенным группам и отдельным лицам. Тот, кто получал землю, поливал ее за свой счет, платил налог хану с полученного им урожая, и сумма этого налога была больше, чем у хироджа.

В землевладении также использовались формы собственности, аренды, акцента, уединения. Собственность представляла собой частные земли, принадлежавшие богатым, которые сдавались в аренду фермерам. Аренда - все недвижимое и движимое имущество, предоставляемое на определенных условиях – в случае формы собственности, которая включает землю, ров, мельницу, тиму, раста, улов и т.д., Акцент делается на землю и другое имущество, переданное лицам, которые путем конфискации были превращены в собственность хана или которые были заняты поимкой грешника.

Уединение – это форма собственности, возникающая из-за дарения части земель амлоков тем, кому правитель служил отдельно, и право собирать налоги с таких земель было предоставлено уединенным владельцам - сектантам. Он получил в дар годовой или полугодовой доход от земли, несколько деревень, даже большое поместье, подаренное ему. Иногда человек жил уединенной жизнью, и когда его сын получал благословение хана, одиночество продолжалось в виде наследования. Когда военным дарили уединенный или хиродж, его называли Тархан.

В ханстве судьбы работающего населения были тяжелыми, и многие из них из-за нехватки земли жили, работая на землях крупных землевладельцев. Такие крестьяне, которые зарабатывали на жизнь в обмен на продажу своей свободы, назывались батраками. Наняв землевладельца и занимаясь сельским хозяйством, используя его лошадь и рабочие инструменты, квартальный хироджа, заплатив хироджу 1/5 урожая, который он вырастил, передал 3/4 оставшегося урожая землевладельцу. В нем остается 1/4 урожая. Если четверть посадила хлопок или белую кукурузу и обрабатывала землю, то после вышеуказанных выходов на ней оставалась 1/3 урожая. Жители деревни также зарабатывали на жизнь другими домашними делами. Например, пока не созрел урожай, мужчины занимались трудом, а женщины выходили на пастбища и скотоводство.

Сезонное снабжение ирригационных сетей возложено на крестьян. Они занимались ремонтом, иногда рыли реки и каналы, которые работали до 15 дней.

Исследователь В.Наливкин и М.Наливкина, изучив образ жизни населения, проживающего на территории Кокандского ханства, пишет, что бедные крестьяне, даже мелкие импортеры, подвергаются ограблению, а представители средних, низших классов практически не употребляют мясную пищу.

Ремесла и бедность играли важную роль в экономической жизни горожан Кокандского ханства. В Кокандском ханстве, имеющем долгую историю развития, ремесла специализированы. В ремеслах существовали даже отрасли, ориентированные на производство определенного типа и части изделий. Особенно это можно наблюдать в ткачестве, кузнечном деле. Ремесленники были искусными мастерами, которые в совершенстве владели секретами своей профессии и умели поднимать производимые ими изделия на высокий уровень искусства.

Мастера старались, чтобы уровень качества изделий, производимых Мастерами, был высоким. А жестокая конкуренция на рынке побудила их хранить секреты своей профессии в секрете. Тонкостям профессии обучали только детей, иногда некоторых студентов, и таким образом она передавалась из поколения в поколение.

В Кокандском ханстве столица страны и основная масса населения всех остальных городов занимались ремеслами и бедствовали. В самих кварталах были специальные мастерские, мастерские и магазины, в зависимости от их специализированного ремесла. Это также видно из названий районов и улиц в городах.

Хотя развитие ремесел почти во всех городах и селах страны было одинаковым, производство отличалось некоторыми своими особенностями, а именно видом изделия, качеством. Кузнечное дело, ювелирные изделия, ткачество, гончарное дело, изготовление меди и другие отрасли ремесел [4] были широко развиты, причем каждый город ханства распространял известие с продуктами, которые он производил в определенной области. В частности, город Коканд приобрел известность своим ювелирным и бумажным производством, шитьем Шахрихон и Чуст, обработкой железа, и в частности ножевыми, маргиланскими, Наманганскими и андижанскими шелковыми тканями, а Ташкент - своими швейными, ткацкими, чугунными и медными изделиями. Согласно информации, предоставленной Хорошиным, ханство известно производством атласа, шелка, адраса и несравненных тканей в городах Наманган, Коканд и Маргилан.

Мастера производили очень качественную продукцию в большинстве городов, особенно в Коканде. В Коканде много опытных мастеров, у которых есть постоянные клиенты и заказчицы, поднимающие свои изделия на уровень искусства. Об этом свидетельствует постоянная занятость мастеров-умельцев.

Особенно высоким качеством отличались газированные и металлические изделия, изготовленные кокандскими мастерами. Изделия из железа пользовались большим спросом в Коканде. Потому что они занимали особое место в экономической жизни общества, и эти продукты широко использовались в сельском хозяйстве и домашнем хозяйстве.

В городе Коканд, как и на всей территории ханства, производство основано на ручном труде, основными ремеслами являются ткачество из пряжи и шелковых тканей, изготовление обуви, обработка кожи, изготовление гончарных изделий, кузнечное дело, седлоделие, роспись, изготовление меди, ювелирных изделий, столярное дело, изготовление колесниц-рисование, производство военного оружия, резьба по дереву, обработка воска, изготовление фисташкового угля, вышивка, перевозка грузов, покрытие толстых крыш и так далее.

В ханстве также были мастерские, которые занимались изготовлением пороха и бумаги. Производство бумаги является важной отраслью ремесел и торговли, и А.П. Федченко в 1871 году своими глазами видел процесс производства этого продукта, то есть приготовления кокандской бумаги, и подробно описал его. Согласно его заключению, производство бумаги было налажено в Центральной Азии только в городе Коканд. Однако в течение исследуемого периода эта область была полностью заброшена в результате захвата ханством рынков дешевой фабричной бумаги, производимой российской промышленностью.

Особое внимание в ханстве уделялось также оружейному делу. Эта сеть считалась одним из престижных направлений городского ремесленного производства. Пушки, винтовки, мечи, ножи, кинжалы, щиты, копья и другое военное снаряжение были изготовлены в городе Коканд.

Торговые отношения занимают особое место в жизни кокандского общества, и торговля делится на внутреннюю и внешнюю. Внутренняя торговля основана на традиционном продукте между оседлыми фермерами, кочевыми скотоводами и ремесленниками городского и сельского типа. Повседневные потребности населения полностью обеспечиваются продуктами, приготовленными производителями. Вся внутренняя торговля была розничной, а оптовая торговля практически отсутствовала.

Ремесла и бедность были тесно связаны с торговлей. Ремесленники в большинстве случаев продавали свои товары сами. Фермеры и владельцы ранчо, с другой стороны, продавали свои товары на рынке в определенные дни недели. Цена на рынках не осталась прежней. Она колебалась в зависимости от таких факторов, как мир в ханстве, войны, снижение производительности, вызванное плохой погодой.

Главными торговыми центрами страны являются такие города, как Коканд, Ташкент, Маргилан, Андижан, Худжанд, Наманган, Ош, Уратепа, среди которых Коканд считался одним из торговых центров не только ханства, но и всей Центральной Азии.

Рынки Коканда отличались богатством товаров и гораздо более низкими ценами, чем в других городах. Большие городские рынки, обнесенные стеной, всегда были переполнены местными жителями и торговцами из-за рубежа. Потанин отметил, что в 1920-е годы в Коканде было шесть рынков. Рынки работали по воскресеньям, средам и четвергам. Здесь был установлен строгий контроль, и нарушение права покупателя подлежало суровому наказанию.

Внешняя торговля также играла важную роль в экономической жизни Кокандского ханства. Страна установила обширные торговые отношения с Бухарой, Хивой, Афганистаном, Ираном, Турцией, Индией на Западе и юге, Китаем на Востоке (через Кашкар), степными поселенцами-кипчаками на Севере и особенно с Россией. Источники указывают, что японские и британские купцы также приезжали в ханство.

Внешняя торговля осуществлялась путем перевозки и привоза товаров караванами. Торговые караваны ханства следовали по следующим маршрутам:

1. Торговый путь Коканд - Бухара. Эта дорога пересекала центральные города в двух направлениях. Первый из них проходил через Коканд - Бешарик - Худжанд - Уратепа - Джом (Йом) - Рабат - Джизак - Самарканд - Янгикурган, второй, Коканд - Бешарик - Худжанд - Уратепа - Зомин - Джизак - Самарканд, и торговые караваны достигали Бухары за 20-22 дня.

2. Коканд - это три основных маршрута Ташкентского торгового пути, проходящих через первый маршрут: перевал Тилав и Кандир, разделенный на две станции в Тилове. Один проходил с левой стороны Тонарона и шел через курд в Бешкент, Тойтепу и Ташкент. А второй, проходя через Тонарон рядом с Тилавом, разделен на две в селе Карахитой: один направился в Туйтепу, а второй пришел из Ковара через Ниезбек в Ташкент. Этот путь считался самым длинным и использовался только во время наводнений, то есть когда не было возможности дойти пешком от Туйтепы до Ташкента.

Второй маршрут: через три из них в Коканде, разделенный на две станции на Работе (станция Уральск). Один - на Бишкент и Тойтепу, другой - шел налево и пришел в Ташкент через села Бока, Джафон, Занги ота.

Третья линия: путь через тирс из Коканда и Намангана. Он поднялся над Чотколем, прошел через ущелье Карабура и направился к Святому отцу. Один из его магазинов прибыл в Ташкент с горы Еттисув, Окджар и Коплонбек через Чимкент в направлении налево. Этой тропинкой пользовались только летом. Его второй город перевалил через гору Тилав из долины Сайрам и направился в Коканд. Точнее, это дорога Сайрам - Коканд, которая начиналась в долине Сайрам и шла в Тилав через перевал Еттисув - Акджар - Дарбесиккапка - Александровские горы - Худжандский мост через реку Чирчик - Кучкурган - Чинтепа - Канджигал и въезжала в город по большой Кокандской дороге. По этому пути из Святого отца в Коканд доставлялись в основном стада овец.

4. Выводы:

Вместо заключения желательно выделить следующее:

- Кокандское ханство было одной из крупнейших государственных структур в Центральной Азии с точки зрения его территории в первой половине 19 века, с его границами, проходящими через Таласскую долину на востоке и современные

Кыргызстан, Казахстан, Восточный Туркестан, Казахский Джуз и Сырдарья вниз по течению на севере, Джизак и Уратепа на западе, Туркестанские горы на юге, и

- Коканд, Ташкент, Туркестан, Чимкент, Худжанд, Уратепа, Андижан, Наманган, Ош и другие города ханства были политическими, экономическими и культурными центрами страны.

- Жители ханства были сформированы тюркскими и иранскими народами, которые вели оседлый и кочевой, полукочевой образ жизни. В то время как узбеки и таджики, жившие оседло в долинах и городах, занимались сельским хозяйством, домашним скотоводством, ремеслами и торговлей, кочевые и полукочевые кипчаки, кыргызы, казахи и другие тюркские народы занимались в основном животноводством.

- Основой экономики ханства было ирригационное земледелие. Тот факт, что в Ферганской долине и Ташкентском оазисе было достаточно источников воды, позволял получать богатый урожай в сельском хозяйстве. Ирригационное земледелие развивалось в Ферганской долине, Ташкенте, Худжанде, Уратепе и прилегающих к ним районах, а лалми - в горных районах. Большинство сельскохозяйственных культур типично для Среднеазиатских ханств, хорошо развито зерноводство, садоводство и огородничество, широко распространено шелководство. К 19 веку хлопковой промышленности в сельском хозяйстве стало уделяться большое внимание, и хлопковые поля также непрерывно расширялись. А главным покупателем хлопка была Россия.

- В XIX веке экономическая жизнь ханства состояла в основном из отношений землевладения, ирригационного земледелия, ремесел, бедности и животноводства. Помимо сельскохозяйственного производства, ремесла, животноводство и торговля также играли важную роль в экономической жизни ханства.

- Поскольку главным богатством ханства была земля, большая часть плодородных земель считалась государственными. В ханстве отношения землевладения продолжались традиционным образом, с государством или амлоком, пожертвованиями, общиной, собственностью, арендой, акцентом, изолированными формами землевладения. Основная часть земли принадлежала хану, его семье. Землевладение, экономическая жизнь, управление городами и территориями в стране находились в руках правящей династии, представителей высшего сословия и глав правящих племен.

Библиографический список

1. Зия А. История узбекской государственности. - Ташкент: 2000. - Б. 298.
2. Полатов И., Мустафаев А. Из истории борьбы узбекского народа за воду // Учен. Бац. АГПИ. - 1955. - VIP. II. - С. 47.
3. Хаклиев В. Сельская местность Северной Ферганы в конце XIX-начале XX вв. (Историко-этнографическое исследование): аннотация. деревня. ... ист. наука. - Ташкент, 1998. - 27 с.
4. В архивах кокандских ханов они перечислены поименно. См. Тройская А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. - Москва, 1968.
5. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. (XVI-середина XIX в.в.). - Москва: 1958. - С. 19-20.
6. УЗР МДА. Фонд 19, список 1, работа 290, лист 13.
7. Туркестанские ведомости. 1880, № 24 - - С. 94.
8. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины... - С. 30.
9. УЗР МДА. Фонд 19, список 1, задание 290, вар 22.
10. Мирза Алим Мушриф. Ансаб ас-салотин и таворих аль-хавакин / / рукопись. УЗР МОДИ. - № 1312. - Б. 21
11. Семейнов А.А. Отношение Кокандского ханства к Кашгару. Рокапис лицевая сторона ССР. инв. - № 78. - С. 18.

12. Батраков В.С. Характерные черты сельского хозяйства Ферганской долины в период Кокандского ханства // Труды САГУ. НАВ. Сэр. VIP. 62. кн. 8. - Ташкент: 1955. - С.120.

XX АСРНИНГ 20-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ЎҚУВ ЮРТЛАРИ ТАРМОҒИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ПЕДАГОГИК КАДРЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

Абдуллаев Ўктам Шералиевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
(Қарши инновацион таълим университети)

XX асрнинг 20-йилларида Ўзбекистон мактабларидаги мутахассис ўқитувчилар муаммоси муҳим масала бўлиб келди. Янги иқтисодий сиёсат ислохотлари даврида ўқув юртлари тармоғининг кескин қисқариши, маошнинг ниҳоятда камлиги, устига-устак ўз вақтида берилмаслиги оқибатида кўплаб ўқитувчилар мактабдан кетиб қолди, шу аснода педагог ходимлар тайёрлаш жиддий муаммога айланди. Буларнинг барчаси ўқув жараёнига салбий таъсир этди, мактаб қурилишига ҳалал берди. Бу муаммони муваффақиятли ҳал этиш мақсадида Маориф халқ комиссарлигининг мактаб бўлими 1921 йили барча турдаги ўқув юртлари учун ўқитувчилар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш юзасидан кенг дастур қабул қилди. Асосий эътибор, аввалгидек, курс ўқувига қаратилди. Биринчи босқич мактаблари учун қисқа муддатда ўқитувчилар тайёрловчи курслар шаҳарларда, туман марказларида ва йирик қишлоқларда ҳам очилди. Маориф халқ комиссарлиги қошидаги махсус комиссия уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб турди [1].

Бундай курсларнинг тингловчилари: диний мактаблардаги ғайрифаний юкдан эзилган ёш ишчи ва деҳқонлардан иборат деб қаралиб, курсларда коммунистик ғоявий тарбияга, тегишли сиёсий машғулотларга асосий эътибор берилди. Педагогика курслари, одатда, мактабда ўқиш тугагач, баҳорда бошланар, машғулотлар кеч кузгача 4-5 ой давом этарди. Вилоят ва уездлардаги курслар энг яхши мактабларда ташкил этиларди. Республика Маориф халқ комиссарлиги марказий курсларни тажриба-кўргазма мактабларида ва маориф институтларида ташкил қиларди. Курсга келганлар ётоқхоналарга жойлаштирилиб, улар учун ўша даврга хос, ҳаминқадар шароит яратилди. Тингловчилар орасида чаласаводлар учрасада, уларни шу ернинг ўзида ўқиш, ёзиш ва ҳисоблашга ўргатиларди, дастурда совет ҳокимиятининг декрет ва кўрсатмалари, съезд қарорлари, шунингдек халқ таълими конференциялари материалларини ўрганиш асосий ўрин тутарди. Умумтаълим фанлари, ўқитиш услубияти ўргатилди. Тингловчилар ўртасида баҳс кенг йўлга қўйилди. Республика Маориф халқ комиссарлигининг педагогика таълими бўлими тайёрлов ва такрорлов курслари, ўқитувчилик, мактаб йўриқчилари каби соҳаларда қисқа курслар ташкил қилди. Тошкент, Самарқанд, Қўқон ва Верний (Алмати) шаҳарларида биринчи босқич рус мактабларининг 100 нафар ўқитувчисига мўлжалланган такрорий курслар ишлаб чиқилди [2]. Машғулотлар синф ва синфдан ташқарида олиб борилад эди. Синф машғулотларида тингловчилар масъул ўқитувчи раҳбарлигида умумпедагогик ва умуммиллий мавзуларни ўрганишди, синфдан ташқари машғулотлар эса ишлаб чиқариш меҳнатини (устахона, томорқа) ташкил этиш ва педагогика амалиётини ўташга бағишланди.

1925 йилдан биринчи босқич мактаблари учун узлуксиз ва режали асос- да ўқитувчилар тайёрланди, лекин унинг асосий шакли қисқа курслар бўлиб қолаверди. Қайта тайёрлашга биринчи босқич мактабининг 85% ва қишлоқ мактабининг 100% ўқитувчилари жалб қилинди [3]. Бу даврда республикада малакали ўқитувчилар 2748

нафарни ташкил этди [4]. Бундай курслар мактабларни ўқитувчилар билан тезроқ таъминлаш имконини берса-да, аммо мутахассислик бўйича ҳам, ўқитиш услубияти соҳасида ҳам чуқур билим беролмасди. Бу вақтинчалик, фавқулодда чора эди. Давомли, чуқур дарс бериладиган ўқув юртларини яратиш давр эҳтиёжига айланган эди. Унинг асоси XX асрнинг 20-йиллари бошларида яратила бошлади. Маориф институтлари, педагогика техникуми ва билим юртлари, ўқитувчилар институтлари шулар жумласидандир. 1920 йилдан Туркистон Давлат университети олий маълумотли ўқитувчилар тайёрлай бошлади.

20-йилларнинг биринчи ярмида маориф институтлари юқори малакали мактаб ўқитувчилари тайёрлашнинг асосий манбаи бўлиб қолди. Алоҳида олий ўқув юрти бўлмаганлиги учун уларда бошланғич мактаб ва саводсизликни тугатиш мактаблари учунгина ўқитувчилар тайёрланди. 1923 йили Ўзбекистонда 11 та маориф институти бўлиб, уларда 1900 талаба ўқир, улардан 80% ишчи ва деҳқонлар эди [5]. Кейинроқ молиявий қийинчиликлар туфайли улар қайта ташкил этилди. 1924 йили жами 7 та маориф институти бўлиб, шундан бештаси Тошкентда, Самарқанд ва Бухорода биттадан эди. Илк Маориф институтлари 1920 йили Тошкентда очилган эди. Шулар жумласидан, Тимирязев номидаги Халқ маорифи институти ўлка педагогика ўқув юрти булиб, унда ўқиш муддати тўрт йил эди, дастлабки икки йилда умумтаълим фанлари ўқитилар, қолган икки йилда айрим мутахассисликлар бўйича педагоглар тайёрланарди. Ўқув дастури иккинчи босқич мактаблар учун ўқитувчилар тайёрлашга мўлжалланган эди [6].

Бошқа маориф институтларида ҳам ўқув муддати тўрт йил бўлиб, уларда биринчи босқич миллий мактаблари учун ўқитувчилар тайёрланди. ТАССР ХКС 1920 йил сентябрида чиқарган буйруғида келтирилганидек: "Мактаб таълими соҳасида юқори малакали мутахассислар тайёрлаш мақсадида... кейинги йил кузидан Тошкентда қуйидаги педагогика ўқув юртлари очилади: а) Тимирязев номидаги Халқ маорифи институти Туркистон Республикасидаги барча халқлар учун мўлжалланган олий ўқув юрти, ўқиш рус тилида; б) Қирғиз халқ маорифи институти, ўқиш қирғиз тилида (ҳозирги қозоқ тили назарда тутилади); в) иккита ўзбек халқ маорифи институти (эркаклар ва аёллар учун), ўқиш ўзбек тилида; г) Туркман халқ маорифи институти, ўқиш туркман тилида; д) Турк татар маорифи институти, ўқиш татар тилида олиб борилади [7].

Ушбу буйруқда кўрсатилишича, маориф институтининг илмий ходимлари қўмита аъзолари, ўқитувчилар, иш раҳбарлари, лаборантлар Туркистон Давлат университети ходимларига, уларнинг тингловчилари ҳарбий билим юрти курсантларига тенглаштирилади.

Маориф институтлари юқори малакали ўқитувчилар етказиб берди ва маҳаллий миллатга мансуб ёшларни олий ўқув юртларига тайёрлади. Шу билан бирга улар ҳар бир миллатнинг ғоявий педагогика маркази ҳам бўлиб қолди. Педагогика билим юртлари, ўрта махсус ўқув юртлари биринчи босқич миллий мактаблар учун ходимлар тайёрлади. 1923 йилда педагогика ўқув юртларининг муайян турлари вужудга келди. Аввало, ҳар бир вилоятдаги аҳоли миллатига қараб ўша тилда ўқитиладиган педагогика билим юрти бўлиши керак эди. Бундан ташқари, Туркистоннинг ҳар бир йирик миллати учун камида биттадан ўқув юрти бўлиши лозим эди. ТАССР даги 14 та ўқув юрти орасида еттита маориф институти, бешта педагогика билим юрти ва иккита педагогика техникуми ишлаб турди.

1921 йили Туркистон Давлат университетида Тимирязев номидаги маориф институти қўшилганидан кейин педагогика факультети вужудга келди. Шундан буён у бир неча марта ўзгарди. Педагогика факультетига Тимирязев номи Маориф институтидан ташқари, физика-математика ва тилшунослик бўлимлари, кейинроқ шарқшунослик бўлими ҳам қўшилди. Аммо битирувчиларнинг аксарияти муаллим бўлиб ишлашга жўнатилди. Физика-математика бўлимининг умумтаълим қисми,

шунингдек, кимё, физика каби ихтисослашган бўлимлари ҳам педагогика йўналишига эга эди [8]. Ўтказилган қатор таркибий ўзгаришлар натижасида 1924 йили фақат ижтимоий фанлар, тиббиёт, астрономия, физика-математика ва муҳандислик мелиорация каби беш факультетга талаба қабул қилинди [9]. Педагогика факультети гарчи мустақил фаолият кўрсатмасида, физика-математика ва ижтимоий фанлар факультетларида асосан иккинчи босқич мактаблари, техникум, билим юрти ва олий мактаблар учун педагог ходимлар тайёрлади.

Ўқув юртларидаги ўқитувчилар сони билан боғлиқ мураккабликларга қарамай, улар янги совет зиёлилари ўртасида кўпчиликни ташкил этди. 1924 йили Маориф халқ комиссарлиги ўқув юртларини 1523 ўқитувчи битирди, уларнинг деярли ярми комсомол аъзоси бўлиб, 415 нафари деҳқон ва иш-чилар, 5/6 қисми маҳаллий миллат вакиллари эди [10]. Қиёслаш учун айтиш мумкинки, 1923 йилдаги аҳоли рўйхати маълумотида кўра, 109 162 аҳолиси бўлган Тошкент шаҳрида 463 бухгалтер, 288 врач, 303 артист ва рассом, 158 муҳандис ва техник, 39 ёзувчи ва журналист бор эди. Шунга кўра, ўқитувчилар аҳолини рўйхатга олиш ишларида ёки республика туманларига юбериладиган ҳар хил оммавий тадбирларда асосий куч бўлиб қолди. Аммо ўқитувчиларнинг бундай тадбирлар ўтказишга жалб қилиниши мактаб ва бошқа ўқув юртларига ниҳоятда қийинчилик туғдирди. Муаллим ойлаб давом этадиган тадбирларга жалб этиларди. Бу эса мактаблардаги машғулотларни тўхтатиб қўйишга, ўқув дастурларининг бажарилмаслигига олиб келди, чунки ўқитувчилар етишмаслиги туфайли тадбирларга жалб этилганларни ўрнини ҳеч ким тўлдиролмасди. Айтиш керакки, бу ҳолдан ташвишга тушган Маориф халқ комиссарлиги раҳбарияти ўқитувчиларни турли партия-совет тадбирларига жалб этишни чеклаш илтимоси билан Туркистон МИК ва МКга мурожаат қилди. Лекин бундай аҳвол бутун мамлакатдаги барча мактабларда узоқ йиллар давом этиб келди.

Шундай қилиб, XX асрнинг 20-йилларида ўқитувчилар тайёрлаш жараёни зиддиятли кечди. Шунга асосан юқори идоралар ўқитувчилар танлашда синфий мансублигига алоҳида эътибор берди. Кекса ўқитувчилар обдон текширувдан ўтказилиб улардан зарур ҳоллардагина вақтинча фойдаланилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. ЎзМА, 34-фонд, 1-рўйхат, 25-иш, 20-варақ
2. ЎзМА, 34-фонд, 1-рўйхат, 472-иш, 29-варақ
3. Раджабов С. К истории советской школы в Узбекистане., с 42.
4. Абдуллаев Ш. От неравенства к расцвету. – Ташкент:Госиздат УзССР, 1964. – Б.266
5. ЎзМА, 34-фонд, 1-рўйхат, 2581-иш, 88-варақ
6. ЎзМА, 34-фонд, 1-рўйхат, 958-иш, 1-варақ
7. ЎзМА, 25-фонд, 1-рўйхат, 360-иш, 172-варақ
8. ЎзМА, 34-фонд, 1-рўйхат, 947-иш, 4-варақ
9. ЎзМА, 34-фонд, 1-рўйхат, 947-иш, 25-варақ
10. ЎзМА, 94-фонд, 1-рўйхат, 475-иш, 58-варақ
11. Туркестанская правда. 1923 й, 8 сентябр

УСТРУШОНАДА ҚАДИМГИ ДАВР МИГРАЦИЯЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Тошбоев Фурқат Эшбоевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), профессор
(Жиззах давлат педагогика университети)

Кейинги йилларда Уструшона ҳудудида чорвадорларнинг турли даврлар маданиятига тегишли (сўнгги бронза, илк темир, антик даври ва илк ўрта асрларга оид) сақланиб қолган ёдгорликлари ўрганилмоқда. Улардан Аччи, Бахмалсой, Желли ғулли тош қути қабрлари ва Моргузар тоғларидаги кўчманчиларнинг қўналғалари сўнгги бронза даврига оид миграциялар ҳақида маълумот бермоқда. Бу ёдгорликлар материаллари ўз хусусиятига кўра, Фарғона водийси, Тошкент ва Зарафшон воҳасида ўрганилган сўнгги бронза даврига оид қабрлар ҳамда Олтой ўлкасидаги Корақўл маданияти ва Кавказнинг шимоли – ғарбий ҳудудларидаги сўнгги бронза даври қўйиндиларига ўхшайди. Бироқ, шу пайтгача, Қадимги Суғд, Чоч ва Фарғона водийси ҳудудларида кенг тарқалган дашт бронза даври жамоалари маданияти билан боғлиқ ёдгорликлар шимоли-ғарбий Уструшона ҳудудларида йўқ деб ҳисобланар эди. Бу ҳолат Уструшонада бу мавзу доирасида махсус тадқиқотлар олиб борилмаганлиги билан боғлиқ ҳисобланади.

Олимлар томонидан шарқда қадимги даврда содир бўлган миграцияларга юқори даражада ўзлаштирилган вилоятдан, кичикроқ маданий минтақалардаги янги ресурсларни тўғридан-тўғри ўзлаштириш ва назорат қилиш мақсадида савдо-сотиқни ривожлантириш, ижтимоий соҳаларда янги технологиялар элементларини яратиш сифатида таъриф берилган [1:167]. Инсоният тарихидаги миграцияларга эътибор қаратсак, унда жаҳоннинг ўзлаштирилмаган ўлкаларига одамларнинг кириб келиши оқибатида антропоген ландшафтнинг вужудга келиши, яъни турли жойларда ҳар қандай ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва табиий ресурсларнинг ўзлаштирилиши кўпинча шу жараён билан боғлиқ бўлган. Ўрта Осиё тарихида янги маданиятлар ва цивилизациянинг вужудга келиши жараёнида ташқи миграциялар катта аҳамиятга эга бўлган. Шу боис тадқиқотчилар миграцияларни цивилизациялар ривожланишининг омили сифатида тавсифлаганлар [1:32 – 33].

Шу билан биргаликда, миграцияларнинг дастлабки босқичларида кузатиладиган йирик талончилик хусусиятларни ҳам қайд этиш лозим. Бироқ, аксарият ҳолларда, дастлабки пайтда кузатиладиган инқироз ўрнида кейинчалик барча соҳаларда бир неча барабар кучли тарзда ривожланиш бўлиши кузатилган. Ўрта Осиё ҳудудида энеолит ва илк бронза даврларида қадимги аҳолининг Олд Осиё, Элам, Ҳинд воҳаси ҳудудларидан Ўрта Осиёнинг Копетдоғ ёнбағирлари, Мурғоб воҳаси ва Амударё бўйларига келиб жойлашиши, деҳқончилик ва шаҳар маданиятига асос солиши ўрганилган [3:110 – 123]. Бу миграцияларда бронза даврида ҳам фаол давом этиб, қадимги Ўрта Осиё тарихининг ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, моддий ва маънавий маданият ривожига катта ўзгаришлар кечган энг муҳим босқичлари сифатида таърифланади.

Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярмига келиб эса Ўрта Осиёда кенг амалга оширилган миграциялар жараёнларида жанубий зироаткор аҳоли гуруҳлари қаторида, Олтой, Ғарбий Сибир, Марказий Қозоғистон ва Жанубий Урал даштларидан силжиган Андроново маданиятига оид дашт чорвадорлари фаол иштирок этишган. Бу жамоаларга оид ёдгорликлар археология фанида Андроново-Тозабоғёб тарихий-маданий бирлиги сифатида таърифланмоқда. Кейинги пайтда бу маданиятни алоҳида ҳудудий вариантларга ажратиш масаласи илгари сурилган. Булар Тяншан-Еттисув, Фарғона, Тошкент ва Зарафшон воҳаси каби гуруҳлардир [4:47].

Ўрта Осиёда илк бронза даврларидан (мил. авв. III мингйиллик ўрталари – II минг йиллик бошлари) катта ижтимоий ўсишлар, элатларнинг бирлашиб илк этник жамоаларни шаклланиши, ишлаб чиқариш ва янги технологияларни ихтиро қилиниш даври ҳисобланади. Бунда бронза даврида ҳўжалик соҳалари айниқса, чорвачилик борасида эришилган ютуқлар муҳим ҳисобланади. Бронза давридан табиий ресурсларнинг чекланиши ўзлаштирилмаган яйловларга ва сув манбаларига эҳтиёж узоқ юртларга кўчиб ҳўжалик юритишга сабаб бўлган. Бу пайтда ўзлаштирилган ерлар ва яшаш ҳудудлари тобора кенгайиб, чорвадор қабилалар дашт ва тоғ олдидаги кенг ҳудудларда ёйилган [5:41]. Шу даврлардан Ўрта Осиёда деҳқончилик ва чорвачиликка асосланган ҳўжалик маданий типлар шаклланиб, Евросиё маданий бирликлари тизимида кирган Тозабөгёб ва Андронova дашти чорвадор жамоаларининг Ўрта Осиё ҳудудларида жойлашиши бошланган.

Сўнгги бронза даврида (мил. авв. XVI – XIII асрларда) Евросиё қитъаси ҳудудида Атлантик босқичининг иқлим оптимум вақти тугагандан сўнг бошланган совуқлик Волгабўйлари ва Қозоғистон чўлларида иқлимнинг аридизациясига сабаб бўлган. Волгадан Иртишгача ёйилган чўл ҳудудларидаги совуқ қишлар чорвадорларни шу мавсумда жанубда – Ўрта Осиё тоғ олди воҳалари ва дарёлари бўйларида яйлов излашга мажбур этган. Бу эса Ўрта Осиё ҳудудига Андроново жамоаларининг чорвадор қабилалари фаол кириб келишига асосий сабаблардан бири бўлган. Уларнинг асосий қисмини бошқа қабилаларни ҳам ўзига бирлаштирган Монголия ва Жанубий Сибирнинг Қарасук маданияти қабилалари ташкил этган [6:139]. Бу маданият аҳолиси монголоид элементлари бўлган европа ирқига мансуб бўлган.

Мил. авв. II – I минг йилликларда отлик қўшин билан яхши қуролланган Қарасук маданият жамоалари Хитой ички ҳудудларига мил. авв. XII асрларда Енисей ҳавзалари ва мил. авв. X асрларда Орол бўйларида пайдо бўлади. Н.А.Аванесованинг ёзишича, Шимолий Бақтрия ҳудудларига Андроново жамоаларининг дастлабки миграциялари Сополли маданиятининг Кўзали босқичидан бошланган [7:82 – 86]. Археологик материалларда унинг хронологик доираси мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмига тўғри келиши асосланган. Е.Е. Кузминанинг ёзишича, кўчманчиларнинг Евросиё даштларидан Ўрта Осиё ва жанубий минтақаларга миграцияси тахминан мил. авв. XVI асрдан босқичма – босқич амалга оширилган. Унинг бошланғич нуқталари Волгабўйи, Жанубий Урал, Қозоғистоннинг шимоли-ғарби ва Ғарбий Сибир даштларида жойлашган [8:122 – 138]. Бу ерлардан чорвадор қабилалар Жанубий Оролбўйи, Шарқий Каспийбўйи, Туркманистоннинг жануби-ғарби, қуйи Мурғоб, Зарафшон ва Тошкент воҳалари ҳамда Фарғона водийси ва Жанубий Тожикистон ҳудудларига келиб ўрнашган.

Шу пайтгача олимлар томонидан бронза давридаги миграциялар асосан, Қуйи Сирдарёбўйи ва Оролбўйлари орқали фаол кечганлиги таъкидланади. Унга кўра дашт қабилаларининг миграциялари асосида Жанубий Оролбўйи ҳудудлари чорвачилик ва зироатчилик ҳўжаликларига асосланган Евросиёнинг бронза даври дашт маданиятлари ёйилган жанубий чегараларини белгилаб, чорвадорлар ташқи миграцияларининг оралиқ ҳудудий таянч масканларидан бирига айланади [9:89]. Ушбу миграцияларда Сирдарёнинг ўрта оқими хусусан, Уструшона ҳам четда бўлмаган.

Бронза даври дашт чорвадор қабилаларининг Ўрта Осиёга миграцияси билан боғлиқ ёдгорликлар Зарафшон воҳасида кўплаб ўрганилган. Улардаги мазор кўрғон тузилиши, марҳумларнинг дафн маросимлар, оловга сиғиниш излари, сопол идишларнинг ясаиш, шакли ва нақшлари, марҳумнинг антропологик типи Андроново жамоаларига хос хусусиятларни ўзида намоён қилади. Археологик тадқиқотларга кўра, сўнгги бронза даврида Тошкент воҳаси ҳам чорвадор қабилалари томонидан фаол ўзлаштирилган. Бу жамоаларга мансуб ёдгорликлар Янгийўл шаҳри жанубидаги Жун ариғи бўйлари, Искандар қишлоғи атрофларида, “Никифоров ерлари”, Шоштепа,

Мингўрик, Қорақамишсой худудлари, Чирчик дарёси – Чимбойликсув яқинида ва Бурчмулло қишлоғида ўрганилган[10:115]. Юқорида санаб ўтилган ёдгорликлардаги материаллар мил. авв. II минг йилликнинг бошларида Қозоғистон ва Ўрта Осиёдаги Олакул, Федоров ва Саргари-Алексеев маданиятига тегишли эканлиги таъкидланган.

Бронза даврига оид ёдгорликлар Фарғона водийсида ҳам яхши ўрганилган. Бу ёдгорликлар археологик адабиётларда “Қайроққум маданияти” номи билан машҳур [11:152]. А.Н. Бернштам 1940 йилда Сулаймон тоғидан жанубда, Ўш шаҳри яқинидан топилган арчасимон нақшли сопол парчалари билан танишиб, бу сопол парчаларини бронза даврининг Андронов-Карасук маданиятига тегишли эканлигини таъкидлайди ва унинг санасини милoddan avvalgi II минг йилликнинг охири I минг йилликнинг бошлари билан белгилайди. Н.Г.Горбунова ва Б.З.Гамбурглар 1950 йилларда Жанубий Фарғонанинг адирлик зоналаридан бронза даврининг дашт қабилалари маданиятига тегишли Водил ва Қарамқўл ёдгорликларини топадилар. Ушбу даврга оид ёдгорликларга яна Япаги, Чек, Хўжа Ягона, Дахана, Қашқарчи, Дашти Ашт мазор қўрғонистонларини киритиш мумкин.

Бронза даврида Уструшога келиб ўрнашган жамоаларда металлургияни ривожланиши, мис, қалай, қўرғошин каби маъданларга эҳтиёж, бронзадан қуроллар ва буюмларни ишлаб чиқариш зарурати муҳим омил бўлган. Хом ашё ва конлар яқинидаги маъдан эритиш жойлари ва минерал тошлардан маржонлар яшаш устахоналарининг кашф этилиши бундан далолат беради[12:32 – 35]. Бу анъана кейинги минг йилликларгача ўз аҳамиятини сақлаб илк ва ривожланган ўрта асрларда металлсозлик марказларининг ташкил топишига сабаб бўлган. Бу ҳолат бронза даври металллар хомашёси ва минерал тош конлари нафақат Қурама, Чотқол тоғлари, Зарафшон тизмаси Нурота тоғлари ва Қизилқумда, балки Моргузар тоғларида ҳам фаол ўзлаштирилганлигини кўрсатади. Шу пайтдан, миграциялар анъанавий бўлиб улар нафақат, Туркистон тоғлари (Илонўтти ва Кўрпа довони) бўйлаб, балки, Мирзачўл орқали, Нурота тоғ тизмасининг шимолий томонидан тоғни кесиб ўтувчи кўплаб йўллар ва асосан, Ўтрор – Нурота – Қизилқум – Бухоро йўналиши орқали кечган. Шундай қилиб мавжуд материаллар кўчманчиларнинг кириб келиши бронза давридаёқ шаклланганлигини кўрсатади.

“Авесто” матнларида келтирилганг маълумотлар таҳлили, сўнгги бронза ва илк темир даврида кечган миграциялар аҳолининг фақатгина Евросиё даштларидан кириб келиш билан чекланмаган-лигини кўрсатади. Маълумки, Авестода таъриф берилган (Вахви Даития – Амударё, Ворукаш, Ардвиг Сура, Кангха, Виванхухати дарёси, Йима Хукария каби) жой номлари Сирдарё қуйи оқимлари, Орол бўйлари ва Уралгача бўлган минтақаларни қамрайди[13:3 – 9]. Демак, саклари (турлари) ҳақидаги ёзма хабарлар илдизи Авестога кўра, сўнгги бронза даврига бориб тақалади ва бу қабилаларнинг Сирдарё ўрта оқимларига кириб келиши анъанавий бўлиб у сўнгги бронза ва илк темир даврида фаол кечган.

Шундай қилиб, кейинги йиллардаги тадқиқотлар ўз қадимги Уструшога чорвадорларининг тарихини янгича илмий қарашлар ва ёндашувлар асосида очиб бериш, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларни қайта тиклаш ҳамда кўчманчи қабилаларнинг минтақа тарихи тараққиётига қўшган ҳиссасининг ўрни ва аҳамиятини очиб муҳим аҳамият касб этади. Сўнгги бронза давридан бошланган миграциялар натижасида кўплаб элатларнинг кириб келиши, юртимиздаги ижтимоий-маданий жараёнларга катта таъсир кўрсатган. Уструшогада ўрганилган мазорқўрғонлар ашёлари кўчманчиларнинг Сирдарё орқали кириб келиши ва жанубга томон ўтиб бориши ўлка халқлари маданий ҳаётига катта таъсир кўрсатганлигини тасдиқлайди. Бу ҳолат Уструшонанинг муҳим боғловчи зона бўлганлиги билан изоҳланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ламберг – Карловски К.Х. Контуры древнейшей истории Иранского плато // Древние цивилизации Востока. – Ташкент: Фан, 1986.
2. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.
3. Сагдуллаев А.С., Холматов Н.Ў., Абдуллаев Ў.И. ва бошқ... Марказий Осиёда тарихий маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари. – Тошкент: “Университет”, 2020.
4. Джуракулов М.Д., Аванесова Н.А. Историография эпохи бронзы Средней Азии. – Самарканд, 1983.
5. Грязнов М.П. Пастушеские племена Средней Азии в эпоху развитой поздней бронзы // КСИА. Вып. 122.
6. Сулейманов Р. Х. Вопросы культурогенеза и глоттогенеза Центральной Азии эпохи бронзы и раннего железного века // Культуры азиатской части Евразии в древности и средние века. – Самарканд, 2021.
7. Аванесова Н.А. Новое о проникновении пастушеских племен бронзового века в земледельческие оазисы на юге Узбекистана // Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия. – СПб., 1995.
8. Кузмина Е.Е. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии // Памятники каменного и бронзового века Евразии. – М.: Наука, 1964.
9. Сагдуллаев А.С., Тогаев Ж.Э. Миграции эпохи бронзы в Центральной Азии // Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. – Ташкент, 2018.
10. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР. (По металлическим изделиям). – Ташкент, 1991.
11. Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайрак-Кумов. – Душанбе, 1962.
12. Заднепровский Ю.А. Типы поселений и жилищ Ферганы бронзового века // Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений. – Л.: Наука, 1974.
13. Сагдуллаев А. “Авесто”нинг илк диний маросимларини ўрганишда археологик маълумотлар // O'zbekiston tarixi. 2001 йил 3-сон.

HADIS TUSHUNCHASI, UNING MA'NOSI VA ISLOMDAGI O'RNI.

Xolnazarova Matluba Xolbutayevna
psixologiya fanlari doktori, professor
(Guliston davlat universiteti)

Islom dinida Qur'ondan keyin 2-manba hadis hisoblanadi. Hadis arabchada xabar, gap, yangilik ma'nolarini anglatib, Muhammad alayhissalom aytgan so'zlari, qilgan ishlari, iqrorlari to'g'risidagi rivoyat. Hadis 2 qismdan iborat bo'ladi: matn va isnod. Shuningdek, hadislar 2 turga – hadisi qudsiy (ma'nosi Alloh taoloniki, aytilishi rasululloh tomonidan bo'lgan hadislar) va hadisi nabaviyga bo'linadi. Hadislar e'tiborga olinishi jihatidan 3 qismga bo'linadi: 1) sahih (ishonchli); 2) hasan (yaxshi); 3) zaif hadislar.

Hadis-so'zlashuv va xabar berish ma'nosida kelgan naqlning (bayon va ifodaning) nomidir. Keyin payg'ambar (s.a.v.) so'zlari yoki fe'llari yoxud taqrirlari (biror masaladagi to'xtamlari) hadis deyilgan, ayrim olimlar, “hadis” tushunchasida “yangilik” degan ma'no bor deb, bu so'zni “qadim” so'zining muqobili sifatida qo'llashgan. “Qadim” deganda Alloh taoloning Kitobi Qur'oni karimni, “hadis” deganda esa payg'ambar (s.a.v) ning so'zlarini nazarda tutishgan. Shu sababli ulamolarning ko'pchiligi Alloh taoloning kalomini hadis deb atashdan saqlanganlar [1].

“Sunnat” esa asli e’tibori bilan “hadis” lafziga barobar emas. “Sunnat” nima? Payg’ambar (s.a.v) keltirgan diniy yo’l “sunnat” deb atalar edi. Chunki “sunnat”ning lug’aviy ma’nosi “yo’l” deganidir. Bu jihatdan, “hadis” payg’ambar (s.a.v.) ning so’zlari va fe’llarini ifoda etsa, “sunnat” esa faqatgina u zotning fe’llariga xosdir. Bu ikki lafz tushuncha orasidagi ana shu farq tufayli ba’zan muhaddislar: “Bu hadis qiyosga, sunnatga va ijмага ziddir” yoki “hadisda imomdir” kabi iboralarni qo’llashgan[1].

Bu ikki so’zning farqini shunday farqlash mumkin.

1. SAHIH.

Sahih hadis – to’g’ri va aql-idrokli kishidan rivoyat qilgan, sanadi boshidan oxirigacha uzilmay muttasil bo’lgan, shoz(z) va muallal bo’lmagan (uzilmagan va nuqsonsiz) musnad hadisdir [1].

Sanad Payg’ambar (s.a.v.) ga borib to’xtaydi. Eng ishonchli hadislar sahih hadislar hisoblanadi. Shu boisdan ham muhaddislar asosan sahih hadislarini to’plashga intilishgan. Shu munosabat bilan ba’zi to’plamlar Sahih deb atalgan.

Abu Hanifa, Ahmad ibn Hanbalning hadis kitoblari shu yo’nalishga mansub. Bu yo’nalishga Imom Buxoriy asos solgan.

2. HASAN.

Hasan hadis – odil, sidq va omonatda mashhur, ammo qamrovda sahih talabi darajasiga ko’tarilmagan roviy rivoyat qilgan, sanadi muttasil bo’lib, tobeindan Rasululloh (s.a.v) gacha yetib borgan, shuzuzdan va illatdan salomat bo’lgan hadisdir [1].

Sahih hadis bilan hasan hadis o’rtasidagi farq faqatgina qamrov: sahihda to’liq, hasanda biroz pastroq martaba bilan farq qiladi.

3. ZAIF.

Zaif – tarkibida “sahih” va “hasan” hadislarining sifati bo’lmagan hadis. Uchinchi tur hisoblangan zaif hadisning eng muvofiq ta’rifi ana shu.

Zaif hadisning bir qancha turlari bor. Ular o’ziga xos nomlar bilan ataladi.

Zaif hadisning turlari:

Mursal – sanadidan sahoba tushirib qoldirilgan hadis. Masalan, tobiyndan bo’lmish Nofi: «Rasululloh (s.a.v) bunday dedilar» yoki «Bunday qildilar» yoxud «U zotning huzurida bunday qilindi» deydi yoki shunga o’xshash bir ta’birni qo’llaydi, deylik: bu o’rinda hadis ittisolni (bog’liqlikni) yo’qotgani uchun – zaif; roviysi tomonidan sahoba tushirib qoldirilgani uchun – mursal bo’ladi. Mursal hadis din bobida hujjat hisoblanmaydi. Muhaddislarining qarori ana shu. Lekin ko’pchilik ulamolar bir sahoba mursal tarzida rivoyat qilgan hadisni hujjat deb qabul qilishadi va bunday hadislarini zaif deb hisoblashmaydi. Chunki o’sha sahoba mursal tarzida rivoyat qilgan shu hadisni mutlaq boshqa bir sahobadan eshitganki, u sahoba ahvolining noaniqligi hadisni zaif deb hisoblashga asos bo’lolmaydi. Suyutiy «Sahihayn»da bu tur hadislar jiddiy bir sanoqni tashkil etishini aytadi.

Munqoti – sanadida bir roviy tushirib qoldirilgan yoki sanadida mubham (noma’lum) bir kishiga o’rin berilgan hadis. Munqoti hadis ham xuddi mursal hadisdek sanadida ittisolni (bog’liqlikni) yo’qotgani tufayli zaifdir. Hofiz Al-xatib al-Bag’dodiy, «Al-kifoya fiy ilmir-rivoya» nomli asarida bunday deydi:

«Munqoti mursal kabidir. Faqat bu istiloh ko’pincha sanadida tobein tushirib qoldirilgan rivoyat haqida qo’llaniladi». Hofiz Al-Xatibning «ko’pincha» degan ta’kidi bilan munqoti borasida biz keltirgan ta’rif orasida hamma jihatdan mutanosiblik yo’qligi ayon. Al-Xatibning so’zi, munqoti hadislarida ko’pincha namoyon bo’ladigan bir sifatga nisbatan alohida istilohdir. Haqiqiy ta’rif yuqorida biz taqdim etgan ta’rifdir.

Mu’dal – sanadidan ikki yoki ko’proq roviysi tushirib qoldirilgan hadis. Mu’dal maxsus vajh asosida munqotining bir qismi hisoblanadi. Bu o’rinda ham za’fning sababi, xuddi mursal va munqotida bo’lganidek, sanadida ittisolni (bog’liqlikni) yo’qotganligidir. Agar bu uch istiloh orasida bir o’lchov-daraja qo’yadigan bo’lsak, mu’dalning ahvoli munqotidan ko’ra yomonroq,

munqotining ahvoli esa mursaldan ko'ra yomonroq deb aytishimiz mumkin. Demak, mu'dalning munqoti'dan ko'ra yomonroq ekanligi – inqito', ya'ni uzilish sanadining bir joyida bo'lgani uchundir. Mabodo inqito', ya'ni uzilish sanadining ikki joyida yoki yanada ko'proq joyida bo'lsa, unda mu'dalning ahvolidan farqi qolmaydi.

Mudallas – aybi yashiringan hadis. Shu ma'noni bildiradigan mudallas ikkiga bo'linadi:

a) Isnod tadlisi. Bir roviyning, o'zi bilan bir davrda yashagan va o'zi bilan uchrashgan kishidan eshitmagan holda undan hadis rivoyat etmog'i yoki bir davrda yashagan, lekin o'zi bilan uchrashmagan bir kishidan, xuddi uning og'zidan eshitgandek qilib hadis rivoyat qilmog'i isnod tadlisi deyiladi. Ibnu Saloh mudallas hadisni ana shunday ta'riflaydi. Tadlis borasida boshqa ta'riflar ham zikr qilingan. Bu ta'riflarning hammasi, bir shayxdan eshitmagan hadisni xuddi undan eshitgandek qilib rivoyat qilish holatiga asoslangan.

b) Shayxlar tadlisi. Bir shayxdan eshitgan hadisni undan rivoyat qilganda, o'sha shayxning tanilmasligi uchun uni taniqsiz bir ismi yoki kunyasi (taxallusi) bilan atalmog'i yoki shayxini yoxud shayxining shayxini taniqsiz bir sifat bilan sifatlantirmog'i – shayxlar tadlisidir. Ayrim muhaddislar tadlisni kengroq qilib, atf tadlisi, qat' tadlisi, tasviya tadlisi, sukut tadlisi, tavriya tadlisi, istidroq tadlisi va shu kabi boshqa atamalar bilan turli xillarga ajratishgan. Bu xillarning hammasi «isnod tadlisi» qismiga tegishli.

Muallal – zohiran illatsiz ko'rinsa ham sahihligiga jarohat yetkazadigan bir illati yuzaga chiqarilgan hadis. Imom al-Buxoriy, Imom At-Termiziy va Al-Hokim iboralarida qo'llanganidek, bu hadis «ma'lul» ham deyiladi. «Muoll» deb atalsa, yanada yaxshiroq.

Muztarib – boshqa-boshqa (beqaror) va bir-biriga yaqin sabablar bilan rivoyat qilingan hadis. Imom an-Navaviyning fikricha, ta'rif shu. Bordi-yu, rivoyatlardan birontasini boshqasidan ustun qo'yish mumkin bo'lsa, unda bu hadis «muztarib»lik holatidan chiqadi. Iztirob (beqarorlik) ko'p marta sanadda va ba'zan matnda yuz beradi, agar iztirob faqat matnda yuz bersa, u hadis kamdan-kam «muztarib» deb nomlanadi. Iztirob ham sanadda, ham matnda uchrashi mumkin. Biz tarjimada «chalkashlik» iborasini «iztirob»ning muqobili tarzida qo'llayotirmiz. Bu so'z lug'aviy jihatdan asosan «beqarorlik» ma'nosini bildiradi.

Maqlub – roviylardan birontasi matnda biror so'z o'rnini yoki sanadda biror roviy nomini yoki nasabini aniq tutmasdan, orqaga olinishi lozim bo'lgan so'z, nom yoki nasabni oldinga o'tkazishi, nom yoki nasabni orqaga olishi yoxud bir narsani boshqa bir narsaning o'rniga qo'yishi tarzida rivoyat qilgan hadis. (Qisqasi, maqlub – matnda biror so'z o'rnini yoki sanadda biror roviy nomi yoki nasabi o'rnini almashib qolgan hadis). Maqlub – o'zgartirmoq ma'nosida keladigan «qalb» so'zidan yasalgan ismi maf'uldir. (fe'ldan yasalgan ot). (Masalan, biror narsa o'zgartirilganda yoki soxtalashtirilganda qalbaki deb ataladi). Ta'rifdan anglashilgan sababga ko'ra, «qalb» (o'zgarish) isnodda ham, matnda ham bo'lishi mumkin.

Islom dinining muqaddas kitobi bo'lmish Qur'onda barcha huquqiy va axloqiy masalalar umumiy tarzda bayon etilgan. Ularga aniqlik kiritish va izohlash uchun Muhammad (alayhissalom) o'z hadislarini aytgan. Bu hadislarini payg'ambarlarning safdoshlari yodda saqlashga harakat qilgan. Payg'ambar Muhammad (alayhissalom) vafotidan so'ng hadislarini naql qilish odat tusiga kirdi. Shu munosabat bilan bir guruh musulmonlar, hadisshunoslar uni yozma shaklda to'play boshladilar. Birinchi hadis kitobini Ibn Shihob az-Zuhriy yozgan bo'lib, shundan keyin birin-ketin hadis to'plamlari tasnif etila boshlandi. Ammo bu to'plamlar muayyan tartibga solinmagan, boblarga ajratilmagan bo'lib, ularda payg'ambar hadislarini bilan sahobalar va tobe'inlarning fatvolari chalkashtirib yuborilgan edi.

Hijriy III asrda hadis ta'lif etish sohasida “musnad”, “sahih”, “sunan” deb atalmish turli yo'nalishlar vujudga keldi. “Musnad” yo'nalishida tasnif etilgan to'plamlarda turli mavzudagi hadislar bir joyda keltirilib, ular hadis rivoyat qiluvchi sahobalarning islom dinini qabul qilgan vaqtiga ko'ra yoki alifbo tartibida joylashtirilgan edi. Abu Hanifa, Ahmad ibn Hanbalning hadis kitoblari shu yo'nalishga mansub. “Sahih” yo'nalishiga to'g'ri, ishonarli hadislar kiritilgan. Bu yo'nalishga Imom Buxoriy asos solgan. “Sunan” yo'nalishidagi to'plamga esa, to'g'ri, ishonarli

hadislar bilan bir qatorda "zaif" hadislar ham kiritilgan bo'lib, Abu Dovud, Abu Iso at-Termiziy, Nasoiy, Ibn Moja to'plamlari shu yo'nalishga mansub hisoblanadi.

Movarounnahrda birinchi bo'lib Imom Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy hadis to'plamini ta'lif etgan. Bundan tashqari Ahmad ibn Hanbal al-Marvaziy, Ishoq ibn Rohavayh al-Marvaziy, Haysam ibn Kulayb ash-Shoshiy, Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad al-Barakotiy, Ibrohim ibn Ma'qul an-Nasafiy va boshqalar hadis to'plamlarini tasnif etishgan. Keyinchalik, milliy-siyosiy ixtiloflar natijasida, payg'ambar nomidan yolg'on hadislar to'qish, fiqh va kalom ilmi sohasidagi ziddiyatlar, amir va hokimlarga xushomadgo'ylik oqibatida ko'plab ishonarsiz, to'qima hadislar yuzaga kela boshlagan.

Davr o'tishi bilan hadislar tanlanib, muhim deb hisoblanganlari bir tizimga solina boshladi. IX – X asr boshlarida dindorlar orasida eng ishonchli deb tanilgan hadisning 6 ta to'plami vujudga kelgan. Bular: "Sahihi Buxoriy", "Sahihi Muslim", "Sahihi Termiziy", "Sunani Abi Dovud", "Sunani Ibn Moja", "Sunani Nasoiy". "Sahihi Buxoriy" ko'proq e'zozlanadi. Bu 6 ta hadis to'plamini tuzgan muhaddislardan 2 tasi movarounnahrlik, 4 tasi esa xurosonlik bo'lgan. Hadislar to'plami sunna deb nom olgan. Hadislarni yig'uvchi, sharhlovchi, targ'ib etuvchi shaxslar muhaddis deb atalgan.

Islomni qabul qilgan xalqlar madaniy va g'oyaviy merosining ko'p unsurlari islomga hadis shaklida o'tgan. Hadis yig'ish o'rta asr musulmon madaniyatining muhim xususiyati bo'lib, bilim izlashning asosiy mazmuni hisoblangan. Hadis har qanday ilmiy asarni asoslashning muhim qismi bo'lgan; undan hikmatli so'z va matal sifatida ham foydalanilgan. Imom Buxoriyning "Sahihi Buxoriy" asari islom olami oliy o'quv yurtlarining shariat fakul'tetlarida asosiy o'quv qo'llanmasi sifatida xizmat qilib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. "Sunani Termiziy" hadis to'plami tarjimai. Tarjimon Mirzo Kenjabek. – Toshkent: Adolat, 1999. 1-jild.
2. Sahiqi Buxoriy (Al-jomi' as-sahih) – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat milliy nashriyoti, 2009. 24-bet.
3. Imom al-Buxoriy. Sahihul Buxoriy. 1-jild. – T.: "Hilol-nashr", 2012. 179-bet.
4. Ma'rifat – tinchlik asosi. – T.: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2009. 56-bet.
5. Ming bir hadis. – T.: Movarounnahr nashriyoti, 1998. 69-bet.
6. Imom al-Buxoriy. Al-adab al-Mufrad.

XONLIKLAR DAVRIDA FAOLIYAT YURITGAN MASHHUR TABIBLAR

Ochilova Oydinoy Rahmiddinovna
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya: Ushbu maqolada so'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo xonliklari aholi turmushida an'anaviy tibbiyot muhim o'rin tutgan, tabiblarning davolash usullari hamda vositalari asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib, takomillashib, boyib borgani haqidagi ma'lumotlar yoritilgan. Tibbiyot sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar karvon yo'llarida tibbiy xizmat ko'rsatish rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'rta asrlar davriga kelib bu sohada ma'lum yutuqlar qo'lga kiritildi. Tibbiy bilimlar va tibbiy xizmat ko'rsatish sirlari odatda avloddan-avlodga meros sifatida o'tib, ko'plab tabiblar sulolalari paydo bo'ldi.

Kalit so'zlar: Tibbiyot, tabobat, tabib, shifoxona, O'rta Osiyo, tabiblar sulolasi, dorishunoslik, shifobaxsh o'simliklar, shifobaxsh o'simliklar, Shifo beruvchi manzil, Dori-darmonlar, tib ilmi.

Xalq tabobati juda qadimdan oq dunyoning barcha joylarida ma'lum va mashhur bo'lgan. Tabiblarning davolash usullari hamda vositalari asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib, takomillashib, boyib borgan. Tabiblar, avvalo, o'zlaridan oldin o'tgan hakimlarning davolash usullari va tajribalariga suyanishgan [1].

O'zbekistonda xalq tabobati tarixi uzoq asrlarga borib taqaladi. Qadim zamonlardan boshlab tabiblar inson salomatligini tiklashda asosiy o'rin tutganlar. Ular nafaqat oddiy xalq orasida, balki yuqori tabaqa vakillari, aslzodalar o'rtasida ham obro'-e'tibor va ishonch qozonganlar. Ular aholining turmush sharoiti, urf-odati va ruhiyatdan kelib chiqib bemorlarni muolaja qilganlar.

Shayboniylar davrida o'zbekiston hududida yashagan yirik tabiblardan bizga Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy, Shoh Ali ibn Sulaymon al-Kahhol, Sulton Ali Xurosoniy, toshkentlik Mullo Muhammad Yusuf tabib, Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kahhol, Mir Muhammad husayn al Oqiliylar ma'lum. Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy 1545-yilda dorishunoslikga oid bir asar yozib, unda har xil shifobaxsh o'simliklarning xossalari, ularni izlab topish, dori tayyorlash va ishlatish usullarini batafsil bayon etgan. Kitobda turli dorivor o'simliklarning rangli rasmlari berilgan, dorixonada ishlatiladigan asbob-uskunalar, dori saqlanadigan idishlarning rasmlari ham keltirilgan.

Muhammad Husayn Miroqiyning bu kitobi dorixona xodimlari uchun dastur rolini bajargan. Undan tabiblar ham foydalanganlar, chunki ular bemorlarga dorini o'zlari tayyorlab berganlar. Shoh Ali ibn Sulaymon al-Kahhol asli toshkentlik bo'lib, Kahhol ya'ni ko'z tabibi edi. Bu sohada u eng ko'zga ko'ringan mutaxassis hisoblanardi.

Ashtarxoniylar hukmronlik qilgan davrda Movorounnahrda iqtisodiy va madaniy hayot sohasida unchalik siljish ko'zga ko'rinmadi. Bundan tibbiyot istisno edi. Bu sohaga zarurat bo'lganligi uchun ba'zi bir siljish alomatlari ko'rindi. Ayrim shaharlarda kasalxonalar barpo etildi. Ularda bemorlarni davolash bilan birga talabalar ham o'qitilar edi.

Bu vaqtdagi ko'zga ko'ringan tabiblardan biri – Subxonqulixon (Sayid Muhammad Subxonqulixon ibn Saydiod Muhammadxon)dir [2]. Subxonqulixon Buxoro amiri edi. U har xil fanlar bilan qiziqqan, ayniqsa, tibbiyot bilan ko'proq shug'ullangan. Subxonqulixon saroyda tabiblarni yig'ib, tabobat borasida ilmiy anjumanlar o'tkazib turar edi. Subxonqulixonning amaliy tibbiyot bilan shug'ullangani ma'lum emas, ammo tibga oid ikkita asari borligi ma'lum. Bular "Subxon tibbiyoti" va "Subxonning hayotbaxsh tibbiyoti" dir.

O'zbekistonning har bir viloyati, shahri va tumanlarida o'zlarining mashhur siniqchi-tabiblari dardmandlarini tuzata bilganlar. Siniqchilarning davolash usullari zamonaviy tibbiyot usullaridan farq qilgan. Chunonchi, singan yoki chiqqan suyaklarni qisqa muddatda o'zlari tayyorlagan dori-dormonlar bilan asl holiga keltira bilishgan. Shu bosidan ularni xalq ehtirom ila "Usta" deb atagan.

O'zbek xonliklarida XVIII – XIX asrlarda tibbiyotni rivojlanishi va tabiblarning faoliyati haqida ma'lumotlar kamligiga qaraganda, ular unchalik ko'p bo'lmagan. Quyida ayrim tabiblar va ularning faoliyati to'g'risida ma'lumotlar beriladi.

Solih ibn Muhammad Qandahoriy – o'zbek xonliklaridagi ko'zga ko'ringan tabiblardan biri bo'lgan. U Hirotida tug'ilgan va amir Shohmurod (1785 – 1800) davrida Buxoroda tabiblik bilan shug'ullangan. Solih ibn Muhammad ko'proq bolalar kasalliklari bilan shug'ullangan va uni ishlarining asosiy qismi pediatriyaga bag'ishlangan. Uning asarlaridan biri "Tuhfat al-shoista" ("Arzigulik sovg'a") asari hisoblanadi [3].

Ushbu davrda mashhur "Tuxfai ahli Buxoro" (1912-y.) asarining muallifi Mirzo Sirojiddin Xakim Buxoriy (1877 – 1914 yillar) tabib sifatida faoliyat yuritgan. Mirzo Sirojiddin ovropacha ilmiy tibbiyotni birinchilar qatorida o'rganib, (u Tehronda Amerika tibbiy kollejini bitirib, shaxodatnoma olgan va muayyan vaqt amerikalik tabiblar bilan xamkorlikda Texron kasalxonasida ishlagan) uni o'z vatanida targ'ib va joriy qilgan hakimlardandir. U Buxoro axolisini soxta tabiblardan extiyot bo'lishga dawat etgan va sharni zamonaviy usulda davolash

maqsadida ko'p ishlar qilgan. Uning "Tuxfai axli Buxoro" asari Yaqin Sharq va Ovro'po mamlakatlaridagi tibbiyot taraqqiyotidan xabar beruvchi, aholiga tibbiyotga nisbatan rag'bat uyg'otuvchi manbadir. U musulmon mamlakatlari nufuzi kamayib borishining asosiy sababini xifz-us-sihat (sog'likni saqlash) qoidalariga rioya qilmaslik va aholi darajasining pastligida, tajribali tabiblar va kasalxonalarning kamligida deb biladi [4].

Shahrisabz O'zbekistonning qadimiy go'shalaridan biridir. Shahrisabz shahrining Qozi guzarida **Mamatmurod** (1882 – 1920-yillar) degan tabib o'tgan. U kishi nihoyatda bilimdon bo'lgan. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Xiva shaharlariga safar qilib, ko'plab bemorlarni davolagan. Tabib farzandi Eshonqulni ham 20 yoshigacha elga taniqli tabib qilib tarbiyalagan. Shuningdek, xalq tabobati sohasidagi mahoratlarini boshqa tabiblarga ham o'rgatgan.

Boshqa bir tabib **Xoliqdahvoshi Nurjon**, u kishining rafiqasi Xoliqova Sofiya, nabirasi Ahmad hoji tabib Ravot qishlog'ida yashagan Tursun Ortiqov, ayni paytda Miroqi qo'rg'onchasida istiqomat qilayotgan uning o'g'li Abdusamad Tursunov, Shahrisabz shahrida yashagan Yusuf Boqi, Halim, Ahmadjon, Lutfullo Ubaydullayev kabi tabiblar tabobat bilan shug'ullanib, ko'plab kishilarning dardlariga davo topganlar [5].

XIV – XV asrlarda ham tabobat ilmi o'zining yirik namoyandalariga ega edi. Xususan, Samarqandga kelib ijod qilgan tabobat ilmining yirik vakillaridan Burxoniddin Nafis ibn Evaz Hakim al-Kirmoniy, Sulton Ali tabib Xurosoniy, tabib Xusayn Jarrox, shular jumlasidandir.

XVI asrga oid ma'lumotlarda Samarqandda tabiblar, ko'z tabiblari, shikastabandlarning muolaja ishlari bilan shug'ullanganlari xaqida ma'lumotlar keltiriladi. Jumladan, ko'z tabibi **Shoh Ali ibn Sulaymon** o'sha davrda Navro'z Axmadxon xuzurida ishlagan. Ko'chkunchixon zamonida Samarqandda "xurosonlik tabib" Sulton Ali faoliyat olib borgan. U kasalliklar haqida umumiy ma'lumot beruvchi "Tabiblik dasturilamali"ni yozgan.

Barcha xonliklarda asosan konfessional maktablar bo'lgan. Madrasalardagi ta'limni mazmunini eski kitoblardagi bahslar, musulmoncha qarashlar va ta'limotlar edi. O'rta Osiyoga Yevropa va Rossiyadagi o'sha davrda rivojlangan fani va texnikasini kam kirib keldi. Saviyasi baland kishilar kuzatuv ostida bo'lgan. Faqatgina bir-ikkita hukumatga yaqin shoir va olimlarga ma'lum darajada erkinroq ishlash va asarlar yaratishga muvaffaq bo'lganlar. Masalan xiva xoni Muhammad Rahim II buyrugiga binoan, shoir va tabib Ahmad Tabibiy Xiva antalogiyasi haqida she'r yozgan. Ahmad Tabibiy Xiva xoni Muhammad Rahim II ni tabibi bo'lgan. Qo'qon xonligida xuddi shunga o'xshash antalogiyani shoir Fazli yozgan.

O'zbekistanda XVIII – XIX asrlarda tibbiyotni rivojlanishi va tabiblarning faoliyati haqida ma'lumotlar kamligiga qaraganda, ular unchalik ko'p bo'lmagan.

XIX asrning oxirlaridagi Xorazm tabiblaridan biri **Jafar Xoja Xazoraspiy** (Jafar Xoja ibn Nasriddin Xoja al-Xusayn Karvakiy Xazoraspiy) hisoblanadi. Uning asarlari sharqning asosiy yo'nalishi mijoz haqida bo'lgan. Xazoraspiy kasallik rivojlanganda organizmni suyuk qismida o'zgarishlar yuzaga keladi deb hisoblagan. Shu sababli bemorlarga dori vositalari berishdan avval qon chiqarish kerak deb hisoblagan. Xazoraspiyning «Tibbiyot ilmining yig'indisi» nomli asari mashhurdir [6].

Manbalardan bizga ma'lumki qadimgi davrdan to hozirgi kungacha xalq tabobatida tabiblar alohida o'rin tutgan. Tabiblar turli xil dorivor g'iyohlar yordamida kasallar dardiga davo izlashgan. Aynan, XVII asr oxirlaridan to XX asr boshlarigacha tibbiyotga oid maxsus asarlar bo'lmasada, "Devoni Bayoniy", "Shajarayi Xorazmshohiy" ("Xorazmshohlar shajarasi"), "Xorazm tarixi" nomli she'riy va nasriy asarlarida xalq tabobatiga oid ayrim fikrlarni uchratamiz [7].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Шодиев Т. Шаҳрисабзда тиббиёт тараққиётининг нурли йўли // Халқ табobati тарихи. – Қарши, "Насаф" нашриёти, 2004. 13-бет.
2. Akbar Zamonov. Ashtarxoniy hukmdorlari. – Toshkent, Bayoz nashriyoti, 2021.

3. Rustamova X.Y., Stojarova N.K., Nurmamatova Q.Ch., Abdurashidova Sh. A. Tibbiyot tarixi. – T., 2014. – 207 b.
4. Rajabova S. Unutilgan tabib // Fan va turmush, 1997. – №1. 32-bet.
5. Шодиев Т. Шаҳрисабзда тиббиёт тараққиётининг нурли йўли // Халқ табобати тарихи. – Қарши, “Насаф” нашриёти, 2004. 13-бет.
6. Rustamova X.Y., Stojarova N.K., Nurmamatova Q.Ch., Abdurashidova Sh. A. Tibbiyot tarixi. – T., 2014. 132 – 133-betlar.
7. Абдуллаев О.Б. Хоразмлик тарихчи олимлар. – Урганч: УрДУ, 2007. – Б.49.

DAVLATCHILIK TARIXINI SHAKLLANISHIDA TARIXIY-MADANIY MEROS VA ULARNING TARIXAN UTGAN O'ZNI

**O'ralov G'aybulla Aliqulovich
o'qituvchi
(Qarshi davlat universiteti)**

Har bir davlatning o'z tarixi bo'lgani kabi uning tarixini aks ettiruvchi tarixiy-madaniy merosi ham mavjud bo'ladi. Tarixiy-madaniy meros haqida so'z yuritishdan oldin, mazkur yo'nalishga oid bir qancha tushunchalar haqida bilimga ega bo'lishimiz kerak. Bu asosiy tushunchalar quyidagilardan iborat:

ansambllar – tarixan tarkib topgan hududda aniq ko'zga tashlanadigan, atrof manzarasi bilan umumiyligi yoki aloqadorligi tarixiy, arxeologik, me'moriy, estetik yoki ijtimoiy-madaniy qimmatga ega bo'lgan, ijtimoiy, ma'muriy, diniy, ilmiy, o'quv-ta'lim, istehkom, saroy, turarjoy, savdo, ishlab chiqarish va boshqa ahamiyatga molik hamda rassomlik, haykaltaroshlik, amaliy bezak san'ati, me'morchilik asarlari bilan bog'liqlikda alohida yoki o'zaro birgalikda turgan yodgorliklar, imoratlar va inshootlar guruhlari, shuningdek tarixiy shaharning hamda manzilgohlar imoratlarining qoldiqlari, landshaft arxitekturasini va bog'-rog' san'ati asarlari (bog'lar, istirohat bog'lari, xiyobonlar, sayilgohlar);

diqqatga sazovor joylar – inson va tabiat ijodining mushtarak mahsuli, shuningdek tarixiy, arxeologik, shaharsozlik, estetik, etnologik yoki antropologik qimmatga ega bo'lgan hududlar, shu jumladan xalq hunarmandchiligi maskanlari, tarixiy manzilgohlar yoki shaharsozlik markazlari va tarixiy (shu jumladan harbiy) voqealar, yodgorliklar, atoqli tarixiy shaxslarning hayoti bilan bog'liq bo'lgan imoratlar, xotira joylari, tabiiy landshaftlar, shuningdek ko'hna shaharlar, shahristonlar, manzilgohlar, qarorgohlar imoratlarining madaniy qatlamlari, qoldiqlari, marosimlar bajo etiladigan joylar;

yodgorliklar – tarixiy, ilmiy, badiiy yoki o'zgacha madaniy qimmatga ega bo'lgan ayrim imoratlar, binolar va inshootlar, ular bilan bog'liq bo'lgan rassomlik, haykaltaroshlik, amaliy bezak san'ati asarlari hamda shu imoratlar, binolar va inshootlarning tarixan tarkib topgan hududlari, shuningdek memorial uylar, kvartiralar, qabristonlar, maqbaralar va ayrim qabrlar, monumental san'at asarlari, fan va texnika (shu jumladan harbiy texnika) obyektlari, antropologiya, etnografiya, numizmatika, epigrafiya, kartografiya, fotografiya materiallari, kinofilmlar, audio-video yozuvlar hamda boshqa jismlardagi yozuvlar, adabiyot va san'at asarlari, arxiv, qo'lyozma va chizma hujjatlar, qadimgi qo'lyozma kitoblar, harf terish usulida chiqarilgan dastlabki kitoblar, nodir va noyob nashrlar, notalar, muqaddas buyumlar va memorial xususiyatga ega bo'lgan ashyolar, tosh haykallar, qoyaga o'yib solingan tasvirlar, arxeologiya yodgorliklari;

madaniy meros obyektlari – moddiy va nomoddiy madaniy meros obyektlari;

moddiy madaniy meros obyektlari – tarixiy, ilmiy, badiiy yoki o'zgacha madaniy qimmatga ega bo'lgan ansambllar, diqqatga sazovor joylar va yodgorliklar;

nomoddiy madaniy meros obyektlari – tarixiy, ilmiy, badiiy yoki o'zgacha madaniy qimmatga ega bo'lgan urf-odatlar, xalq ijodiyoti (so'z, raqs, musiqa, tomosha san'ati), shuningdek ular hamda xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'ati bilan bog'liq bilimlar, ko'nikmalar, asbob-anjomlar, artefaktlar, madaniy makonlar”.

Yurtimizning tarixiy-madaniy merosi, bizga ma'lumki, quyidagi uch guruhga bo'linadi:

- Moddiy madaniyat yodgorliklari.
- Ilmiy tarixiy asarlar, qo'lyozma manbalar.
- Nomoddiy madaniy meros obyektlari.

Moddiy madaniy meros obyektlari ahamiyatiga ko'ra quyidagi toifalarga bo'linadi:

– butun insoniyat tarixi va madaniyati uchun alohida ahamiyatga molik tarixiy, ilmiy, me'moriy, badiiy va memorial qimmatga ega bo'lgan xalqaro ahamiyatdagi moddiy madaniy meros obyektlari;

– butun mamlakat tarixi va madaniyati uchun alohida ahamiyatga molik tarixiy, ilmiy, me'moriy, badiiy va memorial qimmatga ega bo'lgan respublika ahamiyatidagi moddiy madaniy meros obyektlari;

– viloyat, tuman, shahar tarixi va madaniyati uchun alohida ahamiyatga molik tarixiy, ilmiy, me'moriy, badiiy va memorial qimmatga ega bo'lgan mahalliy ahamiyatdagi moddiy madaniy meros obyektlaridir.

Moddiy madaniyat yodgorliklarini ham, o'z navbatida, 3 turga – arxeologik yodgorliklar, me'moriy obidalar va badiiy hunarmandchilik buyumlariga bo'lish mumkin. Qadim o'tmishimiz xazinasini bo'lgan arxeologik yodgorliklar – ko'hna shaharlar xarobalari, qo'rg'onlar, manzilgohlar, mudofaa inshootlarining qoldiqlari, karvonsaroylar, rabotlar va sardobalar, ko'priklar kabi yo'l bo'yi inshootlari, tosh haykalchalar, tosh bitik va suratlar, buyumlar, aholi maskanlarining tarixiy-madaniy qatlamlari va boshqalar mintaqaning qadimgi davr va o'rta asr madaniyati izlarini o'z bag'rida saqlab kelmoqda.

Xulosa qilib shuni keltirish mumkinki, 2000-yildan boshlab O'zbekistonning boy tarixiy va madaniy merosini xorijda targ'ib etish maqsadida YUNESKO va Germaniya televideniyesi bilan hamkorlikda Samarqand, Xiva va Buxoro shaharlari bo'ylab «Dunyo xazinasini va insoniyat merosi» turkumida kinolentalar tayyorlandi. «Samarqandga uch yo'l», «Buxoro – Ipak yo'lidagi marvarid» filmlari tarixiy me'morchilik durdonalari, maxobatli masjid va maqbaralar borasida yetarlicha ma'lumotlar bera olganini ta'kidlash joiz. Bu esa o'z o'rnida mamlakatimizga sayyohlar oqimining ko'payishiga ijobiy tasir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Madatov A., Hamidova R., Zargarov A. Me'moriy obidalar zamin va poydevorlarining ishonchliligini ta'minlash masalalari. Me'morchilik va qurilish muammolari-ilmiy texnik jurnal.

2. Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida”gi 269-II-son Qonun 30.08.2001. <https://www.lex.uz/docs/25461>

3. Мартыненко И.Э. Правовая охрана материального культурного наследия государств – участников СНГ на международном и национальном уровнях // международное и европейское право.

2-SHO'BA.

O'ZBEKISTONDA FAN, TA'LIM, MADANIY TARAQQIYOT (ZAMONAVIY TADQIQOTLAR
TAHLILLARI)

ЎЗБЕКИСТОНДА ОЛИЙ ТАЪЛИМДАГИ ИННОВАЦИОН ЎЗГАРИШЛАР

Эргашева Юлдуз Алимовна
тарих фанлари доктори, профессор
(Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти)

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон Республикаси олий таълимини ривожлантиришдаги инновацион ўзгаришлар таҳлил қилинади. Университетларни ривожлантириш тажрибаси таҳлил қилиниб, ўқув жараёнига инновацияларни жорий этиш ва кадрлар тайёрлашда халқаро ҳамкорлик масалалари кўриб чиқилди.

Калит сўзлар: олий таълим муассасалари, инновациялар, таълим дастурлари, фан, технология, ўқув жараёни, илмий ҳамкорлик.

Бугунги кунда ҳар қандай давлат иқтисодиётини ривожлантиришда таълимнинг ўрни беқиёс. Бутун дунёда, жумладан, маҳаллий таълимда ҳам таълимдаги трансформация жараёнлари бошланди. Таълим алоҳида мамлакатларнинг ҳам, бутун инсониятнинг келажаги билан боғлиқ бўлган омил, дейишнинг ҳожати йўқ. Таълим тараққиёт, одамлар ва бутун жамият фаровонлигининг катализаторидир. Мамлакатимизда кейинги йилларда таълим сифати масалалари устувор аҳамият касб этмоқда. Юртбошимиз ташаббуси билан мамлакатимиз ўтаётган рақамли иқтисодиёт, аввало, таълимнинг шу жараёндан ўтишини тақозо этмоқда. Замонавий талаблар ҳар бир ўқувчидан XXI аср компетенцияларини, яъни танқидий фикрлаш, ўз-ўзини ўрганиш қобилиятини, кундалик фаолиятида рақамли воситалар, манбалар ва хизматлардан тўлиқ фойдаланиш кўникмасини эгаллашини, шунингдек, уларни ижодий қўллай олишини талаб қилади. жадал ривожланаётган рақамли муҳитда мавжуд билимлар. Ўзбекистон олий таълим тизими ҳозирда жиддий ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. Университетларнинг рақамли трансформациясини тезлаштирган коронавирус пандемияси ҳам янги муаммоларни келтириб чиқарди. Инқироздан ўз вақтида қўрилган чоралар туфайли қутулди.

Замонавий Ўзбекистонда олий таълим жадал ривожланаётган соҳалардан биридир. Зеро, инновацион иқтисодиётга эга кучли давлатни, инсоннинг барча ҳуқуқ ва манфаатлари таъминланган адолатли фуқаролик жамиятини таъсирчан кадрлар заҳирасини яратмасдан туриб, барпо этиб бўлмайди. Бинобарин, талаб катта бўлган касблар бўйича танқидий фикрлайдиган, замонавий билимларга эга малакали мутахассисларни тайёрлаш олий таълим олдига қўйилган бирламчи вазифадир.

Олий таълим муассасалари бугунги кунда кўп босқичли ва кўп векторли инновацион фаолиятни амалга оширмоқда. Жамиятни инновацион ривожлантириш вазифаларига мувофиқ олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишини белгилаш ва замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга бўлган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш ва ижтимоий соҳани ривожлантириш соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ривожлантириш, энг муҳим тарихий ҳужжат – Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг “Республика олий таълим тизимини ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш

тўғрисида”ги 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли Фармони қабул қилинди [1]. Концепция доирасида 2030 йилгача эришиш режалаштирилган 70 дан ортиқ мақсадли кўрсаткичлар тасдиқланган. Худудларда давлат ва нодавлат олий ўқув юртларини очиш ва соғлом рақобатни шакллантириш асосида битирувчиларни олий таълим муассасаларига қабул қилишни 50 фоизга ошириш, нодавлат олий ўқув юртлари сонини кўпайтириш, шу жумладан давлат-хусусий шериклик (ДХШ) асослари 35 тага, кредит-модуль тизими қамровини 85% га етказиш белгиланган [2]. Охириги беш йил давомида олий таълимни ривожлантириш тенденциялари таҳлили шуни кўрсатадики, олий ўқув юртлари сони 2,5 баробардан кўпроққа ошган (2017/2018 ўқув йилидаги 72 тадан 2022/2023 ўқув йилида 198 та университетга) ва талабалар сонининг 3 баробардан ортиқ ўсиши (2017/2018 ўқув йилидаги 298 минг нафардан 2022/2023 ўқув йилида 1,04 миллион талабагача) [3]. Бундан ташқари, олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчилар сони 2017 йилдан 2022 йилгача 1,6 баробарга ошган. Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда таълим хизматларининг умумий ҳажмида олий таълимнинг улуши 2022 йил якунига кўра 2017 йилдаги 47% дан 51 фоизгача ошган [4].

Ўзбекистонда АҚШ, Буюк Британия, Италия, Жанубий Корея, Россия, Сингапур, Ҳиндистон, Туркия, Япония, Беларус ва бошқа мамлакатлардаги етакчи олий ўқув юртлари филиаллари самарали фаолият юритмоқда. "Икки томонлама диплом" бўйича ўзаро келишувга асосан юзлаб қўшма таълим дастурлари амалга оширилмоқда. Бундан ташқари, молия институтлари ва дунёнинг ривожланган давлатлари билан ҳамкорликда олий таълим соҳасида қатор лойиҳалар муваффақиятли амалга оширилмоқда. Хорижий олий ўқув юртлари филиаллари сони 31 тага кўпайди.

Сўнгги олти йил ичида Ўзбекистонда олий таълим соҳасида халқаро ҳамкорлик мисли кўрилмаган ҳажмга етди. Мамлакатимиз олий ўқув юртларининг олти минг нафардан ортиқ профессор-ўқитувчилари Европа, АҚШ, Осиё ва МДХ давлатларининг хорижий университетлари ва илмий марказларида малака ошириб, амалиёт ўташди. Шу билан бирга, 2017-йилдан буён маҳаллий олий таълим муассасаларига 6279 нафар хорижлик профессор-ўқитувчилар ва экспертлар жалб этилган [5]. Бундан ташқари, 2021/22 ўқув йилида мамлакатимиздаги олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган хорижлик талабалар сони 2017/2018 ўқув йилига нисбатан 4 баробар ошиб бугунги кунда улар 5,1 минг кишини ташкил этмоқда.

Олий таълимнинг нодавлат сектори фаол ривожланмоқда, республикада 42 та хусусий университет фаолият кўрсатмоқда. Шу билан бирга, олий ўқув юртлари ўз жозибadorлигини ошириш учун мустақил фаолият кўрсатиши зарурлигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу жараёнларда ректорлар, профессор-ўқитувчилар ҳам таълим жараёнига янги, илғор технологияларни жорий этиши фаол иштирок этиши зарур. 41 та университет академик ва молиявий мустақилликка эришди, уларда трансформация бўлимлари очилди [6].

Ёшларнинг олий таълим олиш имконияти сезиларли даражада ошди. Агар 2016-йилда ўрта таълим муассасалари битирувчиларининг атиги тўққиз фоиздан сал кўпроғи талаба бўлган бўлса, ҳозир бу кўрсаткич 4 баробарга, 9 фоиздан 38 фоизга ошди. Бундан ташқари, давлат иқтидорли ва фаол ёшлар, ногиронлар ва кам таъминланган oilalar ҳамда бошқа ёрдамга муҳтож тоифадаги фуқароларнинг ўқув шартномалари учун тўловларни амалга оширишда моддий ёрдам кўрсатиб келмоқда. Олий таълим муассасаларига ўқишга киришда 20 га яқин имтиёзлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти талабаларни грант асосида олий таълим билан қамраб олишга қаратилган. Ўтган йилдан буён ўқишга қабул қилинган давлат олий ўқув юртларининг магистратура босқичига ўқишга кирган қизларнинг тўлов-контракт суммаси тўлиқ бюджет ҳисобидан қоплаб берилмоқда.

Жорий ўқув йилидан бошлаб миллий мақом ижрочилиги, бахшичилик ва фортепиано каби йўналишлар бўйича тахсил олаётган мусиқага иқтидори бор талабаларнинг ўқиш харажатлари давлат томонидан қоплаб берилмоқда. Ва бу мавжуд ёрдамнинг фақат кичик бир қисми. Ўтган йили Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан имтиёзли таълим кредитлари тизими йўлга қўйилди. Улардан мамлакатда фаолият юритаётган давлат, хусусий ёки хорижий университетларда кундузги таълимнинг бакалаврият ва магистратура талабалари бу иёкониётдан фойдаланиб келмоқдалар. Бундай кредитнинг асосий қисми университетни тамомлагандан кейин етти йил ичида қайтарилади. Ўқиш даврида фақат кредит бўйича фойзал тўланади.

Олий таълим муассасалари, шу жумладан хорижий ва хусусий университетлар филиаллари сонининг кўпайиши ва уларда давлат квоталарининг оширилиши, шунингдек, қизлар ва кам таъминланган оилалар ҳамда умумтаълим мактаблари битирувчилари учун алоҳида квоталар ажратиш тенденцияси кузатилмоқда. Шунингдек, бу каби имтиёзлар ногиронлиги бўлган ёшларни олий ўқув юртларига қабул қилиш даражасини оширишга ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда олий таълимни ривожлантиришга ажратилаётган маблағлар йил сайин ортиб бормоқда. Агар 2021-йилда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигига давлат бюджетидан 2,9 триллион сўм ажратилган бўлса, 2022-йилда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигига 4,1 триллион сўм ажратилган [7].

Ўзбекистоннинг барча давлат университетларида кредит-модуль тизими жорий этилди. Бунга Европа модели ЭСТС (Европа кредит ўтказиш ва жамғариш тизими) асос қилиб олинган. Бу таълимни ташкил этишнинг мослашувчан жараёни бўлиб, унда ҳар бир талаба ўзининг индивидуал ўқув режасини ишлаб чиқишда, таклиф қилинган таълим дастурлари орасидан ўзи учун мақбулини танлашда ва ўқув юкини аниқлашда иштирок этиши мумкин. Ушбу тизим мустақил таълим улушини сезиларли даражада оширади ва талабага диққатини унинг келажакдаги фаолияти учун аниқса, муҳим бўлган фанларга қаратиш имконини беради. Бу университетларга меҳнат бозори талабларидан келиб чиққан ҳолда таълим дастурлари мазмунини доимий равишда мослаштириш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Янги Ўзбекистон маъмурий ислохотларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2022 йил 21 декабрдаги ПФ-269-сонли Фармони билан Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги этиб қайта ташкил этилди [8]. Вазирликнинг қайта ташкил этилиши фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясига ёрдам беради.

Олий таълим тизимида катта ўзгаришлар рўй бераётганини қайд этар эканмиз, бу борадаги ислохотларнинг яна бир муҳим йўналиши, яъни олий таълим муассасаларининг пойтахтда концентрациясини марказлаштирмаслик ва Ўзбекистоннинг ҳудудларида ҳам кўп тармоқли университетлар очишни йўлга қўйиш бугунги куннинг талаби экандигини қайд этмоқчимиз. Ўзбекистон раҳбарияти таълим тизимининг ривожланиш даражасини тенглаштириш, олий маълумотли малакали кадрларга бўлган эҳтиёжни ҳам мамлакат иқтисодиёти билан, ҳам ҳудудий режада қондириш зарурати билан боғлиқ ҳолда, кейинги йилларда бу борадаги ишларга алоҳида эътибор қаратмоқда. Шундай қилиб, Қашқадарё вилоятида мустақиллик арафасида бор-йўғи иккита олий ўқув юрти – Қарши давлат педагогика институти ва Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялар муҳандислари институти Қарши филиали фаолият кўрсатиб келган бўлса, бугунги кунга қадар Қашқадарё вилоятида 3 та мустақил университет, 3 та пойтахт олий ўқув юртлари филиали, 7 та хусусий университет, шунингдек, Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти ҳамда Марказий Осиёда ягона Олий ҳарбий авиация билим юрти фаолият кўрсатмоқда.

Сўнгги тўрт йил давомида вилоятда пойтахт олий ўқув юртларининг учта филиали ташкил этилди. Жумладан, 2019-йилда Президент қарори билан Тошкент кимё-технология институтининг Шаҳрисаб филиали, Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялар муҳандислари институти Қарши филиали, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг Шаҳрисаб филиали очилди, 2022-йилда Президент қарори билан Шаҳрисаб давлат педагогика институтига айлантирилди. Жорий йил бошида вилоятда хусусий олий ўқув юртларининг очилиши муҳим воқеа бўлди [9]. Шундай қилиб, 2023/2024 ўқув йилида Қарши халқаро университети, Иқтисодиёт ва педагогика университети, ЭФФЕСТ ЭДУ университети ва бошқа хусусий олий ўқув юртлари ўз фаолиятини бошлади. Таъкидлаб ўйиш ўринлики, бугунги кунда вилоятдаги таълим муассасалари ўқув ва моддий таъминоти, ўқитиш сифати, хорижий олий ўқув юртлари билан яқин ҳамкорликни ташкил этиш, ахборот ресурслари ва лабораториялар билан таъминланиши бўйича пойтахтдаги олий ўқув юртларидан ҳеч бир қолишмайди.

Янги Ўзбекистоннинг замонавий тараққиёти воқелиги ва хусусиятларида олий ўқув юртларида сезиларли ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда. Таълим муассасаларининг ташқи кўриниши ўзгармоқда, моддий-техник базаси яхшиланмоқда, таълим муассасаларининг илмий тадқиқотлари ва ижтимоий соҳасини молиялаштириш, жумладан, ўқитувчиларнинг реал даромадлари кўпаймоқда, инновацион йўналтирилган янги давлат тузилмалари, академик мобиллик ривожланмоқда, университетларда янги йўналишлардаги кафедралар очилмоқда.

Шундай қилиб, олий таълим тизимини модернизация қилиш тажрибаси шуни кўрсатадики, таълим соҳаси замонавий тенденциялар асосида ривожланиб бормоқда ва бу борада сифатли таълим мамлакатимизнинг муҳим устувор йўналишларидан бирига айланмоқда. Шубҳасиз, айтиш мумкинки, битирувчи мутахассисларга, профессор-ўқитувчилар таркибини танлашга, фундаментал ва амалий тадқиқотларга, ихтисослаштирилган лабораториялар ва ишлаб чиқариш ва тажриба базасининг мавжудлигига, ишлаб чиқариш корхоналари билан алоқаларни мустаҳкамлашга кўп функцияли йўналишнинг ўзига хос комплексини шакллантириш жараёни давом этмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг “Республика олий таълим тизимини ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли Фармони // <https://lex.uz/docs/4545884>
2. Ergasheva Yu. A., Ergasheva G.A. Modernization And Development Of Higher Education In New Uzbekistan // International Journal of Grid and Distributed Computing Vol. 14, No. 1.; (2021), pp. 2096-2100.
3. Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси: <https://stat.uz>
4. <https://nuz.uz/nauka-i-tehnika/1268811-kolichestvo-vuzov-rastyot-a-kachestvo-bucheniya.html>. (Бу манба интернетда топилмади)
5. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлигининг расмий сайти: <http://www.edu.uz/modules/wfchannel>
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2022 йил 20 декабрь // <https://president.uz/ru/lists/view/5774>
7. <https://www.uzdaily.uz/ru/post/74584> (Бу ҳам интернетда топилмади)
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Янги Ўзбекистоннинг маъмурий ислохотларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2022 йил 21 декабрдаги ПФ-269-сонли Фармони // <https://lex.uz/docs/6324756>

9. Эргашева Ю. А. Многофункциональность и поддержка инноваций // Газета “Народное слово”, 2022 год, 10 октября, № 220 (8244),

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАРИХИЙ МАДАНИЙ МЕРОСНИ ЎРГАНИШ ВА САҚЛАШ МУАММОЛАРИ

Мавланов Уктам Махмасабирович
тарих фанлари доктори, профессор
(Ўзбекистон миллий университети)

Ўзбекистоннинг тарихий-маданий мероси тизимида археологик ёдгорликлар ўзига хос ва ўта муҳим аҳамият касб этади. Қадим тарихимиз хазинаси бўлган археологик ёдгорликлар қадим ва бетакрор маданиятимиз тарихини, минтақа цивилизациясининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларини акс эттирувчи моддий бойликларни ўз бағрида сақлаб келаётган ноёб хазинадир. Шу сабабли ҳам Ўзбекистонда тарихий мерос ва археологик ёдгорликларга эътибор янги асосда йўлга қўйилмоқда [1]. Бу соҳада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 19 декабрда ПҚ-4068 сонли “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора тadbирлари тўғрисида”ги қарори ҳамда Вазирлар маҳкамасинининг 2019 йил 21 сентябрдаги 792-сонли “Археологик тadbқиқотларни тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Маълумки, тарихий маданий меросни, шу жумладан археологик ёдгорликларни муҳофаза қилиш умуминсоний аҳамиятга эга масаладир. Халқаро миқёсда олинганда, тарихий-маданий меросга эътибор дастлаб Европада, асосан, Уйғониш давридан бошланган эди. XIX – XX аср бошларида Европа давлатларида тарихий-маданий ёдгорликларни давлат муҳофазасига олиш бўйича муҳим давр бўлди. Лекин, XX асрда рўй берган иккита жаҳон уруши Европада ва уруш гирдобига тортилган бошқа қитъаларда ҳам тарихий-маданий мерос объектлари, шу жумладан археологик ёдгорликларнинг маълум қисми вайрон бўлишига, талон-тарож қилинишига олиб келди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин тарихий ёдгорликларга, тарихий меросга эътибор кучайди. Инсониятнинг тарихий-маданий меросини сақлаш ва ўрганиш муаммоси дунёнинг барча маданий мамлакатлари учун муҳим масалалардан бири бўлиб, бу муаммо қатор халқаро ташкилотларнинг фаолиятида етакчи ўрин тутиб келмоқда. Хусусан, 1946 йилда ташкил этилган “Халқаро музейлар кенгаши” фаолиятида ҳам тарихий ёдгорликларни сақлашга асосий эътибор қаратилди. 1954 йилда бўлиб ўтган Гаага конференциясида ЮНЕСКО ташаббуси билан “Қуролли мажоралар рўй берганда маданият бойликларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Халқаро конвенция ва баённома имзоланди. 1959 йилда ташкил этилган “Тарихий мерос ва маданий бойликларини муҳофаза этиш ва реставрация қилиш халқаро тadbқиқот маркази”, “Ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойларни муҳофаза этиш бўйича халқаро кенгаш” (1965 йилда ташкил этилган) ҳам халқаро миқёсда тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш билан шуғулланиб келмоқда.

БМТнинг фан, таълим ва маданият масалалари бўйича ташкилоти ЮНЕСКО томонидан 1972 йилда “Жаҳон маданий ва табиий меросини сақлаш тўғрисида” Конвенция қабул қилиниши тарихий меросга эътиборва бу соҳада халқаро ҳамкорликнинг ривожига кенг йўл очди [2]. Бу ҳужжатда биринчи маротаба дунё халқларининг бутунжаҳон меросини ташкил этувчи буюк аҳамиятга эга айрим табиий ва маданий меросларни сақлаш ва авайлаб асраш учун мамлакатлар ва ҳукуматлар масъулликка чақирилган эди. Конвенцияни амалиётга тadbқиқ қилиш учун 1974 йилда ЮНЕСКО қошида “Умумжаҳон мероси” қўмитаси таъсис этилиб, қўмита томонидан ноёб

маданий ёдгорликлар рўйхатини тузиш бошланди [3]. Афсуски, собиқ иттифоқ даврида Марказий Осиё ҳудудида жойлашган бирорта тарихий-маданий мерос объекти, гарчи уларнинг кўпчилиги ўзининг қадимийлиги, аҳамияти ва бетакрорлиги билан дунё маданияти тарихида муҳим ўрин тутган бўлсада, ушбу рўйхатга киритилмади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда тарихий-маданий меросга, шу жумладан археологик ёдгорликларга нисбатан янгича муносабат концепцияси ишлаб чиқилди ва босқичма-босқич амалиётга жорий этиб борилмоқда [4]. Бу масалани ёритишдан олдин мамлакатимизда археологик ёдгорликларни ўрганилиши масаласига қисқача назар солиб ўтиш зарур.

Маълумки, Туркистон ўлкасидаги археологик ёдгорликларга эътибор, уларни илмий ўрганиш XIX асрнинг охири чорагида, Туркистон Россия империяси томонидан босиб олганидан сўнг бошланди. Бу ишни дастлаб рус археология ҳаваскорлари ва ўлкашунослари бошлаб бердилар. 1895 йилда Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги тузилиб, ўлкадаги археологик қазилма ишлари шу тўғарак назоратида олиб борила бошланди.

Ўзбекистонда археология фани том маънода XX асрнинг 20-30-йилларда шаклланди ва босқичма-босқич ривожланиб борди. Мамлакатимизда археология фанини ривожлантиришда Ўрта Осиё Давлат университетида “Археология” кафедрасининг очилиши (1940), ЎзФА Археология бўлимининг ташкил этилиши (1943) катта аҳамиятга эга бўлди. Археологик ёдгорликларни туманларга бўлиб ўрганишда Термиз археологик комплекс экспедицияси, Хоразм археология-этнография экспедицияси, Помир-Олтой ва Помир-Фарғона экспедициялари катта роль ўйнади.

1963 йилда ТошДУ Тарих факультети “Археология” кафедраси базасида КАТЭ (Кеш археологик топографик экспедиция) ташкил этилиши Жанубий Суғд ҳудудидаги археологик ёдгорликларни ўрганишда янги даврни бошлаб берди. М.Е.Массон, Н.Крашенинникова, С.Б.Лунина, З.Усманова, Г.А.Дресвянская, А.С.Сагдуллаев, Н.П.Столярова, О.П.Лушпенко ва бошқаларнинг илмий тадқиқотлари қадимги Кеш воҳаси тарихи ва маданиятининг Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистон цивилизацияси ривожигаги ўрнини аниқлаштиришда муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон ФАнинг Тарих ва археология институти негизида Самарқандда Археология институтининг ташкил этилиши (1970 йил) Ўзбекистонда археологик тадқиқотларни янада кенгайтиришга имкон берди. Институт олимлари томонидан XX асрнинг 70-80-йилларда Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида кенг қамровли археологик кузатув ва қазилмалар ўтказилиб, қадим ўтмишдан то сўнгги ўрта асрларгача бўлган даврга мансуб кўплаб нодир ёдгорликлар топилиб, ўрганиб чиқилди.

Археологик меросни сақлаш ва ўрганишда фидокор археологларнинг хизматларини эътироф этган ҳолда, XX асрнинг 50-80 йилларини мамлакатимиз ҳудудидаги археологик ёдгорликларнинг йўқ қилиниши кескин ўсиб кетган даври сифатида қайд қилишга ҳам тўғри келади. Чунки, айрим маълумотларга кўра, Ўзбекистон ҳудудидаги археологик ёдгорликларнинг сони XX асрнинг 30 йилларида 14,5 мингдан ортиқроқ бўлган. Табиийки бу меросни муҳофаза қилиш ва ўрганишни тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга эди. Афсуски, собиқ иттифоқ даврида археологик ёдгорликларни муҳофаза қилиш тўғрисида кўплаб қарорлар қабул қилинган бўлсада, айнан ўша даврда кўплаб археологик ёдгорликлар фан учун бутунлай йўқотилди. Бунга олиб келган сабаблар ичида аҳоли сонининг кўпайиши ва уй-жойларга бўлган эҳтиёжнинг ошиши, урбанизация жараёнларининг кучайиши, саноат объектларининг барпо этилиши, экин ерларини мутасил кўпайтиришга йўналтирилган давлат сиёсати натижасида ҳудудларнинг жадал ўзлаштирилиб борилиши ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Мамлакат ва аҳоли эҳтиёжлари учун ўзлаштирилаётган ҳудудлардаги археологик ва бошқа ёдгорликларни сақлашга иккинчи даражали масала сифатида қаралгани ҳам ўша

даврда тарихий меросга нисбатан давлат сиёсатининг туб моҳиятини англашга имкон беради.

Афсуски, археологик ёдгорликларга беписандлик билан қараш, унинг аҳамиятини, тарихий-маданий мерос тизимида тутган муҳим ўрнини тўлиқ англамаслик мустақилликнинг дастлабки йилларида ҳам кузатилди. Айниқса 90-йилларнинг бошида, хусусий мулкчилик ривожланиб, қишлоқ туманларида фермер хўжаликлари ташкил этила бошланган дастлабки даврларда археологик ёдгорликлар жойлашган ҳудудни хўжалик эҳтиёжлари учун ўзлаштиришдавомида ёдгорликларни аста-секин йўқ қилишдек собиқ иттифокдан қолган “анъана” сақланиб қолди. Маҳаллий ҳокимият органларининг бепарволиги, хусусий мулкдорларда ижтимоий онгнинг етарли даражада эмаслиги, ўзига бириктирилган ҳудудда жойлашган археологик ёдгорликнинг аҳамиятини, уни сақлашга масъуллигини англаб етмаганлиги натижасида айрим археологик ёдгорликлар келажак авлод учун бутунлай йўқотилди.

Бугунги кунда мамлакатимиз ҳудудида сақланиб қолган археологик ёдгорликларнинг сони, айрим манбаларга кўра, 8,5 мингга яқин [5]. Бу рақамни юқорида келтирилган рақам, яъни XX асрнинг 30 йилларидаги археологик ёдгорликлар сони (14,5 мингга яқин) билан қиёсласак, 70 йилга яқин вақт ичида археологик ёдгорликларнинг 30%дан ортиғи йўқ бўлиб кетганлигини қайд этишга тўғри келади.

Жойлардан келатган ташвишли хабарлар археологик ёдгорликларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосларини янгитдан яратишни, тарихий-маданий меросимизнинг муҳим қисми бўлган археологик меросга муносабатнинг қонуний асосларини такомиллаштиришни кун тартибига қўйди. Ўзбекистон ҳукуматининг кечиктириб бўлмайдиган чора тадбирлари, бу борада қабул қилинган янги қонунлар ва ҳукумат қарорлари археологик меросга бўлган давлат сиёсатининг асоси бўлиб хизмат қилди.

Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ҳузуридаги “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий-ишлаб чиқариш Бош бошқармаси” фаолияти бевосита бу сиёсатни амалга оширувчи давлат органи ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 29 июлдаги 269-сон қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси маданий мерос объектлари давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисида Низом” ва “Маданий мерос объектларининг тарихий-маданий экспертизаси тўғрисида Низом” ҳамда бошқа кўплаб қарор ва қонунлар қабул қилиниши мамлакатимизда тарихий-маданий меросни сақлаш ва ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистондаги деярли барча археологик ёдгорликлар расмий рўйхатга олиниб, тегишли қонунлар асосида давлат ҳимоясига олинган [6]. Бу борада 2009 йил 16 июнда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан 2009 йил 29 августда маъқулланган “Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонун муҳим аҳамиятга эга бўлди. 5 та боб, 34-моддадан иборат Қонунда “...археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш...” “Археология мероси объектларига бўлган мулк ҳуқуқи”нинг давлатга тегишлилиги, “Археология ашёлари оператив бошқариш ҳуқуқи асосида фан, маданият ва таълим муассасаларига бириктириб қўйилиши мумкин”лиги ва бошқалар белгилаб қўйилган.

Мазкур қонунда “Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви” масалалари, археологик ёдгорликларни муҳофаза қилишда давлат ва маҳаллий ҳокимиятларнинг вазифалари, илмий тадқиқотлар олиб бориш ва фойдаланиш қоидалари, бу соҳадаги халқаро ҳамкорлик, археологик ёдгорликларни давлат кадастрига олиш ва бошқа тегишли масалалар ўз аксини топган [7].

2014 йил 21 июнда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 200-сонли Қарори қабул қилинди. Мазкур қарорда Ўзбекистон халқининг умуммиллий бойлиги бўлмиш моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тизимини янада такомиллаштириш, ноёб моддий ва маданий мерос объектларини ҳар томонлама ўрганиш, оммалаштириш ва тарғиб қилиш учун шарт-шароитлар яратиш, Ўзбекистоннинг туризм салоҳиятини ошириш каби вазифалар кун тартибига қўйилди.

Бугунги кунда археологик ёдгорликларни замонавий асосда ўрганиш ҳам кенг йўлга қўйилмоқда. Бу борадаҳалқаро ҳамкорлик ривожланиб бормоқда. Ўзбекистонда археология фани ўз тадқиқотларининг самараси билан жаҳон илмий даражасига кўтарилиб бормоқда. Ҳозирда Франция, Германия, Япония, Италия ва Польша билан ҳамкорликда археологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Россия (Москва, Санкт-Петербург) олимлари билан доимий илмий алоқалар мавжуд.

Бугунги кунда нисбатан яхши ўрганилган машҳур ёдгорликлар ичида Зарафшон воҳасида жойлашган қадим Афросиёб, Кўктепа ва кўҳна Пойкенд харобалари, Қашқадарё воҳасидаги Узунқир ва Ерқўрғон, Сурхон воҳасидаги бронза даврига оид Сополлитепа ва Жарқўтон, кушонлар даврининг ноёб ёдгорликлари бўлган Далварзинтепа, Халчаён, Фаёзтепа, Қоратепа, шунингдек, Кўҳна Термиз харобаларини, Фарғона водийсидаги Чуст ва Далварзин каби сўнгги бронза – илк темир даврига мансуб ёдгорликлар ҳамда машҳур Ахсикент шаҳри харобасини, Тошкент воҳасидаги Қанқа ва Мингўрик, Хоразм воҳасидаги Кўзалиқир, антик даврнинг машҳур ёдгорликлари бўлган Тўпроққалъа, Қўйқирилганқалъа, Аёзқалъа ва бошқакўплаб қалъаларни қайд этиш мумкин.

Бу ёдгорликларнинг 10 дан ортиқ энг машҳурлари “Ўзбектуризм”нинг туристик маршрутлари рўйхатига киритилгани ҳам уларнинг замонавий цивилизация ривожига ўрни ва аҳамиятини кўрсатиб турибди. Уларнинг айримларида (масалан, Элликқалъа туманида жойлашган Аёзқалъада) Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ҳамда “Ўзбектуризм” ООК ҳамкорлигида замонавий туризм талабларига жавоб берадиган хизмат кўрсатиш тизими, тегишли инфратузилмалар яратилган. Келажакда бундай инфратузилмаларга эга ёдгорликлар сонининг ошиб бориши табиий жараён бўлиб, бу ҳам археологик ёдгорликларга ташриф буюраётган маҳаллий ва хорижий туристлар сонининг йилдан йилга кўпайиб боришига хизмат қилади.

Шу тариқа, бугунги кунда археологик ёдгорликларнинг тарихий-маданий мерос тизимидаги аҳамиятини англаш, уларни ўзбек халқи тарихи билан боғлаш, тарихий-маданий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва келажак авлодларга мерос қолдириш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Мамлакатимизда тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилишнинг қонуний асослари яратилди ва такомиллашиб бормоқда.

Умуман олганда, тарихий-маданий мероснинг муҳим таркибий қисми бўлган археологик ёдгорликлар ва топилмалар, меъморий иншоотлар, тарихий битиклар ва қўлёзмаманбалар, тарихий ва бадиий асарлар, қоятош суратлар, тасвирий ва амалий санъат асарлари, бадиий ҳунармандчилик буюмларининг муҳофазаси барча маданий дунё мамлакатлари каби Ўзбекистон ҳукуматининг ҳам доимо диққат марказида турувчи вазифалардан ҳисобланади. Зеро, тарихий-маданий ёдгорликларни сақлашга эътибор, ўз навбатида, жамиятнинг маънавий ва маданий юксалишида ўзига хос пойдевор вазифасини ўтайди ва ёш авлод тарбиясида ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // “Халқ сўзи”, 2019 йил 29 декабрь;
2. Мазкур Конвенция СССР Олий Совети томонидан 1975 йилда, Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан 1993 йилда ратификация қилинган.
3. Батафсил қаранг: ЮНЕСКО. Цели, структуры, деятельность. Хроника, факты, цифры. – М., 2002.
4. Батафсил қаранг Мавлонов Ў., Абдувоситова И. Тарихий-маданий мерос – миллий ғояни англаш омили. – Тошкент: Академия, 2014. – Б. 125-135.
5. Бердимуродов А., Раимқулов А.Т. Археологик мерос: уни асраб-авайлаш барчамизнинг фуқоралик бурчимиздир // Ўзбекистон тарихи ва маданияти. – Тошкент: Tafakkur, 2011. – Б. 233.
6. Сўнгги йиллардаги тадқиқотлар мамлакатимиз ҳудудида янги-янги археологик ёдгорликлар топилишига олиб келмоқда. Келажакдаги тадқиқотлар натижасида улар сони янада ошиши табиий ҳолдир.
7. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 йил, 42-сон.

РЕКЛАМА ТЕРМИНИНИНГ СЕМАНТИК ВА ҚЎЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Жабборов Хўжамурод
филология фанлари доктори, профессор
(Қарши давлат университети)

Янги Ўзбекистон шароитида тарих ва ижтимоий фанлар тараққиётида долзарб масалаларидан бири бу давлат тили, яъни ўзбек тилида иш юритишни талаблар даражасида ташкил этиш, унинг афзалликлари ва истиқболлари ҳақида кўпроқ шу соҳа билан шуғулланувчи ходимларга, ёш раҳбарларимизга сабоқ беришдан иборат бўлмоғи лозим. Бугунги мухтасар сабоғимиз реклама терминининг этимологияси, қўлланиши, семантик хусусиятлари ҳақида сўз юритишга ҳаракат қиламиз

Реклама. Мавжуд луғатларда изоҳланишича, реклама французча. Reclame > лот. Reclamare – қаттиқ қичқирмоқ маъносини англатади. Бу сўзнинг бош маъноси муайян товар ёки кўрсатиладиган хизмат турлари ҳақида харидорларни хабардор қилиш, эҳтиёжни юзага келтириш ёки кучайтириш мақсадида ана шу товар ва хизматлар тўғрисида берилган маълумот. Савдо рекламаси. – Маркетинг концепциясида маҳсулотни сотиш тадбирлари мажмуасида марказий ўринни реклама эгаллайди. “Оила ва жамият” бошқа газеталарга ўхшаб реклама қилинмаса ҳам харидоргир, савдоси чаққон. Газетадан. Реклама ўз номи билан маҳсулотни овоза қилиш демакдир. Газетадан. [1: 373].

Рекламанинг асосий мақсади ҳар қандай реклама воситаларидан фойдаланган ҳолда тарқатиладиган, мазмуни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган рекламадан фойдаланувчиларга қаратилган ва реклама объектига эътиборни жалб қилиш, унга бўлган қизиқишни шакллантириш ёки қўллаб-қувватлаш, шунингдек уни бозорда бевосита ёки билвосита фойда (даромад) олиш мақсадида илгари суриш учун мўлжалланган махсус ахборотдир.

Иккинчи маъноси бирон шахс, ташкилот, нарсани оммалаштириш мақсадида улар ҳақида маълумотлар тарқатиш. Сиёсий реклама. Газетанинг реклама ва эълонлар бўлими. – Трибуналарда шу гап, телевизор экранлари, рекламаларда шу мавзу. Э. Охунова, Икки океан оша. Сиз биз билан ҳамкорликда реклама унумдорлигига эришишингизга шубҳа йўқ. Газетадан. Учунчи маъноси эса шу мақсадда чиқарилган эълон. Реклама осмоқ.

Бу термин асосида ўзбек тилида қуйидаги термин ва бирикмали терминлар ясалган: рекламачи, рекламация, аксилреклама, ахлоқсиз реклама, номақбул реклама, нотўғри

(инсофсиз, била туриб ёлғон) реклама, реклама берувчи, реклама воситалари, реклама жойи, реклама жойининг паспорти, реклама объекти, реклама тайёрловчи, реклама тарқатувчи, ташқи реклама, яширин реклама, қиёсий реклама, ҳомийлик рекламаси

Реклама терминидан рекламачи шахс оти ясалган. Бу сўз икки маънода, яъни биринчи маъноси реклама ясовчи, реклама тузувчи киши, иккинчи маъноси эса ўзини, ўз ишини мақтовчи, кўз-кўз қилувчи киши. Реклама термини салбий маънода яна бир термин мавжудки, бу рекламация терминидир. Рекламация - лотинча *reclamation* - бақириб норозилик билдириш демакдир. Етказиб берилган ёки сотилган мол, буюм, маҳсулотнинг, кўрсатилган хизматнинг сифатсизлиги натижасида кўрилган зарарни тўлаш, улардаги нуқсонларни бартараф этиш ёки уларнинг баҳосини пасайтиришни талаб қилувчи даъво хати

Реклама бирор бир мақсадга йўналтирилган, адресат (манзилига хат, телеграмма юборилувчи киши ёки ташкилот)га, онгли ва мунтазам равишда таъсир кўрсатадиган воситадир [2:374].

Рекламанинг пайдо бўлиш тарихи жуда қадимий, Юнонистон ва Қадимги Римда оғзаки ва ёзма реклама, ҳатто товар белгиси қўйиб тамғалаш йўли билан товарлар реклама қилинганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳозирги . шаклдаги реклама илк марта АҚШда пайдо бўлган. Бу ерда 19-асрнинг 2-ярмида биринчи реклама агентликлари фаолият кўрсатган ва реклама катта даромад келтира бошлаган. Дастлаб ёзма реклама харидорларни магазин ва унда сотиладиган товарлардан хабардор қилиш вазифасини бажарган. Бу иш тахталавҳа ёзиш ва витриналар ташкил этиш орқали амалга оширилган. Кейинчалик Реклама потенциал харидорга нашрлар орқали мурожаат шаклига айланди — афишалар, китоблар, журналлар, газеталарда ахборот реклама эълонлари пайдо бўлди. Реклама ишига оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидение, кино) жалб этилди [3:28].

Бугунги кунда биз билган чинакам реклама фақат босма ихтироси туфайли пайдо бўлган. 1480-йилда Уильям Какстон бир диний китобнинг нашр этилгани ҳақида кичик эълон берган. Босма, айниқса, газетанинг пайдо бўлиши билан реклама бирор нарса ҳақидаги оддий хабардан, одамларни маҳсулотларни сотиб олишга ундайдиган далил ва маслаҳатга айланди. Ҳафталик инглиз газеталари 1650-йилдаёқ қаҳва, шоколад ва чойни реклама қилган. [3]. Реклама тадқиқотчиси Дениел Бурстиннинг фикрича “...реклама XIX асрнинг ўртасида Америка миллатини яратди” [4: 233].

Дастлабки рекламалар – ибтидоий ахборот тарзида бўлган. Реклама замонавий тараққиёт натижасида юзага келмаган, балки у электрон ва босма оммавий ахборот воситалари пайдо бўлмасдан олдин вужудга келган. Рекламанинг шаклланиши ва тараққиёти китоб нашр қилиш ихтиро қилинмасдан олдин бошланган.

Тадқиқотчи О. Жумаевнинг маълумотича, Марказий Осиёда XVII – XX асрларда амир, хон ва бекларнинг буйруқ ва фармонлари, одатда, маслаҳатчилари орқали халойиққа оғзаки тарзда етказилган. Масалан: “Юсуфбек ҳожи устида бояги кимхоб тўни билан Шайхантаҳўрнинг.. Занжирлиғига... етиб халққа хитоб қилди: –Уйинг куйсин, мусулмонлар! Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек, бу кун сенларга яхшилигингни ўттуз икки танга солиқ билан қайтармоқчи бўлди... Уйинг куйди мусулмонлар!” [5: 157]. Жарчилар баъзан амир, хон ва подшоларнинг фармон ва қарорларини шеърӣ мисралар орқали аҳолига маълум қилишган. Бу хабарларнинг ҳам таъсирчанлигини оширган бўлса, ҳам аҳоли гавжум бўлган жойларда – кўча ва бозор расталарида жарчиларнинг отда ё пиёда юриб туриб, хабарни етказишларига қулайлик яратган.

Жанубий Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари қишлоқларида ариқ қазишга, яъни ариқ қазувга чиқиш тўғрисидаги эълонни қишлоқдаги ариқ қазувчи деҳқонларга хабарчилар етказишган. Масалан: ҳамма ҳайровга! Ҳайров – ҳар йили

апрель-май ойларида оммавий равишда ариқ қазиш, сув йўллари тозалаш ишлари учун ташкил этилган ҳашарнинг бир тури.

Реклама матнида асосий эътибор далил ва асос (мотив ва аргумент)га, яъни адресатни нима қизиқтириши мумкинлигига қаратилади. Реклама матнлари мақсадга йўналтирилган бўлиши лозим. Улар таъсирчан, маъноли сўзлардан ташкил топиши лозим. Матн ва тасвир баъзан бир-бирининг аҳамиятини оширса, баъзан тингловчининг диққатини жалб қилиш учун ўзаро курашади. Айрим реклама тадқиқотчилари тасвир (график чизма, расм, фотосурат) ҳамма вақт муваффақиятга эришади, деб ҳисоблашади. Ўзига кам жалб этувчи воситага тасвир орқали сўзлар ёрдамида диққатни кучайтириш лозим. Тасвирни реклама матни билан боғлаш учун, энг аввало, тингловчига реклама қилинаётган маҳсулотнинг муҳимлигини аниқлаштириш, сўнгра реклама ғоясининг график тасвирини бериш керак.

Хуллас, харидорга реклама қилинаётган маҳсулот унинг ҳаётида жуда зарурлигини ҳамда маҳсулотнинг афзаллик жиҳатларини кўрсата билиши керак. Бунга шу маҳсулотдан фойдаланаётганларнинг, масалан, имиж сифатида таниқли хонанда, актёр, спортчи сингариларнинг фотосуратларини кўрсатиш орқали эришиш мумкин. Реклама тасвирий жиҳатидан қанчалик яхши ифодаланган бўлмасин, адресат, яъни тингловчи барибир, ҳатто оқ-қора бўлса-да, фотосуратларга ишонади. Фотосурат маҳсулотни намоеън этувчи энг асосий унсур ҳисобланади. У реалистик нуқтаи назар ва юқори бадий савияда кўрсатилиши лозим.

Бугунги кунда реклама нафақат санъат, балки ҳақиқий фан ҳамдир. Соҳада тадқиқотлар олиб борилмоқда, истеъмолчининг диди ва одатлари ўрганилмоқда, рекламалар синовдан ўтказилмоқда ва текширилмоқда. Буларнинг барчаси реклама харажатларини максимал даражада қоплаш учун амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. -Тошкент: 2007. – Б.373-374.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти.-Тошкент: 2007. – Б.374.
3. Абдуллаева Ш., Носиров П., Маркетинг — бозор иқтисодиёти асоси, - Тошкент: Университет. 1994. Б. 28.
4. <https://sinaps.uz/bilasizmi>.
5. А.Қодирий. Ўткан кунлар. Адабиёт учқунлари. – Тошкент: 2018. -Б.157.

ЎЗБЕКИСТОН ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ ЯНГИЧА ЁНДАШУВЛАР ВА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК

Васиева Дилором Ибрагимовна
тарих фанлари номзоди, доцент
(Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти)

Аннотация: Мазкур мақолада олий таълим тизимида инновацион салоҳиятни ошириш бўйича амалга оширилаётган ислохотлар, нуфузли халқаро ташкилотлар билан таълим соҳасидаги ҳамкорлик лойиҳалари баён қилинган. Шунингдек, хорижий мамлакатлар олий ўқув юртлари билан халқаро ҳамкорлик алоқаларининг йўлга қўйилиши ҳамда бу борадаги эришилган ютуқлар ва камчиликлар таҳлил қилинган.

Калитли сўзлар: олий таълим муассасалари, илмий-тадқиқот фаолияти, педагог, талаба, халқаро ҳамкорлик, университет, инновацион салоҳият, илмий салоҳият, таълим дастурлари, ҳамкорлик шартномаси ва меморандум, лойиҳалар, ўқув курслари.

Давлат мустақиллигига эришиш Ўзбекистонга жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиши, ўзининг ташқи сиёсатини мустақил амалга ошириши, ўз шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда давлатлараро муносабатларнинг устувор йўналишларини белгилаб олишига имкон берди.

Дарҳақиқат, Янги Ўзбекистон ҳаётининг барча соҳалари чуқур ислоҳотлар майдонига айланган. Бу жараёнда айниқса, ижтимоий соҳанинг асоси ҳисобланган таълим тизимидаги ўзгаришлар алоҳида аҳамият касб этади. Мамлакатимизда сўнгги йилларда таълим тизимининг барча босқичларини замонавий талаблар асосида ташкил этиш бўйича амалий ишлар ҳал қилувчи босқичга кирди.

Таълим соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотларнинг асосий қисмини, албатта, олий таълим тизимидаги ислоҳотлар ташкил этади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсадида давлатимиз раҳбарининг 2019 йил 8 октябрдаги фармони билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси соҳадаги янги ислоҳотлар учун дебоча вазифасини бажариб келмоқда.

Зеро, мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, "...кейинги йилларда юртимизни ҳар томонлама тараққий эттириш, янги Ўзбекистонни яратиш мақсадида барча соҳалар қатори таълим тизимида ҳам туб ислоҳотлар олиб борилмоқда. Айниқса, сўнгги йилларда таълим соҳасида ўнлаб муҳим фармон, қарор ва дастурлар қабул қилинган. Мана, куни кеча тасдиқланган «Таълим тўғрисида»ги янги таҳрирда қабул қилинган қонун ушбу соҳа тараққиётида, ҳеч шубҳасиз, янги уфқларни очиб беради. Қонунга мувофиқ, таълим олишнинг масофавий, инклюзив шакллари жорий қилинди, таълим ташкилотларига хорижий муассасалар билан қўшма факультет ва ўқув марказлари ташкил қилишга рухсат этилди". Шунингдек, қонунга кўра, давлат олий таълим, ўрта махсус, профессионал таълим муассасалари ва уларнинг филиаллари, давлат иштирокидаги олий, ўрта махсус, профессионал таълим ташкилотлари ва уларнинг филиаллари Президент ёки ҳукумат қарорлари билан ташкил этиладиган бўлди. Нодавлат таълим муассасаларини ташкил этиш уларнинг таъсисчилари томонидан амалга оширилиши белгиланди. Нодавлат таълим ташкилотларига лицензия Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси томонидан бериладиган бўлди.

Шунга кўра, мазкур Қонуннинг қабул қилиниши ҳамда амалиётга жорий этилиши ҳам таълим соҳасида қабул қилинган энг муҳим ҳужжатлардан бири бўлди дейишимиз мумкин.

Таъкидлаш жоизки, давлатимиз раҳбари ташаббуси билан сўнгги йилларда олий таълим тизимида олиб борилаётган ислоҳотларнинг бош мақсади – малакали ва замонавий билимга эга кадрлар тайёрлашда дунёнинг ривожланган давлатлари билан халқаро ҳамкорликни янада ривожлантириш, шу орқали юртимиздаги олий таълим ва илмий тадқиқот муассасалари профессор-ўқитувчилари, илмий ходимларининг хорижий университетлар, илмий тадқиқот муассасаларида илмий ва академик тажрибасини орттириши учун имконият яратиш ишларига катта аҳамият қаратилмоқда. Шу нуқтаи назардан, бугунги кун талабаларининг хорижий олий таълим муассасаларида қисқа ва узоқ муддатли ўқув-курслари, конференция ва семинарларда иштирокини таъминлаш, хорижий ОТМлар билан ҳамкорликда таълим дастурларини жорий этиш, таълим жараёнига хорижий малакали мутахассисларни жалб этиш каби бир қатор муҳим вазифаларни амалга оширишни тақоза этмоқда.

Маълумки, истиқлолнинг илк йилларидаёқ Ўзбекистонни суверен давлат сифатида жаҳоннинг 130 га яқин давлатлари тан олди, республикамиз 60 дан ортиқ мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатди. XXI аср бошига келиб эса жаҳоннинг деярли барча давлатлари буни тан олди ҳамда хорижий мамлакат билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди.

Шунингдек, Ўзбекистон БМТ, ЕХХТ, ШХТ, МДХ, Жаҳон банки каби дунёдаги бир қатор энг нуфузли халқаро сиёсий, иқтисодий ва маданий ташкилотларга аъзо бўлиши республиканинг халқаро миқёсдаги нуфузи ортиб боришига хизмат қилди. Айниқса, Ўзбекистоннинг 1993 йил 29 октябрда БМТнинг Таълим, фан ва маданият ишлари билан шуғулланувчи ташкилоти – ЮНЕСКО аъзолигига қабул қилиниши унинг илмий, маърифий ва маданий тараққиётини жадаллаштириб юборди.

Мустақиллик шарофати билан юзага келган вазият республикамиз вазирликлари, жумладан ОЎМТВ, олий таълим ва илмий муассасалари учун халқаро алоқалар ўрнатиш ва уларни ривожлантириш учун кенг имкониятлар очиб берди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ОЎМТВ, ОЎЮлари ўзининг халқаро алоқалар фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, мамлакатимиз Президентининг фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, ҳукуматлараро келишув ҳужжатлари ҳамда ташқи алоқага тегишли давлат қарорлари асосида олиб борди.

Замонавий глобаллашув шароитида хорижий ҳамкорлик турли соҳаларда илмий-техника тараққиёти натижалари билан алмашишга ёрдам беради. Сўнгги йилларда Tempus ва Erasmus Mundus каби Европа таълим дастурлари доирасида Европа олий таълим муассасалари билан ҳар томонлама академик ва илмий алоқалар ўрнатилган. Ўзбекистонда 10 та Tempus лойиҳалари, шунингдек 18 та Erasmus plus лойиҳалари ва 80 та кредит мобиллиги бўйича университетлараро ҳамкорлик лойиҳалари амалга оширилмоқда. Tempus ва Erasmus plus лойиҳалари республиканинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистондан жами 56 та олий ўқув юртини қамраб олган. Аммо 2015-2016 ўқув йилида хорижий лойиҳаларда фақат 697 нафар педагог-ходим иштирок этганлар – бу эса асосий штатдаги педагог ходимларнинг 3 фоизини ҳам ташкил этмайди. Шунинг учун олий таълим тизимида инновацион салоҳиятни ошириш мақсадида хорижий лойиҳаларда педагогларни иштирокини фаоллаштириш мақсадга мувофиқ.

Дарҳақиқат, истиқлол йилларида Ўзбекистоннинг таълим муассасалари жаҳоннинг етакчи ўқув юртлари, университетлари ва илмий марказлари билан ҳамкорлик қилади, Европа Иттифоқи, Британия Кенгаши, Германия Академик алмашинув хизмати, Гёте институти, Германия халқаро ҳамкорлик жамияти, Корейс ва Япониянинг таълим ва илмий-техник лойиҳаларини амалга оширишда фаол иштирок этади. халқаро ҳамкорлик агентликлари, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт дастури, ЮНЕСКО, Европа Таълим Фонди, ОТБ ва бошқалар. Айниқса, Ўзбекистон таълимни ривожлантиришда шериклари орасида Ислон тараққиёт банки (ИТБ) ни алоҳида қайд этиш лозим. Давлатимиз, 2003 йилда Ислон тараққиёт банкига аъзо бўлган пайтдан бошлаб, таълим, соғлиқни сақлаш, коммунал хизматлар, инфратузилма ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, шунингдек хусусий секторни ривожлантириш соҳасидаги 39 та устувор лойиҳаларни молиялаштириш ҳажми 655 млн., бундан ташқари, ИТБ ёрдам дастурлари ва ўқув грантлари орқали Ўзбекистоннинг давлат ривожланиш дастурларига ўз ҳиссасини қўшди. Ўзбекистонлик бир қатор талабалар компьютер технологиялари, материалшунослик, тиббиёт (фарматсевтика), кимёвий муҳандислик, полимер фанлари, жисмоний тарбия, энергетика ва нанотехнологиялар, Европа ва Американинг энг яхши университет ва коллежларида ўқиш учун ИТБ стипендия дастурида қатнашдилар.

Албатта, юқорида кўрсатиб ўтилган олий даргоҳлар орасидан ЎЗМУ-нинг халқаро ҳамкорлик соҳасида катта тажрибага эга эканлигини алоҳида қайд этиш лозим. Сабаби,

ЎЗМУ жаҳоннинг 13 та университети билан ҳамкорликни Ўзбекистон истиқлолга эришмасидан аввал йўлга қўйган эди.

ЎЗМУ олимлари бир қанча халқаро ташкилотларга – Европа ҳамжамияти ташкилотига, халқаро Гумбольд ва бошқа жамғармаларга илмий тадқиқотларининг лойиҳаларини топширдилар. Натижада, мустақилликнинг дастлабки икки йили мобайнида илм-фан соҳасидаги ютуқлари учун ЎЗМУнинг 30 га яқин олимлари танлов ғолиблари сифатида хорижий жамғармаларнинг пул мукофоти билан тақдирландилар.

Мамлакатимиздаги яна бир етакчи олий таълим муассасаларидан бири Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети ҳам яқин йилларга мўлжалланган ўз стратегиясини ишлаб чиқиб, унинг негизида бир қатор самарали ишларни амалга оширмоқда. Таъкидлаш жоиз, Қорақалпоқ давлат университети шу кунгача Россия Федерацияси, Қозоғистон, Қирғизистон, Беларусь, Украина, Португалия, Польша, Словакия, Италия, Испания, Венгрия, Австрия, Германия, Жанубий Корея, Озарбайжон, Хитой Халқ Республикаси ва Буюк Британия Қироллиги олий таълим ва илмий тадқиқот муассасалари билан ҳамкорлик шартномаси ҳамда меморандумлар имзоланди. Ўтган йилнинг ўзида 20 га яқин хорижий олий таълим муассасалари билан ҳамкорлик шартномаси ва меморандум имзолашга эришилди. Хусусан, жаҳоннинг нуфузли “QS World University Rankings” мингталиқ рейтингда қайд этилган Россиянинг 4 та, Италиянинг 1 та, Испаниянинг 1 та, Португалиянинг 1 та, Қозоғистоннинг 2 та, Украинанинг 1 та, Австриянинг 1 та университетлари билан ҳамкорлик ишлари йўлга қўйилди. Бундан ташқари, халқаро ҳамкорлик, таълим ва маданият ташкилотлари ҳисобланган ИТЕС, DAAD, KOICA, JICA, TIKA, GIZ, British Council, “SES” кабилар билан ҳам яқин ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган. Ушбу ҳамкорлик натижасида Жанубий Кореянинг KOICA ташкилотидан 1 нафар волонтер, Германиянинг “SES” ташкилотидан 1 нафар мутахассис университет таълим жараёнига мунтазам жалб этилиб, талабаларга корейс ва немис тиллари бўйича дарс бериб келишмоқда.

Халқаро ҳамкорлик фаолиятининг ўтган йилдаги энг катта ютуғи – Россия Федерациясининг Москва давлат миллий тадқиқот қурилиш университети, Астрахан давлат университети, Беларусь Республикасининг Беларусь давлат технология университети билан талабаларга икки томонлама диплом бериш имкониятини берадиган қўшма таълим дастурларининг (Double degree programs) жорий этилиши бўлди. Ушбу таълим дастурлари 3 та бакалавр таълим йўналиши ва 8 та магистратура мутахассислиги бўйича Оролбўйи ёшларининг Қорақалпоқ давлат университети ҳамда хорижий ҳамкор олий таълим муассасаларида таълим олишини таъминлайди. Жумладан, 2019-2020 ўқув йилида мазкур қўшма таълим дастурларига 47 нафар талаба қабул қилинди. Келгусида Россия, Қозоғистон, Словакия, Туркия, Хитой давлатларининг етакчи олий таълим муассасалари билан ҳозирги даврда талаб юқори бўлган таълим йўналишлари бўйича қўшма таълим дастурларини жорий қилиш режалаштирилган.

Сўнгги икки йилда университетнинг хорижий профессор-ўқитувчиларни жалб этиш кўрсаткичи ҳам анча ошди. Масалан, 2017 йилда университетда дарс берган хорижий профессор-ўқитувчилар сони 10 нафарга етмаган бўлса, бу кўрсаткич 2018 йилда 14 нафар, 2019 йилда 25 нафарга етди. 2018-2019 ўқув йилида таълим жараёнига таклиф этилган 39 нафар профессор-ўқитувчининг 10 нафари жаҳоннинг нуфузли “QS World University Rankings” мингталиқ рейтингда қайд этилган хорижий олий таълим муассасаларининг тажрибали ўқитувчи педагоглари ҳисобланади. Бу ўз навбатида университет профессор-ўқитувчиларига халқаро интеграция учун йўл очиб, уларнинг хорижий олий таълим муассасаларида ташкил этилган академик алмашинув дастурлари, лойиҳалар, ўқув курслари, семинар ва конференцияларда иштирок этишига замин яратиб бермоқда. Натижада сўнгги икки йилда университетдан 87 нафар профессор-ўқитувчи

хорижий давлатларда академик алмашинув дастурлари, лойиҳалар, ўқув курслари, семинар ва конференцияларда иштирок этиб қайтишди.

Бу даврда республика вилоятларида жойлашган университетлар ҳам халқаро ҳамкорлик борасида ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Жумладан, СамДУ Польшанинг Познань, Варшава, Вроцлав университетлари, шунингдек, Болгариянинг София, Чехиянинг Кардов, Венгриянинг Будапешт ҳамда Германиянинг Гейдельберг ва Дрезден университетлари билан шартнома тузиб, кенг қамровли ҳамкорликни йўлга қўйди.

Халқаро ҳамкорликда амалга оширилган ишлар университетларнинг моддий-техник ва ўқув-методик базасини мустаҳкамлашда айниқса ўзининг салмоғи ва салоҳияти билан ажралиб турди.

Бу борада Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган бир қатор элчихоналар ҳам ўз ҳиссасини қўшиб, республикаимиз ОўЮларига, жумладан университетларга беғараз ёрдамини кўрсатиб келдилар. Масалан, Германия ва Япония элчихоналари ЎзДЖТУга бир қанча ўқув-услубий адабиётлар ва техник воситаларни тақдим этишди. Шунингдек, Испания элчиси ва Гранада университетининг профессори Рафаэль Гусман университетга ташриф буюриб, испан тили марказига видеоаппаратлар ва бир қанча китоблар ҳадя этди. ТерДУда Тошкентда фаолият кўрсатаётган хорижий давлатлар элчихоналари ёрдамида француз ҳамда форс тили марказлари ташкил этилди ва жиҳозланди. Ушбу марказлар университет талабалари ва чет тилига қизиқиш билдирган профессор-ўқитувчиларга хизмат кўрсата бошлади.

Шу билан бирга, республикаимизда фаолият кўрсатаётган хорижнинг етакчи фирма ва компаниялари ўқув юртлари моддий-техник базасининг ривожига салмоқли ҳисса қўшиб бордилар. Жумладан, ТДТУда Германиянинг "Siemens" фирмаси ёрдамида замонавий компьютерлар билан жиҳозланган иккита ўқув-техника маркази очилишида, ТДИУнинг магистратурасида Жанубий Кореянинг "Tashcom" фирмаси кўмагида Интернет тизими билан боғланган ва "Pentium" туридаги компьютерлар билан жиҳозланган маҳаллий тармоқ синфлари ташкил этилишида ҳам ушбу жараёнларни кузатиш мумкин.

Шундай қилиб, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида деярли барча давлатлар билан алоқалар ўрнатди, энг обрўли ва нуфузли халқаро ташкилотлар, иқтисодий ва молиявий, нодавлат ва ноҳукумат тузилмалари билан яқин ҳамкорликни йўлга қўйди. Бу алоқалар, ўз навбатида, республикаимиз олий таълими, хусусан университет таълимининг ривожланишига ижобий таъсир қилди.

Ўзбекистонда университет таълимининг ислоҳ қилиниши бир қатор муаммоларни ҳал қилиш имконини берди. Жумладан, ташқи алоқаларнинг кенгайиши, хорижий инвестициялар, таълим грантлари салмоғининг ортиши ҳисобига профессор-ўқитувчилар, талабалар халқаро форумлар, танловлар, олимпиадаларда муваффақиятли иштирок этиб келдилар. Республикаимиз университетларининг АҚШ, Германия, Буюк Британия, Франция, Япония, Корея, Россия ва бошқа ривожланган мамлакатларнинг университетлари билан ҳамкорлик қилаётгани илм-фан, технологиялар ва таълимни ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Ўқитувчи ва мураббийлар – янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суянчимиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқидан. www.uza.uz.

2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. [www. press-service. uz](http://www.press-service.uz).
3. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳолати. 2018. Тошкент. 2019 йил.
4. Қобулов В., Ҳошимхўжаев Ш. Ахборотлаштирилган жамият сари // Халқ сўзи. – 2000. – 2 июн.
5. Холбоев С. ва бошқ. ТошДУ – илм ва маърифат маскани. – Т., 1995. – Б. 205.
6. ЎзР ОЎМТВА, 2653-фонд, 1-рўйхат, 6474-иш, 81-варақ.
7. www.edu.uz сайти маълумотлари асосида ёритилган.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН МУСИҚА МАДАНИЯТИ ВА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР ВА УНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ

Муртазова Саҳодат Бўриевна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
(Иқтисодиёт ва педагогика университети)

Акбарова Нигора Аъзамхоновна
ўқитувчи
(Тошкент ахборот технологиялари университети Фарғона филиали)

Истиқлол йилларида ўзбек миллати бой мусиқий меросини сақлаш ҳамда мусиқа маданияти ва таълимини юксалтириш учун тўлиқ шаклланган ҳуқуқий асослар ишлаб чиқиш мақсадида кўплаб ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Дастлаб маданият ва санъат ходимларининг эркин ижод қилишлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш, уларни моддий қўллаб-қувватлашга доир Президент фармони чиқарилди. Ижодкорларни ижтимоий ҳимоялаш, ижодий уюшмаларнинг моддий-техникавий ва молиявий базасини мустаҳкамлаш учун Ўзбекистон ижодкорлари жамғармаси тузилди.

Мамлакатимиз аҳолисининг катта қисмини ёшлар ташкил этиши ислоҳотлар таркибига алоҳида ёндашувни талаб этади. Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмунини тубдан ўзгартириш истиқлолнинг илк кунларидан долзарб тус олди. Юртимизда собиқ иттифоқ давлатлари ичида биринчилардан бўлиб, 1992 йил “Таълим тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Асосий урғу миллат маънавий қиёфасини асраш, жамиятда соғлом тарбиявий муҳитни қарор топтириш, униб-ўсиб келаётган ёш авлодни ҳам ақлан, ҳам маънан, ҳам жисмонан баркамол этиб тарбиялашга берилди. Бу жараёнда мусиқа ва санъат тарбиясининг ўрни ва ролини юксак эканлигини тўғри англаган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тасарруфидаги болалар мусиқа ва санъат мактаблари “таълим муассасалари” рўйхатига киритилди.

Шу ўринда болалар мусиқа ва санъат мактаблари муассасаларига ҳуқуқий таъриф бериб ўтишни лозим топдик. Болалар мусиқа санъат мактаблари – бошланғич мусиқа таълимини берувчи махсус ўқув юртлари, мусиқа мактабларига асосан умумтаълим мактабларида ўқийдиган истеъдодли болалар ва ўсмирлар қабул қилинади. Болалар мусиқа ва санъат мактаблари Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликларининг қарори билан ташкил этилади. Болалар мусиқа ва санъат мактаби ўқувчиларининг қизиқишлари ва эҳтиёжларига кўра, уларнинг ижодий имкониятларини янада ривожлантиришга йўналтирилган мусиқа (фортепиано, торли чолғулар, эстрада чолғу ижрочилиги, халқ чолғулари, дамли ва зарбли чолғулар, анъанавий чолғу ижрочилиги, анъанавий хонандалик, академик хонандалик, эстрада хонандалиги) ва санъат (хореография, театр санъати, тасвирий ва амалий санъат) йўналишларида фаолиятини амалга оширади. Болалар мусиқа ва санъат мактабида

Ўқувчиларга таълим бериш якка тартибда ёки бир хил ёшдаги ва турли ёшдаги болалар гуруҳларида уларнинг қизиқишларига кўра бир ёхуд бир неча таълим йўналишлари бўйича амалга оширилади. Болалар мусиқа ва санъат мактаби раҳбарияти ҳар йили июнь-август ойларида ўқишга қабул қилиш ишларини ташкил этади. Ўқувчилар болалар мусиқа ва санъат мактабига Маданият вазирлиги томонидан белгиланадиган қабул квоталари доирасида ўқишга қабул қилинади. Қабул квоталари болалар мусиқа ва санъат мактабининг қуввати, моддий-техника базаси, кадрлар билан таъминланганлик даражаси, таълим йўналишлари бўйича талаб ва эҳтиёжларни инобатга олган ҳолда шакллантирилади. Ўқиш муддати 5 йил (халқ, урма ва пуфлама чолғулари бўлимларида) ва 7 йил (Европа чолғу асбоблари бўлимида)ни ташкил этади [9].

1997 йил 1 январдан эътиборан Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тизимидаги болалар мусиқа ва санъат мактаблари ўқитувчиларига қатор имтиёзлар белгиланди [5; Б.60-63]. Иқтидорли ёшларнинг жаҳон андозаларига мос равишда таълим олишлари билан бир қаторда миллий анъаналарни чуқур ўрганиши, ўзлаштириши учун махсус ўқув дастурлар ишлаб чиқилди. Ўқув юртларини юқори сифатли чолғу созлари ва зарур замонавий техник воситалар билан бойитиш, истеъдодли ёшларни санъат соҳасидаги халқаро ва республика миқёсидаги кўрик-танловлар ва бошқа анжуманларда иштирок этишларини таъминлаш, шунингдек, мамлакатимизда бундай тадбирларни мунтазам ўтказиб бориш вазифалари белгиланди [5; Б.60-63].

Таълим тизими тараққиётида жаҳон андозаларини ўрганган ҳолда 1997 йил Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни янгитдан қабул қилинди [7]. Шунингдек, мамлакатимизда илк маротаба, жаҳонда АҚШдан сўнг иккинчи бўлиб “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ишлаб чиқилди [6]. Мазкур Қонунларда таълим ва тарбияга миллий ҳамда умуминсоний қадриятларнинг сингдириши, таълим ва тарбиянинг инсонпарварлик, демократик хусусиятга эга бўлиши асосий вазифа сифатида қўйилди. Мусиқий таълим миллий таълим тизимининг таркибий қисми ўлароқ бу вазифаларни бажариш мусиқа ва санъат таълими зиммасига тушди.

Камол топиб келаётган ёш авлодни миллий ва жаҳон мусиқа санъати намуналаридан кенг фойдаланиши уларнинг истеъдодини ҳар томонлама камол топтириш ва маданий савиясини юксалтиришда муҳим ўрин тутди. Бу борада бошланғич мусиқий таълим тизимини тубдан янгилаш, болалар мусиқа ва санъат мактабларини замонавий кўринишда янгилаш, уларни юқори малакали педагог кадрлар ва мутахассислар билан таъминлаш мақсадида бир қатор ислохотлар ўтказилди. Жумладан, болалар мусиқа ва санъат мактаблари, шунингдек, Р.Глиэр номидаги ва В.А.Успенский номидаги республика ихтисослаштирилган мусиқа академик лицейлари Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ихтиёрига ўтказилди [5; Б.60-63]. Бундан кўриниб турибдики, 1991-1997-йилларда болалар мусиқа ва санъат мактаблари Маданият ва спорт ишлари вазирлиги таркибида бўлган бўлса, 1997 йилдан халқ таълими вазирлигига ўтказилган.

Мамлакатимизда мусиқий ва санъат таълимини ривожлантириш учун давлат ва ҳукумат томонидан бир қанча норматив ҳужжатлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 7 январдаги Ф-2908-сонли фармойишига биноан тузилган “Болалар мусиқа ва санъат мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада яхшилаш бўйича 2009-2014 йилларга мўлжалланган Давлат дастури” тасдиқланди. Унга биноан Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги зиммасига бошланғич мусиқий таълимни ташкил этиш ва болалар мусиқа ва санъат мактабларида таълим тизимини такомиллаштириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш топширилди [1]. 2014 йилга қадар республика миқёсида дастур доирасида 278 та болалар мусиқа ва санъат мактабида қурилиш-таъмирлаш ишлари бажарилди. Шу жумладан, 136 та мактаб янгидан барпо этилиб, 142 тасида капитал

реконструкция ишлари амалга оширилди. Улар 137 миллиард сўмлик musiqa asboblari, ovoz kuchaytirgich, mebel va zamonaviy uskunalar bilan jikhozlandi. Bolalar musiqa va san'at maktablari yaratilgan zamonaviy sharoitlar natijasida ularga uquvchilarning qamrovi avvalgiga nisbatan 1,5 barobar ortdi. 2008 yilda bolalar musiqa va san'at maktablari mamakat buyicha 38034 uquvchi ta'lim olgan bulsa, 2015 yilda bu kursatkich 49 foizga oshib, qariyb 55 mingni tashkil etdi. Mazkur maktablarda 9622 pedagog uz mahoratini navqiron avlodga urgatiб, uquvchilar mahoratini oshirishda xizmat qildi[10].

Bolalar musiqa va san'at maktablarini qurish va hududiy jihatdan maqbul joylashtirish buyicha boshlangan ishlarни mantiqiy davom ettirish, usib kelaётган ёш avlodning umumiy urta ta'limi va ularni har tomonlama ma'naviy-aхлоqiy tarbiyalashning bir-biriga boglangan jahlit tizimini shakllantirish, bolalarning ijodiy salohiyatini yanada keng ochib berish, musiqa va san'atning boshqa turlarini chuqurroq tushunishi hamda ularga nisbatan mexr-muxabbat uyg'otish, musiqa va tasviriy san'at soxalariда жахон буюк меросини urганиб билишлари учун шарт-шaroitlar yaratish maqsadida 2015 yil 20 noyabrda "Bolalar musiqa va san'at maktablari faoliyatini yanada takomillashtirish buyicha 2016-2020-yillarга mўljallangan davlat dasturi tўgrisida" gi PQ-2435-sonli Qaror қабул қилинди. Mazkur Qarorning қабул қилиниши yurtimizda musiqa ta'limi soxasida olib borilаётган islohotlarning mantiqiy davomi buldi.

Ushbu dasturni amalga oshirish jaraёnida musiqa maktablarining davlatdagi huquqiy maqomini yanada takomillashtirish, ularning faoliyatida aniq tartiblarni yulga quyish maqsadida 2016 yil 5 may kuni Vazirlar Maqkamasining 144-sonli Qarori bilan "Bolalar musiqa va san'at maktablari tўgrisidaги Низом" tasdiqlandi [4].

Ўзбекистонда 2017 yildan sunг ruy bergan uzgariшlar bolalar musiqa va san'at maktablari tizimi taraqqietida yangi qadam bulib xizmat qiluvchi yangilaniшlar учун asos buladigan huquqiy hujjatlarning қабул қилинишига imkon yaratdi. Dastavval 2017 yil 7 fevralda "Ўзбекистон Республикасини yanada rivojlandirish buyicha Xarakatlar strategiyasi tўgrisidaги" PF-4947-sonli Farmon қабул қилинди. 2017 yil 15 fevralдаги "Madaniyat va sport soxasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari tўgrisida"gi PF-4956-sonli Farmon, 2017 yil 17 fevralдаги "Ўзбекистон Республикаси madaniyat vazirligi faoliyatini tashkil etish tўgrisida"gi PQ-2778-sonli Qarorga muvofiq bolalar musiqa va san'at maktablari Madaniyat vazirligi tizimiga utkazildi [8]. 2017 yil 31 mayda "Madaniyat va san'at soxasini yanada rivojlandirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar tўgrisida"gi PQ-3022-sonli Qaror, 2017 yil 16 oktyabrda "Madaniyat va san'atni rivojlandirish jamgarmasini tashkil etish хақида"gi PQ-3325-sonli Qaror, 2017 yil 18 oktyabrda "Ўзбекистон Республикаси madaniyat vazirligining moddiy-tehnika bazasini mustahkamlash tўgrisida"gi PQ-3337-sonli Qarorlar ushu yunaliшdagi ishlar samaradorligini yanada oshirdi.

2019 yil 14 mayda қабул қилинган "Bahshichilik san'atini yanada rivojlandirish chora-tadbirlari tўgrisida"gi PQ-4320-sonli Qarorga kura bolalar musiqa va san'at maktablariда ta'lim beriladigan yunaliшlar soni bittaga kupaйdi va bahshichilik yunaliши tashkil etildi [3]. Olib borilаётган islohotlar mazmuni musiqa va madaniyat soxasining moddiy-tehnika bazasini shakllantirish, musiqa maktablarini rekonstruktsiya qilish, yangilarini qurish va zamonaviy kurinishda jikhozlashdan tortib musiqa ta'limini mалаkali кадрлар bilan ta'minlash, ularni moddiy raғbatlantirish kabi barcha yunaliшlarни qamrab oldi. 2019 yil 30 sentyabrda "Bolalar musiqa va san'at maktablari raхbar va uqituvchi, konsertмейстрлари meхnatiga хақ tulaш va ularni

рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-4468-сонли Қарор айнан юқоридаги фикримизга исботдир.

Маданият соҳасида 2020 йил 26 май куни бирваракайига иккита янги ҳужжат чиқарилди. Булар “Ўзбекистон Республикаси маданият вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4730-сонли Қарор ва “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6000-сонли Фармон эди. 2022 йил 2 февралда “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-112-сонли Қарори эса яқин кунлардаги энг янги ислохотларнинг мисолидир.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда мусиқа маданияти ва таълимини ривожлантириш борасида жуда катта ижобий ўзгаришлар амалга оширилди. Дарҳақиқат, ҳар қандай жамият ҳаётида рўй бераётган ижтимоий муносабатларни уларнинг ҳуқуқий асосларини яратмасдан ривожлантириш мумкин эмас. Мустақиллик туфайли жамиятни тараққий эттиришнинг халқона йўли танланди, унда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, қонун ва адолат устуворлигини таъминлашга имконият пайдо бўлди. Жамиятимизда теран маънавий хислатларни қарор топтириш, халқимизни, жумладан, ёшларни умумбашарий қадриятларга ҳурмат, мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида вояга етказиш юртимизда амалга оширилаётган барча ислохотларнинг омили бўлди. Албатта, жамият тараққиёти узлуксиз жараён. Шунинг учун бу соҳадаги ҳуқуқий ҳужжатларни доимий тарзда янгилаб, такомиллаштириб бориш ва уларни ижтимоий ҳаётда самарали қўлланилишига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Истиқлолнинг дастлабки кунларидан ижод аҳлини ижтимоий ҳимоя қилиш, уларнинг меҳнатини рағбатлантиришга алоҳида эътибор қаратилди ҳамда ушбу жараён сўнгги йилларда янада жадаллашди. Айниқса, халқнинг маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутувчи барча соҳалар қатори мусиқа маданиятини ривожлантириш ҳам давлат ҳимоясига олинди.

Шунингдек, келажак эгалари бўлган ёшларга оид кадрлар тайёрлаш масаласи ҳам давлат даражасига кўтарилди. Ўзбекистонда собиқ иттифоқ давлатлари ичида биринчилардан бўлиб, “Таълим тўғрисида”ги Қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинди. Юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг Миллий тизими яратилди. Таълим тизимининг асосий бўлагидан бири бўлган болалар мусиқа ва санъат мактабларининг фаолиятини янада яхшилаш бўйича Давлат дастурлари тасдиқланди. Айниқса, маданият ва санъатни ривожлантириш йўналишида қабул қилинган кўплаб ҳуқуқий ҳужжатлар мусиқий таълимнинг мунтазам тараққиёти учун хизмат қилмоқда. Бу ислохотларни ҳаётга татбиқ этиш бўйича маҳаллий бошқарув тизимлари томонидан фаол ишлар олиб борилмоқда. Барча вилоятлар қатори вилоятларида мазкур ислохотлар натижаси ўзининг ижобий бўйини кўрсатмоқда. Республикамиз истеъдодларининг жаҳон ва республика мусиқа танловларидаги юқори натижалари, мусиқа ва санъат мактаблари ютуқлари ана шу тизимли янгиланишларнинг ёрқин тимсолидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Bolalar musiqa va san'at maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va ularning faoliyatini yanada yaxshilash bo'yicha 2009—2014 yillarga mo'ljallangan davlat dasturi to'g'risida. PQ-910-son. Toshkent, 2008-yil 8-iyul.
2. Bolalar musiqa va san'at maktablari faoliyatini yanada такомиллаштириш бўйича 2016-2020 йилларга мўлжалланган давлат дастури тўғрисида. PQ-2435-son. Тошкент, 2015 йил 20 ноябрь.
3. Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. PQ-4320-сон. – Тошкент, 2019 yil 14 май.

4. Вазирлар Маҳкамасининг Қарори “Болалар мусиқа ва санъат мактаблари тўғрисидаги Низом” PQ-144-сон. – Тошкент, 2016-йил 5 май.

5. Ирзаев Б. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда мусиқа маданиятининг ривожланиши. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б.60-61-63.

6. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 27.08.1997 йилги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 1997-йил 9-сон.

7. “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 27.08.1997 й. 464-I сон Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 1997-йил 9-сон

8. Ўзбекистон Республикаси маданият вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида. PQ-2778-сонли Қарор. – Тошкент, 2017 йил 17 февраль.

9. <https://advice.uz/oz/document/1764>

10. http://dd.gov.uz/uz/pages/musiq_a_maktabi

TURKISTONDA MODERNIZMNING VUJUDGA KELISHI VA BOSQICHMA-BOSQICH RIVOJLANISHI: TARIXIY NUQTAI NAZAR

Qodirova M.M

**tarix fanlari nomzodi, dotsent
(Qarshi davlat universiteti)**

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada Turkistonda modernizmning paydo bo'lishi va bosqichma-bosqich rivojlanishi chuqur o'rganiladi. Markaziy Osiyo mintaqasi bo'lgan Turkiston zamonaviy g'oyalar, texnologik taraqqiyot va o'zgaruvchan ijtimoiy dinamika ta'sirida o'zgarishlar davrini boshidan kechirdi. Tarixiy manbalar va ilmiy izlanishlarga tayangan holda ushbu maqola Turkistondagi modernistik harakatlarning rivojlanishini kuzatib, ularning fikriy, madaniy va ijtimoiy-siyosiy jihatlarini o'rganadi. Unda asosiy shaxslarning hissasi, global tendentsiyalarning ta'siri va zamonaviylikka intilishda duch keladigan muammolar yoritilgan. Maqolada Turkiston modernistik taraqqiyotining murakkabliklari va nozik jihatlari yoritib berilgan, uning global modernizatsiyaning keng kontekstidagi ahamiyati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Turkiston, Modernizm, Fikriy harakatlar, Madaniy o'zgarishlar, Ijtimoiy-siyosiy dinamika.

Kirish. Bu bo'limda modernizm tushunchasi va uning Turkiston sharoitidagi ahamiyati bilan tanishtiriladi. U maqolaning maqsadlari va tuzilishini belgilaydi, mintaqada modernizmning paydo bo'lishi va bosqichma-bosqich rivojlanishi haqida tushuncha berish uchun tarixiy istiqbolga urg'u beradi.

Tarixiy ma'lumotlar: XIX asr oxirlarida Turkiston

Bu bo'limda XIX asr oxirlarida Turkistonning qisqacha tarixiy ma'lumotlari berilgan, mintaqaning ijtimoiy-siyosiy manzarasi, iqtisodiy sharoiti va madaniy an'analari yoritilgan. U keyingi o'n yilliklarda modernistik harakatlarning paydo bo'lishi uchun zamin yaratadi.

Dastlabki intellektual ta'sirlar: G'arb bilan uchrashuvlar

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonning G'arb bilan to'qnashuvi uning intellektual manzarasiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu bo'limda Yevropa va Rossiyadan kelgan intellektual ta'sirlar, jumladan, ma'rifatparvarlik g'oyalari, ilmiy yutuqlar va G'arb ta'lim modellari tarqalishi ko'rib chiqiladi. Unda bu ta'sirlar Turkistonda modernistik fikrning vujudga kelishiga qanday zamin yaratgani haqida so'z boradi.

Asosiy shaxslar va intellektual harakatlar

Bu bo'limda Turkistonning modernistik taraqqiyotiga asosiy arboblarning va ziyolilarning harakatining hissasi o'rganiladi. Unda modernistik nutqni shakllantirishda hal qiluvchi rol

o'ynagan nufuzli mutafakkirlar, yozuvchilar va islohotchilarning g'oyalari va asarlari yoritilgan. Abay Kunanboyev, Ismoil Gasprinskiy, Sadridin Ayniy kabi siymolarning ta'siri o'rganiladi.

Madaniy o'zgarishlar va badiiy ifoda

Turkistondagi modernizm faqat fikriy harakatlar bilan cheklanmadi; u madaniy o'zgarishlar va badiiy ifodani ham qamrab oldi. Bu bo'limda Turkistonda modernistik adabiyot, tasviriy san'at, musiqa va teatrning paydo bo'lishi haqida so'z boradi. U san'atkorlar va madaniyat arboblarning yangi shakllarni qanday qabul qilgani, uslublari bilan tajriba o'tkazganligi va an'anaviy me'yorlarga qanday qarshi chiqqani o'rganiladi.

Ijtimoiy-siyosiy dinamika va modernistik islohotlar

Turkistonda modernizmga intilish ijtimoiy-siyosiy dinamika va islohotchilik harakatlari bilan uzviy bog'liq edi. Ushbu bo'lim ta'lim, huquqiy tizimlar, gender rollari va ijtimoiy institutlarni modernizatsiya qilish bo'yicha sa'y-harakatlarni ko'rib chiqadi. Unda modernistik islohotlarni amalga oshirishda duch keladigan muammolar va an'analar va taraqqiyot o'rtasidagi ziddiyatlar muhokama qilinadi.

Global ta'sirlar va mahalliy moslashuvlar

Turkistonning modernistik taraqqiyoti o'ziga xos madaniy o'ziga xosligini saqlab qolgan holda jahon tendentsiyalari ta'sirida bo'ldi. Ushbu bo'lim Turkiston modernizmi va kengroq global modernizatsiya jarayonlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganadi. Unda Turkistonning o'ziga xos tarixiy, madaniy va geosiyosiy kontekstida modernistik g'oyalarni moslashtirish va talqin qilish usullari ko'rib chiqiladi.

Qiyinchiliklar va qarshilik

Turkistonda modernizmga intilish qiyinchilik va qarshiliklardan xoli emas edi. Ushbu bo'limda modernist mutafakkirlar va islohotchilar duch keladigan to'siqlar, jumladan, siyosiy repressiya, madaniy konservatizm va an'anaviy institutlarning qarshiliklari muhokama qilinadi. Bu qarama-qarshiliklarda modernistik g'oyalarning mustahkamligi va qat'iyatligini ta'kidlaydi.

Meros va zamonaviy mulohazalar

Turkistondagi modernizm merosi hozirgi jamiyatda aks-sado berishda davom etmoqda. Ushbu bo'limda modernistik harakatlarning mintaqaning intellektual, madaniy va ijtimoiy-siyosiy manzarasiga doimiy ta'siri ko'rib chiqiladi. Unda modernistik g'oyalar va qadriyatlarining bugungi kunda ham dolzarbligi va Turkiston jamiyatini shakllantirishda davom etishi yo'llari muhokama qilinadi.

Albatta! Turkistonda modernizmning paydo bo'lishi va bosqichma-bosqich rivojlanishiga turli omillar, jumladan, G'arb bilan intellektual to'qnashuvlar, madaniy o'zgarishlar, ijtimoiy-siyosiy dinamika, global ta'sirlar ta'sir ko'rsatdi. Tushunishingizni chuqurlashtirish uchun bir nechta qo'shimcha fikrlar mavjud:

Intellektual uchrashuvlar va almashinuv

Turkiston ziyolilari Yevropa falsafasi, adabiyoti va ilm-fan yutuqlari bilan shug'ullanib, G'arbdan ilm olishga faol intildilar. Ular G'arb asarlarini mahalliy tillarga tarjima qilib, moslashtirib, intellektual munozaralarni keltirib chiqardi va yangi g'oyalarni kiritdi. Turkiston va G'arb o'rtasidagi fikr almashuvi modernistik fikrni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi.

Modernistik adabiyot va she'riyat

Adabiyot va she'riyat Turkistonda modernistik g'oyalarni ifodalovchi qudratli vositaga aylandi. Sadridin Ayniy, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi yozuvchilar ong oqimidagi hikoya qilish, ramziylik, eksperimental shakllar kabi modernistik uslublarni o'zlashtirdilar. Ular an'anaviy adabiy me'yorlarga qarshi chiqqan holda individuallik, ijtimoiy islohotlar va madaniy o'ziga xoslik mavzularini o'rgandilar.

Ta'lim islohotlari va modernizatsiyasi

Modernist mutafakkirlar jamiyatni o'zgartirishda ta'limning muhimligini tan oldilar. Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, an'anaviy fanlar bilan bir qatorda ilmiy-texnikaviy fanlarni ham joriy etish bo'yicha ishlar olib borildi. Modernist pedagoglar o'quvchilarda tanqidiy fikrlash,

ijodkorlik va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni maqsad qilganlar, zamonaviy zamon talablariga javob beradigan har tomonlama ta'lim olish zarurligini ta'kidlaganlar.

Ayollar huquqlari va gender tengligi

Turkistondagi modernizm ayollar huquqlari va gender tengligi masalalariga ham murojaat qildi. Modernist mutafakkirlar ayollarning bilim olishi, ijtimoiy ishtiroki va imkoniyatlarini kengaytirish tarafdori edi. Ular an'anaviy gender rollariga qarshi chiqdilar va ayollar uchun ta'lim, ish va jamoat hayotida teng imkoniyatlarni targ'ib qildilar. Turkistonda xotin-qizlar huquqlarini himoya qilishda modernizm harakati katta rol o'ynadi.

Arxitektura va shaharsozlik

Turkistonda arxitektura va shahar qurilishiga modernistik g'oyalar ta'sir ko'rsatdi. Viloyatda funktsional dizaynlari, soddaligi va mahalliy arxitektura elementlarini birlashtirish bilan ajralib turadigan modernistik binolar qurilishiga guvoh bo'ldi. Shaharsozlik modernizm va taraqqiyot g'oyalarini aks ettiruvchi yanada samarali va uyushgan shaharlarni yaratishga qaratilgan.

Siyosiy harakatlar va milliy o'ziga xoslik

Turkistondagi modernistik harakatlar siyosiy intilishlar va milliy o'zlikni anglash izlanishlari bilan chambarchas bog'liq edi. Ziyolilar va faollar zamonaviy tamoyillarga amal qilgan holda mintaqaning madaniy merosi, tillari va an'alarini tiklash va targ'ib qilishga intildi. Turkistonda milliy ongning shakllanishi va o'z taqdirini o'zi belgilash uchun kurashda modernizm harakati hal qiluvchi rol o'ynadi.

Qiyinchiliklar va tanqidlar

Turkistondagi modernizm harakati turli tomonlarning qiyinchiliklari va tanqidlariga duch keldi. An'anaviylar modernistik g'oyalarni madaniy va diniy qadriyatlarga tahdid sifatida tanqid qilgan bo'lsa, imperatorlik kuchlari millatchilik va modernistik harakatlarni bostirishga harakat qilgan. An'ana va zamonaviylik o'rtasidagi keskinlik, shuningdek, modernistik islohotlarni amalga oshirishning murakkabligi jiddiy muammolarni keltirib chiqardi.

Zamonaviy dolzarblik va meros

Turkistondagi modernizm merosi hozirgi jamiyatni shakllantirishda davom etmoqda. Taraqqiyot, ta'lim va madaniy tiklanishning modernistik g'oyalari ta'sirchanligicha qolmoqda. Turkiston modernizmining intellektual va madaniy merosi zamonaviy ijodkorlar, yozuvchilar va mutafakkirlar uchun ilhom va tafakkur manbai bo'lib xizmat qiladi.

Turkistonda modernizmning paydo bo'lishi va bosqichma-bosqich rivojlanishini o'rganish orqali biz mintaqadagi intellektual, madaniy va ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar haqida tushunchaga ega bo'lamiz. Bu bizga madaniy o'zgarishlarning murakkabligini, global ta'sirlar dinamikasini va jamiyatlarni shakllantirishda modernistik g'oyalarning mustahkamligini tushunishga yordam beradi.

Xulosa. Turkistonda modernizmning vujudga kelishi va bosqichma-bosqich rivojlanishi murakkab va serqirra tarixiy jarayonni aks ettiradi. Mintaqaning G'arb bilan to'qnashuvi, asosiy shaxslarning hissi, madaniy o'zgarishlar va ijtimoiy-siyosiy dinamika muhim rol o'ynadi. Turkistonning modernistik rivojlanishini tushunish global modernizatsiya va madaniy o'zgarishlarning murakkabliklarini kengroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullaev, Alimardon Khaydaraliyevich. "CONTEMPORARY TRENDS AND INNOVATIONS IN SCULPTURE IN UZBEKISTAN: EXPLORING THE INTERSECTION OF TRADITION AND MODERNITY." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 11.11 (2023): 448-450.

2. Abdullaev, Alimardon Khaydaraliyevich. "THE NAVIRON PATH OF CRAFTS TODAY AND ITS ROLE IN YOUTH MATURATION." American Journal of Pedagogical and Educational Research 9 (2023): 13-15.

3. Abdullaev, Alimardon Khaydaraliyevich. "ISSUES OF AWAKENING THE INCENTIVE OF YOUNG PEOPLE TO CRAFTS." E Conference Zone. 2023.

4. Abdullaev, Alimardon Khaydaraliyevich. "THE ISSUE OF EDUCATING YOUNG PEOPLE IN THE SPIRIT OF CRAFTS." American Journal of Pedagogical and Educational Research 9 (2023): 16-19.

5. Abdullaev, Alimardon Khaydaraliyevich. "ROLE OF CRAFT TRADITIONS IN YOUTH LIFE." E Conference Zone. 2023.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI QARASHLARIDA HUQUQIY MADANIYAT BORASIDA AYRIM MULOHAZALAR

Xolnazarova D.
pedagogika fanlari doktori, dotsent
(Guliston davlat universiteti)

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar samarasi mamlakatimizda "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" da ko'rsatib o'tilgandek, "oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish" bilan ta'minlanadi [1].

Shu o'rinda sharq mutafakkirlarining huquqiy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik jihatlarini borasidagi qarashlarini tahlil etamiz.

Fuqarolarning huquqiy madaniyatining yuksak darajada bo'lishi huquqiy davlatning o'ziga xos xususiyatidir. Shu bilan birga huquqiy madaniyat saviyasi qabul qilingan qonunlar soni bilan emas, balki ushbu qonunlarning barcha darajalarda ijro etilishi bilan belgilanadi. Ushbu muhim ishda barcha fuqarolarda qonunlarga va normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir. Zero, huquqiy normalar fuqarolar ongiga singgan va ular amal qilgan taqdirdagina yashaydi va ruyobga chiqadi. Mazkur yo'nalishda olib borilayotgan islohotlar albatta, xalqimiz manfaatlari uchun ularning farovon hayoti va biz yoshlarning kelajagimiz uchun xizmat qilmoqda. Islohotlarning mazmun-mohiyatini keng jamoatchilikka ochiq-oydin yetkazib berish, bularni xalqimiz ongiga singdirish masalasi muhim vazifa hisoblanadi. Respublikamizning bosib o'tgan mustaqil taraqqiyot yo'li va oldimizda turgan vazifalarning ma'no-mohiyati hamda ahamiyati haqida gapirilganda, bugungi kunda faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish natijasida iqtisodiyotimizni barqaror rivojlanishi, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy-gumanitar sohalarini izchil rivojlanib borayotganligini ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda, huquqiy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik jihatlarini bo'yicha olimlar tomonidan turli yondashuvlar ilgari surilgan.

Adolatli va huquqiy jamiyat barpo etish to'g'risida Markaziy Osiyo tadqiqotchilari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda asosan Sharq uyg'onish davri tadqiqotchilari davlat boshqaruvi, jamiyatda inson huquqlari masalasi, davlat boshlig'i va xizmatchilarining faoliyat tasniflari, ularning fuqaro oldidagi burch va vazifalarining nazariy jihatlarini haqidagi g'oyalar Yusuf Xos Hojib, Nizomulmulk, Amir Temur, Alisher Navoiy va buyuk bobokalonlarimiz, qomusiy olimlar Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino kabi mutafakkirlarning ijodida keng tahlil qilingan.

Abu Nasr Al-Farobiy (870-950)ning "Fozil odamlar shahri", "Davlat arbobining aforizmlari" asarlarida sharqona siyosiy-huquqiy va ijtimoiy fikr tarixida ijtimoiy tizim, siyosat, davlat va hokimiyat haqidagi qarashlar nazariy asoslangan. Abu Nasr Forobiyning fikricha, huquq normalari, ular bajarilishining shartligi va majburiyligi komil insonlar ongining bir qismi bo'lishi kerak, shuning uchun huquq ma'naviy hodisa hisoblanadi [2].

Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037) fikricha ijtimoiy munosabatlar odamlar o'rtasidagi tafovut va tengsizlik natijasidir deb qaraydi. Ibn Sino "iqtisodiy va ijtimoiy hamda shaxsiy xususiyatlarga ko'ra tengsizlik – inson ijtimoiy faolligi sababi hisoblanadi" deb ta'kidlaydi. Ideal davlat qurish esa jamiyat aholisining ma'naviy-axloqiy ravnaqi bilan bog'liq. Uning ta'kidlashicha, ma'naviy axloqiy qadriyatlarining yuksak qadrlanishi nafaqat har tomonlama farovonlikni, balki jamiyatda adolat va barqarorlikni ham ta'minlaydi [3].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida davlatni boshqarish qoidalari va jamiyatda siyosiy-axloqiy munosabatlarni qaror toptirishga e'tibor qaratgan. "Davlat boshqaruvi va xizmatini tashkil etish turlarini hamda shu darajalarga muvofiq sifatlarini tasniflaydi. Jumladan, shohlikka da'vogarlar onadan ajib bir iste'dod bilan tug'iladilar va ular darhol yaxshi-yomonni ajratish qudratiga ega bo'ladilar. Bundaylarga Xudo idrok, farosat va yumshoq bir ko'ngil ato etadi, qolaversa yaxshi ish yuritish uquvi bilan ham siylaydi" [4] deya ta'kidlagan.

Nizomulmulkning "Siyosatnoma" asarida "amaldorlarni axloqiy fazilatlariga qarab tanlash, adolat va insofni oyoq osti qiladigan kishilarni davlat ishlariga aralashtirmaslikni, davlatni boshqarishda kengash bilan olib borish, faoliyatlarni muntazam nazorat qilish, itoat, ijro va sifatleri to'g'risidagi qarashlari bilan ahamiyatlidir" degan qarashlarida ularning davlat boshqaruvining adolatli tartibotlariga e'tibor berganligidan dalolatdir.

Sohibqiron Amir Temurning quyidagi fikrlari hozirgi zamon bilan hamnafasdir. Sohibqiron Amur Temur fikricha, davlat boshqaruvida eng muhim qonuniyat – qonun ustuvorligi. "Qat'iy tartib va qonunlarga amal qilishim baxt-saodatim kaliti bo'ldi". Bosh qonunlar sifatida diniy ahkomlarni va ular asosida yozilgan fikrlarni bilgan. Buning barchasi buyuk Temur adolatli va fozil boshqaruvga alohida e'tibor qaratganligini ko'rsatib turibdi.

Alisher Navoiy ideal ijtimoiy-iqtisodiy tuzum haqidagi qarashlariga o'zining "Saddi Iskandariy", "Mahbub ul qulub", "Payg'ambarlar va donolar tarixi" kabi asarlarida alohida to'xtalgan. Ijtimoiy-iqtisodiy tuzum muammolarini faqat adolatli dono hukmdor boshqarayotgan va qonun ustuvor bo'lgan mamlakatda amalga oshishi mumkin. Shuning uchun, Alisher Navoiy "adolat va qonun ijtimoiy taraqqiyotning asosi hisoblanadi" deb ta'kidlaydi.

Xushfe'l fazilatli va ideal shaxs haqida mulohaza yuritar ekan: Alisher Navoiy o'ziga xos insonparvarlik nazariyasini yaratadi. Ahmad Yugnakiy «Hibat ul-haqoyiq» («Haqiqatlar sovg'asi») asarida ham o'z davrining ijtimoiy-siyosiy, diniy, axloqiy, iqtisodiy masalalar va ularni ma'lum talablar asosida tartibga solish haqidagi tavsiyalari bilan ham hozirgi davrgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Talabalar huquqiy madaniyatini rivojlantirishda axloqiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy bilimlarning ham o'rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabr PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" Farmoni. <https://lex.uz/doss/4415478>

2. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. Abu Nasr Forobiy / Tarjimonlar Abdusodiq Irisov, Mahkam Mahmudov, Urfon Otajon. Mas'ul muharrirlar M.Xayrullaev, M.Jakbarov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 320 b.

3. To'xtaev X. Boboyorov Sh. Abu Ali Ibn Sino yoshlar ta'lim – tarbiyasi to'g'risida. Alisher Navoiy nomidagi nashriyot DK. 2019 y. 100 b.

4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig: («Saodatda eltuvchi bilim»)/Yusuf Xos Hojib; [Hozirgi O'zbek tilida bayon qiluvchi va so'zboshi muallifi Boqijon To'xliyev]. — Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. — 200 b.

5. Xolnazarova, D., & Ungarova, I. (2024). YANGI O 'ZBEKISTONDA AHOLI IJTIMOYIY HIMOYASINING USTUVOR YO'NALISHLARI. Центральноазиатский журнал междисциплинарных исследований и исследований в области управления, 1(4), 45-47.

6. Xolnazarova, D., & Tangirberdiyev, S. (2021). TALABALAR HUQUQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA HUQUQIY TA'LIM-TARBIYANING ROLI. Academic research in educational sciences, 2(3), 1313-1317.

MUSTAQILLIK YILLARIDA TIBBIYOT YO'NALISHIDAGI OLIY TA'LIM MUASSASALARINING RIVOJLANISHI

Toshpo'latov Bekzod Shuxratovich
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya: Maqolada tibbiyot yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari tarmog'ining kengaytirilishi va natijalarining mintaqalar bo'yicha tahlili aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: Andijon davlat tibbiyot instituti, tibbiyot institutlari, tibbiy mutaxassisliklar, kadrlar, klinik ordinatura.

O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimida amalga oshirilgan jadal islohotlar o'z o'rnida tibbiy ta'lim tizimiga ilg'or ta'lim standartlarini joriy etish, jahon tibbiyot fani ilmiy yangiliklaridan kelib chiqib yangi-yangi yo'nalishlar bo'yicha kadrlar tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqardi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tibbiy ta'lim tizimi tarmog'i kengaytirilib borildi. Yangi davr talabidan kelib chiqib, ta'lim muassasalari faoliyati yangidan yo'lga qo'yilib, sohada tub islohotlar amalga oshirildi. O'zbekistonda ta'lim sohasidagi o'zgarishlar va sog'liqni saqlash tizimidagi modernizatsiya jarayonlari tibbiy kadrlar tayyorlash sohasida islohotlarni kun tartibiga dolzarb qilib quydi. "Ta'lim islohoti bizni demokratik o'zgarishlar, yangi jamiyat barpo etish yo'lidan dadil yetaklovchi, barchamizni harakatlantiruvchi ichki kuch bo'lmog'i zarur" [3].

O'zbekistonda jahon tajribasidan kelib chiqib, 1994 yildan oliy ta'lim muassasalariga abituriyentlarni test usulida tanlash joriy etildi [5]. Qarorga muvofiq tibbiyot institutlarida ham bu usuldan foydalanildi. Ta'lim muassasalariga qabul jarayonida test usulidan foydalanish avvalo tizimda korrupsion holatlarga chek quyishga xizmat qildi. Qolaversa, oliy ta'lim muassasalariga eng bilimli yoshlarni saralab olish imkoni yaratildi. Mustaqillik arafasida tibbiyot institutlariga tanish-bilish, pora evaziga qabul qilingan talabalarining ko'pchiligida tibbiyot sohasiga nisbatan qobiliyat yo'qligi tufayli uquvsiz vrachlar soni ko'payib, yosh vrachlar hatto oddiy elektrokardiogrammani ham tushunmaydi. Shu bois, tizimda test usuli imkoni qadar bu mavjud muammolarni bartaraf etishga xizmat qildi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatda davom etayotgan iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli yuqorida ta'kidlanganidek, qabul kvotalari va ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilar shtati qisqartirildi. Masalan, Andijon davlat tibbiyot institutida 1985-1994 yillari 6892 nafar talaba qabul qilingan bo'lsa, keyingi o'n yillik ya'ni, 1995-2004 yillarda bu ko'rsatkich 3851 nafarni tashkil etdi [4]. 1998 yildan boshlab ToshPTIda talabalar qabuli soni 410 tagacha tushirildi. 1995 yildan boshlab institutlarga talabalar qabul qilish shartnoma asosida ham olib borildi. Demak, raqamlar qiyosiy taqqoslanganda qisqarish yaqqol ko'zga tashlanadi.

Buxoro davlat tibbiyot institutida 1991 yili davolash, 1992 yili stomatologiya, 1999 yili oliy hamshiralik ishi, 2000 yili tibbiy-pedagogika yo'nalishlari ochilishi tibbiy kadrlar tayyorlash sohasida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Tibbiyot institutlari filiallari ham ochildi. 1991 yil 1 sentabrdan Nukusda Toshkent pediatriya tibbiyot institutining filiali ochilib, 200 nafar talaba qabul qilindi [1]. Nukus filiali 1995-1998 yillar davomida Qoraqalpoq davlat universiteti tarkibida bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 3 iyunida 239-sonli qaroriga muvofiq ToshPTIning Nukus filiali nomi bilan qayta tashkil etildi. Nukus filialida asosan 5 ta yo'nalishda tibbiy mutaxassislar tayyorlandi [8].

O'zbekistonda tibbiyot oliygohlari tarmog'i kengaytirib borildi. Masalan, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi va Sog'liqni saqlash vazirligining 1992 yil 28 may kunidagi 189 va 311-sonli qo'shma buyruqlari asosida Farg'ona davlat universiteti qoshida «Tibbiyot Markazi» tashkil qilindi. Markaz O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 3 iyundagi 239-qarori bilan Toshkent davlat Ikkinchi tibbiyot institutining Farg'ona filialiga aylantirildi [6].

Andijon davlat tibbiyot institutida ham talabalar qabul kvotasi va shifokor tayyorlash ko'rsatkichi o'sib, 1991-2016 yillar davomida institutda 5000 dan ziyod shifokor tayyorlab chiqarildi. 2016 yili institutning davolash fakultetida 1295 nafar, pediatriya fakultetida 1210 nafar, tibbiyot pedagogikasi fakultetida 46 nafar, oliy hamshiralik fakultetida 50 ta talaba o'qidi.

Umuman O'zbekistonda oliy ma'lumotli tibbiyot xodimlarini tayyorlash 6 ta tibbiyot oliy o'quv yurtlarida va ularning 3 ta filiallarida amalga oshirildi. 2010-2011 o'quv yili uchun ularga atigi 3525 talaba qabul qilindi (2009-2010 yillarda – 3372). Ulardan – bakalavriat uchun 2899 ta (qabul rejasi bilan 2805 ta), shu jumladan 1034 ta grant asosida va 626 ta magistratura uchun 58 ta mutaxassislik bo'yicha (760 ta qabul rejasi bilan), shu jumladan 179 ta davlat granti bo'yicha edi [2]. 6 ta tibbiyot oliy o'quv yurtlarida va 3 ta filialda professor-o'qituvchilar tarkibining umumiy soni 3111 nafar kishini tashkil etib, ulardan 371 nafari fan doktorlari, 1166 nafar fan nomzodlari edi [2].

2009 yil Buxoro davlat tibbiyot institutida jami 2114 nafar talaba tahsil olib, ularga 33 ta kafedrada faoliyat ko'rsatgan 236 nafar professor-o'qituvchi dars berdi. Ulardan 20 nafari fan doktori, 92 nafari fan nomzodi edi. 2010 yili institutda 1909 nafar talaba ta'lim olib, davolash ishi yo'nalishida 1047 nafar, stomatologiya yo'nalishida 573 nafar, tibbiy pedagogika yo'nalishida 186 nafar, oliy hamshiralik ishi yo'nalishida 103 nafar edi. Institutda boshqa viloyatlardan 461 nafar, xorijiy davlatlardan 9 nafar talaba tahsil oldi [2].

Keyingi yillardan tibbiyot institutlari moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga bir qadar e'tibor berildi. Masalan, Samarqand davlat tibbiyot institutida 2005 – 2007 o'quv yillari davrida 520 mln. so'mga 30-40 yildan beri ta'minlanmagan o'quv binolarning 80 foizi (bosh korpus, bioximiya, morfologiya, ijtimoiy gigiyena va ijtimoiy fanlar o'quv binolari va boshqalar) sifatli kapital ta'mirlandi. 126 mln. so'mga zamonaviy mebel olinib, 100 ta o'quv auditoriyasi (1200 o'rinli) va 20 ta ma'ruza zallari (1300 o'rinli) zamonaviy hamda mustahkam stol va stullar bilan jihozlandi.

Buxoro davlat tibbiyot instituti dastlab 5 ta asosiy va yordamchi binolarda faoliyatini boshladi. Institutda 3 ta o'quv binosi, 1 ta talabalar turar joyi, 1 ta sport-sog'lomlashtirish binosi bo'lib, o'quv mashg'ulotlari 112 ta o'quv auditoriyalari, 5 ta umumlashtirish va umumta'lim laboratoriyalarida o'tkazildi. O'quv jarayonlarining sifatini yanada yaxshilash maqsadida 2008-2009 yillarida Xitoy davlatining krediti asosida 287011,1 AQSH dollari qiymatida tibbiy asbob-uskunalar va o'quv laboratoriya jihozlari olinib, ular amaliyotida qo'llanildi. Institut bo'yicha budjet va budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan 1995 yilda – 104 mln. 312 ming so'm, 2005 yilda – 1 mlrd. 292 mln 154,1 ming so'm, 2007 yilda – 2 mlrd. 159 mln 419 ming so'm, 2008 yilda – 2 mlrd. 550 mln. 902 ming so'm, umuman 1995-2008 yillari jami 9 mlrd. 78 mln. 726,0 ming so'm mablag' moliyalashtirildi.

Xullas, O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimida amalga oshirilgan jadal islohotlar samarasida Samarqand, Andijon, Buxoro tibbiyot institutlari hamda Toshkent pediatriya tibbiyot va Toshkent farmatsevtika institutlari muhim rol o'ynab keldi. ToshPTIda anesteziolog-reanematolog, oilaviy shifokor yo'nalishlari bo'yicha magistrlar tayyorlash yo'lga quyildi. Andijon davlat tibbiyot instituti jamoasining xodim va talabalarni ijtimoiy himoyalash borasida olib borgan ishlari boshqa institutlarga namuna bo'ldi. Xususan, institut yordamchi xo'jaligi hisobidan olingan mahsulotlar talabalar va xodimlarga tarqatilib, bepul tushlik, yotoqxonadagi talabalarga yopilgan non bepul berildi va o'qituvchilarning yo'l kira xaqi, faol o'qituvchilarga oylik ish haqiga qo'shimcha pul mablag'i berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'z MA, R-837-fond, 41-ro'yxat, 7900-yig'ma jild, 19-varaq.
2. O'zR SSV IA, 372-fond, 1-ro'yxat (davomi), 859-ish, 42-varaq.
3. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. – T.: O'zbekiston. 1999. – B.161.
4. Samarqand davlat tibbiyot instituti joriy arxivi materiallari.
5. Тюриков В., Шагулямов Р. Независимая Республика Узбекистан: Памятные события и даты (1991 – 1996). – Т.: Узбекистан. 1997. –С.73.
6. <https://ttaff.uz/blog/71/institut-tarixi>
7. <https://xs.uz/uz/post/qoraqalpogistonda-tibbiyot-instituti-tashkil-etildi>
8. Институт биносининг янги қиёфаси // www.uza.uz. 30.08.2014.

JADID MAKTABLARI VA TA'LIM MEROSI: TARIXIY NUQTAI NAZAR

Samadova Nargiza Muhiddinovna
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada jadid maktablarining ma'rifiy meros doirasidagi ahamiyati yoritilgan. Jadid maktablari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O'rta Osiyo va Yaqin Sharqda paydo bo'lib, ta'lim sohasidagi o'zgarishlar harakatini ifodalaydi. Ushbu maqolada jadid maktablari, ularning tamoyillari va ta'lim tizimiga ta'siri haqida tarixiy ma'lumotlar berilgan. U modernizatsiya, ijtimoiy o'zgarishlar va milliy o'zlikni anglashda ularning rolini o'rganadi. Bundan tashqari, maqolada jadid maktablarining zamonaviy sharoitlarda ta'lim amaliyoti va falsafasini shakllantirishdagi o'zgarishlar merosi haqida so'z yuritilib, bu boy ma'rifiy merosni asrab-avaylash va anglash muhimligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Jadid maktablari, ta'lim merosi, modernizatsiya, ijtimoiy o'zgarish, milliy o'zlik.

Kirish. Bu bo'limda jadid maktablari tushunchasi va ularning ma'rifiy merosdagi ahamiyati bilan tanishtiriladi. Unda jadid maktablarining evolyutsiyasi va ta'siri haqida tushuncha berish uchun tarixiy istiqbolga urg'u berilgan holda maqolaning maqsadlari va tuzilishi ko'rsatilgan.

Tarixiy mazmun: jadid maktablarining vujudga kelishi

Bu bo'limda XIX asr oxiri — XX asr boshlarida jadid maktablarining paydo bo'lishi haqida tarixiy ma'lumotlar berilgan. Unda mazkur maktablarning tashkil etilishiga asos bo'lgan ijtimoiy-siyosiy muhit, intellektual oqimlar, islohot harakatlari haqida so'z boradi. Bunda atoqli jadid ma'rifatparvarlari va mutafakkirlarining roli ta'kidlanadi.

Jadid maktablarining tamoyillari va pedagogikasi

Jadid maktablari o'ziga xos tamoyillar va pedagogik yondashuvlar bilan ajralib turardi. Ushbu bo'limda ushbu tamoyillar, jumladan, zamonaviy fanlarga urg'u berish, amaliy ko'nikmalar, islom va dunyoviy bilimlarning integratsiyasi o'rganiladi. Unda jadid maktablarida qo'llanilayotgan innovatsion o'qitish usullari va ularning an'anaviy ta'lim amaliyotidan uzoqlashishi muhokama qilinadi.

Modernizatsiya va ijtimoiy o'zgarishlar

Jadid maktablari o'z jamiyatlarida modernizatsiya va ijtimoiy o'zgarishlarni rag'batlantirishda katta rol o'ynadi. Ushbu bo'limda fan, texnologiya va adabiyot kabi zamonaviy fanlarning kiritilishi qanday qilib an'anaviy me'yorlarga qarshi chiqqani va jamiyat o'zgarishiga hissa qo'shgani ko'rib chiqiladi. Unda jadid ta'limining gender rollari, ijtimoiy harakatchanlik va marginal guruhlarning imkoniyatlarini kengaytirishga ta'siri ko'rsatilgan.

Milliy o'zlikni anglash va madaniy tiklanish

Jadid maktablari turli etnik va tillarga ega bo'lgan hududlarda milliy o'zlikni anglash va madaniy tiklanishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Bu bo'lim jadid ma'rifatparvarlari mahalliy tillar, adabiyot va madaniy merosni targ'ib qilish bilan bir qatorda zamonaviy ta'lim amaliyotlarini o'zlashtirganliklari ham o'rganiladi. Unda jadid maktablarining jamoaviy o'zlik va g'urur tuyg'ularini tarbiyalashdagi o'rni haqida so'z boradi.

Meros va zamonaviy ta'limga ta'siri

Jadid maktablari merosi ta'lim amaliyoti va falsafaga ta'sir qilishda davom etmoqda. Bu bo'limda jadid ta'limining o'quv dasturlarini ishlab chiqish, pedagogik yondashuvlar, tanqidiy fikrlash va ijodkorlikni rivojlantirishga doimiy ta'siri ko'rib chiqiladi. Unda jadid maktablarining keyingi ta'lim-tarbiya harakati va islohotlariga qanday turtki bo'lgani haqida so'z boradi.

Jadidlarning ma'rifiy merosini saqlash muammolari

Jadid maktablari merosini saqlash cheklangan hujjatlar, ijtimoiy qadriyatlarining o'zgarishi va an'anaviy bilimlarning yemirilishi kabi omillar tufayli qiyinchiliklar tug'diradi. Ushbu bo'limda jadidlarning ta'lim merosini muhofaza qilish muhimligi muhokama qilinadi va uning davomiyligini ta'minlash uchun hujjatlashtirish, tadqiqot va tarqatish strategiyalari taklif etiladi.

Jadid maktablari global kontekstda

Jadid maktablari butun dunyo bo'ylab kengroq ta'lim va intellektual harakatlarning bir qismi edi. Bu bo'limda jadid maktablari va boshqa ta'lim islohoti harakatlari o'rtasidagi aloqalar o'rganilib, umumiy maqsad va ta'sirlar yoritilgan. Jadid maktablarini umumjahon tarixiy kontekstda tushunish muhimligini ta'kidlaydi.

Albatta! Jadid maktablari 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida O'rta Osiyo va Yaqin Sharqda vujudga kelgan muhim ta'lim harakati edi. Ushbu maktablar an'anaviy ta'lim amaliyotidan voz kechishni anglatadi va o'z jamiyatlarining ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va o'zgartirishni maqsad qilgan.

Jadidchilik harakati o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va intellektual muhitga javob bo'ldi. U G'arb dunyosi bilan aloqalarning kuchayishi, Yevropa ta'sirining kuchayishi, ijtimoiy va madaniy islohotlarga intilish sharoitida paydo bo'ldi. Harakat va uning tarbiyaviy tamoyillarini shakllantirishda Ismoil Gasprinskiy, Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Munavvar Qori kabi jadidning atoqli pedagog va mutafakkirlari muhim rol o'ynagan.

Jadid maktablari zamonaviy fanlarga e'tibor qaratish, amaliy ko'nikmalar, islom va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirish bilan ajralib turardi. Ular an'anaviy diniy ta'limning hukmronligiga qarshi bo'lgan fan, texnologiya, adabiyot va chet tillari kabi yangi fanlarni o'quv dasturiga kiritdilar. Jadid maktablarida qo'llanilgan o'qitish usullari ham innovatsion bo'lib, o'rganishda interfaol va tajribaviy yondashuvlarni o'zida mujassam etgan.

Jadid maktablarining ta'siri ta'limning o'zidan tashqariga chiqdi. Ular o'z jamiyatlarida modernizatsiya va ijtimoiy o'zgarishlarni rag'batlantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Zamonaviy fanlar va amaliy ko'nikmalarining joriy etilishi ijtimoiy harakatchanlik va iqtisodiy rivojlanishga yordam berdi. Jadid ta'limi qizlar va ayollar uchun ta'lim olish imkoniyatlarini ta'minlash, ularni bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish orqali an'anaviy gender rollariga ham qarshi chiqdi.

Qolaversa, jadid maktablari milliy o'zlikni anglash, madaniy merosni tiklashga ham hissa qo'shgan. Turli etnik va tillarga ega bo'lgan hududlarda jadid ma'rifatparvarlari zamonaviy ta'lim amaliyotlarini o'zlashtirish bilan birga mahalliy tillar, adabiyot va madaniy an'analardan foydalanishni targ'ib qildilar. Ushbu yondashuv mahalliy aholida jamoaviy o'ziga xoslik va g'urur tuyg'usini rivojlantirishga yordam berdi.

Jadid maktablari merosi hozirgi zamon ta'lim-tarbiyasiga ta'sir etishda davom etmoqda. Ularning tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va amaliy ko'nikmalarga bo'lgan e'tibori keyingi ta'lim harakatlari va islohotlariga turtki bo'ldi. Jadid tamoyillari o'quv dasturlarini ishlab chiqish, pedagogik yondashuvlar va ilg'or ta'limni rivojlantirishga doimiy ta'sir ko'rsatdi.

Biroq jadid maktablari merosini asrab-avaylash muammoli. Hujjatlarning cheklanganligi, ijtimoiy qadriyatlarining o'zgarishi va an'anaviy bilimlarning emirilishi jadidlarning ma'rifiy

merosini saqlash va hujjatlashtirish bo'yicha sa'y-harakatlarni amalga oshirishni zarur qiladi. Tadqiqot, hujjatlashtirish va axborotni tarqatish orqali ushbu ta'lim merosining uzluksizligini ta'minlash mumkin.

Jadid maktablari yakka hodisalar emas, balki jahon miqyosida keng ko'lamli ta'lim va intellektual harakatlarning bir qismi edi. Ular butun dunyo bo'ylab boshqa ta'lim islohoti harakatlari bilan umumiy maqsadlar va ta'sirlarni o'rtoqlashdilar va o'sha davrdagi ta'lim rivojlanishining o'zaro bog'liqligini ta'kidladilar.

Jadid maktablari O'rta Osiyo va Yaqin Sharq ta'lim merosining muhim bo'g'inidir. Ularning tamoyillari, pedagogikasi va modernizatsiya, ijtimoiy o'zgarishlar va milliy o'ziga xoslikka ta'siri bugungi kunda ham ta'lim amaliyotini shakllantirishda davom etmoqda. Jadid maktablari merosini asrab-avaylash va tushunish ta'limning tarixiy evolyutsiyasi va uning zamonaviy ta'lim tizimiga doimiy ta'sirini qadrlash uchun juda muhimdir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jadid maktablari O'rta Osiyo va Yaqin Sharq ta'lim merosida muhim bo'limni tashkil etadi. Ularning tamoyillari, pedagogikasi va modernizatsiya, ijtimoiy o'zgarishlar va milliy o'ziga xoslikka ta'siri bugungi kunda ham ta'lim amaliyotini shakllantirishda davom etmoqda. Jadid maktablari merosini tushunish va asrab-avaylash ta'limning tarixiy evolyutsiyasini va uning zamonaviy ta'lim tizimiga doimiy ta'sirini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абдуллаев, Алимардон Хайдарович. "FEATURES OF DRAWING ACTIVITIES BASED ON IMAGINATION AND MEMORY." Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology 1.3 (2019): 340-343.

2. Khaydarovich, Abdullayev Alimardon. "Colors in Descriptive Art." International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development 2.12 (2020): 20-22.

3. Абдуллаев, Алимардон Хайдарович. "РИШТАНСКИЙ ГОНЧАР-УСТА РУСТАМ УСМОНОВ." NovaInfo. Ru 1.61 (2017): 452-461.

4. Abdullaev, A. K. "THE BASIS IS GENERALIZED AND VERIFICATION ALGORITHMS FOR OPTIMAL CONTROL OF MOBILE INDUSTRIAL ROBOTS." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.12 (2022): 279-285.

5. Abdullaev, A. K. "THE APPEARANCE OF A MATHEMATICAL MODEL AND SOFTWARE DEVELOPMENT SYSTEM AS A CONTROL OBJECT OF A ROBOT." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.12 (2022): 286-291.

YANGI O'ZBEKISTON KONSTITUTSIYASI INSON QADR-QIMMATI VA HUQUQLARINING MUSTAHKAM POYDEVORI

Imamov Bobir Xujanazarovich
tarix fanlari falsafa doktori, dotsent
(Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti)

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasining qabul qilinishi, milliy qadriyatlarimiz, adolatli fuqarolik jamiyati, demokratik huquqiy davlat qurish, Konstitutsiyamizning bosh yo'nalishi - insonni va uning hayotini ulug'lash ekanligini, inson va uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmati hamda boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanishini yoritilgan.

Kalit so'zlar: Demokratiya, Konstitutsiya, qadr-qimmat, erkinlik, huquq, burch, qonun, jamiyat.

Hech kimga sir emaski, bugun mamlakatimizdagi taraqqiyot jadal sur'atda rivojlanishidan hosil bo'lgan hayotiy zarurat tufayli yangi Konstitutsiyani qabul qilinish tinchliksevar xalqining ijtimoiy adolatga asoslangan ko'p millatli demokratik fuqarolik jamiyati qurish yo'lidagi dadil qadamlarimizni aniqlab olishimiz uchun g'oyat ahamiyatli masalalardan biri desak adashmagan bo'lamiz. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi 2023 yil 1-maydan e'tiboran kuchga kirdi va avvalgi qabul qilingan Konstitutsiyaga tarkibidagi moddalar va normalar 65% yangilandi. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyani qabul qilish zarurati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida quyidagilarni alohida ta'kidlagan edi: "Mamlakatimiz taraqqiyotini yangi pog'onaga olib chiqish uchun boshqaruv ham, qonunchilik ham, jamiyatimiz ham o'zgarishi kerak. Agar shunday qilmasak, muammolarni ko'rib, ko'rmaslikka olsak, zamondan orqada qolamiz. Xalqimiz, yosh avlodimiz bizdan rozi bo'lmaydi. Shu bois, "Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat" degan g'oyani Konstitutsiyamiz va qonunlarimizga ham, kundalik hayotimizga ham chuqur singdirishimiz kerak. Hozirgi kundagi jiddiy sinovlar va bashorat qilib bo'lmaydigan xavf-xatarlarni yengib o'tishga qodir bo'lgan milliy davlatchiligimiz asoslarini mustahkamlashimiz zarur" [1].

Konstitutsiyamizda Yevropa, Osiyo, Sharq va Amerika mintaqalarida joylashgan dunyo davlatlarining ijobiy konstitutsiyaviy tajribasi o'z aksini topgan. Asosiy qonunimiz huquqshunos olimlar, siyosatshunoslar, ko'plab xalqaro tashkilotlar mutaxassislari tomonidan sinchiklab o'rganilgan bo'lib, unga inson huquqlari bo'yicha xalqaro huquq normalari qo'shimcha ravishda uyg'unlashtirilgandir.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda davlatimiz erishgan yutuqlari, inson huquqlari, odil sudlov, so'z va e'tiqod erkinligi, naqd pul, valyuta, kredit masalalarida yuzaga keladigan muammolar hal qilingani, qo'shni davlatlar bilan o'ramizdagi 25 yillik "muzlar erigani" va boshqa amalga oshirilgan ijobiy harakatlarning konstitutsiyaviy himoyasini ta'minlash zarur. Erishilgan bu yutuqlar, huquq va erkinliklardan faqatgina hozirgi yoshlar emas, balki kelajak avlodlarimiz ham emin-erkin foydalanishi uchun ularni albatta, Konstitutsiya orqali mustahkamlab qo'yish talab etiladi. Quvonarli jihati shundaki, bugungi kunda mamlakatimiz har jihatdan rivojlangan davlatga aylanib bormoqda. Aholimiz son jihatdan 2040 yilga borib, 50 millionga yetishi hamda bu jamiyatning ko'pchilik qismini yoshlar tashkil etishi kutilmoqda. Ularga munosib shart-sharoitlarni yaratib berish uchun esa barqaror iqtisodiyot, xavfsiz davlat, samarali boshqaruv hamda ijtimoiy kafolatlarning bo'lishi eng zaruriy jihatlardan biridir [2].

Aslida olganda ham, mamlakatimizda 2023 yil 30 aprel kuni o'tkazilgan referendumda ishtirok etgan fuqarolarning 90,21 foizi yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizni yoqlab ovoz berdi. Bu, o'z navbatida, Bosh qomusimizda xalqimizning Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha orzu-umidlari va intilishlari o'z aksini topganidan yaqqol dalolatdir [3].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga kiritilgan yangi, zamonaviy va juda muhim normalarning hayotga qat'iy hamda izchil tatbiq etilishi, xususan, sudlar tomonidan ana shu konstitutsiyaviy qoidalarining to'g'ridan-to'g'ri qo'llanishi yurtimiz va xalqimiz tarixida inson huquqlari, erkinliklari, qonuniy manfaatlar va qadr-qimmatini ulug'lash borasida yangi davrni boshlab bermoqda.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining avvalgi tahriri 1992 yil 8 dekabrda O'zbekiston xalqi tomonidan ya'ni parlament a'zolari – O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputatlari tomonidan qabul qilinganini bilamiz. Bundan farqli ravishda, mamlakatimiz asosiy qonunining yangi tahririni "yagona O'zbekiston xalqi" bevosita umumxalq referendumida – to'g'ridan-to'g'ri ovoz berish yo'li bilan qabul qildi. Shu ma'noda, yangi tahrirdagi O'zbekiston Konstitutsiyasining haqiqiy muallifi xalqning o'zidir.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiya muqaddima, 6 bo'lim 27 bob, 155 moddadan iborat. 7-moddasi birinchi bandida «Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbai», degan norma belgilab qo'yilgan [4]. Bu norma timsolida O'zbekiston Respublikasida jahon miqyosida umume'tirof

etilgan xalq hokimiyatchiligi prinsipi, ya'ni xalq suverenitetning tashuvchisi va davlat hokimiyatining yagona manbai ekanligini anglatuvchi tamoyil o'rnatilgan.

Mamlakatimizda istiqomat qilayotgan barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Bu qoidaga ko'ra qonun oldida barcha barobar. Mamlakat qonunlariga yoshidan, mansabidan qat'i nazar –barcha fuqaro bo'ysunmog'i shart. Jamiyatda bunga erishi uchun davlat idoralari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar o'z ish faoliyatlarida Konstitutsiya va qonunlarga amal qiladilar. O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquqning e'tirof etilgan umumiy maqomlari ustunligini tan oladi. Birorta qonun ham, me'yoriy huquqiy hujjat ham Konstitutsiya va qonunlarga zid bo'lmasligi kerak [5].

Yangi O'zbekistonda xalqimizning boy tajribasi va madaniy an'alariga asoslangan demokratiya o'rnatilmoqda, bunda aholining turli ijtimoiy guruhlar va qatlamlari manfaatlarini hisobga olinadi. Zo'ravonlikka asoslangan eskicha ma'muriy-buyruqbozlik tizimi qoldiqlari nihoyat barham topdi, ko'ppartiyaviylik, g'oya va fikrlar xilma-xilligi odatiy holga aylanib bormoqda.

Shunday qilib, ushbu konstitutsiyaviy normalar umume'tirof etilgan bir qator prinsiplarga ham to'la mos keladi. Xususan:

birinchidan, «Konstitutsiya va qonunlar ustunligi» prinsipini olaylik. Davlat organlarining vakolatlari Prezident, parlament yoki hukumatning har xil normativ-huquqiy hujjatlari bilan emas, balki faqat Konstitutsiya va qonunlar bilan belgilanadi. Davlat organlari Konstitutsiya va qonunlarga so'zsiz bo'ysunishi va o'z vakolatlarini shu huquqiy negizdagina amalga oshirishi shart. Bu qat'iy mezon qonun ustuvorligining ham muhim belgisi hisoblanadi;

ikkinchidan, jamiyatning biron-bir qismi, siyosiy partiya, jamoat birlashmasi, ijtimoiy harakat yoki alohida shaxs tomonidan «davlat hokimiyatining tortib olinishi»ga yo'l qo'yilmaydi;

uchinchidan, insonning siyosiy va boshqa huquq va erkinliklarini amalga oshirishi, davlat organlarining demokratik asosda shakllanishini ta'minlash, jamiyatning demokratik siyosiy tizimini shakllantirishga ko'maklashish hamda demokratik institutlar, fuqarolik jamiyati institutlari rolini kuchaytirish uchun qulay shart-sharoit yaratish kafolatlanadi.

Konstitutsiyamiz Muqaddimasida davlat va jamiyat taraqqiyotining huquqiy mafkurasi, xalqimiz Yangi O'zbekistonni bunyod etish yo'lida tayanadigan konstitutsiyaviy qadriyatlar va tamoyillar aniq belgilab berilgan.

Birinchi tamoyil – inson huquq va erkinliklariga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, davlat suvereniteti prinsiplariga sodiqlik. Bu bilan Konstitutsiyamiz insonning asrlar davomida dunyoda shakllangan asosiy ma'naviy-axloqiy qadriyatlari va asosiy huquqlarini o'zida mujassam etgan holda, insonning oliy qadriyati – uning hayoti, erkinligi, sha'ni va qadr-qimmati ekanini e'lon qildi.

Konstitutsiyamizning avvalgi tahriridan farqli o'laroq, uning yangi tahririning asosiy g'oyasi shaxsning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini, inson sha'ni va qadr-qimmatini ta'minlash, ilgari mavjud bo'lgan “davlat-jamiyat-shaxs” paradigmasini yangi: “inson – jamiyat – davlat” tamoyiliga o'zgartirishdan iborat.

Bugungi kunda inson qadr-qimmati, uning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash g'oyasi davlatimizning butun ichki va tashqi siyosatining tamal toshiga, yangi O'zbekistonda demokratik islohotlarning eng muhim harakatlantiruvchi kuchiga hamda ushbu ezgu sa'y-harakatlarni o'zaro bog'lab turuvchi muhim omilga aylandi. Bu sa'y-harakatlarni rivojlantirish yo'lida O'zbekiston Konstitutsiyasining “inson – jamiyat – davlat” tamoyilini hayotga tatbiq etish va inson huquqlariga taalluqli normalari 3,5 barobar oshirildi.

Ikkinchi tamoyil – demokratiya, erkinlik va tenglik, ijtimoiy adolat va birdamlik g'oyalariga sadoqat. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalarda ta'kidlanganidek, erkinlik – shaxsning o'z huquqlarini amalga oshirishida davlat aralashuvining yo'qligini anglatadi. Shu ma'noda, konstitutsiyaviy islohotlarda huquqiy, ijtimoiy davlat imperativini ta'minlashga alohida e'tibor

qaratildi. Birdamlik, adolatli ijtimoiy siyosat, inson kapitalini rivojlantirish tamoyillari ustuvorligiga tayanildi.

Ijtimoiy davlat –Yangi O'zbekistonning asosiy maqsadi har bir fuqaroga g'amxo'rlik qilish, inklyuziv rivojlanish, aholining barcha qatlamlari uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlash ekanini ham ta'kidlash zarur.

Yangi tahrirdagi O'zbekiston Konstitutsiyasida davlatning ijtimoiy sohadagi majburiyatlariga taalluqli normalar 3 barobar ko'paydi. Eng muhimi, Asosiy Qonunimizda birinchi marta "O'zbekiston – boshqaruvning respublika shakliga ega bo'lgan suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat" (1-modda), degan norma belgilandi.

Uchinchi tamoyil – hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi yuksak mas'uliyatimizni anglash (avlodlar huquqlari tengligi prinsipi), shuningdek, mamlakatimizning bebaho tabiiy boyliklarini ko'paytirishga hamda hozirgi va kelajak avlodlar uchun asrab-avaylash hamda atrof-muhit musaffoligini saqlashga astoydil intilish.

Hozirgi vaqtda ko'pgina rivojlangan davlatlar, global iqlim o'zgarishini hisobga olgan holda, o'z Konstitutsiyalariga maxsus ekologik bo'limlarni kiritmoqda. Jumladan, dunyoning 100 dan ortiq davlati Konstitutsiyalarida jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ehtiyojlariga javob beradigan ekologik huquqning umume'tirof etilgan prinsiplari mustahkamlangan.

To'rtinchi tamoyil – davlatchiligimiz rivojining uch ming yildan ziyod tarixiy tajribasiga, shuningdek, jahon sivilizatsiyasiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimizning ilmiy, madaniy va ma'naviy merosiga tayanish.

O'zbek xalqining tarixi asrlar qa'riga borib taqaladi va uch ming yildan ortiq davrni qamraydi. Yurtimiz hududidagi o'nlab noyob qadimiy shaharlar jahon madaniyatida yorqin iz qoldirgan. Ana shu boy o'tmishimiz sivilizatsiya jarayonlari va falsafiy qarashlar, ilm-fan, sohalari rivojiga, madaniy va ma'naviy qadriyatlarning shakllanishiga sezilarli darajada hissa qo'shdi. Ulug' ajdodlarimizning ma'naviy yuksalishga da'vat etuvchi ezgu amallari, diniy-axloqiy, huquqiy e'tiqodi Konstitutsiyamizni ma'naviy boyitdi.

Beshinchi tamoyil – O'zbekistonning jahon hamjamiyati, eng avvalo, qo'shni davlatlar bilan do'stona munosabatlarini hamkorlik, o'zaro qo'llab-quvvatlash, tinchlik va totuvlik asosida mustahkamlash hamda rivojlantirishga intilish.

Bugungi kunda O'zbekiston dunyoning 142 mamlakati bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan bo'lib, 100 dan ortiq xalqaro tashkilot va tuzilmalarga a'zo hisoblanadi. Shu bilan birga, keyingi yillarda Yangi O'zbekistonda ochiq va tinch, pragmatik va faol tashqi siyosatning mutlaqo yangi modeli amalga oshirilmoqda. Buni 2017-2022 yillarda birgina BMT doirasida O'zbekiston Prezidenti tomonidan xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlash, ta'lim, ma'naviyat, ekologiya, turizmni yanada rivojlantirish, inson huquqlarini himoya qilish va boshqa sohalarda 30 dan ortiq tashabbus ilgari surilgani ham tasdiqlaydi. Davlatimiz rahbari tashabbuslari bilan so'nggi yillarda BMT Bosh Assambleyasining 7 ta rezolyusiyasi qabul qilindi va bularning barchasi, albatta, BMTga a'zo davlatning eng faol va samarali rahbari sifatida e'tirof etilgan Prezident Shavkat Mirziyoyev siyosatining bemiyl muvaffaqiyatidir [6].

Oltinchi tamoyil – fuqarolarning munosib hayot kechirishini, millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni, ko'p millatli jonajon O'zbekistonimizning farovonligini va gullab-yashnashini ta'minlash. Yangi tahrirda qabul qilingan mazkur Konstitutsiya olimlar, mutaxassislar va huquqshunoslar tomonidan yaratildi deb aytish noto'g'ri bo'lar edi. Chunki, yangi tahrirdagi Konstitutsiya loyihasi tayyorlanishidan oldin, dastavval ikki bosqichda xalqimizning fikri-mulohazalari hamda takliflari o'rganildi.

Shu o'rinda davlatimiz rahbari quyidagilarni alohida qayd etgani diqqatga sazovor: "Referendum keyingi yillarda xalqimizning siyosiy ongi, huquqiy madaniyati va dunyoqarashi naqadar yuksalganini amalda ko'rsatdi. Ushbu tarixiy tanlov orqali xalqimiz bundan olti yil oldin boshlagan islohotlarimizga katta ishonch bilan qarab, ularni to'la qo'llab-quvvatlashini yana bir bor namoyon etdi. El-yurtimizning ana shunday azmu qarori asosida davlatchiligimiz va

iqtisodiyotimizni bundan keyin ham barqaror rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratildi” [7].

Zero, Yangi tahrirdagi Konstitutsiyamiz dunyoviy davlat, ochiq va adolatli jamiyat qurish, unda tenglik va teng huquqlilik prinsiplarini hayotga tatbiq etish, fuqarolar, ayniqsa, ayollar va bolalar huquqlarini kamsitmaslik g'oyalariga asoslanadi. Bunda yurtimizda inson huquqlari madaniyati tobora yuksalayotgani, inson hayoti, erkinligi, sha'ni va qadr-qimmatiga hurmat ruhi shakllangani alohida ahamiyat kasb etadi.

Barchamiz kundalik hayotimizda Konstitutsiya belgilab bergan normalarga tez-tez murojaat qilib turamiz. Chunki, aynan Qomusimizdagina insonning haq-huquqlarini himoya qilish ishonchli ravishda kafolatlangan. Shuning uchun Konstitutsiya qoidalarini puxta o'rganish, uni bilish va hurmat qilish zarur. Yangi O'zbekistonda erkin va mustaqil fikrlaydigan, uning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etadigan, o'z so'zini aytishga qodir yoshlarimiz uchun ham bu Qomus kundalik hayotlarida asosiy dasturulamal bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, bugun Konstitutsiyamizning yangi normalarida asosiy e'tibor inson, jamiyat va davlatning barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilganini ishonch bilan ta'kidlash mumkin. Yangi tahrirdagi asosiy qonunning qabul qilinishi bilan bu borada yanada mustahkam konstitutsiyaviy-huquqiy asos yaratildi. Ishonchimiz komilki, xalqaro tashkilotlar vakillari va ekspertlar xolis va to'g'ri ta'kidlaganlaridek, O'zbekiston Konstitutsiyasining yangi tahrirda qabul qilinishi "Inson sha'ni va qadr-qimmat uchun" tamoyili asosida xalq farovonligini yanada yuksaltirish, inson, fuqarolik jamiyati va davlatni jadal rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratadi desak adashmagan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi //Xalq so'zi, 2022 yil 21 dekabr, № 272.

2. Sh.A. Musoyevna. Yangi O'zbekiston Konstitutsiyasi yangilanishining tarixiy zaruriyati. https://uza.uz/oz/posts/yangi-ozbekiston-konstitutsiyasi-yangilanishining-tarixiy-zaruriyati_538374.

3. A.Saidov. Yangi tahrirdagi Konstitutsiya – inson sha'ni, qadr-qimmat va huquqlarining mustahkam kafolati. <http://www.insonhuquqlari.uz/oz/news/m11846> 24.11.2023.

4. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023. 6 bet.

5. Poyanov Olim, & Maqsudova Gulbahor (2021). Konstitutsiya – mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik yangilanishlar poydevori. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (Special Issue 3), 214-218.

6. A.Saidov. Yangi tahrirdagi Konstitutsiya – inson sha'ni, qadr-qimmat va huquqlarining mustahkam kafolati. <http://www.insonhuquqlari.uz/oz/news/m11846> 24.11.2023.

7. Mirziyoyev Sh.M. Yangilangan Konstitutsiyamiz Uchinchi renessansni barpo etish yo'lida mustahkam huquqiy poydevor bo'lib xizmat qiladi //Xalq so'zi, gazetasi 2023 yil 9 may, № 94.

ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ МЕРОСИ

Хўжаёров Асилбек Отабек ўғли
катта ўқитувчи
(Қарши инновацион таълим университети)

Файзиева Азиза Ғайрат қизи
талаба
(Қарши инновацион таълим университети)

Аннотация. Ушбу мақолада жадид маърифатпарварлари – Абдулла Авлоний ва Абдурауф Фитратларнинг ислом тарихига бағишланган дарсликлари ва уларнинг қисқача мазмуни ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар. Жадид, жадидчилик, маърифатпарвар, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, ислом тарихи

Маълумки, жадидларнинг янги мактаблар учун ёзган дарсликларининг тили, баён услуби, методикаси бир-биридан фарқ қилган. Бунинг асосий сабаби улар ўртасида ҳам эски мадраса тили ва янги ўзбек адабий тилига бўлган муносабатнинг сақланиб қолиш эди. Шу маънода ислом тарихини ўрганишга бағишланган жадид дарсликларининг тиллари ва услубиётида ҳам айрим тавофутлар кузатилади.

Абдурауф Фитратнинг “Мухтасар Ислом тарихи” дарслиги юқорида таъкидлангани каби тили, методикаси ҳозирги давр дарсликларига анча яқин ифодаланган бўлса, Абдулла Авлонийнинг “Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом” дарслиги ўзининг диний истилоҳларининг сақланиб қолгани, эски тил қоидаларининг мавжудлигига кўра бошқача услубга эга ҳисобланади.

Абдулла Авлонийнинг “Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом” ва Абдурауф Фитратнинг “Мухтасар Ислом тарихи” асарларини ислом тарихини ўрганишда муҳим ҳисобланади. Чунки Маҳмудхўжа Беҳбудий (1914), Шокир Сулаймон (1918) каби адибларнинг “Қисқа Ислом тарихи” каби дарсликлари топилмаган. Шу каби Мунавварқори Абдурашидхоновнинг ҳам қисқа ислом тарих яратганлиги хабар қилинса-да, у ўзбек тилида нашр қилинмаган. М.Абдурашидхоновнинг “Ҳавоиж ад-диния” (Дин аҳкомлари) китобини муаллифнинг невараси Исмоилхон ҳожи томонидан сақланади. Ушбу китоб 1912 йилда Қозон шаҳрида нашр этилган.

Абдурауф Фитратнинг “Мухтасар Ислом тарихи” асарининг тузилмаси ҳозирги дарсликлар бир мунча яқин, яъни қисм ва алоҳида мавзулардан иборат. Унинг биринчи қисми “Саодат даври” деб номланади. Одатда саодат даври дейилганда Пайғамбаримизга ваҳий нозил бўлгандан кейинги давр назарда тутилади. Аммо Фитрат ушбу қисмни ёритишда Пайғамбар алайҳиссаломнинг туғилиши арафасидаги Арабистон саҳросидаги ижтимоий-сиёсий вазият, қўшни давлатларнинг аҳволи ҳақида ҳам тўхталиб ўтади [1].

Масалан, Рум ва Эроннинг Исломдан аввалги аҳволи борасида уларнинг бир бири билан доимий кураши, “бу мамлакатларнинг халқлари бот-бот исён кўтарар, турли диний ихтилофлар баҳонасида подшоҳларини ағдариб ташлаш қасдида бўлар, хуллас, фисқ-фужур, ахлоқсизлик, зўравонлик ва босқинлар бу юртларда кенг тарқалган эди” – деб ёзади¹⁶.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Мисрнинг Қоҳира шаҳрида яшаб ўтган аллома Муҳаммад Хузарий ибн шайх Афибий ҳам “Нурил яқин” номли тарихий асари муқаддимасида ислом тарихи китобларининг катта ва зерикарли эканини таъкидлайди: “Кейинги пайтларда мусулмонлар Расулulloҳ алайҳиссаломнинг таржимаи ҳоли ва

ислом тарихи билан унчалик қизиқмай қўйганларидан қаттиқ изтироб чекардим. Бу мавзуда ёзилган китобларнинг китобларнинг ҳаддан ташқари зерикарли ва катталиги одамларни чўчитар эди. Шу боис мансуралик олим Маҳмудбек Салимнинг маърифат зиёси билан йўғирилган суҳбатлари ҳамда у кишининг далдаси билан бу хайрли ишга қўл уришга жазм этдим¹⁷. Ҳузарийнинг эътирофидан келиб чиқсак, одамларга ислом тарихини қисқа равон қилиб етказиб бериш лозим.

Шу маънода жадидларнинг ислом тарихини қисқача қилиб тасниф қилишлари айни муддао бўлган.

Фитрат Авлонийдан фарқли равишда Араб ярим ороли ва у ердаги халқнинг аҳволини алоҳида мавзу остида баён қилади. Унинг яна бир жиҳати дарсликда талабаларнинг баён қилинган воқеа – ҳодисаларни аниқ тасаввур қилиши ва ҳифз қилиши учун воқеа билан боғлиқ географик маълумотлар ҳам келтирилади. “Уни Араб ярим ороли (Жазират ул-араб), деб атаганлар. Бу ернинг халқи асосан араблардан ташкил топган. Араб ярим ороли Рум ва Эрон юртлари каби обод эмас, балки кўп ерлари қумликдан иборат бўлиб, баъзи қитъалардагина обод манзиллар мавжуд эди. Бу қитъалардан энг машҳури ва мубораги Ҳижоздир, чунки бу қитъада Макка билан Мадина жойлашган. Харитага қарасангиз кўрасизки, Ҳижоз қитъасининг бир тарафи Қизил денгиз ва бошқа бир тарафи чўлдир” [2, 6-бет].

Авлоний эса Фитратдан фарқли равишда бу борада географик маълумотлардан кўра, арабларнинг этно-миллий аҳволи, этномаданий тарихига эътибор қаратади. “Арабистон Осиё қитъасининг ғарби-жанубинда катта ярим ота(орол)дурки, ул ерда аввалдин бери араблар яшамоқдадурлар. Араблар бўлса Ҳазрати Нухнинг Сом исмли ўғлининг наслиндин тарқалуб, араби боида, араби ориба, араби мустаъраба исмли уч фирқага бўлунмишлар. Боида араблари Ҳазрати Худ ва Лут замонларидаги Од ва Самуд қавмларидурки, онлардин маълумоти тарихия йўқ кабидур. Ориба араблари эса Бани Қаҳт қабиласиндин бўлуб, эски замонларда Яманда Бани Хамир исмли бир зўр ҳукумат қуруб, Сабо шаҳри пойтахтлари бўлуб, икки минг йилдин ортиқ юрт сўрамишлар. Мустаъраба араблари эса Арабистон қитъасинда Ҳазрати Исмоилнинг Жарҳам қабиласиндин олган хотунлариндин тарқалган кишилардур. Бу араблар ҳозирдаги каби савдогар ва қўйчилик ила касб ва маишат қилур эдилар” [2, 28-бет].

Авлонийнинг арабларни ҳақиқий араб ва араблашган арабларга бўлиб ўрганиши ҳозирда араб мамлакатлари олий ўқув юртларидаги ислом тарихи билан боғлиқ дарсликларда алоҳида мавзулар сифатида келтирилади.

Фитратнинг фикрича, бу жойларни Рум ва Эрон давлатлари кенг саҳро ва одамлари тарқоқ яшагани учун эгаллай олмаганлар. Бу ерда яшовчи халқлар Рум ва Эрон каби ўз ҳукуматларига эга бўлмай, қабила-қабила, яъни тўп-тўп бўлиб яшаган. Барча араблар жоҳил ва бадавий (саҳройи) бўлганлар. Чўпонлик ва қароқчилик билан кун кўрганлар. Бирон йил бўлмаганки, бир қабила иккинчисига ҳужум қилмаган, ўртада қон тўкилмаган бўлсин. Барча қабилаларнинг дини бутпарастлик эди. Макка шаҳридаги Каъба хонасида 360 бут (санам) ўрнатилган бўлиб, ҳар бир қабила ўзига тегишли бутга сиғинар эди.

Фитрат Ҳижоз аҳлининг ижтимоий – маиший аҳволини баён қилар экан, барча тарихчилар таъкидлагани каби, ўша жамиятда қиморбозлик, шаробхўрлик, қиз туғилса, ор қилиб, бегуноҳ гўдакларни тириклайин ерга кўмиш каби одатларини тилга олади. “Аллоҳ таоло жуда кўп пайғамбарлар юборгандан сўнг, энди ҳақдин билан охирги пайғамбарни юборишга қарор қилди, аммо охир замон пайғамбарини Рум ва Эрон каби буюк давлатлардан танламади, чунки бу давлатлардаги одамлар кўп беахлоқ, беандиша ва беғайрат бўлиб кетган эдилар”. Агар Фитратнинг фикрини таҳлил қилсак, сўнгги пайғамбарнинг эрной ва румийлар орасидан чиқмагани улардаги ахлоқсизликнинг ҳаддан ортиб кетгани сабабли, араблар улардан кўра яхшироқ аҳволда бўлган. Аммо

кўплаб тарихчилар бу каби фикрлардан ўзларини тиядилар ва бу каби шахсий фикрини аниқ баён қилмайди.

Фитрат Ҳазрати Расули акрам алайҳиссаломнинг дунёга келишлари борасида ҳам қисқача маълумот келтиради. Авлоний бу борада Фил воқеасини, Пайғамбар алайҳиссаломнинг насаблари ва туғилишларини алоҳида мавзуларга ажратиб ўрганади. "...исовий сананинг 570 йили, Рабиъул аввал ойининг 12-сида, душанба куни Аллоҳнинг раҳмати билан бизнинг пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бинни Абдуллоҳ Макка шаҳрида Оминадан дунёга келдилар" [2, 7-бет].

Авлонийнинг ёзишича, "Пайғамбаримиз фил йилинда 7 найсон ичинда Рабиъул аввал ойларининг ўн иккисинда душанба кун тонг вақтинда Макка шаҳринда туғулуб, боболари тарафиндин Муҳаммад деб исмландилар. Саллаллоҳу алайҳи васаллам туғулган вақтларинда аноларин дард тутмасдин, заҳмат чекмасдин, суннат қилинган, киндиклари кесилган ҳолда туғилдилар. Орқаларинда кабутарни тухумидек бир аломат бор эди. Буни "муҳри нубувват" деб аталур. Шул кун боболари Абдул Муталлиб зўр зиёфат (ақиқа) қилуб, кўб кишиларни сийладилар. Шул вақт бир неча одатдин ташқари ишлар пайдо бўлди. Каъбадаги бутлар йиқилуб, ерга тушди. Фил йили ҳижратдин 52 сана муқаддам, милодийнинг 571 санада, фаранги ҳисоб ила 20, руми ва руси ҳисоб ила 17 апрелга тўғри келаду".

Мана шу ўринда ҳам икки қўлланмада Пайғамбар алайҳиссаломнинг туғилган саналарида икки хил ёндашув мавжуд. Фитрат 570 милодий санани кўрсатса, Авлоний 571 санани кўрсатади. Фитрат бу ўринда Пайғамбаримизнинг туғилган йилларини Хоразмий ва Беруний пайғамбаримиз туғилмасларидан 50 кун олдин бўлган Фил воқеасини чоғиштириб, 570 йил деб кўрсатган.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг таваллуд топган сана тарихчилар орасида энг мунозарали мавзулардан биридир. Баъзи тарихчилар 569 ва 577 йилни кўрсатишса, баъзилар 571 йилни пайғамбаримизнинг туғилган йиллари деб исботлашга уринишади. "Олий тарих" китоби муаллифи шундай дейди: "Расулуллоҳ алайҳиссалом Фил йилида, якшанба куни кечаси, бир ривоятда, Рабиъул аввал ойининг 12-кечаси дунёга ташриф буюрганлар". Кўпчилик ислом уламолари мана шу кунни, яъни, Рабиъул аввал ойининг 12-куни, душанбага ўтар кечасини Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг ҳақиқий таваллуд топган кунлари деб иттифоқ қилганлар [3, 133-бет].

Фитрат Ҳазрати Пайғамбар алайҳиссаломнинг тарбиялари борасидаги мавзудан олдин у зотнинг болаликларида бўлган айрим воқеаларни айрим жумлалар билан ифодалаб кетган. Масалан, У зотнинг эмизилиши, кўкрак ёрилиши воқеаси ва бошқаларни айтиш мумкин. Шу ўринда Фитрат эмизилиш муддатини бир йил деб кўрсатиши бошқа маълумотларга мос эмас. "Макка халқининг бир яхши одати бор эдиким, янги туғилган гўдакларни саҳройи энагаларга бериб, шаҳар ташқарисига чиқариб юборар эдилар. Абдул Муталлиб ҳам ул ҳазратни Ҳалима исмли дояга бериб, шаҳардан ташқарига чиқариб юбордилар. Ҳалима бир йил ул ҳазратни тарбия қилди, сўнгра қайтариб топширди". Муҳаммад Ҳузарий ибн шайх Афибий эса бу борада бошқача маълумот беради: Расулуллоҳни тўрт йилдан ортиқ вақт ичида эмизган Ҳалиманинг оиласига барака ёғилиб турди.

Бу борада Авлонийнинг маълумоти ҳам Муҳаммад Ҳузарийнинг сўзларини тасдиқлайди. "Макка халқи аввалдин бери янги туққан болани ҳавоси яхши ерларда бир сут анога беруб, тарбия қилурлар эди. Шул сабабли Фаҳри олам афандимиз туғулган замон баъдавий араблардин Бани Саъд қабиласиндин Ҳорис бин Абдул Уззо хотуни Ҳалима Аби Дуайб қизи олуб кетди. Баъдавийлар ичинда сут эмизуб, тўрт йил тарбия қилди" [4, 31-бет].

Фитрат Пайғамбаримизнинг уйланишларига қадар бўлган айрим ҳодисаларни ҳам ташлаб ўтади. Масалан, Расулulloҳнинг Шомга биринчи сафарлари ва йўлда Бухайро исмли роҳибнинг башоратини эсга олмайди.

Аммо у иккинчи сафарни тилга олади. Кўпчилик китобларда, жумладан, Авлоний ҳам ҳар икки роҳибнинг башоратини тилга олади. “Бухайро лақабли Жиржис исмли насоро роҳиби осмон китобларинда ёзилмиш аломатлар юзасиндин Муҳаммад алайҳиссаломни пайғамбар бўлишлариндин башорат бериб...”, деди, “... бу сафар ҳам Бусро шахрига кирдилар. Бу вақт Бухайро вафот бўлуб, ўрнига Настуъро ўтирмиш эди. Настуъро келиб Майсара ила кўрушуб: “Эй, Майсара! Ҳазрати Исо хабар берган охир замон пайғамбари бу зотдурлар” [4, 33-бет].

Илк мусулмонлар борасида Фитрат тарихчиларга таяниб: “Айтадиларким, энг аввал мусулмон бўлган кимсалар – аёллардан Ҳазрати Хадича, эркаклардан ҳазрати Абу Бакр, гўдаклардан ҳазрати Али мусулмонликни қабул қилганлар. Бундан сўнг ҳазрати Абу Бакрнинг далолати билан Макканинг бир неча улуғлари мусулмон бўлдилар” [2, 8-бет] – дейди.

Авлоний Фитрат билан бир фикрда бўлиб, мусулмон бўлган кишиларни араб тарихчиларидан фарқли равишда табақаларига қараб ажратиб кўрсатади: “Энг аввал хотунлардин Хадича, эрлардин Абу Бакр Сиддиқ, болалардин Ҳазрати Али, озод қуллардин Зайд бин Ҳорис, озод чўрилардин Умми Айман мусулмон бўлдилар. Булардин сўнггра Усмон бин Аффон, Зубайр биннул Аввом, Абдураҳмон бин Авф, Саъд бин Абу Ваққос, Талха бин Абдуллоҳ, Абдуллоҳ бин Масъуд ва бошқа бир неча улуғ кишилар дини ислом ила мушарраф бўлдилар” [4, 35-бет].

Бу ўртада Фитрат яширин ва ошкор даъват, шу даврда кечган мусулмонларнинг жафолари ҳақида ҳам жуда кам маълумотларни келтиради. Бундан келиб чиқадиги Фитрат имкон қадар ислом тарихидаги энг ёрқин ва асосий ҳодисаларни тилга олишга ҳаракат қилади. Шунча воқеаларни ташлаб ўтиб, Ҳазрати Ҳамза ва ҳазрати Умарнинг мусулмон бўлишлари борасидаги маълумотларга эътибор қаратади. “Ҳазратнинг доимий сабот ва саъй-ҳаракатлари натижасида арабларнинг атоқли баҳодирлари жаноби Ҳамза ва Умар мусулмон бўлдилар, бундан мусулмонларнинг диллари қувватланди. Ҳазрати Умарнинг далолати билан Пайғамбар алайҳиссалом ўз ёронлари билан Каъба масжидига бориб ошкора намоз ўқидилар, одамларни мусулмонликка даъват қилдилар, кишилар бирма-бир, аста-секин келиб мусулмон бўлдилар”³¹.

Фитрат бу воқеаларнинг батафсил баёнини келтирмайди, ҳатто воқеаларнинг ҳолатини ҳам тилга олмайди. Фитрат кейинги воқеаларни қуйидагича давом эттиради: “Пайғамбар ёронларининг Ҳабашистонга кетишлари, Хадича ва Абу Толибнинг вафотлари ҳамда муносабатларнинг узилиши, Маккадан Мадинага ҳижрат ва бошқалар. Агар эътибор берилса, Фитрат ҳам, Авлоний ҳам бу борада ўнлаб йирик воқеаларни қолдириб кетганлар. Айниқса, мусулмонларнинг кофирлар томонидан чеккан азиятлари, Ҳабашистонга бўлган биринчи ҳижрат тафсилотлари, уларнинг қайтиб келиши, иккинчи ҳижрат, Расулulloҳнинг Тоифга қилган ҳижрати, бошқа қабиларларни даъват қилишлари, уйланишлари, биринчи ва иккинчи Ақоба байъати ва шу қабиларни эсга олиш жоиз.

Фитрат юқорида санаб ўтилган воқеаларни бир мавзу остида келтириб ўтади. “Ҳижрати Пайғамбарнинг ўн тўртинчи йилида, исовий 622-санани мусулмонлар ўз тарих ҳисобининг ибтидоси, деб билурлар, яъни ҳижрий йил шу йилдан бошланган”. Авлоний бу санани қуйидагича келтиради: “Фахри олам афандимиз пайғамбарлик келгандин сўнг Маккада 13 йил умр кечируб, ҳижрат қилгон вақтларинда 53 ёшда эдилар. Санаи милодийнинг 622 йили 11 8 рабби ул-аввалда душанба куни Мадинага яқин Қабо исмли ерга саломатлик ила етдилар. Шул ерда бир неча кун туруб, 12 рабби ул-аввалда жумъа куни Мадинага кирдилар” [4, 37-бет].

Кейинги воқеалар баёнида Фитрат ва Авлоний ҳам бир-бирига яқин ифода йўлини тутганлар. Фитрат масжид қурилиши ва қибланинг тайин бўлиши, мусулмонларнинг жиҳодга буюрилишини алоҳида мавзу қилиб келтирган бўлса, Авлоний ҳижратдан кейинги Мадина аҳлининг шодлиги сарлавҳаси остида шу даврдаги ҳодисаларни тилга олади. Бу борада Фитратнинг асосий мавзу сифатида илк масжид, қибланинг ўзгариши, жиҳодга буюриш каби мавзуларни келтириши диққатга сазовор ҳисобланади. Чунки бу воқеаларнинг ҳар бири ислом тарихидаги муҳим ҳодисалардан саналади.

Фитрат “Жиҳодга буюриш” мавзусида айрим тарихчилардан фарқли равишда буйруқ-оятни, ҳадисларни келтириб ўтирмай, балки мавзуни аниқлаштиришга доир айрим истилоҳларнинг таърифини келтириб ўтади. Айни шу жиҳат Фитратнинг услубий жиҳатдан айрим жадид педагогларида устун туришини кўрсатади. “Пайғамбаримиз иштирок этган ҳар бир жангни ғазот, деб атаганлар ва ўзлари иштирок этмай, лашкар юборган жанглари сарийя деганлар. Мусулмонлар қарийб йигирмата ғазот ва сарийя уюштирганлар. Улардан машҳурлари: Бадр, Уҳуд, Хандақ, Ҳайбар, Макканинг фатҳ этилиши”. Шундан сўнг Фитрат Бадр, Уҳуд, Хандақ, Ҳайбар, Ҳунайн, Табуқ ғазотлари, Ҳудайбиях сулҳи, Ҳазратнинг элчилар жўнатишлари ва Макканинг олинишига оид алоҳида мавзуларда маълумотлар келтиради.

Фитратдан фарқли равишда Авлоний Бадр, Уҳуд, Хандақ, Ҳайбар ғазотлари, Ҳудайбия (муоҳада) келишувини тилга олади. Авлоний Ҳунайн, Табуқ ғазотларини футуҳот деб атайди ва Фитрат асарида келтирилгани каби Пайғамбар алайҳиссалом бу жангларда қатнашмаганлар. Демак Фитрат бу жанглари ғазот деб ўзи ўз фикрига бир оз қарши борган.

Бу даврда, яъни Пайғамбар алайҳиссаломнинг Мадинадаги фаолияти даврида тарихчилар яна кўплаб воқеаларни келтириб ўтадилар. Расули Акрам алайҳиссаломнинг Мадина даври ҳаётлари асосан Ул зотнинг Мадинага қилган ҳижратлари билан (622 йил. 22 сентябрдан) бошланади. Расули Акрамнинг ҳижратлари билан Мадина бир янги паллага кирди; шаҳарда катта ўзгаришлар рўй берди. Маккалик мусулмонлар уй-жойлари, мол-мулкларини ташлаб Мадинага кўчишган, мусулмонликни ёйиш учун эски урф-одатларидан воз кечиб, мадиналик мусулмонларни ҳимоясига келишган, муҳожир бўлишган эди. Авс ва Ҳазраж қабилалари ҳам ўзаро қабилачилик низоларини тўхтатиб, маккаликларга бўлган эски гина кудуратларини унутишди, муҳожирларга қулоч очиб. Улардан ҳар турли ёрдамларини аяшмади. Бу яхшиликлари сабабли ҳам улар Ислом тарихида “Ансор” (ёрдамчилар) номини олишди. Айниқса, улар томонидан турли қабилаларнинг бўйсундирилиши, яҳудийлар масаласи, шаръий ҳукмларнинг амалиётга жорий этилиши билан боғлиқ воқеалар ва шу қабила кенг ва батафсил баён қилиб берилади.

Фитрат видолашув ҳажи мавзусида ҳижратнинг ўнинчи йили Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳаж қилиш ниятларини бутун мусулмонларга эълон қилиб, қирқ минг киши билан Маккага кирганлари ва атрофдаги мусулмонлар ҳам гуруҳгуруҳ бўлиб қўшилиб, натижада уларнинг сони юз минг нафарга етганини айтади. “Ҳазрат хутба ўқиб, бу дунёдан ўтишлари яқинлигини башорат қилдилар. Мусулмонларга насиҳат қилиб, сўнг Мадинага қайтдилар. Бу Ҳазратнинг сўнгги ҳажлари бўлиб, тарихда “видолашув ҳажи”, деб аталган” [2, 11-бет].

Авлоний ушбу воқеани қуйидагича баён қилади: “Фахри олам афандимиз 25-зулқаъда ойинда душанба куни қиёмдин сўнг 90000 қадар саҳоба бирла Маккаи мукаррамага қараб юрдилар. Йўл-йўлдин яна ҳисобсиз араблар қўшулуб, тўртинчи зулҳижжада Маккаи мукаррамага етдилар. Бирин-бирин ҳаж амалларин ҳаммасин адо қилдилар. Тўққузинчи зулҳижжада Арафот тоғига чиқуб, бир хутба сўзлаб, шул хутбаларинда ислом динининг ҳукмларин баён қилдилар [4, 37-бет].

Авлоний Фитратдан фарқли равишда ўз дарслигига Расули акрамнинг умра қилишлари борасида алоҳида мавзу киритади. Бу нарса, яъни ҳижратнинг еттинчи йилидаги ушбу воқеани бошқа тарихчиларнинг асарларида илк умра мавзуси билан қаламга олинади.

Авлоний ва Фитрат Пайғамбар алайҳиссаломнинг дунёдан ўтишлари борасида бир хил сана ва кунни келтирган. “Рабби ул-аввал ойини ўн иккинчи кунида душанба 17 куни Мадина шаҳринда 63 ёшларинда ажал шарбатини ичуб, дунёдин ўтдилар. Олам кўзини висоли мубораклариндин маҳрум қилуб, иккинчи куни кўмилдилар. Қабри шарифлари Мадинаи мунаввара шаҳринда, равзаи мутаҳҳарадаги масжиди шариф ичинда, хужраи саодатдадур” [4, 40-бет].

Хуллас, жаҳид маърифатпарварлари – Авлоний ва Фитратларнинг мухтасар ислом тарихига бағишланган дарсликлари тузилиш жиҳатидан, воқеаларнинг келтирилиши, мавзуларнинг қўйилишида бир-бирига жуда яқин. Уларнинг биргина фарқли томонида Фитрат ислом халифалигининг тарихини ҳам баён қилса, Авлоний китобини тўрт рошид халифа фаолияти билан якунлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ислом энциклопедия. – Т.: ЎзМЭ ДИН, 2004.
2. Абдурауф Фитрат. Мухтасар Ислом тарихи. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2004.
3. Раҳматуллоҳ қори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2005.
4. Абдулла Авлоний. Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2008.

POSTMODERN JAMIYATDA O'ZGALARGA BAG'RIKENGLIKNING USTUVORLIGINI TAMINLASH MASALALARI

Mamasaliyev Mirzoulug' Mirsaidovich
katta o'qituvchi
(Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti)

Annotatsiya: Maskur maqolada jamiyatlarda bag'rikenglikni joriy etish bo'yicha zamonaviy amaliyotlarni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. G'arbning zamonaviy bag'rikenglik amaliyoti jamiyatdagi individual o'zgarishlarga emas, balki yangi ijtimoiy voqelikning shakllanishiga olib keladi, degan fikr asoslanadi. Maqolada ezgu g'oya niqobi ostida “buyuk qayta o'rnatish”ga mos ravishda “yangi norma”ni shakllantirayotgan zamonaviy G'arbning bag'rikenglik amaliyotlarining manipulyatsiya xarakteriga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy nazorat, ijtimoiy meyor, yangi normalar, bag'rikenglik, ijtimoiy nazorat.

XX asr insoniyat tarixidagi eng qudratli asr sifatida ularga nafaqat ikkita jahon urushini, ilm-fan yutuqlarining cho'qqisini, inson psixologiyasidagi mutlaq o'zgarishlarni, balki modernizm va postmodernizm kabi ikkita global tendentsiyalarni ham taqdim etdi.

Tolerantlik (lot. tolerantia — sabr-toqat), bag'rikenglik — o'zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg'ulari, fikr-mulohazalari, g'oyalari va e'tiqodlariga nisbatan toqatli bo'lish. Hozirgi dunyoda tolerantlik o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotning globallashuvi va yanada mobillashuvi, kommunikatsiyalarning tez rivojlanishi, integratsiya va o'zaro bog'liklik, keng miqyosli migratsiya va aholining ko'chib yurishi va boshqa jamiyatda tolerantlik tamoyilining ahamiyatini kuchaytiradi. Bag'rikenglik tamoyiliga ko'ra, har kim o'z e'tiqodiga amal qilishda erkindir va har kim bu huquqqa boshqalar ham ega ekanligini tan

olmog'i lozim. Bir kishining qarashlari boshqalarga majburan singdirilishi mumkin emas. Tolerantlikni alohida shaxslar, guruhlar va davlatlar namoyon qilishi lozim.

Tolerantlik muammosiga qiziqish dunyoda va O'zbekistonda sodir bo'layotgan siyosiy va madaniy voqealar bilan oqlanadi. Yurtdoshlarimizning fikricha, zamonaviy jamiyatda aynan bag'rikenglik yetishmaydi, degan fikr ustunlik qiladi, chunki tafovutlarga (irqiy, etnik, diniy, yosh, jins va boshqalar) toqat qilmaslik odamlarni halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, bag'rikenglikni barcha kasalliklarga davo deb bo'lmaydi, degan tushuncha shakllanmoqda. Turli fanlarda bag'rikenglik juda muammoli, qarama-qarshi va hatto paradoksal tushuncha sifatida tushuniladi, bu ijtimoiy hodisani yaxshi bilmaydigan odamlar tomonidan tanqid qilinadi. Shu munosabat bilan, bag'rikenglik ko'plab zamonaviy olimlar tomonidan instrumental qiymat sifatida ko'rib chiqiladi, ya'ni. bu boshqa, muhimroq qiymatga erishishga yordam beradi. Shuning uchun ham bag'rikenglik maqsad sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar uchun vosita, minimal talab sifatida taqdim etiladi. Tolerant jamiyat sharoitidagina inson va jamiyatning real imkoniyatlarini to'liq ochib berish mumkin. Tolerantlik muammosini o'rganish tarixi shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda bag'rikenglikni faqat moda shiori yoki siyosiy modaga hurmat sifatida ko'rib bo'lmaydi. Fan va amaliyotda quyidagi savollar ayniqsa dolzarbdir:

Odamlarning bir-biriga nisbatan bag'rikeng munosabatini qanday rivojlantirish mumkin?

Millatlararo nizolar muammosini qanday hal qilish mumkin?

Ijtimoiy, fiziologik va boshqalarni idrok qilishni qanday o'rganish mumkin odamlar o'rtasidagi farqlar va ularga hurmat bilan munosabatda bo'lish?

Bugungi kunda bag'rikenglik strategiyasi qanday bo'lishi kerak?

Zamonaviy jamiyatlarda bugungi kunga kelib ko'pchilik odamlar orasida keng yoyilgan voqelikdan norozilik kayfiyati texnik pragmatizm bilan qo'shilish natijasida ommada hamma narsaga ishonchsizlik, kinoya, mazaxomuz qarash yuzaga kelgan. Avvalboshdan ermak va ovunchoq sifatida yaratilgani, alohida hozirliksiz, aql va tuyg'ularni zo'rlamay turib ham bemalol tomosha qilish mumkinligi postmodern asarlarning ommalashuviga olib keladi. Hech qanday badiiy va axloqiy cheklovni tan olmaslik oqibatida insoniyat tomonidan o'tmishda yaratilgan butun madaniyatga birvarakayiga postmodern estetikaning ob'ekti va materiali tarzida qarala boshlandi. Ya'ni san'at sohasida o'tmish madaniyatiga alohida qimmatga ega daxlsiz estetik qadriyat emas, balki parodiya qilish uchun xomashyo, istalgancha qayta badiiy ishlov berilishi mumkin bo'lgan birlamchi material sifatida qarash qaror topdi. Badiiy yaratiqulardan muqaddaslik tamg'asining olib tashlanishi postmodern yondashuvga populistik xususiyat baxsh etadi.

So'nggi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri – jamiyatda millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni ta'minlash, do'stlik muhitini va ko'p millatli katta yagona oila tuyg'usini mustahkamlash, yoshlarni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qarash ruhida tarbiyalash, xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-ma'rifiy aloqalarni kengaytirishga yo'naltirilgan keng miqyosdagi ishlar amalga oshirildi. Tolerantlik (lot. tolerantia – sabr-toqat), bag'rikenglik – o'zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg'ulari, fikr-mulohazalari, g'oyalari va e'tiqodlariga nisbatan toqatli bo'lish. Hozirgi dunyoda tolerantlik o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotning globallashuvi va yanada mobillashuvi, kommunikatsiyalarning tez rivojlanishi, integratsiya va o'zaro bog'liklik, keng miqyosli migratsiya va aholining ko'chib yurishi va boshqa jamiyatda tolerantlik tamoyilining ahamiyatini kuchaytiradi. Bag'rikenglik tamoyiliga ko'ra, har kim o'z e'tiqodiga amal qilishda erkindir va har kim bu huquqqa boshqalar ham ega ekanligini tan olmog'i lozim. Bir kishining qarashlari boshqalarga majburan singdirilishi mumkin emas. Tolerantlikni alohida shaxslar, guruhlar va davlatlar namoyon qilishi lozim. Tolerantlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadida YUNESKO "Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi"ni qabul qilgan (1995-yil 16 noyabr).

Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab chiqilgan 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasining 74-maqsadi diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash sohasiga qaratilgan.

Sh.Mirziyoyevning 2022-yil Oliy Majlisga yo'llagan murojaatnomasida ham "Millati, tili va dinidan qat'i nazar, O'zbekistonni o'zining Vatani deb biladigan, uning ravnaqi uchun hissa qo'shib kelayotgan har bir fuqaro bundan buyon ham davlatimiz va jamiyatimizning e'tibori va ardog'ida bo'ladi. Millatlararo do'stlik, diniy konfessiyalar o'rtasidagi hamjihatlik, ijtimoiy bag'rikenglik muhitini yanada mustahkamlash uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etamiz" deya ta'kidlab o'tgan edilar. Globallashuv va bag'rikenglik hozirgi vaqtga kelib tobora globallashib borayotgan dunyoda bag'rikenglik tamoyili ijtimoiy-ma'naviy hayot turli sohalarida katta qiziqish uyg'otmoqda. Inson, jamiyatning mohiyati, ularning kejalakdagi taqdiri muammolari nuqtai nazaridan qaraganda, bag'rikenglik masalasining har tomonlama turli darajadagi yondashuvlar ro'y bermoqda. XXI asr boshlariga kelib "bag'rikenglik" tushunchasi jamiyat hayotida noyob madaniy hodisa darajasiga ko'tarildi.

Jamiyatda turli xalqlar, millatlar va dinlarning o'ziga xos xususiyatlariga nisbatan tolerantlik munosabatini O'zbekiston misolida ko'rish mumkin. Mamlakatimizda turli toifadagi odamlar, siyosiy kuchlar va partiyalar o'rtasidagi hamkorlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik tamoyili ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim omillaridan biridir. O'zbekistonda 130 dan ziyod millat va elat vakillari istiqomat qiladi. Ular o'rtasida asrlar davomida milliy nizolar bo'lmagan va bu xalqimizning azaliy bag'rikengligini ko'rsatadi. 10 dan ziyod konfessiyaga mansub din vakillari yurtimizda hamkor, hamjihat yashab kelayotgani esa dinlararo tolerantlikning yaqqol namunasidir. Iftixor bilan aytishimiz mumkinki, jamiyat hayotining barcha jabhasida olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar o'z samarasini berayapti. Binobarin, istiqlol yillarida Vatanimizda yashayotgan turli millatlar o'rtasida o'zaro hurmat, tenghuquqlilik hamda hamjihatlikni mustahkamlash, uning qonuniy asoslarini yaratishga alohida e'tibor qaratildi. Ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni saqlash, dinlararo va millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish hisobiga xalqaro maydonda O'zbekistonning obro'si oshib bormoqda.

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamlı islohotlar markazida, avvalo, inson manfaati, uning huquq va erkinliklarini ta'minlash maqsadi turadi. Fuqarolar manfaatlarini faqatgina tinchlik va osoyishtalik, o'zaro hurmat, mehr-oqibat va hamjihatlik muhitini yaratish orqali ta'minlash mumkin. O'zbekistonda aholining ko'p millatli bo'lishiga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning qulay omili sifatida qaralmoqda. Ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni saqlash, dinlararo va millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish hisobiga xalqaro maydonda O'zbekistonning obro'si oshib bormoqda. Xususan, mamlakatimizdagi davlat ta'lim muassasalarida o'qitish yetti tilda olib boriladi. O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi o'z ko'rsatuvlarini o'n ikki tilda namoyish etmoqda, o'ndan ortiq tilda gazeta va jurnallar nashr etilmoqda. Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi qoshida 138 ta milliy madaniy markaz, bundan tashqari, 16 ta konfessiyaga tegishli 2300 ga yaqin diniy tashkilot faoliyat yuritadi. 333 Konstitutsiyaviy kafolatlar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, fuqarolarga jamoat va davlat qurilishida ishtirok etishni ta'minlaydi. Shu bilan birga, xalqaro va mintaqaviy munosabatlarda davom etayotgan globallashuv va transformatsiya, dunyoda iqtisodiy, siyosiy, milliy, diniy va boshqa ziddiyatlar kuchayib, axborot va kibermakonlarida qarama-qarshi kurash ortib borayotgan bir sharoitda millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada rivojlantirish sohasida o'z yechimini taqozo etayotgan bir qator dolzarb masalalar saqlanib qolmoqda, quyidagilar shular jumlasidan:

Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada rivojlantirish sohasida davlat organlari va tashkilotlarining, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining fuqarolik jamiyati institutlari bilan o'zaro hamkorlik darajasini yanada ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni o'rnatish siyosati

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va boshqa xalqaro huquqiy-me'yoriy hujjatlarga to'la mos keladi. 2019 yilda millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati kontseptsiyasi tasdiqlandi. Shu bilan birga, diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha bir qancha qarorlar qabul qilinib, unga ko'ra, mazkur sohada yagona davlat siyosatini amalga oshirish, fuqarolarning vijdon erkinligi kafolatlarini himoya qilish, turli millat va elatlar vakillari o'rtasida konstruktiv va o'zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni shakllantirish bo'yicha yangi tizim joriy etildi.

Xususan, Vazirlar Mahkamasi huzurida millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi tashkil etildi, Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyati takomillashtirildi. Harakatlar strategiyasi doirasida mamlakatimizda millatlararo va konfessiyalararo muloqotni rivojlantirish borasida institutsional yondashuv yo'lga qo'yildi. Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasining asosiy vazifalari qatoriga davlat organlarining respublika hududida joylashgan milliy madaniy markazlar va do'stlik jamiyatlari bilan o'zaro aloqasi va hamkorligini ta'minlash va yanada rivojlantirish kiritildi. Qo'mita qoshida fuqarolarning 334 etnomadaniy talablarini o'rganish, aniqlash va qanoatlantirishga, millatlararo munosabatlarni mustahkamlashga, milliy sabablarga ko'ra, ehtimoliy mojarolarning oldini olishga ko'maklashuvchi Jamoatchilik kengashi tuzildi. Bundan kutilayotgan asosiy natija – mazkur sohada davlat siyosatini amalga oshirish uchun mas'ul bo'lgan davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirishdir. Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida muhim o'rin egallay boshladi.

Hukumat xalqaro tashkilotlar hamda ushbu sohadagi mutaxassislar bilan konstruktiv muloqot va hamkorlik o'rnatishga alohida e'tibor qaratmoqda. Jamiyatda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan mojaroli vaziyatlar va ixtiloflarning barvaqt oldini olish va ularni profilaktika qilish bo'yicha faoliyatni tashkil etish asosi sifatida joylarda millatlararo munosabatlar holatini monitoring qilish tizimi va mexanizmlarini yo'lga qo'yish; Millatlararo muomala madaniyatini tarbiyalash, O'zbekiston xalqining tarixi va an'analarini o'rganish bo'yicha ta'lim, axborot va madaniy-ma'rifiy chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirish; millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada rivojlantirish sohasida davlat organlari mutaxassislarini, shuningdek, boshqa tashkilotlar xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish borasidagi ishlarni takomillashtirish.

Shu ma'noda, so'nggi yillarda O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va din sohasida amalga oshirilgan keng ko'lamlı islohotlar mamlakatda ushbu sohalarda yangicha yondashuv va strategik maqsadni birlashtirgan tizim shakllanishiga xizmat qildi. Mazkur tizimning muvaffaqiyati esa yurtimizda tinchlikni saqlash, fuqarolar xavfsizligini ta'minlash, barqaror rivojlanish uchun zamin yaratmoqda. Zero, zamonaviy davlatning bosh maqsadi jamiyatda hamjihatlik va barqarorlik, inson huquq va erkinliklarining samarali himoya qilinishini ta'minlashdan iborat. Bu borada Asosiy qonunimiz – Konstitutsiya nafaqat jamiyat va davlat taraqqiyotini belgilovchi oliy darajadagi siyosiy-huquqiy hujjat, balki mamlakatimizda yashovchi har bir fuqaroning munosib turmush tarzini kafolatlovchi muhim asosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 30.04.2023 yil.

3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini taminlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017 yil. 4. lex.uz

4. Ko'p millatli jamiyatda tolerantlik, bag'rikenglikning ustuvorligini taminlash omillari "Инновационные исследования в современном мире: теория и практика" (in-academy.uz)

5. BUGUNGI KUNDA MAMLAKATIMIZDA TOLERANTLIK (BAG'RIKENGLIK) MASALASI
DOLZARBLIGINING KUCHAYISHI SABABLARI. | Наука и инновация (in-academy.uz)

QO'QON XONLIGIDA AYOLLARGA BO'LGAN MUNOSABAT VA ULARNING IJTIMOY-SIYOSIY HAYOTDA TUTGAN O'RNI

Ochilova Oydinoy
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
(Qarshi davlati universiteti)

Botirova Shaxnoza
talaba
(Qarshi davlati universiteti)

Annotatsiya: Qo'qon xonligida ayollarning o'ziga xos o'rni bor edi. Ushbu maqolada Qo'qon xonligida ayollarga berilgan e'tibor haqida so'z boradi. Qo'qon ayollarining ijodi faoliyati ham bir muncha yoritilgan.

Kalit so'zlar: Qo'qon xonligi, o'zbek davlatchiligi tarixi, Malikalar, madrasa, Hokim Oyim madrasasi, Nozik Bibi, Mohlaroyim, Qurbonjon dodxox

XVIII asr boshlariga kelib Farg'onada yangi Buyuk O'zbek Davlatlaridan biri – Qo'qon xonligi tashkil topdi. Bu davlat o'zbek davlatchiligi tarixida alohida o'rin tutadi. Biz bu yerda Qo'qon xonligi aholisining etnik tarkibi haqida ma'lumot berishni joiz deb bildik. Ma'lumki, Farg'ona vodiysi va unga tutash hududlar aholisi azaldan polietniylik xususiyati bilan O'rta Osiyoning boshqa hududlaridan ajralib turgan. Bunday etnik o'ziga xoslik, Qo'qon xonligi davrida ham saqlanib qolgan edi. Qo'qon xonligi hududida asosan o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, uyg'urlar, va qoraqalpoqlar istiqomat qilgan. Bundan tashqari xonlik hududida son jihatidan kamroq bo'lsada yahudiylar, tatarlar va boshqa etnik jamoa vakillari ham yashar edilar [5].

Qo'qon xonligida ayollarning o'ziga xos o'rni bor edi. Ayollar nafaqat adabiyotda balki, siyosatda ham o'zlarini ko'rstishgan. Adabiyot sohasidagi ayollar qatoriga Uvaysiy, Mohlaroyim, Anbar Otin, Mahzodabegim, Mahzuna, Mushtariy kabi Qo'qon shoiralari kirgan. Ularning ijodlarida Sharq ayollariga xos nazokat, donolik, kamtarlik, xalqparvarlik kabi sifatlar yaqqol ko'rinib turar edi. Ular o'z faoliyati bilan birgalikda siyosiy hayotda muhim ijtimoiy masalarni ko'targan. Faxrlanadigan jihati shuki, yaratilgan asarlari mumtoz adabiyotning hozirgacha yorqin namunasi hisoblanadi.

Davlat siyosatida ham bir necha Qo'qon ayollarining ham o'rni bor. Bularga Shoxruhbiyning rafiqasi Nozik bibi, Norbo'tabiyning rafiqasi Zuhra Oyim, Umarxonning rafiqasi Nodirabegim, (Asperdi dodxox qizi) Sheralixonning rafiqasi Yorqinoy, Zinnat dodxox, Qurbonjon dodxox, va boshqalar. Nozikbibi, Zuhra Oyim, Nodirabegim, Yorqinoy kabi malikalar xonlik obod bo'lishi uchun o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Buning uchun ba'zi bir malikalarga yer mulk ajratilib munosib rag'batlantirildi. Shunday ishlarni dastlab malika Nozikbibi boshlab bergan. Malika Nozikbibi shaxsiyatiga keladigan bo'lsak, u XVIII asrda yashab ijod qilgan hisorlik o'zbek shoiralaridan biri. Nozikbibining kelib chiqishi qirg'iz urug'iga borib taqaladi. U Qo'qon xonligining ilk hukmdori bo'lmish Shoxruhbiyning turmush o'rtog'i hisoblanadi. Ular 1719-yilda turmush qurishgan. Nozikbibining mavqeyi ko'tarilgandan so'ng ismi Nozikbibi emas xalq orasida Nozik Oyim deb atala boshlandi. Shoxruhbiy ushbu xotini uchun Laylakxona mavzesining bir tomonida yer mulk in'om qiladi. Nozik bibi o'z yerlaridan kelgan mablag'lardan yetimxona ochib miskinlarni qo'llab quvvatlaydi, qishloq maktabi xarajatlariga sarf etadi. Ushbu saroy asosida yuzaga kelgan qishloqqa "Oyimqishloq" deb nom beradi. Keyinchalik bu joy xonlikning boshqa

aslzoda ayollari uchun ham tabarruk joyga aylanib, Qo'qon malikalari uchun bu joyda ma'lum muddat yashashni o'z burchlari va sharafi deb bildilar [1].

Nozik Oyimning ajoyib sifatlaridan biri juda saxovatpeshaligidir. Ushbu gapimizga isbot etib uning quyidagi ishlarini esga olmoq zarurdir. U Shoxruhbiyning o'limidan so'ng saroyga ko'chib o'tgach, saroy atrofidagi yerlarni kambag'al dehqonlarga bo'lib beradi, oddiy xalq farzandlari asosan qizlar uchun maktab ochib savodini chiqarish bilan mashg'ul bo'ladi.

Qo'qon xonligi taxtiga o'tirmagan bo'lsada, o'z ishlari bilan nom qoldirgan malika va ayollar bisyor. Shulardan yana biri Qo'qon xoni Norbo'tabiyning xotini Zuhra Oyim (Mingoyim) hisoblanib, u ming urugidan Imomqulibiyning qizidir. Norbo'tabiy Chustda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirish maqsadida Chustga hujum uyushtiradi. Hujum natijasida Chust qal'asi ishg'ol etilib, Irisqulibiy yengiladi. Shunday qilib ikki o'rta sulh tuziladi. Sulh natijasiga ko'ra, Irisqulibiy o'zining ukasi Imomqulibiyning qizi Mingoyimni nikohlab beradi [2].

Nozik bibi va Zuhra Oyimning o'xshash jihati shuki, ular o'zlari maktab bino etib, qizlarni savodini chiqarishni o'zlariga vazifa qilib belgilaganlar. Mingoyim nomi arxiv hujjatlarida Izzatbibi deb ham nomlangan [3].

Qo'qon xonligi adabiyotida o'zining beqiyos o'rniga ega Nodira (Mohlaroyim) dan 10 ming misraga yaqin lirik adabiy meros qoldi. Bundan tashqari Nodira Navoiy, Fuzuliy va Bedil g'azallariga muxammaslar yozdi. Nodira nikohiga o'tgach, avval Marg'ilonga, so'ngra Qo'qonga keladi. 1810-yil Olimxon vafotidan so'ng Qo'qon taxtiga Umarxon o'tirishi bilan Nodiraning xonlik hayotidagi roli sezilarli darajada faollashib boradi. Aynan Umarxon ayollar huquqlari ma'lum borada himoya qilina boshlandi. Buning asosiy sababi Nodirani ayollarning o'qishi yozishi uchun madrasalarda dars tashkil etishi bo'ldi. Nodirani faoliyati o'g'li Muhammad Ali (Madali) ni taxtga o'tirishi bilan yanada kuchaydi.

Qo'qon malikalari orasida Jarqinoy (Yorqinoy) ning faoliyatiga to'xtalib o'tish lozim. Yorqinoy ba'zi manbalarda "Xonoyim", "Hokimoyim" nomlari bilan mashhur. Bunga sabab Yorqinoyning davlat ishlarida dono maslahatchi bo'lganligi edi. Hatto u o'zining o'limidan keyin ham o'g'li Xudoyorxon davrida e'zozlanadi. Bunga isbot etib o'limidan bir yil o'tar-o'tmas Hokim Oyim madrasasi bunyod etilishidir. Muhammad Aziz Marg'iloniy yozicha madrasa barpo etishda sarf-xarajat nisbatan kam bo'lganligi sababli anchagina sifatsiz qurilgan edi. Natijada ma'lum vaqt o'tgach uning devorlari yorila boshlangan [4].

Xullas, Qo'qon xonligi ijod ahli qoldirgan bebaho so'z namunalari nafaqat o'z davri uchun, shuningdek, hozirgi zamon o'zbek adabiyoti uchun ham muhim xarakter kasb etadi. O'zbek mumtoz adabiyotining eng sara an'alarini davom ettirgan mazkur shoirlar ijodini o'rganish har bir talabalar oldida muhim vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Dadaboev H. Xo'qandi latif mahallalari va ko'chalarining nomlanish tarixi. – F.: Farg'ona, 2007. 131-bet.
2. Muhammadxakimxon to'ra. Muntaxab at-tavorix (Xo'qand va Buxoro tarixi, sayohat va xotiralar). – Toshkent. 2010. 244-245-betlar.
3. O'zbekiston milliy arxivi 1-47-fond, 1-ro'yxat 328-yig'ma jild, 30-a varaq.
4. Muhammad Aziz Marg'iloniy. Tarixi aziziy / Nashrga tayyorlovchilar A.Usmonov, A.Matg'oziev. – Toshkent, 1995. 71-bet.
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Qo%CA%BBqon_xonligi

O'ZBEKISTONDA MUSTAQILLIK YILLARIDA OLIY TA'LIMDAN KEYINGI TA'LIMNING RIVOJLANISHI

**To'xtaboyev Xurmatillo,
erkin izlanuvchi
(Qarshi davlat universiteti)**

Annotatsiya: Mustaqillikning dastlabki yillaridan e'tibor berilgan O'zbekiston ilm-fani qisqa vaqt ichida turli holatlarni boshdan kechirdi. Dastlab bu tizim to'g'ri yo'lga qo'yilganligi ortidan ilmiy-tadqiqot ishlarida oldinga siljish kuzatilgan bo'lsa, 2012-yildan boshlab jarayon sustlashdi. Ushbu maqolada 1992 – 2017-yillarda hududimizdagi ilmiy-tadqiqot ishlari turli holatlarining sabablarini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: ilmiy-tadqiqot ishlari, uzluksiz ta'lim, Oliy ta'limdan keyingi ta'lim, falsafa doktori, fan doktori, Farg'ona davlat universiteti, Qarshi davlat universiteti, aspirantura, doktorantura.

O'zbekiston Respublikasi hukumati mustaqillikning ilk kunlaridanoq e'tibor qaratgan muhim sohalardan biri ilm-fan bo'ldi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan faollashgan ilmiy-tadqiqot ishlari mamlakatimizning ilmiy salohiyatini dunyo olimlari tan olishiga sabab bo'ldi. 2000-yillarda ham rivojlanishdan to'xtamagan tadqiqot ishlari 2013-yildan, ya'ni oliy ta'limdan keyingi ta'limning bir bosqichli tizimga o'tishi sababli tanazzulga yuz tutib, dissertatsiya himoyalari sonining keskin kamayishiga olib keldi. 2017-yildan boshlab oliy ta'limdan keyingi ta'limning yana 2 bosqichli tizimga qaytishi, O'zbekistonda ilmiy-tadqiqot ishlarini yanada jonlantirib yubordi.

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim — jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarga ehtiyojini ta'minlashga yo'naltirilgan uzluksiz ta'lim turi hisoblanadi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 31-martdagi Farmoniga binoan tashkil etilgan Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK)ning faoliyati yuqori malakali ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash tizimini ishlab chiqish va joriy qilishga, ilmiy tadqiqot hamda ishlanmalarning davlat yo'li bilan ekspertiza qilinishiga, hamda ilmiy darajalar va unvonlarga qo'yiladigan talablarning yagonaligini ta'minlash kabi bir qator muhim vazifalarga yo'naltirilgan. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng yuzaga kelgan yangi tarixiy shart-sharoit ilm-fan sohasini tub islohot qilishni taqozo etdi. Zero, dolzarb ilmiy-texnik muammolar hal qilinishi respublikaning rivojlanishini ta'minlar edi.

O'zbekiston Respublikasi OAKning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish sohasida O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning ijrosini tashkil etish;

- oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish, ushbu faoliyatni tashkil etish, nazorat qilish va muvofiqlashtirish;

- dissertatsiya ishlariga hamda falsafa doktori (Doctor of Philosophy, bundan buyon — PhD), fan doktori (Doctor of Sciences, bundan buyon — DSc) ilmiy darajalari va ilmiy unvonlar talabgorlariga talablarning yagonaligini ta'minlash;

- ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarning sifat tarkibini yaxshilashga, jamiyat va davlat ehtiyojlarini, fan, ta'lim, texnika va texnologiyalarni rivojlantirish istiqbollari hisobga olgan holda ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlardan foydalanish samaradorligini oshirishga ko'maklashish;

– ortiqcha byurokratik jarayonlarni yo'qotishga yo'naltirilgan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish tizimini doimiy ravishda takomillashtirish va boshqalar.

Mustaqillikning ilk davrlarida Oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyati anchagina past edi. Xususan, Farg'ona davlat universitetida 1993- yilda 616 ta professor-o'qituvchi faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, ulardan 36 nafarida professor, 220 nafarida esa dotsent ilmiy unvon mavjud edi. Qarshi davlat universitetida xuddi shu yilda 45 ta kafedra mavjud bo'lgan va ularda faoliyat ko'rsatgan 521 ta professor-o'qituvchilardan 20 nafari fan doktori bo'lsa, 167 nafari fan nomzodlari edi.

2000-yillarning boshiga kelib vaziyat biroz jonlandi. Bu davrda fanning asosiy yo'nalishlari bo'yicha 120 ta ixtisoslashgan kengash tuzilgan va ular fanning muhim tarmoqlari bo'yicha dissertatsiyalar himoyasini ta'minlashgan. 2003-yilga kelib mavjud ixtisoslashgan kengashlarda 70 ta doktorlik, 294 ta nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilindi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bu davrda fanning barcha tarmoqlari va yo'nalishlari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi, deb bo'lmaydi. Masalan, o'sha davrning dolzarb muammolari bo'lgan bankrotlik, inflyatsiya, xususiylashtirish, soliq siyosati, rentabellik, mantiq, huquq falsafasi, siyosat falsafasi, fan va texnika tarixi, xalq xo'jaligi va iqtisodiy ta'limotlar tarixi, sud, sud mustaqilligini mustahkamlash, sud hokimiyati, prokurorlik nazorati, advokatura, muzeyshunoslik, mehnat psixologiyasi, siyosiy psixologiya, boshqaruv psixologiyasi bo'yicha yoqlagan dissertatsiyalar soni ancha kam, ba'zi yo'nalishlarda esa umuman yo'q edi.

Yuqorida sanab o'tilgan sohalar bo'yicha nafaqat yuqori malakali ilmiy-pedagog xodimlar tayyorlash, balki fundamental izlanishlar ham bu davrda zamon talablaridan orqada qolgan edi.

2003-yilning 15-16-may kunlari OAKda "Oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash hamda attestatsiyadan o'tkazishning ahvoli, muammolari va istiqboli" mavzusida ilmiy-amaliy konferensiya o'tkazilgan. Konferensiyada yoshlarni ilm-fanga jalb etish, buning uchun respublikada iqtidorli magistrilar bankini tashkil qilish va ularning ilm-fanga intilishini rag'batlantirish choralarini ko'rish haqida fikrlar bildirilib, yilning eng yaxshi dissertatsiya muallfini aniqlash va ularni taqdirlash uchun moddiy mablag' fondini tashkil etish, dissertatsiyalarning kamchiliklari, yutuqlari haqida ma'lumotlar berish to'g'risida qaror qabul qilingan edi. Mazkur qarorning ijrosi bo'yicha ekspert kengashlari o'z tavsiyalarini berishdi. Unga ko'ra O'zRFA Elektronika instituti huzuridagi D.015.23.01 ixtisoslashgan kengashda himoya qilingan Abdurauf Jo'raxolovning "Har xil tarkibli monokislotalar sirtlarini KEV – energiyali ionlar bilan sirpanuvchan urilganda ionlar sochilishi va tuzilishi qonuniyatlarini kompyuterda modellashtirish usuli bilan tadqiq etish" va 2-Toshkent davlat tibbiyot instituti huzuridagi D.067.09.01 ixtisoslashgan kengashda himoya qilingan Sergey Borovskiyning "Portal gipertenzialy bemorlarda qizilo'ngachdan qon ketishining oldini olish va davolash rentgenoendavzkulyar amaliyotlari" mavzulardagi doktorlik dissertatsiyalari 2003-yilning "Eng yaxshi ilmiy tadqiqoti" deb topilgan edi.

2012-yilga qadar Oliy ta'limdan keying ta'lim ikki bosqichli bo'lib, aspirantura (3 yil) va doktorantura (3 yil)dan iborat edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 24-iyuldagi "Oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash va attestatsiyadan o'tkazish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PF-4456-sonli Farmoniga muvofiq oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash va attestatsiyadan o'tkazish tizimini yanada takomillashtirish, Kadrlar tayyorlash milliy dasturining ustuvor vazifalarini va mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va demokratik islohotlarni, ilg'or jahon tajribasi va ilmiy kadrlarni attestatsiyadan o'tkazishning xalqaro standartlarini hisobga olgan holda oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, shuningdek, dissertatsiya tadqiqotlarining sifatini, ilmiy va amaliy ahamiyatini oshirish, yoshlarning ijodiy va intellektual salohiyatini namoyon etishiga sharoitlar yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi, Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, tasarrufida oliy ta'lim va

ilmiy-tadqiqot muassasalari mavjud bo'lgan boshqa vazirlik va idoralarning 2013-yilning 1-yanvaridan boshlab umum qabul qilingan xalqaro talablar va standartlarga muvofiq dissertatsiya himoya qilish va fan doktori ilmiy darajasini berish bo'yicha oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limning bir bosqichli tizimi joriy qilinadi. 2012–2017-yillarda bir bosqichli doktorantura faoliyat olib bordi. Ammo, 2013–2017-yillar oralig'ida faqat 360 ga yaqin tadqiqotchi doktorlik dissertatsiyasini himoya qila oldi, xolos. Bu esa respublikadagi oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalari uchun oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondira olmadi.

Oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash va attestatsiyadan o'tkazish tizimining sifati va samaradorligini tubdan oshirish, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim sohasini yanada takomillashtirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatida yoshlarning intellektual salohiyatini har tomonlama namoyon etish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida, hamda bir qator ilg'or xorijiy mamlakatlarning xalqaro amaliyotini o'rgangan holda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-fevraldagi "Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PF-4958-sonli Farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra 2017-yilning 1-iyulidan boshlab oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limning ikki pog'onali tizimi joriy etildi. Birinchisi – dissertatsiya himoya qilish va tegishli fan tarmog'i bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini berishni nazarda tutuvchi tayanch doktorantura va ikkinchisi – dissertatsiya himoya qilish va tegishli fan tarmog'i bo'yicha fan doktori (Doctor of Science) ilmiy darajasini berishni nazarda tutuvchi doktorantura tizimidir.

2017-yildan oliy ta'limdan keying ta'lim institutida yangi davr boshlandi. Berilgan yengillik va imtiyozlardan ruhlangan tadqiqotchilar soni kun sayin o'sib bordi. Masalan, bor-yog'i 2017-2020-yillarda birgina 07.00.00 – Tarix ixtisosliklari bo'yicha 32 nafar fan doktori va 145 nafar falsafa doktori darajasini olish uchun dissertatsiya himoya qilinganligi yuqoridagi fikrimizni dalillaydi.

Xulosa qilib aytganda, ilm-fan sohasida hech qanday to'siq emas, balki imtiyoz va rag'batlar berilishi mamlakat ilmiy salohiyatini oshirishga, yangi bilimlarni kashf etilishiga va yurtimiz ilm-fanining dunyodagi ilmiy imidji yaxshilanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-y., 6-son, 245-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2014-y., 30-son, 365-modda
2. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2012-y., 30-son, 346-modda, 30-son, 347-modda)
3. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 8-son, 106-modda)
4. O'zMA M-130-fond, 1-ro'yxat, 155- yig'majild, 4-varaq
5. O'zMA M-130-fond, 1-ro'yxat, 145- yig'majild, 4-varaq
6. "O'zbekiston ovozi". 2004-yil 24-yanvar.
7. Tursunov X. Tarix fanining jamiyat rivojida o'rni // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva, 2023. – №8/3. – B. 22 – 24.
8. Tursunov X. (2023). O'zbekistonda mustaqillik yillarida tarixchi kadrlar tayyorlash sohasi huquqiy asoslarining yaratilishi. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(8).

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОНДА БАХШИЛИК САНЪАТИ

Ражабов Руслан Бозорович

ўқитувчи

(Қарши иновацион таълим университети)

Бахтиёрова Ҳуснора Ихтиёр қизи

талаба

(Қарши иновацион таълим университети)

Маълумки, хилма-хил жанрлардан иборат халқ оғзаки поетик ижодиёти, ўзига хос этномаданияти ва бой адабий мероси билан Шарқ бадий маданияти ривожига муносиб ҳисса қўшган ўзбеклар Марказий Осиёдаги энг қадимий ва яхлит тизим сифатида шаклланган эпик ижрочилик санъати анъаналаридан бирини яратган ва ана шу миллий қадрият дурдонасини ҳозирги кунгача жонли ижро ҳолатида сақлаб келмоқда. Марказий Осиё туркий халқлари орасида кенг қўлланилувчи “бахши”, “баксы”, “бахши”, “бақшы”, “бакшы” атамаси дўмбира, дутор ва бошқа чолғу асбоблари воситасида халқ эпоси асарлари ва термаларни ижро этувчи дostonчи ҳамда чилдирма чалиб, руҳлар ёрдамида турли хил касалларни даволовчи алоҳида магик қобилиятли кишилар – шомонларга нисбатан ишлатилиши ҳам шу фикрни тасдиқлайди.

Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистонда бахшичилик санъатини ўрганиш, Жанубий Ўзбекистон – Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида бахшичилик санъатини ЮНЕСКОнинг маънавий маданий мероси эканлиги, халқ оғзаки ижодининг этнолокал хусусиятларини ўзида акс эттириши бугунги куннинг долзарб муаммолари эканлигини кўрсатади. Жаҳоннинг Жанубий Корея, Япония, АҚШ, Туркия, Франция, Германия давлатлари илмий тадқиқот муассасаларида бахшичилик санъати ва анъаналарининг этномаданий жараёнлари билан боғлиқ қадимий 2019 йилнинг 6 апрелида Термиз шаҳрида Халқаро бахшичилик санъати фестивалида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Бахшилар нафақат халқ ўтмишининг акс-садоси, айни пайтда бугунги куннинг ҳам жарангдор озидир”. Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида ёшларнинг халқ оғзаки ижодиётига бўлган иштилишларини қўллаб-қувватлаш, дostonларни этнографик жиҳатдан илмий таҳлил этиш, бахшичиликнинг этномаданий жараёнларга таъсирини этнографик йўналишда тадқиқ этиш бугунги куннинг заруриятidir. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистонда бахшичилик санъатини ривожлантириш чоратadbирлари тўғрисида”ги қабул қилинган қарорида белгиланган вазифаларни бажариш юзасидан ишлаб чиқилган “Йўл харитаси”ни амалга ошириш юзасидан қатор амалий ишлар бажарилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли қарорига мувофиқ турли илмий лойиҳалар доирасида олиб борилаётган тадбирлар диққатга сазовордир(1).

Ўзбек халқ оғзаки ижоди беқиёс хазина бўлиб, шу асосда халқимизни инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, оилапарварлик, мардлик, жасурлик ҳамда севги ва вафога садоқат руҳида тарбиялаш муҳим аҳамиятга эгадир. Халқимизнинг бой ва бетакрор фольклор асарлари, хусусан дostonлар бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишига, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини кўриқлашга, дўсти-ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади.

Этнографик тадқиқотлар жараёнида шу нарса маълум бўлдики, дostonлар бахшиларни синовлардан ўтказган, бахши бўлиш ҳам табиий қобилият ҳам катта меҳнат

эвазига бевосита боғлиқ бўлиб, халқни ишонтириш учун сўз ва дўмбира қуввати бир-бирини тўлдирган. Акс ҳолда халқ бахши бўлиш илинжида юрганларни даврага қабул қилмайди. Шундай экан машхур бахшиларимиз жуда кўп. Ана шу бахшиларимиздан: Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислон шоир, Саидмурод Паноҳ ўғли, Берди бахши, Абдулла Нурали ўғли, Умир шоир, Бола бахши, Аҳмад бахши каби етакчи санъаткорлар ўзларига замондош бошқа бахшилар билан биргаликда бу эпик анъанани давом эттирдилар(2). Ҳамда бутун авлодлар ёдида мангу қолади. Тадқиқотлар давомидаги энг муҳим нарсаси шу бўлдики, бахшилар сокинлик, жим-житлик, камгаплик, кўз қарашларини фақат дўмбирага қарата оладиган, кўйни кетма-кетлигини бевосита сўзлар кетма-кетлигига боғлаш усулга ҳамиша уйғунлаштирадиган ҳолда ижро усулини қўллаганлар. Бахши ижодга киришиш жараёнида атрофни унитган, бутун куч-ғайратини сўз ва дўмбира нуқталарига қаратган, у кўйлашга тушганда фақат адолатни, шукуроналикни, диёнатни, холисликни, камтарликни, сахийликни, қўрмасликни, шижоатли бўлишни ўзига қалбдан сингдирган. Унинг оҳангларида инсонни умидсизликдан олиб чиқиш, ақл-куч бирлашса албатта ғалабага эришиш мумкинлиги ишонтириш ғояси билан ожизларни қувватга киритган, дармонсизларга дармон берган, касалларга шифо ато этиб, яшашга бўлган умидни инсонлар онгига руҳ билан киритган. Бахшилар орасида яна бир қанча туркум ижодкорлар бор. Уларнинг айримлари дostonларни дўмбира чертиб, бироқ товушини ўзгартирмасдан, одатий бир тарзда айтсалар, бошқа бир ижрочилар дostonларни ҳеч бир созсиз, фақат оғзаки айтишган.

Тарихий-этнографик тадқиқотларига қараганда, дастлабки диний тасаввурлар мифология билан боғлиқ бўлиб, халқ ижодининг турли жанрларида, айниқса, афсона ва ривоятларда, эртак ва дostonларда, ҳатто халқ ўйинлари ва рақсларида сақланиб келган. Масалан, ўзбекларда нишонланадиган мавсумий сайилларда, Наврўз, “Лола” ва “Қизил гул” халқ байрамларида ижро этиладиган куй ва рақсларда сеҳргарлик ва тотемистик тасаввурларнинг элементлари ёрқин намоён бўлади. Қадимги туркийларнинг диний эътиқодлари ва уларнинг халқ оғзаки ижоди наъмуналарида акс этишини таҳлил этиш жараёнида куйидаги хулосаларга келиш мумкин. Қадимги туркий халқлар узок тарихий ўтмишида кўп диний ақида ва таълимотларга эътиқод қўйдилар. Тарихий манбаларга асосланиб шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки ўзбек дostonчилигининг илк намуналари жуда қадимий бўлиб, маҳаллий миллий дostonчилигимиз дунёнинг энг қадимики дostonлари бўлган Гомернинг “Илиада”, “Одиссея”, Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”. Алигъери Данте (Данте Алигъиери 1265–1321) нинг “Илоҳий комедия” (1307–1321 йиллар оралиғида ёзилиб, 1472 йили нашр этилган ва уч қисмдан иборат: биринчиси “Дўзах”, иккинчиси “Покланиш”, яъни “Аъроф” ҳам дейилади, бу дўзах билан жаннат оралиғи, билиш ва яхшилик ҳамдир, учинчиси “Жаннат”) асарлари каби қадимийдир.

Ўзбек миллий дostonларида халқимизни илҳомлантириган қаҳрамонлик (“Алпомиш”, “Фарҳод ва Ширин”), саргузашт-детектив (“Сабъаи-сайёр»), ишқий-романтик “Тоҳир ва Зухра”жангнома (“Юсуф ва Аҳмад”, “Садди Искандарий”), тарихий-мемуар (“Шайбонийнома”, “Жиззах кўзғолони”), фалсафий (“Ҳайрат ул-аброр”), фантастик (“Лисон ут-тайр”), дидактик (“Қутадғу билиг”) дostonлари яратилганкаби дostonларимиз бор(3). Бу асарларнинг ҳар бирида мардлик, жасурлик, матонат ва Ватан ва халқ йўлида жонини фидо қилишга бағишланган дostonларида халқ жамият тақдири тасвирланса, ишқий-романтик дostonларда ошиқларнинг саргузашти бош ўринда туради. Шу қаторда дostonларимизда ёрга бўлган муҳаббатдан ташқари, олий жаноб ишқ ҳақида ҳам ёзилган. Яъни Оллоҳга бўлган муҳаббат ҳам тараннум этилади. Албатта, бу муҳаббат барча муҳаббатлар ичида энг аълосидир.

Бахшилик санъати маркази Ўзбек фольклоршунослигида Бойсун, Булунғур, Нурота, Нарпай, Қўрғон, Хоразм, Шаҳрисабз, Шеробод, Чироқчи каби йирик дostonчилик

мактабларидан ташқари, Қамай, Пискент, Қўлбуқон, ўзбек-лақай ва бошқа шундай марказлар ҳам маълум(4). Улар репертуарлари, услуби, маълум ижод тамойили ва ижро усулларига кўра бир-биридан ажралиб туради. Мисол учун: Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё бахшиларининг кўпчилиги дoston куйлаётганда одатдаги овозини мусиқа асбоби навосига мослаб ўзгартиришади.

Маънавий қадриятларни ривожлантириш ва кенг кўламда оммалаштириш, номоддий маданий мерос дурдоналарини сақлаб қолиш ва муҳофаза этиш борасида Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ибратли ишлар натижасида дoston ижрочилиги анъаналари бугунги кунга қадар жонли ижро ҳолатида сақланиб келмоқда. Жумладан, “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Орзигул”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Кунтуғмиш”, “Тоҳир ва Зухра”, “Юсуф билан Аҳмад” дostonларининг ижрочилиги бугунги кунга қадар ўзининг қадимий анъаналарини давом эттириб келмоқда. Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, қадимий дostonчилик анъаналарини сақлаб қолиш ва ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссаси учун сурхондарёлик Шоберди Болтаев, Бобораҳим Маматмуродов, Абдуназар Поёнов, Қора бахши Умиров, Чори бахши Умиров, Расул Умиров, қашқадарёлик Абдуқаҳҳор Раҳимов, Шомурод бахши Тоғаев, Абдумурод Раҳимов, самарқандлик Зиёдулла бахши Исломов, хоразмлик Қаландар бахши Норматов, Норбек бахши Абдуллаев каби истеъдодли дostonчилар “Ўзбекистон халқ бахшиси” унвони билан тақдирландилар. Халқ бахшилари ва уларнинг истеъдодли ёш шогирдлари тўй-ҳашамларда, йилбоши – наврўз сайлида, ҳосил байрамларида халқимизнинг қадимий дoston ва термаларини куйлашмоқда. Бу эса бундан бир неча минг йил бурун юзага келган ўзбек бахшичилиги анъанаси фаол яшашда давом этаётганлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Жанубий Ўзбекистон ноёб маданий меросимизни ўрганиш, унинг бебаҳо анъаналарини тарғиб қилиш ва ривожлантиришга кенг шароит яратиш баробарида, ушбу битмас-туганмас, ноёб ва мангу маданий мерос намуналари авлодлардан-авлодларга ўтиб, янада сайқал топишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли қарори.

2. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: «Фан», 1981.

3. Ўзбекистон тарихи. Тўрт томлик. 1-том. – Т.; 1970.

4. «Юсуф ва Аҳмад», «Алибек билан Болибек» каби жангнома дostonлар; «Тулумбий», «Шайбонийхон», «Ойчинор» сингари тарихий дostonлар; романик эпосдан «Рустамхон» туркуми, «Кунтуғмиш», «Ширин ва Шакар», «Орзугул», «Гўрўғли» туркуми, «Қиронхон», «Якка Аҳмад», «Ёдгор» ва бошқалар. Бу ҳақда қаранг: Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: «Фан», 1981.

O'ZBEKISTONNING ANIQ FANLAR SOHASIDA XALQARO ALOQALARI (XX ASRNING 70-80 YILLARI MISOLIDA)

Axmedov Sarvar Tulkinovich
tayanch doktorant
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 60-70 yillar misolida O'zbekistonda aniq fanlar sohasida xorijiy davlatlar bilan hamkorlik aloqalarining olib borishi, O'zbekistonning qo'shgan hissasi, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademik olimlarining xalqaro konferensiyalarda o'z ma'ruzalari bilan ishtirok etishi, shuningdek, O'zbekiston sobiq Ittifoqning tarkibida bo'lgan

davrdan ilm-fan sohasidagi xalqaro aloqalarida faol ishtirok etganligi manbalar asosida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Fanlar akademiyasi, xalqaro aloqalar, xalqaro simpozium, ilm-fan aloqalari, geologiya, qattiq jismlar fizikasi, Fizika-texnika, "Kibernetika" institutlari.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Astronomiya institutining xalqaro aloqalari ayniqsa, keng tarmoqli bo'lgan. Uning xodimlari: O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi V.P. Seglov, fizika-matematika fanlari doktori, dotsent R.M.Slonim hamda fizika-matematika fanlari nomzodlari M.F.Bikov, A.A. Latipov, A.Kamenkovlar Xalqaro Astronomiya Kengashi (XAK) ning a'zolari qilib saylangan. Shu yillar davomida Astronomiya instituti xorijiy davlatlardagi 300 ta astronomiya muassasalari bilan kitob almashuv tadbirlarini amalga oshirgan.

Shuningdek, fizik-kimyo kafedrasining mudiri prof.K.U.Usmonov "Tabiiy birikmalar negizida hosil bo'lgan fiziologik jihatdan faol polimerlar sintezi" degan mavzuda ma'ruza qilgan. O'zbekiston tabiatshunos olimlarining xalqaro maydondagi obrusi tobora mustahkamlandi va yuksalib brogan. Misr Arab Respublikasi bilan tuzilgan bitimga binoan bu mamlakatga har yili o'zbek olimlari Oyi Shams universitetida ma'ruza o'qish uchun yuborilgan. Masalan, 1972 yilda ana shunday ma'ruzalar o'qish uchun Misrga nufuzli delegatsiya tashrif buyurgan. Delegatsiya a'zolari orasida O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi T.A.Sarimsoqov professor Sh.M.Shomuhamedovlar bo'lgan. Mazkur yili xorijiy mamlakatlarda 7 nafar talaba, aspirant va Toshdu doktorantlari amaliyot o'tashgan. Bu narsa ayniqsa, Vengriya, Eron, Afg'oniston, Iroq, Suriya, Yaman va Hindiston kabi mamlakatlar bilan faol sur'atda olib borilgan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, aniq fanlar sohasidagi muhim o'zgarishlardan biri, 1973-yilda Toshkentda tabiiy birikmalar kimyosi bo'yicha o'zbek-hind simpoziumi bo'lib o'tganligidir. Simpoziumda har ikki mamlakatdan ko'plab yosh olimlar ishtirok etishgan. Simpozium unda qatnashgan yoshlar uchun hamda xalqaro ilmiy aloqalarni takomillashtirishda muhim maktab bo'lib xizmat qilgan".

Shuningdek, xalqaro konferensiyalar yo'nalishidagi hamkorlik aloqalarida o'zbek olimlari faol ishtirok etgan. Jumladan, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi professor S.X. Sirojiddinov Kanadada o'tkazilgan jahon universitetlarining xalqaro assotsiatsiyasi konferensiyasi ishida ishtirok etgan bo'lsa, dotsent M.Mamatov esa Fransiyada o'tkazilgan matematiklarning xalqaro kongresiga borib, ehtimollik nazariyasi va matematik statistika seksiyasi ishida qatnashgan.

Shuni ham qayd etish lozimki, qattiq jismlar fizikasi mutaxassisligi bo'yicha o'quv ishlarining ahvoli bilan tanishib kelish maqsadida ToshDU fizika fakultetining dekani, dotsent K.Muqimov 1973-yilda Vengriyaga safar qilib, Budapesht, Segeda, Debretsen universitetlarida bo'lgan. Talabalarning o'zaro bir-birlari bilan ilm-fan sohasida tajriba almashish maqsadida tashrif buyurishlari ham faollashgan. Tabiiyki, shunga muvofiq, biokimyo, tuproqshunoslik fakultetining talabalari Vengriyaga va Polsha davlatlariga tashrif buyurishgan. Chexoslovakiya va Demokratik Germaniyadan fizika fakulteti talabalari ToshDUga kelishgan.

Shuni alohida aytib o'tish lozimki, 1974-yilda bir guruh chexoslovakiyalik olimlar Toshkent shahrida o'tkazilgan kogerent va chiziqsiz optika bo'yicha Butunittifoq konferensiyasida ishtirok etishgan. Anjuman ishi davom etib turgan kunlarda chexoslovak fizik olimlari o'zbek olimlari bilan ilmiy aloqa o'rnatishgan. Lazer nurini tadqiq etish sohasidagi eng dolzarb muammolarni muhokama qilgan, o'zaro fikr almashishgan, bir-birlarini yangi ixtirolardan habardor qilishgan hamda bundan buyon hamkorlikda amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlar dasturini ishlab chiqishgan.

O'zbek olimlari ishtirok etgan eng muhim ilmiy tadbirlardan biri, 1974-yilda Hindistonda o'tkazilgan fiziologiya fanlari bo'yicha Xalqaro kongress tashkil etilishidir. Mazkur kongressda O'zbekiston delegatlari va turistlaridan iborat katta bir guruh ishtirok etgan. O'zbekiston Fanlar akademiyasining sobiq xorijlik a'zosi P.CH.Maxalanabiye xotirasiga bag'ishlangan statistika

bo'yicha chaqirilgan Xalqaro simpozium ham ana shunday ilmiy anjumanlardan biri bo'lgan. Ushbu simpoziumdagi delegatsiyasiga O'zbekiston Fanlar akademiyasi vitse-prezidenti S.X.Sirojiddinov boshchilik qilgan. 1973-yilda hind olimlaridan doktor Singx va Rastogi O'zbekiston Fanlar akademiyasi O'simlik moddolari kimyosi institutida amaliyot o'tashgan.

1977-yilning oktabrida Toshkentda hisoblash texnikasi masalalari bo'yicha xalqaro ilmiy komissiya ishchi guruhining kengashi bo'lib o'tgan. Shu o'rinda, ushbu komissiya Sharqiy Yevropa davlatlarining Fanlar Akademiyalari o'rtasidagi o'zaro kelishuvga binoan tashkil etilgan. Kengashda o'zbek olimlaridan tashqari Bolgariya, Vengriya, GDR, Polsha, Ruminiya, Chexoslovakiyadan kelgan tadqiqotchi olimlar ham ishtirok etishgan. Hisoblash texnikasidan samarali foydalanish metodlari, optimal programmalar yaratish masalalari muhokama qilingan.

1978-yilda Toshkentda "Biorganik kimyo va molekulyar biologiyaning istiqbollari"ga bag'ishlangan xalqaro simpozium katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bunda 20 ta xorijiy mamlakatning 300 ga yaqin olimlari ishtirok etishgan. Bu yig'ilishda jahonning mashhur olimlari, Nobel mukofoti laureatlari to'plangan. Mazkur simpoziumda molekulyar biologiyaning turli sohalarida olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari bo'yicha fikr almashishgan.

1978-yili faqat O'zbekistondan 820 dan ziyod ilmiy-pedagogik xodim xorijiy davlatlarda xizmatda bo'lgan. Ular jahonning 48 mamlakatida, jumladan Jazoir, Afg'oniston, Shri-Lanka va boshqa davlatlarda geologiya, boshqa sohalarida ma'ruzalar o'qishgan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi institutlarida 110 ta kimyo fani bo'yicha qo'lga kiritilgan yutuqlar bir qator xalqaro anjumanlarda o'z ifodasini topdi. Masalan, 1978-yilda Toshkentda fizika-kimyoviy asoslarni o'rganish bo'yicha O'zbek-Fransiya simpoziumi chaqirilgan.

G'arbiy Yevropa davlatlari Fanlar akademiyalarining hamkorlik qilish komissiyasi 1982-yilda Toshkent shahrida yig'ilish o'tkazishgan. Bu yig'ilishda Vengriya, GDR, Kuba, Ruminiya, Chexoslovakiya olimlari, «Planetalarini geofizik tadqiq etish» muammosini muhokama qilishgan.

To'plangan faktik materiallar shuni ko'rsatadiki, Sharqiy Yevropa davlatlari Fanlar akademiyalarining hamkorlik qilish komissiyasi 1982-yilda Toshkent shahrida yig'ilish o'tkazgan. Bu yig'ilishda Vengriya, GDR, Kuba, Ruminiya, Chexoslovakiya olimlari, «Planetalarini geofizik tadqiq etish» muammosini muhokama qilishgan.

Shuningdek, O'zbekistonning xorijiy davlatlar bilan ilmiy aloqalari kengayib, rivojlanib borgan. Jumladan, 1983-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasining muassasalari Sharqiy Yevropa, Osiyo mamlakatlardan va G'arbiy Yevropa davlatlardan kelgan 200 dan ortiq delegatsiyani qabul qilishgan. 24 ilmiy muassasa olimlari va mutaxassislari chet ellarga borib, ijodiy ish bilan shug'ullanishgan. Xorijiy davlat olimlari bioorganik kimyo, o'simliklar kimyosi, fizika-texnika, ekonomika institutlarida, "Kibernetika" ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasida hamda boshqa tashkilotlarda olib borilayotgan tadqiqotlarga yuksak baho berishgan. Bu tadqiqotlar ilmiy va amaliy jihatdan goyat muhim ekanligi ta'kidlangan.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, aniq fanlar rivojida O'zbekistonning xalqaro hamkorlik aloqalari muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, aniq fanlar sohasining fizika, kimyo, bioorganik kimyo fan sohalarida aloqalar olib borilgan. Shuningdek, o'zbek olimlari o'z tajribalarini xorijiy davlat olimlari bilan almashishgan. Umuman olganda, xalqaro hamkorlik O'zbekistonda aniq fanlar sohasining rivojlanishiga olib kelgan.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Алиев Б, Лафасов М. Ўзбекистон ва ривожланаётган мамлакатлар. – Т.: "Ўзбекистон". 1981, –Б.
2. Корнеев С.Г. Научные связи Ан СССР со странами Азии и Африки. –Б.76.
3. Правда Востока, 1974 15 май.
4. Правда Востока, 1977 12 октябрь.
5. Садикова Г. УзССР в международных научно-технических связях СССР. Общественные науки в Узбекистане. 1974. –Б.26.

6. Тўхтаўжаев И. Совет Ўзбекистонинг халқаро алоқалари. Тошкент: “Ўзбекистон”. 1985. -Б.5.

7. O'z MA, R-2653-fond, 1-ro'yxat, 2426-ish, 119-varaq.

8. O'z MA, R-2653-fond, 1-ro'yxat, 2597-ish, 121-varaq.

9. Зияев Х. Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан иқтисодий ва маданий алоқалари (1960-1980 йиллар). Т.: “Фан”, 1986. –Б.36.

**МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ МУАССАЛАРИ ВА BOSHLANG'ICH SINFLARDA JISMONIY TARBIYA
MASHG'ULOTLARINI OLIB BORISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI
QO'LLASHNING ISTIQBOLLARI**

**Cho'liyev I.N.,
biologiya fanlari nomzodi, dotsent
Jovliyev B.X.
katta o'qituvchi
Jamolova L.
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)**

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi yosh avlodni tarbiyalashning asosiy istiqbol va yo'nalishlarini belgilab berdi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'limni tubdan isloh qilishning asosiy yo'nalishlari ko'rsatib berilgan. Unda “Uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxs shakllanishi va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar ildam tayyorlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi” - deb ko'rsatilgan.

Ushbu qonun va milliy dasturda belgilanganidek, Respublikamizda ta'lim-tarbiya jarayonining mazmuni, maqsadi va vazifalari, shakl va usullari takomillashib bormoqda. Bu esa, jamiyatimizda bunday o'zgarishlarning sodir bo'lishi, ta'lim tarbiya jarayonida mahalliy va xorijiy zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashni talab qilmoqda.

Shuningdek, dasturda: “Ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarni yaratish va o'quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta'minlash” umumiy o'rta ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Darhaqiqat, ilg'or pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonini unumdorligini oshiradi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantiradi, o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantiradi.

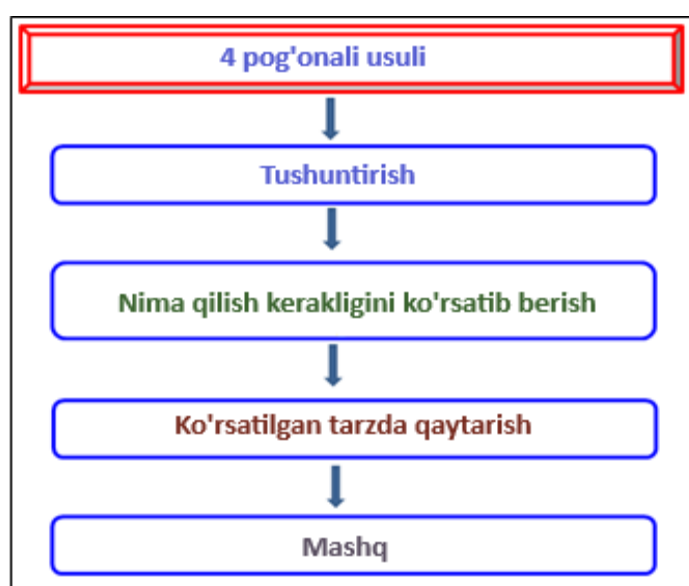
Ta'lim jarayonini innovatsion usullardan foydalanib tashkil etish uchun, avvalo darsning rejasi va loyihasi aniq ishlab chiqilishi zarur. Dars loyihasini tuzishda o'qituvchi o'zining ish shakllari va o'quvchilarning ko'nikmani egallash jarayonidagi ishlari doirasini aniq belgilab olishi lozim. Shuningdek, u qanday o'qitish usullaridan foydalanishi ham muhim ahamiyatga ega. Faol tanlashda ko'proq interfaol usullarga e'tiborni qaratish ta'lim samaradorligini oshiradi. Interfaol usullar – bu o'zaro harakat, ya'ni hamkorlik asosida o'qitish demakdir.

Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida, ayniqsa, bolalar sportini yanada rivojlantirish, har bir shahar va qishloqda zamonaviy talablarga javob beradigan, zarur anjomlar bilan jihozlangan sport maydonchalari, inshoot va majmualarni barpo etish bo'yicha amalga oshirayotgan ishlarimiz o'zining ijobiy samarasini bermoqda.

Barcha ta'lim turlari kabi jismoniy tarbiya darslarida ham pedagogik texnologiyalarni qo'llash muhim ahamiyatga egadir. Chunki, jismoniy tarbiya darslari o'quvchilarning nafaqat jismoniy, balki aqliy rivojlanishini ta'minlaydi, o'quvchilarni faollashtirish, mustaqil ishlashga o'rgatish, ta'limning keyingi bosqichlarida o'quvchilarning ta'lim jarayonining faol subyektlariga

aylanishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik texnologiyalarni qo'llashda jismoniy tarbiya ta'limining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Shu maqsadda ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalar va interfaol usullarni qo'llashga qiziqish tobora keng tus olmoqda. Bunday usullarni qo'llash ta'lim samaradorligi va ta'sirchanligini oshiradi, o'quvchilarda dars mazmunini teran anglash ko'nikmasini shakllantiradi. Adabiyot manbalarida pedagogik jarayonda, ayniqsa jismoniy tarbiya darslarida zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash masalalariga kam e'tibor berilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, biz o'z tadqiqotlarimizda boshlang'ich sinflarda o'tiladigan jismoniy tarbiya darslarida o'qitishning 4 pog'onali usulini qo'llashni maqsad qildik. Bu usul AQSH da paydo bo'lgan. Dastlab bu usuldan kasbiy-texnikaviy sohalarida ko'p marta bajarish orqali hosil qilinadigan ko'nikmalarni shakllantirish uchun ishlab chiqilgan. Hozirgi kunda bu usulni o'quv jarayonida qo'llash mumkin deb hisoblanmoqda. Bu esa o'quvchi yoshlarda jismoniy mashqlarni bajarish ko'nikmalarini tez va mukammal ravishda o'zlashtirish imkonini berishi mumkin (1-jadval).

Bu usulda amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni 4 pog'ona doirasida kechadi. Bu pog'onalarining nomi: «Tushuntirish», «Nima qilish kerakligini ko'rsatib berish», «Ko'rsatilgan tarzda qaytarish», «Mashq qilish». YA'ni amaliyot o'qituvchisi talabalarga avval kichikroq bir ish bosqichini tushuntirib beradi, keyin nima qilish kerakligini qilib ko'rsatadi. So'ng o'quvchilar shu ish bosqichini ko'rsatilgan tarzda qaytarishi (imitatsiya qilishi) kerak. O'quvchilar qaytarib qilayotgan paytida amaliyot o'qituvchisi xatolarini to'g'rilab turadi (maqtaidi yoki tanqid qiladi). Unday keyin esa shu ish bosqichi mashq tarzida o'quvchi uni mukammal o'zlashtirgunicha ko'p marotaba qaytariladi. Harakat ko'nikmalarini o'rgatishda esa bu usul o'zini juda ham yaxshi oqladi. Shuning uchun bu usul dastlab kasbiy-texnikaviy sohalarida eng avvalo ish o'rnida kerakli ko'nikmalarni o'rgatishda kelajakda ham muhim rol o'ynaydi.

4 pog'onali usul psixologiyada asoslangan bo'lib, bixeviorizm (ya'ni inson o'zini tutishiga oid) nazariyalardan olingan. Dastlab, hayvonlar ustida o'tkazilgan eksperimentlar yo'lida olingan natijalar keyinchalik insonga nisbatan qo'llanila boshlangan. Bu yerda qo'zg'ovchi va reaksiya kabi elementlar hamda konkret o'lchanishi mumkin bo'lgan ko'rsatgichlar muhim rol o'ynagan. Chunki olimlar fikri bo'yicha reja asosida ishlatilgan tashqi qo'zg'ovchilar va nazorat qilinishi mumkin bo'lgan reaksiyalargina yetarli darajada tekshirilishi mumkin va shundan kelib chiqib, umumiy ilmiy xulosalar chiqarish mumkin deb hisoblangan.

Bu usul ta'lim jarayoniga tadbqiq etila boshlangach, ba'zi didaktik elementlar qo'shilib, mukammallashtirildi. Bundan tashqari bosqichlarni biroz murakkabroq qilishga harakat qilinmoqda. Ya'ni shunday mashqlar ham kiritilishi mumkinki, ular doirasida o'quvchi birdaniga bir necha ko'nikmalar va operatsiyalarni amalda bajarishi kerak. «Tushuntirish» va «nima qilishni ko'rsatib berish» pog'onalari esa bosqichma-bosqich amalga oshiriladi (2-jadval).

1-pog'ona: Amaliyot o'qituvchisi nima qilish kerakligini tushuntiradi. U o'quvchilarga ma'lum bir ish bosqichi yoki bir ko'nikmani qo'llash uchun kerakli barcha ma'lumotlarni beradi. O'quvchilar esa amaliyot o'qituvchisi og'zaki tushuntirishlarini tinglashadi.

2-pog'ona: Amaliyot o'qituvchisi tushuntirilgan mashq harakatlari qanday bajarilishi kerakligini ko'rsatadi, talabalar esa qarab turishadi. Odatda amaliyot o'qituvchisi nima qilayotgani haqida talabalarga izohlar (kommentariylar) berib boradi. Ya'ni, bu yerda demonstratsiya (namoyish etish) tushunchasi ham ishlatilishi mumkin.

3-pog'ona: Amaliyot o'qituvchisi ko'rsatib bergan mashq harakatlarini ko'rsatilgan tarzda qaytaradilar. Amaliyot o'qituvchisi ular qilayotgan mashqlar yuzasidan o'z fikrini bildirib, xatolarni to'g'rilab turadi.

4-pog'ona: Har bir o'quvchi harakatlar ketma-ketligini ko'rsatilgan tarzda qaytarib bajaradilar. Ular bajargan mashqlarni to'g'ri bajarganliklari bo'yicha amaliyot o'qituvchisining izohlarni tushunganlaridan keyin, mashqlar o'quvchilar tomonidan ko'p marotaba mashq qilinadi va kerakligicha ya'ni, yuqori natijaga erishilmagunicha takrorlanadi.

Jismoniy tarbiya darslarida 4 pog'onali usuldan foydalanish bo'yicha ayrim yo'l-yo'riqlarni ta'kidlab o'tish lozim:

1-pog'ona: Tushuntirish-qiziqtirish (motivatsiya). Ma'lumot berish. Amaliyot o'qituvchisi birinchi navbatda dars mashg'uloti bo'yicha mashq harakatlari uchun lozim bo'lgan taqdimot materiallarini, sport jihozlarini o'quv xonasida yoki sport maydonchasida hozirlaydi.

Dars mavzusi e'lon qilingach, dars maqsadiga mos topshiriqlarni bajarishda foydalaniladigan mashq jihozlariga o'quvchilarning qiziqishini o'yg'otishdan boshlanadi, chunki

ularning qiziqish va e'tibori o'rganilayotgan mashq va harakatlarga ko'nikmani hosil qilishga qaratilishi kerak.

So'ng amaliyot o'qituvchisi o'quvchilarga amaliy topshiriqni bajarish uchun kerakli barcha ma'lumotlarni beradi va bajariladigan mashqlarning mohiyati va tartibini tushuntiradi. Shu paytda u o'zi amaliy tajribasidan tanigan barcha o'quv-didaktik materiallardan ko'rgazmali materiallar sifatida foydalanishi mumkin. O'quvchilar dars mashg'ulotining bu davrida nisbatan passiv bo'lishadi ular tinglashadi va qarab turishadi.

2-pog'ona: Nima qilishni ko'rsatib berish – demonstratsiya (namoyish). Bu pog'onada amaliyot o'qituvchisi tushuntirgan sport o'yinlari yoki harakatli mashqlarni o'zi qilib ko'rsatadi. Buning uchun u avval kerakli jihozlangan sport maydonchasini puxtalik bilan tayyorlab qo'ygan bo'ladi va o'sha sport jihozlarida harakatlar demonstratsiyasini (namoyishini) o'tkazadi.

Harakatli mashqlarni namoyish qilayotgan paytda amaliyot o'qituvchisi o'quvchilar diqqat bilan qarab turishlarini ta'minlaydi.

Biror ko'nikmani 3 marta namoyish qilinishi tavsiya etiladi:

1-namoyish: oddiy tezlikda o'tkaziladi; talabalarda to'la va haqiqiy tasavvur paydo bo'lishi uchun.

2-namoyish: atayin sekin tezlikda o'tkaziladi; har bir bosqichni alohida va xususiyatlarni yaxshiroq ko'rsatish hamda harakatlar xavfsizligi qoidalarini tushuntirish uchun.

3-namoyish: oddiy tezlikda o'tkaziladi; ko'nikmani yana bir marta to'la ravishda ko'rsatish va o'quvchilarda «ichki sur'at» (ya'ni aniq tasavvur) paydo bo'lishi uchun. Namoyish qilayotgan paytda amaliyot o'qituvchisi har bir qadamini izohlab boradi.

3-pog'ona: Ko'rsatilgan tarzda qaytarish - taqlid (imitatsiya). Endi esa o'quvchilarning har biri amaliyot o'qituvchisining harakatlarini u ko'rsatgan tarzda qaytarishlari kerak. Talabalar ishlayotgan paytda amaliyot o'qituvchisi o'z fikrini bildiradi, yaxshi ishni maqtab yomon ishni tanqid qiladi va nima qilishni yana bir marta ko'rsatadi. Hamma o'quvchilar hara jarayonini tushunganligini ko'rganidan keyin amaliyot o'qituvchisi mashq qilishni boshlashga belgi beradi.

4-pog'ona: Mashq qilish. O'quvchilar doimiy takrorlash orqali sport harakatlarini bajarish jarayonlarini oson o'zlashtiradilar.

Har bir o'quvchi o'zi ishlaydi va butun guruh bilan ham qayta-qayta shu mashqlarni takrorlaydi. Agar ish natijalarining sifati maqbul natija standartiga (oldindan belgilangan sifat mezonlariga – aniq maqsadlarga) javob bersa ish tugatilishi mumkin. Amaliyot o'qituvchisi bu yerda nazoratchi vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Каримов И.А. Юсак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият. 2008 й. 56-бет
2. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир // Халқ сўзи. 2010 йил 8 декабр.
3. Хўжаев Ф., Шахриддинова Л. Фанни ўқитишдаги инновацион ва илғор хорижий тажрибалар // <http://oliysportxtv.uz/archive/>.
4. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат.-Т.:Молия, 2003.-192 б.
5. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар).-Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008. – 180 б.
6. Олимов Қ.Т. Педагогик технологиялар. Фан ва технология. – Т., 2011. 275 бет.
7. Файзуллаева Д.М., Ганиева М.А., Неъматов И. Назарий ва амалий ўқув машғулотларда ўқитиш технологиялари тўплами. Методик қўлланма / Ўрта махсус, касб-хунар таълимида инновацион таълим технологиялари сериясидан. – Т.: ТДИУ, 2013. – 137 б.
8. Авлиёқулов Н.Х. Педагогик технологиялар. – Т., 2009

9. Абдуллаева Х.А. Машғулотларда фаол таълим усулларида фойдаланиш. – Фарғона 2008.

G'OVAK MUHITDA TO'G'RI CHIZIQLI DINAMIK MASALANI GIPERBOLIK SISTEMAGA O'TKAZISH

Xolmurodov A. E.
f.-m.f.d. professor
(Qarshi davlat universiteti,)
Quzratov M. A.
doktorant
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya. Ushbu tezisda g'ovak muhitning harakat tenglamalaridan olingan tengliklar, g'ovak muhitda to'g'ri chiziqli dinamik masalani giperbolik sistemaga o'tkazish haqida so'z yuritilgan.

Geterogen izotrop g'ovak muhitda siljish tezligi vektorlari faqat azimutal komponentlarga ega va bu komponentlar azimutal burchakka (θ) bog'liq emas.

Bu holda siljish vektorlari quyidagi tengliklar bilan ifodalanadi [1-2]

$$\vec{u} = (0, u_{\theta}(r, z, t), 0), \vec{v} = (0, v_{\theta}(r, z, t), 0) \quad (1)$$

G'ovak muhitning harakat tenglamalaridan olingan tengliklar qolaversa σ_{rz} va $\sigma_{\theta z}$, miqdorlar orqali elastik-g'ovak muhitda ko'ndalang to'lqinning tezlik c_t bilan tarqalishini ifodalovchi tenglamaga kelimiz [5]:

$$\frac{\partial^2 u_{\theta}}{\partial t^2} = c_t^2 \left(\frac{\partial^2 u_{\theta}}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial u_{\theta}}{\partial r} - \frac{u_{\theta}}{r^2} + \frac{\partial^2 u_{\theta}}{\partial z^2} \right) \quad (2)$$

Ko'chirish tezligi vektorlari faqat t va z ga bog'liq bo'lgan holatni ko'rib chiqamiz. Quyidagi belgilashlarni kiritamiz: $U = u_y(z, t), V = v_y(z, t)$.

$$\rho_s(z)U_{tt} = (\mu(z)U_z)_z - \chi(z)\rho_l^2(z)(U_t - V_t)$$

O'zgaruvchi z o'rniga x koordinatasini kiritamiz:

$$x = \int_0^z \frac{d\xi}{c_t(\xi)} \quad (3)$$

Koordinata x ga o'tgandan so'ng, elastik-g'ovak muhitda to'lqin tarqalish tezligi birlikka teng bo'ladi. (3) dan ko'rinib turibdiki:

$$\frac{\partial}{\partial z} = \frac{1}{c_t} \frac{\partial}{\partial x}$$

Shuning

uchun

$$\rho_s(z)U_{tt} = (\mu(z)U_z)_z - \chi(z)\rho_l^2(z)(U_t - V_t) \text{ va}$$

$\rho_l(z)V_{tt} = \chi(z)\rho_l^2(z)(U_t - V_t)$ tenglamalar shaklni oladi

$$U_{tt} - U_{xx} = \frac{\sigma'}{\sigma} U_x - \chi \frac{\rho_l^2}{\rho_s} (U_t - V_t) \quad (4)$$

$$V_{tt} = \chi \rho_l (U_t - V_t) \quad (5)$$

O'zgartirishdan keyin chegara sharti $\mu U_z|_{z=0} = F(t)$ shaklni oladi

$$\sigma U_x|_{x=0} = F(t) \quad (6)$$

(4) va (6) formulalarda funktsiya σ yuqorida $\sigma = \sigma(z) = \sqrt{\mu(z)\rho_s(z)}$ formula bilan aniqlanadi.

O'rniga qo'yamiz.

$$\begin{cases} \tilde{\Psi}_1 = U_t - U_x \\ \tilde{\Psi}_2 = U_t + U_x \\ \Phi = V_t. \end{cases} \quad (7)$$

Bundan

$$\frac{\partial \tilde{\Psi}_1}{\partial t} = U_{tt} - U_{xt}, \quad \frac{\partial \tilde{\Psi}_1}{\partial x} = U_{tx} - U_{xx} \quad (8)$$

$$\frac{\partial \tilde{\Psi}_2}{\partial t} = U_{tt} + U_{xt}, \quad \frac{\partial \tilde{\Psi}_2}{\partial x} = U_{tx} + U_{xx} \quad (9) \text{ larga ega bo'lamiz.}$$

Funksiyaning silliqqligini U deb hisoblab, aralash hosilalarning tengligidan $U_{xt} = U_{tx}$ foydalanib, (8) va (9) dagi tenglamalarni ayirib, hosil qilamiz.

$$U_{tt} - U_{xx} = \frac{\partial \tilde{\Psi}_1}{\partial t} + \frac{\partial \tilde{\Psi}_1}{\partial x}, \quad U_{tt} - U_{xx} = \frac{\partial \tilde{\Psi}_2}{\partial t} - \frac{\partial \tilde{\Psi}_2}{\partial x} \quad (10)$$

Vektor funksiyani Ψ kiritamiz

$$\tilde{\Psi} = \begin{pmatrix} \tilde{\Psi}_1 \\ \tilde{\Psi}_2 \end{pmatrix}, \quad \Psi = \begin{pmatrix} \Psi_1 \\ \Psi_2 \end{pmatrix}, \quad \tilde{\Psi} = \frac{1}{\sqrt{\sigma}} \Psi \text{ или } \tilde{\Psi}_1 = \frac{1}{\sqrt{\sigma}} \Psi_1, \quad \tilde{\Psi}_2 = \frac{1}{\sqrt{\sigma}} \Psi_2$$

Funksiyalar bo'yicha Ψ, Φ tenglamalarni olamiz:

$$\frac{\partial \Psi}{\partial t} + \Lambda \frac{\partial \Psi}{\partial x} = \begin{pmatrix} -\frac{\chi}{2} \frac{\rho_l^2}{\rho_s} - \frac{\chi}{2} \frac{\rho_l^2}{\rho_s} + q \\ -\frac{\chi}{2} \frac{\rho_l^2}{\rho_s} - q - \frac{\chi}{2} \frac{\rho_l^2}{\rho_s} \end{pmatrix} \Psi + \chi \sqrt{\sigma} \frac{\rho_l^2}{\rho_s} \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix} \Phi \quad (12)$$

$$\frac{\partial \Phi}{\partial t} = \frac{\chi}{2\sqrt{\sigma}} \rho_l (\Psi_1 + \Psi_2) - \chi \rho_l \Phi \quad (13) \text{ bu yerda } \Lambda = \begin{pmatrix} 10 \\ 0 - 1 \end{pmatrix}, \quad q(x) = \frac{\sigma'_x}{2\sigma}.$$

Dastlabki shartlar quyidagi shaklga ega:

$$\Psi|_{t=0} = 0 \quad (14)$$

$$\Phi|_{t=0} = 0 \quad (15)$$

Chegaraviy shartlar $\mu U_z|_{z=0} = F(t)$, $F(t) = \delta(t) + f(0)\varepsilon(t) + \dots$ kabi qayta yoziladi

$$\Psi|x=0 = s(t) \quad (16)$$

Elastik-g'ovakli muhitda to'lqinlarni hosil qiluvchi manba shunday bo'lgan vaziyatni ko'rib chiqamizki, tizim (12), (13) ga mos keladigan yechim shaklga ega bo'ladi [6].

$$\Psi(t, x) = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix} \delta(t - x) + \begin{pmatrix} \psi_1(t, x) \\ \psi_2(t, x) \end{pmatrix}, \quad (17)$$

$$\Phi(t, x) = \psi_3(t, x) \quad (18)$$

bu yerda $\psi_i (i = 1, 2, 3)$ $t \geq x$ da uzluksiz, $t = x, \text{supp} \psi_i(t, x) \subseteq \{t, x: t \geq x\}$ da uzilishlarga ega bo'lgan funksiyalar.

$\Psi_1(t, x), \Psi_2(t, x)$ komponentlar $x = 0$ da munosabat bilan bog'lansin.

$$\Psi_1(t, 0) = \alpha \Psi_2(t, 0) + M(t) \quad (19)$$

bu yerda $\alpha = \text{const}$, $M(t)$ shaklning berilgan funksiyasi

$$M(t) = \delta(t) + m(t)$$

(19) shart (16) funksiyalari $s_1(t)$ va $s_2(t)$ o'rtasidagi bog'liqlikni nazarda tutadi, ya'ni. $F(t)$ va $G(t)$ orasida:

$$\sqrt{\sigma(0)} \dot{G}(t) - \frac{F(t)}{\sqrt{\sigma(0)}} = \alpha \left(\sqrt{\sigma(0)} \dot{G}(t) + \frac{F(t)}{\sqrt{\sigma(0)}} \right) + M(t)$$

Biz (12), (13) (17), (18) shaklida to'g'ridan-to'g'ri muammoning yechimini qidiramiz. Ko'rinib turibdiki, $t = x$ xarakteristikaning ostida ko'rib chiqilayotgan masalaning yechimi nolga teng:

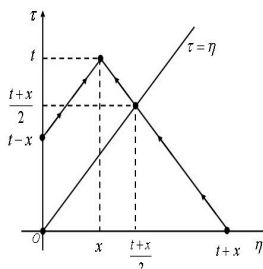
$$\Psi(t, x)|_{t < x} \equiv 0, \quad \Phi(t, x)|_{t < x} \equiv 0$$

t, x o'rniga mustaqil o'zgaruvchilarni τ, η bilan belgilaymiz. (12) sistemaning birinchi tenglamasini integrallaymiz.

$$\frac{\partial \Psi_1}{\partial \tau} + \frac{\partial \Psi_1}{\partial \eta} = -\frac{\chi(\eta)}{2} \frac{\rho_l^2(\eta)}{\rho_s(\eta)} \Psi_1(\tau, \eta) -$$

$$- \left(\frac{\chi(\eta)}{2} \frac{\rho_l^2(\eta)}{\rho_s(\eta)} - q(\eta) \right) \Psi_2(\tau, \eta) + \chi(\eta) \sqrt{\sigma(\eta)} \frac{\rho_l^2(\eta)}{\rho_s(\eta)} \Phi(\tau, \eta)$$

qo'zg'almas nuqtadan (t, x) o'tuvchi $\tau - \eta = t - x$ xarakteristikasi bo'ylab (1-rasmga qarang).

1-rasm. (τ, η) tekislikdagi $((x; t)$ nuqtadan o'tuvchi xarakteristikalar

Bu erda biz $\Psi_2(0, x) = 0$ shartidan foydalandik.

(11) tenglamani 0 dan t gacha integrallash va (13) ni hisobga olgan holda biz olamiz

$$\Phi(t, x) = \frac{\chi(x)}{2\sqrt{\sigma(x)}} \rho_l(x) \int_0^t (\Psi_1(\tau, x) + \Psi_2(\tau, x)) d\tau - \chi(x) \rho_l(x) \int_0^t \Phi(\tau, x) d\tau \quad (23)$$

Shuni hisobga olib

1) $\Psi|_{t < 0} = 0$,

2) Ψ_1 unda bor δ -bilan tasviriy xususiyat $t = x$

3) $t > x$ $\Psi_i(t, x) = \psi_i(t, x)$ ($i = 1, 2$), $\Phi(t, x) = \psi_3(t, x)$.

$t > x$:

$\psi_1(t - x, 0)$ o'rniga uning (19) chegaraviy shartidan ifodasini qo'yib, (25) ni hisobga olgan holda olamiz:

$$\psi_1(t, x) = - \int_{t-x}^t \frac{\chi(\tau-t+x)}{2} \frac{\rho_l^2(\tau-t+x)}{\rho_s(\tau-t+x)} \psi_1(\tau, \tau-t+x) d\tau -$$

$$- \int_{t-x}^t \left(\frac{\chi(\tau-t+x)}{2} \frac{\rho_l^2(\tau-t+x)}{\rho_s(\tau-t+x)} - q(\tau-t+x) \right) \psi_2(\tau, \tau-t+x) d\tau + \int_{t-x}^t \chi(\tau-t+x)$$

$$x) \sqrt{\sigma(\tau-t+x)} \frac{\rho_l^2(\tau-t+x)}{\rho_s(\tau-t+x)} \psi_3(\tau, \tau-t+x) d\tau - \quad (27)$$

$$- \alpha \int_{(t-x)/2}^{t-x} \left(q(t-\tau-x) + \frac{\chi(t-\tau-x)}{2} \frac{\rho_l^2(t-\tau-x)}{\rho_s(t-\tau-x)} \right) \psi_1(\tau, t-\tau-x) d\tau -$$

$$- \alpha \int_{(t-x)/2}^{t-x} \frac{\chi(t-\tau-x)}{2} \frac{\rho_l^2(t-\tau-x)}{\rho_s(t-\tau-x)} \psi_2(\tau, t-\tau-x) d\tau +$$

$$+ \alpha \int_{(t-x)/2}^{t-x} \chi(t-\tau-x) \sqrt{\sigma(t-\tau-x)} \frac{\rho_l^2(t-\tau-x)}{\rho_s(t-\tau-x)} \psi_3(\tau, t-\tau-x) d\tau +$$

$$+ \frac{\alpha}{2} q \left(\frac{t-x}{2} \right) - \alpha \frac{\chi \left(\frac{t-x}{2} \right) \rho_l^2 \left(\frac{t-x}{2} \right)}{4 \rho_s \left(\frac{t-x}{2} \right)} + m(t-x)$$

(12), (13) nol boshlang'ich shartli va chegaraviy shartli (19) (17) ko'rinishdagi t ning umumlashtirilgan funksiyasi bo'lgan (13) sistema uchun masala yechimini, x parametriga qarab, $t < x$; $\psi_1(t, x)$, $\psi_2(t, x)$, $\psi_3(t, x)$ da nolga teng, bu tizimni qanoatlantiruvchi $t \geq x$ uchun uzluksiz funksiyalar.

G'ovak-elastik muhitlar deformatsiyalanuvchi muhitlar mexanikasi, geofizika va neft-gaz sanoati sohasidagi qiziqarli tadqiqot sohasini ifodalaydi. Turli xil yuklar ostida ularning xatti-harakatlari bir o'lchovli ko'ndalang to'lqin tenglamasi yordamida tasvirlanishi mumkin bo'lgan murakkab to'lqin jarayonlari bilan tavsiflanadi [4-5]. (25)-(27) funksiyalar va ma'lum

q, m, p_l, ρ_s, χ va α lar bilan munosabatlar chiziqli Volterra integralining nisbatan $\psi_j (j = 1, 2, 3)$ yopiq tizimini ifodalaydi. Ma'lumki [1], [2], bunday tizim har doim yechilishi mumkin va o'ziga xos yechimga ega bo'ladi va qolaversa ushbu yechim (t, x) ning uzluksiz funksiyasi bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Колмогоров А. Н., Фомин С.В. Элементы теории функций и функционального анализа. – М.: Наука, 1998. 496 с.
2. Телетов С. Г. Вопросы гидродинамики двухфазных смесей // Вестник МГУ. Серия математики. 1958. – № 2. – С. 15–27.
3. Холмуродов А. Э. “Моделирование и исследование нелинейных одномерных прямых и обратных динамических задач пороупругости”. Диссертация на соискание ученой степени доктора (Doctor of Science) физико-математических наук
4. Imomnazarov Kh.Kh. Combined One-Dimensional Inverse Problems for Maxwell's equations and an Equations of the Continual Filtration Theory // Appl. Math. Lett, 1999, v. 12, No. 2, pp. 45-49.
5. Белишев М.И., Благовещинский А.С. Динамические обратные задачи теории волн. – СПб.: Изд-во СПб. Ун-та, 1999. – 268 с.
6. Quzratov M. A. Bir o'lchovli muhitda ko'ndalang to'lqin jarayonlari, tenglamalari va ularning tahlili. Educational research in universal sciences Volume 3, Issue 3, 2024. 8-14-b.

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALAR NUTQINI O'STIRISH MASALALARI

Raxmatova N.I.

o'qituvchi

universiteti

Baxriddinova M.

talaba

(Qarshi innovastion ta'lim universiteti)

Har bir mamlakatning taraqqiyoti, istiqboli, faravonligi, ma'naviy yuksalishi, jahonning eng rivojlangan davlatlar qatorida o'rin olishi-bilimli yuqori intellektual salohiyatli, qalbiga va ongiga ezgu yetuk va barkamol, Vatan taqdiri uchun sidqidildan xizmat qiladigan fidoyi, imyonli avlodni voyaga yetkazish, o'qitishni sifatli va mazmun jihatdan yuqori pog'onalarga olib chiqish avvalo o'qituvchi va tarbiyachi murabbiylar zimmasiga sharaflari va ayni paytda mas'uliyatli vazifani yuklaydi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida mamlakatimizning bir qancha sohalarida maktablarda ta'lim sifatini oshirish, pedagog-kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

Ta'lim muassasalarida, xususan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish, nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish kompetensiyaviyva shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiyalar o'quv fanini puxta o'zlashtirish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish, tanqidiy va nostandart tafakkur tarziga erishish, o'z fikrini aniq va tushunarli bayon qilish bilan bog'liq nutqiy faoliyat mahsuli ekan, o'quvchilarda mazkur kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish masalasiga maktabgacha ta'lim davri va umumta'lim maktablarining dastlabki bosqichlaridan katta e'tibor qaratish lozim. ayni paytda, o'quvchilarda shaxsiy kompetensiyalarni shakllantirishning eng muhim shartlaridan biri hamdir. Mazkur ezgu maqsadlarni hayotda o'z isbotini topishda O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish davlat siyosati darajasida ko'tarilgan ulug'vor vazifalardan biridir. "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda belgilab berilganidek, maktabgacha bola ta'lim shaxsini sog'lom va yetuk maktabda o'qishga tayyorgarlik darajasini shakllantirish maqsadida tashkil etiladi. Ushbu ta'lim bolaning 6-7 yoshga to'lguniga qadar oilada maktabgacha ta'lim muassasalari va mulk shaklidan qat'iy nazar, ta'lim muassasalarida olib boriladi. Maktabgacha ta'lim muassasasida bolalarni har tomonlama, ya'ni jismoniy, aqliy, axloqiy, estetik tomondan tarbiyalashdek maqsadni o'z oldiga qo'ygan. Bu maqsad esa, bolalarga ona tilini o'rgatish jarayonida amalga oshadi. Bola tashqi dunyoni xotira, tasavvur, xayol, tafakkur kabi ruhiy jarayonlar yordamida shuningdek, nutq yordamida bilib olish qobiliyatiga ega. Lekin bolalardagi intellekt, ya'ni ruhiy jarayonlar shunchaki bola organizmining o'sib borishi va takomillashishi bilangina paydo bo'lmay, balki nutqning rivojlanishi bilan paydo bo'ladi va takomillashadi. Bog'chada og'zaki nutqni o'stirish natijasida bola aqlan rivojlanib, uning umumiy madaniy saviyasi oshadi. U tevarak-atrofdagi voqea-hodisalar, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini tushunib boradi. Bolada nutqning rivojlanishi uning ruhiy jihatdan ham takomillashib borishiga yordam beradi.

Nutqiy rivojlanish jarayonini A.N.Leonev quyidagicha tavsiflaydi: "Nutqni rivojlantirish jarayoni bola lug'atining va so'zlarning assotsiatsiya asosida bog'lanishining ortishida ifodalanadigan miqdoriy o'zgarishlar jarayoni emas, balki sifat jihatdan o'zgarish jarayonidir, zero, u fikrlash va ong rivojlanishi bilan ichki bog'langan holda so'zning barcha funksiyalari, tomonlari va aloqalarini qamrab oladigan haqiqiy rivojlanish jarayonidir".

Bola hayotining barcha ko'rinishlarida til rivojlanishining ahamiyatini oshirish mushkul. Hayotiy qobiliyat kaliti sifatida aloqa va tilning asosiy roli haqida ishonchli dalillar keltirish mumkin. Rasmiy ta'lim va maktab hayotining dastlabki yillarida ta'sirli verbal va noverbal aloqaga asoslangan til mahorati o'rganish va rivojlanishga zamin bo'lgan. Til va boshqa muhim qobiliyatlarning o'sishi va o'qishga tayyorgarlik, savodxonlik va hisob kitobni o'z ichiga olgan. Bundan tashqari, hozir aloqa va til rivojining qiyinchiligi butun umr ta'sirining dalilidir. Til mahorati muvaffaqiyatli ta'limning eng yaxshi bashoratchisi: boshlang'ich maktabning dastlabki 2 yilida tilning rivojlanishi bolaning xarakteristikasi oldindan aytib beradi. Aks holatda til o'rganishdagi qiyinchiliklar o'quv muvaffaqiyatsizligi bilan bog'liq: nutqi va tilidan muammosi bor bolalar maktabga ilk adam qo'yganda eng katta qiyinchiliklar ularning savod chiqarishi bilan bog'liq. Tili yaxshi rivojlanmagab bolalarda 5 yoshda 7 yoshdagiga nisbatan muvaffaqiyatsiz ta'lim ehtimoli katta bo'ladi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning faol so'z boyligini boyitishda ularni moddiy borliq bilan bilan tanishtirish muhim vosita sanaladi, taqiqotchi A.M. Borodich shunday yozadi: "Bolalarni borliq bilan tanishtirishning ikkita yo'li bor":

- hissiy organlar bilan tashqi olamni bevosita idrok etish-bolalar pedmentlarni kuzatadilar, ushlab ko'radilar, eshitadilar, tatib ko'radilar, u bilan harakat qiladilar;
- bolalar tevarak-atrofdagilar haqida bevosita ma'lumot oladilar;
- tarbiyachi mehnat kishilari to'g'risida, tabiat bilan bog'liq hayot haqida gapirib beradi, kitob o'qib beradi, rasmlar, diofilmlar, kinofilmlar namoyish etadi.

Xuddi mana shu tavsiyalar maktabgacha yoshdagi bolalar bilib oladigan tevarak-atrof obektlarini tasniflash uchun asos sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu bilan birga, bolalarda faol va passiv lug'at boyligi asta-sekin ortib boradi, nutq rivojlanadi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda nutqni tuza bilish darajasini ko'tarish, maktabgacha ta'lim tarbiyachilar oldidagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Bola nutqini rivojlantirishda ayniqsa tashkil etiladigan turli tadbirlarning o'rni beqiyosdir. Quyida "Mening oilam – mening qo'rg'onim" mavzusidagi tadbir senariysini taqdim etamiz:

MENING OILAM – MENING QO'RG'ONIM

Ta'limiy: tarbiyalanuvchilar tasavvurlarini oilaviy qadriyatlarini tushunish bo'yicha kengaytirish, oila a'zolarini to'g'ri nomlash, ularga nisbatan so'zlarni to'g'ri qo'llashga o'rgatish, nutqni rivojlantirish;

Rivojlantiruvchi: bolalarda so'z boyligini oshirish, fikrlarini og'zaki nutqda ifodalashga o'rgatish va dunyoqarashini rivojlantirish;

Tarbiyaviy: bolalarning oila a'zolarini hurmat qilish, bir-birining fikrini tinglashga o'rgatish va guruhda jamoa bo'lib o'ynash ko'nikmalarini rivojlantirish.

Kerakli jihozlar: mavzuga mos rasmlar, kartochkalar, AKT.

Ta'limiy faoliyatning borishi:

Tarbiyachi: -Bolalar, bugungi ta'limiy faoliyatimizda oilamiz bilan yaqindan tanishamiz.

Oila- bu har birimiz o'sib ulg'ayayotgan uy oila. Aytingchi, oilamizda kimlar yashaydi?

1-bola -Oilamizda ota-onamiz, aka-opa, uka-singlimiz, buvi-bobomiz yashayman.

Tarbiyachi: Barakalla, endi aytingchi, har bir insonda nima bo'ladi?

Bolalar:-Har bir insonda ism bo'ladi.

Tarbiyachi:-Juda to'g'ri, marhamat qilib, har biringiz oila a'zolaringiz ismini va u sizga kim bo'lishini ayting.

(Bolalar javob berishadi.)

Tarbiyachi:-Sizlar ismlarini aytgan insonlar oila a'zolaringiz. Biz har birimiz oila a'zolarimizga nisbatan mehribon bo'lishimiz kerak. Endi sizga bu bekatning savollarini berishni boshlayman, diqqat bilan eshiting. Qishda daraxtlarning bargi qanday rangda bo'ladi?

Bolalar:-Qishda daraxtlar bargi bo'lmaydi,ular to'kilib ketgan bo'ladi.

Tarbiyachi:- Barakalla, endi stolga kartochkalar bor. Ular orqali "To'rtinchisi ortiqcha" o'yinini o'ynaymiz.

Buning uchun monitorga diqqatingizni qarating va undagi rasmlar qatorida qaysi biri ortiqcha bo'lsa, stoldagi o'sha rasmni tanlab topasiz.

Bolalar:- Bu yerda mevalar terib olinayotgan rasm ortiqcha. Chunki bu ishlar kuzda bajariladi.

(Hamma bolalar kuzga xos bo'gan surat ortiqcha ekanligini topadi va tarbiyachi bolalardan buni sharhlashni so'raydi.)

Tarbiyachi:-Bolajonlarim, sizlar ta'limiy o'yin shartlarini to'g'ri bajarganingizdan keyingi bekatga o'tishingizga yo'l ochadi. Marhamat, keyingi bekat qaysi manzil ekanligini monitorga qarab toping.

Bolalar: Bahor fasli.

Tarbiyachi:- Haqiqatan, biz bahor fasliga tushib qoldik. Aytingchi bu faslda nimalar ro'y beradi?

Bolalar: Quyosh yerni qizdiradi, daraxtlar ekiladi, yomg'ir yog'adi, kamalak chiqadi, onajonlar bayrami, Navro'z bayrami nishonlanadi, sumalak, ko'k somsalar pishiriladi.

Tarbiyachi:-Juda to'g'ri, endi bu bekatning ta'limiy o'yin shartini bajaramiz. Bahorda qaysi mevalar pishadi?

Bolalar:-Bahorda qulupnay pishadi.

Tarbiyachi: - Xuddi shunday, endi stolingizdagi kartochkalardan bahor fasliga taalluqli bo'lmagan to'rtinchi rasmni toping.

Sumalak, kamalak, lola, stol

O'rik guli, maysa, qor, quyosh.

Chana , dovcha, daraxt ekish, 8-mart .

(Bolalar ushbu rasmlar qatoridan bahorga taalluqli bo'magan rasmlarni topadilar.)

Tarbiyachi:-Barakalla, bu bekatdan ham muvoffaqiyatli o'tdingiz. Endigi bekatimiz nomini toping.

Bolalar:-Yoz fasli!

Tarbiyachi: -Juda soz, sizlarga yoz bekatidagi savollarni o'qiyman:

Yoz fasli haqida she'r ayting .

Yozda suv yuzida suv bo'ladimi?

Yozda qorbola yasash mumkinmi?

Paxta yozda teriladimi?

Tarbiyachi:-Sizlar juda zukko ekansizlar, endi bu bekatdagi "To'rtinchisi ortiqcha 'o'yinini o'ynaymiz. Buning uchun monitarga qarang va yozga tegishli bo'lmagan to'rtinchi suratni toping. (Bolalar chana , kamalak, paxta, kompyuter rasmlarini ajratib olishadi.)

Tarbiyachi:-Barakalla, endi oxirgi bekatimizga ham yetib keldik. Buning uchun mana shu topishmoqni javobini topishingiz kerak.

Meni so'raydilar, ko'rinsam qochadilar.(Quyosh.)

U yoqqa o'tdim bidingmi, bu yoqqa o'tdim bidingmi ? (Shamol.)

Uchib kelar g'oz kabi, achchiq bo'lar tuz kabi .(Sovuq.)

Tarbiyachi:-Barakalla endi kuz fasliga tegishli ta'limiy o'yin shartini bajaring.

(Bolalar kuzda mevalar, poliz ekinlari yig'ib olinayotgan, qushlar uchib ketayotgan, paxta terilayotgan rasmlar orasida bolalar qorbobo yasayotgan rasm ortiqchaligini topishadi va kuz fasli haqida suhbat olib boriladi.)

Tarbiyachi:_Barakalla, bugungi ta'limiy faoliyatimizda juda faol qatnashdingiz.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etilayotgan tadbirlarda bolaning ishtiroki orqali dunyoni borliqni bilib oladi: tevarak-atrofdagi narsa buyumlarning, voqea va hodisalarning nomini, sifatleri va belgilarini, xususiyatlarini, o'xshash va farqli tomonlarini aytishga o'rgana oladi.

Xulosa o'rnida bolalar nutqini rivojlantirish masalasi keng qamrovli va ko'p omilli pedagogik muammo sifatida ilmiy jamoatchilikning e'tiborini ko'pdan beri jalb qilib kelmoqda.Bugungi kunda nutqni egallab olishning eng muhim bosqichlari maktabgacha yosh davriga to'g'ri kelishini hisobga olib ota-onalar hamda tarbiyachilar oldida muhim vazifa sifatida bola shaxsi bilan alohida shug'ullanishga etibor berish ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, ta'limning keyingi bosqichi boshlangich ta'lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirish maktabgacha ta'lim muassasalarida shu yo'nalishda olib borilgan amaliy ishlarga asoslanadi.

IJTIMOY TARMOQLARNING YOSHLAR MA'NAVIY QIYOFASIGA TA'SIRI

Nazarov Ravshan Nazarovich
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Maqolada yoshlar dunyoqarshining shakllanishiga ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri, jamiyat hayotidagi tutgan o'rni va roli hamda ijtimoiy tarmoqlar ijobiy va salbiy tomonlarining shaxs ma'naviy qiyofasiga ta'siri tahliliy asosda o'rganilgan. Shu bilan birgalikda, axborot olishning ahamiyati, axborotlarni ijtimoiy tarmoqlar orqali uzatish borasida shakllangan qarashlar turli jihatlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Ijtimoiy tarmoq, axborot xurujlari, buzg'unchilik, qabih maqsadlar, axloqsizlik, ma'naviyatsizlik va madaniyatsizlik, loqaydlik, axborot urushi, ma'naviy tahdid.

"Farzandlarimizning ongi, dunyoqarashi asrlar davomida sinovdan o'tgan, yuksak ma'naviyat manbai bo'lgan jahon va milliy adabiyotimiz asosida yemas, balki biz uchun yot bo'lgan g'oyalarni yoshlarimiz ongigi singdirayotgan zararli axborotlar asosida shakllanishiga men mutlaqo qarshiman" [1].

Bugun hayot tez suratlarda shakllanib tobora rivojlanib bormoqda bunda esa ijtimoiy tarmoqlarning o'rni benihoya katta ahamiyatga ega. Ayni paytda yoshlar dunyoqarashining

shakllanishida ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri ham sezilarli darajada ko'zga tashlanib borayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlar dunyoqarashiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir qilayotganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan ijobiy jihatlariga qaraydigan bo'lsak, ijtimoiy tarmoqlar yoshlarni ma'lum bir qobiqqa o'ralib qolimaslikka xizmat qilsa yana bir jihati esa o'z fikrini dunyoqarashlarini bemalaol bayon qilishga xizmat qiladi.

Bugun dunyoda jadallik bilan rivojlanib kelayotgan axborot texnologiyalaridan yer yuzidagi deyarli barcha insonlar foydalanib kelmoqda. Bir tomondan bu yutuqlarning yoshlar dunyoqarashiga balki butun insoniyat rivojiga ulkan hissa qo'shib kelayotgani bo'lsa, ikkinchi tomondan insoniyatning milliy ma'naviyatiga va urf-odatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, kelinayotganligi bilan alohida ajralib turadi. Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki ijtimoiy tarmoqlar axborot xurujlarining rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qilmoqda. Uning aksariyat qurbonlarini yoshlar tashkil qiladi. Chunki ular bu jarayonlarda eng faol hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali ishlar osondek tuyuladi va buning ta'siriga tushib qolayotganlarning aksariyatida turli xil buzg'unchilik, qabih maqsadlar, axloqsizlik, ma'naviyatsizlik va madaniyatsizlik kabi illatlar ko'payib, jamiyatda tartibsizliklar kuchayib, bormoqda. Bundan tashqari terroristik harakatlarini keng targ'ib qilishga ijtimoiy tarmoqlar juda qulay va samarali vosita hisoblanadi. Shunisi juda achinarliki yoshlar umuman loqayd bo'lib bormoqda.

“Loqaydlik tobora kuchayib, sekin –asta ijtimoiy ahamiyat kasb etishi ham mumkin. Kecha bolasining axloqsizligiga indamagan ota bugun jamiyat a'zolarining jinoyatlariga ham ko'z yumushi, o'g'lining odob – axloqi haqida qayg'urmagan oila boshlig'i bugun ayrim yurtdoshlarining adashgan oqimlar, missionerlar tuzog'iga osongina ilinayotganiga beparvo bo'lishi mumkin” [2].

Bugungi globallashuv jarayonlarida ma'naviy tahdidning xavfli jihati tobora ortib bormoqda. Ma'naviy tahdid umuman olganda til, din, millat tanlamaydi u hamisha ma'aviyati qashshoq, dunyoqarashi tor bo'lgan kishilarni o'z domiga tortib keladi. Internet tarmoqlari esa bu boradagi juda qulay, arzon va oson vosita hisoblanadi. Har qaysi millatning milliy ruhini, qadriyatini, urf-odatini va eng muhimi milliy ma'naviyatini yo'qotsa, u millatni o'zligidan ayirsa o'sha jamiyatda o'zining g'arazli niyatlarini bemalol amalga oshirishga imkoniyat yaratiladi. Lekin bunday salbiy jarayonlarga qarshi insonlarning ma'naviy olamini boyitib borish juda muhim vazifa hisoblanadi. Bunda esa oilaning o'rni juda katta I.A.Karimov ta'kidlaganidek “Hammamizga ayon bo'lishi tabiiyki, oila sog'lom ekan – jamiyat musahkam, jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqarordir” [3].

Shuning uchun ham milliy ma'naviyatni oilalar rivojlantirib kelgan. Bunday salbiy hodisalarni oldini olish uchun eng avvalo oilalarda milliy ma'naviyatga bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish kerak bo'ladi. Globallashuv jarayonlarida axborot xurujlarining tobora kengayishi natijasida yoshlar o'rtasida jinoyatchilik darajasining yuqorligicha qolayotgani achinarli hol bo'lib qolmoqda. Bunday holatga sababchi bo'lib qolayotgan omil sifatida, odamlarning aksariyatida eski tafakkur qoliplaridan voz kechmayotganligi bilan bog'liq bo'lgan hodisadir. Mamlakatimizning birinchi prezidenti bu boradagi ishlar haqida ma'lumot berib o'tganlar “O'zining shak-shubhasiz haqliligiga, haqiqatni faqat o'zi bilishiga ishonch hissi so'ngi choralarga – zo'ravonlik harakatlariga moyilligibilan ajralib turadigan diniy ekstemizmning paydo bo'lishiga zamin yaratadi” [4]. Bundan ko'rinib turibdiki jamiyatimizdagi barcha insonlarni milliy g'oyaga, milliy ma'naviyatga, milliy qadriyatga va milliy o'zlikni anglashga bo'lgan munosabatlarini, his tuyg'ularini shakllantirish eng ustuvor maqsadlarimizdan biri bo'lishi shart.

Hozirgi vaqtda dunyo miqyosida global tahdid tobora kuchayib bormoqda. Buning oqibatida “Ommaviy madaniyat” ning ham rivojlanib borayotganligi achinarli hol bu esa axborotlashgan jamiyatda internet vositalarining o'rni juda katta. Bu bevosita milliy ma'naviyatga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Muxtasar aytganda, hammamizga ayon bo'lishi

tabiiyki, oila sog'lom ekan – jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqarordir. Biz oldimizdagi eng oily maqsadimiz barcha ma'naviy tahdidlar va barcha axborot xurujlariga qarshi kurash olib borishimiz uchun bizda mafkuraviy immunitet shakilangan bo'lishi shart.

Ma'lumki bugun axborotga egalik qilish axborotni izlab, topib, yaratib ,tahlil etib, tarqata biladigan odam dunyoga ham egalik qiladi degan qarash haqiqat darajasiga ko'tarilgan . Ammo , aksariyat holatlarda ular ijobiy emas aksincha salbiy maqsadlarda foydalanib kelmoqda. Axborot izlab topuvchilar, yaratib tarqatuvchilar o'z manfaatlari uchun qabih maqsadlarini amalga oshirib kelishyapti. Bu –dunyoda “Axborot urushi” demakdir. “Axborot urushi” u o'zi nima? U shunday narsaki ijtimoiy tarmoqlarga turli xil o'yinlar orqali insoniyatning ma'naviy olamiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Axborot olamida Fleshmob degan tushuncha tez-tez uchrab turadi. Bu so'zning lug'aviy ma'nosi “lahza “ “olomon” degan ma'noni anglatadi. Bundan ko'rinib turibdiki butun olomon orqali hammani tahlikaga solib qo'yish, olomon orqali turli maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari internet vositalarida turli xil kinolar ishlab charilmoqda bu esa yoshlar ongini va qalbini turli xildagi yod g'oyalar bilan to'ldirish orqali ham milliy ma'naviyatga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Afsuski internet tarmoqlari orqali uzatilayotgan va targ'ib qilinayotgan kinolarning ko'pchilligi insonlarning xulqiga, ma'naviyatiga, madaniyatiga va albatta axloqiga ta'sir ko'rsatib kelayotganligi hech kimga sir emas. Buning natijasida yoshlarda xudbinlik kayfiyati shakillanib qolmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlar dunyoqarashiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Jamiyatda shaxslarning dunyoqarashi turlicha va xilma – xil ko'rinishga kelib qolayotganligi bilan ham izohlash mumkin. Bu esa o'z navbatida turli muammolarni keltirib chiqarishga xizmat qilib kelmoqda. Masalan: hamma o'zini aqlli deb bilishi; o'zaro hurmat tushunchalarining yo'qolib borishi; o'zini hammadan ustun deb bilishi; hamma o'zini haq deb hisoblashi; kabi salbiy muammolar yuzaga chiqayotganligini kuzatish mumkin. Bundan ko'rinadiki, “manmanlik” kabi salbiy jarayon yuzaga kela boshlaydi va shaxs o'zining “men”ini hamma narsadan ustun qo'ya boshlaydi. Bunday jarayonlarda millat g'ururi, sha'ni, qadr-qimmatini hattoki millat tili ham hech qanday ahamiyat kasb etmay qoladi. Jamiyatda tilga bo'lgan e'tibor nihoyatda ahamiyatsiz ko'rinishga kelib qoladi. Bu esa o'z navbatida jamiyatning porakanda bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladi va buning natijasida shaxs ma'naviyatida beqarorlik vujudga kelib qoladi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy tarmoqlarning juda ko'p ko'rinishlari paydo bo'lib borayotganligi yoshlar dunyoqarashiga juda katta ta'sir ko'rsatayotganligini ko'rishimiz mumkin. Buning natijasida ma'naviy qullik va dunyoqarashning nihoyatda torayib borishi va bunda inson o'zining butun umri mobaynida, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishda oson va hech qanday ma'suliyat hissini bilmasligi bilan izohlash mumkin. Aslida inson o'zini qurshab turgan ijtimoiy va tabiiy muhit ta'sirini his etib, turishi shart. Boshqacha aytganda, o'zining kamol topish jarayonida u doim ham sub'ekt, ham ob'ekt ekanligini his qilib turishi hamda jadallik bilan rivojlanib kelayotgan dunyoda ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanishi talab etiladi. Bu shaxsning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi va hayot mazmunini izlashi bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim falsafiy muammo yuzaga kelishini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Shavkat Mirziyoev. Toshkent shahri saylovchilar vakillari bilan uchrashuvdagi nutq. Simpoziumlar saroyi. 2016-yil 24-noyabr.
2. Aydarbek Tulapov “Internetga in qurgan o'rgimchaklar” – Toshkent, 2014
3. Islom Karimov “Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch” – Toshkent: “Ma'naviyat”, 2008
4. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari”. – T.: “O'zbekiston”, 1997

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI FANIDAN SINFDAN TASHQARI ISHLARNI TASHKIL ETISH

Gulova Surayyo
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Ona tilidan sinfdan tashqari olib boriladigan ishlar ham ta'limiy, ham tarbiyaviy maqsadlarni ko'zlaydi. Uning ta'limiy ahamiyati shundaki, o'quvchi bu jarayonda qo'shimcha bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Tarbiyaviy ahamiyati esa nutq odobini tarbiyalash, zukkolik, tezkorlik va hozirjavoblik singari fazilatlarini shakllantirish, mustaqil fikrlash, ijodiy faoliyat ko'rsatish singarilarda o'z ifodasini topadi.

Kalit so'zlar. Ona tili, to'garak, boshlang'ich sinf, metod, sinfdan tashqari, o'quvchi, samaradorlik.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar o'quvchilarning qiziqishi, istaklari, xohish va ehtiyojlariga suyanagan holda, ularning darsdan bo'sh vaqtlarida o'quv-tarbiya jarayonini to'ldiradi. U o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarning o'ziga xosligi shundaki, to'garak, klub dasturlarining rang-barangligi, ular mazmunidagi yangiliklar o'smir yigit-qizlarning shaxs sifatida shakllanishlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Sinfdan tashqari ishlar o'quv dasturi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda ona tilidan "sinfdan tashqari ish" deyilganda o'quvchilarning o'qituvchi rahbarligida darsdan tashqari vaqtda tashkil qilingan, dastur bilan bog'liq bo'lgan material asosida ixtiyoriylik tamoyiliga asoslangan mashg'ulotlar tushuniladi. Sinfdan tashqari ishlarni ikki turini farqlash mumkin. Uning birinchi turiga rejadagi materiallarni o'zlashtirishda orqada qoladigan bolalar bilan ishlash tushunilsa, ikkinchi turi esa ona tilini o'rganishga qiziquvchi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlar kiradi. Ma'lumki birinchi turdagi mashg'ulotlar hozirgi kunda mamlakatimizning barcha mamlakatlarida mavjud. Bunday mashg'ulotlarni bilimlar darajasi bir-biriga yaqin 3-4 o'quvchidan iborat kichik guruhlarda haftada 1-2 marta o'tkazish mumkin.

Odatda sinfdan tashqari ishlar deyilganda ko'proq ikkinchi turdagi mashg'ulotlar nazarda tutiladi va ular asosan o'z oldiga quyidagi maqsadlar qo'yadi: O'quvchilarda ona tiliga va uning tadbirlariga qiziqish uyg'otish, o'quvchilarning ona tilidan reja bo'yicha olgan bilimlarini kengaytirish, o'quvchilarda ilmiy tekshirish xarakteridagi malakalarini oshirish, ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan ishlashga o'rgatish, o'quvchilarda tilshunos olimlar va tarixiy materiallar haqida tasavvurlarini kengaytirishdan iborat. Bu maqsadlarni bir qismi darsda amalga oshiriladi, ammo dars vaqti chegaralanganligi tufayli qolgan qismini sinfdan tashqari ishlarda amalga oshiriladi. Boshlang'ich sinflarda

Ona tili fanidan sinfdan tashqari ishlar bosqichlari:

1. Tayyorlov bosqich. Bu 1-sinfning savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Unga darsning bir qismi 17-20 daqiqasi ajratiladi.

2. Boshlang'ich bosqich. Bu 1-sinfning 2-yarim yilligiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda haftada 1 marta 45 daqiqalik dars uyushtiriladi.

3. Asosiy bosqich. Bu bosqich 2-4-sinflarga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilarning o'qish malakalari mustahkamlanadi. Bunda o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qiganlari baholanadi. Sinfdan tashqari ishlar darslarining xususiyatlari, birinchidan, sinfdan tashqari ishlar tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o'quv vazifalari vadastur bilan, uchinchidan, oldinga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalar bilan, to'rtinchidan, o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. Doimiy

tadbirlarga to'g'arak mashg'ulotlari kiritilsa, qolganlari vaqt-vaqti bilan o'tkaziladigan tadbirlarga kiradi. Sinfdan tashqari ishlar ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun katta ahamiyat kasb etib, ularga nutqini o'stirish, olingan bilim va malakalarni mustahkamlash uchun yordam beradi.

Yangi qo'shimcha ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Sinfdan tashqari ishlarining samarali usullaridan yana biri adabiy kechalar hisoblanadi. Adabiy kechalarga misollar "Navoiyxonlik", "Boburning tavallud kuniga bag'ishlangan kecha" bo'lishi mumkin. Undan tashqari ekskursiya davlat kutubxonalariga tashrif, teatr va kino, bayram va tadbirlar, uchrashuvlarning jonli muloqot tarzida tashkil etilishi, ko'rik tanlovlarning yo'lga qo'yilishi boshlang'ich sinf o'quvchilarining ona tili fanini chuqur o'zlashtirishlariga muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Karima Qosimova va boshqalar "Ona tili o'qitish metodikasi" Toshkent 2019.
2. Nurmatova M. Ifodali o'qish to'garagi. "Til va adabiyot ta'limi" 2020 yil. 1 -son.
3. Jalilova M. Ne'matova G. Takrorlash mashg'ulotlarini "Topqirlar bellashuvi" tarzida o'tkazish. "Til va adabiyot ta'limi" 2014yil 2 – 3-qo'shma sonlari.
4. Tolibova J.O. Pedagogik texnologiyalar – do'stona muhit yaratish omili. – T.: 2021

ZAMONAVIY TA'LIMDA MEDIA-TA'LIMNING O'RNI

Botirov Xusniddin Negmatovich
katta o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Zamonaviy jamiyatda axborot texnologiyalari hayotimizda tobora muhim o'rin egallab bormoqda. Bugungi o'quvchilar raqamli asrda o'sib ulg'aygan, shuning uchun media texnologiyalardan foydalanish ta'lim jarayonining tobora ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Media ta'lim – bu shaxsning media-texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va uning mediasavodxonligini rivojlantirish jarayoni.

Kalit so'zlar: mediata'lim, integratsiya, mediasavodxonlik, mediata'lim, metodologiya, tanqidiy fikrlash.

Zamonaviy jamiyatda axborot texnologiyalari hayotimizda tobora muhim o'rin egallab bormoqda. Ko'proq odamlar Internetga kirishadi va axborotni qabul qilish va uzatish uchun raqamli qurilmalardan foydalanadilar. Ushbu axborot davrining asosiy tarkibiy qismlaridan biri zamonaviy ta'limda muhim o'rin tutadigan media-ta'limdir.

Media ta'lim - bu shaxsning media-texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va uning mediasavodxonligini rivojlantirish jarayoni. Bu talabalarga axborot qanday yaratilishi va tarqatilishini tushunishga yordam beradi va ularning tanqidiy fikrlashi va olingan ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Media ta'lim talabalarga nafaqat ma'lumotning faol iste'molchisi bo'lish, balki o'z media mahsulotlarini, masalan, video yoki bloglarni yaratish imkonini beradi.

Bugungi o'quvchilar raqamli asrda o'sib ulg'aygan, shuning uchun media texnologiyalardan foydalanish ta'lim jarayonining tobora ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Media ta'lim o'quvchilarni o'rganishga qiziqtirish va bilim olish uchun multimedia resurslaridan foydalanish imkonini berish orqali o'quvchilarni yanada samarali o'rganishga yordam beradi. Shuningdek, bu o'quvchilarning ijodkorligi va o'zini namoyon qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi, ularning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi. Bularning barchasi media-ta'limni zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylantirib, jamiyatimizning savodli, axborot savodli fuqarolarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Media ta'lim – bu o'quvchilarda nafaqat aloqa vositalari va axborot texnologiyalaridan foydalanish, balki turli manbalardan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va tanqidiy baholash qobiliyatini shakllantirish jarayonidir.

Media ta'limning asosiy maqsadlaridan biri o'quvchilarda media kompetentsiyasini rivojlantirishdir. Ommaviy axborot vositalariga layoqatli shaxs - bu media-kontentni tushuna oladigan, tanqidiy tahlil qila oladigan va yarata oladigan shaxs. U turli ommaviy axborot vositalaridan olingan ma'lumotlarni idrok etish, ularni tahlil qilish va solishtirish, olingan ma'lumotlarning ishonchliligini baholashga qodir. Shuningdek, u o'z maqsadlariga erishish uchun ommaviy axborot vositalaridan qanday samarali foydalanishni biladi.

Media ta'limning asosiy tushunchalaridan biri bu mediasavodxonlikdir. Bu media sohasidagi axloq va estetikaning asosiy qoidalarini tushunishni, shuningdek, olingan ma'lumotlarni real voqea va hodisalar bilan bog'lash qobiliyatini nazarda tutadi. Media savodxonligi talabalarga ommaviy axborot vositalarining ularning fikrlash va xatti-harakatlariga ta'sirini tushunishga yordam beradi, shuningdek, o'z faoliyatida ommaviy axborot vositalaridan samarali foydalanishga yordam beradi.

Bundan tashqari, media ta'lim o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Zamonaviy media-texnologiyalardan foydalanish ulardan yangi g'oyalar yaratish va muammolarni hal qilishning innovatsion usullarini topishni talab qiladi. Videolar, audio yozuvlar yoki grafik asarlar bo'ladimi, media ijodini yaratish ijodkorlik va o'zini namoyon qilishga yordam beradi.

Media ta'limning muhim yo'nalishi talabalar o'rtasida media tadqiqotlarini rivojlantirishdir. Bu ommaviy axborot vositalari matnlarini tahlil qilish va tadqiq qilish, ularning xususiyatlarini ajratib ko'rsatish va ularni yaratish va auditoriyaga ta'sir qilish usullarini o'rganish qobiliyatida yotadi. Media tadqiqotlari tanqidiy fikrlash va olingan ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

O'quvchilarda axborot madaniyati va ko'nikmalarini shakllantirishda media-ta'lim ham muhim o'rin tutadi. Zamonaviy dunyoda turli manbalardan ma'lumotlarni topish va baholash, uning ishonchliligini farqlash va o'z maqsadlari uchun to'g'ri foydalanish juda muhimdir. Media ta'lim talabalarga axborot qidirish ko'nikmalarini rivojlantirishga, axborotni tanqidiy baholashga va uni o'quv va kundalik faoliyatida qo'llashga yordam beradi.

Yangi texnologiyalardan foydalanish tobora keng tarqalayotgan zamonaviy axborot jamiyatida ta'lim sohasida media ta'lim muhim o'rin tutadi. Media ta'lim - bu o'quvchilarning media vositalari bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, ularning media tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan jarayondir.

Media ta'limni ta'lim jarayoniga integratsiyalashning asosiy afzalliklaridan biri o'rganishni faollashtirishdir. Media vositalari ma'lumotni yanada qulay va qiziqarli shaklda taqdim etish imkonini beradi, bu esa o'quvchilarning yaxshiroq o'rganishiga yordam beradi. Grafika, audio va video elementlardan murakkab tushunchalar va g'oyalarni tasavvur qilish uchun foydalanish mumkin, bu esa o'quvchilar e'tiborini jalb qilish va o'quv jarayonini yanada interaktiv va esda qolarli qilish imkonini beradi.

Ta'lim sohasida media-ta'limning yana bir afzalligi - tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir. Ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda talabalar ma'lumotni tahlil qilishlari, uning ishonchliligi va ishonchliligini baholashlari, turli nuqtai nazarlarni solishtirishlari va taqqoslashlari mumkin. Bu talabalarda tahliliy ko'nikmalar, tanqidiy fikrlash va ongli qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, media-ta'limni ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvida ham ayrim muammolar mavjud. Ulardan biri o'qituvchilarni media vositalari bilan ishlashga o'rgatish zarurati. Media ta'limni sinfga muvaffaqiyatli integratsiya qilish uchun o'qituvchilar turli media vositalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishlari va ta'lim maqsadlariga erishish uchun

ulardan qanday foydalanishni tushunishlari kerak. Bu qo'shimcha kasbiy tayyorgarlikni va o'qituvchilarni tayyorlash uchun maxsus dasturlarni ishlab chiqishni talab qiladi.

Yana bir muammo – media-ta'limni amalga oshirish uchun texnik vositalarning mavjudligi. Media darsni sifatli o'tkazish uchun barcha ta'lim muassasalarida zarur jihoz va dasturiy ta'minot mavjud emas. Bu media-ta'limni muvaffaqiyatli amalga oshirishga to'sqinlik qilishi va ta'lim muassasalari yoki davlat tomonidan qo'shimcha sarmoya talab qilishi mumkin.

Shuningdek, media-ta'limni o'quv jarayoniga integratsiyalashning mumkin bo'lgan salbiy oqibatlari, masalan, darsning asosiy mazmunidan chalg'itish yoki axborotni noto'g'ri tushunish va talqin qilish kabi holatlarni ham hisobga olish zarur. Shu sababli, media-ta'limni o'quv jarayoniga integratsiyalashganda, o'quvchilarga media ma'lumotlarini to'g'ri talqin qilish va ulardan foydalanishga yordam beradigan mos uslub va strategiyalarni ishlab chiqish kerak.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, media ta'limni o'quv jarayoniga integratsiyalash o'rganishni kuchaytirish, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va tahliliy ko'nikmalarini rivojlantirish kabi ko'plab afzalliklarga ega. Biroq, bu jarayon o'qituvchilarni tayyorlash va texnik vositalar mavjudligini ta'minlash kabi muammolarga ham duch keladi. Media ta'limni ta'lim jarayoniga muvaffaqiyatli integratsiya qilish uchun tegishli uslub va strategiyalarni ishlab chiqish, shuningdek, ta'lim muassasalari va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va resurslarni ta'minlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Davis J. F., Media Literacy: From Activism to Exploration Background Paper for the National Leadership Conference on Media Literacy, 1992, http://medialit.org/reading_room/pdf/357_AspenBkgnd_Davis.pdf
2. Potter W. J., Theory of Media Literacy: A Cognitive Approach, Sage publication, 2004.
3. Shepherd R., A Critical Framework for Media Education, 1992, http://www.media-awareness.ca/english/resources/educational/teaching_backgrounders/media_literacy/perfect_curriculum_1.cfm.
4. Cynthia Vinney. „Very well mind“. What Is Media Literacy? 2022
5. Sadikovich, K. M. (2021). Development of professional competence in future teachers in the study of special disciplines. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 8(01), 2021.
6. Sattorovich, K. A. (2021). IMPROVING THE TEACHING METHODS OF GENERAL SUBJECTS USING INTERACTIVE METHODS.
7. Djumanov X.D. "Zamonaviy davrda mediata'limni tashkil etishning samarali modellari". Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 11| 2023

MUSTAQIL O'ZBEKISTONNING BIRINCHI MUFTIYISI SHAYX MUHAMMAD SODIQ MUHAMMAD YUSUF

Qurbonov Bekjon G'ayrat o'g'li
tayanch doktorant
(Qarshi davlat universiteti)

1952-yilda Andijon viloyatining Asaka tumanidagi Niyozbotir qishlog'ida tug'ilgan. Dastlab otasi Muhammad Yusuf hojidan diniy ta'lim olgan. Buloqboshi qishlog'idagi sovet o'rta maktabini to'liq a'lo baholarga tugatgach, 1970-yilda Buxoro shahridagi Mir Arab madrasasiga o'qishga qabul qilinadi. Madrasada o'qish 7 yillik edi, lekin shu kungacha olgan bilimlari uni 5-boqichga qabul qilish uchun yetarli edi va uni 5-bosqichga qabul qilishdi. Madrasani 3 yilda tamomlab,

1973-yili Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom institutiga kirib, 1975-yilda uni ham muvaffaqiyatli tamomladi [1].

1976-yilda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasining yo'llanmasi bilan Livianing Tripoli shahridagi "Islomiy da'vat fakulteti" nomli dorulfununga o'qishga qabul qilindi, hamda moliyaviy rag'bat bilan 1980-yilda muvaffaqiyatli tamomlagan. Shundan so'ng O'zbekistonga qaytib, O'rta Osiyo va Qozog'iston diniy boshqarmasining xalqaro bo'limi xodimi, keyinchalik Toshkent islom instituti mudiri o'rinbosari, 1983-yildan esa mudir bo'lib xizmat qildi [2:15].

Uning ilmiy faoliyati 1975-yildan "Sovet Sharqi Musulmonlari" nashriyotida ilk maqolalarini chop etish bilan boshlandi. 1991–1993-yillarda "Tafsiri Hilol" nomli Qur'oni karim tafsirining 28-30 juzlari hamda "Poklik iymondandir" kitobi, 1992-yil "Iymon" va "Shoyadki taqvador bo'lsak", 1997-yili "Islom musaffoligi yo'lida" asarlari chop etildi.

1989-yil o'tkazilgan qurultoyda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi raisi, muftiy etib saylandi. Endilikda Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning zimmasiga yanada mas'uliyatli vazifa yuklangan edi. Barchamizga ma'lum, o'sha davrdagi diniy holat o'ta murakkab edi. Vaziyat og'ir, mas'uliyat undan ham og'ir edi. Eng achinarlisi, malakali diniy kadrlar yetishmas edi. Qolaversa, diniy adabiyotlar umuman yo'q hisobi edi. Muftiy ishni hazrati Usmon Mus'hafi – Qur'onning tabarruk nusxasini musulmonlarga qaytarishdan boshladi. "Bu muborak kitob qayerda tursa, ana shu yerga Allohning barakasi yog'iladi" - deydi xalqimiz. O'sha davrda madrasa, masjidlar xarob xolatda edi [3:34].

Diniy xodimlar masalasi, eng nozik masalalardan edi. Shuning uchun ham kurslar ochib, imom-xatiblar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Ommaviy ravishda yangi masjidlar ochila boshladi. Sobiq ittifoq davrida O'zbekistonda 82 ta masjid bor edi.

Eng nozik masalalardan yana biri musulmon xotin-qizlarning diniy ilm olishlari edi. Din dushmanlari bir yoqda qolib, johil musulmonlarning o'zlari ham bu ishga qarshi edi. «Qizlarni o'qitish kerak» degan insonga «vahhobiy» degan tavqi la'nat tamg'a qilib bosilardi. Bu nozik masala ham hal qilindi. Xotin-qizlar uchun bilim olish kurslari ochildi, keyinchalik bu kurs qizlar madrasasiga aylantirildi.

Muftiy davrida diniy boshqarma «Movarounnahr», matbuot nashri esa «Movarounnahr musulmonlari» deb atala boshladi. «Islom nuri» gazetasi tashkil qilindi. Matbuot, nashr ishlarida ham katta ishlar amalga oshirildi. Birinchi navbatda talabalar uchun zarur bo'lgan qo'llanma darsliklar chop etildi. «Ustozi avval», «Muallimi soniy», «Ibodati islomiya» va boshqa zarur kitoblar ko'p nusxada chop etilib, musulmonlarga yetkazildi [4:70].

Diyorimizda diniy adabiyotga asos solindi. Sobiq ittifoq davrida bu soha mutlaqo e'tiborsiz qolib ketgan edi. Ayniqsa, qur'on kitoblari yetishmas, izlaganlar yashirincha qimmat narxlarga sotib olishardi. Muftiy musulmonlarning ehtiyojini qondirish uchun Saudiya Arabistoni hadya qilgan million nusxa kitobni olib kelish harakatiga tushdi. Bunga to'sqinliklar ko'p bo'lib: «Mus'hafni olib kelsangiz, faoliyatingiz tugaydi!» degan do'q-po'pisalar ham bo'lgan. Muftiy nima bo'lsa ham diyorimizga Allohning Kitobini olib kelimiz, degan qarorga kelgan.

O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasiga 1943–1957-yillarda Shayx Eshon Boboxonov [5:65-81], 1957–1982-yillarda Shayx Ziyovuddin Boboxonov [6:144], 1982–1989-yillarda Shamsuddin Boboxonov [7:150], 1989–1993-yillarda Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf [8:55] rahbarlik qilgan. U kishi "Musulmon uchun Islom ularning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarini, kundalik hayotdagi xatti-harakatlarini belgilab beruvchi hayot tarzidir. Din hech qanday yomon narsani o'rgatmaydi, dindorlarni hokimiyatga bo'ysunmaslikka maqsad qilib qo'ymaydi, aksincha, davlatga ularni himoya qilishga yordam beradi" – der edi [9].

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf 1993–2001-yillar orasida yurtimizdan, xalqimizdan, oilasidan uzoqda bo'ldi. Dastlabki bir yarim yil Makka shahrida, 1994-yil noyabridan 2001-yilgacha Liviyada istiqomat qildilar. Bu yillar u kishi uchun ulkan ijodiy yutuqlarga boy bo'ldi.

1997-yilda Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf Saudiya Arabistondagi xalqaro Islom tashkiloti bo'lgan Robita al-Islomiya (Musulmon Olami Ligasi) tarkibidagi Musulmon davlatlar va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi federatsiyasiga rahbar etib tayinlandi. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf umrining oxirigacha ushbu tashkilot boshqaruv kengashining doimiy a'zosi hisoblanar edi.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf 140 tom dan ortiq kitoblar va internet sahifalar muallifi edi [10:171]. Uning kitoblari rus, tatar, tojik, qirg'iz, qozoq, ozarbayjon va uyg'ur tillari tarjima qilgan [11:39].

Shayh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlari birinchi navbatda o'z ona tilini sevuvchi tilshunos, filolog olimdir. Har bir maqola, har qanday mavzu, har bir asarda, xoh u fundamental ilmiy asar bo'lsin, xoh u kichik bir maqola bo'lsin eng avvalida gap nima haqda ekanligi va shu so'zning lug'aviy ma'nosi, uning etimologiyasi, ilmiy va shar'iy ma'nolarini tushuntirib o'tadilar. Har mavzu yuzasidan aniq dalillar va aniq iqtiboslar keltiradilar. Asarlarni o'qib o'rganish jarayonida Shayx hazratning serqirra ijodkor olim ekanligi va yoningizda turib siz bilan suhbat qilayotganday sezasiz o'zingizni kishi. Ular nafaqat musulmon dunyosi olimlari asarlarini, balki dunyoning eng nufuzli oliygoh olimlarining ilmiy izlanishlaridan ham xabardor ekanligi tahsinga loyiqdir.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf 2015-yil 10-mart kuni Toshkent shahrida vafot etdi. Toshkent shahridagi "Shayx Zayniddin" (Ko'kcha) qabristoniga dafn etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. – <https://islom.uz/maqola/4389> (Islom.uz portali) 27.04.2017.

2. O'zbekiston musulmonlari idorasi (prospekt, o'zbek, rus, ingliz, arab tillarida): (O'zbekiston musulmonlari idorasining 70 yilligiga). Toshkent: Movarounnahr, 2014.

3. Ismoil Maxdum Sattiyev. – Toshkentdagi Usmon Mushafining tarixi. Toshkent: Movarounnahr, 2016.

4. Muhammad Amin Muhammad Yusuf. – Islomga bag'ishlangan umr. Toshkent: Hilol-nashr, 2016.

5. Йўлдошхўжаев Х., Қаюмова И. Ўзбекистон уламолари. –Тошкент: Movarounnahr, 2015. – Б. 65-81.

6. Бобохонов Ш. Сўнмас зиё. Шайх Зиёвуддинхон ҳазратларининг ҳаёт ва фаолиятлари. – Тошкент, Маънавият, 1998.

7. Усмонхўжаев А. Дарёдил аллома. Рисола. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти. 2017.

8. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь. Вып.4. – М.: Восточная литература. 2003.

9. Babadjanov B., – Visiting researcher at the Institute of Iranian Studies (Austrian Academy), Vienna. Professor, Islamic scholar, historian, "Posledniy sovet'skiy muftiy Tsentral'noy Azii. Muhammad Sodik Muhammad Yusuf – neizvestnaya znamenitost", 2018. – Interview November 2002 Electronic resource: <https://www.caa-network.org/archives/13786>

10. Muhammad Amin Muhammad Yusuf. – Islomga bag'ishlangan umr. Toshkent: Hilol-nashr, 2016.

11. Muxtorov A. Markaziy Osiyoda Islom ilmi rivojida Toshkent islom institutining o'rni. Toshkent: Fikr-media, 2010.

ERIX MARIYA REMARK ASARLARINING TILI VA USLUBIGA DOIR.

Murtazayev Elyor Nizomiddinovich
katta o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim univetsiteti)

Ma'lumki, uslub ijodiy individuallikni ko'rsatuvchi, badiiy asarning o'ziga xos shakliy xususiyatlarini yoki muayyan davr adabiy jarayonida aks etgan mushtarak jihatlarni belgilab beruvchi badiiylik mezonidir. Jahon adabiyotshunosligida badiiy uslub muammosi va qissa janri uslubi haqida ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Jumladan, Arastu, M. Baxtin, V. Belinskiy, A. Veselovskiy, V. Vinogradov,

V. Jirmunskiy, A. Potebnya, N. Tamarchenko, V. Xalizev, M. Xrapchenko kabi dunyo olimlarining ilmiy asarlarida badiiy uslub, uslub komponentlari, qissa janri va uning tabiati haqidagi nazariy qarashlari diqqatgasazovordir. Shu o'rinda, uslub haqida Xrapchenkoning "uslub ...hayotni obrazli o'zlashtirishda qo'llanadigan ifoda usullari, kitobxonni ishontirish va jalb qilish usullaridir" degan ta'rifini keltirishning o'ziyoq azaldan badiiy uslubni kengroq o'rganish zarurati ta'kidlanganidan dalolatdir.

O'zbek adabiyotshunosligida esa M. Sultonova, H. Yoqubov, O'. Nosirov, N. Shukurov, H. Boltaboyev, Y. Solijonov, I. Mirzayev, A. Rasulovlarning ilmiy asarlarida ularning mazkur mavzuga tegishli nazariy qarashlari, tahlillari aks etgan.

Muayyan ijodkorning mahorati va o'ziga xosligi uning uslubida yaqqol namoyon bo'ladi. "Uslub – odam" (J. Byuffon) degan qarashning ilmda ko'p bora ta'kidlanishi ham uslubda ijodkorning shaxsi va voqelikni bayon qilish usuli aks etishidan darak beradi. Biz urush mavzusida yaratilgan asarlarni tahlil etar ekanmiz mualliflarning uslub va til masalasi ham juda muhim masalalardan sanaladi.

Erix Mariya Remark XX asrning birinchi yarmida o'z asarlari bilan adabiyot osmonida yashindek chaqnagan buyuk nemis yozuvchisidir.

U 1929-yilda "G'arbiy frontda o'zgarish yo'q" romanini e'lon qilganidanoq o'quvchilar ommasi orasida katta shuhrat qozondi, asar juda ko'p tillarga tarjima qilindi va ko'p o'tmay 8 million nusxada tarqaldi. Shundan so'ng Remarkning "Qaytish", "Uch o'rtoq", "O'z yaqiningni qadrla", "Hayot va o'lim fursati", "Hayot uchquni", "Zafar darvozasi", "Lissabondagi tun", "Jannatdagi soyalar" va boshqa qator asarlari dunyoga keldi. Remark o'ziga zamondosh bo'lgan yirik antifashist nemis yozuvchilaridan, qahramonlarning ruhiyati, zamon va insonga baho berish tarzi bilan tamoman farq qiladi. Shuning uchun uning asarlari bosilib chiqqandanoq qo'lma qo'l bo'lib ketardi. Darhaqiqat, Remark o'z ijodining boshidanoq g'oyat hayratangiz, g'ayritabiiy, behad shov-shuvli muvaffaqiyat qozondiki, bu "Men tanlagan mavzu – bu asrimiz odami insoniylik muammosi" deya asarlariga singdirilgan g'oyani ifoda etgan edi.

Fojealarga to'la XX asr keltirib chiqargan qashshoqlik hamda og'ir sinovlar qurshovida odam qanday bo'lmog'i kerak, degan o'y-fikr, gumanistik g'oya Remarkning o'ziga xos axloqiy jozibaga ega bo'lgan qahramonlariga mujassamlashganki, ayni mana shu tufayli ular millionlab kitobxonlarning ongi va shuurini band etib keladi.

Antifashist san'atkorning "Uch o'rtoq" romaniga xos uslub xususida so'z yuritish ekanmiz, avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, "Uch o'rtoq"ga xos bo'lgan axloq yozuvchining barcha asarlari qahramonlari uchun ham xarakterlidir, ya'ni:

- g'amxo'r va matonatli bo'lish;
- insoniy qon-qarindoshlik va birdamlik burchini og'ishmay bajarish;
- o'zganing qayg'usiga loqayd bo'lmaslik, hatto zurur bo'lsada, unga ko'mak berish;
- muhabbat va do'stlikka sadoqat, pastkashlikka nisbatan murosasiz bo'lish;
- birovga qilgan xayrli ishini oddiy, tibiiy bir hol deb qarash;

– boylikka, amal-mansabga befarq bo'lish;
– past ketmaslik, o'zganing shaxsini yerga urmaslik, inson sha'nini qadrlash – mana Remark qahramonlarining, binobarin san'atkor-Remarkning axloq kodeksi.

Bu xislatlar balandparvoz so'zlar orqali emas, ularning hatti-harakatlari, bir-birlariga munosabatlarida yuzaga chiqadi.

“Uch o'rtoq” romani 50-yillarda rus tilida bosilib chiqqach, juda katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi, kommunistik mafkura namoyandalari Remark qahramonlari “kelajaksiz avlod”, ular “kommunizim qurayotgan sovet yoshlariga” salbiy ta'sir ko'rsatishadi degan fikrda uning kitoblarini taqiqlab qo'yishdi. O'sha paytlarda “remarkchilar” degan soxta qarash hukm surardi. Bu asarlarning sovet davrida o'zbek tiliga tarjima qilinmaganining asosiy sababi ham shu edi.

Xalqimiz mustaqillikka erishgach, bunday qarash chetga surib tashlandi. Mohir tarjimon Nizom Komil Remarkning “Uch o'rtoq”, “G'arbiy frontda o'zgarish yo'q” nomli romanlarini rus tilidan o'girib, avval “Jahon adabiyoti” jurnalida, keyin alohida kitob holida nashr ettirdi.

Remark ijodida, xususan “Uch o'rtoq” romaniga xos bulgan uslubiy qirralar quyidagi nuqtalarda namoyon bo'ldi:

1. Romanda murakkab jumlar deyarli yo'q. Gaplar ixcham, lo'nda tuzilgan. Bitta-ikkita so'zdan iborat gaplarda katta fikr jamlangan. Masalan, asarning so'nggi sahifasida Patritsiya jon berganidan keyin Robbinning nigohi oldida kechgan voqealar, Patning ahvoli quyidagi qisqa jumalarda o'z ifodasini topgan:

“Licht. Unertägliches, grelles Licht. Menschen. Der Arzt. Ich öffnete langsam meine Hand. Pats Hand fiel herunter. Blut. Ein verzerrtes, ersticktes Gesicht. Quallvolle, starre Augen. Braunes, seidiges Haar”.

Ushbu parchada sevgan qizi vafot etgan lahzalarda ruhiyati, butun borlig'i karaxt holatiga tushgan, esankirab qolgan Robbinning ko'z oldida kechayotgan, butun bir sahifasiga joy bo'lg'ulik voqea-hodisalar, dahshatli manzara bayon etilganki, o'sha vaziyatni, qahramonning ahvolini, beshafqat o'lim izlarini, atrofdagi tahlikali harakatlarni kitobxon aniq ko'z oldiga keltira oladi. O'zbekcha tarjimani ko'rib chiqaylik: “Nur. Ko'zni qamashtiruvchi nur. Odamlar. Do'xtir. Asta barmoqlarini ajrataman. Qo'li to'p etib ko'rpaga tushadi. Qon. Nafas qisilishidan o'zgarib ketgan chehra. Og'riq to'ng'ib qolgan ko'zlari. Ipakdek mayin, qo'ng'ir sochlar”.

Tarjimon Nizom Komil ayni dahshatli holatni to'g'ri his etgan va o'zbek tilida to'g'ri tiklay olgan. O'zbek o'quvchisi ham ana shu ixcham jumalarga joy bo'lgan kechinma va manzaralarni aniq tasavvur qila oladi.

2. Ko'p fikrni kam so'zda bayon etish usuli qahramonlar nutqiga ham xos. Darvoqe, Remark ularning ichki dunyosini, kimligi va qandayligini asosan nutqi, hatti-harakatlari orqali ochib beradi.

Remark qahramonlari andak “to'pori”, andak betakalluf, ammo o'ta ochiq ko'ngil, o'ta mard. Ular bir-birlari bilan beg'araz, samimiy muomala qilishadi. Ba'zan ular qo'pol odamlardek tuyuladi, biroq o'sha qo'pollik ham samimiyat ila yo'g'rilgan bo'ladi. Personajlar nutqi tasvirida yozuvchi ko'pincha adabiy til qonun-qoidalariga rioya qilavermaydi. Ularga xalqona, og'zaki nutqqa xos ohangni singdiradi. Tarjimon Nizom Komil asarni, umuman Remark ijodiga xos bo'lgan, boshqa yozuvchilar uslubiga hecham o'xshamaydigan xususiyatni shu qadar chuqur o'rganganki, go'yo o'sha personajlar bilan o'zi so'zlashayotgandek kontekstga yopishib tushadigan so'z va iboralarni topib qo'llagan.

3. Yozuvchi asarda turli-tuman badiiy-tasviriy vositalar: o'xshatish, sifatlash, metafora, metonimiya, obrazli birikmalarga keng o'rin berganki, bular tasvirning jonli, ta'sirchan bo'lishini ta'minlagan. Faqat o'xshatishlarning o'zi 260 dan ortiq o'rinlarda qo'llanilgan. Bular personajlarning portretlari, so'zlash manerasi, hatti-harakatlari, tabiat tasvirida uchraydi.

“Uch o'rtoq” romani tarjimasidagi, yuqorida aytib o'tilgan Remarkka xos bo'lgan barcha uslubiy qirralar asl nusxaga monand. Beayb parvardigor deganlaridek, tarjimada ayrim ju'ziy kamchiliklar ham yo'q emas. Biroq, asar tarjimasiga umuman baho beradigan bo'lsak, tishga

tegadigan uslubiy g'alizliklar deyarli yo'q. Asl nusxa mazmuniga yopishib tushadigan tasviriy vositalar, iboralarga duch kelganda ko'ngil yayrab ketadi. Nizom Komilning o'zbek tili ichki, tashqi qonun – qoidalarini, o'zbekcha fikr ifodalash san'atini, so'zlarni qoyil maqom qo'llash mahoratini egallaganiga, tarjimon va muallif tuyg'ularining mushtarakligiga amin bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Remargues E. M., Drei Kameraden, Verlag fur F.L. Voskau, 1960, S 443.
2. Remark E. M., Uch og'ayni. – T.: "Ma'naviyat", 2002, 333-bet. (ruschadan Nizom Komil tarjimasi).
3. Remark. G'arbiy frontda o'zgarish yo'q. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2016 – 5-bet.
4. Ремарк М., Три товарища. – Душанбе: изд. "Адиб", 1989, стр.10 (пер.И. Шрайдера).
5. Ремарк Э. М. Уч оғайни. – Тошкент: "ШАРҚ", 2015 – 23-бет.
6. Ремарк Э.М. Лиссабондаги тун. – Тошкент: "O'ZBEKISTON", 2016 – 9-bet.

THE IMPORTANCE OF BUILDING SELF-COMPETENCE IN STUDENTS

Abdullayeva Chinora
Senior student
(Karshi State University)

Annotatsiya. Ushbu maqolada konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etish va o'sish tafakkurini rivojlantirish muhimligini ta'kidlab, o'qituvchilarning o'quvchilarda o'ziga ishonchni shakllantirish strategiyalarini o'rganadi. O'quvchilarga o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish uchun sinf faoliyatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga imkon berish kabi usullarni taklif qiladi.

Kalit so'zlar. Ishonch, o'sish tafakkuri, maqto'v, konstruktiv fikr-mulohazalar, talaba yetakchiligi, ijobiy muhit.

Introduction. Confidence is crucial for students' success, yet many struggle with it, especially in academic settings. Teachers play a significant role in nurturing confidence in students throughout their formative years. This article explores effective strategies for teachers to help students develop self-confidence.

Literature Review. Research suggests that students with a growth mindset, believing in continuous improvement, tend to perform better academically and face challenges more effectively. Additionally, setting realistic expectations, praising accomplishments, and providing constructive feedback contribute to confidence building. However, overcorrection and peer comparison can undermine students' confidence and hinder their learning progress. The best methods of activating self-competence of pupils are the techniques of human-to-human interaction, i.e. Interactive techniques. Many scientists have contributed to the study of interactive teaching methods: L. N. Vavilova, G. D. Brown, T. N. Dobrynina, E. Ya. Golant, O. A. Golubkova, L. K. Geikhman, V. V. Guzeev, E. S. Zair-Bek, M.V. Clarin, E. E. Lushnikova, V. V. Nikolina, T. S. Panina, G. S. Kharkhanova, A. Yu. Prilepo and others. According to S. B. Suvorova, "interactive learning is a way of cognition, it is carried out only under the condition of joint activity of students. Interactive learning is based on the interaction of students and the learning environment, which is an area of experience, based on the psychology of human relationships and interactions. Such training is considered as a joint process of cognition, in which knowledge is obtained in the process of joint activity through dialogue, polylogue" [1 p. 34]. It follows from this that these methods involve the interaction of the subjects of the educational process at the level of "peer to-peer", where the teacher and the class participant are part of the same team, they work to achieve the same goal[2].

Methods. Teachers can employ various techniques to foster confidence in students. These include embracing a growth mindset, setting balanced expectations, praising student work, providing constructive feedback, avoiding overcorrection, refraining from peer comparison, highlighting student accomplishments, developing questioning skills, using the think-pair-share technique, and letting students take charge in class activities. . Many English teachers face the problem of "silence of students" in the lessons of the development of conversational skills. In order to prevent this, modern pedagogical technologies suggest changing the educational situation in such a way that the teacher from "indisputable authority" becomes an attentive and interested interlocutor and accomplice in the process of cognition. The communicative method, as one of the modern methods of teaching English, helps to ensure that the teacher is not only a carrier of information but also an observer and consultant. The task of the teacher is to create situations of educational bilingualism that would facilitate the communication of pupils. Some experts consider sources of knowledge when classifying educational methods. Some consider student and teacher performance [2]. Students are silent because of some factors when they are asked to speak. They are: 1. Afraid of making mistakes; 2. Having an introvert and shy character; 3. Lack of attention by teacher; 4. Lack of ideas; 5. Thinking in mother tongue while speaking. To win the barriers, student and the teacher should work cooperatively: The students develop fluency when they learn it naturally, which means creating an English atmosphere in the classroom. Everything they hear and speak should be in English. Next, while speaking he or she should be motivated not to be afraid of making mistakes and not to interrupt them while speaking[3]. And last and the most is students should develop their general background knowledge by extensive reading which gives them more ideas to speak.

Results and Discussion. Implementing these strategies has shown positive outcomes in boosting students' confidence levels, engagement, and participation in class activities. Students feel more capable, motivated, and willing to take on challenges when supported by a positive learning environment and effective teaching methods. Creating a supportive and inclusive classroom atmosphere is essential for building students' self-confidence[4]. By incorporating these strategies into their teaching practices, educators can empower students to believe in their abilities, take ownership of their learning, and become successful individuals.

Conclusion. Building self-confidence in students is a critical aspect of education, and teachers have a significant role to play in this process. By employing various strategies outlined in this article, educators can cultivate a positive learning environment where students feel valued, capable, and motivated to succeed.

References:

1. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. –М.: URSS, 2007. – 306 с.
2. Jo'rayeva Mohira Yunus qizi; Stimulating development of children's speech competence with the help of didactic tools. American Journal of Pedagogical and Educational Research Volume 18 November, 2023.
3. Konysheva A.V. Modern methods of teaching English. - Minsk: tetrasystems, 2011. - 304 p.
4. Suvorova N. A. Interactive learning: new approaches. M.: Verbum, 2005. 42 p.

O'ZBEKISTONDA BIRDAMLIKNI TA'MINLASHDA MILLIY-MADANIY MARKAZLAR O'RNI

Axmadova Sevara Axmad qizi
magistrant
(Qarshi davlat universtitet)

Annotatsiya: Maqolada Milliy-madaniy markazlar, birdamlikni ta'minlashda ahamiyati, ma'naviyatni o'rgatish va saqlash bilan bog'liqligi to'g'risidagi fikr mulohazalar berilgan. Shuningdek, markazlar milliy qadriyatlarni saqlash, tarbiyalash va tarbiyalovchi ishlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Milliy-madaniy markazlar, millatlar, Baynalminal Madaniyat markazi, ma'naviyat, Qashqadaryo viloyati.

Milliy-madaniy markazlar dastlab 1989-yilda tuzilgan bo'lib, ular koreyslar, qozoqlar, yahudiylar, armanlar tomonidan respublika viloyatlarida tashkil etilgan. O'zbekiston mustaqilligi munosabati bilan ularning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Natijada milliy-madaniy markazlar soni yildan yilga ko'payib bordi. Agar 1992-yil 10 ta milliy-madaniy markazlar ish olib borgan bo'lsa, 1995-yilda ularning soni 72 taga, 2003-yilga kelib esa 135 taga yetdi. Ular respublika madaniy markazlari, viloyat, shahar, tuman madaniy markazlaridan iborat.

Bugungi kunda mamlakatimizda yashab kelayotgan 130 dan ortiq millat va elatlarning vakillari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari taqdim etgan teng huquq va imkoniyatlardan foydalanib, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida va ijtimoiy sohada, ilm-fan va madaniyat sohalarida samarali mehnat qilib, Vatanimizning gullab yashnashiga va uning mustaqilligini mustahkamlashga, respublikaning xalqaro maydondagi obro'-e'tibori va imijini oshirishga munosib hissa qo'shib kelmoqdalar.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, har bir millat va elatning qonun oldida haqiqiy tengligini ta'minlash bilan birga ularning moddiy, ayniqsa, milliy- ma'naviy ehtiyojlarini to'la qondirish, erkin mehnat qilishlari, ma'lumot olishlari uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Bu O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida huquqiy asoslab berilgan. Ushbu keltirilgan moddada "O'zbekiston Respublikasida barcha fuqorolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, din, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar, qonun oldida teng" ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: "O'zbekistonning eng yaxshi yangi tarixi va biz erishgan olamshumul yutuqlar mard va matonatli xalqimiz har qanday qiyinchilik, to'siq va sinovlarni o'z kuchi va irodasi bilan yengib o'tishga qodir, deb barilla aytishga to'la asos beradi" degan fikrlarida yurtimizdagi millatlar o'rtasidagi totuvligi, o'zaro hamjihatlik va birdamlikdan dalolat beradi.

Milliy - madaniy markazlarning shakllanishi va rivojlanishida 1992-yil 24-yanvarda qabul qilingan Vazirlar mahkamasi qarori bilan «Baynalminal Madaniyat Markazi» ning tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Qashqadaryo viloyati milliy-madaniy markazilar faoliyatining maqsadi, O'zbekiston Respublikasidagi milliy markazlar faoliyatini vakillarini ma'naviy va madaniy ehtiyojlarini qondirish, tojik milliy urf-odatlarini, tili va madaniyatini, tarixini o'rganishda hamda O'zbekiston xalqlari yanada mustahkamlashdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasida yashovchi turli millat vakillarini respublika ijtimoiy, ma'naviy ma'rifiy hayotida faol ishtirok etishini ta'minlash milliy- madaniy markazlar hayotida faol ishtirok etishini ta'minlash milliy-madaniy markazlar faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning 2017-yil 23-maydagi qarori bilan Respublika baynalmilal madaniyat markazi negizida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi huzuridagi "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi" tashkil etilishi bu sohadagi katta e'tibor qaratilayotganini isbotidir. Bugungi kunda respublikamizning barcha viloyatlarida milliy-madaniy markazlar faoliyat yuritib kelmoqda. Chunonchi, Qashqadaryo viloyatida ham mus taqillik yillarida milliy markazlar faoliyatiga katta e'tibor berildi. Hozirgi kunda viloyatda 5 ta: arab, rus, tatar-boshqird, turkman, tojik milliy-madaniy markazlari faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Viloyatda istiqomat qiluvchi turli millat vakillari mazkur markazlar orqali o'z qiziqishlari, milliy urf-odatlarini birlashtirishgan. Viloyatda o'zining madaniy xilma-xilligi bilan mashhur bo'lib, bu hududda turli millat vakillari istiqomat qiladi.

Milliy madaniyat markazlari mamlakatimizning madaniy merosini targ'ib qilish va asrab-avaylash orqali yurtimizda hamjihatlikni ta'minlashda hal qiluvchi o'rin tutadi. Bu markazlar o'zbek madaniyatining musiqa, raqs, san'at, adabiyot va an'anaviy hunarmandchilik kabi turli qirralarini namoyish etish uchun maydon bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning - "Barchamizga yaxshi ayonki, inson manfaatlarini yurt tinchligi, jamiyatimizdagi o'zaro hurmat, mehr-oqibat va hamjihatlik muhitidan ajratgan holda tasavvur etolmaymiz. Bularning barchasi bizning bebaho boyligimiz va uni ko'z qorachig'idek saqlash har birimizning muqaddas burchimizdir", - deb ta'kidlaydi. Zero, birdamlik, hamjihatlik bor joyda baraka bo'lishi xalqimiz ongidan chuqur joy olgan.

Qashqadaryo viloyatida faoliyat yuritayotgan milliy-madaniy markazlar ro'yxati	Ro'yxatdan o'tgan sana:	Markaz rahbari
Qashqadaryo viloyati Arablar milliy-madaniy markazi	1992-yil	Panjiev Niyozmuhammad Ruzimuhammedovich
Qashqadaryo viloyati Rus milliy-madaniy markazi	1995-yil	Kucherenko Yelena Martinovna
Qashqadaryo viloyati Tatar-Boshqird milliy-madaniy markazi	2001-yil 19-iyul	Ixsanova Firyuza Timurovna
Qashqadaryo viloyati Turkman milliy-madaniy markazi	2007-yil 8-noyabr	Quvvatov Umriuzoq Yuldashovich
Qashqadaryo viloyati Tojik milliy-madaniy markazi	2011-yil 27-sentabr	Ergashev Abdurasul Xudoyorovich

Bundan tashqari, milliy-madaniyat markazlari turli millat va mintaqadagi odamlarning birlashishi va o'zaro muloqot qilishlari uchun imkoniyatlar yaratadi, bir-birining madaniyatini tushunish va qadrlashga yordam beradi. Bu O'zbekiston aholisini tashkil etuvchi turli etnik guruhlar o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish va birdamlikni mustahkamlashga yordam beradi. Markazlarda ko'pincha madaniyatlararo muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlar, seminarlar va ta'lim dasturlarini tashkil qiladi. Turli madaniyatlarni o'rganish va tajriba qilish uchun odamlarni birlashtirgan holda, bu markazlar stereotiplarni buzishga, o'zaro hurmat va tushunishni shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, milliy-madaniy markazlar faoliyati rang-baranglikni ta'minlash, madaniyatlararo almashinuvni rivojlantirish va turli jamoalar o'rtasida ko'priklarni o'rnatish orqali O'zbekistonda birdamlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoev Sh.M. "Erkin va farofon demokratik O'zbekiston davlatini birga quramiz" – T.: O'zbekiston, 2017-yil.-B. 488
2. Mirziyoev Sh.M. "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz." - T.: "O'zbekiston", 2018.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 2018. -B.29
4. <http://xs.uz/uz/post/millatlararo-munosabatlar-sohasida-ozbekiston> Respublikasi-davlat-siyosati-kontseptsiyasini-tasdiqlash-tog'risida 2019 yil 15 noyabr

O'ZBEKISTONDA JISMONIY TARBIYA VA SPORT TADBIRLARI

Ergashev Firdavs
magistrant
(QarDU, BelGU)

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida o'zbek sporti tamomila yangi rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. Shu asosda nafaqat mamalakatimizda sport turlarini rivojlantirish balki xalqaro sport musobaqalari toifasiga kiritish borasida ham amaliy tadbirlar ham boshlab yuborildi. Shu amallar natijasi o'laroq ushbu yo'nalishda olib borilayotgan faoliyat o'rganilayotgani haqida ma'lumotlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Sport, jismoniy tarbiya, olimpiada, xalqaro musobaqa, Milliy Olimpiya qo'mitasi, boks, dzyudo, og'ir atletika, Barkamol avlod.

O'zbekistonda ham jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi, ayniqsa yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, yurtimizni xalqaro sport maydonlarida munosib ravishda tanitish, shuningdek, jismoniy tarbiya va sport obyektlarini qurish, kapital ta'mirlash va jihozlashning samarali mexanizmlari joriy qilinmoqda. O'tgan davrda O'zbekistonda Milliy Olimpiya qo'mitasi, turizm va sport vazirligining tashkil etilishi sohani boshqarishni takomillashuviga xizmat qildi. Ayniqsa, 2019-2023 yillarda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasining qabul qilinishi sohadagi islohotlarning samaradorligini ta'minlash va respublikaning xalqaro sport musobaqalaridagi nufuzini oshishiga xizmat qilmoqda. 2021 yil 13 avgust sanasida O'zbekiston prezidenti Sh.Mirziyoyev XXXII Olimpiada o'yinlari ishtirokchilari bilan uchrashuv chog'ida, olimpiada oltin medali sohibi, surxondaryolik Bahodir Jalolovning g'alabasiga ham alohida to'xtaldi. Davlatimiz rahbari Bahodir Jalolovni o'zbek boks maktabining shon-shuhratini yanada yuksak bosqichga olib chiqqani aytib, «Men o'ylaymanki, qishloqdoshlaring, do'stlaring, ukalaring uchun katta maktab yaratish vaqti-soati keldi. Bahodir Jalolovning sport mahorati maktabini tashkil etamiz», — deya ta'kidlagan edi. Shu boisdan mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida to'plangan ko'p yillik tajribani tarix fanining yangi nazariy metodologiyasi nuqtai-nazaridan tadqiq qilish dolzarb masalalardan biridir.

O'zbekiston sportchilarining xalqaro musobaqalarda qo'lga kiritilayotgan medallar faqat boks, dzyudo, og'ir atletika va sport kurashlari bilan chegaralanib, gimnastika, trampolin, yengil atletika, taekvando, baydarka va kanoeda eshak eshish, velosport kabi boshqa salohiyatli sport turlari bo'yicha ham ko'proq yutuqlarga erishildi.

Respublikada o'rta maxsus ta'lim sohasida sportni rivojlantirishda "Barkamol avlod" sport musobaqalari muhim ahamiyat kasb edi. Bu sport o'yinlari har ikki yilda o'tkazildi. 2001 yil 30 apreldan 6 mayga qadar Jizzax shahrida ilk marta o'rta maxsus ta'limi muassasalari o'quvchilari ishtirokida "Barkamol avlod" sport musobaqasi o'tkazildi. 2005 yili mazkur musobaqalarning final bosqichida 2170 nafar o'quvchi-yoshlar qatnashdi, shundan, qizlar 798 nafarni tashkil etdi.

Mustaqillik yillarida o'zbek kurashi tamomila yangi rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. Shu asosda o'zbek kurashining nafaqat mamalakatimizda rivojlantirish balki xalqaro sport

musobaqalari toifasiga kiritish borasida ham amaliy tadbirlar ham boshlab yuborildi. 1993 yildan boshlab Shahrisabzda Amir Temur xotirasiga, Termizda esa Al Hakim at Termiziy xotirasiga bag'ishlab Prezident sovrini uchun xalqaro kurash musobaqlari tashkil etildi. Ushbu xalqaro musobaqani har tomonlama qiziqarli o'tishini ta'minlash maqsadida Surxondaryo viloyatida ham qator tashkiliy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, viloyat hokimligi qaroriga ko'ra 1993 yilda milliy kurashning buxorocho turi bo'yicha al Hakim at Termiziy xotarasiga bag'ishlangan an'anaviy turnir o'tkazilishi munosabati bilan "Alpomish" (sobiq "Spartak") o'yingohi to'la ta'mirdan chiqarildi. U sharqona uslubdagi devorlar bilan o'rab olindi, sharhlovchi uchun xona, muhtasham darvoza qurildi. Shu yildan boshlab milliy kurash bo'yicha har ikki yilda al Hakim at Termiziy xotirasiga bag'ishlangan xalqaro xotira musobaqalari o'tkazib kelinmoqda.

Rustam polvon Shahrisabzda buyuk sohibqiron Amir Temur, Termizda bobokalonimiz al-Hakim at-Termiziy, Buxoroyi sharifda esa Hoja Bahouddin Naqshband xotirasiga bag'ishlangan Respublika va Halqaro bellashuvlar ishtirokchisi bo'ldi. Ayniqsa, Termizdagi uchrashuv uning xotirasida unutilmas iz qoldirdi.

Bu tarixiy voqealik o'z navbatida xalqaro sport jamoatchiligi tomonidan ko'p millatli O'zbekiston davlatining katta yutug'i sifatida e'tirof etilmoqda. Boshqacha aytganda, azaliy qadriyatimiz – kurashning nufuzli sport o'yini tizimiga kiritilishi jonajon Vatanimiz istiqbolining katta yutug'idir.

Mustaqillik sharofati bilan bugun olis qishloqlarda ulg'ayayotgan o'g'il-qizlar ham dunyo miqyosidagi musobaqalarda ishtirok etib, vatanimiz sharafiga himoya qilishmoqda.

Sportning kurash turi bo'yicha O'zbekiston terma jamoasining a'zosi, 1994 yilning 24 mayda tug'ilgan, Denov tumani Lochin mahallasida yashovchi Oqbo'tayeva Shahnoza mana shunday sportchilardan biri hisoblanadi. Denov tumani Lochin mahallasida joylashgan "Lochin" sport majmuida Fayzulla Aliqulov murabbiyligi qo'li ostida sportning kurash, sambo, dzyudo turlari bo'yicha shug'ullana boshlagan Shahnoza o'zidagi iqtidor, tirishqoqligi, va mashaqqatli mehnati evaziga tezda katta yutuqlarni qo'lga kiritib boshladi.

2010 yil 10-16 dekabr kunlari Hindistonning Dehli shahrida bo'lib o'tgan bolalar va o'smirlar o'rtasida sportning kurash turi bo'yicha VI Jahon chempionatida Shahnoza 52 kg vaznda qatnashib, musoboqaning bronza medalini qo'lga kiritdi.

2012 yil London shahrida bo'lib o'tgan sportning kurash turi bo'yicha VII Jahon chempionati Shahnozaga yana ham omad olib keldi. U musoboqada 63 kg vaznda qatnashib, final uchrashuvining birinchi daqiqasidayoq Mongoliyalik raqibi ustidan sof g'alaba (halol) bilan g'alaba qozonib, musoboqaning oltin medalni qo'lga kiritdi. Shundan so'ng, Shahnoza mazkur musoboqada mutloq vaznda ham omadini sinab ko'rishga qaror qildi. U yana besh bor gilamga chiqib, dastlab Angliya, Avstriya, Xitoy Taypiylik polvonlarni mag'lub etib yarim finalga chiqdi. Yarim finalda Mongoliyalik raqibini, finalda esa 90 kg lik o'z jamoadoshini ikki yonbosh usuli bilan mag'lub etib, musoboqaning mutloq vazni bo'yicha oltin medalini qo'lga kiritdi. Shunday qilib mazkur musoboqada Shahnoza Oqbo'tayeva 2 ta oltin medalni (63 kg va mutloq vazn bo'yicha) qo'lga kiritib chinakkam mahorat egasi ekanligini namoyish etdi.

Mustaqillik yillarda O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sport sohasida amalga oshirilgan islohotlar sohaning rivojlanish istiqbollarini belgilab berdi. Bu davrda birinchi o'rinda ommaviy sportni rivojlantirish orqali aholining umumiy salomatligini o'stirishga, sport bilan shug'ullanishni insonlarning hayot tarziga aylantirishga qaratilgan edi. Ikkinchi o'rinda esa ommaviy sportni rivojlantirish orqali proffesional sportni o'stirish maqsad qilib olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Азимов М. Термиз тарихи. – Термиз: "Насаф", 2001. – Б. 22.
2. Жума Тошпўлатов ва Рўзиқул Мустафақуловнинг "Алпомишлар афсона эмас", Тошкент. "Янги аср авлоди". 2007. – Б. 59

3. Боймуродов Ш. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида ўрта махсус таълимнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи (1991 – 2016 йиллар). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018. – Б.86 – 90.

4. Спорт дўст, спорт – ҳамроҳ, баркамол бўл, ёш авлод // Ма'rifat, 2005 йил 21 май.

5. Сурхондарё вилояти Жисмоний тарбия ва спорт бошқармаси жорий архиви, 4-китоб, 29-бет.

6. Хидиров З. Туманли албиондан қўш олтин // Денов овози. 2012 йил 27 ноябрь сони. – Б. 2-3.

7. Дала ёзувлари. (Денов тумани, Лочин маҳалласи, 34-уйда яшовчи кураш ва дзю-до бўйича спорт устаси, жаҳон чемпиони Оқбўтаева Шаҳноза Ғуломовна билан суҳбат материаллари). 2020 йил 24 октябрь.

8. <https://www.gazeta.uz/oz/2021/08/13/jalolov/>

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI PEDAGOGIK NIZOLARNI BARTARAF ETISH VA PROFILAKTİKASIGA TAYYORLASHNING METODIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Razzakova Dilnoza Akramovna
o'qituvchi
(Shahrisabz pedagogika kolleji)

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashning metodik tizimini takomillashtirish hamda pedagogikaning asosiy nizolari, o'quvchi o'rtasida tushunish va tushuntirish metodlari, mukammal pedagogning katta tajribasi, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: pedagog, nizo, nizo ta'lim-tarbiya, o'qitish masalalari, nizo turlari, o'qituvchi, xatti-harakatlari majmui.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda pedagogik nizo va uni bartaraf etish masalasi o'ta dolzarb ekanligi e'tirof etiladi.

Nizo – istaklari, qiziqishlari, qadriyatlari yoki tushunchalari mos kelmasligi sababli yuzaga keladigan ikki yoki undan ortiq sub'ektlar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro aloqalar shakli.

Ma'lumki, "Nizo" va "nizoli vaziyat" tushunchalari mavjud bo'lib, pedagog oldidagi asosiy vazifa mazkur tushunchalarni bir-biridan farqini ajratib olish. Nizoli vaziyat bu – ijtimoiy sub'ektlar o'rtasida haqiqiy qarama-qarshilikni yuzaga keltiruvchi insonlar manfaatlarining mos kelmasligi. Asosiy belgisi – nizo predmeti yuzaga kelishi, lekin hozircha ochiq faol kurashning yo'qligi.

Ya'ni to'qnashuv rivojlanishi jarayonida nizodan oldin har doim nizoli vaziyat yuzaga keladi, uning asosi hisoblanadi.

Hozirgi kunda pedagogikada nizolarni to'rt turlari ko'rsatiladi:

– ichki shaxsiy, shaxsning kuchi bo'yicha taxminan teng motivlari, qiziqishlari, ishqibozligi, manfaatlarining kurashini aks ettiruvchi;

– shaxslararo, o'z hayotiy faoliyatida qarama-qarshi maqsadlarni amalga oshirishga intiluvchi shaxslarni ifoda etadi;

– guruhlararo, biri-biriga mos kelmaydigan maqsadlarni ko'zlagan va ularni amalga oshirish yo'lida bir-biriga to'sqinlik qiluvchi ijtimoiy guruhlar nizo tomonlari sifatida ishtirok etishlari bilan ajralib turadi;

– shaxsiy-guruhli-shaxsning xulqi guruh qoidalari va umidlariga mos kelmasligi holatlarida yuzaga keladi.

Pedagogik nizolarning asosiy sabablaridan biri bu – pedagogik jarayondagi aloqalar tizimida o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi muomala munosabatlar katta o'rin egallaydi.

Muallim pedagogik jarayonda asosiy figura yetakchi kishidir. O'qituvchi pedagogik ishda fidoiylilik ko'rsatib muallimlik burchini yuksak darajada bajarib bolalarga bilim berib ular qalbiga halollik, go'zallik, odob-axloq nurini singdira olganliklari o'quvchiga nisbatan xushmuomalalikda bo'lganliklari uchun obro' va hurmatga erishganlar.

Afsuski barcha o'qituvchilar ham to'g'ri tajribaga, yetarli bilim va ko'nikmlarga ega emas. Ayrimlari o'quvchilarga yetarli bilim bera olmaslik bilan o'quvchi ko'ngliga yo'l topa olmasa, ayrimlari qo'pol muomala, o'quvchini o'rinsiz dilini og'ritish bilan ajralib turadi.

Bunday pedagoglar yoshlar tarbiyasiga, ularning bilim doirasining yuksalishiga, axloqiga salbiy ta'sir etadilar. Ayniqsa u boshlang'ich sinflarga ularning kelajagiga ham nojo'ya ta'sir etadigan darajaga borib yetadi. Natijada o'quvchi yoshlar kelajakda yetuk marralar, maqsadlarga intilmay o'qituvchidek sharaflilik kasbga havas qilmay qo'yadilar. Bunday bilim berish, muomala jamiyatda umuminsoniy milliy-axloqiy normalarga to'g'ri kelmaydi.

Pedagogik jarayonda o'quvchi tabiati shu darajda murakkabki uni to'g'ri shakllantira borish uchun o'qituvchidan yuksak malaka, kuchli bilim, yetuk tajribali bo'lishni taqozo etadi. Ba'zi murabbiylar o'z talablarini bajarmagan o'quvchilarga uni tarbiyalash maqsadida ularni turli qo'pol so'zlar bilan haqorat qilishi, hatto urishini ham o'zining nazarida to'g'ri deb baholaydi. U shunday qilsa o'quvchi to'g'ri shakllanadi deb o'ylaydi ham. Bunday holatlar ko'pincha tarbiyasi og'ir, nosog'lom oilada yashayotgan bolalar o'rtasida vujudga kelishi mumkin.

Pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashning metodik tizimini takomillashtirish uchun quyidagi tavsiyalarga amal qilish mumkin:

1. Ilmiy tadqiqotlarni o'rganish: O'qituvchilar o'zlarini o'zlashtirish va yangiliklardan xabardor bo'lish orqali pedagogik nizolarni bartaraf etish metodikalarini o'rganishlari kerak. Bu maqsadda so'nggi o'quv yilidagi ilmiy tadqiqotlar va yangiliklarga e'tibor berish tavsiya etiladi.

2. Tayyorlov maktabi: O'qituvchilar uchun tayyorlov maktablarining tashkil etilishi va bu maktablar orqali o'qituvchilarni nizolar va sharoitlar bilan tanishtirishi tavsiya etiladi. Tayyorlov maktablarida o'qituvchilar metodik tuslanish va mustaqil yondashuvni oshiradilar.

3. O'qituvchilarning tajribali o'qitish tajribalarini almashish: Nizolarni bartaraf etish va profilaktikasi bo'yicha tajribali o'qitish metodikalarini biluvchi va amalda bajaruvchi o'qituvchilar bilimlarini almashish, tashqi tajribaga ega bo'lishlari tavsiya etiladi. Bu maqsadda, o'qituvchilar to'garaklik platformalarida va o'quv resurslarini almashish uchun seminarlarda qatnashishlari salbiy ta'sirga ega bo'lishi mumkin.

4. Nizolar va sharoitlar bilan ma'lumotlar bazasini yaratish: O'qituvchilar uchun pedagogik nizolarni tahlil qilish va ularni bartaraf etish uchun yangi metod va maslahatlar bilan bog'liq ma'lumotlar bazasini yaratish lozim. Bu ma'lumotlar bazasi, nizolar va sharoitlar bo'yicha yangilanadigan ma'lumotlarni to'plash va ularga doir birinchi qo'llanmalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

5. Tashkilotlararo hamkorliklar: Tashkilotlararo hamkorliklar, o'qituvchilarni pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasi bo'yicha yangiliklarni olishlarini ta'minlaydi. Bunda, budjetdan tashqari moliyaviy resurslarni yaratish, xususan, o'qituvchilar uchun mahalliy va xalqaro kasblarga tiyish imkoniyatini ta'minlash keng qo'llaniladigan usuldir.

6. Monitoring va taqsimlash: O'qitish jarayonida pedagogik nizolarning bartaraf etilishini kuzatuvchi monitoring tizimini tashkil etish va o'qituvchilarni boshqarish uchun malakasini oshirish lozim. Monitoring va taqsimlash jarayonida o'qituvchilarga boshqarish organlari tomonidan ko'rsatiladigan yordamlar, maslahatlar va xarakteristikalar taqdim etiladi.

7. Qo'llanmalar va ma'lumotlar boshqarmasi: Nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga oid qo'llanmalar va ma'lumotlar boshqarmasi tashkil etish va unda o'qituvchilarni qiziqtiradigan, jumladan yangi yondashuvlar, ommaviy xavfsizlik masalalari, shu jumladan internetda yuzaga keladigan nizolarni ham bartaraf etish uchun kerakli ma'lumotlarni o'rgatuvchi materiallar mavjud bo'lishi shart.

8. Nizolarni paydo qilish va uni bartaraf etishini kuchaytirish: O'qituvchilar nizolarni paydo qilib, ularning bartaraf etishini kuchaytirish uchun o'quvchilarni qiziqtirish, qo'llanishga chaqirish va ularning shaxsiy kutubxonalari, klip, video va boshqa almashinuv vositalaridan foydalangan holda o'rgatishlari tavsiya etiladi. Bular qator ilmiy tadqiqot asosida o'rnatilgan pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashning metodik tizimini takomillashtirishda amalga oshiriladigan tavsiyalar hisoblanishi mumkin.

Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashning metodik tizimini takomillashtirish uchun quyidagi usullarni amalga oshirish mumkin:

Ma'lumot olish va bilimlarni yangilash: O'qituvchilar o'zlarini pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashda sohangizga oid eng so'nggi ma'lumotlardan foydalanishlari kerak. Bu maqsadda pedagogik psixologiya, pedagogika va ilmiy tadqiqotlardan olgan yangiliklarni kuzatishi lozim. Ayniqsa, avlodning ma'lumotlarni to'plab olish va shu ma'lumotlarni bilimlarga asoslangan yangi metodikalar bilan taqqoslashni kuzatish zarurati mavjud.

Reabilitatsiya va tashqi ta'limlarni oshirish: O'qituvchilar uchun bajarilishi kerak bo'lgan amaliy tadbirlar va kurslar o'quvchilarning nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga doir bilimlarini oshirishga imkon berishi kerak. Bunda shaxsiy rivojlanish kurslari, seminarlar, abituriyentlarga I rin psixologik va psixologik konsultatsiyalar, qabulxona tashqi ta'lim bozori kabi vositalarini qo'llash foydalidir.

Bir qadam orqaga o'tish va anglash o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash: Pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlash metodik tizimini takomillashtirishning muhim qismi o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashdir. Bu maqsadda o'qituvchilar o'quvchilarni nizolarni bartaraf etish bilan maqsadlarini to'liq tushunishga yordam beradigan illatlar va darslar tashkil qilishlari kerak. Bu qadamda pedagogik qo'llanmalar, ko'rik tanlovlar, ma'ruzalar, tajriba darslari, o'quv jarayonida ishtirok etish texnikalaridan foydalanishlar talab etiladi.

Boshqaruv va monitoring tizimini rivojlantirish: O'qituvchilar pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashning tutashuvchi metodik tizimini takomillashtirish uchun boshqaruv tizimini ham rivojlantirishlari kerak. Bu tizim o'qituvchilar bilimlarining yanada mustahkamlash va amalga oshirishini ta'minlaydi. Boshqaruv tizimi ichida o'qituvchilarning ish samaradorligini baholash, o'quvchilar monitoringini taqdim etish, qo'llab-quvvatlash va ularga imkon berishni o'z ichiga olgan.

Talqin va mentorlik tizimini ta'minlash: O'qituvchilarni pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlash metodik tizimini takomillashtirish uchun mentori o'qituvchilar bilan hamkorlik qilish muhim ahamiyatga ega. Mentoring tizimida quyidagilar muhim o'rin egallaydilar: o'quvchilarga amalda bo'lsa-da adabiy meros berish, darslarda mashg'ulotlarini baholash, oddiy va amalda bo'lajak pedagogik ustaxonalar manbalari sifatida yordam berish.

Videolar va o'quv-kitoblar yaratish: Pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashning kundalik asaridagi yondashuvlari tug'ilgan va yaratilgan video va o'quv-kitoblardan foydalanish yordamida o'qituvchilar uchun amaliy qo'llanmalar yaratishga imkon beriladi. Bu usul o'qituvchilarni yangilash, pedagogik texnikalarini o'rganish, ma'lumotlarini o'zlashtirish va yangi fikrlash shakllarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu usullardan har biri pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashning uslubiy jarayoni bilan birga amalga oshirilishi lozim, shuningdek o'qituvchilarning ishtiyoqlari va maqsadlari asosida moslashtirilishi kerak.

Pedagogik jarayonda, tarbiya jarayonida, odamlarning tabiati shu darajada murakkabki, muallim ba'zan istasa-istamasa qo'pollik qilishga majbur bo'ladi. O'quvchi muallimning o'rinli talablarini bajarmayotgan paytlarda u o'zini tuta olmay qoladi. Muallim o'z talablarini, hatto qo'pollik holatini ham bolaga yaxshilik qilayapman deb hisoblaydi, chunki bu ishni bolaga bilim

berish, uni to'g'ri yo'lga solish, yaxshi odam qilib tarbiyalayotganligi uchun qilayotganiga ishonadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Maqsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. – T.: Turon-iqbol, 2006.
2. Omonov X.T., Madiyarova S.A. va boshq. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Darslik. – T.: Iqtisod-Moliya, 2009.
3. Djumaeva S. Ijtimoiy va pedagogik nizolar: mohiyati va bartaraf etish yo'llari. Metodik qo'llanma. – T., 2011.
4. Juravlyov V.I. "Pedagogik mojarologiya asoslari" darslik. 1995. Rossiya.
5. Haydarov S.A. "O'zbekiston Respublikasi ta'lim sohasidagi islohotlar". 2021. Toshkent.
6. Ochilova M. "Yangi pedagogika texnologiyalari".

PROBLEMS AND SOLUTIONS OF DEVELOPING PUPILS' ORAL SPEECH

Zokirova Yodgora
Senior student
(Karshi State University)

Annotation: In this article, the productivity of oral speech is analyzed and the problems that cause speech delays in children are debated. As well as some techniques are demonstrated that help to stimulate children's speech competence. Key words: Speech competence, children's speech, social interaction, oracy.

Speaking is one of the most basic skills that humans possess. We learn to talk early in life, and our ability to communicate continues to develop throughout adulthood. Regardless of whether someone speaks fluently or struggles to express themselves, learning to speak is the foundational building block of literacy. Learning to read and write is much easier when you understand the basics of spoken communication. As it is important to develop pupil's speech competence at the early ages, we should take some problems into consideration that cause speech delays and find solutions to them. It's important to remember the extraordinary challenges many students faced during distance learning, job loss, financial insecurity, chronic stress and uncertainly, loss of normalcy, and losing out on activities and social connections. All those effected the education of children causing mental problems which led to isolation of the children and lack of social interaction that had negative impact on speech development. Schools, teachers, parents, and students alike all had to scramble to figure out how to "do" school in quarantine. So, any success with schooling during the stresses of living through a pandemic should be celebrated. After quarantine, it seems that traditional learning has reached its previous potential, but there still remains of isolation causing lack of connection between pupils— pupils and teacher-pupils. Oral speech as a productive process requires a lot of time and effort from the student since it also requires the inclusion of language, speech and communicative competencies. As a type of communicative activity, it should be an integral part of every lesson [2, p. 44].

The main purpose of teaching a foreign language to pupils is the possession of basic speech structures that correspond to the threshold level of proficiency based on the All-European Scale of Language Competence. Teaching speaking is based on themes that meet the real needs and interests of pupils at the senior stage of general educational school [3]. In order to facilitate the communication of pupils, it must be taken into account the specific features of this type of speech activity, such as motivation, purposefulness, activity, connection with the personality and mental activity of a person, heuristics, independence, pace and situativeness. If there are goals and motives for communication, the characteristic features of the communication participants, their

age, level of development are taken into account, then the act of communication within the framework of any speech situation will certainly take place. Many English teachers face the problem of "silence of students" in the lessons of the development of conversational skills. In order to prevent this, modern pedagogical technologies suggest changing the educational situation in such a way that the teacher from "indisputable authority" becomes an attentive and interested interlocutor and accomplice in the process of cognition. The communicative method, as one of the modern methods of teaching 351 English, helps to ensure that the teacher is not only a carrier of information but also an observer and consultant. The task of the teacher is to create situations of educational bilingualism that would facilitate the communication of pupils. The best methods of activating the oral speech of pupils are the techniques of human-to-human interaction, i.e. Interactive techniques.

Many scientists have contributed to the study of interactive teaching methods: L. N. Vavilova, G. D. Brown, T. N. Dobrynina, E. Ya. Golant, O. A. Golubkova, L. K. Geikhman, V. V. Guzeev, E. S. Zair-Bek, M.V. Clarin, E. E. Lushnikova, V. V. Nikolina, T. S. Panina, G. S. Kharkhanova, A. Yu. Prilepo and others. According to S. B. Suvorova, "interactive learning is a way of cognition, it is carried out only under the condition of joint activity of students. Interactive learning is based on the interaction of students and the learning environment, which is an area of experience, based on the psychology of human relationships and interactions. Such training Sciences of Europe is considered as a joint process of cognition, in which knowledge is obtained in the process of joint activity through dialogue, polylogue" [4, p. 34]. It follows from this that these methods involve the interaction of the subjects of the educational process at the level of "peer to-peer", where the teacher and the class participant are part of the same team, they work to achieve the same goal. Schools can take the following steps to build strong foundations of oracy skills for the students in a classroom: Allocating Extra Classroom Time for Oracy Techniques: More than anything else, classroom time is needed for building correct language speaking skills in the students. Although each class has a fixed timetable to follow, the teachers must try to engage students in oracy explicit activities within the classroom time. Also, teachers must not be hesitant to make oracy an objective or focus for a lesson. Learning through Oracy must be practised in every classroom.

The most effective teachers take the responsibility for the language development of children very seriously. They make sure to commemorate oracy in their classroom environment. Following are some of the ways to promote oracy in the classroom. A. Children's verbal comments must be gathered and displayed in the classroom. B. Teachers must frequently read aloud and tell stories to the students. C. Children must be invited to perform the poetry and plays. D. Displaying unusual objects in the classroom and encouraging children to talk about them. E. Making a 'talking corner' in the classroom and inviting guests to talk about an interesting topic with the class. All the above activities will build students' confidence and enhance their oracy skills. It should be noted that teaching interactive interaction requires the use of educational material taken from life in English lessons, which, in properly organized 352 conditions, promotes natural communication in the language being studied. In order to create situations of interactive interaction, it is necessary to exclude the restriction of work by tasks in which students need to imagine themselves in any situation. On the contrary, tasks are expedient, the very wording of which contains the need for interactive interaction. Such tasks are constructed in such a way that they cannot be done independently. S. B. Suvorova offers her own classification of interactive teaching methods based on communicative functions.

In this classification, all methods are divided into three groups: 1) discussion (dialogue, group discussion, analysis and analysis of life situations); 2) gaming (didactic games, business games, roleplaying games, organizational and activity methods); 3) psychological group of interactive methods (sensitive and communicative training, empathy) [4, p. 10]. It should be noted that interactive methods of teaching English can be widely used in high school when studying regional and social topics. As interactive approaches, we will highlight interactive

lectures, roleplaying, imitation, educational games, which include, for example, "A student in the role of a teacher", "Everyone knows everyone", "Interviews", etc. The active mental activity of students is caused by tasks such as "A dozen questions", "Choice", during which students need to demonstrate their own perception of the surrounding world. Creative tasks under the names "Associations", "Choice of aphorism" are distinguished by their communicative nature. The tasks "Reflexive circle", "Chain of wishes" are based on the methods of organizing reflexive activity and are aimed at developing the skills of introspection.

References:

1. Kulmagambetova S., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Makhambet Utemisov West Kazakhstan University Uralsk, Republic of Kazakhstan
2. Starodubtseva, O. G. Types of exercises for the formation of lexical skills of oral speech in a non-linguistic university [Text] / O. G. Starodubtseva // Scientific and Pedagogical Review. - 2013. – Issue 2 (2). – pp. 45-48.].
3. Konysheva A.V. Modern methods of teaching English. - Minsk: tetrasystems, 2011. - 304 p.
4. Suvorova N. A. Interactive learning: new approaches. M.: Verbum, 2005. 42 p. 5. Baumer T. Handbuch Interkulturelle Kompetenz. Zürich: Orell Füssli Verlag AG, 2002. 223p.

**SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETINING XALQARO TASHKILOTLAR BILAN O'ZARO
HAMKORLIK ALOQALARI.**

Abulqosimova Dildora
magistrant
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya: Maqolada Samarqand davlat universitetining O'zbekistonda oliy ta'limni rivojlantirishda muhim roli va madaniyatni rivojlantirishdagi o'rni haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Samarqand davlat universiteti, Xalqaro tashkilotlar, ta'lim, tadqiqot, o'quv dastur.

Samarqand davlat universiteti ilmiy va ilmiy salohiyatini oshirish maqsadida turli xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'ygan. Xalqaro tashkilotlar bilan bu hamkorlik Samarqand davlat universitetiga o'zining global ta'sirini kengaytirish, akademik standartlarni yaxshilash va oliy ta'lim sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Universiteti O'zbekistonda oliy ta'limni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlarga katta e'tibor berib, u mamlakatning intellektual rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shdi.

Yetakchi ta'lim muassasalaridan biri sifatida tashkil etilgan Samarqand davlat universiteti O'zbekiston akademik manzarasini shakllantirishda muhim hissa qo'shdi. Bu talabalar va professor-o'qituvchilar orasida innovatsiya madaniyati va tanqidiy fikrlashni rivojlantirdi. Universitetning oliy ta'limni rivojlantirishga intilishi uning keng qamrovli o'quv dasturi va zamonaviy jihozlar bilan ta'minlanganida yaqqol ko'rinadi. Dinamik ta'lim muhitini yaratib, u mamlakatning ta'lim o'sishida hal qiluvchi rol o'ynashda davom etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M Mirziyoyev "O'zbekiston jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rni va mavqega ega. Biz dunyodagi barcha davlatlar bilan yaqindan hamkorlik qilish va amaliy muloqot uchun ochiqmiz " deb ta'kidlaganlari bejizga emas. Samarqand davlat universiteti nafaqat O'zbekistonda, jahonning ko'plab mamlakatlarida ham mashhur qadimiy va mumtoz oliy ta'lim muassasasidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarorida belgilangan vazifalarni

amalga oshirish, professor-o'qituvchilarni malakasini oshirish, xorijiy ilg'or tajribani o'rganish va o'quv jarayoniga tadbqiq etish borasida muayyan ishlarni amalga oshiradi. Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy qismini, albatta, oliy ta'lim tizimidagi islohotlar tashkil etadi. "O'zbekiston-2030" strategiyasiga intellektual taraqqiyotni jadallashtirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish hamda xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirish singari vazifalar asos qilib olindi. Konsepsiya mazmuni mamlakatimiz oliy ta'lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini aks ettiradi. Unda oliy o'quv yurtlarida qamrov darajasini kengaytirish hamda ta'lim sifatini oshirish, raqamli texnologiyalar va ta'lim platformalarini joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish, innovatsion tuzilmalarni shakllantirish, ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish, xalqaro e'tirofga erishish hamda boshqa ko'plab aniq yo'nalishlar belgilab berilgan. Bularning barchasi ta'lim jarayonini yangi sifat bosqichiga ko'tarish uchun xizmat qiladi.

Dunyo aholisining qariyb 20 % ini yoshlar tashkil qiladi. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich 60 % dan oshadi. Yoshlar xalqimiz, davlatimizning bebaho boyligi. ular uchun barcha shart-sharoit yaratilgan. Davlatning ertangi kuni yoshlarning qay darajada bilimli ekani bilan bevosita bog'liq. Shu bois, ta'lim tizimini rivojlantirish masalasiga hukumat darajasida e'tibor qaratilishi har bir davlatning muhim vazifasi hisoblanib kelinmoqda. O'zbekistonda so'nggi yillar davomida Harakatlar strategiyasi va uning mantiqiy davomi sanalmish Taraqqiyot strategiyasi doirasida, rivojlangan davlatlar kabi uzluksiz ta'lim tizimini muntazam takomillashtirib borish, sifatli ta'lim-tarbiya berish, malakali kadrlarni tayyorlash bo'yicha sezilarli islohotlar amalga oshirildi. Davlatimiz rahbarining 2017-yil 5-iyuldagi "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida" gi farmoni bu boradagi ishlarni yanada yuqori bosqichga olib chiqdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi hukumati, Tashqi ishlar vazirligi, Tashqi iktisodiy aloqalar, savdo va investitsiyalar vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi nazoratidagi O'zbekiston Respublikasining xalqaro munosabatlar va xalqaro iqtisodiy aloqalarga doir qabul qilingan hujjatlar ijrosini ta'minlaydi.

Samarqand davlat universiteti o'zining turli o'quv dasturlari, tadqiqot tashabbuslari va xalqaro hamkorliklari orqali yangi avlod malakali mutaxassislar va yetakchilarni tarbiyalash va shu orqali O'zbekistonda oliy ta'lim standartlarini yuksaltirishda muhim rol o'ynadi. Muassasa innovatsiyalar va akademik mukammallik bo'yicha yetakchi bo'lib, tadqiqot va ishlanmalarda yetakchilik qilmoqda.

2023-yil 11-may kuni Ozarbayjon davlat neft sanoat universiteti xalqaro hamkorlik bo'yicha prorektor o'rinbosari Ulviya Abbosova boshchiligidagi delegatsiya Samarqand davlat universitetiga tashrif buyurdi. Universitet Ozarbayjon davlat neft sanoat universiteti bilan xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish bo'yicha muzokara kelishuv jarayonlari olib borildi. Asosiy maqsad xalqaro hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish, Erasmus dasturi doirasida Teaching mobility, Staff mobility loyihalarini birgalikda amalga oshirishni muhokama qilish edi. Muloqot chog'ida axborot texnologiyalari, geologiya, kimyo-texnologiya, mexanika, iqtisod yo'nalishlarida faol hamkorlik qilishga kelishib olindi. Shuningdek, professor-o'qituvchi va talabalar o'rtasida akademik almashinuv masalalari ko'rib chiqildi.

Universitetning vazifasi global muammolarni hal qilish uchun bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan turli xil olimlar jamoasini etishtirishdir. Uning maqsadi mintaqadagi ta'lim kelajagini shakllantirishda yetakchi oliygoh bo'lishdir. Samarqand davlat universiteti ilmiy-tadqiqot, o'qitish va jamoatchilikni jalb qilishga alohida e'tibor qaratgan holda O'zbekistonda oliy ta'lim rivojiga katta hissa qo'shishni maqsad qilgan.

2023-yil 15-noyabrda Samarqandda Ikkinchi O'zbekiston — Turkiya ta'lim forumi o'tkazildi. Mazkur xalqaro anjumanda Turkiya Oliy ta'lim kengashi raisi Erol O'zvar, Turkiyaning O'zbekistondagi Favqulodda va muxtor elchisi Olgan Bekar, Ege universiteti rektori Nejd

Budak, Istanbul texnika universiteti rektori Ismail Koyunju va 40 dan ortiq Turkiya universiteti vakillari ishtirok etdi. Anjumanning ochilish marosimida Samarqand davlat universiteti rektori, O'zbekiston Respublikasi fan arbobi, Oliy Majlis Senati a'zosi Rustam Xolmurodov ma'ruza qildi. Bu forum doirasida Rustam Xolmurodov Gazi universiteti rektori Musa Yildiz, Anqara Hoji Bayram Veli universiteti rektori Mehmet Nasi Bostansi, Marmara universiteti rektori Mustafa Kurt, Burdur Mehmet Akif Ersoy universiteti rektori Huseyin Dalgar, Istanbul texnika universiteti rektori Ismail Koyunsular bilan hamkorlik memorandumini imzoladi va bu hamkorlik o'zining davlatlar va oliygohlar orasidagi do'stlik rishtalarini yanada mustahkamladi.

Universitetning tadqiqotga sodiqligi turli sohalaridagi bilimlarni rivojlantirish, milliy va xalqaro ilmiy nutqlarga hissa qo'shish va ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan turli tashabbuslari orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Samarqand davlat universiteti hamkorlikdagi fanlararo loyihalardan tortib alohida professor-o'qituvchilar tomonidan olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarga doimiy ravishda intellektual o'sishni ta'minlash, akademik yuksaklikka erishish va talabalar va professor-o'qituvchilar orasida izlanish ruhini tarbiyalashga intiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Ta'lim sohasidagi olib borilgan islohatlar doim davlat tasarrufida. Chunonchi, Samarqand davlat universitetining istiqboldagi istiqbollari va rivojlanishi talabalarga har tomonlama va sifatli ta'lim berish uchun sohadagi hamkorlikni mustahkamlash, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va texnologik yutuqlarni qamrab olishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O'zbekiston, 2016, 6-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 20.04.2017 yildagi PQ-2909-son
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 05.07.2017 yildagi PF-5106-son
4. [https://www. Lex.uz](https://www.lex.uz)-O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi

MUSTAQILLIK YILLARIDA XALQ TABOBATI VAKILLARI FAOLIYATI

Ochilova Oydinoy
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

To'raqulova Sitora
talaba
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya: O'zbekistonda mustaqillik yillarida qator viloyatlarda xalq tabobati vakillari sog'liqni saqlash xodimlari bilan yonma-yon turib, aholi salomatligini saqlash tadbirlarida faol ishtirok etdi. Xalq salomatligini saqlash tadbirlarida faol ishtirok etib, omma orasida katta obro' va e'tiborga loyiq tabiblar bilan birga "soxta" tabiblar ham ko'payib bordi.

Kalit so'zlar: O'zbekistonda xalq tabobati, kitoblar, Sog'liqni saqlash tizimi, tabib, tabiblar faoliyati, kasallik, Sharq tabobati, Xalq tabobati akademiyasi, O'zbekiston Tabobat Akademiyasi, O'zbekiston Xalq tabobati Assotsiatsiyasi, Gippokrat.

O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimidagi yangilanish va o'zgarishlar, milliy qadriyatlarining muhim tarkibiy qismi hisoblangan xalq tabobati sohasida ham o'z aksini topib bordi. Ammo mustaqillikning dastlabki yillarida sog'liqni saqlash tizimi qonunchiligiga bu sohaga doir moddalarning kiritilmaganligi, xalq tabobati boshqaruvida xilma-xil shakllar va ular

asosan nodavlat tashkilotlar bo'lganligi tufayli sohani tartibga solish ishlari talab darajasida bo'lmadi. Xalq salomatligini saqlash tadbirlarida faol ishtirok etib, omma orasida katta obro' va e'tiborga loyiq tabiblar bilan birga "soxta" tabiblar ham ko'payib bordi. Faqat yangi O'zbekiston sharoitida ushbu sohani huquqiy maqomini mustahkamlash, tabiblarni o'qitish va malakasini oshirish, dorivor giyohlardan foydalanib davolash usullarini qo'llash bo'yicha targ'ibot ishlari kuchaytirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 apreldagi "O'zbekiston Respublikasida xalq tabobatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorida xalq tabobati usullaridan, shu jumladan, o'zbek xalq tabobatining tarixiy an'analari va o'ziga xos merosidan foydalangan holda kasalliklarni profilaktika qilish, tashxis qo'yish va davolash, shuningdek, boshqa tibbiy xizmatlar ko'rsatishning samaradorligini tahlil qilish va o'rganish qayd etilgan.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida qator viloyatlarda xalq tabobati vakillari sog'liqni saqlash xodimlari bilan yonma-yon turib, aholi salomatligini saqlash tadbirlarida faol ishtirok etdi. Masalan, bel churrasi va suyak bo'g'ini kasalligini davolashda Andijonda Raimov Obidjon, Isaqov Ilhomjon, Ibragimov Sardorbek, Sirdaryo viloyatida Batalov Oleg, Namangan viloyatida Lukash Sergey, Farg'onada Yusupov Sobirjon, Surxondaryoda Davlatov Jo'raboy, Farg'onada Sobirov Abdurahmon, o'sma kasalliklarni Namanganda Abdullaev Murodjon, Toshkent viloyatida Yakubov Mirrashid, Odilov Zokir, Samarqandda Ergasheva Fotima, gijja asab va ichki kasalliklarni Toshkent viloyatida G'aybullaev Alijon, Karimov Damir kabi xalq tabobati vakillari davolab keldi. Tutqanoq va ruhiy kasalliklarni Qoraqalpog'iston Respublikasida Mullaboev Aminboy, Farg'ona viloyatida Xolmatov Ergashboy, Xorazmda Xasanov Olimboy, Xasanov Abdulla, Toshkent viloyatida Isroilov Egamqul, Buxoroda Shukurov Muhammad, buyrak toshlari kasalligi Surxondaryoda Xushbaqov Qahhor, dorivor o'simliklarni o'stirish bilan Jizzax viloyatida Xolmurotov Abduraxmon, Parkentda Umarov Zuxriddin, jigar sirrozi kasalliklarini Andijonda Bazarov Jahongir, jigar sirrozi, bezi kasalliklarini Farg'onada Tursunov Raim, Sobirov Abduraxmon, bachadon miomasi kasalliklarini Saidbekova Nasiba, teri va ichki kasalliklarini Andijon viloyatida Yoqubjon Qodirov, Marhabo Rahmonova, Toshkent shahrida Nodirjon Rayimboev, Toshkent viloyatida Imanov Manop, ichki kasalliklar va bo'qoqni Marg'ilonda Abduraxmonov Abdusalim va boshqa tabiblar xalq tabobati uslublari yordamida shifokorlar bilan hamkorlikda samarali davoladi.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida xalq tabobati vakillari ro'yxatini shakllantirishda qator qiyinchiliklarga duch kelindi. Bu sohada O'zbekiston Xalq tabobati akademiyasi, O'zbekiston Tabobat Akademiyasi, O'zbekiston Xalq tabobati Assotsiatsiyasi kabi tuzilmalar bo'lib, ularning har biri o'zicha mustaqil faoliyat ko'rsatdi. Bu nodavlat tashkilotlari o'quv kurslarini tashkil etib, tabiblar faoliyatiga ruxsatnomalar berdi. Qolaversa, ularning har birida tabiblarning ro'yxati alohida-alohida shakllantirildi.

O'zbekiston Xalq tabobati akademiyasini tashkil etishda Muhammadjon Hamraev katta rol uynadi. U 1952 yil 17 sentabrda Buxoro viloyati Jondor tumanida ziyolilar oilasida tavvalud topdi. Toshkent davlat universitetining kimyo fakultetini tugatgan. U o'z faoliyatini O'z FANing Kimyo institutida spektrofotometrik tahliliyot sohasida ish boshlab, Moskva davlat universiteti kimyo fakultetining kolloid kimyo kafedrasida huzuridagi kimyo tarixi bo'limida professor N.A. Figurovskiyning assistenti lavozimida o'z faoliyatini davom ettiradi. Shu bilan birga RF FA Texnika va tabiatshunoslik tarixi ilmiy-tadqiqot institutining kimyo va meditsina tarixi sektorida, Toshkent Politehnika institutining kolloid kimyo kafedrasida akademik K.S. Ahmedov rahbarligida "O'zbekistonda kolloid kimyo ilmining rivojlanishi tarixi" mavzusida ilmiy izlanishlar olib bordi.

M.Hamraevning tashabbusi bilan 1996 yili O'zbekiston Xalq tabobati akademiyasi tashkil etildi. Uning zimmasiga haqiqiy tabiblarni topib, saviyalarini aniqlab, Akademiyaga a'zo qilish, ikkinchi tomondan, soxta tabiblarning faoliyatiga chek qo'yishdek murakkab vazifa tushdi. Bemorlarni meditsina yo'li bilan emas, xalq tabobatining turli uslublari bilan bilib-bilmay

davolashga jur'at etib yurgan tabiblarni Akademiyada imtihondan o'tkazib, ularning bilim va tajribalariga ishonch hosil qilib xalq xizmatiga qo'yish mas'uliyati ham oson kechmayotgani haqida Muhammadjon aka bizga ko'p marta gapirib bergan edi".

Muhammadjon Hamraev Xitoy tabiblarining davolash usullarini qunt bilan o'rgandi. Moskva televideniyesi sog'lom turmush tarzining targ'ibotchilaridan bo'lgan Genadiy Malaxov bilan qo'hna Sharq tabobatining inson salomatligini saqlashdagi ulkan imkoniyatlarini targ'ib qildi. U o'z ishining ustasi sifatida xalq tabobati imkoniyatlaridan g'arazli maqsadlarda foydalanmoqchi bo'lgan kishilarga nisbatan murosasiz bo'ldi.

Ro'zimuhammad Xonnazarov Abdiqaharovich – Yakkabog' tumani tog'li Muchin qishlog'ida, tabib Abduqahhor oilasida tug'ildi. Xalq tabobati bo'yicha 130 dan ortiq mamlakatlar tajribasini o'rganib, sohaga oid 100 dan ortiq ilmiy maqolalarini e'lon qildi. 2018 yili O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat boshqaruvi akademiyasida "Xalq tabobati sohasini davlat tomonidan huquqiy tartibga solish va boshqarish" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. 2019 yildan boshlab O'zbekiston xalq tabobati assotsiatsiyasi boshqaruv raisi lavozimida faoliyat ko'rsatmoqda. U bu sohada rahbar bo'lib ishlash bilan birga bemorlarni davolash ishlari bilan ham shug'ullanadi. U xalq tabobati xususida shunday deydi: "Xalq tabobati sohasi qadimgi Sharq tibbiyotining uzviy davomi sifatida rivojlanib kelmoqda. Bu soha asrlar mobaynida ta'qiblarga uchrab kelgan. Hattoki O'zbekiston mustaqilligining dastlabki davrida ham hech qanday o'zgarish bo'lmadi. Xususan, xalq tabobati bo'yicha normativ hujjatlar ishlab chiqilmadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 12 oktabrdagi qaroriga kelsak, bunday qaror O'zbekiston tarixida uchramagan. O'zbekistonda boshqa tiklangan qadriyatlar qatorida xalq tabobatini ham tiklash tadbirlari olib borildi. Xalq Tabobati Assotsiatsiyasi tashkil etildi. Bugungi kunda tabiblarning huquqlari himoya qilinib, ularga tabiblik sertifikatini faqat tabiblikka arziganlargagina berish, bemorlarni davolash imtiyozlari yaratildi. Bugungi kunda sog'liqni saqlash tizimida ma'lum yutuq va kamchiliklar ham bor. Dunyo miqyosida ham rasmiy tibbiyot va an'anaviy tibbiyot degan tushuncha bor. Bugungi kunda jahonning ko'plab rivojlangan mamlakatlarida tibbiyot rivojlangan bo'lsada, xalq tabobatiga murojaat qilishmoqda va keng miqyosda foydalanib kelinmoqda. Xalq tabobati usullari orqali davolash oson, arzon, xavfsiz va dori vositalari butunlay tabiiy vositalardan foydalaniladi. Bundan 2000 yil muqaddam yashagan Buqrot (Gippokrat, eramizgacha 460-355 y.) aytadiki: Ovqating dori bo'lsin, doring ovqat bo'lsin".

Xalq tabobatini rivojlantirishda O'zbekiston Tabobat Akademiyasi a'zolari faol ishtirok etishdi. Masalan, tibbiyot fanlari doktori, professor, O'zbekiston Tabobat Akademiyasi haqiqiy a'zosi, akademik N.S.Mamasoliev Andijon davlat tibbiyot instituti terapiya va kardiologiya kafedراسi mudiri lavozimida faoliyat ko'rsatib kelgan, O'zbekiston sog'liqni saqlash a'lochisi edi. U xalqaro miqyosda 74 ta va Respublika miqyosida 396 ta ilmiy maqolalar mullifi bo'ldi. Shuningdek, 19 ta darslik 19 ta monografiya hamda 609 ta ilmiy-uslubiy qo'llanma va tavsiyanomalar chop ettirdi. N.S.Mamasoliev tashabbusi bilan "Xalq tabobati" ixtisosligi va fani yo'nalishi O'zbekiston OAK ro'yxatiga kiritildi. Professor I.R. Asqarov bilan hamkorlikda xalq tabobati yo'nalishida istiqbolli yo'nalishlarni yaratgan, rivojlantirgan va samarali yutuqlarga erishdi. U o'z faoliyati davomida tabobat va tibbiyotni uyg'un holda olib borib, sohani ilmiy va amaliy jihatdan takomillashtirishga harakat qildi. U O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasining eksperti sifatida faoliyat ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil apreldagi PQ-4668-son "O'zbekiston Respublikasida xalq tabobatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 10.04.2020-y., 07/20/4668/0412-son.

2. Asqarov I. O'zbekiston tabobat akademiyasi a'zolari. - T.: «Fan va texnologiya», 2019. - B.5-9.
3. Yuksak salohiyatli olim edi // Sharq tabobati. – 2017. - №3. – B 3.
4. Yunusov H. Jonkuyar do'stini xotirlab... // Sharq tabobati. – 2017. - №3. – B. 5.
5. Shayx Abdulaziz Mansur. Hakimi hoziq edi. // Sharq tabobati. – 2017. - №3. – B. 4.
6. Muallifning shaxsiy muloqoti materiallari, Ro'zimuhammad Xonnazarov bilan suhbat, Toshkent shahri. 2021 yil 12 iyul.

DEVELOPMENT OF SCIENCE, EDUCATION, CULTURE IN UZBEKISTAN (ANALYSIS OF MODERN STUDIES)

Bakhromova Maftuna Bakhrom qizi
Senior student
(Karshi State University)

Annotation. Modern studies on the development of science, education, and culture in Uzbekistan analyze government initiatives, challenges, and progress in these areas. The research highlights efforts to promote scientific research, improve education quality, and preserve cultural heritage, while also identifying obstacles such as infrastructure issues, cultural preservation and disparities in educational opportunities.

Keywords. Science, education, culture, quality, infrastructure issues, cultural preservation, born, enhancing funding.

Introduction: In recent years, the development of science, education, and culture in Uzbekistan has garnered significant attention from researchers and scholars. Modern studies have focused on analyzing the progress and challenges faced by the country in these key areas. This paper explores the findings of these studies to provide insights into the advancements made and the obstacles that remain in Uzbekistan's journey towards a more prosperous and culturally vibrant society.

Let's take a look at the above issues one by one, Disparities in Educational Opportunities: Research indicates that disparities in access to quality education persist in Uzbekistan, with rural areas and marginalized communities facing greater challenges in accessing educational resources and opportunities. This inequity in educational access can exacerbate social inequalities and hinder the overall development of the country. "Today we are laying the foundation for the new development period of Uzbekistan. Our closest assistants in this are teachers and mentors, scientific and creative intellectuals" [1]

However," Education quality assurance involves the systematic review of educational programmes and processes to maintain and improve their quality, equity, and efficiency. While the design of quality assurance mechanisms (tools, processes, and actors) varies across national contexts, their common objective is to improve teaching and learning – with the goal to support the best outcomes for learners" [2]

And second one is Cultural Preservation: While Uzbekistan boasts a rich cultural heritage, researchers emphasize the importance of preserving and promoting traditional arts, languages, and customs in the face of modernization and globalization. Efforts to safeguard cultural heritage sites, traditions, and practices are crucial for maintaining national identity and fostering cultural diversity. "Analysis of Uzbekistan's public policy in the field of culture shows that the process of preservation of the historical and cultural legacy, cultural traditions and spiritual heritage of the country is under way. The Uzbek experience on the issue of careful preservation, enrichment and promotion of its national cultural heritage that contribute to the advancement of historical

science of Uzbekistan should be studied for further application in other countries of the region" [3]

And last one is Infrastructure Issues: Studies point to infrastructure deficiencies in research facilities, educational institutions, and cultural organizations as a significant barrier to development. Inadequate infrastructure can impede the conduct of research, delivery of quality education, and preservation of cultural heritage, leading to inefficiencies and suboptimal outcomes."Innovations come to research universities that allow research universities to start working effectively at the request of the business community. Small innovative enterprises at universities, as well as start-ups, are actively being "born". Often their number becomes one of the key indicators of the university's performance" [4]

this research paper study a deeper of the problems and strategic directions lead to solution of the problems are defined.

- Enhancing Funding: Increase funding for scientific research, educational institutions, and cultural initiatives to support innovation and growth in these sectors.

- Strengthening Infrastructure: Improve infrastructure in schools, universities, and cultural institutions to provide better facilities for learning, research, and creative expression.

- Emphasizing Quality: Focus on improving the quality of education, research outputs, and cultural productions to enhance competitiveness and relevance on a global scale.

- Preserving Heritage: Implement measures to safeguard and promote Uzbekistan's rich cultural heritage through conservation efforts, cultural events, and educational programs.

Result: Education and Science are the main force leading any state to development. Therefore, by focusing on following key areas and leveraging insights from modern studies, Uzbekistan can make significant strides in the advancement of science, education, and culture for the benefit of its society and economy. In addition, engaging in science leads to new discoveries and invitations being made.

Conclusion: by prioritizing increased research output, improved education quality, cultural preservation and promotion, enhanced international collaboration, Uzbekistan can effectively advance science, education, and culture based on insights from modern studies. These efforts have the potential to drive innovation, elevate educational standards, enrich cultural heritage, foster global partnerships, and attract and retain talented individuals, ultimately contributing to the overall development and prosperity of the country.

Reference:

1. <https://esiconf.com/index.php/mpe/article/download/179/164> DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN UZBEKISTAN THE FOUNDATION OF THE NEW RENAISSANCE/ Kadirjan Odilov

2. <https://uzbekistan.un.org/ru/download/106116/181956> Uzbekistan Education Sector Analysis: 2021/ Deepa Sankar/ UNICEF Uzbekistan

3. <https://www.eurasian-research.org/publication/analysis-of-the-preservation-of-historical-and-cultural-heritage-in-uzbekistan/>

4. https://www.researchgate.net/publication/351366745_RISE_AND_DEVELOPMENT_OF_UNIVERSITY_EDUCATION_IN_UZBEKISTAN

TALABALARDA ETNOPEDAGOGIK MODELLAR ORQALI IJTIMOY VA KASBIY KOMPITENTLIKNI SHAKLLANTIRISH

Hasanova V.
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya: Maqolada talabalarning individual rivojlanishining metodik yo'nalishi sifatida shaxsiy yondashuv ko'rsatilgan. Etnopedagogik modellar tarkibiy qismlari va kompetentlikni rivojlantirish haqida gap boradi. O'z xalqi va boshqa xalqlarning madaniyatini o'rganish turli millat vakillari o'rtasida bag'rikenglik, madaniy muloqotni shakllantirish zarurligiga asoslanganligi qayd etiladi.

Kalit so'zlar: bag'rikenglik, ta'lim, talaba, ta'lim tizimi, tolerantlik, an'ana, etnopedagogika, kompetentlik.

Kirish. Bugungi kunga kelib, respublikamizda milliy ta'lim tizimining huquqiy asoslarini shakllantirish uchun keng sharoit yaratilgan. O'z navbatida, islohotlar ta'lim tuzilmasi va mazmun-mohiyatini takomillashtirish imkonini bermoqda.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, «Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz». Hozirgi davrda ta'lim samaradorligini oshirish, mutaxassislarning kasbiy kompetentlik darajasini rivojlantirish, pedagog kadrlarni innovatsion faoliyatga yo'naltirish, oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish, ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish va maqsadli yo'naltirish oliy ta'lim tizimini modernizatsiyalashtirishdagi dolzarb vazifalar sifatida belgilanadi.

Ta'lim – bu shaxsning xarakterini, shaxsiyatining fazilatlarini shakllantirish uchun shart-sharoitlarni ataylab yaratish yoki tuzatish, va birinchi o'rinda, odamlarning tashqi dunyosi bilan shaxsiy munosabatlar tizimiga ta'siri pedagogika aksiyomasidir.

Tolerantlikni tarbiyalash o'quvchilarning boshqa odamlar bilan konstruktiv hamkorlik qilishga tayyorligini tarbiyalashdir. Shuning uchun " farzandlarimizni zararli va yot ta'sirlardan himoya qilish", erkin fikrlaydigan yoshlarni o'zlarining qat'iy e'tiqodlari va hayotga bo'lgan qarashlari, ular atrofida sodir bo'layotgan barcha narsalar bilan tarbiyalash kerak. Millatlararo munosabatlar madaniyatini rivojlantirishga va etnik munosabatlarni uyg'unlashtirishga e'tibor ijtimoiy hayotdagi salbiy jarayonlarni bartaraf etish va ijobiylarini ko'paytirish, jamiyatda millatlararo munosabatlar madaniyatini shakllantirish va O'zbekistonning ko'p millatli davlat sifatida geosiyosiy mavqeidan kelib chiqadi.

Bugungi kunda talabalarning ko'p millatli tarkibi bo'lgan o'quv-tarbiya muassasasidagi ta'limning mazmuni uchta bir-biriga bog'liq komponentlarsiz amalga oshirilmaydi:

- har bir xalqning an'anasini hisobga olgan holda va etnoyo'naltirilgan shaxsni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limni hisobga olgan holda har bir imkoniyat o'z-o'zini aniqlash. Natijada, ta'lim tizimining maqsadi oliy ta'lim olish va talabalarni milliy madaniyat, til, tarix va an'analarga jalb qilishdir. O'z xalqi va boshqa xalqlarning madaniyatini o'rganish turli millat vakillarining bag'rikenglik, madaniy muloqotini shakllantirish zarurligiga asoslanadi.

Ushbu tizim milliy madaniyatning boyligini to'liq ifodalovchi ta'lim mazmuniga mas'uliyatli yondashuvni talab qiladi. Bundan tashqari, amalga oshirilgan islohotlarga qaramay, respublika oliy ta'lim muassasalarida:

1. Har bir talabaning rivojlanishiga va talabalarining bo'sh vaqtlarida ishtirok etishiga asoslangan ta'lim va tarbiya ishlariga ommaviy yondashishga asoslangan shaxsiy yo'naltirilgan yondashuv o'rtasida.

2. Zamonaviy bilimlar jamiyatdagi global o'zgarishlarga qaratilgan shaxsiyatning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi tadqiqot, qidiruv ishlarini talab qilmaydigan eski uslub bilan taqdim etiladi.

3. Hali ham milliy keskinlik va xalqlarning ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini tiklash, ularning tinchlikda yashash istagi o'rtasida.

Ushbu qarama-qarshiliklarni hal qilish oliy ta'lim sharoitida ushbu muammoni hal qilish uchun ma'qul bo'lishi mumkin bo'lgan yangi ta'lim va tarbiya usullarini topish tekisligida yotadi.

Shu maqsadda "ta'lim etnopedagogikasi" mavzusida tajriba maydonchasi tashkil etildi, unda etnopedagogik ta'lim sharoitida talabalarga quyidagi ijodiy bilimlar uchun sharoitlar taqdim etiladi:

- ularni asrlar davomida to'plangan ma'naviy qadriyatlarga kiritish;
- shaxsiy va ma'naviy fazilatlarini rivojlantirish;
- tadqiqot, qidiruv ishlarini olib borish qobiliyatlarini shakllantirish;
- jamiyatda ijobiy xatti-harakatlar ko'nikmalarini rivojlantirish (bu o'z-o'zini rivojlantirishga qodir bo'lgan shaxsni shakllantirishga yordam beradi).

Bu esa yuqori darajadagi madaniyat bilan, boshqa narsalarga nisbatan bag'rikenglik, demokratik jamiyatning asosiy xususiyatlaridan biridir. Tajribani shakllantirish - talabalarni hayotga tayyorlash, etnopedagogika, folklor tajribasidan foydalanish, jamiyatda ijobiy tolerantlik ko'nikmalarini shakllantirish, an'anaviy ta'lim jarayonida yuzaga keladigan bir qator qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun qobiliyatni rivojlantirishda namoyon bo'ladi:

1) tadqiqot va qidiruv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun shart-sharoitlar yaratadigan eksperimental maktabni tanlash;

2) etnopedagogika materiallarida shaxsiy yo'naltirilgan rivojlanish ta'limini ta'minlaydigan pedagogik texnologiyalarni tanlash;

3) talabaning tolerantlik modelini shakllantirish va etnopedagogika yordamida ishlab chiqilgan texnikani joriy etishni tashkil etish;

4) o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini aniqlash va o'z-o'zini tarbiyalashga qodir bo'lgan shaxsiyatni shakllantirishga yordam beradigan o'qituvchilar va talabalarining o'zaro hamkorligini ta'minlash;

5) milliy komponentni o'z ichiga olgan ixtiyoriy ish rejalariga va o'quv jarayonida - ta'limning barcha bosqichlarida etnopedagogika bo'limlari;

6) xalq ta'limi o'qituvchilari va xodimlari o'rtasida etnopedagogika metodikasini ommalashtirishni tashkil etish.

Belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun o'quv rejalarini o'zgartirishdan tashqari, ota-onalar, mahallalar o'rtasida bag'rikenglik g'oyalarini targ'ib qilish bo'yicha ma'muriyat, pedagogika jamoasining keng jamoatchilik bilan o'zaro hamkorligini amalga oshirish zarur edi. Ishning ijobiy natijalarini prognoz qilish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) o'quv-tarbiya jarayonida pedagogik makonni kengaytirish;

2) etnopedagogik ta'lim tizimini yaratish;

3) o'tmishning madaniy merosini tiklash;

4) xalqning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari, milliy madaniyat an'analari va ularni hayotda qo'llash qobiliyati asosida shaxsni tarbiyalash;

5) talabalarining shaxsiy, ma'naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish;

6) jamiyatda ijobiy xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;

7) talabaning tolerant modelini yaratish;

8) boshqa xalqlar madaniyatiga bir vaqtning o'zida hurmat bilan munosabatda bo'lish bilan o'z madaniyatini saqlab qolish hamda ko'paytirishga qodir bo'lgan shaxs sifatida ko'p madaniyatli vakolatni shakllantirish. Buning uchun ba'zi xususiyatlar ta'kidlangan, eng muhimi, bizning nuqtai nazarimizdan, oliy ta'lim talabalarining etnopedagogika idrokiga xosdir. Bu - an'anaviylik hisoblanadi.

Ota, ona, kattalarga hurmat, erga bo'lgan muhabbat, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish an'anaviy hisoblanadi. Ta'lim va tarbiya xalq orasida juda ko'p asrlar davomida mavjud bo'lib, xalqning o'zi bu an'analar yaratuvchisi hisoblanadi. Har bir xalq kelajakka eng qimmatni - ma'naviy boylikni - asrlar davomida to'plangan donolikni yetkazishga intiladi. Biz birlashgan holda yosh avlodni go'zallikka jalb qilish uchun o'z tizimimizga egamiz. Bu tizim quyidagilardan tashkil topgan:

a) atrofdagi haqiqatning go'zalligini tushunish qobiliyatini rivojlantirish,

b) ta'limni rivojlantirish,

c) yosh avlodda mehnat qobiliyatlari va ko'nikmalarini tarbiyalash,

d) aqliy tarbiya, bilimlarni tarbiyalash, o'rganish istagi, avloddan-avlodga uzatilgan.

Ayniqsa, davlatimiz suverenitetini qo'lga kiritishdan oldingi yillarda o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalashda milliy unurning ahamiyati beqiyos. Etnopedagogik tadqiqotlar o'tkazilgach, quyidagi usullar aniqlandi:

- nazariy-tarixiy-pedagogik tahlil va sintez;
- taqqoslash va umumlashtirish;
- tarixiy-tizimli;
- konstruktiv-genetik;
- ob'ektlar va qadriyatlarning aksiologik nisbati;
- shaxsiy-biografik;
- prognostik;
- diagnostika;
- kuzatish.

Pedagogning kasbiy kompetensiyasi pedagogik (o'quv va tarbiya) jarayonning samarali, muvaffaqiyatli tashkil etilishini ta'minlaydi. Kasbiy kompetensiyaga ega bo'lish uchun pedagog o'z-o'zini izchil rivojlantirib borishga e'tiborni qaratishi zarur. Pedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirish bo'yicha quyidagi takliflarni berish mumkin bo'ladi:

- o'zlashtirilgan ijtimoiy tajribalarni qayta ishlash,

- izlanuvchanlik va ijodkorlik faoliyatlarida namoyon bo'ladigan aniq ifodalangan kasbiy yo'naltirilganlik,

- bilimlarni egallash faolligi;

- kasbiy faoliyatda ko'p uchraydigan har qanday nostandart vaziyatlarda mustaqil ravishda qaror qabul qila olishga, shuningdek, yaxlit jarayonning barcha voqea va hodisalari, dalillarini tahlil qila bilishga asos yaratadigan ilmiy tafakkurni rivojlantirish;

- milliy va jahon madaniyatini egallaganlik,

- ta'lim olish jarayonini anglaganlik,

- o'zining pedagogik qobiliyatlarini takomillashtirish,

- o'z-o'zini rivojlantirishga yo'nalganlik,

- tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish kabi keng doirani o'z ichiga olgan mustaqil ta'limni tashkil etish;

- talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni individuallashtirish orqali aqliy va amaliy faoliyatida o'zining individual uslublariga ega bo'lish imkonini beradigan ta'limni tashkil etish.

Xulosa. Etnopedagogikani o'rganish natijasini taxmin qilsak - xalqning og'zaki ijodida, urf-odatlarida, insonparvarlik ta'limi masalalari bo'yicha juda ko'p ma'lumot mavjud, shuning uchun milliy an'analarni o'rganish o'quvchilarning bag'rikengligini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmasligi tabiiydir. Etnopedagogikani o'rganish usullaridan biri yozma manbalar bilan

tanishish edi, ularning qiymati o'rganilayotgan xalqlar haqida ishonchli ma'lumotdir, chunki ularda mavjud bo'lgan materiallar aslida xalq hayotida sodir bo'lgan tarixdir. Ular tarix, madaniyat kitoblari va arxivlarda saqlanadigan o'rganilmagan materiallar edi. Muammo otabobolarimiz etnopedagogikaga, shu jumladan, boshqa xalqlar madaniyatiga qo'shilgan g'oyalarni baholash edi. Bugungi kunda ko'plab olimlar kompetentsiyaga asoslangan yondashuvdan samarali foydalanish bilan shug'ullanadilar. Olimlar nazariya va uni ta'lim muassasalarida amaliy qo'llash o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish yo'llarini izlamogda. Buning sababi shundaki, kompetentsiyaga asoslangan yondashuvning xususiyatlari ko'proq kasb-hunar ta'limi doirasida o'rganilgan. Shuning uchun barcha oliy ta'lim talabalari buni qanday amalga oshirish haqida tasavvurga ega emaslar.

Ijtimoiy kompetentsiya odamlar o'zaro aloqada bo'lgan joyda muhim ahamiyatga ega: oilada, ta'lim muassasasida, jamiyatda. Zamonaviy ta'lim talabalar oldiga bolalarda nafaqat ta'lim, balki ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun qiyin vazifani qo'yadi. Uni hal qilish natijasi talabalarda boshqa odamlar bilan aloqa o'rnatish, sabr-toqat, boshqalarni hurmat qilish, boshqa odamlarning holatini tushunish va jamiyatda o'zini munosib tutish qobiliyatini tarbiyalash bo'lishi kerak. Bu fazilatlarning barchasi bolalikda shakllanadi. Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun pedagoglar ota-onalar bilan birgalikda ishlashlari, bolalarning individual xususiyatlarini hisobga oladigan yondashuvlarni ishlab chiqishlari kerak. Shundagina oliy ta'lim bitiruvchilaridan o'z yurtining munosib fuqarosi bo'lib yetishishini kutish mumkin

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qahhorov N.V. Vokal asoslari. – T.: 2008. -314-b.
2. Cathrine Sadolin. Complete vocal technique. London., 2012. –p.140.
3. Mirzaeva N.A. Xonandalik uslubiyoti asoslari. T., 2009. -180-b.
4. Ma'ruzalar matni. – T.: O'zbekiston Davlat konservatoriyasi nashriyoti, 2008. - 48-b.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ВА АМАЛИЁТ ТИЗИМЛАРИ ЎРТАСИДАГИ САМАРАЛИ БОШҚАРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Каримов Музаффар Шокирович

катта ўқитувчи

(Қарши инновацион таълим университети)

Интеграция сўзи ҳамкорлик, ўзаро боғланиш каби маънода ишлатилади [1]. Давлатлар, ҳукуматлар ва йирик компаниялар ўртасидаги, илм-фан, амалиёт, олий таълим, инновациялар ва бизнес ўртасидаги, иқтисодиёт тармоқлари ўртасидаги, иқтисодиёт тармоқларининг таркибий қисмлари ўртасидаги, узлуксиз таълимнинг таркибий қисмлари ўртасидаги, корхона ва ташкилотларни бошқарув элементлари ўртасидаги, инсон омили ва унга таъсир кўрсатувчи омиллар ўртасидаги, таълим хизматлари ва меҳнат бозорига таъсир этувчи омиллар ўртасидаги, олий таълим тизими билан ишлаб чиқариш корхоналари ўртасидаги, фанлар ўртасидаги, фанларнинг қисмлари ўртасидаги ва бошқа шакл ва мазмунда интеграция турлари фарқланади.

Юрт осойишталиги, халқимиз фаровонлиги ва мамлакат иқтисодиётини юксалтиришга хизмат қилаётган амалдаги қонунлар, Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот миқдорининг ўсиш кўрсаткичлари олий таълим муассасалари тараққиётига ижобий таъсир кўрсатувчи асосий омиллар сирасига киради. Бундан ташқари олий таълим тизими сифати ва самарадорлигини ошириш, ОТМларида меҳнат бозори амалиётида хизмат қилиши режалаштирилган рақобатбардош юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқаришни таъминлашда шундай омиллар гуруҳига дуч

келамизки, бу илм-фан, олий таълим, ишлаб чиқариш амалиёти ва инновациялар интеграциясидир. Биз диссертацион тадқиқотда олий таълим ва амалиёт тизимлари интеграцияси асосида кадрлар тайёрлаш менежментини такомиллаштиришга урғу бериб, олий таълим, илм-фан, ишлаб чиқариш амалиёти ва инновациялар интеграциясининг ўзаро ҳамкорлиги масаласини кўриб чиқамиз.

Таъкидлаш жоизки, бу интеграция глобаллашув шароитида Ўзбекистон Республикасида 3-ренессанс пойдеворини қуриш ва жамият фаровонлигини таъминлашга ўз ҳиссасини қўшиши лозим. Меҳнат бозорининг ишлаб чиқариш амалиёти тизимлари – кадрларга бўлган талаб ва эҳтиёжларни, шунингдек, уларнинг тайёргарлик сифати, малакаси ва салоҳиятига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини моддий-техника ва молиявий жиҳатидан таъминлаш жараёнининг иштирокчисидир [2]. Иқтисодиёт тармоқ ва соҳаларининг талаб ва эҳтиёжларига мувофиқ, олий таълим ва илм-фанда узлуксиз таълимнинг олий таълимгача бўлган қисмида олинган билимлар такомиллаштирилади, юқори ва олий малакали кадрлар тайёрланади, илмий-тадқиқот ишлари олиб борилади, билимлар, замонавий педагогик, рақамли ва ахбороткоммуникацион технологиялар яратилади, илмий янгиликлар ва инновациялар ишлаб чиқилади, такомиллаштирилади, кашфиётлар қилинади ва ҳоказо.

Таълим – Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонунига мувофиқ инсон, жамият, давлат манфаатлари йўлидаги аниқ мақсадга йўналтирилган таълим ва тарбия жараёни; фуқаролар (таълим олувчилар) давлат томонидан белгиланган таълим даражаси(таълим мезони)га эришувини таъминлайди [3]. ЮНЕСКО ХТСТга мувофиқ “таълим” термини ўзида таълимга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадларида амалга ошириладиган аниқ мақсадга йўналтирилган ва мунтазам фаолиятнинг барча турлари маъносини ўзида ифода этади. Таълим деганда ўқувни юзага келтирадиган ташкилий ва барқарор алоқа жараёни тушунилади. Хуллас, таълим, аввало, ўқувчиларда билимлар, ўқувлар ва малакалар, тизимлар шаклланишида ифодаланадиган таълим жараёнининг нисбий натижасидир, шунингдек, тарбия, ўз-ўзини тарбия, таъсир жараёни, яъни инсон қиёфасини шакллантириш жараёни; бунда билимнинг ҳажми эмас, балки уни шахсий сифатлар, ўз билимларини мустақил тасаввур этиш ўқуви билан бирлаштириш муҳим ҳисобланади. Ишлаб чиқариш – турли иқтисодий маҳсулотлар, моддий неъматлар яратиш жараёни; инсон ҳаётининг табиий шартлари ва бошқа тур фаолиятларининг моддий асоси ҳисобланади [4].

Олий таълим муассасаларида юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқаришда амалиёт тизимларининг талаб ва эҳтиёжлари кадрлар тайёрлаш тизимининг йўналишлари ва даражаларини шакллантириб, кадрлар касбий тайёргарлигининг миссияси, мақсади ва вазифаларининг замонавий таълим технологиялари шакллари ҳамда малака талабларини белгилайди, бунинг асосида кадрлар сифати, рақобатбардошлиги ва самарадорлигига баҳо берилади. Жамият фаровонлиги учун кадрлар тайёрлаш масаласида инсон субъект сифатида интеграциянинг қайси объектида иштирок этишидан қатъий назар билимли, маънавиятли, меҳнатсевар, масъулиятли, замонавий ахборот-коммуникацион ва рақамли технологиялардан самарали фойдаланиш қобилиятига эга юқори малакали кадр бўлса, мазкур интеграция жараёнлари самарали амалга оширилади ва натижадорлик даражаси юқори бўлади.

Олий таълим, илм-фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси кўпгина илмий тадқиқотчилар томонидан ишлаб чиқилган. Шу жумладан, Бегалов Б.А., Жуковская И.Е.нинг фикрича, “ОТМларини фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг истиқболли йўналишлари: компанияларнинг илмий-тадқиқот ишларига профессор-ўқитувчилар таркибини, академик жамоатчилиқни кенг жалб қилиниши; эркин тадқиқотчилар ва бошловчи компаниялардан олинган илмий ғоялар, лойиҳалар ва ишланмаларнинг

тижоратлашуви; инкубацион ва технопаркли ташкилотлар, венчурли тузилмаларнинг миллий тармоқларини тузиш орқали инновацион соҳада институционал қурилишни фаоллаштириш; мамлакат ОТМлари ва илмий тадқиқот институтларини фаоллашган тижорат фаолиятини қўллаб-қувватлаш, уларнинг хусусий секторга йўналтирилиши ва интеграцияланишини ривожлантириш; АКТ дунё бозори тараққиётини ва ҳозирги даврда Ўзбекистон имкониятларини ҳисобга олиб, АКТларини аутсорсинг хизматларини кенгроқ кўрсатиш, бу хизматларнинг ишлаб чиқариш ва экспортини кенгайтириш. Шундай қилиб “фан-таълим-ишлаб чиқариш” миллий инновацион тизимини шаклланиши ва ривожланиши мамлакатнинг илғор университетларидан фақат фундаментал тадқиқот доирасида илмий-тадқиқот ишларини олиб бормасдан, балки илмий ишланмаларни тижоратлаштиришнинг бошқа шакллари ҳам қўллашни талаб қилади” [5]. А.О. Очиллов томонидан олий таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси турлари, ва уларни бошқариш йўналишлари ишлаб чиқилган бўлиб, унда олий таълим муассасалари, фанлар, фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси, олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси ва кадрлар тайёрлашда халқаро интеграция, кадрлар тайёрлашда хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши, фанлар ўртасидаги вертикал ва горизонтал интеграциялар хусусиятларига эътибор қаратилган ва ОТМлари ва ИТМларидаги инновациялар, амалиёт тизимларининг ОТМлари ва ИТМларида ишлаб чиқиладиган ҳолатлар, уларнинг муҳимлик даражаси, тижоратлаштирилиши, бу тадбирлар асосида иқтисодиёт тармоқларининг ЯИМга қўшадиган ҳиссаларининг оширилиши мумкинлиги нўқрасида ҳулосалар берилмаган [6].

Шунга кўра, бизнинг фикримизча, ишлаб чиқариш амалиёти тизимларининг илм-фан, олий таълим ва инновациялар билан интеграцияси йўналишларининг олий таълим ва амалиёт тизимлари интеграциясида ўқув-илмий ишлаб чиқариш комплексларини яратиш ва тараққий эттириш; илм-фан ва олий таълим интеграциясида ОТдан кейинги таълимни ривожлантиришда ОТМ ва ИТМ ҳамкорлиги, ИТМ илмий ходимларини ОТМ таълим жараёнига жалб этишни мотивациялаш; инновациялар ва амалиёт тизимлари интеграциясида ҳамкорлик асосида ҳуқуқий базанинг яратилиши, устувор йўналишларни рўёбга чиқариш, буюртмаларга асосан инновацион ҳолатларнинг ишлаб чиқилиши ва тижоратлаштириши, инновацион ҳолатларнинг яратилиши юзасидан корхоналардан буюртмалар олиниши, илм-фан ва амалиёт тизимлари интеграциясида шартномалар асосида амалиёт тизимлари буюртмаларининг бажарилиши, ИТИ мавзуларини шакллантиришда амалиёт тизимларининг ҳамкорлиги; ОТМлари интеграциясида ҳамкорликда дарслик, ўқув қўлланма, силлабус ва ЎУМлар тайёрлаш; фанлар интеграциясида узлуксиз таълим тизимида фанлар ва улар қисмларининг ўзаро боғлиқлиги, ОТ йўналишлари ва мутахассисликлари фанларининг ўзаро алоқадорлиги, кредит-модуль тизими асосида ўқитиладиган фанларнинг ўзаро алоқадорлиги; илм-фан, олий таълим, инновациялар ва амалиёт тизимлари интеграциясида ОТМ ва ИТМ инновацион тадқиқотларининг ишлаб чиқариш амалиётга жорий этилиши масалалари муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Олий таълим: (луғат – маълумотнома) / Туз: М.Х. Саидов, Л.В. Перегудов, З.Т. Тоҳиров; акад. С.С. Ғуломов таҳрири остида. – Т.: Молия, 2003. – 120, 288-289, 352-353-бетлар.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 4 ноябрдаги 47 сонли “Олий таълим, фан ва ишлаб чиқариш инновацион ҳамкорликни амалга оширишни ташкил этиш масалалари нўқрасида”ги мажлис баёнида юклатилган вазифаларни бажариш борасидаги 448-сонли буйруғи. – Тошкент, 2015 йил 12 ноябр. Манба: www.lex.uz

3. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлиси Мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь. Манба: [http: press-servis.uz](http://press-servis.uz)

4. Олий таълим: (лўғат – маълумотнома) / Туз: М.Х. Саидов, Л.В. Перегудов, З.Т. Тоҳиров; акад. С.С. Ғуломов таҳрири остида. – Т.: Молия, 2003. – 120, 288-289, 352-353-бетлар.

5. Бегалов Б.А., Жуковская И.Е. Высшие учебные заведения в формировании национальной инновационной системы страны // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. – 2012. – 4. – 9 б.

6. Ergashev Tolqin Shokirovich (2020) MANAGING THE CONCEPT OF KNOWLEDGE BASED ECONOMY AND LIFELONG LEARNING IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION . Journal of Critical Reviews, 7 (15), 2426-2433. doi:10.31838/jcr.07.15.323

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BOLALARNI IJTIMOYLASHTIRISH

Ibragimova G.R.
katta o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Hozirgi vaqtda shaxsni ijtimoiylashtirish muammosi pedagogika fani va amaliyoti uchun dolzarb bo'lib qolmoqda. Bu maktabgacha ta'lim tizimiga ham tegishli. Bolalik-bu alohida davr bo'lib, uning mohiyati bolaning o'sishi, uning kattalarning ijtimoiy dunyosiga kirishi jarayonidir. Shaxsni shakllantirish omillari orasida ijtimoiy muhit ta'siri yuqori o'rinda turishi haqidagi g'oya kundan-kunga aniq isbotlanib bormoqda. Chunki muhit har bir o'rik jonning yashash tarzini belgilab beradi. Ijtimoiylashuv – uzluksiz va ko'p qirrali jarayon. Bu Jarayon ayniqsa, bolalik va o'smirlikda jadal kechadi. Bola ijtimoiylashish jarayoni, shaxs sifatida uning shakllanishi va rivojlanishi atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirda sodir bo'ladi. Shaxs ijtimoiylashuvining makro (grekcha macros "katta"), mezo – (mesos "o'rta") va mikro (micros "kichik") omillarini farqlaydilar.

Mikroomillar – inson yashaydigan mamlakat, jamiyat, davlat hamda dunyoviy planetar jarayonlar – ekologik, demografik, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va b.q.

Mezoomillar – etnik ko'rsatmalarni shakllantirish, shaxsning milliy hayot va etnik munosabatlarning u yoki bu hollarini qabul qilishi, insonlarning o'z eposi (xalqi) tarixi va hozirgi hayoti haqida qarashlari va fikrlari; bola yashaydigan va rivojlanadigan mintaqaviy shan-sharoitlarning ta'siri; yashaydigan joy turi (shahar, tuman markazi, qishloq); ommaviy kommunikatsiya vositalari va b.

Mikroomillar – yaqingina makonni va ijtimoiy muhitni tashkil qiladigan oila, ta'lim muassasalari, tengdoshlar guruhi muhitini, ya'ni bola o'sadigan muhitni sotsium yoki mikrosotsium deb atashadi. Shuning uchun bugungi kunda maktabda har tomonlama yetuk rivojlangan bolalar qamrovini ta'minlash maqsadida maktabgacha ta'limga katta e'tibor qaratilmoqda. Chunki, ta'lim jarayoniga yo'naltirilmagan bolada nafaqat bilimlar hosil qilish balki, ijtimoiy xulq-atvor va jamiyatda o'zini tutish madaniyatini ham to'g'ri shakllantirish mumkin emas. Ijtimoiy hayotning madaniy, axloqiy qoidalari va qonuniyatlari o'zlashtirilishi bilan birga ijtimoiy ko'nikmalari - o'z harakatlarini baholash, boshqalar bilan samarali muloqot qilish qobiliyati rivojlantiradi.

F.F.Ganjiyevning maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida ijtimoiy kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishini o'rganishga bag'ishlangan empirik tadqiqotlari natijasiga ko'ra, ijtimoiy taraqqiyot tamoyillariga xizmat qiluvchi ijtimoiy kompetentlikning namoyon etilishi, shaxs tiplari va sotsial-psixologik kompetentlik omillariga bog'liq ekanligini takidlanadi. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida muayyan darajadagi ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish dasturini qo'llash natijasida bolalardagi shaxslararo munosabat

bilan bog'liq bo'lgan verbal ma'lumotlar bilan birga noverbal muloqot harakatlarini tushunish va shaxslararo munosabatda ishtirokchilarga ta'sir ko'rsatish qobiliyatlari o'sib borishini aniqlagan.

Maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishning hozirgi bosqichida eng muhim vazifa samarali Ijtimoiy ko'nikmalarni (kompetentsiyalarni) maqsadli shakllantirish, boshqalar - kattalar va tengdoshlar bilan to'liq va samarali muloqot qilish uchun shart-sharoitlarni ta'minlashdir. Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limida kompetentlik yondashuvi bolaning o'suvchan shaxsini hayotga, shu jumladan, maktabga o'qishga tayyorlashni, unda ma'naviy qadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtirish, boshqa kishilar bilan muloqot qilish, o'z menini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan hayotiy muhim masalalarni hal qilish uchun zarur bo'ladigan faoliyat usullarini ko'zda tutadi.

Maktabga ta'lim tashkilotlari guruhlarida bolalarning ijtimoiylashgani quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi:

- muloqotda o'z fikri, hissiyotlari va tasavvurlarini namoyon etadi;

Guruhdagi tashkil etiladigan ishlarga qatnashadi;

- iltimos yoki xabarni suhbatdoshga yetkazishni biladi;

- mustaqil kattalardan nisbiy mustaqilligini namoyon etadi;

- yordam ko'rsata oladi;

- tanish insonlar bilan suhbatga oson kirishadi;

- ijtimoiy axloq qoidalari va me'yorlariga bo'ysinadi;

- boshqa bolalar bilan barqaror do'stona aloqalar o'rnatadi;

- kattalar va tengdoshlari bilan oson muloqot qiladi;

- boshqalarning xatti-harakati borasidagi o'z taassurotlarini namoyon etadi;

- boshqalarning muvaffaqiyatidan shodlanish qobiliyatini ko'rsatadi; mojarolarni hal qilish uchun bir qancha usullardan foydalanadi (yupatadi, o'z o'yinchog'ini beradi, samimiy so'zlar aytadi); o'yinlar o'ylab topadi, syujetli-roili o'yinlarda ishtirok etadi, turli ertaklarni sahnalashtirishda qatnashadi. Tarbiyalanuvchilarda ijtimoiylashuvini shakllantirish metodlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

Turli mavzulardagi suhbatlar uyushtirish;

Tabiat va turli ob'yektlarga sayr (ekskursiya)lar tashkil qilish; O'zaro hamkorlikga asoslanuvchi o'yinlar, musobaqalar o'tkazish; Qahramonlar qiyofalarini gavdalantirish (rolli o'yinlar)

Birgalikda mehnat qilish;

Guruhlarda kichik loyihalar yaratish;

Muloqotga asoslangan tashkiliy chiqishlar;

Badiiy adabiyot namunalarini aytishga yo'naltirish;

Yangi uchrashuvlarni tashkil etib turish. Ushbu metodikalar orqali bolalarni ijtimoiy hayotga moslashuvini ta'minlab borish mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkin: Muhimi, bolada o'zi va o'zgalar bilan muloqotda haqqoniylikni, samimiylikni va tanqidga to'g'ri munosabatni shakllantirish zarur. Agarda tarbiyachi bolalarda o'zaro to'g'ri munosabat qilishni o'rgata olsa, bunday bolalar kelajakda ijtimoiy hayotda insonlar bilan ochiq va do'stona munosabatni o'rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Baxriyeva N.A., "SHAXS PSIXOLOGIYASI" o'quv-uslubiy majmua. Buxoro, 2021

2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot / O'quv qo'llanma. Universitet, 1999.

3. Nodira Egamberdiyeva "Ijtimoiy pedagogika". – Toshkent. 2009

4. www.ziyouz.com kutubxonasi.

BO'LAJAK PEDAGOGLARGA TIBBIY BILIM ASOSLARI FANINI O'QITISHDAGI INTERFAOL METODLAR

Cho'liev Ikrom Ne'matullaevich
biologiya fanlari nomzodi, dotsent

Latofat Jamolova Asqar qizi
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Tibbiy bilim asoslari fanini o'qitishda amaliy ish uslublaridan foydalanildi. Mavzuni o'qitish jarayonida interfaol uslublar "To'rt taraf" metodini qo'llash va tadbiq etish, tibbiy bilimlarni berish orqali talabalarning bilim va ko'nikmalarni oshirish samarasi va sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan, ularning mustaqil fikrlashi, dallillarga asoslangan tibbiyot asosida ma'lumotlarni tahlil qilishi, o'zini tanqidiy baholash qobiliyatlarini rivojlantirish usullari taklif etildi.

Kalit so'zlar: tibbiy pedagogika, aqliy hujum, pedagogika, kasbiy mahorat, tibbiy bilim, to'rt taraf, mustaqil fikrlash.

Mavzuning dolzabrligi. Zamonaviy bilim va ko'nikmaga ega, raqobatbardosh kadr tayyorlash, ularda kasbiy mahoratni rivojlantirish bilan birgalikda tibbiy, psixologik va pedagogik malakani shakllantirish. O'qitadigan o'quvchi yoshlarga tibbiy bilim ko'nikmalari asosida yordam bera olishi va dars tashkil etish.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-sonli "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni qabul qilindi. Bu esa o'z navbatida pedagoglik kasbining yanada murakkablashuvi, mas'uliyati va vazifalarining ortishiga olib keladi. Chunki ommaviy ta'limning bugungi sharoitida yangi avlod bilan ishlash, ularni rivojlantirish, jahon talablariga mos qilib kasbga tayyorlash zamonaviy o'qituvchidan yuksak texnologik bilim, salohiyat va mehnatni talab qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "Yana bir muammoni hal etish o'ta muhim hisoblanadi: bu pedagoglar va professor-o'qituvchilar tarkibining professional darajasi, ularning maxsusbilimlaridir. Bu borada ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy kamolot masalalari va haqiqiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonlariga faol ko'mak beradigan muhitni yaratish zarur", – degan fikrlari katta ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonning kelajagi va ravnaqi ko'p tomonlama undagi kadrlarning bilimdonligi, kasb tayyorgarligi va ma'naviy yetukligiga bog'liq. Respublikamizda mutaxassisning kasbiy madaniyatini rivojlantirish, sog'lom turmush tarzi va uning falsafiy, pedagogik masalalari bir qator olimlar tomonidan o'rganilgan.

Tibbiy bilim asoslari fanini o'qitishdan maqsad – bo'lajak pedagoglar dars jarayonida tabiiy va texnogen favqulodda vaziyatlarda o'quvchilarga birinchi tibbiy yordamni tashkil etish, tibbiy yordamning anatomik–fiziologik asoslari, dorishunoslik, bemor bo'lgan bolalarni parvarish qilish, kasallik va zaharlanishda tibbiy yordam, yuqumli kasalliklar, bolalar infeksiyasi, shikastlanganda birinchi tibbiy yordam, onalik va bolalikni muhofaza qilish, odam tanasining tuzilishi, rivojlanishi, a'zolari va tizimlarining funksiyalarini bir-biriga bog'lab o'rganishdir. Jismoniy baquvvat, ma'naviy, axloqiy, yetuk, intellektual rivojlangan, yuksak bilimli, har tomonlama kamol topgan shaxsni shakllantirish, shuningdek, oilada, ish joyida va boshqa sharoitlarda shikastlanish, jarohatlanish, zaharlanish, to'satdan og'ir kasallanish, favqulodda vaziyatlar sharoitida shikastlangan, jarohatlangan o'quvchi yoshlarga hamshira kelgunga qadar, birinchi tibbiy yordamni tashkil etish, o'quvchilarga birinchi tibbiy yordam ko'rsatish malaka va ko'nikmalariga ega bo'lgan talabalarni tayyorlashdan iborat.

Shuningdek, ushbu tibbiy bilimlar bo'lg'usi o'qituvchi va murabbiylarning kundalik turmush jarayonida aholi o'rtasida savobli ishlarni amalga oshirishlarida ham asqotadi. Xalq tili bilan aytganda, issiq jonning isitmasi ham bo'ladi, deganlaridek, har bir oilada, qo'ni-qo'shnilarida, ayniqsa yosh bolalar va keksalarda birinchi tibbiy yordamga zaruriyat tug'ilib turadi. Bu esa muhim ijtimoiy muammo hisoblangan xalq sog'lig'ini muhofaza qilish borasida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan muhim tadbirlardan biridir. Bu nafaqat shifokor, hamshiralarni balki bo'lajak pedagoglar uchun ham asosiy vazifadir. Ular o'quvchilar bilan ishlash jarayonida ,dars mashg'ulotlarida turli xil endogen va ekzogen ta'sirlar natijasida o'quvchi yoshlarni sog'ligiga javobgardir.

Har qaysi fanni o'qitishda har bir fan o'qituvchisining ish quroli hamda bilim, ko'nikma, pedagogik mahorati bo'lishi talabalarning bilim olishida yuqori ko'rsatkich beradi. Har bir talaba tibbiy bilim asoslarini o'rgana bilishida, o'qituvchi turli xil metodlardan foydalanib dars tashkil etsa maqsadga muvofiqdir. Endilikda metodlar juda ko'p va ularni ishlatish kundan-kunga zamonaviylashib bormoqda. Interfaol metodlar, o'z mohiyatiga ko'ra, ta'lim yoki tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishda ma'lum darajada samaradorlikka erishishni ta'minlasa-da, biroq ularning har biri ta'lim yoki tarbiya jarayonida samaradorlikni ta'minlashda turli imkoniyatlarga ega. Shu sababli o'qituvchi (pedagog)lar interfaol metodlarni tanlashda o'rganilayotgan mavzu, muammo yoki hal qilinishi lozim bo'lgan masalaga e'tibor qaratishlari maqsadga muvofiqdir. Qolaversa, interfaol metodlarning samaradorligi ularni qo'llashda ta'lim oluvchi (o'quvchi, talaba, tinglovchi va kursant)larning yoshi, psixologik xususiyatlari, dunyoqarashi, hayotiy tajribalari inobatga olinsa, yanada oshadi. Bu o'qituvchi (pedagog)dan kasbiy mahorat, malaka, bilimdonlik, sezgirlik va intuitsiyaga ega bo'lishni taqozo etadi. Bo'lajak pedagoglarga Tibbiy bilim asoslari fanini o'qitishda interfaol ta'lim metodlari talabaning fikrlash erkinligini, fikr bildirish qobiliyati shakllantirishda, muammolarga aniq, to'g'ri va qisqa yechim topishda, fanni chuqur o'zlashtirishda yordam beradi.

Metod – ta'lim maqsadi va vazifalarini xalq etish yo'lidir.

Metodlarni qo'llashda yordamchi vositalar buning aksi o'laroq tasvir va matnlarni yozib olish va saqlash imkonini beradi. Bu esa bo'lajak pedagoglarda tasavvurni shakllantirish muhim omil hisoblanadi. Berilgan nazariy bilimni ko'z oldiga keltirib o'rganish ma'lumotni xotirada qolishiga muhim o'rin egallaydi. Ular rangli suratlar, videonamoyish, videorolik kabilardir. Ish sohasiga tegishli real narsalar, ya'ni mahsulotlar, asboblari va boshqalar dars paytida didaktik funksiyaga ega bo'lsa, o'quv vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin. Ta'lim vositalaridan foydalanishda ularni muayyan maqsad, mo'ljallangan guruh, maxsus soha va metodlarga mos holda tanlash muhim o'rin tutadi. Ushbu vositalar yordamida mashg'ulotlarni zamonaviy talablarga javob beradigan tarzda olib borish hamda ta'lim oluvchilarning diqqatini jalb etishda keng foydalanish mumkin. Texnik vositalar ma'lumotlarni vizuallashtirishga yordam berib, kerakli tasvir va matnlarni yozib olish va saqlash imkonini beradi. Ta'lim beruvchilar doska tasvirlari, va slaydlar, videorolik, kabi vizual vositalarni o'zlari ishlab chiqadilar. Tibbiy bilim asoslari fani tibbiyotga oidligi yuqori foizni tashkil etadi, lekin talabalarning barchasi ham tibbiyot mutaxxasisi emas. Ular orasida a'zolar tuzilishi, fiziologiyasi hamda tibbiyotga oid termin ma'lumotlarni bilmaydi. Yangi bilim ko'nikma berishda bir nechta metodni uyg'unlashtirgan holda dars tashkil etish kerak.

Buning uchun "To'rt taraf " metodiga ishlov bergan holda bilimlarni mustahkamlaymiz. "So'z-yagona ma'lumot manbai. yuz bor eshitgandan ko'ra bir bor ko'rmoq afzaldir, yuz bor ko'rishdan bir bor bajarish afzaldir" degan naqlga amal qilamiz.(1-ilova). To'rt taraf metodi bir qancha metodlarni bir biriga bog'lagan holda shakllantirilgan. Tibbiy bilim asoslari fanidan birinchi mavzu "Tibbiy bilim asoslari faniga kirish" mavzusini o'qitishda "To'rt taraf" metodi yaxshi samara beradi.

Mavzuga umumiy tushuncha beradigan savollar jamlanadi. Bu esa noan'naviy dars shakli bo'lib, 5ta savol umumiy darsni mohiyatini belgilab berishi kerak. Har bir savol javob qisqa

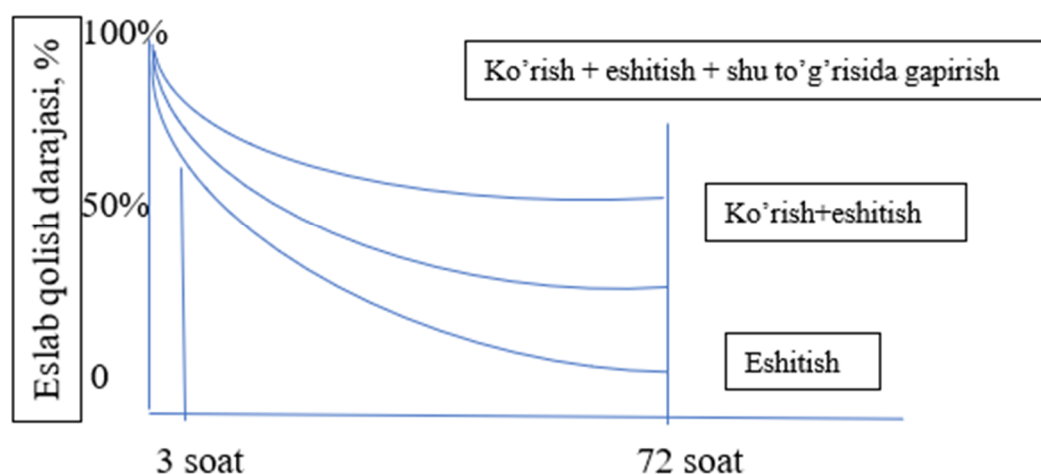
muddatni tashkil etishi kerak. Bundan tashqari noan'anaviy darslarda biror bir savolga yechim topish uchun ham bu metodlar jamlammasidan foydalansa bo'ladi.

1-bosqich; Bu bosqichda "Aqliy hujum" metodidan foydalaniladi. –Sog'liq nima? deb o'rtaga savol qo'yiladi. Guruhdagi barcha talabalari o'z bilimi asosida qisqa – qisqa javob beradilar. Bunda tanqid ,tahlil, fikrlash, ishonish, inkor etish tuyg'ulari paydo bo'la boshlaydi. Berilgan javob inkor etilmaydi, xatosi to'g'irlanmaydi, baho berilmaydi.(3-5 minut)

2-bosqich; Bu bosqichda "Tasvir metodi"dan foydalaniladi. Jonli taassurotni shakllantirish uchun turli usul rasm, slayd yoki qisqa syujetli videorolik qo'llaniladi. 3-usul videorolikda sog'likka oid, yoki organizmning ayrim a'zolarini funksional harakatini ifodalovchi yangi bilimlarga boy videolavha namoyish etiladi.Va shu faoliyat buzilishi natijasida kelib chiqadigan oqibatlar uqtiriladi. O'qituvchi qisqa nazariy bilim bilan yoritadi. Endi talabaga vazifa shuki, sog'lik degan savolga videorolikdan olgan taassuroti bilan , fikrlab javob berish buyuriladi. Afzallik tomoni shundaki, jonli taassurot bo'lajak pedagogning fikrlashga, yangi fikr o'ylashga undaydi.Biz ma'lumotlarni 80-85% ini ko'rish orqali idrok etamiz, (videorolikka - 2-3minut, tushuntirishga 3 minut)

3-bosqich; "Amaliy ish metodi "dan foydalaniladi. Bunda jihozlarsiz yo maxsus kerakli asboblardan orqali amaliyot bajariladi. Masalan: Pulsni o'lchash texnikasi o'rgatiladi. Va talabalar o'rgatish usulidan foydalanib o'zlarida sanoq oladilar. Bu esa qon tomirning urishi, yurakning fiziologik harakatini his qilishga yordam beradi. Bo'lajak pedagog ichki hissiyotlari bilan o'zida kechadigan jarayonlarni his etsa, sog'likning bebaho boylik ekanlagiga yanayam ishonch hosil qiladi. Puls soni normadan farq qilganini bilsa, o'ziga savol qo'yadi -sog'ligimda o'zgarish bormi deb. Har bir inson o'z sog'ligiga o'zi e'tibor bermog'i va kasalliklarni oldini olish va uzoq umr ko'rish uchun sog'ligini nazorat qilmog'i kerak. Kasallikni davolashdan ko'ra oldini olmoq eng to'g'ri yo'ldir.(Texnikani o'rgatishga - 2 minut, bajarishga 2 minut)

4-bosqich; "Xulosalash" metodidan foydalaniladi. Bunda berilgan savol yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlil qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin. - Sog'liq nima? deb so'nggi marta savol beriladi. Talaba uch bosqichdan o'tganidan so'ng sog'liq nima degan savolga eshitib, ko'rib, amaliyotda sinab, xulosa qilgan holda javob beradi. Bu jarayonda talabalar bir birlarini fikrlarini eshitib yanayam dunyoqarash kengayadi. Va eng to'g'ri javob bergan talaba rag'batlantiriladi. Tibbiy bilim asoslari fani tabiiy fanlarni bir bo'lagidir. Aynan organizmda kechadigan fiziologik jarayonlar to'xtovsiz amalga oshadi. Unda yo sekinlashish yo tezlashish yoki funkniyaning buzilish holati bo'ladi. (5 minut).

Shunday qilib talabalarga ikkinchi savol beriladi? Bunda – Organizm tuzilishida nechta organlar sistemasi ishlaydi deb so'raladi? 4-bosqichga kelganda talaba bu savolga 1-bosqichda

bergan javobiga ko'ra to'laroq javob beradi. Nima uchun aynan his qilish kerak? Nima uchun talaba amaliy ish bajarishi kerak? Aynan tibbiy bilim asoslari fani tabiiylikni talab qiladi. Qaysidir organizmni borligi uni ishlab turishini his qilmasa barcha aytgan so'zlarimiz, bilimlar shunchaki nazariy bilim bo'lib qoladi. Yurtboshimizning ayrim siyosiy hujjatlarida belgilab quyilgan aholini yoki talaba yoshlarni tibbiy savodhonligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Sog'lom yurt-bu so'g'lom insonlar jamoasidir. Sog'lom ona-Sog'lom bola deganidir. Bu esa o'zining hamda oila-a'zolarining, yaqin birodarlarining sog'ligini asrash uchun qanday bilimlarni bilishi kerakligi, ekologik, texnik sabablar orqali jamoat joyda birinchi tez yordamni bera olishdagi bilimlarni bilishi kerakligi asosiy sababdir. Har bir talaba fanni o'zlashtirish jarayonida berilgan ma'lumotlarni har xil qabul qiladi. Bu rivojlanish psixologiyasi bilan bog'liq. Shunday ekan hozirgi zamon ta'lim texnologiyalari asosida bitta savolni javobini talaba anglashi uchun bir nechta bosqich, usulda tushuntirish o'rinli deb bilaman. Bu metoddan albatta mavzu mohiyatidan kelib chiqqan holda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 824-son qarori.
3. Sh.M.Mirziyoev "Tanqidid y tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak". Toshkent 2017, 45-bet.
4. S. X. Sullieva, F. A. Tojjeva, G. I. G'anieva. Uzluksiz ta'lim tizimida o'qitishning zamonaviy tashkiliy shakllari (monografiya) Termiz -2023
5. Avliyakov N.X, Musaeva N.N Pedagogika texnologiya: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik/ Cho'lpon NMIU 2012.208 b. (40-bet.)
6. Iskandarov A.B., I.V.Slavinskaya "Gigienicheskie trebovaniya dlya trikotajnx predpriyatij" San PiN R Uz № 0262-09 T., 2009, - 19 b
7. Kodirova M.M, Muxammadova G.Q. Pedagogik texnologiyalar tizimining tibbiyot fanlarini o'qitishdagi o'rni (Kommunal va Mehnat gigienasi dars mashg'ulotlarini organayzerlar asosida). "PEDAGOGS" International research journal. Volume-53, Issue-1, March-2024

XOTIN – QIZLARNING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTDA TURGAN O'RNI (1941-1945-yillar)

Ismoilova Feruza Ibragimovna
mustaqil izlanuvchisi
(Qarshi davlat universiteti)

Annotasiya: Ushbu maqolada 2-Jahon urushi yillarida o'zbek ayollarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotda tutgan o'rni hamda bugungi kunda O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda amalga oshirayotgan islohotlar hamda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash borasida olib borilayotgan chora-tadbirlarning muhim ahamiyati orqali vazifalarni amalga oshirishda tariximiz va bugungi kunimizdagi holatini e'tiborga olgan holda o'rganish, tahlil qilish hamda kerakli taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega ekanligi to'g'risida so'z yuritildi.

Kalit so'zlar: Xotin-qizlar, ijtimoiy-siyosiy faollik, farmonlar, Xotin-qizlar davlat qo'mitasi, zamonaviy ayol, milliy tarixiy shaxslar.

Kirish. Insoniyat o'z tarixining madaniy-ma'rifiy taraqqiyot bosqichiga kirgan vaqtdan boshlab xotin-qizlarning jamiyatdagi tutgan o'rniga hurmat bilan munosabatda bo'lib keladi. Ayollarni insoniyatning davomiyligini ta'minlovchi ilohiy omil sifatida e'zozlash jamiyat axloq kodeksining eng asosiy moddasi hisoblanadi. Ayollarga nisbatan bunday hurmatli munosabat Sharq xalqlari uchun ham begona emas. Ammo Sharq xalqlariga xos muhim xususiyatlardan biri shundaki, Sharqda ayollar yaqinyaqingacha oila bekasi, yangi avlodlarni yaratuvchi, ularni tarbiya qiluvchi murabbiylar sifatida qadrlangan va bu hol ularning jamiyat hayotidan uzilganlarini mutlaqo anglatmaydi. Aksar Sharq ayollari erlari bilan baravar o'qimishli, bilimli, ma'rifatli kishilar bo'lib, davlat boshqaruv ishlarida ham ishtirok etgani tarixiy manbalardan ma'lum. Ular o'z uylarida yoki o'zlari yashagan mahallada maktab ochib, qiz bolalarni (ba'zan o'g'il bolalarni ham) o'qitganlar.

Barchamizga ma'lumki, 1941-1945- yillar Ikkinchi jahon urushi davri bo'lib, bu davrda O'zbekistonda ayollarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotidagi o'rni sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Urush natijasida ko'pchilik erkaklar frontda jang qilgan bo'lsa, ayollar uy va ish hayotida ko'proq mas'uliyatni o'z zimmalariga oldilar. O'zbekistonda ayollar urush yillarida dalada mehnat qilib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga hissa qo'shgan. Shuningdek, ular zavod va boshqa sanoat hududlarida ishlab, mamlakat iqtisodiyotini qo'llab-quvvatladilar. Bu davrda ayollar an'anaviy ravishda erkaklarga tegishli bo'lgan sohalarda ham faol qatnashdilar. Urushning ta'siri bilan ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'rni yanada yaqqol namoyon bo'ldi, kuchaydi va ahamiyat kasb etdi. Bu davr O'zbekistonda xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtiroki uchun burilish davri bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy holati sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Erkaklar frontga ketishi bilan ayollar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida faolroq ishtirok eta boshladilar. O'zbekiston ayollari qishloq xo'jaligida faol ishtirok etib, dala va bog'larda mehnat qilib, mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minladi. Zavod va fabrikalarda ishlab chiqarishda ham qatnashib, sanoat rivojiga hissa qo'shgan. Urush yillari xotin-qizlar O'zbekiston jamiyati va iqtisodiyotida faolroq o'rin egallay boshlagan davr bo'ldi. Ularning mehnat va jamoat hayotidagi ishtiroki e'tirof etildi va qadrlandi, bu esa ularning jamiyatdagi rolini kuchaytirishga yordam berdi.

Shunday qilib, urush yillarida O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli ularning turli faoliyat sohalarda faol ishtirok etganligini ko'rsatib, jamiyatdagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy holati sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Erkaklar frontga ketishi bilan ayollar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida faolroq ishtirok eta boshladilar.

O'zbekiston ayollari qishloq xo'jaligida faol ishtirok etib, dala va bog'larda mehnat qilib, mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minladi. Zavodlarda sanoat ishlab chiqarishida ham qatnashib, sanoat rivojiga hissa qo'shgan. Urush yillari xotin-qizlar O'zbekiston jamiyati va iqtisodiyotida faolroq o'rin egallay boshlagan davr bo'ldi. Ularning mehnat va jamiyat hayotidagi ishtiroki e'tirof etildi va qadrlandi, bu esa ularning jamiyatdagi rolini kuchaytirishga xizmat qildi. Shunday qilib, urush yillarida O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli ularning turli faoliyat sohalarda faol ishtirok etishini namoyon etib, jamiyatdagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qildi.

Urush yillarida O'zbekiston ayollarining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli ancha og'ir va murakkab edi. Ikkinchi jahon urushi davrida erkaklarning ko'pchiligi frontda jang qilayotgan bo'lsa, ayollar o'z farzandlari va oilalariga g'amxo'rlik qilish uchun uyda qolishga majbur bo'ldilar. Bu holat xotin-qizlarning oila ichidagi mas'uliyatini oshirishga, iqtisodiy yukni ko'proq o'z zimmalariga olishlariga sabab bo'ldi. O'zbekistonda ayollar odatda qishloq xo'jaligi va uy yumushlari kabi an'anaviy sohalarda mehnat qilganlar. Biroq, urush yillarida ayollar ko'proq mas'uliyatni o'z zimmalariga olishga majbur bo'ldilar va qishloq xo'jaligi kabi sohalarda kattaroq ish yukiga duch

keldilar. Shu bilan birga, urush tufayli iqtisodiy ahvol og'irlashgani sababli, ayollar oilasini boqish uchun qo'shimcha daromad olishga majbur bo'ldi.

Urush yillarida O'zbekiston ayollari ham urush oqibatlarini boshdan kechirdilar. Urush olib kelgan vayronagarchilik va yo'qotishlar ayollarga ham ruhiy ta'sir ko'rsatdi. Qolaversa, urush yillarida boshdan kechirgan ocharchilik va qiyinchiliklar ayollar hayotini yanada og'irlashtirdi. Biroq mana shu og'ir davrda O'zbekiston ayollari o'z matonati va kuchini namoyon etdi. Ular o'z oilalarini boqish va jamiyatlariga hissa qo'shish uchun qo'llaridan kelganini qildilar. Urushdan keyin xotin-qizlar mamlakatni tiklash va rivojlantirishda muhim rol o'ynadi.

Xulosa qilib aytganda, urush yillarida O'zbekiston xotin-qizlarining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli ancha og'ir bo'lgan bo'lsa-da, ular o'zlarining sabr-toqati, mustahkam irodasi tufayli bu davrdan omon qolishga muvaffaq bo'ldilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. "O'zME", Tanlangan asarlar, Toshkent. 1987.
2. Ахрарова А.Н. Қатағон қилинган ўзбек аёллари тарихидан. // Тарихнинг номаълум саҳифалари. Ўнинчи китоб. – Тошкент: Akademnashr, 2022. – Б. 213-216 (07.00.00. № 38).
3. Ахрарова А.Н. Ўзбекистонда амалга оширилган қатағон сиёсатининг хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий қатламига таъсири // Ўзбекистон Миллий Университети хабарлари. – Тошкент, 2021. – № 1/6. – Б. 4-8 (07.00.00. № 22).
4. Normurodov To'xtasin, Berdiqulov Alisher, Toshkent. 1990.

YO'QOTILGAN AVLOD – XX ASR G'ARB ADABIYOTI NIGOHIDA

Murtazayev Elyor Nizomiddinovich
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Badiiy asarning mavzusi, g'oyasi va boshqa badiiy xususiyatlari obrazlar vositasida ifodalanadi. Obrazlilik san'atning barcha turlari qatori badiiy adabiyotga ham xos. Lirik asarlarda tabiat tasvirlari, kechinma uyg'otuvchi peyzaj tasvirlari obrazlilik kasb etsa, dramatik asarlarda qarama-qarshi qutb vakillaridan iborat bo'lgan xarakterlar asosiy obrazlarga aylanadi. Epik turdagi asarlarda esa obrazlarning ifodalanishi yanada kengroq imkoniyatga ega. Ayniqsa, romanlarda obrazlarning barcha xususiyatlarini keng, batafsil yoritish imkoni mavjud. Ayni paytda, romanlarda ifodalanuvchi asosiy obrazlar qaysi toifa vakillari sifatida tasvirlanishi romanlarning mavzusiga ham bog'liq bo'ladi. Masalan, tarixiy romanlarda tarixiy shaxslar: hukmdor, sarkarda, vazir, shoir, rassom, alloma obrazlari asosiy o'rinda tursa, ilmiy-fantastik romanlarda ixtirochi olimlar, sayyohlar obrazi tasvirlanadi.

Urush haqida yaratiladigan harbiy romanlarda askar obrazi yetakchi o'rinni egallaydi. Askar obrazining xarakteri, psixologik holatlari tasviri orqali yozuvchilar urush voqeligini aks ettirish bilan birga, urushga qahramon tilidan o'z munosabatlarini ham bildiradilar. Jahon adabiyotida Nikolay Rostov, Andrey Bolkonskiy (Lev Tolstoy, "Urush va tinchlik"), Bertran (Anri Barbyus, "O't"), Frederik Genri (Ernest Heminguey, "Alvido, qurol!"), Sokolov (Mixail Sholoxov, "Inson taqdiri"), o'zbek adabiyotida Ahmadjon Shukurov (Abdulla Qahhor, "Oltin yulduz"), Bektemir (Oybek, "Quyosh qoraymas"), Elmurod (Shuhrat, "Shinelli yillar"), Kimsan (O'tkir Hoshimov, "Ikki eshik orasi") kabi askar obrazlari vositasida urush voqealari, frontdagi jang manzaralari, shuningdek, urushning inson xarakteri va ruhiyatiga ta'siri badiiy ifodalangan. Demak, harbiy prozada askar obrazi yozuvchining bosh g'oyalarini yuzaga chiqaruvchi asosiy vosita hisoblanadi.

XX asrga kelib jahon tarixidagi eng katta talafotli urushlar bo'lib o'tdi. Ayniqsa I va II jahon urushlari bu borada alohida ajralib turadi. Biroq bu ikki jahon urushlari mohiyat jihatdan bir-biridan farq qiladi. II jahon urushi qurbonlari soni, vayronkorlik darajasi bo'yicha I jahon

urushidan bir necha barobar yuqori tursa-da, unda insonparvarlik, vatanparvarlik prinsiplari yo'lida hamda tinchlik uchun kurash bo'lib o'tgan. Aniqrog'i, Germaniya, Italiya, Yaponiya singari fashistik va militaristik davlatlarning tajovuziga qarshi kurashgan kuchlar xalqlar ozodligi va insoniyat erki uchun, urushni bartaraf etish maqsadida kurash olib borganlar. Shu sababli II jahon urushi haqidagi aksariyat asarlarda tushkunlik kayfiyati emas, qahramonlik va kurashuvchanlik ruhi yuqori turadi. Birinchi jahon urushi esa bundan farqli ravishda, ozodlik yoki tinchlik uchun emas, yangi o'ljalar va iqtisodiy daromad maqsadida bo'lib o'tgan. Mustamlakachi davlatlar hukumatlari va yirik oligarxlar manfaati uchun olib borilgan bu urushda millionlab yoshlar qurbon bo'lgan. Ushbu haqiqat "yo'qotilgan avlod" haqidagi asarlarda o'zining badiiy ifodasini topgan.

"Yo'qotilgan avlod" ("Lost Generation") deganda XX asrning 20-30-yillar G'arb adabiyotida keng tarqalgan adabiy yo'nalish tushuniladi. Ushbu atama ilk bor amerikalik adiba Gertruda Stayn tomonidan ishlatilgan. Bu yo'nalishdagi asarlarda urush dahshatlari, frontlardagi urush epizodlarini haqqoniy tasvirlash bilan birgalikda sobiq askarlarning urushdan keyingi hayoti va taqdiri ham aks ettirilgan. "Yo'qotilgan avlod" adabiyoti quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1) bosh qahramon sifatida yoshlarning tanlanishi;
- 2) realizm, modernizm, simvolizm oqimlarining sinkretik tarzda ifodalanishi;
- 3) tragik pafos va o'lim motivining ustuvorligi;
- 4) ichki nutq va psixologizmlardan keng foydalanilishi.

Rus tadqiqotchisi Y. V. Staroverovanning "Badiiy adabiyotda "yo'qotilgan avlod" ("Потерянное поколение в литературе") qo'llanmasida G'arb adabiyotida I jahon urushidan keyin shakllangan "yo'qotilgan avlod" yo'nalishi tadqiq etilgan. Bu kitobda I jahon urushining adabiyotga ta'siri, "yo'qotilgan avlod" atamasining kelib chiqishi, Ernest Heminguey, Frensis Skott Fitsjerald, Richard Oldington, Erix Mariya Remark, Uilyam Folkner kabi ijodkorlarning bir qator asarlari misolida "yo'qotilgan avlod" adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, bunday asarlarda urush va tinchlik, hayot va o'lim, muhabbat va fojia kabi tushunchalar o'rtasidagi munosabat aks ettirilishini alohida ta'kidlaydi.

"Yo'qotilgan avlod" adabiyoti qahramonlarini shartli ravishda quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1) frontda jang qilayotgan askarlar. Masalan: Bertran (A. Barbyus, "O't"), Genri (E. Heminguey, "Alvido, qurol!"), Boymer (E. M. Remark, "G'arbiy frontda o'zgarish yo'q");

2) urushdan qaytgan, lekin bu urushning salbiy asoratlari ostida yashayotgan sobiq jangchilar. Masalan: Birkxolts (E. M. Remark, "Qaytish"), Lokamp (E. M. Remark, "Uch og'ayni"), Jeykob (E. Heminguey, "Quyosh baribir chiqaveradi");

3) urushda ishtirok etmagan bo'lsa ham shu urushning salbiy oqibatlari tufayli hayoti izdan chiqqan turli toifadagi insonlar. Masalan: Patritsiya, Grau, Xasse (E. M. Remark, "Uch og'ayni"), Kon, Bret (E. Heminguey, "Quyosh baribir chiqaveradi" va hok.). Ushbu qahramonlarning barchasini urushning salbiy asoratidan jabrlanganlik xususiyati birlashtirib turadi. "Yo'qotilgan avlod" yo'nalishidagi asarlarning qahramonlari haqida rus tadqiqotchisi Y. V. Staroverova o'zining "Badiiy adabiyotda "yo'qotilgan avlod" ("Потерянное поколение" в литературе) kitobida shunday fikr yuritgan: "Barcha "yo'qotilgan avlod" qahramonlariga xos umumiy xususiyat shundan iboratki, ular doimiy ravishda o'zlarining nima uchun urushda qatnashganliklarini anglashga intiladilar. Bu obrazlar asar davomida shaxs sifatida o'sib boradilar, oxir-oqibat o'zlarining iqtisod va siyosat manfaati uchun qurbon bo'lganlarini anglab yetadilar". Bu xususiyat E. M. Remarkning "Uch og'ayni" romani qahramonlariga mos keladi.

Ushbu roman orqali Remarkning o'ziga xos uslubi va badiiy mahorati yorqin aks etgan. Do'stlik, muhabbat, sog'inch, ayriliq kabi tuyg'ular tasvirida ixcham va sodda iboralardan foydalaniladi. Remark uslubiga xos bo'lgan lakonizmlardan keng foydalanilishi asarning realistik xususiyatini va badiiy qimmatini oshiradi.

“Uch og‘ayni” romani “yo‘qotilgan avlod” adabiyotining tipik namunasi hisoblanib, ushbu asar qahramonlari vositasida urushning vayronkor mohiyati, davr fojiasi badiiy bo‘yoqlarda aks etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Староверова Е.В. Потерянное поколение в литературе – Санкт-Петербург: “Лицей”, 2005
2. Ўлжабоев У. Ўзбек ҳарбий прозасида характер яратишнинг баъзи муаммолари. – Toshkent, 1989.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002.
4. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Писател, 1975.

**BIOTEXNOLOGIYANING TARIXI VA UNING HUDUDLAR IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISH
DARAJASINI OSHIRISHDAGI O‘RNI**

Jovliyev Shahriyor Baxtiyor o‘gli
talaba
(Qarshi davlat universiteti)

Jovliyev Baxtiyor Xolbayevich
katta o‘qituvchi
(Qarshi innovatsion ta’lim universiteti)

Kirish. Sanoat ishlab chiqarishida ma'lum texnologik jarayonlarni ta'minlash uchun mikroorganizmlar yoki ularning fermentlaridan foydalanish uzoq vaqtdan beri ma'lum. Shu bilan birga, tizimli ilmiy tadqiqotlar mikroorganizmlarning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirish uchun sharoit yaratdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Biotexnologiyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishidan oldin ikkita muhim voqea sodir bo'ldi. 1814 yilda peterburglik biokimyogar K.S. Kirxgof kashf etgan biologik kataliz hodisasi. U biokatalitik usulda shakarni mahalliy xomashyodan olishga harakat qildi (Bu oldin qilingan shakarqamishdan emas). 1891 yilda yapon biokimyogari Jokichi Takamine sanoat maqsadlarida ferment preparatlaridan foydalanish uchun birinchi AQSh patentini oldi. U o'simlik chiqindilarini shakarlash uchun diastazadan foydalanishni taklif qildi [1].

Shu bilan birga, "biotexnologiya" atamasining o'zi 1917 yilda vengriyalik muhandis Karl Ereki tomonidan fanga kiritilgan. O'tgan asrning 70-yillaridan olimlar "biotexnologiya" atamasini, rekombinant DNK va in vitro usulida ko'paytirilgan hujayraga nisbatan ham qo'llay boshladilar. Bir muncha vaqt bu atama asosan oziq-ovqat sanoati va qishloq xo'jaligida ishlatilgan. Umuman olganda, biotexnologiya genetika, molekulyar biologiya, biokimyo, embriologiya va hujayra biologiyasi, shuningdek, kimyoviy va axborot texnologiyalari, robototexnika sohalaridagi ilmiy yutuqlarga asoslanadi [1].

XX asr boshida biotexnologiyadan foydalangan holda antibiotiklar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha birinchi urinishlar amalga oshirildi. Biroq, olimlar faqat 1940 yilga kelib birinchi antibiotik - penitsillinni maqbul darajada va toza holda ajratib olishga muvaffaq bo'lishdi. Bu chinakam inqilobiy voqea bo'lib, mikroorganizmlardan foydalangan holda dori vositalarini sanoat miqyosida ishlab chiqarish va bu jarayonining tannarxini pasaytirish hamda yuqori sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarish, yangi dori vositalarining biologik xavfsizligini ta'minlashga imkon berdi. Odamning birinchi rekombinant insulin preparati faqat 30 yildan keyingina olingan [2].

Bugungi kunda biotibbiyot muhandisligi biologiya va tibbiyot sohalarida bilimlarni takomillashtirishga qaratilgan fanlararo soha bo'lib qolmoqda. Bu dolzarb tibbiy muammolarni hal qilish uchun texnik yondashuvlarni qo'llashni o'z ichiga oladi.

Eng mashhur biomuhandislik mahsulotlari orasida sun'iy bo'g'imlarni ishlab chiqish, magnit-rezonans tomografiya, yurak stimulyatorini yaratish, angioplastikani joriy etish, teri bioprotezlari, buyrak dializi, sun'iy qon aylanishi apparatlarini loyihalash kiradi.

Qishloq xo'jaligining ko'lamini kengaytirish va yuqori texnologiyali agrosanoatning yangi turlarini yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan biotexnologiyaning jahondagi hozirgi rivojlanish holatini tahlil qilaylik.

Tuproq – tirik organizmlar, ya'ni o'simliklar, hayvonlar va mikroorganizmlarning hayotiy faoliyati mahsulotlari, minerallar va tog' jinslarining parchalanish jarayoni o'rtasidagi oraliq holatni egallaydi. Mikroorganizmlarning mavjudligi tuproqning hosildor bo'lishidagi asosiy omillardan biri hisoblanib, ularning faoliyati tufayli tuproq o'ziga xos xususiyatlarni mujassam etadi. Shuning bilan birgalikda, u o'simliklarni oziq moddalar bilan ta'minlash qobiliyatiga ega bo'ladi [3].

Bakteriyalar tuproqdagi mikroorganizmlarning eng ko'p vakillari hisoblanadi. Ularning populyatsiyasi har bir gramm tuproqda 1 milliard hujayradan ortiq yoki gektariga taxminan 10 ming kg ni tashkil qiladi. Bundan tashqari tuproq undagi jonzorlar va o'simliklarning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan mikroorganizmlarning iqtisodiy jihatdan qimmatli shtammlarini o'z ichiga olgan tabiiy genlar bankidir. Aslida, tuproqdagi ko'pchilik mikroorganizmlar anabioz holatda bo'lib, rivojlanish va ko'payish jarayonini boshlashga imkon beradigan sharoit, ya'ni ozuqa moddalarining yetarli bo'lishi, harorat, namlik va shu kabilarning optimal holatini kutishadi. Shu bois, ko'pchilik yangi mikroorganizmlarni, ayniqsa, ba'zi ekstremal yashash joylaridan mikroorganizmlarning juda noyob turlarini ajratib olish mumkin. Tuproqni mikroorganizmlarning yangi turlarini ishlab chiqaradigan tabiiy bioreaktor deb hisoblash mumkin, chunki, tuproqda mikroorganizmlarning rivojlanishi uchun oziq-ovqat manbalari hisoblangan o'simlik qoldiqlari, o'simlik ildizlari sekretsiyasi, mineral o'g'itlar, pH, harorat, kislorod va shu kabi qulay sharoitlar yaratilgandir [4].

O'simlik qoldiqlari barcha mavjud ozuqa moddalari orasida mikroorganizmlar turli guruhlarining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi eng faol element hisoblanadi. Tuproqqa kiradigan o'simliklarning ildiz eksudatlari (biomassaning 40% gacha yoki gektariga 5-20 tonna) birinchi navbatda mikroorganizmlarning eng agressiv turlari – zamburug'lar tomonidan hujumga uchraydi. O'simlik qoldiqlari parchalanishi qiyin moddalardir, shuning uchun keyinchalik zamburug'lar o'rnini mikroorganizmlar egallab parchalanish jarayoni davom etadi. O'simlik qoldiqlarini parchalashdan asosiy maqsad bu jarayonning oxirgi mahsulotlari bo'lgan karbonat angidrid va suvni hosil qilish emas, balki, yangi gumus moddalarini yaratishdir. Buning uchun o'z metabolitlari yordamida o'simlik qoldiqlarini gumusli moddalarning o'ziga xos moddalarga aylantira oladigan, tuproqni boyitib, uning unumdorligini oshiradigan zamburug'larning maxsus turlarini joriy etish kerak [4].

Tahlil va natijalar. Bugungi kunga qadar barcha mikroorganizmlar tabiiy populyatsiyasining atigi 13% yoki 110 mingga yaqin turi aniqlangan, boshqalari, shuningdek ularning vazifalari hali ham noma'lum. Ajratib olish, o'rganish va foydalanish mumkin bo'lgan organizmlarni ikkita asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. O'simliklar uchun foydali – o'sishni rag'batlantiruvchi, azotni biriktiruvchi, tuproqdagi fosfor va kaliyni mobilizatsiya qiluvchi, gumus va fulvokislotalarning sintezatorlari.

Fulvokislotalar – urug'larga ishlov berish va ularning unib chiqishini oshirish, atrof-muhitning salbiy omillariga qarshi immunitetini oshirish, o'sish va rivojlanishini yaxshilash, hosildorligini oshirish hamda yetishtiriladigan mahsulotning sifatini oshirish uchun tavsiya etiladigan pestitsidlarning faol moddalaridir.

2. O'simliklar uchun zararli, ya'ni, ildiz ajratmalarida ko'payadigan o'simliklarni zararlovchi va hosildorlikning kamayishiga olib keladigan, denitrifikatsiyalovchi, nitrifikatsiyalovchi fitopatogenlar.

Tuproqning holatini yaxshilochi texnologiyaning afzalliklari haqida doimo ko'p gapiriladi, biroq, barcha fermer xo'jaliklari undan foydalanmaydi.

Menimcha, ikkita asosiy sabab bor: Birinchi sabab, bu texnologiya butun boshli ixtisoslashtirilgan uskunalar majmuasini sotib olishni talab qiladi.

Ikkinchi sabab, o'simlikning kasalliklari bilan bog'liq, chunki, dala o'simlik qoldiqlaridan tozalanmaydi yoki olib ketilib, qayta ishlanmaydi, balki shunchaki dalada qolib ketadi, bu esa fitopatogen zamburug'larning rivojlanishi uchun qulay sharoitni yaratadi [4].

Bunday sharoitda o'simlikda kasallik qo'zg'otuvchi patogenlar tez ko'payadi va keyin ekiladigan ekinlar uchun katta muammolarni yuzaga keltiradi. Vaholangki, alternativ sifatida mikrobiologik preparatlardan foydalanish bir necha bor eslatib o'tilgan. Funksiyalari boshqariladigan mazkur bakteriyalarning bunday preparatlarini qo'llash orqali agrotsenozning hayotiy jarayonini bosqichma-bosqich nazorat qilib turish mumkin bo'ladi [4].

Birinchidan, zararli va foydasi kamroq bo'lgan mikrofloralar, shu jumladan sun'y ravishda kiritilganlari ham siqib chiqariladi, so'ngra mikroblar majmuasi zarur energiya va oziq moddalar bilan ta'minlanadi, organik moddalarning o'zgarish jarayonlari barqarorlashadi va mikroblar majmuasining funksional murakkabligi ham barqarorlashadi. Xuddi shu narsa tuproq gumusiga ham tegishli. Mineral o'g'itlarni haddan tashqari ko'p qo'llash gumusning zararli mikroorganizmlar tomonidan yo'q qilinishiga olib kelishi mumkin, bu esa tuproq unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ammo, mikrobiologik preparatlar atmosfera azotining fiksatsiyasini ta'minlaydi va tuproqdagi fosforning va bir qator mikroelementlarning zaxiralarini yaratadi. [4]

Xulosa. Almashlab ekish, mikrobiologik preparatlar, dukkaklilar, yashil go'nglardan foydalanish, mikroorganizmlar muvozanatini tartibga solish maqsadga muvofiqdir. Muammolar faqat intensiv qishloq xo'jaligi texnologiyalaridan foydalanish orqali hal qilinadi. Shuningdek, sideratlar, ya'ni yashil o'g'itlar tuproq tarkibini yaxshilash, uni azot bilan boyitish va begona o'tlarning o'sishiga to'sqinlik qilish maqsadida, keyinchalik tuproqqa singdirish maqsadida o'stiriladigan o'simliklardan foydalanish mumkin. Odatda, azot, oqsillar, kraxmal, uglevod va mikroelementlarga boy, yashil o'g'itlar sifatida ekilgan o'simliklar gullashi boshlanishidan oldin yoki gullashdan qisqa vaqt o'tgach haydab tashlanadi. Bu esa tuproq sirtida kompost hosil bo'lishiga, tuproq va shamol eroziyadan himoyalaydi. O'simlik ildizlari tuproqning tuzilishini yaxshilaydi, ya'ni, ildiz tuproqda kanalchalar tizimini hosil qiladi, azot to'planadi, qurtlar va mikroblar nobud bo'lgan ildizlar bilan oziqlanadi.

Intensiv qishloq xo'jaligi texnologiyalarida faqat murakkab ta'sirga ega yuqori samarali mikrobiologik preparatlarni qo'llash orqali hal qilinishi mumkin bo'lgan vazifalar doirasi sezilarli darajada kengaydi. O'simlik qoldiqlarini bioutilizatsiya qilish, qishloq xo'jaligini haddan tashqari kimyolashtirish natijasida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish, unumdor yaylovlarni tiklash, o'simlik maxsulotlarining sifatini oshirish bo'yicha vazifalar belgilandi. Bugungi kunda o'simlikshunoslikda yuqori sifatli, yangi avlod liniyalarini mikrobiologik preparatlardan foydalangan holda olish bo'yicha hududiy dasturlar va texnologiyalar faol ishlab chiqilib, o'zlashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. А.С Киселев. История биотехнологий и прогноз развития. 2013

<https://cyberleninka.ru/article/istoriya-biotehnologiy>

2. В.Чеботарь, Роль полезных микроорганизмов для различных биоценозов и повышение социально-экономического уровня развития территорий путем внедрения биотехнологий

3. B.Jovliyev, M. Mavlyanov. Imkoniyati cheklangan bolalarga mashg'ulot o'tish xususiyatlari.

4. B.Jovliyev, Sh.Jovliyev. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini oshirishda biotexnologiyaning ahamiyati. "Ilm sarchashmalari" Ilmiy-nazariy, metodik jurnali, 2024.

TIJORAT BANKNING MOLIVAVIY BOSHQARUVI VA KREDIT RISKLARINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Kadirov Lutfullo Xalimovich
katta o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Bozor munosabatlari shakllangan sharoitda bank tizimida boshqaruv jarayonlarini zamon talablari asosida takomillashtirish talabi ortib bormoqda. Shu munosabat bilan bank tizimidagi boshqaruv jarayonlarini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish dolzarb mavzulardan biridir. Davlatimiz rahbari 2019-yil 25-oktabr kuni bank tizimiga bag'ishlangan yig'ilishda tijorat banklari faoliyatini barqarorlashtirish va kuchaytirish tizimli, chuqur nazariy va uslubiy muammo ekanini alohida ta'kidladi. Bu borada xorijiy banklar tajribasini o'rganish, uni qo'llab-quvvatlash, xorijiy bank tizimining ijobiy tomonlarini mamlakatimiz bank tizimiga tatbiq etish faoliyatini o'rganishimiz zarur.

Qaysi bankdan so'ramang, bugungi kunda eng dolzarb masala – kreditni undirish. Banklarda kreditlarni undirish bo'yicha alohida monitoring bo'limlari ochilgani va ijro byurolariga turli vakolatlar berilganiga qaramay, bu masala bank tizimining og'riqli nuqtasi bo'lib qolmoqda. Buning asosiy sababi sifatida mijozga kredit berishda turli qonunbuzarliklarga yo'l qo'yilayotgani, kredit berish mexanizmlari hamon markazlashganligi, mijozning kredit hujjatlari mutaxassis tomonidan professional darajada o'rganilmaganligini ko'rsatish mumkin. Albatta, bu sabablarni o'rganmay turib, mijozlarga kredit berilsa, kelajakda kreditning foiz va asosiy summasini qaytarish muammo tug'diradi, bu esa kredit riskining yuzaga kelishiga asosiy sabab bo'ladi. Mamlakatimizda kredit berishda mijozlarni garov bilan ta'minlashga hamon asosiy e'tibor qaratilmoqda.

Garovni oxirgi chora sifatida ko'rish kerak. Kredit berishda, birinchi navbatda, mijozning aylanma mablag'larini chuqur tahlil qilishga, avval olingan kreditlar tarixini o'rganishga e'tibor qaratish lozim.

KAMI mamlakatimizda 2004 yilda ochilgan va kredit axboroti milliy instituti hisoblanadi. Unda kreditga oid barcha hujjatlar to'plangan va tahlil qilingan, ya'ni kredit tarixi shakllangan. Shuni unutmasligimiz kerakki, kredit berishdan oldin mijozning hozirgi faoliyatiga eng muhim e'tibor berilishi kerak. Uning joriy aylanmasi qaysi faoliyatga yo'naltirilganligini, uning bozor kon'yunkturasini va umuman hozirgi tendentsiyalarini hisobga olish kerak. Xorijiy operatsiyalarda kreditga bo'lgan talabni turli xil hisoblash usullari orqali aniqlashimiz kerak. Agar bozorda foiz stavkalari oshsa, joriy narx pasayadi, bo'lmasa, joriy narx oshadi. Shunga o'xshash kredit risklari darajasiga ta'sir qiluvchi bir qancha omillar mavjud. Xorijiy amaliyotda kredit riskini aktivlar bo'yicha yo'qotishlar miqdorini aniqlash orqali baholash mumkin. Buni formulada quyidagicha ifodalashimiz mumkin:

$$EL = PD * LGD * EAD$$

Bu yerga: EL-kutilgan yo'qotishlar, PD – sukut bo'yicha ehtimollik,

LGD yo'qotish nisbati, EADlar yo'qotish xavfi ostida bo'lgan aktivlardir.

Tijorat banklari kredit riskini ushbu formuladan foydalanib baholashlari mumkin. Bank yoki bank xodimi uchun ko'p vaqt talab qilmaydigan va shu bilan birga kredit tavakkalchiligidan ko'rish mumkin bo'lgan zararlar miqdorini aniqroq hisoblash imkonini beradigan jarayon.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, bizning fikrimizcha, kredit riskini minimallashtirish yoki yo'q qilish uchun:

- kredit miqdori va garov miqdori va sifatining mutanosibligi;
- mijozlarga kredit berish jarayonini soddalashtirish va ularning mijozlariga qulaylik yaratish;

- bank resurslarining barqarorligini va bank xizmatlari sifatini oshirish;

- banklar faoliyatida kadrlar sifati va malakasini oshirish.

Yuqoridagi takliflarning hayotga tatbiq etilishi mamlakatimiz bank tizimi va banklari faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Bank faoliyatidagi tavakkalchiliklarni solishtirish va bog'liqligini aniqlash masalasi murakkab va murakkab hisoblanadi. So'nggi yillarda moliyaviy bozorlar, mahsulotlar va moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlarning jadal rivojlanishi bilan tavakkalchilik sohasida me'yoriy-huquqiy tartib bilan bog'liq muhim qonunchilik va bilimlarning paydo bo'lishi qo'shimcha murakkablikni keltirib chiqarmoqda.

Bank moyil bo'lgan risklar birgalikda ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu risklarni boshqarish tizimlarini yaratishda hisobga olinishi kerak, xususan, foiz stavkasi risklari. Bu tavakkalchilik banklarning iqtisodiy faoliyatida duch keladigan boshqa tizimli risklardan ham, boshqa risklarga nisbatan ham alohida ko'rib chiqilishi mumkin. Buning sababi shundaki, aksariyat hollarda bank operatsiyalari uchun bozor sharoitlarining o'zgaruvchanligi bir vaqtning o'zida ko'plab omillarning ta'siri bilan belgilanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, har qanday bank faoliyati risklarning to'planishiga moyil. Shu asosda iqtisodchilar kutilmagan hodisalar bilan bog'liq risklarni ajratadilar (1-jadval).

1-jadval

Bank faoliyati bilan bog'liq risk toifalari

Bank faoliyatiga bog'liq xavflar toifalari:				
Tizim xavflari	Narx xavflari	Kredit xavflari	Operatsion xavf	Tartibiy xavf
- bular pul massasining maksimal darajada kamayishi natijasida yuzaga keladigan umumiy risklar, shuningdek, banklarga qo'yilgan muayyan cheklovlaridir.	- bu foiz stavkalarining kutilmagan o'sishi ehtimolini o'z ichiga olgan risklar bo'lib, ularda bank majburiyatlari muddati tugagandan so'ng to'lanadigan aktivlarga ega bo'ladi.	- bu olingan kreditlar ma'lum miqdorda va belgilangan vaqtda to'lanmagan taqdirda yuzaga keladigan xavflardir.	- bu xavfni aks ettiruvchi umumiy xavflar malakasizlik yoki muayyan samarasiz operatsiyalarni amalga oshirish bilan tavsiflangan boshqaruv.	Bu banklar faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlardagi kutilmagan o'zgarishlarni o'z ichiga oladi, bu esa samarali va xavfsiz ishlashga to'sqinlik qiladi. operatsiya.

Odatda, xavf ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

$$RI=PC/VR$$

bu erda: RI – xavf ko'rsatkichi;

PC – boshlang'ich o'rnatilgan kapital;

VR – xavfli aktivlarning qiymati.

Hisob-kitoblar natijasida xavf ko'rsatkichini olish mumkin. Risk ko'rsatkichi shkalasi sifatida banklarning mumkin bo'lgan tavakkalchilik darajasini baholash imkonini beruvchi ma'lum doiraviy intervallar o'rnatiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, barqaror daromadli moliyaviy vositalarning bozor qiymati (masalan, doimiy kupon obligatsiyalari) bozor daromadlilik darajasi oshganda pasayadi, pasayganda esa ortadi.

Banklarga nisbatan qo'llaniladigan foiz tavakkalchiligini foiz stavkalarining o'zgarishi natijasida sof daromadning o'z kapitalini yo'qotish xavfigacha kamayishi, buning natijasida jalb qilingan mablag'larning o'rtacha qiymati joylashtirilgan mablag'lar qiymatidan oshib ketishini aniqlash mumkin.

Bank foiz stavkalari riskini boshqarish aktivlar va passivlarni boshqarishni o'z ichiga oladi. Ushbu risklarni boshqarishning o'ziga xos xususiyati uning cheklanganligidir. Bir tomondan - likvidlik va kredit tavakkalchiligi talablari tufayli, ikkinchi tomondan - boshqa banklar bilan narx raqobati tufayli. Foiz stavkasi riskini boshqarishning bir qancha tushunchalari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ветошко, Г. В. Теоретические аспекты исследования конкурентных преимуществ коммерческого банка / Г. В. Ветошко // Вестник ПБГУС. Экономика. - 2016. – № 2. – С. 145-149.

2. Сайчук, П. В. Формирование депозитной политики в современных условиях / П. В. Сайчук // Вектор экономики. - 2017. – № 6. – С. 39.

3. Nasriddinov, F. (2012). O'zbekiston tijorat banklarida risklarni boshqarishning amaldagi holati va uni baholash. Экономика и инновационные технологии, (1), 108–116. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/7858

4. Yorqulova, M., & Ulashov, A. (2023). Tijorat banklarining buxgalteriya hisobi va auditorlik faoliyatini xalqaro bank tizimiga aylantirish mexanizmlari. American Journal of Economics and Business Management, 6(6), 137–146. <https://globalresearchnetwork.us/index.php/ajebrm/article/view/2307> dan olindi

5. Nurillayev Yarashevich, Jamoliddin, Bekmuhammad Omonovich Tursunov, Samandar Sherzod o'g'li Raimberdiyev. "Tijorat banklarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligini baholash". Kelajakdagi tarmoqlar va taqsimlangan tizimlar bo'yicha 5-xalqaro konferentsiya. 2021. <https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/3508072.3508135>

SAMARQAND VILOYATINING MADANIY TARIXAN SHAKLLANISHI VA TURIZM SOHASIDA TUTGAN O'RNI

**Ochilova Oydinoy
Hamroqulova Lobar
(Qarshi davlat universiteti)**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Samarqand viloyatining tarixan shakllanish bosqichlari hamda madaniy yodgorliklar tarixi, iqtisodiy jihatdan rivojlanishi va hozirgi kunda ro'y berayotgan o'zgarishlar yoritilib o'tiladi.

Kalit so'zlar. Samarqand shahri, "Samarya", "Samar", Marokanda, Avesto, "Sharq taronalari" musiqiy festivali, "Tavorixi Samarqand", "Shohnoma", "Amir Temur" ordeni, Registon ansambli, Afrosiyob yodgorligi, Buyuk Ipak yo'li, turizm, ziyoratgoh va qadamjolar.

Samarqand dunyoning eng qadimiy va betakror shaharlaridan biri. U o'zida 2750 yillik boy tarix va qadimiy sivilizatsiya namunalarini mujassam etadi. Zarafshon vohasining markazida

joylashgan bu noyob shahar azal-azaldan o'troq hayot, sug'orma dehqonchilik, ilm-fan va taraqqiyot markazi bo'lishi bilan birga jahon tarixida insoniyatning madaniy beshiklaridan biri sifatida e'tirof etilgan.

Samarqandning vujudga kelishi, shakllanishi to'g'risida ko'pgina ma'lumotlar uchraydi. Ko'hna sharq yozma merosining noyob durdonasi Avesto kitobida So'g'd o'lkasining ajoyib iqlimi serhosil yerlari haqida so'z boradi. Abul Affos Jafar ibn Muhammad al Mustag'firiyning "Tavorixi Samarqand", Abu Hafs Najmiddin Umar bin Muhammad an Nasafiyning "Kitob al-qand fi tarixi Samarqand", Abulfayz Muhammad ibn Abdujamil ibn Abdumalik Haydar as-Samarqandiyning "Qandiyai Xurd" kabi yuzlab tarixiy asarlarida ma'lumot beriladi.

Samarqand so'zining kelib chiqishi to'g'risida bir qancha taxmin va qarashlar mavjud bo'lib, sharq mualliflari "Samarqand" so'zining birinchi qismi ya'ni "samar" so'zi shu shaharga asos solgan yoki shaharni bosib olgan kishining nomi, ikkinchi qismi "kent"-(qand)-qishloq, shahar deb hisoblaydilar. Ba'zi yevropalik olimlar, sanskritcha "samarya" yaqin, ya'ni "yig'ilish", "yig'in" so'zidan kelib chiqqan deb izohlaydilar. Antik mualliflarning asarlarida Samarqand shahri "Marokanda" deb atalgan. "Marokanda"-Samarqand atamasining yunoncha aytilishidir. Sharq mutaffakkir shoirlari va tarixchilari uni chinakam "Sharq jannatmakon bog'i", "Yer yuzining sayqali", "Jahon mamlakatlarining bezagi", "Sharq olamining bebaho durdonasi" kabi go'zal o'xshatishlar bilan bejiz ta'riflamaganlar.

Respublikamizning janubiy-sharqiy qismida, Pomir-Oloy tog'larining g'arbiy chekkasida, Zarafshon daryosining o'rta qismida joylashgan Samarqand viloyati 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. O'zbeklar, shuningdek tojiklar, rus, ukrain, ozarbayjon, arman, koreys va boshqa millat vakillari ham istiqomat qilishadi. Yozi issiq va qishi iliq kontinental, mo'tadil iqlim viloyat hududi uchun xos sanaladi. 1925-1930 yillarda Samarqand respublika poytaxti bo'lgan. Samarqandni chinakam noyob shahar deb atash mumkin. Samarqand qadimdan o'zining hunarmandchiligi bilan butun dunyoga mashhur. Bu yerlarda shoyi va gilam, so'zana to'qish, zargarlik, kulolchilik, yog'och, ganch hamda boshqa xalq amaliy san'ati turlari davom etib kelmoqda. Birgina Samarqand emas balki Buxoro, Qo'qon, Xiva, Toshkent, Farg'ona kabi shaharlarning ishlab chiqarish munosabatlarida ham hunarmandchilikning o'rni katta rol o'ynaydi. Samarqandliklar mohir hunarmandlardir. Ular butun hayoti davomida qo'shni xalqlarni o'zlarining hunarlari, mahoratlari va ijodlari bilan ortda qoldirganlar. Shu sababli Samarqandni "Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatining bebaho xazinasini" deb atashadi. Bu yerda o'rta asr me'morchiligining eng buyuk yodgorliklari -g'oyat go'zal me'moriy shakllar va rasmlar saqlanib qolgan bo'lib, ularning har biri alohida e'tiborga loyiqdir. Samarqand qog'ozi butun dunyoga mashhur sanaladi. Samarqand O'rta Osiyodagi kulolchilikning deyarli eng qadimiy markazlaridan biri hisoblanadi.

Vatanimiz mustaqillikka erishganidan keyin mamlakatimiz birinchi prezidenti Islom Karimovning tashabbusi va rahbarligida shahar tarixida tarixiy burilish yuz berdi. Istiqlol yillarida kentdagi tarixiy inshootlar rekonstruksiya qilinib, atrofi obodonlashtirildi, bir qancha bog'lar va favvoralar qurildi. Shu tariqa Samarqand betakror sharqona qiyofasi, boy tarixi, har qanday odamni hayratga soladigan noyob obidalari bilan sayyoramizning turli o'lkalarida afsonaviy shahar sifatida shuhrat qozondi. Shu bois bundan 27yil muqaddam buyuk Sohibqiron Amir Temurning 660 yillik yubileyi arafasida buyuk Amir Temur nomi bilan atalgan ordenni birinchi bo'lib olishga sazovor bo'ldi. O'zbekiston birinchi prezidenti Islom karimov 1996-yilning 18-oktyabrida shahar bayrog'iga 1-raqamli "Amir Temur" ordenini ta'qib qo'ydi va 18-oktyabr "Samarqand kuni" deb e'lon qilindi.

Samarqandning madaniy merosi juda ham katta. Asrlar davomida bu shahar Buyuk ipak yo'lining asosiy markazi bo'lib kelgan. XXI asr boshlarida shahar YUNESKOning Umumjahon merosi ro'yxatiga "Samarqand – madaniyatlar chorrahasi" nomi bilan kiritildi. Hududda 1105ta arxeologik, 670ta me'moriy, 37ta diqqatga sazovor joy, 18ta monumental, 21ta memorial toifaga kiruvchi jami 1851ta moddiy madaniy meros ob'ektlari bor. Samarqandning dunyoga mashhur

me'moriy inshootlarining aksariyati Amir Temur va temuriylar davrida XIV-XVI asrlarda barpo etilgan. Ushbu yodgorliklar orasida: ma'lumki, ko'hna Samarqand xarobalari hozirgi kunda Afrosiyob nomi bilan mashhur. Firdavsiyning "Shohnoma" asarida tarixiy shaxs Afrosiyob turon o'lkasining podshosi sifatida tasvirlanadi. Bu shaxs Avestoda Franrasyan, turkiy manbalarda esa Alp Er To'nga nomi bilan qayd etilgan. Samarqandning shakllanish va rivojlanish davri Afrosiyob yodgorligidan boshlangan. Qadimiy ushbu shahar maskani xarobaga aylangan holda yer qa'rida ko'milib yotibdi. Uning hududi hozirgi shaharning shimoliy qismida bo'lib, 219 gektar maydonni egallaydi. Registon ansambli "yer yuzining sayqali" deb tan olingan. Ushbu yodgorlik Samarqandning o'ziga xos va mos bo'lgan ko'zgusi sanalib, fors tilida "qumli joy", "reg" – qum, "iston" – turish joyi demakdir. Registon ansambli 3 qismdan: g'arbiy qismida Mirzo Ulug'bek madrasasi, sharqiy qismida Sherdor madrasasi hamda Tillakori madrasasidan tashkil topgan. Shuningdek, Amir Temur (Go'ri Amir) maqbarasi, Bibixonim (Amir Temur) jom'e masjidi va Xazrati Xizr masjidi, Shohi Zinda yodgorligi, Xo'ja Doniyor ziyoratgohi, Nodir devonbegi kompleksi, Mirzo Ulug'bek madrasasi va muzeyi, Imom al-Buxoriy yodgorlik majmui kabi ko'plab me'moriy yodgorliklar ham joylashgan.

Samarqand Buyuk ipak yo'li chorrahasining qoq markazida joylashganligi tufayli nafaqat savdo-sodiq, balki katta ishlab chiqarish va hunarmandchilik markaziga ham aylangan. Qadimiy va hamisha navqiron Samarqand ta'rifi til o'jiz. Azim va ko'hna boqiy shahar dunyodagi eng chiroyli 50ta ko'hna kentlardan biri sifatida bejizga e'tirof etilgani yuq. O'zbekiston Respublikasi madaniyat va sport ishlari vazirligi milliy musiqa san'atining eng yaxshi namunalarini keng targ'ib qilish, milliy musiqa an'analarini saqlash va rivojlantirish, yosh avlodga san'atga muhabbat tuyg'usini uyg'otish hamda madaniy -ma'naviy hamkorlikni yanada chuqurlashtirish maqsadida "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivali tashkil etilgan. Samarqand shahridagi ko'hna Registon maydonida 1997-yildan buyon har ikki yilda bir marotaba avgust oyining 2-yarmi oxirida "Sharq taronalari" musiqiy festivali o'tkazib kelinadi. Festivalga tashrif buyuruvchi va ishtirokchi davlatlar soni yildan yilga ortib bormoqda. Jumladan, I festivalda 34ta davlat, II festivalda 36ta davlatdan 250dan ortiq vakillar o'z san'atlarini namoyish etganlar. Festivalga har yili o'tkazilish marosimiga juda katta tayyorgarlik ko'riladi va rang-barang namoyishlarga boy ochilish marosimi dasturi bilan festival boshlanadi. Ochilish marosimida faxriy mehmonlar, jumladan YUNESKO prezidenti, O'zbekiston prezidenti va hokimiyat vakillari o'z nutqlari bilan chiqishadi. Ta'kidlash lozimki, ushbu festivalga tashrif buyuruvchi xorijlik mehmonlar nafaqat, Samarqand shahri balki viloyatning Pastdarg'om, Payariq, Jomboy, Urgut, Toyloq, Samarqand kabi tumanlariga ham kelib hududlarning o'ziga xos betakror jihatlari bilan tanishish baxtiga ham musharraf bo'lishmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasining prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Samarqand viloyatidagi takrorlanmas tarixiy, madaniy-me'moriy meros obyektlari bilan turistlarni keng tanishtirish uchun qulay shart- sharoitlarni yaratish, ziyorat turizmini jonlantirish, umuman olganda qadimiy zaminning turizm salohiyatini yanada rivojlantirish bo'yicha bir qator korsatmalari asosida Samarqand viloyatida ziyorat turizmini amalga oshirish bo'yicha chora tadbirlar amalga oshirilmoqda. Samarqand viloyatidagi Xo'ja Ahror Valiy masjidi, Urgut tumanidagi G'avsul A'zam, Xo'ja Omon, Chor Chinor ziyoratgohlari, Nurobod tumanidagi Xazrati Dovud ziyoratgohi, Payariq tumanidagi "Chelak Ko'ktepa" tarixiy yodgorligi, Maxdumi A'zam ziyoratgohlari faoliyatini yanada kengaytirish, ularning xorijiy mamlakatlar muzeylari bilan jumladan, ilmiy tadqiqot yo'nalishida hamkorlikni kuchaytirish borasidabir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada esa Yaponiya, Fransiya va Janubiy Koreyaning arxeologik institutlari va muzeylari mutaxassislari bilan aloqalar o'rnatilgan. Samarqand shahrida turistik mavsumda har kuni 100 dan ortiq mehmonxonalarda mahalliy va xorijiy sayyohlarga xizmat ko'rsatilishi barobarida ziyoratchilar va sayyohlar oqimining ko'pligini inobatga olgan holda "O'zbekiston temir yo'llari" aksiyadorlik jamiyati hamda "O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasi tomonidan qo'shimcha reyslarni tashkil etish yuzasidan takliflar kiritilgan va samarali hal qilinmoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, dunyoning eng buyuk shoir va faylasuflari uni qalb bog'i, sharq durdonasi, dunyoning ko'zgusi va hatto yer yuzining sayqali deb atashsalar ham, ular bu go'zal shaharning barcha go'zalligi va boyliklarini tasvirlab bera olmagan bo'lardilar. Samarqand – o'zida o'tmish va kelajakni bir-biriga uyg'unlashgan tarzda aks ettirgan noyob madaniy markaz hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Xurshid Davron. Samarqand xayoli. – Toshkent: "Kamalak" nashriyoti, 1991.
2. O'zMe. O'n ikkinchi jild. Toshkent, 2006-yil.
3. N.Y.Turdiyeva, O.Y.Yusupov, F.J.Bakiyev. "Samarqandtarixiy obidalar", Samarqand -2018
4. Samarqand viloyati madaniy meros obyektlari ro'yxati.
5. Samarqand Tarixi. 1-Tom. – Toshkent, 1971
- 6 "Xalq so'zi" gazetasi, 2018-yil 26-aprel.
7. "Kuch-adolatda" gazetasi, 2020-yil 14-avgust.
8. <http://www.samarkandtour.com/attractions/>
9. <https://www.sayyoh.com./sayyohlik/yo'nalishi/Samarqand/>
10. <https://uzbekistan.travel/uz/o/samarqand-tarixi/>
11. www.ziyouz.com kutubxonasi

**OILADA HUQUQIY SAVODXONLIK SHAKLLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK
OMILLARINI O'RGANISHDA HUQUQIY MUNOSABATINING O'ZIGA XOSLIGI**

Kamilova Madina Xamidjanovna
tadqiqotchi
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya. Maqolada oilada huquqiy savodxonlik shakllantirishning ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilingan. Shuningdek oilaviy munosabatlar jarayonida huquqiy savodxonlik shakllanishining psixologik jihatlari nazariy jihatdan yoritib berilgan. Oilada huquqiy savodxonlik masalalari, huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirish usul va vositalari tasniflangan.

Kalit so'zlar: shaxs, oila, huquq, huquqiy ong, huquqiy savodxonlik, oilaviy munosabatlar, psixologik jihatlar, psixologik omillar.

Kirish. Mamlakatimizda oilaviy munosabatlar jarayonida huquqiy bilim va huquqiy savodxonlikni yuksaltirish, ularning huquqiy ko'nikmalarini oshirib borish muhimligiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Huquqiy savodxonlikni rivojlantirishning muhim belgisi sifatida oilada yuksak huquqiy va siyosiy madaniyatni rivojlantirish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy savodxonlikni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi".[1. 2019] Shu nuqtai nazardan bu boradagi tajribalarni umumlashtirish, mavjud muammolarni aniqlab, ularning konstruktiv echimlarini topish bugungi kunning dolzarb vazifasiga aylanmoqda.

Huquqiy savodxonlikni asosi bo'lgan huquqiy ta'lim muammolari asosan yuridik adabiyotlarda ko'rib chiqiladi, bu uning mazmunining o'ziga xos xususiyatlari bilan to'liq asoslanadi. Aksariyat mualliflar buni birinchi navbatda davlat, jamoat tashkilotlari va ommaviy axborot vositalarining fuqarolarning huquqiy madaniyatini shakllantirishga qaratilgan maqsadli faoliyat deb biladilar. Biroq, huquqiy ta'lim tushunchasiga kengroq yondashuv mavjud.

Asosiy qism. Huquqiy savodxonlikning asosi bo'lgan huquqiy ong muammosiga bag'ishlangan ishlar doirasida P.Mancheva va A.Djordjanova tadqiqotlarini ko'rish mumkin.[2.

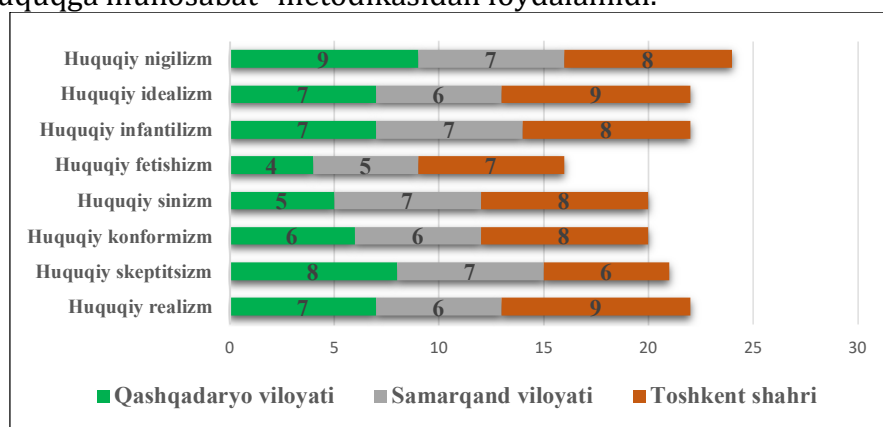
154] Ularning ishlarida huquqiy ongning mazmun-mohiyati va strukturasi o'rganilgan bo'lib, huquqiy ong tuzilishida quyidagilar ajratilgan:

- huquqiy ongning namoyon bo'lish shakllari (huquqiy mafkura; huquqiy psixologiya; huquq haqida individual bilim; shaxs qadriyatlar; shaxsning sub'ektiv irodasi);
- huquqiy ong turlari (individual, guruh, korporativ, ommaviy, jamoaviy huquqiy ong);
- huquqiy ong strukturasi elementar asosi (huquqiy ongning axborot, baholovchi, irodaviy elementlari);
- huquqiy faoliyatni aks ettirish chuqurligiga ko'ra huquqiy ongning darajali tuzilishi (oddiy, nazariy (ilmiy) va kasbiy huquqiy ong);
- huquqiy ongning funksiyalari (kognitiv, baholovchi, tartibga soluvchi, prognozlash yoki modellashtirish funksiyasi).

Huquq va savodxonlik ko'p bosqichli, tizimli tuzilmadir. Fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirishda huquqiy savodxonlikning ahamiyati quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi: huquqiy savodxonlik haqiqat, adolat axloqiy tamoyillarining asosi bo'lib xizmat qiladi, insoniyat taraqqiyotining ko'p asrlik tarixida u shakllangan ko'plab axloqiy, diniy, an'anaviy, ijobiy asoslarni o'zida aks ettiradi; huquqiy savodxonlik o'zining ichki insonparvarlik fazilatlarini, aniq tuzilmasi, g'oyaviy-psixologik muhiti tufayli kishilarda sub'ektiv munosabatlarning shakllanishiga faol ta'sir ko'rsatadi, jamiyatda normal munosabatlarning o'rnatilishiga yordam beradi [3. 165].

Huquqiy tarbiya jarayonini tashkil etish, rejalashtirish, muvofiqlashtirish va boshqarish muammolari haqli ravishda huquqiy savodxonlik nazariyasiga tegishlidir, chunki ta'limni tashkil etish o'quv jarayonining metodologiyasi va metodikasi bilan uzviy bog'liq bo'lgan pedagogik muammolarning bir qismidir [4. 113]. Huquqiy savodxonlik nazariyasi uchun huquqning tarbiyaviy roli bilan bir qatorda davlat organlari va jamoat tashkilotlaridagi huquqni muhofaza qilish va huquqni qo'llash faoliyatining huquqiy ongni shakllantirish jarayoniga ta'siri muammolari ham o'ziga xos bo'ladi. Biroq, huquqiy savodxonlik nazariyasining o'zini, S.A.Morozovning fikricha, qonuniy xulq-atvorni shakllantirish uchun huquqiy ongga maqsadli ta'sir qilishning ilmiy asoslangan metodologiyasi va metodikasi tashkil etadi. Ko'pgina mualliflar huquqiy savodxonlik, ta'lim va targ'ibotning metodologik va metodik muammolarini ishlab chiqish muhimligini tan oladilar. Huquqiy savodxonlik maqsadli faoliyat deb hisoblansa, bu faoliyatning samarali uslub va usullarini ishlab chiqish nafaqat muhim, balki asosiy nazariy va amaliy vazifaga aylanadi [5. 253].

Oilada huquqiy savodxonlik shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganish oilada huquqiy savodxonlik munosabatining o'ziga xosligi, oilaviy munosabatlarda huquqiy savodxonlik shakllanishini belgilovchi ijtimoiy-psixologik xususiyatlar va huquqiy savodxonlik va shaxs ijtimoiy sifatlarining aloqadorlik omillari aniqlangan. Tadqiqotni amalga oshirishda Beznosovning "Huquqqa munosabat" metodikasidan foydalanildi.

1-rasm

Huquqga munosabat darajasini aniqlash so'rovnomalari natijalariga ko'ra Respublikaning turli mintaqalarida istiqomat qiluvchi oilalar ya'ni Qashqadaryo, Samarqand viloyatlari hamda Toshkent shahrida yashovchi yosh, o'rta va yetuk yoshdagi oilalarning huquqiy savodxonlik darajasining ijtimoiy-psixologik omillarini aniqlashga mo'jallangan so'rovnomalarni psixologik jihatdan baholashga harakat qildik. Shu jihatdan olib qaralganda, mahallalarda istiqomat qiluvchi oilalarning huquqiy munosabat va savodxonlik so'rovnomasi shkalalari quyidagicha natijalarni namoyon qilgan.

Xulosa. Oilada huquqiy savodxonlikni shakllantirishda irodaviy va motivatsion jihatlar ya'ni kognitiv, o'zini o'zi kamol toptirish va axloqiy ehtiyojlar, muloqotga moyillik, ijtimoiy yetuklik, hissiy barqarorlik, mustaqillik va o'zini nazorat qilish sifatleri o'ziga xos yordamchi vosita sifatida xizmat qilishi, oilada huquqiy savodxonlikni shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilinib, bunda respublikaning qishloq hududlarida istiqomat qiluvchi hamda nuklear oilalarga qaraganda, shahar joylarda istiqomat qiluvchi va ko'p bo'g'inli oilalarda huquqiy savodxonlik darajasi yuqoriroq ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan dabiyyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 yanvardagi «Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida»gi PQ-5618-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019 y., 1-2-son, 7-modda.

2. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности. Под ред. Д.И. Фельдштейна. М.: Международная педагогическая академия, 2005. 154 с.

3. Высоцкий А.И. Волевая активность школьников и методы ее изучения. Рязань, 2014. 165 с.

4. Григорьев Д.В. Внеурочная деятельность школьников. Методический конструктор: пособие для учителя. М.: Просвещение, 2010. 113 с.

5. Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Правовое поведение подростка и группы. СПб.: Питер, 2010. 253 с.

CHECHAK LEKSEMASINING ETIMOLOGIYASI VA MA'NOLARI

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi o'qituvchi Qarshi innovastion talim universiteti

Eski o'zbek tilida keng iste'molda bo'lgan chechak so'zi bugungi kunda xalq so'zlashuv nutqida, badiiy va she'riy asarlarda faol qo'llanilmoqda. Shu o'rinda aytish lozimki, bugungi kunda **chechak** so'zining ma'nodoshi forsiy tildan o'zlashgan, o'zbek xalqining o'z so'zidek mulkiga aylanib ketgan gul leksemasi chechak so'ziga nisbatan faol qo'llanadi. Chechak so'zining paydo bo'lishi, kelib chiqishi, qo'llanilishi xususida ilmiy manbalarga, lug'atlarga murojaat qilaylik. So'ng gul so'zining etimologiyasi va faollashuv omillari haqida fikr yuritamiz.

S.Malovning "Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar" asarida **chächäk** [1] tarzida talaffuz etilgani qayd etilgan. Sh. Rahmatullayevning aniqlashicha **chächäk** leksemasi keyingi davrlarda birinchi bo'g'indagi **ä** unlisi **e** unlisiga almashgan, **chächäk** > **chechäk** [2]. Qipchoq tili xususiyatlarini o'zida aks ettirgan "Tarjumon XIV asr yozma obidasi"da **chachak** – chechak, gul [3] tarzida berilgan". Attuhfatuz zakiyatu filug'atit turkiya" asarida **chächäk** (gul)" [4], "XII-XIII asrlar O'rta Osiyo leksikasi Tafsiri"da **chechäk** "цветок", бир нәчәләр ајтур рајһан чечәк болур – "некоторые говорят, что "райхан" – это цветок" [5] tarzida qo'llanilgan. A.Musaqulovning aniqlashicha, **chechak** so'zi yordamida yasalgan **boychechak** atamasi qadimgi turkiy tildagi "boy" (muqaddas, davlat, boylik, taqiqlangan, ya'ni ruhlar uchun qurbonlikka atalgan narsa)

hamda **chechak** (gul) so'zlarining birikuvidan hosil bo'lgan. Xuddi "Boybo'ri" – muqaddas bo'ri, "Boyko'l" (Baykal) – muqaddas ko'l ma'nosini bildirgani kabi "boychechak" so'zining etimologik ma'nosi ham "muqaddas gul"dir [6].

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, qadimgi turkiy tilning run yozuvida bitilgan "Kultegin", "Bilga xoqon bitigtoshi", "To'nyoquq bitigtoshi", "Ungin bitigtoshi", "Moyun chur bitigtoshi", "Irq bitigi" larida chechak leksemasi qo'llanilmagan, ammo, qadimgi turkiy tilning uyg'ur yozuvida bitilgan "Oltun yoruq"ning ikki joyida chechak leksemasi quyidagi matnlarda uchrashi aniqlandi: "ol vch tigidlär (S.Malov bu so'zdagi d ni t deb bergan) qua (Bu so'z asli xitoycha bo'lib, uning birinchi tovushi q xitoychada x dir. Shuning uchun uni xua deb ham o'qiylar (DTS, 638) chächäk tvsh" - o'sha uch shahzoda gulu chechak: meva [7]. "Qua chächäk vzə tolu boltı"..."-gul, chechaklar bilan to'la bo'ldi [7].

Ko'rinadiki, aslida turkiycha chechak leksemasi XI-XIII asrlar yozma yodgorliklarida turli fonetik o'zgarishlarda qo'llangan bo'lib, XIV asrlardan boshlab fors tilidan o'zlashgan gul uning o'rnida faol qo'llanishda bo'lgan. Chunki gul leksema sifatida har bir millat, xalq hayotida o'ziga xos madaniy tushunchalarni ifodalab keladi. Gul so'zi ma'nodoshi chechak leksemasi bilan ham o'zaro farqlanishda bo'ladi, ya'ni chechak tarixiy so'z maqomida kelib, uslubiy ma'noga ko'ra gul so'zidan farqlanib turadi. Bunda chechak so'zi badiiy uslubga xoslanganlik belgisi, o'z qatlamga oidligi jihatidan ham o'z ma'nodoshidan ajralib turadi. Misol: *Supaning uch tarafiga yoz gullari ekilgan, rayhon va boshqa chechaklar atrofga o'z atriyaotlarini anqitib yotar edilar.* (A.Qodiriy, Mehrobdan chayon). Keltirilgan gap mazmunidan ham anglashilib turibdiki, chechak so'zi gul so'zining lug'atda izohlangan ikkinchi, ya'ni sof lisoniy, umumiste'mol ma'nosi bilan ma'nodoshlik hosil qilib kelmoqda. Mazkur ma'nodoshlar orasida gul so'zi forsiy tilga oid bo'lsa, chechak asl turkiy so'z sifatida tilimiz tarkibidan joy olgan.

Chechak leksemasi "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"da quyidagicha izohlangan:

1.Chechak: Lola qon uzra bo'yolib, o't uza anbar quyub, Bor parixon chiqmag'an g'oyib chechaklardur pari. ("Xazoyin ul-maoniy", 608-bet);

2. Go'zallik, yashnaganlikning namoyon bo'lishi: Yigitlikning har chechagi axtar chechaklaridek sipehr gulbunidin ochilsa oxir subh asfar xazoniga muntahi. (Munshaot, XIII-90) ma'nosida qo'llanilgan [1].

B.Bafoyev chechak leksemasining etimologiyasi haqida ko'pgina manbalarga asoslanib, barcha turkiy tillarda faol qo'llanishini ta'kidlaydi va uning etimologiyasi haqida quyidagicha fikrlar bildirgan: "Bu so'z umumturkiy bo'lib, deyarli barcha hozirgi turkiy tillarda faol qo'llanadi. Qadimgi turkiy yozma manbalarda ham qayd etilgan: **sasak**, **sasaklik** [8]; Mahmud Koshg'ariy lug'atida **chächak**[9], yana sinxronik holatdagi yasama shakllari **chächaklandi**, **chächaklik**, **chächaklanur**, **chächaklanmak** ham beriladi. Qipchoq tili lug'atida - **chächak** (Mutallibov, 1969, 272), Alisher Navoiy asarlarida ham **chechak** ko'rinishida qayd etilgan:

Yo rab, bu ne guldurkim boshig'a chechak sanchar,
Gah egri qo'yar bo'rkini, gah belcha etak sanchar (G'S.198).

Hozirgi turkiy tillarda: turkman tilida **chechek**, uyg'ur tilida **sesän**, uyg'ur tilining Qashqar lahjasida **sechak**, Xo'tan lahjasida **chächek-chechek**, Turfan lahjasida **chachak** (Malov, 1961, 151, 171), o'zbek tilida **chechak**, tatar tilida **chächäk-chächkä**, oltoy tilida **chechek**, boshqird tilida **säskä** va turkiy tillar lug'atlarida tur. **chechak**, qoz. **chechak**, mong. **setsek** (Budagov, I, 1869, 470), **chachak-chichak** (Radlov, 111, 2, 1988) kabi ko'rinishlarda qo'llanishini qayd etgan. Bundan tashqari, bu so'z eski tojik tiliga o'tib o'zlashgan **chechak** (F.Z.T. 2, 1969, 538).

So'zning kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlar uchramaydi. Chechak so'zi yasama bo'lib, u **chach-chich-sach-chich-chäch-chech-säs** kabi bosh va **ak-ak-ek-äk-ka-ke** singari yordamchi morfemalardan yasalgan. Bosh morfemada turli tovush o'zgarishlari (**s-ch**, **a-s-i**) yuz bergan. **Chechak** so'zining etimoni haqida aniq tafsilot va ma'lumotlarga ega emasmiz. Lekin u haqda ba'zi taxminiy fikrlarni aytish mumkin. **Chechak** so'zi ham **sochiq-chochiq-sachiq** so'zi bilan bir

manbadan bo'lib, ularning yordamchi morfemalari har xildir. Qadimgi turkiy tildagi - hoshiya, shokila (MK, III, 238) so'zi ham yuqorida qayd etilgan so'zlar bilan umumiy asosga egadir. Yana qadimgi turkiy tildagi **sach - soch** (MK, I, 311) so'zi ham **sochiq, chechak** so'zlarining bosh morfemasi bilan bir xildir [8].

Biz ham B.Bafoev fikrlariga qo'shilgan holda bu so'zning etimologiyasi haqida aniq fikr ayta olmaymiz. Chunki, bu so'zning etimologiyasi bugungi kunda xiralashgan holga kelib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: 1951. С– 376.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б.421.
3. Таржумон XIV аср ёзма обидаси. – Тошкент: Фан, 1980. – Б.34.
4. Аттухфатуз закияту филолатит туркия. –Тошкент: Фан, 1968. – Б.272.
5. Боровков К. Лексика Среднеазиатского Тефсира XII-XIII в.в. – М.: Восточной литературы, 1963. – С.358.
6. Мусақулов А. Бойчечак – Наврўз гули // Соғлом авлод учун. 2003. №2.
7. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б.154.
8. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.78-79.
9. Кошғарий М. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент, Фан, 1960. – Б. 369.

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ОЛИБ БОРИЛГАН МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ТАДБИРЛАРНИНГ ЁШЛАР ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

**Махмудов У.
эркин изланувчи
(Қарши давлат университети)**

Жаҳондаги ҳар бир давлат хавфсизлиги ва ривожда ёшлар ўртасида олиб борилган маънавий тарбия муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, Ўзбекистонда мустақиллик йилларида ҳар бир таълим босқичида ушбу масалага жиддий эътибор қаратиб келинди. Таълим масканларида ёшларга таълим бериш жараёнида ўқув-тарбиявий ва маънавий тарбия ёнма-ён олиб борилди. Зеро Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “...Бугунги кунда бутун дунёда аҳолининг, биринчи навбатда, ёшларнинг онги ва қалбини эгаллаш учун кескин кураш бораётганини, диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, “оммавий маданият” каби таҳдидлар кучаяётганини ҳисобга оладиган бўлсак, фарзандларимиз тарбияси, маънавий – маърифий соҳадаги ишларимизни бир зум ҳам сусайтирмасдан, аксинча уларни янги босқичга кутаришимиз зарур”.

Ўзбекистонда ёшларни бой тарихимиз, ўтмиш меъросимиз ва қадриятларимиз билан қуроллантириш таълим муассасаларининг энг долзарб масалаларидан бирига айланди. Маънавий-маърифий тадбирларда асосий эътибор ҳар бир ўқувчи ва талаба онгига миллий қадриятларни сингдиришга қаратилди.

Жамият маънавий ҳаётини шакллантиришда таълим муассасалари асосий роль ўйнади. Умум таълим мактаблари ўқув машғулотида талабалар онгида Она Ватанга муҳаббат ва садоқат, маданий мерос ва тарихга ҳурмат руҳини шакллантиришга аҳамият берилди. Таълим муассасалари ўқувчилари ўртасида Ўзбекистон тарихини, маданий меъросни, урф-одатларни тарғиб этиш мақсадида хилма хил тадбирлар ўтказиш анъанага айланди.

Умум таълим мактабларида “�збекистон-қўшиқлар байрами”, “Гуллар байрами”, “Қушлар байрами” ҳамда “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”, “Туркистон-умумий уйимиз” иншолари кўрик-танловлари, иқтидорли болалар анжумани, мактаб ўқувчилари спортокиадаси, халқ амалий санъати кўрик танловлари мунтазам ўтказиб келинди. Ўлканинг қадимий тарихий обидалари, қадамжолари, хунармандчилигига доир кўпгина асори-атиқалар жамланган мактаб музейлари ҳам фаолият кўрсатди. Умум таълим мактаблари тажрибали ўқитувчилари томонидан “Шажарангизни биласизми?”, “Ўсмир ва қонун”, “Кимё алифбоси байрами”, “Математика оламига саёҳат” каби рукнлар остида очиқ дарслар, кечалар, турли анжуманлар ўтказиш анъанага айланди. Республика миқёсида ўтказиладиган “Маънавият ва маърифат куни” ҳамда “Мактаблар куни” тадбирларида жанубий вилоятларнинг таълим муассасаларида ҳам доимий тадбирлар ўтказилиб, унда Ўзбекистонда иқтисодий-ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётдаги янгиликлар ҳамда кейинги йилларда эришилган ютуқлар билан ўқувчилар таништириб борилди. Мактабларда ўқувчилар билан биргаликда ахлоқ-одобга, миллий урф-одатларга, қадриятларга оид суҳбатлар, кечалар, учрашувлар, тарбиявий соатлар ўтказилди.

Умумтаълим мактаблари тажрибали ўқитувчилари томонидан “Шажарангизни биласизми?”, “Ўсмир ва қонун”, “Кимё алифбоси байрами”, “Математика оламига саёҳат” каби рукнлар остида очиқ дарслар, кечалар, турли анжуманлар ўтказиш анъанага айланди. Республика миқёсида ўтказиладиган “Маънавият ва маърифат куни” ҳамда “Мактаблар куни” тадбирларида жанубий вилоятларнинг таълим муассасаларида ҳам доимий тадбирлар ўтказилиб, унда Ўзбекистонда иқтисодий-ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётдаги янгиликлар ҳамда кейинги йилларда эришилган ютуқлар билан ўқувчилар таништириб борилди. Мактабларда ўқувчилар билан биргаликда ахлоқ-одобга, миллий урф-одатларга, қадриятларга оид суҳбатлар, кечалар, учрашувлар, тарбиявий соатлар ўтказилди. Матбуот саҳифаларида ҳам мактаб ўқувчилари маънавий-маърифий тарбиясига бағишланган рунклар эълон қилиб борилди. Материалларнинг жанри турлича, мазмуни ранг-баранг бўлди. Айниқса “Навбат ўқувчига”, “Истеъдодларни излаймиз”, “Янги тартибдаги ўқув даргоҳида нима гап?”, “Машғалларимиз”, “Дилдаги гаплар” ва бошқа қатор рукнларда мақолалар эълон қилинди.

2000 йил “Соғлом авлод йили”га бағишлаб, Республика таълим муассасаларида қатор тадбирлар ўтказилди. 1 июнь–“Халқаро болаларни ҳимоя қилиш куни” муносабати билан таълим масканларида турли мавзуларда тадбирлар ташкил этилди.

Ўрта махсус таълим муассасаларида ҳар йили “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати, Адлия вазирлиги, Олий суд, Халқ таълими вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги ва Миллий телерадиокомпания билан ўзаро ҳамкорликда “Сиз қонунни биласизми?” кўрик-танлови ўтказиб келинди. Халқ таълими вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Тарих институти билан ҳамкорликда “Сиз тарихни биласизми?” кўрик танлови ўтказилди. Бундан ташқари, “Ўзбекистон қўшиқ байрами”, “Шунқорлар”, “Қувноқлар ва зукколар”, “Ёшлар гиёҳвандликка қарши”, “Биз ОИТС ва гиёҳвандликка қаршимиз” кўрик-танловлари ҳам ёшлар маънавиятини шакллантиришда муҳим омил бўлди. Ўқув юртларида «Алпомиш» достонининг 1000 йиллиги, Имом Ал-Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг юбилейлари, Абу Мансур Ал-Мотурудийнинг 1130 йиллиги, Алишер Навоийнинг 560 йиллиги ва бошқа шу каби улуғ алломаларнинг таваллуд саналари кенг нишонланди. Таълим муассасаларида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 18 февралда “Ўрта махсус касб-хунар таълими муассасалари ўқувчиларини маънавий-ахлоқий руҳда тарбиялашда халқимизнинг бой миллий, маданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган мақсадли дастури” қабул қилинди. Ушбу дастур бажарилиши доирасида ўрта махсус таълим муассасаларида

“Наврўз” умумхалқ байрами, “9-май Хотира ва қадрлаш куни”, Ўзбекистон Республикаси Мустақиллиги куни ва “1 октябрь – Ўқитувчи ва мураббийлар куни”, Конституция қабул қилинган кун ва бошқа байрамлар муносабати билан жойларда байрам тадбирлари, кўрик танловлар кенг миқёсда ташкил этилди.

“Наврўз” умумхалқ байрамига бағишлаб “Меҳр ва мурувват” жамоат фонди билан ҳамкорликда касб-хунар коллежлари ва академик лицейларда таҳсил олаётган иқтидорли ўқувчилар ўртасида “Наврўз ва қадриятлар” мавзусида кўрик-танлов ўтказиш анъанага айланди. Кўрик-танлов тўрт босқичда ўтказилиб, биринчи босқич таълим муассасаларида, иккинчи босқич туманларда ўтказилди. Учинчи босқич вилоятларда ва охириги тўртинчи босқич республика босқичи Тошкент шаҳрида ўтказилди. Масалан, 2013 йили 27-28 апрелда кўрик-танловнинг республика босқичи Тошкент педагогика коллежида, 2014 йилда 1-Тошкент педагогика коллежида бўлиб ўтди.

Талаба ёшлар онгида ватанпарварлик тўйғусини шакллантиришда турли шиорлар остида ўтказилган ёшлар фестиваллари ва байрамларининг ўзига хос ўрни бор. Бунда айниқса, 14 январь – Ватан ҳимоячилари куни, 9-май – Хотира ва қадрлаш куни тадбирлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Касб-хунар коллежи ва академик лицей ўқувчилари ўртасида ҳар йили бу байрамлар ниҳоятда кўтаринки руҳда нишонланди. 2005 йилнинг июнь ойида Тошкент шаҳридаги “Старт” (NBU) ўйингоҳида олий ўқув юртлари талабалари ва ўрта махсус таълим тизими ўқувчилари иштирокида “Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди” шиори остидаги ёшлар фестивали ўтказилди. Шу йилнинг 7 июль куни Андижон шаҳрида мазкур вилоят олий ва ўрта махсус таълим тизими талаба ва ўқувчи-ёшлари иштирокида ўтказилган “Кўзлар қароғида асранг Ватанни” деб номланган ёшлар фестивали бўлиб ўтди, унда 15 мингдан ортиқ ёшлар қатнашди.

Ўрта махсус касб-хунар таълими муассасаларида 1 октябрь – Ўқитувчи ва мураббийлар куни ҳар йили байрам қилинди. Байрам муносабати билан барча таълим муассасаларида байрам тадбирлари, учрашув ва давра суҳбатлари, меҳнат фахрийлари билан ижодий учрашувлар, турли ҳил кўрик-танловлар ўтказиш анъанага айланиб борди. Масалан, 2008 йил 1 октябрда “Туркистон” саройида ўтказилган байрам тадбирига республика ўрта таълим муассасаларидан 60 нафар энг илғор ва тажрибали педагоглар қатнашди. “Ўқитувчи ва мураббийлар куни” байрами муносабати билан Давлат мукофотлари билан тақдирланган ўқитувчи ва мураббийлар ҳақида махсус лавҳалар тайёрланди.

Хуллас, Ўзбекистонда мустақиллик йиллари таълим муассасалари фаолиятининг асосий ва муҳим йўналишларидан бири бу маънавий тарбия масаласи бўлди. Таълим масканларида маънавий тарбия ўқув тарбия ишлари билан ёнма-ён олиб борилди ва бу борада муайян ижобий натижаларга эришилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. // Т. Ўзбекистон, 2017. 17 б.

2. Эргашева Ю.А., Шаропова Н., А. Ўзбекистон жанубий вилоятларида умумтаълим мактабларидаги ислохотлар.– Қарши, 2021.– Б. 109-115.

3. ЎзР ЎМКХТМ жорий архиви. Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини бажарилиши бўйича 1998-2005 йилларда амалга оширилган ишлар тўғрисида маълумот, 16- варақ.

4. Боймуродов Ш.Т. Ўзбекистонда ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимидаги ўзгаришлар (1991-2016 йй.: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореферати.– Тошкент, 2020. – Б.72-85.

XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA O'ZBEK TASVIRIY SAN'ATIDA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Maxmudova Durdona Solijon qizi
mustaqil izlanuvchi
(Namangan davlat universiteti)

Annotatsiya. Maqolada ushbu davrda tasviriy san'atda kuzatilgan asosiy o'zgarishlar, yangi uslublar va mavzular, shuningdek, san'atkorlar tomonidan qo'llanilgan innovatsion texnikalar va metodlar batafsil yoritiladi. Tahlil natijalari O'zbekiston tasviriy san'atining milliy xususiyatlarini saqlagan holda, zamonaviy global oqimlarga qanday javob bergani va bu jarayonda qanday ijodiy izlanishlar amalga oshirilgani haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, davrning etakchi rassomlari va ularning asarlari orqali ushbu yangi yo'nalishlarning shakllanishi va rivojlanishi tavsiflanadi. Maqola, san'atshunoslik sohasida chuqurroq tushuncha hosil qilish va O'zbekiston tasviriy san'atining tarixiy jarayonlarini o'rganishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Rangtasvir, grafika, haykaltaroshlik, "Tog'da oqshom", "Gullayotgan vodiy", "Oltin ko'z" (1961), "Tog'da ko'z", "Oltin simfoniya".

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillar o'zbek san'atining dastlabki yutuq va izlanishlari portret va manzara janrida paydo bo'ldi. San'atkorlarning hayotga, odamlarga bo'lgan hurmat va e'tibori, shaxsiy kechinmalari shu janrdagi asarlarda o'z ifodasini topdi. Shu yillarda tarixiy shaxslar portretida asarlarni yaratishga e'tibor ortdi. Shu yillardan portret san'atida maxalliy rassomlar faol ijod qilib uni yangi g'oyaviy plastik mazmun bilan boyitdilar. Shunday rassomlardan biri Shamsiro'y Hasanova (1917 – 1953) 1940-yillardan boshlab tarixiy portretga murojaat qilaboshladi [1].

Monumental san'at rivojlanish bosqichiga o'tdi. Ch.Ahmarov ijodidauning ilk namunasi yaratildi. Me'morlik san'ati yutuqlari A.Bobaxonov, M.Bulatov va boshqa yetuk asarlarida namoyon bo'ldi. 50-yillar zamonaviy o'zbek san'atining yangi davrga qitish uchun dastlabki qamal toshini qo'yilish davri bo'ldi. Bu yillarda rassomlar o'z izlanishlarini nihoyasiga yetkazib yangi bosqichga qadam qo'ya boshladilar. Eng muhimi rassomlar professional jihatidan o'sib ijod samarasini his eta boshlagan bo'lsalar ikkinchi tomonda shu yillarda akademik ta'lim olib qaytgan san'atkorlarning katta guruhini kirib kelishi bo'ldi.

XX asrning 50-yillardan boshlab tog' manzararasi yetakchi o'ringa shu borada o'zining yetuk asarlarini yaratib manzarachi safatida tanildi. "Tog'da oqshom", "Gullayotgan vodiy", "Oltin ko'z" (1961), "Tog'da ko'z", "Oltin simfoniya" (1962) yil va boshqalar. Timurovning urushdan keyingi yillarida yaratgan asarlari ko'proq Samarqandga bag'ishlangan. Uning gulga o'ralgan ajoyib tabiati, shu tabiat qo'ynida sukut saqlab yotgan noyob obidalar, o'z yumushlari bilan band odamlar bu yillarda yaratgan asarlarining mazmunini tashkil etadi. Rassomning manzarachilikdagi mahorati ham o'sadi. U tabiatning turli paytdagi holatlari-bo'lutli kunlarning nam havosi, borliqni harakatga keltiradigan shamol qudrati, uyg'onib kelayotgan tabiatning o'ziga xos tomonlarini ustalik bilan ochib beradi. "Samarqand bog'lari" (1951), "Bulutli kun" (1951, Buxoro o'lkani o'rganish muzeyi). Usta rassom lirik kayfiyatni berish hayot to'g'risidagi falsafiy o'y dunyoqarashlarini lirik talqin etuvchi lirik manzara ustasiga aylanib bordi. Uning "Ulug'bek madrasasi", "Bahor" (1957), "Bibixonim maydoni oldida", "Samarqand" (1958) kabi asarlarda ko'rish mumkin [2].

XX asrning 50-yillar ikkinchi yarmi – 60-yillarning boshlarida o'zbek san'ati. Urushdan keyingi yillarda boshlangan san'atdagi jonlanish jarayoni 50-yillarning ikkinchi yarmi – 60-yillardan boshlab yangi pag'onaga ko'tarildi. Davrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda sodir bo'lgan o'zgarishlar yangi demokratik qarashlar shabadasi mustahkamlandi. Bu davrda

rangtasvir, grafika, haykaltaroshlikda plastik masalalar tez-tez ko'tarila boshladi. Me'morlikda va amaliy-bezak san'atiga yangi texnologiyalarning kirib kelishi san'atning tur va janrlarini yanada kengaytirdi, uning yangi ko'rinishlari paydo bo'ldi, yoki qayta tiklana boshlandi[3]. O'zbek san'atida akademik professional san'at rivojlandi. 50-yillarning o'rtalari – 60-yillardan san'atda kasbiy maxoratning oshishi, yaratilgan asarlarda quruq ko'chirish, balandparvozlik o'rniga sokin, kundalik xayotni to'laqonli ko'rsatish xuusiyati kuchayib bordi. Bu badiiy jarayonlarning qizg'in tus olishida 1954-yil Toshkentdagi Teatr va rassomchilik institutining Rassomlik fakulteti ochilishi ham muhim bo'ldi [1].

Shu yillarda universitet va institutlar qoshida Badiiy grafika fakultetlarini tashkil etilishi, respublika shahar va viloyatlarda tasviriy san'at o'qituvchilari tayyorlaydigan bilim yurtlarining ochilishi respublikada madaniy hayotning jonlantirib yubordi. San'at ixlosmandlarining safi kengaydi. Bu yillarda san'at tarixi va nazariyasini tadqiq etish masalasi, arxeologik ishlarni kengayishi Sanatshunoslik ilmiy tadqiqod ishlarini ham ham jonlanib tadqiqod ishlari kengaytirdi. Sanat borasida kitob va maqolalar chiqa boshladi, arxeologik ishlar natijalar berib qadimgi va o'rta asrlar san'atini o'rganish borasida samarali faoliyat boshlandi.

Monumental rangtasviring vitraj, mozayka, sgraffito turlari hayotga kirib keldi. Badiiy shisha, gobelen, farfor mayda plastika san'ati rivojlanib bordi. San'atda plastik masalalar oldinga chiqaboshladi ritorika, dekorativ dabdababozlik o'rnini chuqur lirizm bilan sugorilgan asarlar egallay boshladi. Yaratilgan siymolar tabiiy holda ortiqcha bezak va unsurlarsiz ishlatishga e'tibor ortdi. Eng muhimi impressionistik dunyoqarash, borliqqa munosabat bildirish va taasurotlariga tayanish rasmiy san'at, shu davrning xukumron uslubi sosialistik realizm taqibidan chiqishga qilingan dastlabki harakatlardan bo'ldi.

Bu xususiyatni Kashina nurga to'la asarlarida, O'.Tansiqboyev, N.Koraxon, R.Timurovlarning lirik manzaralarida, A.Abdullayevning psixologik portretlarida, rangga boy G.Ulko asarlarida ko'rish mumkin. Bu xususiyatni ayniqsa shu yillarda san'at olamiga kirib kelgan uning yangi avlodlari vakillari R.Axmedov, M.Saidov, N.Qo'ziboyev, T.Oganesov, Y.Yelizarov ijodida sezilarli bo'ldi [3].

50-yillarning ikkinchi yarmidan haykaltaroshlikdagi jonlanish va plastik yangilanish harakati sezildi. Shu yillardan boshlab bu san'atga mahalliy san'atkorlar kirib keldi. 1933 – 1935-yillar Samarqanddagi rassomlik bilim yurtida o'qigan Krinskaya Nina Konstantinovna (1917) 50-yillar oxiridan badiiy hayotda faol ishtirok eta boshladi. Tinchlik, g'alaba mavzularida birmuncha plakatnamo janrli kompozitsiyalari bilan ko'rgazmalarda ishtirok etdi. Namangandagi Chortoq dam olish zonasi uchun "Bola ko'targan vrach", "Raqqosa», "Uzumli aël" kabi kompozitsiyalarni o'rnatdi. Chinni zavodida mayda haykalchalar ishladi. Uning shu yillarda ishlagan o'zbek ayollariga mayda haykalchalari farforda bejirim bajarilgan. Xoreografiya bilim yurti binosi tashqi devori uchun ishlangan raqqosalar bo'rtma tasviri haykaltaroshning yetuk asarlaridan xisoblanadi. Unda san'atkor klassik haykaltaroshlikning yaxshi an'alarida ijod qilib plastik jihatidan tugal, harakatga boy bo'rtma tasvir namunasini yaratdi.

XX asrning 50-yillar oxiridan badiiy hayotda faol ishtirok etaboshladi Musaboyev Muxtor Nabiyeovich (1929) shu yillarda "Cho'pon", "Mirob", "Rubobcha" kabi janrli kompozitsiyalari bilan tanila boshladi. Bo'rtma tasvir (relefda) kompozitsiyalar ishladi. 60-yillarda "Mirzo Ulurbek" yodgorligi tanlovida ishtirok etib uning ikkinchi sovriniga sazovor bo'ldi (birinchi sovrin hech kimga berilmagan). Shu asar bugungi kunda Samarqandda Mirzo Ulurbek rasadxonasi oldiga o'rnatilgan.

XX asrning 60 – 80-yillar o'zbek san'ati tarixida yangi bosqich bo'lib milliy san'at xususiyatlarining yanada mustaxkamlanishi, san'atda milliy o'ziga xoslikni izlash bilan birga bu davrning muhim belgilaridan biri bu asta ijtimoiy-jamoaviy fikrlashdan individual fikrlashga, san'atda pand nasihat yo'nalishidan shaxsiy intim xis tuyg'ularni ifodalashga o'tib borilishi bilan karakterlanadi. Bu narsa o'z navbatida uslubiy rangbaranglikni oshirib tasviri va ifoda vositalarining kengayishiga olib bordi. Rassomlar fikr bayon etish uchun endilikda turli ramziy

obraz va shartli belgilardan, rang, shakl, chiziq, faktura imkoniyatlaridan to'liqroq foydalanishga intildilar [2].

O'zbek san'atida avangard san'ati belgilari ortib bordi. Bu izlanish va tajribalar 50-yillarning oxiri 60-yillarda san'at olamiga kirib kelgan, professional ta'limni Moskva, Peterburg, Toshkent oliy dargohlarida olgan ijodkorlar belgiladilar. O'z ijodini ancha ilgari boshlagan ijodkorlar ijodida ham g'oyaviy-plastik o'zgarishlar sezila boshlandi, ta'sirchanlik va o'ziga xoslikni ko'chayishida muhim o'rinni egalladi. Bu davr izlanishlari milliy va jahon madaniy merosini qayta baholash, undan davrga mos yo'nalishlarini qo'llash imkoniyatlarini qidirdilar. Antik dunyo, o'rta asr madaniyati, Uyg'onish davr san'ati an'analari rassomlarni o'ziga tortdi. Shu bilan birga XX asr san'atida sodir bo'lgan jarayonlar ham rassomlar nazaridan chekkada qolmadi. Bu yillarda vitraj, mazaika, gobelen, sgraffito san'ati rassomlarni yanada kengroq o'ziga tortdi. Me'morlikda shaharsozlik, park-bog' san'ati, hiëbon va favvoralar yaratish san'ati rivoj topdi. Shahar qurilishi va me'morlikning rivojlanishi o'z navbatida san'at sintezi masalalarida ham ijobiy o'zgarishlarga olib keldi. Qurilgan me'moriy majmualarda rassomlar, haykaltaroshlar, xalq ustalari hamkorligida san'atning ajoib sintezini yaratdilar. Shahar va qishloqlarga asfalt yo'llar yotqazildi, birinchi bor O'rta Osiyo mintaqasida metro harakati Toshkent shahrida yo'lga qo'yildi, yer osti yo'llarida poyezdlar qatnay boshladi, Toshkent teleminorasi qad ko'tardi, shahardan tashqarida dam olish zonalari, sanatoriya va bolalar oramgohlari tashkil etilib u yerlarda zamonaviy me'morlik majmualari yuzaga keldi. Bu ijobiy yutuqlar bilan birga bu yillarda san'atning mafkuralanishi va siësatlashuvi ham ortib borganini e'tirof etish kerak. San'atning siyosatlashuvi uning spetsifik tomonini susayishiga sabab bo'la boshladi [1].

XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda tasviriy san'at sohasida katta o'zgarishlar kuzatildi. Bu davrda san'atkorlar milliy an'analari va zamonaviy global oqimlarni birlashtirishga intildilar. Yangi texnikalar va uslublar qo'llanilib, tasviriy san'atning turli yo'nalishlari—realizm, abstraktsionizm va simvolizm kabi—rivojlandi. O'zbek rassomlari o'z asarlarida milliy madaniyatning boy ranglarini va tematik xilma-xilligini aks ettirishga muvaffaq bo'lishdi. Bu davrda san'atning ijtimoiy va madaniy roli ham oshib, tasviriy san'at nafaqat estetik, balki ma'naviy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etdi. Shu bilan birga, XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston tasviriy san'ati xalqaro maydonda ham tan olinishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullayev N. O'zbekiston san'ati tarixi. – T., 2007. – B.185.
2. Abdullayev N.U. Peyzajnaya jivopis O'zbekistana. G.A.Pugachenkova, L.I.Rempel, Istoriya iskusstv O'zbekistana s drevneyshix vremen do seredini. – Iskusstvo Sovetskogo O'zbekistana. – M., 1976
3. Ziganshina N. Knijnoye iskusstvo O'zbekistana. – M., 1965

O'ZBEKISTONDA PARAOLIMPIYA SPORT TURLARINING RIVOJLANISHI VA XALQARO MUSOBAQALARDA ERISHILGAN NATIJALAR

Normo'minov Aziz
tayanch doktorant
(Qarshi davlat universiteti)

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ommaviy sport turlarini targ'ib qilish, aholini jismoniy salomatligini yaxshilash maqsadida ko'plab amaliy tadbirlar amalga oshirildi. Shuningdek, aholining imkoniyati cheklangan qismi orasida ham sportni targ'ib qilish ishlari olib borildi. Buning natijasida turli yosh toifasidagi jamoalar mintaqaviy va xalqaro musobaqalarda sovrinli o'rinnlarni egallab borishdi.

2012 yil 18 oktabr O'zbekiston maxsus olimpiadasi, O'zbekiston maxsus paralimpiya assotsiatsi bilan hamkorlikda Yakkasaroy tumani Qushbegi maxallasidagi 38-BO'SMda 14 yoshgacha bo'lgan imkoniyati cheklangan bolalar o'rtasida Gimnastika barcha uchun sport musobaqasi o'tkazildi.

2013-2014 yillarda jismoniy tarbiya va sport sohasi, xususan, olimpiya sport turlari faoliyati tahliliy ko'rib chiqilsa, yuqori natijalarga erishilganligiga guvoh bo'lamiz. II ParaOsiyo o'yinlari – 2014 22 ta oltin, 5 ta kumush, va 4 ta bronza medali bilan qaytdi.

2014 yil Janubiy Koreyaning Inchxon shahrida bo'lib o'tgan II Paraosiyo o'yinlarida O'zbekiston terma jamoasi tarkibida ishtirok etgan 27 nafar sportchi 22 ta oltin, 5 ta kumush va 4 ta bronza medalga sazovor bo'lib, umumjamoa hisobida 41 davlat orasida faxrli 5-o'rinni, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida esa 1-o'rinni egalladi. Shu bilan birga mamlakatimiz sportchilari Paraosiyo o'yinlarida 12 marotaba Osiyo rekordini yangilashga ham muvaffaq bo'ldi.

"O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan sportchi" faxriy unvoni bilan taqdirlangan Mirzayorova Asila sportning yengil atletika turi bilan shug'ullanib, viloyat, respublika va xalqaro musobaqalarda ishtirok eta boshladi. 2016 yilda BAA da yoshlar o'rtasida bo'lib o'tgan musobaqada ishtirok etdi va 3 ta oltin medalni qo'lga kiritdi. 2017 yilda Indoneziyaning Jakarta shahrida bo'lib o'tgan xalqaro musobaqada bronza medali sohibasi bo'ldi. 2019 yilda BAA ning Dubay shahrida kattalar o'rtasida bo'lib o'tgan musobaqada Paralimpiya yo'llanmasini qo'lga kiritdi. Tokio shahrida bo'lib o'tgan Paralimpiya o'yinlarida 2-o'rinni egallab kumush medal sohibasiga aylandi.

2018 yil Toshkent shahridagi suv sport turlariga ixtisoslashtirilgan bolalar-o'smirlar sport maktabi uchun muvaffaqiyatli kechgan yil bo'ldi. Tarbiyalanuvchilar xalqaro miqyosda o'tkazilgan musobaqalarda 17 ta oltin, 7 ta kumush, 13 ta bronza jami 37 ta medallarni qo'lga kiritdi. Mamlakatimizning ichki chempionatlarida 774 ta medallarga ega chiqishdi. Bularning 281 tasi oltin, 247 tasi kumush va 246 tasi bronza medallaridan iborat bo'ldi. Sport maktabida paralimpiya sporti ham jadallik bilan ommalashib boryapti. Xususan, 2018 yil 14-27 may kunlari Seget shahrida (Vengriya) o'tgan jahon chempionatida Shahnoza Mirzayeva oltin medalni qo'lga kiritishgan.

2019 yili Toshkent viloyatida velosportning shosse yo'nalishi bo'yicha Osiyo chempionati bo'lib o'tdi. Chempionatda terma jamoamiz a'zolari muvaffaqiyatli ishtirok etdi. O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi, Milliy olimpiya qo'mitasi, Xalqaro velosipedchilar ittifoqi (UCI), Osiyo velosport konfederatsiyasi (ASS) hamda mamlakatimiz velosport federatsiyasi tomonidan tashkil etilgan ushbu musobaqada o'smirlar, kattalar va paralimpiyachilar o'zaro raqobatlashmoqda. Unda Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Hindiston, Vyetnam, Gonkong, Malayziya, Filippin, Tailand, Mo'g'uliston, BAA, Iordaniya, Eron, Saudiya Arabistoni, Yaman va Livan kabi 40 ga yaqin mamlakatdan kelgan 500 nafardan ortiq velopoygachi ishtirok etdi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Osiyo chempionatida erkaklar va ayollar 2020 yilda Tokioda bo'ladigan navbatdagi yozgi Olimpiya o'yinlari yo'llanmalari uchun ham o'zaro raqobatlashdi. Ayollar o'rtasida 23 yoshgacha bo'lgan sportchilar toifasida hamyurtimiz Renata Baymetova bronza medalini qo'lga kiritdi. 20 yoshgacha bo'lgan qizlar o'rtasida sprint poygasi o'tkazilib, unda startga chiqqan hamyurtimiz Yanina Kuskova 2-o'rinni egalladi.

2021 yilning 28 noyabr kuni O'zbekiston sport delegatsiyasi yoshlar o'rtasidagi Paraosiyo o'yinlarida ishtirok etish uchun Bahraynga jo'nab ketdi. Joriy yilning 2-6 dekabr kunlari Bahraynda yoshlar o'rtasida VI Para Osiyo o'yinlari bo'lib o'tadi. Ushbu yirik musobaqada o'zbekistonlik sportchilar para yengil atletika, para suzish, para taekvondo va para pauerlifting sport turlari bo'yicha bahslarga kirishdi.

2025 yilda yoshlar o'rtasidagi Osiyo va Paraosiyo o'yinlari Toshkentda o'tkaziladi. Shu tariqa O'zbekiston bir vaqtning o'zida yoshlar o'rtasida ikkita qit'a o'yinlari mezbonligini qabul qiluvchi ilk mamlakat sifatida qayd etiladi. 2021 yilning 27 noyabr – 6 dekabr kunlari Gruziya

poytaxti Tbilisi shahrida para pauerlifting bo'yicha o'smirlar va kattalar o'rtasida Jahon chempionati bo'lib o'tdi. Unda Tolmas Orazimbetov murabbiyligidagi 11 nafar sportchi O'zbekiston nomidan ishtirok etdi.

Italiyada para yengil atletika bo'yicha "Italian Open 2022" xalqaro Gran-pri turniri bo'lib o'tdi. Dunyoning 30 dan ziyod davlatidan matonat sohiblari qatanshayotgan musobaqada mamlakatimiz para yengil atletikachilari ham sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritdi. Xalqaro turnirning T13 klassida 400 metr masofaga yugurish bahslarida hamyurtimiz Doniyor Ahmedov kumush hamda T13 klassida 100 metr masofada oltin medalga sazovor bo'ldi. Shuningdek, 400 metr masofaga yugurishda Izzat Turg'unov ham oltin medalga ega chiqdi.

Bundan tashqari, T36 klassida 400 metr masofaga yugurishda yana bir sportchimiz Jamoliddin Akobirov 3-o'rindan joy oldi. E'tiborlisi, uzunlikka sakrash bahslarining T36 klassida 5 m 61 sm natija bilan oltin medalga musharraf bo'lgan Izzat Turg'unov Osiyo rekordini yangiladi.

Bundan tashqari, ayolllar o'rtasida T11 klassida 100 metr masofaga yugurishda hamyurtimiz Asila Mirzayorova 3-o'ringa ega chiqdi. O'zbekistonlik para sportchilar 4 ta oltin, 1 ta kumush va 3 ta bronza medalini qo'lga kiritgan holda kuchli jamoalar safidan joy oldi.

2023 yil 6 mart sanasida poytaxtimizdagi INNO o'quv va ishlab chiqarish texnoparkida 8 mart – Xalqaro xotin-qizlar kuni munosabati O'zbekiston Respublikasi Yoshlar siyosati va sport vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi huzuridagi Oila va xotin-qizlar qo'mitasi, O'zbekiston Milliy paralimpiya qo'mitasi hamda Birlashgan Millatlar tashkiloti Taraqqiyot dasturining O'zbekistondagi doimiy vakolatxonasi hamkorligida nogironligi bo'lgan xotin-qizlar o'rtasida "Xotin-qizlar kubogi" ommaviy sport musobaqasi tashkil etildi.

Ushbu musobaqada mamlakatimizning barcha hududlaridan 70 nafardan ortiq nogironligi bo'lgan xotin-qizlar para stol tennisi, para kibersport va para shaxmat sport turlari bo'yicha g'oliblik uchun bahs olib bordi.

Musobaqaning tantanali taqdirlash marosimida Yoshlar siyosati va sport vaziri o'rinbosari D.Raximova, Oila va xotin-qizlar qo'mitasi raisi O. Parpiboyeva, Osiyo Paralimpiya qo'mitasi vitse-prezidenti – O'zbekiston Milliy paralimpiya qo'mitasi raisi M.Tashxodjayev hamda BMT Taraqqiyot dasturining O'zbekistondagi doimiy vakili M.Dimovska ishtirok etdi. G'olib va sovrindorlar qimmatbaho esdalik sovg'alari, medal, diplom hamda maxsus kubok bilan taqdirlanishdi.

2023 yilning mart oyida Para dzyudo bo'yicha Aleksandriya shahrida bo'lib o'tgan xalqaro Gran-prining ikkinchi kunida 3 nafar hamyurtimiz shoxsupaga ko'tarildi.

Jumladan, ayollar o'rtasida J1 klassida – 57 kg vazn toifasida Hosiyat Poziljonova bronza medali uchun kechgan kurashda AQShlik Liana Mutiaga qarshi tatamiga chiqdi va g'oliblikni qo'lga kiritdi.

Yana bir ayol para dzyudochimiz Feruza Ergasheva J1 klassida +70 kg vazn toifasida bronza medaliga sazovor bo'ldi.

Shuningdek, erkaklar o'rtasida J2 klassida +90 kg vazn toifasida Aloviddin Jo'raqulov finalda gruziyalik Zviat Gogotchuriga qarshi tatamiga chiqdi. Afsuski, hamyurtimiz oltin medal uchun kechgan bahsda imkoniyatni boy berdi va kumush medalni qo'lga kiritdi.

Shu tariqa sayyoramizning 30 dan ortiq davlatidan mahoratli polvonlar ishtirok etgan nufuzli musobaqada terma jamoamiz 2 ta oltin, 2 ta kumush va 2 ta bronza, jami 6 ta medal bilan umumjamoahisobida 4-o'rinni egalladi.

Xullas, mustaqillik davrida yoshlar o'rtasida jismoniy tarbiya va ommaviy sport turlarining targ'ib qilinishi natijasida sog'lom avlodni tarbiyalash imkoniyati yaratildi. Imkoniyatlari cheklangan bo'lishiga qaramasda para sportchilar ham turli musobaqalarda munosib ishtirok etishdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Muratkin V. Mahoratli sportchilar maskani. – Jismoniy tarbiya va sport, 2019 yil 3-son. – B.10 – 11.
2. Olimp sari. – T., 2017. – B.80 –82.
3. Zamonaviy ta'lim / Sovremennoye obrazovaniye. 2016. – № 6-son. – B. 63-70.
4. Haydarov S.G'urur bag'ishlayotgan muvaffaqiyatlar // Jismoniy tarbiya va sport, 2019 yil 5-son. – B.11.
5. https://uza.uz/uz/posts/matonatli-sportchilarimiz-italiya-turnirida-etakchilar-safida_370348?q=%2Fposts%2Fmatonatli-sportchilarimiz-italiya-turnirida-etakchilar-safida_370348
6. <https://t.me/Paralympicuz>

JADIDLAR G'OYALARI VA YANGI O'ZBEKISTON STRATEGIYASI HAMOHANGLIGI

Xasanov Rustam
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston tarixining bir qismiga aylangan jadidchilik, ushbu harakat namoyandalari, jadidlar tomonidan amal-ga oshirilgan ibratli ishlar, milliy uyg'onish davri va ushbu g'oyalarning bugungi kundagi ahamiyati haqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, ma'rifat, Gaspirinskiy, Behbudiy, yangi usul maktablari, mustaqillik, Turkiston muxtoriyati, renessans.

Hech shubhasiz bu buyuk tarixni o'rganish biz uchun ham farz ham qarzdir. Zero, Prezidentimiz so'zi bilan aytganda “ Har bir millat har bir xalq o'z nasl nasabini kelajak avlodini asrab avaylab uning qadrini bilsa unday mil-latning, unday davlatning kelajagi buyuk bo'lishi muqarrar. Tarix xalq ma'naviyatining asosidir.”

“Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir...” Bugunga kelib, Yangi O'zbekistonda ana shu tamoyilga qat'iy amal qilinyapti. Ayniqsa, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning Respublika Ma'naviyat va ma'rifat Kengashining kengaytirilgan yig'ilishidagi nutqi ayrimlar o'ylaganidek yuqoridagi tamoyilning mavsumiy emasligiga qat'iy ishora bo'ldi. Ma'naviyat haqida gap borganida millat yetakchisining “Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi” asarida qayd etilgan ushbu mulo-hazalari yodga tushadi: “Bugungi shiddatli, murakkab zamon shuni ko'rsatmoqdaki, bu borada faqat ta'lim-tarbiya tizimining o'zi mavjud ma'naviy tahdidlarga qarshi tura olmaydi .

Jadidchilik yoki jadidizm (arabcha: — yangi) — XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat . Jadidchilik dastlab, XIX asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. XIX asrning 90-yillaridan O'rta Osi-yoda tarqaldi.

Jadidchilik avval madaniyat sohasidagi harakat sifatida faoliyat yuritgan. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillar-ni rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, fan yutuqlaridan foydalanish hamda ayollar va erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan. Keyinchalik jadidchi-lar panturkizm g'oyalarini targ'ib qilishgan .

Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari — hunarmand,dehqon,savdogar, mulkdor,ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilardastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qolo-qlikdan uyg'otish — siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitdaTurkiston mint-aqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi.

Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Is-moilbek Gasprinskiy rahbarligida grimtatarlar o'rtasida vujudga keldi. Jadid-chilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyin-chalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan or-qada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Un-ing shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli rav-ishda to'rtga bo'lish mumkin .

Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining za-monaviy bilimdon mutaxassisleri, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va o'z vatanlarini mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda ku-rashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablaritar-mog'ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish; turli ma'rifiy jamiyatlar va teatrtruppalarituzish; gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demo-kratik davlat qurish.

1999-yil 16-18-sentabrda Toshkentda „Markaziy Osiyo 20-asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (Jadidchilik, Muxtoriyatchilik, Istiqlolchilik)“ mavzuida xalqaro konferensiya o'tkazilib, un-da AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan kelgan nufuzli olimlar jadidchilik va istiqlo-l-chilik harakatlari to'g'risida jahon ilm-fanida to'plangan so'nggi xulosalar yu-zasidan o'zbekistonlik hamkasblari bilan o'zaro fikr almashdilar. Jadidchilik harakati jahonshumul ahamiyatga molik hodisa ekanligi e'tirof qilindi. Konfer-ensiyada ushbu muammoni tadqiq qiluvchi xalqaro ilmiy kengash tuzildi .

Prezident Ma'naviyat va ma'rifat kengashi yig'ilishida O'zbekiston mafkuraviy sohada raqobatga tayyormi, degan savolni berdi. Uning aytishicha, mamlakat madaniy diplomatiyani kuchaytiradi. Shuningdek, o'zbek xalqi jadidlar ko'rsatgan yo'ldan og'ishmay borishi kerakligi ta'kidlandi.

“Ma'rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo'lib xiz-mat qilishi tabiiy”, — dedi Shavkat Mirziyoyev.

“Bu kimgadir yoqadimi yoki yo'qmi, xalqimiz jadid bobolarimiz ko'rsatib bergan yo'ldan og'ishmay borishi kerak. Chunki ularning g'oya va dasturlari yangi O'zbekistonni barpo etish strategiyasi bilan har tomonlama uyg'un va hamohangdir”, — dedi u .

Mushtarak tariximizning yorqin sahifalarini tashkil etadigan ma'rifatparvar ajdodlarimizning ibratli faoliyatini, ularning o'z qimmatini va ahamiyatini hamon yo'qotmasdan kelayotgan boy merosini hamkor davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar vakillari, taniqli xorijiy olimlar bilan birgalikda teran tadqiq va targ'ib etish bizning ustuvor vazifamizdir .

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov, Qahramon (2000-2005). "Jadidchilik". O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

2. "Jadidizm". Ensiklopedik lug'at. 1. Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. 1988. p. 271.

3. <https://mt.uz/press/news/139>

4. <https://oliymahad.uz/36485>

5. <https://yuz.uz/uz/news/jadidlar-milliy-ozlik-istiqlol-va-davlatchilik-goyalari-mavzusidagi-xalqaro-konferentsiya-ishtirokchilariga>

6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Jadidchilik>

7. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/12/22/jadids/>

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QUVCHILAR O'QUV-BILUV FAOLLIGINI OSHIRISH METODIKASI

Usarova Marg'uba Nazar qizi
tayanch doktorant
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya: ushbu maqolada Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilar o'quv-biluv faolligini oshirish metodikasi joriy holati yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: metod, tarbiya, faollik, o'quvchilar o'quv-biluv faolligi, ona tili va o'qish savodxonligi, usul.

Kirish. Dunyo ta'lim tizimida o'quvchilar o'quv faoliyatini aktivlashtirish doimo dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar faolligini oshirish to'laligicha yoki muayyan fan doirasida, modulli ta'lim dasturi mazmuniga muvofiq o'qituvchilar faoliyatini rejalashtirish va kasbiy faoliyat elementlarini ta'lim oluvchilar tomonidan ketma-ket o'zlashtirishga yo'naltirib boriladi.

Boshlang'ich sinfda o'quvchining o'quv faoliyatida mustaqillik va tashabbuskorlik mas'uliyatiga erishishida o'z faoliyatini nazorat qilishi, tug'iladigan qiyinchiliklarni aniqlash va bartaraf etish alohida ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi ta'lim jarayoni sub'ekti sifatida faol harakat qiladi va ijodkorlikni namoyon eta boshlaydi [1].

Metodologiya va Natijalar. Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limini nutqdan tilga qarab borish yo'li bilan tashkil etish o'quv-tarbiya muhitida o'quvchilar ongliligi, mustaqilligi va faolligini ta'minlaydi [2]. "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida til o'qitishning o'rganuvchiga asoslangan yondashuvlar turkumidan foydalaniladi. Bu yondashuv tilning real hayotiy vaziyatlarda qo'llanishi va ana shu vaziyatlarda o'rganuvchi sezadigan ehtiyojlarni qondirishga asoslanadi. Bunda oldindan tanlab olingan bo'lishsizlikni ifodalash, bog'lovchilarni qo'llash kabi grammatik qurilmalar va kechirim so'rash, manzilni tushuntirish, rozilik yoki norozilikni ifodalash kabi muloqot birliklarini mazmunga asoslangan topshiriqlar orqali o'rgatishga harakat qilinadi. Ushbu darslik o'quvchilarni turli hayotiy vaziyatlarda grammatik jihatdan to'g'ri va kommunikativ jihatdan erkin so'zlay oladigan darajaga olib chiqishni maqsad qilib qo'ygan.

O'quvchining qo'llashdagi real ehtiyoji (ijtimoiy muloqot, akademik ta'lim) hisobga olingan va zaruriy lingvistik qurilmalar turli nutqiy vaziyatlarda berilgan. Insonning til malakasi og'zaki nutqni tushuntirish, yozma nutqni tushuntirish, fikrni og'zaki va yozma ifodalash orqali shakllanishi ilmiy isbotlangan. Ana shundan kelib chiqib, ushbu darslikni yaratishda grammatik bilim alohida emas, nutqiy vaziyat ichida berilishi haqidagi qarash asos qilib olingan.

Bunda ona tili o'qitishga kommunikativ yondashuvdan samarali foydalanilgan. Kommunikativ yondashuvning mohiyati real vaziyatda nutqni tushunish va o'z nutqini to'g'ri ifodalashga o'rgatishdir.

Til ko'nikma va malakalarini insonning farovon yashashini ta'minlashga xizmat qiladigan boshqa ko'nikmalardan ayri tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ham ularni rivojlantirishda inson hayotida uchraydigan vaziyatlardan foydalanish muhim. Bu, birinchidan, o'quvchida dars jarayoniga nisbatan qiziqish va rag'batni kuchaytiradi; ikkinchidan, foydalanilgan nutq vaziyatning ichida bo'lgani uchun insonning xotirasida yaxshiroq saqlanib qoladi. Ayni ana shu nutq esa o'zida har doim qandaydir grammatik bilimni ham tashiydi.

Avval grammatik qoidani berib, keyin mashq bajarish usuli uzoq yillardan beri ona tili o'qitishda qo'llanilib kelgan. Uning asosiy kamchiligi amaliyotga yetarli darajada bog'lanmaganidir. Mazkur usulga mavzuni o'qigan bola nazariy jihatdan shunday ekanini biladi, ya'ni gapdagi egani, uning qoidasini aytib bera oladi, ammo shu qoida qayerda, qaysi vaziyatlarda

qo'llanishi haqida tasavvurga ega bo'lmaydi. Kommunikativ yondashuvda esa tilning muloqot vositasi sifatidagi vazifasi birinchi o'ringa qoyiladi. Ma'lum vaziyatda qanday gapirish to'g'ri bo'ladi, ya'ni qanday ifoda yordamida fikrni bexato yetkazish mumkin – shu masalani hal qilish orqali til qonuniyatlari tushuntiriladi. O'rganuvchiga ana shu bexato shakl asosida tilga oid qanday qoida borligi shu qoidaning bir necha xil vaziyatda aks etishi orqali tushuntiriladi. Ya'ni bir qoidani o'zlashtiradigan turli vaziyatlar o'quvchi ko'z oldiga olib kelinadi.

Ta'lim jarayoni murakkab va ziddiyatli jarayon bo'lib, u o'quvchi hamda o'qituvchining o'zaro hamkorligidan tashkil topgan. Uzoq yillar pedagogikamizda, shu jumladan o'qituvchilarimiz faoliyatida o'qituvchiga faol ishlovchi, o'quvchiga esa tinglovchi sifatida qaraldi. "O'qituvchi + o'quvchi" munosabatlarining bu asosda qurilishi ko'p hollarda o'quvchidagi faollikni bo'g'ib, uni muayyan andozaga qarabharakat qilishga, faqat o'qituvchi aytganlarini yoki kitobda yozilganlarni takrorlashga majbur etdi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining asosiy faoliyat turi o'qish bo'lishiga qaramay, bir faoliyatdan to'la ikkinchisiga o'tish bolada qiyinchilik tug'diradi. Shu sababli, dars jarayonida turli ta'limiy o'yinlar qo'llangan - holda darslar tashkil etiladi.[3]

MUHOKAMA VA XULOSA

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini faollashtirishda o'zbek xalqining milliy-ma'naviy merosidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlaridan kelib chiqib, milliy-ma'naviy merosni o'rgatishda tushunchali tahlilda o'rganiladigan mavzu hajmi belgilanadi, didaktik maqsadi va vazifalar aniqlanadi, o'quvchi o'zlashtirishi zarur bo'lgan asosiy masalalar va axborot xarakteridagi materiallar aniqlanadi, shakllantirilishi lozim bo'lgan milliy-ma'naviy merosning asosiy qirralari belgilab olinadi, jamoa yoki yakka holda mustaqil o'rganish, tahlil etish uchun zarur bo'lgan badiiy-estetik, ashyoviy yoki intellektual meros ajratiladi, o'quvchi ongiga singdirilishi lozim bo'lgan yangi materialni fanlararo, mavzulararo aloqasi aniqlanadi. Tushunchali tahlil odatda, an'anaviy darslarda keng qo'llaniladi va bunda o'qituvchi faollik ko'rsatadi [4].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida faollik ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon mazmuni – shaxsning murakkab integrativ sifati bo'lib, u o'quvchining o'z mohiyati, subyektivligi, o'zini-o'zi namoyon qilish qobiliyatini ifodalaydi, bu esa boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar faollik materiallari asosida faoliyatning ijodiy shakllarida potensial imkoniyatlarni (kognitiv, kreativ, tashkiliy-faoliyatli) amalga oshirish va intellektual rivojlanish bilan bog'liqdir.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilar faollik ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni tadqiqot ishimizda o'quvchilarga shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida o'rganilib, u o'quvchilarga boshlang'ich ta'lim jarayonida faollik asosida uning shaxsiy imkoniyatini amalga oshirishning shaxsiy yo'nalishini ifodalovchi individual-ta'limiy yo'nalish tanlovini mustaqil belgilashlariga imkon beradi.

Ta'limning o'quv predmetigacha bo'lgan mazmunini tahlil qilar ekanmiz, boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning faollikka asoslangan yondashuvi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nazariyasi bilan uyg'unlashtirilishi lozim. Bilimlarni ta'lim o'quv predmetigacha bo'lgan mazmunidagi asosiy qism sifatida talqin etish shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarda uning asosiy shaxsiy vazifalarini aniqlashni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Shabbazova D.R. "Boshlang'ich sinf o'quvchilari savodxonligini oshirish jarayonida shaxsiy qadriyatli yondashuvni takomillashtirish metodikasi ", dissertatsiya
2. Isroilova R.S."Boshlang'ich sinf ona tili darslarini loyihalash jarayonida o'quvchilarni faollashtirish texnologiyasi", dissertatsiya
3. G'affarova Sh.M. "Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar faolligini oshirishda didaktik o'yinlardan foydalanish "

4. Raxmonova Sh.S. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarini faollashtirishda o'zbek milliy-ma'naviy merosidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari". dissertatsiya
5. Qosimova K. va boshqalar. "Ona tili o'qitish metodikasi" Toshkent-2009.
6. www.ziyounet.uz dissertatsiya

VOYAGA YETMAGANLAR HULQ-ATVORIDA PAYDO BO'LADIGAN PSIXOLOGIK O'ZGARISHLARNI OLDINI OLIISH STRATEGIYALARI

Sadatova Nodira Musurmonovna
tadqiqotchi
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya. Maqolada voyaga yetmaganlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillar va tarbiyasi og'ir bolalar va o'smirlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy tadbirlar ilmiy tomondan tahlil qilingan. Xususan, ijtimoiy muhitning o'ziga xos jihatlari, ya'ni sog'lom va nosog'lomligi, individning fe'l-atvori, xarakter xususiyatlari, ijtimoiy meyorlar va shaxs o'rtasidagi ziddiyatlar hamda ularning zo'rayib borishi, voyaga yetmaganlarga xos bo'lgan impulsivlik xususiyatlari, affektga moyillik va uning oldini olishga qo'yiladigan psixologik talablar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: xulq og'ishi, deviant xulq, tarbiyaviy jarayon, yoshlar tarbiyasi, tarbiyadagi nuqsonlar, tarbiyalanganlik darajasi, tarbiya buzilishi, tajovvuzkorlik, oila viy munosabatlardagi nosog'lomlik, ma'naviy-ma'rifiy sust rivojlanganlik, g'ayriqonuniy xatti-harakatlar.

O'smirlar xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlar, tarbiyadagi nuqsonlar va xulq og'ishining ijtimoiy-psixologik omillari hamda sabablarini har tomonlama o'rganish zaruriyati azaliy muamolardan bo'lib kelgan. Tarbiyadagi nuqsonlar va xulq og'ishining sabablarini o'rganish ushbu hodisaning kelib chiqish mexanizmlari va shart-sharoitlari to'g'risida yanada to'laroq ma'lumot olish imkoniyatini beradi.

Voyaga yetmaganlardagi xulq og'ishining kelib chiqish sabablarini aniqlash, eng avvalo, u yuzaga kelishida ishtirok etgan ijtimoiy muhit xususiyatlarini o'rganib chiqishni taqozo qiladi. Sababi xulq og'ishini umumiy ko'rinishda oladigan bo'lsak, u biror bir shaxsga xos bo'lgan subyektiv xulq-atvor natijasimas, balki subyektiv va obyektiv jarayonlar, shart-sharoitlar, munosabatlar natijasida yuzaga kelishi aniq. Demak bu borada ijtimoiy jarayonlarning individual xatti-harakatlarga ta'siri masalasiga chuqurroq oydinlik kiritish zarur bo'ladi.

Tadqiqotlarga ko'ra, shaxs xulq-atvoridagi buzilish ijtimoiy muhitning o'ziga xos jihatlari, xarakter xususiyatlari, individning fe'l-atvori, shaxs o'rtasidagi ziddiyatlar, ijtimoiy meyorlar hamda ularning kuchayib borishi kabilarga bog'liq bo'ladi. Shunday ekan, dunyoqarash, ya'ni qadriyatlar oriyentatsiyasi, ijtimoiylashuvi va individual hissiyotlarining ijobiy tarzda shakllanishi va namoyon bo'lishi kishini jamiyat va insoniyat uchun foyda keltiradigan xatti-harakatlarga undaydi. Shuni e'tiborga olish lozimki, har doim ham tashqi muhit yoki ijtimoiy voqea-hodisalar, xulq og'ishining kelib chiqishi uchun yagona asos bo'lolmaydi. Qachonki, ijtimoiy voqea-hodisalar va individ o'rtasida ziddiyatlar yuzaga kelsa, ijtimoiy muhitda xulq og'ishining kelib chiqishi uchun yetarli sharoit mavjud bo'lsa, jamiyatda hukm surayotgan ijtimoiy meyorlar individ tomonidan qabul qilinmasa, xulq og'ishi kelib chiqishi mumkin. Shaxsning ijtimoiy voqelikdagi hayot sharoiti, turmush tarzi, tarbiyalanganlik va muayyan vaziyatlar taqozosiga ko'ra xulq og'ishining kelib chiqishi uchun zaruriy shart-sharoit mavjud bo'ladi. Har qanday turmush tarzida hayot kechirib kelayotgan inson ham ma'lum ijtimoiy-psixologik sabablar tufayli ziddiyatli yoki bo'lmasa xulq-atvorning og'ishiga olib keladigan vaziyatlar qurboni bo'lishi mumkin. Voyaga yetmagan shaxslar o'ziga xos turmush tarzi va

o'zgacha tarbiya muhitida kamol topgan, turli hayotiy vaziyatlarda ijtimoiy muhit shart-sharoitlaridan kelib chiqib, xarakter xususiyatlari asosida qarama-qarshiliklarga duch keladi va uni yengib o'tishga harakat qiladi. Insonning turli vaziyatlarga nisbatan qarorlar qabul qilishi, uning dunyoqarashi, qadriyatlar oriyentatsiyasi va onglilik darajasi asosida noqonuniy xatti harakatlarga yetaklovchi yoki muayyan hayotiy vaziyatlarni yumshatishga qaratilgan to'g'ri yoki ijobiy qaror qabul qilinishini belgilaydi. Demak voyaga yetmaganlarning ijtimoiy hayotda turli murakkab vaziyatlarga duch kelishi va undan oqilona yo'l bilan chiqib ketishi uning ma'naviy olami, aqliy salohiyati, tarbiyalanganlik darajasi va bir qator ijobiy shaxsiy xususiyatlari hamda fazilatlariga bevosita bog'liq bo'ladi.

Oiladagi nosog'lom muhit ham tarbiyadagi og'ishlarga, jinoyatchilikka hamda unga moyillikka olib kelishi sir emas. Ayrim oilalarda bola uchun zaruriy imkoniyatlarning mavjud emasligi, ota-onaning farzand bilan do'stona aloqalar o'rnatmagani, noto'liq oilalar yoki oilaviy nizolar sabab ham ota-onasining e'tiborini tortish maqsadida turli, hatto og'ir jinoyatlar sodir etganliklari kuzatilgan. Bugun insonlar bir muncha agressiyaga moyilligi, qiziqqonligi, qanoat, sabr tushunchalarining tub mohiyatini anglab yetmaganligi va albatta bajarayotgan har bir vazifasining jinoyatmi u yoki sho'xlik albatta jazo muqarraligini anglab yetishmog'i lozim.

O'smirning o'zi istagan xatti-harakatlarni amalga oshirishining asosiy sabablaridan biri bu – ota-onaning tarbiyaviy ta'sir darajasi pasayishidir. Natijada nazoratsiz qolgan o'smirda asta-sekinlik bilan xulq-atvor o'zgarishi kelib chiqadi. Oilada tez-tez bo'lib turadigan janjallar, ota-onalarning kelishmovchiliklari, o'smirlarning jismoniy jazolanishi tabiiy ravishda ular xulqida o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bunday muhitda tarbiyalangan bolalar va voyaga yetmaganlarda badjahllik, xulqida qo'zg'aluvchanlik, o'zini tuta olmaslik, asabiylik, boridan qanoatlanmaslik, qo'rquv, ishonchning yo'qolishi, dushmanlik, yolg'izlikni xush ko'rish, beg'amlik kabi xususiyatlar ko'zga tashlanadi. Bu sifatlarning har biri bolaning kelajakda kim bo'lishini hamda irodaviy sifatlarining shakllanishiga va aqliy taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Narkotik inson bosh miyasiga ta'sir ko'rsatib, butun organizm va asab tizimlari faoliyatini hamda shaxsning o'z-o'zini anglash darajasini susaytiradi. Sarxushlik holati kishida odobsizlik, andishasizlik, qo'pollik va yengil-yelpi fikr yurituvchanlikni keltirib chiqaradi hamda diqqat, tafakkur, xotira jarayonlarini susaytirib, instinktiv xulq-atvor sifatlarining yorqin ifodalanishiga olib keladi. Inson sarxushlikda o'z xatti-harakatlarini idora qila olmay qolishi natijasida muammoli vaziyatlarda noto'g'ri qaror qabul qilish natijasida g'ayriqonuniy xatti-harakatlar sodir etiladi. Oilada ota-onalarning alkogolizmga berilishi, bola ko'z o'ngida ichish, chekish va nojo'ya qiliqlarni qilishi bolaga ko'rgazmali ta'sir ko'rsatadi. «Qush uyasida ko'rganini qiladi» deganidek, o'smir oilasida ota-onasidan ko'rgan qiliqlariga taqlid qila boshlaydi. Avvaliga chekishni, ichishni o'rganib oladi, so'ngra kuchliroq ta'sir etuvchi moddalarga o'tadi. Qarabsizki, oilasi va ota-onasida kuzatilgan holatlar bolada ham takrorlana boshlaydi. Necha yillik kuzatuvlarim natijasi sifatida shuni aytish kerakki, bugungi kunda «Qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqolga qarshi fikrlar ham yuzaga kelmoqda. Sababi kuni kecha ziyolilar oilasidan bo'lgan 15 yoshli qizchani onasi suhbatida davomida alkagolga nisbatan empativ munosabatni sezib qolgan va psixolog bilan ishlash kerakligini tushungan. Qizcha 15 yoshda bo'lishiga qaramay hayotiy tajribalarga ega ekanligi uning tashqi ko'rinishidan yaqqol kuzatilardi. Uning "Alkagol bu oddiy narsaku" yoki bo'lmasa "Ona bo'lganimda farzandlarimga shu narsalardan cheklamayman" degan so'zlari ustida chuqur ishladim. Xulosa shu bo'ldiki, oiladagi sog'lom psixologik muhitdan tashqari ota-onaning farzand bilan do'stona munosabatlarni o'rnatganligi, voyaga yetmagan farzandning to'g'ri yoki bo'lmasa noto'g'ri fikrlarini oxirigacha tinglashi va shu qarorga kelishiga sabab bo'lgan vaziyatlarni tahlil qila bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. O'smir voyaga yetmagani sabab o'z olamini ota-onaning dunyoqarashi asosida yarata boshlaydi.

Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar yoki xuquqbuzarliklar aksariyat hollarda moddiy yetishmovchiliklar ham sabab ekanligi sir emas. Demak aytish mumkinki, bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishida iqtisodiy yetishmovchilik omili asosiy sabab sifatida namoyon bo'lmasdan, balki u faqatgina xulq og'ishining kelib chiqishi uchun muayyan shart sharoit sifatida xizmat qiladi, xolos. Bugungi o'smirlarning istak-ehtiyojlari oldingi o'smirlarga qaraganda ancha o'sgan. Ular yaxshi kiyinish, dam olish, zamonaviy axborot texnologiya vositalariga ega bo'lishni xohlaydilar. Oilada esa bularga ega bo'lishga imkoniyat mavjud bo'lmasligi mumkin. Natijada ushbu ehtiyojlarni qondirish yo'lida bolada g'ayri qonuniy xatti-harakatlarni bajarish istagi paydo bo'ladi. Bunday istaklar bolani o'z-o'zidan g'ayriqonuniy harakatlarni bajarishga majbur qiladi. Voyaga yetmaganlardagi yosh davri xususiyatiga ko'ra fikr doirasining torligi, dunyoqarash sayozligi, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan sust rivojlanganlik holati ham voyaga yetmaganlarning xulq-atvorda nuqsonlarning kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki ma'naviy olami tor, dunyoqarashi va aqliy taraqqiyoti o'ziga yarasha o'smir bunday paytda o'z ehtiyojlarini qondirishning g'ayriqonuniy tomonlarini izlaydi va o'g'rilik, yo'lto'sarlik, bosqinchilik jinoyatlariga qo'l o'radi. Ko'pincha bunday holatlarda bolalar va o'smirlar qonuniy yo'l bilan oson pul topish, mehnat qilib boylikka erishishni o'ylab ham ko'rmaydilar. Natijada bunday o'smirlarda g'ayriqonuniy xulq-atvorning kelib chiqishiga zamin yaratiladi.

Jinoiy xulq-atvor – bu jamiyatning huquqiy meyorlariga zid bo'lgan va odatda jazoga tortiladigan harakatlar yoki qarorlar to'plamidir. Voyaga yetmaganlarning jinoiy hatti-harakatlarini oldini olishning muhimligi shundan kelib chiqadiki, ularning kelajakdagi hayot yo'li va jamiyatdagi o'rnini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Voyaga yetmaganlar jinoiy xulq-atvorni namoyish etishiga olib keladigan turli psixologik omillar mavjud bo'lib, ularni tushunish va ularning oldini olish strategiyalarini ishlab chiqish juda muhimdir.

Psixologik omillar

1. Oilaviy muhit: Bolaning oiladagi tarbiyasi va oilaviy munosabatlar jinoiy xulq-atvorning oldini olishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Noto'g'ri tarbiya usullari, oilaviy zo'ravonlik, e'tibor va muhabbatning etishmasligi bolalarda tajovuzkorlik va qonunbuzarlikka moyillikni kuchaytirishi mumkin.

2. Ta'lim va tarbiya: Maktab va ta'lim muassasalari bolalarga ijtimoiy qadriyatlar, qonun hurmeti va yaxshi xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Sifatli ta'lim va ijobiy tarbiya bolalarni noto'g'ri yo'ldan saqlaydi.

3. Do'stlar va ijtimoiy guruhlar: Bolalarning do'stlari va ijtimoiy guruhlari ularning xulq-atvoriga ta'sir etuvchi muhim omillardir. Noqonuniy harakatlarni bajarishga undovchi do'stlar yoki guruhlar bilan aloqa bolalarda jinoiy hatti-harakatlarga moyillikni kuchaytirishi mumkin.

4. Shaxsiy xususiyatlar: Bolalarning shaxsiy xususiyatlari ham jinoiy xulq-atvorni oldini olishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, past o'zini qadrlash, impulsivlik, tajovuzkorlik kabi xususiyatlar jinoiy hatti-harakatlarga moyil bo'lishi mumkin.

5. Media ta'siri: Zamonaviy jamiyatda media va internet bolalarning qarashlari va xulq-atvorlarini shakllantirishda katta ta'sirga ega. Shu sababli, zo'ravonlik va jinoyatni glorifikatsiya qiluvchi kontentlardan bolalarni himoya qilish muhimdir.

Oldini olish strategiyalari

1. Oilaviy muhitni yaxshilash: Ota-onalarga tarbiya usullari bo'yicha ta'lim berish, oilaviy maslahat va ko'mak xizmatlari orqali oilaviy munosabatlarni yaxshilash.

2. Ta'lim sifatini oshirish: Maktab programmlari orqali ijtimoiy qadriyatlarni o'rgatish, bolalarni qonunlarga hurmat ruhida tarbiyalash va ularning shaxsiy rivojlanishiga yordam berish.

3. Ijtimoiy ko'nikmalar va empatiya rivojlantirish: Bolalarga ijtimoiy ko'nikmalar va empatiyani rivojlantirishga yordam berish, shunda ular boshqalar his-tuyg'ularini tushunishga va to'g'ri kommunikatsiya qilishga qodir bo'lishadi.

4. Do'stlik aloqalarini nazorat qilish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash: Bolalarning do'stlarini va ijtimoiy tarmoqlarini nazorat qilish, noto'g'ri yo'nalishdagi do'stlik aloqalariga alternativa yaratib berish, sport va ijodiy to'garaklar kabi ijobiy faoliyatlarni qo'llab-quvvatlash.

5. Shaxsiy xususiyatlarni mustahkamlash: Psixologik maslahat va treninglar orqali bolalarning o'z-o'zini boshqarish, impulsivlikni nazorat qilish va tajovuzkorlikni kamaytirish ko'nikmalarini mustahkamlash.

6. Media ta'siri va internetdan foydalanishni tartibga solish: Bolalarni internet va media kontentining salbiy ta'siridan himoya qilish uchun ota-onalarga va bolalarga media savodxonligi bo'yicha ta'lim berish. Bolalarning internetdan foydalanishini cheklash va nazorat qilish.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, bolalarda tarbiyaning buzilishi va xulq og'ishining ijtimoiy-psixologik sabablarini o'rganish voyaga yetmaganlar o'rtasida qonunbuzarliklarning oldini olishda muhim hisoblanadi. Bunday muhim ijtimoiy masalani hal etish insoniyat va keng jamoatchilik uchun bir qator ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Ushbu tadbirlarni amalga oshirishning muhim sharti sifatida jamiyat va ijtimoiy turmushda yuzaga kelayotgan muammolar, shu jumladan, bolalar va o'smirlarning g'ayriqonuniy xatti harakatlarini ilmiy jihatdan o'rganish talab etiladi.

Oila, ta'lim muassasalari, ijtimoiy institutlar va media o'rtasidagi hamkorlik, shuningdek ota-onalar va pedagoglar uchun ta'lim berish ushbu muammoni samarali hal qilishning asoslaridan biridir. Bolalarning kelajagi va ularning salomatligi, jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun bu kabi profilaktik choralar zarur va muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ambrumova A.G., Jezlova L.Y. O nekotoryx formax devyatsii povedeniya u podrostkov. // «Aktualniye problemi psixonevrologii detskogo vozrasta», M., 1973. -S. 26-31.
2. Normurodov G'. Voyaga yetmagan qonunbuzar o'smirlarni tarbiyalashda oilaning roli. // «Pedagogik mahorat», 2006, 1-son. -34-36-b.
3. Lichko A.YE. Psixologiya i aktsentatsiya xarakterov u podrostkov. - L., 1983. -S. 125.
4. Zmanovskaya YE.V. Deviantologiya (psixologiya otklonyayushchegosya povedeniya). - M., 2007, 4-oye izd. -S. 285.
5. Akramova F.A. Oilada sog'lom psixologik muhitni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik asoslari. o'quv-uslubiy qo'llanma.T., 2014. 185 bet
6. Umarov B.M. Bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi kelib chiqishining ijtimoiy psixologik sabablari. // «Psixologiya» jurnali, 2011. 4-son. -30-34-b.

ADAPTIV JISMONIY TARBIYANING TARIXI

**Sevinov Abu-Yahyo G'ulom o'g'li
o'qituvchi**

(Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali)

Jamiyatning sog'lig'i turg'un buzilgan insonlarga nisbatan munosabati muammosi butun insoniyat tarixi davomida kuzatib kelinadi va uzoq muddatga xastalanib qolgan shaxslarni shafqatsizlarcha o'ldirish yoki nari borsa, ularga nisbatan raxmsizlik bilan befarq munosabatda bo'linganlik xolatini kuzatishimiz mumkin. Jismoniy kamchiliklari bor insonlarni qasddan jamiyatdan ajratish ruhiy, shu bilan birga ijtimoiy ildizga ega. Bunga xastalik, jarohat, o'lim va alohida ehtiyojlarga muhtoj bo'lgan insonlar xayotiy ta'minoti muammosi oldidagi qo'rquv va boshqa shu kabi holatlar kiradi. Jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarga nisbatan munosabatlarning printsiptial ravishda o'zgarishi dinning vujudga kelishi, yaqinlarga mehribonlik munosabatida bo'lishga chaqiruvi bilan bog'liq.

Faqat uyg'onish davriga kelibgina bunday shaxslarning sotsium (jamiyat) ajralishi bartaraf etilgan va ularga nisbatan munosabat o'zgartirilgan. Mazkur masalaga doir birinchi ilmiy ishlardan biri, nogironlarning tarbiyasiga bag'ishlangan kitob - Uyg'onish davrining buyuk olimi Dj. Kardanoning "Paralipomena" hisoblanadi. Qadimgi davrlar jismoniy kamchiliklari bo'lgan insonlar o'sha davrning diniy xayot markazlari hisoblanmish – monastirlar tomonidan xomiylikka olingan. Jamiyatning rivojlanishi natijasida ta'minotga muxtoj bo'lgan shaxslar uchun maxsus muassasalar tashkil etilgan. XIV asrdan boshlab bunday muassasa va cherkovlarda sog'lom va e'tiborga muxtoj bolalar birgalikda o'qitila boshlandi. XVIII asrning o'rtalarida bunday shaxslarni tarbiyalash uylarida imkoniyati cheklangan bolalar uchun maxsus guruhlar ta'sis etilgan.

XIX asr boshidan boshlab kar-soqov va ko'zi ojiz bolalar uchun maxsus ixtisoslashtirilgan muassasalar tashkil etilgan, keyinchalik esa aqli noraso bolalar uchun ham bunday muassasalar tashkil etilgan. Birinchi jahon 12 urushi, ko'pgina jabrdiydalar xalqaro hamjamiyatning nogironlik muammosiga nisbatan bo'lgan munosabatlarini o'zgartirib yubordi. Jamoatchilik fikrining o'sishi barcha insonlar jismoniy imkoniyatlaridan qat'iy nazar huquqlarining tengligi himoyasi uchun kurashuvchi ijtimoiy harakatlarning kuchayishiga olib keldi. Hozirgi kunda butun dunyoda nogironlarning ijtimoiy va jismoniy reabilitatsiyasi sohasida katta rivojlanishlarni, pedagogik-reabilitatsion usullarning ishlab chiqilishini kuzatish mumkin. Nogironlar bilan reabilitatsiya ishlaridagi kordinal o'zgarishlar revolyutsiyadan keyingi vaqtlarda ro'y berdi.

Nogironlarning jamiyatdagi maqomi belgilab berildi, korreksion - tarbiya muassasalari ta'sis etildi va ularning dasturlari xalq ta'limi umumdavlat tizimiga kiritildi. Bu qadam reabilitatsiya sohasida ta'lim, sog'liqni saqlash va adliya tizimini konsolidatsiya qilishga imkoniyat yaratib berdi. Korreksion (qayta tiklash) pedagogika tizimini shakllantirishda XX asrning 20-30 yillarida eng etuk insonlar bunga bosh qo'sha boshlashdi: V.Bexterev, L.Vigotskiy, V. Myasishev, G. Rossolimo, F. Rau, V.Kashenko, N. Lagovskiy, M. Grabovlar. 1929 yili Sobiq Sovet Ittifoqida imkoniyati cheklangan bolalar ta'limi, tarbiyasi va professional tayyorgarligini o'rganish muammolarini tahlili bo'icha birinchi ilmiy markaz – eksperimental – defektologik institut tashkil etildi.

XX asr boshlarida pedagog M. Montessori tomonidan yaratilgan uslub tuzatish (korreksion) pedagogikasi taniqli uslublardan biri hisoblanadi. Sensual tamoyilga asoslangan xolda, u bolani maksadli akliy faoliyatini rivojlantirishda sensor tajribani oshirishga qaratilgan. SHu uslub sababli oqsok psixomotor harakatiga ega bo'lgan bolalar bir-ikki yil ichida o'zining tengdoshlariga etib olishi, xatto ulardan o'zib ketishini ham kuzatishimiz mumkin. Montessori pedagogikasi imkoniyati cheklangan bolalar bilan birgalikda sog'lom bolalar bilan ham ishlashda keng qo'llanilmoqda.

Bugungi kunda 80% umumta'lim maktablari ushbu uslub bo'yicha ishlamoqda. O. Dekroli Montessorining uslubini yanada rivojlantirgan, va u 3 bosqichli tuzatuv tizimini o'z ichiga olgan. Ular: 1. Qabul qilish qobiliyati hamda kuzatuv qobiliyatini tarbiyalash. 2. Voqeilikni idrok etish qobiliyatini tarbiyalash. 3. SHaxs shakllanishining ta'minlanishi. A. Graborov muhim ijtimoiy tarkibga asoslangan, sensor madaniyatning pedagogik tizimiga asos solgan.

XX asrning 30-yillar boshlarida L. Vigotskiy bolaning rivojlanishidan oldin yuruvchi faol-o'kuv faoliyatini olg'a surgan. L.Vigotskiyning g'oyalari A. Leontev, P. Galperin va boshqalarning nazariyalariga asoslangan. L. Zankov g'oyalar amalga oshirishda 50-60-yillarda boshlang'ich maktablari uzluksiz va har tomonlama rivojlanishiga o'z xissasini qo'shgan. Defektologiya rivojlanishi bilan birgalikda nogironlar jismoniy madaniyati va sport tiklanishi hamda rivojlanishi amalga oshirildi.

XX asrning 20-yillarida karlar o'rtasida sport musobaqalari boshlandi. 1924-yilga kelib Parij shahrida karlar o'rtasida 1-Olimpiada o'yinlariga start berildi. O'sha vaqtdan boshlab umumjahon uyinlari karlarga teng miqyosda musobaqlashish imkoniyatini yaratdi. II jahon

urushi davrida Angliyada aravachalar sporti keng rivojlandi va natijada 15 yil ichida butunjahon "Paraolimpiyada o'yinlari"ga aylanib ketdi. 1968 yilda AKSH ushbu harakatni yoyishga kirishadi, ko'zlangan maksadi – Maxsus Olimpiada– jismoniy tarbiya orkali aqli zaif shaxslarni boshqa odamlar safiga qo'shilishini muvofiqlashtirishd n iborat. XX asr oxirlariga kelib Maxsus olimpiada 150 mamlakatdan 1 millionga yaqin ishtirokchilarni jalb etdi.

Karlar o'rtasidagi olimpiada o'yinlarning tashkilotchisi sifatida Rubens Aleyks, Paraolimpiada o'yinlarini L. Guttman, Maxsus olimpiada o'yinlariniki esa YU. Kennedi SHrayver AQSH Prezidenti Djon Kennedining opasi bo'lganlar. Xalqaro karlar tashkiloti, Imkoniyati cheklangan bolalarning xalqaro dam olish va sport Assotsatsiyasi, Ko'zi ojizlarning xalqaro Assotsatsiyasi, Stok Mandevil o'yinlari xalqaro federatsiyasi, Jismoniy imkoniyati cheklanganlarning xalqaro sport tashkiloti, Nogironlar aravachasidagilarning xalqaro sport federatsiyasi, kabi xalqaro tashkilotlarining say-harakatlari evaziga jismoniy imkoniyatlari cheklanganlar o'rtasida o'tkazilib turiladigan xalqaro sport o'yinlari ancha rivojlanib kelmoqda.

XX asr oxirlarida imkoniyati cheklanganlarning sportini rivojlantirishga qaratilgan Xalqaro tashkilotlar tashkil etilgan. Uchinchi mingyillik boshlariga kelib imkoniyati cheklanganlarning sportini rivojlantirishga ko'pgina Amerika, Evropa hamda MDH davlatlarida aniq dasturlar ishlab chiqilib davlatlar tomonidan mazkur dasturlar moliyaviy qo'llab quvvatlanib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Boymurodov N. Amaliy psixologiya. Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2009 y. 3-4 betlar.
2. Volkova I.P. Praktikum po sportivnoy psixologii. Piter.SanktPeterburg-2002. 24-25 betlar
3. Davlatshin M.G. «Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya». «O'qituvchi» nashriyoti. Toshkent-2002. 82-85 betlar.
4. V.A.Marshiuk. Metodiki psixo-dagnostiki v sporte. Maskva «Proveshyeniye». 2001. 86-bet.
5. Melnikova. Psixologiya. Maskva «Fizkulturai sporti», 2002. 10- 12 betlar.
6. Masharipov Y. Sport psixologiyasi. O'quv qo'llanma. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. Toshkent-2010. 5-bet.

THE TRANSLATION OF THE POLITICAL TEXTS

**Yavkocheva Feruza Husanovna,
Master student
(Samarkand State Institute of Foreign Languages)**

Abstract: This study aims to address the primary challenges and issues that arise while translating political texts from English into Uzbek. The article intends to examine the teaching methods of political texts in translation in two languages - English and Uzbek. The article comprises an analysis of an English text translated into Uzbek. The research's conclusions showed that teaching political writings linked to the English language in translation necessitates knowing and recognizing words and homonyms as well as employing a variety of translation techniques. Through these features given some analyzed and teaching methods are given with the conclusion of the text analysis. Moreover, using these methods in translation is very helpful for students to understand political texts in English language.

Keywords: Translation, translation problems, political language, political texts, translation techniques.

Introduction. Translation is a highly prevalent phenomenon in the field of language instruction. Translation is "the replacement of textual material in one language (SL) by

equivalent textual material in another language (TL)" (Catfor, 2005:p.20). According to Catford's definition equivalence is regarded the most important aspect of written translation. Similarly, Bell (2001:p.6) defines translation as "the replacement of a representation of a text in one language by a representation of an equivalent text in the second language". Thus, the main goal of translation process is to achieve the proper equivalence. Nida (2014:p.94) stated that "language is part of the culture, but translation from one language to another involves, in addition to other cultural problems, the social and in some case political characteristics of respect language". Nida and Taber (2011:p.12) defined translation as "translation consists of reproducing in the receptor language (SL) message firstly, in terms of meaning and secondly in term of style". In translation, there are oral and written translation types, which in turn are divided into parts. As part of our article, we will consider political texts.

Political texts. In order to understand teaching methods of political texts in translation it is essential to investigate what political and social texts. In addition, it is pivotal to investigate how to define and specify genres for the rationale of political and social texts. Political texts belong to the category of the special languages used in social science, and are closely linked to the history of political thought. In political language there are a lot of terms that related to official events and ceremonies, historical events, recording data and facts such as highlighting important legal and territorial changes and political events in the world, wars, treaties and others. The political representations of different countries generally require the use of two or more languages and therefore the languages used on the scene of diplomacy are in permanent contact thus establishing a kind of lingua franca of diplomacy. These scenes of diplomacy are relations with third countries and international organizations, International forums and nonpolitical events with international impact.

Translation problems of political texts. Translation theorists and scholars have offered many classes of translation problems based on their understanding of the process and associated challenges. For instance, Christina Nord (1997, p. 64) advocates for functionalist approaches to translation, recognizing that "translation problems may be categorized as pragmatic, cultural, linguistic or text-specific". This research follows her classification to address challenges faced by translators while translating political texts. As a result, the remainder of this section will go into great detail about these four translation issues.

1. Linguistic challenges arise due to variances between the original and target languages. Languages vary greatly in terms of grammatical structures, idiomatic expressions, and situations, making them rarely similar

2. Cultural problems: these are issues with how different people express their ideas and approach different texts. For instance, an instruction manual written in Uzbek might differ from one written in English, or two cultures might classify different animal species differently.

3. Pragmatic concerns refer to problems with time, place, and context. State organizations with diverse titles and connotations, such as American State Departments and British Ministries, are an excellent approach to represent pragmatic issues across cultures.

4. Text-specific issues: These problems are associated with a particular text. Put differently, certain issues and challenges are unique to a given text and do not appear in other texts. In contrast to the UK, where it is divided into multiple sections and subsections, the Uzbek General Power of Attorney wording is written in a single paragraph without any divisions or subsections.

Every translation issue can be resolved. We can understand how to locate the solution. Linguistic problems can be solved by using dictionaries, language databases, and other linguistic tools (Nord, 1997). Cultural issues can be addressed by comparing to parallel writings. For example, if you need to translate a marriage contract from the UK, the first step is to find a marriage contract sample in the target language. That is why it is advisable to create a collection of parallel texts for each strategy (Nord, 1997). Pragmatic concerns can be addressed via the

translation brief or by discussing directly with the customer (Nord, 1997). Finally, translators can overcome the text-specific.

Political Language and Translation. Firmly related texts are one of the characteristics that the political system is made of, so when working on establishing a new text (e.g., translations) "its coherence with the rest of the political texts" must be highly focused on (Sárosi-Márdirosz, 2014). Political terminology for instance, party of a contract, death-penalty and some non-terminological elements like regarding, breaking a contract can confirm this coherence. Non-jurists may find it difficult to understand the political texts as this coherence is also contributed by the tradition of the political texts. The reason is the juridical system is as logical system and the texts of which strive to get away from complexity and tough descriptions that are beyond the abilities of ordinary individual to comprehend, that might need to make further research so that it is clear enough. The defined range of these texts can illustrate the use of long phrases that bring about a tough responsibility for the translators to work on. In order for these texts to be understood someone must interpret them.

Strong complexity of the source text such as: act or contract, deed of foundation or statute, etc. is one of the issues that a translator might face (Sárosi Márdirosz, 2014). Even though this notion contradicts the logical feature of the political texts, unskillfulness or lack of knowledge of those who have written the texts results in translators often encountering these problems (Sárosi-Márdirosz, 2014). Encountering problems and difficulties related to the act of translation can make a translator an interpreter, whereas facing the problems related to the content of the paper does not. The lack of lucidity caused by the differences between the two language systems makes the problem even more significant. Translators have to avoid creativity and try to embed the traditional specialized language within the translation process (Sárosi-Márdirosz, 2014). In the present research, the specialized language refers to the language of a field or range that reflects part of reality which, at the end, is the research domain of a group of specialists (Kurtán, 2003, p. 50).

Tackling specialized language is never an easy job for translators, as they could possibly use other linguistic choices, or they might not approve the prevailing words and expressions. Another hardship that translators could challenge is that the documentation sources could not be accessible to them (Várnai, 2006, p. 48 cited in Sárosi-Márdirosz, 2014). In translating political texts, adopting the existing source language terms and expressions by the translators is extremely crucial, due to the fact that this will be the code of political translation and the device of coherent texts (Sárosi-Márdirosz, 2014, p. 169). In order to obtain and establish the most appropriate equivalent between the original and the target texts, translators should pay a very close attention to many political, linguistic and cultural features when they come across new notions and ideas in the process of translation.

E.Nida (1964 & 2004) remarks that language can be considered as a component of culture, and in reality, it is the most complicated set of traditions that can be found in any culture. Language is the mirror of the culture, gives the way to get familiarity with the culture, and in many regards creates a cultural model. Sárosi-Márdirosz (2014) states that the following techniques might be used by translators in order to convey some cultural certain items and to reflect a particular cultural model:

Omission	when a part of a text is either deleted or reduced.
Expansion	changing original implicit information into explicit information in the main body or in footnotes or a glossary.
Updating	Replacing obsolete or unclear information by modern equivalent.
Situational equivalence	Embedding more familiar contexts instead of the original one.

Creation	Replacing the original text with a text that keeps the important message, ideas, and functions of the original one.

Translation methods. In order to translate socio-political texts using some methods requires several steps. The main reason for this is multi-meaning of terms in English language. These methods are very helpful to identify the terms and translate them properly. In the given table below there is given some methods which are used in written translation.

Table 1. Methods of translation

Methods

1. Identifying socio-political terms in English language;
2. Understanding socio-political terms in English texts
3. Choosing proper translation technique

Each of the methods in the table has their features to understand. The first method that is identifying socio-political term in English language is used to help translators how to identify exact terms in English languages. Because of the globalization and changes in the world, a lot of new terms appear in world languages such as English, French, Russian and others. For example:

Table 2. Used new terminology

1. From Stettin the Baltic to Trieste in the Adriatic an iron curtain has descended across the continent.	1. The term "iron curtain"
2. Under international law, it is illegal to deprive nationals of citizenship if to do so would leave them stateless	2. The term "stateless"

In this text the terms related to political sphere are "iron curtain" and "stateless. Translators, firstly, need to identify words or word phrases that have socio-political meaning. To carry out this process, the first method which is given in the first table is used. In order to identify the terms from English texts the translator should understand metaphors. As we mentioned above political term 37 "iron curtain" has its metaphor meaning. If we translate this term phrase using its direct meaning, it will lose its political meaning and the text will not be understandable. So finding out metaphors we can use the first method is used in written translation process. The second method is called understanding the terms in English texts. This method is required to get the meaning of the terms after finding out them and before translating them. The main reason for this is that there are a lot of homonyms and it is difficult to clarify and translate from one language to another. For example:

Table 3. Homonyms

New virus is being spread fast in China. The residents of some cities are objecting not to be given first aids. Yet, aides are trying to help them as much as they can	Homonyms: Aids Aides

The third method is choosing proper translation techniques. The process of translating sociopolitical terms in written translation translators use several translation techniques such as expanding, omitting, adding and others.

For example:

Table 4. Techniques of translation

1. From Stettin to Trieste in the Adriatic area an iron curtain has descended across the continent.	1. Qit'a bo'ylab joylashgan devorning Stetindan Trestegacha bo'lgan qismi Adriatika hududida quladi

2.	2.
New virus is being spread fast in China. The residents of some cities are objecting not to be given first aids. Yet, aides are trying to help them as much as they can.	Xitoyda yangi virus tez tarqalmoqda. Ba'zi shaharlarning aholisi birinchi tez yordam ko'rsatilmayotganligidan norozi bo'lmoqda. Ammo tez tibbiy yordam xodimlari imkon qadar yordam qilishmoqda

In these texts the translation technique adaptation is used by the translator. As it can be seen from the text the term "iron curtain" consists two words, but the translation in Uzbek language is only one word "devorning". Conversely, next terms "aids" and "aides" are one word only, but their translations in Uzbek language are consisted of several words. In order to translate them into Uzbek language, adaptation is used also. If these terms were translated word by word, their meanings would not be understandable in Uzbek language. So, choosing or finding out right translation techniques is very crucial in written translation.

Conclusion. Written translation is one of the most difficult subjects faced by students. The difference between Uzbek and English languages and the variation in their cultures make the process of translating a real challenge and with the globalization this challenge is becoming more complex. Translation methods in written translation which we have discussed in this paper are really fruitful to understand and translate of socio-political texts. Throughout our paper, we have tried to show some translation methods and their usages with the given examples. Analyzing the examples, we can conclude that using the translation methods in the process of socio-political texts helps us not only to translate texts but also to understand the terms and overall meaning of contexts. In conclusion it is visible that three methods which we have given are directly connected to each other and by using those jobs of translator.

References

1. Catford John Cubbison, A linguistic theory of Translation. London: Oxford University Press, 2005–178 p.
2. Catford J.C. A linguistic theory of Translation: an essay an applied linguistics. Oxford University Press. London, 2011– 573 p.
3. Nida E.A. Principle of correspondence. L.Venutti. the translation studies reader 2014 – 210 p.
4. Chesterman Andrew and Wagar Emma, Can theory help translators? Manchester. UK St. Jerome Publishing, 2002–105 p
5. Akhmanova O. S. Dictionary of linguistic terms / O.S. Akhmanova. – 2nd ed., ster. – M.: Editorial URSS, 2004. – 573 p.
6. Aizenkop S.M. Textbook on technical translation [Text] / S.M. Aizenkop, L.V. Bagdasarova, N.S. Vasina, I.N. Glushchenko. - Rostov n / a: "Phoenix", 2005. – 288 p.
7. Bell R., 1997. Translation and translating: Longman Group UK.

РИВОЖЛАНГАН ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРДА ТАЪЛИМ СОҲАСИДА СИФАТ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Муллаева Шахзодахон Хайрулло қизи
ўқитувчи
(Қарши инновацион таълим университети)

Бугунги кунда дунё ҳамжамияти таълим сифати самарадорлигини ошириш масаласини ҳал қилишга киришган бўлиб, бу ўринда етакчи ғарб давлатлари ОТМ

тизимида муваффақиятли натижаларини кўрмоқдамиз. Чунки, сифат якуний натижага таъсир этувчи энг асосий ва муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Таълим ижтимоий ҳаётнинг муҳим соҳаси ҳисобланади. Айнан, таълим жамиятнинг интеллектуал, маданий, маънавий ҳолатини шакллантиради. Таълимнинг мазмун-моҳияти ва унинг йўналтирилганлигини таълим стандартлари ва дастурларида акс эттирилади.

Ҳозирги вақтда мамлакатда таълим даражаси қанча юқори бўлса, унинг иқтисодийёти шунча самарали ривожланиши, ишсизлик даражаси паст ва умрнинг узоқлик даражаси шунча юқори бўлиши шак-шубҳасиз бир ҳол сифатида қаралади. Бундан ташқари, аҳоли билим даражасининг юқорилиги жамият ҳаётининг бошқа соҳаларига, масалан, давлат бошқарувининг сифатига ҳам ижобий таъсир кўрсатади

Ривожланган хорижий давлатларда таълим соҳасида бошқарувни ислоҳ этишнинг асосий тенденциялари таълимни бошқариш моделлари доирасида ривожланмоқда. Хусусан, Франция Миллий Ассамблеяси томонидан Европа Иттифоқи учун тайёрланган маърузада таълимни бошқаришнинг иккита модели фарқланиши қайд этилган: бошқарувнинг марказлашган модели (Франция) ва федераль модель (АҚШ). Биринчи моделга кўра, таълим тизимини бошқаришнинг барча дастаклари давлатга тегишли бўлса, иккинчи моделга биноан, ваколатларнинг каттагина қисми (таълим муассасаларини сақлаш, молиялаштиришнинг айрим масалалари, аккредитация қилиш ва бошқа масалалар) минтақавий ва маҳаллий ҳокимият ваколатига мансуб бўлади. Таълим стандартларини мукаммал ишлаб чиқариш ва ягона таълим маконларини шакллантириш тажрибаси Европа Иттифоқида ўз ифодасини топмоқда. Таълим мазмунининг маълум бир маконда бир ҳил стандартлар асосида шакллантирилиши асосида мутахассислар сифат даражасида тайёрлаш имкониятини бериб, уларнинг рақобатдош бўлишига имконият яратади.

Жаҳон олий таълимининг қиёсий таҳлилларига кўра Британия олий таълими энг яхши тизим ҳисобланади. Оксфорд ва Кембридж университетлари ўз нуфузи ва мавқеи билан бутун дунёга танилган. Британия ҳукумати олий таълимда хорижий талабаларнинг таҳсил олишини рағбатлантиради. Британия Европа Иттифоқининг олий таълим сифати бўйича кафолатланган тамойиллари ва ички, ташқи стандартлари билан кенг маънода кели- шувни ифода этсада, ўзининг таълим тизимида бошқа ЕИ давлатларидан фарқли сифат назорати тизимини жорий этган.

Европа мамлакатларида олий таълими сфатини баҳолаш жуда қийин жараён бўлиб, бир неча босқичдан иборат. Бу жараён аввал ўз-ўзини баҳолашдан бошланади (auto-evaluation, self-assessment). Бу босқичда ОТМ барча фаолият йуналишлари бўйича микдорий кўрсаткичларни тўплаб таҳлил қилади. Экспертлар олий ўқув юртида объектив баҳолашни амалга ошириш учун барчани, талабалардан тортиб, профессор ўқитувчилар, маъмурий персонал, илмий тадқиқотчиларни саволномалар асосида сўровнома қилади. Сўнгра икки ҳафта ичида ўқув юртига якуний ҳисобот тайёрлаб юборади. Ҳисобот бўйича таълим муассасаси тушинтиришлар бериши ёки кўрсатилган камчиликларга нисбатан эътироз бериши мумкин. Шундан сўнггина ҳамма нарса ойдин бўлиши учун ҳисобот тегишли таълим нашрларида чоп этилади.

Германия Федератив Республикасида таълим тизими аввалдан хаттиҳаракатларнинг компетентлиликка йўналтирилган ўзгача ёндашув асосида ташкил этилади. Ёндашувнинг ўзига хослиги шундан иборатки, бунда асосий эътибор касбий таълим тизимининг ўқув режаларига қаратилади. Компетенциянинг стандарт типологияси таълим муассасалари битирувчиларининг бўлғуси касбий фаолияти соҳасига йўналтирилганлигидир. У ўз ичига предметли, шахсий ва ижтимоий компетенцияларни олади.

Кейинги йилларда Жанубий Корея давлатини фан ва техника соҳасида эришган ютуқларини тан олмаслик мумкин эмас. Чунки уларни замонавий техника ва

технологиялар ишлаб чиқариш бўйича тутган ўринлари нихоятда юқори. Кореада табиийки бошқа соҳалар қатори таълим тизимини ўзгартириш вазифаси турарди. Бунинг учун "Таълимни ривожлантириш қўмитаси" ташкил этилган ва қўмита олдида таълим тизимини барқарорлаштиришда таълим сифатини баҳолашда шаффоқликни таъминлаш вазифаси юклатилган.

Иқтисодий ривожланиш даражаси жиҳатидан Япония дунёда Америка Қўшма Штатларидан кейин ўринда туради. Жаҳоннинг кўзга кўринган мутахассистлари ва иқтисодчилари Япония ривожланишидаги бу юксалиш мамлакатда таълим тизимлари тараққиётига берилган юқори даражадаги этибор самараси, дея қайд этадилар. Мамлакатда саналган, таълим тизимларини такомиллаштириб борилишига ҳукумат, хусусий компаниялар, жамоат ташкилотлари, ота-оналар кенг миқёсида қатнашишини этиборга олиш етарлидир. Япон университетлари асосан юқори малакали мутахассислар тайёрлайди. Аммо Японияда «Университет шахсни билим ва касбга йўналтиради холос, уни такомиллаштириш, мукаммаллаштириш шахснинг ўзига боғлиқ», деб баҳо беришади.

АҚШ Федерал ҳукуматида таълим учун Таълим департаменти жавоб беради. У муайян даврда мамлакат учун устувор аҳамиятга эга бўлган таълим соҳаларини белгилайди. АҚШ Конгресси мамлакатда таълимни кучайтиришга таъсир этувчи қонунлар қабул қилади, АҚШда таълим сифатини аккредитациялаш таълим сифатини назорат қилиш тизими бўлиб, таълимнинг ривожланишидан манфаатдор барча томонлар манфаатларини ҳисобга олишга асосланган. У ўзида давлат ва жамоатчилик назоратларини мужассамлаштирган. Шу боис, ҳар бир таълим дастури аввалом бор, потенциал иш берувчилар билан келишилган бўлиши ва уларнинг бўлғуси мутахассисларга нисбатан қўйган шартларига жавоб бера олиши керак. Бунда, мазкур касб мутахассисларининг ОТМ битирувчиларининг касбий тайёргарлик сифатидан қониққанлик даражаси бўйича суровномалар ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси таълим тизими олдида бир қатор муҳим муаммолар мавжуд бўлиб, улар орасидан сифатни ошириш ва барча фуқароларнинг таълим ресурслари ва хизматларидан фойдаланишида тенг имкониятларни таъминлаш зарурлигига алоҳида аҳамият бериш лозим. Жамиятнинг барча қатламларининг кенг кўламли таълим хизматларини олиш эҳтиёжларини қондирадиган рақамли таълим муҳитини яратиш, шунингдек, инновацион технологиялар орқали эришилган ютуқларини жорий этиш учун механизмлар ва зарурий институционал шарт-шароитларни шакллантириш ахборотлашган жамиятга ўтиш йўлидаги муҳим вазифа ҳисобланади. Республика Олий ўқув юртларида ИТ-технологияларни жорий этиш янги таълим контентини ва янги тармоқ технологияларини талаб қилади, шу жумладан масофавий таълим технологиялари таълим парадигмасининг ўзи ўзгаришини, таълим стандартлари ва талаблари, ўқитиш методикасининг ўзгаришини келтириб чиқаради ва бунинг натижасида таълим соҳасини бошқариш тизимининг ўзи ўзгаришни талаб қилади. Жаҳон ИТтехнологияларини ривожлантириш ва улардан фойдаланиш амалиёти, биринчи навбатда, рақамли иқтисодиётни шакллантириш шароитида таълим жараёнини анъанавий шакллар, механизмлар, институционал моделлар ва бошқариш воситаларини ўзгартириш тенденциясини намоиш этади.

Жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг замонавий тенденциялари жамият ҳаётида ахборот технологиялари ролининг ошиб бориши билан чамбарчас боғлиқ. Иқтисодиёт ўзгариб, янада янгилашиб бормоқда ушбу ўзгаришлар негизида эса шахсий компьютерлар, тезкор телекоммуникациялар ва Интернет ётади. Маълумки, "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида" кўзда тутилганидек, рақамли ривожлантиришнинг янги инструментларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш зарур.

Таълимни ахборотлаштириш, билимларни бошқариш жараёнининг ўзига хослиги туфайли фойдаланилаётган ИТ-технологияларини махсус таҳлил қилиш ҳамда уларни таълим тизими доирасида кенг кўпайтириш имкониятлари талаб қилинади.¹⁴³ Бундан ташқари, кадрларни тайёрлашнинг замонавий тизими ва олий таълим тизими мамлакат иқтисодиётининг технологик ривожланиши ва модернизацияси учун зарур инсон капитали ўсишини таъминлашга қаратилган.

Методологик нуқтаи назардан таълим фаолиятида ахбороткоммуникация технологияларидан фойдаланиш афзалликларини икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга таълим соҳасида давлат бошқаруви органлари фаолиятини оптималлаштириш, ахборот шаффофлигини таъминлаш (ички эҳтиёжлар нуқтаи назардан), қарорларни қабул қилиш тезлигини ошириш, бошқарув сарф-харажатларини камайтириш (электрон хужжатлар айланиши тизимларни жорий қилиши), бошқарув қарорларини қабул қилишнинг маъмурий усуллари билан боғлиқ бўлган афзалликлар киради.

Иккинчи гуруҳ афзалликларига хўжалик юритувчи субъектларнинг самарали бошқарув тизимини яратиш (олий таълим муассасалари), давлат бошқаруви органлари билан таълим секторининг ўзаро маълумотни электрон алмашув муҳити ("электрон ҳукумат" компоненти) киради. Бунда ИТтехнологиялардан фойдаланиш ҳам давлат, ҳам ОТМлар, ҳам фуқаролар ўзаро манфаатдордир.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, таълимда ИТ-технологиялардан фойдаланиш даражаси Республикамиз ОТМларида мавжуд бўлган компьютерлар, коммуникация ускуналари сони ёки Интернетдан фойдаланиш имкониятлари билан эмас, балки ушбу воситаларни таълим жараёнига киритиш, кўп функцияли виртуал ресурслар яратилиши, олий таълимни бошқариш тизимини янада такомиллаштириш учун рақамли технологиялардан самарали фойдаланиш имкониятларининг сифат кўрсаткичлари билан белгиланиши лозим.

Таълим тизимини ривожлантириш ва мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётига таъсирини кучайтириш бўйича хорижий мамлакатларнинг тажрибаси мамлакатимиз учун ҳам аҳамиятлидир. Шунинг учун давлат ва олий ўқув юртлари ўртасидаги молиявий муносабатлар тизимини кенгайтириш ва мамлакатимиз олий юртлари фаолиятини баҳолашнинг рейтинг тизими технологиясини янада ривожлантириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида" 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони.

2. Ш.М.Мирзиёев «Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз» Т.: Ўзбекистон, 2017 й.

3. Кроу М., Дэбарс У. Модель Нового американского университета. ГУ

4. Реформа высшего образования в Европе (Болонский процесс).– М., 2010. – 96 с.

5. Исакулова Н., Қосимова З. Хорижий мамлакатларда таълим. – Тошкент. 2011. – 106

б.

6. Heise, M. Professionelles Lernenjenseits von FortbildunBnahmen /Heise // Zeitschrift fur Erziehungswissenschaften. - 2007.- № 10 (4).- s. 513-531.

7. McKee, C. W., Johnson, M., Ritchie, W. F., & Tew, W. M. Professional Development of the Faculty: Past and Present. New Directions for Teaching and Learning, Los-Angeles, 2013, p. 15-20.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ РАЗВИТИЕ ПОТЕНЦИАЛА МОЛОДЕЖИ

Худайбердиева Х.К.
Научный сотрудник
(Каршинского государственного университета)

Аннотация: В данной статье изложены гипотезы, теории и пути осуществления благоприятной социальной среды для развития природных сил, умственных способностей и способностей как таковых.

Ключевые слова: фактор, способности, мозг, особенность, талант, гипотеза нервная система.

Как правило, способности не даны человеку врожденно готовыми от природы, как и все индивидуально-психологические характеристики человека, а формируются в течение жизни и в процессе деятельности. Научная психология отвергает теорию врожденности способностей и наносит жестокий удар представлениям о том, что способности человека предопределены неизвестными природными факторами.

Следует отметить, что отрицание врожденности способностей не является абсолютным. Но не признавать, что способности являются врожденными, — это не то же самое, что отрицать врожденность дифференциальных особенностей, связанных со структурой мозга. А способности играют важную роль в деятельности как естественная основа способностей. Под способностями понимаются морфологические и функциональные особенности строения мозга, органов чувств и движений, которые проявляются как исходное естественное условие развития способностей. Предположению врожденной способности соответствует тонкое обоняние, следовательно, особо высокая чувствительность когнитивных анализаторов. Если человек обладает определенными природными способностями, то развить применимые к нему способности относительно легко. Профессиональные способности людей являются продуктом развития их способностей. В связи с тем, что способности — многогранное психическое явление, в зависимости от характера требований деятельности на основе одних и тех же способностей развиваются разные способности.

О дефектах способностей имеется больше научной информации, чем о структуре и продуктивности способностей. В настоящее время можно задуматься о большей или меньшей продуктивности гипотезы о сущности исходных природных условий развития способностей. Согласно учению Ф.И. Галла, все способности, интеллектуальные и эмоциональные качества человека имеют свои фиксированные центры в полушариях головного мозга. По его мнению, кости черепа должны точно вписываться в углубления головного мозга. Галл составил специальную «френологическую» [с греческого — «учение о разуме»] карту мозга, на которой череп был разделен на 27 частей. Кажется, что каждое произведение обладает определенным психическим качеством. Также в современной психологии становится ясно, что гипотеза о том, что способности зависят от веса мозга, ошибочна. Предположение о том, что личность определяется количеством складок мозга, не подтвердилось.

Наиболее продуктивная гипотеза, появившаяся во второй половине XX в., — связь способностей с микроструктурой мозга и органов чувств. Предполагается, что исследование клеток головного мозга может выявить различия в морфологических и функциональных свойствах нервных клеток одаренного человека. Близка к реальности и гипотеза о связи способностей с некоторыми дифференциальными особенностями нервных процессов и видов высшей нервной деятельности.

Русский психолог Б. М. Теплов и его ученики попытались определить, появляются ли какие-то качественные особенности в структуре личности вследствие влияния особенностей типов высшей нервной деятельности. В частности, специфические ощущения нервной системы могут выступать мишенью определенной способности.

Выделенные особенности относятся к качествам и признакам общего типа высшей нервной деятельности. Но более высокую степень вероятности имеют гипотезы, связывающие естественные основы способностей с так называемыми парциальными [специфическими] свойствами нервной системы.

Естественное состояние способностей, то, что способность входит в состав свойств строения и функций нервной системы. Это явление, как и все морфологические и физиологические качества, доказывает справедливость гипотезы подчинения общим генетическим законам. Идея Ф. Гальтона [Англия] о законах наследственности не может раскрыть описание естественных обусловленных свойств, способностей, так как в ней много мест, нуждающихся в доказательствах.

Поэтому природу способности уместно искать не в биологической наследственности, а в передаче среды обитания из поколения в поколение. Если признать, что развитие человека регулируется социально-историческими законами, то не может быть и речи о том, что развитие способностей подчиняется законам биологической наследственности.

Исходя из изложенных соображений, способности и таланты зависят от определенной природной основы, но являются не только даром природы, но и бесценным [ценным] продуктом исторического развития человечества. По этой же причине проявление способностей напрямую зависит от очевидных способов приобретения индивидами социально обусловленных знаний и умений в процессе удовлетворения своих социальных потребностей. Поэтому важно подчеркнуть, что развитие навыков зависит от системы непрерывного образования.

Устойчивые, особые профессиональные интересы служат важным фактором и инструментом развития личных способностей. Особые интересы – это личностное качество, внутренняя мотивация, движущая сила, состоящая из стремления к содержанию той или иной области [сети] человеческой деятельности. Такие особые интересы приводят к склонности заниматься различными видами деятельности, например, профессиональной подготовкой. Интерес к знаниям [внутреннее стремление к овладению основами науки] требует практического освоения способов деятельности и переноса в новые ситуации и условия, побуждает и помогает обеспечить в человеке самоконтроль.

Развитие способностей неразрывно связано с формированием личности, а развитие человека требует сочетания обоих факторов. Формирование талантливых школьников и студентов осуществляется на основе социальной среды, социальных институтов, основ духовности и самовыражения, самопознания, саморазвития, служит обычным социально-психологическим законом.

Русский психолог А. Г. Ковалев в своих исследованиях смог изучить природу способности и способы ее диагностики. По определению автора, под способностью следует понимать не отдельную характеристику, а совокупность или синтез характеристик, способных удовлетворить требования человеческой деятельности и обеспечить высокую результативность в этой деятельности. Он утверждает, что в структуре способности необходимо различать опорные и ведущие характеристики и, наконец, отдельные фоновые или вспомогательные характеристики. Для всех способностей основной, базовой характеристикой является способность наблюдать и видеть. Его ведущая черта – творческое воображение. К числу вспомогательных характеристик А. Г. Ковалев относит память [обладает специфической привычкой в

соответствии с требованиями деятельности], эмоциональность, т. е. восприимчивость к чувствам [эта характеристика повышает активность человека].

Автор отмечает, что научная абстракция позволяет выделить два уровня способностей: уровень репродуктивной рефлексии. Человек, находящийся на первом уровне развития своих способностей, очень умело усваивает знания, усваивает деятельность и реализует ее на собственном примере. Человек на втором уровне сможет создать что-то новое. В науке психологии, когда речь идет о способностях, подчеркивают, что существуют три конкретных понятия. Согласно работе А.Г.Ковалева, один из них является биологически детерминированным, т. е. биологически связанным свойством человека, и объясняется тем, что реализация и развитие способностей зависит от генетического фонда. В 19 веке Ф. Гальтон, в XX веке Котс пришел к выводу, что талант передается по наследству, что только представители привилегированных классов обладают богатым генетическим наследием.

Представители второй концепции говорят, что способности полностью определяются социальными условиями жизни и воспитания. Например, Гельвеций в свое время говорил, что гения можно создать с помощью образования. Американский ученый У.Эшби говорит, что способности человека формируются стихийно и сознательно в процессе образования в течение его жизни, в результате чего создаются соответствующие предварительные планы и программы решения проблем. Физиологи отмечают, что при наличии индивидуальных особенностей строения мозга такая ситуация не может отразиться на функциях мозга.

А.Г.Ковалев утверждает, что сторонники третьей концепции способностей находятся в более правильной позиции. Последняя теория утверждает, что должна существовать благоприятная социальная среда для развития природных сил, умственных способностей и способностей как таковых. Авторы отмечают, что психические цели следует понимать скорее психологически и физиологически, чем анатомически и физиологически. Интеллект проявляется в предпочтениях, любопытстве [общие способности], склонности и стремлении к определенной деятельности (специальные способности) или во всем. По мнению А.Г.Ковалева об Эдисоне [«если только 1% составляет генетическая основа, 99% должны быть потом и трудом»], все великие люди обладают большим трудолюбием, даже если нервная система от природы слаба. достижения обусловлены упорным трудом.

Способности проявляются только в деятельности, и то только в деятельности, которую невозможно осуществить без этих способностей.

Способности не проявляются в самих знаниях, навыках и умениях, а проявляются в динамике их приобретения, то есть, иными словами, в том, насколько быстро, глубоко, легко и прочно происходит процесс приобретения важных для этой деятельности знаний и умений. осуществляется в разных равных условиях.

Список использованной литературы

1. Голубева Э.А. Способности и индивидуальность. Москва, «Прометей», 1994.
2. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы. — М.: 1984.
3. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. Пермь, 1990
3. Крутецкий В.Л. Психология математических способностей. — М.: 1968.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Raxmatova N.I.
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Hasanova Zebo
talaba
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Mustaqil taraqqiyot yo'lidan dadil borayotgan, huquqiy demokratik jamiyat qurishga intilayotgan Respublikamizda har bir insonning ozod va erkin, farovon yashashini ta'minlovchi jamiyat barpo etilmoqda, yoshlarning ilm – ma'rifatli bo'lishiga barcha imkoniyatlar yaratilmoqda. Ayniqsa, Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga tadbqiq etish ta'lim tizimining barcha bosqichida ona tilining asosiy o'quv predmeti ekanligini, fanlarni egallash uchun avvalo, ona tilida to'g'ri, ifodali, tartibli va ijodiy fikrlash zarurligini aniq namoyon etmoqda. Maktabgacha ta'limning asosiy vazifasi bolalarni maktabda ta'lim olishga tayyorlashdan iboratdir. Ya'ni, bolalar maktabgacha ta'limda aniq bilimlarnigina emas, fikrlash ko'nikmasini egallashi, tengdoshlari va kattalarning nutqlarini tushunishlari, ular bilan erkin fikr almashish, hamkorlik asosida faoliyat ko'rsatishi talab etiladi.

Nutq rivojlanishi murakkab va afsuski, juda keng tarqalgan muammodir. Nutqni yaxshi shakllantirish uchun bola bilan muloqot qilish kerak. Afsuski, na televizor, na audio ertaklar odamning odatiy nutqi o'rnini bosa olmaydi. 5-6 oydan keyin turli xil qush va jonivorlarga taqlidan kuylashni boshlash lozim; 6-8 oydan so'ng qilayotgan yoki qilishni rejalashtirgan hamma narsani aytish, she'r va ertaklarni o'qish, kitoblardagi rasmlarni ko'rsatish zarur.

Garchi bola hali juda kichkina, hech narsani tushunmaydigandek tuyilsa-da, bularning barchasi bolaning miyasining rivojlanishiga va ko'proq yangi asabiy aloqalarning paydo bo'lishiga yordam beradi.

Psixologlardan L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy va ularning shogirdlari olib borgan tadqiqotlarida bolada paydo bo'lgan dastlabki so'z-ibora go'daklik davridan ilk bolalik davriga o'tishining eng muhim jihati va sharti hisoblanadi. Harakat bilan so'zining bog'lanishi bolaning mustaqilligi va mustaqil faoliyatini amalga oshirish uchun zarur sharoit yaratadi, unda intilishini jadallashtirishi haqida so'z boradi.

Bolada nutq rivojlanishining normal vaqti quyidagi standartlarga (bir yoshida 8-10, 1,5 yoshda 30 so'z) javob bermasa, tashvishlanmasa ham bo'ladi. Bolalarda nutq turlicha rivojlanadi. Bir yoshga to'lgunga qadar barcha bolalar kelajakda nutqni o'zlashtirish uchun bir necha bosqichlardan o'tadi. 4-5 oyligidan ovoz chiqarishi, 8 oyligidan turli xil harflarni juftlab aytishi mumkin. Birinchi so'zlar aksariyat chaqaloqlarda 9 oydan 1,5 yoshgacha paydo bo'ladi. Bu so'zlarni osongina tanib olish mumkin yoki aksincha, oddiy nutqdan uzoqqa o'xshaydi: it o'rniga baba, mashina o'rniga bibi va boshqalar. Qoida tariqasida, birinchi so'zlar paydo bo'lganidan 6-12 oy o'tgach, leksik jarayon sodir bo'ladi: so'zlar soni keskin ko'payadi, birinchi iboralar paydo bo'ladi, ya'ni umumiy ma'no bilan birlashtirilgan ikki yoki undan ortiq so'z.

Hozirgi kunda ko'rib turibmizki, ko'plab farzandlarimiz nutqida rivojlanishida orqada qolishi va rivojlanishi susayib qolgan. Vaholanki, soppa-sog'lom bolaning nutqi chiqmayotganligini ko'rib havotirga tushamiz. Bolada nutq rivojlanishining kechikishida nima qilish kerak? Bolada nutq rivojlanishining kechikish belgilari quyidagicha kechishi mumkin:

Bir yoshda bola ota-onasining unga murojaat qilgan nutqiga javob bermaydi (mehrli murojaatga javoban jilmaymaydi;

buyruqlarni e'tiborsiz qoldiradi).Hech kim bolani mukammal tarzda bo'ysunishini kutmaydi, ayniqsa bu yoshda, lekin har qanday murojaat qilingan nutqqa reaksiyaning to'liq yetishmasligi kattalarni ogohlantirishi kerak.

1,5 — 2 yoshli bola ota-onalar tomonidan nomlangan obyektni (olma, stol, yozuv mashinkasi va boshqalar) ko'rsatolmaydi;

1,5 — 2 yoshli bolada ishora bo'lmaydi, (barmog'i bilan ko'rsatmasligi) so'zni aytmaydi;

2,5 — 3 yoshda, oddiy iboralarni tuza olmaydi (men ichmoqchiman, menga olma ber, sayrga boramiz).

Agar bunday muammoga duch kelganda, bir qator mutaxassislar bilan bog'lanish lozim: bolani pediatr, nevrolog, defektolog, neyropsixolog, Lor shifokori ko'rigidan o'tkazish majburiydir. Ba'zida nutq rivojlanishining kechikishi bolaning eshitishi bilan ham bog'liq. Tekshiruv oddiy tibbiyot muassasalarida ham, ixtisoslashtirilgan markazlarda ham o'tkazilishi mumkin.

Dastlabki yetti yilda bolada kattalar bilan muloqotga ehtiyoj rivojlanishining 4 ta bosqichi ro'y beradi.

I-bosqich – vaziyatli-shaxsli muloqot (bola hayotining birinchi yarim yilida) – kattalarning diqqat-e'tiboriga va yaxshi muomalasiga bo'lgan ehtiyoj;

II-bosqich – vaziyatli-amaliy muloqot (6 oydan boshlab 2 yilu 6 oygacha) – kattalar bilan hamkorlikka va ularning ishtirokiga muhtojlik;

III-bosqich – vaziyatsiz-bilish muloqoti (2 yilu 6 oydan boshlab 4 yoshgacha) – kattalarning hurmat bilan munosabatda bo'lishlariga muhtojlik. U bolaning jismoniy olamdagi his qilinmaydigan o'zaro bog'liqliklarini aniqlashga yo'naltirilgan bilish faoliyati doirasida vujudga keladi. Ushbu davrda bola kattalar bilan o'ziga xos –nazariy hamkorlikka intiladi, u predmetli olamning hodisa va voqealarini birgalikda muhokama qilishda ifodalanadi.

IV-bosqich – vaziyatsiz-shaxs muloqoti (4 yoshdan 7 yoshgacha) – kattalar bilan o'zaro bir-birini tushunishga va kattalarning g'amxo'rlik ko'rsatishiga ehtiyojmandlik. Harchand bola bularning barchasini anglay olmasada uning nutqini rivojlantirishga yordam beradi. Nutqning o'sishi bolaning ongi rivojlanishiga yordam beradi. Bolalar ulg'ayib kattalarning gaplarini tushuna boshlagandan so'ng she'r, ertak va har xil hikoya o'qishlarini so'raydi va qiziqib tinglab boshlaydi.

Bola bularni barchasini eshitib ko'z o'nggida gavdalantiradi.Shuning natijasida xayol qilish qobiliyatiga ega bo'ladi.Bularni barchasini so'z bilan ifodala boshlaydi. So'z esa bolaning atrofdagi predmetlarni idrok qilishga, bir-birida farqlashga, o'xshashliklarini aniqlashga so'z yordam beradi.

МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКОГО САДА: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИКИ

Мухаммадиев Сухроб
преподаватель

(Каршинский университет инновационного образования)

Эшназарова Эъзоза
студентка

(Каршинский университет инновационного образования)

Аннотация: Данная научная статья исследует современные подходы и практики методики преподавания английского языка детям дошкольного возраста. Особое внимание уделяется инновационным методам, включая использование технологий,

интерактивных обучающих игр, мультязычного подхода и социокультурного контекста для эффективного обучения, и развития малышей в детском саду.

Ключевые слова: дошкольный возраст, обучение детей, методика преподавания английского языка, эффективность обучения детей, особенности обучения маленьких детей, игровой подход к изучению английского языка, использование ролевых игр и песен в обучении, визуальные и аудиоматериалы, вовлечение родителей в обучение, оценка и мониторинг прогресса детей.

В данной статье рассматриваются современные методики преподавания английского языка в детских садах. Обучение английскому языку с раннего возраста становится все более важным в современном мире, где владение иностранным языком является ключевым навыком. Методики преподавания английского языка для детей дошкольного возраста должны учитывать их возрастные особенности, психологию, игровой подход и многое другое. В статье рассматриваются различные подходы к обучению, включая коммуникативный подход, игровой метод, метод проектов и другие. Также обсуждаются современные технологические инструменты, которые могут быть использованы в процессе обучения, такие как мультимедийные материалы и приложения для смартфонов и планшетов. Более того, методику преподавания английского языка для детей дошкольного возраста, основываясь на их психологических особенностях и специфике развития. Важность изучения иностранного языка с раннего возраста обусловлена множеством факторов, включая глобализацию и развитие межкультурного обмена. Обсуждаются ключевые аспекты методики преподавания, такие как игровой подход, использование визуальных материалов, ролевые игры и взаимодействие с носителями языка.

Эффективность данных методик подтверждается исследованиями и практическим опытом в области обучения детей дошкольного возраста. Особое внимание уделяется инновационным методам, включая использование технологий, интерактивных обучающих игр, мультиязычного подхода и социокультурного контекста для эффективного обучения, и развития малышей в детском саду. Положительное подкрепление – это стратегия, которая используется в обучении и воспитании для поощрения желаемого поведения или достижений. Этот метод основан на идее того, что поведение, за которое следует приятное или желанное следствие, будет склонно повторяться в будущем. Похвалите детей, когда они используют английский язык правильно или делают попытку использовать новые слова или фразы.

Поощрение материальными поощрениями: Можно использовать маленькие награды, такие как звездочки, значки или специальные привилегии, чтобы поощрить детей за их усилия в изучении английского языка. Поддерживайте дружелюбную и поддерживающую обстановку в классе, где дети чувствуют себя уверенно и мотивированно для использования английского языка. Предоставляйте конструктивную обратную связь детям, указывая на их успехи и помогая им улучшиться, если есть ошибки или проблемы. Используйте игры и развлечения, которые детям нравятся, как средство поощрения за успешное использование английского языка. Положительное подкрепление помогает создать мотивацию и уверенность у детей, что в свою очередь может способствовать их успешному изучению английского языка.

Английский язык в настоящее время является одним из самых распространенных и востребованных языков в мире. В связи с этим, все больше родителей и педагогов осознают важность обучения английскому языку на раннем этапе развития детей. Детский сад представляет собой идеальную среду для начала изучения языка, так как дети в этом возрасте находятся в стадии активного усвоения информации и легко впитывают новые знания. В современном мире владение английским языком становится

все более важным, начиная с самого раннего возраста. Детские сады предоставляют отличную возможность для начала изучения языка на игровой основе. Этот период является критическим для развития языковых навыков и формирования позитивного отношения к изучению иностранного языка.

Важно учитывать, что дети этого возраста обладают ограниченной способностью концентрации внимания и предпочитают обучение через игру и визуальные материалы. Изучение английского языка на ранних этапах развития становится все более важным в контексте глобальной коммуникации и обмена культурой. Детские сады являются ключевым местом, где формируются базовые навыки языка и позитивное отношение к его изучению. С развитием современных образовательных технологий и пониманием специфики детского восприятия мира и обучения, становится все более важным изучение современных подходов к преподаванию английского языка в детских садах. Новые технологии и методы должны быть адаптированы к потребностям маленьких детей для максимальной эффективности обучения.

Коммуникативный подход к преподаванию английского языка акцентирует внимание на развитии навыков общения и понимания на английском языке. Дети учатся использовать язык в реальных ситуациях, играх, и ролевых играх, что способствует их языковому развитию. Взаимодействие с носителями языка, будь то через общение с англоязычными педагогами или через использование мультимедийных материалов с аутентичным произношением, играет важную роль в формировании правильного произношения и интонации у детей.

- **What's this?** Учитель разбрасывает игрушки, а затем берет из по очереди и спрашивает «что это?». Ребенок должен назвать предмет. Существуют также варианты, когда ученик с закрытыми глазами должен определить, что у него в руках и сказать это по-английски.

- **What's missing?** Дети закрывают глаза, а когда открывают то, видят, что не хватает предмета или игрушки. Они должны вспомнить и назвать это.

- **Show me.** Педагог называет слово (название игрушки, предмета мебели, фрукты и т. д.), а малыш должен отыскать и показать. в таком формате можно играть на начальных этапах, когда ребенок стесняется. В этом случае можно даже применять игрушки, принесенные из дома.

- **What's doesn't belong?** Из ряда однородных предметов, например, фруктов, надо определить лишнее, например, овощ или мячик.

- **Where did I go wrong?** Взрослый перечисляет названия того, что он видит вокруг и когда называет что-то неправильное, например, «seal» (тюлень), то дети должны хлопать и топтать.

- **Who is my friend?** Педагог или ученик описывает любого персонажа, зверя или мультяшного героя, а другие должны угадать о ком речь.

- **My dream today is.** Преподаватель или дошкольник описывает, чего ему хочется, а другой приносит ему этот предмет или выполняет действие, например, рисует солнышко на доске.

Игровой метод преподавания английского языка является одним из наиболее эффективных для детей дошкольного возраста. Играя, дети не только учатся новым словам и выражениям, но и развивают свои социальные и когнитивные навыки. Игровой подход к преподаванию английского языка является одним из наиболее эффективных для детей дошкольного возраста.

Современные технологии, такие как мультимедийные материалы и приложения для смартфонов и планшетов, могут значительно обогатить процесс обучения. Рисунки, флэш-карты, анимационные видеоролики помогают детям лучше понимать и запоминать новые слова и понятия на английском языке.

Методика преподавания английского языка для детей дошкольного возраста, основанная на игровых подходах, визуальных материалах, ролевых играх и взаимодействии с носителями языка, является эффективным инструментом в формировании языковых навыков и позитивного отношения к изучению языка. Дальнейшие исследования и практический опыт могут дополнить наши знания о наилучших подходах к обучению детей дошкольного возраста английскому языку. Из данного обзора методик преподавания английского языка для воспитанников детского сада можно сделать вывод, что комбинированное использование различных методов, таких как игровой подход, музыкальное обучение и использование визуальных материалов, является наиболее эффективным для усвоения языка детьми дошкольного возраста. Дальнейшие исследования в этой области могут помочь улучшить методики преподавания английского языка для воспитанников детского сада и повысить их эффективность. На основе проведенного исследования будет сделан вывод о том, что современные подходы и практики методики преподавания английского языка для воспитанников детского сада имеют большой потенциал для эффективного обучения и развития детей в раннем возрасте.

Литература:

1. Шелестова, И.И. (2020). Современные технологии в обучении английскому языку детей дошкольного возраста. Учебные материалы.
2. Smith, J. (2019). Multilingual Approach in Early Childhood Language Education. Educational Psychology Review.
3. Brown, A. & Jones, B. (2018). Interactive Learning Games for Preschoolers. Early Childhood Education Journal.

**ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ЯЗЫКОВОЙ
ПОДГОТОВКИ**

Мухаммадиев Сухроб
преподаватель

(Каршинский университет инновационного образования)

Жонимкулова Лобар
студентка

(Каршинский университет инновационного образования)

Аннотация: Обучение иностранному языку среди студентов с разнообразным уровнем языковой подготовки представляет собой сложную задачу для преподавателей. В данной статье мы рассмотрим различные методики и стратегии, которые могут быть применены для эффективного обучения такой группы студентов. Мы обсудим важность индивидуализации учебного процесса, использование разнообразных материалов и технологий, а также создание стимулирующей обучающей среды.

Ключевые слова: разноуровневая группа / личностно-ориентированные методы обучения / иностранный язык / иноязычная коммуникативная компетенция / личностно-ориентированное обучение / неязыковой вуз / технологии группового обучения

Современный мир все более глобализирован, и владение иностранными языками становится необходимостью для успешной карьеры и общения. Преподавание иностранного языка студентам с разным уровнем языковой подготовки требует от

преподавателей гибкости, терпения и инновационных подходов. В условиях глобализации и развития международных связей знание иностранных языков становится все более необходимым. Студенты с разным уровнем языковой подготовки сталкиваются с различными трудностями в процессе изучения иностранного языка.

Индивидуализированный подход в обучении иностранному языку играет ключевую роль в обеспечении эффективного прогресса студентов с разным уровнем языковой подготовки. Этот подход включает в себя несколько важных аспектов, которые оказывают существенное влияние на качество обучения: Прежде чем начать обучение, важно провести тщательный анализ потребностей каждого студента. Это может включать в себя оценку их текущего уровня знаний, целей изучения языка, областей, в которых они испытывают затруднения, и предпочтений в обучении. На основе результатов анализа потребностей каждого студента преподаватель должен разработать индивидуальные учебные планы. Эти планы должны учитывать уровень языковых навыков студента, их учебные цели, а также предпочтительные методы обучения. Каждый студент уникален, и ему могут подходить различные методики обучения и учебные материалы. Преподаватель должен подобрать методики, которые соответствуют индивидуальным потребностям и уровню подготовки каждого студента. Это может включать в себя использование различных учебников, аутентичных материалов, игр, ролевых игр, аудио- и видеоматериалов и т. д. Индивидуализированный подход позволяет учитывать разнообразие потребностей и способностей студентов, что способствует более эффективному и успешному обучению.

Использование разнообразных материалов в обучении иностранному языку играет ключевую роль в создании стимулирующей и эффективной обучающей среды. Разнообразие материалов обогащает учебный процесс и обеспечивает адаптацию обучения к разным уровням языковой подготовки студентов. Вот несколько причин, почему использование разнообразных материалов является важным аспектом в обучении иностранному языку: использование учебников различного уровня сложности позволяет преподавателям адаптировать материалы к уровню подготовки каждого студента. Таким образом, начинающие студенты могут работать с более простыми текстами и упражнениями, в то время как более продвинутые студенты могут изучать более сложные материалы. Включение аутентичных текстов, таких как статьи из газет, интервью, видеоролики, песни и т. д., помогает студентам понять реальное использование языка в различных контекстах. Это способствует развитию навыков понимания речи на слух, чтения и аутентичного выражения. Использование аудио и видео материалов обогащает учебный процесс и обеспечивает студентам возможность слушать и смотреть носителей языка, а также различные акценты и интонации. Это помогает улучшить навыки аудирования, а также понимание речи и произношения.

Групповая и индивидуальная работа представляют собой важные элементы в обучении иностранному языку студентов с разным уровнем языковой подготовки. Комбинирование этих двух форм работы позволяет эффективно учитывать, как общие, так и индивидуальные потребности студентов, обеспечивая более глубокое и качественное обучение. Вот несколько преимуществ такого подхода: групповые занятия создают возможность для студентов обмениваться знаниями, идеями и опытом. Работа в группе стимулирует развитие коммуникативных навыков, улучшает способность к сотрудничеству и помогает студентам изучать язык в реальных ситуациях общения. Индивидуальные занятия позволяют преподавателю более глубоко вникать в индивидуальные потребности и проблемы каждого студента. Это способствует более персонализированному подходу к обучению, позволяя преподавателю адаптировать учебный процесс и материалы под конкретные потребности каждого студента.

Комбинация групповой и индивидуальной работы позволяет преподавателю применять дифференцированный подход к обучению.

В рамках групповых занятий можно проводить коллективные упражнения и игры, а также обсуждать темы совместного интереса. В то же время индивидуальные занятия позволяют более точно настраивать учебный материал и методики в соответствии с потребностями каждого студента. Комбинирование групповой и индивидуальной работы позволяет достичь максимальной эффективности в обучении. Групповые занятия способствуют мотивации и вовлеченности студентов, а индивидуальные занятия обеспечивают более глубокое и интенсивное изучение языка. Таким образом, групповая и индивидуальная работа в обучении иностранному языку обладают своими уникальными преимуществами и взаимно дополняют друг друга, способствуя более эффективному и полноценному обучению студентов с разным уровнем языковой подготовки.

Формативная оценка играет ключевую роль в обучении иностранному языку студентов с разным уровнем языковой подготовки. Этот вид оценки позволяет преподавателям непрерывно мониторить прогресс студентов и адаптировать учебный процесс с учетом их потребностей и достижений. Вот несколько основных преимуществ использования формативной оценки: формативная оценка позволяет преподавателям оценивать знания, навыки и способности студентов на протяжении всего курса. Это позволяет немедленно выявлять зоны неуспеха и предоставлять обратную связь студентам для коррекции их учебного процесса. Используя результаты формативной оценки, преподаватели могут адаптировать учебный материал и методики в соответствии с потребностями студентов.

Это может включать в себя изменение темпа обучения, выбор дополнительных материалов или проведение дополнительных занятий для тех студентов, которым это необходимо. Формативная оценка помогает студентам видеть свой прогресс и успехи на протяжении всего курса. Это может повысить их мотивацию и уверенность в собственных силах, что в свою очередь способствует более эффективному обучению. Оценка уровня знаний и навыков каждого студента позволяет преподавателям предоставлять индивидуализированную поддержку и помощь тем студентам, которым это необходимо. Это способствует созданию благоприятной обучающей среды, в которой каждый студент может достичь максимального успеха. В целом, формативная оценка является важным инструментом для обучения иностранному языку, поскольку она позволяет преподавателям эффективно мониторить прогресс студентов и обеспечивать индивидуализированную поддержку, способствуя их успешному обучению.

Обучение иностранному языку студентов с разным уровнем языковой подготовки представляет собой вызов для преподавателей, однако применение индивидуализированных методик и стратегий может сделать этот процесс более эффективным и удовлетворительным как для преподавателей, так и для студентов. Важно постоянно развивать свои навыки и искать новые подходы к обучению, чтобы эффективно работать с разнообразными группами студентов.

Литература:

1. Шукин А.Н. Методика обучения иностранным языкам: Курс лекций. М., 2002.
2. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. М.: Высшая школа, 1986.
3. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций. М., 2002.
4. Шерайзина Р.М., Александрова М.В., Зиновьева С.Д. Межпоколенные отношения и продуктивное взаимодействие субъектов территориальных детско-взрослых сообществ.

Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции. 24 - 25 апреля 2017 года, Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого. Великий Новгород, 2017

5. Комогорцева Т.В. Основные черты православно-ориентированной среды в муниципальной школе. Материалы III Международной научно-практической конференции. 4 октября 2015 г., Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2015

6. Слободчиков В.И. Антропологическая перспектива отечественного образования. Екатеринбург: Издательский отдел Екатеринбургской епархии, 2009.

7. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчиков). – М., 1989.

IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSIYALARNING ROLI

Muzaffar Karimov Shokirovich
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Shaxzoda Omonova Kaxxor qizi
talaba
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Anotatsiya. Ushbu maqolada yurtimizda kunning rivojlanishi hamda taraqqiy etishda innovatsiyalarning qay darajada ahamiyatga ega ekanligi, Davlatimizda turli xil mahsulotlarning eksportga chiqaradigan korxonalarning tashqi bozorlar bilan munosabatlari va mahsulotlirimizni eksport qilish ishlarini yanada rivojlantirish shu bilan birga zamonaviy innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda qanday imtiyozlardan foydalanish

Kalit so'zlar: Innovatsiya, eksport, moliyalashtirish , investitsiya , strategiya

O'zbekistonda iqtisodiy jarayonlarning holatlari innovatsiyalar bilan o'zaro bog'liqligini quyidagi jihatlardan ko'rish mumkin. Innovatsiyalarning alohida korxona faoliyatiga ta'sirini tahlil qilishda innovatsiya va loyihalarga bozor subyekti sifatida qarash, yangi innovatsion loyihalarni kengaytirishga qaratilgan e'tibor turli xil yangi zamonaviy texnologiyalarga yuqori darajadagi talab bilan iste'mol etiladigan tovarlar ishlab chiqarishga qaratilgan

Mamlakatimiz prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "O'zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirishni maqsad qilib qo'ygan ekanmiz buncha faqat jadal islohotlar ilm ma'rifatda va innovatsiya bilan erisha olamiz" Hayotning o'zi va xalqning talablari bizning oldimizda amaliy yechimini topish lozim bo'lgan yangi va yanada murakkab innovatsion g'oyalarni vazifa qilib qo'ymoqda

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish innovatsion loyihalarni liberallashtirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash maqsadida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish hamda iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha tarkibiy islohotlarni davom ettirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning eng asosiy omillaridan biri innovatsion g'oyalarga asoslangan holda faoliyat olib borishdir. Bugungi kunda mamlakatimiz Yangi O'zbekistonni qurish yo'lida yangi strategik iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarni amalga oshirmoqda. Mamlakatimizda uzoq yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasiga asosan, xalqning turmush darajasini yaxshilash, sog'ligini saqlash va turmush sifatini oshirish iqtisodiy rivojlanishning asosiy maqsadi va vazifalari hisoblanadi. 2020-yil mamlakatimizda "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" deb e'lon qilinishi va "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini

tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risidagi farmonni imzolangani iqtisodiyot sohasining rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Iqtisodiyotni rivojlantirishda eng asosiy omillar kambag'allikni oldini olish, tashqi bozor munosabatlarini yo'lga qo'yish, yosh tadbirkorlarga foizsiz kreditlar joriy qilish muhim sanaladi. Bugungi kunda milliy iqtisodiyot korxonalarining asosiy vositalarining holati va texnik jihozlanishi darajasi, iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish imkoniyati va ijtimoiy ekalogik muammolarni hal qilish investitsiya siyosatining samaradorligiga bog'liq. Investitsiyalar va innovatsiyalar korxonalarning alohida tarmoqlarni rivojlantirish uchun asosdir. Chunki bugungi kunda milliy iqtisodiyotning texnologik darajasi past, sanoat tarkibi hali aniq emas, asosiy vositalar va ishlab chiqarish quvvati eskirgan bir vaqtda korxonalar uchun zamon talablari darajasiga moslashish uchun kerak resurslarni ta'minlaydi. Iqtisodiyotda investitsiyavoy jozibadorlikni oshirish O'zbekiston davlatining barqaror rivojlanish yo'lidagi sa'y harakatlarining e'tiborga molik namunasidir. Iqtisodiyotni rivojlantirishda Innovatsiyalarni roli muhim ahamiyatga ega innovatsiyalar yangiliklar yaratish qobiliyati orqali iqtisodiyotni yanada rivojlantirishga yordam beradi. Yangi texnologiyalar va yaratilgan maxsulotlari orqali yangi bozorlar ochiladi va ishlab chiqarishni yanada malakali va samarali qiladi. Ayni paytda innovatsiyalar yangi ish o'rinlari yaratish va harajatlarni pasaytirish imkoniyatini ta'minlaydi. Bunda innovatsiyalarning strategik rivojlantirish va moliyaviy investitsiyalar yondashuvchi ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning mazmuni ijtimoiy yo'naltirilgan investitsiyalar iqtisodiyotini muvaffaqiyatli joriy etish hisoblanadi. Mamlakatimiz rahbari Shu.Mirziyoyev tomonidan iqtisodiy ijtimoiy Innovatsiyalarni rivojlantirish strategiyasining puxta ishlab chiqilganligi, iqtisodiy islohotlar maqsadi va vazifalari amalga oshirish yo'llarining aniq va to'g'ri ko'rsatib berilganligi bosh maqsad yo'lidagi yutuq va marralarning salmoqli bo'lishiga imkon yaratdi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston -2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risidagi 6079-son Farmoni // Xalq so'zi. 2020- yil 6- oktabr
2. B.Y.Xodiyev, Sh.Sh.Shodmonov "Iqtisodiyot nazariyasi" (darslik) Toshkent- 2017
3. «Инновационная экономика» А.А.Динкин и другие. – М.: Наука , 2001.
4. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/25_Djalilova.pdf

KEKSAYISHNING IJTIMOY MUAMMOLARI VA OQIBATLARI

Xolnazarova D.

p.f.d., dotsent

(Guliston davlat universiteti)

Tursinboyeva Nigora Botir qizi

talaba

(Guliston davlat universiteti)

XX-asrda yolg'izlik muammosi misli ko'rilmagan falsafiy va axloqiy maqomga ega bo'ldi: u nafaqat insoniyat mavjudligining fojiali umidsizligining, balki butun tarixning abadiy, halokatli manbalaridan biri sifatida qaraldi. Ilmiy nuqtai nazardan yolg'izlik eng kam rivojlangan ijtimoiy tushunchalardan biridir. Demografik adabiyotlarda yolg'iz odamlarning mutlaq soni va nisbati haqida statistik ma'lumotlar mavjud. Shunday qilib, dunyoning bir qator rivojlangan mamlakatlarida (Gollandiya, Belgiya va boshqalar) yolg'iz odamlar aholining taxminan 30% ni tashkil qiladi. AQShda 1986 yil holatiga ko'ra 21,2 million yolg'iz kishi bor edi. 1960 yilga

nisbatan bu ko'rsatkich 3 baravar ko'paydi. 2000 yilga kelib, yana 7,4 million kishi "qo'shilishi" kutilmoqda. Rossiyada 1989 yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, 10,126 ming nafar yolg'iz odamlar, ulardan 6,805 ming nafari ayollardir. Bu rus yolg'izligining o'ziga xos xususiyati va birinchi navbatda erkak populyatsiyasining yuqori o'lim darajasi va g'ayritabiiy sabablarga ko'ra o'lim darajasi bilan izohlanadi (har bir uchinchi ona o'z farzandlaridan uzoqroq yashash imkoniyatiga ega deb hisoblanadi). Bundan tashqari, umumiy ijtimoiy va oilaviy tartibsizlik, yolg'iz yoki yolg'iz qolish xavfi ostida bo'lgan odamlarga yordam berish uchun ishlab chiqilgan texnologiyalarning etishmasligi. yolg'izlik uning ruscha versiyasida juda xavfli ijtimoiy kasallikka aylandi. Insoniyatning eng yaxshi aqlari bu muammoni tushunishga yoki hech bo'lmaganda tushunishga yaqinlashishga harakat qilishdi. Ularning har biri u yoki bu tarzda barchani o'ylantirayotgan savollarga javob berishga harakat qildi. Inson tuyg'usi yoki uning holati nima, u insonga tug'ilganidan beri berilganmi yoki orttirilganmi, hayotiy sharoit bilan belgilanadimi? Bu nima - inson va boshqalar uchun yaxshi yoki yomonmi? Bu davlatni qanday engish mumkin va buni har doim qilish kerakmi? Nazariy merosda yolg'izlik muammosini chuqur tushunishning bir nechta yondashuvlari mavjud, ammo yolg'izlik modellarining aksariyati to'liq va tizimli tushuntirishni anglatmaydi.

Yolg'izlik haqidagi nazariy munozaralarning aksariyati klinik amaliyot bilan bog'liq yoki mavjud nazariyalardan kelib chiqqan, shuning uchun biz mavjud modellarni tizimlashtirishga harakat qilamiz.

Shunday qilib, yolg'izlikka nazariy yondashuvlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- psixodinamik;
- fenomenologik;
- ekzistensial-gumanistik;
- F sotsiologik;
- interaktiv;
- kognitiv;
- intim;
- tizim nazariyasi.
- psixodinamik modellar.

Yolg'izlikning birinchi psixologik tahlili Zilburg (1938) tomonidan nashr etilgan. U yolg'izlik va yolg'izlikni ajratdi. Yolg'izlik - bu ma'lum bir "kimdir" yo'qligidan kelib chiqadigan "oddiy" va "o'tkinchi ruhiy holat". Yolg'izlik - bu chidab bo'lmas, doimiy tuyg'u. Odamning nima qilayotgani muhim emas, lekin yolg'izlik xuddi "qurt"dek qalbini zanglab qo'yadi. Zilburgning so'zlariga ko'ra, yolg'izlik shaxsiy xususiyatlarning in'ikosiga aylanadi: narsisizm, megalomaniya va dushmanlik. Zilburg yolg'izlikning kelib chiqishini bolaning beshigidan izlagan. Bola boshqalardan uning ehtiyojlarini qondirishini kutishga majbur bo'lgan kichik, zaif bo'lish zarbasi bilan birga sevilish va hayratga tushish quvonchini bilib oladi. Bu, Zilburgning so'zlariga ko'ra, yolg'izlikning begonalashuvi, dushmanligi va kuchsiz tajovuzkorligi. Sallivan (1953) ham kattalardagi yolg'izlikning ildizlarini bolalikdan ko'rgan. Aynan o'smirlik davrida insonning yaqinligiga bo'lgan ehtiyoj yaqin fikr almashishi mumkin bo'lgan do'stga bo'lgan ehtiyoj shaklida bo'ladi. Bolalikda ota-onalari bilan yomon munosabatlar tufayli ijtimoiy ko'nikmalarga ega bo'lmagan o'smirlar tengdoshlari bilan do'stona munosabatlar o'rnatishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. O'smirning yaqinlikka bo'lgan ehtiyojini qondira olmaslik chuqur yolg'izlikka olib kelishi mumkin. F. Fromm-Reichmann (1959) Sallivanning muammoni tushunishiga ta'sirini e'tirof etib, "vaqtdan oldin sutdan ajratish" ning zararli oqibatlarini ta'kidlaydi. Shunday qilib, yolg'izlikni tahlil qilishda psixodinamik nazariyalar tarafdorlari asosan o'zlarining klinik amaliyotidan kelib chiqadilar va ehtimol yolg'izlikni shaxs rivojlanishiga erta bolalik ta'sirining natijasi deb hisoblashadi.

Fenomenologik nazariya. Fenomenologik tendentsiyaning eng mashhur tarafdori shaxsga yo'naltirilgan terapiyani ishlab chiqqan Karl Rojers (1961) hisoblanadi. Uning tahlili shaxsning

“men-nazariyasi”ga asoslanadi. Rojers jamiyat shaxsni ijtimoiy asosli, cheklovchi harakat shakllariga muvofiq harakat qilishga majbur qiladi, deb hisoblagan. Bu shaxsning ichki (haqiqiy) «men»i bilan «men»ning boshqa odamlar bilan munosabatlaridagi namoyon bo'lishi o'rtasidagi ziddiyatga olib keladi. Rojersning so'zlariga ko'ra, o'zining asl o'zini boshqalar tomonidan rad etilganiga ishonish “odamlarni yolg'izlikda ushlab turadi”. Psixodinamik yo'naltirilgan nazariyotchilar singari, Rojersning yolg'izlik tahlili uning klinik amaliyotidan, ya'ni bemorlar bilan ishlashdan kelib chiqadi. Rojers yolg'izlikni shaxsning zaif moslashuvchanligining namoyon bo'lishi deb hisoblaydi. U yolg'izlikning sababi shaxsning ichida, shaxsning o'z "men"i haqidagi g'oyalarining fenomenologik nomuvofiqligida, deb hisoblaydi. Psixodinamik nazariyalar tarafdorlaridan farqli o'laroq, Rojers shaxsning shakllanishiga erta bolalik ta'siriga ko'p ishonmaydi. Uning kontseptsiyasiga ko'ra, yolg'izlik tajribasining mazmuni - bu shaxsning hozirgi ta'siri.

Ekzistensial yondashuv. Ekzistensialistlar o'zlarining boshlang'ich nuqtasi sifatida odamlarning tabiatan yolg'iz ekanligidan kelib chiqadilar: "Hech kim bizning his-tuyg'ularimiz va fikrlarimizni biz bilan baham ko'ra olmaydi; tarqoqlik bizning tajribamizning muhim holatidir". Bu fikr tarafdorlari ko'pincha odamlar yolg'iz qolganlarida qanday yashashlari mumkinligi haqidagi savolga e'tibor berishadi.

Bir qancha mashhur kitoblar muallifi Mustakas (1961) bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyandasi bo'ldi. U "yolg'izlikning behudaligi" va haqiqiy yolg'izlik o'rtasidagi farqni ta'kidlaydi. Yolg'izlikning behudaligi - bu insonni hayotiy muhim masalalarni hal qilishdan ajratib turadigan va uni doimo birgalikda faoliyat uchun faollikka intilishga undaydigan himoya mexanizmlari tizimi. chinakam yolg'izlik yolg'iz borliqning konkret voqeligidan va insonning yolg'iz boshidan kechirgan chegaraviy hayotiy vaziyatlar (tug'ilish, o'lim, hayotning o'zgarishi, fojia) bilan to'qnashishidan kelib chiqadi. Mustakas chinakam yolg'izlikni kuch bilan ham ijod qilish mumkin, deb hisoblagan.

Shunday qilib, ekzistensialistlar odamlarni yolg'iz qolish qo'rquvini engishga va undan ijobiy foydalanishni o'rganishga undaydi.

Yuqorida tilga olingan boshqa nazariyotchilar singari, Mustakas ham klinik bemorlar bilan ishlagan. Ushbu yo'nalishning boshqa tarafdorlari o'z qarashlarini asosan falsafiy fikrlash asosida shakllantiradilar. Ko'pchilik nazariyotchilardan farqli o'laroq, Mustakas yolg'izlikni ijobiy baholaydi. Mustakas esa yolg'izlikning og'riqli ta'sirini inkor etmasa ham, uni insonning samarali, ijodiy holati sifatida qaraydi, menimcha, bu haqiqat.

Ekzistensialistlar so'zning odatiy ma'nosida yolg'izlikning sababiy ildizlarini kuzatmaydilar. Ular yolg'izlik ehtimolini oshiradigan yoki kamaytiradigan omillarga ayniqsa qiziqmaydi; ular uchun u tabiatan inson mavjudligiga immanentdir.

Sotsiologik yondashuv.

K. Boumen (1955), D. Risman (1961) va F. Sleyter (1976) yolg'izlikka sotsiologik yondashuvning ko'zga ko'ringan vakillaridir. Bouman o'z ishida zamonaviy jamiyatda yolg'izlikning kuchayishiga olib keladigan uchta kuchni taxmin qildi:

- 1) boshlang'ich guruhdagi aloqalarning zaiflashishi;
- 2) oilalarning harakatchanligini oshirish;
- 3) ijtimoiy harakatchanlikni oshirish.

Risman ham, Sleyter ham yolg'izlik haqidagi tahlilini amerikalik xarakterini o'rganish bilan bog'laydi va shu bilan birga jamiyatning o'z a'zolarining ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini tahlil qiladi. Aytish mumkinki, Risman va Sleyter yolg'izlikni oddiy yoki g'ayritabiiy holat sifatida unchalik ham baholamaydi, balki yolg'izlikni me'yoriy - jamiyatni tavsiflovchi umumiy statistik ko'rsatkich deb biladi. Ular yolg'izlikni amerikalik xarakterga xos xususiyat sifatida ko'rganlarida, bu modal shaxs xususiyatini ijtimoiy kuchlar mahsuli sifatida tushuntiradilar. Shunday qilib,

Risman va Slater dastlab yolg'izlik sababini shaxsdan tashqarida qo'yadilar. Bu nazariyalar vaqt bilan bog'liq holda, ijtimoiylashuvning ahamiyatini ta'kidlaydi (tarixiy tipning sababi), lekin ijtimoiylashuvga yordam beradigan ko'plab omillar (masalan, ommaviy axborot vositalarining ta'siri) shaxsga salbiy doimiy ta'sir ko'rsatadi. Yolg'izlik sabablarini aniqlashda insonning voyaga yetgan davridagi hayotida sodir bo'ladigan hodisalarning (masalan, ajralish) ahamiyatiga urg'u beriladi. O'z nuqtai nazarini shakllantirishda Risman va Sleyter fikrlash manbalari sifatida birinchi navbatda fantastika, statistika va ommaviy axborot vositalaridan foydalanganlar.

Interaktiv yondashuv. R.S. Weiss (1973) yolg'izlik muammosiga interaksionistik yondashuvning asosiy vakili hisoblanadi. Uning yolg'izlik haqidagi tushuntirishini ikki sababga ko'ra interaktiv deb hisoblash mumkin. Birinchidan, u yolg'izlik nafaqat shaxsiyat omili yoki vaziyat omili ekanligini ta'kidlaydi. Yolg'izlik ularning birgalikdagi (yoki interaktiv) ta'sirining mahsulidir. Ikkinchidan, Vays yolg'izlikni bog'lanish, yo'l-yo'riq va qadrlash kabi ijtimoiy munosabatlar nuqtai nazaridan tasvirlagan. Bu qarash yolg'izlik shaxsning ijtimoiy o'zaro ta'siri, shaxsning asosiy ijtimoiy ehtiyojlarini qondiradigan o'zaro ta'sirning etishmasligidan kelib chiqishini anglatadi. Vayss, shuningdek, uning fikricha, turli xil kelib chiqishi va turli xil ta'sirchan reaksiyalarga ega bo'lgan ikki turdagi yolg'izlikni aniqladi. Hissiy yolg'izlik sevgi yoki nikoh kabi yaqin munosabatlarning etishmasligi natijasidir. Hissiy yolg'iz odam tashlab ketilgan bolaning tashvishiga o'xshash narsani boshdan kechirishi kerak: bezovtalik, tashvish va bo'shliq. Ijtimoiy yolg'izlik mazmunli do'stlik yoki jamiyat hissi yo'qligiga javob bo'ladi. Ijtimoiy yolg'iz odam qayg'u va ijtimoiy cheklov hissini boshdan kechiradi. Vayssni "oddiy" yolg'izlik qiziqtiradi - bu holat ko'pchilik hayot davomida boshdan kechiradi. U yolg'izlikni oddiy reaksiya deb biladi. Shubhasiz, Vays yolg'izlikning ichki (xarakterologik) va tashqi (vaziyatli) sabablarini nazarda tutgan. Biroq, u "ikki yondashuvdan, bu holatda maxsus yondashuv eng jozibali ko'rinishini" aniq ta'kidlaydi. Shuning uchun Vayss yolg'izlik shakllanishining asosiy omili sifatida shaxs hayotidagi dolzarb voqealarni ta'kidlaydi. Bunday holatning paydo bo'lish sabablariga kelsak, menimcha, Vayss yolg'izlikning shakllanishida hatto instinkt ishtirok etish imkoniyatini tan olishi qiziq.

Kognitiv yondashuv. Ann Peploe va uning hamkasblari kognitiv yondashuvning asosiy targ'ibotchilari bo'lishdi. Bu yondashuvning eng xarakterli jihati shundaki, u ijtimoiylik etishmasligi va birlik hissi o'rtasidagi munosabatni vositachi omil sifatida bilishning rolini ta'kidlaydi. ochestvo. Bilimning ko'rsatilgan rolini belgilab, Peplo e'tiborni atribut (tushuntirish) nazariyasiga qaratadi. Kognitiv yondashuv shuni ko'rsatadiki, yolg'izlik inson ikki omil - o'zining ijtimoiy aloqalarining istalgan va erishilgan darajasi o'rtasidagi nomuvofiqlikni sezganida (tushunganida) yuzaga keladi. Shu ma'noda Peploning nuqtai nazari Serma (1978)nikiga yaqin. Savolning bunday shakllantirilishi nashr etilgan adabiyotlarni yolg'izlik bo'yicha tasniflashga va aks holda paradoksal bo'lishi mumkin bo'lgan farazlarni talqin qilishga yordam berdi. Vayss singari, Cinder ham "oddiy" aholi orasida yolg'izlik fenomeni bilan qiziqdi. Uning nazariy formulalarida so'rovlar va eksperimentlardan olingan empirik ma'lumotlar muhim rol o'ynadi. Peplo yolg'izlikning sabablarini qidirishga, menimcha, juda keng yondashadi: u uning paydo bo'lishiga hissa qo'shadigan xarakterli va situatsion omillarni, shuningdek, o'tmish va hozirgi zamonning shaxsning shakllanishiga ta'sirini o'rganadi. Kognitiv omillar, uni nazariylashtirishning o'ziga xos jihati - bu shaxs ichida sodir bo'ladigan, uning faoliyatini haqiqat bilan muvofiqlashtiradigan jarayonlar.

Samimiy yondashuv. Derlega va Margulis (1982) yolg'izlikni izohlash uchun "yaqinlik" va "o'zini oshkor qilish" atamalaridan foydalanadi. Vayss kabi ular ijtimoiy munosabatlar, shubhasiz, shaxs tomonidan turli xil real maqsadlarga erishishga yordam beradi, deb hisoblashadi. Yolg'izlik bu maqsadlarga erishishga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan tegishli ijtimoiy sheriklikning yo'qligi bilan bog'liq. Yolg'izlik insonning shaxslararo munosabatlarida ishonchli muloqot uchun zarur bo'lgan yaqinlik bo'lmaganida yuzaga keladi. Intim yondashuv shaxs ijtimoiy aloqaning istalgan va erishilgan darajalari o'rtasidagi muvozanatni saqlashga intiladi degan taxminga asoslanadi. Derlega va Margulis ushbu sharoitda shaxsning ijtimoiy

aloqalari, uning ijtimoiy umidlari va uning shaxsiy fazilatlarini bu jihatdan bunday muhim muvozanatga ta'sir qilishi mumkin. Menimcha, Derlegi va Margulisning nazariy g'oyalarining asosiy manbai klinik amaliyot yoki empirik tadqiqotlar emas, balki kognitiv nazariya bo'lgan ko'rinadi. Shubhasiz, ular yolg'izlikni bugungi jamiyatdagi oddiy tajriba deb bilishadi. Ijtimoiy aloqalarning istalgan va erishilgan darajasini muvozanatlashning uzluksiz jarayoniga e'tiborlari individual yolg'izlikning hozirgi hol qiluvchi omillarini ta'kidlaydi. Shunga qaramay, ularning pozitsiyasi o'tmishdagi voqealarning unga ta'siri uchun joy qoldiradi. Ushbu tadqiqotchilarning fikricha, ham ichki, ham atrof-muhit omillari yolg'izlikka olib kelishi mumkin.

Tizimli yondashuv. Yolg'izlik muammosiga tizimli yondashuv J. Flanders (1982) tomonidan ishlab chiqilgan. U tizimni bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiluvchi, bir-birini aniqlaydigan va yagona bir butunlikni tashkil etuvchi elementlar to'plami sifatida tushunishga asoslanadi. Tirik organizmlarning xatti-harakati bir vaqtning o'zida tizim sifatida harakat qiladigan bir necha darajadagi ta'sirlarning o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. Darajalar uyali aloqadan xalqarogacha. Shu nuqtai nazardan, yolg'izlik - bu shaxs yoki jamiyatga insoniy aloqaning barqaror optimal darajasini saqlab qolishga yordam beradigan qayta aloqa mexanizmi. Flandriya yolg'izlikni potentsial patologik holat deb biladi, lekin ayni paytda uni shaxs yoki jamiyat farovonligiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan foydali qayta aloqa mexanizmi sifatida ko'radi. Shunday qilib, tizimlar nazariyasi xatti-harakatlarning ikkala motivini - individual va vaziyatga bo'ysunadi. Muayyan o'zgaruvchilarning kuchga kirishi uchun talab qilinadigan vaqt juda uzoq bo'lishi mumkin. Biroq, tizimlar nazariyasi o'z mohiyatiga ko'ra, xatti-harakatlar motivlari umumiy tuzilmaning rivojlanayotgan dinamikasiga kiritilgan modeldir. Yolg'izlikning har xil turlari va darajalari mavjud. Ba'zi shakllar yolg'izlikning rivojlanishini rag'batlantirishi va uni chuqurlashtirishi mumkin; boshqa shakllarda bu hodisaning halokatli va zaiflashtiruvchi ta'siri birinchi navbatda yaqqol namoyon bo'ladi. Yolg'izlik turlarini farqlash, menimcha, sinchkovlik bilan tahlil qilish va uning har qanday ko'rinishlariga alohida e'tibor berishni talab qiladi.

Tipologiyalar o'rtasidagi farqlar shaxsning ijtimoiy mavqeini baholashi, u boshdan kechirayotgan ijtimoiy tanqislik turi va yolg'izlik bilan bog'liq bo'lgan vaqt istiqboliga taalluqli uchta asosiy o'lchov bo'yicha chiziladi. Yolg'izlikning hissiy xususiyatlari quvonch, bog'lanish kabi ijobiy his-tuyg'ularning yo'qligini va qo'rquv va ishonchsizlik kabi salbiy his-tuyg'ularning mavjudligini ochib beradi. Kamchilikning turi etishmayotgan ijtimoiy munosabatlarning xarakterini belgilaydi. Bu erda shaxs uchun muhim bo'lgan munosabatlar haqida ma'lumot to'plash hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu o'lchov uchun yana uchta kichik toifaga bo'linish ham mumkin: yaqin aloqaning yo'qligi tufayli yuzaga kelgan o'zini pastlik hissi, bo'shliq hissi va tark etish hissi. Vaqt istiqboli yolg'izlikning uchinchi o'lchovidir. Ha u ham uchta kichik komponentga bo'linadi: yolg'izlikning doimiy sifatida boshdan kechirish darajasi; vaqtinchalik yolg'izlikni boshdan kechirish darajasi; yolg'izlik sababini boshqalarda (ularning muhitida) ko'rib, shaxsning yolg'izlik bilan qay darajada kelishib olishi. Yolg'izlikning turlari haqida gapirganda, birinchi navbatda shuni aytish kerakki, jismoniy izolyatsiya, izolyatsiya, yolg'izlik holati sifatida qadim zamonlardan beri ma'lum bo'lgan va hatto ko'pincha odamlar tomonidan ongli ravishda ishlatilgan. Lekin, albatta, shu bilan birga, asrlar davomida uning sub'ektiv bahosi va odamlarning ajralish (yolg'izlik) faktiga munosabati o'zgardi.

Qadim zamonlarda, odamlarning mavjudligi sof jamoaviy, jamoaviy, qabilaviy bo'lganida, biz yolg'izlikning uchta asosiy shaklini topamiz. Bular, birinchidan, deyarli barcha qabila va elatlarda bo'lib o'tgan marosimlar, marosimlar, sinovlar, yolg'izlik tarbiyasi. Bunday marosimlar katta psixologik ahamiyatga ega edi. Shaxsning o'z qabilasida yoki urug'ida to'liq hayotiy parchalanishi sharoitida izolyatsiyalash marosimlari odamga, hatto eng ibtidoiy shaklda ham, o'zini anglash va anglash, o'zini psixologik jihatdan ajratish imkonini beradigan vosita edi. Bunday marosimlarning ahamiyati ko'p asrlar davomida saqlanib qolgan va bizning kunlarimizgacha sezilarli darajada o'zgargan shaklda kelgan. Ikkinchidan, bu klandan quvg'inda ifodalangan va jazolanganlarni deyarli o'limga mahkum etgan yolg'izlik jazosi. Yolg'izlikning bu

shakli ham uzoq tarixga ega. Bizning davrimizda yolg'izlikning bu shakli qonunni buzish natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Qolaversa, davlat bevosita qamoqqa olishdan tashqari shaxsni jamiyatdan uzoqlashtirishning badarg'a (surgun) yoki ma'lum bir hududda yashash huquqidan mahrum qilish kabi usullarini ham qo'llaydi, garchi bu jazo turlari tashqi ko'rinishidan yengilroq ko'rinsa ham. Biroq, psixologik jihatdan, ular xuddi shu yolg'izlikning jazosi, chunki ular shaxsni odatdagi do'stlari doirasidan, madaniyat darajasidan va hokazolardan to'liq ajratishni anglatadi. Va faqat ulkan iroda kuchi va yuqori daraja, menimcha, bu sharoitda shaxsga o'z shaxsiyatini saqlab qolish va ijtimoiy begonalashuvni engish imkonini beradi. Uchinchidan, bu ko'p ming yillar davomida mavjud bo'lgan ermitaj ijtimoiy institutida shakllangan alohida shaxslarning ixtiyoriy ravishda ajralib chiqishi. Ermitaj ijtimoiy institut sifatida kamida 2,5 ming yil mavjud bo'lib, faqat 20-asrda o'z ahamiyatini yo'qotdi. Yolg'izlik muammosini falsafiy tushunishning nazariy merosida bir nechta yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan biri shaxsning ijtimoiy mavqeini baholashga tegishli.

Taxminiy patologiya. Ko'pgina faylasuflar ko'pincha yolg'izlik va yolg'izlikning ijobiy va salbiy tomonlari o'rtasida chegara chizishgan. Nemis falsafasidagi bu xarakterdagi farqlar ham an'anaviy tarzda muhokama qilingan. Avvalgi asarlarning mualliflari (Parpert, Zimmerman) yolg'izlikning ijobiy tomonlarini ta'kidlaganlar, ya'ni yolg'izlik Xudo bilan va o'zi bilan muloqot qilish imkoniyatini beradi. Yolg'izlik xarakterning kuchini anglash, ma'lum bir vaqt davomida yolg'izlikni tanlash vositasi sifatida qaraldi. Shu ma'noda, bizning fikrimizcha, yolg'izlikning to'rt turini ajratib ko'rsatgan Kelbel tipologiyasi eng ko'p dalolat beradi.

1. Ijobiy ichki tip, "mag'rur yolg'izlik" deb atalmish, erkinlikning yangi shakllarini yoki boshqa odamlar bilan muloqot qilishning yangi shakllarini kashf qilishning zaruriy vositasi sifatida boshdan kechiriladi.

2. O'zining "men"idan va boshqa odamlardan begonalashish sifatida boshdan kechirilgan salbiy ichki dunyo; begonalik hissi, hatto boshqa odamlar tomonidan o'ralgan bo'lsa ham.

3. Ijobiy tajriba qidirilganda jismoniy yolg'izlik holatlarida mavjud bo'lgan ijobiy tashqi tip.

4. Salbiy tashqi tip, faqat tashqi sharoitlar (yaqin kishining o'limi, aloqani yo'qotish) yolg'izlikning juda salbiy his-tuyg'ulariga olib kelganda mavjud bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Демографический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1985.

2. Русанова Н.Е. Понятие возраста в демографии и современное старшее поколение / Народонаселение, – №2, 2013.

3. Василенко Н.Ю. Социальная геронтология: Учебное пособие. – Владивосток: ТИДОТ ДВГУ, 2005.

4. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.) – М.: «Просвещение», 1973. С.

5. Курышова Т.С., Алтысбаева Ж.М. Старость как социально-философский феномен / Бюллетень медицинских Интернет-конференций. 2016. Том 6. № 5. С. 986

KREATIV FIKRLASH VA SHAXSNING IJODIYLIK XUSUSIYATLARI

Raxmatova Nodira Imamovna
mustaqil tadqiqotchisi
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativ fikrlashni shakllantirish masalasining zamonaviy talqini keltirilgan. Shuningdek, maqolada shaxsning hamda ijodiylik xususiyatlari masalalari tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, o'quvchilar kreativligi, psixologik ta'sir, kreativ fikrlash, ijodiylik xususiyat

Jahon psixologiyasi ta'lim tizimiga e'tibor barcha mamlakatlar uchun iqtisodiyotni rivojlantirish, jamiyat farovonligini ta'minlash kafolati ekanligi e'tirof etilgan. Ta'lim sifatining yuqoriligi bilan e'tirof etilgan ko'pgina xorijiy mamlakatlarning ta'lim muassasalarida interfaol metodlarning faol qo'llanilishi, jumladan, fanlarni o'qitish sifatini oshirish, tendensiyalarining amaliyotga keng tatbiq etilishi talabalarining axborot bilan ishlash mahoratini oshirishga, ularning ijodiy, kommunikativ, kreativ fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Talabalarining kreativ fikrlashini rivojlantirishga imkon beruvchi ilmiy o'quv-axborot resurslari bankini yaratish, o'qitishda bilish ehtiyojini faollashtiruvchi metodlarni qo'llash vatanimiz intellektual resurslari salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Bu borada talabalarining kreativ fikrlashlarini rivojlantiruvchi kreativ yondashuvlar, dars jarayonlarini loyihalashtirish hamda ilg'or ta'lim texnologiyalari(munosabatlar pedagogikasi, har tomonlama tarbiyalash, loyihalash, kreativ faoliyatga yo'naltirilgan ijodiy topshiriqlar, bifunksional masalalar) asosida o'qitishni takomillashtirish muxim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun, o'quv jarayonida o'qituvchi nafaqat ma'lum miqdordagi bilimlarni beribgina qolmay, balki talabalarni mustaqil ravishda yangi ma'lumot olishga va uni ijodiy qayta ishlashga o'rgatishi kerak. Talabalarining kreativ fikrlashini rivojlantirishda mantiq elementlarini qo'llash muammosi elektron ta'lim muhitida muhim o'rin tutadi. Mantiq elementlari mazmunini takomillashtirish orqali talabalarga yuqori darajada bilim berish, shuningdek mavzular integratsiyasini ta'minlagan xolda o'qitish metodikasini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida talabalarining kreativ fikrlashini rivojlantirishda mantiq elementlaridan foydalanish, ularning fanlararo mazmun integratsiyasini ta'minlash va axborot-kommunikatsion texnologiyalarni qo'llash masalasi dolzarb sanaladi. Chunki, mantiq elementlarini o'qitish jarayonida talabalarining fikrlash va mantiqiy fikrlash qobiliyatlari kuchliroq rivojlanib boshqa fanlarni o'zlashtirishiga ham imkon yaratadi. Bugungi kunda pedagogik oliy ta'lim tizimi oldiga yangicha qarashlarga ega, yangicha fikrlay oladigan o'qituvchilarni tayyorlash vazifasi qo'yildi. Buning uchun esa birinchi navbatda pedagogika oliy ta'lim muassasalarida mantiq elementlarini o'qitishni takomillashtirish muhim hisoblanadi.

Bugungi kunda kreativ fikrlash tushunchasining aniq ta'rifining to'laligicha ishlab chiqilmaganligi muammoga dialektik nuqtai nazardan yondashuvni talab qiladi. Shu maqsadda fikrlash, mantiqiy fikrlash, mantiqiy fikrlashni shakllantirish tushunchalariga mualliflik ta'riflari keltirildi:

fikrlash – shaxs bilish faoliyati jarayoni bo'lib, voqelikni bevosita va umumlashgan holda aks ettirish bilan xarakterlanadi. Fikrlash fanlararo tadqiqotlarni, majmuaviy fanlarni o'zida mujassamlashtiradi; mantiqiy fikrlash – fikrlashning yuqori pog'onalaridan biri bo'lib, izchillik, ketma-ketlik asosida fikrlarning bog'lanishini bildiradi va shaxs ijodiy faolligining muhim qirrasini o'zida aks ettiradi; mantiqiy fikrlashni shakllantirish – yaxlit tizim sifatida ta'limning

maqsadi, o'qituvchi faoliyati, o'quvchi faoliyati, ta'lim natijasi, ta'lim mazmuni, shakl, metod va vositalarni o'z ichiga qamrab oladi. Bu keltirilgan ta'riflar shaxsda mazkur sifatlarni tarkib toptirish demokratik va insonparvar jamiyatning faol a'zosini shakllantirishga imkon beradi.

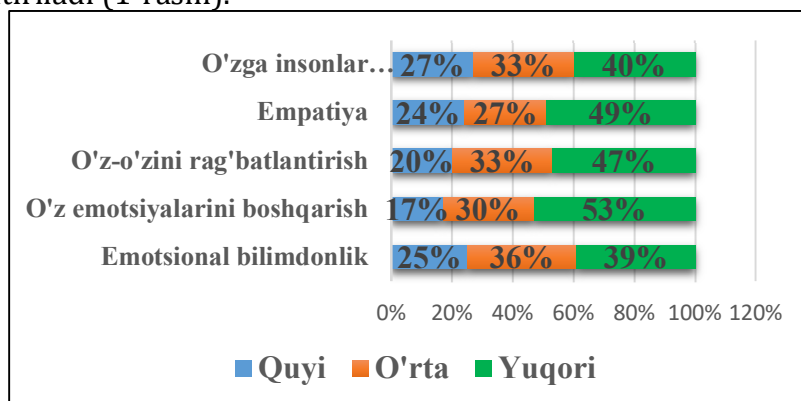
Ta'lim sohasida ro'y bergan o'zgarishlar, barcha fanlar extiyojlari, mantiq elementlarini o'qitish soxasidagi mutaxassislarning fikrlari asosida: mantiq elementlari pedagogika oliy ta'lim muassasalarida maxsus o'rganish predmeti bo'lishi; mantiq elementlari pedagogika oliy ta'lim muassasalarida kengroq holda berilishi; mantiq elementlari qisman emas, balki ta'lim tizimining barcha bosqichlarida uzviy ravishda o'rganilishi maqsadga muvofiq. Ilmiy-texnika rivojlanishining hozirgi zamon bosqichida axborotlarning keskin ko'payib borayotganligi va o'qitish jarayonida ulardan foydalanish uchun vaqtning chegaralanganligi ta'lim tizimiga yangi texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda. Talabalarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish yo'nalishlaridan biri ta'lim oluvchilar uchun mustaqil ta'lim olish imkoniyatlari, ta'limning axborot manbalarini shakllantirish va rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratishdan iboratdir. Ta'lim-tarbiya jarayonlarining asosini yuqori sifatli va yuqori texnologiyali muhit tashkil etadi. Uning yaratilishi va rivojlanishi texnik jihatdan murakkab sanalsa-da, ammo bunday muhit ta'lim tizimini takomillashtirishga, ta'limda axborot texnologiyalarini tub ma'noda joriy etishga xizmat qiladi.

Tadqiqot ishida belgilangan vazifalar va tadqiqot predmeti va obyektiga ko'ra tadqiqotda ilgari surilgan g'oyalarni amaliyotda sinab ko'rish maqsadida tajriba sinov ishlari tashkil etildi.

Tajriba-sinov ishlari tashkil etish va o'tkazish 4 bosqichda amalga oshirildi. Birinchi (tashxis va bashorat qilish) bosqichda-pedagogik tadqiqotda tajriba-sinov ishlarining maqsadi, ilmiy farazi, vazifalari hamda tajriba-sinov dasturlari ishlab chiqish; ikkinchi (tashkiliy-tayyorgarlik) bosqichda-tajriba-sinov maydonchalari va ishtirokchilari, pedagogik jarayon tavsifi belgilash, metodik hamda tashkiliy ta'minotini ishlab chiqish; uchinchi (amaliy) bosqichda-tajriba sinov ishlarining amaliy bosqichlari ta'kidlovchi, shakllantiruvchi hamda nazorat qiluvchi tajriba- sinov ishlarini bosqichma-bosqich, parallel yoki aralash holda olib borish; to'rtinchi (umumlashtiruvchi) bosqichda-tajriba-sinov ishlarining natijalarini olish va tahlil qilish algoritmini ishlab chiqish, ularni amaliyotga joriy qilish bo'yisa tavsiyalar berish kabi maqsadlar asosida tashkil etildi.

Insonning dunyoqarashini rivojlanishida uning tili va nutqining rivojlangan bo'lishi juda muhimdir. Chunki, topshiriqning yechilishi jarayonida o'quvchi topshiriqni yechish yo'llarini o'z nutqi orqali bayon qilishi, topshiriqning asosiy elementlarini ayta olishi, grafik chizmalarni chiza olishi va bilishi-o'quvchi ijodiy tafakkurini rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. O'quvchi qanchalik darajada ko'p so'z boyligiga ega bo'lsa, uning ichki, aqliy imkoniyatlari ham yuqori darajada rivojlanadi va shakllanadi. Ijodiy jarayonda o'quvchi avval topshiriqni hayoliy tasavvuri, ya'ni aqli orqali bajaradi, reja tuzadi, keyin esa bu reja tashqi imkoniyatlar asosida amalga oshiriladi.

Quyidagi jadvalda Buxoro davlat universiteti, Qarshi davlat universiteti va Termiz davlat universitetlarida tahsil oluvchi talabalarning emotsional intellekt darajasi so'rovnomasidan olingan natijalari keltiriladi (1-rasm).

Emotsional intellektni aniqlash so'rovnomalari natijalari

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining emotsional intellekt ko'rsatkichi bo'yicha umumiy o'rtacha koeffitsienti birinchi shkalada emotsional bilimdonlik 25% quyini, 36% o'rta darajani hamda 39% yuqorini ko'rish mumkin. Ya'ni bo'lajak o'qituvchilarda boshqalar bilan suhbatlashayotganda ularning emotsional holatlarini oldindan ko'ra olish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatgan. Ikkinchi shkala bo'yicha o'z emotsiyalarini boshqarish 17% quyini, 30% o'rta darajani hamda 53% yuqorini namoyon qilganligi, bo'lajak o'qituvchilar insonlar bilan munosabatlarni amalga oshirish jarayonida ularning oldida o'z emotsiyalarini boshqara olishi va o'zlarini tuta bilishidan darak beradi.

Uchinchi shkala bo'yicha o'z-o'zini rag'batlantirish 20% quyini, 33% o'rta darajani hamda 47% yuqorini qayd etganligi va bu natija standart me'yorga ko'ra, o'rtachadan yuqori darajani ko'rsatishi, ular boshqalar bilan muloqot jarayonlariga kirishganida hissiy-emotsional istak va hohishlarini bemalol bildirga olishi bilan alohida xarakterlanadi. Emotsional intellekt muammosini ko'p kirrali va samarali o'rgangan sobiq sovet psixologlaridan biri V.A.Krutetskiy hisoblanadi. Muallif shaxs emotsional intellektida tafakkur mustaqilligini faollashtirish masalasiga batafsil to'xtaladi. Ko'zlagan maqsadni amalga oshirish uchun u yangi o'quv materiallarini evristik tarzda berilishi lozim ekanligini ta'kidlab o'tadi.

To'rtinchi shkala bo'yicha bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning empatiya shkalasi natijalari 24% quyini, 27% o'rta darajani hamda 49% yuqorini tashkil qilgan. Bu esa shuni ko'rsatadiki, ular atrofdagi insonlar qiyin va noqulay vaziyatlarga tushib qolganda ularni bu chorasizlikdan chiqib ketishida o'zlarining maslahatlarini berishi o'rta darajada ekanligini obyektiv tarzda baholay olganlar. Oxirgi shkala o'zga insonlar kechinmalarini sezuvchi bo'yicha 27% quyini, 33% o'rta darajani hamda 40% yuqorini qayd etgani va bu esa, ularda boshqalarda bo'layotgan hissiy kechinmalarni sezish qobiliyati o'rta darajada shakllanganligi va ularga hamdardlik bildirishiga imkoniyatlari borligini anglatadi.

Kreativ fikrlashning funksiyalari quyidagilardan iborat:

1. O'zgaruvchan sharoitlarda adekvatlikni va moslashuvchanlikni taminlashi;
2. Taktik va strategik yo'nalishlarda o'zaro muvaffaqiyatli mutanosiblik dasturlari va rejalarini shakllanishi, joriy masalalarni hal qilish;
3. Shaxslararo munosabatlardagi voqealarni rejalashtirish va ularni rivojlanishini prognoz qilish.

Kreativ fikrlash odamlarni to'g'ri baholay bilish, ularning xulqini to'g'ri bashorat qilish va shundan kelib chiqqan holda ular bilan munosabatga kirishish qobiliyati deb tavsiflash mumkin. Boshqa odamlarni yaxshi tushunishni ta'minlovchi bir qator sifatlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Хайдарова Г.Н.

докторант

(Каршинского государственного университета)

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию педагогического моделирования процесса развития лингвокультурных навыков учащихся. Работа направлена на повышение качества образования и развитие лингвокультурных навыков учащихся для успешной адаптации в современном обществе. Современное образование ставит перед педагогами задачу не только обучить учащихся языку, но и развить их лингвокультурные навыки. Это важно для формирования толерантности, межкультурного понимания и успешной коммуникации в многонациональном мире.

Педагогическое моделирование процесса развития лингвокультурных навыков учащихся играет ключевую роль в этом процессе.

Ключевые слова: педагогическое моделирование, лингвокультурные навыки, развитие учащихся, межкультурное общение, толерантность в образовании

Одним из основных аспектов педагогического моделирования является создание специальных образовательных сред, которые способствуют погружению учащихся в языковую и культурную среду. Это могут быть интерактивные уроки, культурные мероприятия, проектная деятельность, общение с носителями языка и другие формы работы. Важно, чтобы учащиеся имели возможность не только изучать язык, но и погружаться в культуру страны, где данный язык является официальным.

Моделирование длительное время остается одним из ключевых методов научного исследования, широко применяемым в области педагогики. Этот метод позволяет объединить эмпирические данные с теоретическими концепциями в рамках педагогических исследований, сочетая эксперимент, логические построения и абстракции. В процессе планирования уроков учителя часто сталкиваются с понятием педагогического моделирования. Однако некоторые ученые такие как А.Н.Дахин, Е.А.Лодатко, А.В.Цыганов указывают на недостаточное внимание к моделированию в современной науке, что может быть одной из причин неэффективности модернизации современной системы образования.

В результате исследований проведенных Н.А.Козыревым и О.А. Козыревой термин "педагогическое моделирование" определяется следующим образом: педагогическое моделирование-это такой вид деятельности учителя, в котором он успешно определяет, уточняет, дополняет, систематизирует, преобразует (модифицирует) модель необходимой педагогической деятельности, обеспечивающую возможность выделения адаптивной (адаптивной) или акклиматизированной (апробированной) информации по определенному компоненту или их сочетанию, обработки и т.д. Моделирование позволяет учителю на основе педагогического взаимодействия и общения определить оптимальный режим работы, реализуя в рамках установленных принципов, ограничений и возможностей достижения целей, задач такие функции, как обучение, исследование, детализация, систематизация, классификация, программирование, обучение, адаптация, социализация, коррекция, самовоспитание, самореализация [1].

Как пишет А.М.Семенова: "Хорошо построенная модель обладает очень важной характеристикой: ее изучение помогает собрать новую информацию об исходном объекте" [2; 98-102-С.].

Изучение различий между культурами в изучении и преподавании языка такие как экстралингвистические аспекты лингвокультурной компетентности (мировоззрение, ритуалы, обычаи, язык человеческих органов(жесты), табу, стереотипы, роль общества в многонациональных культурах, (имидж, символы), адекватное использование культурно-специфических черт (приветствия, способы обращения, идиомы и т. д.) помогают в формировании лингвокультурной компетентности.

Благодаря подходу, основанному на языковой и культурной среде, студенты не только изучают язык, но также погружаются в традиции и обычаи народа, чей язык они изучают, что способствует развитию уважения к другим культурам и верованиям. Практическая сторона обучения иностранным языкам связана с формированием знаний, умений и навыков, которые позволяют понять этнокультурные ценности страны изучаемого языка и применять иностранный язык в условиях межкультурного взаимопонимания. Этот комплекс знаний, умений и навыков формирует коммуникативную компетентность студентов. Концепция коммуникации является

результатом постоянных усилий в развитии научных и межличностных коммуникативных навыков человека [3].

Таким образом, педагогическое моделирование процесса развития лингвокультурных навыков учащихся играет важную роль в современном образовании. Оно помогает формировать толерантность, межкультурное понимание и успешную коммуникацию учащихся в многонациональном мире. Важно использовать разнообразные методы и подходы для эффективного развития лингвокультурных навыков и создания благоприятной образовательной среды для учащихся.

Использованная литература:

1. Козырев Н.А., Козырева О.А. Педагогическое моделирование как продукт и метод научно-педагогического исследования // Современная педагогика. 2015. № 8 [Электронный ресурс]. URL: <http://pedagogika.snauka.ru/2015/08/4791> (дата обращения: 07.02.2019)
2. Семёнова Л. М. Информационно-технологический ресурс в имиджологической подготовке специалиста по связям с общественностью // Вестник ТГПУ. – 2010. – № 4(94). – С. 98-102.
3. Казарцева О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения: Учеб. пособие / О.М. Казарцева. – М., 2005. – 210 с.

ИМИТАЦИОННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК ОСНОВА ЭФФЕКТИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

Абдуллаева Асила Олимовна
докторант

(Каршинский государственный университет)

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальность применения имитационного моделирования в качестве основного элемента при преподавании технических дисциплин. Предположительно создан универсальный подход к проведению практических занятий с использованием программного обеспечения Anylogic.

Ключевые слова: имитационная модель, педагогическая технология, учебный процесс, метод, подход, образование, anylogic, моделирование.

Изменения в современном образовании, развитие новых знаний в различных областях науки, обновление производственных процессов и быстрое распространение информационных технологий требуют улучшения качества подготовки специалистов в технических областях. Современные образовательные концепции, такие как стратегии «Узбекистан-2030» [1], акцентируют внимание на необходимости обновления системы образования, чтобы она могла стать основой для динамичного экономического роста и социального развития, способствуя благополучию граждан и обеспечивая безопасность страны. В связи с этим в сфере высшего образования изучаются вопросы обновления содержания профессионального образования и определяется роль современных технологий обучения в повышении его качества.

Появляется ряд противоречий, включая разрыв между увеличивающимися требованиями государства к специалистам, способным конкурировать на рынке труда, и недостаточной профессиональной и личностной подготовкой выпускников высших учебных заведений для выполнения своих профессиональных обязанностей в новых общественных условиях.

Перед каждым специалистом возникает вопрос о том, как тщательно и результативно решать проблемы в нефтегазовой отрасли. Недостаточно изучать свою специальность только теоретически, для повышения качества знаний и опыта необходима практическая работа. Но, к сожалению, в высшем учебном заведении невозможно достичь достаточных навыков из-за отсутствия требуемых условий, оборудования, конструкции и т.п. В таком случае для достижения успеха в будущем необходимо применять инновационные методы для решения текущих задач, включая модернизацию процессов и внедрение современных технологий.

В последние годы имитационное моделирование широко используется в различных областях, таких как политические, проектное, исследовательские, учебные, экономические направления. Однако имитационное моделирование как своеобразный метод подготовки специалистов по направлению машины и оборудования нефтегазовой промышленности в настоящее время не было достаточно изучено.

Несомненно, метод имитационного моделирования доказал свою эффективность и в области образования. Давно уже специалисты осознали, что методы моделирования могут успешно применяться для подготовки будущих специалистов к профессиональной деятельности [2].

Имитационное исследование аналогично традиционному методу исследования, однако, необходимо подчеркнуть, что имитационный метод позволяет исследовать системы, которых сложно представить или реализовать в жизни. С помощью данного метода также имеется возможность прогнозировать действия различных систем в будущем, кроме того, можно выявить недостатки системы, которые могут возникнуть в экстремальных ситуациях. Изучаемый эксперимент более экономичен и быстрее, чем другие возможные эксперименты.

Использование имитационного моделирования позволяет исследователю приблизиться к созданию реалистичного отражения окружающей действительности в ситуациях, когда объект и предмет исследования настолько сложны, что их нельзя описать с помощью математических уравнений или других количественных данных. При проведении имитационного моделирования, структура моделируемой системы точно отражается в созданной модели, а её функционирование и взаимодействие элементов воспроизводятся на этой модели. Поэтому для построения имитационной модели необходимо анализировать структуру системы и разрабатывать функциональную модель с учетом динамических параметров.

Эффективность применения методов имитационного моделирования в высшем образовании определено увеличением активности учебного процесса, стремлением к достижению высоких результатов обучения при оптимизации затрат за счет использования новых технологий [3]. Вся педагогическая технология, внедряемая в университете, должна быть направлена на подготовку студентов к реальной профессиональной среде. Этот принцип отражается в концепции компетентностного подхода к обучению, где усилия преподавателя должны быть направлены на развитие конкретных компетенций, необходимых специалисту. Такой подход позволяет перенести основной упор в обучении с теории на практику и избежать ситуации, когда образование становится самоцелью.

Необходимо особо выделить, что идеи о пересмотре подходов к обучению в высшей школе в пользу использования реальных ситуаций возникли у представителей педагогической и образовательной системы уже в 1980-х годах. В то время отечественные педагоги высказывали мнение о необходимости внедрения активно-игровых, ситуационных и коммуникативных методов работы с учащимися в вузах, а также подчеркивали, что подготовка будущих специалистов должна быть ориентирована на проблемно-деятельностный подход [4].

В контексте вузовского образования понятие «имитационное моделирование» может быть рассмотрено как в узком, так и в широком смысле. В узком смысле имитационное моделирование тесно связано с VR/AR-симуляцией и представляет собой практически идентичные методы моделирования. Как правило, имитационное моделирование является методом, использующий виртуальную реальность для улучшения обучения и ускорения приобретения практических навыков в различных сферах деятельности. В нашем случае такой тип моделирования используется для оптимизации методики преподавания специальных дисциплин для студентов технических специальностей, а именно нефтегазовой промышленности. Предметом, изучаемым для эксперимента, является машины и оборудования нефтегазовой промышленности. Безусловно, для расчета, конструкции, проектирования каких-либо аппаратов или процессов важно иметь достаточный навык и представление. Традиционными методами невозможно добиться ожидаемого успеха.

Важно обратить внимание на ключевые аспекты имитационного моделирования[5], учитывая особенности использования данного метода в исследовании технологических машин и оборудования, применяемых в сфере нефтегазовой деятельности.

Прежде всего, имитационное моделирование состоит из двух основных алгоритмов, то есть конструирование модели на компьютере и проведение экспериментов с ней. Для выполнения них требуются своеобразные методы, которые должны быть точно предусмотрены и указаны. Например, на первом этапе необходимо провести тщательное информативное исследование, разработать всю необходимую документацию и реализовать её. Второй этап должен включать в себя использование методов планирования эксперимента, учитывая особенности технологической имитации.

Затем, согласно системным принципам, имитационные эксперименты четко выделяют две основные задачи:

- Понимание поведения исследуемой системы, когда информации о ней недостаточно, в частности, при создании или раз.
- Оценка возможных стратегий управления системой, что также важно для решения различных экономических задач.

Как было выше указано, имитационное моделирование применяется для изучения сложных систем. Термин «сложность» является относительным и зависит от точки зрения исследователя на объект моделирования. Укажем несколько признаков «сложности» системы, по которым можно определить ее присущность к этому классу:

- присутствие обширной сети взаимосвязей и взаимодействий между элементами;
- трудоемкость функций, воспроизводимых системой;
- способность разбора одной системы на несколько подсистем, то есть декомпозиция;
- наличие связи с внешней средой и функционирование при воздействии случайных элементов.

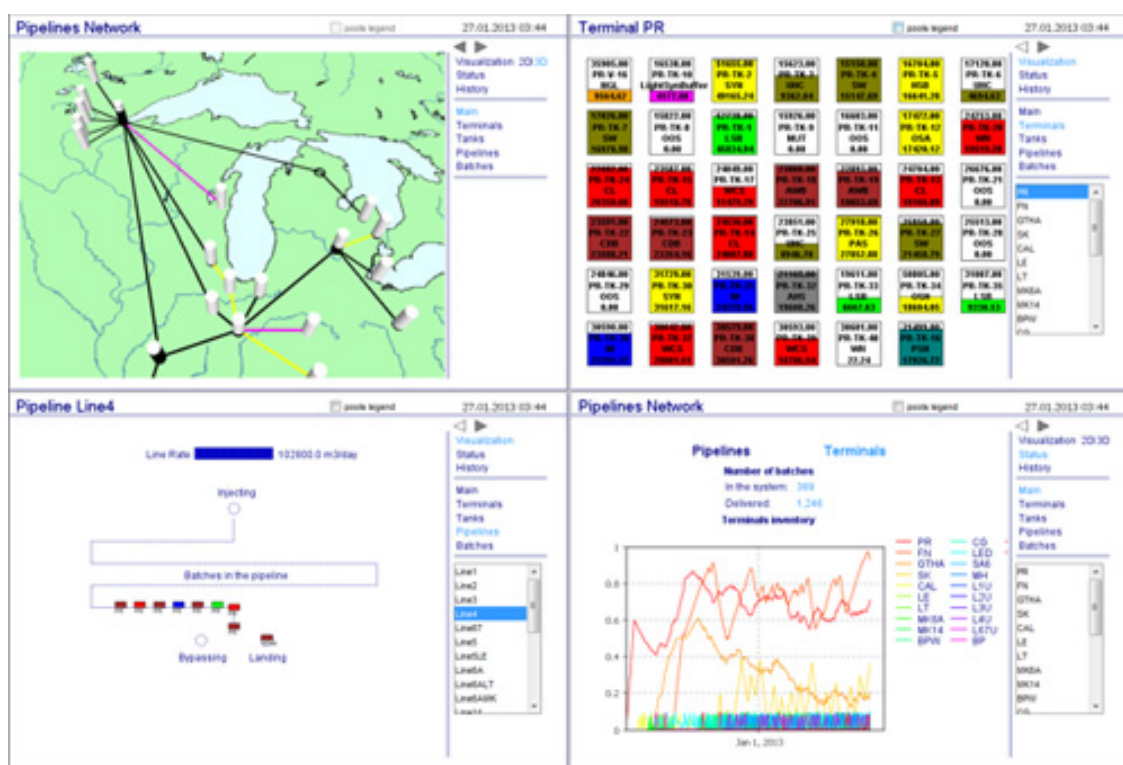
Становится ясным, что некоторые указанные признаки включают в себя субъективные оценки. Однако понятно, почему большое количество математических программ относят к сложным системам и поэтому используют метод имитационного моделирования[6].

Примером мощного инструмента имитационного моделирования является российский программный продукт Anylogic, который обеспечивает возможность создания моделей на основе различных подходов, таких как процессный (дискретно-событийный), системно-динамический и агентный подходы.

Anylogic предоставляет возможность создания моделей различной сложности и априорности, вместе с тем, обладает обширными анимационным потенциалом, который не требуют специальных знаний программирования. Данная электронная платформа

позволяет создать наглядные модели для анализа различных процессов, аппаратов, конструкций и других тому подобных систем с использованием как встроенных графиков, так и 2D и 3D моделей[7].

В указанной платформе моделирования потоков позволяет пользователям создавать модели для перевозки и хранения сыпучих материалов, жидкостей и газа. Она включает элементы для точного моделирования работы резервуаров, трубопроводов, конвейеров и их сетей, а также отслеживания партий грузов. С помощью этой библиотеки можно легко отображать характеристики потоков, такие как скорость и пропускная способность, что позволяет выявлять узкие места, прогнозировать простои и оптимизировать операционные процессы.

Интерфейс и анимация модели сети нефтепроводов

Имитационная исследовательская работа предусматривает выполнение подготовку специальной методики преподавания технологических машин и оборудования нефтегазовой отрасли, включающее в себя нижеприведенные пункты:

- Создание группы методов активного обучения с алгоритмом ее обоснования;
- Разработка учебных материалов с использованием новых технологий;
- Подготовка аудитории (лаборатории);
- Составление плана занятия;
- Тестирование программного обеспечения;
- Использование интерактивных методов образования;
- Перечень вопросов для проверки знаний студентов по изученному материалу.

Основной задачей исследования является правильный подбор группы методов для эффективного обучения студентов технического профиля. В подобранной группе методов используются игровые (разыгрывание ролей, деловые игры, игровые занятия на машинных моделях) и неигровые подходы (имитационные упражнения, МАСТАК-технология, мозговая атака), которые помогают выявить фундаментальную и инновационную направленность студентов, а также оценить их готовность к новшеству

через этапы адаптации к новому, изменения в результативности, отрицание неактуальных стандартов профессиональной деятельности и другие аспекты. Кроме того, благодаря выбранной активной интерактивной технологии обучения (игры, кейсы, игровое проектирование и т.п.) можно развить базовую подготовленность студента; создать условия, способствующие психологической решимости к применению усвоенных умений и навыков в практической деятельности.

Использование вышепредложенного подхода с использованием имитационной модели также способствует развитию знаний и навыков студентов в работе с программным обеспечением, таким как AnyLogic, кодами на языке Java, а также с помощью созданных в них анимационных моделей, включающие в себя различные схемы, гистограммы, графики и т.п., можно получить зрительное представление об изучаемом материале. Данный метод разрешит значительно модифицировать образовательный процесс практических занятий за счет применения современных информационных технологий и корректно подобранной методикой преподавания. Кроме того, иллюстрирует эффективность имитационных моделей в процессе преподавания, позволяющий заметно усовершенствовать и ускорить процесс восприятия данных.

Использованная литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 11.09.2023 г. № УП-158 «О стратегии «Узбекистан – 2030»» // <https://lex.uz/ru/docs/6600404> (дата обращения: 18.02.2024).
2. Гордиенко Т.П., Марченко С.Г. Имитационное моделирование как перспективный метод повышения качества образования//Современное педагогическое образование: науки об образовании: научный журнал №4 2023 [СПО].
3. Агафонов, С. В. Методика профессионально-прикладной физической подготовки студентов управленческих специальностей вузов на основе имитационной игровой технологии/С. В. Агафонов, М. М. Шестаков//Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. – 2016. – № 4. – С. 54–55.
4. Петров, В. С. Применение современного дидактического моделирования в целях формирования профессиональных компетенций обучающихся в вузе/В. С. Петров, А. М. Переплетов//Система ценностей современного общества. – 2012. – № 23. – С. 329.
5. Имитационное моделирование производственных систем/под общ. ред. А.А. Вавилова // – М.; Берлин: Машиностроение: Техника, 1983. – 416 с.
6. Ямпольский Л.С. Оптимизация технологических процессов в гибких производственных системах/Л.С.Ямпольский, М.Н.Полищук //К.: Техника, 1988. – 175с.,
7. Тимченко В.С. Оценка достаточности перерабатывающей способности распределительного склада тарно-штучных грузов методом имитационного моделирования // Вестник транспорта Поволжья. – 2015. – №2. – С. 64-68.

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TA'LIM TEXNOLOGIYALARI VA UNING TA'LIMY AHAMIYATI

Qaxxarova Nazira Nuridillo qizi
o'qituvchi
(Xalqaro innovatsion universiteti)

Shamsiyeva Dilso'z Hasan qizi
talaba
(Xalqaro innovatsion universiteti talabasi)

Annotatsiya. ushbu maqolada rivojlanayotgan mamlakatimizda ta'lim tarbiya jarayoni samaradorligiga erishish va yoshlarni kasbiy kompetentligini shakllantirish asosida barkamol shaxs tarbiyasiga erish nazarda tutilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, shaxs, tarbiya, ta'lim jarayonidagi yangiliklar, qulaylik, ta'limdagi afzalliklar, taraqqiyot, metodlar, yondashuv.

Jahonda oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarga asoslangan mashg'ulotlarni tashkil etish, ta'limda bo'lajak mutaxassislarning ilmiy salohiyatini oshirish, ilmiy ishlanmalar ko'lamini oshirish zarurati ko'zga tashlanmoqda. Ta'lim tizimini rivojlantirishda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib tashkil etish ta'lim sifatini oshirishda katta rol o'ynaydi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonini interfaol metodlardan foydalanib ta'lim samaradorligini oshirishga bo'lgan qiziqish e'tibor kundan-kunga oshib bormoqda.

Zamonaviy texnologiyalar orqali o'tiladigan mashg'ulotlar talaba yoshlar egallayotgan bilimlarni o'zlari izlab topishlariga, mustaqil o'rganib tahlil qilishlariga hamda xulosalar chiqarishlariga qaratilgandir. O'qituvchi bu jarayonda shaxsning, jamoaning, rivojlanishi, shakllanishi, bilim olish va tarbiyalanishga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchanlik va yo'naltiruvchanlik vazifasini bajaradi.

O'quv jarayonida ta'lim oluvchilar va pedagoglar o'rtasida o'ziga xos munosabatlar o'natilib bu jarayon ikki tomonning birgalikdagi faoliyati natijasida amalga oshiriladi. shuning uchun ham ta'lim jarayoni ikki tomonlama xarakterga ega deyiladi. Pedagoglar va talabalarning faollik darajasi ta'lim jarayonining samarasini belgilaydi. Ta'lim va tarbiya bir jarayonning ikki tomoni bo'lib, bir-birini to'ldirib keladi. Ta'limning asosiy vazifalaridan biri insoniyat hozirgacha erishgan ilmiy bilimlar va fan texnikaning yutuqlari bilan yosh avlodni qurollantirishdir. Yosh avlodda shunday bilimlar tizimi yaratish lozimki, bu bilimlar ularning keying rivoji uchun asos bo'lib xizmat qilsin.

Har qanday tarbiya negizida bilim mavjud, bo'lganidek, har qanday ta'lim o'zida ma'lum tarbiyaviy ta'sirni mujassamlashtiradi. Bilimlar talabaning fikrlash qobiliyatiga emas, balki ichki kechinmalariga, his tuyg'ulariga, fazilatlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ta'lim jarayoni ta'sirida talabaning aqliy kamoloti, bilish qobiliyatini, o'qishga, mehnatga bo'lgan munosabatini rivojlantirish va yangi pog'onaga ko'tarish asosiy masalalardan biridir. Bu jarayonda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muhim ahamiyatga ega [1; 78-b].

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim - talabaning fikrlash va harakat strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim. Bu ta'lim o'qitish muhitining talaba imkoniyatlariga moslashtirilishini nazarda tutadi. Unga ko'ra ta'lim muhiti, pedagogik shart-sharoitlar, ta'lim hamda tarbiya jarayonini to'raligicha talabaning shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, qobiliyatini rivojlantirish, shaxs sifatida kamolotga yetishini ta'minlash, tafakkuri va dunyoqarashini boyitishni nazarda tutadi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning o'ziga xos jihati ta'lim oluvchi shaxsini tan olish, uni har tomonlama rivojlantirish uchun qulay, zarur muhitni yaratishdan iborat. Bu turdagi ta'lim talabalarda mustaqillik, tashabbuskorlik, javobgarlik kabi sifatlar, shuningdek, mustaqil, ijodiy va tanqidiy

fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu turdagi ta'limni tashkil etishda pedagoglardan har bir talaba imkon qadar individual yondashishni, uning shaxsini hurmat qilishni, unga ishonch bildirishni taqozo etiladi. Pedagog ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim turlaridan foydalanar ekan, bir qator shartlarga qat'iy rioya etishi kerak. Ushbu talablar quyidagilardan iborat:

- har bir talabani alohida, o'ziga xos shaxs sifatida ko'ra olishi;
- talabani hurmat qilishi;
- talabani ruhiy holatini to'g'ri baholay olishi;
- talabani xohish-istak, qiziqishlarini inobatga olishi;
- har bir talabaga tolerant munosabatda bo'lishi;
- talabani kuchi, imkoniyati va intilishlariga ishonch bildirishi;
- har bir talaba uchun qulay ta'lim muhitini yaratishi;
- talabalarning mustaqil yoki kichik guruhlariga erkin ishlashlari uchun imkoniyat yaratish

[2; 86-b].

Talabalar shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida o'quv materialini o'zlashtirishga ijodiy, tanqidiy yondashishni, yangi g'oyalarni ilgari surish, ularni asoslash, o'z fikrini himoya qilish, muammoli vaziyatlarda samarali yechimni topish ko'nikma, malakalarini o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Pedagog tomonidan ta'lim jarayonida innovatsion xarakterga ega turli faol metodlarning qo'llanilishi talabalarni rivojlantirish, qobiliyatlarini yanada o'stirishga xizmat qiladi. Xususan:

- muammoli izlanish;
- kichik tadqiqotlarni olib borish;
- debat;
- bahs-munozara;
- evristik suhbat;
- kichik guruhlarda ishlash va b.

Mashg'ulotlarini tashkil etishda pedagoglar o'quv axborotlarining talabalar bilim, ko'nikma, malaka va tajribalariga tayangan holda ularni qiziqitira oladigan, fikrlashga, ijodiy yondashishga undaydigan imkoniyatga ega bo'lishini ta'minlashga alohida e'tibor qaratishlari zarur. Ta'lim jarayonida pedagoglar tomonidan turli shakl, metod, vosita va texnologiyalardan samarali, maqsadli foydalanish, o'quv topshiriqlarini bajarishda talabalarga uqullarni mustaqil tanlash imkonini berish, talabani juftlikda, kichik guruhda va jamoada ishlashini ta'minlash, mashg'ulotlarning loyihalashtirilishiga e'tiborning qaratilishi nafaqat o'qitish sifatini yaxshilaydi va samaradorligini oshiradi.

Eng muhimi pedagoglar o'quv mashg'ulotlarining nafaqat axborot berish, balki rivojlantirish xarakteriga ega bo'lishlariga e'tiborni qaratishlari zarur. Shuningdek, muhokama qilinayotgan masala, muammo, o'rganilayotgan mavzu yuzasidan talabalarning mustaqil fikr bildirishlari (noto'g'ri bo'lsa-da, fikr bilirishlari)ga imkon berish, nima bo'lganda ham ularni o'ylashga, fikrlashga undash shaxsga yo'naltirilgan ta'limga xos muhim belgilardan biri sanaladi. Ta'lim jarayonida quyidagilardan foydalanish shaxsga yo'naltirilgan ta'limning yana bir belgisidir:

- ijodiy topshiriqlar;
- kreativ yondashishni taqozo etuvchi vazifalar;
- muammoli vaziyatlar;
- rolli va ishbilarmonlik o'yinlari;
- baxs-munozara, debat;
- musobasa ko'rinishidagi bellashuvlar

Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning asosiy turlari

Ta'limning innovatsion shakllari. Zamonaviy sharoitda talabalarning O'quv-bilish faolliklarini kuchaytirish, o'qitish sifatini oshirish va samaradorligini yaxshilash maqsadida innovatsion xarakterga ega ta'lim shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ayni o'rinda ta'limning innovatsion xarakterga ega ushbu shakllaritugrisida so'z yuritiladi.

Amaliy o'yinlar. Dastlab "o'yin" tushunchasining mohiyatini anglab olish talab etiladi. O'yin - kishilik faoliyatining muxim turi xamda ijtimoiy munosabatlar mazmunining bolalar tomonidan imitatsiyalash (ko'chirish, taqlid qilish) asosida o'zlashtirish shakli sanaladi. Zamonaviy sharoitda ta'lim amaliyotida amaliy - innovatsion xarakterga ega o'yinlardan samarali foydalanilmoqda. Amaliy o'yinlar - muayyan amaliy harakatlarning tashkil etilishini imitatsiyalash imkoniyatini beradigan o'yinlar.

Ta'lim amaliyotida qo'llaniladigan amaliy o'yinlar o'z-o'zidan didaktik xususiyat kasb etadi, shu sababli ular ko'p holatlarda "didaktik o'yinlar" deb yuritiladi. Kishilik tarixiy taraqqiyotining barcha davrlarida xam o'yin sub'ekt faoliyatining eng birinchi va muxim turi sifatida tan olingan. Binobarin, shaxs faoliyatining muhim turlari - mehnat, o'qish bilan birga o'yin xam uning shakllanlanishi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. O'yinlar vositasida katta avlod tomonidan to'plangan hayotiy tajriba, o'zlashtirilgan bilim, turmush tarzi va ijtimoiy munosabat asoslari, madaniy qadriyatlar yosh avlodga izchil uzatib kelingan. O'yin shaxsning tarbiyalash, rivojlantirish, unga ta'lim berish xususiyatlariga ega. Mavjud xususiyatlari tufayli o'yinlar qadim-qadimdan xalq pedagogikasining muhim asoslaridan biri bo'lib kelmoqda.

Bevosita o'yinlar bolalarda idrok, sezgi, xotira, tafakkur, nutqni rivojlantirishga yordam berish orqali ularni ma'naviy-axloqiy, aqliy, jismoniy va estetik jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladi. "Maktabgacha yoshdagi bola o'yin faoliyatida o'qish va mehnatga tayyorlanadi. Yosh ulg'aygan sari o'yinning roli biroz kamayib boradi. O'yinlarning tarbiyaviy ahamiyati bolaning butun hayoti davomida shaklanib qoladi" Agarda jismoniy xatti-harakatlarni rivojlantirishga xizmat qiladigan o'yinlar bolalarda chaqqonlik, epchillik, chidamlilik, qat'iylikni tarbiyalasa, intellektual, konstruksiyali o'yinlar ularni o'ylashga, fikrlashga, mantiqiy tafakkur yuritishga o'rgatadi. "O'yin inson hayotining xar bir davri uchun uning ruhiy rivojlanishini belgilovchi yetakchi faoliyat turi hisoblanadi. Faqat o'yinda va o'yin orqali bola voqelikni, shu jumladan, kishilar ijtimoiy munosabatlarini, xulqini, xatti-harakatlarini bilib oladi". Tarixiy taraqqiyot jarayonida o'yin nafaqat bolalar, balki kattalar hayotidan ham alohida o'rin egallashga muvaffaq bo'lindi. Zamonaviy sharoitda intellektual, kompyuter, iqtisodiy, harbiy, kasbiy, sport va maishiy hordiq chiqarishga ko'maklashadigan o'yin modellari ham kattalar orasida keng ommalashgan. Zamonaviy pedagogikada o'yinlar ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, ta'lim oluvchilarning O'quv-bilish faolligini kuchaytirish maqsadida quyidagi tarzda qo'llaniladi: [3; 102-b]

Talabalarga yo'naltirilgan ta'limning asosiy texnologiyalari

Ushbu texnologiyalar ta'lim jarayonining boshida bolaning shaxsiyatini qo'yadi. Uning individual xislatlari e'tiborga olinadi va o'qituvchi o'quvchining o'ziga xos ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda o'z mahoratini ta'limni tashkil etishga yo'naltiradi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Ko'p bosqichli ta'lim texnologiyasi. Ushbu texnologiyaga ko'ra, o'quv jarayonini har bir o'quvchi tomonidan materialni o'zlashtirish qobiliyatiga qarab qurish kerak, ya'ni. har bir talabaga o'zi uchun zarur bo'lgan va uning imkoniyatlariga mos keladigan dasturni o'zlashtirish uchun vaqt beriladi. Shunday qilib, o'quv dasturining asosiy yadrosi samarali tarzda o'zlashtiriladi.

Kollektiv o'zaro ta'lim texnologiyasi. Ushbu texnologiya talabalarni psixologik muvofiqligi bo'lgan kamida ikki kishidan iborat guruhlariga birlashtirishni o'z ichiga oladi. Ular turli darajadagi intellektual rivojlanishga ega bo'lishi mumkin, lekin ular bir-biriga yordam berish va shu bilan bir-birini rivojlantirish orqali vazifalarni bajaradilar. Bu mantiqiy fikrlashni, mas'uliyat hissini, o'zini adekvat hurmat qilishni shakllantiradi, o'quvchilarni ozod qilishga yordam beradi.

Hamkorlik texnologiyasi. Bu texnologiya talabalarni kichik guruhlariga birlashtirish va ularda o'qitishni o'z ichiga oladi. O'rganish birgalikda, bir-birlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklaridan xabardor bo'lishi kerak. Ta'lim yagona maqsad va vazifalarni belgilash, har bir o'quvchining majburiy mas'uliyati va kognitiv ma'lumotlarni samarali o'zlashtirish uchun teng sharoitlarni ta'minlash asosida quriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Indiaminov N. va b. Ta'lim samaradorligini oshirishda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. Ta'lim texnologiyalari. 2014
2. Axunova G.N., Golish L.V., Fayzullayeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. / B.Y.Xodiyev tahriri ostida. – T.: «Iqtisodiyot», 2009.
3. R.A.Mavlonova, N.H.Rahmonqulova, K.O.Matnazarova, M.K.Shirinov, S.Hafizov Umumiy pedagogika «Fan va texnologiya», 2018.
4. www.ziynet.uz
5. www.pedagog.uz
6. www.OXU.uz

PEDAGOGNING KASBIY RIVOJLANISHIDA AKMEALOGIK YONDASHUVNING O'RNI

Nazarova Nigora Ravshanovna
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Ushbu maqolada har bir pedagogka lozim bo'lgan kasbiy xususiyatlar, ularni rivojlantirish yo'llari masalalariga to'xtalib o'tilgan. Bundan tashqari pedagogning kasbiy rivojlanishi va shakllanishida ijodkorlikning o'rni, pedagoglik mahorati, hayotiy – faoliyatida o'z-o'zini namoyon qilaolish qobiliyati akmealogik yondashuv asosida alohida tizimlashgan shaklda ko'rib chiqilgan va yoritilgan.

Kalit so'zlar. Akmealogiya, pedagogik mahorat, pedagogik qobiliyat. kreativlik, kognitiv tizim, ekspessivlik, motivatsia, kasbiy rivojlanish, kognitiv dissonans.

Pedagogning kasbiy rivojlanishida ,uning shaxs sifatleri, qobiliyatlari, kasbiy bilim va ko'nikmalarining o'sishi, shakllanishi, pedagogik jarayonda nazariy bilimlarini amaliy tadbiriq etaolishi ta'kidlab o'tiladi. Biroq asosiy omil esa-uning pedagoglik faoliyatida o'z imkoniyatlarini namoyon qilishiga olib keluvchi o'z ichki olami va uni faol tarzda o'zgartira olishi qaraladi.

Kasbiy rivojlanish pedagogning ijodkorligi hamda qobiliyatlarining aks ettirilishi bilan ham bog'liqdir. Akmealogik qobiliyatlar – o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini namoyon etish kabilar pedagog hayotiy faoliyati jarayonida eng muhim omillardir. Akmealogik yondashuv asosida bo'lajak pedagoglarda pedagogik ijodkorlikni shakllantirish modelini ishlab chiqishni talab etadi va bu modelning quyidagi tarkibiy qismlarini keltirib o'tamiz.

Bu qismlar bir-biriga o'zaro bog'langan. 1) motivatsion-qadriyatli, 2) kognitiv, 3) faoliyatli, 4) kreativ kabi qismlardir.

Motivatsion model pedagogning bilishga doir va kasbiy motivatsiyasini o'zaro uyg'unlashuvi bilan harakterlanadi. Bundan tashqari pedagoglarning unumdor faoliyatga intilishlari ya'ni mashg'ulotlar jarayonida kam quvvat sarflab ko'proq ma'lumotlar berishga intilishlari, kasbiy faoliyatga oid jarayonlarda faol ishtirok etishlari va albatta har bir pedagogda o'z-o'zini nomoyon etishga bo'lgan ishtiyoq bo'lishi zarur hisoblanadi.

Kognitiv – bu akmealogik yondayuv modelining tarkibiy qismidir. Pedagoglar kasbiy faoliyatida bu modelning o'rni qanday? Biz bilamizki, Kognitiv tizim — (lotincha: cognitio „idrok, tasavvur qilish, ishning tahlili“) — shaxsning xarakter, tarbiya, kuzatish va atrofdagi dunyoni aks ettirish natijasida ongda rivojlangan bilimlari tizimidir. Demak bu tizimda pedagog , maqsadlar

qo'yadi va ma'lum bir vaziyatda qanday harakat qilish kerakligi haqida qarorlar qabul qiladi, kognitiv dissonansdan qochishga harakat qiladi. Kognitiv dissonans haqida ham qisqacha to'z talib o'tsak. Kognitiv dissonans (lotincha: cognitio "bilim" va dissonantia "nomutanosiblik", "tartibsizlik", "uyg'unlikning yo'qligi") – shaxsning ongida qarama-qarshi tushunchalar: g'oyalari, e'tiqodlar, qadriyatlar yoki hissiy reaksiyalar to'qnashuvi natijasida yuzaga kelgan ruhiy noqulaylik holati. Bu kasbiy rivojlanish uchun juda muhimdir. Kognitiv tizimning asosi — fikrlash ong, xotira va nutqning o'zaro ta'siridir.

Bilasizmi birgina shu modelning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari mavjud . bu xususiyatlar pedagogning faoliyati jarayonida kata rol o'ynaydi. Ekspessivlik, samaradorlik, algoritmlik, moslashuvchanlik va hazm qilish qobiliyati yani tizim o'rganish natijasida assimilatsiya (o'zlashtirish) qilinshidir.

Pedagog kasb sohasiga oid axborotlar bilan uzluksiz ravishda tanishib boradi bu bilimlar darajasini, sifatini oshirishga xizmat qiladi. O'z ishiga ma'suliyat bilan yondoshishi, fikrlarning o'ziga xosligi, kasbiy madaniyat kabi tushunchalar esa biz yuqorida ta'kidlagan kognitivlik modelini boyitishga xizmat qiladi.

Ta'lim – tarbiya jarayonining oqilona tashkil etilishi pedagogning kasbiy mahoratiga bog'lik hisoblanadi. Akmealogik yondashuv asosida pedagogning kasbiy rivojlanishi va ijodkorligini shakllantirishda yaratilgan modelning bir qismi bu "faoliyatli" modeldir. Bejizga biz bu faoliyatlilikni mahorat bilan bog'lamadik. Negaki har bir pedagog kasbiy ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi, mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanaolishi, ijodiy rivojlanish istiqbollari aniqlayolishi, ta'lim – tarbiya jarayonida qulay metodlarni tanlab olishi va bu jarayonni oqilona rejalashtirishi lozimdir. Shu kabi ijodiy vazifalarni hal etishda shaxsiy va kasbiy munosabatlarni barqarorlashtirish masalasi ham asosiy omildir.

Kreativlik pedagogning an'anaviy fikrlashdan farqli ravishda ta'lim – tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi yangidan yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek pedagogik muammolarni ijobiy hal etishga bo'lgan tayyorgarlikni tavsiflovchi qobiliyatdir. Ijodiy fikrlash, tadqiqotchilik faoliyatiga qobiliyatlilik, yangilik yaratishga intiluvchanlik shu kabi xususiyatlar akmealogik yondashuv asosida pedagogik ijodkorlikni shakllantirish modelining kreativ tarkibiy qismni aks etadi. Bu akmealogik yondashuvda asosiy va markaziy sifatlardir.

Hech bir kasb pedagoglik kasbidek ma'suliyatli va sharaflil bo'lmasa kerak. Chunki butun bir jamiyatning kelajagi ular ta'lim- tarbiya berayotgan bolalarga bog'liqdir. Shu masalalarni hisobga olgan holda pedagog hech qachon izlanishdan, o'z ustida ishlashdan, rivojlanishdan to'xtamasligi kerak. Bunday sifatlar pedagogning kasbiy shakllanishidagi asosiy omillardir. Biz yuqorida mana shu shakllanishda bir tizim yaratilganini ko'rib chiqdik. Bu tizimlar esa motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va kreativ kabi qismlardan tashkil topgan. Pedagoglar kasbiy –faoliyatida muhim bo'lgan jihatlarni shu qismlarda ko'rishingiz mumkin. Akmealogik yondashuvning modeli hisoblangan bu jihatlilar pedagogning ijodkorligini nomoyon qiladi. Pedagog qachonki shu tizimlarni o'zida mujassamlashtiraolsa albatta akmeshaxs bo'lib takomillashib boradi va o'zi kabi yetuk shaxslarni jamiyatga yetqazib beraoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdulxanova I.A, Anisimov O.S, Derkach. A.A. "Akmeologiya" Darslik (elektron) RAGS 2004
2. Tillayeva S.N "Akmeologiya asoslari" tafakkur bo'stoni 2014
3. Akmeologiya. Darslik. A.A.Derkach taxriri ostida M., 2002
4. Akmeologiya. Xrestomatii „Filosofiya va akmeologiya“ M., 2004
5. Kuzmina N.V. Predmet akmeologii M.: SP №5,2002
6. S Xozyainov G I. Osnovi akmeologii M., 2002
7. Azizxodjayeva N. Pedagogik texnologiya va pedagogik maxorat. - T..
8. www.ziyo.uz

AN'ANAVIY TA'LIMDA O'QITISH METODLARI VA AFZALLIKLARI

Nazarova Nigora Ravshanovna
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Musurmonova Sitara Amir qizi
talaba
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Bilim, ma'rifat yaxshi axloq bilan bezanmog'i lozim
Abu Nasr Farobiy

Bugungi kun rivojlanayotgan XXI asr texnologiyalari va rivojlanishlar davri. Shuning uchun ham ta'limni rivojlantirish hozirgi kunning dolzarb mavzularidan biridir. Ta'lim sifatini yaxshilash maqsadida turli sohalarida, turli amaliy – Ilmiy ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan pedagogika fanini ham keng rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogika fanining vujudga kelishi va uning rivojlanish tarixiga e'tibor qaratsak, bu fanning o'rni nihoyatda beqiyos ekanligini anglash qiyin emas. Ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish va unda turli xil usullar va metodlardan foydalanish hozirgi zamon talabidir. Ta'lim jarayonining sifati esa ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida o'qitishning metodlari va vositalari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Binobarin, ular bilimlarning ongli va chuqur o'zlashtirilishiga o'quvchilarda mustaqil va ijodiy faollikning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Usul va metod tushunchalari uzviy bog'liqdir, chunki ularning har biri metod sifatida ham, usul sifatida ham namoyon bo'la oladi.

Metod – (yunoncha, "metodos" – bilish yoki tadqiqot yo'li, nazariya, ta'limot), voqelikni amaliy va nazariy egallashni, o'zlashtirishni o'rganish, bilish uchun yo'l qidirish, usullar majmuasi, falsafiy bilimlarni yaratish va asoslash usulidir.

Farobiyning "Fan va san'atning afzalligi haqidagi risolasi"da o'quv jarayonini tashkil etishga va o'qitish metodlariga qo'yiladigan talablar haqida so'z keltirar ekan, "Turli ilmlar bir-birini inkor qilmaydi, balki o'zaro bir- biri bilan bog'liq holda rivojlanadi. Ular dunyoni idrok qilishga va insonlarning baxt-saodatga erishishiga qaratilgandir", deya ta'kidlab o'tgan.

Olimlar o'zlarining o'qitish metodlari haqida tushuntirishlarida o'quvchilarga turli bilimlar berish bilan birga mustaqil holda bilim olish yo'llarini ham ko'rsatib, ularni bilimlarni zarurligiga shak-shubhasiz ishontirish kerakligini uqtirganlar. Barcha qomusiy olimlar foydalangan o'qitish metodlarini bir necha guruhlariga ajratish mumkin.

Bular:

1. Og'zaki metodlar (bilimlarni so'z bilan bayon qilish, suhbat, darslik, ma'lumotnoma va ilmiy adabiyotlar).

2. Ko'rsatmali metodlar (rasmlar, namoyishlar, kuzatishlar).

3. Amaliy metodlar (mashqlar, laboratoriyadagi amaliy ishlar).

Burhoniddin Zarnudjiyning fikricha, insonning bilish faoliyati bilmaslikdan bilishga qarab boradi. Metod va usullarni tanlash darsda hal qilinishi mo'ljallangan masalalarga bog'liq. Shunday qilib, o'qitish metodi o'qituvchi va o'quvchilar nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini bajarishga qaratilgan yo'ldir.

Unga qo'yiladigan muayyan talablar:

1. O'quv materialini o'rganishning tavsiya etilgan yo'li , fikrlashning didaktik -materialistik usuli, mustaqil qarashlar, irodaviy xususiyatlari va xalqning shakllanishiga olib borishi kerak. Ana shu talab nuqtai -nazaridan metod tarbiyaviy tusda bo'lishi lozim.

2. O'qitish metodining ilmiy asosi yaqqol va aniq bo'lishi zarur.

Shundagina o'qituvchi mazkur metod orqali qanday masalalar qo'yilishi va hal qilib bo'lmasligini ko'ra oladi.

3. O'qitishning tizimliliigi uning samaradorligini belgilaydi.

4. O'qitish metodining tushunarliliigi, o'qitishning yo'li, o'quvchi uchun qabul qilinishi va qo'llanilishi, o'quv materialini o'rganishning usuli esa bilimlarni o'zlashtirishning imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi lozim.

5. O'qitishning ongliklik va faollik zaruriyati nihayotda jiddiy talabdir.

6. Bilimlarning puxtaligi va asosliliigi.

7. O'qitish metodikasi nazariy va amaliy asoslari hodisalarning muvofiqliigi.

Har qanday metoddan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun u qandaydir maqsad qo'yishni, unga erishish bo'yicha faoliyat usulini, ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bilishni taqozo etadi.

Og'zaki bayon qilish metodlaridan muhim o'rin tutadi: hikoya, suhbat, tushuntirish, ma'ruza.

O'g'zaki mashqlardan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi. Ular o'quvchilarning umumiy madaniyati, mantiqiy fikrlashi hamda bilish qobiliyatini rivojlantirish bilan bog'liqdir. Shuningdek, og'zaki mashqlarning " suhbat " metodi nutq boyligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

Suhbat – savol – javob shaklida dialogik ta'lim metodi bo'lib, u fanga qadimdan ma'lum, hatto, undan o'z faoliyatida Suqrot ham mohirona foydalangan. Suhbat ta'lim jarayonida ko'p funksiyalar (aqliy fikrlash, hozirjavoblik, muloqot madaniyati va boshqa sifatlarni shakllantiradi) bajaradi, ammo asosiysi o'quvchida faollikni yuzaga keltiradi. Suhbatda o'quvchi fikricha mos harakat qilish, natijada yangi bilimlarni bosqichma – bosqich egallashga imkon beradi.

Fikrimiz so'ngida shuni aytib o'tish joizki har qanday metod ma'lum maqsad asosida tanlanishi shart. Tanlab olingan metod mavzuni yoritishga va yoki uni mustahkamlash uchun xizmat qilmog'i kerak. Vaholanki bazi mashg'ulotlarda didaktik o'yin metodlari ko'p ko'zga tashlanmoqda. Bu esa ta'lim jaryonida pedagogning nutqini biroz susaytirmoqda va pedagoglar ko'p vaqtlarini ma'lumotlar berishdan ko'ra didaktik o'yinlar uyushtirishni avzal bilmoqdalar. O'qitish metodlari va usullari ta'lim olish jarayonini yaxshilashga va o'quvchi yoshlarning chuqur bilim egallashlariga xizmat qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Xodjaye B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017

2. Ro'ziyeva D.I., Tolipov O'.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

3. O'.Z.Yo'ldoshev. Umumiy pedagogika. Fan va texnologiya. 2019

4. Xalikov A.A. Pedagogik mahorat. Darslik. – Toshkent, Iqtisod moliya, 2012

5. Mutalipova M.J., Xodjaye B.X. Qiyosiy pedagogika. Darslik. – T.: TDPU, 2015.

6. S.T.Turg'unov ,L.A.Maqsudova va boshqalar "Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish, sifat va samaradorligini oshirish texnologiyalari" T. 2014.

MARKAZIY OSIYO ALLOMALARINING PEDAGOGIK QARASHLARI

Muratova Shaxnoza Ibatovna
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Maqolada sharqiy uyg'onish davrining buyuk mutafakkirlarini pedagogik g'oyalar va o'qitish haqidagi qarashlar shuningdek, har bir olim, mutafakkirning ta'limning inson rivojlanishidagi o'rni, uning pedagogik fikr rivojiga qo'shgan hissasi haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Arab xalifaligida sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, yagona musulmon dinining yaratilishi madaniy hayotga ta'sir ko'rsatdi. Bunday ko'tarilish butun Arab xalifaligining birlashishi, yaqin Sharqda, ushbu rivojlanish davrida Sharqning Uyg'onish davri deb ataladi. U XVI asrlarga qadar davom etgan. Uyg'onish davri pedagogik fikrining asoslari, ushbu hodisaning xususiyatlari, asosiy vakillari, pedagogik fikrning rivojlanishiga qo'shgan hissasi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Sharq uyg'onish davri, madaniy hayot, mutafakkir, fikr, ta'lim, fan, ma'rifat, ma'naviyat, mukammal inson, axloq, xulq-atvor, estetik tarbiya, mehnat ta'limi, ilmiy meros.

Insoniyat tarixida Sharq uyg'onish davri pedagogik g'oyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, bu davr pedagogikasida axloqiy fazilatlar va ta'lim-tarbiya masalalariga juda katta e'tibor qaratilgan. Shaxs kamoloti masalasi o'sha davr mutafakkirlarining diqqat markazida bo'lgan. Bu davrda ta'limiy, tarbiyaviy va axloqiy mazmunda yaratilgan Sharqning buyuk mutafakkirlarining pedagogik g'oyalari jahon pedagogikasiga katta hissa qo'shadi biroq, zamonaviy Sharqda o'rta Osiyo respublikalari mustaqillikka erishgunga qadar o'rta asr mutafakkirlarining pedagogik merosi talab qilinmagan edi va faqat so'nggi yillarda pedagogik fikrning ushbu xazinasiga qiziqish jonlandi. Mutafakkirlarning pedagogik qarashlari o'rta asrlarning pedagogik fikridagi demokratik yo'nalishni anglatadi: ular inson haqidagi g'oyalarga, yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish nazariyasini shakllantirish va takomillashtirishga katta ta'sir ko'rsatgan va hozir ham mavjud. Ularning pedagogik g'oyalari bugungi kungacha nafaqat inson va uning tarbiyasi, balki insonparvarlik, har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish, o'qituvchiga qo'yiladigan talablar to'g'risida g'oyalarni shakllantirish uchun zamin bo'lib kelgan. Bugun yangi O'zbekiston yangi qadamlar tashlamoqda. Har qanday mamlakat va davlatning rivojlanishining asosiy omili ta'lim va tarbiya hisoblanadi. Ilm – fan, ta'lim, ma'naviyat va ma'rifatga sarmoya kiritish katta kelajakka sarmoya kiritishdir. Biz asrimizning yuqori rivojlangan mamlakatlari tarixi va tajribasidan yaxshi bilamizki, rivojlanmagan davlat hech qachon to'laqonli davlat bo'la olmaydi. Darhaqiqat, bilim va ma'rifat ikki dunyoning baxtidir. Johil odam unga berilgan barakalarning qadr-qimmatini tushunmaydi. Bilim inson uchun najotdir. "Uyg'onish" so'zi frantsuzcha "qayta tug'ilish" degan ma'noni anglatadi. Aniqrog'i, bu Markaziy Osiyo, Eron, Xitoy (IX – XII – XV asrlar) va G'arbiy Evropada sodir bo'lgan alohida madaniy va intellektual rivojlanish davri. Atama sifatida uning ma'nosi ancha kengroq: madaniyatda, fanda, san'atda, umuman ta'limda, jamiyatda uzoq vaqt turg'unlikdan so'ng, bu tez rivojlanishni, ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimining yangi sifat bosqichini anglatadi. Bu atama birinchi marta Evropada o'rta asrlardan keyin "oltin uyg'onish davri" XV-XVI asrlarda rivojlanish davriga ishora qilish uchun ishlatilgan. Uyg'onish deb nomlangan ushbu ijtimoiy hodisa o'zbek tilida uyg'onish deb talqin etiladi. Axloqiy ishlar insonning ma'naviy-axloqiy shakllanishi va inson qiyofasi muammosini hal qilishda faqat pedagogik ishlar sifatida ahamiyat kasb etdi. Ushbu maqolada insonning ma'naviy rivojlanishida yuqori axloq va fanni o'zlashtirish g'oyasi ilgari surilgan. Sharq uyg'onish davrida pedagogik g'oyalar haqida Sharq mutafakkirlarining qarashlari ham keltirilgan:

Abu Nasr Farobiy – o'rta asr sharqining mashhur mutafakkiri, qadimgi yunon falsafasining Sharqdagi eng yirik davomchisi va targ'ibotchisidir. Olim ta'lim faqat so'z va o'rganish bilan, tarbiya esa, amaliy ish, tajriba bilan amalga oshirilishini aytadi va tarbiyani har bir xalq, millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga o'rganishdan iborat deb hisoblaydi. Demak, Farobiy ta'lim va tarbiya berishni bir-biridan farq qiladi. Tarbiya esa amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi, yoshlarga u ma'lum ish-harakat, kasb-hunar, odob orqali singdiriladi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida nazariy bilim bilan amaliy harakat- odat, malaka, faoliyat birlashib boradi, yetuklik shu birlashuvning darajasiga qarab yuzaga keladi.

Umuman, Farobiy o'z davridagi yoshlarning ta'lim olishlari bilim egallashlari, hunar o'rganishlari, faoliyat ko'rsatishlari, mehnat qilishlari zarurligi xususida fikrlar bildirgan. Bu fikrlar hozirda ham ta'lim-tarbiyaga g'oyat muhimdir. Sharq pedagogikasida Farobiy ta'lim va tarbiyaga birinchi marta ta'rif bergan allomadir: «Ta'lim degan so'z insonga o'qitish, tushuntirish asosida, nazariy bilim berish, tarbiya berish degani esa insoniy fazilatlarini, ma'lum xunarni eki kasbni egallash uchun zarur bo'lgan xulq-atvor-normalarini o'rgatishdir» Maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamolga etkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonunqoidalarini to'g'ri anglab oladi, umr kechirish jarayonida to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan halol, adolatli munosabatda bo'ladi. Jamiyatda o'rnatilgan oqilona tartib va qoidalarga rioya etadi [1].

Forobiy tomonidan asoslangan pedagogik ta'minot o'zida quyidagi asosiy g'oyalarni ifodalaydi:

- ma'naviy tarbiyani tashkil etish va shaxsda aqliy sifatlarni tarbiyalash uning kamolotga erishishini kafolatlaydi;

- odob tarbiyalanuvchi qiyofasida namoyon bo'luvchi axloqiy xislatlarning eng asosiysi bo'lib, insonda olijanob sifatlarni tarbiyalashda asos bo'lib xizmat qiladi. Shaxsda odob ko'nikmalarini shakllantirishda ularga inson xulqi va odobini muhim ma'naviy – axloqiy sifatlarning ekanligini hayotiy misollar yordamida yoritib berish muhim ahamiyatga ega;

Tarbiyalanuvchida irodaning hosil bo'lishi atrof-muhit hamda tarbiyaviy faoliyat mazmuniga ko'p jihatdan bog'liq.

Abu Nasr Forobiy ta'lim-tarbiya samaradorligini yuqori baholagan pedagogik, didaktik tamoyillar, ta'lim – tarbiya shakllari va usullari quyidagilar:

- ta'limning ilmiyligi va amaliy ahamiyatga ega;ligi;
- tizimlilik, mantiqiylik va ketma-ketlik;
- hayot bilan bog'liqligi;
- tushunarli bo'lishi;
- kuzatish va tajribalar;
- dialektik, isbotli, tortishuvli, ritorik va she'riy mulohaza yuritish usullari;
- induksiya va deduksiya usuli;
- mashqlarni bajarish, takrorlash va h.k.

Shunday qilib, Forobiyning ta'lim-tarbiya to'g'risidagi teran fikrlari, ibratli mulohazalari hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgan emas.

Sharq uyg'onish davrida fan va ta'lim uch yo'nalishda rivojlandi:

Birinchi yo'nalish matematika va tibbiyot Al-Xorazmiy, matematika va tibbiyot sohasidagi Ar-razi, Avitsena, Jurjani, Beruni, Ulug'bek astronomiya va tibbiyot sohasida katta ilmiy asarlar yaratdi.

Ikkinchi yo'nalish-ijtimoiy-falsafiy, al-Farobiy, Al-Kindi, Ibn Rusht, Avitsenna, Zaheriddin Bayxaki, Mahammed Narshaxi va boshqalarning falsafa, texnika, mantiq, psixologiya, notiqlik sohasidagi ijodi. Shuni ta'kidlash kerakki, yuqorida sanab o'tilgan olimlar entsiklopedik olimlar edi. Ular kashfiyot qilgan fan sohalaridan tashqari, boshqa fanlarda ham tadqiqotlar olib borishgan.

Uchinchi yo'nalish-ta'lim. Unda entsiklopedik olimlar o'z nuqtai nazarlarini ijtimoiy-falsafiy asarlarda ifoda etdilar.

Ushbu davrda ilmiy bilimlarga asoslangan usul shakllandi. Natijada, aqliy tarbiya olimlarning diqqat markaziga aylandi. Xorazmiy, Farobiy, shuningdek, ularning bu boradagi asarlari bilimning asl ma'nosini, ma'nosini, aqliy takomillashtirishni yoritishga yordam berdi. Aniq fanlarni o'qitishning uslubiy vazifalariga e'tibor ortdi. Yuqoridagilardan xulosa qilishimiz mumkinki, Arab xalifaligida fan va ta'limning rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish uyg'onish davrining boshlanishiga olib keldi — 9-asrning Sharqiy uyg'onish davri Movarounnahr va Xurosonda.

Sharq mutafakkirlarining ma'naviy madaniyat sohasiga qo'shgan ulushlari nihoyatda boy bo'lib, mazmunan qadriyatlarning barcha yo'nalishlarini qamrab olganligi bilan xarakterlanadi. Ular:

- aqliy madaniyatni shakllantirish bilan bog'langa qadriyatlar;
- ma'naviy-ruhiy qadriyatlar;
- ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar;
- badiiy-nafis qadriyatlar;
- diniy qadriyatlar tarzida o'z ifodasini topgan.

O'rta asr Sharqining buyuk shaxslari asrlar davomida o'zlarining mustahkam pedagogik qo'llanmalarini, pedagogik mulohazalari va tamoyillarini, o'qitish va tarbiyalashning usullari va usullarini, o'qituvchi va ustozga qo'yiladigan talablarni qoldirdilar. Ularning barchasi insonni har tomonlama rivojlangan va bilimli ko'rishni xohlashdi. Ularning dunyoqarashida-ulkan ma'naviy kuch, kontseptsialarning hayotiyliigi va hayotiyliigi, printsiplarning uzluksizligi, pedagogik fikrlash ko'lami, yuqori gumanizm, vatanparvarlik, rostgo'ylik va tinchlik.

O'qituvchilarni tayyorlash muammosini hal qilish uchun Sharqning buyuk mutafakkirlari tomonidan taqdim etilgan barcha g'oyalari, tamoyillar, usullar va usullar dolzarb deb tan olingan, chunki ular zamonaviy o'quv jarayonida inkor etib bo'lmaydigan pedagogik salohiyat va ta'lim qiymatini anglatadi. Bular, birinchi navbatda, o'rta asr entsiklopedistlarining quyidagi qoidolari: shaxsning, shu jumladan o'qituvchining yaxlit va har tomonlama rivojlanishi, uning yuqori malakasi; fanlarni nazariy va amaliy jihatdan ularning bevosita aloqalarida bo'lish; talabalarning bilim faoliyatini faollashtirish, ularning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish; ilmiy o'rganish, vizualizatsiya va ko'rish qobiliyati; bilimlarni chuqur anglash, ularni mustaqil egallash; talabaning o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashda faol ishtiroki.

Shunday qilib, Sharqning buyuk olimlari va mutafakkirlarining pedagogik merosidan o'qituvchilar malakasini oshirishning zamonaviy amaliyotida ulardan foydalanishning tegishli g'oyalari va printsiplari qabul qilindi, bu kelajakdagi o'qituvchilarning yangi kasbiy va sifat darajasini belgilaydi. Ma'lumki, ta'lim sifatini oshirish uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladigan muhim tamoyillardan biri bu avvalgi avlodlar tarixi, urf-odatlar, xususan Sharq mutafakkirlarining pedagogik merosiga murojaat qilishdir. Sharqning buyuk mutafakkirlarining pedagogik g'oyalari jahon pedagogikasiga katta hissa qo'shadi biroq, zamonaviy Sharqda o'rta Osiyo respublikalari mustaqillikka erishgunga qadar o'rta asr mutafakkirlarining pedagogik merosi talab qilinmagan edi va faqat so'nggi yillarda pedagogik fikrning ushbu xazinasiga qiziqish jonlandi. Mutafakkirlarning pedagogik qarashlari o'rta asrlarning pedagogik fikridagi demokratik yo'nalishni anglatadi: ular inson haqidagi g'oyalarga, yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish nazariyasini shakllantirish va takomillashtirishga katta ta'sir ko'rsatgan va hozir ham mavjud. Ularning pedagogik g'oyalari bugungi kungacha nafaqat inson va uning tarbiyasi, balki insonparvarlik, har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish, o'qituvchiga qo'yiladigan talablar to'g'risida g'oyalarni shakllantirish uchun zamin bo'lib kelgan. Sharq mutafakkirlarining pedagogik tamoyillari, ko'rsatmalari, ko'rsatmalari va tavsiyalari, talablari va tavsiyalari hozirgi kunda dolzarb va talabga ega. Shunday qilib, o'rta asr Sharqining buyuk mutafakkirlarining

quyidagi pedagogik qarashlari oliy pedagogika maktabi tizimida pedagogik kadrlar tayyorlash uchun asos sifatida qabul qilinadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek adabiyoti, tarixi, geografiyasi, falsafasiga katta hissa qo'shgan mutafakkirdir. U insonparvar shoir bo'lib, inson va uning erkini, baxtini kuyladi, ishq-muhabbat, vafodorlik, mehru shafqat haqida so'z yuritadi. Bobur ma'rifatni xalq orasiga yoyishga, ilm va jamiyat ravnaqi yo'lida xizmat qildirishga intildi.

Al-Xorazmiyning insonparvarlik g'oyalari olimlarning vazifasi va burchi, ularning insoniyat oldidagi mas'uliyati haqida aytgan so'zlarida ham namoyon bo'lgan: "O'tmish davrlarda o'tgan xalqlarning olimlari fanning turli tarmoqlari va falsafaning turli bo'limlari sohasida asarlar yozishda tiyilmas edilar. Bu bilan ular o'zlaridan keyin keladiganlarni nazarda tutardilar va bular tomonidan o'zlaricha (sarf qilingan) kuchlariga munosib mukofot bo'lar degan umid tutardilar hamda shon-sharaf va yod tutish bilan mukofotlanardilar, rostgo'y lablardan maqtovlar aytiladi deb ishonardilar. Chunki ular fanning maxfiy sirlarini ochish uchun o'z bo'yinlariga olgan qiyinchiliklar va mehnatlarini bunga arzimasi deb biladilar. Ulardan biri o'zidan avvalgilari qila olmagan ishlarni amalga oshirishda boshqalaridan o'zib ketadi va uni o'zidan keyin keluvchilarga meros qilib qoldiradi. Boshqasi o'zidan avvalgilarning asarlarini sharhlaydi va bu bilan qiyinchiliklarni osonlashtiradi, yopiqni ochadi, yo'lni yoritadi va uni tushunarliroq qiladi.

Sharqning ulkan qomusiy olimi, jahon ilmi va pedagogik fikrlarining eng mashhur namoyondalaridan Abu Ali ibn Sino (980-1037) ta'lim – tarbiya masalariga jiddiy va ijodiy yondoshgan. Olimning bolani tarbiyalash va o'qitish haqidagi pedagogik – psixologik qarashlari o'zining chuqurligi, insonparvarligi va teranligi bilan kishini xayratda qoldiradi. SHuning uchun ibn Sino ta'lim-tarbiyaning maqsadlari, mazmuni, shakllari va metodlariga juda diqqat va e'tibor, mas'uliyat bilan qarash kerakligini ta'kidlaydi. Olimning e'tirof etishicha, ko'rsatmalilik ta'limni aniq, yorqin va qiziqarli qiladi, kuzatuvchanlik va fikrlash, mushohada yuritishni o'stiradi. Uningcha, inson narsa va hodisaning tashqi jihatlarini, ko'rinishlarini o'rganib, uni yanada chuqurroq bilishga intiladi. Narsalarning aslini yoki ularning suratini ko'rish orqali bolalarda ular haqida ma'lum bir tasavvur hosil bo'ladi. Ibn Sino ko'rsatmalilikni ko'rish, eshitish singari sezgi organlari orqali bog'laydi. Olim o'qitishning oddiydan murakkablikka tomon yo'naltirishdan kelib chiqqan holda mashqlar qildirish, o'qitishni esa faqat chuqurlashtirish asosida, ya'ni sinf tarzida o'tkazish zarur, deb hisoblaydi.

Yuqorida ibn Sino muntazamlilik va uzviylik prinsipiga amal qilish zarurligini ta'kidlagi haqida aytilgan edi. O'quvchilar kuzatish va tarjibalarini muntazam va uzviy jarayonga aylantirish orqali esa o'quvchilarda mantiqiy mushohada yuritish qobiliyati rivojlanadi. Ibn Sinoning ta'kidlashicha, o'quv va jismoniy mashqlarni bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda suhbatlar, tushuntirishlar bilan birga qo'shib olib borish kerak. Yakka tarzda o'qitgandan ko'ra guruhlarda (sinfda) o'qitish ko'proq samara beradi, chunki guruhlarda o'quvchilar o'rtasida o'z-o'zidan musobaqa paydo bo'ladi, deydi: "Bola-larni guruh qilib o'qitish tashkil qilinsa, juda yaxshi samara beradi. CHunki bu jarayonda ular bir-birlaridan ibrat oladilar.. Guruh qilib o'qitish jamiyatga katta foyda keltiradi. Chunki bunda o'quvchilar bir-birlari bilan do'stlashadilar, ular o'rtasida o'zaro hurmat paydo bo'ladi, o'zaro fikrlashib bahslashadilar, huquq va burchlari xususida muhokama yuritadilar, musobaqalashadilar". Ibn Sino ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchining roliga katta e'tibor bilan qaragan, yosh avlodni o'qitadigan tarbiyachi quyidagi talablarga muvofiq faoliyat olib borishi lozimligini o'qitiradi:

- o'quvchi-talabalar bilan munosabatni tashkil etishda mo'tadil (o'rtacha) bo'lish;
- o'quvchi-talabalarning bilim va mahoratlaridan hayotda foydalana olishlariga etibor berish;
- o'quvchi-talabalar bilan ishlashda turli usullarni qo'llay olish;
- o'quvchi-talabalarda bilim olishga nisbatan qiziqishni kuchaytirish;

– o'qituvchining gaplari va fikri o'quvchi-talabalarga tushu-narli bo'lishi uchun har bir so'zini imo-ishoralar bilan bajarishi (binobarin, bu uslub bolalarda his-hayajonni uygatadi); tarbiyalanuvchilar ongiga kuyidagi yuksak axloqiy tamoyilni singdirishi «faqat o'zi uchun emas boshqalar uchun ham yashash kerak».

Alloma asarlarida quyidagi pedagogik va didaktik tamo-yillar, o'quv-tarbiya shakl va usullari xususida so'z yuritiladi:

- sabablarning o'zaro bog'liqligi tamoyili, analiz, sintez, umumlashtirish;
- bolani darhol kitob o'qish bilan bog'lab qo'ymaslik;
- jamoa bo'lib o'qish;
- mashqlar (ularning me'yorlanganligi, imkoniyat borligi, jamoatchilik, o'quvchi-talabalarning qobiliyati va imkoniyatlarini hisobga olish);
- o'qitishning asta-sekin, ketma-ketligi, osonidan murakkabga o'tib borishi;
- o'quvchi-talabalarning individualliklarini hisobga olib, tushunarli bo'lishi;
- nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi, umumiydan xususiyligga o'tish, tizimlilik va mantiqiylik ifoda etish va mulohazalarining bir tekisligi va ketmaketligi kabi usullar;

Ushbu ta'rif bizdan pedagogika vazifalarining hayot vazifalari, keng ijtimoiy va ma'naviy oqimlar bilan keng bog'liqligini anglashimizni talab qiladi. Ushbu aloqa pedagogika tarixida ayniqsa ajralib turishi kerak; bu bizga ma'lum pedagogik qarashlarning o'zgarishi va ma'lum g'oyalarning o'sishi nafaqat o'zgaruvchan individual ijodiy shaxslarning irodasi bilan amalga oshirilishini, balki bu o'zgarishlarda murakkab ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sharoitlar katta rol o'ynashini ko'rsatishi kerak. Umuman olganda, tarix ham, xususan, pedagogik g'oyalar tarixi ham o'tmishdan meros bo'lib qolgan narsalarni — tashqi sharoitlar, ob'ektiv omillar va inson irodasi, intilishlari va fikrlarining erkin namoyon bo'lishidan kelib chiqadigan natijalarni sarhisob qilishning bir turi sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Shuning uchun pedagogika tarixi iloji boricha, shaxslar tomonidan yaratilgan nazariyalar, ko'rsatmalar va tegishli murakkab ob'ektiv sharoitlar bilan bir qatorda yoritilishi kerak. Faqatgina individual pedagogik oqimlar mualliflarining ijodiy kuchini emas, balki keng ijtimoiy va ijtimoiy sharoitlarni hisobga olgan holda, biz zamonaviy pedagogika qanday paydo bo'lganligini, uning vazifalari qanday va qanday asoslanganligini va qaysi yo'nalishda izlashimiz kerakligini tushunishimiz mumkin [2] [3].

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, mamlakatimizda ilm-fan va ma'rifatga alohida e'tibor chuqur ma'noga ega. Ilm-fan va ma'rifat yangi uyg'onish davrining asosidir, uning asosida ushbu mamlakat fuqarolarining milliy tafakkuri, milliy g'oya, kelajakka ishonch, rivojlanish, bu barqarorlikni ta'minlashning asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biridir. jamiyat.

Ilm-fan rivojlanib borishi bilan nafaqat iqtisodiyotning, balki ijtimoiy-madaniy sohaning ham rivojlanishi kafolatlanadi va bu kafolat, shubhasiz, yangi uyg'onish, yangi uyg'onish davrining belgisidir. Har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini, tarixini, o'ziga xos urf-odat va an'alarini milliy qadriyatlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Mufakkir Ibn Sino tarbiya beruvchilarga qarata, "Kimga qanday pandu nasihat qilsang, unga, avvalo, o'zing amal qil", - deganidek, farzand tarbiyasida, ularning ma'naviy dunyoqarashini kengaytirish va boyitishda, mufakkirlarning fikr-mulohazalari, pand-nasihatlari, hikmatlariga amal qilish va ulardan foydalanish barchamizning burchimizdir. Bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limni loyihalashtirilayotganda, albatta ma'lum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondoshishni nazarda tutadi. Uyg'onish davri ham insonparvarlik tarbiyasi va shaxsni har tomonlama rivojlantirish g'oyasini ilgari suradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni Ta'lim to'g'risida. – T., 1997.; O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. – T., 1997.

2. Рубинштейн, М. М. История педагогических идей в ее основных чертах / М. М. Рубинштейн. – Иркутск, 1922. – 302 с.

3. Каптерев, П. Ф. М. М. Рубинштейн. История педагогических идей в ее основных чертах / П. Ф. Каптерев. – М., 1916.

DIDAKTIKADA O'YIN TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Muratova Shaxnoza Ibatovna
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Xushvaqtov Bexruz To'lqin o'g'li
talaba
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Ushbu maqolada interfaollik ta'lim jarayoni ishtirokchilarining bilim, ko'nikma, malaka muayyan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish bo'yicha fikrlar yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: interfaollik, ta'lim, tarbiya, o'yin texnologiyalar, ma'naviy-axloqiy tarbiya, modellashtirish, metod, fazilatlar, ijtimoiy-pedagogik hamkorlik, nutq, madaniyat.

Hozirgi kunning vazifalarini amalga oshirishda o'qitishning chuqur ijtimoiy e'tiqodlilik bilan uyg'un ilmiyligiga qo'yilayotgan talablar g'oyatda muhimdir. Didaktikada o'qitishning ilmiyligi nima ekani asosli ravishda bayon qiladi. Ma'lumki, maktab ta'limi mazmuniga kirgan barcha bilimlar voqelik qanday bo'lsa, uni shundayligicha, hech bir qo'shimchalarsiz aks ettiradi. Pedagogning vazifasi o'quvchilarga ilmiy, haqqoniy bilimlarni mustaqil o'rganishning o'zlashtirilgan haqiqatlar borliqdagi – inson ongidan tashqari ob'yektiv mavjud narsalarga muvofiqligini kafolatlaydigan yo'lga solishdan iborat. Bundan tashqari pedagogning ta'lim jarayonini tashkil etishiga e'tibor berishimiz kerak. Ta'lim jarayonini tashkil etishda o'yin texnologiyalardan samarali foydalanishga alohida e'tibor berilmoqda. Talabalarda muayyan faoliyat yuzasidan egallangan nazariy bilimlarni amaliy ko'nikma va malakalarga aylantirish, ularda ta'limiy faollikni yuzaga keltirish, ularni ijtimoiy munosabatlar jarayoniga keng jalb etishda rolli hamda ishbop o'yinlar xos o'rin tutadi.

O'yinli texnologiyalardan foydalanishda bir qator psixologik xususiyatlar ham namoyon bo'ladiki, buning oqibatida har bir talaba o'zining shaxsiy imkoniyatlarini namoyish eta oladi, ijtimoiy hayotda o'zi egallagan o'rinni barqarorlashtiradi. O'yin shaxsning tarbiyalash, rivojlantirish, unga ta'lim berish xususiyatlariga ega. Mavjud xususiyatlari tufayli o'yinlar qadim-qadimdan xalq pedagogikasining muhim asoslaridan biri bo'lib kelmoqda. Shular bilan birgalikda zamonaviy sharoitda interfaol ta'lim tobora ommalashmoqda. Interfaol metodlarning mohiyatidan xabardor bo'lishda eng, avvalo, tayanch tushuncha- "Interfaol" atamasing lug'aviy ma'nosi bilan tanishish maqsadga muvofiqdir. Lug'aviy jihatdan "Interfaol" (ing "interact", "interaktiv", "inter" o'zaro birgalikda "act" harakat qilmoq, ish ko'rmoq) tushunchasi: o'zaro birgalikda harakat qilmoq degan ma'noni anglatadi. Interfaol metod ta'lim jarayonlarini tashkil etishda, zamonaviy o'yinlar bilan birgalikda eng ommalashgan metodlardan biri desak, noto'g'ri aytmagan bo'lamiz. Bu metod qo'llanganda asosan interfaollikga undaydi. Interfaollik ta'lim jarayoni ishtirokchilarining bilim, ko'nikma, malaka muayyan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikda asoslangan harakatiga tashkil etish layoqatiga egaligi ko'zda tutilgan. O'qitishning interfaol ta'limga asoslanishi bir qarashda nihoyatda oddiy, sodda va hatto "Bolalar o'yini" kabi taassurot uyg'otadi. Biroq, ta'lim jarayonida interfaol metodlarni qo'llashga nisbatan bunday yondashish to'g'ri emas. Zero, ta'lim amaliyotida interfaol metodlarni qo'llash muayyan shartlarga muvofiq amalga oshiriladi.

Interfaol metod quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Mashg'ulot – ma'ruza emas, balki jamoaning umumiy ishi.
2. Guruhning tajribasi pedagog(ning) tajribasidan ko'p.
3. Talabalar yosh, ijtimoiy mavqe va tajribaga ko'ra o'zaro teng.
4. Har bir talaba o'rganilayotgan muammo yuzasidan o'z fikrini aytish huquqiga ega.
5. Mashg'ulotda talaba shaxsi tanqid qilinmaydi (fikir tanqid qilinishi mumkin).
6. Bildirilgan g'oyalar talabalarning faoliyatini boshqarmaydi, balki fikrlash uchun axborot (ma'lumot) bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim jarayonini tashkil etishda, interfaollikdan uzoqlashmagan holda ta'lim oluvchilar mustaqil fikrlashi zarurdir.

Forobiyning fan va san'atning afzalligi haqidagi risolasida o'quv jarayonini tashkil etishga va o'qitish metodlariga qo'yiladigan talablar ifodalangan. Olim o'zining o'qitish metodlari haqidagi tushuntirishlarida o'quvchilarga turli bilimlar berish bilan birga, mustaqil holda bilim olish yo'llarini ham ko'rsatish, ularni bilimlarning zarurligiga shak-shubhasiz ishonitirish kerakligini uqtirgan.

Burxoniddin Zarnudjiyning fikricha, insonning bilish faoliyati bilmaslikdan bilishga qarab boradi. Aql – faol, ijodiy kuchdir, koinotni bilish qurolidir. Ammo dastlabki tajribasiz bilishning bo'lishi mumkin emas. Chunki umuminsoniy aql tushunchasi taqqoslash, kuzatish va tajriba yo'li bilan tarkib topadi. Bundan shunday pedagogik xulosa chiqarish mumkinki, inson hissiy idrokni boyitish bilangina o'zining bilimlarini oshira oladi. Shuning uchun ta'limda o'quvchilarning o'zidagi tajribaga tayangan metodlardan iloji boricha keng foydalanish kerak.

O'qitishning noan'anaviy modellari qo'llanganda talabalar, asosan, mustaqil fikrlashga va ta'lim olishga yo'naltiriladi. Bunda o'qituvchilarning faoliyati ta'lim oluvchilarga nafaqat mavzuni tushuntirib berish, balki ular uchun topshiriqlar tayyorlash, mustaqil ta'lim olish jarayonini nazorat qilish va ularning yakuniy bilimlarini baholashdan iborat. O'qitishning noan'anaviy modellarini shartli ravishda 3 ga ajratish mumkin:

- Modellashtirish;
- Hamkorlikda o'rganish modeli;
- O'rganishning tadqiqot modeli;

Modellashtirish – real hayotda va jamiyatda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarni ixchamlashtirilgan, soddalashtirilgan ko'rinishini auditoriya va sinfda yaratish, ularda talabalarning shaxsan qatnashishi va faoliyat evaziga ta'lim olishni ko'zda tutuvchi metod.

Hamkorlikda o'rganish modeli – talabalarning mustaqil guruhlarda ishlashi evaziga ta'lim olishni ko'zda tutadigan metod.

O'rganishning tadqiqot modeli – talabalarning muayyan muammoni yechishga yo'naltirilgan, mustaqil tadqiqot olib borishni ko'zda tutuvchi metod.

Yuqorida qayd etilganidek, ta'limning mazmuniga qo'yilayotgan yangi talablar yosh avlodga, xususan, fanlarning asoslari bo'yicha yuksak ilmiy-nazariy bilimlar berishdan iborat bo'lib, bu ish nazariy bilish metodlariga, shu jumladan, o'quvchilarni mantiqiy fikrlash, mantiqiy operatsiyalarni bajarish usullari bilan qurollantirishni tobora kuchaytirishni taqozo etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'qitish metodlarining yagona ta'rifi yo'q. Ular o'qituvchi va o'quvchilarning ta'limiy-tarbiyaviy vazifalarini hal qilishga qaratilgan o'zaro hamkorlikdagi faoliyat usullarining tartibga solinishidir. Umuman, o'qitish metodlarining majmui - atrofda voqelikni bilishning yo'li, deya xulosa chiqarish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", 2017.
2. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik - T.: SANO-STANDART, 2017

3. 2.Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. - T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018.

4. Ro'ziyeva D.I., Tolipov O'.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

5. R.A.Mavlonova. N.H.Raxmonqulova. Umumiy pedagogika Fan va texnologiya.2018

SAMARQAND VILOYATI NARPAY TUMAN TOPONIMLARI VA ULARNING TASNIFI

Shukurov Nusratillo Narzullayevich
katta o'qituvchi
Navoiy davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada Samarqand viloyati Narpay tuman toponimlari va ularning turlari, toponimlarning lug'aviy asoslari hamda hudud toponimlarining tasnifi yoritilgan.

Kalit so'zlar. Toponim, antroponim, oykonim, gidronim, oronim, zoonim, lug'aviy asos, toponimlar tasnifi.

Geografik nomlarning ma'nosini, ularning kelib chiqishini, o'zgarishini bilishga qiziqish juda qadim zamonlardan boshlangan.

Sharqda, jumladan, O'rta Osiyoda ham toponimikaga qiziqish qadimdan boshlangan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Abu Rayhon Beruniyning "Qonuni Ma'sudiy", "Hindiston", "Saydana", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Ibn Sinoning "Dengiz qirg'oqlari" asarlarida toponimikaga oid juda ko'p ma'lumotlarni topish mumkin. Toponimik ma'lumotlar muallifi noaniq "Hudud al - olam" nomli geografik asarda ham mavjud. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari mumtoz o'lkashunoslik asari bo'lishi bilan birga unda toponimikaga oid juda ko'p ma'lumotlar bor.

Abu Rayhon Beruniyning "Hindiston" asarida toponimika qonuniyatlariga oid bir qancha fikrlari mavjud. Chunonchi, yunonlar va arablar turkiy so'zlarni buzib, o'z talaffuzlariga moslab ishlatganliklari oqibatida ayrim so'zlarning ma'nosi o'zgarib ketganini aytadi. Masalan, turkiycha tosh so'zini arablar shosh deb talaffuz qilishidan ma'no o'zgarganini aytadi. "Saydana" kitobida 400 dan ortiq qishloq, tog', daryo, shahar va orollarning nomlari tilga olingan. "Qonuni Ma'sudiy" kitobida 603 ta joy nomi ko'rsatilgan.

Abu Rayhon Beruniy Mo'lton shahri nomiga quyidagicha izoh bergan (H.H.Hasanov, 1985): "Mo'ltonning (asl) nomi Koshiyapura edi. Keyin Hansapura, keyin Bashapura, keyin Sanbhapura va keyin Mo'lastxona, ya'ni "Asl joy" - deb nomlanadi; mo'l - "asl", tona - "joy" demakdir", - deydi. "Mineralogiya" kitobida konlarning geografik tarqalishi, qaysi toshning qaysi tog', qaysi daryo vodiysi va qaysi qishloqdan qazib olinishi haqida yozishi bilan birga ayrim tosh, minerallarga izoh ham bergan. Beruniyning dunyo xaritasida qirqa yaqin joy nomlari berilgan.

Muallifi noma'lum "Hudud al - olam" (X asr) kitobida ham geografik toponimika va terminshunoslikka oid ma'lumotlar ko'p. Bu kitobda Buxoro, Farob, Poykent, So'g'd, Tavovis, Karmina, Dabusi, Arbinjon, Kushoniya, Samarqand, Kesh, Termiz, Zomin, Jizzax, Farg'ona, Axsikat, Qubo, Shosh, Kot va boshqa joylar haqida ma'lumotlar bor.

Bulardan tashqari, Abu Hayyon (XIII - XIV asrlar), Jaloliddin Turkiy (XIV - XV asrlar), Mirzo Ulug'bek (XIV - XV asrlar), Abulg'ozixon (XVI asr), Qori Rahmatulla Buxoriy (Vozix) (XIX asr) asarlarida toponimikaga va geografik terminshunoslikka oid ma'lumotlar keltirilgan. Bu jihatdan Abulg'ozixonning "Shajarai turk", Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Qori Rahmatulla Buxoriyning "Xotiralar", "Sayram risolasi" nomli asarlari ayniqsa diqqatga sazovordir.

O'rta Osiyo o'lkasidagi geografik nomlarni o'rganishda vengriyalik olim Armeniy Vamberiy (1832 - 1913) ning xizmati katta. O'rta Osiyoga mahfiy sayohat qilgan bu olimning "Buxoro

tarixi", "Markaziy Osiyoning geografik nomlari" kitoblari diqqatga sazovor. Uning lug'atida 600 ga yaqin geografik nom va termin berilgan.

Ozbek tilshunosligining nomshunoslik sohasida XX asrning 60-70 yillaridan boshlab anchagina salmoqli ilmiy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, o'zbek nomshunoslari olib borgan keng ko'lamli tadqiqotlar keyingi yillarda o'zbek tilshunosligi sohasini bir qator monografiyalar (S.Qorayev, T.Nafasov, Z.Do'simov, L.Karimova, A.Turobov, N.Oxunov, N.Begaliyev, T.Enazarov, N.Husanov, S.Karimov, S.Bo'riyev), risolalar (S.Qorayev, E.Begmatov, N.Oxunov, T.Nafasov, T.Enazarov, B.Qilichev), izohli lug'atlar (S.Qorayev, E.Begmatov, Z.Do'simov, X.Egamov, B.O'rinboyev, T.Nafasov, V.Nafasova, O.Holliqov) hamda ko'p sonli ilmiy hamda ilmiy-ommabop maqolalar (S.Qorayev, E.Begmatov, T.Nafasov va boshqalar) bilan boyitdi. Bu sohada, ayniqsa, T.Nafasov, Z.Do'simov, H.Hasanov, S.Qorayev, N.Oxunov, N.Husanov, T.Enazarov, X.Doniyorov, A.Otajonova, B.O'rinboyev kabi olimlarning hissasi kattadir.

Toponim (geografik nom) – avvalo so'zdir. Biroq u oddiy so'z emas, birinchidan, atoqli ot. Ayni paytda ko'pgina toponimlar, hatto tilshunos olimlar uchun ham tushunarsiz. Xorazm, Samarqand, Farg'ona, Namangan kabi nomlarning kelib chiqishi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo'lsa ham, ularning kelib chiqishi, etimologiyasi hamon oxirigacha ochib berilmagan.

Joy nomlari shu qadar ko'pki, hammasining ham ma'nosi tushunarli emas. Nom qancha ko'hna bo'lsa, uning etimologiyasini bilish shuncha qiyin bo'ladi. Hamma nomlardan ma'no qidirib, mazmuni anglashilmagan nomlarni o'zgartirib, boshqacha atash minglab yillarning mahsuli bo'lgan ma'naviy yodgorlik ildiziga bolta urish demakdir.

Nom qo'yish jarayoni o'z qonuniyatlariga ega bo'lib, birinchi navbatda tarixiy voqealar taqozosi bilan dunyoga keladi. Gadoytopmas, Qulqishloq, Namozgoh, Oqmachit, Maddohlar, Xonobod, Taxti Sulaymon, Eski Vaqf, Mirshabxona, Boylar, Bevatan, Moxovqishloq, Eshonlar, Xaros (aynan "Eshak tegirmon") kabi nomlar jamiyatning turli tabaqalarga bo'lingan tarixiy davri mahsulidir.

O'zbek toponimikasining shakllanishi va taraqqiyotida E.Begmatov, H.Hasanov, S.Qorayev, Z.Do'simov, T.Nafasov, S.Gubayeva, B.O'rinboyev, SH.Qodirova, L.T.Karimova, Yo.Xo'jamberdiyev, T.Rahmatov, J.Latipov, N.Oxunov, T.Ernazarov kabi olimlarning xizmatlari tahsinga loyiqdir.

O'zbekistonning Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asarida bildirilgan quyidagi fikr-mulohazalar ushbu mavzuning dolzarb ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi: "Bugungi kunda yoshlarimiz yurtimizning ko'cha va xiyobonlari, metro va avtobus bekatlari, katta-katta maydonlar, binolarni bezab turgan o'zbekcha nomlar, shior va lavhalarni ko'rib, ularning barchasini odatiy bir hol sifatida qabul qiladi. Vaholanki, yaqin tariximizda bu manzara butunlay boshqacha ko'rinishga ega edi. Birgina Toshkent shahridagi ko'chalarning nomlarini o'qib, beixtiyor qaysi mamlakatda yurganingizni bilmay qolar edingiz: Lenin, Marks, Engels, Lunacharskiy, Kirov, Voroshilov, Lopatin va hokazo.

Narpay toponimiyasini o'rganish maqsadida olib borilgan kuzatishlardan shu narsa ayon bo'ldiki, tuman toponimlarining negizini faqatgina o'zbek (turkiy) tiliga xos lug'aviy asoslar emas, balki boshq tillarga xos bo'lgan lug'aviy asoslar ham tashkil etishini ko'rish mumkin. Bunga misol qilib Ravot, Chorshanbi, Kosagaron, Qozikent, Nog'oraxona kabi toponimlarni ko'rsatishimiz mumkun.

Narpay toponimlarini kuzatish jarayonida biz 100 dan ortiq toponimlarni yig'dik, ularni qanday ob'ektning nomi bo'lib kelayotganiga qarab, bir necha guruhlariga bo'lib tasniflash mumkin:

1. Shahar, qishloq, ovul va shaharcha nomlari.

Onamastikada ushbu tipga kiruvchi toponimlar: astionimlar – har qanday aholi yashaydigan joy nomi, komonimlar – qishloq va shahar tipidagi joy nomlari. Bu nomlar umumiy nom bilan – oykonimlar deb nomlanmoqda. Oykonim deganda, shahar, qishloq, ovul va boshqa

aholi punktlari tushuniladi. Shahar yirik aholi punkti bo'lib, iqtisodiy, ma'muriy va madaniy markaz sanaladi. Shahar so'zi sanskritcha «davlat», «mutlaqi hokimning qarorgohi» ma'nosini anglatadi. Qadimda har qanday yirik aholi punkti, xususan shahar atrofi devor, hatto ichma-ich ikki qavat devor bilan o'ralgan edi. Ichki shaharning (Xorazmda Ichanqal'a) - shahri darun, tashqi shahar (Xorazmda Dishan qal'a) — shahar berun deyilishi shundan.

Narpay tumanidagi shahar va shaharchalar soniga e'tibor bersak, bu hududda 1ta Oqtosh shahri va Mirbozor shaharchasi mavjud.

Oqtosh toponimi haqida to'xtaladigan bo'lsak, Oqtosh atamasi turkcha “oq” va “tosh” so'sidan yasalgan qo'shma so'z bo'lib, 1944-yildan boshlab shahar tipidagi qo'rg'oncha maqomini olgan. Hududning bunday nomlanishiga sabab esa shu hudud yaqinidagi tog'dan oq marmar qazib olinganligi ko'rsatiladi. Oqtosh nomi unchalik qadimiy bo'lmasdan, XIX asrda paydo bo'lgan degan taxminlar mavjud. Hududning qadimiy nomi esa Zirabuloq bo'lganligi ma'lum.

Mirbozor shaharchasi nomiga to'xtaladigan bo'lsak, bu nomning ildizi juda qadim tarixga - ilk o'rta asrlarning V-VII asrlariga borib taqaladi. Hududdagi qishloqlar nomlari ham juda qadim tarixga borib taqaladi: Sarbozor, Salovat, Oltio'g'il, Nayman, Oytomg'oli, Totkent, Ravot, Olchin, Tepaqo'rg'on, Zoirota, O'zbekkenti, Ko'kota, Toshko'prik, Xo'jaqo'rg'on, Do'rmon va boshqalar.

Narpayning qishloqlari va ularning bunday nomlanishi haqidagi turli afsonalar keng tarqalgan.

Narpay toponimlarining ko'pchiligini etnotoponim va antrotoponimlar tashkil qiladi. Hududning jug'rofiy xususiyatlarini aks ettiruvchi nomlarning ko'pchiligini gidronim va oronimlar tashkil qiladi.

2.Mahallalar nomi.

Mahallar nomi ham oykonimlarning bir qismi sanaladi. Mahallar nomi haqida turli ilmiy ishlar va izlanishlar olib borilgan bo'lsada hali bu borada qilinishi kerak bo'lgan talay ishlar turibdi.

Narpay tumanidagi mahallalar nomining bir qismini etnotoponimlar: Arabxona, Qo'zoqli, Oltio'g'il, Bolg'ali, Nog'oraxona, Mang'it, Oytomg'oli, Maydaqazoq, Qozikent, O'zbekkenti; bir qismini (asosan Oqtosh shahrida) antrotoponimlar tashkil etadi: N.O'rinov, Amir Temur, Islom shoir, Alisher Navoiy, Muqimiy, Tinchlik, X. Aliqulov, A.Xaqnazarov, O. Abduraximov, Islomobod, To'xta Roziqov, Zoirota, A.Rasulov; hududning boshqa jug'rofiy va ijtimoiy-siyosiy xususiyatini aks ettiruvchi nomlardan: Duoba, Yangi-ariq, Yangiqishloq, Navro'z, Do'stlik, Mustaqillik, O'zbekiston, Oqoltin, Istiqlol, Makiyanjar, Uchariq, Narpay-ariq, Qozoqariq kabilar uchraydi.

3.Maydonlar, o'yingohlar va xiyobonlar nomi.

Stadionlar: Sirojiddin Bozorov nomidagi stadion, “G'alaba” stadioni;

Xiyobonlar: “Yoshlar” xiyoboni, Bahrom Sodiqov nomli xiyobon.

4.Qal'alar va qo'rg'onlar nomi.

Narpay tumanida qadimiy qal'a va qo'rg'onlarning bugungi kunga qadar xaroba va nomlari hamda ular haqidagi ko'plab afsona va rivoyatlar saqlanib qolgan. Bu ob'ektlarning har biri o'ziga xos nomlarga ega. Chunonchi, Mirbozor qo'rg'oni va uning tarixi haqida xalq orasida turli fikrlar mavjud.

“Mirbozor” – arabcha “mir” (amir so'zining qisqargan shakli) yoki “miri” (amirga xos: xazinaga oid, tegishli; besh tiyinli chaqa, besh tiyin) va forscha “bozor” (bozor; savdo rastasi; aholi savdo qiladigan joy) so'zlarining qo'shilmasidan paydo bo'lgan bo'lib, amirga tegishli bozor, bosh bozor, markaziy bozor kabi ma'nolarni anglatadi.

“Mirbozor” bu shu nom bilan ataluvchi bozor va uni qurshab turuvchi qo'rg'on nomi hisoblanadi. Mirbozor qo'rg'onining qachon bunyod bo'lganligi haqida aniq ma'lumot

uchramasada, biroq bu qo'rg'onning tarixini qo'rqmasdan ilk o'rta asrlar – V-VII asrlar deb ko'rsatish mumkin. Bunday xulosaga kelishimizga bir necha sabablar bor, albatta. Bunday sabablar ichida eng ishonarli dalil deb shuni ko'rsatishimiz mumkinki, Mirbozor qo'rg'oni xuddi Zirabuloq qo'rg'oni (Oqtosh shahrining eski nomi) kabi beklik va hokimlikning ma'muriy markazi hisoblangan va bu qo'rg'onda bekning doimiy askarlari va xizmatkorlari bo'lgan. Qo'rg'on atrofida esa askarlar va xizmatkorlar oilasi yerlari mavjud bo'lgan va yashagan. Qo'rg'on boshlab xizmatkorlari va askarlarini ilk o'rta asrlarda "chokar" – xizmatkor, chorakor, malay, - deb atashgan. Bu haqda tarix kitoblarida esa chokarlarga nisbatan V asrda qishloq va voha hokimining shaxsiy qo'riqchi va askarlariga nisbatan aytilganligini korish mumkin. Xullasi kalom, Mirbozor qo'rg'onining tiklanish tarixiga qaytar ekanmiz, Mirbozor hududininng g'arbiy qismida hozirgi kunda fonetik hodisaga uchrab, Chaqar nomini olgan katta QFY joylashgan. Yuqoridagi fikirlarga tayangan xolda va hududdagi boshqa saqlanib qolgan nomlarga tayanib shunday xulosaga kelish mumkinki, Mirbozor qo'rg'oni yurtimizga arablar bosqinidan avval ham mavjud bo'lgan, faqatgina avvalgi nomi boshqacha bo'lgan. Shu o'rinda yana shu narsaga etiborni qaratmoq kerakki, Mirbozor SHFY tarkibida Sarbozor nomli mahalla mavjuddir. "Sarbozor" so'zi fors tilidan olingan bo'lib "bosh bozor" degan ma'noni anglatadi.

Narpayning eng qadimiy va markaziy qo'rg'onlari orasida yana biri bu Zirabuloq qo'rg'onidir. "Zirabuloq" atamasi forscha "zira" (ziradoshlar oilasiga mansub ko'p yillik xushbuy o'simlik va uning urug'i) va o'zbekcha "buloq" (yer ostidan otilib, qaynab chiquvchi suv va shunday suv chiqib turgan joy, chashma.) so'zidan tashkil topgan bo'lib, shu hududda qadimiy buloq bo'lganligi va uning atrofida xushbo'y ziravorlar o'sganligi haqida ma'lumot beradi. Bu joy nomi VII asrlardayoq manbalarda tilga olingan bo'lib, Qoratog' etaklaridagi bu xushmanzara joy va unda o'suvchi ziravorlar hamda shifobaxsh buloq suvlari bilan mashhur bo'lgan. Keyinchalik bu joylar odamlarni o'ziga jalb etib, bu hududda Oqtosh qishlog'i paydo bo'lgan. Zirabuloq qo'rg'oni Buxoro amirligining Zirabuloq bekligining markazi hisoblangan. Zirabuloq qo'rg'onida 1868-yildagi Buxoro va Chor Rossiyasi o'rtasidagi o'zaro hal qiluv janglaridan biri va sulh tuzilgan. Hozirgi kunda Zirabuloq nomi temiryo'l stansiyasi nomidagina saqlanib qolingan.

Tumanda, shuningdek, bugungi kunga qadar faqatgina qo'rg'onlar nomi, xarobalar o'rni yoki ularning ma'lum qismi saqlanib qolgan: Xo'jaqo'rg'on (Qadim QFYda joylashgan), Yangiqo'rg'on, Tepaqo'rg'on va Qo'rg'oncha (Yangiqo'rg'on QFYda joylashgan) va boshqalar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, maqolada asosan toponimlar va uning turlari bo'yicha mutaxassis olimlar tomonidan amalga oshirilgan ishlar o'z aksini topgan. Shuningdek, toponimiyada lug'aviy asos tushunchasi hamda hudud toponimlarining qisman tasnifi tahlil qilindi. Biz kelgusida tuman toponimlarini har tomonlama, jumladan: toponim turlari bo'yicha tahlil qilishni, ularning morfologik tarkibi hamda tuzilishini, morfem tarkibi va yasaliishini, joy nomlarining o'z va o'zlashgan qatlamga tegishli ekanligini tahlil qilishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yganmiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., Ma'naviyat. - 2008.
2. I.A.Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" Toshkent: "Sharq" nashriyoti.1998-yil.
3. S. Qorayev «Toponimika» qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
4. Shavkat Rahmatullayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati. 3 tomlik. Toshkent, O'qituvchi. – 2000.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat milliy nashriyoti, 2006.

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KASBIY IDENTIKLIKNI O'RGANISHNING METODOLOGIK JABHALARI

Axmedova Sh.A.
tayanch doktorant
(Samarqand davlat universiteti)

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak pedagoglarda kasbiy identiklikni o'rganishning metodologik jabhalari tadqiqotlar orqali tahliliy izlanishlar qiyosiy ravishda ochib berilgan. Shu bilan birgalikda, psixologiyada identiklikga doir fenomenal yondashuvlar tahliliy yoritilgan. Kasbiy identiklik fenomenining o'ziga xos jihatlari va psixologik yondashuvlar orqali keng ravishda ochib berilgan. Shuningdek, kasbiy identiklikning o'ziga xosliklari batafsil oydinlashtirilgan.

Kalit so'zlar: identiklik, kasb, kasbiy identiklik, fenomen, psixologik yondashuvlar, kasbiy sifat, xulq-atvor, individ, kognitiv, motivatsion, professionallik, kasbiy taraqqiyot.

Kasbiy identiklikning umumiy identiklik tuzilishida tutgan o'rni hali to'liq yoritib berilmagan, lekin fenomen va ijtimoiy identiklik tuzilishi hamda uning alohida turlari haqidagi ilmiy tasavvurlarning rivojlanganligi kasbiy identiklikni ijtimoiy "Men" tuzilishidagi muhim elementlardan biri sifatida o'rganish imkonini beradi. Kasbiy identiklik hayotdagi o'zaro hamkorliklar, ijtimoiy taqqoslashlar va subyekt ijtimoiy qurilishining tayanch tizimi sifatida namoyon bo'luvchi faol ijtimoiy ta'limni yo'lga qo'yish natijasida bunyod bo'luvchi dinamik jarayon sifatida yuzaga keladi. Biz ijtimoiy identiklik yagona kognitiv, motivatsion va qadriyatlar tizimini o'z ichiga qamrab olishini kuzatishimiz mumkin.

Bu yondashuvga muvofiq kasbiy identiklik faoliyat va u bilan bog'liq bo'lgan o'zaro hamkorlikning individual emotsional bilimlar bilan boyitilishi, faoliyatga yo'nalganlik ta'siri ostida yuzaga keluvchi shaxsning o'zini o'zi anglashi sifatida ko'rib chiqiladi. Bu bilimlarga muvofiq tarzda individ qadriyatlar tizimini, qolaversa, mehnat jamoasiga xos bo'lgan xulq-atvor shakllarini va mehnat jamoasining status-rolli, axloqiy, motivatsion ta'sirlariga muvofiq maqsadlarni ham o'zlashtiradi. Kasbiy identiklik ijtimoiy identiklik tuzilishining muhim elementlaridan biri bo'lib, shaxsiy va kasbiy taraqqiyot jarayonida shakllanadi va inson hayotining ko'p jihatlariga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Tadqiqotchi E.P.Ermolaeva kasbiy identiklikni uzoq muddatli shaxsiy va kasbiy rivojlanish mahsuli sifatida tushuntiradi. Muallifga ko'ra, identiklik faqat kasbni yetarlicha yuqori darajada egallashda rivojlanadi va kasbiy jarayonning asosiy elementlarini: shaxsning o'zi haqidagi haqiqiy va ideal professional g'oyalarini barqaror muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi. Kasbiy identiklik barqarorlashtiruvchi va o'zgartiruvchi funksiyalarni bajaradigan reguliyator sifatida ishlaydi.

Ijtimoiy va shaxsiy identiklik o'rtasidagi munosabatlarga bag'ishlangan bir qator maqolalar muallifi V.I.Pavlenkoning fikricha, kasbiy identiklik shaxsiy identiklikning bir qismi bo'lib, bir qator o'rinlarda "kasbiy identiklik" tushunchasi shaxsning kasbiy rivojlanishining mazmuni va shartlariga nisbatan ishlatiladi.

Tadqiqotchi S.J.Robertning yozishicha, "Kasbiy identiklik" tushunchasini o'rganish zarurati shaxsning kasbiy faoliyatdagi rivojlanishi bilan harakterlanadi. Muallif yuqorida keltirilgan fikrlarga qaramaqarshi ravishda kasbiy identiklik shaxsiy identiklikning kichik turi bo'lishi mumkin emas degan fikrni ilgari suradi. Chunki kasbiy identiklik ma'lum bir guruh a'zolari bilan bog'liq hodisa sanaladi. Unga shaxsiy xususiyat beradigan identiklik komponenti bu guruh a'zolarini idrok etish bilan birga keladigan qadriyatlar tizimidir.

Tadqiqotchilar M.G.Pratt, K.V.Rokman, J.Kaufmanning fikricha, shaxsning faoliyati va kasbiy fazilatlarini o'rtasidagi nomuvofiqlikka duch kelganda, shaxs bu nomuvofiqlikni tuzatishga

intiladi. Aynan shu nomuvofiqlik kasbiy identiklikni shakllantirish jarayonlarini qo'zg'atadi. Bunda kasbiy identiklikni shakllantirishda muhim rollarni egallash va yangi rollar bilan tanishish, malaka oshirish, hamkasblar (mutaxassislar) bilan muloqot qilish muhim ahamiyatga ega. Aytish joizki, bo'lajak pedagoglarning kasbiy identikligini takomillashtirish ularning kasbiy fazilatlari va shaxs xususiyatlari o'rtasidagi muvofiqlik darajalarini hisobga olishni taqozo etadi.

Umuman olganda, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kasbiy faoliyat talablari kasbiy muhim fazilatlar tizimi orqali shaxs bilan bog'liq bo'lib, identiklik tizimining samaradorligi va yaxlitligini belgilaydi. Shu boisdan kasbiy identiklikni takomillashtirish kasbiy fazilatlar va sifatlarni rivojlantirish bilan bevosita bog'liq hisoblanadi. Aksariyat yondashuvlarda "kasbiy muhim sifatlar" va kompetensiyalar tushunchalari turli mazmunga ega. Tadqiqotchi K.Blumning so'zlariga ko'ra, bir tomondan, kasbiy muhim fazilatlar va kompetensiya mutaxassisga qo'yiladigan talablarda o'z aksini topadi va kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatini belgilaydi, ammo kompetensiya ko'proq ma'lum bir tashkilotdagi ma'lum lavozimdagi kasbiy faoliyat bilan bog'liq. Ta'kidlash lozimki, bo'lajak pedagoglarning kasbiy fazilatlari boshqalar singari ularning kasbiy faoliyatini samaradorligini belgilab beradi. Ammo kasbiy kompetensiyalari bevosita ularning kasbiy faoliyatining o'ziga xos qirralari, murakkabliklari, turlitumaligi bilan harakterlanadi. Bo'lajak pedagoglarda kasbiy identiklik nafaqat uning kasbiy mahorati balki boshqaruv, liderlik, muloqot singari rahbarlik kompetensiyalariga ega bo'lishni talab qiladi.

Hozirgi kunda psixologiya fani erishayotgan yutuqlaridan kelib chiqib, ta'lim jarayonining eng qisqacha ta'rifini quyidagicha berish mumkin: ta'lim jarayoni o'ziga xos boshqaruv jarayoni hisoblanib, bunda ta'lim ob'ektlariga maqsadli yo'naltirilgan holda ta'sir ko'rsatiladi. Ma'lum ma'noda ta'kidlash mumkinki, ta'lim berish jarayonida bilimlar tashkil qilinadi va uzatiladi. Mazkur jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun pedagogik jihatdan maxsus ta'lim modellari amalga oshiriladi. Kasbiy o'ziga xoslik muammosini o'rganishda oldinga siljish uchun ushbu hodisa, ya'ni shaxsning umumiy identifikatsiya tuzilishida qanday o'rin egallashini, uning kasbiy va ijtimoiy o'zini o'zi belgilashdagi rolini tushunish muhimdir. Xorijiy adabiyotlarda kasbiy identifikatsiya muammolarini o'rganishning ikkita asosiy konteksti mavjud: birinchisi, kasbiy rivojlanish, shaxsning o'zini-o'zi takomillashtirishni o'rganishga qaratilgan, ikkinchisi – kasb egasi bo'lishning ijtimoiy jihatlari va omillaridir.

Aynan kasbiy hamjamiyatning boshqa a'zolari bilan o'zaro munosabat shaxsga aniq kasbiy standartlarni o'zlashtirishga, uning kasbni egallash darajasini baholashga yordam beradi. Kasbiy me'yorlarni tasdiqlash shaxsga kasbiy o'ziga xoslikni saqlab qolish va uzoq vaqt davomida o'z maqomini saqlab qolishga yordam beradi. R.Finchman va P.Rods ishlarida kasbni egallash jarayonida yuzaga keladigan kasbiy talablar, axloqiy me'yorlar va qadriyatlarni anglashga e'tibor qaratiladi. Kasbiy o'ziga xoslikni shakllantirish jarayoni, aslida, kasbiylashuv jarayonida individual xususiyatlar va ijtimoiy ta'sirlarning o'zaro bog'liqligi sifatida ishlaydi, bu esa shaxsga kasbiy o'zini o'zi boshqarishni amalga oshirishga imkon beradi. Tadqiqotchi E.V.Dmitrienko kasbiy identiklikni hodisa sifatida tizimli xarakteristikalarini e'tirof etadi. Biroq, muallifning ushbu tizim mazmuni haqida boshqa qarashlari mavjud. U kognitiv jihatlarga ko'proq e'tibor beradi va kasbiy identiklikni shaxsda shakllangan g'oyalar tizimi orqali ko'rib chiqadi. U shaxsning o'zi haqidagi g'oyalarini (fazilatlari, qadriyatlari) va faoliyati (uni amalga oshirish uchun motivatsiyalar) o'z ichiga oladi. Ushbu tasavvurlar faoliyatning o'zi bilan to'qnashuv natijalariga qarab qo'llaniladi va tuzatiladi, ya'ni, ular shaxsga yuzaga keladigan kasbiy muammolarni hal qilishda yordam berishi kerak. Bu identiklik mazmunini E.V.Dmitrienko "ijtimoiy va kasbiy" omillar majmui deb tushuntiradi. Ta'kidlash joizki, bo'lajak pedagoglarda kasbiy faoliyatning samaradorligi uning o'z-o'zini qay darajada baholashi, shaxslararo munosabatlarga kirishish darajasi, shuningdek, ichki va tashqi motivlariga bog'liq bo'ladi. Kasbiy identiklikning o'zi tarixiy-madaniy omillar bilan belgilanishi, ya'ni u ijtimoiy va shaxs xususiyatlarini o'z ichiga olganligi sababli, bizningcha, bunday tushuntirishga hojat yo'q.

Kasbiy identiklik atamasi B.Olsen va R.Byukenan nuqtai nazariga ko'ra, muvaqqat jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Mualliflarning fikricha, identiklik o'tmish, hozirgi va kelajakdagi barqaror kasbiy bilimlar birlashtirilganda paydo bo'ladi. Bundan tashqari, zamonovaiy o'qituvchi va uning samarador faoliyati uchun shart sanalgan kasbiy kompetentlik, o'z o'zini rivojlantirish, o'zini kamol toptirish, ichki tolerantlik, fidoiylilik, sabr-toqatlilik, o'z ustida ishlash qobiliyati, o'z-o'zini nazorat qila olish qobiliyati, boshqalarning his-tuyg'ularini tushuna olish qobiliyati, o'qituvchiga xos ijtimoiy-psixologik belgilar kabi masalalarni bo'lg'usi umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilari faoliyati bilan bog'lab o'rganish, xalq ta'limi muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligi oshirishga hamda o'qituvchilar faoliyati bilan bog'liq ayrim muammolarning oldini olishga xizmat qilishi ehtimoldan holi emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Pratt, M.G. Constructing professional identity: The role of work and identity learning cycles in the customization of identity among medical residents /M.G. Pratt, K.W. Rockmann, J.B. Kaufmann //Academy of Management Journal. – 2006. – V. 49. – №. 2. – P. 235-262.
2. Blom K. et al. Quality indicators in vocational education and training: International perspectives. – National Centre for Vocational Education Research, 2003. – P. 51.
3. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. (Как мы мыслим.) М.: Лабиринт, 1999. – С.56.
4. Левитов Н. Детская и педагогическая психология. – М.: ЭКСМО, 2- Изд. 2005. – С.124.
5. Rees, C.S. Telepsychology and videoconferencing: Issues, opportunities and guidelines for psychologists / C.S. Rees, S. Haythornthwaite // Australian Psychologist. – 2004. – V. 39. – №. 3. – P. 212-219.
6. Colbeck C. L. Professional identity development theory and doctoral education //New directions for teaching and learning. – 2008. – Т. 2008. – №. 113. – С. 9-16.
7. Павленко В.И. Представление о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии // Вопросы психологии. - 2000. - № 1. – С. 161.

3-SHO'BA.

O'ZBEKISTONNING QADIMGI VA ZAMONAVIY SIVILIZATSIYALARI TIZIMIDA
QASHQADARYO VOHASIDA KECHGAN TARIXIY-MADANIY JARAYONLARNING AHAMIYATI

ШАХРИСАБЗКИЕ ПОЭТЫ И КАЛЛИГРАФЫ

Вохидов Шодмон

доктор исторических наук, профессор

(Таджикский педагогический институт в городе Пенджикент)

Аннотация. В статье речь идет о переписчиках книг и каллиграфов, которые жили в Шахрисабзе, в разное время. Дается также сведения об уникальных произведениях и рукописях, переписанных в этом культурном оазисе.

Ключевые слова. Шахрисабз, литературная среда, каллиграфия, Коран из Катта Лянгара, тардиция.

История знает ученых, поэтов, каллиграфов и деятелей культуры, имена которых так или иначе связаны с городами Шахрисабз – Кеш и Карши-Насаф. Достаточно вспомнить имена шахрисабзского додхо, позднее ставшего генералом, Джурабека (1840-1906 гг.) и хокима города Бобобека (1833-1898 гг.). Культура и образованность этих личностей была отмечена представителями администрации царской России, завоевавшей Туркестан.

В культурной жизни региона особое место занимали шахрисабзские поэты. Они не представляли определенное литературное объединение. В Шахрисабзе не было литературного течения, не смотря на это, вклад, внесенный ими в узбекскую поэзию, оказался весьма весомым.

В Шахрисабзе жили и творили многие поэты, население города ценило произведения литературы и искусства. Здесь уместно напомнить имена поэтов, выходцев из Шахрисабза, которые жили и творили в Индии – Амира Хосрава Дехлави (1253-1325 гг.) и Мирзо Абдулкадыра Бедиля (1644-1721), чьи произведения являются сокровищем персидской поэзии.

В XV-XIX вв. в Шахрисабзе жили и творили Айюб Шахрисабзи, б.Абдулбарака, Лазимий Кеший, Наджи Кеший, Хаким Шахрисабзи, Мир Табиб, Муштак Шахрисабзи, Фарах Шахрисабзи и др. [1].

В конце XIX- начале XX вв. обрели знаменитость поэты Мирзо Умрбоки Шахрисабзи (Самарканди) (1878-1957 гг.), Файзуллаходжа Равнаки (1892-1978 гг.), Абдулла Рахман Гулшани (1898-1978 гг.), Исмаилхан Шахрисабзи Факири (1910-1980 гг.), Наджмиддинхан Асири-Наджоти (1917-1953 гг.), Салохиддин Маннон огли (Солихи) (1905-1947 гг.). Эта плеяда поэтов относится к последним представителям традиционной узбекской классической поэзии.

Файзуллаходжа Равнаки. Родился в Шахрисабзе и большая часть его жизни прошла здесь. Писал под псевдонимом «Равнаки», «Рамзи». Талантливый поэт и знаток суфизма, посвятивший несколько произведений по истории суфизма, также был искусным каллиграфом, изготовителем печати и врачом-знахарем [2]. Он был большим библиофилом, имел хорошую библиотеку. Профессию унаследовал у отца и по окончании Бухарского медресе с 1919 г. работал юристом в советских учреждениях. Равнаки, работая в должности кази, успел собрать немало рукописных произведений. Административные органы преследовали его как бывшего религиозного деятеля и он, спрятав библиотеку и архив, покинул Шахрисабз и переехал в Таджикистан. В Шахрисабз вернулся в 1950. Первые его стихи были напечатаны в 1915 г. в Бухаре, в сборнике «Тухфат ул – ахбоб фи

тазкират ул – асхоб». Писал он на лирические и общественные темы. Часть его стихов сейчас хранится в личном архиве.

Библиотека Равнаки сохранилась в хорошем состоянии, ее описание было начато в 1997 г. [3]. С этого года она была вовлечена в круг научных исследований и представлена широкой читательской публике. Библиотека хранит свыше ста рукописей, большая часть которых посвящена исламскому праву и юриспруденции [4]. Имеются книги также о суфизме и стихи поэта. Равнаки кроме стихов оставил около 10 произведений, среди которых известны «Рисолайи тарикати ишкия» (Трактат о суфийском братстве ишкия), «Трактат о братстве Чиштия», «Трактат о суфийском братстве яссавия».

Равнаки, как мы уже сказали, был известным каллиграфом. Он выполнил 25 графических изображений слова «бисмиллах» (С именем Аллаха). В его личном архиве хранятся образцы каллиграфических работ, которые ждут своего издания. Равнаки изготавливал также печати и каллиграфические станки, а также хорошо знал восточную медицину и лечил людей.

Сейчас наследники поэта, его родственники (Джурахан Асомов) бережно хранят его архив и библиотеку. Дом в Шахрисабзе, где жил поэт, сейчас действующий дом-музей.

Абдулла Рахмон Гулшани (1898-1978гг.) родился в Шахрисабзе, последние годы жизни провел в Камашинском районе. Он писал стихотворные произведения в жанрах газель, мухаммас, рубай, муаммо. В начале молодой Гулшани творил в Бухарском литературном обществе и попал под влияние движения «Жавон Бухороиен»-«Молодые Бухарцы». Очень скоро движение преследуется эмиром и молодой поэт возвращается в Шахрисабз.

В 1917 г. за сатирические стихи эмир Бухары приговаривает его к тюремному заключению. В годы советской власти он учится в Среднеазиатском Государственном Университете (1924-1929 гг.). После окончания учебы работает в разных государственных учреждениях. В 1957 г. уходит на пенсию. Но в 1962 г. он вновь возвращается к научной деятельности и поступает на работу в институт языка и литературы АН РУз научным сотрудником. Здесь он активно участвует в подготовке издания произведений Алишера Навои.

По сведениям самого Гулшани, его поэтическое наследие превышает 6600 строк. Гулшани перевел с персидского на узбекский язык «О правилах писания муамма» - произведение Мухаммада Хусейни Нишапури. В 1998 г. вышел в свет его сборник стихов «Алвидо» («Прощай»). У него имелась библиотека рукописных произведений. Наследие поэта, состоящее из двухтомного дивана «Гулистани гулшани» («Цветник Гулшани»), 3-томный сборник стихов на таджикском языке, сборники муаммо и поэмы сейчас хранятся в фондах Института Востоковедения АН РУз. Гулшани особенно любил писать в жанре муаммо. В этом жанре написана поэма «Туй ва туена» («Свадьба и свадебный подарок»).

Дом, в котором жил поэт, сейчас расположен по улице, носящей его имя, в центре Камашинского района. Часть его личного архива в данное время находится у родственников.

Исмаилхан Шахрисабзи Факири (1910-1980 гг.). Жил и творил в селе Сариасия Китабского района. Писал под псевдонимом «Конё». Детство поэта прошло среди ученых и поэтов, поэтому его литературный талант проявился очень рано. Несмотря на запреты Советской власти он получил хорошее религиозное образование и учился художественному творчеству а Каттахон Эшон Дахбеди (Музниби), Абдуллы Гулшани, Домлы Хиндустани, поэта Хабиби и др. Он хорошо владел узбекским, таджикским и арабским языками, свободно писал свои сочинения на трех языках. Среди населения имел огромное уважение и популярность как суфийский шейх [5].

Факири являлся автором нескольких суфийских сочинений, многие из которых читаются в женских собраниях. В личном его архиве хранятся сборники стихов «Баяз»,

«Ашъори муттафарикот» (Разрозненные стихи). Тематика его поэзии разная: лирическая, суфийская, светская и религиозная. Личный архив поэта находится сейчас у его сына [6].

Наджмиддинхон Асири (Нажотий) (1917-1953 гг.). Он жил и работал в селе Сариасия Китабского района. Был младшим братом Факири. Писал стихи, которые были изданы в сборнике «Авлодлар баези» («Муза поколений») (Ташкент, 1966 г.).

Салахиддин Маннон оглы (Салихи) (1905-1977 гг.). Жил и творил в городе Шахрисабзе. Составил диван своих стихов. Является автором историко-дидактической поэмы «Шах Аббас и Шамсикамар». Данные произведения находятся сейчас в фонде Института Востоковедения АН РУз.

Вышеперечисленные писатели, поэты параллельно с художественным творчеством переписывали книги, были хорошими каллиграфами, имели значительные библиотеки. Например, у генерала Джурабека была богатая библиотека, часть которой сейчас является достоянием библиотеки Национального Университета Узбекистана.

Все эти поэты были современниками и учились друг у друга. Их творческая деятельность, сотрудничество, взаимное обучение говорит о большом внимании и любви к поэзии.

Шахрисабзкий оазис прославлен каллиграфами. Очень часто встречаются имена переписчиков книг под псевдонимами «Шахрисабзи» или «Кеши». Остались труды таких каллиграфов, как Мухаммад Юнусходжа Шахрисабзи (Кеши), Ибрагим Диван, Мулла Дуст Мухаммад Шахрисабзи, Бобобек Иштабир, Мирзо Абдулваххоб, Мирзо Ибрагимходжа, Имомиддин Шахрисабзи, Яр Мухаммад Кара Шахрисабзи, Эргаш Диван Кеши, Зиевуддин ал-Кеши, Тораходжа Кеши, Мухаммад Латиф Кеши, Абдумалик Шахрисабзи, Рахматулла Гизоли Кеши, Мухаммад Шералибек Шахрисабзи, Мухаммад Абид Шахрисабзи, Мухаммад Раджаб Шахрисабзи, Мухаммад Тахирходжи Шахрисабзи, Абдулгафур Шахрисабзи, Мухаммад Юсуф Шахрисабзи и др [7].

Среди них особо известны были писцы Мухаммад Юнусходжа Шахрисабзи (Кеши) и Ярмухаммад Кара Шахрисабзи. Юнусходжа Шахрисабзи переписал около 30 рукописных книг. В 1953 г. внес некоторые изменения в письмо «шикаста». Известный ташкентский каллиграф Шахмурад котиб (секретарь) подражая почерку Юнусходжи, несколько раз переписал диван персидско-таджикского поэта Абдулкадыра Бедиля почерком «шикаста» и издал их литографии. Генерал Джурабек давал заказы ему для своей личной библиотеки.

Второй каллиграф – **Ярмухаммад Кара Шахрисабзи** – за 1821-1876 гг. поэму «Хамса» («Пятерица») одного только Алишера Навои переписал пять раз. Его рукописи считались очень ценными.

По последним данным Средняя Азия занимала первое место по переписке произведений Абдулкадыри Бедиля. Его произведения несколько раз переписывались и шахрисабзкими каллиграфами. Шахрисабзцы с уважением относились к творениям поэтов соотечественников. В Шахрисабзе жили катиби и хаттаты – переписчики произведений Бедиля [8].

Шахрисабзские каллиграфы в основном писали почерком «мелкий настаълик», именно это является их отличительной чертой.

В селе «Катта Лангар» Камашинского района хранится Коран, переписанный в VIII в. н.э. В науке он получил название «Катта Лангарский Коран». Начиная с 1997 г. в Катта Лангаре несколько раз вели исследования научные экспедиции и Коран был изучен узбекистанскими учеными (М.Массон, Ш.Вахидов, А.Муминов, А.Эркинов), а также нидерландским (Я.Виткам), французским (А.Дерош) и российским (Е.Ризван) учеными. Результаты этих исследований были опубликованы [13-16]. М.Массон, один из первых увидевший Коран, в начале отрицал его древность, скорее всего он не смог установить дату составления списка. По каталогу Мирзо Шарифа (Садри Зие) одна страница этого

Корана хранилась в его библиотеке. В библиотеке «Хишмат» Мухаммад Сиддик ибн амир Музаффера находились еще две страницы этой рукописи. В общем в Узбекистане уцелела небольшая часть – всего 15 страниц этого уникального списка. Большая его часть (81стр.) сейчас находится в Рукописном фонде Санкт-Петербурга филиала АН России. Эта часть Катта Лангарского Корана была увезена в колониальный период. По данным последних научных исследований, эта ценнейшая рукопись остается одним из древних экземпляров Корана в мире (9).

Литература:

1. Равшанов П. Адабий саҳифалар. – Тошкент, 1985.
2. Носир Мухаммад Насаф ва Кеш алломалари. – Тошкент, 2001.
3. Вахидов Ш., Бабажанов Б. Равнаки // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией М.С.Прозорова. Вып. 3. – Москва, 2001. – С. 81-82.
4. Библиотека Равнаки была открыта науке в 1997 году в результате археографической экспедиции, организованной Международным фондом Амира Темура. Участники экспедиции Шодмон Вахидов, Касимжан Садыков, Афтондил Эркинов.
5. Вахидов Ш., Эркинов А. Каталог рукописных книг личной библиотеки Равнаки Шахрисабзи. Кум: Библиотека Аятулла Марашаи Наджафи (Иран). На персидском языке. О частных библиотеках в Бухарском эмирате см.: Vahidov Sh. Erkinov A. Fihrist (catalogue) de la biblioteque de Sadri Ziya: une image de la vie intellectuelle dans le Mavarannahr (fin XIXt-deb. XXe s.). // Cahiers d'Asie centrale. N 7. – Paris, 1999. PP. 141-173.
6. Вахидов Ш. Бабаджанов Б. Факири // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией М.С.Прозорова. Вып. 3. – Москва, 2001. С. 107-108.
7. Вохидов Ш. Равнаки. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 3. - М.: Восточная литература, 2003. с.
8. Воҳидов Ш. Шайх ва шоир Фақирӣ. // Эхо истории, 2004, №4.
9. Сборник стихов и произведений Факири издан в издательстве «Маънавият».
10. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. – Тошкент, 1971.
11. Ҳакимов М. Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент., 1991.
12. Erkinov A. Les manuscrits dy Khamsa de' Ali Shir Navayi' et la vie culturelle du khanat de Boukhara sous les Mangits. Boukhara-la-Noble // Cahiers d'Asia centrale. N 5-6. PP. 169-180.
11. Erkinov A. Manuscripts of the works by classical Perslan authors (Hafiz, Jami, Bedil): candidative analysis of 17th-19th c. Central Asian copies // Cahiers de studia Iranica. 26. 2000. PP. 21-228.
12. Deroche F. Note sur les fragments coraniques anciens de Katta Langar (Ouzbekistan) // Cahiers d'Asie centrale. N 7. 1999. PP. 65-76.
13. Вахидов Ш. Муқаддас Қуръони Карим изидан // Мозийдан садо. N 1-2. 2000. С. 5861.
14. Rezvan E. Yet another «Uthmanic Qur'on» (to the history of the manuscript E-20 from the St.Peterburg Branch of the Institute of Oriental Studies) // Manuscripta Orientalia. IV/1. 2000. PP. 49-68.
14. Резван Е. Катта Лангар Қуръони // Имом ал-Бухорий сабоқлари. N 1. 2001. С. 6-9. См. Особенно ценное издание о Катталангарском Коране.
15. Резван Е. Мир Корана. – СПб., 2001.
16. Vahidov Sh. Les particularites paleographiques et cobicologues des fondsparticuliers de Ravnaqi et Faqiri (Shahrisabz, Ouzbekistan). // Manuscripta Orientalia -St-Peterburg, 2003/
17. Vahidov Sh. The history of the Ishqiyya Brotherhoods Secred reliks. II:The Katta Langar (New Fragments) // Manuckripta Orintalia. -St Peterdurg 2002.

НАСАФ ВОҲАСИ ЭТНОТАРИХИ АРАБ ГЕОГРАФ ОЛИМИ ИБН ҲАВҚАЛНИНГ "КИТОБ СУРАТ АЛ-АРД" АСАРИДАГИ ТАВСИФИ

Бўриев Очил
тарих фанлари номзоди, профессор
(Қарши давлат университети)

Пардаев Дўстмурод
магистрант
(Қарши давлат университети)

Аннотация: Ушбу мақолада ўрта аср араб географ олими Ибн Хавқалнинг "Китоб сурат ал ард" китобида Насаф воҳаси этнотарихининг тавсифи келтирилган.

Калит сўзлар: Ўрта Осиё, араб географ олими, Ибн Хавқал, Мовароуннаҳр, харита, турклар, ғузлар, Насаф, шаҳар, дарвоза, работ, Базда, Касби, қишлоқ этнотарихи

Мусулмон оламида IX – X асрларда илм-фан ва маданий алоқалар анча раванқ топган эди. Бу даврда ислом дунёсида тавсифий география йўналишида араб тилида кўплаб асарлар яратилган ва хариталар тузилган, (Ш.С. Камолиддин. Сўзбоши. Ибн Хавқал. "Китоб сурат ал-ард" ("Ернинг сурати китоби"). Мовароуннаҳр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш. С. Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С.Ҳасанов – Т.: ЎЗМЭ ДИН, 2011. Б.3-8).

Ушбу йўналишда биринчи бўлиб, асар ёзган географ олим балхлик Абу Зайд ибн Саҳл ал-Балхий (ваф.934), эронлик географ олим Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форисий ал-Истахрий (X аср) ҳисобланиб, улар самарали илмий фаолият юритишган.

Таниқли араб сайёҳи ва географи Абу-л-Қосим Муҳаммад Ҳавқал ал-Маусилий ан-Насибий (ваф. 976 йил, Бағдод) нисбасига кўра, асли Шимолий Месопатамиядаги Носибий шаҳридан етишиб чиққан. У 931-943 йилларда Мағриб ва Машриқ мамлакатлари, Марказий Африка, Сицилия ва Италия, Испания, Месопатамия (Икки дарё оралиғи), Эрон, Ҳиндистонга саёҳат қилган, маълум муддат Кордовада ҳам яшаган.

Ибн Ҳавқал ёзишича, географияга қизиқиши ёшлигиданоқ пайдо булиб, бунда унинг Истахрий билан учрашуви катта рол ўйнаб. Учрашувда Истахрий ундан ўзининг асарини хато ва камчиликлардан халос қилиш учун қайта ишлашни илтимос қилган. Ибн Ҳавқал шундай ёзган эди: "Мен унинг китобидаги бир эмас, бир неча хариталарни тузатдим, сўнгра ушбу китобни ёзишга қарор қилдим, Истахрий китобида учраган хатоларни тузатдим, китобга бир талай хариталарни илова қилдим ва уларни изоҳлаб бердим". (Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Соч. т. IV.-М.-Л., 1957. С.198-199).

Эронлик олим Истахрий кўп йиллар давомида Эрон, Ироқ, Арабистон, Сурия ва Миср бўйлаб саёҳат қилган. Абу Зайд ал-Балхийнинг асарини 940-941 йилларда қайта ишлаб, унга харита, қўшимчалар киритган ва "Китоб масолик ал-мамолик" ("Мамлакатлар йўллари ҳақида китоб") ёки "Китоб ал-ақолим" ("Иқлимлар китоби") асарини ёзган.

Ибн Ҳавқал ўзидан олдин яшаган Абу Абдуллоҳ ал-Жайҳоний, Ибн Хурдодбех, Кудома ибн Жаъфар ва бошқа олимларнинг асарларини ўқиб чиқиб, саёҳатга чиққан. Саёҳатда Истахрий билан учрашиб, унинг географик асари билан яқиндан танишган. Ибн Ҳавқал Истахрийнинг розилиги билан асарини ва харитасини тузатиб, 977-978 йилларда "Китоб ал-масолик ва-л-мамолик" ("Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб") деб аталган мукамал асар яратган. Мазкур китоб Ҳамадонлик Сайфудавла Алига (945-967) бағишланган бўлиб, "Китоб сурат ард" ("Ернинг сурати китоби") номи билан ҳам машҳур бўлган.

Урганганимиздек, Ибн Ҳавқал ўз асарини ёзишда Ибн Хурдодбех, Абу Абдуллоҳ ал-Жайҳоний, Қудомат ибн Жаъфар асарларидан фойдаланган. Унинг Африка, Европадаги мамлакатларга оид хабарлари, хусусан этник маълумотлари ўша давр илм-фани учун муҳим янгилик бўлган. (ЎЗМЭ, 4-ж., Т., ЎЗМЭ ДИН, 2002. Б.61)

"Китоб сурат ал-ард" мумтоз география мактаби анъаналари услубида ёзилган. Ернинг инсон яшаб турган қисми иқлимларга бўлинган ва улар таркибига кирган мамлакатлар, шаҳарлар, умуман халқи тасвирланган.

Ушбу асарда ҳар бир мамлакат ва вилоятнинг харитаси ҳам келтирилган. Масалан, Мовароуннаҳр қисмига илова қилинган харитада Жайхун (Амударё), Бухоро, Самарқанд, Усрушона (Ўратепа), Исфижоб (Сайрам), Шош ва Хоразм шаҳарлари ва вилоятлари тасвирланган. Асарда турклар, ғузлар, уларнинг машғулоти, шунингдек Мовароуннаҳр шаҳарлари, халқлари хусусида келтирилган маълумотлар ниҳоятда ноёбдир.

Ибн Ҳавқал асарининг бизгача етиб келган бир нечта қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, улар Туркия, Голландия, Франция, Англия, Германия сингари йирик мамлакатлар кутубхоналарида сақланмоқда. Китобнинг арабча матни икки марта голландиялик олим М. де Гује (1978) ҳамда Француз олими Ж.Х. Крамере (1938-1939) томонидан чоп этилган. Шундан Ж.Х. Крамере нашри 1986 йилда кўчирилган ва ҳозир Истанбул кутубхоналаридан бирида сақланаётган қўлёзмага асосланган бир мунча муфассал ҳисобланади (Б.Аҳмедов. Ўзбекистан тарихи манбалари. 2-нусхаси. Т., 2001. – Б.121-122).

Муаллиф асарининг айрим қисмлари рус тилига ўғирилган. Масалан, А.Я. Гаркави славянлар ва руслар ҳақидаги маълумотларни (Санкт-Петербург, 1870), С. Волин (Хоразм, Исфижоб, Тароз ҳақидаги қисмлари Москва, 1939, Олмаота, 1960), Е.К. Бетгер (Самарқанд, Насаф, Кеш, Шош, Усрушона, Исфижоб, Фарғона ҳақидаги қисмларни (Тошкент, 1957) рус тилига таржима қилишган.

Рус олимаси О.Б. Фролова асарнинг Фарғона ҳақидаги қисми Ж.Х. Крамере тайёрлаган янги танқидий матндан рус тилига ўғирган (Тошкент, 1988). Асарнинг тўлиқ матни Ж.Х. Крамере ва Г. Виет томонидан икки жилдда француз тилига (Париж, 1965, 2001), Мовароуннаҳр ҳақидаги қисми турк тилига ўғирилган (Анқара, 1985, 2001). Бу қисмини Ҳ. Маҳмадалиев, Р. Худойбергановлар ўзбек тилига таржима қилишган.

Таниқли ўзбек шарқшунос олими Ш.С. Камолиддин Ибн Ҳавқалнинг ушбу асарининг Мовароуннаҳр қисмини араб тилидан таржима қилиб, изоҳлар билан нашр эттирганлиги таҳсинга сазовордир (Бу ҳақда қаранг: Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард (Ернинг сурати китоби). Мовароуннаҳр. – Т., ЎЗМЭ ДИН, 2011).

Қуйида Ш.С. Камолиддин томонидан тайёрланган нашрга асосланиб, Ибн Ҳавқалнинг юқорида зикр этилган мумтоз китобидаги Насаф шаҳари ҳақидаги маълумотлари шарҳ, изоҳлари ҳамда манба ва адабиётлар рўйхати тўлалигича келтирилмоқда (Ибн Ҳавқал. Кўрсатилган асар Б.65-67; 67-68; 212-218; 218-221). Ушбу ноёб китобнинг адади камлиги учун барча тадқиқотчиларга етиб бормаслиги мумкин.

НАСАФ

Насаф {1} – шаҳар бўлиб, унда хароба ҳолатдаги кўҳандиз, тўрт дарвозали рабод девори бор. Улар Боб ан-Нажжорийя {2}, Боб Самарқанд {3}, Боб Кеш {4} ва Боб Ғубдин {5} деб аталади. Бу шаҳар Бухородан Балхга олиб боровчи йўлнинг бошида, текисликда жойлашган. Тоғлар ундан тахминан икки кунлик йўл масофада, Кеш томондир. Насаф ва Жайхун дарёсининг орасида чўл жойлашган бўлиб, у ерда ҳеч қандай тоғлар йўқ {6}.

Насафда фақат бир дарё бўлиб, у шаҳарнинг ўртасидан оқиб ўтади. Унга Кеш сувлари келиб тушади ва бу ердан дарё текисликда тез оқа бошлайди. Ҳукумат саройи шу дарёнинг бўйида, Раъс ал-Қантара {7} деб аталадиган ерда жойлашган. Қамоқхона ҳукумат саройининг ёнида жойлашган, жомеъ масжиди Ғубдин дарвозаси томонда,

намозгоҳ {8} эса Боб ан-Нажжорийя дарвозаси томонда, унинг ички томонида жойлашган. Бозорлар рабодда, ҳукумат саройи билан жомеъ масжидининг ўртасида жойлашган.

Насаф катта ва нуфузли шаҳар бўлса ҳам, унинг қишлоқлари ва ноҳиялари кўп эмас. Шаҳар минбаридан бошқа яна иккита минбар {9} бор. Улардан бири Базда {10}, иккинчиси эса Касба {11} шаҳарларидадир. Насаф вилоятида минбарлари йўқ қишлоқлар ҳам бор. Базда Насафдан каттароқдир. Унинг қишлоқларида лалмикор ерлар кўпроқ, суғориладиган ерлар бўлса ҳам, улар оз.

Насафда ва унинг рустоқларида бу дарёдан бошқа оқар сув йўқ, у ҳам бўлса йилнинг маълум вақтида тўхтаб қолади. Шунда улар ўзларининг полизлари ва боғларини қудуқ суви орқали суғорадилар {12}. Насаф ва унга қарашли ноҳияларда ҳосилдорлик мўл-кўллик ҳукмрон.

НАСАФ ВИЛОЯТИДАГИ МАСОФАЛАР

Насафдан Бухоро йўлидаги Касбигача тўрт фарсах, мен юқорида зикр этган йўлдан пастроқда. Насаф билан Базда орасидаги масофа олти фарсах. Булар Насаф ва Кеш шаҳарлари орасидаги масофалардир.

Шарҳ ва изоҳлар

1. Насаф – ўрта асрларда (IX-XII) Қашқадарё водийсининг ғарбий қисмида жойлашган энг катта шаҳар. Исломга қадар бу ерда жойлашган шаҳар Нахшаб деб аталган. Насаф номи Нахшаб номининг арабчалаштирилган шаклидир. IX асрда Насаф шаҳри Самарқанд вилоятига қараган, лекин хирож тўлаганда алоҳида бирлик сифати белгиланган. Нахшаб шаҳрининг харобалари ҳозирги Қарши ёнида жойлашган бўлиб, Қалъаи Заҳоки Марон деб аталади {1}. Ислом давридаги Насаф шаҳрининг харобалари Қаршидан 8 км шимоли-ғарбда Қашқадарёнинг чап қирғоғида жойлашган бўлиб, Шулуктепа деб аталади. Шаҳар мўғуллар истилоси даврида вайрон қилинган {2}. Кебекхон ҳукмронлиги даврида (1309, 1318- 1321 йиллар) ҳозирги Қарши шаҳри ўрнида ҳукумат саройи қурилгандан кейин шаҳар шу ерда ривожлана бошлаган. Шаҳарнинг номи энди Насаф эмас, Кебекхон қасрининг номи билан Қарши деб атала бошлаган. Қадимги туркий тилда "қарши" сўзи "сарой" маъносини билдирган {3}.

2. Боб ан-Нажжорийя – бу дарвозанинг номини матннинг бошқа нусхаларидек Боб ал-Бухорийя деб ҳам ўқиш мумкин. Бу дарвоза Шулуктепа қалъа деворининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, ундан Бухоро йўлига чиқилган.

3. Боб Самарқанд – бу дарвоза Шулуктепа қалъа деворининг шимоли-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, ундан Жом орқали Самарқандга олиб борувчи йўлга чиқилган.

4. Боб Кеш – бу дарвоза Шулуктепа қалъа деворининг жануби-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, ундан Кеш йўлига чиқилган.

5. Боб Ғубдин – бу дарвоза Шулуктепа қалъа деворининг жануби- ғарбий томонида жойлашган бўлиб, ундан Келиф йўлида жойлашган Ғубдин қишлоғига олиб борувчи йўлга чиқилган.

6. Ўрта асрларда Насафдан Амударё бўйидаги Келиф шаҳрига олиб борувчи йўл чўл орқали ўтган. Ундан бошқа Бухородан Келифга Насафни четлаб ўтувчи 4 кунлик йўл ҳам бўлган. Бу йўл орқали юрган карвонлар Жиким, Работ Атик, яъни "Эски работ" ва Жубб Саъид, яъни "Саъид қудуғи" номли ерларда тўхтаб ўтган. Улардан иккитаси Эски работ ва Саъид қудуғи Насаф вилоятига қарашли бўлган. Ҳозирги Кўҳна Фазли қишлоғида ва Муборак орасидаги IX-X асрларга мансуб бўлган иккита меъморий ёдгорлик бор - Помуқ қишлоғидан ғарбда жойлашган Қўшработ қалъаси ва Помуқдан 8 км жануби-шарқда жойлашган Қизилтепа ёдгорлиги. Бу иккала ёдгорлик IX-X асрларда карвонлар тўхташи учун хизмат қилган мустаҳкам работлар бўлган {4}. XII асрда Насафдан 2 фарсах масофада

Келиф йўлида Ғубдин номли қишлоқ ва рустоқ жойлашган {5}. Демак, Насаф ва Жайхун орасида жойлашган чўл шу қишлоқдан жануброқда бошланган.

7. Рас ал-Қантара - арабча, "Кўприк боши" Шуллуқтапа харобалари-даги бозор майдонидан шимоли-шарқ тарафдаги Самарқанд дарвозаси томон катта кўча ўтган. Бу кўчанинг бир қисми дарё устида қурилган катта кўприк устидан ўтган. Бу кўприк ёнида Қашқадарёнинг тик қирғоғидан 100 м масофада иккита катта бинонинг қолдиқлари топилган {6}. Эҳтимол, бу икки бино ҳукумат саройи ва шаҳар қамоқхонасининг қолдиқларидир. У ҳолда айнан ана шу ер Ибн Хавқал матнида Рас ал-Қантара, яъни "Кўприк боши" деб аталган.

8. ал-Мусалло – арабча, мусулмонларнинг икки асосий диний байрам- ларида жамоа бўлиб намоз ўқийдиган масжид ва унинг олдидаги очиқ майдон. Ўрта Осиёда бундай ер "намозгоҳ" деб аталган ва одатда шаҳар деворидан ташқарида жойлашган. Насаф намозгоҳи Шуллуқтапа қалъа деворининг шимоли-ғарбий қисмидаги Бухоро дарвозаси ёнида, унинг ички тарафида жойлашган.

9. Минбар - масжидда жума намозлари вақтида имом хатибнинг ваъз ўқиши учун мўлжалланган махсус баланд сура. Минбар мавжудлигининг қайд этилиши жомеъ масжиди бор деган маънони билдиради. Жомеъ масжидининг мавжудлиги эса ўз навбатида бу аҳоли масканининг шаҳар тоифасига кириши ҳақида далолат беради. Бу ерда минбар сўзини "шаҳар" деб тушуниш керак.

10. Базда – Бухоро йўлида жойлашган мустаҳкам қалъали катта шаҳар {7}. Унинг атрофларида сув танқис бўлса ҳам деҳқончилик ривожланган эди. Дарёнинг суви йилнинг кўп қисмида қўриб қолар эди, шунда деҳқонлар экинларни суғориш учун қудуқларнинг сувидан фойдаланар эдилар. Базда шахрининг харобалари Шуллуқтападан 40 км, Қамаш қишлоғидан 10 км жануби-ғарбда жойлашган бўлиб Кўҳна Фазли деб аталади. Унинг энг пастки қатламлари I-II асрларга мансуб {8}.

11. Касба – X асрда бу шаҳар эгаллаган майдони бўйича Насафдан ҳам каттароқ бўлган. Унинг жомеъ масжиди XII асрда ҳам фаолият кўрсатган {9}. Муғуллар истилосидан кейинги асрларда Касби "қишлоқ" сифатида қайд этилган. XVII асрда бу ерда қадимий саййидлар оиласи истиқомат қилган {10}. Бу қишлоқ ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, Шуллуқтападан 30 км, Қаршидан 35 км масофада жойлашган. Қишлоқ чеккасида Касбитапа номли шаҳар харобалари мавжуд бўлиб, унинг энг пастки қатламлари ҳам милодий I-II асрларга мансуб {11}. Базда ва Касба маданий воҳанинг чўл билан чегарасида бир-биридан 20 км масофада жойлашган тепаликларда бир вақтда қурилган икки қалъа бўлиб, улар орасидаги масофа узоқ бўлса ҳам бирининг тепасидан иккинчисининг тепаси кўриниб турган {12}.

12. Насафнинг сув таъминоти дарёга кўп ҳам боғлиқ бўлмаган, чунки унинг суви кўпинча қуриб қолар эди. Ҳозир ҳам Шуллуқтапа ёнида оқиб ўтувчи Қашқадарёнинг суви ёзда қуриб қолади. Шунинг учун шаҳар аҳолиси қудуқлар қазиб ер остидаги истеъмол учун сув чиқарганлар. Шуллуқтапа харобалари ҳудудида IX-X асрларга мансуб кўплаб қудуқлар топилган {13}.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. – Т., 1973. – С.21
2. Лунина С. Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. – Т., 1984. С.22 3. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С.429
4. Кабанов С. К. Археологические работы 1948 года в Каршинском оазисе. – ТИА АН РУз. т.2. - Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. – Т., 1950. – С.60-65
5. Ас-Самъоний Абу Саъд Абду ул-Карим ибн Муҳаммад. Ан-ансаб. IX. – Б.188, 194.
6. Массон М.Е. Кўрсатилган асар. – Б.47.

7. Ас-Самъоний. Кўрсатилган асар. IX. – Б. 186.
8. Лунина С.Б. Кўрсатилган асар. – Б.29.
9. Ас-Самъоний. Кўрсатилган асар. X. – Б.245.
10. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). - Т., 1977. – С.80.
11. Массон М.Е. Кўрсатилган асар. – Б.28.
12. Кабанов С.К. Нахшаб на рубеже древности и средневековья (III-VII в.) – Т., 1977. С.66.
13. Кочнев Б.Д. Исследования средневекового Насафа. - АО в 1974 года. – М., 1975. С.501.

ҚАШҚАДАРЁДА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Хасанов Акром Мўминович
тарих фанлари доктори, профессор
(Қарши давлат университети)

Мусулмон мамлакатларида «Зиёрат» тушунчаси “муқаддас қадамжоларга бориш”ни англатади ва унинг иккита асосий тури мавжуд: зиёрат қилиш ҳамда сайёҳлик-ўрганиш йўналишидаги диний туризм. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда 8.2 мингдан зиёд маданий мерос объектлари мавжуд. Ўзбекистон кўплаб маданиятлар ва цивилизацияларнинг кесишиш маркази бўлиб келган, бу ерда турли динлар тарғиб қилинган, шунинг учун ҳам ислом, ҳам буддизм ва христиан динларига тегишли ноёб ёдгорликлар сақланиб қолган. Бугунги кунда Қашқадарё вилоятининг моддий маданий меросининг кўчмас мулк объектлари миллий рўйхатида 1468 та маданий мерос объектлари рўйхатга олинган бўлиб, шундан 1197 таси археология ёдгорликлари, 208 таси архитектура, 35 таси монументал санъат ёдгорликлари, 28 таси диққатга сазовор жойлар (зиёратгоҳлар) сифатида хатловдан ўтказилган. Шу жойларда туризмни ривожлантириш соҳасида бир қанча амалий ишлар амалга оширилмоқда. Зиёрат туризми, тоғ туризми, гастронимик туризм, маданий-маърифий туризм, экологик туризм, ишбилармонлик туризми, жип-турлар, геотуризм каби турлари кейинги йилларда сезиларли даражада ривож топмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2018 йилнинг 22 феврилида ўтказилган куни видеоселектор йиғилишида ўтказилди. Унда хорижий туристлар оқимини кўпайтириш ва ички туризмни янада ривожлантириш, сайёҳлик хизматларини яхшилаш ва турларини кенгайтириш бўйича кўрилаётган чоралар натижадорлиги танқидий таҳлил қилинди.

Юртимизда ислом дунёсида тан олинган алломаларнинг мақбаралари, табаррук қадамжолар кўп. Турли вилоятларда Нақшбандия тариқатини тарғиб қилган 12 уламнинг қабри бор. Биз ҳозир уларнинг 8 таси, яъни Бухородаги "Етти пир" ва Самарқанддаги "Хўжа Аҳрор Валий" зиёратгоҳларини обод қиляпмиз. Лекин Сурхондарёдаги Муҳаммад Зоҳид Бухорий, Аловуддин Аттор ва Қашқадарёдаги Муҳаммад Дарвеш, Муҳаммад Инганакий мақбаралари таъмирга муҳтож эканлигини Президентимиз алоҳида таъкидлаб, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари ҳокимларига ушбу қадамжоларни ободонлаштириш, уларга олиб борувчи йўллар ҳолатини яхшилаш, зиёратчилар учун барча шароитлар яратиш бўйича топшириқлар берганлиги ҳам бу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган ишларимиз кўплигидан далолат беради.

Мамлакатимиз туризм соҳасида улкан салоҳиятга эга бўлса-да, узок йиллар давомида бу имкониятдан тўлиқ ва самарали фойдаланила олинди. Туризм ривожини учун қулай иқтисодий ва ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилмай, ҳамма ўз билганича фаолият юритиб келган эди. Кейинги йилларда Президентимиз Шавкат Мирзиёев

ташаббуси билан туризм инфатузилмасидаги мавжуд муаммоларни ҳал этиш, тақдим этилаётган хизматлар сифатини ошириш ва жаҳон бозорларида туризм маҳсулотларини фаол тарғиб қилиш, туризм тармоғининг кадрлар салоҳиятини кучайтириш орқали туризм соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар самарадорлигини ошириш ҳамда республикага кириб келаётган хорижий фуқаролар сонини кескин кўпайтириш чоратадбирлари юзасидан бир қатор фармон ва қарорлар қабул қилинди ва тегишли ташкилотларга вазифалар белгилаб берилди. Бугунги кунда эса туризм соҳаси иқтисодиётда ўз ўрнига эга ва мамлакатимизда соҳани ривожлантириш бўйича кўрилаётган чоралар самарадорлиги ўсиб бормоқда. Хусусан, бу соҳада бир қанча ислохотлар ҳам амалга оширилмоқда.

Мамлакатимиз каби Қашқадарё вилоятида ҳам туризмнинг барча турлари ўзига хос ривожланиб келмоқда. Айниқса, зиёрат туризми ҳам вилоятда ўзининг ўрнига эга. 2018-йилдан мамлакатимизда зиёрат туризмни ривожлантириш бўлими ташкил этилди. Ушбу бўлимнинг асосий мақсади этиб хорижий сайёҳларни зиёрат туризми доирасида ташрифларини тизимли йўлга қўйиш бўйича ишларни олиб бориш, юртимизда зиёрат туризмни жадал ривожлантириш, мавжуд улкан туризм салоҳиятидан янада тўлиқ ва самарали фойдаланиш, анъанавий маданий-тарихий туризмни ривожлантириш ҳисобига ҳудудларда янги туризм йўналишларини ташкил этиш, уларни паспортлаштириш, туризм йўналишлари ва туризм объектлари бўйича ягона миллий реестрларни шакллантиришга йўналтирилган ички, кириш ва чиқиш туризмни комплекс ривожлантиришнинг миллий ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни мувофиқлаштириш белгиланди.

Қашқадарё ҳудудида жойлашган туризм объектлари, шунингдек, вилоят ҳудудидаги муқаддас қадамжолар бугунги кунда сайёҳлар эътиборини тортмай қолмади. Қадимий обидалар, муқаддас зиёратгоҳлар, тарихий ва маданий ёдгорликлар билан бир қаторда, бетакрор маданияти ва анъаналари, хушманзара табиати ҳамда файзли гўшалари билан сайёҳларни ўзига ром этиб келаётган вилоятимизда зиёрат туризми йўналишида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар туризм индустрияси ҳамда инфратузилмасини янада ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қашқадаро вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги қарори вилоятимизда ушбу соҳани янада равноқ топтиришга хизмат қилмоқда.

Мазкур ҳужжат асосида тасдиқланган дастурга мувофиқ, вилоятимизда 30 та тарихий-маданий объект қайта тикланади. Шаҳрисабздаги Коба карвонсаройида ҳунармандлар маркази ташкил этилди. Оқсарой, Дор ут-тиловат ва Дор ус-саодат мажмуаларини боғлаб турувчи хиёбонда қўл иши миллий маркази, сувенир буюмлар, ҳунармандлар дўконлари қурилди. Қашқадарёнинг қадим ва бой тарихини ўзида мужассам этган гўшаларини, маданий ёдгорликлар, мафтункор табиат қўйнида жойлашган сўлим дам олиш масканларини тарғиб этишда туризм соҳасини юксалтиришнинг аҳамияти беқиёс. Хусусан, Президентимизнинг ўтган йил декабрдаги “Ўзбекистон республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ҳамда “Ўзбекистон Республикаси туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори соҳада туб бурилиш ясалишига, тараққиётда янги саҳифалар очилишига хизмат қилмоқда. Хусусан, Қарши шаҳрида чет эл тажрибасини ўрганиш асосида “Қарши” аэропортида “Очиқ осмон” режими жорий қилиниб, сайёҳларга ҳам кенг эркинликлар яратилмоқда. Шу асосида келгусида шу тизим Андижон, Нукус ва Навоий аэропортларида ҳам қўлланилиши режалаштирилган.

Қадимий бу юртнинг ўзига хос урф-одат ва анъаналари, миллий ҳунармандчилик буюмлари ҳам дунё аҳлига катта қизиқиш уйғотиб келади. Вилоятдаги бой тарихга эга

қадамжолар, муқаддас зиёратгоҳлар ҳудудда зиёрат туризмини жорий этиб, нафақат маҳаллий, балки хорижлик сайёҳлар оқимини кенгайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясида белгилаб берилган вазифалар ижроси доирасида ишлаб чиқилган зиёрат туризмини ривожлантириш бўйича “Йўл харитаси” бу борадаги ишларни янги босқичда рўёбга чиқаришга хизмат қилмоқда. Янги йўналишларда зиёрат туризмини ривожлантириш бўйича “Йўл харитаси” да азиз-авлиёларимиз муқаддас ҳоки қўйилган бу масканларни ободонлаштириб, зиёратчи сайёҳларнинг таҳорат қилиши, намоз ўқиши учун замонавий қулайликлар яратиш кабилар белгиланган.

Мамлакатимизда зиёрат туризмнинг йўлга қўйилаётгани юртимизда яшаб ўтган буюк зотларни ёд этиб, уларнинг ҳақиқа дуо қилиш ва ибратли ҳаёт йўлларини чуқур ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Хорижлик сайёҳларнинг ҳам ўтмишда яшаб ўтган азиз авлиёларимизнинг диний таълимоти ва ислом дини ривожига қўшган салмоқли ҳиссаси билан яқиндан танишишига кенг имконият яратади. Муқаддас қадамжолар атрофи янада обод, янада кўркем бўлади.

Қашқадарёда ташкил этилган янги туристик масканлар 2019 йилнинг 10-14 май кунлари “Дунё бўйлаб” телеканали ижодкорлари Қашқадарё вилоятида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019-йил 8-мартдаги “Қашқадарё вилоятининг туризм салоҳиятидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 198-сонли қарори ижроси юзасидан вилоятда ижодий сафарни амалга оширди. Асосий мақсадлардан бири вилоятнинг мавжуд туризм салоҳиятини халқимиз орасида кенг тарғиб этилиб, оммалаштириш ва маҳаллий сайёҳларга сифатли маълумотлар берилди. Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда тайёрланган дастурда дастурида Қашқадарё вилоятининг “Сийпантош”, “Ғилон”, “Ҳазрати Башир”, “Татар-Вари”, “Тошқўрғон”, “Сарчашма” ва “Сувтушар” масканлари ўрин олди.

Абу Муъин Насафий зиёратгоҳини ҳақиқий зиёратчилар учун обод гўшага айлантирилгани ҳозирда эса Касби туманидаги қадимий ва машҳур Ҳазрати Султон Мир Ҳайдар ота зиёратгоҳини ҳам қайта таъмирлаб, зиёратчилар ва сайёҳлар қадами узилмайдиган обод гўшага айлантириш ишларининг бошланаётгани Касби туманида зиёрат туризмини ривожлантиришдаги амалий ишларимизнинг дебчасидан дарак беради.

Қашқадарё вилоятидаги туризмни ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган самарали ислохотлардан яна бири бу – Қашқадарё вилояти тарихида илк бор инглиз тилидаги “Inside Kashkadarya” журнали Amazon.com орқали АҚШ ва дунёнинг бошқа давлатларида сотувга қўйилди. Вилоятнинг туристик, сиёсий, ижтимоий-маданий ҳаётини ёритишга мўлжалланган журналнинг илк сони Қашқадарёнинг туризм салоҳиятига бағишланди. Бунда воҳанинг зиёрат, эко, этно ва экстремал туризм йўналишлари кенг очиб берилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шавкат Мирзиёев. Туризм-мамлакатимиз иқтисодиётининг эртанги куни. 23-февраль 2018-йил. // president.uz

2. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қонуни. Тошкент-2019

3. Туленова Х., Холдаров Т. Туризм (Сайёҳлик). Тошкент-2013

МИЛЛИЙ ДЕХҚОНЧИЛИК ТЕХНОЛОГИЯСИДАГИ ИННОВАЦИЯЛАР ТАРИХИДАН (ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН МИСОЛИДА)

**Раҳмонов Фахриддин,
тарих фанлари доктори (DSc), проф. в/б.
(Қарши давлат университети)**

Жанубий Ўзбекистон аҳолиси қадим даврлардан деҳқончилик билан шуғулланиши жараёнида ўз меҳнатларини енгиллаштириш ва самарасини ошириш мақсадида турли меҳнат қуролларидан ҳам фойдаланишган. Минтақа деҳқонлари ерларга ишлов беришда, ҳосилни йиғиб олиш ва тўплашда қўлланиладиган меҳнат қуролларини тайёрлашга алоҳида эътибор берганлар.

Маҳаллий деҳқонлар томонидан ерга ишлов беришда белкурак, кетмон, омоч каби турли хилдаги меҳнат қуролларидан кенг фойдаланганлар. Бу меҳнат қуроллари табиий ва маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда темирчи усталар томонидан тайёрланган. Бу даврда юз берган трансформация жараёнлари натижасида, деҳқончилик меҳнат қуроллари ҳам такомиллашиб борган.

XX асрда деҳқончилик хўжалигида фойдаланиладиган меҳнат қурол-лари соҳасида ҳам трансформация жараёнлари, ўзгаришлар ва замонавийлик кузатила бошланди. Деҳқончилик хўжалигига янги экин турлари ва улар билан боғлиқ ноанъанавий агротехника кириб кела бошлади [1:80-89]. XX аср 20-йилларидан минтақа аҳолиси деҳқончилик меҳнат қуролларининг янги турларидан фойдалана бошладилар.

Рус ва татар деҳқонлари ўзлари билан деҳқончиликда қўлланиладиган замонавий асбоб-ускуналарни олиб кира бошладилар. Улар асосан, завод ва фабрикаларда ишлаб чиқарилган техникаларни олиб киришга уринганлар. Шунингдек, ҳукумат томонидан маҳаллий аҳолининг асосий иш қуролларидан бўлган омочни плуглар билан алмаштириш мақсадида турли қишлоқ хўжалиги техникалари намойиш этиладиган кўргазмалар ташкиллаштирила бошланган. Бундан асосий мақсад маҳаллий аҳолининг янги деҳқончилик асбоб-ускуналарига бўлган қизиқишини ошириш эди [2].

Маҳаллий деҳқонлар секин-асталик билан ғилдиракли плуглар, ерга уруғ қадайдиган ҳамда ўғит сочадиган мосламалардан фойдаланила бошлаганлар [3:260-265]. Лекин, бундай техникалардан дастлаб, асосан кўчиб келган рус аҳолиси сотиб олиб фойдаланган. Кейинчалик маҳаллий аҳоли ҳам мазкур деҳқончилик қуролларини ишлатган.

Ушбу деҳқончилик техникалари орасида энг ҳаридоргири плуг бўлган. Воҳага кўчиб келган рус ва татар аҳолиси дастлаб замонавий техника воситаларидан икки ғилдиракли темирдан ясалган, отга қўшиладиган “Рус плуги” билан янги ўзлаштирилган ерни ҳайдайдилар.

Плуг ерга асосий ишлов бериш, яъни шудгорлаш учун мўлжалланган техник воситаси бўлиб, вазифаси бўйича у умумий ишларга мўлжалланган ва махсус икки гуруҳга бўлинган.

Бир тишли ва икки тишли плуглар 7 йилдан 10 йилгача хизмат кўрсатган бўлса, омочдан 10-12 йил фойдаланиш мумкин бўлган. Лекин, уларнинг нархидаги фарқ 8-9 баробарни ташкил этган.

Минг йиллар деҳқонларга хизмат қилган “ёғоч омоч” ўрнига русларнинг икки ғилдиракли, отга қўшиладиган “темир плуги”ни жорий этиш, чолғу ўроқлар билан ўт-ўлан ўришга ўтиш осон кечмаган. Биринчидан, бундай меҳнат қуроллари бозорга ҳам кириб, тезда сотилиб кетарди. Иккинчидан, деҳқонларнинг моддий имконияти техника анжомларини сотиб олишга доим етарли даражада шарт-шароити бўлмаган[4:105].

Рус манзилгоҳларида деҳқончиликда қўлланилган плуг, сеялка, борона, ўроқ кабилар дастлаб маҳаллий, ўзига тўқ деҳқон хўжаликларига кириб келган. Дон плуглари билан бирга хўжаликларда “Эккер”, “Сакко” (Германия) плуглари келтирилган. Манбаларда “Дон” плугларини кўплаб ишлаб чиқариш орқали Эккер плугларини сиқиб чиқариш зарурлиги” [5:32] каби фикрлар илгари сурилган.

Қишлоқ хўжалиги машиналарининг такомиллаштирилиши асосан пахтачиликнинг ривожланиши туфайли содир бўлган. Масалан, буғ билан ишлайдиган тракторлар ҳам пайдо бўла бошлаб, муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ҳайратланган деҳқонлар “шайтон-омоч”, деб аталган бу техника ерни чуқур-роқ ҳайдар, деҳқонларнинг ишини осонлаштиради, бинобарин, ҳосилдорликка ҳам ижобий таъсир кўрсатар эди [6.].

1928 йилда ер-сув ислохотини тезроқ амалга ошириш мақсадида, 199 та от пулуги, 88 та от сеялкаси ва 64 та от боронаси ажратилган. Янги 400 гектар қўшимча ерларни ўзлаштириш ҳамда суғориш мақсадида 1928 йили 28 та ҳайдов тракторлари олиб келинган. Тракторчилар тайёрлаш курсида эса 92 нафар мутахассис тайёрланган.

Трактор ва тиркама асбоблар каби янги ишлаб чиқариш воситалари-нинг қишлоқларда пайдо бўлиши, уларни хўжаликка татбиқ этишнинг янги ташкилий шакллари талаб қилган. Бундай шаклга Ўзбекистонда 1929 йилда ташкил этилган машина-трактор станция (МТС) лари киради. МТС ишлаб турган тракторларни бир жойга тўплаб, уларни ёнилғи билан таъминлаш ва техник ёрдам кўрсатиш вазифасини ўз зиммаларига олиб, трактор бригадалари ишини режалаштирди.

1931-1932 йилларда воҳада пахта етиштиришни кўпайтириш, ҳамда янги ерларни ўзлаштириш учун МТС ни ташкил этиш давом этди [7.]. Жумладан Косон МТС (1934 йил 7 январь), Қарши МТС (1934 йил), Ғузор МТС (1934 йил 10 октябрь), Шаҳрисабз МТС (1935 йил), Денов МТС (1930 йил 1 январь), Сариосиё МТС (1931 йил), Термиз МТС (1931 йил 15 ноябрь), Шеробод МТС (1932 йил), Жарқўрғон 1 МТС (1932 йил), Шўрчи МТС (1934 йил 20 январь), Жарқўрғон 2 МТС (1936 йил 1 январь), Бойсун МТС (1936 йил 4 май) кабилар ташкил этилди [8.].

Биринчи ташкил этилган Денов МТС ида 750 от кучига эга бўлган 6 та ҳайдов трактори, 12 та плуг, 15 та борона (сихмола), 90 та “Ваннер” сеялкаси, 15 та от культиватори ва 18 та оқучник (эгат очиш мосламаси) мавжуд бўлган.

Жамоалаштириш даврида кўплаб аҳоли янги ташкил қилинган МТС ларда ишлай бошлади. Масалан, 1934 йил 20 январда ташкил этилган Шўрчи МТС да жами 206 нафар ишчи меҳнат қилган (1939 йил маълумотларига кўра). Улардан 97 нафари трактор ҳайдовчиси, 6 нафари комбайн ҳайдовчиси, 36 нафари трактор бригадирчилари ва уларнинг ёрдамчилари, 2 нафар беда янчиш, 4 нафар юк машинаси ҳайдовчиси, 61 нафар бошқа раҳбар ҳамда техник хизмат кўрсатувчи ходимлар фаолият кўрсатишган. Уларга ойлик маош ҳам белгиланган бўлиб, ҳар бир тракторчига 7 рубл сўм 4 тийиндан белгиланган. Ахборотчиларнинг маълумот беришича МТС лар дастлаб ташкил этилган пайтларда маошлар ҳатто 5-6 ойгача, баъзан ундан ҳам кўп муддатга кечиктирилган. Ойлик ўрнига натура кўринишида иш ҳақлари беришга мажбур бўлишган пайтлар ҳам бўлган [9.].

Кейинчалик МТСлар ўрнида РТС (техника ремонт таъмир) станция-лари ташкил топди. XX асрнинг 50 йиллари охирида колхоз ва совхозлар салоҳияти ошгач, бу корхоналар тугатилди.

1932 йилга қадар машиналар ерга асосан ва қисман экиш олдидан ишлов бериш учун яратилган. Тракторларни кўплаб ишлаб чиқариш туфайли 1933-1934 йилларда трактор билан ишлатиладиган биринчи чигит экиш сеялкалари ва ғўза қаторлари орасига ишлов бериш культиваторлари пайдо бўлди. 1931 йили машина-синов станцияси плуг, сеялка, культиватор, дори пуркагич ва бошқа машиналарнинг Ўзбекистон шароитига мос турларини яратиш устида илмий ишлар олиб борилган. 1931 йилдан

Ўзбекистонда пахтачиликни тўлиқ механизациялаш бўйича мақсадли ва бир-бирига боғланган илмий ишлар бошланди.

1948 йили СХМ-48 русумли пахта териш машинаси давлат синов-ларидан муваффақиятли ўтказилди. Унинг яратилиши катта аҳамиятга эга бўлиб, ҳосилнинг асосий қисмини (70%) қўлда эмас, машинада териб олиш имконини берган. 1961 йилда Сурхон воҳасининг аграр соҳа ходимлари 1236 та СКТХ-4-6 А маркали пахта сеялкалари, 1568 та НКУ-4-6 А маркали культиватор ва ОН-5 маркали 806 та чанглагич ва пуркагичлар, 863 та трактор, 1362 та плуг, 621 та тиркама, 210 та комбайн 1530 дан ортиқ қишлоқ хўжалик техникаси асбоб-ускуналарини олди[10.].

Ҳозирги даврда шамол эрозиясига мойил ерларни ағдармасдан, анғизлар сақланган ҳолда, асосий ишлов бериш усули кенг қўлланилмоқда. Ерни сифатли ишлаш қўлланилаётган қуролнинг тузилишига, яъни плуг отвалининг шаклига, ишчи органларнинг турига, агрегатнинг юриш тезлигига ва тупроқнинг технологик хоссаларига боғлиқ.

Ерни кузда шудгорлаш асосий агротехник тадбирлардан бири бўлиб, ўсимликларнинг ўсиб ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Кузда ҳайдаб қуйилган ерда намлик кўп тўпланади, микробиологик жараёнлар учун қулай шароит яратилади. Ўсимлик қолдиқлари кўмилиб чириши учун имконият яратилади, баҳорда экин экишга тайёрлаш анча осон бўлади. Сифатли ўтказилган кузги шудгор баҳорги хайдашга нисбатан экинлар ҳосилини 10 – 20 % оширади, ҳосил эрта ва сифатли бўлиб етилади. (“Куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда”).

Республикаимизнинг шимолий ҳудудида ноябрь ойи, марказий ҳудудида 15 ноябрдан 15 декабргача, жанубий ҳудудда 20 ноябрдан 15 декабргача бўлган вақт кузги шудгор учун энг қулай вақт ҳисобланади.

Тупроқ шароитига кўра, ер 30-35 см гача чуқурликда ҳайдалиши мумкин. Янги ўзлаштирилган ерлар 20-22 см чуқурликда ҳайдалади. Кейинчалик хайдаш чуқурлиги аста-секин ошириб борилади. Ерни икки ярусли плуг билан хайдаш муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда Six-Bottom-165 русумли икки ярусли универсал плугдан ҳам фойдаланилмоқда. Икки ярусли ҳайдалганда устки қатлам (0 – 15см) пастга, пасткиқатлам (15-30см) тепага чиқарилади.

Ерни ҳар хил чуқурликда хайдаш – бегона ўтларни, зараркунандаларни, касалликларни камайтириш ва органик қолдиқларни тўла чиришини таъминлаш учун ўтказилади. Ер биринчи йили 30-32 см, иккинчи йили 22-24 см, учинчи йили 26-28 см чуқурликда ҳайдалса, юқорида кўрсатилган чуқурликдаги қатламга тушган зарарли организмлар ҳамда органик қолдиқлар уч йилгача тупроқ юзасига чиқарилмайди. Натижада, зарарли организмларни камайиши ва ўсимлик қолдиқларини тўла чиришига эришилади.

Бугунги техник тараққиёт даврида қишлоқ хўжалиги экинларини экиш усуллари ҳам такомиллашиб бормоқда. Илмий тажрибалар ёрдамида мўътадил кўчат қалинлиги, қатор ораларининг кенглиги, ўсимликларни қаторларда жойлаштириш қонун қоидалари яратилди.

Экиладиган уруғ кўчатлар сони меъёридан кам ёки кўп бўлиши экин ҳосили ва махсулот сифатига ўз таъсирини кўрсатади. Умумий ҳолатда ўртача кўчат қалинлиги гектарига ғўза учун 100 – 110 минг туп, маккажўҳори (дон) учун 50-60 минг туп, буғдой 5 млн., каноп (поя) учун 1,6 млн. уруғлик каноп учун 200 минг туп бўлиги меъёрий ҳолат ҳисобланади.

Деҳқончилик фаолиятида уруғлар асосан сочма ва қаторлаб ерга қадалади. Уруғ экишнинг сочма усули қўлда, сеялка ва самолётлар воситасида, қаторлаб экиш учули эса сеялкаларда бажарилади. Бугунги кунда техник тараққиёт натижасида экинлар деярли

сеялкаларда қаторлаб экилмоқда. Бу усулда экилганда уруғлар белгиланган чуқурликка қўмилади ва бир текисда қийғос ўниб чиқади.

Экинлардан юқори ҳосил етиштириш уларни ўз вақтида экишга боғлиқ. Экиш ўз вақтида ўтказилса, уруғларнинг униб чиқиши учун яхши шароит вужудга келади, тупроқ, намлигидан ва озиқ моддалар захирасидан тўлиқроқ фойдаланилади. Яратилган қулай шароит ўсимликнинг жадал ривожланишига ва юқори ҳосил тўплашига ёрдам беради. Экиш муддатини белгилашда, экиладиган экинлар хусусияти, ўсиб чиқаётганда уларнинг иссиқликка бўлган талаби, майсаларнинг қора совуқларга муносабати, усув даврининг узун-қисқалиги ва бошқалар ҳисобга олиниши зарур.

Жанубдан келиб чиққан экинлар (ғўза, шоли, ерёнгоқ, кунжут) уруғ-ларининг униб чиқиши учун нисбатан юқори ҳарорат зарур, лекин шимолий ўсимликлар уруғлари эса (буғдой, арпа) нисбатан паст ҳароратларда ҳам ўсиб чиқа олади.

Енгил механик таркибли тупроқларда экин экиш барвақт бошланади. Оғир механик таркибли тупроқларда намлик секин камайганлиги учун бирмунча кечроқ бошланади. Ўзбекистонда экинлар тўрт муддатда экилади: эрта ва кеч баҳорда; ёзда ва кузда. Эрта баҳорда (15 февралдан 15 мартгача) лалмикор ерларда баҳорги ғалла экинлари, суғориладиган ерларда эса беда, эртачи картошка, кўк нўхат экилади. Кеч баҳорда (1 апрелдан 20 апрелгача) чигит, маккажуҳори экилади, шоли, ерёнгоқ, полиз экинлари эса 15 апрелдан май ойининг ўрталаригача экилади. Куз фаслида (сентябрь, октябрь) бошоқли ғалла экинлари ва беда экилади.

Қишлоқ хўжалик экинларини йиллар давомида далалар буйича илмий асосда навбатлаб экиш алмашлаб экиш дейилади. Алмашлаб экиш далаларда ўтказиладиган барча агротехник тадбирларнинг асоси бўлиб ҳисобланади. У тўғри ташкил этилганда тупроқ унумдорлиги ва экинлар ҳосилдорлигини оширишни, бегона ўтлар, зараркунанда ҳамда касалликларнинг кескин камайишини таъминлайди.

Алмашлаб экишда 2-3 йил давомида беда экилса кўп миқдорда органик қолдиқ тўпланади, гумус миқдори ортади, натижада тупроқ структураси тикланиб, унинг агрофизик хусусиятлари яхшиланади.

Агар бир экин битта далада узок йиллар давомида экилса, у сурункасига экиш дейилади. Хўжаликда асосан, битта экин етиштирилса, бу монокультура (Моно-(юнон.-ягона) дейилади. Масалан, хўжаликда монокультура сифатида етиштириладиган буғдой тоза шудгор билан алмашса, унинг сурункасига экилиши узилади, лекин монокультуралиги сақланади.

Бир майдоннинг ўзида бир хил экин узок вақт экилса, озиқ элементларининг бир томонлама камайиши юз беради. Маълумки, экинлар-нинг озиқ элементларига талаби турлича бўлади. Ғалла экинлари, картошка фосфори, илдиз мевалилар калийни, дуккакдилар фосфор ва калийни, ғўза азот ва фосфори кўп ўзлаштиради. Бундан ташқари, турли ўсимликларнинг илдиз системаси ҳар хил бўлади ва сув ҳамда озиқ моддаларни тупроқнинг турли қатламларидан ҳар хил миқдорда ўзлаштиради.

Хулосада шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мустақиллик йилларида хусусий мулкка, айниқса, пахтачиликнинг нисбатан қисқартирилиб, шахсий томорқачиликка бўлган муносабат давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Қишлоқ хўжалигида деҳқончилик анъаналарини қайта тиклаш, янгиларининг пайдо бўлиши ва янги навларнинг кириб келиши, унинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор берилиб, қатор ислохотлар амалга оширилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шодмонова С.Б. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида (1870-1917 йиллар). – Т.: “Yangi nashr”, 2011.

2. ЎзР МА. И.7-фонд. 1-рўйхат. 3273-иш, 28-варақ: 103-фонд. 1-рўйхат. 221-иш. 25-варақ.
3. Курбатов Н.Ш. Деятельность Ферганской агрономической организации в 1913 г. // Туркестанское сельское хозяйство. – 1913. – №4.
4. Логофет Д.Н. Хлебная торговля и запасы Восточной Бухары // Туркестанский сборник. –т. 417.
5. Ланский А. К статье богарное хлебопашество (в ноябрьской книжке Туркестанского сельского хозяйства) // Туркестанский сборник. –т.500.
6. Дала ёзувлари. Касби тумани Қатағон қишлоғи. 2020 йил.
7. “Ленин байроғи”, 1970 йил 8 апрель.
8. Қашқадарё вилоят давлат архиви, 74-фонд, 1-ёзув, 872-иш, 3-варақ. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 76-фонд, 1-ёзув, 944-иш, 2-варақ.
9. Дала ёзувлари. Қарши тумани Потрон ва Шўрчи тумани Далварзин қишлоқлари. 2020 йил.
10. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-ёзув, 36-иш, 16-18-варақлар.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА ХАЛҚ ИСТЕЪМОЛИ МОЛЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАСАЛАЛСИ

Пардаев Асрор Абдужабборович
тарих фанлари номзоди, доцент
(Қарши давлат университети)

Аҳоли сонининг ортиб бориши нафақат озиқ-овқат молларига балки, ноозиқ-овқат молларига бўлган талабни ҳам ортишига сабаб бўлади. Айниқса, кийим-кечак, пойафзал, ва бошқа буюмларга бўлган эҳтиёж йилдан-йилга ортиб бормоқда. Ноозиқ-овқат маҳсулотлари кўпроқ эластик бўлади. Аксарият пайтда нархга таъсири сезилади, аҳолининг даромад даражаси одатда руҳий эскириш жараёнида истеъмол мавсумий тебранади. Кийим бош, пойафзалга бўлган истеъмол жуда ўзгарувчандир. Чунки замон ўзгариши билан моданинг алмашиши, мавсумий давр ва бошқа омиллар бу жараёни келтириб чиқаради. Аммо баъзи ноозиқ-овқат товарларининг ўзгарувчанлиги узоқ вақт давомида юз беради.

Халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқаришдаги имкониятлардан Қашқадарё вилоят агросаноат қўмитаси тармоқларида ҳам етарли даражада фойдаланилмаган. Натижада агросаноат комплексида ана шундай товарлар ишлаб чиқариш режалари амалга ошмаган. Қашқадарё вилоятида маҳаллий саноат ва маиший хизмат бошқармаларида ҳам халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш суръатлари секинлик билан амалга ошган. Қашқадарё вилоятидаги кооперативлар қурилиши секинлик билан ривожланган. 1988- йилда вилоятда 126 кооператив ташкил этилган бўлиб, уларнинг аксарият қисми умумий овқатланиш соҳасидаги кооперативлар бўлган. Халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарувчи кооперативлар вилоятда 27 тани ташкил этган. Қамаш, Улянов, Яккабўғ, Деҳқонобод, Баҳористон, Ғузор туманларида бундай кооперативлар умуман ташкил этилмаган. Маҳаллий саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифати талабга мутлақо жавоб бермаган [1].

Чироқчи касаначилик, Қарши тикувчилик, Китоб халқ истеъмоли моллари, Косон қандолатчилик фабрикаларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг каттагина қисми давлат стандартлари талабига жавоб бермаган. Биргина 1988-йилдан юқорида зикр этилган корхоналар 33 та реклама олиб, 29 минг сўм жарима тўлаган [2].

1994 йилда вилоят аҳолисига 1717 корхона маиший хизмат курсатган. Бу корхоналарнинг 772 таси шаҳарларда, 945 таси қишлоқларда жойлашган. Ушбу корхоналарда аҳолига 22,1 млн сўмлик маҳсулот аҳолига етказиб берилган.

Вилоятда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш 1990 йилда барча соҳалар бўйича жон бошига ўртача 15,01 сўмга тенг бўлса, қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатиш 12,22 сўмга тенг бўлди. Ўзбекистонда бў кўрса 20,78 ва 15,72 сўмга тўғри келган. Қашқадарё шаҳар аҳолиси жон бошига маиший хизмат кўрсатиш ҳажми бўйича вилоятлар орасида 12 чи қишлоқлар бўйича 9 ўринда туради. Аҳолининг асосий қисми қишлоқларда истиқомат қилганлиги учун маиший хизмат кўрсатишни яхшилаш муҳим. Лекин қишлоқ жойларда маиший хизмат кўрсатишнинг ривожламаганлигининг сабабларидан бири аввало қишлоқларнинг тарқоқ жойлашганлиги

Қашқадарё вилоятида бозор шароитларига ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш мақсадида уларга озиқ-овқат ва турли хом-ашё маҳсулотлари сотишнинг имтиёзли йўллари ишлаб чиқишда ҳам қатор ижобий ишлар амалга оширилди. Хусусан, ўтган асрнинг 90 йиллари бошларида ун, макарон маҳсулотлари, гуруч, ўсимлик мойи, чой, шакарқанд, тухум, гўшт ва гўш маҳсулотлари, кир совун, ип-газлама матоларни сотишда чекланган нархлар белгиланди ва кучли ижтимоий муҳтож аҳолига уни имтиёзли нархларда сотиш йўллари ишлаб чиқилди [3].

Бундай қийинчиликларга қарамасдан мазкур муаммолар ҳал этила бошланди. Иқтисодий аҳволнинг мураккаблигига қарамасдан аҳоли истеъмолида бўлган энг муҳим товарлар ва хизматларга имтиёзли нархларнинг белгилниши, маориф тизимига нисбатан моддий жиҳатдан имтиёзлар берилиши, уй-ойларнинг текин хусусийлаштирилиши таъминланди. Булар ўз навбатида ички бозордаги озиқ-овқат ва саноат моллари асосий турларининг истеъмол қилиниш меъёрларини қайта кўриб чиқиш, ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларини қўллаб-қувватлаш борасида мақсадли ишларни амалга ошириш ва ижтимоий ҳимоя доирасининг аҳолининг муҳтож табақаларини тўла қамраб олишга, ижтимоий ҳимоя чора-тадбирларини амалга оширишда, уларга табақалашган тарзда ёндашишга ёрдам берди [4].

Қашқадарё вилоятида истеъмол товарлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, 1997 йилда 125,5, 1998 йилда 117,2, 1999 йилда 112,6, 2000 йилда 113,1, 2001 йилда 112,7, 2002 йилда 108,5, 2003 йилда 112,3, 2004 йилда 117,2, 2005 йилда 112,1, 2006 йилда 116,7, 2007 йилда 115,2 [5].

Қашқадарё вилоятида истеъмол товарлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суратлари, 2008 йилда 117,4, 2009 йилда 107,1, 2010 йилда 111,2, 2011 йилда 117,4, 2012 йилда 108,2, 2013 йилда 110,4, 2014 йилда 106,7 [6].

Воҳа аҳолиси даромадларининг ўсиш даражаси ошиб борди. Вилоятда 2010 йилда ишчи-хизматчиларининг ўртача ойлик иш ҳақи суммаси 862,8 минг сўм бўлган бўлса, 2017 йилга келиб, 1070,8 минг сўм (224,1 %) га кўпайганлиги аниқланди. Вилоятнинг Муборак, Ғузор туманлари ва Қарши шаҳрида аҳолининг ўртача ойлик иш ҳақи нисбатан юқоридир. Бу уларда аҳоли бандлиги, яратилган иш ўринлари сони бўйича бошқа ҳудудларга қараганда анча юқори улушга эгалигидан, вилоят аҳолисининг Муборак ва Ғузор туманларидаги йирик саноат корхоналарида бандлиги таъминланганидан далолат беради [7].

2014 йилда Қамаш туманининг иқтисодий кўрсаткичларидан саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш 79.4 млрд.сўм, яъни 110,9 % га, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш 27,5 млрд. сўм 107,9 %га, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш 259.5 млрд. сўм, яъни 105.5 % га, асосий сапитал киритилган инвестициялар 128.5 млрд. сўм, 162,9 % га, қурилиш ишларини бажариш ҳажими 79.9 млрд. сўм, 116.0 % га, савдо айланмаси 313.5 млрд. сўм, 116.1 % га, пуллик хизматлар 84.5 млрд. сўм, 1104 % га ўтган йилга нисбатан оширилди.

Аҳолини чорвачилик, деҳқончилик маҳсулотлари билан таъминлаш, истеъмол бозорини йил давомида сифатли, арзон маҳсулотлар билан таъминлаш, халқимизнинг моддий манфаатдорлигини, турмуш фаровонлигини ошириб боориш энг устувор вазифа ҳисобланади. 2014 йилда 25303 тонна гўшт, 74016 тонна сут, 43810 тона тухум, 4412,8 тонна картошка, 33975,0 тонна сабзавот, 7686,9 тонна мева, 1741,1 тонна узум ва 8291,6 тонна полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарилди [8].

Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 2021 йил январь-декабрь ойларида 3010,3 млрд. сўм, ўсиш суръати 90,3 %, алкогольсиз ичимликлар ишлаб чиқариш 115,1 млрд. сўм, ўсиш суръати 88,1 %, тўқимачилик буюмлари 4040,6 млрд. сўм, ўсиш суръати 126,2 %, кимё маҳсулотлари ишлаб чиқариш 3699,8 млрд. сўм, ўсиш суръати 103,1 %, мебель ишлаб чиқариш 90,3 сўм, ўсиш суръати 79,5 %, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш 4615,4 млрд. сўм, ўсиш суръати 98,0 %, озиқ-овқат товарлари 2860,9 млрд. сўм, ўсиш суръати 97,9, ноозиқ-овқат маҳсулотлари 1754,5 млрд. сўм, ўсиш суръати 98,7 % [9].

Тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини рағбатлантириш ва турларини кенгайтириш, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмини 2020 йилнинг январь-декабрь ойларида нисбатан 98,0 % ни ташкил қилиб, жами саноат ишлаб чиқариш ҳажимидаги улуши эса 24,6 % ни ташкил этади.

Озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш 2753,8 млрд. сўмга етказилиб, жами истеъмол товарларидаги улуши 59,7 % ни, ноозиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш 1754,5 млрд. сўм, жами истеъмол товарларидаги улуши 38,0 % ни, алкоголь маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми эса, 107,2 млрд. сўм ҳисобланиб жами истеъмол товарларидаги улуши 2,3 % ни ташкил этди [10].

Ҳудудларда истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажми энг юқори улушга эга бўлган Қарши шаҳар (23,3 %), Чироқчи тумани (12,9 %), ташкил этади. Шу билан бирга энг кам улушга эга бўлган Касби (2,2 %), Муборак (1,7 %), туманларига тўғри келади.

Қашқадарё вилоятида саноат ишлаб чиқаришда энг юқори ўсиш суръатлари Касби тумани (163,9 %), Нишон тумани (146,3 %) кузатилмоқда .

Шу ўринда истеъмол товарлари ишлаб чиқаришда энг йирик ўсиш суръатлари Шаҳрисабз тумани (107,3 %), Деҳқонобод тумани (106,0 %), Чироқчи тумани (103,3 %), Ғузор тумани (103,0 %), Миришкор тумани (102,5 %), Касби тумани (102,4 %) кузатилган.

Кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда бир маромдаги ўсиш кузатилди. Дастлабки маълумотлар бўйича 2021 йилнинг январь-декабрь ойларида Қашқадарё вилоятида саноат ишлаб чиқаришда кичик бизнеснинг улуши 26,3 % ни ташкил этди [11].

Ҳудудлар кесимида кичик бизнеснинг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги энг юқори улуш Китоб (жами маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 98,7%), Шаҳрисабз тумани (84,0 %) ва Яккабоғ (80,7 %) туманларига кузатилди. Шу билан бирга, энг кичик улуш Касби (9,4 %), Ғузор (5,9 %), Нишон (4,3 %) туманларида кузатилди [12].

Ҳудудлар кесимида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш аҳоли жон бошига тўғри келиши энг юқори кўрсаткич Нишон туманига (29562,3 мин сўм), Ғузор туманига (16120,3 минг сўм), Қарши шаҳри (10734,3 минг сўм)га тўғри келди. Энг паст кўрсаткич эса Қашқадарё тумани (1706,5 минг сўм), Китоб тумани (1373,9 минг сўм) га тўғри келди.

Ҳудудлар кесимида истеъмол товарлари ишлаб чиқариш аҳоли жон бошига тўғри келиши энг юқори кўрсаткич Қарши шаҳри (3834,6 минг сўм), Шаҳрисабз шаҳри (2201,6 минг сўм), Шаҳрисабз тумани (2111,6 минг сўм), Чироқчи тумани (634,4 минг сўм), Касби тумани (492,0 минг сўм)га тўғри келади [13].

Иқтисодий ўзгаришлар аҳоли моддий фаровонлиги ошишига бевосита таъсир қилди. Воҳада аҳоли пул даромадлари 2006 йилда 2002 йилга нисбатан 251,3 % га ошди. Бу эса вилоят аҳолиси харид қобилиятига ижобий таъсир қилди. 2006 йилда якка тартибда 4 млн. 549 минг2 метр уй-жой 2200 та дала ҳовли қурилди. Вилоятда бандлик

муаммосига, кам таъминланган оилаларни барқарор даромад манбалари билан таъминлашга, умуман, ижтимоий муҳофаза масалаларига оид маълум ишлар олиб борилди [14].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Дониев И. Қайта қўриш йилларида Қашқадарё вилоятидаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар.// Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш тарихи: 1980-1990 йиллардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий имкониятлари. Илмий тўплам. Тошкент. "TURON IQBOL". 2019 йил.127-б.
2. Қашқадарё ҳақиқати. 1988-йил, 10-декабр.
3. Yormatov F. "O'zbekistonda aholining ijtimoiy himoyalash tizimi: holati, shakllanish jarayoni, rivojlanish istiqbollari (1991-2010 yillar janubiy viloyatlar misolida) Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan\\ Toshkent-2010 33-37 b.
4. Yormatov F. "O'zbekistonda aholining ijtimoiy himoyalash tizimi: holati, shakllanish jarayoni, rivojlanish istiqbollari (1991-2010 yillar janubiy viloyatlar misolida) Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan \\ Toshkent-2010 38 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Yillik statistik to'plam. Toshkent – 2009. 241 b
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Yillik statistik to'plam. Toshkent – 2015 215 b
7. Markaziy Osiyo sivilizatsiya tizimida O'zbekiston tarixi va madaniyati. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami.Qarshi – 2022. 510 b.
8. Tursunboy Boymirov. O'rolboy Boyqobilov. Qamashi va qamashiliklar.Toshkent – 2016. 275 b
9. Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 20 b.
10. Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 25 b.
11. Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 27 b.
12. Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 28 b.
13. Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 29 b.
14. Markaziy Osiyo sivilizatsiya tizimida O'zbekiston tarixi va madaniyati. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami.Qarshi – 2022. 509 b.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНING XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДАГИ ЭТНИК ТАРКИБИНИ ХУЖЖАТЛАР ВА СТАТИСТИК МАТЕРИАЛЛАРДА ЎРГАНИЛИШИ

Бердиев Жамшид Панжиевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
(Қарши давлат университети)

Ўрта Осиё халқларининг XIX аср охири – XX аср бошларида этник таркибига доир ёзма манбалар асосан араб ёзуви негизидаги форс ва туркий тиллардаги манбалар ҳамда европалик муаллифлар асарларидан иборат. Европа тилларидаги ёзма манбалар қаторига рус тилида ёзилган турли хил материалларни ҳам киритиш мумкин. Ўрта Осиё халқлари ҳақида маълумот берувчи ушбу асарларнинг сезиларли бир қисми Бухоро амирлиги билан боғлиқ бўлиб, улар орасида Қашқадарё воҳасига тегишли кўплаб

маълумотларни учратиш мумкин. Аҳамиятлиси, маҳаллий тарихчилар бўлсин, хорижий муаллифлар бўлсин, уларнинг сезиларли бир қисми бевосита Қашқадарё воҳасига ташриф буюрган бўлиб, воҳа аҳолисининг этник таркиби ва этнотопонимларини ёритишда улар ёзиб қолдирган маълумотларнинг ўрни беқиёс.

Қашқадарё воҳасининг сўнгги ўрта асрлардаги аҳолиси, унинг этник таркиби, аҳоли маконлари, этноним ва этнотопонимлар бўйича нафақат амирлик муҳитида етишган тарихчи ва адиблар, европалик сайёҳ ва элчилар, балки статистик материаллар ҳам муҳим манбалар вазифасини бажаради. Уларнинг бир қисми мамлакатмиздаги марказий ва вилоят архивларида сақланиб, бир қисми Тошкент шаҳрида, бир қисми эса Бухоро, Самарқанд, Қарши шаҳарларидаги архивларида ўрин олган. Айниқса, XX асрнинг биринчи чорагида дастлаб Россия империясининг, кейинчалик Шўроларга қаршилиқ кўрсатган маҳаллий аҳоли вакиллари бўйича тўпланган маълумотлар: хуфя маълумотлар, сўроқ ва тергов натижаларига оид қайдларни Қарши шаҳри архивларида учратиш мумкин [1].

Улар орасида “босмачилик” тамғаси билан суриштирув ишлари олиб борилиш жараёнида “айбдорлар” нинг яшаш манзили, қаршилиқ кўрсатувчилар яширинган аҳоли масканлари, қишлоқ ва гўзарлар, “босмачи”ларнинг этник мансублиги, уруғи, ижтимоий келиб чиқиши ва ҳоказоларга доир бирламчи маълумотларни учратиш мумкин.

Қашқадарё воҳаси аҳолиси, айниқса, улар билан боғлиқ аҳоли масканлари ҳақидаги бирламчи материаллар Бухоро амирлигига тегишли ҳужжатларда ўрин олган. Айниқса, Қушбеги архиви XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлиги тарихини ўрганиш учун беқиёс бўлиб, ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида сақланмоқда. Қушбеги архивининг таркиби ҳар хил ҳужжатлардан ташкил топган. Улар орасида турли мулкӣ муносабатлар, ҳуқуқӣ масалалар, ижтимоӣ, маънавий соҳаларга оид минглаб ҳужжатлар учраб, уларнинг бир қисми бевосита Қашқадарё воҳаси аҳолиси аҳоли масканлари билан боғлиқ.

XX аср бошларида Россия томонидан Бухоро амирлигининг аҳоли ресурсларини, ҳўжалик иқтисодий салоҳиятини имкон қадар чуқурроқ ўрганишга қаратилган саъй-ҳаракатлар олиб боради. Россия сиёсий агентлиги шу ҳаракат давомида Бухоро амирлигида мамлакат аҳолиси ижтимоӣ-иқтисодий салоҳиятини ва маъмурий тизимини ўрганишга йўналтирилган маълумотларга эҳтиёжи бор эди. Шу асосда 1914–1915 йилларда Бухоро амирлигининг Қушбеги маҳкамаси томонидан барча вилоятлар, туманлар, қишлоқлар, гузарлар, работлар, мавзелар, даҳа ва бошқалар батафсил рўйхатга олиниб, агентликка керакли материал сифатида тақдим этилган. Шу билан бирга Бухоро амирлиги қошидаги Россия агентлигида бошқарув жараёни учун зарур бўлган муҳим статистик ахборот тизими мавжуд эди. Бу рўйхатдаги ўн мингдан ортиқ жой номлари амирликнинг аҳолиси, этник таркиби, ҳўжалик хусусиятлари, ижтимоӣ-маданий ҳаёт, ҳунармандчилик, касбкор турлари, ижтимоӣ-маънавий тасаввурлар, эътиқод ва ишонч ақидалари каби кўплаб соҳалар ҳақида қимматли маълумотлар берган [2].

Бошқа бир жиҳатдан аҳоли манзиллари рўйхати улкан топонимик тарихий материал бўлиб, унинг аҳамиятли томони шундаки, бу ноёб ҳужжатлар мажмуи тарихий топонимика нуқтаи назаридан мутлақо ўрганилган эмас. Ҳолбуки, Қушбеги архивининг бу мажмуи чуқур тадқиқ қилишни ўта долзарб вазифа қилиб қўяди. Қушбеги архиви таркибидаги Бухоро амирлиги аҳоли манзиллари рўйхатлари алоҳида китоб сифатида кириш сўзи ва факсимил фотоматериаллар иловаси билан нашр этилган [3]. Бундан ташқари Қушбеги архиви таркибидаги тарихий топонимик материал махсус тарзда умуман ўрганилган эмас.

1914 йил маълумотларига кўра, амирликдаги аҳоли манзилларининг маъмурий номланишида учта атама етакчилик қилган: қишлоқ (туркийча), мавзе (арабча), деҳа (тожикча). Баъзи амлокликларнинг аҳоли манзиллари тўлалигича шу номлардан бири

билан аталган. Масалан, рўйхатлардаги ҳужжатларга кўра Деҳати вилояти Чироқчи, Қишоқони тумани шаҳри Яккабоғ ёки мавзехои вилояти Кармана каби тафсилотлар ишлатилган.

Хузор – Қарши воҳасининг жанубий чеккасида жойлашган ўрта аср вилояти. 1914 йилги рўйхатга олиш чоғида Бухорога мактуб билан бирга бу вилоят қишлоқларининг рўйхати ҳам юборилган. Юқорида номи зикр қилинган нашрда 110 – 117 ҳужжатларда мазкур рўйхат берилган [4].

Хуллас, XIX – XX асрларда яратилган Бухоро амирлиги даври ёзма манбаларидан маълум бўлишича, Қашқадарё воҳаси аҳолисининг этник таркиби асосан ўзбек (ўтроқ ва чорвадор), тожик, туркман, араб ва қисман лўли, афғонлардан иборат бўлган. Воҳа аҳолисини шартли равишда қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин: 1-гуруҳ. Ўз уруғ-қабилавий бўлиниш тизимига эга кўчманчи ўзбек уруғларининг турли ҳудудларга кўчиб бориб жойлашуви ёки кўчиб келишлари; 2-гуруҳ. Воҳа аҳолиси этник жараёнларида иштирок этган туркий (қozoқ, туркманлар) ва туркий бўлмаган (араб, тожик ва ҳ.к.) гуруҳлар; 3-гуруҳ. “Қаршилиқлар”, “миришкор” деб аталувчи аҳоли гуруҳлари.

Бухоро амирлиги тарихнавислиги асарларида, рус сайёҳ ва элчиларининг қайдларида ва ҳоказолардан маълум бўлишича, биринчи гуруҳ вакиллари кўпчиликни ташкил қилганлиги ўз даври ёзма манбаларида – ўз исботига эга [5]. Айнан амирлик даврида манғитлар Қашқадарё воҳасининг Қарши беклиги ва унинг атрофи (Косон, Касби) да сезиларли даражада, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи бекликларида эса қисман ўз қишлоқларига эга бўлишган. Манғитларга қариндош кенагас уруғи вакиллари эса Шаҳрисабз ва Китоб бекликларида анча кўпчиликни, саройлар Қарши ва Чироқчи бекликлар ҳамда атрофларида, қўнғиротлар эса Ғузор беклиги ва атрофида (бугунги Деҳқонобод туманида) аҳолининг сезиларли бир қисмини ташкил этган.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Равшанов Г. Қашқадарё: XX аср бошлари тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.
2. Абдуваҳобова М.Р. Қушбеги архивида тарихий топонимлар ва Бухоро амирлигининг маъмурий-ҳудудий тизими (илмий рисола). – Тошкент: Тошкент Давлат шарқшунослик институти, 2006. – Б. 8-15.
3. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XXв.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. –Т.: Университет, 2001.
4. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1865; Кун А. Очерки Шахрисябзского бекства. – СПб., 1880; Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: АН УзССР, 1958. – С. 109-139.
5. Административное устройство Бухарского эмирата в конце XIX – в начале XX века. – Т., 2001.

**SANOAT SOHASIDA KADRLAR TAYYORLASH, OLIY O'QUV YURTLARI VA TEXNIKUMLAR
FAOLIYATI: MUAMMO VA NATIJALAR
(QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)**

**Mamatqulov Bekzod Sherozovich,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti**

Annotatsiya. Sanoat yo'nalishidagi oliy o'quv yurtlari va texnikumlar faoliyati, O'zbekistonda sanoat sohasi ishchilari tarkibini shakllantirish va korxonalarni kadrlar bilan ta'minlash masalasi, sanoat sohasi kadrlari tayyorlash jarayonidagi ziddiyatli holatlar ilmiy manbalar asosida tarixiy tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Oliy o'quv yurti, texnikum, sanoat, fabrika, zavod, xotin-qizlar, gaz, kimyo, og'ir sanoat, yengil sanoat, qurilish materiallari, elektr stansiyalar, un zavodlari, oziq-ovqat, to'qimachilik, kadrlar siyosati, kon sanoati.

Jamiyat va davlat taraqqiyotini belgilovchi asosiy omillardan biri kadrlar masalasidir. Barcha sohalar faoliyatini yo'lga qo'yishda va rivojlantirishda kuchli ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri ham kadrlardir. Sovet davlati hokimiyatining dastlabki yillarida sanoat sohasi kadrlarini tayyorlash masalasi eng muammoli vazifalardan biri hisoblandi. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi va tabiiy resurslarni o'zlashtirish bilan bog'liq sanoat korxonalari soni ortib borishi natijasida ularni kadrlar bilan ta'minlashda qiyinchiliklarga duch kelindi. Ayniqsa, kadrlar orasida mahalliy millat vakillari kamchilik edi. Bu esa Rossiyadan sanoat kadrlarining O'rta Osiyo sanoat korxonalariga oqib kelishiga keng yo'l ochdi. Muhandis-texnik ziyolilar orasida mahalliy millat vakillari bor yo'g'i 1 foizni tashkil etdi.

Ishchilar safini to'ldirishning asosiy manbalari ishsizlar, dehqonlar, uy bekalari hamda markaziy hududlardan yuborilgan aholi bo'ldi. Sanoat korxonalarining ko'pchiligi o'z faoliyatini to'xtatdi. Natijada 1923-yilda O'zbekistonda sanoat ishchilari soni 11,716 nafar kishidan 1926-yil 10,800 nafarga tushdi. O'zbekistonda 1926-yil 27,8 ming nafar kishi ishsizlik bo'yicha ro'yxatga olingan bo'lsa, 1930-yil ular soni 54000 nafar kishi bo'ldi. [1,11].

O'zbekistonda sanoat ishchilarini shakllantirishda qo'shni respublikalardan ishchi kuchlarining oqib kelishi ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. 1926-1940-yillarda O'zbekiston aholisi yangi ko'chib kelganlar hisobiga 750 ming kishiga ko'paydi. Markaziy shaharlardan O'zbekistonga yuborilgan ishchi va xizmatchilarga bir qator imtiyozlar belgilandi. Ularnig maoshlariga 10 foizlik ustama haq to'lanib, turar-joy, mehnat ta'tillari, oziq - ovqat va sanoat mahsulotlari bilan ta'minlashda ham imtiyozlar berildi. O'zbekistonda chekka hududlardan mutaxassislarni jalb etish ishiga davlat tomonidan anchagina mablag' sarflandi. Ular asosan iqtisodchi, injener, hisobchi, korxona boshlig'i lavozimlariga qo'yilib, ularga 150 rubldan 400 rublgacha maosh belgilandi [2, 87].

Sovet davlati hokimiyatining dastlabki yillarida sanoat sohasi kadrlarini tayyorlash masalasi eng muammoli vazifalardan biri hisoblandi. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi va tabiiy resurslarni o'zlashtirish bilan bog'liq sanoat korxonalari soni ortib borishi natijasida ularni kadrlar bilan ta'minlashda qiyinchiliklarga duch kelindi. Ayniqsa, kadrlar orasida mahalliy millat vakillari kamchilik edi. Bu esa Rossiyadan sanoat kadrlarining O'rta Osiyo sanoat korxonalariga oqib kelishiga keng yo'l ochdi. Muhandis-texnik ziyolilar orasida mahalliy millat vakillari bor yo'g'i 1 foizni tashkil etdi.

Malakali ishchilar, texnik xodimlar tayyorlash uchun yetarli o'quv muassasalari mavjud emas edi. Malakali ishchi kadrlar tayyorlash uchun FZU (fabrika – fabrika zavod qoshidagi ishchilari uchun maktab)lar tashkil etila boshlandi. Malakali ishchilar ikki yo'nalishda, ya'ni FZU

va hunar-texnika maktablari ko'rinishida tashkil qilindi. FZUlarda sanoatning deyarli barcha yo'nalishlari uchun ishchi kadrlar tayyorlansa, hunar-texnika maktablarida sanoatning biror trest yoki korxonasi uchun kadrlar tayyorlandi.

1923-yilda Turkistonda 11 ta hunar-texnika maktablari bo'lib, ularda 865 ta o'quvchi tahsil oldi. Shu yili o'lkada 19 ta hunar texnika kurslarida 1379 nafar tinglovchi qatnashdi. Texnikumlarda 827 nafar kishi o'qidi. [3, 87].

1926-yil O'zbekistonda 10 fabrika-zavod ta'limi maktabida 738 nafar o'quvchi, 3 ta hunar-texnika maktabida 176 nafar kishi o'qidi. 1925-1926-yilda hunar-texnika ta'limi uchun O'zbekistonda 1 mln 230 ming rubl ajratildi. Ammo bu turdagi ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasi nochor bo'lib, o'quv xonalari yaxshi jihozlanmadi. Ularda pedagog kadrlar yetishmadi.

Markaziy hududlardan O'rta Osiyoga aholini ishga yuborishdan asosiy maqsad faqat iqtisodiy masalalar bilan bog'liq bo'lmay, balki o'ziga xos siyosiy maqsadlar ham mavjud edi. Xolbuki, O'zbekistonning o'zida malakali ishchilarni tayyorlash yuzasidan zarur chora-tadbirlar keng miqyosda olib borilsa, bu sohaga sarflangan mablag' ancha tejalgan bo'lar edi.

Sanoat korxonalari asosan Toshkent, Farg'ona va Samarqand viloyatlarida joylashtirilganligi sababli, ishchilar soni ham mazkur viloyatlarda ko'p bo'ldi. O'zbekistonda ishchilarning asosiy qismi Toshkent viloyati hissasiga to'g'ri keldi. 1934-yil respublika bo'yicha 54694 nafar ishchidan 22985 nafari mazkur viloyatda edi. Qashqadaryo viloyatida O'zbekistondagi jami sanoat ishchilarining faqat 2,3 foizi faoliyat olib bordi. Bu ko'rsatkich Surxondaryoda 1,5 foiz, Xorazmda 2,4 foizni tashkil qildi. O'zbekistonning boshqa viloyatlarida sanoat ishchilari soni ko'payib bordi. Masalan, 1923-yil Andijon viloyatida sanoat ishchilari soni 397 nafardan 1934-yil 2691 nafarga, Qo'qonda 757 nafardan 4464 nafarga, Namanganda 310 nafardan 5300 nafarga ko'paydi [4, 65].

Sovet davlatida ko'p yillar davomida mahalliy millat vakillarini ishlab chiqarishga jalb etish, ular malakasini oshirish ishiga ikkinchi darajali vazifalardan biri sifatida qarab kelindi. Mahalliy millat vakillari asosan kam malaka talab etiladigan ishlarga qo'yildi.

Mahalliy millat vakillari salmog'i turli viloyatlar hamda sanoatning turli tarmoqlari bo'yicha tahlil etilganda ko'rsatkichlar turlicha namoyon bo'ldi. Masalan, 1928-1934-yilgacha O'zbekiston neft sanoatida mahalliy millat vakillarining salmog'i 39,6 foizdan 56,1 foizga, paxta tozalash zavodlarida 68,9 foizdan 72,8 foizga ortganligi kuzatiladi. Ammo, sanoat korxonalarining ba'zilarida aksincha holat ro'y berdi. Jumladan, 1928-yili to'qimachilik sanoatida mahalliy millatga mansub ishchilar 70,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, unda o'zbek ishchilari salmog'i 49,8 foiz bo'ldi [5, 134].

Toshkentda sanoat ishchilarining moddiy ahvoli masalasida ham muammolar mavjud edi. Ishchilarning ish haqlari normadan past bo'lishi bilan birga o'z vaqtida to'lanmadi. Tog'-kon sanoat ishchilarining oziq-ovqat iste'mol darajasining nochorligi, og'ir mehnat, yashash va ishlash uchun yetarli shart-sharoitlarning mavjud bo'lmaganligi tufayli shtatlar kadrlar bilan to'la ta'minlanmadi. Arxiv materiallardagi raqamlar shundan dalolat beradiki, mehnat muhofazasi va texnik xavfsizlik talab darajasida bo'lmadi. Masalan, signalizatsiya uchun ajratilgan 11960 rubldan 10087 rubli o'zlashtirildi. Zavodlarda ventilatsiya umuman o'rnatilmadi.

Z.Mirzayev, E.Qobulovning "Surxondaryoda paxtachilik va Termiz paxta tozalash zavodi tarixi" nomli risolasida Surxondaryo viloyatidagi Termiz paxta tozalash zavodida 1926-1927-yillarda paxta tozalash zavodi yangi press mashinalari bilan jihozlanganligi, bu zavodning quvvatini bir muncha oshirgan bo'lsada, lekin mazkur zavodda kamchilik va muammolar ko'pligi alohida ta'kidlanadi. O'sha davrlarda zavodda ishlagan Xolliyev Qurt bobo zavoddagi ahvol haqida shunday hikoya qiladi: "1927-yillarda ham zavodda yetakchi ishni bug' mashinasi bajarar edi. Bug' mashinasini yurgizish uchun 15 kishi lo'x urar edi, o'rigan lo'xlar 8 aravada olib kelinardi. Har bir arava lo'x uchun 1 so'm berilardi. O'sha davrlarda men bilan birga zavodga lo'x

tashigan aravakashlar: Qurt Maxsum, Jo'ra Maxsum, Cho'pon Xoliq, Hayit Imomqul, Allayor va Jo'ra Qora. Lo'x o'radiganlar asosan kunda yollanib ishlaydigan kishilar edi. Zavoddagi ishlar o'sha davrda ham qo'l kuchlari hisobiga bajarilardi. Fozil, Bobo Ochil, Avaz Sharip va boshqa men yaxshi taniydigan kishilar zavodda ishlardi" [6, 144].

Ishchilarning maishiy turmush sharoitlarining og'irligi, mehnat muhofazasining to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi kabi sabablar tufayli kadrlar qo'nimsizligi juda yuqori bo'ldi. 1931-yilda respublika sanoat korxonalarida 14365 nafar kishi ishga qabul qilingan bo'lsa, 11882 nafari ishdan bo'shatildi.

Bu kabi holatlarga sovet davri adabiyotlarida quyidagicha izoh beriladi: "... ishchilar sinfining moddiy va madaniy darajasini oshirishga yetarli e'tibor qilinmasdan ixtisosli va ixtisosiz ishchilarga ham bir xilda ish haqi to'lana berardi. Masalan, Toshkentdagi 5-sonli ko'n zavodida shunday hodisa ro'y berganki, qora ishchi oyiga 20-25 so'mdan ishlagan holda, ishlab chiqarish tajribasiga ega bo'lgan instruktor yoki sex boshlig'i faqat 150-175 so'm ish haqi olgan. Mehnatga haq to'lashning noto'g'ri uyushtirilishi natijasida ishchilarni ma'muriy-texnik ishlariga ko'tarish o'zi bo'larchilikka tashlab qo'yilgan". Masalan, 1933-yilning birinchi kvartalida Quvasoy elektr stansiyasiga 355 kishi ishga kelgan bo'lsa, 843 kishi ishdan ketdi. Natijada shu yili mazkur tashkilotlarda qurilish-montaj ishlarining tannarxi 21 foizga oshdi. [7, 46].

1923-yilda Turkistonda 11 ta hunar-texnika maktablari bo'lib, ularda 865 ta o'quvchi tahsil oldi. Shu yili o'lkada 19 ta hunar texnika kurslarida 1379 nafar tinglovchi qatnashdi. Texnikumlarda 827 nafar kishi o'qidi.

1926-yil O'zbekistonda 10 fabrika-zavod ta'limi maktabida 738 nafar o'quvchi, 3 ta hunar-texnika maktabida 176 nafar kishi o'qidi.

1925-1926-yilda hunar-texnika ta'limi uchun O'zbekistonda 1 mln 230 ming rubl ajratildi. Ammo bu turdagi ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasi nochor bo'lib, o'quv xonalari yaxshi jihozlanmadi. Ularda pedagog kadrlar yetishmadi. [8, 87].

Sovet davlati ishchilari orasida hukmron mafkura g'oyalarini keng targ'ib etish maqsadida partiya maorifi ishini jonlantirishga harakat qilindi. Masalan, 1927-yili birgina Toshkentning Markaziy, Qizil Sharq, Birinchi may tumanlaridagi korxonalarda 158 ta siyosiy maktab ochilib, ularda 3450 tinglovchi ishtirok etdi.

Ishchilarga yaratilgan maishiy-turmush sharoitlarining nochorligi, mehnat intizomining sustligi, ishchilarning ish faoliyatini tashkil etishdagi kamchiliklar, ishchi va xodimlar o'rtasida sababsiz ishga kelmaslikning ko'payishi hamda o'z xohishiga ko'ra ishni tashlab ketishga sabab bo'ldi. 1929-yil O'zbekistondagi paxta tozalash zavodlarining mehnat intizomi tekshirilganda, ko'plab salbiy holatlar aniqlandi. Masalan, korxonaga navbatchilikka qo'yilgan ishchilar o'z ish joylarini bemalol tark etib, bu holda zavod ma'muriyatini umuman ogohlantirmaslik hollari aniqlandi. Davlat mulkini talon-taroj qilish, ish joyiga spirtli ichimlik iste'mol qilgan holda kelish odatiy hol hisoblandi. Mehnat intizomini yaxshilash yuzasidan korxonalar ma'muriyati deyarli hech bir chora-tadbirlar ko'rmaganlar.

Ishchilar orasida "sarkorlar" alohida mavqega ega edi. Sarkor – bu zavodning sobiq xo'jayinlari tomonidan tayinlangan kishilar. Zavod egalari ishchilar bilan sarkorlar orqali aloqa olib bordi. Zavodlar natsionalizatsiya qilingandan keyin ham, sarkorlar ishlashda davom etib, ular ishchilarning ish haqlarini o'z foydalari uchun ishlashga majbur etdi. Sovet paxta tozalash zavodlarida ham sarkorlar yashirin ravishda o'z faoliyatlarini davom ettirdi. Bunday holat Samarqand 66, Fedchenko 20, Qo'qonqishloq 6 paxta tozalash zavodlarida aniqlandi. Sarkorlar ishchilar orasidagi ta'siridan foydalanib ishchi komitetlari a'zoligiga saylanib olganlar. Shuningdek, arxiv hujjatlarida ta'kidlanishicha, Samarqand va Qo'qonqishloq zavodlaridagi ish tashlashlar sarkorlar tashabbusi bilan uyushtirildi. Ishchilarga haq to'lashda qoidalarga amal qilmaslik, maoshlarning kamligi tufayli Samarqanddagi 66 sonli, Qo'qonqishloqdagi 6-sonli zavodlarda ishchilarning ochiqdan ochiq ish tashlashlari bo'lib o'tadi. Qo'qonda ishchilar maoshlarini oshirishni talab qilib ish tashladilar, shuningdek, millatchilik tufayli ham qarama-

qarshiliklar kelib chiqdi. Samarqand 66 sonli zavodida tojik ishchilari ma'muriyat tomonidan taklif etilgan o'zbek ishchilarini zavodda ishlashlariga to'sqinlik qilib, bosh ko'tardilar.

Tarix fanlari doktori, professor E.Qobulov Surxondaryo viloyati misolida sanoatlashtirish siyosatining salbiy oqibatlarini quyidagicha izohlaydi. 1931-1933-yillarda Surxondaryo viloyatida ham Termiz paxta tozalash zavodining ikkinchi navbati, limonad zavodining tashkil etilishida muammolar yuzaga keldi. Bunday holatning yuzaga kelishiga asosiy sabab:

birinchidan, rejalarning noaniqligi;

ikkinchidan, sanoat korxonalari ishchilarining nochor ahvoli, ularning moddiy-maishiy jihatdan yetarli ta'minlanmaganidir [9, 12].

Sovet davri hujjatlarida kadrlar tayyorlash rejasi ortig'i bilan bajarilganligi qayd etiladi, amalda ishchilar malakasini oshirish o'qitish yuzasidan trest boshliqlari va zavod direktorlari masalaga keraklicha e'tibor qaratmadi. Kadrlar o'quvsizligi uchun trest ma'muriyati shtatlari kadrlar bilan to'la ta'minlanmadi.

Xullas, sovet hukmronligining dastlabki yillarida O'zbekiston sanoat korxonalarini mutaxassislar bilan asosan Markaziy rayonlardagi oliy ta'lim muassasalari ta'minlab turdi. Moskva Davlat universiteti, Leningrad Davlat universiteti, Moskva politexnika instituti, Xarkov poligrafiya instituti tayyorlagan muhandis-texnik kadrlar O'rta Osiyo sanoat korxonalarida ishlash uchun yuborildi. Sovet davlati sanoatini rivojlantirishda omma "g'ayrat - shijoatidan" unumli foydalanib, "Sotsialistik musobaqa", "Zarbdorlik", "Staxanovchilik" harakatlarini uyushtirdi. Ammo, bu turdagi harakatlarga ishchilarning 70 foizidan ortig'i jalb etilgan bo'lsada, amalda ko'zlangan maqsadga erishilmadi. Bu harakatlar sun'iy ravishda keng yoyilib, masala bazasidan ishchilarning yig'ilishlari, konferensiya va syezdlari chaqirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. To'xtayev A.Q. O'zbekistonda milliy hunarmandchilik va uni sotsialistik asosda sanoatlashtirishning ijtimoiy oqibatlari (1917 – 1941-yillar) // Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2001. – 11 bet.

2. To'xtayev A.Q. Surxondaryo viloyati an'anaviy sanoat korxonalari tarixi (1930 – 1940 yy). – Termiz davlat universiteti professor – o'qituvchilarining XXVIII ilmiy-nazariy konferensiya ma'ruzalar to'plami. – Termiz, 1996; – 87 bet.

3. Jo'raqulov O., Ergasheva J. Qashqadaryo sanoati tarixi. – Qarshi: Nasaf, 1996. – 65 bet

4. Mamatqulov B.SH.O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va uning oqibatlari (1925-1941-yy.); Monografiya. T.: "Lesson Press" MCHJ nashriyoti. - 2023. -134 b.

5. O'z MA, R-25-fond, 1-ro'yhat, 816-ish, 266 – 267-varaqlar.

6. Ziyodullayev S. Manoxin I. Sovet O'zbekistonining sotsialistik sanoati. – T., 1949. – 144 bet.

7. Mamatqulov B.SH.O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va uning oqibatlari (1925-1941-yy.); Monografiya. T.: "Lesson Press" MCHJ nashriyoti. - 2023. -134 b.

8. O'z MA, R-17-fond, 4- ro'yhat, 67-ish, 102 – 104-varaqlar.

9. Qobulov E. Surxondaryo sanoatining ilk odimlari. – Termiz: Jayxun, 1993-12 bet

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАРИДА XX АСРНИНГ 60-ЙИЛЛАРИДА МАИШИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА МУАММОЛАР ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Очилов Фарҳод
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
(Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти)

Жамият тараққиёти ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг ижобий ҳал этилишида маиший хизмат ҳал қилувчи аҳамиятга эга соҳалардан бири ҳисобланади.

Маиший хизмат кўрсатиш корхоналари пойафзал, кийим-кечак, турли буюмларни якка тартибда тикиш, тўқиш ва таъмирлаш, радиотеле-аппаратуралар, рўзғор асбоблари, металл буюмларни тузатиш ва ясаш, шахсий транспорт воситаларига техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш, кийимларни кимёвий усулда тозалаш ва бўяш, кир ювиш ва суратга олиш, ҳаммом, сартарошлик хизматлари, рўзғор буюмларини ижарага бериш, транспорт хизматлари, уй-жой қуриш ва таъмирлаш хизмати, боғ ва полизларда қишлоқ хўжалиги ишларини бажариш хизмати кабиларни бажаради .

Маиший хизмат тизими икки гуруҳга ажратилади: биринчисига якка тартибда маиший хизмат кўрсатиш масканлари, бунга пойафзал тузатиш устахонаси, тикувчилик, кимёвий тозалаш, трикотаж буюмлари, кирхоналар, суратхоналар, прокат пунктлари, сартарошхона хизматлари киритилади. Иккинчисига оилавий фойдаланиладиган хизматлар, яъни маиший техникалар, мебеллар, транспорт воситалари, турар жойларни таъмирлаш хизматлари киритилади . Шунингдек, маиший хизмат кўрсатиш давлат, кооператив ва хусусий шахсларга қарашли корхоналарга ажратилади.

Маиший хизмат турларининг барчасида пуллик хизмат кўрсатилиб, аҳолининг маиший ва шахсий талаблари қондирилади. Маиший хизмат жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб, унда саноат ва чакана савдо билан биргаликда буюртмачининг диди ва индивидуал талаблари ва эҳтиёжидан келиб чиқиб хизмат кўрсатади.

1958 йили Сурхондарё вилояти ижроия қўмитаси томонидан 1959-1961 йилларда вилоятда маиший хизматни яхшилаш борасида маълум тадбирлар ишлаб чиқилади . Шу йили Сурхондарё вилоятида 3828 минг рубллик маиший хизмат кўрсатилиб, бу ҳар минг кишига 10,2 минг рублдан тўғри келар, бу кўрсаткич шаҳар аҳолисига 42,8 минг рубль, қишлоқ аҳолисига 4,1 минг рублга тўғри келар эди .

1958 йили Сурхондарё вилоятининг 11 совхозида ва 62 та колхозида маиший хизмат кўрсатиш тармоғи умуман йўлга қўйилмаган эди. Кўпгина аҳоли пунктларида пойафзал таъмирлаш, кимёвий тозалаш ва бўяш каби маиший хизмат турларидан фойдаланмаганлар. Шу йили вилоятда жами 65 та хунарманд маиший хизмат соҳасининг маълум бир турлари билан шуғулланиш учун патент олган бўлиб, уларнинг йиллик даромади 955 минг рублни ташкил этган эди. Аммо, устахоналар жойлашган бинолар талабга жавоб бермаган, кўпчилиги вақтинчалик биноларга жойлаштирилган эди .

Таъкидлаш жоиз-ки Қашқадарё вилоятида ҳам аҳолига маиший хизмат кўрсатиш юзасидан муайян ишлар амалга оширилган. Масалан, Шаҳрисабзда Ю. Охунбобоев номли тикувчилик комбинатида аҳолига маиший хизмат кўрсатишни самарали ташкил этиш бўйича бир қатор ижобий ишлар амалга оширилаган. Комбинатнинг 14 цехида турли соҳаларда аҳолига хизмат кўрсатилди.

Совет давлатида аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳаси XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб халқ хўжалигининг мустақил тармоғи сифатида фаолият юрита бошлади. Шу вақтга қадар мазкур соҳа вазифасини якка тартибдаги хунармандлар, хизматчилар томонидан амалга оширилган. Косиб ва хунармандлар турли буюмлар ясаш билан бирга уни тузатиш, таъмирлаш ишларини ҳам бажарганлар. Устахоналар ва

сартарошхоналар шаҳар ва қишлоқ бозорлари ҳудудида, маҳалла гузарларида жойлашган.

XX аср 50-йилларнинг охиридан корхоналар тармоқлари кенгайтирилиб, уларда хизмат кўрсатиш турлари кўпайтирила бошланди. Аини шу даврда маиший хизматни ривожлантириш юзасидан совет ҳукуматининг махсус қарорлари қабул қилинганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Унга мувофиқ Ўзбекистон ССР ҳукуматининг 1959 йил март, 1962 йил август, 1965 йил май ойларида маиший хизмат кўрсатиш соҳасига оид қатор қарорлари қабул қилинди.

1962 йили Ўзбекистонда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш Бош бошқармаси тузилиб, барча вилоятларда унинг бошқармалари тузилди. Лекин, кўрилган барча чоратadbирларга қарамасдан, соҳада кўпгина камчиликлар мавжуд эди.

1962 йилда Сурхондарё вилояти аҳолисига маиший хизмат кўрсатишнинг аҳволи вилоят ижроия кўмитасида муҳокама қилинди. Соҳадаги ютуқлар билан бирга камчиликлар ҳам рўй-рост очиб ташланади. Масалан, 1962 йилнинг III-IV чорагида мебелларни таъмирлаш режаси 1,8 минг рубль қилиб белгиланган бўлса, амалда у 0,64 минг рублни ташкил қилди ва режа 35,6 фоизга бажарилди, холос. Шу йили вилоятда пойафзал таъмирлаш режаси 3,4 минг рубль ўрнига, 2,5 минг рубллик иш бажарилиб, режа 74 фоизга, кийим-кечак тикиш эса 60 фоизга бажарилди.

Чироқчи тумани маиший хизмат кўрсатиш корхонаси 1962 йилнинг биринчи ярмида режалаштирилган ишларнинг 80,9 фоизини бажарди. Туман сартарошхоналарида аҳвол ночор ҳолатда бўлиб, ҳеч бир санитария талабларига жавоб бермаган. Назорат эса йўқ даражада бўлган.

Мазкўр даврда Туманларда янги пойафзал тикиш режасини бажармаслик ҳоллари кўплаб учрайди. Денов тумани маиший хизмат комбинати режадаги тикилиши лозим бўлган 1000 дона пойафзал ўрнига 18 дона, Ғузор тумани комбинати 250 дона ўрнига 46 дона пойафзал тайёрлади. Тайёрланган пойафзалларнинг сифати ҳам жуда паст даражада эди.

1963 йилнинг биринчи ярмида Сариосиё тумани маиший хизмат корхонасида режа бўйича 1340 минг рубллик хизмат кўрсатиш ўрнига 745 минг рубллик хизмат кўрсатилиб, режа 55,4 фоизга бажарилди. Биринчи ярим йилликда 1900 минг ғишт ўрнига 590 минг ғишт тайёрланиб, режа 31,1 фоизга бажарилди.

Шу даврда вилоят маиший хизмат бошқармасига қарашли Ғузор, Китоб, Чироқчи, Шеробод ва Косон комбинатларида умуман ғишт ишлаб чиқарилмади.

1959-1965 йилларда республикада 3 мингга яқин ателье, устахона ва бошқа маиший хизмат кўрсатиш корхоналари очилиб, улар тегишли равишда ихтисослаштирилган эди. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш Бош бошқармаси эса 1965 йилда тегишли вазирликка айлантирилди.

1962-1964 йилларда маиший хизмат корхоналарини қурилиши ва қайта таъмирланиши ва жиҳозлари учун Ўзбекистон бўйича 7,0 млн рубль сарфланди. Шу давр мобайнида республика бўйича 115 та маиший хизмат комбинатлари ишга туширилди. Аммо, соҳа капитал қурилишида бир қатор ҳал этилмаган муаммолар мавжуд эди. Бу аввало қурилишнинг молиявий таъминоти билан боғлиқ бўлди. Шунингдек, маиший хизмат бинолари қурилиши учун намунавий лойиҳалар ишлаб чиқилмади.

1965 йили Қарши кимёвий тозалаш фабрикаси қурилиши 30 фоизгагина бажарилди.

Шаҳар ва туманларда маиший хизмат кўрсатиш соҳасининг турли ихтисосликдаги корхоналар фаолияти йўлга қўйилди. Корхоналар фаолиятини кенгайтириш ва янгиларини қуриш учун капитал маблағлар ажратилиб, маиший хизмат кўрсатиш халқ хўжалигининг йирик механизациялашган соҳасига айланди. Совет давлатида XX аср 60

йилларида маиший хизмат кўрсатиш соҳасида маълум жонланиш кузатилди. Совет ҳукуматининг 1967 йил августда “Аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори қабул қилинди.

Таъкидлаш жоизки 1960-1967 йилларда Совет давлатида аҳолига маиший хизмат кўрсатишнинг аҳволи яхшиланиб бориб, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари орқали аҳолига уй шароитига нисбатан унумли хизмат кўрсатиш бошланди.

Республикада ишлаб чиқаришнинг ўсиши, саноат ва қишлоқ хўжалиги даромадларининг ривожланишига маълум туртки бўлди, бу ҳол эса аҳолини бўш вақтини кўпайишга олиб келди. Иқтисодчи Н. Мельниковнинг ҳисоб-китобларига кўра совет давлатида уй-рўзғор ишлари учун бир йилда 100 млрд. соат сарфланган .

Бу соҳага ажратилаётган маблағ йилдан-йилга ошиб борган бўлсада, аммо бу кўрсаткич аҳоли табиий ўсишидан орқада эди. Шунинг учун бу соҳада аҳоли жон бошига сарфланаётган маблағ жуда секинлик билан ўсиб борди. Масалан, 1965 йилда республикада маиший хизмат соҳасига 50,7 млн рубль, 1970 йил 128,8 млн. рубль, сарфланган, бироқ бу кўрсаткичлар ҳар бир кишига ҳисоблаганда бор йўғи 5 рублдан 11 рублга кўпайди холос.

Шунингдек, қишлоқ аҳолиси учун маиший хизмат тармоғига ажратилаётган маблағ шаҳар аҳолисиникига нисбатан жуда орқада эди. Масалан, 1965 йил республикада маиший хизмат соҳасига ажратилган 50,7 млн. рублдан, бор йўғи 13 млн. рубль қишлоқ аҳолиси учун ажратилиб, бу шаҳар аҳолисига кўрсатилаётган маиший хизматнинг 20 фоизни ташкил этар эди. Ҳолбуки, бу даврда республика аҳолисининг 60 фоизидан кўпроғи қишлоқларда истиқомат қилар эди .

1960 йилда Ўзбекистонда жами 5423 та маиший хизмат кўрсатиш корхонаси мавжуд бўлган бўлса, 1970 йилга келиб уларнинг сони 13425 тага кўпайди. Бу кўрсаткич Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг ҳар бирида 262 тадан 841 тага етди . Мазкур корхоналар сонини шаҳар ва қишлоқ ўртасида таққосланса, ўртадаги номуносибликка гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан, 1960 йили Қашқадарё вилоятида фаолият кўрсатган 262 та маиший хизмат кўрсатиш корхоналарининг фақат 131 таси қишлоқларда ташкил этилган бўлса, Сурхондарёда эса 262 та корхонадан 139 таси қишлоқларда очилди .

Ўзбекистонда қишлоқ аҳолисига кўрсатилаётган маиший хизмат ҳажми шаҳарга нисбатан 30-40 фоизни ҳам ташкил этмади. Маиший-хизмат кўрсатишнинг барча тармоқлари, масалан кийим тикиш устахоналари, кимёвий тозалаш пунктлари бўйича кўрсаткичлар орқага кетиши кузатилади.

1960 йилда Ўзбекистон қишлоқларида суратхоналар сони шаҳар суратхоналарининг бор-йўғи 15,4 фоизига тўғри келди. 1970 йилга келиб 25,4 фоизга кўтарилди.

Иттифоқ миқёсида маиший хизмат кўрсатиш салмоғи ўсиб борган бўлса-да, аммо Ўзбекистонда, хусусан жанубий вилоятларда аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш салмоғи иттифоқ кўрсаткичидан анча орқада эди.

Иттифоқдош республикаларига нисбатан Ўзбекистонда маиший хизмат кўрсатиш соҳаси анча кам тараққий этган эди. 1960 йили Ўзбекистонда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш собиқ Иттифоқ даражасининг бор-йўғи 55 фоизини, 1965 йил 61 фоизини, 1970 йил 67 фоизини ташкил қилди. Ҳолбуки, Россияда бу кўрсаткич 1960 йил 115 фоизни, Латвияда 200 фоизни, Эстонияда 163 фоизни ташкил қилди. Ўзбекистон бу соҳада Иттифоқда энг охириги ўринлардан бирини эгаллаб келди.

Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида аҳолининг маиший хизмат учун сарфлаётган маблағи республика даражасидан анча орқада эди.

Шунингдек, Ўзбекистон маиший хизмат кўрсатиш бўйича аҳоли жон бошига тўғри келадиган маблағ юзасидан ҳам Иттифоқ кўрсаткичидан анча орқада қолган эди. Масалан, 1960 йилда собиқ Иттифоқда аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш 4,70

рубли, 1968 йил 13,05 рубли ташкил этди. Агар бу кўрсаткич Ўзбекистонда 2,77 рублдан, 8,54 рубли ташкил этган бўлса, Латвияда эса бу кўрсаткич 10,04 рублдан, 26,74 рублга ошди. 1968 йилда Қашқадарё вилоятида аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш ҳажми 5 рубль 52 тийинга тўғри келди, қишлоқларда эса бу кўрсаткич 3 рубль 63 копеекни ташкил этди.

Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида аҳоли жон бошига маиший хизмат учун сарфланаётган маблағ кўрсаткичи бўйича республикада энг охириги ўринда турди.

Маиший хизмат кўрсатиш тизими моддий техника базасини мустаҳкамлаш борасида ҳам муаммолар мавжуд эди. Масалан, 1966 йил қуйидаги маиший хизмат корхоналари, яъни, Қарши шаҳрининг Ўзбекистон кўчасидаги фотоателье, 5 киши ишлатадиган автомобил таъмирлайдиган устахона, мебеллар таъмирлаш, сартарошхона, соат созлаш, кимёвий тозалаш, туманларда музлатгич ва телевизорлар таъмирлайдиган устахоналар ташкил этиш режага киритилган, аммо бажарилмай қолди.

Сурхондарё вилоятида маиший хизмат кохоналарида бу даврда биров олдинга силжиш кузатилади. 1966 йилда Жарқўрғон туман маиший хизмат комбинати режани 140,4 фоизга бажарди, яъни 209,7 минг рубллик хизмат кўрсатилди. Туманнинг Москва, Октябрь колхозларида яқка тартибда кийим-бош тикиш устахоналари очилади. Аммо, маиший хизмат комбинати режада белгиланган даромадни ололмади. 1966 йилда эса 31 минг рубль даромад ўрнига 24,9 минг рубль фойда олинади.

Фаолият олиб бораётган маиший хизмат уйларининг жойлашган бинолари талаб даражасида бўлмай, уларнинг аксарияти махсус биноларда эмас, балки мослаштирилган биноларда иш олиб боришга мажбур эди. Биноларда санитария-гигиена талабларига деярли риоя этилмади. Вилоятларда маиший хизмат кўрсатиш сифатининг пастлиги туфайли аҳолининг кўпчилиги бундай масканлар хизматидан фойдаланмадилар.

Соҳада режага киритилган ва амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар ўз вақтида бажарилмай келинди. Масалан, 1966 йил Қашқадарё вилоятининг Яққабўғ туманида маиший хизмат кўрсатиш йиллик режасининг 7 ойлик бўйича бажарилиши қуйидагича бўлди: кийим-кечак тикиш режаси 42,2 фоизга, сартарошхоналарда бу кўрсаткич 46,5 фоизга, фотоательеларда 50 фоизга бажарилди.

60-йилларнинг иккинчи ярмига келиб аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳаси ихтисослаштирилиб борилди. 1967 йилдан бошлаб республиканинг йирик шаҳарларида радио ва телевизорларни таъмирловчи “Зангори экран” устахоналари ташкил этилди. Натижада, маиший хизмат кўрсатиш тармоқларида ҳам ихтисослашган бирлашмалар тузилди. Жумладан, 1967 йилда “Зангори экран”, 1970 йил “Ўзстройрембыт”, 1970 йилда “Ўзавтотехобслуживание” республика бирлашмалари шулар жумласидандир.

1967 йилнинг биринчи ярмида Сурхондарё вилоятида маиший хизмат кўрсатиш бўйича жами 63 та устахона очилиб, шундан 41 таси қишлоқ аҳоли пунктига тўғри келади. Шу йилнинг биринчи ярмида Сарийосиё туманида очилиши лозим бўлган 20 та маиший хизмат устахонаси ўрнига 15 та очилади. Шўрчи туманида 13 та ўрнига 10 та устахона очилади.

Вилоятларда хизмат кўрсатишнинг янги турлари йўлга қўйилади, яъни телевизор антенналар, трикотаж буюмлари тўқиш, ўтовларни таъмирлаш, миллий каштачилик кабилар. 1967 йилнинг биринчи ярмида Денов туман маиший хизмат комбинати режасига мувофиқ очилиши лозим бўлган 9 та устахона ўрнига 5 та очилади. Ангор туманида эса режадаги 9 та устахонадан бирортаси ҳам очилмади.

Шу йили вилоятнинг 4 та совхози, 17 та колхозида тикувчилик, таъмирлаш устахоналари фаолият олиб бормади. Ҳатто оддий сартарошхона ҳам очилмади. Айрим маиший хизмат комбинати раҳбарлари янги хизмат турларини очишда сусткашликка, эътиборсизликка йўл қўядилар.

Туманларда маиший хизмат кўрсатиш режаси баъзан ортиғи билан бажарилди. Масалан, 1967 йил Денов тумани маиший хизмат комбинати режани 119 фоизга бажаради. Металл буюмлар таъмирлаш туфайли режа бўйича 73,0 минг рубллик хизмат кўрсатиш лозим бўлса, амалда 88,8 минг рубллик хизмат кўрсатилади. Мебелларни таъмирлаш учун эса 5,0 минг рубль ўрнига 22,5 минг рубллик, кийим-кечакларни таъмирлашда 6,0 минг рубль ўрнига 7,3 минг рубллик хизмат кўрсатилади. Шунингдек, маиший хизматнинг баъзи турлари бўйича туманда режа бажарилмади. Масалан, қурилиш буюмлари режаси 65,0 минг рубль ўрнига 29,1 минг рубль, янги пойафзал ишлаб чиқариш режадаги 645 дона ўрнига 186 дона, пойафзал таъмирлаш 54,0 минг рубль ўрнига 14,0 минг рублни ташкил қилди.

Ўзбекистонда маиший хизмат кўрсатишнинг салмоғи Иттифоқ миқёсидан орқада қолишининг бир қатор ўзига хос сабаблари мавжуд эди.

Биринчидан, аҳоли турли қатламларининг бир ойлик даромадларини Ўзбекистон ва Иттифоқ кўрсаткичига таққосланганда, ўртада катта тафовут борлиги аниқланади. Масалан, 1960 йили собиқ Иттифоқда ишчи ва хизматчиларнинг ўрта маоши 80,6 рубль, 1970 йили 122,0 рубль бўлса, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 70,1 дан, 114,8 рублни, Қашқадарё вилоятида 63,8 рублдан 113,2 рублни, Сурхондарёда 63,8 рублдан 118, 8 рублни ташкил этди. Оилаларда ойлик маошлари камлиги учун маиший хизмат учун етарли маблағ ажратилмади. Уй-жойни таъмирлаш, мебель учун, сартарошхоналар, маиший техникалар учун оилаларда етарли маблағ йўқ эди. Ҳолбуки, ўзбек оилаларидаги кишилар сони иттифоқ республикаларига нисбатан анча ортиқ эди.

Иккинчидан, республикаларда маиший хизмат соҳасини бошқариш ва режалаштиришдаги камчиликлар соҳадаги талаб ва тақлифнинг номувофиқлиги, Ўзбекистонда яшовчи аҳоли, айниқса жанубий вилоятларда, ўз миллий анъаналаридан келиб чиқиб, кийим тиктириш, тозалаш, сартарошлик каби хизматларни ўзлари бажариб келдилар.

Учинчидан, ўзбек оиларида асосий даромадлари жамғарилиб, миллий анъаналарга, урф-одатларга, расм-русмларга, тўй-томошаларга сарфланган. Бу эса маиший хизмат соҳасига сарфланадиган маблағларнинг қисқартирилишига олиб келди.

Хуллас, совет жамиятида уй-жой ва маиший хизмат соҳасини режалаштириш йўлга қўйиш ва ривожлантириш тизими фаолияти талаб даражасида эмас эди.

Ўзбекистон жанубий вилоятларида аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ишида ҳукумат томонидан қатор ўзгаришлар ва янгиланишлар амалга ошириб келинди. Амалга оширилаётган ислохотлар аҳолининг маиший хизматга бўлган эҳтиёжларини ва талабини қондира олмади. Маиший хизмат турлари яъни кийим тикиш, сартарошлик, техник асбоб-ускуналарни, мебелларни таъмирлаш ишларини ҳукумат томонидан етарли даражада таъминланмаганлиги сабабли аҳоли ўз имкониятларидан келиб чиқиб бу хизматларни ўзлари бажардилар. Қолаверса, ишчи хизматчилар ҳамда колхозчиларнинг ойлик даромади бу каби хизматларни пуллик асосида бажартиришга имкон бермади. Натижада, мавжуд маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ўз олдиларига қўйилган режани бажара олмай келдилар.

Фаолият олиб бораётган маиший хизмат шахобчаларининг жойлашган бинолари талаб даражасида бўлмай, уларнинг аксарияти махсус биноларда эмас, балки мослаштирилган биноларда иш олиб боришга мажбур эди. Биноларда санитария-гигиена талабларига деярли риоя этилмади. Совет ҳукумати томонидан соҳа ишини йўлга қўйишда совуққонлик билан ёндошилган, натижада узоқ йиллар давомида жанубий вилоятларнинг кўпгина қишлоқларида ушбу соҳадаги фаолиятлар умуман йўлга қўйилмай келинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. СВДА. 544-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 92-варақ.

2. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси. –Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. –Б. 333.

3. Народное хозяйство Уз ССР за 70 лет Советской власти. –Ташкент: Узбекистан, 1987. –С. 247.

4. Умаров А.Х. Исследование социально-экономических вопросов развития бытового обслуживания городского населения Узбекской ССР: Автореф.дисс. ...канд.экон.наук. – Тошкент, 1971. –С. 6.

MUSTAQILLIK YILLARIDA QASHQADARYODA SANOAT SOHASI RIVOJLANISHI

Samadova Nargiza
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Aliqulova Shoir
talaba
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Ushbu maqolada davlatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng Qashqadaryo viloyatida sanoat sohasi dinamikasi tahlil etilgan. Ayrim yo'nalishlar bo'yicha statistik ma'lumotlar asosida iqtisodiy jarayonlar muhokama etilgan.

Kalit so'zlar: Sanoat, Qashqadaryo, islohot, yengil sanoat, ishlab chiqarish.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi va Qashqadaryo viloyati sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishining zanjirsimon indekslarini solishtirish natijalari viloyat sanoat ishlab chiqarishining o'ziga xosligi bilan bog'lik muayyan tendensiyalarni aniqlash imkoniyatini beradi.

Iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida (1991-1995 yillar) O'zbekiston Respublikasi yalpi sanoat mahsuloti o'sish sur'atlariga nisbatan viloyat kursatkichlari ancha yuqori bo'lgan. Ikkinchi bosqichda esa aks tendensiya kuzatiladi, ya'ni respublikamizda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlari Qashqadaryo sanoati o'sish sur'atlariga nisbatan yuqori. Boshqacha kilib aytganda Iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish boshlangan davrda respublikamizda sanoat ishlab chiqarish hajmi pasaygan bo'lsa. Qashqadaryo da yuqori sur'atlarda o'sgan. Iqtisodiy barqarorlikka erishilgan 1996 yildan boshlab esa viloyatda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlari pasaygan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Respublika sanoat ishlab chiqarishi rivojlanishiga nisbatan bunday aks tendensiyaning xosil bo'lishi Qashqadaryo viloyati sanoatining tarmoq tarkibi bilan bog'liq. Viloyat sanoatining asosini yokilgi sanoati tashkil etadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan sanoat siyosatining birinchi bosqichida respublikamiz sanoat tarkibida yuqori ulushga ega bo'lgan mashinasozlik, yengil sanoat, metallurgiya sanoatida mahsulot ishlab chiqarish hajmi pasaydi. Ayniqsa, tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarida pasayish sur'atlari yuqori bo'ldi. Bo'larning barchasi Qashqadaryo viloyatida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlarining respublika darajasidan yuqori bo'lishini ta'minladi. Iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichida esa yokilgi resurslari ishlab chiqarish muayyan darajada barqarorlashdi. Viloyat sanoatining ushbu tarmoqqa yuqori darajada bog'liqligi va boshqa sanoat tarmoqlarida mahsulot ishlab chiqarish hajmining kamayishi viloyat sanoat tarmogida o'sish sur'atlarining pasayishiga olib keldi. Bundan tashqari viloyatda Iqtisodiyotga bozor munosabatlarini joriy etish sur'atlarining pastligi, xorijiy investisiyalar jalb etishning talab darajasida emasligi, mavjud Iqtisodiy resurslardan

maqsadga muvofiq foydalanilmayotganligi ham sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Islohotlarning ikkinchi bosqichida respublikamizda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlari o'sdi. Bu eng avvalo import o'rnini bosish va eksportga yo'naltirilgan Iqtisodiy strategiyaga muvofiq sanoat mahsulotlari va ishlab chiqarishning yangi turlarini o'zlashtirish, xorijiy investisiyalarni jalb etishni faollashtirish kabi omillarga bog'liq. Bu chora-tadbirlarning natijasi o'laroq respublikada sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlari viloyat ko'rsatkichidan yuqori bo'ldi. Mustakillik yillarida viloyat sanoatining tarmoq tarkibila muayyan o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar kup jixatdan mamlakatimiz xukumati tomonidan tanlangan Iqtisodiy siyosat, bozor munosabatlarining joriy etilishi va ichki sanoat salohiyatidan foydalanish darajasi bilan tushuntiriladi

Yalpi sanoat mahsulotida yoqilgi-energetika tarmog'i ulushining o'sishi asosiy fondlar va sanoat ishchilari ulushining o'sishiga nisbatan yuqoriroq bo'lganligi tarmoqda mehnat unumdorligi o'sganligini bildiradi.

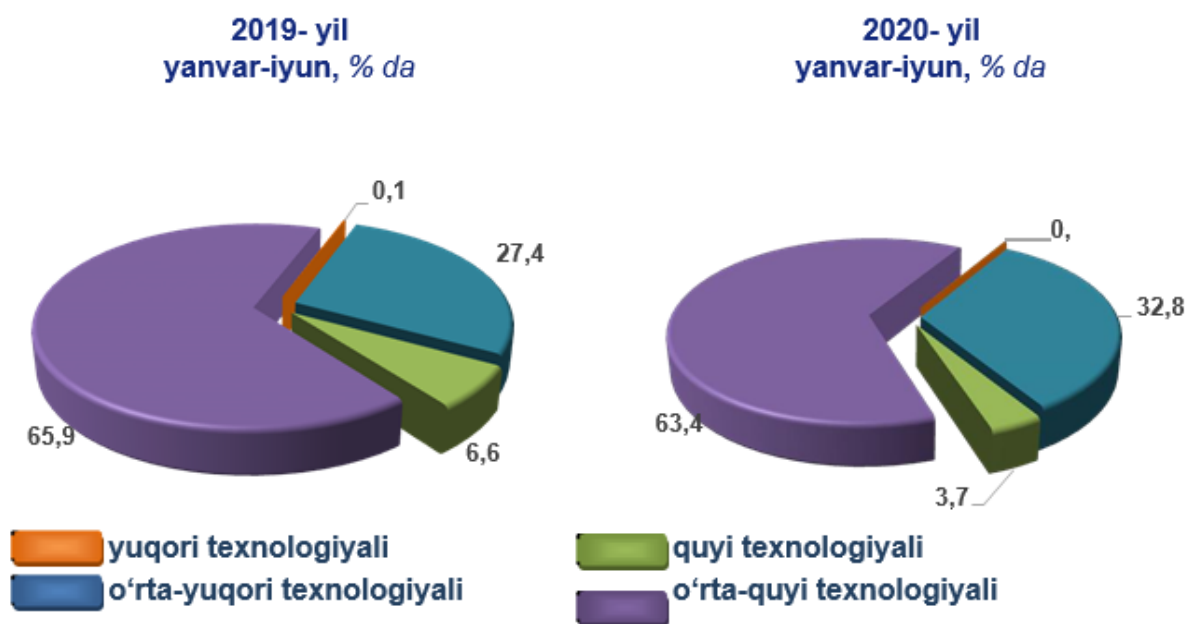
Qashqadaryo viloyatining respublika yoqilgi-energetika majmuasida alohida urin egallashini qayd etish lozim. Bugungi kunda respublikamizda qazib olinayotgan tabiiy gaz, gaz kondensati va neftning aksariyat qismi Qashqadaryo viloyati hissasiga tugri keladi. U Viloyat sanoatining tarmoq tarkibida og'ir sanoatning Boshqa tarmoqlari ulushi nihoyatda past. Buning ustiga ularning ulushi pasayish tendensiyasiga ega bo'lmoqda. Mustakillik yillarida yoqilgi-energetika majmuasidan boshqa ogir sanoat tarmoqlarining yalpi sanoat mahsulotidagi ulushi 7,2 foizdan 5,5 foizga pasaydi. Agar 1991 yilda bu tarmoqlarning jami asosiy fondlardagi ulushi 9,4 foizga, sanoat ishchilaridagi ulushi 33,9 foizga teng bo'lgan bo'lsa, 2019 yilga selib bu ko'rsatkichlar muvofiq ravishda 1,7 va 26,0 foizga teng bo'ldi, xolos. Bu shundan dalolat beradiki, yoqilgi-energetika majmuasidan boshqa og'ir sanoat tarmoqlarining asosiy fondlar bilan ta'minlanishi, fond qaytimi va ularda band bo'lgan ishchilar soni qisqargan, mehnat unumdorligi pasaygan.

1-jadval

Qashqadaryo viloyatida sanoat mahsulotlari

Sanoat mahsulotlari	2019- yil yanvar-iyun	2020- yil yanvar-iyun	Farqi +/-
Qum, ming t.	49,4	44,4	-5,0
Neft, ming t.	10,5	13,8	2,5
Tabiiy gaz, mln. kub.m.	523,1	1267,2	744,1
Gaz kondensati, ming t.	109,4	142,1	131,7
Chaqiq tosh, ming t.	56,6	60,6	4,0

O'tgan yilning mos davri bilan solishtirganda ishlab chiqaradigan sanoat tarkibida yuqori texnologiyali tarmog'ining ulushi 0,1 % ni (2019-yil yanvar-iyun oylarida – 0,1 %), o'rta-yuqori texnologiyali – 32,8 % (27,4 %), o'rta – quyi texnologiyali – 3,7 % (6,6 %), va quyi texnologiyali – 63,4 % (65,9 %) tashkil etdi.

1-rasm. Ishlab chiqarishning texnologik tarkibi bo'yicha ishlab chiqaradigan sanoat tarkibi, % da

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Qashqadaryo viloyati sanoati Respublikaning eng asosiy sanoat zonalaridan biri hisoblanadi. Kelajakda bu sohani rivojlantirish orqali nafaqat Qashqadaryo viloyatini, balki Respublika mavqeini yanada mustahkamlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Nabiev E.Kayumov A. "O'zbekistonning Iqtisodiy salohiyati". T. Akademiya-2019.-106-6.
2. Soliev A.S. va boshqalar. "Mintakaviy Iqtisodiyot". – T. Universitet 2013. 6-7 bet.
3. Kayumov L.A. Nazarov X.M. Egamberdiev F.T "Mintakaviy Iqtisodiyot" T. Universitet. 2014. 4-6.
4. www.stat.uz
5. Savdo sanoat palatasi ma'lumotlari.

QASHQADARYOLIK TA'LIM FIDOYILARI

Samadova Nargiza
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim sohasidagi islohotlar, qashqadaryolik ta'lim fidoyilari to'g'risida ma'lumotlar, yurtimizda ta'lim sohasini rivojlantirish uchun amalga oshirilayotgan ishlar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, fidoyi, ajdodlar, maktabgacha ta'lim, maktab, vatanparvar

O'tgan asrning asrning ikkinchi yarmida ta'lim tizimi jaxon sivilizatsisiyaning ilg'or yutuqlari va xalqimizning tarixiy ildizlaridan ajralib qolgan edi. Bu ahvolni tubdan o'zgartirish xalqimizning intellektual boyliklarini, jahon fani va madaniyatining yutuqlarini o'ziga singdirib oladigan yangi avlodni kamol toptirish kerak edi. Mana shu asosidagina millatning ongli vatanparvar birligi ruhini vujudga keltirish ko'zlangandi. Darhaqiqat buyuk ajdodlarimizning

beqiyos ma'naviy merosi, ming yillik tariximiz va madaniyatimizga asoslangan ma'naviy hayotimizni tiklay boshladik. Milliy urf odatlarimiz va an'analarimiz, xullas inson ma'naviyatiga daxldor barcha boyliklarimiz qaytadan tiklandi.

Bilamiz, yosh avlod ertangi kunimiz, umidimiz. Ularni ta'lim tarbiyasiga o'zimizni ayamasdan qanchalik yaxshi e'tibor qaratsak, ertaga bu o'z mevasini, natijasini albatta beradi. Chunki ilm-fan rivojlanayapti, zamonaviy texnologiyalar hayotimizga shiddat bilan kirib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan nomzodimiz tomonidan ta'limning barcha bo'g'inlariga birdek e'tibor qaratilayotgani tahsinga sazovor. Birgina Qashqadaryo viloyati misolida olib qaraydigan bo'lsak, muhtaram yurtboshimiz Shavkat Miromonovich tomonidan viloyatda maktabgacha ta'limni rivojlantirishga 1 trillion so'mdan ziyod mablag'lar yo'naltirilishi aytilgani buning yorqin isbotidir.

Shuningdek, maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasi 62 foizga yetkaziladi. Buning uchun 40 ta davlat va 38 ta xususiy, 1 mingta oilaviy bog'chalar tashkil etiladi. Koson va Shahrisabz pedagogika kollejlari bazasida "Maktabgacha ta'lim klasteri" faoliyati yo'lga qo'yiladi. Dehqonobod, Kasbi, Kitob, Mirishkor, Qamashi, Chiroqchi, Nishon, Yakkabog' va G'uzorda bog'cha to'lovi miqdori 2 barobarga kamaytiriladi.

Shu sohada mehnat qilgan insonlar nomidan aytish mumkinki, bu ishlar nafaqat soha vakillarini balki ota-onalarni ham birdek quvontirdi desam to'g'ri bo'ladi. Chunki har bir ota-ona farzandini yaxshi sharoitda, yaxshi muhitda tarbiya topishini, bilim olishini istaydi. Umuman olganda, keyingi besh yilda nafaqat maktabgacha ta'lim sohasida balki, barcha sohalarda o'zgarishlar ro'y berdi. Bularning barchasi Shavkat Mirziyoyev nomi bilan bevosita bog'liq. Tan olish kerak Shavkat Miromonovich Mirziyoyev boshchiligidagi hayotimiz yaxshi tomonga o'zgardi. Erkinroq, farovonroq yashay boshladik. Masalan, keyingi besh yil ichida qo'shni davlatlar bilan do'stona aloqalar yo'lga qo'yildi, valyuta bozori erkinlashtirildi, majburiy mehnat tugatildi, universitetlarga qabul kvotalari oshirildi, davlat organlarining ochiqligi bo'yicha yangi tizim joriy qilindi, tadbirkorlik muhiti yaxshilandi, so'z erkinligi qaror topdi va insonlar manfaatlari ko'zlangan boshqa talay o'zgarishlar yuz berdi.

Garchi ana shunday salmoqli muvaffaqiyatlar qo'lga kiritilgan bo'lsa-da, nomzodimiz ularni tom ma'nodagi Yangi O'zbekiston barpo etish yo'lidagi dastlabki qadamlar deb baholamoqda. Va erishilayotgan natijalardan aslo qoniqmaslikka, muvaffaqiyatlarga mahliyo bo'lmaslikka, mavjud ahvolni haqqoniy, ishlarni esa tanqidiy baholashga, doim marrani baland olishga, islohotlarni yangi bosqichda davom ettirishga da'vat qilmoqda.

Xususan ,maktabgacha va maktab ta'limi vaziri Hilola Umarova Qashqadaryo viloyatida uzoq yillar davomida ta'lim sohasida mehnat qilib kelgan va ayni damda ham o'quvchilarga bilim berib kelayotgan bir guruh faxriy ustozlar bilan uchrashdi.Samimiy ruhda kechgan muloqot davomida ustoz pedagoglar ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan bugungi islohotlar, sifatli ta'limga erishish borasida bajarilayotgan ijobiy ishlar natijasi haqida o'z fikrlarini bildirishdi.

Yangi O'zbekistonda maktab va maktabgacha ta'limga katta e'tibor berilayotgani bejizga emas. Shuning barobarida pedagog ustozlarning obro'sini oshirish, ta'lim sifati hamda maktablarning moddiy-texnik bazasini yanada yaxshilash oldimizda turgan muhim vaziflardan sanaladi.

Ayniqsa, joylarda filial tarzida tashkil etilgan maktablar, ularda ta'lim olayotgan farzandlarimizning har tomonlama mukammal bilim egallashlariga alohida e'tibor qaratamiz, — dedi vazir Hilola Umarova.Uchrashuv davomida 20 nafar faxriy ustoz "Xalq ta'limi fidoyisi" ko'krak nishoni bilan taqdirlandi.

Qashqadaryolik ta'lim fidoyilaridan yana biri to'g'risida to'xtalib o'tsak, Qashqadaryo viloyati hokimi Zoyir Mirzayev «Xalq so'zi» va «Norodnoye slovo» gazetalari tomonidan e'lon qilingan 2020 yilda chop etilgan eng sara maqolalar tanlovida g'olib chiqqan Oliy Majlis Senati a'zosi, Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi Abdurahim Erkayevga tahririyatning maxsus diplomi va esdalik sovg'alarini topshirdi.

— Internet tezligi bizdan yuz karra yuqori bo'lgan rivojlangan mamlakatlarda ham har 5 odamning birining qo'lida kitob yoki gazeta ko'rasiz, — dedi hokim so'zini davom ettirib. — Bu esa rivojlanish va taraqqiyotning bosh omili kitob va gazeta o'qish bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatib turibdi. Majburiy obuna bu — gazeta o'qimaslik kerak degani emas. Har bir xonadonga gazeta kirib borishi lozim. Har bir odamning dunyoqarishi keng, savodxon va ma'naviyatli bo'lishiga erishsak, albatta, o'z-o'zidan ba'zi muammolarimiz ham barham topa boshlaydi. Ustozimiz, yirik olim va fan va ta'lim fidoyisi Abdurahim Erkayevdan bu borada yoshlarimiz qancha ibrat olsa arziydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoev SH. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi 2018 yil
2. Ergasheva YU.A. Formirovanie natsionalnoy modeli obrazovaniya v uzbekistane za godti nezavisimosti // Alma mater vestnik vtisshey shkolti M., 2017 g № 9 sentyabr 86-87 st.
3. Boymuradov Sh.T. Sooperation of foreign countries in the sphere of secondary special education of the early years of independence in Uzbekistan // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. 91p.
4. O'zR O'MKHTM joriy arxivi O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi tizimida 2017 yil yakunlari bo'yicha amalga oshirilgan ishlar natijalari to'g'risida ma'lumot. 9-bet.

**BUXORO AMIRLIGINING GU'ZOR BEKLIGIDAGI HUNARMANDCHILIK, SAVDO-SOTIQ VA
SOLIQ TIZIMI**

Ernazarov Azim Xudoyqulovich
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

O'rta Osiyoning yirik savdo-sanoat shaharlari Buxoro, Samarqand, Qarshi, Shahrisabz qatorida G'uzor ham muhim ahamiyat kasb etgan. Bu savdo sanoat shaharlarida hunarmandchilik barcha sohalarni qamrab olgan edi. Hunarmandlar sulolasi uzoq yillar davomida paydo bo'lgan, katta-katta mahallalar, qishloqlar, hunarmandchilikning maxsus sohasi bilan shug'ullanganlar.

Yirik hunarmandchilik markazi G'uzor shahrida to'qimachilik uchun zarur bo'lgan xom ashyo-jun, kalava iplari nafaqat voha, balki qo'shni Qarshi, Shahrisabz, Buxoro, Samarqand, Termiz shaharlariga etkazib berilgan. Voha aholisi mato to'qish, kashtado'zlik, gilamdo'zlik, kulolchilik, temirchilik, degrezlik, zargarlik va hunarmandchilikning boshqa turlari bilan shug'ullanganlar [1:72].

Shuningdek vohada hunarmandchilikning xumdonlar, tandirsozlar, g'isht pishirish, aravosozlar, beshiksozlar, buyrachilar, savat to'quvchilar, novvoylar, duradgorlik, nobafchilik [2] va boshqa turlari ham rivojlangan edi. Qishloqlarda uy (xonaki) hunarmandchiligi, ziroatchilik xomashyolarni qayta ishlash bilan bog'liq kasb-kor tarmoqlari ham mavjud bo'lgan [3:115].

Hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi G'uzor bekligi aholisining asosiy qismini bo'z ishlab chiqaruvchilar tashkil qilgan. Beklikning hatto paxta ekilmaydigan hududi aholisi ham chorvachilik mahsulotlari yoki quruq mevalarga paxtani almashtirib bo'z ishlab chiqarganlar. Bo'z to'qish asosan ayollar zimmasida bo'lib, faqatgina tojiklar istiqomat qiluvchi uch qishloq: Eskibog', Butek va Chunag'ar qishloqlari aholisi maxsus bo'z ishlab chiqarish bilan shug'ullanganlar [4:40]. Bo'z asosan ichki ehtiyojlar uchun ishlab chiqarilib, amirlikning boshqa hududlariga olib chiqilmagan.

Eskibog' qishlog'ining yarim aholisi uy – ro'zor ehtiyojlari uchun zarur temir buyumlar yasash bilan mashg'ul bo'lgan. Bu temir buyumlar amirlikda Qorategin pichoqlari singari nom

qozonmagan bo'lsada, ichki ehtiyoj uchun yaxshi xizmat qilgan. G'uzor bekligida Eskibog' qishlog'i yagona temir buyumlar ishlab chiqaruvchi qishloq sifatida, boshqa yirik qishloqlar aholisi uchun esa temirchilikning taqachilik turi asosiy mashg'ulot turi hisoblangan.

D.N.Logofet G'uzor bekligi geografik o'rnining ahamiyati to'g'risida gapirib, shunday deydi: "Xonlikda ko'zga ko'ringan bir qancha shaharlar bo'lib, G'uzor amirlikda g'arbiy va sharqiy hududlarni savdo sohasida, iqtisodiy jihatdan bir-biri bilan uzviy bog'lab turadi". Beklikda katta bozor va qator karvonsaroylar har kuni muntazam ishlab turgan. Bozorga turli xil mollar muntazam keltirib turilgan. G'uzordaryo shaharni ikkiga bo'lib qo'yganligi uchun ular ikki ko'priq orqali bir-biri bilan doimo aloqada bo'lgan. G'uzor qal'asi juda mustahkam. Daryodan 30 sajen balandlikda mustahkam qalin devorlar bilan o'rab olingan [5:60-63].

XIX asrning ikkinchi yarmida G'uzor bekligi kashtachilik san'ati borasida anchagina nom chiqargan edi. Yirik hunarmandchilik markazi G'uzor shahrida to'qimachilik uchun zarur bo'lgan xom ashyo-jun, kalava iplari nafaqat vo'ha, balki qo'shni Qarshi, Shahrisabz, Buxoro, Samarqand, Termiz shaharlariga etkazib berilgan. Vo'ha aholisi mato to'qish, kashtado'zlik, gilamdo'zlik, kulolchilik, temirchilik, degrezlik zargarlik va hunarmandchilikning boshqa turlari bilan shug'ullanganlar. Bu yerda kashtachilik san'atining shu darajada rivoj topishi keyingi avlodlarga namuna vazifasini ham o'tagan.

Xonaning ichini bezagan katta so'zana (palak, gulko'rpa, choyshab, kirpech, zardevor) larga ham, mo'jazroq buyum (oytaxalta, choyxalta) larga ham, do'ppi, belbog', jiyak, qo'yingki, turli sidirg'a matolarga ham ipakli gul solingan. Beklikdagi kashtachilikning rivojlanishi me'morlik bilan bog'liq bo'lgan yirik so'zanalarda hammadan yaqqol namoyon bo'ladi. XIX asrning ikkinchi yarmida to'qilgan, so'zanalari xuddi dostonlardagidek chiroyli, rang-barang bo'lib, ularda barq urib gullab turgan bog' tasvirlangan. Ularning gullari naqshinkor va jonli ritmlarga boy, och sariq rangli bo'yoqlari ko'rimli va nozik edi.

XIX asrning oxiri - XX asr boshlarida G'uzor shahrida yog'och taxtaga ishlov berish, tosh taroshlash, g'isht pishirish san'ati ancha rivojlandi. Bu san'atni rivojlantirgan ustalardan ayrimlarining, jumladan, afg'onbog'lik Zoir usta, eskibog'lik Haydar va Bo'ri ustalarning nomi hozirgacha ham saqlanib qolgan. Ular G'uzor shahridagi ko'plab binolarni qurishda ishtirok etganlar[6].

G'uzor shahrida chitga gul bosish mahorati ham yuksak darajaga ko'tarilgan: ko'pchilik chitlarga qizil-qora, ba'zan ko'k rangli niliy bo'yoqda gul bosishgan[7:64]. Chitga qizil-qora gulli chit bosishda ayniqsa lo'nda-lo'nda bezak berish keng yoyilgan. Islimiy-girih-naqshli yaxlik mujassamotga ega dasturxon va gulko'rpalar, yana ham murakkab mujassamotli gazmollar baxmalsimon-qora, to'q qizil va matoga mos ranglarda barq urib turishi hamda go'zalligi bilan ajralib turardi. Shaharda bu ishlarni mahalliy chitgarlar bajarishsa-da, yahudiy chitgarlar ham katta nom chiqarishgan edi [7:65:].

Rossiya hukumati Buxoro amirligi zabt etgan vaqtlardan amirlikning iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan bekliliklaridan o'z manfaati yo'lida foydalanish rejasini ishlab chiqqan edi. Rus hukumati amirlikning savdo markazlaridan bo'lgan shaharlari qatori, G'uzor shahrida ham avval aloqa tarmoqlarini ishga tushirdi[8:139]. Chunki shu kunda katta mablag'lar evaziga qurilgan aloqa tarmoqlari kelajakda chor Rossiyasi mustamlakachilariga katta daromad keltirardi. G'uzor bekligidan o'tadigan har qaysi ot va tuya uchun rus puli bilan 30 kopeek miqdorda pul to'lash lozim bo'lgan bo'lsa, bu yerdan o'tadigan savdogarlar, bundan tashqari, barcha xarajatlar uchun 1 rubl 50 kopeek to'lashlari ham kerak edi. Yo'ldan tushgan foydaning katta qismi beklilik iqtisodini yuksaltirishga sarf etilardi.

G'uzor katta shahar bo'lib, Buxoro xonligining diqqatga sazovor markazlaridan biri sanalgan. Bu shahar haftaning payshanba kunida bo'ladigan katta bozori bilan nom chiqargan. Bozorga har joydan katta miqdorda tovar, tuz mahsulotlari olib kelingan. Tog'dan yog'och, tuz, boshqa viloyatlardan ko'plab qoramol va qo'y keltirilgan. G'uzor bozorida har hafta minglab qo'y

va qoramollar sotilgan. Bu yerga Qarshi va Buxorodan savdogarlar mol ayirboshlash uchun tez-tez kelib turishgan" [9:117].

G'uzor bozorida ko'plab savdo rastalari ham mavjud bo'lib, ular har doim tinimsiz ishlab turgan. Ularda juda ko'p miqdorda attorlik buyumlari va boshqa turli xil buyumlar sotilib turgan. Bu yerda hatto afg'on savdogarlarining bir qancha savdo do'konlari bo'lib, do'konlarda Afg'onistondan keltirilgan zargarlik buyumlari sotilgan. Shaharda savdogarlarning o'z uy-joylari ham bo'lib, hozir ulardan "Afg'onbog" nomigagina saqlanib qolgan. Shu tufayli shaharda afg'on savdogarlarining muqim turar joylari vujudga kelgan.

XX asr boshlarida Buxoro amirligida hind-ingliz kompaniyasi savdo vakillari ham savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Ular G'uzor bekligi orqali amirlikning ko'pgina shaharlari bilan savdo aloqalarini o'rnatishgan. Olti yil davomida G'uzor shahrida savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanib kelayotgan hind-ingliz savdo kompaniyasining vakili Lyachando 1916 yil 20 yanvarda iltimosi asosida G'uzor soliq yig'uvchisi – aminonachisi undan noqonuniy ravishda 400 rubl miqdorida aminona talab qilganidan norozi bo'lib Buxoro Qushbegisiga iltimosnoma yozadi. U iltimosnomada mollarning katta qismini Samarqand shahridan sotib olganini, buning uchun mahalliy hokimiyatga zakot to'laganini ta'kidlaydi. Shuning uchun Lyachando o'zini G'uzor aminonachisiga 400 rubl miqdoridagi aminona to'lamaslikka haqli, deb hisoblaydi [10:2].

XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida rus hukumati ana shu talabni hisobga olgan holda Qarshi-G'uzor-Kelef; G'uzor-Darband-SHerobod-Patta Hisor; Samarqand-G'uzor-Termiz magistral yo'llarini qurib, ishga tushirdi[11:18-65]. Bu yo'llar G'uzor bekligi iqtisodiyotining keyingi bosqichda rivojlanishi uchun turtki bo'ldi.

1911 yil G'uzor begi Sultonxon rus ustalariga G'uzorda toshdan turar joy binolari va madrasa qurdirmoqchi bo'ladi. Rus ustalari bilan tuzilgan shartnomaning ayrim bo'limlari ular tomonidan buzilganligi tufayli rejadagi binolar qurilmay qoladi. S.A.Osipov boshchiligidagi quruvchilar 19585 rubl miqdoridagi pulni behuda sarf etib yuborganligi sabab qurilish bitmay qoladi [12:2].

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida G'uzor bekligi iqtisodiyoti yuqori cho'qqisiga chiqqan edi. Uning geografik o'rni, amirlikda sharqiy va g'arbiy viloyatlarni bir-biri bilan bog'lab turishi, harbiy salohiyati, savdo-sotiq borasida tutgan mavqei, savdo yo'llarini bir-biriga bog'lab turishi iqtisodiy munosabatlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ayniqsa, beklik savdo yo'llari tutashgan yerda joylashganligi, G'uzor daryosining irmog'idagi unumdor yerlar, chorva mollari uchun keng cho'lli va tog'li vodiylar mavjudligi iqtisodiy rivojlanishiga olib keladi. Biroq bozor, savdo yo'llari, iqtisodiyotdan tushgan foydaning juda katta qismi mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirishga sarflanishi o'rniga G'uzor to'rasi tomonidan amirlik markaziga jo'natilardi.

XIX asrning 70-90 – yillarida turli xil soliqlar soni 90-100 turdan ham oshib ketdi. Soliqlar soni shunday ko'payib ketgan ediki, ularni sanab sanog'iga yetish qiyin edi. Yer solig'i, daraxtlar uchun, mol uchun, uy-joy uchun, kanal, yer qurilishi, qo'rg'onlarni qayta qurish va hokazolar shunday soliqlardan edi.

Buxoro amirligida bo'lgani kabi, G'uzor bekligida ham xiroj usuli juda murakkab edi. Mahalliy beklar va Buxoro devonbegisining taqdimiga binoan amir har bir tumanga sarkor tayinlab, xiroj undirishni shu maxsus yorliq bilan sarkorga topshirar edi. Sarkor huzurida darg'alar, mirzalar va ularni qo'riqlab turuvchi yigitlar bo'lardi. Mirzalar dehqonlar ro'yxatini tuzib chiqardilar. Har bir yerda xiroj undirishni darg'alar bajarardi.

Beklikning mahalliy moliya mahkamasi xodimlari amir xazinasidan muayyan maosh olmas edilar. Ularning ehtiyoji uchun maxsus ravishda qo'shimcha soliq - kafsani undirib olingan. Soliqlarni to'plashda amin va oqsoqollar, shuningdek bek va ruhoniylar vakillari qatnashar edilar. Xiroj to'plashda juda ko'p kishilar ishtirok etardi. Ular xizmatlari evaziga boylardan sovg'alar olib turganlari sababli, kambag'al dehqonlardan mumkin qadar ko'proq xiroj undirishga harakat qildilar. Har yili mart oyining boshida sarkor mirza va tanobchi bilan birga

dehqonlarning yerlarini o'lchash hamda "qo'sh puli" va "tanobona" deb atalgan pul rentalarini undirish uchun dalalarga chiqib ketar edilar.

G'uzorda yashovchi barcha fuqarolar qatori rus fuqarolari ham XX asr boshlarida amirga zakot va aminona to'lardilar. Buxoro amiri qushbegisiga zakot va aminona to'lash yoki to'lamasliklarini aniqlashtirib berishni iltimos qilib, telegrammalar yuborgan. Unda rus fuqarolari aminona to'lovidan ozod etilganini ilova qilgan [13:12].

G'uzor bekligida boshqa beklklarda bo'lgani kabi, g'alla va boshqa ekinlar pishib yetilayotgan bir paytda darg'alar dehqonlarning yerlari tepasiga kelar va hosilning miqdori qancha bo'lishini oldindan hisoblar, alohida daftarga yozib qo'yardi. Dehqonlar g'allani o'rib, bog'lab qo'rganlaridan keyin darg'alar yana kelib, g'allani yanchishga kirishish to'g'risida tegishli ko'rsatmalar berar va hech bir dehqon xirmondan hech nima olib ketmasligi lozimligi to'g'risida qat'iy ogohlantirar edi. Darg'alarning talabini zarracha bo'lsa-da bajarmaslik og'ir jinoyat hisoblanar edi [14:1-3]. Bunday hollarda ko'pincha hosil butunlay musodara qilinardi.

XIX asrning oxirida Buxoro amirligida soliqlarning miqdori shu qadar ko'payib ketdiki, ilgari davlat xazinasiga 10 ming tanga to'lab turgan G'uzor bekligi, endi 100 ming tangadan ham ko'proq to'laydigan bo'lib qoladi. Ayniqsa, o'sha paytlarda amir o'ziga qarashli tumanlar va qo'rg'onlarga juda ko'p navkarlari bilan borishi hisobiga to'lanadigan qora qunoq va uloq soliqlarini to'lash xalqqa juda qimmatga tushardi.

Ahmad Donish bu haqda quyidagilarni yozadi: "Amir o'z istagini qoniqtirmoq uchun xalqqa g'amxo'rlik qilish va davlat boshqarish bahonasida yiliga ikki marta mazkur qo'rg'onlarga to'p-zambaraklar, 10 ming sarbozlardan iborat qo'shinlar ila dabdaba bilan yo'lga chiqadi. Shu safar chog'ida dehqonlarning ekinlarini payhon qilib, oddiy fuqarolarning uylarini buzib o'tib keta beradilar. To'rt oy shu zaylda safar qilib yurganlaridan keyin, Buxoroga qaytib keladilar. O'sha vaqt ichida to'rt yuz yoki besh yuz oqsoqol qo'rg'onlarda qo'shmachilik bilan shug'ullanib, amir qayerga borsa, o'sha yerda har kechayu-kunduz o'n aravada qizlarni yetkazib berib turardilar" [15:24].

Beklikda amaldorlar soliq to'plash chog'ida har qanday choralar ko'rishdan qaytmasdilar. Agar soliq yoki pulni to'lashga dehqonning hech nimasi bo'lmasa, uning mol-mulkini tortib olib, yoki qizini zo'rlab erga berib, olingan qalin puli evaziga soliqni undirardilar... Agar bu ham kamlik qilsa, soliq haqini uzish uchun dehqonning o'g'lini biror boyga bir qancha yilga xizmatkorlikka yollardilar.

Amir va beklarning shafqatsiz zulmi, haddan tashqari o'zboshimchaligi dehqonlarni yer egalariga, ularning istibdodiga qarshi bosh ko'tarib chiqishga majbur eta boshladi. Ularning soliq tizimi zulmiga qarshi stixiyali bosh ko'tarib chiqishlari amirlikning barcha beklklariga asta-sekin yoyila boshladi.

G'uzor bekligida ham yahudiylar va hindulardan olinadigan, juzya deb atalgan soliq turi ham mavjud edi. Buxoroda bo'lgani kabi, G'uzor bekligida yahudiylar ham aholining eng huquqsiz va mazlum qismi hisoblanardi. Bu yerda bek va bek amaldorlari amirlikda g'ayridinlarga qarshi olib borilayotgan siyosatni davom ettirib, yahudiylarga soliqlar solish bilangina kifoyalanib qolmasdan, ularni g'ayridindagi o'zga millat deb qattiq ta'qib ham etardilar.

G'uzor shahrida yahudiylar alohida mahallada istiqomat qilishardi [7:64]. Ular g'ayridin ekanliklarini bildirib, bo'yinlariga arqon bog'lab yurishlari lozim edi. Har bir kishi yahudiyning hovlisini musulmonning hovlisidan farq qila olishi uchun barcha yahudiylar hovlisiga, asosan hovlisi eshigiga bir bo'lak chirik latta osib qo'yilar edi. Yahudiylar siyosiy huquqlardan mahrum bo'lib, mulkiy huquqlardan ham to'la foydalana olmas edilar. Ularning yer-suv sotib olishlari va o'z mahallalarida yangi imorat qurishlari ta'qiqlab qo'yilgan edi.

Xiroj G'uzor bekligida ham, Buxoro amirligidagi kabi, hosilning 1(10 qismi miqdorida olinardi. Beklikning ayrim joylarida, sug'oriladigan yerlarga qarab, har tanobdan yiliga ikki martadan: bahor va kuzda bir tangadan (15 kopeek) xiroj va muazaf hamda uch chorakdan (15 qadoq) natura bilan xiroj olinar edi. Yer egalaridan xirojning yarmini (nimxiroj) olish hollari ham

bo'lar edi. Sharqiy Buxoroda olinadigan soliq rasmiy ravishda hosilning 1(3 qismidan 1(4 qismigacha belgilab qo'yilgan bo'lsa ham, haqiqatda hosil yetishtirgan kishidan hosilning yarmi tortib olinardi. G'uzor bekligi iqtisodiyotida ham xuddi shu hol hukm surar edi.

Beklikning sug'orish tarmoqlarini kuzatib turgan miroblar yoki arboblardan foydasiga mirobona degan soliq olinardi va har bahorda barcha ariqlarni dehqonlarning o'zlari hashar yo'li bilan tozalashardi. Dehqonlar bundan tashqari, tavajju (bekning har xil topshiriqlarini bajarib yuruvchi kishilar uchun), somon puli, qush puli yoki tanobona (sabzavot ekilgan joydan va bog'dan olinadigan soliq), yaksaru (agar xo'jalikda bir juft ho'kiz bo'lsa) va nimsaru (bitta ho'kiz bo'lsa) kabi soliqlar to'lar edilar.

Xullas, G'uzor bekligi amirlikda g'arbiy va sharqiy hududlarni savdo sohasida, iqtisodiy jihatdan bir-biri bilan uzviy bog'lab turgan. Beklikdagi katta bozor va qator karvonsaroylar har kuni muntazam ishlab turgan, bu bozorlarga turli xil mollar muntazam keltirib turilgan. G'uzordaryo geografik jihatdan shaharni ikki qismga bo'lib qo'yganligi uchun aholi ikki ko'priklar orqali bir-biri bilan doimo aloqada bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Жўраев А. Ғузор тарихи. – Т.: “Турон Замин Зиё”. 2017.
2. Nobafchilik - mtoga ishlov berish, gul bosishning bir turi.
3. Ҳамидова М. Қашқадарё воҳаси ҳунармандчилиги тарихи (XIX — XX аср бошлари). – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти., 2009.
4. Саидов М. Ғузор тарих сарҳадларида. – Қарши. “Nasaf”, 2003.
5. Логофет Д.Н. В горах и равнинах Бухары. –СПб., 1913.
6. Dala yozuvlari. G'uzor tumani Xo'jaguzar mahallasi Husniddin Nuriddinovdan yozib olindi. 2022 yil 15 aprel.
7. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 г. – СПб., 1882.
8. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. I-II. – СПб., 1911.
9. Костенко Л.Е. Туркестанский край – опыт военного статистического обозрения Туркестанского военного округа. – Петербург., 1880.
10. O'z MA. I-126 fond, 6-ro'yxat, 916-ish, 2-varaq.
11. O'z MA. I-126 fond, 1-ro'yxat, 225-ish, 18-65-varaqlar.
12. O'z MA. I-126 fond, 2-ro'yxat, 3719-ish, 2-varaq.
13. O'z MA. I-126 fond, 2-ro'yxat, 1329-ish, 12-varaq.
14. O'z MA I-126 fond, 2- ro'yxat, 1396-ish, 1-3 varaqlar
15. Ахмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. - Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедия” ДИН. 2014.

XX ASRNING BIRINCHI YARMIDA O'ZBEKISTON QISHLOQ XO'JALIGIDA RO'Y BERGAN IJTIMOIY, IQTISODIY VA MADANIY JARAYONLAR (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)

Akmamatov Otabek Yodgorovich
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
(Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti)

Annotatsiya. Bu maqolada XX asrning birinchi yarmida O'zbekistonning qishloq xo'jaligi tizimida ro'y bergan ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlar haqida so'z boradi. Muallif tarixiy ma'lumotlarga tayanib, mavjud ilmiy adabiyotlar asosida XX asrning birinchi yarmida O'zbekistonning qishloq xo'jaligi tizimida ro'y bergan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bo'yicha o'ziga xos jihatlarni o'rgangan va tahlil qilgan.

Kalit so'z: Qishloq xo'jaligi, kollektivlashtirish, sovet hukumati, dehqonlar, kolxozlar, viloyat.

O'zbekistonda amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosati avvalo qishloq ijtimoiy qiyofasining tubdan o'zgarishiga olib kelgan. Avvalgi tuzum davrida katta mavqega ega bo'lgan yirik va o'rta yer egalari, amir amaldorlari, musulmon ruhoniylari kabi tabaqalar faoliyatiga chek quyilgan. Mazkur ijtimoiy qatlamlar sovet hokimiyatining dastlabki yillarida qisman bo'lsada, o'z mavqeini saqlab qolishga harakat qilsalarda, XX asr 20 - yillarining ikkinchi yarmidan boshlab, keskin ta'qibga uchragan. Ular o'zlarining asosiy daromad manbai hisoblangan xususiy yer, vaqf mulklari va davlat yordamidan mosuvo bo'lgan. Dastlab endigina barpo etilayotgan sovet hukumati eski ijtimoiy tuzilmaning dehqonlar, kosiblar, hunarmandlar, savdogarlar qatlamiga teginmay, ular mayda va o'rta mulkdorlar sinfini tashkil etgan. O'zbekistonda qishloq aholisining deyarli barchasini yakka tartibdagi dehqonlar tashkil etgan. Bu davrda ko'plab yakka dehqon xo'jaliklarining xonavayron bo'lishi natijasida 1918 yilga nisbatan 1920 yil oxirida dehqonchilik 30 foizga, 1922 yil boshlarida 40 foizga pasayib, natijada ekin maydonlari ham qisqarib[1], aholi turmush sharoiti keskin yomonlashgan.

Kooperatsiya harakatida ham yakka dehqon xo'jaliklarining o'rni katta bo'lib bu xo'jaliklarning katta qismi kooperatsiyalarga birlashgan edi. Yakka dehqon xo'jaliklari o'zlarining xususiy yerida qattiq mehnat qilib, hamma narsani tejamkorlik bilan ishlatgan. Imkon qadar daromadni ko'paytirishga harakat qilgan. Bu jarayon sovet hukumati va partiya rahbarlarini tashvishga solib, guyo-ki, yakka dehqon xo'jaliklarini mulkdor sinfga aylanish xavfini keltirib chiqarib buning oldini olish maqsadida sovet hukumati yakka dehqon xo'jaliklarini yiriklashtirish tadbirini olib borgan.

Og'ir siyosiy vaziyat, iqtisodiy inqiroz tufayli qishloq xo'jaligi ham tanazzulga uchrab, qurg'oqchilik, qishloqdagi siyosiy qarama-qarshiliklar ekin maydonlarini qayta ishlashga to'sqinlik qilgan. Qolaversa, xonavayron bo'lgan ko'pchilik dehqon xo'jaliklarida yerga qadash uchun urug', boqish uchun chorva mollari mavjud emas edi. Bunday holat vaziyatni yanada og'irlashtirib, aholi turmush sharoitining yomonlashuvida muhim omil bo'lib xizmat qilgan.

O'zbekistonning boshqa hududlarida bo'lgani singari Qashqadaryo vohasida ham ocharchilik aholiga doimo xavf solib turgan. Xirmondan 1-2 kg. dan olgan dehqonlar ham qamalgan. Holbuki, dehqonlarning bolalari xonadonlarida och holatda yashashgan. Jamoa xo'jaliklari a'zolari ocharchilik tufayli chorva mollari suygani yoki sotib yuborgan. 1936 yil 3 oktabrda okrug militsiyasi boshlig'i Vorobyov yuqori organlarga g'alla hosili bermaganligi tufayli Behbudiy rayon jamoasi xo'jaliklari aholisi kolxoz ish hayvonlarini sotish ommaviy tus olganligini xabar qilgan. Masalan, Ko'chkak qishloq sovetidagi "Guliston" kolxozida 6 ta ot va 4 ta ho'kiz sotilgan. Oxunboboyev, "Qizil dehqon" kolxozlarida ham shu holatlar aniqlangan, chunki davlat tomonidan aholining oziq-ovqat iste'mol darajasi diyarli qiziqdirmagan.

Dalada asosan xotin-qizlar mehnatidan foydalanilib, va'da qilingan 8 soatlik ish kuniga amal qilinmagan. Paxta yakkaxonligining o'rnatilishi kuchli oziq-ovqat tanqisligini keltirib chiqargan. Poliz va bog'dorchilik ekin maydonlari o'rniga paxta ekilishi tufayli kartoshka, piyoz, sabzi, meva-sabzavotlari bilan aholini ta'minlashda qisman bo'lsa-da, muammolar kelib chiqqan.

Aholi sovet hukumati vakillarining zulmidan bezib oziq-ovqat topish ilinjida o'zlari yashab turgan joylarini tashlab boshqa joylarga ko'chib ketishgan. Masalan, 1936 yili noyabrda okrug partiya qo'mitasi tomonidan Dehqonobod rayoni jamoasi xo'jaliklari faoliyatini o'rganish uchun yuborilgan Kinshakov "Dehqonobod rayoni jamoa xo'jaliklaridagi siyosiy-ommaviy va madaniy ishlari holati to'g'risida"gi hisobotida xo'jaliklarning og'ir ahvoli haqida ma'lumotlarni keltirgan. Hisobotda ta'kidlanishicha, rayondagi Voroshilov jamoa xo'jaligidagi 72 ta xonadondan faqat 29 tasi qolgan. Ikkita qishloq, hatto rais ham uy joylarini tashlab, chiqib ketgan. Kolxozdagi 80 ta ho'kizdan 36 tasi qolgan. Rayonning "Qizil Sharq" kolxozida 3-5 ta xonadon qolgan xolos, Qazicha, Chechak qishloqlarida ham aholi o'z joylarini tashlab chiqib ketishgan. Umuman, rayon

kolxozlaridan 1439 ta xonadon ketib qolgan. Ularning ko'pchiligi Boysun va Turkmaniston hududlariga borib joylashishgan [2]. Bu kabi holatlarni vohaning har bir rayonida uchratish mumkin edi.

Keyingi yillardan sovet davlati ijtimoiy sohaga ham muayyan darajada e'tibor qaratib, bu sohaga davlat budjetidan ajratiladigan mablag'lar ko'paytirilgan. Masalan, 1924-1928 yillarda O'zbekistonda turli sohalarga jami 30,5 mln rubl kapital mablag' sarflanib, shuning 7,3 mln rubli transport va aloqaga, 4,8 mln rubli uy-joy qurilishiga, 2,8 mln rubli ijtimoiy-madaniy tadbirlar uchun ajratilgan[3]. Bu mablag' iqtisodiy inqirozga uchragan O'zbekiston uchun dengizdan tomchidek bir gap edi. Qolaversa uy-joy qurilishi uchun ajratilgan mablag', asosan shahar ishchilari uchun bo'lib, qishloqlarda aholi o'z kuchi va imkoniyatidan kelib chiqib, paxsa va loydan kichik-kichik uy-joylar qurishga majbur edi. Qishloq uylarida hech bir qulaylik bo'lmay, ular yarim yerto'la ko'rinishida edi va sanitariya talablariga umuman javob bermagan.

1935 yil Qashqadaryo okrug budjetining harajat qismi 27312,8 ming rubl, 1938 yili bu 38884 ming rubl edi. Harajatlarning 80 foizi ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va ijtimoiy ta'minotga ajratilgan.

Respublikaning viloyatlarida amalga oshirilgan yer-suv islohoti natijasida yer egaligi munosabatlarida o'zgarishlar qilinib, kollektivlashtirish e'lon qilinganga qadar qishloqlarda o'rta mulkdorlar asosiy kuchga aylangan.

Yakka dehqon xo'jaliklari qishloq xo'jaligida asosiy ishchi kuchi bo'lib, yetishtirilgan mahsulotlar, asosan ularning mehnati tufayli qo'lga kiritilgan. Ular tufayli aholi eng zarur qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari bilan qiyin sharoitda ta'minlab turilgan. Qolaversa, hukumat yakka dehqon xo'jaliklariga paxtachilikni rivojlantiruvchi kuch sifatida ham qaragan. 1928 yili ular qishloq aholisining 98,8 foizini tashkil etib, yetishtirilgan paxtaning 98,7 foizi yakka dehqon xo'jaliklari yordamida yaratildi.

Viloyatda o'rta hol dehqonlar soni bo'yicha raqamlar tahlil etilganda, eng ko'p o'rta hol dehqonlar Kitob rayoni hisobiga to'g'ri kelgan bo'lsa, Beshkent rayonida eng kam bo'lib, 33 nafar o'rta hol dehqon ro'yxatga olingan. Bu davrda quloq xo'jaliklari qisman bo'lsada saqlanib qolgan. Masalan, 1930 yil aprelda Beshkent rayonida 56 ga., Yakkabog' rayonida 49 ga., Shahrisabz rayonida 72 ga. paxta maydonlari qo'loq xo'jaliklariga qarashli bo'lgan[5].

1930 yil may-iyul oylarida Qashqadaryo viloyati kolxozlari a'zolari orasida "tozalash" o'tkazilgan "Tozalashdan" so'ng viloyat kolxozlarini a'zolarining ijtimoiy tarkibi quyidagicha edi: 50 foiz batraklar, 41,1 foiz kambag'allar, 6,6 foiz o'rta hol dehqonlar, 2,3 foiz xizmatchi va boshqalar. Shuningdek, kolxoz boshqaruvi tarkibida ayollar 6,6 foizni tashkil etgan[6].

VKP (b) MK 1930 yil 26 iyulda "Don tayorlash jarayoniga ommaviy safarbar etishni tashkil etishning chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori e'lon qilingan. Hujjatga muvofiq sovet organlarining barcha tizimi don tayyorlash jarayoniga jalb etish asosida quloqlarga qarshi kurash kuchaytirilgan. Kimki, don narxini oshirsa, uni yo'q qilishga bo'lgan harakati qattiq jazolanishi xususida ham belgilangan. Sovet hukumati shu davrda har qanday jinoyatga nisbatan jazoni qattiq tayinlagan.

Qashqadaryoda 1930 yil don hosilini yitish jarayonida kurash avjiga chiqqan. Shahrisabzda bu davrda o'zbeklar bilan birga tojiklar, yaxudiyalar yashab, ular o'rtasida ham kichik to'qnashuvlar sodir bo'lgan.

Mulkdorlar yetishtirgan hosilni sovet davlatining tortib olishi tufayli aholi moddiy turmushi yomonlashgan. Bu esa aholi orasida noroziliklarning kuchayishiga olib kelgan. Masalan, G'uzor bozori dalloli Majid – Diyor 100 pud g'allani sovet davlatiga berishdan ko'ra chuqurga ko'mib tashlagan. Shuningdek, G'uzorda mulla Ro'zi 2000 pud, Abdujalil boy 3000 pud, Subhonqul Primqulov 1000 pud, Ma'ruf Og'ayev 1000 pud, Murod Ma'sud boy 1000 pud, Sh.Xo'jaqulov 1000 pud, Ubay Maxsum 1000 pud, Normurod Xasan boy 1000 pud g'allani sovet davlatidan yashirib quytgan[7]. Bunday misollarni har bir qishloqda uchratish mumkin edi.

Ayniqsa Qashqadaryo viloyatining lalmi yerlari hududlarida, chorvachilik bo'yicha ixtisoslashgan xo'jaliklarida sovet hukumatiga qarshi jiddiy qarshiliklar bo'lgan. Shu bois, viloyatda jamoalashtirish jarayoni hudud aholisining xususiyatidan kelib chiqib, notekis rivojlangan edi. Agar suvli yerlardagi xo'jaliklarning kolxozlarga kirish tez sur'atlarda ketgan bo'lsa, lalmi yerlarda juda sust borgan.

Kolxozlar faoliyatida kamchiliklar juda ko'p edi. Ko'pchilik kolxozchilar savodsiz va rahbar kadrlar xo'jalikni boshqarish bo'yicha yetarli tajribaga ega emasdi. Kolxozlarda mehnat sharoiti to'g'ri tashkil etilmagan. Qashqadaryo viloyatida paxta ekiladigan 5 ta rayondagi 536 jamoa xo'jaligini boshqarayotgan raislari 247 tasi mutlaqo savodsiz edi. Shuningdek, qishloq sovetlari raislari 112 ta bo'lib, ulardan 14 tasi o'qish-yozishni bilmagan. Rahbarlarning hisob-kitob bo'yicha bilimlari yetarli darajada bo'lmaganligi tufayli kolxozlarda daromadlar to'g'ri taqsimlanmagan. Shu bois kolxozlarning o'z maqsadlariga yarasha taqdirlanmaganligiga olib kelgan. Yig'in-terim jarayonlari uzoq vaqtga cho'zilgan. Qolaversa, bu anana mahalliy hokimiyat organlari qishloqlardagi jiddiy o'zgarishlarga tayyor emas edi.

Sovet organlari faqat tezlikda ommani yoppasiga jamoa xo'jaliklarga kiritishdan nariga o'tmadi. Sovet davlati yakka dehqon xo'jaliklarini turli yo'llar bilan tugatish chora-tadbirlarini olib borgan. Yirik yer egalarini yerlarini tortib olish, o'ziga to'q xo'jaliklarni "quloq" qilish, kichik dehqon xo'jaliklariga jamoa xo'jaligiga kirish sharti bilan yerlarini traktorlar yordamida haydab berish, turli kreditlar berish va soliq imtiyozlarini taqdim etish usullari bilan tugatgan.

O'zbekistonda 1939 yildagi aholi ro'yxatiga ko'ra, aholining 62 foizini kolxozchilar tashkil etgan bo'lsa, 1,2 foizini yakka dehqon xo'jaliklari tashkil etgan[8]. Yoppasiga kollektivlashtirish tufayli yakka dehqonlar kolxozchilarga aylantirilgan. O'zbekistonda XX asrning 20 - yillari o'rtalarida boshlangan kollektivlashtirish 30 - yillarning oxiriga kelib deyarli tugatilgan.

Demak, sovet davlati kambag'al batrak, o'rta hol, boy, ruhoniylar va savdogar kabi tabaqalar o'rniga kolxozchi va ishchilar ko'rinishida yangi ijtimoiy guruh shakllantirilgan. Turmush sharoiti va moddiy ahvolidan yomonlashuvi tufayli ko'plab din peshvolari va boshqa sohalar, birinchi navbatda, dehqonchilik bilan kun ko'ra boshlagan.

Sovet hokimiyati ayollarning jamiyatdagi o'rnini oshirish va ulardan targ'ibot ishlarida foydalanish borasida ham muayyan ishlarni olib borgan. Sovetlarning III Umum O'zbekiston quriltoyida Y. Oxunboboyev ma'ruzasida ayollar faoliyatini oshirish haqida gapirgan. Qashqadaryoda ham ming nafarlab ayollar "Xujum" harakatida "faol" ishtirok etish bo'yicha targ'ibotlar avj oldirgan. Natijada ayollar yakka dehqon xo'jaliklarini kolxozlarga jalb etishda asosiy kuchlardan biriga aylangan.

1926 yil 1 sentabrda Qashqadaryo viloyatida ayollarning maishiy hayotini yaxshilash bo'yicha markaziy komissiya (XUBT) tuzildi. Bu komissiya ayollarning huquqiy, tibbiy va maorif, ayollar maslahatxonasi, yasli va bolalar bog'chasi kabi masalalar bilan shug'ullangan. Komissiya yordamida 1927 yil martda 8 ta artel tashkil etildi. Artellar asosan tikuvchilik, tuquvchilik bilan shug'ullandi. Artellarda viloyatdan 3500 nafardan ziyod ayollar ishlagan. 1927 yil 22-26 sentabrda xotin-qizlarning viloyat quriltoyi chaqirilib, unda "Xalq ta'limi va ayollar", "Sog'liqni saqlash va ayollar" kabi masalalar muhokama etilgan[9]. Voha ayollarining jamiyatdagi o'rni ortib, ular paranjilarini tashlab komsomol va partiya tashkilotlarila faoliyat ko'rsata boshlagan. Masalan, 1928 yili G'uzor rayonidan Ikroma Qayumova va Avazovalar birinchilardan bo'lib paranji tashlagan. Mehriniso Jamilova 1925 yildayoq komsomol safiga kirib, 1929-1931 yillarda Qashqadaryo viloyati komsomol komiteti sekretari, 1936 yili "Xujum" arteli va Shahrisabzdagi "Xujum" fabrikasi direktori vazifasini bajargan.

Qashqadaryo viloyati ayollari turli yig'ilishlar va anjumanlarda ham faol ishtirok eta boshlagan. Masalan, 1935 yil oktabrda Toshkent shahrida O'zbekiston ayollarning I-chi syezdi o'tkazilib, unda G'uzor rayonidan Umarova delegat sifatida ishtirok etib, u anjumanda ma'ruza qilgan. Yakkabog' rayoni Samoq qishlog'idan Lola Boboyeva ham qator anjumanlarida delegat sifatida ishtirok etgan. Lola Boboyeva kolxoz raisligidan rayon partiya komiteti sekretarigacha

ko'tarilgan. Shuningdek, Beshkent rayonidan Navruzoy Arabova, Sadimova, Qarshi rayoni "III Internatsional" kolxozi raisi Bodomoy Vohidovlar partiya organlari lavozimlariga saylandi. O'zbekiston bo'yicha bu davrda 200 ming nafar ayollar rahbarlik lavozimlariga jalb etilgan.

Xullas, O'zbekistonda amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosati qishloqlarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotida jiddiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Bu avvalo aholini ijtimoiy tabaqalaridagi o'zgarishlarda ko'zga tashlanadi. Azaldan o'zbek qishloqlarida mavjud bo'lib kelgan xususiy yer egalari-boylar, o'rta hol dehqonlar, din peshvolari, savdogarlar, kambag'al dehqonlar, chorakor kabi ijtimoiy guruhlar o'rniga kolxozchi va ishchi tabaqasi shakllantirilgan. Bu davrda xotin-qizlar ijtimoiy tabaqasining mavqeini ko'tarish va ulardan sovet hukumati manfaatlari yo'lida foydalanish tadbirlari ko'rilishi natijasida, mazkur tabaqa vakillari sovet va partiya tashkilotlari faoliyatida faollik ko'rsatishgan. Ayollarning kolxozchi, deputat, o'qituvchi sifatida jamiyatdagi o'rni oshib borgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бухара в государственном хозяйственном плане 1923-1924 гг. Старая Бухара, 1923. – С. 15-16.
2. Ravshanov P. Qizil saltanat iskanjasida. Qatag'on. – Toshkent.: Sharq, 2011. B. – 108-109.
3. Советский Узбекистан за 40 лет. Ст. сб. – Т.: Узбекистан, 1964. – С. 251.
4. O'z MA, R-296-fond, 1-ro'yxat, 594-ish, 3-8-varaqlar.
5. QVDA, 83-fond, 1-ro'yxat, 45-ish, 20-24-varaqlar.
6. O'z MA, R-196-fond, 1-ro'yxat, 148-ish, 188-varaq.
7. "Галлачи" (Гузарского РПК органи) 1930 йил. 22 август
8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Узбекиской ССР. – Москва, 1962. – С. 43.
9. O'z MA, R-85-fond, 1-ro'yxat, 3626-ish, 33-41-varaqlar.

НАСАФ ВОҲАСИ АЛЛОМАЛАРИНИНГ ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИДАГИ ФАОЛИЯТИ

Хўжаёров Асилбек Отабек ўғли

катта ўқитувчи

(Қарши инновацион таълим университети)

Аннотация. Ушбу мақолада Насаф воҳасида тасаввуф таълимотининг шаклланиши, мутасаввуф алломалар, уларнинг ҳаёт йўллари ва яратган асарлари ҳақида тарихий манбалар ва сўнгги йилларда бу йўналишда олиб борилган тадқиқотлар асосида маълумот берилади.

Калит сўзлар. Тасаввуф, Насаф воҳаси, Абу Туроб Нахшабий, Муъоз ибн Яъқуб Косоний, Абул Аббос Мустағфирий, Абул Мутеъ Макхул ибн Фазлуллоҳ Насафий, Абу Ҳафс Умар Насафий

Тасаввуф мусулмон Шарқи мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб бориб, фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. IX – XI асрларда Нишопур, Миср, Дамашқ ва Бағдод сўфийлик мактаблари билан бирга Марказий Осиё тасаввуф мактаблари ҳам вужудга келди. Марказий Осиё сўфийлик мактабларининг Марв, Бухоро, Қашқадарё ва Самарқанд зоҳидлик мактаблари фаолият анчайин самарали бўлган. Ушбу мактабларда ҳакимия, сайёрия ва маломатия оқимлари вакиллари ўз фаолиятларининг олиб боришган [1:12].

Қашқадарё воҳасида шаклланган зоҳидлик мактаби Марказий Осиёда VIII – IX асрларда мавжуд бўлган – Марв, Бухоро ва Самарқанд диёрларида шаклланган ва

ривожланган тўртта асосий зоҳидлик мактабларидан бири ҳисобланган [1:46]. Унинг асосий вакиллари Абу Туроб Нахшабий ва Муъоз ибн Яъқуб Косонийлар бўлиб, асосий ғоялари зуҳд, вараъ, таваккул ва футувват ҳисобланган.

Насаф воҳасида шаклланган тасаввуф мактабининг йирик вакили Абу Туроб Нахшабий бўлиб, алломанинг Аскар ибн Ҳусайн Нахшабий ҳисобланади. Нахшаб (Насаф) шаҳрида милодий 806 йилда таваллуд топган. У бошланғич билимларини ўз шаҳрида олиб, кейинчалик кўпгина ислом мамлакатларига сафар қилиб, машхур тасаввуф шайхлари ва уламолари билан илмий суҳбатларда қатнашган [2: 3 – 4]. Аллома Бухоро ва Сарахс мадрасаларида таҳсил олган. Фиқҳ илмини Аҳмад ибн Ҳанбалдан ўрганган. Басрада шайх Ҳасан Басрийдан таълим олган ва унинг қўлидан хирқа кийган [3: 70 – 73].

Фаридуддин Аттор “Тазкират ул-авлиё” асарида Абу Туроб Нахшабий ҳақида: “у бало сафларини бузувчи, такво девонининг яғонаси, Ҳак набийнинг меросхўри, замона шайхи, валийлик саҳросининг сайёҳи, фақр дарёсининг кемачиси, машойих улуғларидан, Хуросон тупроғидан Мужоҳада ва такво ичра Ҳақни омонат қилган, ишорат ва калималар ичра нафаси олий, кўп йиллар давомида оркасини тўшака, бошини ёстиққа қўймаган эди” [4:345 – 347], дейди.

Марказий Осиёда шаклланган тасаввуф таълимотидаги Насаф воҳаси зоҳидлик мактабининг асосчиси ҳисобланади. Бу ўринда гап ушбу сўфий тўғрисида келтирилган маълумотларнинг кўплигида эмас, балки унинг, эслатиб ўтилади Марказий Осиёдаги аксарият зоҳидлардан фарқли ўлароқ, тасаввуф тарихида машхур сўфийлар рўйхатидан жой олганлигидир. Суламий ва ундан кейинги бошқа муаллифлар Абу Туроб Нахшабийни сўфийларнинг яшаган даври ва тасаввуф тарихидаги ўрнига қараб аввалига беш, кейинчалик эса олти табақага бўлинган тизимидаги биринчи табақада – тасаввуфга асос солган илк сўфийлар каторида келтиришган [5, 6].

Абу Туроб Нахшабий ўз фаолияти билан Марказий Осиё зоҳидлик мактабининг яна бир тармоғи – Қашқадарё тармоғига асос солган. Зеро, ушбу сўфийдан сўнг мазкур диёрда зоҳидлик ҳаракатининг кенг ёйилганлиги кузатилади. Суламий ва Самъонийнинг маълум қилишича, Хуросоннинг Балх ва Ироқнинг Басра шаҳарларида сўфийлик таълимини олган Абу Туроб Нахшабий ўзининг зоҳидлик фаолиятида футувват, таваккул, зуҳд ва вараъ ғояларини тарғиб қилган. Эътиборлиси шундаки, Марказий Осиёдан чиққан бу сўфийдаги футувват ғояси футувватни ўзининг бош ғояларидан бири сифатида танлаб олган ва уни кенг тарғиб қилган Нишопур сўфийлик мактаби вакиллари ҳамда қассория сўфийлик оқимининг асосчилари Ҳамдун Кассор (ваф. 271/883) ва Абу Ҳафс Ҳаддод Нишопурий (ваф. 270/883) фаолиятидан олдин вужудга келган [1:44].

Абу Туроб Нахшабий Ҳаким Термизийнинг замондоши ва унинг устозларидан бири ҳисобланиб, у билан дўстона муносабатда бўлганлиги кўплаб манбаларда зикр қилинган. Исломшунос олим Иброҳим Усмонов футувват, таваккул, зуҳд ва вараъ ғояларини тарғиб қилган Абу Туроб Нахшабийни Ҳаким Термизийга маслакдош сўфийлардан бири сифатида эслатади [7:19 – 20].

Ҳаким Термизий эса ўз даврида ҳакимия сўфийлик оқимига асос солган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳакимия сўфийлик оқими Абу Туроб Нахшабий – Ҳаким Термизий (205/820 – 320/932) – Абу Бакр Варроқ Термизий (ваф. 296/909) – Абу-л-Қосим Ҳаким Самарқандий (ваф. 342/953) устоз-шогирдлик силсиласи оркали шаклланган бўлиб, унда зуҳд, вараъ, футувват, валоят, қалб маърифати ва нафс билан курашиш ғоялари тарғиб қилинади [8:4 – 26]. Ҳаким Термизийдаги сўфёна қарашларнинг шаклланишида Балх, Нишопур каби шаҳарларда Абу Туроб Нахшабий билан учрашиши, шунингдек, Нишопурда маломатийлар ҳаракати билан алоқалар ўрнатиши муайян ўрин тутган [9:58 – 69]. Ҳаким Термизий ўзи яшаган даврда маломатия ҳаракатининг қарашларига кўп тўқнаш келган.

Маълумки, Абу Туроб Нахшабий маломатия ҳаракатининг маънавий асосчиси Ҳамдун ал-Қассорнинг устози ҳисобланиб, унинг кўплаб қарашлари ал-Қассорнинг таълимотида ўз аксини топган. Маломатиянинг яна бир асосчиси Абу Ҳафс ал-Ҳаддод эса Аҳмад ибн Хазровайх (ваф. 240/854) билан учрашган ва у ҳақида жуда юқори фикрлар билдирган. Шу билан бирган Аҳмад ибн Хазровайх Абу Туроб Нахшабийга яқин кишилардан бўлган [10:58].

Шу ўринда маломатия ҳаракати ҳақида қисқагина тўхталиб ўтсак. Ушбу ҳаракат хижрий учинчи, яъни милодий IX асрнинг иккинчи ярмида Нишопурда пайдо бўлиб, асосий ғояси нафс тарбияси ва риёзати ҳисобланади. Маломатийларни бошқа замондош тасаввуфий тоифалардан фарқлаб турувчи асосий томони, улар Аллоҳ таоло ҳузурида ихлосга эришиш учун нафсни айб ва иллатлардан муолажа қилишга эътиборни қаратади. Кейинчалик маломатия ҳаракатининг асосий таълимотларидан бўлган махсус кийимга бурканиб олмаслик; жаҳрий зикрдан махфий зикрни афзал кўриш; мақсадсиз дарбадар юришдан қайтариш каби айрим қоидалари XIV асрда вужудга келган нақшбания тариқати томонидан ўзлаштирилган [11:158].

Абу Туроб Нахшабийнинг кўплаб муридлари ва шогирдлари бўлган. Улардан бири машҳур шайх Ҳамдун Насафийдир. Машҳур донишмандлардан Абу Абдуллоҳ Жалол, Абу Обид Басрийлар унинг кўлида таълим-тарбия олганлар [2:5]. Ҳаким Термизий, Али ибн Саҳл, Юсуф ибн Ҳусайн Розий, Шоҳ ибн Шусаъ Кирмоний, Абу Ҳамза Хурсоний, Абу Ҳамза Бағдодий, Аҳмад ибн Ҳазровайх ва Ҳамдун Қассорларни унинг суҳбатидан баҳраманд бўлган машҳур сўфийлар қаторига киритиш мумкин [12:243 – 244]. Манбаларда алломанинг атрофида 120 кишидан иборат шогирд ва маслакдошлари жамоаси бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар учрайди [13:30].

Абу Туроб Нахшабий сўфийлик билан бир қаторда ҳадис илми билан ҳам шуғулланганлиги ҳақида манбаларда маълумотлар мавжуд. Жумладан, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайрдан ҳадис ривоят қилган бўлса, у кишидан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Мусъаб ва Яъқуб ибн Валидлар ҳадис ривоят қилган [14:311].

Аллома Абу Туроб Нахшабий Боязид Бистомий ва Шақиқ Балхийлар билан замондош ҳисобланиб, улар билан яқин дўст бўлган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий у зотни “огоҳликдан умид қилувчиларнинг паҳлавони”, “тақво осмонининг оyi”, “ҳақиқат илмининг орифи”, “қутби замон” номлар билан ўз асарида зикр қилади [15:191 – 199].

Абу Туроб Нахшабий 860 (ҳиржий 245) йилда Басра вафот этган [14:311].

Қашқадарё заминидан етишиб чиққан зоҳидлик даврининг машҳур вакилларида яна бири Абу Абдурахмон Муоз ибн Яъқуб Насафий ал-Косоний (III/IX а.) бўлиб, у нафақат ўз шахсий ҳаёти билан зуҳд ва вараъ намуналарини кўрсатган, балки зоҳидлар учун масжид, работ ва бошқа иншоотлар бунёд этиш ишига ҳисса қўшган. Самъоний унинг 219/834 йили жомеъ масжиди, бундан ташқари, “Сиккат уз-зуҳҳод” (“Зоҳидлар кўчаси”) деб номланувчи мавзеда масжид, работ, кудуқ ва таҳоратхона қурдирганлигини, кейинчалик бу кўча “Абу Абдурахмон аз-Зоҳид кўчаси” деб ҳам аталганлигини ёзиб қолдирган [16:473].

Марказий Осиё тасаввуфининг иккинчи яъни, сўфийлик мактаблари ва оқимлари даврида Қашқадарё воҳаси ҳам алоҳида ўрин тутган. X – XI асрларда бу диёрда Абу Наср Муҳаммад ибн Таййиб Кеший аз-Зоҳид (ваф. 318/931), Абу Бакр Абд ибн Абу-л-Аббос ал-Ёний Насафий (ваф. 326/939), Абу-л-Бадий Аҳмад ибн Муҳаммад Насафий Макхулий (ваф. 331/943), Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Назр ал-Муаддиб аз-Зоҳид ал-Муждувоний (IV/X аср), Абу-л-Ҳасан Ҳумайд ибн Наим ал-Фақиҳ Аншамисний (ваф. 376/987), Абу-л-Ҳасан Наср ибн Аҳмад Ҳомид ал-Ҳомидий (ваф. 396/1006), Абу Муҳаммад Усмон ибн Муҳаммад Насафий ал-Мувоний (ваф. 422/1032), Абу Наср Аҳмад ибн Наср ал-Яғнавий (ваф. 460/1069) каби сўфийлар яшаб ўтган [17].

Ушбу сўфийларнинг аксарияти ислом илмлари олимлари – фақиҳлар ва муҳаддислар орасидан чиққан бўлса-да, улардан бири Абу Жаъфар Муҳаммад Муждувоний ёзувчи ва шоир бўлган. Бу эса мазкур даврда тасаввуф руҳонийлар ва уламолар доирасидан ташқарига чиқиб, бошқа соҳалар вакиллари, жумладан, адабиёт аҳли орасида ҳам кенг ёйила бошлаганини кўрсатади. Мазкур сўфийлар нафақат ибодат, зуҳд ва тақвода, балки кароматлари билан ҳам машҳур бўлган. Жумладан, Самъоний Абу Бакр Абд ибн Абу-л-Аббос ал-Ёнийнинг муаззин, зоҳид, солиҳ банда ва дуолари ижобат бўладиган кишилар сирасиданлигини айтади [14:319].

X – XI асрлар Насаф воҳаси тасаввуфи олдинги даврларда бу диёрда чуқур илдиз отган зоҳидлик ҳаракатининг белгиларини ҳам ўзида акс эттирган. Абу-л-Аббос Мустағфирий (IV/ X а.) 376/987 йили сўфий Абу-л-Ҳасан Ҳумайд Аншамисний билан “Зухҳод” (“Зоҳидлар”) масжидида бир кун ўтирганлигини ёзиб қолдирган. Бу даврдаги Қашқадарё сўфийлик муҳитининг яна бир муҳим хусусияти унда, Бухоро муҳитида бўлгани каби, тасаввуфнинг назарий асослари – тасаввуфга оид асарлар яратила бошлаганидир. Самъоний 331/943 йили вафот этган насафлик сўфий Аҳмад ибн Муҳаммад Насафийнинг тасаввуфга бағишланган “Ал-Лувъулу фи-з-зуҳд” (“Зухддаги гавҳарлар”) китобини ёзганлигини эслатади [1:58 – 59].

Абул Мутеъ Макхул ибн Фазлуллоҳ Насафий (ваф. 930 й.) ҳам тасаввуф илмига оид “Китоб фи-т-тасаввуф” (“Тасаввуф ҳақида китоб”) асарини ёзган. Асар тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, муаллифнинг сўфийлик қарашлари ўз аксини топган [17:25].

Самъоний ўзининг “Китоб ал-ансоб” асарида Насаф вилоятидаги Базда қалъасида яшаган бухоролик сўфий Тоҳир ибн Муҳаммад Бухорий Ҳаддодий (ваф. 406/1015 й.) ҳақида маълумот келтириб, унинг “Китоб уйун ал-мажолис ва сурур ад-дорис” (“Мажлислар қаймоғи ва шогирдлар қувончи китоби”) асари борлигини эслатиб ўтади [18:315].

Кейинги даврда ҳам Насаф воҳасида тасаввуф таълимотига доир бир қатор асарлар яратилди. Жумладан, насафлик қомусий аллома Абу Ҳафс Умар Насафий (460/1068 – 537/1142) нинг ушбу йўналишда яратган асарлари ҳам кенг тарқалган. Хусусан, алломанинг “ал-Китоб фи байон ал-мазоҳиб мутасаввифа” (“Тасаввуф фирқаларининг баёни борасидаги китоб”) асарида. Мазкур асар “ар-Рисола Умар ан-Насафийа”, “Рисола ат-тасаввуф”, “ар-Рисола ан-нажмийа” каби номлар билан ҳам машҳур. Муаллиф асарда ўз даврида мавжуд бўлган тасаввуф аҳлларни куйидаги 12 гуруҳга (фирқа) ажратади: ал-ҳабибийя, ал-аулийъийя, аш-шамрахийя, ал-ибаҳийя, ал-ҳалийя, ал-хулулийя, ал-ҳурийя, ал-вафикийя, ал-мутажамилийя, ал-мутакасалийя, ал-илҳомийя, аҳли ал-ҳаққ. Абу Ҳафс Насафийнинг фикрига кўра, санаб ўтилган фирқалар ичида фақат “аҳл ал-ҳаққ” фирқасигина ҳақ йўлда бўлиб, колганлари залолат йўлидадир [18: 43 – 44].

Абу Ҳафс Насафийнинг мазкур асарининг бир неча нусхаси ЎзФА ШИ кўлёзмалар фондида бешта нусхаси сақланади. Улар алоҳида китоб шаклида эмас, балки ўз ичига турли асарларни камраб олган матнлар таркибидан ўрин олган. “ал-Китоб фи байон ал-мазоҳиб мутасаввифа” асари Марказий Осиёда мавжуд бўлган тасаввуфий фирқалар тарихини тадқиқ қилишда муҳим ўрин тутаяди. Ушбу асарнинг ёзилишига Абу Ҳасан Ҳужвирий (ваф. 464/1071 й.)нинг “Кашф ул-махжуб” (“Сирларни кашф этилиши”) китоби бирламчи манба бўлиб хизмат қилган.

Абу Ҳафс Насафий бу соҳада мустакил асар ёзиш билан бир қаторда Имом Кушайрийнинг “Рисолату Кушайрия” асарини форс тилига таржима қилган. Алломанинг асарларида Хуросонда ривожланган тасаввуфий мактабни Мовароуннаҳрга олиб киришга уриниши сезилиб туради. У руҳий тарбияга доир Куръон оятлари ва ҳадисларни шарҳлашда хуросонлик Абдуррахмон Суламий ва Абу Наср Кушайрийларнинг меросларидан унумли фойдаланиб, Самарқандда тасаввуф мактаби ривожланишига сезиларли ҳисса қушган [19:46 – 47].

Шунингдек, Ҳожи Халифа тасаввуфга оид Абу Ҳафс Насафийнинг “Татвил ал-асфор ли-тахсил ал-ахбор” (“Хабарларни тўплашда узоқ сафар қилиш”) номли асарини ҳам зикр қилиб ўтади [18:44]. Лекин бу асарнинг сақланиб қолгани ҳақида маълумотлар мавжуд эмас.

Хуллас, Марказий Осиёда вужудга келган тасаввув мактаблари минтақа аҳолисининг маънавий ҳаётида беқиёс ўрин тутди. Шундай сўфийлик ҳаракатлари Насаф воҳасида ҳам мавжуд бўлиб, унинг асосий ғояларини зуҳд, вараъ, таваккул ва футувват ташкил этди. Кейинчалик воҳада ушбу таълимот бўйича махсус асарлар ҳам яратила бошланди. Насаф воҳасидаги тасаввуфий қарашлар Хуросон, Бухоро ва Самарқанд сўфийлик мактаблари билан алоқа натижасида анчайин тараққий этди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII – XI асрлар). – Тошкент: “Akademnashr”, 2020. – 400 бет.
2. Райҳонов Исмоил ҳожи. Абу Туроб ан-Нахшабий. – Қарши: “Насаф” нашриёти, 2018. – 16 бет.
3. Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. Масъул муҳаррир З. Исҳоқова. Тўлдирилган нашри. – Тошкент: “O'zbekiston” НМИУ, 2016. – 392 бет.
4. Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. Наршга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи А.Мадраимов, ўзбек тилига айлантирувчилар М.Ҳасаний, Ҳ.Аминов, А.Ҳасаний, А.Мадраимов. – Тошкент: “Factor-press” нашриёти, 2023. – 528 бет.
5. Абу Абдурахмон ас-Суламий. Табоқат ус-суфия (араб тилида). Аҳмад аш-Шаброс таҳрири остида. – Қоҳира: Дор аш-Шуаб, 1419/1998.
6. Шайхулисом Ҳожа Абдуллоҳ Ансорий Ҳиравий. Табоқат ус-суфия (форс тилида). Таҳрир, изоҳлар ва иловалар муаллифи Абдулҳай Ҳабибий. – Кобул: Давлат матбааси, 1962.
7. Усманов И. Ҳаким Тирмизи. Ответственный редактор Шейх А. Мансур; Ташкентский исламский университет, Научно-исследовательский центр исламоведения, Управление Мусульман Узбекистана. – Ташкент: “Movarounnahr”, 2016.
8. Комилов Н., Ёқубов А. Марказий Осиё халқлари тафаккури ривожига тасаввуфнинг тутган ўрни (X – XV асрлар). – Тошкент: Академия, 2005.
9. Уватов У. Ал-Ҳаким ат-Термизий // Ўзбекистон – буюк алломалар юрти. Имом Бухорий халқаро маркази. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Убайдулла Уватов. – Тошкент: Маънавият, 2010.
10. Усмонов И. С. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Наводир ал-усул” асари ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба: Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: ТИУ, 2005.
11. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. – Москва, 2004. – 453 с.; Акимускин Ф. ал-Маламатийа // Ислам энциклопедический словарь. Ответственный редактор С.М.Прозоров. – М.: Наука, 1991. – 315 с.
12. Mehmet Demirci. Ebû Tûrâb en-Nahşebî. – İslâm Ansiklopedisi. 10-cild. – İstanbul, 1994.
13. Prof. Dr. M. Es'ad Coşan. Tabakâtü's-Sûfiyye Sohbetleri. – İstanbul, 1996. – 731 бет.
14. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Самъоний. Насабнома. Таржимонлар Абдулғофур Раззоқ Бухорий ва Комилжон Раҳимов. – Т.: “Hilol-Nashr”, 2017. – 336 бет.
15. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Авлиёлар султони – туронлик валийлар. Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Икромиддин Остонакулов. – Тошкент: “Book Media Nashr”, 2019. – 304 бет.

16. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Самъоний. Ал-Ансоб (араб тилида). Сўзбоши ва иловалар муаллифи Абдуллоҳ Умар ал-Борудий. Маданий тадқиқотлар маркази. 5-жилдлик. 5- жилд. – Байрут: Дор ул-жинон, 1408/1988.

17. Муҳаммад Носир. Насаф ва Кеш алломалари (IX – XX асрлар). Тазкира. Қайта ишланган ва тўлдирилган 2-нашр. – Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 2006. – 128 б.

18. Шамсиддин Камалиддин. Абу Са'д 'Абд ал-Карим ас-Сам'ани и его труд "Китаб ал-ансаб". Важный источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2018. – 389 стр.

19. Муҳаммадаминов С. А. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг "Матла' ан-нужум ва мажма' ал-'улум" асари ва унинг Марказий Осиё ислом илмлари ривожига тутган ўрни (XI аср охири – XII аср ўрталари): Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2012. – 194 бет.

20. Аллоқулов А. А. Абу Ҳафс Насафийнинг "Ақоид" асари ва унинг шарҳлари таҳлили: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2018. – 153 бет.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА КЎКГУМБАЗ МАСЖИДИДА ОЛИБ БОРИЛГАН ТИКЛАШ- ТАЪМИРЛАШ ИШЛАРИ

Хўжаёров Асилбек Отабек ўғли

катта ўқитувчи

(Қарши инновацион таълим университети)

Боқиев Исмоил

талаба

(Қарши инновацион таълим университети)

Мустақиллик йилларида Қарши шаҳрида ҳам тарихий ёдгорликларни ўрганиш, таъмирлаш ва тиклаш имконияти пайдо бўлди. Шаҳар тарихий обидалари асосан тарихий шахслар ва шаҳар юбилейи муносабати билан таъмирланди.

Амир Темури таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан вилоят шаҳар ва туманларида ҳам буюк бобомиз номи билан боғлиқ бўлган бир талай обида ва қадамжоларни таъмирлаш ҳамда ободонлаштириш ишлари бошлаб юборилди. Жумладан, юбилей муносабати билан Қарши шаҳридаги Кўкғумбаз масжиди, XVI асрда Қашқадарё устида қурилган кўприк, шаҳардаги эски ҳаммом ва Қиличбой мадрасаси таъмири амалга бошланди [1].

1995 йили Амир Темури таваллудининг 660 йиллиги муносабати вилоят ҳудудидаги тарихий обидаларни таъмирлаш ишлари бошлаб юборилди. Жумладан, 1995 йил 6 февралдан Қарши шаҳридаги Кўкғумбаз масжидининг ички ва ташқи қисмини таъмирлаш, ҳовли ва унинг атрофларини ободонлаштириш ишлари бошланди. Бу тадбирлар Республика Маданият ишлари вазирлиги буюртмаси асосида Тарихий ёдгорликларни илмий таъмирлаш Қарши корхонаси томонидан баржарилди. Шунингдек, бу тадбирлар мобайнида масжид ҳудудида кейинги йиллар мобайнида қурилган хўжалик иморатлари аҳволи ўрганилиб, уларнинг масжид комплексига мос тушмаган қисмлари бузиб ташланди, қолганларининг меъморий ечимлари масжид мажмуасига уйғунлаштирилган ҳолда таъмирланди [2].

1996 йилда Амир Темурнинг 660 йиллиги нишонланиши муносабати билан Қарши шаҳридаги бошқа тарихий обидалар каторида Кўкғумбаз масжидида ҳам қурилиш ва таъмирлаш ишлари ўтказилди. Шу йили қатор қўшимча бинолар, жамоатхона, дарвозахона ва дарвоза қурилиб, масжид атрофи ободонлаштирилди [3]. Эътиборли

жиҳати шундаки, масжиднинг қадимий қисми унинг асл кўриниши қадимда қандай бўлган бўлса, имкон қадар шундайлигича таъмирланди, қўшимча бинолар қуришда эса миллийлик билан уйғунлашган замонавий услуб қўлланилди [4].

1995 – 1996 йилларда Қарши шаҳрида жойлашган Кўкгумбаз жомъе масжидида ҳам таъмирлаш ишлари амалга оширилди. Ёдгорликнинг атрофлари ободонлаштирилди. Асосан, иншоотнинг ташқи қисми кошинлари қайта тикланди, ички қисмида ҳам безак ишлари амалга оширилди. Бунда Олим Рўзиев, Исмоил Исмоилов каби моҳир усталарнинг хизматлари беқиёс бўлди [5].

Қаршидаги Кўкгумбаз масжиди (XVI аср) ўз маҳобати билан ажралиб туради [6]. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш бўйича Кўкгумбаз масжидининг олди ва ён атрофларидан 10000 метр квадрат майдондан 4500 метр квадрат хажмдаги тупроқ ишлари бажарилиб, 1,2 м. чуқурлик миқдорида тупроқ қазиб олинди. Масжиднинг 8 та кичик гумбазлари қайта тикланиб, бинонинг кўриниш фасадлари қайта таъмирланди, бинони мустақамлик даражаси оширилди. Масжид атрофидаги уйлар кўчирилиб, мажмуа янада кенгайтирилди, уни асл ҳолатига қайтариш учун ҳаракат қилинди. Кўкгумбаз жомъе масжиди таъмири учун давлат томонидан 2 млрд. 900 млн. сўм ажратилди [7].

Қаршининг бош меъморий обидаси – Кўкгумбаз масжидида юбилейнинг асосий тадбирлари ўтказилди. Ўзбекона одатга кўра юбилей кунлари элга ош бериш, мамлакатимиз ва хориждан ташриф буюрадиган тарихчи олимлар, археологлар, Ўзбекистон Фанлар академияси, Ташқи ишлар вазирлиги, ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий комиссияси ва бошқа тегишли ташкилотлар вакиллари иштирокида халқаро илмий конференция ўтказилди.

Қарши шаҳрининг 2700 йиллик қутлуғ тўйи муносабати билан бир қатор тарихий-меъморий обидалар – Одина, Кўкгумбаз, Хўжа Абдулазиз, Қиличбек, Бекмир, Шарофбой каби масжид ва мадрасалар, кўҳна кўприк ва сардоба, қадимги ҳаммом каби 17 та тарихий обида бутунлай қайта чирой очди [8]. Шу билан бирга, шаҳарнинг бош – Мустақиллик майдони тубдан реконструкция қилиниб, бир пайтлар ҳарбий парадлар ўтказиш учун мўлжалланган майдон гўзал сайргоҳга айлантирилди.

Қарши шаҳрининг 2700 йиллик юбилейи олдидан шаҳарда улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилди. Шаҳар тарихий обидалари орасида XVI асрда бунёд этилган Кўкгумбаз жомъе масжидининг алоҳида ўрни бор. 2005-2006 йилларда Кўкгумбаз меъморий мажмуаси қайта таъмирланди ва ҳозирги кўринишдаги асл қиёфасига эга бўлди. Ушбу хайрли ишларни Самарқанд, Тошкент, Сирдарё, Бухоро, Хоразм ва Намангандан келган 155 нафар тажрибали курувчи ва моҳир ҳунарманд-усталар бажаришди. Натижада бу ерда баландлиги беш метр бўлган ва бутун ҳовли атрофини эгаллаган улкан айвон қурилиши тугалланди. Кўкгумбаз масжиди ва янги айвонни наманганлик таниқли қурувчи Тоҳиржон Зарифбоев бошчилигидаги усталар амалга оширишди [9].

Самарқанд шаҳридаги “Меъмор-96” таъмирлаш устахонасининг тажрибали усталари, жумладан катта тажрибага эга усталар Ривожиддин Эгамбердиев, Шокир Мадаминов, шунингдек, таниқли темирчиуста, Алишер Навоий номли Давлат мукофоти совриндори Матлубжон Маҳмудовлар масжид деворларининг ташқи қисмига сайқал беришда иштирок этди. Ёдгорлик таъмирида ишлатилган “мусулмон ғишт”лар Шаҳрисабз шаҳридаги “Мерос” масъулияти чекланган жамият томонидан етказиб берилган бўлса, масжид меҳробидаги кошинлар Тошкент шаҳридаги “Ижод” фирмаси томонидан нусха кўчириш орқали тайёрланди. Ёғоч нақшли устунлар ва уларнинг мрамардан ишланган пойеднрлари Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида тайёрланиб, олиб келинди [10].

Шунингдек, Насаф кўчасининг Ўзбекистон кўчаси билан кесишган жойидан “Кўкгумбаз” жомеъ масжидигача бўлган масофадаги барча турар жой бинолари энг сўнгги дизайнда реконструкция қилинди. “Кўкгумбаз” нинг атрофидан эса 3,5 гектар ер очилиб, сайилгоҳ барпо этилди. Унинг ёнидаги “Аср мўъжизаси” чойхонаси қариялар чойхонасига айлантирилади [11].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Илмий-амалий конференция // Қашқадарё ҳақиқати, 1995 йил 1 апрель.
2. Қашқадарё вилояти маданият ишлари бошқармасининг Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан амалга оширилган ишлар юзасидан ҳисоботи, 1995 йил.
3. Насриддинов Қ., Хўжаяров Ў. Қарши шаҳрининг меъморий ёдгорликлари. – Т., 2011. – Б.19.
4. Ҳақимов К. Қаршининг қўш гавҳари // Қашқадарё, 2006 йил 27 октябрь.
5. Муқаддас манзил // Қашқадарё ҳақиқати, 1996 йил 21 сентябрь.
6. Қарши. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.67 – 78.
7. Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти, 2022 йил 14 март.
8. Норов А. Кўҳна Насаф – бетакрор, замонавий ва кўркем шаҳарга айланмоқда // Қашқадарё, 2015 йил 27 октябрь.
9. Қашқадарё, 2005 йил 1 ноябрь
10. Муҳаммадиев А. Кўкгумбаз ва сайилгоҳ // Қашқадарё, 2005 йил 16 август.
11. Темиров Т. Қарши қутлуғ тўйгача (Қарши шаҳар архитектура ва қурилиш бошқармаси бошлиғи Муртоза Мустафоев билан суҳбат) // Қашқадарё, 2005 йил 12 июль.

ОДИНА МАСЖИДИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Хўжаёров Асилбек Отабек ўғли

катта ўқитувчи

(Қарши инновацион таълим университети)

Рўзиева Маржона

талаба

(Қарши инновацион таълим университети)

Қарши шаҳарнинг Амир Темур учун таянч ролини ўтаган ва унинг сиёсат майдонига чиқишида асосий маскан бўлган. Бу шаҳарнинг Амир Темур томонидан эгалланганлиги “Темур тузуклари”да, муаррих Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”), Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздийлар “Зафарнома”ларида теран баён этилган. 1865 йилда Соҳибқирон шаҳарни эгаллаган. 1365-1366 йилнинг қишини Темурбек Қаршида ўтказиб, мудофаа деворини қайтадан қурдирган, катта жоме масжиди бунёд эттирган [1].

Тарихдан маълумки, Қашқадарё воҳасида, қолаверса Ўрта Осиёдаги йирик Қарши шаҳри Амир Темур учун таянч ролини ўтаб, сиёсат истехком деворини мустаҳкамлаган, “Одина” масжидини бунёд эттирган. Қашқадарёда Қаршидан Ко-сонга кечув йўли учун ёғоч кўприк қурдирган. Кейинчалик бу ер-да XV асрда пишиқ ғиштдан мустаҳкам кўприк солдирилган. Қарши даштини обод қилиш учун Дарғомдан Ўртачўлга қараб ми-лоднинг бошларида қозилган Манас анҳорига 45 чақирим ўзан қўшдирган.

Дастлаб мазкур шаҳарнинг Соҳибқирон томонидан эгалланганлиги “Темур тузуклари”да, муаррих Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”) асарида, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али

Яздийлар “Зафарнома”ларида, Муъиниддин Натанзийнинг “Мунтахаб ут-тавориҳ Муъиний (“Муъиний тарихи жамланмаси”)”да теран баён этилган [2]. 1865 йилда Соҳибқирон шаҳарни эгаллагач, 1365-1366 йилнинг қишини Темурбек Қаршида ўтказиб, мудофаа деворини қайтадан қурдирган ва катта жоме масжиди бунёд эттирган.

Қарши қўрғони ўрта аср шаҳарсозлигининг ноёб ёдгорлиги ҳисобланиб, XIV асрда қурилган. Л.А.Зимин, М.Е.Массонлар қўр-ғон деворларини Амир Темур мустаҳкамлаган, деган фикрларни билдирганлар. Юқорида таъкидланганидек, буни ўз вақтида муар-рих Шарафуддин Али Яздий ҳам “Зафарнома” асарида ёзиб қолдирган. Қўрғон маркази – Регистонда Одина масжиди ва улар орасида кейинги даврда бунёд этилган Нур, Олий, Мирбекка, Абдуллахон, Саидқулбой, Бекмироқозок, Чорибой мадрасалари жойлашган. Буларнинг Азим Сайёд, Хотамбой, Шермуҳаммад, Хонақоҳ, Чақар, Қиличбой каби кўплари бузилиб кетган, фақат Одина масжиди сақланиб қолган [3].

Муаррихлар Одина масжиди Амир Темур ҳазратлари қурдирган деган фикрдадир. Академик Б.Аҳмедов Одина масжидини Соҳибқироннинг катта хотини Сароймулк хоним маслаҳати билан бунёд эттирганлигини ёзган [4]. Бу фикрни қадимшунос олим М.Е.Массон ҳам тасдиқлаган. Масжид ёнида сал нарироқда қадимий ҳаммом (“Амир ҳаммоми”) жойлашган бўлиб, бу иншоот ҳам Соҳибқирон буйруғи билан тикланган.

Одина масжиди XIV асрнинг 80-йилларида бунёд этилган. Муаррихларнинг маълумотларига кўра, Соҳибқирон 1385-1386 йилларда Қаршида қишлаб, унинг марказида йирик масжидни обод эттиргани, Одина масжиди Регистон мажмуига кирган ноёб меъморий иншоотлардан бирига айланган.

Мазкур масжид худудида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида унинг поллари остидан янада қадимийроқ, бошқа меъморий иншоотга тегишли бўлган пишиқ ғиштли деворлар, ҳаворанг сирланган ғиштлар ётқизилган хоналар поли, пишиқ ғиштлардан терилган айлана ва квадрат шаклидаги устунлар топилди. Кўринишидан кейинги даврларда Одина масжидга мослаштирилган. Шу сабабли айрим айлана шаклидаги устунларнинг бир томони йўнилган. Мана шу меъморий қолдиқлар билан бирга XIV аср охирларига оид юксак сифатга эга бўлган майоликали ва мозаикали деворлар қопламаси парчалари, ўйма нақшли пишиқ ғиштлар ҳам топилди. Бу топилмалар Амир Темур даврида гўзал деворий нақшлар билан қопланган иморат барпо этилганидан далолат беради. Лекин Соҳибқирон давrigа оид ёзма манбаларда буюк ҳукмдор томонидан Қарши қалъаси ичида бирон-бир иморат қурилганлиги тўғрисида маълумот мавжуд эмас.

М.Е.Массон аниқлаган Қарши қалъасининг режасида Одина масжиди худуднинг марказида бунёд этилган. Шунга асосланган ҳолда масжид тагидан чиққан пойдевор пишиқ ғиштли деворларни Кебекхон саройининг харобалари деб ҳисоблаш мумкин. Ушбу иморатга тегишли айлана ва квадрат шаклдаги устунлар Одина масжиди устунларидан фарқли равишда ниҳоятда сифатли, ғишт-лари ораларига юпқа ганч-лой билан мустаҳкам қилиб терилган.

Ёзма манбаларда Қарши шаҳрининг жомеъ масжиди тўғрисида маълумотлар мавжуд. Жумладан, Ҳофизи Абрўнинг 1414 – 1420 йилларда ёзган “География” асарида “Нахшаб, уни Насаф ҳам дейдилар, ҳозир Қарши номи билан машхур. Бу қадимий шаҳар, текисликда жойлашган. Бухородан Самарқандга кетаётганда йўл ўша ердан ўтади... Кичик қўрғони бор. Жомеъ масжид қўрғоннинг ичида. Подшоҳ Кебекнинг қабри ўша ерда. Уларнинг иморатлари лойдан қилинган, фақат жомеъ масжид ва султонларнинг қабрлари пишиқ ғиштдан ва кошин билан қопланган”. Одина масжиди остидан топилган деворлар ва кошинлар парчалари Ҳофизи Абрўнинг 1414–1420 йиллардаги маълумотида кўрсатилган масжид қолдиқлари бўлиши керак.

Ҳофизи Абрўнинг маълумотича, у кўрган масжид айнан Амир Темур даврида бунёд этилган. Амир Темур ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда бунёд этилган ҳар бир иншоот Соҳибқироннинг розилиги билан бунёд этилган.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида бунёд этилган Қаршининг жоме масжиди бир асрдан зиёдроқ фаолият кўрсатган ва Эрон шоҳи Шоҳ Исмоилнинг лашкарбошиси Нажми Соний томонидан 1512 йилда Қарши аҳолиси қирғин қилинганида вайронага айланган бўлиши мумкин. Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида топталган Қарши шаҳрини қайта тиклаш ишлари авж олган. Муаррих Зайниддин Восифий Убайдуллахонни Қаршини обод қилиш борасидаги ишларини алоҳида таърифлайди. В.В.Бартольд Убайдуллахонни “Мусулмон диёнати руҳидаги идеал ҳукмдор” деб атаган.

Соҳибқирон ҳукмронлиги даврида олдин бунёд этилган Қарши жомеъ масжидининг ярим вайрона харобалари устидан Одина масжиди бунёд этилган ва эски масжиднинг ҳали қад ростлаб турган кўплаб устунлари, айрим гумбазларидан янги масжид қурилишида кенг фойдаланилган. Мазкур масжиднинг деворлари пишиқ ғишдан, орасига қалин сомонли лой ётқизиблиб, шошилинич равишда бунёд этилган. Иншоот бош пештоқининг қарама-қарши томонидан, ундан 20-25 метр шимолда, ер сатҳидан тахминан 3 метр чуқурликда баландлиги 1,5 - 2 метр бўлган пишиқ ғишдан кўтарилган деворларнинг қолдиқлари топилган. Обиданинг олди томонида, ундан йигирма метрлар чамаси масофада ер остида узунлиги 5-6 метр, баландлиги 1,20 – 1,40 метр бўлган пишиқ ғишт-ли деворлар харобалари мавжуд. Бу деворлар Кепакхон саройининг деворлари масжид билан боғлиқ бўлиши мумкин.

XIX аср иккинчи ярмида Россия империяси босқини даврида айвонлар тўпга тутилиб вайрон қилинган. Саййид Олимхон томонидан қалъанинг таъмирланиши пайтида айвон ҳам қайта тикланган. 1920 йилда Бухоро амирлиги ағдарилгач, Шўролар ҳукмронлигининг дастлабки йилида айвон яна хароб этилган.

Масжид гумбази ва минораларнинг қолдиқлари эса 1914 йилгача сақланган. Амир Саййид Олимхон томонидан бир қанча бинолар, иншоотлар таъмирланган бўлиб, Қашқадарё кўприги, Қарши қалъаси, Абдуллахон мадрасаси қаторида Одина масжидида ҳам қайта таъмирлаш ишлари олиб борилган.

Шўролар даврида масжидда турли идоралар жойлаштирилиб, кейинчалик омборхона сифатида ҳам фойдаланилган. 1938 йилда масжиднинг атрофи баланд девор билан ўраб олинган ва маҳбусхонага айлантирилган. Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги муносабати билан 2004 йил декабрида ҳибсхона бошқа жойга кўчирилди. Одина масжидида ҳам кенг кўламли таъмирлаш ишлари олиб борилиб, ноёб иншоотнинг асл қиёфасини тиклаш учун тадбирлар амалга оширилди. Обида дастлаб “Миллий ўзликни англаш маркази” сўнгра, “Ҳунармандчилик (Заргарлик)” марказига айлантирилди.

2005 йилда Қарши шаҳрининг Эски шаҳри қисмида жойлашган Одина масжиди ҳудудида Қарши шаҳрининг шаклланган, тарихий тараққиётини ўрганишга имкон берувчи археологик материаллар қўлга киритилди [5].

2021 йил 11 октябрида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан бу тарихий обидага қайта кўркамлашди. Ушбу мажмуага Қашқадарё вилоятида йиллар давомида ўз Ватани озодлиги ва тараққиёти учун жон фидо қилган инсонлар хотираларини тиклаш ва уларни эътироф этувчи Қарши давлат университети қошидаги тузилма – “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи жойлаштирилди.

Мазкур музей 4 та зал ва 11 та бўлимдан иборат бўлиб, зиёрат-гоҳга айлантирилди. Докторантлар, магистрантлар ва талабалар бево-сита шу масканда илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланил-моқда. Шунингдек олийгоҳ тарих факультетининг бакалавр ва магистрантлари учун ўқув машғулоти олиб борилмоқда. Одина мажмуаси шарқидаги текисликда сардоба ҳам аниқланди ва тикланди.

Амир Темур 1365-1366, 1385-1386 йилларда Қарши шаҳрида Одина масжиди, амир ҳаммоми, “Гулшан боғи”ни бунёд эттирган. Шаҳар ва унинг атрофларида бозорлар, карвонсаройлар, рабоблар, боғлар барпо қилдирган. Қашқадарё кўпригини таъмирлатиб, йўл-лар созлигини таъминлатган. Мазкур бу ёдгорликлар зиёратчилар масканига айлантирилди.

Темурбек Қаршини Чигатой хонларининг розилигисиз эгалла-ган биринчи шаҳар эди. Кейинчалик ҳам Қаршида доимий ҳарбий қисм жойлаштириб, шаҳар ободончилиги ва бунёдкорлиги ҳолатини доимо назоратга олиб турган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Равшанов П. Қарши тарихи. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2006; Исмоилов Н., Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри. – Қ.: “Насаф”, 2006.
2. Бўриев Очил. Темурийлар даври тарихий манбаларида Қарши шаҳри тавсифи. – Турон тарихининг олтин даври. Т.: “Ворис нашриёт”, 2019. – Б.231 – 261.
3. Насриддинов Қ. Қарши қалъаси. – Қарши. “Насаф”, 2005.
4. Аҳмедов Б. Амир Темур. Тарихий роман. – Т., 1995.
5. Раимқулов А. Қашқадарё воҳасининг ўрта аср шаҳрлари. – Қарши, “Насаф”, 2018.

УРУШ ЙИЛЛАРИДА ҚАШҚАДАРЁЛИКЛАРНИНГ ФРОНТ ОРТИДАГИ ХИЗМАТЛАРИ

Алимов Обиджон Султанмурод ўғли
мустақил изланувчиси
(Қарши давлат университети)

Аннотация: Ушбу мақолада иккинчи жаҳон уруши йилларида Қашқадарё аҳолисининг захматли меҳнати ва ҳаёти ҳақида фикр юрутилади.

Калит сўзлари: Уруш, давр, ишчи, режа, артель, саноат, корхона, эвакуация.

Иккинчи Жаҳон уруши Совет Иттифоқини чуқур иқтисодий ва ижтимоий инқирозга олиб келди. Гарчи уруш вайрон қилмаган бўлса-да, Ўрта Осиё Москва марказий ҳокимиятидан талаб қилинадиган ресурслар ва инсон кучининг тўлиқ сафарбар қилинишига тобе эди. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно эмас эди. Урушдан минглаб километр узоқлигига қарамай, ўзбеклар фронтини ларзага келтирди. Эркаклари 1,5 миллионга яқини урушга чақирилган, 155 мингдан ортиғи мардикорликка юборилган бу эса меҳнатга лаёқатли аҳолининг деярли ярмини кетганини англатди. Қолган аҳоли зиммасига эса пахта, ипак, ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб бериш ва заводларга, қурилиш майдончаларига, конлар ва канал лойиҳаларига сафарбар этилишини англатади.

Уруш йилларида Ўзбекистонда Саноат қурилишида ўлка аҳолисининг барча қатламлари фаол иштирок этди. Меҳнат ресурсларининг энг йирик базасини ташкил этган қишлоқ меҳнаткашлари бу ишга айниқса салмоқли ҳисса қўшдилар. 1941-йилнинг иккинчи ярмида ҳарбий объектлар қурилишига қарийб 500 минг колхозчи жалб қилинди. [1] Барча саноат корхоналари фронт учун маҳсулот ишлаб чиқара бошлади. Шунингдек, Қашқадарёликлар ҳам фронт ишларига сафарбар қилинди. 1940-йилда Қашқадарё вилоятида артелларнинг кўпчилиги, асосан, Китоб туманида (7 та), Бешкент туманида (7 та), Шаҳрисабз туманида (8 та) жойлашган эди. Ҳар бир артелда бир нечтадан цехлар фаолият кўрсатди. [2]

Давлат томонидан корхоналарга жуда катта мажбуриятлар юкланди. Аммо белгиланган режани бажариш учун катта меҳнат кучи, маблағ зарур эди.

Уруш йиллари саноат корхоналари қурилиши ишчи кучига талабни янада кучайтирди [3]

Аёллар, ўсмирлар ва қариялар гуруҳлари ташкил этди. Қолаверса, ишчи, колхозчи ва хизматчилар кунлик иш соатлари ёки йиллик меҳнат кунлари узайтирилди.

1941-йил 26-июндаги Олий Кенгаш Президиумининг қарори билан саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва савдо корхоналари раҳбарларига ишчи хизматчиларни асосий иш вақтидан ташқари 1-3 соатлик мажбурий қўшимча ишларларга жалб қилишга рухсат берилди. 16 ёшга этмаган ишчи ходимлар учун 2 соатгача мажбурий ортиқча меҳнат белгиланди. Шунингдек, меҳнат таътили бекор қилинди. Мажбурий меҳнат кунлари 1,5 бараварга оширилди, ўсмирлар учун ҳам 12 ёшдан бошлаб ишлашга рухсат берилди. Бу ҳол ишчи-хизматчилар сонини кўпайтирмасдан туриб ишлаб чиқариш қувватлари ҳажмини тахминан 35 фоизга ошириш имконини берди.

Меҳнат интизомини бузганлар учун жазо чоралари кўрилди. Иш жойидан ўзбошимчалик билан кетиб қолганлар 5 йилдан 8 йилгача муддатда қамоқ жазосига ҳукм қилинди. [4]

Олий Совети Президиумининг 1942-йил 13-февралдаги Фармони билан уруш даврида ишламаётган меҳнатга лаёқатли аҳоли – хотин-қизлар, ўсмирлар, пенсионерларни сафарбар қилиш ҳисобига ҳам ишчилар сафи кенгайиб борди.

Саноат ишлаб чиқаришига хотин-қизлар айниқса фаол жалб қилинди. Агар 1940-йилда саноатда ишловчилар орасидаги хотин-қизлар салмоғи 34,0 фоизни ташкил этган бўлса, 1942-йилга келиб бу кўрсаткич ўсиб, 63,5 фоизга этди. [5]

1943-йилда Қашқадарё вилоятидан қардош республикалардаги корхона, темир йўл ва қурилишларга 7286 киши, озод қилинган туманлар халқ хўжалиги ва маданиятини тиклаш ишларига 1100 киши, улардаги саноат корхоналарига 237 киши, Фарҳод ГЕСи қурилишига 1500 киши сафарбар қилинди. Ўзбекистон ХКСнинг 1944-йил 29-январдаги қарорига асосан қурилишларга 1500 киши сафарбар этилган бўлса, уларнинг 400 таси Қашқадарё вилоятидан, 1944-йил 9-февралдаги қарорига асосан 750 киши рангли металл корхоналари ва қурилишларга, шундан Қашқадарё вилоятидан Ўрта Осиё волфром заводи қурилишига 250 киши, Куйбишев шаҳридаги КАТЕК заводига 6 ой муддат билан Ўзбекистондан 250 киши хусусан Қашқадарёдан 20 киши, 31 рақами НКАП строй қурилишига Қашқадарё вилоятидан 400 киши, июнь ойида 724 рақамли заводига 400 таси Қашқадарё вилоятидан шу завод қурилишига 400 киши сафарбар этилди. 1-сентябрь ойида ўртача ҳар бир тумандан 25 тадан жами 250 кишини Ўрта Осиё волфром заводи қурилишига сафарбар этилди.

Меҳнатга яроқли эркаклар, жумладан, ишчилар, фронтга сафарбар этилганлиги туфайли кўпчилик саноат тармоқларида ишчи кучи мутахассислар этишмаслиги асосий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Бунинг оқибатида республикада 1941-1942-йиллардаёқ меҳнатга лаёқатли колхозчиларнинг сони 20 фоизга, 1945-йилга келиб эса деярли 40 фоизга қисқарди.

1942-1943-йилларда Иттифоқ ҳукуматининг кўрсатмасига мувофиқ вилоятларда пахта экиладиган ер майдонлари қисқартирилиб, унинг ўрнига ғалла экиладиган ер майдонлари кўпайтирилди.[6] Ўзбекистонда ғалла майдони 1940-йилдаги 1501,7 минг гектардан[7] 1943-йилда 23711578 гектарга кенгайди.

1942-йилнинг 13-апрелида Ҳукумат “Деҳқонларнинг меҳнат кунлари минимумини ошириш тўғрисида” қарор қабул қилди. Қарорда хўжаликларда йилига меҳнат куни минимуми 50-100 тадан 150-200 қилиб белгиланди. Шу билан бирга оилаларда яшовчи ўсмирлар 50 меҳнат куни ишлаши кўрсатиб ўтилди. Йил давомида сабабсиз меҳнат минимумини бажармаган киши деҳқон хўжалигидан чиқариладиган, томорқа ери тортиб олинадиган бўлди. [8]

Ўзбекистон ғаллакор деҳқонларининг фидокорона меҳнатлари туфайли экин майдонлари минглаб гектарга кўпайди ва республикада дон хўжалигининг умумий маҳсулотини икки ҳисса оширишга имконият берди. Бу имконият ўзимизда ҳосил қилинган дон ҳисобидан республиканинг эҳтиёжларини деярли қондириш ва ҳар йили республикага 45000 вагонга яқин ғалла келтиришдан қутилиш имконини берди, Масалан Қашқадарё вилоят ғаллакорлари Қизил армиянинг зафарли юришларидан руҳланиб, 1944 йилда юқори ҳосил етиштириш учун курашни эрта куздан қизитиб юбордилар.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга ҳарбий ҳолат талабларидан келиб чиқиб ёндашилди. Режанинг бажарилмаслиги “душманлик”, “сотқинлик” сифатида баҳоланди.

Аммо сувнинг асосий қисми ғаллага, қанд лавлаги бошқа техника экинларига, картошка, сабзавот, полиз экинларига сарфланиши туфайли пахта майдони, унинг ҳосилдорлигининг кескин камайиб кетишига олиб келди. Шунингдек одам кучи, техника тақчилли, қиш ниҳоятда совуқ келиб пахта майдонларини ғўзапоядан тозалаш қийинлашди. Февраль ойига келиб пахта майдонларининг 55-60 фоизи ғўзапоядан тозаланди. Бошқа вилоятларда бўлганидек Қашқадарё вилоятида ҳам маҳаллий ўғит етарли ишлаб чиқарилмади. Иш ҳайвони камлиги, техникани ўз вақтида таъмирдан чиқарилмагани натижасида экин майдонлари ўз вақтида ҳайдалмади. Бундан ташқари 1942-йилнинг эрта баҳорида об-ҳаво ноқулай келди, экиш ишлари кечикди. [9]

1942-1943-йилларида қишлоқ хўжалик ходимларига, етиштирилган хом ашёси учун рағбатлантиришга, кўпгина хўжаликларда меҳнатга ҳақ тўлашга эътибор берилмади. Қашқадарёлик деҳқонларнинг учдан бир қисми ишлаган меҳнатлари учун умуман меҳнат ҳақи ололмадилар.[10] 1943- йилда 32 фоиз деҳқон хўжалигига натура даромади берилмади. 1944-йилда у 55 фоизга кўтарилди. Натижада бир йил ичида вилоятдан 2 200 деҳқон ҳовлиси кетиб қолди. [11] Косой туманидан 1941-1945-йилларда 666 хўжалик ёки 3 093 киши бошқа вилоят ва туманларга кўчиб кетди. Масалан, Майманоқ қишлоқ кенгашидаги Ленинизм 1941 -йилда 493 хўжалик, уларда 2 740 киши яшаган бўлса, 1945-йил бошида 396 хўжалик, 1 595 киши қолди. [12]

1944-йилнинг январь ойида республиканинг ғаллакор туманларида баҳорги дон экиш даврида механизациядан фойдаланишни яхшилаш асосида экиш режаси ишлаб чиқилди. Режа механизация ёрдамида 176,6 минг гектар майдонга донли экинлар экиш мўлжалланган бўлиб, шундан трактор сеялкалари билан - 135,1 минг гектар ва отларга қўшилган сеялкалар билан 41,5 минг гектар дон экилиши керак эди. Масалан, 1944-йилда Қашқадарё вилояти ғаллакорлари катта қийинчиликларни бошидан кечирдилар. Ғалла майдонларининг бор-йўғи 8.9 фоизи техника кучи билан экилган бўлса, 91,1 фоизи қўл кучи билан экилган. Қиш совуқ келди, баҳорда ёғингарчилик бўлмади. Лалми жойлардаги ғалла майсалари деярли қуриб кетди. Суғориб экиладиган ерларда деярли сув бўлмади. Мавжуд сув ҳам қанд лавлаги, пахта ва бошқа мақсадлар учун сарфланди. Бунинг устига режада белгиланганидан 88 433 гектар ерга кам ғалла экилди. Экин майдонлари режа бўйича қисқарди. Етиштирилган ҳосилнинг катта қисмини ҳашорат нобуд қилди. Бу эса ҳосилдорликнинг кескин камайишига олиб келди.

Ҳосилни йиғиб-териб олиш даврида вилоят далаларида 4 314 хотин-қиз кунлик ғалла ўриш нормасини 2-3 баробар ошириб бажарди, улар эрта саҳарда ғалла ўрар, кундуз кунлари пахтага ишлов берар эдилар.

1945-йил ғалаба йилида ғалладан юқори ҳосил олиш учун тайёргарлик ишлари эрта куздаёқ, мавжуд механизациядан фойдаланиш билан бирга от ва хўкиздан фойдаланиб, экишга катта эътибор берилди, чунки техниканинг асосий сараланган қисми озод қилинган туманларга жўнатилди. Шунга қарамай Республиканинг 843 минг гектар майдонига кузги дон экилди. лекин куз қуруқ келди, уруқлик униб чиқмади, қиш совуқ-қуруқ ўтди. Об-ҳавонинг ноқулай кеиши натижасида республикада кузги экинларнинг 23

фоизи нобуд бўлди. Баҳорда ғалла экиш режаси бажарилмади, асосий куч пахтага қаратилди. [13]

Республикамиз ва унинг жанубий вилояти бўлган Қашқадарёда ишчи кучи кескин камайди, техника келиши тўхтаб қолди, бори ҳам озод қилинган туманларга жўнатилди. [14]

Қашқадарё вилояти 1941-йилда 48 минг тонна пахта этиштириб, гектаридан олинган ҳосилни 18,3 центнерга етказди. [15] Аммо 1942-1943-йилда сурункасига пахта режаси бажарилмади, эр майдони, ҳосилдорлик кескин камайиб кетди. Кўрилган чоратадбирлар натижасида 1944 -йилда пахтачиликни тиклаш ва уни янада ривожлантириш учун дастлабки қадам қўйилди.

У.Юсупов 1944-йилда пахтачиликни тиклаш ва ундан юқори ҳосил олиш чоратадбирлари ҳақида батафсил тўхталди. 1944-йилда пахта ҳосилини териш ва тайёрлаш тўғрисидаги ҳукумат кўрсатмаларига амал қилган Қашқадарёлик пахтакор деҳқонлар умумхалқ ҳаракатига қўшилиб мавсумда 5-10 минг кг. чилар ҳаракатини кучайтириб юбордилар. Бу ҳаракатда фаол иштирок этган вилоят ёшлари ўзларининг катта куч эканликларини яна бир бор намойиш қилдилар. Улар ғўзаларни парвариш қилишни тубдан яхшилаш учун бир неча ойлик ўтказдилар. Бу ҳаракатга республикада 43 425 ёш қўшилди. Пахта нобудгарчилигига қарши 3 660 транспорт бригадаси, 7009 ёшлар бригадаси тузилди. [16]

Республика кенгашининг чорвани ем-хашак (озуқа) билан таъминлаш бўйича қўшимча қарор ишлаб чиқди. Қўшимча қарорда ҳамма туман ижроия комитетларининг раисларига ва тегишли ташкилотларга 1941-йилнинг 11-сентябрь кунига қадар деҳқон хўжаликларида дағал хашак тайёрлашнинг аҳволини текшириб чиқиш топширилади. Қишловга тайёргарликнинг аҳамиятини тушуниб етган Қашқадарё вилоят чорвадорлари 1942-йилда мамлакат ва фронт учун янада кўпроқ чорва махсулотлари етказиб бериш мақсадида мол қишлайдиган қўтонларда етарли ем-хашак тайёрлаш, молхоналарни таъмирлаш, моллар нобудгарчилигининг олдини олиш учун пухта ҳозирлик кўрдилар.

Биргина Бешкент туман деҳқонлари 1941-йилнинг кузида 10 876,6 тонна озққа тайёрлаши керак бўлгани ҳолда, 12 7539 тонна озуқа тўпладилар. Туманда озуқа тайёрлаш режаси 108,3 фоиз бажарилди. [17]

Уруш йилларда нотўғри сиёсат натижасида аҳолининг шахсий қарамоғида бўлган молар кескин камайиб борди. Урушнинг уч йили давомида республикада шахсий молар туёғи 1,863,9 мингга қисқарди. [18]

1941-1943-йиллар давомида деҳқонларнинг йирик шохли моллари 49,7 фоизга, «уй ва эчкилар 61 фоизга, туялар 80,8 фоизга, отлар 91,8 фоизга қисқарди. Чунки, шахсий молларнинг бир қисми деҳқонларнинг ўз эҳтиёжлари учун зарурият оқибатида сўйиб юборилди, бир қисми жамоатчорвачилигини ривожлантириш, деҳқон ва давлат хўжалиги фермаларини мустаҳкамлаш учун режали қатъий нарх билан сотиб олинди, яна бир қисми давлат гўшт режасига, душмандан озод қилинган туманлар чорвачилигини тиклашга топширилди. [19]

1941- йил Ўзбекистондан жами деҳқон хўжалигининг 15,6 фоизи чорва молига эга бўлмаган бўлса, бу миқдор 1943-йилда 31,8 фоизга ўсди. Бунинг устига деҳқонларнинг ярмидан кўпи сигирсиз эди, деярли шунча деҳқон хўжалиги қўй ва эчкига эга эмас эди.

Қашқадарё вилоятида 1940- йилда барча йирик шохли молларнинг 55 фоизи деҳқонларга қарашли бўлган бўлса, 1945-йилда у 39,9 фоизни ташкил этди. бу миқдор қорақўл қўйларда 11,9 фоиздан 4,0 фоизга, бошқа турдаги қўйлар 57,3 фоиздан 24,4 фоизга, эчкилар бўйича 70,6 фоиздан 44,9 фоизга, отлар бўйича 6,3 фоиздан 2,0 фоизга, ўша даврда аҳоли учун катта транспорт ролини ўйнаган эшаклар 62,5 фоиздан 46,5 фоизга камайди.

Хулоса қилиб айтганда, уруш йилларида Қашқадарё вилоятида вазият мураккаб эди. Вилоят аҳли кўплаб фарзандларидан ажралди. Очликка маҳкумлик, ўғир меҳнат ва иқтисодий қийинчиликларга қарамасдан қашқадарёликлар ватанпарварлик кўрсатиб ғалабага ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Узбекистан в годы Великой Отечественной Войны. - С. 59.
2. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архиви (ҚВХА), 234-фонд, 1-рўйхат, 38-иш, 11-варақ.
3. Пўлатов И. Улуғ Ватан уруши ғалабасига Ўзбекистон меҳнаткашларининг қўшган ҳиссалари. ... – Б. 8.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент, 2000. – Б. 440.
5. Изменение классовой структуры общества в Узбекистане за годы советской власти. - Ташкент, 1984. - С. 80.
6. Правда Востока, 1944. 8 января
7. Народное Хозяйство Узбекистана за 50 лет. Сб. Стат. Материалы,. Избо “фан Ташкент-1967 г. Стр. 88.
8. Турдиев. С. Жасорат солномаси Қашқадарё 1941-1945 йилларда. Ўзбекистон фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2008-йил. 169-бет.
9. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архив бўлими. Ф 1, оп 19, дело 6, бет 11
10. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архив бўлими. Ф 1, оп 7, дело 1, бет 23
11. Аминова Р. Х. Колхозное хозяйство Узбекистана в года Вов. Тошкент-1979 г. Стр 279.
12. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архив бўлими. Ф 2, оп 1, дело 744, бет 38
13. Қизил Ўзбекистон. 1945 йил 28 февраль
14. Қашқадарё ҳақиқати. 1945 йил, 4 август.
15. Убайдуллаева М., Қашқадарё хотин-қизлари шижоати // “Ўзбекистон Республикаси 1941-1945 уруш йилларида. Илмий тўплам, Қарши, 1995, Б. 38-39.
16. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архив бўлими. Ф 183, оп 1, дело 192, бет 48
17. Қизил Ўзбекистон. 1942-йил, 12-март, 3-апрель.
18. Кашадарьинская правда. 1944 год. 23 май
19. Турдиев. С. Жасорат солномаси Қашқадарё 1941-1945 йилларда. Ўзбекистон фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2008-йил. 211-бет

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕГО ГОРОДА КЕША И ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ

Хазратов Нурали Бурхон угли
(Каршинский государственный университет)

Аннотация: В начале нашей эры Кеш имел большое положение в Согдийском государстве. Кашкадарьинский оазис стал перекрестком нашествий в V-VII веках нашей эры, и некоторое время здесь правили кидарисы, хиониды и эфталиты. В этот период государство Кан начало оказывать свое влияние на южные земли. Ему подчиняется даже Чорджой. Статус Кешского района повысится. В источниках также упоминается, что он включен в кэш. В данной статье представлена информация о Кешском районе на основе источников.

Ключевые слова: Кеш, Ахурпат, Ахубидо, Шоробсой, Китаб, Оёкчисой, Чимкурбан, Кизилдарья, Танхоздарья, Катаган, Кайрагоч, Гульдара, Лангарсой, Гавмурдин, Гишатеп, Сангиртепа, Узункир и Подайётоктепа.

Монеты, найденные в районе Кеша, также могут оказать большую помощь в пролитии света на политическую позицию Кеша в Согде. Начальник тайника чеканил собственные монеты первым ввел в научный процесс наличные монеты. Я. По мнению Смирновой, имя, титул правителя и место, где он правил, были написаны сугдийской письменностью на обратной стороне кешских монет. Имя правителя исследователь впервые прочитал как Ахурдат - «Ахура представленный», а позднее как «Ахурпат» [1]. Все нумизматы считают второе слово «линейка». Например Д. Давыдов также соглашаясь с мнением Смирновой, он связывает монеты Ахурпата с Кешем и основывает свое мнение на имени правителя Кеша Ахубидо, отправившего в 727 году послов в Китай.

В. А. Лившиц предлагает читать надпись на этой монете как «Хоким Ахурпат Кеша». Что касается известных в письменных источниках имен правителей Кеша, то, сопоставляя надписи на монетах, это имя может соответствовать не только «Ахубидо», но и имени Ши-Аксе (Шир)-Ахура, правившего в 656-660. На территории Кешского района также были найдены бронзовые монеты периода правления согдийских ихшидов от Шишпира (642-656 гг. н.э.) до Тургара (738-750 гг. н.э.), но не все из них полностью расшифрованы. Он был казнен в 751 году во время правления Абу Муслима.

Фельсы, изданные правителем Кеша Ихридом, датируются серединой или второй половиной VIII века. С правой стороны от них арабским алфавитом написаны слова «Ихрид Кеш земледелец», а с обратной стороны «Этот фелс чеканили в Кеше» [2].

Арабский автор Якуб приводит мнение, что «укрепление владений Кеша начинается с начала VII века». В это время город поднимается до уровня столицы Согдийского государства. Будут установлены социально-культурные связи с Китаем. Развитие Кеша в начале нашей эры было тесно связано с положением Тюркского ханства. Согласно источникам, древний Кеш, построенный на месте Китаба, оставался в руинах еще в X веке. Население двинулось на юг и дало название Кеш построенным ими новым поселениям. М. Э. Массон приходит к выводу, что период строительства городской оборонительной стены при Амуре Темуре относится к 1378-1379 гг.

В восточной части оазиса формируются 12 культурно-экономических районов, относящихся к древним временам. Это Шоробсой, Китаб, Айокгисой, Чимкуртан, Кызылдарья, Танхоздарья, Катаган, Кайрагоч, Гульдара, Лангарсой, Гавмурдин, Гишатеп. По сравнению с ранним железным веком количество заселенных территорий в оазисе увеличилось вдвое. В те времена расстояние между деревнями было не таким уж большим.

Дистанция составляла 1,5 – 2 км. Расстояние между селами в горных районах составляло 1-2 мили. Разрыв между отдельными округами не превышал 7-9 миль. Однако в раннем железном веке среднее расстояние между поселениями составляло 7-22 мили.

Многие древние адреса бесследно утеряны. Лишь те поселения, которые располагались в месте, пригодном для крупного земледелия, продолжают жить в последующие столетия. 27 из 37 адресов в Яккабогском районе сохранились еще во II-VII веках.

Орошаемое земледелие появляется в высокогорьях в раннем железном веке. В этот список следует включить Гульдару, расположенную у подножия горы Яккабог. Пайкалы орошались здесь речной водой в середине I тысячелетия до нашей эры.

Изучение памятников Сангиртепа, Узункир и Подайотоктепа, считающихся предшественниками древнего города Кеш, показывает, что эти места занимали положение еще в до н.э. По мнению антикваров, период первого формирования адреса Сангиртепа, расположенного на берегу Шоробсай, одного из притоков Кашкадарьи, соответствует IX – VIII векам до нашей эры. Затонувший холм имеет высоту 8 метров и имеет четырехугольную форму. Его размер 85 x 65 метров. В то время южная и западная

стороны памятника были окружены крепостными стенами. На территории замка построен Арки-Ало, занимаемая им площадь составляет 3 га. 650 м от Сангиртепы на берегу Шоробсой. на севере находится памятник Узункир. Сохранилось около 450 метров стены в юго-западной части холма.

Высота стены достигает 6 метров, основание стены удивительной толщины – 26 метров. и состоит из 3 строк. В этом месте были найдены керамика, кости животных, семена растений. В 1984 году были обнаружены одеяла, керамика и слои пепла. Возраст этого артефакта приравнивается к изделиям I тысячелетия до нашей эры. Площадь памятника Узункиру составляет 70 га. охватывающий территорию одного из крупнейших городов своего времени. В Узункыре оросительная культура была высокой. Пайкалы снабжаются водой из Шоробдарьи и Захбулокся.

О том, что территория вокруг Кеша была многолюдной, свидетельствуют и памятники Калаконтёпа, Хонтепа, Ходжакулитепалара. В этих памятниках найдены небольшой железный нож и глиняная посуда. Лампы, вывезенные из Хонтепы, относят к XII веку. Остатки хумов, хумч, торо, кувшинов, горшков, крышек и ртутных кувшинов являются важными материалами для освещения ландшафта того периода. Жизнь в Хонтепе продолжается непрерывно с 6 по 12 век.

В дохристианские века в высокогорье, по берегам рек и в низинах Кашкадарьинского оазиса было много личных поселений, где прослеживалась хозяйственная жизнь и цивилизация. Об этом же свидетельствует изучение памятников, созданных в среднем течении Кашкадарьи-Чимкурганского водохранилища и его территории.

В начале 50-х годов XX века началось строительство плотины и фундамент водохранилища на ручье Кашкадарья, проходящем мимо села Чимкурган (Камашинский район). Древние стоянки, оставшиеся на дне водоема, изучаются с точки зрения археологии ускоренными темпами. Водохранилище находится в 45 км. В круге учтено более 20 памятников прошлого. При исследовании погруженных под воду Овультепа, Киндиклитепа и Джангалтепа получается керамика из них, изготовленная в середине первого тысячелетия до нашей эры. В Джангалтепе были найдены гончарная печь, тонкая чаша, тарелка, чаша и финики. Суда показывают, что в Джангалтепе процветало скотоводство и молочное животноводство. Среди важных находок — маленькие соски с сосками, предназначенными для кормления младенцев. Контейнер имеет капюшон, высота 9,6 см, ширина 5,5 см.

Встречаются также такие предметы, как урчубош, каменные пуговицы, каракидон, янчгич [3]. Серпы, дырочки – железные предметы вышли из городища Овультепа. Древние адреса широко распространены в Кешском районе. В Чиракчинском районе 38 населенных пунктов, в Камашинском районе - 29, в Яккабогском районе - 200. Среди памятников, относящихся к началу нашей эры и V-VII вв., допустимо указать адреса Хузара, Субаха, Искифагна, Навкад-Курайшита, Камайтепы, Алтынтепы, Гишатепы, Кишмиштепы, Чечактепы, Сарыктепы.

В начале тысячелетия на этих местах были деревни, где было развито земледелие, животноводство и ремесла. При раскопках в Чечактепе (Яккабоге) было найдено 45 различных сосудов. 90% блюд изготавливаются машинным способом, а 10% — вручную. Одним из уникальных предметов древней керамики является посуда «Дастурхан». Размер керамической плитки колеблется от 35 см до 80 см. Стол из Чечактепы также похож на своих собратьев [4].

Хузор также входил в состав Кеша. Городов, принадлежавших Хизопре, было много, среди них важное место занимали Субах и Искифагн Эскибог. Один из городов, подчиняющихся провинции Кеш, расположен в центре Навкад-Курайшитского, Яккабогского и Камашинского районов, недалеко от нынешнего села Карабог. В

Камашинском районе есть памятники Камайтепе и Алтынтепе. Один расположен в селе Чим, другой – в селе Ковчин. Гишатепе, принадлежащая Яккабогскому району, Кишмиштепа недалеко от центра Чиракчинского района, по мнению антикваров, относятся к числу древних городов. Памятник Сарыктепе был создан во времена Турецкого ханства, его площадь составляет 240 м².

К 8-9 векам нашей эры в большинстве этих поселений жизнь остановилась. Адреса заброшены. Правильно сказать, что это напрямую связано с арабским вторжением, произошедшим в этот период. К началу Рождества Христова в Средней Азии произойдут исторически важные политические изменения. В центре событий – кидарианцы, хиониты и эфталиты. В китайских источниках — хронике Бэй-ши, например, сообщается, что вождь юэчжи, устав от нападения цзюжэня, перенес свою резиденцию в город Боло. В хрониках сообщается, что после этого храбрый правитель Цидоло (то есть Кидар - авторы) юэчи перешел горы и напал со своими войсками на северную Индию, подчинив себе пять стран.

Кидарисы по происхождению были кровнородственными кушанам юэчи или от народов, входивших в их состав. Историки считают Хиони принадлежащими к Кидари. Кидарисы и Хиониды начали нападения на правителей Сасанидского Ирана, поставив их на грань уничтожения. Борьба с эфталитами усилилась во время правления Феруза 459 – 484. Феруз погибает в бою. Бои также происходят в районе Ваалама. Родственные по крови кидарианцы, хионийцы и эфталиты положили конец иранскому правлению.

В конце V века Сасаниды были вынуждены поклониться эфталитам и выплатить компенсацию. Таким образом, Кеш сохраняет вес главного города Согда конца III и начала IV веков, а значит и в последующие века. По свидетельству историка Якуба, Кеш начал укрепляться с начала VII века. В этот период правитель Кеша Тихо Фичье построил город Циши Ки-шеше. Отправляя послов в соседние страны, он стремится укрепить отношения с ними и увеличить могущество Кешского региона. Чеканятся монеты. В середине VII века царем становится Кешга Шишеппа /Шишпар/. В свое время Кеш продолжал чеканить монеты. На монетах написана надпись «Ихшид Шишпар» .

Использованная литература:

1. Смирнова О.И. Места домусульманских культов в Средней Азии// Страны и народы Востока, вып. 10. М., 1971. -С. 98.
2. Хушвақов Н. Кеш тарихи ва маданияти (Шаҳрисабз давлат музей-қўриқхонаси материаллари асосида). Тарих фанлари доктори диссертацияси автореферати. Қ. 2023 й. С-12.
3. Кабанов С.К. Руины поселения III-V вв. в долины Кашкадарьи// ИМКУ Вып. 6. Т.С-84-85.
4. Дресвянская Г.Я. Основные результаты изучения раннесредневекового Чечактепе. Культура и юга Узбекистана в древности и раннесредневековье. – Т., 1987. – С.25. Раннесредневековые металлические изделия Чечактепе. ОНУ. №6. 1994. С-7

AMUDARYO HUDUDIDAGI ILK SHAHARLAR VA ULARNING MINTAQAVIY RIVOJALNISHI (QADIMGI SUG'D MISOLIDA)

Poyonov Ixtiyor
mustaqil izlanuvchi
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amudaryo hududidagi ilk shaharlarning, avvalo Samarqand Sug'didagi Ko'ktepa shahrining tashkil topishi, rivojlanishi, uning qal'a qo'rg'onlari hamda mudofaa inshootlari, aholisining xo'jalik hayoti, turmush tarzi haqida qisqacha ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar. Ark, shahriston, ibodatxona, Jarqo'ton, Ko'ktepa, Bulung'ur, Chelak, Shamot, Chandir.

Amudaryoning o'ng qirg'og'ida paydo bo'lgan Sopollitepa – bronza davridagi dastlabki o'troq dehqonchilik manzilgohi bo'lib, daryodan kechuv yo'lini himoya qiluvchi mustahkam oldingi istehkom (forpost) sifatida paydo bo'lgan. Keyinchalik asosiy markaz vazifasi mustahkam qal'a sifatida paydo bo'lgan Jarqo'rg'onga o'tgan. Miloddan avvalgi IX-VIII asrlardan boshlab, ko'chmanchi chorvador dehqonlarning markaziy va janubiy vohalarga jadallik bilan siljishi bo'lib o'tganidan keyin, nisbatan yaxshiroq natija beradigan temir qurollar ishlatilishi asosida o'troq dehqonchilik hududlarida sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik vohalari, dasht hududlarda esa ko'chmanchi chorvachilik shakllandi. Shahar madaniyati shakllangan hamda rivojlanishning yangi bosqichiga kiruvchi bunday qadimgi markazlarga Surxon vohasi ham kiradi.

Shaharlarning tarkib topishi insoniyat taraqqiyotidagi asosiy bosqich hisoblanadi. Insonlar yashagan manzilgohlar, qishloqlar va shaharlar bir-biridan o'ziga xos xususiyatlari va tashqi ko'rinishlari asosida farqlanadi. A.Asqarov shaharning quyidagi beshta alomatini ko'rsatib bergan:

1. Shahar maydonida ark va shahristoni tarkib topgan bo'lishi;
2. Mudofaa devorlari bilan o'rab olingan bo'lishi;
3. Shaharning ark qismida monumental mahobatli bino, ya'ni shahar hokimining qarorgohi bo'lishi;
4. Shahar maydonida ibodatxona;
5. Shaharda hunarmandchilikning turli tarmoqlari mavjud bo'lishi kerak.

Markaziyo Osiyoda ilk shaharlar dehqonchilik vohalari markazlaridagi ibodatxonalar atrofida shakllangan. Shaharlarda hunarmandchilik, savdo, diniy e'tiqod va boshqaruv bilan bog'liq bo'lgan binolar bunyod qilingan. Ilk shaharlarda davlatchilik elementlari shakllana borgan.

Markaziyo Osiyoda ilk shaharlar Anov madaniyatining Nomozgoh V bosqichidan vujudga kela boshlagan. Shaharsozlik Markaziy Osiyoning shimoli-sharqiy hududlariga tomon kengayib borgan. Avvalo, Marg'iyonada, keyinchalik Batriyada Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi ta'siri natijasida vujudga kelgan. Qadimgi Baqtriyada vujudga kelgan ilk shahar Jarqo'ton yodgorligi hisoblanadi. U miloddan avvalgi II ming yillikning birinchi yarmida shakllangan

Amudaryo havzasi hududlarida shaharlarning shakllanishidagi keyingi bosqich – ikkinchi sivilizatsiya tarqqiyoti – miloddan avvalgi VIII-VI asrlarda yuz bergan. Bu davrda yirik shaharlar Sug'd hududida Ko'ktepa, Afrosiyob, Yerqo'rg'on yodgorliklari vujudga kelgan. Ular dastlab qishloq sifatida o'zlashtirilib, keyinchalik yirik shaharlarga aylanib borgan. Bu qadimiy shaharlar atrofida aholi bugungi kungacha yashashda etib kelmoqda.

Samarqand Sug'didagi ilk shahar Ko'ktepa yodgorligi hisoblanadi. U Samarqanddan 30 km. shimolda, Chelak shahri yaqinida joylashgan bo'lib, yodgorlik 1988-yilda topilgan va 1994-yildan beri o'zbek-fransuz arxeologik ekspeditsiyasi a'zolari tomonidan tadqiqot ishlari o'tkazib kelmoqdalar. Yodgorlik Shamot va Chandir qishloqlari oralig'ida Bulung'ur kanalining o'ng tomonidagi tabiiy tepaliklar ustida joylashgan.

Ko'ktepa noto'g'ri kvadrat shaklga o'xshash bo'lib, ikkita mudofaa devori bilan o'ralgan. Birinchi mudofaa devori hududi 23 gektarni, ikkinchi mudofaa devori hududi 100 gektarni tashkil qilgan. Tashqi shahar hududi asosan bo'sh yerlardan iborat bo'lib, ba'zi joylardagina imoratlarning izlari topilgan. Shuningdek, Ko'ktepa yodgorligining to'rtta qurilish bosqichi aniqlangan.

M.Isamiddinovning davriy sanasiga ko'ra, Ko'ktepa I davri miloddan avvalgi IX-VIII asrlarga oid. 2006-2008-yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida Ko'ktepa I davrining uchta fazasi va ikkita inqiroz davri aniqlangan. Birinchi faza davriga oid madaniy qatlamlarda bir necha o'rasimon chuqurchalar topilgan. Ularning diametri 1,2 metr bo'lib, chuqurligi esa 3 metrgacha bo'lgan. Lekin bu o'ralarning funksiyasi aniq aytilmagan. Lekin ikkinchi fazada bu o'ralarga yaqin joyda xona va yo'lakning izlari topilgan. Ularning 20-30 sm qalinlikdagi paxsadan va guvalasimon g'ishtlardan qurilgan devori aniqlangan. Lekin qurilmaning tarxi aniqlanmagan, chunki qurilmalar suv ostida qolgan. Uchinchi fazada ilgari qurilgan binoning ustidan qurilgan bir necha qurilmalar topilgan. Devordan sharq va g'arb tomondan 5 ta katta o'ra aniqlangan. O'rganilgan o'raning chuqurligi 2,5 metr, diametri 1,5 metr bo'lgan. O'raning devorlari bo'ylab turli hajmdagi toshlar o'rnatib chiqilgan. Boshqa bir o'raning hajmi 3,5x2,5 metr bo'lib, chuqurligi 1,5 metrni tashkil qilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu o'ralardan devor tiklash uchun loy olingan. Keyinchalik esa, faqat shu o'ra oziq-ovqat zaxirasini saqlash uchun, qolganlari esa axlat tashlash uchun ishlatilgan.

Demak, M.Isamiddinovning ta'kidlanishicha, Ko'ktepa I davrida, ya'ni miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda Ko'ktepa yodgorligida yashagan aholi dastlab paxsa va guvalasimon g'ishtdan bunyod etilgan binoda istiqomat qilib, keyingi vaqtlarda uni mustahkam mudofaaga ega bo'lgan qal'a shaharga aylantirganlar.

Ko'ktepa II miloddan avvalgi VII asrning boshlarida bunyod etilgan bo'lib, uning asosiy xususiyati, unda aksariat sopol idishlar charxda ishlangan, 40-50 foizi qo'lda yasalgan. Lekin naqshli sopollar uchratilmagan. Ilgarigidek yupqa ishlangan sharsimon ko'za va xumlar paydo bo'lgan. Silindrkonik shakldagi sopol idishlar ishlab chiqarilgan.

Ko'ktepa III davri miloddan avvalgi VII asrga oid bo'lib, bu davrda tashqi mudofaa devori qurilgan. Uning qalinligi 9 metrni tashkil qilgan. Devor qurilishida guvalasimon va to'g'ri to'rtburchakli xom g'ishtlardan foydalanilgan. G'ishtlarga oldingi davrlarga xos bo'lgan tamg'alar bosilgan.

Ko'ktepa mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lib, handaq bilan himoyalangan. Qadimgi shahar ichki va tashqi mudofaa devorlariga ega bo'lib, devorlar o'rtasida bo'shliq bo'lgan. Shahar darvozasi egarsimon tarzda bo'lib, ichki shahar devorlarining markazida qurilgan. Janubiy devor markazidagi darvoza boshqa darvozalarga nisbatan katta hajmda qurilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, bu darvoza orqali markaziy binoga kirilgan. Shuningdek, janubiy va shimoliy devorlarning yon tomonlarida kichik hajmdagi darvozalar ham bo'lgan. Bu darvozalar piyodalar uchun mo'ljallangan bo'lishi mumkin. Ichki shaharning markaziy qismida ark joylashgan. Uning ikki yon tomonida kichik bino izlari topilgan bo'lib, tadqiqotchilar uni ibodatxona bo'lishi mumkin deb hisoblaydilar.

Aholining turarjoylari ichki shaharning devorlari bo'ylab joylashgan. Shimoliy devor tomondan shaharni suv bilan ta'minlovchi – akveduk qurilgan. Shaharga suv Zarafshon daryosidan chiqqan Bulung'ur kanalidan sopol quvurlar orqali olib kirilgan.

Tadqiqotchilar Ko'ktepani Sug'd hududidagi eng katta qadimgi shaharlardan biri, Sug'd hukmdorlarining qarorgohi bo'lgan deb hisoblashadilar. Ko'ktepa tadqiqotchilar fikricha,

qadimgi yunon mualliflari tilgan olgan Sug'diyonadagi "basileya", ya'ni "podsho shahar" bo'lgan bo'lishi mumkin. Miloddan avvalgi 328-yilda Spitamen Maroqanda qamalidan so'ng Sug'dning shimoliga ya'ni basileya - Ko'tepaga chekingan.

Ko'ktepa IV ilk ellinistik davrga oid bo'lib, Aleksandr Makedonskiy hujumidan keyin vayron etilgan qal'ada qayta qurilish ishlari olib borilgan. Bu davrda mudofaa devori orasida yo'lak qurilgan. Ta'mirlash ishlarida kvadrat, to'g'ri to'rtburchak shakldagi g'ishtlardan foydalanganlar. Ko'ktepa yodgorligi miloddan avvalgi III asrlarda tashlab ketilgach qayta tiklanmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бурякова Э.Ю. Поселение Лолазор – предшественник города на Афрасиабе.
2. Баратов С.Р. Новые археологические материалы к истории древнего Хорезма. // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. 4 – сон. – Самарканд, 2014. – С. 30 – 40.
3. Исамиддинов М.Х., Хасанов М.Х. История древнего и средневекового керамического производства Нахшаба. – Ташкент: Изд-во народ. Наследия им.А. Кадыри, 2000.
4. Исамиддинов М., Рапен К. К стратиграфии городища Коктепа. // ИМКУ.30. – Самарканд. 1999. – С. 68 – 79.
5. История государственности Узбекистана: В 3-х т. Т. I. /Авт. Э.В.Ртвеладзе, Д.А.Алимова и др. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – 560 с.
6. Культура и искусства древнего Хорезма. – Москва: Наука, –272 с.

QASHQADARYO VOHASIDA CHORVACHILIKNING MODDIY-TEXNIK BAZASINING MUSTAHKAMLANISHI

Ro'ziboyev Dilshod A'zam o'g'li
doktorant
(Qarshi davlat universiteti)

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 23-martda qabul qilingan "Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarni ko'paytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 308-sonli qarori chorvachilikni rivojlantirishda muhim omil bo'ldi. Ushbu hujjatda davlat tomonidan fermerlarga zotdor mollarni sotib olish va naslchilik ishini jadallashtirishda yordam berish, veterinariya xizmat ko'rsatishni tashkil etish, aholining mahsuldor chorva mollarini sotib olishi uchun mikrokreditlar ajratish, qishloq aholisining chorva mollarini parvarish qilishdan manfaatdorligini oshirish orqali ularning bandligini, daromadini, oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishini oshirishga alohida e'tibor qaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi "Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 1047-sonli Qarori buni tasdiqlaydi. Ushbu hujjatga ko'ra, sut va go'shtni qayta ishlash bilan shug'ullanadigan ishlab chiqaruvchilarga qo'shimcha imtiyozlar berish, jumladan, mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovini 50 foizga kamaytirish ko'zda tutilgan.

1995-yilda "Naslchilik to'g'risida"gi qonun, keyinchalik viloyatlarda naslchilik xo'jaliklarini tashkil etish, xoriydan zotli mollarni sotib olish, aholini zotdor mollar bilan ta'minlash, seleksiya ishlarini yuritish, aholiga servis xizmatlarini ko'rsatishga oid zarur qonunosti hujjatlari qabul qilindi. Hukumat qarorlari bilan 1996-yilda "O'zgo'shtsutsanoat"ga chet eldan zotdor mollarni sotib olish uchun milliy valyutani konvertatsiya qilish huquqi berildi. Natijada 1998-yilda viloyatlarda zotdor yosh buqalarni parvarish qilish bo'yicha 2-3 tadan ixtisoslashtirilgan naslchilik xo'jaliklari tashkil etildi [1:96].

Yuqorida amalga oshirilgan ishlar Qashqadaryo vohasida ham chorvachilik sohasining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga yordam berdi. Chorvachilik O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmog'i hisoblanadi. Tarmoqda hayot uchun zarur oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat uchun muhim xom-ashyo ishlab chiqariladi. Qishloq joylarda aholining katta qismi - qariyb 64 foizi istiqomat qiladi. Qishloq xo'jaligida taxminan 3 million kishi yoki mamlakat iqtisodiy faol aholisining 26,3 foizi mehnat qiladi. Mamlakatda ziroatchilik (tarmoq umumiy mahsulotining 55,1 foizi) va chorvachilik (46,3 foiz) [2:28] rivojlangan.

1991-yildan boshlab, ayrim toifadagi qishloq xo'jalik yerlari qanday o'zgargani qayd etilgan. Xususan, qishloq xo'jalik ekinlari toifasiga ajratilgan yerlar umumiy maydoni 33 foizga kamaygan. Buning asosiy sababi – yaylovlar maydonining unumdorligi past va tanazzulga uchragan yaylovlarning davlat zahirasi va o'rmon fondiga o'tkazilishi hisobiga qisqarishidir (taxminan 40 foizga). Yaylovlar sifati chorva mollari, birinchi navbatda, shaxsiy xo'jaliklardagi mollar sonining ko'payishi, ularning tizimsiz boqilishi, shuningdek, yaylovlardan tizimli foydalanishga rioya qilmaslik sababli pasaydi. Bu vaqt mobaynida shudgor qilinadigan yerlar hajmi unchalik o'zgargani yo'q. 1991-yildan buyon qoramollar (46 foizga), qo'y va echkilar soni (25 foizga, 1996 yilga nisbatan esa 54 foizga) ko'paygan [1:29].

Toshkent, Navoiy va Xorazm viloyatlari chorvachilik mahsuldorligi bo'yicha peshqadam hisoblanadi. Yalpi ko'rsatkichlar haqida so'z borganda, go'sht yetishtirishda Samarqand, Toshkent, Qashqadaryo, Buxoro, sut yetishtirishda Samarqand, Xorazm, Qashqadaryo, jun tayyorlashda Qashqadaryo, Samarqand, Navoiy, Buxoro va Jizzax viloyatlari peshqadamdir [1:29]. Shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda yuqori mahsuldorlikka asosan chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish hisobidan erishilgan. 1970-yildan boshlab, shaxsiy yordamchi xo'jaliklar kolxoz va sovxozlarga qaraganda qoramollarga ko'proq ega bo'lgan. Bunda kolxoz va sovxozlar shaxsiy yordamchi xo'jaliklarni yosh chorva mollari va ozuqa bilan ta'minlagan, shuningdek, o'zlariga tegishli yaylovlardan foydalanish imkonini bergan. Shaxsiy yordamchi xo'jaliklar buning evaziga ularga davlatga kolxoz va sovxozlar reja majburiyatlari hisobidan sotiladigan ortiqcha chorvachilik mahsulotlarini yetkazib bergan.

1991-yildan boshlab mamlakatda qoramol soni qariyb 1,5 baravar ko'paydi va bu O'zbekiston qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti hajmida chorva mahsulotlari ulushining oshishiga ta'sir ko'rsatdi [1:60]. Bu amalga oshirilgan tadbirlar chorvachilik sohasining rivojlanishiga olib keldi. Jumladan,

O'zbekistonda chorva bosh sonlarining oshishi. (yil boshida, ming bosh)

Hayvonlar turi	Yillar				
	1917	1941	1961	1991	2012
Jami qoramollar	1342	1672,3	2231,7	4508,8	9642,0
Shu jumladan sigirlar	487	621,6	873,9	1856,4	3878,2
Qo'y va echkilar	3821	5792,0	8901,0	9229,6	16187,1
Otlar	517	456,8	200,8	105,2	184,6

1970-yillarda respublikamizda go'shtga topshirilgan har bir bosh qoramolning tirik vazni kolxozlar bo'yicha 243 kilogramm va sovxozlar bo'yicha 234 kilogrammni tashkil etdi. Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand viloyatlari va Qoraqalpog'iston ASSRda esa bu ko'rsatkich 210-220 kilogrammni tashkil etdi. Shu sababli ham mutaxassis va chorvadorlar oldida go'shtga topshiriladigan mollarning semizligini oshirishdek muhim vazifa belgilab berildi. Bu katta vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavjud rezervlarni qidirib topish va ishga solish, ilg'orlar tajribasi hamda fan yutuqlarini ishlab chiqarishga keng joriy etish talab qilindi. Mol go'shti yetishtirishni jadal sur'atlar bilan oshirishda qoramollarning sonini ko'paytirish, tana va novvoslarni intensiv parvarishlash, yaylovga haydab boqish va so'qim qilish, Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo, Qashqadaryo, Toshkent viloyatlarining tog'li tumanlarida chorvachilik yanada yaxshiroq rivojlantirish imkonini berdi [3:3].

So'nggi yillarda qishloq xo'jalik tarmoqlarini mahsulot turlari bo'yicha ixtisoslashtirishga ayniqsa katta e'tibor berildi. Bunda tabiiy-iqtisodiy zonaning o'ziga xos xususiyati va talabi asos qilib olinadi. Yirik sanoat markazlari shaharlar yaqinida hamda paxtachilik xo'jaliklarida sut yetishtirish, binobarin, sersut qoramollarni ko'paytirish, sero't yaylovlari bo'lgan xo'jaliklarda esa go'sht yetishtirish, demak, sego'sht qoramolchilikni rivojlantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Sergio'sht qoramolchilikda go'sht yetishtirish xo'jaliklarning asosiy ishlab chiqarish tarmog'i hisoblanadi. Bunday xo'jaliklarda sigirlar asosan buzoq olish va uni 6-8 oyligigacha emizib, parvarishlash uchun foydalaniladi.

Xo'jaliklarni go'sht yetishtirish bo'yicha ixtisoslashtirishning afzalligi shundaki, birinchidan, mavjud yaylov-pichanzorlardan to'la foydalaniladi, ikkinchidan, go'shtdor mollarni ko'paytirish, buzoqlarni parvarishlash, mollarni molxonalarda boylamasdan boqish hisobiga ko'plab mehnat va mablag' iqtisod qilinadi. Natijada go'sht yetishtirishni keskin oshirish, tannarxini esa arzonlashtirish

YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA TARIX VA IJTIMOIIY FANLARNING DOLZARB MASALALARI, RIVOJLANISH TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI

imkoniyati tug'iladi. Sergo'sht qoramolchilik chorvachilikning eng asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanib, respublikamizning tog'li va cho'l tumanlarida qorako'lchilikka putur yetkazmagan holda rivojlantirish kerak. Bu tumanlarga Samarqand, Qashqadaryo viloyatlarining tog' va tog' etagi, Surxondaryo viloyatining Boysun, Toshkent viloyatining Ohangaron va Bo'stonliq, Sirdaryo viloyatining Zomin va Qoraqalpog'iston ASSRning Amudaryo yoqasidagi qamishzor mintaqalari kiradi [3:5-6]. 1963 yilda O'zbekiston SSRga qarashli adir, tog' va tog' etagidagi yaylovlar [3:8] quyidagilarni tashkil qildi:

№	Viloyatlar	Yalovlar maydoni, ming gektar				
		adirlarda	Tog' va tog' etaklarida	Baland tog'larda	Jami	
					Yaylov maydoni	Foiz hisobida %
1	Toshkent	118	212,8	70,9	401,7	9,4
2	Sirdaryo	293	260,4	-	553,4	12,9
3	Samarqand	992,1	301,9	-	1294	30,3
4	Surxondaryo (Qashqadaryo viloyati bilan birga)	731,7	473,8	167,1	1372,6	32,1
5	O'zbekiston SSRda jami	2181,4	1608,7	477,6	4267,7	100

O'zbekiston KP Markaziy Komiteti va O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti 1974-yil 12-fevralda "1974-1980 yillarda respublikada chorvachilikni rivojlantirish choralari to'g'risida" qaror qabul qilib, unda dasht va chala dasht yaylovlarni fitomeliorsiya yo'li bilan yaxshilash, yaylovlarni suv bilan ta'minlash, sug'orish shahobchalarini qayta qurish va qorako'lchilik xo'jaliklari uchun donador oziq ishlab chiqarish vazifalari belgilandi [4:174-175]. Bu kabi qarorlarning qabul qilinishi chorvachilik sohasini moddiy-texnik bazasi yanada mustahkamladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, yuqorida amalga oshirilgan tadbirlar va eng muhim qarorlar chorvachilik sohasini O'zbekistonda balki Qashqadaryo vohasida eng muhim serdaromad tarmoqqa aylantirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва Тараққиёт истиқболлари Аграр секторни ривожлантириш тенденциялари нуқтаи назаридан таҳлил "Насаф" нашриёти. 2010. с 96.
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.
3. U.Nosirov. Go'shtdor qoramolchilik. Toshkent.: O'zbekiston nashriyoti, 1971. bet 3 (198)
4. Чорвачилик. Муаллифлар жамоаси. Тошкент.: Ўқитувчи. 1980. бет 174-175. (320)

ATOQLI NASAFIY ULAMOLARI HAYOTI VA IJODI

Boyqobilov Axmad Jonqobilovich tadqiqotchi (O'zbekistondagi islom sivilizatsiya markazi)

Bugungi kunda mamlakatimiz istiqloli tufayli o'nlab mashhur allomalarimizning tabarruk qadamjolari obod qilinib, nomlari va asarlari xalqimizga qaytarildi. Shu qatorida Nasaf allomalari ilmiy merosi va uni o'rganishga bo'lgan qiziqish ham kun sayin ortib bormoqda. Qashqadaryo vohasi mamlakatimizning eng boy tarixga ega, rivojlangan madaniyatga serhosil zaminga ega bo'lgan qadimiy o'lkalaridan biri hisoblanadi.

Qashqadaryoning quyi oqimida joylashgan qadimiy tarixga ega bo'lgan Nasaf shahri Markaziy Osiyodagina emas, balki Sharq olamida, shuningdek umumbashariy tamaddunda ham salmoqli o'ringa egadir.

Qadimda Naxshab, Nasaf nomlari bilan atalgan bugungi Qarshi tarixi O'rta Osiyoning boqiy shaharlari Samarqand, Buxoro, Xiva singari qadimiydir. Nasaf shahri va vohasi madaniy hayotida ko'plab olimu fuzalolar samarali ijod qilishgan.

Shu boisdan ham IX-XII asrlarda ma'naviy uyg'onish davrida samarali ilmiy faoliyat ko'rsatib Jahon tamadduniga (sivilizatsiyasiga) o'z hissasini qo'shgan Nasaf vohasi olim-u fuzalolarining boy ilmiy va ma'naviy merosini xolisona o'rganish, aholining barcha qatlamlariga, ayniqsa yoshlar ongiga yanada chuqurroq singdirish nihoyatda dolzarb vazifaga aylandi.

Abul Mu'in an-Nasafiy. Nasaf shahri O'rta Osiyodagi to'rtta asosiy hadisshunoslik markazlaridan biri hisoblangan. Mana shunday shaharda tug'ilib, voyaga yetgan buyuk siymolardan biri alloma Abu Muin Nasafiy "Moturidiya kalom maktabining himoya qilib turuvchi buyuk shaxs" deb ta'riflangan. Bu zotni Najmiddin ibn Umar Muhammad Nasafiy "Al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand" ("Samarqand olimlari zikrida qanddek (shirin) kitob") asarida shunday ta'riflagan: "Sharqu G'arbning olimu ulamolari Abu Muin Nasafiy ilmining dengizidan bahra topib, ul taratgan ziyo nurlarini ko'zlariga to'tiyo qilib surtganlar".

Ushbu ta'rif o'z-o'zidan berilgan bo'lmasdan, balki bu o'z davri va keyingi asrlar afkor ommasi, ya'ni ilm ahlining Nasafiy ijodi va shaxsiyatiga o'ta ijobiy hurmati namunasidir. Bu kabi siymolar olib borgan ilmiy-tadqiqotlar natijalari yurtimiz sarhadlaridan chiqib, dunyo xalqlari durdonalariga aylangan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev bu haqda: "Imom Buxoriy, Burhoniddin Marg'inoniy, Iso va Hakim Termiziylar, Mahmud Zamaxshariy, Muhammad Qaffol Shoshiy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab daholar nomi nafaqat islom, ayni vaqtda jahon sivilizatsiyasi tarixida haqli ravishda oltin harflar bilan bitilgan", – deb alohida ta'kidladi. Bundan mazkur buyuk siymolarning ilmiy meroslari chuqur tadqiq etilishga loyiq ekani anglanadi", – dedi. Binobarin, aynan shu orqali vayronkor g'oyalarga asosli raddiyalar berish imkoni ortadi.

Binobarin Abu Muin Nasafiy kalom ilmining mustaqil fan sifatida rivojlanishi, islom dunyosida moturidiya ta'limotining keng tarqalishi yo'lida olib borgan ulkan ishlari bilan ajralib turadi. Alloma qoldirgan ilmiy-ma'naviy meros nafaqat o'z zamonasi, balki turli xil oqimlar, firqalar o'z buzg'unchi g'oya va maqsadlarini davom ettirayotgan hozirgi davr uchun ham dolzarb hisoblanadi. Bundan tashqari, Abu Muin Nasafiyning kalom ilmiga oid merosi manbashunoslik, islomshunoslik, o'rta asrlarda shakllangan oqimlar tarixi bo'yicha muhim ahamiyatga ega.

Kalom ilmining buyuk allomasi imom Abu Mansur al-Moturidiy (870–944) tomonidan yaratilgan al-moturidiya maktabining eng yirik namoyandalaridan biri Abul-Mu'in an-Nasafiyning Movaraunnahrda hanafiyya mazhabining qaror topishida beqiyos xizmatlari bor. Abu-l-Mu'in an-Nasafiy nafaqat kalom ilmining allomasi, balki o'z davrining faqihi va usuliyotchi olimi sifatida ham shuhrat qozongan siymolardan biridir. Shu boisdan ham, «Al-Qand fi zikri ulamoi samarqand» nomli asarda boshqa bir nasaflik olim Najmiddin Umar an-Nasafiy u haqda: «Sharqu G'arbning olimu ulamolari Abul-Mu'in an-Nasafiy ilmining dengizidan bahra topib, ul taratg'on ziyo nurlarini ko'zlariga to'tiyo qilib surtg'onlar», - deb uning ilmiy salohiyatiga yuksak baho bergan.

Imom Abul-Mu'in an-Nasafiy haqida yozgan mualliflarning aksariyati uning to'liq ismini Abul-Mu'in Maymun ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Mu'tamid ibn Muhammad Makhul an-Nasafiy deb keltirganlar. Bundan biroz farq bilan yozilgan shakllari ham uchraydi. Uning kunyasi barcha manbalarda Abu-l-Mu'in deb zikr qilinadi. Ammo an-Nasafiyning laqablariga kelsak, yozma manbalarda ko'rsatilishicha, u bir qancha laqablar bilan atalgan, jumladan, imom fozil, sayfu-l-haq (haqiqat qilichi), jomi' al-usul, al-imom az-zohid, al-faqih al-hanafiy, al-olim al-bori' (yuksak bilimdon olim) kabi laqablarni olgan. Abu-l-Mu'in an-Nasafiy ilmu irfonda yetuk, ziyoli bir oilada ulg'aygan, uning ajdodlaridan ko'plari, ayniqsa, fiqh ilmi sohasidagi ulkan salohiyatlari bilan el-yurt orasida tanilgan edilar.[1:367]

Abul-Mu'in an-Nasafiy tavallud etgan sana haqida yozgan tarixnavislardan biri arab olimi Xayriddin az-Zirikliy o'zining «al-A'lom» va Umar Rizo Kakhola «Mu'jam al-muallifiyn» nomli asarlarida uning hijriy 418 (milodiy 1027) yilda Nasaf shahrida tug'ilganligi haqida yozganlar.

Uning vafoti haqida esa aksar manbalarda hijriy 508 (milodiy 1114) sana zikr qilinadi. Binobarin, alloma Abu-l-Mu'in an-Nasafiy uzoq umr ko'rib, 87 yoshida vafot etgan. Uning qabri Qarshi shahri yaqinidagi Qovchin qishlog'ida joylashgan.[2:45]

Hozirgi vaqtda Abul Muin an-Nasafiyning qabri Qarshi shahridan uncha uzoq bo'lmagan Qarshi tumanining Qovchin qishlog'ida joylashgan maqbara deb taxmin qilinmoqda. Ushbu maqbara hozirgi kunda mahalliy aholi tomonidan tabarruk ziyoratgohlardan biri sifatida qadrlanib kelinmoqda. Lekin ushbu maqbarani aniq Abul Muin Nasafiyning degan xulosaga kelish uchun maqbarani tadqiq qilish lozim. Chunki maqbaradagi qabr toshiga yozilgan xat yillar davomida o'zining asl shaklini yo'qotgan va uni o'qib tushunish mushkuldir. Shuning uchun ushbu maqbara nasaflik yana bir olim Abul Muayyad an-Nasafiyning bo'lishi ham mumkin.

Alloma dastlabki ta'limini o'z otasi Muhammad ibn Mu'tamiddan olgan. Shuningdek, olim Samarqand va Buxoro shaharlarida yashab o'z ilmini takomiliga yetkazgan.

Abul-Mu'in an-Nasafiy faoliyati davomida ko'plab shogirdlarga saboq bergan. Ular orasida keyinchalik mashhur olim bo'lib yetishgan Najmiddin Umar an-Nasafiy, Alouddin as-Samarqandiy, Abu Bakr al-Kosoniy, Abul-Muzaffar at-Talaqoniy, Ahmad al-Pazdaviy, Abul-Hasan al-Balxiy, Abul-Fath al-Hilmiy, Abdurashid al-Valvolijiy, Mahmud as-Sog'arjiy, Ali ibn al-Husayn as-Sakalkandiylar bo'lgan.[3]

Abul Barokot an-Nasafiy. XIII asrda yashab ijod etgan bu allomaning to'liq ismi Hofiz ad-din Abul-Barakot Abdulloh, ibn Ahmad ibn Majmud an-Nasafiy bo'lib, Muhammad Shafiq Girbolning "Al-Mavsua al-arabiya al-muyassara" asarida uning tavalludi milodiy 1232-yil deb ko'rsatilgan.[3]

Allomaning ijodi sermahsul bo'lsa ham, hayoti haqidagi ma'lumotlar manbalarda kam uchraydi.

Abul-Barakot an-Nasafiyning yetuk olim bo'lib yetishishida ustozlarining mehnati katta bo'lgan. Ana shunday ustozlardan biri taniqli olim Abu-l-Vajd Shams al-Aimma Muhammad al-Kardariydir. U bo'lajak olimga tafsir, fiqh va kalom kabi shariat ilmlarini puxta o'rgatadi. Al-Kardariy ham o'z vaqtida "Hidoya" sohibi Burhon ad-din al-Marg'inoniy va "Fatovo Qozixon" asarining muallifi Faxriddin Qozixon kabi buyuk ustozlardan ta'lim olgan.

Bundan tashqari, an-Nasafiyning Hamid ad-din az-Zarir Ali ibn Muhammad ibn Ali ar-Romishiy va Badr ad-din Xavohirzoda Muhammad ibn Mahmud ibn Abdulkarim singari ustozlari ham bo'lgan.

Shunday mashhur ustozlar ilmidan bahramand bo'lgan Abul-Barakot "Hofiz ad-din", ya'ni "dinni ximoya qiluvchi" degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan.

Abu-Barakot an-Nasafiy hijriy 710 (milodiy 1310) yilda Bag'dodga keladi va shu yili rabiul-avval oyining juma kuni kechasi Bag'dodda vafot etgan va Isfahon yaqinidagi Izaj (Xuziston va Isfahon oralig'idagi shahar) shahrida dafn qilingan.[4:356]

Abu Hafs Umar an-Nasafiy. O'z davrining qomusiy olimi, shoiri, muarrix, fiqhshunosi Najmiddin Abu Umar ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ismoil an-Nasafiy hijriy 461 (milodiy 1069) yilda Nasaf shahrida tug'ilgan. Yoshligida o'z davrining mashhur allomalaridan saboq olgan. Ular orasida Abul Yusr Muhammad al-Bazdaviy, al-Hasan ibn Abulmalik an-Nasafiy, Muhammad ibn Ahmad al-Moymarg'iy an-Nasafiy, Ismoil ibn Muhammad an-Nuhiy an-Nasafiy, Yoqub ibn Muhammad an-Nuhiy an-Nasafiy bor edi.

Olimning to'liq ismi manbalarda Najmiddin Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ismoil ibn Muhammad ibn Ali ibn Luqmon an-Nasafiy summa as-Samarqandiy al-Hofiz al-Faqih az-Zohid al-Hanafiy tarzida keltiriladi. Ammo ba'zan Nasafning qadimiy nomi Naxshabga nisbat berilib, muallifning ism-nisbati an-Nasafiy o'rniga an-Naxshabiy shaklida ham uchraydi. Asli nasaflik bo'lib, umrining asosiy qismini Samarqandda o'tkazgani uchun unga "an-Nasafiy summa as-Samarqandiy" ("nasaflik", so'ngra "samarqandlik") ismi-nisbatlari ishlatilgan. Muta'akkir ilm olamida, asosan Abu Hafs an-Nasafiy nomi bilan mashhurdir.

Abu Hafs an-Nasafiy ilk tahsilni ona yurti Nasafda oldi. Olim hadis bo'yicha eng birinchi ustozi sifatida Abul-Abbos al-Mustag'firiyning nevarasi hofiz Abu Rajo Qutayba ibn Muhammad al-Usmoniy an-Nasafiy (vaf. 1081) zikr etadi.

Abu Hafsning ilk ustozlaridan yana biri – adib, faqih Abu-l-Hasan Ali ibn Muhammad an-Nasafiy al-Kasbaviy (vaf. 1092) edi. U Abu Hafsga Nasafda adab ilmidan tahsil berdi.[5:83]

Abu Hafs an-Nasafiy yoshlik yillarini Nasafda o'tkazib, XII asr boshlarida Samarqandga yo'l oldi va umrining asosiy, ijodiy qismini Samarqandda o'tkazdi. U faqat bir marta, ya'ni 1113-14 yili Haj amalini bajarish maqsadida Bag'dod orqali Makkaga safar qildi. Ammo uning safari uzoq davom etmay, keyingi yili o'z yurtiga qaytdi.

Abu Hafs an-Nasafiy Samarqandda o'z tahsilini davom ettirdi. Bu shahardagi "Dor al-juzjoniya" nomli ilm dargohi olimning ilm sohalarida yuqori cho'qqilarni egallashida katta ahamiyatga ega bo'ldi [6]

Najmiddin Abu Hafs Umar an-Nasafiy hijriy 537 (milodiy 1142) yilda vafot etgan va Samarqandda Chokardiza qabristoniga, Abu Mansur Moturidiy qabri yoniga dafn etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ravshanov P. Qarshi tarixi. – Qarshi, 2005.
2. Pardayev A. Nasaf allomalari. – Qarshi, 2020.
3. Nasaf va Kesh tarixi manbalarda mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiya material. – Qarshi, 2010.
4. Ravshanov. P. Naxshab va Kesh tarixi. – Qarshi, 2005.
5. Bo'riyev O. Qarshi – O'zbekistonning qadimiy shahri. – Qarshi, 2006.
6. Nasaf va Kesh allomalarining jahon madaniyatida tutgan o'rni. – Ilmiy konferensiyasi material. – Qarshi, 2008.

СУЛТОН МИР ҲАЙДАР ОТА МАЖМУАСИ ҚУЙИ ҚАШҚАДАРЁДАГИ ЙИРИК ТАРИХИЙ-МЕЪМОРИЙ ОБИДА СИФАТИДА

Самаров Фахриддин Уралович
докторант
(Қарши давлат университети)

Тарихдан маълумки, юртимиз кўҳна ёдгорликларга бой ҳудуд ҳисобланиб, бугунги кунда мамлакатимизда 8 мингтадан ортиқ маданий мерос объектлари жойлашган. Бу борада Қашқадарё вилояти ҳам алоҳида ўрин касб этиб, ҳозирги вақтда мазкур вилоятда 1468 та қадимий манзилгоҳ ва тарихий обидалар мавжуд. Улардан 1197 таси археологик, 208 таси тарихий-меъморий, 35 таси монументал санъат ёдгорликлари ҳисобланса, 28 таси диққатга сазовор жойлар саналади [1].

Касби туманида жойлашган Султон Мир Ҳайдар ота мажмуаси ҳам ана шундай тарихий обидалардан бири ҳисоблади. Ушбу қадимий манзилгоҳда бир нечта тарихий иншоотлар жойлашган бўлиб, Султон Мир Ҳайдар ота мақбараси, қадимий тошқудук, тарихий чиллахона, эски масжид, азон айтиладиган мезана шулар жумласидандир. Султон Мир Ҳайдар отанинг асл исмлари Амир Шамсиддин Ҳайдар ибн Жамолиддин бўлиб, таваллуд топган саналари тўрисида фақатгина бир нечта тахминлар бор. Бу ҳақда проф. А. Чориев ўзининг "Ҳазрат Султон Мир Ҳайдар ота тарихи" номли китобида қуйидагича тўхталиб ўтган: "Ул ҳазрат хижрий-қамарий 673 йилда (милодий 1275 йилда) таваллуд топган бўлиб, оталари Саййид Жамолиддин, оналари Моҳинурбиби бўлган" [2.17,18-19].

Султон Мир Ҳайдар ота туғилган ерлари асли Хуросон бўлиб, XIV асрнинг бошларида яъни 31-32 ёшларида ҳозирги Касби туманидаги Касби қишлоғи ҳудудига кўчиб

келганликлари тўғрисида тарихий маълумотлар мавжуд[3]. Бу улуғ зот саййидлар авлодиган бўлиб, ота-боболари томонидан пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)га бориб тақаладилар. Мир Ҳайдар у кишининг иккинчи номлари ҳисобланиб, у киши 1365 йилда 90 ёшларида вафот этганлар.

Ушбу табаррук зот номи билан машхур бўлган зиёратгоҳ ҳудудидаги тарихий-меъморий ёдгорликлар ҳақида тўхталар эканмиз, энг аввало шуни айтиш лозимки бу тарихий обидалар айнан бир даврда эмас балки турли даврларда шаклланган. Ҳозирда тарихий мажмуанинг ёпиқ ҳамда ярим очик иншоотлар жойлашган учта кичик ҳовлилари сақланиб қолган. Тарихий ёдгорликларни барпо этилган тарихи бўйича олимлар ўртасида турли қарашлар мавжуд.

Жумладан, воҳа тарихининг етук билимдони П.Равшанов ўзининг “Қашқадарё тарихи” номли китобида қадимий манзилгоҳ ҳудудидаги аксарият тарихий обидаларнинг бунёд этилиш тарихини XIV-XVI асрларга бориб етишини қайд этиб ўтган [4.714]. Мазкур мажмуадаги энг қадимий ёдгорликлардан бири Султон Мир Ҳайдар отанинг даҳмаси ҳисобланиб, қабр устидаги тошга ўйиб ишланган битикларга кўра, XIV асрга тегишли эканлиги маълум бўлади. Шунингдек, қабр тошларнинг бошқа бирида эса, 1270 йил ёзуви сақланиб қолган бўлиб, бу эса ушбу кўҳна мажмуанинг тарихини янада олисга бориб тақалиши тўғрисида ишора беради.

Жанубий Ўзбекистоннинг зукко тадқиқотчиси Л.Ю.Маньковская тарихий мажмуа ҳудудидаги кўҳна обидаларни қурилиш ва шаклланиш тарихини янада олисга бориб етишини қайд этган. Хусусан, олимага кўра, Султон Мир Ҳайдар ота зиёратгоҳидаги тарихий-меъморий ёдгорликлар XI-XVI асрларда қурилган бўлиб, у изчил равишда композицион жиҳатидан ўзгариб бориб, тарихий ўзгаришлар натижасида вужудга келган [5.85-86]. Мажмуадаги яна бир тарихий обида эски масжид бўлиб, кўҳна иншоот диярли ўзининг асл кўришини сақлаб қолган.

Ушбу ёдгорлик ҳудудида олиб борилган изланишлар натижасида обида XVI асрда бунёд этилганлиги, қурилиш услуби жиҳатидан Бухоро меъморчилигига ўхшаш эканлиги аниқланган. 1975 йилда С.К.Шахурин мазкур масжид ҳудудида ўрганиш ишларини олиб бориб, обида ҳақида у қуйидагича тавсиф берган: “Ҳовли ўқлари бўйлаб шарқ томондан иморатлар жойлашган, ғарбида эса ёзги масжид бўлиб, ушбу иншоотнинг ён деворидаги равоқли эшиги орқали шимолий ҳовлига олиб борадиган йўлак бор, у ерда бинолар йўқ, лекин кўплаб ўйиб ишланган қабр тошлари мавжуд. Ҳовли шарқ тарафга чўзилган бир устунли айвон супа билан ёпилган бўлиб, йўлакдан бироз нарида қишки масжид биносига яъни намозгоҳ типидagi масжид жойлашган. Икки обида яқинида эса минора (мезана) қад кўтариб турибди. Намозгоҳнинг олдидаги бўш жойлар тахта панжара билан ўралган. Ҳовлининг жанубий томонида яна иккита хўжалик хоналари бўлиб, улардан тоҳаратхона сифати фойдаланилган. Ушбу мажмуанинг умумий ўлчамлари - 90 x 40 м. ташкил этади” [6].

Бу борада шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, археолог олим С.К.Шахурин Султон Мир Ҳайдар ота мажмуасида барпо этилган тарихий-меъморий ёдгорликларнинг қурилиш услуби ва уларда фойдаланилган ашёларни кузатиб, мазкур обидаларни XI-XII асрларда бунёд этиган ёдгорликларга ўхшаш жиҳатлари кўплигини пайқаган. Ва ушбу манзилдаги иншоотларни XI-XII асрларда қурилганлиги тўғрисидаги фикрларни илгари суриб, изланиш якунида ҳисоботларида бу ҳақда қайдлар ёзиб қолдирган [7].

Шунингдек, меъморшунос олима Л.Ю.Маньковская мазкур мажмуа ҳудудида бир неча бор ўрганиш ишларини амалга оширган ҳамда иш якунида бу ерда жойлашган тарихий-меъморий ёдгорликлар тўғрисида қуйидаги хулосаларни қайд этиб ўтган: “Бир нечта қабрлар жойлашган мақбара, фойдаланилган қурилиш ашёлари, меъморий шакл, услуб ҳамда мажмуа қурилишининг умумий ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, мақбара катта эҳтимол билан XI - XII ҳамда XIV асрларда барпо этилган деб хулоса беришга асос

бўлади. Кичик қабр устига улкан мақбара бино қилинган. Бу ёдгорлик қурилишидан кейинги даврга оид бўлган қабр тошлари ҳам мавжуд. Қабр тошидаги безаклар орасида Саййид Амир Шамсиддинбек ал Ҳожа Ҳайдар номи ва вафот этган санаси акс эттирилган ёзув мавжуд бўлиб, уни тадқиқотчилар С.К.Кабанов 1369 йил деб ўқиган бўлса, М.Е.Массон 1491 йил эканлини эътироф этган” [8].

Касби ҳудуди ва Султон Мир Ҳайдар ота тўғрисидаги маълумотларни кўплаб тарихий манбаларда ҳам учратиш мумкин бўлади. Бу борада тарихчи ва географ Маҳмуд ибн Валининг (XVII аср) “Сирлар денгизи” асари алоҳида ўрин касб этади. У ўз асарида мазку ҳудуддаги бир нечта қадимий шаҳарлар ва кўҳна ёдгорликлар тўғрисида куйидагича тўхталиб ўтган: “Нақшаб бироз кичик бўлсада, иқлими жуда яхши ва чиройли шаҳардир. Унда кўплаб боғлар ва экин майдонлари бор. Суви Кеш ва Самарқанддан оқиб ўтувчи дарёдан келади. Хоқон Абдуллахон II Шайбоний даврида унинг ободлиги шу даражага етдики, ҳатто дунёнинг кўпгина шаҳарлари билан ҳам рақобат қила олади. Мадраса, хонақаҳ, масжид ва ҳаммомлар мавжуд. Шунингдек, ҳудудда кўплаб тобе қишлоқлар ва аҳоли яшаш манзиллари бўлиб, улар орасида жаннат боғини эслатувчи Касба қишлоғи ҳам бор. Бу қишлоқда Мир Ҳайдарий саййидлари деб аталган саййидлар оиласи яшайди ва ўзбек ҳукмдорлари бу қишлоқ аҳолиси билан қариндош бўлишга интиладилар” [9.79-80].

Муаллифнинг мазкур асарида ёзилган маълумотлардан шу нарса маълум бўладики, XVI-XVII асрларда ҳам Касби саййидлари яъни Султон Мир Ҳайдар ота авлодларининг нуфузи жуда баланд бўлиб, Бухоро хонлари ва маҳаллий ҳокимларнинг ҳам бу ҳудуд аҳолиси билан муносабатлари жуда яхши бўлган.

Мазкур қадимий мажмуа ҳудудидаги кўҳна тарихий-меъморий ёдгорликлардан яна бири қадимий минора ҳисобланиб, ушбу иншоотни барпо этилиш тарихи борасида турли қарашлар мавжуд. Бу борада Л.Ю.Маньковская ва С.К.Шахурин олиб борган бир неча йиллик изланишларидан сўнг ушбу минорани XVII-XVIII асрга тегишли деган хулоса берганлар[10]. Минора кичик ўлчамли, унинг танаси пастдан юқорига бироз кичиклашиб борган. Обиданинг тожлари гумбазли олти камарли бўлиб, у ёғочдан бунёд этилган. Кириш қисми шарқий томондан жойлашган минора танаси бўйлаб ғиштдан ясалган айлана зинапоя ўтади. Минора ҳар хил ўлчамдаги тўртбурчак пишиқ ғиштлардан бунёд этилган бўлиб, уларнинг улчами 24,5х24,5х5 см, 25х25х5 см, айрим ғиштларнинг катталиги эса 20х20х5 смни ташкид этади. Қадимий ёдгорликнинг пойдевор қисмининг айланаси 3 метрлиги аниқланган.

Мустақиллик йиллари давомида Султон Мир Ҳайдар ота мажмуасида турли йилларда таъмирлаш, қайта тиклаш ва мустаҳкамлаш ишлари амалга оширилган. Жумладан, бу каби ишларнинг дастлабкиси 1991 йил апрель ойида қадимий зиёратгоҳга кириш қисмидаги дарвоза ва унга туташиб кетган деворни қайта тиклаш ҳамда мустаҳкамлаш сингари амалий ишлар бажарилган [11]. Зиёратгоҳ ҳудудида маҳаллий алонинг кўмаги ва ҳашар йўли билан ҳам бир қатор ишлар олиб борилган. Хусусан, 2009-2011 йиллар давомида обида ҳудудида 2,5 миллиард сўмлик ободонлаштириш, тарихий манзилгоҳга келинадиган 3 километрга яқин йўл эса тузатилиб, асфальт қоришмаси ётқизилган [12]. Шунингдек, мажмуадаги тарихий-меъморий иншоотларни таъмирлаш, қайта тиклаш ва мустаҳкамлаш ишлари учун жами 301 миллион сўмлик ишлар бажарилган [13].

Ва айнан мана шу давр мобайнида зиёратгоҳда “Оққамиш жилоси” МЧЖ иш юритувчиси Т.Тўраев бошчилигида кўҳна мақбара қайта қурилиб, ўзининг асл ҳолатини сақлаган ҳолда янгича кўринишга эга бўлди. Тарихий мажмуада бунёдкорлик ишлари учун қўшимча давлат ҳомийлиги асосида 500 миллион сўм ажратилган бўлиб, бу маблағлар ҳисобига зиёратгоҳнинг ҳовли деворлари, ёзги ва қишки масжид таъмирланиб, шарқона услубда 12х4 метрлик янги айвон барпо этилди [14].

Хулоса сифатида шуни айтишимиз мумкинки, мамлакатимиз ҳудуди тарихий-меъморий ёдгорликларга бой минтақа ҳисобланиб, бу боради бу каби ўтмиш дурдоналарининг тарихи, шон-шавкати борасида дунёнинг исталган давлати билан рақобат қила олади. Ана шундай қадимий обидалардан бири Султон Мир Ҳайдар ота мажмуаси ҳисобланиб, мустақиллик йиллари давомида ушбу тарихий обиданинг таъмирлаш, қайта тишлаш, сақлаш ва муҳофаза қилиш борасида кенг кўламдаги ишлар олиб борилди. Шунингдек, юртимизда сўнгги вақтларда тобора ривожланиб бораётган зиёрат туризмини янада ривож топтиришда бу каби муқаддас зиёратгоҳлар асос бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қашқадарё вилоят маданий мерос бошқармасининг жорий архиви. Ҳисобот 2024 йил апрель.
2. Чориев А. Ҳазрат Султон Мир Ҳайдар ота тарихи. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2013. -200 б.
3. https://www.youtube.com/watch?v=jqdwPs_AScM // Касби туманидаги Султон Мир Ҳайдар ота зиёратгоҳи тарихи:
4. Равшанов П. Қашқадарё тарихи (энг қадимги даврдан XIX аср II ярмига қадар). –Т.: “Фан”, 1995. -782 б.
5. Маньковская Л. Ю. Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари –Т.: “Ўзбекистон”, 1979, -99 б.
6. Маданий мерос агентлининг жорий архиви. Археолог С.К.Шахуриннинг 1975 йилги ҳисоботи.
7. Кўрсатилган манба.
8. Маданий мерос агентлининг жорий архиви. Л.Ю.Манковскаянинг 1973 йилги ҳисоботи.
9. Маҳмуд ибн Вали. Море тайн (относительно доблестей благородных). “Фан”, -Т.: 1977. – 184 с.
10. Маданий мерос агентлининг жорий архиви. Л.Ю.Манковскаянинг 1973 йилги ҳисоботи.
11. Шаропов Ш. Суратда акс этган тарих. Қашқадарё ҳақиқати. 1991 йил, 18 апрель, 74 (12268)-сон. 4-б.
12. Меҳнат фахрийси Жўра Маматов (75 ёшда) маълумоти. Касби тумани Касби қишлоғи, 2022 йил 14 март.
13. Шу маълумот.
14. Шу маълумот.

ЯККАБОҒ ВА ЧИРОҚЧИ ВОҲАЛАРИДАГИ ТАРИХИЙ МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Каромов Ш.

доктарант

(Қарши давлат университети)

Дунёда ҳозирда илк ўрта асрлар даврида кечган миграция ва этномаданият жараёнлари, маданий ҳаёт ва этномаданий муносабатлар масалаларига бағишланган купгина илмий лойиҳалар, ишланмалар олиб борилмоқда. Уларда ижтимоий-иктисодий муносабатлар тарихшунослиги, мавжуд илмий карашлар ҳамда асосий ёндашувлар динамикаси, киёсий таҳлил ва умумлаштириш ҳолатларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Республикамиз ҳудудларида булиб ўтган кўплаб турли-туман этник, маданий, ижтимоий-иқтисодий, диний ва сиёсий жараёнларнинг илмий-киёсий жиҳатларини очиб беришга сўнгги йилларда катта эътибор берилмоқда. «Янги жамият қурилиши жараёнида халқимизнинг тарихидаги бой маданият ва бунёдкорлик анъаналарини ўрганиш ва улардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга»¹.

Яккабоғ тумани шимолдан Чироқчи, Шаҳрисабз, шарқ, ғарб ва жанубдан Қамаш туманлари билан чегарадош. Қашқадарё вилоятининг шарқий қисмида жойлашган. Ҳудудининг шарқий чекка қисмларида Ҳисор тизмасининг, баландлиги 2500 м гача бўлган, жануби-ғарбий тармоқлари (Чақчар, Бешнов, Хонтахта) бор. Бу тоғлар ғарбга томон пасайиб, Қашқадарё текисликлари билан қўшилиб кетади. Тоғ этаклари адирлардан ибора Тадқиқотлар давомида илк темир, антик, илк ва ўрта аср, сўнгги ўрта асрларга оид 200 га яқин ёдгорлик, қалъалар, уй-қўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар ҳаробалари топиб ўрганилган. Воҳада антик даврга оид ёдгорликлар туман ёдгорликларининг 8 фоизни, илк ўрта асрларга оид ёдгорликлар 60 фоизни, ривожланган ўрта аср ёдгорликлари 30 фоизни, сўнгги ўрта аср ёдгорликлари 2 фоизни ташкил этади.

Қашқадарё воҳасининг географик жиҳатдан қулай жойлашганлиги антик давр маданиятининг юқори ривожланишига асосий сабаб бўлган. Бу

ҳолат Яккабоғ воҳаси тоғ олди ҳудудида жойлашган Қайрағочтепа ёдгорлигидан олинган топилмаларда ҳам ўз аксини топган. Қайрағочтепа ёдгорлигининг умумий майдони катта бўлишига қарамасдан, мустаҳкам муҳофаа деворига эга эмаслиги, лекин бинокорлик асосида қурилган дарё ўзани орқали сув билан тўлдирилганлиги ўзига хос ҳандақ ва тўсиқ вазифасини бажарганлиги кузатилади. Ёдгорлик катталиги жиҳатидан Қашқадарё воҳасида Китоб ва Ерқўрғондан кейинги ўринда турган. Пармонқултепа ёдгорлигида олиб борилган тадқиқотлар жараёнида пахсадан қилинган бир неча ҳўжалик хоналари очиб ўрганилган. Олинган маълумотлар кўра бу даврда бунёдкорлик, ҳунармандчилик ва деҳқончилик юқори даражада ривожланганлигини кўрсатади [2:63-64]

Яккабоғ тумани ҳудудида ўрта аср шаҳарлари қолдиқлари ҳам бор. Улар орасида, масалан, Чимқўрғонтепа ҳам бор. Бўлажак шаҳар учун жой жуда яхши танланган – Қизилдарёнинг бурилиб, тоғ этагидаги адирлар учида.

Шаҳар қурувчилари ҳатто шаҳар атрофида жойлашган табиий жарлардан ҳам фойдаланганлар, улар фикримизча ариқ бўлиб хизмат қилган. Ариқларни Қизилдарёдан ҳам, кичик саёзлардан ҳам сув билан тўлдириш мумкин эди. Шаҳарлар мустаҳкамланган ва мустаҳкам қалъага эга бўлган, шунингдек, кичик хандаклар билан ўралган.

Карвон йўлида жойлашган шаҳар қолдиқлари ҳозир Гишаттепа харобалари билан ифодаланган. Аҳоли пункти бу ерда VI-VII асрларда, эҳтимол ундан олдинроқ ва X-XII-асрларда пайдо бўлган. У ўсиб борган ва шаҳарни шакллантирган, бу ерда ҳатто собиқ кўчалар йўналишини релъеф бўйлаб кузатиш мумкин.

Ер юзасида ўрта аср сопол буюмларининг куйдирилган ғишт парчалари кўп. Кичик (олти гектар) уч қисмли шаҳарчага мисол қилиб, Эски Яккабоғдан унча узоқ бўлмаган ерда харобалари сақланиб қолган Сариктепани келтириш мумкин. Шаҳар кичик воҳанинг маркази бўлиб, унинг таъсир доирасига нафақат атрофга тарқалиб кетган қишлоқ мулклари, балки бироз узоқроқда жойлашган қишлоқлар ҳам киради. Шаҳар марказида кичик, аммо баланд қалъа бўлган ва шаҳарнинг ўзи ён томонларида, рабод, илк ўрта асрларда аллақачон шаклланган. Унинг ғарбий қисмида IX асрга оид уч хонали турар жой биноси қазилган.

Дастлабки маълумотларга кўра, шаҳар X-XI асрларда ва XII асрларда энг катта ҳудудни эгаллаган ва унда фақат қалъа аҳолиси яшаган. Қўрғоннинг юқори маданий қатламидан бинолар қолдиқлари топилган, бироқ унинг бир неча йиллардан бери шудгор қилинган юзаси бизга бир қанча қизиқарли топилмаларни тақдим этди. Бу

теракота плитканинг пастки қисми бўлиб, унда қўлида найза билан тик турган эркак, баланд конуссимон бош кийимда ўралган ёш қизнинг лой боши, ғалати кўзлари билан жуда ифодали боши тасвирланган. Бундай жинларнинг тасвирлари халқ эътиқодлари билан боғлиқ. Анъанавий вакилликларда бу белгилар инсоннинг манфаати учун хизмат қилиши, лекин улар унга ёмонлик келтириши мумкин эди. Бундай ҳолда, хайрихоҳ мавжудотнинг кўриниши кўпроқ тасвирланади.

Исломгача бўлган даврда кичик теракота плиталари маҳаллий ҳурматли худоларни тасвирлайдиган ўзига хос пиктограмма бўлиб хизмат қилган. Бундай кошинлар Қашқадарёнинг бир қатор аҳоли пунктларида жумладан Яккабоғдан ҳам топилган бўлиб уларнинг баъзиларида эчки бошли худо, мураккаб бош кийимдаги одам тасвирланган. Сариқтепа кошинининг парчасида қайси худо тасвирланганини аниқлаш қийинроқ, аммо бу маҳаллий ёки умумий сўғд топинишига мансуб худо эканлиги аниқ. Аммо, кўҳна шаҳар атрофидаги кашфиёт қутилмаган бўлиб чиқди: у ерда плитка ҳам топилган, аммо унда Будда аниқ тасвирланган, гарчи тасвирнинг тафсилотлари ўзига хос бўлса ҳам. Будданинг боши катта, соч турмаги тепада баланд тугунли, қулоқлари пастга тортилган, энгил букланган кийимлар.

Бундан олдин қадимги Бақтрия (Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жануби) ҳудудидан турли хил буддист теракоталари топилган, аммо шунинг учун буддизм маълум даражада Сўғдга кириб келган, гарчи у бу ерда маҳаллий култарга мослашган бўлса ҳам. Умуман олганда, бу ерда жуда кўп топилмалар топилган - бу турли хил сопол буюмлар, шиша ва тангалар, отларнинг қулгили ҳайкалчалари, заргарлик буюмлари топилиши ҳунармандчилик соҳаларининг хилма-хиллиги ва яхши ривожланганлигидан далолат беради [3:43-45]

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Археология институти ва Тошкент Давлат университети археология кафедраси отрядлари томонидан Қашқадарё воҳасининг археологик ўрганишлари шуни кўрсатдики, илк ўрта асрларда (V-VIII асрлар) яккабоғ воҳаси аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик, тоғ-кон саноати учун қулай бўлган барча соҳаларни жадал ривожлантирди, турли ҳунармандчилик ривожланди. Сўнгги йиллардаги кашфиётлар Жанубий Сўғд аҳолисининг маданияти, мифологияси, мафкураси, санъати соҳасидаги ютуқларини бутунлай янгича тасвирлаш имконини берди.

Минтақада муҳим савдо йўллари ўтган, улар бўйлаб турли мамлакатларнинг маданий таъсири кириб келди, бу маданий жараёнларнинг мураккаб характерини белгилаб берди [4:46]

Киндиктепа. Бизнинг фикримизча, бу кичик шаҳарчага айланиш тенденциясига эга бўлган йирик қишлоқ аҳоли пункти. Яккабоғ туманидаги Тезоб қишлоғи чеккасида жойлашган. Бу жуда текис тепалик бўлиб, унинг ўртасида кичик марказий тепалик кўтарилади. Қиндиктепага мансуб бўлган аҳоли пунктлари воҳасининг яшаши эрамиз арафасида, антик даврдан бошланади. Ҳудудни суғориш Танқоздарё тизимига асосланган эди. Аммо турар-жойнинг ўзи, бошқалар қатори, илк ўрта асрларда пайдо бўлган. Унинг тарихи қизиқ. Дастлаб, бу ерда аниқ зодагонга тегишли бўлган баланд супада турган бино қайта қурилиб, унинг атрофида кичик аҳоли пункти вужудга келган бўлиб, уларнинг уйларида, шубҳасиз, феодалга маълум даражада қарам бўлган одамлар яшайди. Аста-секин аҳоли пункти ўса бошлайди ва X-XII асрларда икки гектарга яқин майдонни эгаллайди.

Қиндиктепада шлаклар, яроқсиз буюмлар, сопол буюмларни безаш учун штамплар мавжуд бўлиб, бу аҳоли пунктлари аҳолисининг ўзини кулолчилик билан маълум даражада таъминлаганлигини билдиради [5:47-49]

Туманда жойлашган Чўчақайтепа, Саркобтепа, Қўрғонтепа, Чимқўрғонтепа, Сариқтепа ва Тошбақатепа каби ёдгорликларда ҳам қазилма ишлари олиб борилган.

Натижада, антик, илк ва ривожланган ўрта асрлар тарихига оид бир қатор муҳим маълумотлар қўлга киритилган [6:62]

Қашқадарё вилояти Яккабўғ тумани ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлардан қуйидаги хулосага келиш мумкин. 1. Воҳада даврий жиҳатдан олганда тош давридан тортиб, сўнгги бронза, темир, антик, илк ва ўрта ҳамда сўнгги ўрта асрларга мансуб ёдгорликлар сақлангандир. 2. Туман ҳудудида манзилгоҳлар, ғорлар, қишлоқ турар жойлари, аркига эга бўлган феодал қасрлари, кичик шаҳарчалар, карвонсаройлар, мақбаралар, сунъий суғориш тармоқлари, мозорқўрғонлар, қабрлар, ва бошқа кўринишдаги ёдгорликлар қайд қилинган. 3. Тадқиқотлар якунига кўра воҳадаги қадимги масканлар аҳолиси асосан тоғлардан оқиб тушадиган сойлар ва Яккабўғдарё (Қизилдарё) сув манбаи ҳисобидан тирикчилик ўтказган [7:66]

Чироқчи тумани шарқдан Шаҳрисабз, Китоб, жануби-шарқдан Яккабўғ, жанубдан Камаши, ғарб ва жануби-ғарбдан Қарши, Косон туманлари, шимолдан Самарқанд вилоятининг Нуробод тумани билан чегарадош. Туман ҳудуди вилоятнинг шимол қисмида жойлашган. Рельефи текис чўл ва қир-адирлардан иборат [8:116-117]

Туман ҳудудида турли даврларга оид қадимий йирик шаҳарлар ва қишлоқлар қолдиқлари бизнинг кунларгача турли кўриниш ва катталиқдаги археологик ёдгорликлар сифатида етиб келган. Туман ҳудудида жами 65 та ёдгорлик ҳисобга олинган. Улардан тахминан 14 та ёдгорликда антик даврга, 38 та ёдгорликда илк ўрта асрлар даврига 28 та ёдгорликда ривожланган ўрта асрларга оид кулолчилик буюмлари борлиги қайд этилди. Вилоятнинг Яккабўғ, Шаҳрисабз, Китоб ва Ғузор туманларида олиб борилган археологик қидирувларда ривожланган ўрта асрлар оид ёдгорликлар 28–30%ни ташкил этган бўлсалар, Чироқчи тумани ҳудудида эса бу кўрсаткич ўртача 40%ни ташкил этади. Бу ҳолат ўрта асрларда бу туман ҳудудида Кеш воҳасининг бошқа ҳудудларига қараганди аҳоли анча гавжум яшаганлигини кўрсатади [9:212]

Қашқадарё воҳасини узлуксиз текшириш бу ерда ёзма манбаларда қайд этилганидан ҳам кўп шаҳарлар борлигини кўрсатди. Ва агар қазилмалардан олдинги баъзи харобалар фақат шартли равишда шаҳарлар деб таснифланиши мумкин бўлса, бошқалар ҳақида ҳам буни аниқ айтиш мумкин. Булар Чироқчи вилоятининг Қашқадарёдан ўтувчи қадимий йўллар яқинида жойлашган иккита аҳоли пунктидир. Улардан бири Кишмиштепа чап қирғоқда, иккинчиси Чандарактепа ўнг қирғоқ яқинида жойлашган.[10:38]

Кўтарувчи, яъни юзадан топилган материаллар – куйган ғиштлар, сопол буюмлар орқали бу ерда ҳаётнинг тахминий чегараларини аллақачон тасаввур қилиш мумкин. Демак, VI—VII асрларга оид кулолчилик буюмлари, X—XI асрларга оид идишлар бўлган. Кичик қазилмалар туфайли ҳозиргача фақат Шаҳристон ҳудудида ҳаёт қанча давом этганлигини аниқлаш мумкин эди. Охирги қатламлар XII асрга, XII аср бошларига тўғри келади. ҳаёт тўхтади. Чандарак (шаҳарни замондошлари қандай аташганини билмаймиз) афтидан, мўғуллар истилоси даврида кўплаб бошқа шаҳарларнинг тақдирини баҳам кўрган ҳолда ҳалок бўлган [11:39]

Шаҳар атрофининг сақланиб қолган қисмида биринчи кулолчилик чиқиндиларини тузатишга муваффақ бўлди, сўнгра ўчоқни, аниқроғи ундан сақланиб қолган нарсаларни - шифтга ўралган деворлари бўйлаб поғонали қиррали чуқур овал шаклидаги олов қутисини қазилшга муваффақ бўлди. дам олди. XII асрда, афтидан, худди олдинги даврларда бўлгани каби, шаҳарда турли хил кулолчилик буюмларини ишлаб чиқариш учун ўз устахоналари бўлган. Кичкина қазилш ишлари қандай идишлар ишлатилганлиги ҳақида тасаввурга эга бўлди. Масалан, иккита камарли тутқичли жуда катта пишириш қозонининг бўлаги топилган [12:40]

Шаҳарнинг узоқ тарихини инкор этиб бўлмайди. Кишмиштепа замонавий вилоят маркази Чироқчи билан ёнма-ён жойлашган. Шаҳар (ёки бўлажак шаҳар ўрнида

жойлашган аҳоли пункти) VI асрдан кечиктирмай ва VII-VIII асрларда пайдо бўлган. шаҳар атрофида катта-катта лой ғишт ва синган лой-пахса девори аниқланган. Шаҳарнинг гуллаб-яшнаши X-XII асрларга тўғри келади, албатта, бунга унинг Қашқадарёдан ўтувчи гавжум ўтиш жойи яқинида ва Кешдан Насафгача бўлган савдо йўлида жойлашгани ёрдам берган. Шаҳар атрофи ўсиб борган. Аммо, мўғуллар истилосидан кейин шаҳар сусаяди ва кейинчалик янги жойга кўчиб ўтади. Ҳозир ҳам замонавий Чироқчи шаҳрининг чеккасида қалъа қолдиқлари – яқин ўтмиш қалъасини кўриш мумкин, бази кексалар карвонсаройлар, девордаги дарвозалар, қабристонлар қаерда жойлашганлигини ҳозир ҳам кўрсатиши мумкин. Бизга айтишларича, қурилиш чуқурларидан бирининг қурилишида катта ўчоқ қолдиқлари ер остида яққол кўриниб турарди [13:41-42]

Самарқанддан жанубга кетувчи асосий йўллارининг бир йўналиши ҳозирги Кўкдала даштлари ва Қўнғиртоғнинг шимолий ёнбағирлари орқали ўтган. Бу ҳудудда илк ўрта асрларда ўтроқ маконлар кам учраб, асосан, кўчманчи чорвадор қабилаларнинг қишлик қароргоҳлари, қудуқлар мавжуд бўлиб, улар Самарқанд – Нахшаб йўлининг муҳим бекатлари сифатида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Шу билан бирга, воҳадаги қадимги йўллари урганиш давомида тўплаган маълумотларимиз Самарқанд Нахшаб оралиғидаги даштларда илк ўрта асрлардаги йирик истеҳкомлар кўринишидаги кўрғонлар пайдо бўлганлигини кўрсатмоқда. Бунга мисол тариқасида Кўкдаладан 20 км. ча ғарбда жойлашган Ҳазорбуқа ва Қоратепа ёдгорликлари кўрсатиш мумкин. Бу ёдгорликлар Маҳаллий чорвадорларнинг қишлик қароргоҳлари ҳамда Самарқанд – Нахшаб савдо йўлининг муҳим оралиқ бекатлари сифатида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган [14:40].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, тадқиқотлар давомида Яккабоғ воҳасида антис ва ўрта асрлар даврига оид 200 га яқин қалъалар, кўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар ҳаробалари топиб ўрганилган бўлиб уларда бунёдкорлик, хунармандчилик, деҳқончилик ва чорвачилик, савдо-сотиқ жадал ривожланган. Боҳа шаҳарлари мустаҳкамланган ҳамда мустаҳкам қалъага эга бўлган ҳамда кичик ҳандақлар билан ўраб олинган. Бундай йирик аҳоли пунктларига Қатроғочтепа, Чимкўрғонтепа, Сариктепа, Киндиктепа, кабиларини киритиш мумкин.

Чироқчи тумани ҳудудидаги турли давирларга оид йирик шаҳарлар, қалъалар ва қишлоқлар ҳаробалари бизнинг кунларимизга қадар археологик ёдгорликлар сифатида этиб келган. Улардан энг йириклари Қашқадарё дарёсининг чап қирғоғидаги Кишмиштепа ва ўнг қирғоғидаги Чандарактепа ҳисобланади, Шунингдек Самарқанд-Кўкдала-Нахшаб йўлининг муҳим бекатлари Чироқчи туманида жойлашганлиги воҳада иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожига ката туртки бўлган.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сон фармонининг 1-илоvasида келтирилган «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳдراكатлар стратегияси» [Электрон ресурс]. <http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/2>. (Мурожаат килинган сана: 17.11.2019).

2. Бердимуродов А.Э., Суюнов С.С., Раимқулов А.А., Саидов М.М., Ражабов А.Ю., Курбонбоев И. Қашқадарё вилояти Яккабоғ туманида 2012 йилда олиб борилган археологик тадқиқотлар. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2012 йил 9-сони, Самарқанд, 2013, 63-64-бетлар.

3. Лунина С. Древние города в долине Кашкадарьи. Ташкент, «Ўзбекистан» 1988. Стр. 43-45.

4. Буряков Ю.Ф., Аскарлов К. К. Оссурый из Хантепа. Общественные науки в Узбекистане. 1993, №3, стр. 46.
5. Лунина С. Древние города в долине Кашкадарьи. Ташкент, «Узбекистан» 1988. Стр. 47-49.
6. Бердимуродов А.Э., Суюнов С.С., Раимкулов А.А., Саидов М.М., Ражабов А.Ю., Курбонбоев И. Қашқадарё вилояти Яккабоғ туманида 2012 йилда олиб борилган археологик тадқиқотлар. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2012 йил 9-сони, Самарқанд, 2013, 62-бет
7. Бердимуродов А.Э., Суюнов С.С., Раимкулов А.А., Саидов М.М., Ражабов А.Ю., Курбонбоев И. Қашқадарё вилояти Яккабоғ туманида 2012 йилда олиб борилган археологик тадқиқотлар. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2012 йил 9-сони, Самарқанд, 2013, 66-бет.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Ч ҳарфи. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», Тошкент, 116-117-бетлар. www.ziyouz.com кутубхонаси.
9. Раимкулов А.А., Эгамбердиев Ф.П., Тошев А.Я., Олимов У.Н. Чироқчи туманида 2016 йилда олиб борилган археологик қидирувлар. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2015-2017 йил 11-сони, Самарқанд, 2018, 212-бет.
10. Лунина С. Древние города в долине Кашкадарьи. Ташкент, «Узбекистан» 1988. Стр. 38.
11. Лунина С. Древние города в долине Кашкадарьи. Ташкент, «Узбекистан» 1988. Стр. 39.
12. Лунина С. Древние города в долине Кашкадарьи. Ташкент, «Узбекистан» 1988. Стр. 40.
13. Лунина С. Древние города в долине Кашкадарьи. Ташкент, «Узбекистан» 1988. Стр. 41-42.
14. Сагдуллаев А, Ў.Мавлонов, Д.Маҳкамова. Ўрта Осиёда ўрта асрлар савдо-сотиқ тизими. «Akademiya» Тошкент, 2012, 40-бет.

QASHQADARYO VOHASI SHAHARLARI AHOLISINING MASHG'ULOTLARI

G'ofurova Sobira Sa'dulla qizi
magistrant
(Qarshi Davlat Universiteti)

So'nggi o'rta asrlarda siyosiy voqealar hamda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqib Qashqadaryo vohasida aholining joylashuvi va etnik tarkibi o'zgarib bordi. Savdo-sotiq, migratsiya jarayonlari, aholining o'zaro munosabatlari, etnomadaniy aloqalar natijasida katta va kichik shaharlar rivoj topib aholining etnik tarkibi ham turli-tuman bo'lib bordi.

Bu davrda Buxoro amirligi 27 ta beklik(viloyat)larga bo'lingan bo'lib, uning ma'lum qismini Qashqadaryo vohasi tashkil etardi. Qashqadaryo vohasi bekliklar, amlokdorliklar va kentlarga bo'lib boshqarilgan. Vohadagi Qarshi shahri nafaqat boshqaruv tizimi, balki butun amirlikning iqtisodiy va madaniy hayotida ham katta rol o'ynagan edi . Undan tashqari voha hududidagi unga yaqin kichik shaharlar va yirik qishloqlar beklik hamda amlokdorliklarning markazlari sifatida vohadagi urbanizatsiya jarayonlarning rivojida hamda ma'muriy boshqaruv tizimida muhim ahamiyatiga ega bo'lgan edi.

Bu o'rinda manbalarga murojat murojat etadigan bo'lsak, vohadagi eng yirik ma'muriy hududlardan biri bo'lgan Qarshi (shahar va uning atrofilari) bekligi asosan amirning taxt vorisi tomonidan boshqarilgan. Bekliklar o'z navbatida amlokdorga bo'lib idora etilgan. Misol uchun, Qarshi bekligi 11 ta, Chiroqchi bekligi 6 ta, G'uzor bekligi 6 ta amlokdorlikka bo'lingan.

Amlokdorliklar o'z tarkibiga bir nechta katta va kichik qishloqlarni qamrab olgan. Amlokdorlar o'z hududlarida soliq yig'ish, mirshablik hamda ma'muriy rahbarlik vazifalarini ado etishgan.

Bu davrda Qashqadaryo vohasining yirik markazlaridan biri Qarshi shahri edi. Bu davrda shahar Qarshi bekligining markazi bo'lib, Buxoro shahridan janubi-sharqda, Qashqadaryo daryosi quyi oqimining chap qirg'og'ida joylashgan. Devorlar bilan o'rab olingan ushbu shahar nafaqat savdo-iqtisodiy markaz, balki siyosiy va madaniy markaz sifatida ham amirlikda Buxoro va Samarqanddan keying o'rinda turgan. Taxt vorisining qarorgohi ham Qarshi shahrida joylashgan.

XVIII asrning o'rtalaridan boshlab shahar O'rda (ark), qo'rg'on va qal'adan iborat bolib, keying davrlarda kengayib borgan. Shahar markazidagi maydonda 4 ta madrasa, hammom, masjid, taxt vorisi, qo'shin va bek joylashgan qarorgoh bo'lib, uning atrofi minorali hamda uchta darvozasi (Kunchiqar, Kasbi, Samarqand) bo'lgan devor tashqarisida beklilikning nufuzli kishilardan iborat aholining uy xonadonlari joylashgan.

XIX asrning boshlarida Qarshining eski shahar qismida 20 dan ortiq guzarlar mavjud bo'lgan. Ularning nomlaninishi ma'lum turga ixtisoslashgan kasb-hunar, mahalliy xalq va elat, hamda joy nomlari bilan bog'liq bo'lgan. Misol uchun, Temirchi, Novvoyguzar, Holvaguzar, Kulolchilik, Charmgar, Chilangaron, Qamashi, Eronguzar, Arabxona, Beklarbegi, Kattatut, Egarchi, Jugiguzar kabilar shular jumlasidandir.

Qarshining bosh maydoni bo'lgan registonda bozor va savdo rastakari, madrasa, jome masjidi hamda karvonsaroy joylashgan. Mazkur hududda bozorlar, hammomlar, yuzlab savdo yoyilmalari, yopiq karvonsaroilar, hunarmandchilik dukonlari, novvoyxonalar joylashgan. Registonning atrofi dala hovlilar, uzumzorlar, poliz va bog'lar bilan o'ralgan.

Bu davrda Qarshi shahrida mingdan ortiq uy-joy mavjud bo'lib, ular orasida ikki qavatli (boloxonali) ham bo'lgan. Taxminiy hisob-kitob qiladigan bo'lsak,

bu davrda shahar aholisi olti mingdan ziyod bo'lgan. XIX asrning ikkinchi yarmiga oid manbalarning guvohlik berishicha, Qarshi yirik savdo-iqtisodiy markaz hisoblanib, mahalliy bozorlari juda katta, ularda rastalar, yoyma va hunarmandchilik dukonlari, yopiq saroylar (timlar), karvonsaroilar ko'p bo'lgan. 1870-yillarda Qarshi shahri bozorlarida 1400 ta do'kon bo'lib, haftada bir kun (Juma kuni) butun chekka hududlardan 10-15 ming nafar xaridorlar tashrif buyurgan. Qarshi bozorlarida nafaqat mahalliy mahsulotlar, balki ko'plab chet el mahsulotlari (sovun, igna, turli matolar, tuz, buyoqlar, metal idishlar va boshqalar) ni uchratish mumkin edi.

Qarshi shahri muhim savdo karvoni yo'llari kesishgan joyda joylashgan bo'lib, Termiz, Balx, Marv, Urganch, Buxoro, Samarqand, G'uzor, Shahrisabz kabi yirik iqtisodiy-madaniy markazlardan keluvchi yo'llarni bog'lagan hamda vositachilik qilgan. Hindiston, Eron, Afg'onistondan Buxoroga keladigan savdo karvonlari Qarshi orqali o'tganlar. Qarshi vohadagi tashqi savdoda muhim hisoblanib, har haftada bir marta bo'ladigan bozor kunlari 6 mingtadan 15 mingtagacha tuya, ot, eshak, qo'y, echki, qoramol kabi chorva mollari bozorlarga kiritilgan. Qarshi bozorlarida eroniy va turkman gilamlari, rus metal idishlari, fransuz sovunlari, turkman otlari, hind bo'yoqlari, afg'on matolari, ayniqsa, haridorgir bo'lgan. Ayniqsa, shahar atrofi dashtdagi ko'chmanchi turkmanlar uchun eng qulay savdo hududi edi.

V. V. Krestovskiyning ma'lumotiga ko'ra, Qarshi registonining ikki tomonida Abdullaxon madrasasi va jome masjidi joylashgan bo'lib, qolgan ikki tomonini savdo rastalari egallagan. Registonga tutashgan to'rtta asosiy shahar ko'chalaridan biri yangi qurilgan Shermuhammad madrasasiga olib brogan. Shahar bozori ro'parasida Ko'k Gumbaz jome masjidi joylashgan bo'lib, shaharda jami 16 ta madrasa mavjud bo'lgan hamda ular qarshining madaniy ma'rifiy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qashqadaryo vohasidagi yirik shaharlardan ikkinchisi Shahrisabz edi. XVIII-XIX asrlarda Shahrisabz shahri ham himoya devorlari bilan o'rab olingan bo'lib, bu devorlarda 6 ta (Kunchiqar, Qarshi, Charmgar, Chaqar, Teparlik, Kitob) darvoza bo'lgan. Shahar markazida

qo'rg'on bo'lib, bu yerda Shahrisabz begi(hokimi) hamda uning yaqinlari istiqomat qilgan. Shahrisabz begining qo'rg'oni mahalliy xalq orasida "Shahrisabz Afrosiyobi" degan nom olgan edi. Markazdagi ushbu bek qo'rg'oni oldida shahar maydoni hisoblangan registon joylashgan. Shuningdek, shahr markazida Chorsu bozori joylashgan bo'lib, shahar darvozalaridagi yo'llar bozorga olib borgan.

Bu davrda Shahrisabz 52 ta guzarga bo'lingan. Ma'lumotlarga ko'ra, har bir guzarning o'z masjidi bo'lib, guzarlarda 20-30 tadan 100 tagacha xonadon bo'lgan. Asosiy aholisi o'zbeklar bo'lgan shaharda 4 mingga yaqin xonadon yashaganligi tahmin qilingan. XX asrning boshlariga kelib Shahrisabz shaxrida 50 ming nafardan ziyod aholi yashaganligi haqida ham ma'lumotlar bor.

Ayni paytda Shahrisabz yirik savdo-iqtisodiy markaz bo'lganligi tufayli bu yerda yirik va mayda savdogarlar va karvonsaroilar ko'p bo'lgan. Manbalarning guvohlik berishicha, savdogarlarning shaxar bozorlarida (asosan Chorsu bozorida) o'z yoymalari va do'konlari mavjud bo'lib, ular ma'lum bir mahsulot turi bilan savdo qilishga ixtisoslashgan. Yirik savdogarlar boshqa shaharlar bilan savdo-sotiq faoliyatini yuritganlar. Shahrisabzda XIX asrning o'rtalarida 7 ta karvonsaroy faoliyatini yuritgan bo'lsa, ularning soni XX asrning boshlariga kelib 28 ta edi.

Buxoro amirligining barcha hududlarida ishlab chiqarilgan hunramandchilik mahsulotlarini Shahrisabz bozorlarida uchratish mumkin edi. Tadqiqotlarga ko'ra, Shahrisabz Chorsu bozorlarida mahalliy mahsulotlardan tashqari Qo'qon xonligi shaharlari orqali kelgan Rossiya va Xitoy savdogarlarining mahsulotlarini, Termiz-G'uzor orqali kelgan Hindiston, Eron, Afg'oniston mahsulotlarini, hunarmandchilik buyumlarini uchratish mumkin.

Qadimdan "Qubbatul ilm-val-adab" degan nomga sazovor bo'lgan Shahrisabz shahri so'nggi o'rta asrlarda ham bu mavqesini ma'lum darajada saqlab qolgan edi. Manbalarda ma'lum bo'lishicha, bu davrda Shahrisabzning madaniy hayoti Qo'qon madaniy hayoti bilan bog'lansa-da, shahar Qashqadaryo vohasidagi madaniy markazlardan biri edi. A. kunning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Shahrisabzda 10 ga yaqin masjid va madrasalar faoliyat yuritgan. Amlokdorlar va boy savdogarlar o'z hisoblaridan maktablar (masalan Abduvahob barlos, Mulla Husniddin qori, Ergashboy savdogar va h.k) tashkil etganlar. Masjid va madrsalar vaqf hamda xayr-ehson hisobidan faoliyat yuritgan.

Shahrisabzda boshqa shaharlar bilan savdo qiluvchi yirik savdogarlar faoliyat yuritgan bo'lib, ular asosan Chorsu bozori yaqinidagi markaziy guzarlarda yashaganlar. Shaharda ko'plab hunarmandlar-kashtado'zlar, do'ppido'zlar sovungarlar, pichoqchilar, telpakdo'zlar, temirchilar, kulollar, sandiqchilar faoliyat yuritganlar. Ammo to'quvchilik boshqa shaharlarga nisbatan keng rivojlanmagan.

Kitob shahri ham vohaning asosiy ma'muriy, iqtisodiy, va madaniy markazlaridan biri edi. Kitob bekligining markazi bu-Kitob shahrida bek qo'rg'oni joylashgan bo'lib, bu qo'rg'on hududida saroy, otxona, masjid, 2 ta qabulxona, hududida hovuzi bo'lgan ichki hovli, ayvon mavjud bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amiri Kitob begi qarorgohidagi ichki hovlida tez-tez kelib turgan va bu yerda amirning 250 kishilik sarbozlari doimiy yashagan.

Kitob begi qo'rg'oni oldida registon maydoni, maydon yonida esa shaharning asosiy bozori joylashgan (bu bozor hozirgi kunda ham deyarli o'z o'rnida faoliyat yuritmoqda). Bozorning atroflarida manbalarga ko'ra, ko'plab guzarlar mavjud bo'lib, ularning soni 70 dan oshgan. Taxminiy ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr o'rtalarida Kitob shahrining aholisi 18 mingdan ziyod edi. Guzarlarda yashaydigan aholining asosiy qismi o'zbeklar bo'lib, guzarlarning nomlanishi boshqa shaharlarda bo'lgani kabi aholining joylashuvi bilan bog'liq edi. Kitob shahrida ayniqsa, kulolchilik, ip va ipakdan gazlama to'qish(bo'z, olacha, ipak), zardo'zlik, kashtado'zlik kabi hunarmandchilik turlari keng rivoj topgan edi.

Tahliliy ma'lumotlarga ko'ra, XX asr boshlarida Kitob shahrida to'qimachilik keng rivojlangan edi. Bu davrda shahrdagi yirik tadbirkor-savdogar usta Tursunjonning qo'l ostida

mingga yaqin to'qimachilik dastgohi bo'lib, uning yirik ustaxonasida 30 ga yaqin to'qimachilik qozonida ip qaynatilgan. Ushbu ustaxonada paxta, jun, ipak, yarim ipak mataolar to'qilib, vaha va amirlikning boshqa shaharlariga (Qarshi, Shahrisabz, Buxoro, Samarqand, Kattaqo'rg'on), hatto Rossiyaga ham olib ketilgan.

XIX asr o'rtalariga kelib Kitob shahrida 6 ta karvonsaroy, 2 ta hammom, 4 ta madrasa, 3 ta bozor, 4 ta masjid faoliyat yuritganligi, shaharning har bir guzarida masjid va maktablar ishlab turganligi haqida ma'lumotlar bor.

So'ngi o'rta asrlarda Qashqadaryo vohasining siyosiy-ma'muriy, savdo-iqtisodiy va harbiy strategik markazlaridan biri G'uzor shahri edi. O'zbekistonning janubini, xususan, Amudaryo kechuvlari bo'yida joylashgan Termiz va undan keyin Eron, Afg'oniston, Hindiston bilan bog'laydigan, shimoliy-sharqiy yo'nalishda farg'ona vodiysi, Toshkent vohasi, Jizzax va Samarqand orqali Sharqiy Turkiston, Qoshg'ar, Yettisuvdan keluvchi yo'llar yo'nalishlari G'uzor orqali o'tganligi bois, ungacha yirik bo'lmasa-da, so'nggi o'rta asrlarda ham G'uzor shahrining mavqeyi ancha baland edi. Ushbu holatni o'rta Osiyoga tashrif buyurgan ko'pgina rus sayyohlari, zobitlari, ekspeditsiyalar ishtirokchilari ham aytib o'tgan.

Manbalarga ko'ra, G'uzorda Buxoro amirligining taxt vorislari bek qilib tayinlangan. Yirik davlat bo'lgan amirlikning Janubiy hududlaridan to'planadigan turli soliqlar G'uzorda bir yerda yig'ilib, shundan so'ng amir xazinasiga jo'natilgan. G'uzor shahri va bekligining yerlari bek uchun "Mulki xurri xolis" sifatida berilgan bo'lib, XIX asrning 50-60 yillarida ushbu holatni Abdumalik (Katta) To'ra misolida ham kuzatishimiz mumkin.

Bu davrga oid bo'lgan G'uzor shahri qo'rg'oni (bek qal'asi) G'uzordaryo yoqasidagi tepalikda joylashgan (harobalari hozirgi G'uzor shahrining janubi-g'arbiy qismida, markaziy bozor yaqinida-J.B). manba tili bilan aytganda, G'uzor janubdan bir tosh uzoqlikda ko'rinib turadigan keng va uzun yo'llarga ega toza ozoda, yoqimtoy shaharcha. G'uzor o'zining qulay joylashuvi tufayli olijanob tabiiy ko'rinishga ega. Osiyo me'morchiligiga xos qal'a yoki ingichka uzun ustunlari ko'rinib turgan ayvonlar yozning issiq quyoshi nurlari ostida nihoyatda chiroyli bo'lib ko'rinadi. Katta minoralar, loydan qilingan devorlar bilan o'rab olingan qal'a binosi boshqacha manzara kashf etadi.

G'uzor qal'asi G'uzordaryo qirg'og'i bo'yida, shahardagi tepaliklardan birining ustida joylashgan bo'lib, daryo uning tabiiy devori bo'lib xizmat qilgan. G'uzor qal'asidan harbiy maqsadlarga ham foydalanilgan. G'uzor ham shu davrdagi boshqa ko'pgina shaharlar singari bog'lar bilan o'rab olingan. G'uzor o'zining qulay joylashuvi va yam-yashil maydonida zilol daryo suvi hamda botqoqlik yoki sholi maydonlarining yo'qligi tufayli sog'lom iqlimi bilan shuhrat topgan shaharlardan biri edi. Buxoro, Termiz, Balx, Samarqand, Shahrisabz, Qarshidan keluvchi ko'pgina savdo yo'llari G'uzor hududidan o'tgan bo'lib, G'uzor bozorida mahalliy hunarmandlarning mahsulotlari hamda chorva mollaridan tashqari Xitoy, Rossiya, Eron, Afg'oniston va Hindistondan keltirilgan turli-tuman mahsulotlarini uchratish mumkin edi. G'uzorning qizil tuzi, Shirin va katta-katta donali mayizi Qarshi, Shahrisabz, Surxon vohasi shaharlari, Buxoro, Zarafshon vohasida mashhur edi.

Qashqadaryo vohasidagi beklilik markazlaridan biri Yakkabog' shahri edi. Janub tomonidan tog'lar bilan tutashgan, shimoli-sharq tomondan Shahrisabz vohasiga tutashgan bu shahar Yakkabog' (Qizilsuv) daryosi yuqori oqimining har ikkala qirg'ogidagi tekislikda joylashgan. Shaharning asosiy qismi hamda bek qarorgohi bo'lgan eski qo'rg'on tekislikdan ancha baland tepalikda joylashgan. Yakkabog' daryoning o'ng tarafida bozor, bozor maydoni oldida istehkomga kirishni qo'riqlovchi ikkita chiroyli minora bo'lgan. Istehkom paxsa devor bilan o'ralgan bo'lib, uning atrofi 2-3 qator devorlar bilan o'ralgan. Q'o'rg'on atrofida qalin bog'lar bir necha yuz yillik chinorlar mavjud bo'lgan.

Yakkabog'dagi bek qo'rgonidan butun Shahrisabz vohasi va Yakkabog' shaharchasi kaftdek ko'rinib turgan. Q'o'rg'on qarshisidagi maydonda shahar madrasasi joylashgan. Shaharning atrofi yam-yashil bog'lar, manzarali tog'lar, daryolar, archazorlar, chinorlar,

bug'doyzorlar va qishloqlar bilan o'ralgan. D.Logofetning bergan ma'lumotlariga ko'ra shahar aholisi 5000 kishidan iborat bo'lgan.

Yakkabog' qo'rg'oni baland va qalin devor bilan o'rab olingan. Bu devor qoldiqlari bugungi kunda ham yerdan bo'rtib, ko'zga aniq tashlanib turadi. Qal'a taxminan 40 gektar maydonni tashkil etib, markazida hokim yashaydiganva fuqarolar arzini tinglaydigan ark joylashgan. Qal'aga Kunchiqar va Kunbotar darvozalaridan, arkka esa Ko'kdarvoza va Oqdarvozalardan kirib chiqilgan. Qal'a devorlaridagi burjlar, bek qo'rg'oni va Yodgor devonbegi madrasasi, guzar masjidi, madrasa qarshisidagi maydon va uning atrofidagi savdo rastalari shaharga ajoyib ko'rk bag'ishlab turgan. Yakkabog' Qal'asi ichida Muchin, Tatar, Degrez, Sharshar, Jiyda, Arab va Madrasa guzarlari bo'lganligi haqida ham ma'lumotlar bor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Turkestanskiy vedomosti. 1872. N-34. 29 avgust
2. Kun A. Ocherki Shahrisabzkogo bekstva // ZIRGO. T. SH. SPb. 1880.-S.224
3. Fedchenko A. P. Puteshestvie v Turkistan// Pod redaksiyey, so vstupitelnoy statey kommentariyami B. Yu. Yusova.-M: Gosizdat. Geog. Lit-ri. 1950.-S.141
4. Ziyayeva D. X. O'zbekiston shaharlari XIX asrning....-B.7
5. Krestovskiy V. V. V gostyax u Buxarskogo....,-S 221.
6. Parmonov O, Berdiyev A. Kitob tumani: Kitob tumani: Kitob tumani haqida lavhalar.-Toshkent: Fan. 1997.-B.41-42.
7. Qadimgi Kesh-Shahrisabz tarixidan lavhalar. Mualliflar jamoasi. Ma'sul muharrir A. S. Sagdullayev.-Toshkent ; Sharq. 1998.-B. 173.
8. Xoliqulov A. B. XIX-XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasi bekliliklarida savdo-sotiq (Qarshi shahri bozori misolida) // O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari. Ilmiy to'plam.-Toshkent: Tafakkur, 2009. – B.244
9. Xoliqulov A. XIX-XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasida urbanizatsiya jaroyonlari// QarDu xabarlari. Maxsus son (ijtimoiy fanlar). 2020. – B. 185-187.

MUSTAQILLIK YILLARIDA QASHQADARYO VOHASINING IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHIDA TURIZM SOHASINING O'RNI

Ravshanov Aziz Hikmatovich
doktorant
Qarshi davlat universiteti tayanch

O'zbekiston Respublikasining zamonaviy taraqqiyotida hudud va mintaqalar muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakat hududlarida iqtisodiy barqarorlik, madaniy taraqqiyot, inson resurslari va omillarini mujassam etgan imkoniyatlar mavjud. Respublika hududlari mustaqillik yillarida o'ziga xos yutuqlar va qiyinchiliklar yo'lini bosib o'tdi. Xususan, O'zbekistonning zamonaviy tarixi kontekstida Qashqadaryo viloyatining ijtimoiy va iqtisodiy sohalari rivojlanib, yangi bosqichga chiqdi. Qashqadaryo viloyatining ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishida turizm sohasi muhim o'rin tutadi.

Mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida turizm sohasi bosqichma-bosqich rivojlanib bordi. Shuni ta'kidlash kerakki, viloyatda turizm sohasidagi ishlarni muvofiqlashtirish bilan Qashqadaryo viloyat hokimligi Turizm va madaniy meros bosh boshqarmasi hamda "O'zbekturizm" Milliy kompaniyasi Qashqadaryo viloyat mintaqaviy bo'linmasi shug'ullanib keldi. Bular viloyat hududidagi mavjud madaniy meros obyektlari va tarixiy obidalar, umuman olganda, diqqatga sazovor joylarga xorijlik sayyohlarni jalb etish, ichki turizmni rivojlantirish borasida bir qator ishlarni amalgam oshirib keldilar.

1993-1995-yillarda "O'zbekturizm" Milliy kompaniyasi Qashqadaryo viloyat mintaqaviy bo'linmasi, 2003-yildan to hozirgacha qadar "O'zbekturizm" Milliy kompaniyasi Qashqadaryo viloyati Sayyohlik va ekskursiya byurosi deb yuritib kelinmoqda. "O'zbekturizm" MK Kengashining 2003-yil 25-fevraldagi qaroriga asosan qayta tashkil etilgan Sayyohlik va ekskursiya byurosining asosiy vazifasi viloyatdagi barcha sayyohlik va turizmni rivojlantirish rahbarlik qilishdir [1:4]

Agar 2004 yilda viloyatda viloyatdagi 4 turistik tashkilot va mehmonxonalar faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, ularning soni 2012-yilda 19 taga yetdi. Jumladan Viloyat Sayyohlik va ekskursiyalar byurosi, "Kitob Sayyoh" firmasi, "Nasaf-Travel" kompaniyasi, «Tur end Trevel Shaxrisabz» MCHJ, "Afsona – AMB" MCHJ, "Jayhun" mehmonxona kompleksi, "Tinchlik tuyg'usi" SICHF, "Sarbon LTD" MCHJ «Real komfort», «Sarbon LTD», «Koson Darvozasi» MCHJ, "Nazira" SICHFga karashli "Grand Lyuks" mehmonxonasi, "Gissarneftgaz" KK MCHJ, "Ark Kompyuter servis" MCHJ, "Agromashmatvneshservis" MCHJ, "Nasaf Oqshomi" MCHJ, "Yoshlik" XF, «Agroavtoxizmat» MCHJga qarashli «Sokin Plaza» mehmonxonasi, "Nasaf Medio Star" XF kabilar [2:13].

Viloyat bo'yicha ko'rsatilgan turistik va mehmonxona xizmatlarining ko'rsatkichi o'sib bordi. Bu ko'rsatgich 2004 yilda 124205,9 ming so'm, 2005-yilda 189903,4 ming so'm va 2006-yilda 236929,0 ming so'm, 2007 yilda 511717,7 ming so'm, 2008-yilda 903626,9 ming so'm, 2009-yilda 1185532,5 ming so'm, 2010-yilda 1610716,2 ming so'm 2011-yilda 2025636,1 ming so'mni tashkil etdi [3:13].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2013-yil 1-noyabr kuni "2013-2015-yillarda Qashqadaryo viloyatining turizm sohasini rivojlantirish dasturi to'g'risida"gi 294-sonli qarori qabul qilindi.

Mazkur qarorga asosan, 2013-2015-yillarda Qashqadaryo viloyatining turizm sohasini rivojlantirishning maqsadli ko'rsatkichlari viloyatning turizm sohasini rivojlantirish dasturi, viloyatdagi tarixiy-madaniy obidalarni qayta tiklash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar, yangi mehmonxona, restoran va boshqa turizm infratuzilmasini qurish va mavjudlarini ta'mirlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar, hamda dasturga kiritilgan barcha tadbirlar va loyihalarni moliyalashtirish tasdiqlandi [4:9].

Mazkur qarorga asosan rejalashtirilgan 167 ta tadbirlar va loyihalarni amalga oshirish uchun 108,9 mln dollar miqdorida investitsiyalarni o'zlashtirish ko'zda tutilgan bo'lib 48,7 mln dollar-korxona va tashkilotlarning o'z mablag'lari, 6,0 mln dollar-xorijiy investitsiyalar, 2 mln dollar-grant mablag'lari va 15,0 mln dollar-budjet mablag'lari (davlat budjetidan-14,2 mln dollar va mahalliy budjetdan – 859 ming dollar) hisobidan amalga oshirilishi ko'zda tutildi [5:9].

2013-2015-yillarda Qashqadaryo viloyatining turizm sohasini rivojlantirish dasturiga kiritilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida quyidagilarga erishildi. Qashqadaryo viloyatining 43 ta tarixiy-madaniy obyektlari qayta tiklanadi va holati yaxshilandi. 24 ta yangi mehmonxona qurish va 5 ta mavjudlarini qayta ta'mirlash orqali mehmonxona xo'jaligi 1,5 barobarga ortadi va bir kunda 1500 kishiga mehmonxona xizmatlari ko'rsatildi. Turistik xizmatlar 1,5 barobarga oshdi va uning hajmi 2015-yilga borib 4,5 mlrd so'mni tashkil etdi [6:9].

Turizm sohasini yanada rivojlantirish maqsadida 2013-yil noyabr oyida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorida Xorazm, Surxondaryo, Toshkent va Qashqadaryo viloyatlarida turizm sohasini rivojlantirish dasturlari qabul qilinishi natijasida viloyatda turizm salohiyatini yanada oshirish, mintaqaning noyob tarixiy-madaniy merosidan samarali foydalanish, me'morchilikning tarixiy arxitektura ansambllari va yodgorliklarini holatini yaxshilash, sayyohlar uchun mehmonxonalar, xizmat ko'rsatish obyektlarini qurish, zamonaviy sayyohlik marshrutlarini shakllantirish, viloyatning tabiiy salohiyatidan samarali foydalanish, turizm infratuzilmasini rivojlantirish, turistlarga xizmat ko'rsatish turlarini ko'paytirish, istirohat bog'lari, bouling-klublar va ko'ngilochar obyektlar qurish kabi kompleks masalalarni

qamrab olgan bo'lib, viloyatda turizmni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlar amalga oshirildi [7:10].

Qashqadaryo viloyatining ikkinchi qadimiy Shahrisabz shahri to'g'risida 2014-yil 20-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qabul qilingan dasturiga asosan Shahrisabzda me'moriy ta'mirlash va rekonstruksiya ishlarini amalga oshirish belgilandi. Dasturga asosan shaharning tarixiy qismini saqlagan holda zamonaviy qurilish ishlarini amalga oshirish, yo'l-transport infrastrukturasi yaxshilashga 2014-2015-yillarda 560,3 mlrd so'm mablag' ajratish, yo'l va avtobus bekatlari qurishi uchun 10,5 mlrd so'm, muxandislik-kommunikatsiya ishlariga 117,5 mlrd so'm, shaharning me'moriy reja asosida ko'rinishi uchun 97,5 mlrd so'm, tarixiy obidalarini holatini yaxshilashga 14,3 mlrd so'm ajratishdi. Jumladan, Oqsaroy (XIV asr), Darus-Saodat (XV-XIX asrlar), Chubin (XIX asr), Chorsu (XIV asr) yodgorligi va boshqalar. Shuningdek shaharda (uch va to'rt yulduzli) 40 o'ringa mo'ljallangan ikkita mehmonxona qurish (2,6 mlrd so'm) shu bilan birga ko'p qavatli va shaxsiy uylar qurish keng ko'lamli obodonlashtirish ishlari amalga oshirish ko'zga tutildi.

Qashqadaryo viloyatida 2018-2019-yillarda turizm infratuzilmasi obyektlarini barpo etish rejasiga ko'ra 167 ta loyiha amalga oshirildi [8:9]. Xususan, ularda tarixiy-madaniy obidalarini ta'mirlash, tarmoqni axborot texnologiyalari bilan ta'minlandi.

Prezidentimizning 2020-yil 28-maydagi «Koronavirus pandemiyasining salbiy ta'sirini kamaytirish uchun turizm sohasini qo'llab-quvvatlash bo'yicha shoshilinch chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni bilan sohani bosqichma-bosqich tiklash bo'yicha sezilarli darajada samarali choralar aniqlandi. Farmon asosida O'zbekistonda yangi ichki sayohat yo'nalishlarini yaratish, dam olish maskanlari sonini ko'paytirish, mamlakatda salomatlik va sog'lomlashtirish turizmini kengaytirish istiqbollari ko'rib chiqildi [9:19].

Harakatlar strategiyasining o'nga yaqin bandi turizmni rivojlantirishga bag'ishlangani, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 12-iyul kuni Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda O'zbekiston Ekologik harakati vakillari bilan videoselektor yig'ilishida so'zlagan ma'ruzasida belgilangan ustuvor vazifalar ta'kidlandi. Masalan, xalqaro aeroportning yangi terminalini ishlab chiqish, turizm obyektlariga tashriflarni uyushtirishda turistlar va ekskursantlarning hayoti va sog'lig'ini muhofaza qilish, ekoturizmni rivojlantirish shular jumlasidandir.

Qashqadaryo viloyatida mavjud ziyoratgoh va qadamjolar viloyatda turizm sohasini yanada rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, viloyatga tashrif buyurayotgan mehmonlarni munosib kutib olish, ularning maroqli hordiq chiqarishlari, xalqimizning shonli o'tmishi va bugungi taraqqiyoti bilan yaqindan tanishishlari uchun turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Natijada, ko'rsatilayotgan turistik va mehmonxona xizmatlarining sifat ko'rsatkichi muttasil o'sib bordi. Masalan, bu ko'rsatkich 2004-yilda 124,2 mln so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2010-yilga kelib 1,611 mln so'mni tashkil etadi. 2020-yilda esa bu ko'rsatkich 8,986 mln so'mga yetdi [10:23].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Qashqadaryo viloyati mamlakatimiz janubida qulay iqtisodiy geografik o'rinda ega bo'lib bu hudud orqali Samarqand, Buxoro va Xorazmga, shimoliy-sharqqa tomon Toshkent va Farg'ona vodiysiga Afg'oniston shimolidagi qadimiy Xuroson, Qobul va Hindistonga boradigan avtomobil yo'llari kesishgan chorrahada joylashganligi nuqtai nazaridan turizm salohiyati nihoyatda yuqori. Shu boisdan bu zaminda turizmni yanada rivojlantirish, viloyatnig ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi 475-fond, 1-ro'yxat, 30-yig'ma jild, 4-varaq.
2. Qashqadaryo viloyati Turizm va madaniy meros bosh boshqarmasi joriy arxiv fondi materiallari. 2020-yil dekabr.

3. Qashqadaryo viloyati Turizm va madaniy meros bosh boshqarmasi joriy arxiv fondi materiallari. 2020-yil dekabr.

4. Qashqadaryo viloyati Turizm va madaniy meros bosh boshqarmasi joriy arxiv fondi materiallari. 2021-yil iyul.

5. Qashqadaryo viloyati Turizm va madaniy meros bosh boshqarmasi joriy arxiv fondi materiallari. 2021-yil iyul.

6. Qashqadaryo viloyati Turizm va madaniy meros bosh boshqarmasi joriy arxiv fondi materiallari. 2021-yil iyul.

7. Egamberdiyev F. T., Yoqubjonova H.Y. «Ekoturizmning iqtisodiy mohiyati va uni takomillashtirish masalalari» «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy elektron jurnali. № 3, 2018-yil, 10 b.

8. Qashqadaryo viloyati Turizm va madaniy meros bosh boshqarmasi joriy arxiv fondi materiallari. 2021-yil iyul.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-maydagi PF-6002-sonli "Koronavirus pandemiyasining salbiy ta'sirini kamaytirish bo'yicha turizm sohasini qo'llab-quvvatlash bo'yicha shoshilinch chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 29.05.2020 y., 06/20/6002/0679-son.

10. Qashqadaryo viloyat hokimligi Statistika boshqarmasi joriy arxiv fondi materiallari. 2021-yil sentabr.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА ТЕАТР САНЪАТИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ ВА УНИНГ КЕЙИНГИ ЙИЛЛАРДАГИ ҲОЛАТИ

**Ахматов Абдулла
докторант
(Қарши давлат университети)**

Жамият ҳаётининг асосий йўналишларидан бири бу маданий соҳадир. Аҳоли ўртасида тарбиявий ишларни йўлга қўйишда, жамиятда рўй бераётган ўзгаришлардан бохабар қилишда, қолаверса меҳнат фаоллигини оширишда соҳанинг ўрни салмоқлидир. Шунингдек, ёшларнинг интеллектуал билимларини ошириб, дунёқарашини кенгайтиришда ҳам маданий соҳа муҳим аҳамият касб этади. Совет даврида Ўзбекистонда, жумладан, Қашқадарё вилояти шаҳарлари маданий ҳаётида ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлди.

Ўзбекистонда санъат тарихи жуда қадимийдир. Санъат тақлидий рақислар, жанговор халқ уйинлари шаклида намоён бўлган. Кейинги тарихий тараққиёт давомида санъатнинг театр ва мусиқа тури янги-янги жиҳатлар билан бойиб борган. Ўзбекистонда, жумладан, Қашқадарёда советлар ҳукмронлиги йилларида санъат ўзининг мураккаб ва зиддиятли даврини босиб ўтди. Бу жараён театр санъатида яққол намоён бўлиб борди [1].

Ўзбекистон куп асрлик анъаналарига эга бўлган ўзига хос бой халқ санъатининг ватанидир. Санъат соҳасида аҳоли турли қатламларининг ушиб бораётган маънавий талаб ва эҳтиёжларини қондиришга, юксак дидларини шакллантиришга, халқнинг бадиий хаваскорлик ижоди кенг қулоч ёйишини таъминлашга қаратилган.

Ўзбекистонда театр санъатининг шаклланиши рус мустамлакачилиги даврига бориб таъқалади. Мустамлака даврида Туркистон улқасига уз ғоявий-естетик хусусиятлари билан маҳаллий анъанавий театрдан кескин фарқ қилувчи рус, кейинроқ татар ва озарбайжон театр тудалари кириб кела бошлади. Ўзбек маданиятининг илғор намояндalари (Фурқат, Бeҳбудий, Абдулла Авлоний ва бошқалар) улар курсатган томошаларга катта қизиқиш билан қараб, маҳаллий зиёлиларни улардан урганишга чақирдилар. Шу тарзда янги курунишдаги миллий театрни яратиш ҳаракати юзага келди.

Бу ишда жадидлар, яъни маърифатпарварлар бош-қош булди. 1911 йилда дастлабки ёзма миллий сахна асарлари яратилди. Маҳмудхужа, Беҳбудийнинг “Падаркуш ёки ўқимаган боланинг ҳоли”, Абдурауф Самадовнинг “Маҳрамлар” ва Фитратнинг “Бир фаранги билан бухоролик бир мударриснинг қилган мунозаралари” деган песалари шулар жумласидандир. Маҳмудхужа Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси маърифатпарварлик ғояларини ёрқин ифодалагани билан ғоятда эътиборли булди.

1914 йилда Самарқандда Беҳбудий бошчилигида ташкил топган биринчи ўзбек ҳаваскорлик театр гуруҳи унинг “Падаркуш” драмасини сахналштириш билан уз фаолиятини бошлади. Шу йили Тошкентда Абдулла Авлоний тузган театр тудаси ҳам элу юртга хизмат қила бошлади. Театрнинг пардаси яна уша “Падаркуш” билан очилди. 1916 йилдан унда ҳозирги Ҳамза номидаги театр асосчиси Маннон Уйғур ва ўзбек театрининг биринчи актрисаси Маъсума Қориева санъатида ўзининг дастлабки қадамларини ташлади. 1915 йилда театр “Туркистон” номи билан улка шаҳарлари бўйлаб сафарга чиқди. Худди шу йили Ҳамза Қўқон шаҳрида ҳаваскорлик театригша асос солди, туду уз ишини “Заҳарли ҳаёт ёҳуд Ишқ қурбонлари” (1916 й.) спектакили билан бошланди.

1918 йида Ҳамза Фарғонада Улка Сайёр тудасини ташкил этди. М. Қориеқубов, Ҳ. Исломов, М. Кузнитсовлар шу туданинг қалдирғочлари булдилар. Уша йили Маннон Уйғур Тошкентда “Турон” жамияти қошида театр тузди. Театрнинг биринчи актёрлари сифатида Аброр Ҳидоятлов, Музаффар Муҳамедов, Обид Жалилов, Мария Кузнитсова, Зиё Саидларнинг намуналарини курсатиш мумкин. Маннон Уйғур ватанпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган Фитрат, Ғулом Зафарий, Чулпон, Абулла Қодрий асарларини сахналаштирди [2].

Аста-секинлик билан Ўзбекистонда фаолият курсатаётган театрларнинг сони ҳам орта борди. Андижонда (1919), Хивада (1922), Бухорода (1922) театрлар ташкил топди. Бухоро театрининг дунёга келишида Маннон Уйғурининг хизмати катта булди.

XX асрнинг 20-йилларида Москва ва Баку шаҳарларида театр студиялари ташкил қилинди. 1924-27 йилларда Москвадаги Ўзбек маърифат уйи қошидаги драмстудияда М. Уйғур бошчилигидаги артистлар таҳсил курдилар. Чулпон шу студиянинг адабий эмакдоши, драматурги, таржимони сифатида фаолият курсатди.

Айни бир вақтда Самарқанда Марказий сайёр труппа ишлади. Бу гуруҳнинг ижодий таркиби асосий Қўқон ва Наманган труппалари артистларидан иборат эди. 1927 йилга келиб мазкур театр Москва ва Баку студиялари битирувчилари билан мустаҳкамланди. 1929 йилда у Ўзбек Давлат драма театри (бадий раҳбар Маннон Уйғур, бош режиссёри В. Тихонович) мақомини олди.

Совет ҳуқмронлиги йилларида Ўзбек театр, мусиқа санъати, унинг ижодкорлари комфирка мафкураси ва сиёсий таъсири остида фаолият курсатишга мажбур эди. Бу даврда ҳар бир санъат асарининг “партиявийлиги”, “синфийлиги”, ёки совет “байналминаллиги” хисобга олиниб, ҳар қандай миллий асарлар “миллатчилик”, “феодал қолоқлик”, “миллий чекланганлик” тарзида қораланар ва театр репуртуаридан чиқариб ташланар эди.

XX асрнинг 30-йилларида Наманган, Урганч, Каттақўрғон, Қарши шаҳарларида қатор театрлар ташкил қилинди. Тошкентда Ёш томошабинлар театри, қўғирчоқ театри очилди. 1939 йили Давлат опера ва балет театри уз фаолиятини бошлади. Шу йили Давлат комедия театри (бош режиссёри М. Миркомиллов) ташкил булди. Кейинчалик Муқимий номидаги республика мусиқали драма ва комедия театрига айлантирилди. Аммо коммунистик ғоявийлик синфийлик талаби, купгина драматурглар ва театр арбобларининг қатағон қилиниши сахна санъатининг эркин ривожланишига ғов булди [3].

Совет ҳукмронлиги йилларида Қашқадарёда асосан битта мусиқали театри Қарши шаҳрида фаолият олиб борди. Муллатуйчи Тошмуҳаммедов номидаги вилоят мусикали драма театри 1932 йил очилди [4].

Бу театр бадий ҳаваскорлик тугараги базасида ташкил этилган. Театр очилган дастлабки йилларда Қудрат Тураев, Шароф Соҳибов, Қурбон Ражабов, Шариф Тухтаевлар жамоанинг фаол аъзолари эди. 1936 йил театр жамоасига Ражаб Анваров, Саломат Рўзиева ва Икрома Болтаевалар келиб қушилади. Театр репертуарида "Отелло", "Маликаи Турондот", "Уйланиш", "Бой ва батрак", "Даврон ота" каби асарлар кенг Уринни эгаллади.

Театр жамоаси доими равишда Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Ашхабод шаҳарларига гастрол сафарларида булиб турган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида фронтда фаолият кўрсатувчи жангавор концерт дасталари ташкил қилинди. Москва, Ленинград, Киев, Харков шаҳарларидан кучиб келган театрлар билан ҳамкорликда ўзбек театри намоёндалари қатор ватанпарварлик мавзuidaги спектакиллар яратди. Қашқадарё вилояти театр жамоаси ҳам шу аснода иш фаолиятини давом эттирди.

Қашқадарё вилояти мусикали драма театрида кейинчалик Ўзбекистоннинг машҳур санъаткорларига айланган Фароғат Раҳматова, Зайнаб Садриева, Икрома Болтаевалар ижод йулларини бошлаганлар. Ўзбек актрисаси Икрома Болтаева 1916 йилда Қашқадарё вилоятининг Китоб туманида туғилган. Ёшлигида болалар уйида тарбияланган Икрома Болтаева аввал Педагогика билим юртида, сўнгра Тошкент театр техникумида таълим олади. Икрома Болтаева 1932 йилда Қашқадарё вилоят театрида илк бор В.Ян ва Чўлпоннинг "Хужум" спектаклида Турсунрой ролини ижро этади. Сўнгра 1934—1945 йилларда Самарқанд вилоят театрида ишлаб, Жамила (Ҳамза, "Бой ила хизматчи"), Майсара ("Майсаранинг иши"), Милфордхоним (Ф.Шиллер, "Макр ва муҳаббат") каби бош ролларни ўйнайди. Икрома Болтаева 1946 йилда Тошкентга кўчиб келиб, то умрининг охиригача Ҳамза номли (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма) театрида етакчи актрисалардан бири сифатида фаолият кўрсатди [5].

Актриса маҳоратининг такомиллашувида Маннон Уйғур, Етим Бобожоновларнинг хизмати катта бўлган. Порсия (В.Шекспир, "Юлий Сезар"), Варвара (А.Островский, "Момақалдиروق"), Ҳафиза (А.Қаҳҳор, "Шоҳи сўзана"), Шакарбуви ("Аяжонларим"), Марҳамат (Уйғун, "Парвона") каби қатор етук образлар.

Икрома Болтаеванинг Ҳамза театридаги салкам ярим асрлик ижодий меҳнатининг сара маҳсуллариدير. Актриса ижросидаги "Шоҳи сўзана" комедиясидаги Салтанат образи жозибали, шўх, ҳазилкаш, ишчан замондошларимизнинг типик вакили бўлса, "Парвона" спектаклидаги Марҳамат эса меҳнатсевар, ҳалол, ўз оиласига садоқатли, хушчақчақ, самимий оқила аёлдир. Икрома Болтаева яратган образлар қувноқ, шўх, ҳазил-мутуйибага бой, ҳаётни севган ва унга меҳр қўйган дилбар инсонлардир. Ўткир ҳажв ва юмор актриса ижодининг асосий ўнналишини белгилайди.

Икрома Болтаева "Ўзбекфилм" киностудиясида яратилган филмларда ҳам суратта тушган. Ш.Аббосовнинг "Маҳаллада дув дув гап" филмидаги якка-ягона гўзал қизи Сайёранинг бахти саодатини дил-дилидан истайдиган, шу орзу-умид билан яшаётган самимий ва меҳрибон она Ҳалима образи актриса ижросида жуда ёқимли ва ҳаётий бир тарзда талқин этилган. Икрома Болтаева жамоат ишларида ҳам фаол эди. У узоқ йиллар Ҳамза номли театр касаба уюшмасининг раиси сифатида ҳалол меҳнат қилди. Икрома Болтаеванинг ижодий меҳнати муносиб тақдирланди. У 1956 йилда "Ўзбекистон халқ артисти" фахрий унвони билан мукофотланди. Ўзбекистон Давлат мукофотида сазовор бўлди. Икрома Болтаева 1993 йилда Тошкентда вафот этди. Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрининг етакчи актрисаси, Зайнаб Садриева 1912 йилда Астрахан шаҳрида туғилган [6].

У ўз ижодий фаолиятини 1929 йилда Ишчи-сайёр труппасида бошлаган. 1932 йилдан то умрининг охиригача Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат (ҳозирги Ўзбек Миллий) академик драма театрининг етакчи актрисаларидан бири сифатида хизмат қилди, ўнлаб ўлмас образлар яратиб, ўзбек театр санъатининг равнақиға муносиб ҳисса қўшди [7].

Турли йиллар яратилган Милфордхоним (Ф.Шиллер, "Макр ва муҳаббат"), Пошшаойим ва Ҳожи она (Ҳамза, "Бой ила хизматчи"), Холниса (А.Қаҳҳор, "Шоҳи сўзана"), Зайнаб (М.Диб, "Жазоир менинг ватаним"), Танга бека (М.Карим, "Ой тутилган тунда"), Марина Иванова (Ў.Умарбеков, "Комиция"), Фручкина, Глафира (А.Островский, "Айбсиз айбдорлар"), ("Сўнгги қурбон"), Васса Железнова (М.Горкий, "Васса Железнова") каби мураккаб ва кучли драматик образлар Зайнаб Садриева ижодида алоҳида ўрин тутди.

З.Садриева иродаси мустаҳкам, қаттиққўл, ҳақгўй, адолатсизлик ва зулмға қарши курашувчи мард, қўрқмас, жасур аёллар образини яратишға моҳир санъаткор эди. Ҳаётининг сўнгги йилларида ижро этган Сайд Аҳмаднинг "Келинлар кўзғолони", "Куёв" комедияларидаги оналар образи фақат актриса ижодидагина эмас, балки ўзбек театр санъатида ҳам муҳим воқеа бўлди. Бу образларда у истеъдодининг ноёб қирраларини ёрқин намоён этди. Бу икки образ Зайнаб Садриеваға жуда катта шухрат келтирди. З.Садриева "Ўзбекфилм" киностудиясида суратға олинган бир қатор филмларда суратға тушиб, ажойиб образлар яратди [8].

Хулоса қилиб айтганда, Қашқадарё вилоятида театр санъатининг йўлга қўйилиши ва ўнинг кейинги йиллардаги ҳолати бў даврда вилоятда фақат иккитагина театр фаолият курсатган бўлиб, бири вилоят мусикали драма театри, иккинчиси Шаҳрисабз колхоз-совхоз театри эди. Шаҳрисабз театридаги аҳвол вилоят театриға нисбатан ҳам анча оғир аҳволда бўлди. Ҳатто бу театр жамоаси ўзининг биносига ҳам эға булмаган. Моддий-техника базаси ҳам ночор булиб, театрда рижиссёр ҳам булмаган. 1955 йил давомида театр биронта асар саҳналаштира олмаган. Жамоа режаға қўйилган ишларнинг фақат 60 % бажарган. Шунингдек, театр жамоасида актёрларнинг бирортаси уз мутахассисликлари буйича маълумотға эға булмаган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Инсеклопедияси Т., 1997, Б-586
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси "Ўзбек Давлат Драма Театри" Б-4.
www.зиёуз.ком кутубхонаси
3. Раҳматуллаев А. Кургон. Карши. Насаф, 1999. – Б.80.
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Қашқадарё_театри
5. И. Тухтамишов. Учмас хотиралар. Карши, 2002.
6. <http://darakchi.uz/uz/8582>
7. И. Тухтамишов. Учмас хотиралар. Карши, 2002.Б-17
8. <http://darakchi.uz/uz/8582>

4-SHO'BA.

**YANGI O'ZBEKISTONDA TARIX VA IJTIMOIIY FANLAR TARAQQIYOTI: MUAMMOLAR
HAMDA ISTIQBOLLAR**

**ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОИЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА
ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ**

Алиев Бекдавлат
фалсафа фанлари доктори, профессор
(Тошкент давлат иқтисодиёт университети)

Ҳар қандай халқнинг, миллатнинг муқаддас қимматбаҳо, ҳеч нарсага алмашиб бўлмайдиган юксак қадрияти бу унинг эркинлигидир. Эркинлик миллатнинг ўлмас қадриятлари билан шаклланган бўлиб, у ўзининг қамровида диний ва миллий ва умуминсоний қадриятларни акс эттиради. Энг аввало, бунда дунёвий ва диний қадриятларнинг ўрни ва аҳамияти жуда юқори тарзда англаниб, унда диний эътиқод, диний эркинлик омиллари ўзаро бир-бири билан мутаносибликда мувозанатда бўлади. Яъни, дунёвий ва диний қадриятларда инсоннинг яратилиши, яшашидан мақсади, ҳаётининг мазмуни, эътиқоди, эркинлиги, фикр эркинлиги тарихий шаклланиши ва жамиятдаги амалий фаолияти, инсонпарварлик тамойилларининг мазмун-моҳияти ўз ифодасини топган.

Бу ҳақда Президент Ислом Каримов шундай деган эди: “Биз халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, муқаддас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озиқланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин”[1]. Бу ғоят теран чуқур ва илмий таърифдан қадрият – дейилганда, бизга маълум миллат ва халқ учун муқаддас бўлган, унинг бутун бир шаклланиш тарихини, ўтмишини ўзида қамраб олган ва келажақдаги истиқболлини белгилаб берувчи маънавий тизимни тушунамиз. Қадриятларнинг тарихий шаклланиши, ривожланиши ва тараққиёти ўз-ўзидан мавжуд бўлмайди, балки у, кишилиқ жамияти тарихининг моддий ва маънавий қирраларини тўлалигича ўзида мужассам айлаган ҳолда кекса авлод томонидан ёш авлодга инъом этиладиган ворисликдир. Демак, барча масъулият ворисликни қабул қилиб олувчи ёш авлод зиммасига юклатилади. Яъни, ворисликни қандай қабул қилиб олинган бўлса, уни шундайлигича эмас, балки ундан оқилона фойдаланиб, унинг йўқолиб кетаётган қирраларини сақлаб қолиб, очилмаган жиҳатларини очиб бериб яна бир қанча янгиликлар қўшган ҳолда топшириш мажбурияти юклатилади. Эътибор қиладиган бўлсак, бу ерда фалсафий фанлар қонунларида мужассам бўлган, инкорни инкор қилувчи қонуни ва ворисийлик тамойили амал қилишини кузатишимиз мумкин. Президентимизнинг юқоридаги фикрларидан асл мақсадлари ҳам шунда эди. Чунки, мамлакат истиқболлини ҳал қилувчи куч келажақ авлоддир. Худди шу масъулиятни тўлалигича англаб етган Президентимиз бу ҳақда яна қуйидаги фикрларни билдиради: “Биз фарзандларимизнинг нафақат жисмоний ва маънавий соғлом ўсиши, балки уларнинг энг замонавий интеллектуал билимларга эга бўлган, уйғун ривожланган инсонлар бўлиб, XXI аср талабларига тўлиқ жавоб берадиган баркамол авлод вояга етиши учун зарур барча имконият ва шароитларни яратишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз”[2]. Албатта, бугунги кунда баркамол авлодни маънавий ва ахлоқий жиҳатдан

юксак даражада тарбиялаш жараёнида уларни дунёвий ва диний қадриятлардан узлуксиз бохабар қилиб бориш, айна дамда англаб олинган долзарб вазифалардан биридир. Шу мазмунда қадриятларнинг миллат учун эзгу ва муқаддас бўлган қирралардан бири диний қадрият бўлиб, у миллат ва халқнинг қалбида, тафаккурида тез сўнмаслиги оқибатида қадрлидир. Дунёвий ва диний қадриятларда шахснинг эътиқод эркинлиги, диний қадриятлар тизгинида унинг олиб борилаётган амалий фаолияти, муаммолари ҳамда ечимлари мавзумимиз асосини ташкил қилади.

Жумладан, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари тарихида шахс эркинлиги, эътиқодэркинлиги ғоялари Зардўшт ва Будда таълимоти, Маздак ижтимоий-сиёсий фаолияти таъсирида шаклланиган. Тарихда Фаробий, Ибн Сино, Умар Хайём, Юсуф Хос Хожиб, Ибн Рушд, Низомулмулк каби мутафаккирларимиз ижодларида бунёдкор ғояларнинг юксак қирралари кенг ривожлантирилган. Шу сабабдан диний қадриятларда шахс эркинлиги ва эътиқод эркинлиги муаммоларини ўрганиш жараёнларида улар таълимотининг ўзига хос томонларини кенгроқ баён қилиш мақсадга мувофиқдир. Чунончи, бунёдкор ғояларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши ҳар бир тарихий тараққиётда, маънавий ҳаётда, динга бўлган муносабатни аниқлашда муҳим аҳамият кас этган. Бинобарин, Марказий Осиё халқлари тарихида шахс эркинлигини илмий ўрганиш натижасида ҳар бир босқичга объектив ёндашган ҳолда тўғри хулосалар чиқариш, унинг тажрибасида, ижобий жиҳатларидан фойдаланиш шу куннинг муҳим масалаларидан биридир. Эътибор қиладиган бўлсак, янги давр фалсафасида француз файласуфи Р. Декартдан бошлаб шахс эркинлиги ҳақида дуалистик ғоя шаклланишига йўл очилди. Бунда биринчи ўринга ўз-ўзини англаш “Мен” тушунчаси билан бирлаштириб юборилди. Немис файласуфи И. Кант фикрича, шахс эркинлиги ўз-ўзини англаш орқали шаклланади, бу ҳолат унга ҳайвонлар олаmidан фарқлаб, ўзининг “Мен” ини ахлоқий қоидаларга бўйсундириш имкониятини беради[3]. Шу жиҳатдан ҳам инсон омили ва у яратган эзгу қадриятлар унинг ибтидосидан то ҳозирга қадар ўзининг юксаклиги, улуғлиги билан борлиқда ўз ўрнига эга. Чунки, унинг бу фаолияти И. Кант айтганидек, ўз-ўзини англаш орқали юзага келади.

Ҳозирги замон фалсафа ва ижтимоий-гуманитар фанларда шахс эркинлиги тушунчасига бир нечта талқин барилган. Мен ушбу талқинлардан бирига қўшилган ҳолда ўз таърифимни ишлаб чиқишга ҳаракат қилдим. Яъни шахс эркинлиги деб, муайян ижтимоий-иқтисодий тузум шароитларига боғлиқ бўлган, индивидуал ҳолатда интеллектуал ва иродавий сифатларга эга бўлган инсон фаолиятига айтилади. Тарихан турли диний-фалсафий тизимлар шахс эркинлигини ўрганишга ёки илмий талқин қилишда ўзгача ёндашганлар. Агар антик давр фалсафасида шахс эркинлигига нисбатан, асосан, эркин муносабатлар, деб қаралган бўлса, христианлик таълимотида шахс ва унинг эркинлигини махсус моҳият, “Индивидуал субстанция”, ақлий хусусият, номоддий руҳнинг синоними деб тушунилган.

Тарихий тараққиёт натижасида шахс эркинлиги, эътиқод эркинлиги мавжуд ижтимоий тузимнинг ўзгариши, тараққий этиши ва ривожланиши билан боғлиқ ҳодисадир[4]. Бу воқеалик ўз навбатида жамиятда дунёвий ва диний қадриятларнинг шаклланиши, эски дин ўрнига янгисининг келиши ёки таълимотлар, назариялар, эътиқодлар алмашинувида таъсири ва энг асосийси диннинг жамиятдаги вазифалари билан изоҳланади. Инсоният тафаккури шаклланишининг дастлабки даврларида пайдо бўлган дин халқлар ҳаёти билан боғлиқ бўлган ҳолда ривожланган, мукаммаллашган, мослашган ва секин-аста диний дунёқарашни, диний тизимни вужудга келтирган. Натижада маълум ижтимоий-маданий ва диний-ахлоқий вазифаларни бажаришни ўз зиммасига олган. Бундай функциялар инсоният камолатининг юқори босқичларида, айниқса яққол кўзга ташланади.

Таъкидлаш лозимки, бу ўринда диннинг, айниқса, исломнинг Марказий Осиё халқлари ҳаётида тутган ўрни, вазифалари, фан ва маданият билан ўзаро таъсири хусусида фикр юритиш ўринлидир. Диннинг, диний қадриятларнинг жамиятда бажарадиган ижтимоий, ахлоқий ва маънавий, руҳий вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар қандай дин ёки қадрият ўз ҳомийлари учун тўлдирувчи, овутувчи (компенсаторлик) вазифасини бажаради.

2. Дин динлараро ўз таълимот тизимини вужудга келтириб, унга эътиқод қилувчи шахс ва жамоани шу таълимот доирасида сақлашга, бирлаштиришга ҳаракат қилади.

3. Дин инсонлар ҳаётини, диний ташкилотлар фаолиятини тартибга солиш, назорат қилиш (регулятивлик) функциясини бажаради.

4. Дин инсонларнинг, диний ташкилотларнинг ижобий фаолияти бирлигини, жамият билан шахснинг ўзаро алоқасини, бирдамлигини таъминловчи алоқа боғлашлик вазифасига ҳам эгадир.

5. Ҳар қандай дин ижтимоий тизим сифатида муайян чекловларсиз бўла олмайди. Шунинг учун у қонун даражасига кўтарилган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқади. Бу билан у легитимловчилик – қонунлаштирувчилик функциясини бажаради.

Шунингдек, диний қадриятлар вазифаларининг фалсафий, назарий жиҳатлари ҳам мавжуд бўлиб, инсоннинг яшашдан мақсади, ҳаётининг мазмуни, дорул фано, дорулбақо – дунё ҳақидаги масалаларга ўз муносабатларини билдиришдан иборат. Ҳар қандай дунёвий ва диний қадриятларнинг маълум тарихий шароитда бажарадиган функциялари йиғиндиси унинг ижтимоий-фалсафий вазифасини белгилайди. Диннинг, диний қадриятларнинг инсон ижтимоий, маънавий ва ахлоқий ҳаётига, эркинлигига таъсири ҳамма фақт ҳам бир хил бўлган эмас. Маълум даврларда у вақтга, маконга, шароитга қараб сезиларли даражада ўзгариб боради. Бу ўз навбатида, диннинг, диний қадриятларнинг ўзига хос хусусияти, деб тушунилади. Ижтимоий-фалсафий фанлар дунёвий ва диний қадриятларнинг шаклланиши вужудга келиши ва ривожланиш тарихини, унинг таълимотини, ахлоқий таъсирини пайдо бўлиши ҳамда фаолият даражасини ўрганиш, уни таҳлил қилиш мақсадлари билан шуғулланади. Бу ҳолат жамият тараққиёти жараёнида дунёвий ва диний қадриятлар билан боғлиқ бўлган барча ижтимоий, ахлоқий ва маънавий ҳодисаларни – мафкура ва ақидалар, уруф-одат ва маросимларнинг талаб ва тартибларини ўрганиш, улар фаолиятини ўз вақтида назорат ва таҳлил қилишни кўзда тутади.

Хулоса ўрнида янги Ўзбекистонда инсониятнинг турли манфаатларга асосланган тафаккури жамият ривожига хизмат қилиши мумкин бўлган илғор қадриятларнинг яшаши, фаолият кўрсатиши ва юксалишида ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўрни муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008, 4-бет.

2. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. (2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси).// Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. 18-жилд.-Т.: “Ўзбекистон”, 2010.-185-бет.

3. Кант И. Соч. Т.4.Ч.2.-М.: 1965.-С.-132.

4. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007.-44-бет.

ИЖТИМОЙ ДАВЛАТ – ЁШЛАР СИЁСАТИ ВА ИҚТИСОДИЙ ФАРОВОНЛИКНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Мухтаров Азамат
фалсафа фанлари доктори, профессор
(Тошкент давлат иқтисодиёт университети)

Аннотация: Мазкур мақолада жамиятнинг асосий кучи ва таянчи бўлган ёшлар ва мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар, хусусан, бизнесни қўллаб-қувватлаш, тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда адолатли ижтимоий давлат тизимини барпо этиш борасида Ўзбекистоннинг ўзига хос йўли ҳамда стратегик мақсадлари тўғрисида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Ёшлар сиёсати, ижтимоий давлат, иқтисодий фаровонлик, бизнес, ислохот, стратегия, тараққиёт, ахборот технологиялари.

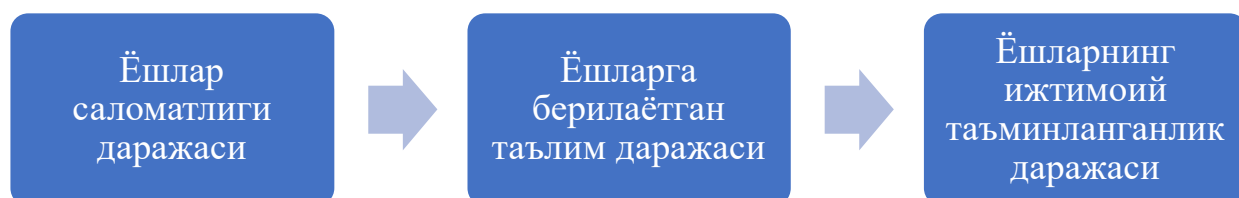
«Инсон қадрини улуғлаш, аҳолимиз манфаатларини таъминлаш, бунинг учун кучли иқтисодиёт барпо этиш бизнинг асосий вазифамиздир».
Шавкат Мирзиёев

Кириш.

Мамлакатимизда соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш, уларни бугунги кунда амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ислохотларнинг фаол иштирокчисига, жамиятнинг ҳақиқий таянчи ва суянчига айлантириш масаласи янги Ўзбекистон жамиятининг устувор ва стратегик вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Хусусан, кейинги 7 йил ичида ёшлар сиёсатига 100 га яқин қонун ва қонуности ҳужжатлари қабул қилинди. Бугунги кунда ёшларга оид давлат сиёсати ёшларнинг замон талаблари даражасида таълим олиши, ўсиб-улғайиши, ўз билим ва салоҳиятини намоён этиши учун зарур шароитларни яратишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Хусусан, мустақил фикрлайдиган, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат билан қарайдиган, қатъий ҳаётий позицияга эга ҳамда миллий менталитетимизга ёт таъсирларга қарши туришга қодир ёшларни тарбиялаш долзарб вазиф ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар.

Дунё миқёсида халқаро экспертлар томонидан ёшларга оид давлат сиёсатининг самарадорлигига асосан уларнинг умумий аҳволидан келиб чиқиб қуйидаги учта мезон асосида баҳо берилади:

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан инсон қадрини улуғлаш, аҳоли манфаатларини таъминлаш, бунинг учун кучли иқтисодиёт барпо этиш каби муҳим вазифаларни ҳаётга тадбиқ этиш мақсадида мамлакатимизда 2024 йилни “Ёшлар ва бизнесни қўллаб-қувватлаш йили” деб эълон қилинди. Албатта, бу борада улкан режа ва мақсадлар мужассам.

Аввало, Янги Ўзбекистон ёшлар мамлакати, чунки аҳолининг 60 фоиздан ортиғини ёшлар ташкил этади. Бу дегани мактабгача таълим қамровини ошириш, халқ таълими тизимидаги муаммоларни ечиш ва таълим сифатини ошириш чораларини кўриш, олий таълим тизимидаги ислохотларни янада чуқурлаштириш, олий таълимни сифат жиҳатдан юқори босқичга олиб чиқиш, фолаверса олий таълимдан кейинги таълим тизимидаги муаммоларни бартараф этиш, ёшларга касб-хунар ўргатиш тизимини мукамаллаштириш, умуман улар учун янги иш ўринларини яратиш ва ҳ.к. Ҳар йили мамлакат аҳолиси 900 мингдан ортиқ нафарга ортаётганлиги ушбу мақсадларга тизимли ва тезкор ечимлар топишни тақозо этади.

Хўш, “бизнесни қўллаб-қувватлаш” деганда нималарни тушунамиз? Аввало, “бизнес” сўзининг луғавий маъноси, инглизча business – иш, машғулот, корхона, деган маъноларни англатади. Демак, бизнесни қўллаб-қувватлаш деганда бандликни, корхоналарни қўллаб-қувватлашни тушунишимиз керак. Шунингдек, бу ўринда фақат пул топишга қаратилган соҳани эмас, балки доимий равишда эътиборга, қўллаб-қувватлашга эҳтиёжи бор соҳани тушунишимиз зарур. Яъни, давлат томонидан бизнес қанчалик қўллаб-қувватланса, бизнес ҳам мамлакатнинг ривожига, тараққиётига, хизматлар сифатининг ошишига, мамлакат имижининг кўтарилишига ва пировардида халқнинг фаровонлигига хизмат қилади. Бизнес ва тадбиркорлик ривожланса, аҳоли, айниқса, ёшлар бандлиги таъминланади, ёшларнинг ноқонуний миграцион жараёнларга жалб этилиши камайади.

Бугунги кунда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида Президентимизнинг бевосита ташаббуси билан Ўзбекистонда илк бор ишсиз ёшлар бандлигини таъминлашга қаратилган мутлақо янги тизим – “Ёшлар дафтари”нинг жорий этилиши ёшларга оид сиёсатни янги сифат босқичига кўтарди. Ўтган қисқа давр ичида минглаб ижтимоий ҳимояга, иқтисодий ва психологик қўллаб-қувватлашга муҳтож, 18-30 ёшдаги ишсиз ёшлар “Ёшлар дафтари”га киритилди. Уларнинг муаммоларини ҳал қилиш учун ҳудудларда “Ёшлар жамғармаси” орқали зарур маблағлар ажратилди.

2020 йилдан бошлаб ёшлар тадбиркорлигини микрокредитлашнинг янги тизими жорий этилди. Уларга ўз бизнесини бошлаши учун таъминотсиз микрокредитлар бериш амалиёти жорий этилди. Ёшларни касб-хунар ва тадбиркорликка ўқитишнинг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тартиби йўлга қўйилиб, ташкил этилган ўқув курсларини тамомлаган ҳар бир битирувчи учун нодавлат таълим ташкилотларига сарфланган харажатларнинг 70 фоизи давлат томонидан компенсация қилиниши йўлга қўйилди. Натижада 30 ёшгача бўлган тадбиркорлар сони 5 баробар кўпайди. Бундан ташқари, 2021 йилда ёш тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилди. Энг муҳим ҳолат Ўзбекистонда “мажбурий меҳнат”, “болалар меҳнати”га бутунлай чек қўйилди [1].

Янги 2024 йилнинг – “Ёшлар ва бизнесни қўллаб-қувватлаш йили”, деб эълон қилиниши ҳам амалга оширилаётган ислохотларнинг узвий ва мантикий давоми бўлди.

“Ўзбекистон – 2030” стратегияси ҳам ёшларга ва тадбиркорликка оид мақсадларига айнан уйғундир. “Ўзбекистон – 2030” стратегиясида ёшларнинг замонавий касбларни эгаллаши учун ҳар бир вилоятда биттадан “Креатив парк”лар фаолиятини ташкил этиш, уларга йилига камида 40 минг нафар ёшларни жалб қилиш, ҳар йили 500 нафар истеъдодли ёшларни хорижнинг нуфузли олий ўқув юртларига ўқишга юбориш, мактаб битирувчиларининг камида 2 та хорижий тил ва 1 та касбга эга бўлиши таъминлаш, китобхон ёшлар сонини 5 миллион нафарга етказиш, “Топ-500” га кирадиган хорижий университетлар билан ҳамкорликда камида 50 та қўшма таълим дастури асосида “икки дипломли тизим”ни жорий этиш каби мақсадлар ўрин олган. Бундан ташқари, ёшлар маънавиятини юксалтириш мақсадида 11 та янги музей, 2 та театр, 28 та болалар мусиқа ва санъат мактаби, 5 та олийгоҳ, жумладан, янги авлод журналистларини тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети ташкил этилди [2]. Ёш истеъдод эгаларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсадида

Зомин семинари қайта тикланди. Бугунги кунда мамлакатимизда “Интернет адабиётини ривожлантириш” ишларига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу мақсадда интернетда “Ўзбек маданияти” порталини яратилиб, унинг таркибида адабиёт, кино, тарих, санъат, фольклор портали каби платформаларни ташкил этиш ва доимий фаолият юритишини таъминлаш, бунинг натижасида эса ёшлар маънавиятини камол топтириш ҳамда улардаги фалсафий дунёқарашни ривожлантириш масалалари ҳал этиш назарда тутилган. Умуман олганда, дунёвийлик тамойилини маҳкам тутган ҳар қандай давлат ўзининг стратегик мақсадларини амалга оширар экан албатта, ўзининг ижтимоийлик хусусиятини сақлаб қолиши, яъни ана шу жамиятда яшаётган фуқароларнинг тинч-тотув ва фаровон келажаги учун зарур бўлган ислохотларни амалга ошириши зарур бўлади. Шу ўринда “Ижтимоий давлат” қандай тушунча эканлиги тўғрисида тўхталиб ўтиш ўринли.

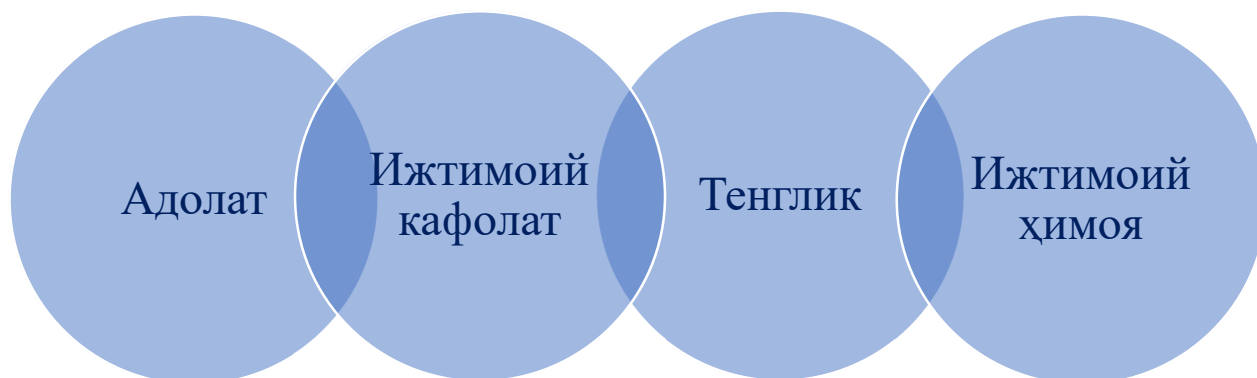
“Ижтимоий давлат” тушунчаси “Инсон қадри” ғояси билан чамбарчас боғлиқ. Уларнинг туб негизида, аввало, инсон қадрини улуғлаш, халққа хизмат қилишдек олижаноб мақсадлар ётади. Бинобарин, ижтимоий давлат моҳиятини ҳар бир инсон учун тенглик ва адолат тамойиллари асосида муносиб яшаш шароитини яратиш масалаларини қамраб олади. Президентимиз таъбири билан айтганда, “ижтимоий давлат бу, энг аввало, инсон салоҳиятини рўёбга чиқариш учун тенг имкониятлар, одамлар муносиб ҳаёт кечиришига зарур шароитлар яратиш, камбағалликни қисқартириш, демакдир!” [3].

Ижтимоий соҳа ҳақида сўз кетганда иқтисодий соҳа муҳим аҳамиятга эгадир. Иқтисодиётнинг юксалиши кишилар ҳаётида янги қарашлар ва имкониятларни очиб беради. Бугунги кунда жаҳондаги ривожланган давлатлар бошқа соҳаларда ҳам етакчилиكنи эгаллашга ҳаракат қилмоқда. Ўзбекистонда ҳам мустақилликдан сўнг, янги иқтисодий йўл билан ривожланиш бирламчи вазифага айланди, дейиш мумкин. Сабаби коммунистик тизим кишилар ҳаётида янгиликка бўлган қизиқишларни пасайтирди, жамиятда тушкунлик ва турғунлик ҳолатини келтириб чиқарди. Мустақилликдан сўнг Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг мустаҳкам пойдевори яратилди. Унинг асосини донишманд халқимиз, хусусан тадбиркорларимиз, деҳқончилик учун қулай бўлган катта далаларимиз, ер ости ва ер усти бойликларимиз ташкил этади. Улкан имкониятларга эга бўлган юртимизда иқтисодий жиҳатдан ўз салоҳияти билан жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўринни эгаллаб бормоқда.

Бугунги кун тараққиёт стратегиясининг қабул қилиниши, иқтисодий соҳада янги стратегик йўналишларни очиб берди. Аини дамда барқарор иқтисодий ўсишнинг сезиларли натижалари яққол кўзга ташлана бошлади. Буни Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон стандартларига мос равишда ривожланиш жараёнини статистик таққослаш орқали кўриш мумкин. Сўнги йилларда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг жадал ривожланиши экспортни 2022 йилда 2020 йилгига нисбатан 1,3 баробар ошишини таъминлади ва ўсиш сурати шу даврдаги 13,5 фоиз зарардан 15,9 фоиз фойдагача кўтарилди. Коронавирус пандемиясидан кейинги бундай ўсишни мамлакатимизда ташқи савдо муносабатларида қўлга киритилган ютуқлардан бири сифатида баҳолаш мумкин. Юртимизда ўтган йилларда аҳоли реал даромади муттасил ўсиб бормоқда. 2012-2016 йилларда ушбу кўрсаткич 1,9 марта ўсган бўлса, 2017-2022 йилларда 2,2 баробар ошган. Аҳоли жон бошига реал даромад бу даврда 6,7 миллион сўмдан 16 миллион сўмга ёки 2,4 баробар кўпайган. Аҳоли жон бошига кўрсатилган хизматлар ҳажми бу даврда 8,1 миллиондан 10,3 миллион сўмга ошган. Иқтисодий фаол аҳоли 2022 йилда 15 миллион кишини ташкил қилган. Ваҳоланки, бу кўрсаткич 2010 йилда 12,7 миллионга тенг бўлган. Иш билан банд одамлар сони бу даврда 11,6 миллиондан 13,5 миллион кишига ошган. Банд аҳолининг 23 фоизи давлат муссасаларида, 77 фоизи эса нодавлат секторида ишлайди [4]. Бу бозор иқтисодиёти шароитида ижобий ҳолат эканлигидан нишонадир. Рақамлардан шуни кўриш мумкинки,

жамият иқтисодий соҳада анча фаол тарзда ҳаракат қилмоқда. Одамлар келажакка умид билан қарамоқда ва жамият ҳаётида иқтисодий ривожланиш кузатишмоқда. Бугунги кунда ишсизликни тугатиш ва аҳоли бандлиги масаласи давлат олдида турган энг муҳим вазифалардан биридир.

Бунда ҳар бир фуқаронинг маиший турмуш тарзи ҳолатини сифат жиҳатдан юқори даражага олиб чиқиш, аҳолининг турмуш шароити ва сифати жиҳатдан табақаланишига, яъни улар ўртасидаги яшаш учун кетадиган сарф-харажатлар бўйича фарқларнинг катталаниши кетишига йўл қўймаслик ва аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қисмига давлат томонидан кафолатлар тизими орқали ёрдам кўрсатилади. Бошқача айтганда асосий мақсад яратилган неъматлардан ижтимоий кафолатлар орқали ҳамма баҳраманд бўлишини таъминлашдан иборат.

Ижтимоий давлат, тор маънода, ўз фаолиятида аҳолига нафақалар тўлашни, жамиятга хизмат кўрсатишни амалга оширади ва уй-жой билан таъминлаш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилади. Кенг маънода, нафақат аҳолини бевосита қўллаб-қувватлашга қаратилган сезиларли даражада кўп сонли дастурларни, балки иқтисодиётни бошқариш ва ташкил этишга қаратилган чора-тадбирларни, шу жумладан, бандлик ва у билан боғлиқ масалаларни ҳамда комплекс макроиқтисодий бошқарувни амалга оширади.

Миллий давлатчилигимиз тарихига назар ташлаганда, ижтимоий давлат тушунчасига хос жиҳатлар юртимизнинг энг кўҳна даврларида ҳам асосий ғоя ва ҳаётий амол бўлганига гувоҳ бўламиз. Масалан, IX-X асрларда яшаган улуғ бобомиз Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асарида билдирилган фикрлар айнан “ижтимоий давлат” тамойилининг мазмун-моҳиятига тўла мос келади [5]. Ана шундай эзгу ғоялар Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Мирзо Бобур каби буюк аجدодларимиз асарларининг ҳам акс этган.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг янгиланган конституциясида ҳам жамиятнинг иқтисодий масалаларига ҳам катта эътибор қаратилган. Конституциянинг 65-моддасида қуйидагилар баён қилинган: Фуқаролар фаровонлигини оширишга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат бозор муносабатларини ривожлантириш ва ҳалол рақобат учун шарт-шароитлар яратади, истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари устуворлигини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини кафолатлайди. Бу каби қонунларнинг аҳамияти шундаки, жамиятда қулай иқтисодий муҳитни яратиш орқали, инсонларнинг иқтисодий соҳадаги фаоллигини янада оширишга хизмат қилиши назарда тутилган. Қолаверса, яшаш учун қайси мамлакатни ёки қайси касбни танламасин, у доимо жамият деб аталадиган ягона тизимнинг бир қисми бўлиб қолади. Жамият ҳаётида фаровон ҳаёт учун қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратади: пул нима, нархни нима ташкил қилади ва нима учун кўтарилади ёки тушади, иш ҳақи нима ва ҳоказо.

Керакли билимларсиз инсон замонавий дунёда яшаш қийин. Ижтимоий жамиятда қандай ишлашни биладиганлар буни осонгина англаб етади.

Ҳақиқатан ҳам ҳар бир оила ва ҳар бир инсон иқтисодий томондан қанча етук бўлгани сайин уни ақл билан бошқарадиган ва ишлатадиган теран тафакку ва заковатга эга бўлишимиз даркор. Ақл-заковат эса, аждодларнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавият орқали сингади ва ривожланиб боради. “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир” деган ҳароратли сўзнинг ўзи, мамлакат тараққиёти учун иқтисодиёт билан маънавиятнинг роли нақадар зарурлигини англатади. Шу боисдан, Президентимиз таъкидлаганларидек, “Биз Янги Ўзбекистонни барпо этишга қарор қилган эканмиз, иккита мустақкам устунга таянамиз”. Биринчиси – бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. Иккинчиси аждодларимизнинг бой мероси ва кучли маънавият эканлигини ҳар бир раҳбардан тортиб, юртимиздаги ҳар бир инсон тушуниб етиши керак.

Умуман олганда, ижтимоий давлатда меҳнатга лаёқатли ҳар бир инсон иш билан таъминланади ва муносиб ҳаёт кечириши учун етарли миқдордаги иш ҳақи белгиланади, ишчи учун хавфсиз меҳнат шароитлари яратилади, ишсизликдан ҳимояланиш, сифатли таълим, малакали тиббий хизмат олиш ҳуқуқлари реал амалга оширилади. Болалар, аёллар, кексалар, ногиронлиги бўлган шахслар, мигрантлар ва уларнинг оила аъзолари ҳар томонлама қўллаб-қувватланади.

Ижтимоий давлатчилик бугунги кунда Ўзбекистонда ҳам жадал суръатларда ривожланиб, ўзига хос ютуқлари билан юртдошларимизнинг турмуш тарзида намоён бўлиб бормоқда. Қувонарлиси шундаки, эндиликда ижтимоий давлат тушунчаси Янги Ўзбекистоннинг асосий қонунида ҳам мустақкамлаб қўйилди.

Сўнгги йиллардаги кенг қўламли ислохотларга эътибор қаратадиган бўлсак, уларнинг аксарияти ижтимоий соҳага йўналтирилганини кўришимиз мумкин. Хусусан, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож ҳамда эҳтиёжманд қатламларини қўллаб-қувватлаш ва уларга давлат томонидан кафолатлар тизими орқали ёрдам кўрсатиш йўлга қўйилган. Бир сўз билан айтганда мазкур масалаларга давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилмоқда.

Давлат бюджети маблағларининг асосий қисми айнан шу каби мақсадларга йўналтириладигани ҳам фикримизнинг амалий тасдиғидир. Таъкидлаш жоизки, ижтимоий ёрдамга муҳтож бўлган оилалар, аёллар ва ёшларни қўллаб-қувватлаш учун республика миқёсида жорий этилган “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари”, “Ёшлар дафтари” ва “Маҳаллабай” ишлаш тизими ҳам ижтимоий давлатнинг моҳиятини ва ҳаётий кўринишини намоён этмоқда.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт – стратегиясида белгиланган вазифалар ҳам мамлакатимизда амалга ошириладиган кенг қамровли ислохотларнинг мантиқий давоми ҳисобланади. Мисол учун, стратегия унинг “Адолатли ижтимоий сиёсат юритиш, инсон капитални ривожлантириш” номли тўртинчи устувор йўналишида ижтимоий давлат негизини ташкил этувчи масалаларга алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, 43-мақсад бевосита ҳар бир инсон учун муносиб шароит яратиш ва турмуш даражасини мунтазам яхшилаб боришга йўналтирилган.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, иқтисодий йўналишдан кейинги энг йириги ижтимоий йўналиш бўлиб, давлат дастурининг 154-235 бандларини ўзида қамраб олган. Мазкур бандларда Тараққиёт стратегиясининг 33 та мақсадини ҳаётга изчил татбиқ этиш ва амалга ошириш назарда тутилган. Умуман олганда, ислохотлар “Инсон қадри учун” тамойили асосида аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, уларнинг фаровон ҳаёт кечириши учун зарур бўлган барча шарт-шароит ҳамда қулайликларни яратишга қаратилган. Бу хайрли ишлар “Аввал — инсон, кейин — жамият ва давлат”, деган эзгу ғояни рўёбга

чиқариш, халқимизни рози қилиш, эркин ва фаровон жамият барпо этишда муҳим омил бўлади.

Демак, ижтимоий давлат-ижтимоий соҳага жуда катта эътибор қаратадиган, фуқароларнинг тенглиги, уларнинг турли табақаларга ажралишига йўл қўймайдиган, умумфаровонлик таъминланган жамият йиғиндиси. Шу боисдан янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида: “Ўзбекистон – бошқарувнинг республика шаклига эга бўлган суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат” деб белгилаб қўйилиши мамлакатимизда инсон қадрига бўлган эътиборнинг қонуний мустаҳкамлаб қўйилганлигига яққол мисолдир[6].

Шу ўринда мамлакатимизда ижтимоий соҳада амалга оширилаётган ислохотлар ва уларнинг ижобий натижалари ҳам диққатга сазовор. Чунончи, болаларни мактабгача таълим билан қамраб олиш даражаси 27 фоиздан 70 фоизга ошиб, 2 миллионга яқин боланинг боғча билан қамраб олингани халқаро ташкилотлар томонидан эътироф этилмоқда. Олий таълим муассасаларининг 2,5 баробарга ошиши, яъни уларнинг сони 198 тага етиши, ўз навбатида, олий таълимга қамров даражаси 9 фоиздан 38 фоизга ортишига замин яратди. Шу қаторда, 40 дан зиёд олийгоҳга академик ва молиявий мустақиллик берилиши улардаги таълим шароити ва сифати сезиларли даражада юксалганига ҳисса қўшганини қайд этиб ўтиш ҳам адолатдан бўлади.

Шунингдек, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини уй-жой билан таъминлаш ижтимоий давлатнинг муҳим вазифаларидан биридир. Таъкидлаш ўринлики, сўнгги олти йилда мамлакатимизда 500 мингга яқин янги уй-жой қурилиб, фойдаланишга топширилди. Уй-жойга бўлган эҳтиёжни қондириш бўйича биринчи марта аёллар ва ёшларга, эҳтиёжманд оилаларга субсидиялар ажратиш тизими йўлга қўйилди. Мазкур тизим қонуний, адолатли ва шаффоф ишлаши учун онлайн платформалар ишга тушди. Айниқса, ёшларни қўллаб-қувватлаш ва иш билан таъминлаш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказиш масалаларига алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ёшлар бандлигини таъминлашда илғор замонавий усуллардан фойдаланган ҳолда, йигит-қизларимиздан 5,2 минги “Future Skills Uzbekistan” ва “Бир миллион дастурчи” лойиҳалари доирасида IT касбларига, 6,4 минги “Ёшлар 1+1” ва “Тадбиркор аёл” лойиҳалари доирасида тадбиркорлик кўникмалари ва хорижий тиллар бўйича ўқитилиб келишмоқда.

Ёшлар ва хотин-қизларда замонавий касб, тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш мақсадида “Ишга марҳамат”, банд бўлмаган аҳолига хизмат кўрсатувчи “Мономарказ”, туман ва шаҳар касб-ҳунарга ўқитиш марказлари, маҳаллаларда касб-ҳунарга ўқитиш масканлари фаолият юритмоқда.

Юқорида келтирилган кенг кўламли ислохотларнинг бардавом бўлишини таъминлаш зарурати “ижтимоий давлат” тамойилини Конституцияда акс эттиришни тақозо қилди. Шу сабабдан умумхалқ муҳокамасидаги аксарият таклиф ва мулоҳазалар айнан ижтимоий соҳага йўналтирилган эди. Шу ўринда, Асосий қонунимизда мамлакатимизнинг ижтимоий давлат эканлигининг мустаҳкамлаб қўйилиши Янги Ўзбекистоннинг мазмун-моҳиятига ҳам шаклан, ҳам маънан мос бўлади, десак адашмаган бўламиз.

Бугунги кунда аҳолининг асосий қатлами бўлган ёшлар тарбиясини камол топтириш, уларни ягона Ватан, бирдамлик ва тотувлик ғоялари асосида бирлаштириш, янги улуғвор мақсадлар ва дадил ҳаракатларга ундаш, ҳар қандай ғаразли мақсадларни кўзловчи гуруҳлар, сиёсий кучлар ва марказларнинг ёвуз ғояларидан ҳимояланиш зарурлиги долзарб масалалар сирасига киради. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2023 йил 22 декабр куни бўлиб ўтган Республика маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган йиғилишда бу хусусда шундай фикрларни билдирди:

- “Азизларим, тарбияси издан чиққан нопок кимсалардан огоҳ бўлайлик!

- Фарзандларимизни уларнинг бузғунчи таъсиридан асрайлик!
- Келажагимизни ёвуз кучлар қўлига бериб қўйишга асло ҳаққимиз йўқ.
- Агар барчамиз биргаликда қатъий ҳаракат қилсак, жамиятимизда соғлом ижтимоий-маънавий муҳитни мустаҳкамлашга албатта қодирмиз.
- Янги Ўзбекистонда қонун устувор, жиноятга жазо муқаррар бўлиши шарт. Ва албатта шундай бўлади” [7].

Мамлакатимиз янги тараққиёт даврига қадам қўйган айни дамларда халқимиз, миллатимиз, айниқса, ёш авлод онгида Ватанга муҳаббат, юртимиз келажагига дахлдорлик, тинч, эркин ва фаровон ҳаётнинг қадрига етиш туйғусини кучайтириш ҳамда уларда янгича ғоялар, кенг дунёқараш ва миллатлараро тотувлик, ижтимоий ҳамкорлик, толерантлик каби муносабатларни юксак савияда тарбиялаш ва бир тизимга солиш жамиятимиздаги ҳар бир зиёли кишининг зиммасидаги вазифадир.

Хулоса.

Хулоса қилиб айтганда, бизнинг бош мақсадимиз Ватанимизни эркинлик, имкониятлар тенглиги, адолат, бирдамлик, ижтимоий ҳимоя ва масъулият принциплари ҳукмронлик қиладиган, Конституция ва қонунларнинг устуворлиги сўзсиз таъминланган, инсонларнинг кескин табақаланишига йўл қўйилмайдиган ва барча аҳоли қатлами учун муносиб ҳаёт шароити яратилган, кучли “ҳуқуқий-ижтимоий давлат” сифатида ривожланган давлатлар қаторига қўшилиши йўлида хизмат қилишдир.

Ижтимоий соҳани ривожлантиришга йўналтирилган аҳоли бандлиги ва реал даромадларини изчил ошириб бориш, ижтимоий ҳимояси ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш яъни, гендер тенгликни таъминлаш, арзон уй-жойлар барпо этиш, йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, таълим, маданият, илм-фан, адабиёт, санъат ва спорт соҳаларини ривожлантириш, ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштиришдан иборат. Зеро, ҳаёт - ҳамиша ҳаракатда. Уни бир зум тўхтатиб туриш ёки тарих ғилдирагини орқага айлантиришнинг асло иложи йўқ. Жамият доимо олдинга интилар экан, у билан бирга инсон онги ҳам тинимсиз ўзгариб, ривожланиб бораверади, амалга ошириладиган ислохотлар негизида эса ватандошларимиз манфаатлари ётади. Жамиятнинг ҳар бир фуқароси, айниқса, соғлом, билимли, маданиятли ёшлар мамлакат тараққиёти ва келажагини белгилаб берувчи ҳамда жамиятда ижобий ўзгаришларни амалга оширишда ҳаракатлантирувчи кучдир. Ёшларга оид давлат сиёсати аввало ҳар бир давлатнинг ички сиёсати бўлиб, ёшлар ва давлат ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштиришга хизмат қилади. Шу билан бирга, ёшларга оид давлат сиёсати ҳеч қачон яқунланган тизимни англамайди. Бу соҳадаги изчил ва ҳаётчан ислохотлар давр талаби ва мавжуд шарт-шароитдан келиб чиқиб, такомиллаштириб бориладиган узлуксиз жараёндир.

Шундай экан, ўзгаришлар моҳияти ҳам шахс, унинг манфаатлари билан бевосита боғлиқ, ислохотлар масъулияти ҳам тўғридан-тўғри фуқаро зиммасига тушади. Демак, кучли ижтимоий ҳимоя доимо Ўзбекистонда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолмоғи зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. <https://president.uz/uz/lists/view/6956>
2. <https://www.uzbekistan.org.ua/uz/konsullik-bo-lim>
3. Янгиланаётган конституция 100 саволга 100 жавоб. – Т.: “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази. 2023. –Б.8
4. <https://bigenc.ru/c/shtein-lorents-fon-ff62a3>
5. https://kitobxon.com/uz/kitob/fozil_odamlar_shahri-1

6. <https://lex.uz/docs/6445145>

7. <https://t.me/targibotmaterial>.

8. Маънавий ҳаётимизда янги куч, янги ҳаракатга айланиши керак. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Республика Маънавий ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқи. Республика маънавий ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган йиғилиши. Тарғибот материаллари. 2023 йил декабр.

ЁШЛАР ДУНЁҚАРАШИ МАНИПУЛЯЦИЯСИ: САБАБЛАР ВА ОҚИБАТЛАР

Ибрагимов Элёр Ҳакимович

**Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
(Қарши инновацион таълим университети)**

Резюме. Мақолада XX аср охири XXI бошларига келиб, ёшлар маънавий-мафкуравий таъсир объектига, инсон руҳи ва онги учун кечаётган маънавий-мафкуравий курашнинг энг аҳамиятли нуқтасига айланиб бораётганлиги, бу эса ёшлар масаласи жаҳоннинг ҳар қайси давлатлари хусусан, мамлакатимиз учун ҳам долзарб масала ҳисобланаётганлиги хусусида фикр юритилади.

Ёшлар дунёқарашини манипуляция қилиш сабаблари ва уларнинг дунёқарашини ўзгартиришга қаратилган манипулятив таъсир оқибатлари батафсил таҳлил қилинган. Бу борада ёшлар дунёқараши манипуляциясининг тўрт асосий сабаби яъни, биринчидан, бугунги ёшлар моддий ишлаб чиқариш жараёни характериға, иқтисодий тараққиёт мўлжалларини аниқлашга жиддий таъсир кўрсатишга, кези келганда уни тубдан ўзгартиришга қодир демографик куч эканлиги, иккинчидан, ёшлар жамиятни бошқариш характериға, ҳокимият ва сиёсий соҳа табиатиға таъсир ўтказиш имконига эга бўлган сиёсий куч эканлиги, учинчидан, ёшлар жамиятдаги ижтимоий жараёнларнинг фаол иштирокчиси эканлиги, тўртинчидан, ёшлар жамиятдаги маънавий-руҳий вазиятни белгиловчи, маънавий хавфсизликни таъминловчи куч эканлиги илмий далиллар, фалсафанинг сабаб ва оқибат категорияси ҳамда визуал кузатиш таҳлили асосида ёритиб берилган.

Манипуляцион технологиялар таъсирида дунёқарашида салбий ўзгаришлар содир бўлган ўзгаришлар, жумладан, анъанавий ижтимоий билимларга иштиёқсиз, ғарбона ижтимоий билим ва идеалларга мойил, эътиқоди заиф, ўзга эътиқодларга берилувчан, реал воқеликка мос бўлмаган кайфиятдаги, миллий қадриятларга эътиборсиз, миллий хулқ-атвор нормаларига риоя қилмайдиган, жамиятга негатив муносабатда бўлган, ўзгаларга беписанд ёшлар тоифаси пайдо бўлганлигини асослаб берилган.

Шунингдек, ёшлар дунёқарашини ушбу салбий оқибатлардан ҳимоялаш йўллари хусусида таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: ёшлар, дунёқараш, манипуляция, демографик куч, сиёсий куч, ижтимоий гуруҳ, маънавий хавфсизликни таъминловчи куч, руҳий манипуляция сабаблари, руҳий манипуляция оқибатлари.

Ёшлар жамиятнинг энг салмоқли, ижтимоий ўзгаришларга мойил демографик кучларидан бири сифатида барча замонларда ҳам диққатни жалб қилиб келган. Лекин XX аср охири XXI аср бошиға келиб, ёшлар турли иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий-маданий манфаатларға эга кучларнинг айрича диққати марказига тушди. Шу муносабат билан уларға нисбатан энг замонавий, қудратли манипулятив технологиялар қўлланила бошланди.

Мамлакатимизда ёшлари дунёқарашини муайян мақсадларға мувофиқ ўзгартиришға интилишлар ҳам мавжуд. “Ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим

ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган XXI асрда бу масала ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамонт масаласига айланиб бормоқда” [1, 504]. Шу боисдан йигит ва қизлар дунёқарашини ҳимоя қилиш масаласи умумжамият аҳамиятига молик вазифа сифатида талқин қилинмоқда, бу борадаги ишлар маънавий-маърифий фаолиятнинг алоҳида йўналишига айлантирилган. Бироқ шиддат билан ўзгариб бораётган воқелик ёшлар онги ва дунёқарашини ҳимоялашнинг янги ва янада самарали йўллари излаб топишни тақозо қилмоқда.

Ёшлар дунёқарашини ўзгартириш илинжининг кучайиши ушбу ижтимоий гуруҳнинг жамиятда тутган ўрни беқиёслиги, унинг имкониятларининг бениҳоя аҳамиятлилиги, билан ҳам боғлиқ. Жаҳон аҳолисининг 50,5 фоизини 30 ёшгача бўлган йигит ва қизлар ташкил қилади. Энг эътиборлиси, 30 ёшгача бўлган ёшларнинг 89,7 фоизи ривожланаётган мамлакатларда, жумладан Африка ва Марказий Осиёда истиқомат қиладилар [2]. Мамлакатимизда эса 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган йигит ва қизлар сони 10 миллиондан ошади [3, 507]. Боз устига, кейинги ярим аср давомида жаҳондаги ёшлар миқдори уч баробарга кўпайди [2]. Табиийки, бундай қудратли ижтимоий гуруҳга ўз мақсад-муддаолари ва манфаатларини сингдиришга муваффақ бўлган куч бутун инсоният тараққиёти векторларига таъсир кўрсатиш имкониятини қўлга киритади. Бу имкониятлар таҳлили ёшлар дунёқарашини манипуляциясининг тўрт асосий сабаби бўлигини аниқлаш имконини беради:

Биринчи сабаб шундан иборатки, бугунги ёшлар моддий ишлаб чиқариш жараёни характериға, иқтисодий тараққиёт мўлжалларини аниқлашга жиддий таъсир кўрсатишга, кези келганда уни тубдан ўзгартиришга қодир демографик кучдир. “Ёшлар – жамиятдаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг ниҳоятда муҳим ресурсидир, чунки у бақувват, кўникмаларни тез ўзлаштирадиган ишчи кучидир. Ёш аҳоли иқтисодиёт ва жамиятдаги инновациялар ва ижодиётга туртки берувчи қудратли гуруҳ ҳисобланади”[4,3]. Ҳар қандай компания, фирма ва корхона иқтисодий функцияларининг бажарилишида ёшларнинг улуши ниҳоятда катта. Айниқса, мамлакатимиздаги тадбиркорлик субъектларининг деярли барчаси асосан ёшлар саъй-ҳаракатлари эвазига фаолият кўрсатадилар.

Яна бир эътиборга сазовор жиҳат шундаки, ёшлар ҳар қандай жамиятда энг фаол истеъмолчилар саналади. Ваҳоланки, ҳар қандай жамиятда иқтисодий ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажмлари истеъмол миқдори ва характериға, истеъмолчилар ҳоҳиш-иродасига қараб белгиланади. Бинобарин, ёшлар фаол истеъмолчи сифатида иқтисодиёт таркиби ва характериғини белгилаб беришда етакчилик қиладилар. Турли маҳсулотларни истеъмол қилишга бўлган модани, истеъмол тенденциясини жорий қилувчи куч ҳам айнан ёшлардир. Шу сабабдан ёшларни иқтисодий тараққиёт мўлжалларини аниқлашга таъсир кўрсатувчи ижтимоий гуруҳ деб тан олиш мумкин. Қайсики куч бундай ижтимоий гуруҳга ўз иқтисодий қадрият ва манфаатларини сингдиришга муваффақ бўлар экан, бутун бошли жамият иқтисодий тараққиётига таъсир кўрсатиш, иқтисодий тараққиёт мўлжалларини мақбул тарзда ўзгартириш имконига эга бўлади.

Иккинчи сабаб шундан иборатки, ёшлар жамиятни бошқариш характериға, ҳокимият ва сиёсий соҳа табиатиға таъсир ўтказиш имконига эга бўлган сиёсий кучдир. Барча замонларда ҳам ёшлар давлат, ҳукумат органлари, сиёсий институтлар фаолиятиға фаол муносабат билдириб келганлар. Тарихнинг айрим паллаларида ушбу муносабат турли намойиш, қўзғолон, норозилик шаклини олган. Йигирманчи асрга келиб, ёшлар давлат ва ҳокимият, сиёсий институтлар фаолиятиға уюшган ҳолда муносабат билдиришни касб қилдилар. Илғор йигит ва қизларни бирлаштирувчи гуруҳлар, клублар, иттифоқлар пайдо бўлди. Ҳокимият учун кураш олиб бораётган сиёсий партиялар ҳам сиёсий фаол ёшлардан унумли фойдалана бошладилар, уларни сиёсий фаолиятга жалб

қилишга жазм этдилар. Янги аср бу тенденцияларни янада кучайтирди ва ёшларни жиддий сиёсий кучга айлантирди.

Бугунги кунда йигит ва қизлар инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши билан боғлиқ масалаларга ҳам ўз муносабатини билдирмоқда. Турли минтақаларда муайян ҳуқуқ ва эркинликларнинг эътироф этилиши ва ҳимоя қилиниши ёшларда қониқиш ҳиссини уйғотаётган бўлса, бу ҳуқуқларнинг бузилиши, уларга эътиборсизлик ёш аҳолини жунбушга келтирмоқда. Дунё мамлакатларида ёшларнинг инсон ҳуқуқларининг бузилишига, расизмга, миллатчиликка, милитаризмга, коррупцияга, экологик вазиятнинг кескинлашишига ва залворли ижтимоий муаммоларнинг ҳал қилинмаётганига қарши намойишлари кўпайиб бораётгани ҳам шундан. Қайсики куч ёшларга ўз сиёсий қадрият ва қарашларини сингдиришга муваффақ бўлар экан, давлат ва ҳокимият органлари фаолиятига, бутун жамиятдаги сиёсий жараёнларга ўз таъсирини ўтказиш имконига эга бўлади.

Учинчи сабаб шундан иборатки, бугунги ёшлар жамиятдаги ижтимоий жараёнларнинг фаол иштирокчисидир. Жаҳоннинг барча мамлакатларида ёш аҳоли турли ижтимоий воқеаларда фаол қатнашадиган, жамиятдаги ижтимоий фаолият норма ва принципларини белгиладиган, унинг турмуш тарзини шакллантирадиган гуруҳ ҳисобланади. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно эмас. Ўзбек йигит ва қизлари ҳам юртимизда юз бераётган барча ижтимоий жараёнларда фаол қатнашиб, уларга ўз муносабатларини билдириб келмоқдалар. Масалан, мамлакатимизда мустақиллик йилларида амалга оширилган ижтимоий ислохотлар “юртимиздаги сиёсий тизим, фуқаролик жамияти, миллий иқтисодиётимизнинг барқарор ва жадал ривожланиши, аҳолининг ҳаёт даражаси, унинг сиёсий, ҳуқуқий маданияти изчил ошиб бориши учун мустаҳкам ва ишончли пойдевор яратди” [5,283]. Ёшлар эса ушбу ислохотларнинг, жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги ижтимоий ўзгаришларнинг фаол иштирокчиси бўлдилар. Худди шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти ёшлар тарбиясига алоҳида эътибор бериб келди. “Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ёнатрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндаша оладиган, айтилишича замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш вазифаси истиқлол йилларида биз учун ҳал қилувчи масалага айланди,”-деб таъкидлаганди [6,77]. Қайсики куч ижтимоий жараёнларнинг фаол иштирокчиси бўлган, бу жараёнларни кескин ўзгартиришга қодир ёшларга ўз турмуш тарзи ва қадриятларини сингдиришга муваффақ бўлар экан, бутун жамиятнинг ижтимоий ҳаёти нормаларини, турмуш тарзини белгилаб бериш имконига эга бўлади.

Тўртинчи сабаб шундан иборатки, ёшлар жамиятдаги маънавий-руҳий вазиятни белгиловчи, маънавий хавфсизликни таъминловчи кучдир. Ёшлар жамиятда маънавий идеаллардан, маънавий-руҳий норма ва талабларнинг яхлит тизимидан (ўзаро ишонч, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик ва ҳоказо) воқиф бўлсалар, уларга амал қилишни канда қилмасалар, маънавий-руҳий вазият ҳам соғлом бўлади. Аксинча, жамиятдаги маънавий идеаллар ёшлар томонидан қадрланмаса, қабул қилинган маънавий нормалар ёшлар томонидан қабул қилинмаса, йигит ва қизлар ушбу нормаларга скептик муносабатда бўлсалар, бу жамиятдаги маънавий-руҳий вазият ҳам пароканда бўлади, маънавий бош-бошдоқлик авж олади, ижтимоий тараққиёт ҳақидаги орзулар сароблигича қолиб кетади.

Жамиятнинг маънавий хавфсизлиги ҳам кўп жиҳатдан ёшларга боғлиқ. Ёш аҳолиси миллий маданият қадриятларини, она тили, тарих, дин нормаларини чуқур ўзлаштирган, илмий дунёқараши шаклланган жамиятдагина маънавий хавфсизлик ҳақида гапириш мумкин. Ёшлар маънавий қиёфаси маънавий қадриятлардан мосуво бўлса, унда турли ижтимоий иллатлар илдиз отган бўлса, бу ҳолат эртами-кечми жамиятнинг маънавий жиҳатдан ҳимояланганлиги даражасида акс этади, аждодлар ва авлодлар ўртасидаги

ворисийликнинг бузилишига олиб келади. Бинобарин, қайсики куч ёшларга ўз ғоялари, маънавий қадриятларини сингдиришга муваффақ бўлар экан, у жамиятдаги маънавий-руҳий вазиятни бошқариш, маънавий хавфсизлик даражасини белгилаш имконига эга бўлади.

Кўриниб турибдики, ёшлар жамиятда беқиёс имкониятларга эга бўлган ижтимоий-демографик кучдир. Шу боисдан бизнинг давримизда турли мамлакатларда истиқомат қилаётган ёш аҳоли дунёқарашини манипуляция қилиш ва шу орқали ўз мақсад-муддаоларига эришишга қаратилган саъй-ҳаракатлар авж олди. Тассуфки, бундай интилишларнинг туб моҳияти ҳамиша ҳам позитив характерга эга эмас. Бу саъй-ҳаракатлар турли давлатлар, махсус хизматлар, трансмиллий корпорациялар, халқаро ташкилотлар, нодавлат нотижорат муассасалари ва шу каби субъектлар фаолиятининг муҳим йўналишини ташкил қилаётир. Ёшлар дунёқарашини манипуляция қилишга қаратилган мазкур саъй-ҳаракатлар йигит ва қизлар имкониятларини ўз мақсад-муддаолари, манфаатларига буриб юборишга йўналтирилгани билан характерланади.

Турли манфаатдор давралар томонидан амалга оширилаётган манипуляция жаҳоннинг барча мамлакатларида бўлгани каби бизнинг мамлакатимизда ҳам, афсуски, беиз кетмади. Манипуляцион технологияларнинг мақсадга мувофиқ таъсири ўлароқ айрим ўзбек йигит ва қизларининг дунёқарашида содир бўлаётган ўзгаришларга тез-тез гувоҳ бўламиз. Бироқ ушбу ўзгаришлар аниқ субъектлар томонидан олиб борилаётган манипуляция натижалари эканлигини илғамаймиз, холос. Албатта, бугунги ёшлар дунёқарашидаги ўзгаришларнинг барчасини ҳам манипуляцион саъй-ҳаракатларнинг махсули сифатида баҳолаш мумкин эмас. Ёшларнинг олам ҳақидаги қарашлари системаси ҳозирги замон цивилизацияси, бугунги кун реалияларининг объектив таъсири натижасида ҳам янгича тус олиб бормоқда. Лекин манипуляция жараёни ҳам ёш аҳоли дунёқарашига жиддий таъсир кўрсатмоқда.

Мамлакатимизда, жаҳонда содир бўлган қатор ижтимоий жараён ва воқеалар ўзбек ёшлари дунёқарашини тубдан ўзгартирди. Бу ўзгаришларнинг аксарият қисми ижобий характерга эгаллигини ҳам таъкидлаб ўтмоқ даркор. Бироқ, биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ёшлар дунёқарашига замонавий манипуляцион технологиялар ҳам шиддатли таъсир ўтказмоқда. Тўғри, бундан мамлакатимизда истиқомат қилаётган барча ёшларнинг дунёқараши тубдан салбий тус олди, деган хулоса келиб чиқмайди. Гап манипуляцион технологиялар таъсирида дунёқарашида салбий ўзгаришлар содир бўлган айрим тоифадаги йигит ва қизлар ҳақида бормоқда, холос. Шу нуқтаи назардан фикрлаганда, ёшлар дунёқарашини манипуляция қилиниши қуйидаги оқибатларга олиб келди:

Биринчидан, ёшлар дунёқараши манипуляцияси натижасида анъанавий ижтимоий билимларга иштиёқсиз, ғарбона ижтимоий билим ва идеалларга мойил ёшлар пайдо бўлди. Ижтимоий билимларни ўзлаштиришга иштиёқнинг сусайиши оқибатида жамиятда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини чуқур англашга қодир бўлмаган, уларни муфассал таҳлил қилишга ожизлик қилаётган ёшлар пайдо бўлмоқда. Бундай йигит ва қизлар жамият ҳақидаги билимлардан воқиф эмасликлари туфайли давлат ва ҳукумат органлари, ижтимоий институтларнинг айрим саъй-ҳаракатлари ва тадбирлари мазмунини тушуниб етмаяптилар, уларга юзаки ёндашмоқдалар ва аксарият ҳолларда нотўғри хулосага келмоқдалар. Бу ҳол жамиятдаги муаммоларнинг ижтимоий тармоқлардаги муҳокамасида айниқса кўзга ташланади.

Иккинчидан, манипуляция натижасида ёшлар орасида эътиқоди заиф, ўзга эътиқодларга берилувчан йигит ва қизлар пайдо бўлди. Турли манипулятив технологиялар ёрдамида ёшларнинг билим олиш, бу билимларни пухта ўзлаштиришдан чалғитилиши, махсус китоблар, фильмлар, маълумотлар орқали истеъмолчилик, молпарастлик, бугунги кун билан яшаш кайфиятининг сингдирилиши эътиқоди

муттасил ўзгарувчан, беқарор йигит ва қизлар тоифасини юзага келтирди. Бугун бир эътиқодга, эртага бошқасига эга бўлиш – замонавий ёшларнинг бу тоифаси учун одатий ҳолга айланиб қолди. Бундай йигит ва қизлардаги эътиқоднинг заифлиги ўз ҳаётий фаолияти йўналишларини аниқ белгилаб олишга ҳалал бермоқда.

Учинчидан, манипуляция таъсирида реал воқеликка мос бўлмаган кайфиятдаги ёшлар пайдо бўлди. Бундай кайфиятни халқаро ташкилотлар ва муассасалар томонидан ажратилган грантлар асосида бажарилаётган турли ижтимоий лойиҳаларда иштирок этаётган ёшларда кўриш мумкин. Янги аср арафасига келиб халқаро ташкилотлар, марказлар, муассасалар ижтимоий лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш жамғармалари ташкил қила бошладилар. Мазкур лойиҳаларнинг мавзулари алоҳида таҳлил объекти назаримизда, долзарбликни даъво қилувчи мазкур мавзуларнинг кўпчилиги у ёки бу ижтимоий муаммони батамом ҳал қилишга хизмат қилгани йўқ. Ушбу лойиҳаларнинг айримларига йигит ва қизларнинг турли тоифалари фаол жалб этилмоқда. Уларга ажабтовур номлар (пилот, координатор ва ҳ.к.) берилмоқда, чиройли номлар билан аталган йиғинларга (форум, конкорциум ва ҳ.к.) жалб этилмоқда. Бу йиғинларда ёшлар гўёки қандайдир муаммоларни муҳокама этган, унинг долзарблигини аниқлаган, бартараф этиш йўллари ишлаб чиққан бўладилар, аллақандай ўйинлар, минигуруҳлардаги ишлар ёрдамида ўз ечимларини таҳлил қилган бўладилар. Аслида узундан-узоқ иштирок давомида лойиҳа қатнашчиси бўлган ёшлар муаммонинг асл ҳолатидан беҳабарлигича қолаверади.

Тўртинчидан, манипуляция таъсирида миллий қадриятларга эътиборсиз ёшлар тоифаси пайдо бўлди. Турли субъектларнинг ана шундай тарзда амалга оширган манипулятив саъй-ҳаракатлари оқибатида ёшларнинг баъзи вакиллари дунёқарашининг характери, ижтимоий фаолиятининг мотивлари миллий қадриятлар билан белгиланмай қўйди. Натижада миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримизга хос бўлмаган, ғайриижтимоий қилиқларга мойил йигит ва қизлар пайдо бўла бошлади. 2019 йилнинг 25 май куни Тошкентдаги “Бодомзор” метросида бир гуруҳ ёшлар петардалар солинган сумкага ўт қўйиб, вагонга ташлаб қочиб кетишди. Шу йилнинг 18 июнь куни Урганчда бир йигит тенгдошларига мақтаниш мақсадида танасига ўт қўйиб, ўзини сувга улоқтирди. 4 июль куни Самарқандда тиббий ниқоб кийган ўспирин бекатда трамвайга югуриб кириб, йўловчиларнинг юзига номаълум суюқлик сепиб қочиб кетди [7]. Оммавий ахборот воситалари саҳифаларида бундай янгиликларни истаганча топиш мумкин. Миллий қадриятларга эътиборсизликкина бу туркум йигит ва қизларни бундай амалларга ундамоқда. Тўғри, уларни жузъий ҳолатлар сифатида талқин қилиш ҳам мумкин. Бироқ бундай ҳолатларнинг йил сайин кўпайиб бораётгани ташвиш уйғотмасдан қолмайди, албатта.

Бешинчидан, манипуляция натижасида миллий хулқ-атвор нормаларига риоя қилмайдиган ёшлар тоифаси пайдо бўлди. Манфаатдор доиралар турли мамлакатларда истиқомат қилаётган ёшлар дунёқарашини манипуляция қилиш мақсадида Ғарб ёшларига хос бўлган хулқ-атвор нормаларини умуминсоний нормалар сифатида муттасил сингдириб бораётгани ҳақида кўп гапирилган. Мазкур нормаларни намоёниш этиш, унинг мақбуллигини исботлаб бериш учун турли конкурслар, фестиваллар, танловлар, модалар намоёниши ва шу каби бошқа тадбирлар ташкил этилмоқда. Бундай манипулятив саъй-ҳаракатлар натижасида мамлакатимизда ғарбона кийиниш стилига мойил бўлган йигит ва қизлар пайдо бўлиб қолди. Ёшларнинг бу тоифаси шахслараро мулоқотда ҳам миллий нормалардан чекинмоқда. Ёшларнинг шахслараро мулоқотда миллий қадриятлар ва нормалардан чекинаётгани айниқса саломлашиш одобининг бузилишида ёрқин намоён бўлмоқда.

Олтинчидан, манипуляция жамиятга негатив муносабатда бўлган, ўзгаларга беписанд ёшлар тоифасини юзага келтирди. Йигит ва қизларнинг бир қисмида жамиятга

негатив муносабат оммавий ахборот воситалари орқали муттасил негатив ахборотлар тарқатиш ёрдамида шакллантирилди. Шу боисдан манипуляцион саъй-ҳаракатлар субъектлари оммавий ахборот воситаларининг имкониятларидан фойдаланиб, ёшлар эътиборига тушган айрим хонанда ва созандалар, актёр ва спортчиларга хос беписандликни фавқулдда қобилиятнинг намоён бўлиши шакли сифатида тақдим қилмоқдалар. Ғарбда вужудга келаётган ва аудиовизуал воситалар ёрдамида бутун дунёга махсус тарқатилаётган кўшиқ ва клипларда ҳам ахлоқий нормалар ва маданият қадриятларга бўлган намоёишкорона беписандлик тарғиб қилинмоқда. Бу кўшиқларнинг муаллифлари нафақат ўз кўшиқлари, ҳатто ўз ҳатти-ҳаракатларида ҳам беписандликни намоёиш этадилар.

Манипуляция таъсирига йўлиқмасликнинг энг муҳим йўли илмий дунёқараш билан боғлиқ. Илмий дунёқарашга эга бўлган, яъни табиат, жамият, инсон ҳақидаги илмий характердаги, илм-фан ютуқларига асосланган фалсафий, илмий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик ва бошқа ғоялар ва билимларни ўзлаштирган йигит ва қиз дунёқарашига ғайриинсоний ва ғайриижтимоий позициядан таъсир ўтказиб бўлмайди. Бинобарин, ёшлар дунёқарашини манипуляциядан ҳимоялашга қаратилган саъй-ҳаракатларнинг биринчи йўналиши уларда илмий дунёқарашни шакллантиришдан иборат бўлмоғи даркор.

Ёшлар дунёқарашини манипуляциядан ҳимоялаш йўллари ҳақида бош қотирар эканмиз, яна бир ҳолатга эътибор бериш керак бўлади. Ўтган асрнинг охири ва янги аср бошларига келиб жаҳондаги маънавий-мафкуравий вазит кескин ўзгариб кетди. Мафкуравий майдонда эски мафкуравий авторитетларнинг қулаши, янги мафкураларнинг юзага келиши мафкуравий курашни авж олдириди. Бу курашнинг авж нуқталари ҳам ёшлар дунёқарашини мужассам бўлмоқда. Шундай экан, йигит ва қизлар дунёқарашини манипуляциядан ҳимоялашга қаратилган саъй-ҳаракатларнинг иккинчи йўналиши уларда мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш билан боғлиқ бўлмоғи лозим. Ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш ишларини янги босқичга кўтариш учун бу борадаги тарбиявий вазифаларни ижтимоий институтларнинг тарбиявий салоҳиятига мутаносиб равишда қайта тақсимлаш, мафкуравий иммунитетнинг барча компонентларини уйғун ҳолда шакллантиришга хизмат қиладиган тадбирларни ташкил қилишга эътиборни қаратиш, бўлғуси мутахассисларни мафкуравий иммунитетни шакллантириш йўллари билан таништириш, ёшларни бугунги кунда мафкуравий майдонда мавжуд бўлган бунёдкор ғоялар билан таништиришга эътиборни кучайтириш, мафкуравий иммунитетни шакллантириш услублари ва усулларида доир услубий қўлланмалар яратиш, мафкуравий иммунитетни шакллантириш борасидаги хориж тажрибасини умумлаштириш тақозо қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Жисмоний ва баркамол ёшлар – бугунги ва эртанги кунимизнинг ҳал қилувчи кучидир // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Ж 1.- Т.: Ўзбекистон, 2017.
2. Статистика о молодежи // www.unesco.org.
3. Мирзиёев Ш.М. Жисмоний ва баркамол ёшлар – бугунги ва эртанги кунимизнинг ҳал қилувчи кучидир // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Ж 1. - Т.: Ўзбекистон, 2017.
4. Мухторова У.К. Занятость молодежи в Узбекистане // Халқаро молия ва ҳисоб, 2017, №3.
5. Каримов И.А. “Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция иштирокчиларига // Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва

фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Том 19.- Т.: Ўзбекистон, 2011.

6. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч.- Т.:Маънавият, 2008.

7. “Ўйиндан ўт чиқди” ёхуд замона ёшлари Геростратга ҳавасмандми? // <https://kun.uz/news/2019/07/08>

ПЕДАГОГ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАЙДИГАН ТАЯНЧ ИЛМ ДАРГОҲИ ТАРИХИДАН (Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети)

Абдуллаев Ўктам Шералиевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доценти
(Қарши инновацион таълим университети)

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети 1935 йили Ўрта Осиё давлат университетининг педагогика факультети негизида ташкил топган эди. У 1934 йилда ташкил этилган Ўқитувчилар институти билан бирлашиб, Тошкент давлат педагогика ва ўқитувчилар институти деб аталди. Ўтган салкам 90 йил ичида университет катта ва шарафли йўлни босиб ўтди ва республикамизнинг юқори малакали педагоглар етиштириб чиқарадиган чинакам кадрлар ўчоғи бўлиб қолди. Университет ташкил этилган йили унда 320 нафар талаба, 83 нафар ўқитувчи, 7 та кафедра ва 4 факультет иш олиб борди. 1937-1938 ўқув йили институтда 9 та кафедра: кимё, табиёт, педагогика ва психология, тарих, математика, зоология, география, умумий физика, назарий физика кафедралари ишлади. 1940 йилга келиб педагогика институтида 6 та факультет бор эди: чет тиллар, мактабгача тарбия, тарих, физика-математика, тил ва адабиёт (рус ва ўзбек бўлими) табиёт факультетлари. Ўқитувчилар институтида 4 та бўлим бор эди: тил ва адабиёт, табиёт, география, физика-математика, тарих факультетлари. Институтда илмий педагогик кадрлар ва талабалар сони ҳам орта борди. Агар 1935-1936 ўқув йилида институтда 83 ўқитувчи ишлаган бўлса, 1940-1941 ўқув йилида уларнинг сони 245 тага етди. Институт очилган йили унда 320 нафар талаба таълим олган бўлса, 1940-1941 ўқув йилида уларнинг сони 3927 нафарга (сиртқи таълим талабалари билан бирга) етди. Институт ташкил этилган дастлабки йилларда институт ходимлари кўпгина ташкилий ишларни амалга оширдилар. Институт раҳбарларидан Заргаров, А.Усмонов, Каримов, С.Умаровлар самарали меҳнат қилдилар [1].

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги катта моддий ва иқтисодий қийинчиликларга қарамай, Тошкент давлат педагогика ва ўқитувчилар институти 1946/47 ўқув йилида аввалги 1945/46 ўқув йилига нисбатан анча қулай шароитларда ишлаган. Ўтган ўқув йилидаги энг катта устунлик шундан иборат эдики, 1946/47 ўқув йили бошига келиб тўрт қаватли ўқув биноси институтга қайтарилган. 31 та ўқув хоналари ва лабораторияларни, катта фундаментал кутубхонани жойлаштириш мумкин бўлган. Янги ўқув биносида ҳар бир ўқув гуруҳига аудитория учун махсус хона ажратилган, дарслар учун маъруза заллари ажратилган. Аммо бино 1940 йилда фойдаланишга топширилган институтга қайтди. Институтнинг ўқув хоналари ва лабораториялари, кутубхонаси гарчи 120 минг нусха китоб фондига эга бўлса-да, лекин тўлдирилмади. Бир қатор фанлар, хусусан, тарих, тилшунослик, адабиётшунослик ва чет тиллари бўйича асосан ўқиладиган ўзбек гуруҳлари учун адабиётлар умуман етарли эмас эди. Айниқса, физика-математика ва табиий фанлар факультети ўқув ва лаборатория жиҳозлари борасида катта қийинчиликларни бошдан кечирди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида ушбу факультетларнинг лабораторияси нафақат тўлдирилибгина қолмай, балки тез-тез кўчиб ўтиш туфайли яроқсизланиб қолди.

Институтга 1946/47 ўқув йили учун қабул режаси 385 киши этиб белгиланган эди. Улардан Педагогика институтига 225 нафар, шу жумладан, 60 нафар ўзбекистонлик абитуриентлар йўлланма олди. Педагогика институти бўйича қабул режаси 147 фоизга бажарилди, 331 нафар (режа 225 нафар), ўқитувчилар институти бўйича эса 73 фоизга, қабул ва ўқишга қабул қилинган.

Педагогика институтида ўзбек хотин-қизларини ишга қабул қилиш режаси 58 фоизга бажарилган. 95 нафарга нисбатан 55 нафар, ўқитувчилар институтида эса 61 фоизга қабул қилинди ва ўқишга 60 нафарга нисбатан 37 нафари қабул қилинган. Университет битирувчиларига Педагогика институтининг сиртқи 3-курсини тамомлагандан кейин ўқишга кириш ҳуқуқини берувчи илгари мавжуд бўлган низомни ўзгартириш, 1946 йил бошида Педагогика институтлари ўқитувчилар институтидан фақат сиртқи бўлимнинг 1-курси учун таълим олиши таклиф қилинган [2].

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида 1960-1961 ўқув йилида мусиқа ва ашула кафедраси ташкил этилган. 1962 йилда институтда “Мусиқа ва ашула ихтисослиги” бўйича талабалар қабул қилина бошланган ва педагогика факултети қошида мусиқа бўлими иш олиб борган. Шу тариқа мусиқа-педагогика факултети вужудга келган. 1972-1973 ўқув йилидан бошлаб факултетда 5 та махсус кафедра ишлаган. Мусиқа-педагогика факултети учун мусиқа назарияси, сольфеджио, гармония, мусиқа тарихи бўйича дастурлар тузилган. Шунингдек, И.Ақбаров, С.Мусабекова, И.Левина, Л.Ўрмонова каби муаллифлар томонидан “Мусиқа ва қўшиқ” китоби ёзилган. 1973 йил март ойида мусиқа назарияси ва тарихи кафедраси мустақил кафедра сифатида фаолият кўрсатган. Кафедрани доцент Ҳамид Рахимов раҳбарлиги остида кафедра ривожланган. 1974 йили А.Девиевнинг таҳрири остида “Илмий тўплам” чоп этилган, доцент П.Холиқовнинг “24 та икки овозли инвенция”, Ҳ.Рахимовнинг “Вокализмлар”, П.Холиқов, С.Абрамова, Ҳ.Рахимовларнинг “Вокализм”, С.Абрамованинг “Кўп товушли пьесалар” каби асарлари босилиб чиққан. Хор дирижёрлиги кафедраси 1960-1961 ўқув йилида ташкил этилган, унга ўқитувчи М.Хайдали бошчилик қилган. 1964-1965 ўқув йилидан бошлаб мусиқа ва ашула кафедраси базасида иккита кафедра: хор дирижёрлиги, ашула ва мусиқа назарияси ҳамда мусиқа асбобларини чалиш кафедралари ташкил этилган. Доцент Н.Қўзиев ва ўқитувчи К.Мамиров раҳбарлигидаги талабалар хори 1972 йилда “Марҳабо талантлар!” республика телефестивалида, 1973 йили “Зеҳн” телеконкурсида, 1974 йили ўтказилган талабалар бадий ҳаваскорлиги – “Чашма” кўригида биринчи ўринни эгаллаган [3].

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти ташкил этилганига 50 йил тўлиши муносабати билан 1985 йилда институт Халқлар дўстлиги ордени билан мукофонланган. Институт 1935 йилда Ўзра Осиё давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг педагогика факултети базасида ташкил этилган эди. 1985 йилга келиб институт кунузги, сиртқи, кечки бўлимларининг 12 факултетида 30 миллат вакили – 14 мингдан ортиқ талаба таҳсил олди [4].

Мустақиллик қўлга киритилгандан кейинги йилларда Ўзбекистонда педагогик кадрлар тайёрловчи олий таълим муассасаларининг таянч ОЎЮ ҳисобланган Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида ҳам янги ўзгаришлар амалга оширилди. 1995 йилнинг 21 декабрида “Ижтимоий фанлар бўйича таълим мазмуни ва уни такомиллаштириш чоралари” масаласи институт илмий кенгашида муҳокама қилиниб, бу фанларни бугунги кунга мос ҳолда ўқитиш борасида қарор қабул қилинди. 1995 йилнинг ноябрида битирувчи курс талабалари учун “Социология” фани ўқув режасига киритилди. Институтнинг ижтимоий-гуманитар фанлари кенгаши “Ижтимоий фанлар кенгаши” сифатида қайта тузилди [5].

Хусусан, Ўзбекистонда педагогик кадрлар тайёрлашда Тошкент давлат педагогика университети асосий таянч муассаса бўлди. Бу университет Низомий номидаги Тошкент

педагогика институтининг базасида 1998 йили қайта ташкил этилган бўлиб, ҳар йили Республика таълим муассасаларига минглаб кадрларни тайёрлаб берди. 1999-2000 ўқув йилида университетда 11 та факультет, 49 та кафедра, шу жумладан 10 та умумиуниверситет кафедралари фаолият кўрсатди. Университет бўйича тасдиқланган 732,5 штат бирлигида 623 профессор-ўқитувчилар, жумладан 4 академик, 37 нафар профессор, 202 нафар доцент ва ўқитувчилар талабаларга таълим-тарбия берди. Шунингдек, университетда 1999-2000 ўқув йилида 5183 нафар талаба бакалаврият йўналиши бўйича кундузги бўлимда, 745 нафар талаба ўқишнинг сиртқи бўлимида таҳсил олди. Кундузги бўлимда 25 таълим йўналишида, сиртқи бўлимда эса 15 таълим йўналишида билим олди. Магистратурада 28 ихтисослик бўйича 106 магистрант ўқиб, шулардан 77 нафари дипломли мутахассис бўлганлиги учун бир ўқув йилида магистратурани тугатди ва магистрлик дипломига эга бўлди. 1999-2000 ўқув йилида 1264 талаба кундузги, 294 талаба эса сиртқи бўлимни муваффақиятли тугатди [6]. Кейинги йилларда университетда талабалар контингенти ортиб, 2006 йили 13753 нафарни ташкил қилди [7].

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида 2014-2015 ўқув йилида 11 та факультет, 51 та кафедра фаолият кўрсатди. Асосий штатда 732 нафар, ўриндошлик асосида 192 нафар, жами 924 нафар профессор-ўқитувчилар ўқув жараёнига жалб этилди. Профессор лавозимида 101, доцент лавозимида 204, катта ўқитувчи лавозимида 241, ўқитувчи лавозимида 378 нафар педагог ходимлар турли штат birlikларида ишга қабул қилинди [8]. Университетда бакалавриятнинг I босқичларида 28 номдаги ва II, III, IV босқичларида 31 номдаги таълим йўналиши, магистратуранинг I ва II босқичларида 27 номдаги мутахассислик бўйича юқори малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрланди. Шулардан 22 номдаги таълим йўналиши бўйича университет Республикада таянч ОТМ ҳисобланди. 2014-2015 ўқув йилида университетнинг бакалаврият босқичига 1897 нафар (шундан 1389 нафари қизлар), 503 нафари давлат гранти асосида, 1394 нафари тўлов шартнома асосида, магистратура босқичига 111 нафар (66 нафари қизлар) талабаликка қабул қилинди [9].

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида ўқув тарбия ишлари амалиёт билан биргаликда олиб борилди. 1999-2000 ўқув йилида талабаларнинг ўқув амалиётида 2045 нафар талаба қатнашиб, ўз мутахассислигига мувофиқ университет ўқув базасида, умумтаълим мактабларида тажрибали профессор-ўқитувчилари раҳбарлигида ўтказилди [10]. 1999-2000 ўқув йилида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети аспирантура бўлимида 156 нафар аспирантдан 115 нафари кундузги, 41 нафари сиртқи бўлимда таҳсил олди. 12 нафар докторант, 10 нафар стажёр-тадқиқотчи ва 106 нафар тадқиқотчи илмий иш олиб борди. 1997-2000 ўқув йилларида 10 та докторлик, 12 та номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди [11].

Университетнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб белгиланган илмий-тадқиқот йўналишлари (4 та) замон талабларига мос келувчи мавзулардан танланган эди. Аммо бу борада олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари талаб даражасида бўлмади. Фан ва техника давлат қўмитаси томонидан тасдиқланган 12 та илмий-тадқиқот лабораторияларига (9 таси ишга тушган эди) давлат томонидан 2 млн. 800 минг сўм маблағ ажратилган, лабораторияларда 39 нафар олим фаолият кўрсатди [12].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Илму-маърифат маскани 40 ёшда. Тошкент, - 1975, Б-3
2. Ўз МА, 94-фонд, 5-рўйхат, 4848-иш, 1-5-варақлар
3. Исмоилов А, Кенжабоев Қ. Билим ва нафосат маскани // Ўзбекистон маданияти, 1975, 18 июль, №57 (2014)
4. Институт байроғида орден // Қишлоқ ҳақиқати, 1985, 2 октябрь, №225 (3.529)

5. Тошкент шаҳар давлат архиви, 93-фонд, 1346-рўйхат, 3-иш, 58-варақ.
6. Тошкент шаҳар давлат архиви, 640-фонд, 4-рўйхат, 50-иш, 24-варақ.
7. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 12 жилд.–Тошкент, 2006.– Б.382.
8. Тошкент шаҳар давлат архиви, 640-фонд, 5-рўйхат, 581-иш, 69-варақ
9. Тошкент шаҳар давлат архиви, 640-фонд, 5-рўйхат, 581-иш, 70-варақ
10. Тошкент шаҳар давлат архиви, 640-фонд, 4-рўйхат, 50-иш, 25-варақ.
11. Тошкент шаҳар давлат архиви, 640-фонд, 4-рўйхат, 50-иш, 26-варақ.
12. Тошкент шаҳар давлат архиви, 640-фонд, 4-рўйхат, 50-иш, 27-варақ.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ШАХС ЭРКИНЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИЖТИМОИЙ- ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ РОЛИ

Байалиев Джахонгир Кайнарбекович
фалсафа фанлари номзоди, доцент
(Тошкент давлат иқтисодиёт университети)

Жамият ҳаётида шундай даврлар бўладики, ўз умрини яшаб бўлган эски тузум қонун-қоидаларини янгича асосда ўзгартириш, барча соҳаларда кенг қўламли ислохатларни амалга ошириш зарурати энг муҳим эҳтиёж, керак бўлса, ҳаёт-мамот масаласи сифатида кун тартибига чиқади[1]. Айни дамда айтилган бу юксак ҳақиқат бугунги кунда ўзининг яққол исботини топмоқда. Эски тузумда шаклланган, маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган “қалбаки демократия”га бугунги кунда ҳамда ўтмишда ҳеч қандай зарурат ва эҳтиёжга асос йўқ эди. Чунки, инсоний қадриятлар, шахсининг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари демократия андозаларига тамомила тескари эканлиги, унда шарқона демократиянинг шарқ халқлари наздида бутунлай ёт нарса сифатида эътироф этилиши барчамизга кундек равшан.

Эътибор қаратадиган бўлсак, жамиятни демократик жараёнлар билан бир қаторда маънавий жиҳатдан муттасил ривожланиб боришда ҳар бир инсон томонидан ўзи яшаётган, тарихий бирлик моҳиятини, унинг ҳар бир даврини ўрни ва аҳамиятини, мақсад ва вазифасини англаш муҳим аҳамиятга эга. Тарихий бирликларнинг ҳар бир даврини билиш ана шу давр яратилган ва муҳим аҳамиятга эга бўлган қадриятларни ўрганишдир. Зарурият бўлса ана шу муҳим қадриятларнинг муайян томонлари, жиҳатлари ҳам янги тарихий давр хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қайта тиклаш лозим бўлади. Демократия илми борасидаги мутахассислар фикрига биноан, инсонларда демократик маданиятни шакллантириш учун таълим жараёнларида ёш авлодга жамиятнинг маданияти ва урф одатлари ҳақида муайян махсус билимлар бериш зарур[2]. Бундан мақсад ҳар бир жамиятнинг ахлоқий маданияти ва диний урф одатлари шу жамиятга хос бўлган қадриятлар орқали ўз ифодасини топади, ўрганилади. Зеро, бундай жараёнларда қадриятлар, уруф одатлар миллат шаъни-хурмати ва юзи сифатида намоён бўлади.

Роберт Даль ёзганидек, ўз даврининг илғор фикр эгалари, донишманд файласуфлари, деярли 2500 йилдан бери демократиянинг табиатини муҳокама қилмоқдалар. Демократия тушунчаси турли даврларда, турли жойларда турли одамлар учун турли маъноларни англатган[3]. Аслини олиб қараганда, демократия – бу барча фуқароларнинг манфаатлари устуворлиги асосида давлат ва жамиятни бошқарув услубидир. Тўғри давлат ва жамиятни демократик тартиботлар, қонуниятлар асосида бошқариш яхши, бироқ бунда меъёр, маълум маънода чегара борлигини ҳам унутмаслик даркор. Зеро, биз учун халқимиз менталитети учун демократиянинг қайси йўналиши мос келади, биз демократиянинг қайси жабҳаларидан ўзимизга андоза олишимиз керак? Бундай мукамал саволларга жавоб фақат миллат яратган қадриятларни эъзозлаган

ҳолда уни келажак авлодга муфассал тарзда етказиш, бунинг ҳосиласида шахснинг эркинлигини амалий фаолиятда таъминлаш орқалигина эришиш мумкин.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Президент Ислом Каримов демократия ҳақида фикр юритиб, "...демократия авваломбор маънавий мезонлар асосида бошқариладиган, кучли ҳуқуқий давлат, кучли фуқаролик жамияти демакдир..."[4]. шу жиҳатдан ҳам мамлакатнинг сиёсий бошқарувида ва умуман ҳар жабҳадаги тараққиётда маънавиятнинг, диний-ахлоқий мезонларнинг ўрни ва аҳамиятини ўз вақтида белгилай олиш керак. Чунки, маънавият олиб борилаётган тадрижий ислохотларнинг ахлоқий назоратини, керак бўлса, масъулиятни ўз зиммасига олади. Айни дамда, демократия қандай йўналишлар ва мақсадлар, вазифалар йўлида қўлланишидан қатъий назар, фуқаро эркинлиги ва тенглиги қонунларда мустаҳкамланган, халқ ҳокимиятчилигининг восита ва шакллари амалда ўрнатилган ҳамда юзага чиқарилган сиёсий тузумни ифодаловчи тушунчадир[5]. Шундай экан, биз фикримизнинг марказида шарқона демократиянинг муҳим вазифалари, аҳамиятлари унда шахснинг эркинликка оид ҳуқуқ ва манфаатларини ёритиб беришни эътибордан четда қолдиришимиз керак эмас. Шарқона демократиянинг шаклланиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, у Шарқ тамаддунининг бошланиш нуқтаси билан вужудга келган бўлиб, бугунги қадар Шарқ дунёси эришган диний, миллий ва умуминсоний қадриятларни ўзида мужассам этган юксак қадрият ҳисобланади.

Шарқ халқлари ҳаётида жамоатчилик фикри азалдан юқори мақом ва мартабага эга бўлиб келган. Кўпинча анъанавий институтлар, хусусан, маҳалла ва бошқа ўз-ўзини идора қилиш ташкилотлари асосан жамоатчилик фикрига таянган. Ижтимоий салмоқли фикрларни жамоатчиликни муҳокамасига олиб чиқиш анъанавий йиғилиш жойларида – гўзарларида, чойхоналарда, тўй-маъросимларида, тантаналарда амалга оширган. Шунинг учун ҳам Шарқона демократия – демократия тушунчасининг ажралмас таркибий қисм бўлиб, Шарқ халқлари, мамлакатлари, асосан, аҳолисининг кўпчилиги қисми мусулмон маънавиятидан баҳра олган ҳудудларига хос бўлган демократик қоидалар мажмуанинг ўзига хос шакли ва мазмунда намоён бўлишидир[6]. Шарқона демократия негизида шахс эркинлигининг амалдаги фаолиятини шакллантириб бориш муаммоси, аввало, давлат бошқаруви механизмларининг нечоғли даражада инсон манфаатларига мос тарзда шакллантиришга боғлиқ бўлади. Яъни, бошқарув механизмлари халқнинг давлат ва ҳокимият бошқарувида эркинликка асосланган ҳолда иштирокини таъминлаш даражаси билан белгиланиб, бу эса Шарқона демократиянинг ўзига хос яна бир ҳосиласи ҳисобланади. Бунда асосан халқнинг ўз эркинлиги, манфаатларига эришишларининг реал имкониятлари шакллантирилади. Улар ўз салоҳиятлари даражасида сиёсий жараёнларга иштирок этиш ваколатларига эга бўладилар. Айнан шу жараёнлар шахс эркинлигини Шарқона демократия негизида мувофиқлашувига олиб келади.

Шарқона демократия бу яхлитликни, умумийликни рад этмайди, аксинча, ушбу гармония қонунларига мувофиқ ранг-баранглик бўлишини ёқлайди. Ғарбда демократия, айниқса либерал демократия, индивид манфаатларини умумманфаатларга қарши қўйади, шахс эркини, кишилар ўртасидаги рақобатни, ким ўздини улуғлайди[7]. Шунга мувофиқ шарқона демократиянинг энг муҳим жиҳатларидан яна бири шундаки, у ота-онага ҳурмат, андиша, миллий босиқлик, ёши улуғларга ҳурмат, ўзаро маслаҳат, ҳар қандай кескин масалада ҳам томонларнинг келишувларига асосланадиган фаолият ҳисобланиб, ана шу хусусиятлари билан ушбу ижтимоий тушунча ғарб демократиясидан маълум маънода анчагина фарқ қилинади. Бундан ташқари, Шарқона демократия, турли хил сиёсий тартибсизликлар, бошболдоқлик ва митингбозликни миллий манфаатларга зид деб қарайди ҳамда жамият ва давлатнинг ички масалалари – ҳар қандай фундаменталистик ва куролли кучларга асосланган ҳаракатларни қоралаган ҳолда ўз фаолиятини ўзига хос маданият тамойиллари асосида йўлга қўйилди.

Мустақил Ўзбекистонда Шарқ демократиясини тиклаш, асослаш ва ҳаётга тадбиқ этиш бўйича катта ишлар бажарилмоқда. Жумладан, биринчидан, аждодларимиз тарихий тажрибаси инобатга олган ҳолда бугунги кунда, мукамал шакл касб этган шарқона демократия қоидаларига асосланган кучли ижтимоий сиёсат амалга оширилмоқда; иккинчидан, шу туфайли, республикамиз умумжаҳон миқёсида ўз ўрни ва мавқеига эга бўлиб, йилдан-йилга иқтисодий ва маънавий юксалиш сари дадил одимлар билан қадам ташламоқда; учинчидан, халқимиз маънавиятини юксалтиришда миллий уруф одатларимиз ва уларнинг замирида мужассам бўлган меҳр-оқибат, инсонни улуғлаш, тинч ва осойишта ҳаёт, турли муаммоларни биргалашиб ҳал қилиш каби ибратли қадриятлар тобора муҳим аҳамият касб этмоқда; тўртинчидан, ўз-ўзини бошқариш бошқариш мақсадида маҳалла институтларини ташкил этилиши, оилани муқаддас даргоҳ сифатида қабул қилиб, унинг аъзоларини бирдек ҳурмат-иззат қилиш барчамизни мамнун этади. Шунингдек, эл-юртимиз тақдирига даҳилдор бўлган тарихий адолатни тиклаш, халқимиз ва миллатимизнинг яқин ўтмишдаги йпиқ саҳифаларни тўла очиқ бериш, шу тарихдан сабоқ чиқариб, бугунги ва истиқболдаги ҳаётимизга онгли тарзда назар солишни шакллантириш, бегуноҳ қурбон бўлган инсонлар хотирасини абадийлаштириш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз. Ана шу инсоний бурчимизни оқилона адо этиш учун шарқона демократия тамойилларини юртимиз миқёсида тез суръатда жадаллик билан олиб кириш, унинг ижобий омилларидан оқилона фойдаланиш мақсаддан ҳоли бўлмади.

Умуман олганда, янги Ўзбекистоннинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у давлат билан инсон муносабатларининг яқдиллигини, улар ўртасидаги ўзаро мувофиқлик мезонларини, мувозанат меъёрларини белгилайди.

Мухтасар айтганда янги Ўзбекистонда шахс эркинлигини ривожлантиришда ижтимоий-гуманитар фанларнинг роли амалиётда ўз ифодасини топмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент:. 2008. 102-бет.
2. Давид Битэм. Кевин Бойл, демократия: 80 саволга 80 жавоб. Тошкент:. 2001.-110-бет.
3. Набиев Ғ.Н. Ўзбекистон – демократик жамият қуриш йўлида. –Тошкент:. 2005.-11-бет.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент:. 2008. 108-бет.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. –Тошкент:. 2002. -249-бет.
6. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. Тошкент:. “Академия”, 2007.-298-бет.
7. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Тошкент:. “Ўзбекистон”, 2007.-44-бет.

JADIDLAR FAOLIYATIDA MA'RIFATPARVARLIK VA BARKAMOL AVLOD TARBIYASI MASALALARI

Xamrayeva N.Sh.
katta o'qituvchi
(Qarshi innovastion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Aql, bilim va taraqqiyot yo'lida intilish bilan xarakterlanadigan Ma'rifat davri sezilarli darajada ijtimoiy-mafkuraviy transformatsiyalarni keltirib chiqargan. Biroq uning keyingi avlodlarga, xususan, barkamol yoshlarga ta'siri borasida ham muhim muammolarni

keltirib chiqardi. Ushbu maqolada jadidlar me'rosi bilan bog'liq masalalarni, uning barkamol avlod tarbiyasiga ta'sirini o'rganib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Jadidlar, ma'rifat, barkamol avlod tarbiyasi, urf-odatlar va madaniy identifikatsiyalar, madaniy merosga e'tiborsizlik, individualizm, ratsionallik.

Ma'rifat tushunchasi va uning tarixiy kontseptsiyasini tushunish juda muhimdir. Bu atama «Aql asri» deb ham atalgan ma'rifat XVII-XVIII asrlarda diniy dogma va g'oyaviy qarashlarga javob sifatida paydo bo'lgan. Ma'rifatparvarlar an'anaviy e'tiqod va institutlarni barbod qilish tarafdori edilar. Bu mafkuraviy harakat ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarga poydevor qo'ydi, individual ozodlik, inson huquqlari, din va davlatning ajralishi kabi talablarni targ'ib qildilar.

Ma'naviyat sezilarli yutuqlar va yutuqlarni keltirib chiqargan bo'lsa-da, keyingi avlodlar, jumladan, barkamol avlod uchun ham bir nechta qiyinchiliklar paydo qildi. Asosiy muammolardan biri an'anaviy qadriyatlar, urf-odatlar va madaniy identifikatsiyalarning potentsial eroziyasidir.

Ma'lumki aql va taraqqiyotga tinimsiz intilish ko'pincha uzoq vaqtdan beri urf-odatlar va merosga e'tiborsizlik qilishga olib keldi. Bu esa avlodlar o'rtasida tafovutni yuzaga keltirildi, chunki eski qadriyatlar va e'tiqod tizimlari o'zgarayotgan dunyoda dolzarblikni topishga qiynaladi.

Bundan tashqari, ma'rifat tafakkurida mavjud individualizm va ratsionallikka e'tibor ba'zan jamoatchilik birdamligi va ijtimoiy mas'uliyatning yo'qligiga olib keladi. Ushbu ideallardan ta'sirlangan barkamol avlod shaxsiy avtonomiya va amalga oshirishni jamoaviy farovonlik va birodarlik evaziga muhimlashtirishi mumkin. Buning natijasida umumiy maqsad va umumiy qadriyatlar hissiz parchalangan jamiyat paydo bo'lishi mumkin.

Shuningdek, raqamli texnologiya davrda bilim va ma'lumotlarning tez sur'atlar bilan tarqatilishi barkamol avlod tarbiyasi uchun qiyinchiliklar tug'diradi. Bir tomondan, u turli nuqtai nazar va g'oyalarga misli ko'rilmagan munosabatlarini ta'minlaydi. Qolaversa, axborotning haddan tashqari ko'payishiga, noto'g'ri ma'lumot berishga, murakkab masalalarni tubsiz tushunishga ham olib keladi. Barkamol avlod ulkan axborot dengizi bo'ylab yo'lga chiqib, ishonchli manbalarni aniqlash va doimiy qaror qabul qilish uchun tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishi kerak.

Ko'pincha ma'rifat ideallari bilan bog'liq bo'lgan moddiy taraqqiyot va iste'molchilikka intilish barkamol avlod tarbiyasi uchun qiyinchiliklar tug'diradi. Moddiy boylik va individual muvaffaqiyatga e'tibor hamdardlik, rahm-shafqat va atrof-muhitni boshqarish kabi qadriyatlarning muhimligini pesh qilishi mumkin. Barkamol avlod uchun shaxsiy orzu-umidlar bilan kelajak avlodlar farovonligiga ta'sir ko'rsatadigan kattaroq ijtimoiy va atrof-muhit xavfi o'rtasida tarozini yo'lga kiritish juda muhimdir.

Ma'lumki, o'z faoliyatini nafaqat siyosiy, balki ta'lim va tarbiyani yuksaltirish, Turkiston o'lkasini ma'naviy hamda ma'rifiy isloh qilish, barkamol avlodni tarbiyalash masalasini o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan jadidlar harakati o'lka xalqlari tarixida muhim rol o'ynagan. Aslida "jadid" so'zi (arabcha "jadid"-yangi) yangilanish ma'nosini anglatib, yangi zamonaviy maktab, matbaa, milliy taraqqiyot usullarini jamiyatga tatbiq etishdan iborat ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy harakat, shu oqim tarafdorlarining umumiydir.

Jadidchilik XIX asr oxiri XX asr birinchi choragida Turkistondagi milliy ozodlik harakatining milliy mafkurasini, o'lka xalqlarining milliy mustaqillik va ma'rifatparvarlik g'oyasi sifatida shakllandi. XIX asrda ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan nom olgan va XX asr boshida rivojlangan jadidchilikning taraqqiyparvar namoyondalari – Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon, Munavvar Qori, Abdulla Avloniylar ijodi va faoliyatida yana ham kuchaydi.

Jadidlar Turkistondagi xalqlarni birlashtirish va butun o'lkaning milliy mustaqilligi uchun kurash g'oyasini ilgari surdilar. Barkamol avlod tarbiyasida jadidlar faoliyatining muhim xususiyati shunda ediki, avvalambor Turkistonni o'rta asrga xos tarqoqlikdan ozod qilish, xalqni,

millatni zamonaviy taraqqiyot yo'liga olib chiqish, milliy davlat bunyod etish, zamonaviy idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish hamda ma'rifatparvarlik kabi dolzarb masalalar edi.

Bunday ezgu g'oyalar, avvalambor yosh avlodni milliy, ma'naviy hamda g'oyaviy jipslashtirish, ularni o'lka taqdiriga dahldorlik tuyg'usi bilan yashashga jalb etish kabilarda aks etadi. Turkiston jadidchiligidagi asosiy g'oyaviy-nazariy yo'nalish Behbudiy, Munavvar Qori, Fitrat, Cho'lponlar tomonidan ilgari surilgan bo'lib, Turkiston xalqi ozod davlat va milliy davlatini qurish, zamonaviy taraqqiyot yo'lidan borishni taklif etganlar.

Turkiston jadidlari Rossiya hukumati istibdodidan qoloq ahvolga tushib qolgan Turkiston mahalliy aholini, jumladan o'sib kelayotgan yoshlarni ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy turmushini, ong va saviyasini yanada ko'tarish, taraqqiy ettirish maqsadida juda katta ma'rifiy ishlarni olib bordilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy ta'kidlaganidek, "Har bir mamlakatda islohot va madaniyat asbobig'a tasavvul (vosita) va tashabbus etmoqlik harakati u mamlakatning yoshlari tarafidan zuhur eta boshlagani kabi, bizning Turkistonda ham madaniyat eshigi manzalasida bo'lgan makotibi ibtidoiyya ila intiboh va islohot jarchisi bo'lgan milliy matbuot g'ayratlu yoshlarning harakati maorifparvar onlarini soyasida vujudga keldi .

Muhtaram prezidentimiz ta'kidlaganlaridek "Umuman, biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaxo boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi" . Jadidlar ta'limoti – o'z zamonasining haqiqiy ta'limoti bo'lib, nafaqat taraqqiyparvar shaxslar, balki erkin fikrlovchi yoshlarni o'z ketidan ergashtira olgan.

Masalan, Mahmudxo'ja Behbudiy yosh usmirlarni turli xil yomon illatlardan qaytargan, uning oqibatlaridan o'quvchilarni turli xil yomon qusurlardan xolis etgan, uning salbiy natijalaridan o'quvchilarni xabardor qilgan va Samarqandda ruslar tomonidan ochilgan pivo do'konlarini qattiq tanqid ostiga olgan. Uning bunday do'konlar masjid va madrasalarning yaqinida joylashgan bo'lib, toliblarga salbiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlagan. Behbudiy barchani kelajak avlodni sog'lom voyaga yetishga chorlagan. Sog'lom aqlli, bilimli farzandlarimiz ulg'ayib, o'qib, ilm egallab, Turkistonga xizmat qiluvchi bilimli shifokor, huquqshunos, iqtisodchi va boshqa zamonaviy mutaxassislar yetishib chiqishini orzu qilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak «Ma'rifat» sezilarli yutuqlar va yutuqlarni keltirib chiqargan bo'lsa-da, keyingi avlodlar, jumladan, barkamol avlod uchun ham ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqargan. An'anaviy qadriyatlar eroziyasi, individualizm, axborotning haddan tashqari ko'payishi, materializmga e'tibor qaratilishi mulohaza bilan hal qilinishi lozim bo'lgan masalalardan hisoblanadi.

Jamiyat, milliy uzlikni anglash va jamoa mas'uliyati hissini tarbiyalash bilan birga aql, bilim va taraqqiyotni qo'lga kiritish zarur. Barkamol avlod tanqidiy fikrlash, hamfikrlik, zamonaviy dunyoqarashni kengroq tushunish orqali hozirgi davrning murakkabliklarini yechimini topishi va jamiyat rivojiga ma'lum hissa qo'shishi mumkin. Demakki, jadidlarning ma'rifatparvarlik va barkamol avlod haqidagi ezgu g'oyalari Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. SH.Mirziyoyev. Jadidlar to'plami kitobidan Maxmudxo'ja Behbudiy T.2022-yil 3-bet
2. Oblomurodov N, Hazratqulov A va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (o'quv qo'llanma) T.2011
3. Behbudiy M. Muhtaram yoshlarga murojaat. Oyna-1914. 41-son
4. M.Abdurashidxonov. Xotiralarimdan (Jadidchilik tarixidan lavhalar). Sharq-2001. B108-

“БОЙСУНҒУР САНЪАТ АКАДЕМИЯСИ” ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Мавлянов У., Тангирбердиев Ш.
(Гулистон давлат университети)

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV-XVI асрларда мураккаб тарихий шарт-шароит, ижтимоий-сиёсий ва диний-мафкуравий вазият вужудга келган эди. Юзаки қараганда бутун XV аср ва XVI аср бошларида ҳам темурийлар давлатлари ҳамон кучли, гуллаб-яшнаётгандек эди. Соҳибқирон Амир Темур вафотидан кейиноқ бошланиб кетган умумий парокандалик, тож-тахт учун кураш, фитна ва низоларга Шохруҳ Мирзо барҳам бериб, ўзи Эрон, Хуросон, Афғонистонда, Улуғбек Мирзо Туркистонда буюк темурийлар салтанатини тиклаб, ҳокимиятни ўз қўлларига олиб, уни марказлашган қудратли давлат ҳолатига олиб келган эдилар. Шохруҳ ва Улуғбек Мирзолар вафотларидан кейин қисқа парокандаликдан сўнг Абу Саид Мирзонинг қарийб 20 йиллик ҳукмронлик йилларида яна илм-фан, маданият, дин ва тасаввуфнинг гуллаб-яшнаганлигини кўришимиз мумкин [1,2,3].

Маълумки, Амир Темур ва темурийлар даврида туркий цивилизация, маданият, илм-фан, диний-фалсафий, бадиий-эстетик тафаккур тараққиёти жаҳон илм-фан, маданияти, цивилизациясига икки буюк тамаддуний натижани берди. Булар: Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ Мирзо (1397-1434)нинг Гавҳаршод Бегим туғилган икки ўғиллари Мирзо Улуғбек (1394-1449) ва Бойсунғур Мирзо (1397-1434) даҳоси, номлари ва фаолиятлари, маънавий, илмий мероси билан боғлиқ бўлиб, тарихга уларнинг номлари билан кирди. Самарқандда ўша даврда барқ урган илм-фан, маданият, дин ва тасаввуф, айниқса “Улуғбек астрономия мактаби” ва Ҳиротдаги “Бойсунғур санъат академияси” анъаналари кўплаб олиму-фузалоларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатган. Марказий Осиёдаги иккинчи “Уйғониш даври” – темурийлар даври цивилизацияси, илм-фани, диний-тасаввуфий тафаккур барқ урган сўнгги босқичи эди.

Ўзбекистонда Мирзо Улуғбек академияси, унинг жаҳон илм-фани, маданияти тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти кўпчиликка маълум ва машҳур. Биз ушбу ўринда мазкур “Бойсунғур санъат академияси” ҳақида, унинг айниқса, бадиият ва нафис санъат соҳасида яратган мактаблари – “Бойсунғур кутубхонаси”, Ҳусайн Бойқаро Мирзо (1438-1506) “Олий мажлис”лари ва Алишер Навоийнинг машҳур кутубхонаси ва мушоира мажлислари фаолияти мунтазам, махсус буюртмалар, доимий маош, вақф маблағлари билан таъминланган ҳолда академик уюшмалар кўринишини олган йиғинлари тўғрисидаги маълумотларни келтириб ўтади. Бу маълумотларнинг ўзи ҳам мазкур академиянинг ўрни беқиёс бўлганлигини исботлайди.

“Бойсунғур академияси” ҳозирги замон илмида илк бор, бизнингча, А.З.В.Тўғоннинг 1925 йил 9 апрелда Берлиндан Тошкентга П.Солиевга ёзган, ҳали кам ўрганилган мактубида тилга олинган [4]. Шунингдек, кейинчалик унинг 1928-1940 йилларда Қоҳирада эски араб ёзувида босилиб чиққан “Туркистон ва яқин мозийси”, 1942-1947 йилларда латин ҳарфларида босилиб чиққан “Бугунги турк эли – Туркистон ва яқин тарихи” [5], ҳамда 1946 йилда нашр этилган “Умум Турк тарихинэ гириш” [6] ва бошқа асарларида манбавий ва тадқиқий ёритилган эди.

Шўро даври тадқиқотларидан академик Г.А.Пугаченковнинг Мовароуннаҳр, Самарқанд ёки “янги ўзбек миниатюра мактаби услуби” мавжуд бўлганлигини асослаш йўналишларидаги қатор тадқиқот, мақола ва маърузаларининг Шарқ миниатюра қўлёзмалари билимдони А.А.Ивановнинг “История изучения Мавареннахрской (Среднеазиатской) школы миниатюры. Статья I” тадқиқотидаги талқин ва баҳолари,

умумлаштирувчи хулосалари ҳам қониқарли, ҳам бир мунча зиддиятли таассурот қолдиради.

“Бойсунғур академияси” ҳақидаги манбавий маълумотларни биз Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” [7], Фасиҳ Хавофийнинг “Мажмаъи Хавофий” [8], Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мезон ул-авзон”, “Мажолис ун-нафоис” [9], Мирзо Бобурнинг “Хотирот”и [10], Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” [11], Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлатнинг “Тарихи Рашидий” [12], Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музакири аҳбоб” [13] каби манбалардан топамиз.

Шоҳруҳ Мирзо уруш, ҳарбий ҳаракатларни олиб бориш учун кетганда ўзининг ўрнига ўғли Бойсунғур Мирзони вазир этиб тайинларди. “Бахтли шаҳзода Муизуддин Мирзо Бойсунғур доруссалтана Ҳиротда Онҳазратнинг (яъни Шоҳруҳнинг) Қойим мақоми қилиб қолдирилди” [7,14], деб шоҳидлик беради Абдураззоқ Самарқандий. “Бойсунғур академияси”нинг шаклланиш, 1420-1428 йилларда юз бериб, унинг гуллаб-яшнаш даври 1428-1434 йилларга (яъни Бойсунғур Мирзо вафоти арафасида), ундан кейин Абу Саид Мирзо, Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик йилларига тўғри келган эди.

Бойсунғур Мирзонинг ўзи ҳам олим, ҳам адиб, нотик, воиз сифатида шуҳрат топган, айниқса ижтимоий-гуманитар фанлар, рангтасвир, миниатюра, ҳаттотлик, наққошлик, рассомлик, музаҳҳиблик каби санъатларга қизиққан етук инсон бўлиб, бу борада кучли рағбат ва ҳомийлик кўрсатганки, буни Абдураззоқ Самарқандий ўз асарининг 1433-1434 йиллар воқеалари баёнида жуда мукамал тавсифлаган ва юксак баҳо берган.

“Саккиз юз ўттиз еттинчи (1433-1434) йил воқеалари...

(Бойсунғур Мирзо) ўз давлати чаманида яхшилик ниҳолидан бўлак нарса ўтқазмас эди; ... илм ва фазилат аҳллари суҳбатида бўлишни ўзига фарзи айн ва айна фарз деб билар эди. ... билимдон оқиллар ва етук хунарамандлар олам чеккаларидан улуғвор даргоҳ (Ҳирот) томон ... етиб кела бердилар” [7,14].

Ора-орада бўлиб турган тож-тахт даъволари, фитна ва бузғунчиликларга қарамасдан Ҳирот масжиди Жомеъси Хондамир маълумотича, XII-XIV асрларда хоразмшоҳлар вассали бўлган бувайҳий-ғурийлар сулоласининг 3-4 авлод амирлари – Ғиёсиддин Муҳаммад, унинг ўғли Ғиёсиддин Маҳмуд, унинг укаси Шихобуддин Ғурийлар салтанатлари даврида 70-80 йил давомида қуриб тамомланган эди. Чингизхондан сўнг вайронликка юз тутгач, кейинги ғурийлардан Молик Ғиёсиддин Курт ва унинг ўғли Молик Муизиддин Ҳусайн даврларида қайтадан тикланиб, безак-зийнат берилди. Сўнгра, Шоҳруҳ ва Абу Саид Мирзолар даврида яна қайта қурилиб, таъмирланган. Султон Ҳусайн Бойқаро даврига келиб, мазкур Масжиди Жомеънинг “Мақсура суффа”сининг айвони қаттиқ зарарланган, гумбаз шифти ўпирилиб, хароб бўла бошлаганда, 1498 йил март-апрел ойларида, Султон Ҳусайн Бойқародан рухсат олган Алишер Навоий “у бинони қайта қуришга бел боғлади”. Хондамир шоҳидлигича, айвон олдингидан етти-саккиз газ баланроқ қилиб, “Худонинг марҳамати ва подшонинг узлуксиз кузатиши билан уч-тўрт йилда битадиган иш олти-етти ойда тугади” [11]. Бундай ишларни фақат Навоийгина эмас, Султон Ҳусайн Бойқаро, амирлар, шайхлар, ҳокимлар, вазирлар, беклар, шаҳзодалар, бой-бадавлат кишилар амалга ошириш қатъий анъана тусини олган эди.

Абдураззоқ Самарқандий шоҳидлик берганидек, Бойсунғур Мирзо ташаббуси билан биргина Ҳиротда мукамал ансамбль – илм-фан билан шуғулланадиган, ижод, маданият, дин ва санъат аҳллари йиғилиб, баҳс-мунозаралар, байрам, ҳайитлар ўтказиладиган мажмуа – “Нигористони Саноеъ” ташкил этилиб, унда катта ва бош кутубхона, китобатхона, рассом, наққош, музаҳҳиб, хунарамандлар яшайдиган ва ижод қиладиган устахоналар ташкил этилганди. Бу ерда Жаъфар Табризий етакчилигида 40 дан ортиқ ижодкор ишлаган. Султон Ҳусайн Бойқаро даврида мазкур анжуман – мактаб “Санойие зарифа” (Нафис тасвирий санъат) номи остида фаолият кўрсатган [15].

Санъат, нафис рангтасвир, рассомлик, наққошлик, илм-фан, маданият аҳлининг яъни Ҳирот “Бойсунғур академияси” анъаналарини юксак чўққига олиб чиққан буюк мусаввир – “Шарқ Рафаэли” Камолиддин Беҳзод ўзаро душманлар ўртасида қандай “талаш” бўлганлигини Ҳирот Шайбонийхон томонидан босиб олингандан сўнг хон боргоҳида уч йил ижод қилишнинг барча имкониятлари яратиб берилгани ҳолда баракали ижод қилганлиги мисолида ҳам кўриш мумкин. Шоҳ Исмоил Сафавий 1514-йилда бўлиб ўтган Чолдирон жангида қаттиқ мағлубиятга учраб, яшириниб юришга мажбур бўлган онларда ўз мулозимларига берган илк саволи қуйидагидан иборат бўлган: “Беҳзод қалай? Унинг жони омонми? Уни турклар олиб кетмадими?” [15].

Юқоридаги тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, асли макони Соҳибқирон томонидан қурилган буюк темурийлар салтанати бўлган юксак илмий-адабий, маънавий-маърифий, диний-ахлоқий муҳит Бухоро, Самарқандда, Ҳирот, Табриз, Исфаҳон, Шероз, Истанбул, Ҳиндистонда, ҳатто Шарқий Туркистонда, Дашти Қипчоқда (Сарой) ёки Булғор хонликлари (Қозон, Қрим) ҳудудларида умумий туркий илм-фан, маданият, диний-фалсафий фикрнинг барқ уришига, гуллаб-яшнашига имкон берганидек, мана шу ҳудудларда нафис рангтасвир санъатининг гуркираб ўсиши, ривожланиши, ўзига хос санъат мактаблари – академияларнинг вужудга келишига олиб келган эди.

“Бойсунғур академияси” илмий ва ижодий фаолияти, меросининг асосий йўналишлари, энг йирик етакчи вакиллари ва асосий муаммолари Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Меъзон ул-авзон” ва мукамал тарзда Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” каби манбаларда, А.З.В.Тўғоннинг тадқиқотларида аниқланиб, жаҳон илм-фани, маданияти ва санъати ривожига ҳақиқий ўрни аниқ кўрсатилган ҳолда асосланган. Биз бу ўринда фақат Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”идаги умумлаштирма шоҳидликларни келтириб ўтиш билан чегараланамиз. Хондамирнинг ўзи ҳам “Бойсунғур академияси”нинг энг йирик, етакчи ва фаол вакили, олим, тарихчи сифатида мазкур Академия тараққий этиб, гуллаб-яшнаган даври бўлган Ҳусайн Бойқаро давридаги энг буюк сиймоларини шахсан билган, улар билан доимий ижодий ҳамкорликда бўлган сиймо эди. Ҳирот “Бойсунғур академияси”нинг таркиби, йўналиши, муаммолари ва вакиллари Хондамир тавсифида қуйидаги кўринишда бўлган:

I. Исломий илмлар, илоҳиёт, калом ва ҳикмат (фалсафа).

1. Саъдуддин Тафтазонийнинг авлоди Аҳмад Тафтазоний. “Шарҳи фароиз”и – шарият ва калом. 2. Атауллоҳ Ҳусайний. Равзат ул-аҳбоб фис сийратин набий ва олвал асҳоб – Расулulloҳ сийрати, ҳаёт йўли. 3. Мавлоно Фасиҳиддин Муҳаммад Низомий Хавофий. “Ҳошияи мавоқиф фи илм-ул-Калом”. Издуддин Абдурахмон ал-Ижжийнинг ана шу номдаги калом илоҳиёт фалсафаси бўйича ёзган асарига битилган “ҳошия”. 4. Имоиддин Абхарий. “Шарҳи “Мишкот-ул-анвор” - калом бўйича Имом Ғаззолий ёзган “Мишкот-ул-анвор” асарига Абхарий шарҳи. 5. Абдураззоқ Кирмоний. “Рисола дар илми фаросат”. 6. Камолиддин Масъуд Шервоний. Ҳошияи шарҳи “Ҳикмат ул-айн” - Носир Хусрав ва бошқа буюк мутафаккирларнинг шу номдаги асарларига ёзилган шарҳга Шервоний ҳошияси. 7. Хожа Ҳованд Абуллайсий. Ҳошияи “Мифтоҳ” - Фахруддин Розийнинг “Мифтоҳ-ул-ғайб” – “Қуръони Карим илоҳий ҳақиқатлари сирларини очиш калити” номли асарига ёзилган ҳошия. 8. Мавлоно Ғиёсиддин. Шарҳи “Муъжоз...” Қуръони Каримда келтирилган мўъжиза илмига оид китобга ёзилган шарҳ. 9. Мавлоно Абдурахмон Жомий. Шавоҳид ун-нубувват – Пайғамбарлик исботига оид китоб. 10. Воиз Кошифий. Тафсири Ҳусайний – Қуръони Каримнинг форсча тафсири.

II. Фикҳ, Шариат илмлари.

1. Имом Нававий. Шарҳи арбаъин. 2. Мавлоно Фасиҳиддин Муҳаммад Низомий Хавофий: - Ҳошияи мухтасар – имом Қудурий (Х аср) “Мухтасар”ига ҳошия. - Ҳошияи шарҳи ҳидояти ҳикмат – Марғиноний “ал-Ҳидоя”сига ёзилган шарҳга ҳошия. 3. Ғиёсиддин

Муҳаммад. Ҳошияи шарҳи Муъжизи Мавлоно Нафис. 4. Абул Қосим Абул Лайсий. Ҳошияи Мутаввал. 5. Абул Қосим Абул Лайсий. Ҳошияи Талвиҳ. 6. Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий. Иқтибосот – шариат бўйича энг муҳим фатво, ечимлар китоби.

III. Шеър санъати, тасвирий санъат, бадиийят (эстетика) назарияси.

1. Амир Абдуллоҳ Ҳусайний. Рисола дар саноеъ ва бадеи шеърӣ – шеърӣят илми, бадиий ижод ва санъат, эстетика назарияси. 2. Амир Абдуллоҳ Ҳусайний. Рисолайи қофия. 3. Абдурахмон Жомий. Лайли ва Мажнун. 4. Абдурахмон Жомий. Хусрав ва Ширин. 5. Аҳмад Пир Шамс. Абдурахмон Жомийнинг “Нафоҳат ул-унс...”идаги арабий шеърлар таржимаси ва шарҳлари. 6. Аълоуддин Кирмоний. Маснавиёт. 7. Аҳмад Шерозий. Қасидаи Маснӯъ – Шеър санъатига оид қасида. 8. Масъуд Гулистоний. Юсуф ва Зулайҳо. 9. Ғиёсиддин Муҳаммад Жалол. Сихри Ҳилол. 10. Шамсиддин Муҳаммад Бадахший. Рисолайи муаммо. 11. Камолиддин Мир Ҳусайн. Рисолайи муаммо. 12. Алишер Навоийнинг асарлари алоҳида рӯйхатни ташкил этган.

IV. Табиий-илмий билимлар, тарих ва мақоматлар.

1. Абдурахмон Жомий. Рисола дар илми мусиқӣ. 2. Мавлоно Фасиҳиддин Муҳаммад Низомий Хавофӣ. Шарҳи миататул амил – механикада қўлланиладиган минглаб амаллар (усуллар) ҳақида рисола. 3. Дарвеш Али Табиб. Тазкират ун-нуфус – инсон нафслари, руҳи турлари, жони ҳақида руҳий-психологик рисола. 4. Камолиддин Абдул-Восеъа (Жомийнинг ўғли). Ҳолоти Ҳазрати Маҳдумий. 5. Амир Хонд (Мирхонд). Равзат ус-сафо фис-сиярул-анбиё вал-мулук вал-хулафо – етти жилдлик машҳур тарихий асар. 6. Хондамир. Маосир ул-мулук – Тарихий рисола. 7. Хондамир. Хулосат ул-ахбор – Тарихлар хулосаси. 8. Хондамир. Ҳабиб ус-сияр – жаҳон тарихи бўйича катта ҳажмли ва кўп жилдлик китоб. 9. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ – Навоий ҳаёти, мероси, тарихи. 10. Воиз Кошифӣ. Футувватномаи султонӣ.

V. Навоийнинг ўзи тарбиялаб вояга етказган, ғоялар берган, ҳомийлик қилган юзлаб буюк муҳандис, меъмор усталар, нафис рангтасвир санъати вакиллари – Султон Али Машҳадӣ, Камолиддин Беҳзод, Абдулжамил Музаҳҳиб ва бошқаларни номлари, асарлари, ихтиро ва кашфиётлари, санъатлари намуналари ҳақида ҳам Хондамир муфасссал ва ҳар томонлама маълумотлар, шохидликлар ёзиб қолдирган.

VI. Жамоат бинолари (мадраса, хонақоҳ, етимхона, кўча, майдон, боғ, хиёбон, мазор, масжид, гузар, ариқ, тўғон, ҳовуз, канал, йўллар ва ҳ.к. қуриш) ва ижтимоий ҳимоя тизими. Султон Ҳусайн Бойқаро, Алдишер Навоийдан бошлаб кўплаб зотлар томонидан қурилиб, фаолият кўрсатганки, бу ҳам Ҳиротдаги «Бойсунғур академияси»нинг юксак инсонпарвар, халқпарвар, маърифатпарвар ва адолатпарвар ғоя ва мақсадларинининг ўша давр шарт-шароитлари, имкониятлари, қонунлари даражасида реал ҳаётда амалга оширилганлиги исботлайди [11].

“Бойсунғур академияси” тўғрисидаги А.З.В.Тўғоннинг қуйидаги умумлаштирувчи хулосаси мазкур академиянинг ўрнини тушунишга ойдинлик киритади: “Ўша даврдан мерос бўлиб қолган энг улуғ туркий ютуқлардан бири ... миниатюралар, таъмирлаш ишлари билан бирга бошқа нафис санъат асарларидир. Бу борада айниқса XV асрда Темурнинг невараси Бойсунғур Мирзо, Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг яқин қариндоши Алишер Навоийнинг кутубхоналарида гуллаб яшнаган рассомчилик академияларида: Ғиёсиддин Наққош, Халил Мирзо, Қосим Али, Беҳзод, Ҳожи Муҳаммад Наққош, Маҳмуд Музаҳҳиб ва бошқалар томонидан ишланган расмларни эслатиб ўтиш зарур. ... Фирдавсий “Шоҳнома”сининг... “Бойсунғур нусхаси”даги Халил Наққош расмларини, ... Алишер Навоий куллийети ва ... Низомий “Хамса”сига Маҳмуд Музаҳҳиб тарафидан, Оксфордда Бодлеан кутубхонасида (№ 2121) мавжуд Навоий “Хамса”сига рассом Қосим Али тарафидан (Алишернинг ўзи иштироки билан) ишланган расмларни, Тўпқопи, Эвқоф ва Юлдуз кутубхоналарида Алишер ва Низомийнинг асарларининг суратли нусхаларини алоҳида қайд этиб ўтаемиз” [6].

Юқоридаги манба ва тадқиқотлар таҳлили бизни қуйидагича хулосага келишимизга имкон беради:

- Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” ва Ғиёсиддин Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асарлари Бойсунғур санъат академияси ҳақидаги муҳим манба вазифасини ўтайди;

- Ғиёсиддин Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асари Бойсунғур санъат академиясида фаолият кўрсатган ва манбаларда қирқта деб берилган ижодкорлар рўйхатига ойдинлик киритади;

- Бойсунғур санъат академияси Марказий Осиё ҳудуди азалдан илм ва дониш марказларидан бири эканлигини асослайди.

- Бойсунғур санъат академияси фаолиятини ўрганиш ва баҳолаш бизнингча, ёшларимизда ватанпарварлик ва маънавий-маданий меросга ҳурмат туйғуларини шакллантириш омили бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. История народов Узбекистана. тт. I, II. –Т.: 1947, 1950.
2. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1, 2 қисмлар. –Т.: 1992, 1994.
3. Улугбек и его время тўплами. –Т.: Фан, 1965.
4. Новая страница жизни А.З.Валиди. Перевод на русский язык с копии арабского текста оригинала кан. филос.наук Абдулкадира Захиди (Захидов) – Islamic Area Studies Projekt Central Asian Research Series. –Tokio. № 3. –Р. 22-27.
5. Ord. Prof. Dr. A.Z.V.Togan. Bugunku Turkili – Turkistan ve yakin tarihi, Cilt.I. -Istanbul, 1942-1947. -S. -696.
6. Ord. Prof. Dr. A.Z.V.Togan. Umumi Turk tarihine giris, Cilt.I. -Istanbul, 1946. -S. 488.
7. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн. –Т.: Фан, 1969.
8. Фасих Хавафи. Муджмаи Фасихи (Фасихов свод). –Т.: Фан, 1980.
9. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис – Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. –Т.: Фан, 1997; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн – Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 16-жилд. –Т.: Фан, 2000. –Б. 7-42; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон – Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 16-жилд. –Т.: Фан, 2000. –Б. 43-99.
10. Бобур. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989; Бобур. Бобурнома. –Т.: 2008.
11. Ғиёсиддин бинни Хумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (Яхши хулқлар). –Т.: Ғ.Ғуломномиди ги адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. –Б. 39-107.
12. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлат. Тарихи Рашидий. –Т.: Фан, 1996.
13. Ҳасан Хожа Нисорий. Музакири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси). –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
14. Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида. –Т.: Халқ мероси, 1997. –Б. -113-157.
15. Ориф Усмон. Камолиддин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби. –Т.: Фан, 1977. –Б. 29-55
16. Mavlyanov, U. (2022). ABOUT “THE ART ACADEMY OF BAYSUNKUR”. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2(06), 133-138.
17. Мавлянов, У. Н. (2021). ALI SAFIY AXLOQ QOIDALARIGA AMAL QILISHNING ANAMIYATI HAQIDA. ФИЛОСОФИЯ И ЖИЗНЬ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ, (1).
18. Mavlyanov, U. N. (2020). Problems of Ontology in the Heritage of Ali Safi. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 7(7), 540-545.
19. Xolnazarova, D., & Ungarova, I. (2024). YANGI O'ZBEKISTONDA AHOLI IJTIMOYIY HIMOYASINING USTUVOR YO'NALISHLARI. Центральноазиатский журнал междисциплинарных исследований и исследований в области управления, 1 (4), 45-47.

20. Xolnazarova, D., & Tangirberdiyev, S. (2021). TALABALAR HUQUQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA HUQUQIY TA'LIM-TARBIYANING ROLI. Academic research in educational sciences, 2(3), 1313-1317.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ ЭТНОГРАФИЯСИНИ ЎРГАНИШДА МАҲАЛЛИЙ ЁЗМА МАНБАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Муртоз Усмонов
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
(Қарши инновацион таълим университети)

Ҳолида Очилова
ўқитувчи
(Қарши инновацион таълим университети)

Марказий Осиё, жумладан ўзбек халқи этнографиясига бўлган қизиқиш, бу ҳақида тўпланган манбалар, битилган илмий асарлар тарихи узоқ минг йилларга бориб тақалади. Чунки маданият ҳар бир халқнинг келиб чиқиши (этногенези), этник тарихи, унинг давлатчилиги тарихи билан уйғун ривожланади, яъни халқнинг ривожланиш даражасини кўрсатувчи бош омил ҳисобланади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, мазкур мақолада таҳлил этилган муаммо кўлами жиҳатидан кенг бўлганлиги ва бу йўналиш нафақат этнология балки археология, антропология, фольклори, нумизматика, меъморлик, санъатшунослик ва маданиятшунослик каби соҳаларнинг ҳам тадқиқот объекти бўлганлиги учун ўрганилаётган мавзу манбашунослигига ва тарихшунослигини таҳлил қилишда замонавий назарий-методологик қарашлардан самарали фойдаланилди.

Мазкур илмий ёндашувлар асосида Қашқадарё воҳаси ва муаммонинг айрим жиҳатлари доирасидаги изланишларнинг мавзуга у ёки бу жиҳатдан узвий боғлиқ бўлган манба ва адабиётлар таҳлил қилинди.

Мазкур ишда мавзуга бевосита тааллуқли манба ва адабиётларни ўрганишда воҳага тегишли манба ва адабиётлар билан чекланиб қолмасдан, балки ўрганилган ҳудудга ёндош минтақа аҳолисининг этнографияси билан боғлиқ бўлган тадқиқотлар ва илмий адабиётлар ҳам тавсиф этилди.

Маҳаллий ёзма манбалар. Араблар босқинига қадар Ўрта Осиёда ҳам қадимги ёзувлар мавжуд бўлган. Улар археологлар томонидан турли йилларда топилган маҳаллий аҳолининг хоразмий, парфёний, бохтарий, суғдий, туркий ва “номаълум ёзув” деб аталмиш ноёб ёзма ёдгорликлар ҳисобланади. Улар Парфия пойтахти Эски Нисада, Хоразмдаги Тупроққалъа, шунингдек, Муғ қалъа, Бақтрия ҳудудлари Дангхунандан топилган ашёлар, Афросиёб ҳужжатларидаги ёзувлар ҳамда “номаълум” ёзув деб номланган туркий ёзувлардир.

Ўрта Осиё қадимги халқлари қадимги ёзувларига қуйидагиларни киритиш мумкин: қадимги хоразм ёзуви, парфия ёзуви, бохтарий ёзуви, қадимги туркий ёзув, “номаълум ёзув”, “иссиқ ёзуви” [1: 22-23,73]. Демакки, ушбу ёзувлар Ўрта Осиё қадимги аҳолиси, жумладан ўзбек халқи этник тарихи ва этномаданиятини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади [2: 126, 134].

Араб тилида ёзилган манбалар. Ўзбек халқи этнографиясини ўрганишда араб тилидаги манбалар муҳим ўринда туради. Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Мадоиний (ваф. 840) 200 тадан зиёд асарлар ёзган. Маскур асарлар Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг араблар истилоси ва VIII асрнинг биринчи ярмидаги сиёсий тарихи

бўйича муҳим манба ҳисобланади. Алломанинг асарлари бизга етиб келмаган. Парчалари Балазурий ва Табарий асарларида сақланиб қолган.

Ал-Яқубий (IX аср), Балазурий (IX аср), Абу Юсуф Якуб (VIII аср), Ибн Али Фақих (IX аср охири – X аср бошлари), Ибн Ҳурдодбеҳ (тах. 820-913), Табарий (839-923), Ал Масъудий (X аср), Абул Фараж Қудам (X аср), Истарҳий (IX аср иккинчи ярми – X аср биринчи чораги), Ибн Хавқал (X аср), Ал-Муқаддасий (X аср), Утбий (тах. 961-1077), Абу Сад Абдулкарим ас-Солибий (X аср иккинчи ярми – XI аср биринчи ярми), Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Хоразмий (X аср), Абу Райҳон Беруний (973-1048), Ибн Мисковайх (ваф. 1030), Маҳмуд Қошғарий (XI аср), Ал-Идрисий, Абдулкарим ас-Самъоний (1113-1167), Ибн Халиқон (1211-1282), Шаҳобиддин Муҳаммад Нисавий (XIII аср), Ибн Арабшоҳ (1398-1450), Жамол Қарший (XIV аср) каби муаллифлар асарларида Ўзбекистон жумладан, Қашқадарё воҳаси этнографияси бўйича маълумотлар учрайди [3: 111-142].

Ушбу гуруҳга кирувчи Абдулкарим ас-Самъоний, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарийларнинг этнографик меросига бағишланган тадқиқотлари-миз нашр этилди [4: 45].

Форс тилидаги манбалар сирасига Абу Бакр ибн Жафар Наршахийнинг (899-959) “Бухоро тарихи” асари, шунингдек муаллифи номаълум бўлган “Ҳудуд ул-олам” (892), Низомулмулкнинг (XI аср) “Сийосатнома”, Низомий Аруз Самарқаний (XI аср)нинг “Матлаъ ал-ғаройиб” (“Ажойиботлар мажмуаси”) ёки “Чор мақола”, Гардизийнинг (XI аср биринчи ярми) “Зайн ал-аҳбор” (“Тарихлар беағи”), Намуддин Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафийнинг (1058-1142) “Ал қанд-фи зикри уламои Самарқанд” (“Самарқанд уламолар хотирасига доир қанддек китоб”), Фаҳруддин Муборакшоҳ Марварудийнинг (XII аср иккинчи ярим – XIII аср бошлари) “Тарихи муборакшоҳ” (“Муборакшоҳ тарихи”), Абул Фазл Байҳақийнинг (XI аср) “Тарихи Масъудий”, Саъдуддин Авфийнинг (XII асрнинг сўнги чораги – XIII асрнинг биринчи ярми) “Лубоб ул-албой” (“Қандлар қалби”), Жувайнийнинг “Тарихи Жаҳонкуший” (“Жаҳонгир Чингизхон тарихи”), Рашидиддиннинг (XIII аср) “Жоме ут-таворих” (“Тарихлар мажмуаси”), Ҳамидуллоҳ Қазвиний (XIII аср сўнги чораги – XIV асрнинг биринчи ярми) “Зафарнома тарихи гузида” (“Сайланган тарих”), Банокатийнинг (ваф. 1330) “Равзат ул и-л-албоб фий таворихал – акобир ва-л ансоб” (“Акобир ва асл тарихи хусусида олимлар боғи”), Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”, Муъиниддин Натанзийнинг “Мунтахаб ут-таворих” (Муъинийнинг сайланма асари), Ҳофизи Абрўнинг (ваф. 1430) “Китоб ул-масолик ва-л мамолик”, “Мажмуа ат таворих” (Зубуат ат-таворих), “Темур тузуклари”, Хўжа Тождуддин ас-Салмоний (XV аср)нинг “Тарихнома”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъи улус”, Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482)нинг “Матлаъ ус-саъдайн ва мажмуа ул-баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва икки азим дарёнинг қўшилиш ери”), Фасих Аҳмад Ҳавофий (XV аср)нинг “Мужмали Фасихий” (“Фасихийнинг тарихи мажмуаси”), Мирхонднинг (1433-1498) “Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбиё ва-л-мул ва-л хулафо” (“Пайғамбарлар, подшолар ва ҳалифаларнинг таржимаиҳоли ҳақида жаннат боғи”) асарларини киритиш мумкин. [5: 111, 142].

Ушбу гуруҳга кирувчи асарлар “Ҳудуд ул олам”, “Темур тузуклари”, Наршахий, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Муъиниддин Натанзий, Ҳофизи Абрў, Абдураззоқ Самарқандий, Мирзо Улуғбек асарлари тавсифига бағишланган мақолалар нашр этилди [6: 132].

Эски ўзбек тилидаги манбалар гуруҳига маулифи номаълум “Таворихи гузида”, “Нусратнома” (1502-1506) асарини, муаллифлардан Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” (1483-1530), Абдуллоҳ Насруллоҳий (XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг биринчи чораги), Муҳаммад Солиҳ (тахм.1455), Абулғозий Баҳодирхон (1603-1663), Мунис (1829), Огаҳий (1809-1847), Муҳаммад Юсуф ибн Баёний (1858-1923) асарларида муҳим тарихий этнографик маълумотлар учрайди.

Форс-тожик тилидаги манбаларга Мулла Шодий (XV аср), Камолиддин Биноий (XV-XVI асрлар), Фазуллоҳ ибн Рўзбеҳон (XV аср охири – XVI аср биринчи чораги), Хондамир (XV аср охири – XVI аср биринчи), Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Ҳофиз Таниш Бухорини (XVI аср), Муҳаммадиёр ибн амир Қатағон (XVI асрнинг иккинчи ярми – XVII аср бошлари), Маҳмуд ибн Вали (XVII аср), Ҳожа Самандар Термизий (XVII аср), Муҳаммад Юсуф мунший (XVII аср), Мир Муҳаммад Амин Бухорий (XVII аср), Абдурҳамон Давлет Толе (XVIII аср), Ҳожа Мир Муҳаммад Салим (XVIII), Муҳаммад Карминагий (1685-1769), Аҳмад Дониш (XIX аср), Мирзо Абуазим Сомий Бўстоний (1838/1839-1914), Мирзо Салимбек (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги), Муҳаммад Солиҳ Тошкандий (туғ.1830) каби муаллифларнинг асарлари киради.

Шунингдек, космографик, биографик, мемуар, сайёҳлар, рус элчилари ва ҳарбий мутахассисларнинг асарларида ҳам ўлка тарихи ва этнографияси бўйича маълумотлар мавжуд [7: 262-314].

Манбашунослик ва тарихшунослик нуқтаи назардан қараганда, Қашқадарё воҳаси этномаданий тарихини тарихий-этнологик аспектдан ўрганиш ўзига хос кетма-кетлик тарзида ривожланиб борган. Илмий тадқиқотлар манбашунослик, тарихшунослик, санъатшунослик, этнографик муаммовий йўналишларга қараб изчил илмий таҳлил асосида ўрганилган. Муаммони дала этнографик тадқиқотлар асосида ўрганиб, илмий йўналишга жорий этиш зарур. Ушбу параграф бўйича кўрилган мулоҳазаларга қараб айтиш мумкинки, воҳа аҳолиси этнографияси манбашунослиги ва тарихшунослиги бўйича маълум натижаларга эришилган, тадқиқотнинг тарихшунослиги шаклланган, бу борада ҳали бошқа тарихий-этнографик ҳудудлар этнографияси, манбашунослиги ва тарихшунослиги билан илмий изланишларни ташкил этиш лозим.

Хуллас, Қашқадарё воҳаси этнографиясини манбалар, тарихий-этнографик адабиётлар асосида ҳолисона ёритишга ҳаракат қилинди, бу эса мустақиллик йилларида ўрганилаётган мавзунинг алоҳида илмий тадқиқот объекти сифатида янада кенг қамровли изланишларга имкон яратади, десак асло муболаға бўлмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б. Значение письменных памятников в изучение этнической истории узбеков. Материалы к этнической истории населения Средней Азии –Т.: “Фан”, 1976. с.22-23; Шу муаллиф. Значения письменных источников в изучение этнической истории народов Средней Азии Казахстана. - Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии Казахстана. - История и археология. В.2. –М.,1990. С. 73; Шу муаллиф. Ўзбекистон тарихи манбалари. 2-нашри. –Т., 2001;
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Т., 2015.- Б.126-134.
3. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. 2-нашр. –Т.: “Ўқитувчи”, 2001. Б.111-142.
4. Бўриев О., М.Усмонов. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. - Самарқанд, 2008.
5. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. 2-нашр. –Т.: “Ўқитувчи”, 2001. Б.111-142.
6. Бўриев О. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлари; Шу муаллиф. Темурийлар даврида Туркистон зиёратгоҳлари. –Т., 2022.
7. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. 2-нашр. –Т.: “Ўқитувчи”, 2001. Б.262-314.

ЭТНИК БИРЛИКЛАР – ТАРИХ ДАРАКЧИЛАРИ

Марқаев К.

филология фанлари номзоди, доцент
(Қарши инновацион таълим университети)

Этник бирликлар-этнонимлар, қабила, уруғ номлари, уларнинг шохобчаларини, шунингдек, патронимларни ўрганиш бўйича фанда маълум ишлар амалга оширилган.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, этнонимияни тадқиқ қилиш тарихи икки йўналишда борган. Булардан биринчиси, этнонимларни тарих, этнография ва маданият тарихи нуқтаи назаридан ўрганиш ва иккинчиси этнонимларни тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш.

Этнонимларни нолингвистик нуқтаи назардан ўрганиш икки йўналишда амалга оширилган: 1) этнонимларни шунчаки тилга олиш, қайд қилиш усули; 2) баъзи этнонимларнинг келиб чиқиши, маъно ва этимологияси ҳақида фикр юритиш усули.

Этнонимик материалларни шунчаки қайд қилиб ўтиш усули ўтмишда туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг ўтмиш тарихига оид кўп ёзма манбаларда мавжуд. Уларда воқеа ва ҳодисаларни баён қилиш муносабати билан баъзи туркий халқлар, қабила ва уруғларнинг номлари тилга олинади, аммо этнонимлар ҳақида махсус фикр юритилмайди. Шунга қарамаздан, бундай битикларда этнонимик материалнинг ифодалангани ва бизгача етиб келгани ғоятда муҳимдир.

Қабила, уруғ ва элат номлари қайд қилинган муҳим манбалардан бири – бу антропонимик тизимдир. Маълумки, ўтмишда киши исмига, унинг мансабига унвонларини, сулоласи, табақаси, касб-кори, лақабини, шунингдек, исм эгасининг қайси уруғ, қабилага мансублигидан дарак бериб турувчи этнонимни тиркаган ҳолда аташ кенг тарқалган эди. Мана шу ҳол кўпгина қабила, уруғ ва улар шохобчалари номининг исм таркибида, исм билан бирга сақланиб қолишига ва бизгача етиб келишига сабабчи бўлган.

Ўзбек этнонимияси материаллари қайд қилинган муҳим манбалардан бири у ёки бу қабила, уруғ ёки авлоднинг генеологиясига бағишланган «Шажара»лардир. Шажараларда генетик жиҳатдан фикр юритилаётган қабила ёки уруққа кирадиган шахсларнинг исмлари, лақаблари, шунингдек, у мансуб қабила ёки уруғ номи қайдланган бўлади. Чунончи, Х.Дониёров ўрганган Самарқанд вилояти ва Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманидан тўплаган материаллар асосида «Ўзбек халқининг шажара ва шевалари» номли асарида келтирилган шажарада 300 уруғ номи қайд этилгани аниқланган.

Этнонимик материаллар ўз ифодасини топган юқорида тилга олинган манбаларда ўзбек этнонимияси, топонимияси, антропонимиясига оид бой ва бебаҳо материаллар мавжуд.

Ўтмишда ёзилган баъзи тарихий, этнографик, лингвистик, бадий асарлар, тазкираларда мавзуга дахлдор бўлган қабила, уруғ, элат ва халқлар номини тилга олиш билан бир қаторда бу номларнинг келиб чиқиш тарихи, номланиш асоси, маъно ва этимологияси ҳақида фикрлар билдирилганини кўрамиз. Ушбу фикрларни туркий этнонимлар нуқтаи назаридан ўрганишнинг илк куртаклари, дастлабки босқичлари, кўринишлари деб баҳолаш мумкин. Бунга муаррих Рашидиддиннинг «Жомеъ-ат таворих» (XIV), Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» асарлари ёрқин мисол бўла олади.

1347-1318 йилларда яшаган Рашидиддин-Фазлуллоҳ Казвиний (Ҳамадоний)нинг асарларида ҳам 92 ўзбек элати ва шу элатнинг қипчоқ қабиласига мансуб қабила ва

уруғлар ҳақида, уларнинг пайдо бўлиши, баъзи қабила ва уруғ номларининг маъно ва этимологияси ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Олим фикр юритган этнонимларнинг асосий қисми ўзбек ва мўғул халқларига мансубдир. Рашидиддин келтирган маълумотлар орасида уйғур, қангли, қипчоқ, жалойир, меркит, керайит, найман, қарлуқ, қўнғирот, сулдус, боёвут, чинос, дўрбон (дўрмон), баҳрин (барин) каби қабила ва уруғлар ҳақида айтилган фикрлар ўзбек этнонимиясини ўрганиш учун ниҳоятда муҳимдир [1:124-151].

Профессор Х.Дониёров Рашидиддиннинг этнонимларга оид мулоҳазаларини таҳлил қилар экан, қуйидагича хулосага келган: "... юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, китобнинг 4 та бўлимига кирувчи 60 дан ошиқ қабиланинг номидан 50 дан кўпроғини автор турк номи билан атайди. Улардан фақат 8 тасинигина лақаби мўғул бўлган турклар деб кўрсатади ва турк-мўғул деган умумий ном билан атайди" [2:28].

Этнонимия тарихини тадқиқ қилишда қўл келувчи бебаҳо манбалардан бири Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк" асаридир. Ушбу асарда туркий этнонимлар ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотлар мавжуд. Маҳмуд Кошғарий турли туркий қабилалар номига тўхталган. У бу ҳақда ёзади: "Турклар аслида 20 қабиладир. ...ҳар бир қабиланинг саноксиз аллақанча уруғлари бор. Мен булардан асосийсини, она уруғларини ёздим. Шохобчаларини ташладим" [3:64]. Маҳмуд Кошғарий маълумот берган туркий уруғлар қуйидагилар: бейенек, қипчоқ, ўғуз, ямак, бошғирт, басмил, қай, ёбоқу, татар, қирғиз, чигил, тўхси, яғмо, иғроқ, ёруғ, юмул (шумул), уйғур, тангут, товғоч. Баъзи тадқиқотчиларнинг кузатишларига кўра «Девон»да учрайдиган қабила ва уруғ номлари 30 дан ошади ва шулардан 10 таси ўзбек этнонимлари таркибида учрайди.

Маҳмуд Кошғарий асарида бир қатор топонимлар, антропонимлар, лақаблар, зоонимлар ҳақида ҳам таҳлиллар мавжуд бўлиб, уларнинг пайдо бўлишида этнонимлар маълум роль ўйнаган [89: 72-74].

«Девон»даги маълумотларга кўра бир қатор жой номлари ўша ҳудудда яшаган қабила (энтик гуруҳ) номи билан аталади. Маҳмуд Кошғарий 22 ўғуз қабиласининг номи учун ўша этноснинг тамғалари хусусияти мотив бўлганлигини ҳам қайд қилган [4:59-60].

Маҳмуд Кошғарий кўпгина туркий қабилаларнинг жойлашиш ҳудудини аниқ кўрсатиб, таърифлаб берган. Бунга унинг қуйидаги фикри мисол бўла олади: «Румга яқин биринчи қабила бажанак, сўнг қипчоқ, ўғуз, йамак, бошғирд, басмил, сўнг қай, сўнг йабақу, сўнг татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг тўхси, сўнг йағма, сўнг иғрак, сўнг йаруқ, сўнг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой. Хитой-Чиндур. Сўнгра тавғач; бу Мочиндир» [5:161-164].

Шуни таъкидлаш керакки, «Девон»да учрайдиган этнонимларнинг миқдори ҳақида муаллифлар ҳар хил фикр билдириб келишмоқда. Х.Дониёров бу миқдорни 30 дан ошади деса, А.Отажонов 22 та деб қайд қилади. А.Туробов фикрича, «Девон»да 70 га яқин уруғ, қабила ва уларга хос тоифаларнинг номлари мавжуд. «Девону луғотит турк» асосида тузилган индекс-луғат иловасида 78 та этноним қайд қилинган. Бизнингча, мана шу кейинги манба ишончлироқдир [5:452].

Туркий этнонимларни тадқиқ қилишнинг ишончли манбаларидан бири-бу Абулғозий Баҳодирхоннинг "Шажарайи турк" ва "Шажарайи тарокима" асарларидир. Ушбу асарларнинг лисоний хусусиятлари маълум даражада тадқиқ қилинган [5:193]. «Шажарайи турк»нинг ономастикасига оид тадқиқот ҳам юзага келди [6:22]. Шунга қарамасдан ушбу икки манбадаги лисоний, тарихий, этнографик материаллар ҳали бир қатор илмий изланишларга объект бўлиб хизмат қила олади.

Абулғозий Баҳодирхоннинг ҳар иккала асари ономастик материалга, жумладан, этнонимларга бой манбадир. «Шажарайи турк» тили ономастикасининг монографик тарзда тадқиқ қилган М.Турдибековнинг маълумотида кўра, унда умуман 1357 та атоқли

от бўлиб, ўшандан 880 таси антропоним, 286 таси топоним, 118 таси этноним, 51 таси гидроним, 22 таси оронимлардир [6:9]. Келтирилган атоқли от типларини, жумладан, 118 та этнонимни М.Турдибеков ўз диссертациясида илова тарзида келтирган.

«Шажарайи турк»да қайд қилинган бир қатор этнонимлар, жумладан, баёвут, барлос, дўрмон, ёвмут, жалайир, керайт, маркит, найман, нукуз, сарик, сулдуз, турк, туркман, уйшун, ўзбек, ўрус, қатағон, қизилбош, қипчоқ, қирғиз, қарлиқ, қушчи ва бошқалар биз ўрганган ҳудуд этнонимиясида ҳозирда ҳам учрайди. Бу ҳолат академик А.Н.Кононовнинг «Шажарайи тарокима» асарида учрайдиган этнонимлар асосида тузилган кўрсаткичи учун ҳам тегишлидир. Унда келтирилган орлат, уйғур, аймақ, баёт, тотар, турк, туркман, така, тевачи, чигатой, ҳалож, қарлиқ, сарик, қипчоқ, лола, мўғул, манғит, найман, мўнди,ёзир каби қабила ва уруғ номлари ҳозирги давр ўзбек этнонимияси тизими учун ҳам тааллуқлидир [5:193].

«Шажарайи турк» асарида учрайдиган этнонимларга Х.Дониёров қисқача тўхталгани маълум [2:32-35]. Ушбу этнонимлар М.Турдибековнинг номзодлик диссертациясида «Этнонимлар» сарлавҳаси билан махсус таҳлил қилинган [6].

«Шажарайи турк» тилида этнонимлар икки ҳолат (шакл)да учрайди: 1) ўзи якка ҳолда келади; 2) изоҳли сўзлар билан биргаликда келади.

Иккинчи ҳолатда этноним «уруғ», «эл», «халқ» сўзлари билан биргаликда қўлланилган. Чунончи: илгит уруғи, қурлас уруғи; уйрот эли, қипчоқ эли, қиёт эли; татар халқи, жалайир халқи каби.

Абулғозий Баҳодирхон бир қатор этнонимларнинг пайдо бўлиши шахслар номи билан боғлиқ эканини таъкидлайди: «Арлот бир кишининг оти турур. Барча арлот эли анинг насли турурлар ... Саккизинчи ўғлининг оти Булжар дуғлат. Барча дуғлат уруғи анинг насли булурлар».

Абулғозий Баҳодирхон бир қатор этнонимларнинг этимологиясини бу номлар ҳақидаги халқ тушунчаси асосида талқин қилади. Мисол учун қиёт ва арлот этнонимларининг изоҳини келтирамиз. «Қаён авлодини Қиёт тедилар. Қаённинг маъноси селки тоғдин қуйига куч билан келгай. Элхоннинг ўғли кучли, тез киши эрди. Анинг учун Қаён дерлар эди». «Иккиланчи ўғли Арлот. Анинг маъноси отасининг севар ўғли демак бўлур». Хуллас, «Шажарайи турк» асари этнонимларга доир мана шу каби материалларга ниҳоятда бой манбадир.

Туркий уруғ ва қабилаларнинг, шунингдек, Ўрта Осиё ҳудудида ўтмишда яшаган бошқа этносларнинг номларига оид маълумотлар Абу Райҳон Беруний, Ибн Ҳавқалнинг тарихий асарларида, Алишер Навоийнинг насрий ва назмий асарларида, З.М.Бобурнинг «Бобурнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достони тилида, шунингдек, форсий тилда битилган «Абулхайрнома», «Абдулланнома», «Тарихи Муқимхон», «Тарихи Абулфайзхон», «Тарихи Салотини манғитта» номли тарихий манбаларда, Мунис ва Огаҳийларнинг «Фирдавс ул-иқбол» асарида, қолаверса, Хива хонлиги, Қўқон хонлиги ва бошқа хонликларнинг девонида берилган расмий ҳужжатларнинг саҳифаларида ҳам сақланиб қолган.

Этнонимларни тарихий, этнографик ва лисоний нуқтаи назардан таҳлил қилиш ишига ўзбек олимларидан М.Ваҳобов, Я.Ғуломов, К.Шониёзов, Б.Аҳмедов, М.Йўлдошев, И.Жабборов, М.А.Абдурахмонов, А.Р.Муҳаммаджонов, Т.Нафасов, К.Шониёзов, О.Бўриевлар муҳим ҳисса қўшишди. Тилга олинган тадқиқотчиларнинг ишида ўзбек қабила ва уруғларининг таркиби, туркий этнонимлар тизимида ўзбек этнонимиясига оид қатламлар, ўзбек халқининг шаклланишида асос бўлган қабила ва уруғ номлари, бу номлар ҳақида халқона тушунча ва тасаввурлар, баъзи этнонимларнинг маъно ва этимологияси, номлар учун асос бўлган мотивлар, ўзбек халқининг бошқа туркий ва нотуркий халқлар билан тарихий алоқалари, бунинг этнонимларларда акс этиши, ўзбек

этнонимларининг қадимий қатламлари ва булар ҳақида қимматли маълумотлар мавжуддир [7, 8, 9, 10].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. –Тошкент: Фан, 1968. -98 б.
2. Кононов А.Н. Опыт анализа термина «тюрк» // Советская этнография. -1949. -1-сон. –С.44.
3. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғот-ит турк. I-II-III-том.Тошкент: Фан, 1960-1963.
4. Махпиров В. Смысловые модели этнонимов «Девону луғот-ит турк» Махмуда Кошгарского и их типологическая классификации // Изв. АН КазССР. Сер.филол. -№2. -1980. –С. 41-46.
5. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. –М. –Л., 1952. –С. 222.
6. Турдибеков М. Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асари ономастикаси: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. –Тошкент, 2001. -22 б.
7. Аҳмедов Б. Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан. –Тошкент: Фан, 1962, -78 б.
8. Муҳаммаджонов А.Р. Қўйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. –Тошкент; Фан, 1972. 361 б.
9. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -288 б.
10. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. - Ташкент; Фан. 1974. - С.341.

**SOVET HUKUMATINING TERMIZ SHAHRIDA AMALGA OSHIRGAN MADANIY SOHAGA OID
SIYOSATI
(XX ASRNING 20-YILLARDA)**

Isayev O.A.

**tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori.
(Termiz davlat pedagogika instituti)**

XX asrning 20-yillarda sovet hukumati uchun barcha sohalarda butkul o'zgarishlar davri bo'ldi. Dastlab vohaning mahalliy aholisini qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini tiklashga qaratilib, yirik egalari, savdogarlar, din peshvolari, ziyoli qatlam vakillarini yo'qotish, ular o'rniga yersiz, o'rta qatlam kishilarini sovet kishisi sifatida maydonga olib chiqib, ular ko'magida vohaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarini rivojlantirishga urindilar.

O'zbekistonda partiya mafkura maydoniga yana bir g'oyani – «madaniy merosni inkor etish g'oyasi»ni tashladi, bu aslida «madaniy inqilob»ning asosiy maqsadlaridan biri edi [1, B - 391]. Mana shu olib borilgan ijtimoiy siyosat kishilar ongini o'zgartirishda muhim omil bo'lib xizmat qildi. Mamlakatimizning barcha viloyat va okruglarida hukumat tomonidan yangicha dunyoqarashni shakllantirish g'oyasi ilgari surildi.

Shularni hisobga olgan sovet hukumati XX asrning 20-yillaridan boshlab darhol madaniy hayotni rivojlantirishni ta'limda deb bildi va uni amalga oshirish uchun jadal ishlarni olib bordi. Surxondaryo okrugida 1920-1922 yillardan boshlab sovet maktablari tashkil etila boshlandi. 1924 yilda okrug miqyosida 5 ta yangi sovet maktabi tashkil etilib, ularda 67 nafar o'qituvchi 400 nafar o'quvchiga bilim bergan [2, B - 308]. Vohada ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davr oralig'ida, ya'ni 1925 yildan to 1941 yilgacha bo'lgan davr mobaynida sovet hukumati uchun Surxon vohasida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy mavqe'ini mustahkamlash davri bo'ldi, desak xato qilmagan bo'lamiz. Sovet hukumati o'rnatilganidan keyin ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida o'zining mafkuraviy ta'sirini o'tkazib bordi. Ayniqsa, bu jarayon kishilar ongini o'zgartirishda muhim omil bo'lib hisoblanadigan ta'lim, ilm-fan va madaniyatda jiddiy tus oldi.

O'rganilgan yillarda ta'lim, ilm-fan va madaniy hayotdagi barcha ishlar siyosiy manfaatlarga xizmat qilgan. «Erkparvar» milliy ziyolilar vakillarini yo'q qilib, mahalliy aholini «yangi sovet maktabini» ochish shu orqali «savodxonlik» darajasini o'stirish va sovet hukumatining «yangi ziyoli» kadrlarini shakllantirish hamda byurokratik boshqaruv tizimini mustahkamlashdan iborat bo'lgan.

Sovet hukumatining bosh g'oyasida, qattiq mafkuraviy nazoratni o'rnatish va olib borayotgan siyosatni mustahkamlashda umumiy boshlang'ich ta'limni joriy etish, savodsizlikni tugatish kabi islohotlar turar edi. Buning uchun vohada yangi ochilgan sovet maktablari o'qituvchi kadrlarga muxtoj bo'lsa-da, «an'anaviy» maktablarida faoliyat yuritgan muallimlaridan foydalanmadi. «An'anaviy» usulda dars berayotgan muallimlarga nisbatan dushmanlik ko'zi bilan qaraldi. Sovet mafkurasini xalq ommasi ongiga singdirishda «yangi sovet maktabi» tizimidan ustalik bilan foydalandilar. Shuningdek, ta'limni rivojlantirib, to'xtab qolmadi, aksincha madaniy inqilobning yangi ko'rinishlariga urg'u bera boshladi.

Dastlabki yillarda madaniyat va uni boshqarish jabhalarida sovet hukumati mahalliy aholining urf-odatlarini hisobga olishga majbur bo'ldi. Biroq, ma'muriy buyruqbozlik tizimiga asoslangan sovet hukumati madaniy sohalarida ham ziddiyatli holatlarni yuzaga keltirdi. Masalan, Sovet davlati tomonidan e'lon qilingan shiorlar faqat qog'ozda qolib ketdi, uning o'rniga aholini kamsitish, boy madaniy merosini eskilik sarqiti deb baholash sovet siyosatining asosiy mezoniga aylandi. Kishilar ongini «Lenincha» g'oyalar bilan zaharlash va milliy mentalitetga xos bo'lmagan ishlarni qilishga majbur qildi. Mahalliy aholiga nisbatan savodsizlar deb qaralib, faqatgina rus tilini biladigan va yangi sovet maktabini tugatgan kishilarni savodli ma'rifatli kishi sifatida e'tirof eta boshladilar.

O'z g'oyalarini targ'ib qilish maqsadida vohaning turli tumanlarida madaniy muassasalar, klublar, qizil choyxonalar, teatrlar, muzeylar, agitpunktlar, kutubxonalar va boshqa ma'rifiy maskanlar tashkil qilina boshlandi.

Yangi tashkil qilingan maktablarning bosh g'oyasi sovet hukumatiga zarur sodiq kadrlar yetkazib berish va sovet mafkurasini singdirish vazifasi belgilangan edi. An'anaviy maktablarda tahsil olgan kishilarni esa eskilik sarqiti sifatida e'tirof etib sovet «grajdaniga» xos bo'lmagan kishilar qatoriga qo'yishgan. Va bu g'oyani boshqa kishilar ongiga ham singdirila boshlandi. Bu esa, avvalo, xalqning qolaversa vatanning boy ma'naviy merosini asta-sekinlik bilan yo'q qilishga urinishning bir ko'rinishi edi.

1925 yilda madaniy-ma'rifiy ishlar vohada yo'lga qo'yilmaganligi uchun endigi qilinishi kerak bo'lgan ishlardan biri qishloq kengashlarida qizil choyxonalar tashkil qilish deb qaralgan edi. 1925 yilga qadar okrugda faqat bitta choyxona tashkil qilingan klublar umuman yo'q, mana shu haqda kengashlar tuzish va madaniy-ma'rifiy ishlarni yo'lga qo'yish kerakligi to'g'risida qaror qabul qilgan edi [3, 69-varaq].

Sovet hukumati xalqning madaniy saviyasini ko'tarishda klublarning o'rnini nihoyatda baland hisoblab, vohada klublar tashkil qilishni keng yo'lga qo'ygan. Chunki, siyosiy-ma'rifiy ishlar asosan qizil choyxonalar va klublar zimmasiga yuklatilgan edi [4, 138-varaq]. 1927 yilda 7 ta klub ochilib, o'zining ish faoliyatini boshladi. Har bir klublar va qizil choyxonalarda «Lenburchak» (V.I.Lenin burchagi) tashkil etilgan. Mazkur tashkil qilingan klublarning 3 tasi xotin-qizlar uchun mo'ljallangan edi. Klubda kutubxona ishi, «ko'chma» kutubxona, «Dehqonlar uyi» ochilishi nazarda tutilgan bo'lsa-da, ularni tashkillashtirish uchun mablag' yetishmas edi.

Sovet jamiyatida bo'layotgan o'zgarishlarni aholiga ko'rsatish maqsadida ekskursiyalar tashkil qilishga keng o'rin berilgan. Termiz shahrining savdo xodimlari eski Termiz bo'ylab ekskursiya tashkil qildi. Ekskursiyaga kelgan kishilar eski Termiz shahri haqida ma'lumotga ega bo'ldilar, ularga «Sharq madaniyati» muzeyi direktori professor Denike hamrohlik qildi. Professor bir qancha moddiy va madaniy yodgorliklar haqida hamda shaharning qadim tarixi haqida ularga ma'lumot berdi. Bu shahar qadim zamonlardan beri madaniyat o'choqlaridan biri ekanligini ta'kidladi [5, 121-varaq]. Shu bilan birga kelajakda Termiz shahrida muzey tashkil

qilish kerakligi haqida aytib o'tdi. Ayni vaqtning o'zida Moskva «Sharq madaniyati» muzeyidan kelajakda oliy toifadagi to'garak tashkil qilish kerakki, xududdagi bor ashyoviy materiallar mamlakatimizning tarixi uchun xizmat qiladi deb baho berdi.

Masalan, tibbiy muassasalarda ishlash uchun qishloqlardan xotin-qizlar chaqirib olindi. Shuningdek, xotin-qizlar xalq sudida xalq maslahatchilari vazifasida ham ishlay boshladilar. Bu davrda Termiz-Pattakesar va Sherobod shaharlarida xotin-qizlar turmush sharoitini yaxshilash uchun pardozchilik arteli (go'zallik saloni) tashkil etildi[6, 52-varaq]. Mazkur artel Surxon vohasidagi dastlabki muassasa edi. Artelda ayollar o'zlariga oro berish va sochlarini yangi zamonaviy qilib turmaklaydigan bo'lishi ko'zda tutilgan edi. Dastlabki vaqtda rahbar xotin-qizlar bu artellarga borishdi, keyinchalik esa boshqa xotin-qizlar ham bu artellarga boradigan bo'lishdi.

Xususan o'sha davrda vohada bolalar komissiyasi tashkil etilib, unda fotostudiyalar tashkil qilishga ruxsat berildi. Fotostudiyaning laboratoriyasi 1-Termiz bolalar uyida tashkillashtirildi. Ushbu laboratoriyani okrug ijroiya qo'mitasi va okrug bolalar komissiyasi tashkil qildi[7, 72-varaq]. Okrugdagi boshqa tashkilotlarga fotostudiya tashkil qilishga ruxsat berilmadi. Ularga mavjud studiyadan foydalanish va foto kurslar tashkil qilishga ruxsat berdi.

Okrug markazidan uzoqda joylashgan hududlarda ham ma'lum bir tadbirlar amalga oshirilgan jumladan, Boysun tumanida 1930 yil shahar markazida Stalin nomidagi (hozirgi Gazamparbobo choyxonasi o'rnida) madaniyat va istirohat bog'i tashkil etilib, uning o'rta qismida shimolga qaratilib, «Xalqlar dohiysi» V.I.Leninning haykali o'rnatildi. Dastlab bu bog'da yevropa millati vakillari uchun raqslar (tansa), kino tomoshalari (hozirgi bolalar bog'chasi o'rnida yozgi kinoteatr bor edi) hamda har xil konsertlar namoyish qilinib turilgan[8, B – 172-173].

Sovet davlati siyosatining «jarchisi» sifatida matbuotdan ustalik bilan foydalanilgan va tumanlarda ham gazetalar nashr qilina boshlagan. 1932 yilning mart oyidan boshlab Jarqo'rg'on tuman partiya qo'mitasining gazetasi «Chegara zarbdori» nomli gazeta nashr qilina boshlangan va 1935 yili tumanda ingichka tolali paxta yetishtirishga e'tibor kuchaygani bois, ushbu gazeta «Ipak paxta uchun» deb nomlangan bo'lsa, 1937 yil may oyidan tuman gazetasi «Jarqo'rg'on haqiqati» nomi bilan chop etildi[9, b-7]. Shuningdek, okrug gazetasining ilk sonlari ham turg'unlik yillarida nashr qilinganligini kuzatish mumkin.

Bundan tashqari, vohada bir qancha madaniy muassasalardan biri hisoblangan muzeylar tashkil qilish yo'lga qo'yilgan. 1933 yilning iyun oyida Toshkent shahrida o'tkazilgan respublika muzeylari konferensiyasida Qarshi, Xiva hamda Termiz shaharlarida muzeylar tashkil etish haqida takliflar bildirildi. O'sha yilning 17 sentyabrida muzey tashkil etilishi bilan bog'liq bo'lgan barcha muammolar hal etilgan edi. 1933 yilning oktyabr oyida muzeyning qishloq xo'jaligi bo'limi tashkil etilib, barcha tumanlarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning namunalari muzeyga keltirilishi haqida qaror qilindi. 1934 yil 1 yanvardan boshlab Surxondaryo tumanlararo ko'rgazma rasmiy ravishda Surxondaryo tumanlararo davlat muzeyi deb atala boshlandi. Termiz shahar kengashining 1934 yil 2 yanvardagi buyrug'iga asosan G.V.Parfyonov muzey direktori etib tayinlandi.

1935 yilda Surxondaryo okrugi rasman tashkil etilishi munosabati bilan joriy yilning 20 iyulda viloyat okrug qo'mitasiining qarori bilan Surxondaryo davlat tumanlararo muzeyi okrug muzeyiga aylantirildi. Sherobod tumani o'lkashunoslik muzeyi esa okrug muzeyining filiali sifatida o'z ishini davom ettirdi[10, B - 13].

Shuningdek, sovet hukumati mahalliy aholiga din erkinligini cheklab qo'yish va «Xudosiz»lar jamiyatini tuzish orqali dinga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirib yuborishga harakat qildi. Kishilar ongini zaharlab yangi siyosatda dinning o'rni mutlaqo bo'lmasligi va din xurofot eskilik sarqiti sifatida qoralab kelingan edi. Sho'rchi tumani komsomol tashkiloti a'zolaridan bir guruhi xotin-qizlardan iborat edi. Sovet davlat ularni ramazon oyida ro'za ushlaganligi uchun okrug gazetasida tanqidiy maqola komsomol a'zosi bo'la turib dinni targ'ib qilmoqchi degan mazmunda maqola elon qilingan edi. Nega endi komsomol tashkiloti rahbari

ularga nisbatan sovet siyosatiga qarshi chiqqan kishi sifatida chora ko'rmaydi deb tanqidiy xulosa bergan. Komsomollarga ro'za tutish, dinni targ'ib qiluvchi amallar bajarmasligi mutlaqo mumkin emas, komsomol tashkiloti rahbari ularga nisbatan qattiq chora ko'rishi lozim deb topdi[11, 1939. – 4 noyabr].

Demak shuni ta'kidlash joizki, 1920 yildan to ikkinchi jaxon urushi yillarigacha bo'lgan davr mobaynida Surxon vohasida sovet hukumatining ijtimoiy-madaniy hayotida ziddiyatli o'zgarishlarni amalga oshirilgan. Vohaning keng qamrovli madaniyatini butkul yo'qqa chiqarishga butun kuchi va bor siyosiy bilimlarini qrata oldi. Eng avvalo, xalqni savodsiz bo'lishiga bel bog'ladi, buni shunday izohlash mumkin, 1920-1930 yillar oralig'ida ikki marta alifbo almashildi, mana shuning o'zi savodsizlikka chaqirish edi. Arab imlosidagi eski o'zbek alifbosidan voz kechib to'g'ridan-to'g'ri kiril alifbosiga o'tish mumkin edi, lekin bunday bo'lmadi. Mamlakatda kishilarni chalg'itish mana shu joyda amalga oshirilgan. Yangi tipdagi zamonaviy maktablar tashkil qilish bilan birga an'anaviy maktablarni butkul yo'q qilindi.

Barcha madaniy muassasalarga «qizil» degan so'z qo'shilib aytiladigan bo'ldi. Voha ahlining boy madaniyatini poymol qilib, «lenincha-stalincha» dunyoqarashni shakllantirdi. O'z g'oyalarini targ'ib qilish maqsadida vohaning turli tumanlarida madaniy muassasalar klublar, qizil choyxonalar, teatrlar, muzeylar, agitpunktlar, kutubxonalar va boshqa ma'rifiy maskanlar tashkil qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekistonning yangi tarixi 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – T.: Sharq, 2000. – B.391.
2. S.Tursunov., E.Qobilov va boshqalar Surxondaryo tarixi – T.: Sharq, 2004 y. –B.308.
3. O'z MA, R-86-jamg'arma,1-ro'yxat, 2393-ish, 69-varaq
4. O'z MA, R-86-jamg'arma,1-ro'yxat, 3983-ish, 138-varaq.
5. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 89-jamg'arma, 1-ro'yxat, 136-ish, 121-varaq.
6. O'z MA, R-86-jamg'arma, 1-ro'yxat, 3625-ish, 52-varaq.
7. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 89-jamg'arma, 1-ro'yxat, 133-ish, 72-varaq.
8. Tursunov S. RashidovQ. Boysun. – Toshkent. Akademnashr. 2011. 172-173 b.
9. To'xtaev A. Isaev O.Jarqo'rg'on tarixiga oid muhim sanalar. – Termiz., "Surxon-nashr". 2017 y. 7-b.
10. Botirov I.T. Surxondaryo viloyati o'lkashunoslik muzeyi tarixi. – Toshkent: Fan, 2011. 13 b.
11. Ilg'or Surxon uchun. – 1939. – 4 noyabr.

ТУРКИСТОНДАГИ СЎЛ ЭСЕРЛАР ПАРТИЯСИ ТАРИХИДАН

Сафаров Бахтиёр
мустақил тадқиқотчи
Ўзбекистон ФА Тарих институти

XX аср бошлари Россия империясида улкан сиёсий ўзгаришлар даври бўлди. Шубҳасиз, бу жараёнлар подшо Россияси қўл остидаги мустамлака ўлкаларга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Империя пойтахти бўлган Петроградда турли сиёсий гуруҳлар, партия ва жамоат ташкилотлари вужудга келди. Ана шундай сиёсий уюшмалардан бири эсерлар (социалист-революционерлар) партияси 1901 йилнинг охири – 1902 йилнинг бошларида турли хил народных группалари ва тўғараklarининг ўзаро бирлашувидан ташкил топди. Россия империясида эсерларнинг раҳбарлари В.М.Чернов, И.Д.Авксентьев, Г.А.Гершуин, А.Керенский, А.Р.Гоц, Б.В. Савинков каби сиёсий

арбоблардан иборат бўлган. Партия асосан деҳқонлар (крестьянлар, мужиклар) ва майда буржуазия манфаатларини ҳимоя қилган.

Туркистонда эсерлар партиясининг фаолияти 1903 йилдан бошланган. Уларнинг Туркистондаги мавқеи Россиянинг илғор саноатлашган ҳудудларига нисбатан ҳам анча кучли бўлган.

Эсерлар сиёсий партия сифатида мураккаб эволюцион тараққиёт йўлини босиб ўтишган. Улар чорак асрлик фаолияти давомида ўнг эсерлар, сўл эсерлар, интернационалистлар, трудовиклар, максималистлар, меҳнат халқ социалистик партияси (халқ социалистлари – эсерлар) каби турли сиёсий ташкилотларга бўлиниб кетишди.

Сўл эсерлар партиясининг ташкил топиши 1917 йилнинг ноябр ойига тўғри келади[1. 18]. 1918 йил апрел ойига келиб сўл эсерлар партияси тўлиқ шаклланиб бўлди. Партиянинг сўл ва ўнг эсерларга бўлинишига Россиянинг империалистик урушдан чиқиш йўли ва муддати, ер ва ҳокимият борасидаги фикрлар қарама-қаршилиги сабаб бўлди[2. 26]. Сўл эсерлар ўзларини “Циммервальд платформаси” тарафдорлари деб ҳисоблашарди ва “мустаҳкам тинчликка, фақат социализм учун кураш йўли билан эришиш мумкин” деб ўйлашардилар[3. 47].

Туркистон ўлкасида эсерлар партиясининг бўлиниши 1917 йил 10 сентябр кунига тўғри келади. Шу куни партиянинг Тошкент бўлими йиғилишида И.И.Черневский бошлиқ сўл эсерлар ўзларини ўнг эсерлардан ажраб чиққанларини эълон қилишди[4. 26]. Ўнг эсерлар таркибида юқори мансабли зобитлар, чиновниклар ва буржуазия вакиллари қолишди[5. 48].

Сўл эсерлар ўзларининг кундалик газеталари “Знамя труда”, 1920 йилдан бошлаб эса “Знамя” журналининг чоп эта бошлашди. Сўл эсерлар Брест тинчлик сулҳи борасида ҳам ўз позицияларига эга эдилар. Улар “на тинчлик, на уруш” шиорини олға суришарди. Яъни герман оккупантларига қарши партизантик урушларини олиб бориш тарафдори эдилар[6. 179].

Сиёсат ва давлат бошқаруви борасидаги сўл эсерлар қарашларига келадиган бўлсак, улар федератив давлат бошқаруви тарафдори эдилар. Ҳар бир мамлакатнинг ўз-ўзини бошқариш, динни давлатдан бутунлай алоҳида бўлиши, дин ҳар бир шахснинг шахсий иши бўлишини, доимий армияни тарқатиб унинг ўрнига халқдан иборат кўнгиллилар қўшинини тузиш тарафдори эдилар[6].

Туркистондаги сўл эсерлар партияси 1917 йил ноябрь – 1919 йил январь ойларида большевиклар билан ҳамкорлик қилишди. Улар 1917 йил ноябрда тузилган Туркистон ўлка Халқ Комиссарлари Совети таркибида большевикларга нисбатан кўпчилиكنи ташкил қилишган. Бироқ большевиклар аста-секин сўл эсерларни ҳокимиятдан четлаштирдилар. 1923 – 1924 йилларда сўл эсерлар партияси мустақил сиёсий куч сифатида тарих соҳасидан бутунлай ўчириб ташланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Пакунова Т.А. Партия левых социалистов – революционеров (интернационалистов): идеология, организация, тактика (ноябрь 1917 – 1923 гг.). Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Москва: 1998. – С.18.

2. Маликов М.Г. Крах партии левых эсеров Туркестана. Автореферат дисс... канд. ист. наук. Ташкент, 1967. – С.26.

3. Циммервальдская и Кинтальская конференции. Официальный документ. – Ленинград, 1924. – С.47.

4. Маликов М.Г. Крах партии левых эсеров Туркестана. Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Т., 1967. – С.26.

5. Саушкин Н.М. Критика В.И. Лениным программы и тактики партии эсеров. – Москва: Политической литературы, 1971. – С.48.

6. Никишов П.П. Из истории краха левых эсеров в Туркестане. – Фрунзе: Кыргызстан, 1965. – С.179.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ТЕРМИЗ ШАҲРИДАГИ АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙИ

Хосиятов Хуршид Отақулович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
(Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти)

Аннотация: Мустақил республикамиз бебаҳо табиий бойликлари билангина эмас, балки тарихи, бетакрор обидалари ҳамда маданий-маънавий ёдгорликлари билан ҳам жаҳонгамашхур. Иқтисодий ислохотларнинг янги даврига кирган мустақил республикамиз олдида музей ишларини янада ривожлантириш, маънавиятимизни юксалтириш каби долзарб муаммолар турибди.

Калит сўзлар: музей, маданий ёдгорлик, хумлар, сопол қувурлар, мармар қабртош, устунли айвон

Халқимиз қадим замонлардан буён ўз тарихининг шонли саҳифаларига оид ноёб осори атиқаларини асраб-авайлаб келади. Улуғ инсонлар, табаррук алломалар ҳамда халқ қаҳрамонларидан эсдалик бўлиб қолган буюмлар, тарихий манбалар афсоналарга айланиб, авлоддан-авлодга ўтиб келган.

Президент Ш.Мирзиёев 2017 йил 31 майдаги “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори бу борадаги ишлар қўламини янада ривожлантиришда муҳим дастуриламал вазифасини ўтаётир. [1]

Мамлакатимизнинг узоқ уч минг йиллик буюк давлатчилик тарихи шундан далолат берадики, ҳар доим ҳам ўзбек юрти ўзининг бетакрор иқтисодий салоҳияти билан табиий равишда кўпларни ўзига ром этиб келган. Кейинги бир ярим аср мобайнида халқимиз ўзининг беҳисоб иқтисодий-моддий, маданий-маърифий бойликларидан жудо бўлди. Бироқ, мазкур тазйиқларга, йўқотишларга қарамасдан, ўзбек халқи асл ўзлигини сақлаб қола билганлигига ҳам тарих гувоҳлик беради. Шу даврларда халқимиз тарихини акс эттирувчи кўплаб ноёб осори атиқаларимиз талон-тарож қилиниб, юртимиздан ташқарига ташиб кетилди. Шўролар даврига келиб музейларимиз коммунистик мафқурани тарғиб этадиган сиёсий ўчоқларга айлантирилди.

Ушбу миллий бойлик аждодларимиздан мерос бўлиб қолган, бинобарин, биз уникўз қорачиғидек авайлаб-асрашимиз ва келажак авлодларга топширишимиз лозим», - деб уқтирган эди Ислон Каримов. Мустақиллик туфайли ўзбек халқи ўз қаддини ростлади, унинг халқаро нуфузи кунсайин ортиб бормоқда. Дунё мамлакатларининг турли миллат ва халқларнинг Ўзбекистонга, ўзбек халқига муносабатининг ўзгариши бу – илдизлари асрлар қаърига, кўҳна тарихига туташган тақдиримизга бўлган эҳтиромдир. Мамлакатимиз мустақиллик даврига қадам қўйгандан бери ҳаётимизнинг барча соҳалари каби музейлар фаолиятида ҳам катта тарихий ўзгаришлар содир бўлди. Термиз шаҳридаги Сурхондарё вилояти Археология музейи Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги шарофати ва шахсан Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. А Каримов лойиҳаси ва ташаббуси билан бунёд этилган маънавият масканидир. [2]

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларида бўлганидек маданий соҳада, шу жумладан, бой ўтмиш меросимизни ўрганиш, сақлаш ва уни кенг халқ оммасига тарғиб этиш борасида ҳам туб бурилиш ясади.

Мустақиллик йилларида Термиз шаҳрида бунёд этилган Археология музейи ҳам шубҳасизана шу эзгу ниятларни рўёбга чиқариш борасида муҳим қадам бўлди. Марказий Осиёда ягона ҳисобланган Термиз шаҳридаги Сурхондарё вилояти Археология музейи кўргазмалари Кириш зали, 9 та зал ва музей ҳовлисидаги айвон остида I асрдан тортиб эрамининг III асрларига мансуб устун асослари галереяси турли даврларга мансуб хумлар, сопол қувурлар, Шер бош қисми тасвири туширилган капитель ва исломий ёзувдаги мармар қабртош ва устунли айвон (галерея)дан иборат.

Кириш залининг пастки икки томонида даврма-давр хумлар, махсус чироқлар билан ёритиладиган витриналар ичида эса экспонатлар қўйилган. Залнинг ўртасида Сурхондарё вилоятининг топографик рельефли археологик ёдгорликлар харитаси, тўрида эса Кўҳна Термиз шаҳри қаъласининг макети қўйилган.

Шунингдек, кириш залида академик Ртвеладзе Э.В. томонидан ёзилган ўзбек, инглиз, рус тилларидаги вилоят тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи стендлар осиб қўйилган. Кўҳна Термиз шаҳри қалъаси макетининг ўнг ва чап томонида Сурхондарё вилояти ҳудудида жойлашган археологик ва тарихий ёдгорликлар ҳақида ҳикоя қилувчи 3 хил тилдаги кўрсатувлар видео мониторлар орқали намоиш этиб турилади ва ҳар 15 минутда қайтадан такрорланади. Музейнинг кириш залида воҳанинг ҳар бир тарихий даврига хос ганчдан ясалган ноёб ҳайкаллар, тошҳовуз ва катта ҳажмдаги сопол идишлар жой олган бўлса, 9 таасосий кўргазма залларида милоддан аввалги 100 минг йилликдан XX аср бошларига қадар Сурхондарё вилоят ёдгорликларини ўрганиш жараёнида топилган оддий тош қуроллардан тортиб юксак дид билан яратилган санъат намуналаригача намоиш этилади.

Мустақил республикамиз бебаҳо табиий бойликлари билангина эмас, балки тарихи, бетакрор обидалари ҳамда маданий-маънавий ёдгорликлари билан ҳам жаҳонга машҳур. Иқтисодий ислохотларнинг янги даврига кирган мустақил республикамиз олдида музей ишларини янада ривожлантириш, маънавийтимизни юксалтириш каби долзарб муаммолар турибди. Бу вазифани муносиб тарзда бажариш учун дастлаб музейларнинг терма, йиғув ишларини ҳозирги замон даражасида ташкил этиш керак. Бу қидирув шаклидагидала тадқиқотларини, аҳолидан қимматбаҳо бўлган тарихий буюмларни аниқ мақсад асосида белгилашни, жойнинг ёки муайян ҳудудларнинг сайёҳлик йўналишларини, кўз ўнгимиздасодир бўлган тарихий воқеалар ҳақидаги маълумотларни тўплаш, музей аҳамиятига молик ашёларни йиғиш учун истиқболлироқ жойларда музейларнинг доимий амал қилувчи қидирувларини ташкил этишни ўз ичига олади.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида тарихий ёдгорликлар, хусусан, амалий санъатга оид бебаҳо ёдгорликларни асраш ва халқ амалий санъати, ҳунармандчилигини ривожлантириш ишида ўзига хос инқилобий ўзгаришлар амалга оширила бошланди. «Ўзбек халқи яратган ва миллий бисотимиз бўлиб қолган ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаб қолиш ва таъмирлаш – маънавий дастуримининг жуда муҳим қисмидир.[3]

Табиийки, ҳар қандай музей ўз захирасини янги топилма ва замонавий асарлар билан бойитиб боради. Шу маънода Амалий санъат музейида ҳам халқ санъати асарларини йиғиш ва уларни музей захирасига қабул қилиш узлуксиз давом этмоқда. Шунини алоҳида қайд қилиш керакки, аҳоли қўлида бўлган амалий санъатнинг ноёб намуналарини аниқлаш ва йиғиш учун жойларда илмий-амалий қидирув ишларини мунтазам олиб бориш зарур. Музейларимизда сақланаётган амалий санъат асарлари илмий тадқиқотлар учун бебаҳо моддий манба эканлиги билан ҳам алоҳида илмий қиммат касб этади. Музейлараро қўшма кўргазмалар кўламини ҳар галгидан ҳам кенгайтириш зарур.

Сурхондарёдаги музей захираларида шундай асарлар борки, улар нафақат мамлакатимиздаги марказий музейларда, қўйингки, дунёнинг ҳеч бир музейида

13. https://novotours.uz/ru/about-uzbekistan/uzbekistan_cities/termez/dostoprimechatelnosti-termeza/termez_archaeological_museum.html/
14. <http://www.culture.gov.uz/post/view/147>
15. <http://www.openarium.ru/poi/16081138/>
16. https://www.tripadvisor.ru/Attraction_Review-g789366-d8686282-Reviews-Archeological_Museum-Termiz_Surxondaryo_Province.html

ҚОЗОҒИСТОН ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАЛАРИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДАГИ МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРИ

Турсунов Асрор Алланазарович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
(Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ Қарши филили)

Аннотация: Мақолада мустақиллик йилларида Қозоғистон ва Ўзбекистон республикалари ўртасида маданий алоқаларнинг олиб борилганлиги тўғрисида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Ш. Мирзиёев, Ўзбекистон, Қозоғистон Республикаси, “Ўзбекистон йили”, ЕХХТ, 2018 йил 13-Март, Остона шаҳри, “2018 йил Қозоғистонда- Ўзбекистон йили”.

Ўзбекистон мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб Марказий Осиёдаги миллатлараро муносабатлар масалаларига жиддий эътибор қаратди. Мухтарам юртбошимиз Ш. Мирзиёев таъкидлаганларидек “Янги тарихнинг мураккаб даврларида минтақада тинчлик ва барқарорлик сақланиб қолинди, айрим нуқталарда вужудга келган зиддиятлар йирик давлатлараро можарога айланиб кетишига йўл қўйилмади”[1:2018 йил 7-сентябрь]. 1990-1991 йилларда Ўзбекистонда бўлиб ўтган миллатлараро зиддиятларни олди олинди.

“Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатида Марказий Осиё – бош устувор йўналиштамойилини амалда татбиқ этишга киришдик. Натижада минтақамизда мутлақо янги сиёсий муҳит яратилди, ўзаро ишонч ва яхши қўшничилик асосидаги алоқалар мустақамланмоқда” [2:2018 йил 23 декабрь].

Жумладан қардош халқимиз қўшни давлатлардан бири бўлган Қозоғистон Республикаси билан маданий алоқаларни янги босқичда гуллаб яшнашини кўришимиз мумкин.

2018 йил Қозоғистон Республикасида “Ўзбекистон йили” деб эълон қилинган. Шу ўтган йил давомида Қозоғистонда сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий, гуманитар ва бошқа йўналишлар бўйича кўплаб тадбирлар, форумлар, анжуманлар ташкил этилди. Шулардан келиб чиқиб, режалаштирилган тадбирлар қаторида 2018 йил 12-декабрь куни Қозоғистон Республикаси Остона шаҳрида “Ўзбекистон маданияти кунлари” ўтказилди. Мазкур тадбирнинг ўтказилиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 10-мартдаги 12/1-2331-сон билан тасдиқланган “2018 йил Қозоғистонда Ўзбекистон йилини ўтказиш бўйича амалий чора-тадбирлар режаси”да кўзда тутилган[3: 2018 йил 10-Dekabr] мақсадларни амалга оширилди. Мамлакатимизда маданият соҳасида берилаётган улкан имкониятларга эътибор қаратилмоқда. Шуларга жавобан Ўзбекистон Республикасидан 70 кишилиқ ўзбек эстрада юлдузлари, созанда ва раққосалардан иборат делегация ушбу тадбирда иштирок этишди.

Жонажон Ватанимизнинг гўзал ва бетакрор масканларидан бири Шаҳрисабз заминида, буюк Амир Темур бобомиз бунёд этган муаззам Оқсарой майдонида Халқаро

мақом санъати анжумани бўлиб ўтди. Унда Президентимиз Ш.М.Мирзиёев “Бугун тантанамизда иштирок этаётган юқори мартабали меҳмонларимиз ЮНЕСКО, Осиё фальклор ижодиёти ташкилоти каби нуфузли халқаро тузулмалар вакилларига алоҳида миннатдорчилик билдирамиз. Россия Федерацияси Президентининг маслаҳатчиси Владимир Илич Толстойга, Қирғизистон Республикаси Президентининг маслаҳатчиси Султанбай Райевга, Қозоғистон Республикаси маданият ва спорт вазири Арстанбек Мухаммед ўғлига, Тожикистон Республикаси маданият вазири Шамсиддин Ўрумбекзодага, Озарбайжон Республикаси маданият вазири Абдулфас Гаревга, Туркия Республикаси маданият ва туризм вазирининг биринчи ўринбосари Аҳмад Халук Дурсунга ўз ташаккурномамизни билдирамиз”[4: 2018 йил 7-сентябрь].

Мухтарам юртбошимизнинг бу табриги Марказий Осиё давлатларидан ташриф буюрган меҳмонларга ҳамда маданий марказлар фаолиятига эътибори демакдир.

Бугунги кунда Марказий Осиё давлатлари ўз мустақилликларини мустаҳкамлаш сари интилиб, жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнини белгилаш учун ҳаракат қилар экан, Ўзбекистон ва Марказий Осиё давлатларининг умумий ривожланишига ушбу мамлакатлардан ҳар бири қўшаётган ҳиссани, қолдирилган бой меросини аниқлаш ғоят муҳим. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримов қайд этганидек: “Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё худудида аҳоли азалдан водийларда, катта сув манбалари - дарё ва анҳор бўйида яшаб келади. Атрофи чўл ва шаҳарлар билан ўралган, табиати, иқлими ғоят мураккаб бўлган минтақа шароитининг ўзи ана шу элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшадини тақозо этиб келади”[5: 2018-йил 7-сентябрь].

Ўзбекистон билан Марказий Осиё давлатларининг янги даврдаги алоқаларини янада мустаҳкамлашга, кенгайтириш ва чуқурлаштиришга, дўстлик ва биродарлик жараёнларига раҳна соладиган ички ва ташқи омиллар ҳам мавжуд. Бироқ, бу халқлар ўртасидаги катта ҳайрхоҳлик алоқалар карвони ўз йўлида бораётгани аниқ.

Ўзбекистонга ташриф буюрган ЕХХТнинг камсонли миллатлар бўйича Олий камиссари Ламберто Заньер қуйидагиларни қайд этди: “Мамлакатингиз ўз қўшнилари билан чегараларни очди, одамлар кўргани боришяпти. Бу ташаббусларнинг ҳаммаси миллатлараро муносабатларга ижобий таъсир кўрсатмоқда”[6: Б. 9.].

2018 йил Қозоғистон Республикасида “Ўзбекистон йили” деб эълон қилинган. Йил давомида Қозоғистонда сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий, гуманитар ва бошқа йўналишлар бўйича кўплаб тадбирлар, форумлар, анжуманлар ташкил этилди. Бу жараёнларни Ўзбекистон Республикаси маданият вазири Бахтиёр Сайфуллаев 2018 йил 13-Март Халқ сўзи газетаси муҳбирига берган интервюсида қуйидагиларни таъкидлайди: “Қозоғистонда “2018 йил – Ўзбекистон йили” дастури муносабати билан маданият, санъат, адабиёт соҳаларида бажарилиши режалаштирилаётган бир қатор маданий-маърифий тадбирлар, хайрли ишлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш ўринли.

Жумладан, Остона шаҳрида ўзбек хунармандларининг 400 дан ортиқ маҳсулотини акс эттирган кўргазма намойиш этилади. Қозоғистон пойтахтида бўлиб ўтувчи Ўзбекистон йилига бағишланган тантанали маросим – катта контсерт дастури ўзбек маданияти ва санъатининг нақадар бой ва бетакрорлигини тараннум этиши шубҳасиз. Дўстлик ришталарининг янада мустаҳкамланишида сўз санъати –адабиётнинг ўрни беқиёс. Олмаота шаҳрида ўтказилувчи Ўзбек адабиёти кунлари доирасидаги адиблар билан учрашувлар, ижодий мулоқотлар икки халқ қаламкашларининг ўзаро фикр алмашишида, адабий жараёнлардан баҳраманд бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек Миллий академик драма театри ижодкорлари Чимкент шаҳрига сафар қилди. Остона шаҳрида “Ўзбек аёллар миллий либослари ва халқ амалий санъати кўргазмаси” ҳамда “2018 йил Қозоғистонда – Ўзбекистон йили”да Олмаотада ташкил этилган “Ўзбек

миллий таомларини тайёрлаш бўйича маҳорат дарслари” пазандалик санъати ихлосмандларини ҳайратда қолдириши шубҳасиз.

Туркистон шаҳрида “Фольклор жамоалари экспедицияси”, Республика ёш томошабинлар театри жамоасининг Олмаота шаҳрига ижодий сафари бўлиб ўтди. Шунингдек, бадий жамоалар ва эстрада ижодкорлари иштирокидаги “Ош фестивали” асрлар давомида сайқал топиб келаётган миллий анъана ва қадриятларимизни тўлақонли ифодалаш имконини беради. Шу билан бирга, йил давомида икки давлат вакилларининг тасвирий санъат соҳасидаги халқаро кўргазмалари, конференциялари, семинарлари, қизиқарли маданий-маърифий тадбирлар ўтказилди. Халқаро “Эвроосиё” кинофестивалида юртимиз кино ижодкорларининг иштироки, Жаҳон мутолаа конгрессида ўзбек адибларининг, “Остонанинг маданий қиёфаси” халқаро илмий-амалий конференциясида олимларимизнинг, “Халқаро болалар ёзувчилари форуми”да ўзбек ёзувчиларининг, “Остонанинг 20 йиллиги: Остонанинг 20 та жаҳон кутубхонаси” лойиҳаси ҳамда “Остона 2018 – Евроосиёнинг китобхонлик пойтахти” халқаро фестивалида ўзбек кутубхонашуносларининг қатнашиши айниқса мамлакатимизда китобхонлик соҳасида амалга оширилаётган ишларни давомийлигидир.

Тараз, Чимкент, Қизилўрда, Туркистон шаҳарларида ўзбек киноси кунлари, “Замонавий Ўзбекистон” номли қозоқ ижодкорлари фотокўргазмаси, Ўзбекистон тасвирий санъати асарлари кўргазмаси ҳамда Туркистон, Қизилўрда ва Сариоғоч шаҳарларида юртимиз бадий жамоалари ва эстрада ижодкорлари иштирокида контсерт дастурлари намойиш этилди.

Шунингдек, А.Кастиев номидаги Қозоғистон Республикаси давлат санъат музейи ва И.Савитский номидаги Қорақалпоғистон Республикаси давлат санъат музейи ўртасида ҳамкорлик меморандуми имзоланди. Унга кўра, томонларнинг мунтазам равишда ва ўзаро ҳамкорликдаги учрашувларини ташкиллаштириш, музейлар фаолиятини ривожлантириш бўйича ахборот алмашинувлари ва режа асосида кўргазмалар уюштирилди.

Ўз навбатида юртимизда ҳам Қозоғистон маданиятига тааллуқли тадбирлар ва кўргазмалар ташкил этилиши икки давлат маданий алоқаларини янада мустақамлашига ҳисса қўшади. Шу маънода, Тошкент шаҳрида машҳур қозоқ рассоми Батухан Байменнинг шахсий кўргазмаси, Тошкент шаҳри ва Андижон вилоятида “Ўзбекистонда Олмаота вилояти кунлари”, “Атлас байрами” Халқаро тўқимачилик фестивали ўтказилади. Академик чолғулар, эстрада ва анъанавий ижрочилик бўйича “Истеъдод” II- халқаро танлови, Кўп овозли халқ чолғулари ансамбль ва оркестрларининг “Наврўз садолари” номли IV халқаро фестивалида ҳамда халқаро “Мақом санъати” анжумани каби тадбирларда Қозоғистондан вакиллар ва ижодкорлар ҳам қатнашади.

Қозоғистон Республикаси Остона шаҳридаги “Корме” кўргазмалар марказида 2018 йил 25-апрел куни “III Евроосиё халқаро китоб кўргазма ярмаркаси”нинг тантанали очилиш маросими бўлди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли чора-тадбирлар дастурига мувофиқ, мазкур павилонда Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги тизимидаги “Ўзбекистон”, “Ўқитувчи”, “Ғафур Ғулом”, “Чўлпон” номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйлари, “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, “Алишер Навоий” номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси ҳамда “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, “Янги аср авлоди” нашриёт-матбаа маркази, “Ҳилол нашр” нашриёт-матбаа корхоналарининг беш юздан ортиқ номдаги мингга яқин ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, илмий-оммабоп, болалар адабиёти ва бадий асарлари намойиш этилди[7: 2018йил 26-Апрел].

Унда Қозоғистон Республикаси Давлат котиби Гулшара Абдиҳаликова, Остона шаҳри ҳокими Асет Исекешев Ўзбекистоннинг Қозоғистон Республикасидаги Фавқулотда ва мухтор элчиси Саидикром Ниёзхўжаев иштирок этиб, мамлакатларимизнинг азалий

дўстлик ва стратегик шерикликка асосланган ҳамкорлиги янги босқичда изчил давом этаётганини алоҳида қайд этди.

Тадбирнинг яна бир энг ёрқин воқеаси “Чўл шамшири” бўйича ўрта асрлар жанг санъати бўйича халқаро турнирида Қозоғистон, Россия, Украина ва Қирғизистон билан биргаликда Ўзбекистон вакиллари ҳам иштирок этди[8: 2018 йил 20-Mart].

Ўзбек Миллий академик драма театри ижодкорлари Чимкент шаҳрига сафар қилади. Остона шаҳрида “Ўзбек аёллар миллий либослари ва халқ амалий санъати кўرғазмаси” ҳамда Олмаотада ташкил этилган “Ўзбек миллий таомларини тайёрлаш бўйича маҳорат дарслари” пазандалик санъати ихлосмандларини ҳайратда қолдириши шубҳасиз.

Хуллас, Янги таҳрирдаги Конституцияга биноан “Ўзбекистон халқини миллатидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади”. Ўзбекистонда яшаётган, мамлакат фуқароси бўлмиш барча миллат ва элат вакиллари Асосий Қонунда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлардан тўсиқсиз фойдаланадилар. Миллатлараро муносабатлар соҳасида мамлакатимиз олиб бораётган сиёсат бир қанча объектив сабабларига кўра, минтақавий ҳамкорликни кучайтиришда алоҳида рол ўйнайди. Биринчидан, Марказий осийеда жойлашган Ўзбекистон минтақа давлатлари, шу жумладан, Қозоғистон билан ҳам чегарадош. Иккинчидан бу ерда барча қўшни давлатдаги миллат вакиллари тинч-тотув истиқомат қилди. Учинчидан, этник ўзбеклар Марказий Осиё мамлакатлари кўп миллатли аҳолисининг ажралмас қисми саналади. Марказий Осиёдаги Ўзбекистон ва Қозоғистон миллатлараро муносабатлар минтақавий хавфсизлик, ўзаро сиёсий ишонч ва маданий алоқаларнинг энг муҳим жиҳатларидандир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Турсунов Б. Миллатлараро ҳамжиҳатлик. Халқ сўзи. 2018 йил 7- сентябрь
2. Мирзиёев Ш. Олий мажлисга мурожаатномаси. Халқ сўзи. 23 декабрь. 2018 й.
3. Қозоғистонда “Ўзбекистон маданияти кунлари” ўтказилади. Халқ сўзи 10 Dekabr 2018
4. Мирзиёев Ш. Диллар дилларга, элларни элларга пайвнд этган санъат // Президент Шавкат Мирзиёевнинг халқаро мақом санъати анжуманининг очилиш маросимдаги нутқи // Халқ сўзи. 2018-йил 7-сентябрь
5. Каримов И. А. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Тошкент: Маънавият, 2008. - Б. 9.
6. халқ сўзи. 2018 йил 7-сентябрь
7. “Халқ сўзи” 26 Апрель 2018
8. “Халқ сўзи” 20 Mart 2018

O'ZBEKISTON VA HINDISTON DAVLATLARINING MADANIY SOHALARIDAGI HAMKORLIGI

Asadova R.B.

**tarix fanlari nomzodi, dotsent
(Iqtisodiyot va pedagogika universiteti)**

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston va Hindiston respublikalarining fan va ta'lim sohalaridagi o'zaro hamkorlik masalalari tahlil etilgan va hamkorlik istiqbollari yuzasidan taklif mulohazalari berilgan.

Kalit so'zlar: Mustaqil O'zbekiston, Hindiston, xalqaro hamkorlik, xalqaro bitim, qo'sma kelishuv, ta'lim.

Insoniyat madaniy-ma'naviy rivojlanishining ajralmas qismi ilm-fan bo'lib, u barcha davrlarda jamiyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib kelgan. Bunda alohida

xalqlarning ilmiy yutuqlari doimo butun insoniyat manfaatlari uchun xizmat qilgan. Hozirgi davrdagi O'zbekiston-Hindiston munosabatlari – bu qadimdan sinovdan o'tgan ko'p asrlik an'anaviy o'zaro manfaatli aloqalarning davomidir. Shu ma'noda O'zbekiston ham o'zining jahon ilmi xazinasiga qo'shgan hissasi bilan munosib o'rin egallaydi. Ilmiy sohadagi o'zaro manfaatli hamkorlik O'zbekiston va Hindiston munosabatlarida ham o'z aksini topgan. O'zbekistonning ushbu davlat bilan ilmiy hamkorlikka katta qiziqishi bejiz emas. Hindiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng, mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar bilan bir qatorda, ilm-fan sohasida ham juda katta muvaffiyatlarga erishdi. Hind olimlari dunyo miqyosidagi ilmiy loyihalar ustida ishlamoqdalar. Shunday qilib, Hindistonning ilmiy-texnikaviy salohiyati ilmiy sohada o'zaro manfaatli hamkorlik o'rnatish nuqtai nazaridan mamlakatimiz e'tiborini tortadi va o'z navbatida O'zbekistonning fan va ilm sohalaridagi o'lkan yutuqlari hindistonlik olimlar va Hind ilmiy markazlar tomonidan hamkorlik aloqalarini rivojlantirish yo'lida katta qiziqish uyg'otmoqda. Shu bois ham, 1992 yilning yanvar oyida O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi va Hindistonning Fan va texnologiya departamenti o'rtasida ilmiy-texnik hamkorlik Memorandumi tuzildi [1,19].

Ikki mamlakat ilm-fani namoyandalari o'rtasida yaqin aloqalar o'rnatish va ularni rivojlantirishga ko'maklashuvchi shunday markazni tashkil qilish fikri O'zbekiston va Hindiston davlat rahbarlarining rasmiy uchrashuvlari chog'ida tug'ildi. 1993 yilning 29 iyulida esa O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan Hindiston Respublikasi hukumati o'rtasida "Fan va texnika sohasida hamkorlik to'g'risida"gi Bitim imzolandi.[2,21]. O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ilmiy hamkorlik turli xil shaklga ega. Bu, avvalambor, ikki mamlakat ilmiy-tekshirish institutlari o'rtasidagi dolzarb qo'shma loyihalarining ishlab chiqilishi, ilmiy kadrlar almashinuvi, olimlarning ilmiy stajirovkalari, ilmiy anjumanlar, simpoziumlar va seminarlarning o'tkazilishidir. Hamkorlikning mana shunday shakllarini ro'yobga chiqarishda Hindiston-O'zbekiston Fan va texnologiyalar sohasidagi hamkorlikka ko'maklashish markazi salmoqli hissa qo'shib kelmoqda.

Shu bilan birga qo'shma loyihalar uchun birinchi navbatda bugungi kunda ikki mamlakat xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan aniq ilmiy yo'nalishlar asos qilib olinishi ta'kidlandi.[3,29]. Shunday qilib, o'zaro manfaatli ilmiy-texnikaviy hamkorlik uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo'lgan bir sharoitda 1995 yilda Toshkentda Ilm-fan va texnika sohasidagi hamkorlikka ko'maklashuvchi Hindiston-O'zbekiston markazi tashkil etildi. Ushbu markaz o'z faoliyati davomida ikki mamlakat o'rtasida turli shakldagi ilmiy aloqalarning o'rnatilishiga har tomonlama yordam bermoqda. Ta'kidlash joizki, ikki mamlakat xalq xo'jaligining ustuvor yo'nalishlari bo'yicha ilmiy aloqalarni rivojlantirish uchun barcha asoslar mavjud. Hindistonda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini to'liq qayta ishlash, ekinlarning keskin o'zgaruvchan iqlim sharoitlariga hamda kasalliklarga chidamli va yanada yuqori hosil beruvchi yangi navlarini yaratish istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Hind olimlarining bu sohadagi takliflari mamlakatimiz olimlari orasida katta qiziqish uyg'otadi. Chunki O'zbekistonda mazkur yo'nalishda kuchli ilmiy baza yaratilgan. Genetika, Bioorganik ximiya, Mikrobiologiya, O'simlik moddalari kimyo instituti, Toshkent Kimyo-texnologiya instituti, Qishloq xo'jaligi instituti olimlari hind hamkasblari bilan qo'shma ilmiy loyihalar ustida ishlash uchun barcha imkoniyatlarga ega. Shu bois ham, bugungi kunda ular Nyu-Dehli va Haydarobod ilmiy markazlari bilan birgalikda "Sholining yangi istiqbolli navlarini yaratish" yuzasidan hamkorlik ishlarini olib barmoqda.[4,53].

Toshkentdagi "Quyosh" ilmiy ishlab chiqarish majmuasi, Kitobdagi Astronomiya rasadxonasi, Sufa tog'idagi Radioastronomik stansiya kabi astroiqlimiy sharoitlarga ega bo'lgan ajoyib ilmiy markazlarga tayanib xalqaro tadqiqot markazlarini tashkil qilish ikkala davlat uchun qiziqish uyg'otadi.

Axborot telekommunikatsiyalari sohasida ham qo'shma ilmiy ishlanmalar olib borish imkoniyati mavjud. Vaholanki, Hindiston bugungi kunda dasturiy mahsulotlar ishlab chiqarish

bo'yicha dunyodagi yetakchi mamlakatlar qatoridan joy olgan, u yerda litsenziyalar bo'yicha o'ta zamonaviy kompyuterlar va mikroprotessorli texnika ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi va Hindiston Respublikasi o'rtasidagi Savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlik bo'yicha hukumatlararo komissiya doirasida Hindistonda quyosh energiyasidan foydalanish bo'yicha majmua barpo etish to'g'risida erishilgan bitimni amalga joriy etish ishiga O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining "Quyosh fizikasi" ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasi materialshunoslik instituti mutaxassislari katta hissa qo'shdilar. 1999 yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasining mazkur birlashmasi olimlari yordamida ikki mamlakat ilmiy-texnikaviy hamkorligi tarixida ilk bor Hindistonda 1500 vt quvvatiga ega bo'lgan kichik quyosh sandoni o'rnatish va uni Hindistonning Haydarobod shahrida joylashgan Yangi materiallar va kukun metallurgiyasi instituti bilan loyiha amalga oshirildi.

Aytish joizki, o'zbek olimlari tomonidan yaratilgan kichik quyosh sandoni fundamental ilmiy-texnikaviy va amaliy tadqiqotlar o'tkazishga mo'ljallangan. Mazkur ishlanma yordamida zichligi 800 vt. sm gacha bo'lgan mujassamlantirilgan quyosh nurlarining moddalarga ta'siri, turli xil qiyin eruvchan birikmalarni sintez qilish va ishlab chiqarish kabi yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilmoqda. O'zbek sandonining quyosh energiyasini o'rganishda va umuman sanoatni rivojlantirishdagi muhim afzalligi shundaki, uning fokal mintaqasida tabiiy toza quyosh nuri quvvatini yaratish mumkin. Bu esa o'z navbatida yuqori elektroizolyatsion xossalarga ega bo'lgan va sintezlangan materiallarning yanada qattiqligini ta'minlaydigan mustahkam materiallarni ishlab chiqarish imkonini beradi.

Albatta, O'zbekiston Fanlar akademiyasining "Quyosh fizikasi" ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasi olimlarining bu muvaffaqiyati hind mutaxassislarning qiziqishini uyg'otdi. Shu sababli o'zbek olimlari Hindistonda o'choqni o'rnatish, mahalliy mutaxassislarga uni boshqarishni o'rgatish bilan birga, bir qancha amaliy ishlarni ham amalga oshirdilar. Ular asosan kichik quyosh o'chog'ining Hindiston sharoitida ishlashiga qaratilgandir. Ikki mamlakat mutaxassislari tomonidan olib borilayotgan bu ishlar ilm-fan va texnika, qishloq xo'jaligi, sanoat sohalaridagi ikki tomonlama hamkorlikni yanada rivojlantirish hamda takomillashtirish bo'yicha O'zbekiston-Hindiston Ilmiy-texnikaviy hamkorlikka ko'maklashish markazida ishlangan kompleks dasturning ilk bosqichi hisoblanadi. Bu esa O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlikning muttasil rivojlanib borayotganidan dalolatdir.

Mazkur markaz faoliyati doirasida boshqa fan va ishlab chiqarish sohalarida ham ilmiy-texnikaviy dasturlar amalga oshirilmoqda. Masalan, Eroud (Hindiston) shahridagi Sesuabay qog'oz fabrikasi uchun 1996 yilda tashkil etilgan "ASIL-OSIYO" (Chirchiq) ilmiy-texnikaviy asbobsozlik markazi mutaxassislari qog'ozning oqligini boshqaruvchi tizim yaratdilar, bu tizim hind olimlari tomonidan elektronika vositalari bilan jihozlandi. Bundan tashqari, markaz Hindistonga avtotransport tomonidan atmosferaning ifloslanishini nazorat qilish uchun asboblarning birinchi partiyasini yubordi. Qiziqarli tomoni shundaki, o'zbek mutaxassislari yaratgan asboblari Hindistonning Atrof-muhit ifloslanishini nazorat qilish bo'yicha markaziy komissiyasida sinovdan o'tdi.[5,55]. Sinov natijalari ko'rsatishicha, o'zbekistonliklarning ishlanmalari ishonchliligi va aniqligi bilan ajralib turadi va xususiyatlari bo'yicha g'arb firmalari mahsulotlaridan qolishmaydi, ammo narxining ikki baravar arzonligi bilan o'ziga jalb qiladi. Shunday xulosaga kelgan hindistonlik hamkorlar O'zbekiston mutaxassislari ishlanmalariga katta qiziqish bildirdi. Keyinchalik esa bunday ekologik texnika ikki mamlakat bozori talablarini qondirish uchun ishlab chiqarila boshlandi.

Shu bilan birga, O'zbekiston pedagogika fanining qator namoyandalari Hindistonning yetakchi ilmiy markazlarida o'qish imkoniyatiga ega bo'ldi. Masalan, Chennaya shahridagi muhandislik-pedagogika instituti qoshida Hindiston ITEC hukumat dasturi doirasida turli kurslar tashkil etildi. Xususan, Qori Niyoziy nomidagi pedagogika fanlari ilmiy-tekshirish instituti xodimi A. Ergashev 2001 yil kuzida "O'quv dasturlari, rejalari va o'quv material tuzish" mavzusi bo'yicha uch oylik kurslarda o'qidi. Xuddi shu institut xodimlari R. Yo'ldoshev va A.

Sulaymonovlar 2002 yil boshida "Ta'lim va boshqaruvda kompyuterlardan foydalanish" kurslarida ta'lim oldi. O'zbek mutaxassislarining olgan bilimlari yurtimiz hayotining ta'lim sohasida amaliy ahamiyatga ega bo'ldi. ITEC dasturi bo'yicha O'zbekiston-Hindiston o'rtasida ommaviy axborot vositalari sohasida ham hamkorlik qilinmoqda. 1993-2005 yillar oralig'ida 100 ga yaqin o'zbek jurnalistlari Hindiston Ommaviy axborot vositalari institutida Qo'shilmaslik harakatiga a'zo davlatlar jurnalistlari uchun tashkil etilgan 3-5 oylik kurslarda tahsil olib qaytdilar. Ular orasida F. Nizomov, A. Karimov, A. Qosimov, O'. Mirzayorov, N. Rizaev, R. Mahkamov, H. Saidov, S. Jabborov kabi taniqli jurnalistlar bor. Ular bugungi kunda Hindistonda tahsil olgan o'zbek jurnalistlarining «33+» klubini tashkil etishgan. Jamoatchilik asosida faoliyat olib boruvchi bu klubni Hindiston do'stlari klubi deb atash ham mumkin. Shunday qilib, O'zbekiston va Hindistonning ilm-fan sohasidagi hamkorligi misolida shunga amin bo'ldikki, ikki mamlakat xalqlari ilmiy bilim yutuqlari bilan o'zaro foydali almashinuvlardan ikkala tomon ham manfaatdor.

Jahon tajribasidan ma'lumki, bunday almashinuvlar olimlar yutuqlaridan jamiyat taraqqiyoti yo'lida oqilona foydalanish uchun qulay sharoit yaratadi. Tabiiy fanlar yo'nalishidagi ishlanmalar sanoat va qishloq xo'jaligining turli tarmoqlarida muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Ijtimoiy fanlar bo'yicha olib borilayotgan qo'shma tadqiqotlar esa xalqlarning o'tmishdagi va hozirgi paytdagi tarixiy va madaniy-ma'naviy turmushi haqidagi bilimlarimizning kengayishiga xizmat qiladi. O'z navbatida, Hindiston ham O'zbekiston bilan ta'lim sohasida hamkorlikni qaror toptirish va rivojlantirishdan manfaatdor. Mazkur sohada o'zaro foydali munosabatlarning amalda joriy etilishi, shubhasiz, O'zbekistonda ham, Hindistonda ham olib borilayotgan ta'lim islohotlarini jadallashtirishga bebaho hissa qo'shadi. Buning yaqqol misoli – 1994 yil aprelida Dehli shahri ma'rifat vakillari – qator maktab direktorlari va o'qituvchilari, o'qituvchilar va otanalar konferensiyasi, tadqiqot va malaka oshirish milliy kengashi rahbarlari va xodimlari, jurnalistlar "Hindiston-O'zbekiston ma'rifat jamiyati"ni tashkil etish bo'yicha tashabbus bilan chiqdilar.

Mazkur jamiyat raisi etib Dehli shahrining yirik va taniqli maktab-internatlaridan biri Kengashi raisi bo'lmish S.P. Satsangi saylandi. U maktab va maktab ta'limini takomillashtirish va o'zgartirish ishiga katta hissa qo'shgan arboblardan biri hisoblanadi. Hindiston tomonining mamlakatimiz bilan ta'lim sohasida yaqin aloqa o'rnatishga intilishi O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlandi. Vaholanki respublikada ta'lim sohasida va milliy kadrlar tayyorlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar xorijiy mamlakatlar tajribasidan keng foydalanishni taqazo etadi. Buning barchasi asosida ta'lim sohasida o'zbek-hind hamkorligini qaror toptirish va rivojlantirish borasida O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, shuningdek Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi katta ishlar olib bormoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi taklifi bilan 1995 yil iyulida Toshkent shahrida Respublika o'quv-metodik markazi va poytaxtning 24-o'rta maktabi vakillarining "Hindiston – O'zbekiston ma'rifat jamiyati"ning raisi janob S.P. Satsangi bilan uchrashuvi bo'lib o'tdi. Muzokaralar davomida ta'lim va ma'rifat sohasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish shakli va usullari chuqur muhokama etildi. Xususan, O'zbekiston va Hindiston umumta'lim maktablari o'rtasida yaqin aloqalar o'rnatish, ta'lim sohasidagi dolzarb muammolar hamda ikki mamlakat ma'rifat vakillari o'rtasida tajriba almashinish bo'yicha seminar, suhbat va bahslar o'tkazish, o'rta ta'lim maktablarida birodar xalqlarning madaniy-ma'rifiy hayoti haqida hikoya qiluvchi turli viktorina va ko'rgazmalar tashkil qilish takliflari ilgari surildi. Zamonaviy o'zbek poeziyasini o'rganishning xulosasi sifatida ikki tomlik kitob nashr etiladi. Unda G'ofur G'ulom, Zulfiya, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Jumaniyoz Jabborov she'rlari tarjimai o'rin olgan[6,2]. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tizimi olimlarining faqat 1998 yildan 2001 yil oralig'ida Hindistonga qilgan ilmiy safarlariga e'tibor bersak, quyidagi holat namoyon bo'ladi. O'zbekiston olimlarining Hindistonga tashriflari ko'proq barqarorlikka va izchillikka ega. Masalan, 1998 yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasining to'rtta olimi Hindistonga ilmiy safar

bilan borgan bo'lsa, 2001 yilda ularning soni 40 kishini tashkil qildi. Bundan ko'rinib turibdiki, o'zbek-hind hamkorligi ilm-fan sohasida izchil kengayib bormoqda, bu hol esa ikki mamlakat xalqlarining madaniy-ma'naviy yaqinlashuvi jarayoniga va davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni mustahkamlashga bebaho hissa qo'shadi.

Davlatlar madaniy-ma'naviy hamkorligining muhim va uzviy qismi hamda ilmiy bilimlarning bevosita tarkibiy asosi ta'lim sohasi va kadrlar tayyorlashdir. Shu sabablarga ko'ra u doim davlatlararo hamkorlikda asosiy o'rin egallab kelgan. Bunday hamkorlikning izchil rivojlanishi O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunda e'tiborni shunga qaratish kerakki, O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng asosiy strategik vazifa yangi ijtimoiy ongni shakllantirish, haqiqiy demokratik, fuqarolik jamiyatini yaratish va o'lmas insonparvarlik ideallari va qadriyatlarini tiklashdan iborat edi. Qo'yilgan maqsadga erishishda ta'lim sohasi birinchi darajali ahamiyatga ega edi. Mazkur soha davlat siyosati diqqat markazida bo'lgani va 1997 yilda "Ta'lim haqida"gi qonun hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" qabul qilingani ham bejiz emas [7,39-65]. O'zbekiston-Hindiston madaniy hamkorligini rivojlantirishga, shuningdek mamlakatning boshqa madaniy muassasasi – O'zbekiston Respublikasi xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-ma'rifiy aloqalar bo'yicha do'stlik jamiyatlari Kengashi ham bebaho ulush qo'shmoqda (O'zR DJK). Avval mazkur jamiyat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992 yil 25 martdagi qaroriga muvofiq Xalqaro madaniy-ma'rifiy aloqalar Milliy assotsiatsiyasi sifatida tashkil etilgan edi.

Keyinchalik 1997 yil 15 mayda u O'zbekiston Respublikasi xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-ma'rifiy aloqalar bo'yicha do'stlik jamiyatlari Kengashiga aylantirildi [8,156]. 1994 yil sentabrda Toshkent shahrida ochilgan Hindiston madaniyat markazi O'zbekiston-Hindiston madaniy hamkorligining rivojlanishi jarayonidagi muhim voqea bo'ldi va ikki madaniyat – o'zbek va hind madaniyati o'rtasida ko'priklarni bo'lib xizmat qilmoqda [9,3]. O'z faoliyatini mazkur markaz Hindistonning O'zbekistondagi elchixonasi bilan muvofiqlashtirgan holda hamda mamlakatimiz madaniyat muassasalari bilan yaqin hamkorlikda olib bormoqda. Mutaxassislar fikriga ko'ra, Markaziy Osiyoda ro'y berayotgan tezkor islohotlar mintaqadagi hamkorlikni mustahkamlash, O'zbekiston bilan Hindistonning har tomonlama aloqalarini kuchaytirish uchun misli ko'rilmagan imkoniyatlarni ochmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va gumanitar sohalaridagi ikki tomonlama hamkorlikni yanada chuqurlashtirishga davlatlarimiz o'rtasida 2011 yilda imzolangan strategik sheriklik to'g'risidagi Qo'shma bayonot mustahkam asos bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbek va hind xalqlarining tarixi, adabiyoti, musiqasi, sanati va arxitekturasidagi o'xshashliklar, ularning o'zaro boyishi va bir-biriga o'tishida o'zbek davlat arbobi, shoir va yozuvchi Z.M.Bobur va uning avlodlari nomi bilan bog'liq. Ularning beqiyos merosi O'zbekiston va Hindiston o'rtasida ikki tomonlama munosabatlarni mustahkamlash, ilmiy va madaniy sohadagi samarali aloqalarni rivojlantirishda kuchli salohiyatga ega.

Hindiston Milliy Muzeyi tomonidan Z.M.Boburning 1528 yilda yozilgan «Devoni Bobur» qo'lyozmasining va 1640 yilda chizilgan «Shaxzoda Dori Shikohning to'y marosimi» miniatyurasining nusxalarini rasman O'zbekistonga taqdim etilishi ikki tomonlama madaniy aloqalarni mustahkamlashdagi ramziy bir qadam bo'ldi.

Hindiston oliy o'quv yurtlari ichida eng mashhur yonalishlar – bu axborot texnologiyalari, menedjment (boshqaruv) va farmakologiyadir. Bu borada, O'zbekiston Respublikasining oliy o'quv yurtlari 10 dan ortiq hind OTM va ilmiy-tadqiqot markazlari bilan hamkorlik o'rnatgan.

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti qoshida Javaharlal Neru nomidagi hind-o'zbek axborot texnologiyalari markazi tashkil yetilib, unda bu sohada professor-o'qituvchilarning malakasi oshirilmoqda va talabalardan yetuk kadrlar tayyorlanmoqda. O'zbekiston-Hindistonning ilm-fan sohasidagi hamkorligi haqida gap ketganda shuni aytish kerakki, mamlakatimiz mustaqilligi sharoitida olimlar bilan o'zaro almashinish yaxshi an'anaga aylanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zR FA Markaziy arxivi. Fond-1, ro'yxat-1, saqlash-28, 19-varaq.
2. O'zR FA Markaziy arxivi. Fond-1, ro'yxat-1, saqlash-28, 21-varaq.
3. O'zR FA arxivi. Xalqaro ilmiy-texnik hamkorlik hisobatlari. 1993, 29-varaq.
4. O'zR FA Tashqi aloqalar boshqarmasi. Hindistonga oid №5 hisobotidan. 53-varaq.
5. . O'zR FA Tashqi aloqalar boshqarmasi. Hindistonga oid №5 hisobotidan. 55-varaq.
6. Евгеньева Н. Узбекское слово на индийской земле // Правда Востока, 2000. 10 ноября. 4.В.
7. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Xabarnomasi. – 1997. – № 11-12. – B. 39-65.
8. Нуриддинов Э.З. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. – Т: Чулпон, 2002. – С. 156.
9. Сахибаев А. Страна, устремленная в будущее // Народное слово. 1996. 15 августа.

ХИВА ХОНЛИГИДА БАНКЛАР

Амонова Феруза Саъдуллаевна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
(Ўзбекистон ФА Тарих институти)

Хива хонлиги Туркистон минтақасининг иқтисодий ривожланиши паст, ишлаб чиқариш ва саноати саноқли, темир йўл ётқизиш жуда қийин, ҳудудий жиҳатдан ҳам кичик бўлган ҳудудидир. Бу ҳудудда банкнинг очилиши иқтисодига таъсир қилмаган. Банк бойиш учун кириб келган рус савдогарларига хизмат қилган. Чет-эл ва рус тадбиркорларига пахтачилик билан шуғулланишлари учун қулайликлар яратиш мақсадида империя ҳукумати банк муассасаси, савдо уйлари, савдогарлар идорасини ташкил қилган. Бу муассасалар пахта салмоғини оширишга кўмаклашган.

Бу даврда пахта савдоси билан бирга Қўқон пахта ва пахта ёғи, Бухоро Қорақўл тери, Самарқанд қуритилган мева, Янги Урганч беда экспорти билан шуғулланган ва катта миқдорда банклардан қарздорлик вужудга келган. Хива хонлигида ҳам сармоядорлар ва банк кредитидан фойдаланган талабгорлар бундан мустасно эмас.

Янги Урганчда 1909 йил Рус-Хитой банки, 1910 йилда Рус-Осиё банки, 1915 йилда Сибир савдо тижорат банки ва Москва савдо тижорат банклари фаолият кўрсата бошлаган. Ушбу банклар хизматидан савдогарлар, саноатчилар, хон ва унинг амалдорлари ҳамда саноқли маҳаллий бойлар фойдаланган.

Рус-Хитой банки пахта, шакар, чой ва беда маҳсулотлари савдоси учун кредит беришни йўлга қўйган. Банкнинг ҳисобида етарли миқдорда маблағ ажратилмаган. Шу сабабли мижозлар банкнинг бошқа бўлимларига мурожат қилган. Масалан Янги Урганчда яшаган миллати яҳудий бўлган ака-ука Ризаевлар савдо уйи Англияда чой савдоси билан шуғулланган. Савдо уйининг 1910 йил 4 январда банк раҳбарига йўллаган мурожаатида Хитойнинг Шанхай шаҳридан ва Эрондан олиб келинган Лондондаги омборларида сақланаётган турли товарлари учун банкнинг Лондондаги бўлиmidан бир йил муддатда 8-10 000 фунт стерлин миқдорида кредит ажратишларини сўраган [1].

Россия-Осиё (олдинги Рус-Хитой) банкининг Янги Урганчдаги бўлими хизматидан 120 нафар маҳаллий бойлар фойдаланганлиги келтирилган. Улар орасида Хиванинг энг катта ер эгалари бўлмиш Муҳаммад Мурод девонбеги ўғиллари - Хусайнбек, Шихназарбой, Омонкелди, ака-ука Баққоловлар, ака-ука Мадяровлар, шунингдек, катта савдогар ва саноатчи ака-ука Оллоқуловлар, Худайбергановлар ва бошқалар бўлган [2].

Масалан, 1909 йилда М.Ю.Баққолов 200 000 рубль, А.Мадияров 100 000 рубль миқдорда кредит олган.

Банк 1910-1911 йилларда умумий пахта миқдорининг 20 фоиздан ортиқ қисмини сотиб олган. 1914-1917 йилларда банк асосан товарлар ва транспорт харажатлари учун бериладиган кредитга талаб катта бўлган.

1916 йил 16 май ҳолатига кўра, саккиз маҳаллий мижоз банкнинг омонатлар ва жорий ҳисобварақларнинг 40 фоизига эгалик қилган. Жумладан, М.Авезниязматов йиллик 6 фоиз ставкада 50 000 рубль, А. Исчанов йиллик 5,5 фоиз ставкада 50 000 рубль, Х.Бобожонов йиллик 5,5 фоиз ставкада 158 915 рубль, Хива хони Асфандиёрхон йиллик 5,5 фоиз ставкада 150 000 рубль, М.К.Тожиниязов йиллик 3,5 фоиз ставкада 113 000 рубль, А.Мадияров йиллик 3 фоиз ставкада 70 140 рубль, Х.Абдулжабборов йиллик 3 фоиз ставкада 51 682 рубль, К.А.Мануйилов йиллик 3 фоиз ставкада 50 803 рубль жами 694 540 рубль миқдорда омонат қўйган [3].

Сибир савдо ва Москва савдо тижорат банклари ҳам пахта олди-сотдисиди иштирок этган. Қисқа вақт фаолияти давомида заводчи бойларга кредит-ссудалар ажратган.

XX аср бошларида Туркистон минтақасида рус ер банклари ҳам фаолиятини бошлаган. Булар Нижний Новгород-Самара ер банки, (1899 йилда тузилган унинг бошқаруви Москва шаҳрида) ва Полтова ер банки (бошқаруви Украинанинг Полтова шаҳрида) бўлган. Бу банклар тижорат банклардан фарқли ўлароқ, ўз муассасасига эга бўлмаган, ўз фаолиятини агентликлар орқали ташкил қилган. Иккала банкнинг ваколатхоналари Тошкент, Қўқон, Самарқанд шаҳарларида ҳамда Фарғона вилоятининг Федченко темир йўл вокзалида жойлашган эди. Аммо банкнинг тармоқларини кенгайтириш мақсадида Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларида ҳам ўз ваколатхоналарини очиш ва улар орқали пахтачилик ҳамда қишлоқ хўжалигининг бошқа турлари (ерни яхшилаш ва аҳолини зарур машиналар билан таъминлаш)ни ривожлантириш учун кам фоизли қисқа муддатли ипотека кредити билан таъминлаш лойиҳалари илгари сурилган [5].

1914 йилда Туркистон минтақасида фаолият юритган рус банклари бўлимлари жами 59 та (Каспийорти ва Семириченская ҳудудлари бундан мустасно)ни ташкил этган. Жумладан, Фарғона вилоятида 28 та, Сирдарёда 10 та, Самарқандда 9 та, Бухоро амирлигида 11 та, Хива хонлигида 1 та банк филиаллари очилган ва асосан даромад олиш мумкин бўлган товарлар учун қарз берган [5].

Хулоса қилганда, Янги Урганчда ташкил топган банклар маҳаллий экспортни назорат қилишга ҳаракат қилган. Айниқса, Рус-Осиё банки пахта экспортини 20 фоизга, бедани эса қисқа муддатга бутун ҳосилнинг 40-45 фоизини назорат қила олган. Биринчи жаҳон уруши даврида банк раҳбарияти турли фирибгарлик йўли билан мижозлар маблағи устидан назорат қилган ва банк маблағларини кўпайтиришга эришган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон миллий архиви, И-1-фонд, 12-рўйхат, 2033-иш, 3-варақ.
2. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги). – Тошкент: Abu matbuot-konsalt. 2007. - Б.129.
3. Центр и регионы: экономическая политика правительства на окраинах Российской империи (1894–1917). 2-е издание. Ответственный редактор М.В. Ходяков. - Санкт-Петербург. 2021. С.324.
4. Хотамов Н. История банков и предпринимательства в Средней Азии (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – Душанбе: “ЭР-граф”, 2014. – С. 108.
5. Юшков К. Деятельность банковских кредитных учреждений Российской империи в Средней

6. Азии с 90-х гг. XIX в. - по 1914 г. // Научная электронная библиотека «КиберЛенинка». <https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-bankovskih-kreditnyh-uchrezhdeniy-rossiyskoy-imperii-v-sredney-azii-s-90-h-gg-xix-v-po-1914-g>

НАЗИР ТЎРАҚУЛОВНИНГ ТУРКИСТОН АССРДАГИ ИЖТИМОЙ ФАОЛИЯТИ

Қандов Баҳодир Мирзаевич

доцент

(Чирчиқ давлат педагогика университети)

XX асрнинг 20-йилларида жамият ҳаётида рўй берган ўзгаришлар мазкур даврдаги ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётдаги янгиланишлар, ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқдир. Мазкур даврда сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар бевосита ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳаларига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

1918 йил 30 апрель куни съездда “Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси ҳақидаги низом” тасдиқланди. Унда Туркистонда давлат қурилиши асослари, унинг ҳудуди, олий қонунчилик ва ижроия органлари, маҳаллий органлар тузилиши, вазифалари ва уларнинг РСФСР билан ўзаро муносабатлари белгилаб берилди[1]. Низомга мувофиқ, Бухоро ва Хивадан ташқари, Туркистон ўлкасининг географик чегараларидаги бутун ҳудуд Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси деб эълон қилинди. Низомда “Туркистон Республикаси автоном равишда бошқарилиб, ўз хатти-ҳаракатларини Россия Совет Федерацияси марказий ҳукумати билан мувофиқлаштиради”, деб қайд этилди[2: 47-48]. Туркистон Мухториятининг 1918 йил февралда ҳарбий куч орқали тугатилиши миллий масалада зиддиятларнинг чигал тугунини юзага келтирди. У большевикларнинг маҳаллий аҳоли билан алоқаси йўқлигини очиқ-ойдин кўрсатди ва айни пайтда, минтақадаги миллий озодлик ҳаракатининг етуқлигини намоён этди. 1918 йилнинг фожиали февраль воқеаларидан сўнг миллий озодлик ҳаракати изчил равишда очиқ қуролли ҳаракат шаклини ола бошлади.

Туркистон ўлкасининг туб аҳолиси ва уларнинг сиёсий йўлбошчилари, большевикларнинг ҳукумат тузилмалари хатти-ҳаракатларида миллий менталитетга ёт бўлган давлатчиликни жорий қилиш учун ошқора интилишини яққол кўргач, миллий масалани тинч йўл билан ҳал этиш имконияти тугади, фақат қурол кучи билан озодлик ва мустақиллик ҳақидаги асрий орзуни амалга ошириш мумкин, деган фикрга келдилар.

Миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш учун ҳаракатнинг шиддатли тарзда кенгайиши, йиллар давомида етилиб борган ғайрирусий кайфиятлар ва Россиядан ажралиб чиқиш учун бўлган кучли истак мамлакат ва ўлка раҳбарияти олдида миллий давлатчилик қурилиши совет амалиётини кескин тузатиш зарурати масаласини кўндаланг қилиб қўйди. Юзаки қараганда, бу борада ўзгаришлар юз бергандек туюлади.

Бундай мураккаб даврда Назир Тўрақуловнинг ҳокимият чўққиларига кўтарилиши, тан олиш керак, ҳақиқатан ҳам тез эди. 1918 йил баҳорида у ҳали ҳам Қўқон депутатлари Совети Инқилобий қўмитасининг котиби бўлиб, уч йил ўтгач, Советларнинг навбатдаги қурултойидан кейин партия ва давлат иерархиясининг энг юқори поғонасида эди. 1921 йил май ойида Турк Марказий Ижроия Қўмитаси раиси, РКП (б) Ўрта Осиё Марказий Қўмитаси аъзоси ва Туркфронт инқилобий ҳарбий кенгаши аъзоси. Бу вақт ичида у, юқорида айтиб ўтилганидек, Скобелево шаҳар вилоят инқилобий қўмитаси Президиуми аъзоси ва Туркистон отлик қўшинининг сиёсий бўлими бошлиғи, КПТ Марказий Қўмитасининг масъул котиби, бир қатор журнал ва газеталарнинг, шу жумладан, “Таълим ва коммунистик маданият хабарномаси” муҳаррири ҳамда Туркистон маориф комиссари бўлишга муваффақ бўлди[3: 226-227].

Моҳиятан Туркистон раҳбарига айланган Н. Тўрақулов ўзини ҳақиқий раҳбар ва малакали бошқарувчи сифатида кўрсатишга муваффақ бўлди. У тез-тез республиканинг турли вилоятларига бориб, янги ҳукумат олдида юзага келган муаммоларнинг моҳиятини жойида тушунишга ҳаракат қиларди, турли қурултойларда нутқ сўзлади, йиғилиш ва митингларда ишчилар, қизил армия аскарлари, деҳқонлар билан учрашди. Қолаверса, халқ арбобининг энг муҳим фазилатларидан бири – омманинг овозига қулоқ солиш, ҳар бир инсонга эътиборли бўлиш эканлигини бошиданоқ ўзи англаб етди. У қаерда ишламасин, ташриф буюрувчиларни қабул қилишга алоҳида аҳамият бериб, берган ваъдаларини қадрларди. Унинг хотиржам оҳанги, такаббурлик белгиларининг йўқлиги ва туғма ақл-заковати ташриф буюрувчиларга том маънода қалбларини тўкишга имкон берадиган муҳит яратди.

Назир Тўрақулов янги жамият янги асосда, коммунистик таълимот классиклари ишлаб чиққан қонунлар асосида барпо этилаётганини яхши биларди. Унинг асосий постулатларини кенг оммага тушунтириш энг муҳим ташвиқот вазифасига айланди. Бинобарин, у маъруза тезислари, қарорлар, фармон ёки фармонлар лойиҳалари, турли тадбирлар режасини тузаётганда – республика раҳбарининг кундалик ташвишига сабаб бўлган барча нарсаларни – уларга аниқ сиёсий асос беришга ҳаракат қилди. Бунинг учун у ўз-ўзини тарбиялаш билан шуғулланиши, марксизм ва инқилобий ҳаракат назариясини чуқур ўрганиши керак эди, бу унга оммавий нутқларни тарғиб қилишда, шовинистларнинг ҳам, “буржуа миллатчилари”нинг ҳам аксилинқилобий моҳиятини фош қилишда ёрдам берди.

Унинг ҳаёти машаққатли меҳнатга тўла эди, лекин ҳар бир бўш дақиқада у фалсафий ва тарихий адабиётларни, рус ва Европа классик насри ва шеърларини, Шарқ лириклари ва мутафаккирларини алоҳида иштиёқ билан ўқиди.

Туркистонда совет давлатчилигининг ривожланиши ва мустақамланиши давом этди. Туркистон мухторияти Туркистон Социалистик Совет Республикасига айланди, у автоном бирлик сифатида РСФСР таркибига кирди.

Назир Тўрақулов ҳам «босмачилик» ҳаракатининг моҳиятига баҳо беришга уринган дастлабки миллий коммунистик раҳбарлардан бири ҳисобланади. Бироқ унинг бу ҳаракатга берган баҳолари Т.Рисқуловникидан анча фарқ қилади. Шу жиҳатдан олганда Н.Тўрақуловнинг «Дарвиш» таҳаллуси билан 1921 йили рус тилида «Весенная мысль» журналида эълон қилган «Фарғона муаммоси» («Фергаская проблема») мақоласи диққатга сазовордир.

Н.Тўрақулов «босмачилик» ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий илдизларини таҳлил этиб, унинг авж олишига олиб келган омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтади:

1. Халқ хўжалигида кутилмаган ўзгаришларга олиб келган ижтимоий-сиёсий сабаблар;

2. «Дашноқцутюн» миллатчи арман партиясининг узлуксиз жинойтлари, маҳаллий ташкилотларнинг қатор «сиёсий хатолари»;

3. Совет ҳукумати томонидан меҳнат мажбурияти ва умуман ҳарбий сафарбарликнинг эълон қилиниши ҳамда уларни амалга оширишдаги зўравонлик, жинойий хатти-ҳаракатлар[4: 42-46].

Хуллас, Н.Тўрақулов «босмачилик» ҳаракатига фақат Фарғона муаммоси сифатида ёдашиб, унга қуйидагича нотўғри баҳо беради: «Босмачилик турмуш тарзи сифатида, тараққиётнинг ўтиш давридаги социал-иқтисодий ва ижтимоий қарама-қаршиликлар кучайган жараённинг маҳсулидир, капитализмгача бўлган эски тузум жамиятининг емирилиши ва янги капиталистик жамиятнинг вужудга келишидир. Будаё таъриф расмий асарлар бўйича ҳам тўғридир, чунки босмачилик инқилобдан олдин ҳам мавжуд эди. Босмачилик бугунги кунда эски босмачилар гуруҳлари атрофида ташкил топаётган

хамда ялпи вайронагарчилик ва харобагарчилик кўринишида ўсиб бораётган аксилинқилобчи майда буржуазия ҳодисасини ағлатади»[5: 108-118].

Шундай қилиб, Н.Тўрақулов «Фарғона муаммоси» номли бу мақоласида «босмачилик»ни умумхалқ ҳаракати сифатида эътироф этиб, уни вужудга келтирган сабаблар, ҳаракатни авж олдирган ижтимоий ва иқтисодий омилларни умуман тўғри қайд қилган ҳолда «босмачилик - аксилинқилобчи майда буржуазия ҳодисаси» деб, ўз фикрига бутунлай қарама-қарши ҳулоса чиқаради. Бу зиддиятли ҳолат XX аср 20-йиллари тадқиқотчиларининг кўпчилиги учун хос хусусиятдир.

Миллий озодлик ҳаракати мағлубиятга учрагач, миллий масалани тўғри ҳал этиш билан узвий боғлиқ ҳолда тинч қурилиш масалалари биринчи ўринга чиқди. Ўша даврда Туркистон Коммунистик партияси миллий девиационизм ва буюк давлат шовинизми деб аталмиш ғояларга қарши ўжар кураш олиб борди. Ва яна, бу реакцион кўринишларга қарши курашнинг бошида Назир Тўрақулов турибди.

Н. Тўрақулов “Туркистон мухтор республикаси” эссесига ўзини ватанпарвар сифатида кўрсатган маҳаллий зиёлиларнинг шовинистик қисмини бевосита ўз сиёсий амбитсиялари йўлида босмачилар қўли билан мамлакат иқтисодини бутунлай вайрон қилишга интилаётганликда айблайди.

Бу айбловлар учун барча асослар бор эди. Аслини олганда, гап вилоятнинг иқтисодий базаси – пахтачиликни барбод қилиш ҳақида кетарди. Назир Тўрақулов ўз маърузаларидан бирида келтирган рақамлар жуда таъсирли: “...1915 йилда пахта экинлари умумий суғориладиган майдоннинг 19 фоизини, 1917 йилда – 13 фоизини, 1920 йилда – 9 фоизини, 1922 йилда эса бундан ҳам камроқни ташкил қилган”[6: 577].

Пахта етиштиришнинг қисқаришини мутлақ рақамларда аниқроқ акс эттириш учун Н. Тўрақулов, агар 1915 йилда 600 минг десиатин пахта майдони бўлган бўлса, 1922 йилда бу ўлчамлар 45 минг десиатингача камайганлигини таъкидлайди.

Албатта, бу ҳолат нафақат Туркистон қишлоқ хўжалиги, балки бутун Совет Федерацияси тўқимачилик саноати манфаатлари нуқтаи назаридан ҳам чидаб бўлмас эди. Марказ бу муаммога эътибор қаратмасдан иложи йўқ эди. Республика раҳбариятидан фаол ҳаракатни талаб қилувчи тегишли қарорлар қабул қилинди. Назир Тўрақулов РКП (б) МКнинг Фарғонада пахтачиликни тиклаш, ер-сув ислоҳотини ўтказиш тўғрисидаги кўрсатмаларини амалга оширишга катта куч сарфлади. У республиканинг амалдаги раҳбари сифатида иқтисодиётни тизимли равишда тиклаш учун барча чора-тадбирларни кўради, бунинг учун Туркистонда қишлоқ хўжалиги банки ва кичик кредит ширкатлари тармоғини ташкил этади, Туркистонга марказдан 2 миллион пуд ғалла ўтказишга эришади.

Халқ хўжалигини тиклаш учун юраги сиқилган Назир Тўрақулов нафақат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини, балки маҳаллий саноатни ҳам ривожлантиришни унинг тикланиши ва гуллаб-яшнашининг асоси деб билди. Республика иқтисодиётига масъул бўлган В. Любимов билан биргаликда “аввалги мустамлакачиликни енгиш” учун саноатни хом ашё манбаларига яқинлаштириш тамойили тамал тоши бўлган янги иқтисодий дастурни ишлаб чиқмоқда ва жойида маҳаллий тўқимачилик саноати ташкилотлари. Ишнинг охири йўқ эди. 1921 йилда Совет ҳукумати томонидан миллийлаштирилган 274 та пахта тозалаш заводидан атиги 21 таси ишлаб турган. Пахта саноати билан параллел равишда ривожланган нефт саноати ҳам таназзулга юз тутди – фақат иккита завод қолди.

Чорвачиликда ҳам шубҳасиз пасайиш кузатилди. Илгари Туркистонда барча чорва молларининг 90% кўчманчиларга тегишли бўлса, 1920-йилга келиб атиги 58% эди. 1917 йилдан 1920 йилгача чорва молларининг умумий сонига қорамол улуши 12% дан 17% гача ўсган, қўйлар сони эса 61% дан 49% гача камайган. Бу ҳайвонларнинг зўрлик йўли билан аҳолидан тортиб олиниши кучайганини кўрсатди. Кўчманчи аҳоли орасида

қабилавий турмуш тарзининг парчаланиши ва “ерга ўрнашиб олиш” жараёни тез содир бўлди[7].

Назир Тўрақулов ер ислоҳоти каби тақдирли масала тўғрисида Туркистон Республикаси Советларининг X қурултойида Марказий Ижроия Қўмитасининг маърузасида ўзига хос қатъий ишонч билан шундай деди:

“...Бу вазифаларни амалга оширишда Туркменистон Компартияси Марказий Комитети бошчилигида Туркистон Марказий Ижроия Комитети, биринчи навбатда, ер ислоҳотини режалаштирган, бу ҳақда Туркистон матбуотида кўп ёзилган, турли қурултойларда кўп гапирилган. Биринчи навбатда, биринчи навбатдаги вазифа сифатида қўйилган бу ер ислоҳоти, албатта, шошилиш тартибда амалга оширилгани, бундай тез суръатларда қўйилгани ва амалга оширилгани учун эмас, балки бу ҳолатда Турк Марказий Ижроия Қўмитаси, МК ва Халқ Комиссарлари Кенгаши алоҳида турдаги мулоҳазалардан келиб чиқди, лекин партиямиз Марказий Комитети ва Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси Туркистонда ер ислоҳоти амалга оширилгунга қадар, маҳаллий ярим пролетар оммаси қулоқлар ҳукмронлигидан озод бўлгунга қадар буни аниқ англаб етганлари учун ва қулоқ терроридан - шу пайтгача бу оммани совет қурилишига жалб қилиш ҳақида гапириш мумкин эмас.

Ер ислоҳоти ғояси, мен тасдиқлайман, ҳаводан олинмаган, бу Туркистон воқелигининг ўзидан ва инқилобнинг ўзидан келиб чиқадики, бу вазифани биринчи зарба сифатида илгари сурган Туркий Марказий Ижроия Қўмитасини уни фавқулодда вазиятда бажаринг.

Бу ҳақда Қишлоқ хўжалиги халқ комиссарининг ушбу мавзу бўйича махсус маърузасида батафсил тўхталиб ўтамиз. Менинг вазифам амалга оширилган ишларга умумий сиёсий ва иқтисодий баҳо бериш ва тегишли хулосалар чиқаришдир”[8: 336].

Назир Тўрақулов 1923 йил баҳорида режалаштирилган Семиреченская темир йўли қурилишига катта умид боғлади - бу ёш республикани Туркистоннинг ғалла муаммосини ҳал қилишга яқинлаштирди.

Назир Тўрақуловнинг инқилобдан кейинги Туркистонда катта давлат ва партия лавозимларида ишлаган фаолияти кўп қиррали бўлиб, фаолиятнинг турли соҳаларини қамраб олган. Ва шунга қарамай, у ўзининг асосий вазифасини ғоявий, тарғибот ва тарбиявий иш деб билганлиги сабабли, бу даврда у биринчи навбатда ғоявий-назарий етакчи сифатида эсда қолди.

У Туркистон заминида совет маданиятини барпо этиш, маориф ва маърифат генезиси масалаларига алоҳида аҳамият берган, бу соҳаларда чинакам ислоҳотчи бўлган. Бутун Шарқда бўлгани каби Туркистонда ҳам халқ оммасини маърифатли қилиш масаласи дин арбоблари қўлида эди. Н. Тўрақулов юқорида тилга олинган “Туркистон мухтор республикаси” рисоласида “маҳаллий жамиятнинг тараққийпарвар қисми”га қарши курашда фойдаланган мусулмон руҳонийларининг реакцион ролини алоҳида таъкидлайди, бир томондан эса, ўз миссионерлари (масалан, Тошкентдаги Остроумов) орқали мамлакатни руслаштириш сиёсатини олиб борган подшо Россиясининг “Културтрагер” ҳукуматини қўллаб-қувватлаши, иккинчи томондан, қолоқ феодал-патриархал муносабатлар асосида гуллаган схоластика ва ақидапарастликни сингдирувчилар. “Бухоро - (Бухоройи Шариф) бутун Ўрта Осиё ва Волга бўйида қоронғулик ўчоғи бўлиб хизмат қилган”. “Электр энергияси даврида Марказий Осиё аҳолисининг бутун бир авлоди ўрта мактабларида Птолемей (Батлимус) бўйича космографияни ўрганган ва ҳар бир мусулмон эркин фикрловчи ўзини ўрта асрлардаги Европада Галилей позициясида бемалол топиши мумкин эди”.

Хулоса қилиб айтганда, Назир Тўрақулов қаерда бўлмасин, қандай лавозимда ишламасин, киндик қони тўкилган Ватани ва сафдошлари билан алоқани узмади. Назир Тўрақуловни оғир тақдир, ҳокимиятнинг адолатсизлиги ва ватандошларининг

ҳаётининг қийинчиликлари аввал ҳам ташвишга солган. У Қўқонда яшаб юрган чоғида қишлоқлардан отасининг олдига камбағаллар ва деҳқон меҳнаткашлари тез-тез келиб, сотиб олувчилар, порахўрлар ва қулоқчиларнинг ўзбошимчаликлари устидан юқори ҳокимиятларга шикоят қилишларини сўраб кўрган. Ўзгаларнинг дардига бефарқ бўлмаган Назир Тюрёкулов тез-тез ташриф буюрганлардан уларнинг дардини сўраб, тартибсизликлардан ғазабланарди. У тез-тез таҳқир ва ҳақоратларни бошдан кечирган, аммо муаммолари адолатли ҳал этилмай, уйларига қандай қайтишларини кузатишга мажбур бўлган.

Қишлоқ меҳнаткашларининг оғир аҳволини акс эттирувчи маъносуратлар орқали меҳнаткашларнинг оғир ҳаёти ҳақидаги ғамгин таассуротлари билан тўлдирилди. Н.Тўрақулов ўз қарашларида Подшо Россиясини ағдаришгина Туркистон халқларининг озодлигига йўл очади, деган фикрга тобора кўпроқ ишониб борди. Туркистонда совет ҳокимиятининг тобора кучайиши, унинг яккахукмронлигининг ортиб бориши, ўлка ҳаёти ҳамма жабҳаларининг қаттиқ марказлаштирилиши, қаттиққўл иқтисодий тадбирларнинг ўтказилиши фақат маҳаллий аҳоли қатламларининг кескин норозилигига сабаб бўлиб қолмасдан, бошқа сиёсий муҳолифатчи кучларни ҳам ҳаракатга келтирди.

Бу даврда маҳаллий халқ орасидан чиққан, совет ва партия қурилишида анча тажриба орттирган, чиниққан Н.Тўрақулов каби маҳаллий сиёсий арбоблар у ёки бу раҳбарий мансабларда фаолият юритган бўлсалар-да, аммо уларнинг ихтиёри Марказ раҳбарлари қўлида бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. “Наша газета”, 5 мая 1918 г.
2. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917 – 1924 й.). Ҷ Тошкент: “Университет”, 2002. – Б. 47 – 48.
3. Мансуров Т. Полпред Назир Тюрёкулов. – Москва: “Молодая гвардия”, 2022. – С. 226-227.
4. Қаранг: Ражабов Қ. Фарғона масаласи: муаммога янгича нигоҳ (ТКП VI съезди материаллари асосида) // ФарДУ. Илмий хабарлар. 2005, № 2. – Б.42-46.
5. Дервиш. Ферганская проблема // Военная мысль. Кн-II. Май-июль 1921 г. – Ташкент, 1921. – С. 118 (с. 108-118).
6. Турекулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т. 1-2. – Алматы: “Алаш”, 2004. – С.577.
7. Торекулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т.2. Статьи, доклады, приложение (отчёты, письма, дневники) (Рус ва қозоқ тилларида). – Алматы: Алаш, 2004. – С. 190-193, 213-215, 219-220, 302-310.
8. Назир Тюрёкулов. Шығырмалар. Сочинения. Дипломат (на русском и казахском языке). – Алматы: «Алаш», 2004. – 336 стр.

ЎЗБЕКИСТОН ВА ГЕРМАНИЯ – ЯНГИ ҲАМКОРЛИКЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Ахмадова Нафиса Ахмад қизи
катта ўқитувчи
(Қарши инновацион таълим университети)

Аралов Ҳакимбек
талаба
(Қарши инновацион таълим университети)

Ўзбекистон ва Германия турли қитъаларда жойлашган давлатдир. Ҳеч шубҳа йўқки, Ўзбекистон сайёрамиздаги энг қадимий инсоният цивилизациясига эга давлатдир. Германия эса ғарб цивилизацияси тарихида асосий ўринни эгаллайди.

Германия билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида расмий муносабатлар 1992-йилдан бошланган бўлса ҳам, икки давлат ўртасидаги алоқалар узоқ даврга бориб тақалади.

Мамлакатлар ўртасидаги сиёсий мулоқотлар энг юқори даражада сақланиб қолмоқда. Мамлакатларимиз ўртасидаги дипломатик муносабатлар ўрнатилгандан буён 5 та олий даражадаги ташрифлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг расмий ташрифлари (1993, 1995 ва 2001-йиллар), шунингдек, Германия Федератив Республикаси Президенти Роман Гертсог (1995-йил) ва канслер Герхард Шредернинг (2002-йил) Ўзбекистонга расмий ташрифи амалга оширилган. И.А.Каримовнинг 2001-йил 2-5-апрель кунлари Германия Федератив Республикасига, 2002-йил 9-10-май кунлари эса Федерал канслер Герхард Шредернинг Ўзбекистонга расмий ташрифлари Ўзбекистон ва Германия ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорликни янги босқичга кўтарди. Германияга ташриф чоғида молиявий, сайёҳлик, илмий-техникавий соҳаларда, шунингдек, наркотик контрабандасига қарши курашда ўзаро ҳамкорликни янада кенгайтиришни назарда тутувчи 14 та ҳужжат имзоланди.

Енгил саноат, пахта ва унинг чиқитларини қайта ишлаш, тиббиёт ва фарматсевтика препаратлари ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, юк ва йўловчи ташиш, автосервис, илмий ишланмалар, савдо-сотиқ ва бошқа соҳаларда бир нечта қўшма корхона фаолият фаолият юритаётир. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ҳузуридаги Германиянинг 40 та фирма ва компанияси ваколатхоналари расмийлаштирилган. Улар қаторида “Даймлер Бенс”, “Сименс”, “Алкател”, “Тисцен”, “Люфтганза”, “БАСФ”, “Саломандр” каби жаҳонга машҳур фирмалар бор.

“Лаядтехник-Тошкент”, “Чеком”, “Ўзбекистон – Винклер”, “Грассо”, “Таш Вирт”, “Интермед экосан”, “Намбум” ва бошқа қўшма корхоналар, қишлоқ хўжалик ускуналар тайёрлаш, қишлоқ хўжалик машиналари ва йўл техникалари, телефон тармоқларига хизмат кўрсатиш, наввойчилик устахоналарини олиб келиш ва уларни монтаж қилиш, тиббий дориларни етказиб бериш, гўшт-ёғ маҳсулотлари ва қоғоз ишлаб чиқариш билан машғул. Ўзбекистон-Германия муносабатларида Тошкент ва Берлин шаҳарлари ўртасидаги ҳамкорлик фақат иқтисодий соҳани эмас, ижтимоий -маъданий соҳаларни ҳам кенг қамраб олган. Германия пойтахти Бонндан Берлинга кўчирилгач, 2001 йил 3 апрелда Берлинда Ўзбекистон элчихонасининг янги биноси очилди. Унда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов қатнашди.

2001 йил 3 апрелда Берлинда Ўзбекистон элчихонасининг янги биноси очилди. Унда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов қатнашди. Икки томонлама

муносабатларда маданият, санъат, фан, халқ таълими, оммавий ахборот воситалари соғлиқни сақлаш ва спорт соҳаларидаги ҳамкорлик ҳам катта аҳамиятга эга.

Германияда Ўзбекистон маданияти кунлари доирасида Берлин, Потсдам, Дортмунд, Бонн, Штутгарт, Гамбург, Мюнхен, Ганновер Висбаден шаҳарларида Ўзбекистоннинг мусиқа, тасвирий ва театр санъати кенг намоиш этилганлиги бунинг ёрқин мисолидир. Мамлакатимиз театр ва кино усталари Тюбинг, Берлин, Котбус, Манхаймда, Мюнхенда ўтказилган фестивалларда ҳам фаол иштирок етишди. Ўз навбатида республикамызда ҳам Германия маданияти кунлари мувофақиятли ўтди. Конрад Адинауер жамгармаси кўмагида Сант-Августин шаҳрида Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни мавзусида илмий конференция, “Орол- Экологик” фожеасининг миллий ва халқаро аспекти синпозиумлари ўтказилди. Журналистлар гуруҳи ва немис ижодий зиёлилар вакиллари ташаббуси билан Орол ҳақида ҳужжатли филм олишга киришилди.

Қорақалпоғистон болалар касалхоналари учун маблағ йиғиш ташкил қилинди ва бу ҳудудда сув тозалаш иншоотларини яратиш учун маблағ тўпланди. Ўзбекистон Миллий Университети ва Самарқанд университетининг Гумболдт номидаги ҳамда Бамберг ва Гёттинген шаҳарларидаги университетлар билан ҳамкорлиги самарали ривожланаётир “Профессионал таълимни ривожлантиришга кўмаклашиш” лойиҳаси доирасида имзоланган битимга кўра, ажратилган маблағ Ўзбекистондаги ўқув юртлари талабаларининг касбий тайёргарлигини яхшилаш, малакасини ошириш, ўқитиш услубиятини такомиллаштириш, турли илмий лойиҳаларни ҳаётга татбиқ этишга сарфланади.

Икки давлат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилганининг 25 йиллиги муносабати билан Германия Федерал канслери Ангела Меркел Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевга табрик йўллади. Табрикда “ 25 йил олдин мамлакатларимиз ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Ўшандан бери алоқаларимизнинг ривожланиши кўп қиррали бўлди. Германия ва Ўзбекистон иқтисодиёт, хавфсизлик ва маданият соҳаларида шунингдек, халқаро ташкилотлар доирасида ишончли ҳамкорликни амалга оширмоқда. ГФР ҳукумати Ўзбекистон Республикасининг ҳамкори сифатида парламент ваколатларини кучайтириш, иқтисодиётни эркинлаштириш ва суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишга қаратилган 2017-2021-йилларга мўлжалланган мамлакатни ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишда сизни қўллаб-қувватлашга тайёرمىз” – дейилади хабарда. Мен Ўзбекистонга ва унинг халқига тинч, эркин келажак ва фаровонлик, шунингдек, мамлакатларимизга ўзаро ҳамкорликни янада кенгайтиришни тилайман”.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Германия Федератив Республикаси Федерал канслери Ангела Меркелнинг таклифига биноан 2019-йил 20-22-январь кунлари расмий ташриф билан Германия Федератив Республикасида бўлди.

Президентлар Германия ташаббуси билан ишлаб чиқиляётган, Европа Иттифоқининг Марказий Осиё бўйича янги стратегияси асосида муносабатларни мустаҳкамлаш муҳимлигини қайд этди .

Германия Ўзбекистоннинг технология ва инвестициялар соҳасидаги асосий шерикларидан биридир. Мамлакатларимиз ўртасида савдо соҳасида энг кўп қулайлик яратиш тизими жорий этилган. Ўтган йили товар айирбошлаш ҳажми 700 миллион еврадан ошган .

Ўзбекистонда германиялик инвесторлар иштирокида 132 та фирма ва компания фаолият юритмоқда. Шундан 33 таси юз фоиз немис капитали асосида тузилган, 31 таси юртимизда ўз ваколатхонасини очган. Ўзбекистон миллий банки Германиянинг 57 та банки билан алоқа ўрнатган. Тошкентда “Дойче-банк” бўлими ташкил этилган.

Мамлакатимизда дунёга машхур немис компаниялари билан амалга оширилган йирик лойиҳалар муваффақияти ўзаро манфаатли инвестициявий ҳамкорликка мисол бўла олади. “МАН” концерни билан шерикликда замонавий юк автомобиллари, “Слаас” ва “Лемкен” компаниялари билан қишлоқ хўжалиги техникалари, “Кнауф” билан қурилиш материаллари, “Деутсче Кабель” билан кабель-ўтказгич маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда. Германиялик мутахассислар иштирокида “Қарши – Термиз” темир йўли электрлаштирилмоқда.

Ўзбекистонда 8 мингдан зиёд немис миллатига мансуб юртдошларимиз тинч ва осойишта яшамокда. Маданияти ва анъаналарини сақлаб, ривожлантириши учун барча шароит яратилган. 400 мингдан ортиқ ўқувчи немис тилини ўрганмоқда. Яқинда Тошкент, Самарқанд ва Бухородаги мактабларга буюк немис олим ва ёзувчилари номлари берилди.

Тошкентдаги Гёте институти, Конрад Аденауэр ва Фридрих Эберт номидаги жамғармалар, Германия академик алмашинувлар хизмати (ДААД) ваколатхоналари ва бошқа ташкилотлар халқларимиз ўртасидаги маданий-маърифий алоқаларни ривожлантиришга ҳисса қўшмоқда. Пойтахтимиз ва бир неча вилоятларда бўлимлари бўлган “Видергебурт” немис маданият маркази, “Ўзбекистон – Германия” дўстлик жамияти фаолият юритмоқда.

Ташриф доирасида иқтисодиёт, савдо, молия, таълим, илм-фан ва инновация соҳаларига оид ҳукуматлараро ва идоралараро 9 та ҳужжат имзоланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Германия Федератив Республикаси Бундестаги Раиси Волфганг Шойбле билан ҳам учрашди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2023-йилнинг 3-май куни расмий давлат ташрифи билан Германияга борди.

Германияга ташриф доирасида Шавкат Мирзиёев ва Германия президенти Франк-Валтер Штайнмаер Берлин шаҳридаги жаҳонга машхур Жеймс Симон галереясида “Ўзбекистоннинг археологик хазиналари. Македониялик Искандардан Кушонлар салтанатигача” номли ноёб кўргазмани очди.

Қарийб тўрт йил давомида икки мамлакат археологлари, тарихчилари, сан’атшунослари ва музей ходимлари тадбирни ташкиллаштириш устида фидокорона меҳнат қилган. Германиялик мутахассислар иштирокида 50 га яқин энг қимматли осори-атиқалар реставратсия қилинган.

2024-йил 14-январ кунига қадар давом этадиган кўргазмада Берлин давлат музейлари тўпламларидан 65 та ва Ўзбекистон музейлари тўпламларидан 285 та экспонат намойишга қўйилган. Уларнинг кўпи Ўзбекистон ташқарисида илк бор кўрсатилмоқда. Кўргазма мамлакатнинг қадимий ва бой маданияти, бугунги Ўзбекистон ва Марказий Осиё ҳудудида жойлашган илк давлатларнинг милоддан аввалги ВИ асрдан милодий IV асргача бўлган даврни қамраб олган тарихи ҳақида сўзлайди. Бу ердаги дурдоналар орасида Кушон салтанатининг Далварзинтепа ва Ҳолчаён кўрғонларидан топилган аслзодалар, аскар ва бадавлат аёллар ҳайкаллари бор.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги даврга келиб Ўзбекистон ва Германия ўртасидаги дипломатик алоқалар ўз ривожланишининг янги босқичига қадам қўймоқда. Ўзбекистон ва Германия ўртасидаги турли соҳаларга оид имзоланган ҳужжатлар, келишувлар икки давлат ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий, маданий соҳаларнинг янада ривожланишига ҳисса қўшмоқда. Икки давлат ўртасидаги маданий алоқалар ривожланмоқда. Фан ва таълим соҳасига оид кўплаб келишувларга эришилмоқда. Ўзбекистон ва Германия олий ўқув юртлари ўртасида ҳамкорликлар йўлга қўйилмоқда. Маданий соҳага оид кўплаб алмашинувларга эришилмоқда.

1. Фармонов Р, Жўраев К, Рахимов М, Мўминова Ф, Турсунова Р и др “История международных отношений Республики Узбекистан”: коллективная монография. – Т. : УМЭД, 2017. С 109.

2. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Т.Давлат илмий нашриёти. 2000-йил. Биринчи жилд.

3. “Шавкат Мирзиёев и Ангела Меркель обменялись поздравлениями” //хттп://ру.спутникnews-уз.ком.

4. “Халқ сўзи” газетаси. 2019-йил.23-январ.

5. хттпс://www.газета.уз>битимлар.

6. дарё.уз/2023/05/04/ўзбекистон-ва-германия-президентлари-ўзбек-халқи-маданий-тарихий-меросига-багишланган-кўргазмани-очиб-берди

7. Хамраев, С. (2023). ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЕРИОДЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЭКОТУРИЗМА В МИРЕ. Инновационные исследования в науке , 2 (10), 15-17.

DAVLAT VA JAMOAT TASHKILOTLARINING GIYOHVANDLIKKA QARSHI KURASH BO'YICHA HAMKORLIGI

Maxmatqulov Jasur Isroil o'g'li
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlat va jamoat tashkilotlarining giyohvandlikka qarshi kurashdagi hamkorlik aloqalari o'rganilgan. Maqola, giyohvand moddalarga qarshi samarali kurashish uchun zarur bo'lgan ko'p tarmoqli yondashuvlarni va ushbu muammo bo'yicha turli tashkilotlar o'rtasidagi integratsiyani ko'rsatib bergan. Tahlil davlat idoralari, sog'liqni saqlash tizimlari, ta'lim muassasalari va nodavlat notijorat tashkilotlarining o'zaro hamkorligi orqali giyohvandlikka qarshi kurashishdagi yutuqlar va muammolarni ochib beradi. Bu o'quvchilarga giyohvandlikka qarshi kurashishda tizimli yondashuvning muhimligini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: “Oila va jamiyat” instituti, Sog'liqni saqlash vazirligi, YUNISEF, giyohvandlikka qarshi kurash.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda madaniy-ma'rifiy yo'nalishidagi tadbirlar jarayonida giyohvandlikka qarshi kurash mavzusi asosiy mavzulardan biriga aylandi. Binobarin, barcha turdagi ta'lim muassasalarida yoshlarga ta'lim berish jarayonida o'quv-tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga kuchli e'tibor qaratildi. Bu soha ta'lim jarayonining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. “...Bugungi kunda butun dunyoda aholining, birinchi navbatda, yoshlarning ongi va qalbini egallash uchun keskin kurash borayotganini, diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, “ommaviy madaniyat” kabi tahdidlar kuchayayotganini hisobga oladigan bo'lsak, farzandlarimiz tarbiyasi, ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishlarimizni bir zum ham susaytirmasdan, aksincha, ularni yangi bosqichga ko'tarishimiz zarur”, – deydi O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev[1].

Bugungi kunda insoniyatga jiddiy xavf solib turgan giyohvandlik masalasiga asr vabosi sifatida qaralib, uning mohiyatini yoshlarga tushuntirish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Shuning uchun ham Oliy va o'rta ta'lim hamda Sog'liqni saqlash vazirliklari giyohvandlik bilan bog'liq huquqbuzarliklar va jinoyatlarga qarshi kurashda profilaktik ishlarning yetarli emasligini e'tiborga olib, bu boradagi vazifalarni tubdan qayta ko'rib chiqish davr talabiga aylandi.

Giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlarga qarshi nafaqat jinoiy huquqiy normalarni qo'llash bilan, balki ommaviy axborot vositalarini foydalanilib, ma'muriy huquqiy normalar qo'llanilgan holda ham kurash olib borildi. Bu borada, ayniqsa, “Oila va jamiyat” instituti jamoasi voyaga yetmagan yoshlar o'rtasida ta'lim dasturlarini olib bordi. Mashg'ulotlarda yoshlar atrofdagi kishilar bilan qanday muomalada bo'lish, ishonch va sherikchilik asosida munosabatlar

o'rnatish, jamoani qanday shakllantirish to'g'risidagi bilim hamda ko'nikmalari shakllantiriladi. Jumladan, institut xodimlari 2000 yildan boshlab YUNISEF bilan hamkorlikda giyohvand moddalarni iste'mol qilish yo'liga kirib kolgan yoshlarni davolash bo'yicha maxsus Dastur yuzasidan ish olib bordi. 2000 yili Toshkent viloyatining maktablarida giyohvand moddalarni iste'mol qilish va uning salbiy oqibatlarini to'g'risida so'rovnoma o'tkazildi[2].

Institut jamoasi giyohvand moddalarni iste'mol qilgan yoshlarni davolash mavzusida muntazam ravishda seminarlar o'tkazib keldi. Yoz oylariga qadar maktab, litsey va kollejlarda, yoz oylarida esa sog'lomlashtirish maskanlarida ish olib bordi. 2001 yil davomida institut jamoasi ushbu mavzuga doir 105 ta seminar o'tkazdi. Targ'ibot xususiyatidagi o'quv mashg'ulotlarini Moskva, Kiyev, Bishkek kabi shaharlarda maxsus malaka oshirib qaytgan psixolog, huquqshunos, vrachlar olib bordilar[2].

BMT bu borada jahon davlatlariga amaliy yordam ko'rsatib keldi. Jumladan, BMT taqdim etgan filmlar o'quv mashg'ulotlarining mazmunli o'tishiga ta'sir ko'rsatdi. "Oila va jamiyat" instituti 2001 yilning avgustida "Giyohvand moddalarni iste'mol qilgan yoshlarni davolash usullari" mavzusida 4 ta trening o'tkazdi. Ushbu mashg'ulotlarda maktab ilmiy bo'lim mudirlari, psixologlari hamda murabbiylari malakasini oshirdi[2].

Ijtimoiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, giyohvand moddalar iste'mol qiluvchi yoshlar o'rtasida so'rovnoma o'tkazilganda, ularning 71,4 foizi giyohvand moddalarni bir tatib ko'rishga qiziqish sababli, 10 foizi esa diskotekada iste'mol qilganligini ma'lum qiladi. Ularning 74 foizida ota-onasi bilan ziddiyatga kelib qolgani uchun spirtli ichimlik yoki giyohvand moddasini iste'mol qilgani ma'lum bo'ldi[2].

Respublika Milliy axborot-tahlil markazi bu borada muayyan ishlarni amalga oshirdi. Jumladan, 2001 yili markaz tashabbusi bilan vazirlik va idoralarning tegishli soha mutaxassislari ishtirokida Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligiga qarashli bir qancha o'quv yurtlarida, talabalar o'rtasida giyohvandlikning oldini olishga qaratilgan profilaktik ishlarining olib borilishi o'rganib chiqildi. O'quv yurtlari rahbarlari o'quvchilar orasida tarbiyaviy ishlarni susaytirganliklari uchun vazirlikda o'tkazilgan kollegiya yig'ilishida ko'rib chiqildi va tegishli choralar ko'rildi. Bundan tashqari, ushbu yo'nalishda ularning faoliyati 2001 yil dekabr oyida "Narkotik moddalarni nazorat qilishga bag'ishlab o'tkazilgan davlat komissiyasining yig'ilishida ko'rib chiqildi[3].

Milliy markaz "Yoshlar XXI asrda narkotik moddalarsiz" dasturi doirasida ilmiy-amaliy anjuman tashkil etdi. Xalq ta'limi vazirligi va "Kamolot" yoshlar harakati xodimlari ishtirokida yoshlar bilan uchrashuvlar, davra suhbatlari o'tkazildi. Tegishli vazirlik va idoralar, nodavlat tashkilotlar va xorijiy elchixona xodimlari ishtirokida "O'z kelajagingni - o'zing o'yla" deb nomlangan bir qator tadbirlar amalga oshirildi[3].

Giyohvandlikka qarshi kurash tadbirlari aholi yashash punktlarida ham muntazam o'tkazib borildi. 2003 yil 25 iyunda Toshkent shahrining Shayxontohur tumani Oqtepa mavzesida «26 iyun - xalqaro giyohvandlikka qarshi kurash kuni»ga bag'ishlangan «Giyohvandlik - asr vabosi» mavzusida ma'naviy-ma'rifiy tadbir bo'lib o'tdi. Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashi, Bosh prokuratura va «Mahalla» jamg'armasi tashabbusi bilan o'tkazilgan ushbu tadbirda 48 ta mahalladan kelgan vakillar, oqsoqollar va o'quvchi yoshlar ishtirok etdilar[4].

2004 yil 1 noyabrda Toshkent shahar Yakkasaroy tumanida «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tuman bo'limi kengashi «Ma'naviyat va ma'rifat» markazi tuman bo'limi hamda LCA World Vizion giyohvandlikka qarshi kurash tashkiloti bilan hamkorlikda «Giyohvandlik - kelajak kushandasi» deb nomlangan seminar-trening o'tkazildi. Seminarda Yakkasaroy tumanida joylashgan oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari hamda korxona-tashkilotlardan vakillar ishtirok etdilar. Seminarda ko'rgazmalar, video syujetlar orqali giyohvandlikka duchor bo'lganlarning ayanchli taqdiri, ularda kechadigan kasallik holatlari, shu yo'lga adashib kirib, endi afsus chekkanlar holati ro'y-rost ko'rsatib berildi[5].

2004 yil iyunda Xalqaro giyohvandlikka qarshi kurash kuni munosabati bilan BMTning Giyohvandlik va jinoyatchilikka qarshi kurashish boshqarmasining Toshkent vakolatxonasida

matbuot anjumani bo'lib o'tdi. Unda boshqarmaning "Giyohvand moddalar to'g'risida"gi 2004 yilgi ma'ruzasi taqdim etildi. Ma'ruzada ta'kidlanishicha, dunyo bo'yicha 185 million kishi giyohvand modda iste'mol qilgan. «Giyohvandlar: davo samara berayapti» deb nomlangan bu ma'ruzada mutaxassislarning giyohvandlarni davolash bo'yicha imkoniyatlar xususida dalillar keltiriladi. Yig'ilishda Afg'oniston, Myanma va Laos giyohvand moddalar yetishtiruvchi dunyoning asosiy hududi sifatida e'tirof etildi[6].

Olib borilgan tadbirlar muayyan darajada giyohvand moddalar savdosi bilan bog'liq jinoyatlar ko'rsatkichining pasayishiga xizmat qildi. Masalan, Toshkent shahri Hamza tumanida 2005 yilning yanvar-may oylari davomida giyohvandlik bilan bog'liq 92 ta jinoyat sodir bo'lgan bo'lib, bu ko'rsatkich 2004 yilning shu davrida 94 tani tashkil etgan edi. Demak, tumanda giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlar 2,1 foizga kamaydi[7].

Turli sport musobaqalarini giyohvandlikka qarshi kurash shiori ostida o'tkazish an'anaga aylanib bordi. Masalan, 2004 yilning 18-19 dekabr kunlari Qarshi bank kollejida «Ashixara-karate – giyohvandlik, terrorizm va bolalar jinoyatchiligiga qarshi» shiori ostida Energetiklar kuniga bag'ishlangan yosh o'g'il-qizlar va kattalar o'rtasida viloyat «TURON» sport klubining Ashixara-karate bo'yicha 1- ochiq chempionati bo'lib o'tdi. Qarshi sanoat kasb-xunar kollejida kollejlarda «Armresling» birinchiligi o'tkazildi[8].

Shuningdek, giyohvandlikka qarshi kurash bo'yicha ko'rik-tanlovlar ham o'tkazildi. O'rta maxsus ta'lim muassasalarida har yili "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati, Adliya vazirligi, Oliy sud, Xalq ta'limi vazirligi, Ichki ishlar vazirligi va Milliy teleradiokompaniya bilan o'zaro hamkorlikda "Yoshlar giyohvandlikka qarshi", "Biz OITS va giyohvandlikka qarshimiz" ko'rik-tanlovlari o'tkazildi. 2005 yili "Sog'lom avlod" va "Sen yolg'iz emassan" jamg'armalari bilan hamkorlikda "Yoshlar giyohvandlikka qarshi" mavzusida respublika insholar va rasmlar tanlovini o'tkazish Nizomi, "Biz OITS va giyohvandlikka qarshimiz" aksiya-tanlovi Nizomlari ishlab chiqildi. O'rta maxsus ta'lim muassasalari o'quvchilari mazkur tanlovlarning barcha bosqichlarida faol ishtirok etdilar[9].

2005 yili ham ta'lim muassasalarida voyaga yetmagan, boquvchisini yo'qotgan, ota-ona qarovisiz o'quvchilarni darsdan bo'sh vaqtlarini samarali o'tkazishlari uchun sport tadbirlari tashkil etishga kuchli e'tibor qaratildi[10]. O'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini yanada yaxshilash, huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshirish maqsadida: har oyning birinchi jumasi - "Teatr va muzeylar, tarixiy obidalar, madaniy, ma'naviy-ma'rifiy muassasalarga sayohat va tashriflar kuni"; ikkinchi jumasi - "An'anaviy sport musobaqalari kuni", uchinchi jumasi - "Davlat arboblari, Qonunchilik palatasi deputatlari, Senat a'zolari, mahalliy deputatlar, shoir va yozuvchilar, san'atkorlar, ziyolilar bilan uchrashuvlar kuni"; to'rtinchi jumasi - "Diniy ekstremizm va missionerlik, odam savdosi va giyohvandlikka hamda kashandalikka qarshi kurashga bag'ishlangan hujjatli filmlar namoyishi kuni" deb belgilab qo'yildi.

2005 yil 27 sentabrda Toshkent shahrida "Giyohvandlikka qarshi Ekstrim" Yoshlar festivali o'tkazildi. Yoshlar festivali Toshkent shahrining Mirzo Ulug'bek nomli madaniyat va istirohat bog'ida o'tkazildi. Festivalni o'tkazishdan ko'zlangan maqsad va vazifalar bir nechta yo'nalishlarni o'z ichiga qamrab oldi. O'z R Vazirlar Mahkamasining 2005 yil 25 yanvardagi "Sihat-salomatlik yili" davlat dasturining 6-bandida narkotik moddalarni iste'mol qilish, tamaki chekishga qarshi — yoshlarni ekstremal sport turlariga qiziqtirish, narkotik moddalar iste'molini qat'iy rad etadigan informatsion reklama kompaniyalarini tashkil etish, ommaviy konsert shoulari, musobaqalar o'tkazib borish singari masalalar ko'zda tutildi. Festivalning ilk bosqichi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Respublika Kasb-hunar ta'lim markazi bilan hamkorlikda Nizom ishlab chiqish bilan boshlandi. Unga ko'ra kollejlarda "Eng yaxshi insho va plakat" nominatsiyalari bo'yicha "Yoshlar giyohvandlikka qarshi" tanlovi o'tkazildi. Tanlovda 18380 nafar talabalar ishtirok etib, shulardan 16620 nafari kollej talabalari, 1760 nafari esa litsey o'quvchilari edi[11].

Festivalning asosiy tashkilotchilari Toshkent shahar hokimligi, Madaniyat va sport ishlari vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, kasb-hunar ta'lim markazi, "Kamolot" YOIH, "Sog'lom avlod uchun" xalqaro xayriya jamg'armasi "Edelveys" yoshlar klubi bo'lib, ular tomonidan o'ziga xos tarzda sahna bezaklari, talabalarining o'zlari tomonidan ishlangan giyohvandlikni fosh etuvchi rasmlar, ko'rgazmalar tayyorlandi[11].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 25 avgustdagi «Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida» gi PQ-451-sonli qarori ijrosini ta'minlash maqsadida tadbirlar rejasi tuzib chiqildi. Unga ko'ra viloyatlardagi barcha sanoat korxonalarida tuman markazlarida, fermer xo'jaliklarida jami 44 dan ortiq giyohvandlik, terrorizm, diniy aqidaparstlik kabi illatlarni qoralovchi sahna asarlaridan iborat ko'rinishlar namoyish etildi.

BMTning loyihasi doirasida Yoshlar o'rtasida giyohvandlik, OIV/OITS va jinoyatchilikning oldini olish, oilaviy ko'nikmalarni o'rgatish dasturlari orqali Toshkent shahridagi 4 ta tajriba maktabida ta'lim sohasi mutaxassislari (pedagoglar, psixologlar) va 90 oila ishtirok etdi. Bu mashg'ulotlar reaktiv shaklda o'tkazildi va bolalarda sog'lom xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirish, ularning o'quv samaradorligini, muloqot ko'nikmalarini, ota-onalarning oiladagi mas'uliyatini oshirishga qaratildi, natijada huquqbuzarlik, giyohvandlik va boshqa holatlarni kamaytirishga erishildi[12].

Giyohvandlikka qarshi kurash tadbirlari boshqa oliy ta'lim muassasalarida ham o'tkazilib turildi. Masalan, 2017 yil 3 fevralda Qarshi davlat universiteti, Viloyat Ichki ishlar boshqarmasi, Qarshi shahar ichki ishlar bo'limi, O'zbekiston Musulmonlar idorasi viloyat vakilligi hamda viloyat Narkologiya dispanseri hamkorligida "Yoshlar giyohvandlikka qarshi" mavzusida professor-o'qituvchilar va talabalar ishtirokida davra suhbatlari o'tkazildi. "Yoshlar orasida narkotik moddalar tarqalishining oldini olish" oyligi doirasidagi ma'ruza va davra suhbatlari o'tkazildi. Tadbirlarda yoshlar o'rtasida zararli illatlar jumladan giyohvandlik va uning yuzaga kelish sabab va omillari, uning belgilari, keltirib chiqaradigan salbiy oqibatlar, qoldiradigan asoratlari va buni o'z vaqtida davolamasa, oxiri o'lim bilan tugashi haqida tushunchalar berildi.

Xullas, muayyan davlatda giyohvandlikka qarshi kurashda yoshlar o'rtasida uning ayanchli oqibatlarini chuqur tushuntirish, umuman giyohvand moddalar, qonunchilikda bu boradagi bandlar mohiyatini yoritib berish dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T. O'zbekiston, 2017. – B.17.
2. "Oila va jamiyat" instituti direktori Natalya Muravyova bilan suhbatdan // Inson va qonun 2002 yil 19 fevral №7.
3. Ibrohimov H. Giyohvandlikka qarshi kurash: hamkorlik-harakat mezonlari // Inson va qonun 2002 yil 19 fevral №7.
4. Isroilov M. "Oq ajal asorati abadiymi?" // Ma'rifat. 2003 yil 25 iyun
5. Xojiyev L. "Yoshlar giyohvandlikni qoralaydi" // Toshkent oqshomi, 2004 yil 1 noyabr
6. Jamilova G. "Giyohvandlar: davo samara beryapti" // Xalq so'zi, 2004 yil 26 iyun.
7. Ermatov B. "Barchamizning burchimiz" // Toshkent oqshomi, 2005 yil 11 iyul.
8. Qashqadaryo viloyat o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi boshqarmasi 2004 yilgi hisobot papkasi ma'lumotlari
9. O'zR O'MKHTM joriy arxivi. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimida Kadrlar tayyorlash milliy dasturini bajarilishi bo'yicha 1998-2005 yillarda amalga oshirilgan ishlar to'g'risida ma'lumot, 16-varaq.
10. Qashqadaryo viloyat o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi boshqarmasi 2005 yilgi hisobot papkasi ma'lumotlari
11. Solihov H. "Asr vabosiga qarshi ekstrim" // Toshkent oqshomi, 2005 yil 27 sentabr.

12. Информационный бюллетень о наркоситуации. Централноазиатский регион. =Информатион Буллетин он Друг элатед Ситуатион. Сэнтрал Асиан регион.– Ташкент:, БАКТРИА ПРЕСС, 2017. –Б. 59-72.

ЎРТА ЗАРАФШОН ВОҲАСИДА – КАРМАНА ШАҲРИНИНГ НОМЛАНИШИ ВА ТОПОГРАФИЯСИ

Савриев Жасур Фахриддинович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) в/б.доц.
(Навоий инновациялар университети)

Аннотация: Мазкур мақолада, Навоий вилоятининг маркази бўлган Кармана тарихи ҳақида сўз юритилади. Кармана асрлар давомида буюк ипак йўли устида жойлашган марказий ҳудудлардан бири ҳисобланиб келинган. Кармана тарихи ҳақида кенг қамровли ўрганишлар натижаси унинг яна бир бор географик жиҳатдан қулай жойда жойлашганлигини исботлади.

Калит сўзлар: Аср, буюк ипак йўли, марказ, аҳоли, сўғдийлар, ипак матолар, миёнкал, маданий алоқалар.

Кармана асрлар мобайнида ўлкамизнинг йирик маърифат ва маданият ўчоқларидан бири бўлган, унда савдо-сотиқ, маданий алоқалар ривожланган. Шунинг учун ҳам ўтмишда шаҳарнинг шуҳрати кенг ёйилиб, Марказий Осиёнинг Самарқанд, Бухоро, Шош, Насаф, Балх каби машҳур шаҳарлари қаторидан жой олган, ва уларнинг тарихи билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Буни ушбу ёдгорликларнинг тарихига оид илмий тадқиқотлар ҳам исботлайди. Вилоятнинг энг қадимий тарихини акс эттирувчи ёзма манбалар жуда кам, фақат юнон муаллифларининг маълумотларида Александр Македонскийнинг (милоддан аввалги IV аср охири) Зарафшоннинг қуйи оқими бўйлаб юришлари тасвирланар экан, Александр Сўғд ҳукмдори Спитаменни таъқиб қила бориб, Политимет (Зарафшон) дарёси қумларга сингиб йўқ бўлиб кетадиган жойларга етиб боргани ва у ерда бир неча қалъаларни вайрон этгани эслаб ўтилади. Бундан шундай хулоса чиқадики, ўша даврлардаёқ ғарбий Сўғд ҳудудларида аҳоли яшаган ва бу ерда қатор шаҳар қўрғонлар мавжуд бўлган. Навоий вилоятининг қадимий мавзеси Кармана тарихи ҳақидаги кейинги ёзма манба V-VI асрларга мансуб бўлган “Бей Ши” номли ўрта аср Хитой йилномасидир.

Ушбу йилномада бу мулк Ань (Катта Ань) тасаввуридан келиб чиқиб, Сяо Ань (Кичик Ань) деб аталди. Ань (Катта Ань) Бухоро воҳасига мос келади. Анча кейин яратилган “Тан Шу” (VII аср) номли Хитой йилномасида Сяо Ань ёки Хохань (Шарқий Ань) ҳам деб аталади. Жумладан, унда кичик Ань ёки Хохань (Харганкат-Кармана) Ань (Бухоро) мулкига буйсуниши қайд этилади. Кичик Ань ёки Хохань 12 та йирик шаҳар ва 100 га яқин истеҳкомларни ўз ичига олган. 627 йилда Бухоро ва Кармана ҳукмдорлари (бу пайтда Кармана ҳукмдорларининг ўнинчи бўғин ворислари ҳукмдорлик қилаётгани эди) Хитой императорига совға саломлар билан элчи жўнатишган. Ушбу Хитой йилномаларида бу даврдаги Сўғддаги катта кичик бекликлар бошқаруви турк ҳукмдорлари қўлида бўлганлиги таъкидлаб ўтилади. Хохань деган хитойча атаманинг ўзи ҳам Харганкат номидан келиб чиққанлиги эҳтимоли бор. Кейин бу мулк марказининг Карманага (эҳтимол VII-VIII асрларда) қўчиши, шаҳарнинг географик жиҳатдан қулай жойда-муҳим савдо йўллари кесишган ерда жойлашуви унинг тараққиётини жадаллаштирган.

Ушбу маълумотларнинг яна бир тасдиғини Муҳаммад Наршахийнинг (X аср) “Бухоро тарихи” асарида, ўрта асрларда бу шаҳар Кармана деб ҳам аталгани, унинг бир неча шаҳарчалари ҳамда қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик гуллаб яшнаган кўплаб қишлоқлари билан алоҳида рустак сифатида Бухоро мулки таркибига кирган деган

қарашларида кўришимиз мумкин. Араб географи ал-Истахрийнинг “Йўллар ва мамлакатлар” китобида Бухоро воҳа мудофаа девори (Кампирак) чегарасидан ташқарисида жойлашган рустаклар қаторида Кармана (Ясир), юқори Ҳаркан ва Жезза каби тарихий ҳудудларини ҳам таъкидлаб ўтади.

Кармана ва унинг атрофидаги қишлоқлар тарихи узоқ полеолит даврига бориб тақалади. Тарихий манбаларда ва адабиётларда жуда қадимги даврлардан, аниқроғи ўрта тош даври-Мустье (мил.авв.100-40 минг йилликлар) давридан бошлаб аҳоли яшай бошлаганлиги тилга олинган ва бугунги кунда Кармана тарихи ҳақидаги асарлар, маълум даражада яратилди.

Кармана тарихи ва унинг топонимикаси тўғрисидаги айрим тадқиқотларда ва араб жуғрофлари Ибн Ҳавқал (X аср), Истахрий (вафоти-957), Муқаддасий (1147-1223) асарларида “Кармана” атамасини “Карминия”, “Кармина” шаклларида учраши айтиб ўтилади. Манбалардаги маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, Кармана X асрда ҳам Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарлардан бири бўлиб, хусусан, Ибн Ҳавқал асарида Карманани Бухоро деворининг ташқарисидаги йирик шаҳарлар қаторида санаб ўтади ҳамда унинг жойлашуви ва аҳолиси тўғрисида қуйидаги фикрларни келтиради: “Карминия Тавовисдан кўра каттароқ, аҳолиси кўпроқ ва ери ҳосилдорроқдир.

Худиманкан Карминияга қарашли шаҳар бўлиб, унинг таркибига киради. Карминия билан Ҳарғонкат ва Мадйомижкат чегарадош. Уларда аҳолининг сони бир-бирига яқин ва бир хил. Карминиянинг бир қанча қишлоқлари ҳам бор”. Марказий Осиёга саёҳат қилган Абдул Исҳоқ Истахрий ва тарихчи Абдулкарим Самъоний (туғилган йили-1113) ҳам бу ерни “Карминия” вилояти деб ёзади. Шунингдек, X асрда ёзилган “Ҳудуд ул-олам” асарида эса у Сўғдда жойлашган шаҳарлардан бири сифатида тилга олинади. Маълумки Миёнқол вилояти Зарафшон дарёсини Оқдарё ва Қорадарёга айрилган ўзига хос катта орол сифатида теварагидаги ҳудудларни ўз ичига олади.

Кармана вилояти эса тахминан Дабусия қалъасидан то Ғиждувон музофотининг дарё устидаги Эшонкўприк, яъни Қизилтепа билан Ғиждувон туманларини ажратиб турувчи чегарасигача бўлган суғорма ерлар ва унинг теварагидаги тоғлар ва адирлар билан чегараланган. Ҳозирги Пахтачи, Хатирчи, Навбахор, Қизилтепа, Конимех туманларини тўлиқ Нуробод тумани, Қарноб даштини қисман ўзида жамлаган маъмурий бирлик бўлган. Бу ҳудудда Кармана, Остона, Парда, Девонхона, Бичанчи, Қарнаб, Маликчўл ва Ўртачўл даштлари бодиялари жойлашган. Қадимги карвон йўлининг мазкур қисми “Шоҳроҳ”, яъни “Подшоҳ йўли” деб аталган, Самарқанд билан Бухорони боғлаб турувчи энг қизғин савдо йўли сифатида салмоқли аҳамиятга эга. Ана шу йўл ёқасида Арбинжон (Хатирчи қўрғончаси яқинида), Дабусия (Қалъайи Дабус), Искарон, Кандукин, Нур, Тавоис (Бухоро вилояти ва Навоий вилояти чегарасида), Зарафшон дарёсининг сўл қирғоғида Кармана (Кармина) жойлашган эди. Шунингдек, қадимда дарёнинг табиий ирмоғи бўлган, кейинчалик “Руди Кармина”-“Кармина анҳори” деб ном олган катта ариқ ҳам оқиб ўтар, суви эса ям-яшил боғларга бурканган шаҳарга тарқалар эди. Наршахий карманалик шоир ва адиблар фаолиятига эътибор қаратиб, уни Бухоронинг таркибий қисми сифатида Нурота, Зандана, Пойканд, Тавоис каби маъмурий бирликлар қаторига киритади ва шундай таърифлайди: “Кармина Бухоро қишлоқлари жумласидан бўлиб, унинг суви Бухоро сувидан келади, хирожи Бухоро хирожига қўшилади. Унинг ўзига тегишли алоҳида бир қишлоқ ҳам бор, унда масжиди жоме барпо этилган. Карманада адиб ва шоирлар кўп бўлган. Қадим вақтларда Карманани “Бодяйн хурдак” (Кўзача) деб атаган. Бухородан то Карминагача ўн тўрт фарсангдир”. Наршахий фикрининг давоми сифатида теурийлар даври тарихчиси Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома” асарида ҳам “Кармана бешигида авлиёлар ўсган шаҳардир. Бу жой Расулulloҳнинг авлодлари – саййидлар кўним топган, муқим яшаган шаҳар”,-деб таърифлаб ўтади.

Академик А.Муҳаммаджонов “Кармана” атамасига қуйидагича таъриф беради: “Кармана” – аслида суғдча сўз бўлиб, “Ҳар-ман-а” шаклида бўлган.” Ҳар – катта, манзил” деган маънони англатади . Ёки шу анжуманда тарих фанлари доктори, профессор М.Исҳоқовнинг маърузаларида Кармана милoddан аввалги биринчи минг йилликда пайдо бўлган, дейилади. Кармана аввал “Ҳар-миёна” шаклида бўлган. “Ҳар” – катта, улуғ , “миёна” – ўртаси - деган суғдча сўзлардан олинган бўлиб, “Катта, улуғ йўлнинг ўртаси” деган маънони билдиришини таъкидлайди. Айрим ёзма манбаларда эса Хариманкат (катта манзилли шаҳар) шаклида тилга олинади.

Кармана аҳолиси асосан чорвачилик, хусусан қўйчилик ва деҳқончилик билан шуғулланган ва бу соҳалар нисбатан анча ривожланганлиги айрим тарихчи ва ўлкашуносларимиз тадқиқотларида айтиб ўтилади. Навоий вилоятининг тарихи қадимийлигини Карманада бугунги кунда ер сатҳидан йўқ бўлиб кетиш арафасида турган, 20 га яқин археологик қадимги тепаликлар ҳам тасдиқлайди. Бурқуттепа, Кармананинг энг қадимий жойларидан бири бўлиб, ҳозирги Кармана шаҳрининг шарқда, Бухоро-Самарқанд йўлининг ўнг томонида жойлашган. Яъни 1999-2002-йилларда Кармана шаҳрини ёшини аниқлаш бўйича археологик қазишма ишлари олиб борилиши қуйидаги тепаликларни аниқлашда ҳам муҳим қадамлардан бири бўлди. Ҳазора МФЙга қарашли қишлоғидан Динчактепа (баъзи манбаларда Кунжактепа), Деггарон масжидидан 3 км.шарқда Гурвонтепа, Уйрот МФЙга қарашли қишлоғидан Туркмантепа, Янги ариқ МФЙга қарашли қишлоғидан Хўжаҳаволатепа, Дўрмон МФЙга қарашли Қозоқовул қишлоғидаги Ялпоқтепа, Худойкултепа, Тешиктепа, Қоровултепа, Кўхнақўрғон МФЙга қарашли Боғиобод қишлоғидаги Йўталмозортепа, Жалойир МФЙга қарашли Жалойиртепа, Аллонттепа, Севолтепа, Шибзонтепа, Нарвонтепа, Ясситтепа каби тепаликлар шулар жумласидандир. Бугунги Навоий вилояти ҳудуди, Марказий Осиёнинг энг қадимги шаҳарларидан Бухоро ва Самарқанд ўртасида алоҳида стратегик аҳамиятга эга ҳудуд ҳисобланиб, бу ердан Ғарб билан Шарқни боғловчи қадимий карвон йўлининг асосий чорраҳасида жойлашганлигини ушбу ҳудуддаги қадимий иншоотлар, бозор ва карвонсаройларнинг мавжудлиги ҳам тасдиқлайди.

Фойдаланилган адабиёт рўйхати

1. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч.Том I. -Москва. 1963. –С.148. Муҳаммад Наршахий. Бухоро тарихи. 2011.-Б.263.
2. Наршахий. Бухоро тарихи. Мерос туркумида. Форс тилидан А.Расулов таржимаси. -Тошкент: Камалак, 1991. –Б.95.
3. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. -Тошкент: Шарқ, 1997.-Б.79.
4. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард الارد صورة كتاب (Ернинг сурати китоби). Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин.-Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011.-Б.49.
5. Муҳаммаджонов А. “Кармина” ёки “Кармана” томонининг этимологияси ҳақида. Ўзбекистон тарихи. 1999.2-сон.
6. Инояттов С., Тўраев Ҳ., Қосим Шайх Азизон. – Тошкент: Шарқ, 2000.
7. Инояттов С., Ҳайитова О. Кармана – тарих кўзгусида. – Тошкент: Шарқ, 2006.
8. Халилов Ш. Карманаю пирга бой.-Тошкент: Янги китоб, 2018. Б.18-19.
9. Ҳотамов А., Бекниёзов Н. Кармана – қадимий диёр. –Тошкент: Ўзбекистон, 2007.-Б.12-13. Раҳмонов А. Авлодлар манзили. – Кармана, 1996. –Б.7.
10. Қандаҳаров А.Бухоро хонлигида Кармананинг тутган ўрни. (XVI аср).-Тошкент: Фан ва технологиялар, 2016.-Б.26-27.

ЎЗБЕКИСТОН СУД ТИЗИМИ ТАРИХИДАН

Эшимов Ш.Х.

мустақил тадқиқотчи
(Қарши давлат университети)

2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида фуқароларнинг одил судловга эришиш даражасини ошириш, суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг устувор йўналишлари этиб белгиланган [1]. Ҳаракатлар стратегияси амалга оширилишини таъминлаш мақсадида Президентимиз ташаббуси билан Конституциямизнинг 80, 81, 83, 93, 107-110, 111-моддаларига суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар билан боғлиқ принципаал ўзгартишлар киритилди [2].

Конституция ва қонунларимизда белгилаб қўйилган фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, бузилган ҳуқуқларини одил судловни амалга ошириш орқали тиклаш, шу асосда қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш ҳуқуқий ислохотлардан кўзланган бош мақсад экан, соҳа фаолиятини янада такомиллаштиришга қаратилган бу саъй-ҳаракатлар зиммамизга улкан масъулият, олдимизга янгидан янги вазифаларни қўйди.

Президент Ш.Мирзиёев Олий Мажлисга 2017 йил 22 декабрдаги Мурожаатномасида таъкидлаганидек, “Судларнинг асосий вазифаси адолатни қарор топтиришдан иборат. Бу нинг учун суд ҳар бир иш юзасидан қонуний, асосли ва адолатли қарор чиқариши лозим”. Хусусан, 2017 йил 6 апрелда Конституциянинг 7 та моддасига киритилган.

Суд тизимидаги муҳим ўзгаришлар Суд тизимидаги шиддатли ўзгаришларни ўрта мезон — тизимдаги аввалги ҳолат, ҳозирги ҳолат ва эришилган натижалар асосида таҳлил этиш лозим. Биринчи муҳим ўзгариш: туб ислохотлар бошланишига қадар мамлакатимизда бир-биридан мустақил бўлган Олий суд ва Олий ҳўжалик суди фаолият юритиб келган. 2017 йил 1 июнда Олий суд ва Олий ҳўжалик суди ягона суд ҳокимияти — Ўзбекистон Республикаси Олий судига бирлаштирилди. Натижада ягона суд амалиёти таъминланди, бир-бирини такрорловчи функциялар мувофиқлаштирилди [3].

2017 йилнинг 13 июнь куни Тошкент шаҳрида суд органлари тизимида одил судловни таъминлаш борасидаги ишларнинг аҳволи, муаммолар ва истиқболдаги вазифаларга бағишлаб ўтказилган видеоселектор йиғилишида муҳтарам Президентимизнинг чуқур таҳлил ва танқидий ёндашувга асосланган тарихий нутқларида соҳада йўл қўйилган хато ва камчиликлар очиқ ва холис танқид қилиниб, уларни бартараф этиш йўллари ва истиқболдаги қатор долзарб вазифалар белгилаб берилди [4].

2017–2022 йилларда бу йўналишдаги устувор масалалар юзасидан 50 дан ортиқ қонун, фармон ва қарорлар қабул қилинди. Суд тизимига оид норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ислохотларга мос равишда янгиланди, жумладан 3 та янги процессуал кодекслар: Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекси, Иқтисодий процессуал кодекси, Фуқаролик процессуал кодекси қабул қилинди, қолганларига жиддий ўзгартиришлар киритилди, янги «Судлар тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида»ги ва «Ўзбекистон Республикасининг Бунда, суд-ҳуқуқ соҳасини янада демократлаштириш, Конституция устуворлиги, қонун олдида тенглик, инсонпарварлик, адолатлилик, суд ҳокимиятининг мустақиллигини таъминлаш, суд жараёнида тортишув тамойилларини татбиқ этиш, давлат органлари билан муносабатларда фуқаролар ва тадбиркорлик субъектлари

хуқуқлари ва қонуний манфаатларининг самарали ҳимоя этилишини таъминлаш, аҳолининг одил Конституциявий суди тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинди [5].

Давлат органлари қарорлари ва улар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан фуқароларнинг судга шикоят қилиш ҳуқуқининг конституциявий кафолатларини амалга оширишни таъминлашга хизмат қиладиган маъмурий судларнинг ташкил этилиши фуқаро лар ва тадбиркорларнинг суд ҳимоясига эришиш даражасини оширди. Мисол учун, 2017-2022 йиллар ва 2023 йилнинг I-ярмида жами 94 967 та оммавий низо кўрилган бўлиб, 57 671 та (60.7%) иш бўйича жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари тикланган. Жумладан, маҳаллий ҳокимликларнинг 8.474 та қарорлари ноқонунийлиги сабабли ҳақиқий эмас деб топилган. На тижанда, фуқаролар ва юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланишига эришилди [6].

2020 йилда суд – ҳуқуқ тизимида кўпгина ўзгаришлар амалга оширилди. Жумладан, илгари оммавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар фуқаролик ва иқтисодий судлар томонидан ҳал қилинган. Эндиликда давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қарорлари устидан келтирилган шикоятларни кўрадиган махсус – маъмурий судлар ташкил этилди. Бунинг натижасида жисмоний ва юридик шахслар ҳуқуқларининг суд орқали ҳимоя қилиниши янада кенгайтирилди; ягона маъмурий суд амалиёти шаклланиб берилади; Олий суд пленуми қарорлари тўлиқ ҳатловдан ўтказилиб, мувофиқлаштирилди.

Шунингдек, яқин вақтлар гача инвестициявий низолар фуқаролик ва иқтисодий судлар томонидан барча суд босқичларида ҳал қилинган. 2021 йил 1 январда Олий судда инвестициявий низолар ва рақобатга оид махсус судлов таркиби ташкил этилди. Ушбу судлов таркиби инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бевосита шуғулланмоқда.

Шундай қилиб, инвесторлар йиллаб сарсон бўлишининг олди олинди, низолар битта судда ҳал қилиниши таъминланди, мамлакатимизнинг инвестициявий жозибадорлиги ортди. Бундан ташқари, суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларни чуқурлаштиришга устувор эътибор қаратилиши натижасида судлар мустақиллиги ва одил судловга бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилиш соҳасида халқаро стандартларни имплементация қилиш бўйича аниқ чора-тадбирлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Президентининг 2020 йил 24 июлдаги “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони суд инстанцияларининг камайиши ва назоратнинг тўлиқ бекор қилинишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди [7].

Олий судда 2001–2017 йилларда жами 4 минг 73 шахсга нисбатан ишлар кўрилган. Биргина 2021 йилнинг ўзида эса бу кўрсаткич 7 минг 884 нафарга етган. Эндиликда судланган томонидан кассация тартибида берилган шикоят мақоми прокурор протести билан тенглаштирилди. Бу, ўз навбатида, суд процессида тортишувлик принципини ҳамда тарафлар тенглигини таъминлашга хизмат қилди [8].

Агар 2018 йилда маъмурий судлар давлат органи қарори ёки мансабдор шахс ҳаракати устидан 17 424 та шикоятни кўриб чиққан бўлса, бу рақам 2019 йилда 16 255 тани, 2020 йилда 15 066 тани, 2021 йилда эса 15 146 тани, 2022 йилда эса 15 344 тани ташкил қилган. Маъмурий судларга мурожаат қилиш кўрсаткичи Ўзбекистонда ҳар 1 000 нафар фуқарога 0,5 тани ташкил этса, бу кўрсаткич Россияда – 1 та, Қозғистонда – 1,4 та, маъмурий суд ривожланган мамлакатларда эса – 2 тадан 5 тагача етади. Мазкур рақамлар таҳлили асосида маъмурий суд иш юритувининг самарадорлиги пастлиги ҳамда бундай ҳуқуқбузарликларда юқори латентлик мавжудлиги ҳақида ҳулоса қилиш имконини беради. Таъкидлаш керакки, илмий доира ўрнатидаги фикрлар ҳам маъмурий судларнинг айнан ҳуқуқий ҳимоя функциясига қаратилган ҳолда шакллантирилган. Албатта, маъмурий судлар фаолиятида “оммавий ҳокимият билан муносабатларда ҳокимиятга эга

бўлмаган субъектларни (фуқаро, якка тартибдаги тадбиркор, юри дик шахсни) ҳуқуқий ҳимоя қилиш ғояси” мавжудлиги фактини рад этиш мумкин эмас [9].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 29 январдаги “Давлат органлари билан муносабатларда фуқаролар ва тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқларининг самарали ҳимоя этилишини таъминлаш ҳамда аҳолининг судларга бўлган ишончини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-107-сонли қарорининг 2-бандида маъмурий суд ишларини юритишни “суднинг фаол иштироки” тамойили асосида амалга ошириш, бунда маъмурий судларга ишнинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлаш учун ўз ташаббуси билан далилларни йиғиш мажбуриятини юклаш, ҳуқуқи бузилган фуқаро ёки тадбиркорлик субъектига эса далилларни йиғишда фақат ўз имконияти доирасида иштирок этишга шароит яратиш тартибининг процессуал қонун ҳужжатларига киритилиши белгиланган.

Статистик маълумотлар таҳлиliga кўра, 2021 йилда маъмурий судларнинг 5 331 та ҳал қилув қарорларида давлат органларига қонунбузилиш ҳолатларини бартараф этиш бўйича мажбуриятлар юк латилган бўлса, уларнинг 2 905 таси (54,5 фоиз) ижро этилгани ҳақида судларга тегишли ахборот берилмаган. Бу рақамлар 2022 йилда тегишинча 6 248 та ва 3 748 тани (60 фоиз) ташкил қилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти нинг 2022 йил 29 январдаги “Давлат органлари билан муносабатларда фуқаролар ва тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқларининг самарали ҳимоя этилишини таъминлаш ҳамда аҳолининг судларга бўлган ишончини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-107-сонли қарорининг 2-бандида маъмурий судларнинг оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича ҳал қилув қарор лари давлат органлари ёки ташкилотлари томонидан ижро қилинмаган тақдирда, уларнинг мансабдор шахсларига нисбатан суд жарималарини қўллаш тартибининг белгиланиши ушбу ҳолатларни бартараф этишга хизмат қилади [10].

Давлатимиз раҳбарининг 2020 йил 24 июлдаги “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов сама радорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармонида адолатли ва қонуний қарорларни қабул қилиш учун тарафларнинг тенглиги ва тор тишувчанлигини амалда таъминлаш механизмларини кенгайтириш бўйича муҳим вазифалар белгиланди. Натижада суд процессида тортишувлик принципини ҳамда тарафларнинг тенгли гини таъминлаш мақсадида судланувчи, жабрланувчи ва уларнинг вакиллари томо нидан кассация тартибида берилган ши коятнинг мақоми прокурорнинг протести билан тенглаштирилди [11].

Шу билан бирга, барча кодексларга тегишли ўзгартиришлар киритилди. Суд қарорлари устидан шикоятларнинг янгича мақоми Суд қарорлари юзасидан шикоят қи лиш босқичлари чуқур ислоҳ қилинди. Авваллари туман судининг ҳукми 7 та, вилоят судининг ҳукми 6 та, Олий суднинг ҳукми 5 та босқичда кўриб чиқилган. Ҳозирги ҳолатда ушбу кўрсаткич барча суд инстанцияларида бир хил, яъни 3 тани ташкил этилди. Қайд этиш жоизки, жазони ўташ жойла ридан шикоятлар келиши йўлидаги тўсиқ лар олиб ташланди [12].

Президентимизнинг 2020 йил 24 июлдаги фармонида белгиланган вазифалар ижроси доирасида судларнинг фаолияти юзасидан турли брифинг, матбуот анжумани ва учрашувлар ўтказиш; жамоатчилик эътиборига тушган ишлар судларда кўрилишида оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирокини таъмин лаш; суд тизимидаги ислохотлар, суд фао лиятига дахлдор ахборотлар, воқеликлар, турли маълумотларни онлайн режимда жойлаштириш; телеграм-бот каналлар очиб, унда аҳо лига суд фаолияти билан боғлиқ масалалар юзасидан тушунтиришлар бериш орқали аҳолининг судларга мурожаат қилиш имкониятлари кенгайтирилди. 2021 йилда Олий суд томонидан 15 та матбуот анжумани ташкил этил ган бўлса, вилоят судлари томонидан 51 та брифинг

ўтказилган. Оммавий ахборот воситаларида йил давомида 15 минг 128 та ҳуқуқий тушунтириш ва судлар фаолиятига оид материаллар бериб борилган [13].

2018 йил декабрдан суд қарорлари интернет тармоғида эълон қилинмоқда. Ҳозирга қадар қарийб 2 миллион суд қарори шу тармоқда эълон қилинган. 2019 йил январдан Олий суднинг Интерактив хизматлар портали ишга тушди. Бу ерда 48 турдаги электрон хизмат кўрсатилиш йўлга қўйилди. Биргина электрон мурожаат қилиш хизматини мисол келтирадиган бўлсак, 2021 йилда жами мурожаатларнинг қарийб ярмини — 49,5 фоизини электрон мурожаатлар ташкил этади. 2019 йил майдан “Электрон тўлов тизими” жорий этилди ва у суд харажатларини онлайн тўлаш имконини берди [14].

2021 йил октябрдан суд хабарномаларини электрон тақдим этишга ўтилгани муносабати билан суд мажлиси санаси ва вақти ҳақидаги суд чақирув қоғозларини онлайн тарзда олиш имконияти яратилди. Ижро варақаларини электрон шаклда ижрога юбориш тартиби татбиқ этилди. Ишларни судьялар ўртасида автоматик тарзда тақсимлаш модули ишга туширилди [15].

2020 йил октябрда судлар фаолиятига мобиль видеоконференцалоқа тизими жорий этилди. Бу орқали суд иштирокчилари дунёнинг исталган нуқтасидан туриб, судда иштирок этиши мумкин. Видеоконференцалоқа тизими самарадорлиги ҳақида тўхталганда, ҳозиргача 401 та суд видеоконференцалоқа билан таъминлангани 41 минг 620 та суд мажлисини видеоконференцалоқа ёрдамида ўтказиш имконини берди. Давлат ташкилотлари билан идо ралараро электрон ҳамкорликни таъминлаш борасида 28 та давлат ташкилотининг 38 та ахборот тизими билан тўлиқ равишда маълумотлар алмашинуви рақамли технологияга ўтказилди [16].

2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси Ҳаракатлар стратегиясининг узвий давомидир. Унда бугунги глобал ўзгаришлар, аҳоли турмуш тарзи, ҳаёт талаби ва қадриятларимиздан келиб чиққан ҳолда етти та устувор йўналишдаги мақсад ва вазифалар белгиланган. Тараққиёт стратегияси 100 та устувор мақсадни ўзида мужассам этган бўлса, шундан суд ислохотлари билан боғлиқ бандлар бевосита иккинчи йўналиш доирасида белгиланган [17].

2023 йил 16 январда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ва “Одил судлов фаолиятини амалга оширишни самарали ташкил этиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармонларида суд ҳокимиятининг чинакам мустақил лигини таъминлаш, судлар фаолияти самарадорлиги ва одил судлов сифати ни оширишга қаратилган кенг қамровли чора-тадбирлар белгиланди [18].

2023 – 2026 йилларда суд тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишнинг қисқа муддатли Стратегияси ва уни амалга ошириш бўйича Ҳаракатлар дастури тасдиқланди. Бунда, “Янги Ўзбекистон – янги суд” тамойили доирасида аҳолининг одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишни жадаллаштиришни, соҳага илғор халқаро стандартларни жорий этишни талаб этмоқда [19].

Янги таҳрирдаги Конституцияда “Шахс суднинг қарорисиз қирқ саккиз соатдан ортиқ муддат ушлаб турилиши мумкин эмас. Шахс ушлаб турилган пайтдан эътиборан қирқ саккиз соат ўтгунига қадар судга ушлаб туришнинг қонунийлиги ва асослилиги тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун олиб борилиши керак. Агар ушлаб туришнинг қонунийлиги ва асослилиги судда исботланмаса, шахс дарҳол озод қилиниши керак” деган норма белгиланди [20].

Бу қоида, биринчи навбатда, шахсни асоссиз ва муддатсиз ҳибсга олинишига йўл қўймаслик талабини таъминлайди. Қамоқ эҳтиёт чорасининг судлар томонидан қўлланилиши амалиётини келтирадиган бўлсак, 2022 йилда тергов органларидан

судларга келиб тушган жами 24 118 та илтимосномадан 23 503 таси қаноатлантирилган, 485 таси эса рад этилган, яъни 485 нафар шахсга нисбатан асоссиз равишда қамоқ эҳтиёт чораси қўлланилиши олди олинган [21].

Янгиланган Конституция эски тузумдан мерос бўлиб қолган суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фуқароларни жазоловчи ёндашувидан инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилувчи ва ҳимояловчи, поймол қилинган ҳуқуқларни тикловчи, рағбатлантирувчи ёндашувига ўзгартирди. Илк бор шахсни ушлаш чоғида унга тушунарли тилда унинг ҳуқуқлари ва ушлаб турилиши асослари тушунтирилиши шартлиги, айбланувчи ва судланувчиларга ўзига қарши кўрсатма бермаслик (халқаро эътироф этилган «Миранда қоидаси»), сукут сақлаш ҳуқуқи берилди. Айнан процессуал ушлаш вақтида инсон оғир руҳий ҳолатга тушади ва ҳуқуқий ёрдамга айниқса муҳтождир, чунки у бундай мураккаб вазиятда жиҳоятда айбдор ёки айбсизлигини исботлаш мажбурияти унга эмас, аксинча, тўлиқ тергов органларига юклатилганлигини англай олмайди [22].

Хуллас, суд органларини фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи мустақил органга айлантириш энг муҳим вазифа этиб белгиланди. Амалга оширилган тадбирлар фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларига ўз ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишни эркинлаштириш, умуман одил судловга эришишни ошириш ҳамда судлар фаолиятида очиқлик ва шаффофликни таъминлаш имконини бериб, судлар мустақиллигини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. 2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. – Тошкент: Akademnashr, 2017. 5 – 6-бетлар.

2. Жиноят ишлари бўйича Қашқадарё вилоят судининг раиси Махкамов Абдуқайом Махкамовичнинг жиноят ишлари бўйича судлар томонидан 2019 йилда одил судлов борасида амалга оширган ишлари юзасидан Халқ депутатлари Қашқадарё вилоят Кенгашидаги АХБОРОТИ

3. Саидов А. Одил ва мустақил суд – Янги Ўзбекистон пойдевори // № 52 (574), 2022 йил 12 март.

4. Қонун ва адолат устуворлигини таъминлаш – барча эзгу мақсадларимизга эришишнинг энг муҳим шarti // uza.uz 13.06.2017.

5. Самарходжаев Б., Артиков Д. Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ ислохотларининг конституциявий-ҳуқуқий асослари // «Одил судлов», № 11 / 2023. 3 – 12-бетлар.

6. <https://stat.sud.uz/>

7. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 06/20/6034/1103-сон

8. Саидов А. Одил ва мустақил суд – Янги Ўзбекистон пойдевори // № 52 (574), 2022 йил 12 март.

9. Бакаев Ш. Маъмурий судлар фаолиятини такомиллаштириш истиқболлари // «ОДИЛ СУДЛОВ», № 3 / 2023. 3 – 7-бетлар.

10. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 07/22/107/0083-сон

11. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 06/20/6034/1103-сон

12. Саидов А. Одил ва мустақил суд – Янги Ўзбекистон пойдевори // № 52 (574), 2022 йил 12 март.

13. Ўзбекистон Республикаси Олий суди жорий архиви маълумоти, 2023 йил.

14. Ўзбекистон Республикаси Олий суди жорий архиви маълумоти, 2023 йил.

15. Ўзбекистон Республикаси Олий суди жорий архиви маълумоти, 2023 йил.

16. Саидов А. Одил ва мустақил суд – Янги Ўзбекистон пойдевори // № 52 (574), 2022 йил 12 март.
17. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараккиёт стратегияси. – Тошкент: O'zbekiston, 2022. – 440 б.
18. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.01.2023 й., 06/23/11/0033-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.01.2023 й., 06/23/12/0034-сон.
19. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.01.2023 й., 06/23/11/0033-сон
20. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон
21. <https://stat.sud.uz/file/2023/01.08.pdf>
22. Самарходжаев Б., Артиков Д. Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ ислохотларининг конституциявий-ҳуқуқий асослари // «Одил судлов», № 11 / 2023. 3 – 12-бетлар.

**ЎЗБЕКЛАРДА БЕШИК БИЛАН БОҒЛИҚ УДУМЛАР
(ҚАРШИ ВОҲАСИ МИСОЛИДА)**

Очилова Холида

ўқитувчи

(Қарши инновацион таълим университети)

Ўзбекларда бешик билан боғлиқ К.Шониёзов С.Олим, Г.Мардонова, О.Бўриев, Б.Убайдуллаева, А.Аширов, А.Жумаев, Н.Аъзимова каби муаллифлар асарларида учради. Лекин Қарши воҳаси ўзбекларида бешик билан боғлиқ қадриятлар этнографик йўналишда ўрганилмаган.

Бешик тўйи бола туғилганда етти, тўққиз, ўн биринчи, кунлари ёки келин-куёв она-оналаринг ўзаро келувлари билан белгиланган кунда, асосан, яқин қариндош-уруғ, қўни-қўшнилар иштирокида ўтказилади. Айнан бешик тўйини бошқа оилавий маросимлардан фарқи шундаки, унда эркаклар қатнашмайди ва кўпинча хотин-қизлар иштирок этишади.

Одатда бешик тўйи оиладаги биринчи (тўнғич) фарзанд учун ўтказилади ва у тантанали кечади. Бешик тўйи ўтказиладиган кун чақалоқнинг она томонидан қариндошлари кутиб олинган, ниятлари оқ бўлиши, болага бахт тилаш рамзи сифатида уларнинг юзларига ун сепилади. Меҳмонлар дастурхон тузаб безатилган хонага таклиф этилади. Шу вақт бошқа хонада урф-одатлар ижро этилиб чақалоқни бешикка белаш маросими ўтказилади.

Хоразмда тўйи учун махсус тарзда халфа аёллар таклиф қилинади. Улар ўзбек халқ дostonларидан парчалар ўқиганлар ва турли ҳикоя ҳамда ривоятларни йиғилганларга айтиб берган. Халфалар асосан биринчи туғилган фарзандни “бешик тўй”ларида иштирок этганлар.

Аввал бешик тўйи маросими учун махсус жўхоридан тайёрланган таомлар берилган. Чунки жўхори ўзбекларда серпуштлик рамзи бўлган. Ҳозирда эса маросимга турли ширинликлар ва махсус палов тайёрланади. Бешик тўйи маросими якунида ёш онанинг чап томонига бешик қўйилиб, она болани эмизган ва унга ўзи билган аллани айтган. Ўзбеклар тасавурига кўра болага икки нарсa энг муҳим бўлган бўлиб, булардан бири она сути бўлса, иккинчиси она алласи ҳисобланган. Шу боис қизларга ёшлик вақтлардан бошлаб алла айтиш ўргатилган. Бешик тўйи билан боғлиқ барча урф-одатлар бажариб бўлингандан сўнг меҳмонлар бирин-кетин кузатилади. Шу билан маросим якунланади.

Бола туғилган бош фарзанд бўлса, бозордан бешик сотиб олинади. Кейинги фарзандлар опа-акасининг бешигига солинади. Гўдак 2-3 ёшгача ётадиган бешик ажодларимиз кашфиётидир. Бешик мевали дарахтларнинг таналаридан ясалиб, ости тўрт оёқли, текис терилган тахта ётқич, тувак учун махсус тутқич тешикдан иборат. Икки

ёнбоши ва оёқ томонларининг устки қисми ёй бўлиб, тутқич тебратилган. Икки ёйни эса йўғон, ўймакор ёғоч безаб туради.

Сўнги даврда бешиклар, асосан, тут ва тол дарчтларидан ясалмоқда. Бешикнинг пастки қисми ағдарилиб, қаттиқ чайқалиб кетмаслиги учун вазминроқ тут дарахтдан устки ёй ва бўғин ўзаклар, тутқич толдан, тебратишда осон ва енгил чайқалиши учун тол новдаларидан ясалади. Бешикка гул бериш халқимизда ўзига хос санъат даражасига кўтарилаган. Пишиқ, қулай ва хосиятли бешик бир оиладан ўнлаб фарзандлардан эмас, балки 3-4 авлодни тарбиялаши мумкин.

Ўзбекларда, тожикларда боболари ва оталари ётган бешикларда тарбия топган фарзандлар кўплаб учрайди. Ёш оилалар ихлос билан ана шундай хосиятли бешикларда ўз гўдакларини белашни афзал кўришади. Шу боисдан ҳам ўзбекларда бешикни муқаддас билишиб, уни ҳеч қачон, ҳатто ёш чақалоғи бўлмаса ҳам ташлаб юборишмайди, доимо эҳтиёткорлик билан эъзолаб сақлайди.

Бешик устига енгил сурп, қишда духоба ёпқичлар кийдирилади. Чақалоқни ўғил ёки қизлигига қараб сумак алмаштирилади. Гўдакни бешикка белашни кайвони аёллар, ходим ёки бувиларидан бири кўрсатади. Чақалоқнинг баданига куйруқ ёғи суртилади.

Бешик остига тўшалаган кўрпача – қовузға қовузоқ, унинг ичига тариқнинг қипиғи солинади. Шунда боланинг эти тўшакка ёпишмайди, ҳаракатда бўлади. Боланинг қўл-оёқларини бешикка текис боғлаб, тепа ўзак ёғочида ўралиб турувчи белбоғлар ипак матодан тайёрланади.

Онанинг ўз боласини вақтида, ўнғай, қулай эмизиши учун бешик остонага яқин жойлаштирилган. Боланинг ёстиғи остига нон пичоқ қўйилади. Тебратишга қулай бўлсин деб, бешикнинг тўрт оёқлари, бош ва оёқ томондаги жуфтлари орасига тахта қоқилади. Бу бешикнинг тақилламай, болага озор бермай тебранишига ёрдам беради. Ушбу ҳолатда бошқа иш билан машғул она боласи бешигига узун ип ёрдамида узоқроқдан, иш қилиб турган жойидан ҳам тебратиб туради.

Гўдакни кеча-кундуз бешикка белаб қўйишдан воз кечиш лозим. Болани бешикдан ечиб олиб, қўл-оёқларини эркин қўйиши керак. Бешик ичи шамоллатиб, офтобга қўйиб турилади.

Ҳалқимизда келиннинг онаси бешикни безайди, деган ибора мавжуд. Бешик ва унинг устки ёпинғичлари, кўкрак ва оёқ кўрпачаси, қўлбоғ, ёстиқча, туваги, сумаги – барчаси янгидан сотиб олишиб тайёрланади. Бешикни кўтариб келганга тўн ва белбоғ қўйилади.

Болани бешикка белаб, бешик бошини доимо қиблага қараши лозим. Қўл-оёқлари маҳкам боғланган, танаси тоза қилиб ўралган гўдак касаллик чақирувчи ташқи муҳит таъсиридан сақланади. Суяклари тўғри ва чиройли бўлиб ўсади. Энг аввало, бешик тагига юмшоқ кўрпача тўшалади. Гўдак бешикка қаттиқ боғланмаса қўлларини чиқариб олади, ўзини бўшатишга ҳаракат қилиб, бешикка осилиб қолади. Бу эса нохуш ҳолатларга олиб келиши мумкин.

Чақалоқ бутига қўйилган сумак бола жинсий аъзоларининг равон ўсишига имконият яратиб беради. Гўдак бешикда ётмаса таги булғанади, ифлосланади, ёмон ҳид чиқади, жинсий аъзоларини шамоллатади. Бола агар сумак билан ухласа, у нохушликдан, ҳар хил касалликдан фориғ бўлади. Зеро, ёшликда жинсий аъзоларининг шамоллаши вояга етганда анча салбий оқибатларга олиб келиши табиийдир.

Таниқли адабиётшунос олим Султонмурод Олим “Бешик” рисоласида республикамиздаги таниқли шифокор, профессор Жуманазар Бекназаровнинг бешик ҳақидаги мулоҳазаларини келтиради: «Бола она қорнида букчайган, боши эгик ҳолатда ётади. Ичкарасида у муайян босим сезади. 3 ойдан сўнг онасининг юрак урушини фаҳмлай бошлайди. Туғилгандан сўнг бирдан ана шу ҳолатдан узилиш юз беради. Бола она қорнидаги ҳолатини қаттиқ қўмсайди. Сунъий равишда бўлса ҳам ўша муҳитни

эслатиб туриш керак. Бизда чақалоқни дарҳол йўргаклашнинг сабаби шунда. Европада болани йўргакламайди. Уларда бошқача қараш мавжуд: гуё боланинг оёқ-қўли ҳаракати чекланмаслиги керак. Бу масалада Ғарб билан Шарқ тескари фикрида.

Бешикнинг устунлиги шундаки, унда йўргак давом этади. Бола она қорнидаги ҳолатни эслаб ётади. Чақалоқ жуда нозик бўлади. Арзимаган нам ҳам уни қаттиқ шамоллатиб қўйиши мумкин. Хусусан, бола кечаси тагини хўллаб ёки булғаб қўйса, бир оздан кейин у муздай бўлиб қолади. Баъзан шу намни тортаверса, гўдак тугул, катта одам ҳам кучли шамоллаши турган гап. Тувак ва сумалакдан фойдфланиши шу хавфнинг олдини олади».

Қарши воҳаси туманлари ҳудудларида бешикнинг таг тўшамасига қавс солинади. Қавс – арчанинг қуритилган барги узиб, эзиб олинган тўшамадир. Биринчидан, қавс боланинг баданидан чиқадиган ҳидни олади. Иккинчидан, баданига ишқаланиб, ҳидлик хусусияти пайдо қилади, яъни микробларни ўлдиради ва зарарсизлантиради. Учинчидан, умуртқа поғонасининг тўғри шаклланишига ёрдам беради.

Бешик болани бир уйдан икинчисига, иссиқдан совуққа ёки совуқдан иссиққа ўтказишда ҳам кескин таъсиридан сақлайди. Печка ишлатилмайдиган уйларда у бола учун исиққина хона вазифасини бажаради.

Лекин оналар бешикка белашнинг халқ тажрибаси ва синовидан ўтган тартиб-қоидаларига риоя қилишлари шарт.

Ота-оналар ўғил уйлантириб, қиз чиқариб, янги оилани вужудга келтиришар экан, ёшларнинг тинч-тотув яшашларини, униб-ўсиб ўзларидан кўпайишларини орзу қилишади ва эзгу ният йўлида аста-секин тайёргарлик кўриб борадилар. Бу тайёргарлик эса асосан туғилажак набирага аталган бўлиб, унга бир неча сидра кийим-кечак янги бешик ва унинг анжомлари, қизи, куёви, қудалари, уларнинг яқин қариндошларига сарпо тайёрланади.

Халқимизнинг азалий удумига кўра «бешик тўйи»нинг барча ҳаражатлари келин-куёвга ва унинг ота-оналари зиммасига тушган. Қолган қисмини куёв томон тўлдирган.

Бешик қадимдан Шарқда, хусусан ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, уйғур, эрон, ҳинд, афғон, озарбайжон ва бошқа кўпгина халқларда ишлатилиб келинган. Бу халқларда бола туғилгандан сўнг бешикка солиш тўйи тантана билан ўтказилган.

Аждодларимиз бешикни яланғоч қўйишмаган. Ўзбекларда қизнинг онаси унинг биринчи фарзанди учун бешик безайди.

Бешик, бешик усти анжомларини тайёрлаш, уларни сотиб олиш момога завқ беради. У қайта-қайта шукроналар қилиб, керакли анжомларни тахлайди. Баъзи жойларда бешикни тоға елкасига қўйиб келади. Бешикнинг асбоб-анжомларини камси-тиб бўлмайди. Уларни қандай матодан тайёрланмасин, яхшиликка хизмат қилсин дейишади.

Бешик тўйлар оиланинг иқтисодий аҳволига боғлиқ бўлган, албатта. Агар ота ўзига тўқ бўлса ёки кўпқизлар кетидан кейин ўғил туғилса, қўни-қўшни, қариндош-уруғларига зиёфат беришган. Ҳатто ўзига тўқлар кураш, кўпқари ташкил этишган. Чақалоққа қўйлакни серфарзанд аёллардан бири ёки доя кампир кийдирган.

Бешик устига дастурхондек улуғ бўлсин деб дастурхон ёзилган, кўнгли оқ бой-бадавлат бўлсин деб қанд-курс сочилган. Чақалоқни чўмилтириб бўлгач, уни бешикка белаш учун ҳозирлик кўрилган. Бунинг учун бешик ва анжомлари маълум талабларга жавоб бериши лозим бўлган. Бешик анжомларини кўпчилик бўлиб тикишган ва унга ҳар хил ўйинчоқлар, попуқлар тақиб безатишган. Чақалоқнинг ёстиғи тагига туз, нон, пиёз, тароқ ёнғоклар қўйилган. Тадқиқотчиларнинг кузатишича, бу ҳислат турли жойларда бир-биридан фарқланади. Масалан, Сурхондарёда бешик ичининг етти жойи-га пахта ёқиб тувакка ташлашган. Қашқадарёда эса пахта ёқилиб, бешик кўрпачасининг уч жойига текқизилади ва кули тувакка солинади. Анъанага кўра, бола ёстиғи остига нон қўйилган.

Чунки нон муқаддас эъзозланган, яна нон инсоннинг доимо йўлдоши, ризку насибасидир. Боланинг ризқи бутун, нон каби улуғ бўлсин деб бешикка кулча нон қўйилади. Болани бешикка серфарзанд, табаррук онахонлар белаб беришган.

Аксарият жойларда боланинг боши тошдек қаттиқ, катта бўлганда қийинчиликларга бардошли бўлсин деб бешикнинг бошига тош қўйилган. Боланинг бошига пичоқ ҳам қўйилган. Ҳаттоки ёши улуғ кишилар бошига пичоққўйиб ётса ҳам яхши ухлашганини айтадилар. Чунки пичоқ йигитнинг йўлдоши ҳисобланган. Халқимизнинг «Пичоғинг мойдан чиқмасин» дегани мўл-қўлчилик қут-баракани билдиради.

Чақалоқни биринчи белаш маросимида кекса кампирлар, аёллар ва болалар тўпланишган. Серфарзанд кампирлардан бири олов ёқиб бешик ичидан айлантиради. Доя кампир бешик бошида етти дона ёнғокчақади, гўёки бола шовқин-суронлардан қўрқмас эмиш. Сўнгра бешик устига ахлоқ-одобли, бадавлат ва серфарзанд кишилар кийимларидан ташланади. Бола ўша кишилар каби улуғ ва обрўли, келишган бўлсин дейишган. Яна бешик устидан танга, ёнғок, бодом, данак ва қанд-қурслар сочилади. Баъзи гўдаклар тез юра олиш-майди. Бундай болаларнинг оёқчиқар иши учун улар қозонда дамланган ошнинг бетигаги товоқ иссиқлигича ерга қўйилиб, устига сочиққўйилади. Кексаларнинг фикрича, бола товоқустига 8-10 дақиқа ўтказиб қўйилади. Бу ҳол уч марта такрорланса, у тезда оёқланиб кетаркан.

Ўзбекларда болани бешикка белангунча ҳам кўпдан-кўпудумлар бажарилади. Аввало бешикка тоқ сонли кўзмунчоқосиб қўядилар. Сурхондарё вилоятида момолар боланинг ич қўйлагини уч марта осмонга отиб оладилар. Сўнгра бу қўйлак отнинг козиғига, итнинг бошига кийдириб олинади. Шунданкейин қоқиб, болага кийдирилади. Чунки ит одамзотнинг энг вафодор дўсти, қолаверса, ит унча-мунча касалликни писанд қилмайдиган жонивор. От эса мағрур ҳайвон. От қозиғининг ҳам ўз рамзий маъноси бор. От қадимдан кишига доимо тик боқадиган жонивор, эҳтимол, бу одатларга мана шу икки ҳайвондаги энг яхши ҳислатлар болага ҳам ўтсин деб қилинган ният яширинган бўлса керак.

Гўдак бешикка белангунча, ўнгми чап қилиб, сўнгра беланади. Бешикка ойна, тароққўйилган, оёғи бош учига узатилиб ётқизилган болани кекса кампир ушлаганича - «ўнг бўлсин, ўнг бўлсин», деб икки марта тебратиб ўнг ётқизилади.

Ўзбекларда ҳеч қачон бола ўзи ёлғиз қолдирилмайди. Ёлғизлик худога хуш келмайди, деб биладилар. Қашқадарёда бешикка кўзмунчоқ, кулча, пичоқ, пиёз, тугдона каби нарсалар қўйилади. Бу қўйилган нарсаларнинг ўз рамзий маънолари бор. Пичоқ-яроқ кўзмунчоқ, кулча, пичоқ, пиёз, тароқ тугдона – назар суқдан сақланиш, пиёз инс-жинслар қўрқсин деганидир. Бу нарсалар болани омон сақлашга, унга ёлғизлигини билдирмай туришига оналар қаттиқ ишонадилар.

Болага узоқ умр тилаш, белаш чоғида бажариладиган одатларда ҳам ўз аксини топади. Қарши воҳасида серфарзанд, серуруғбўлсин деб қуроқ ёстиқ тайёрлайдилар. Бола илк марта бешикка белангандан то ўргангунча ҳар гал беланаётганда гўдак бир қўрқиб йиғлайди. Унинг қўрқмаслиги учун бола илк марта беланчакда беланаётганда «отанг бақириб келса, қўрқмагин», деб бош учига ёнғок чақиб, новвот майдалайдилар. Боланинг бешикка солиниш маросимида баҳоли қудрат дастурхон ёзадилар. Дастурхон тузашнинг белгилаб қўйилган конун-қоидалари мавжуд эмас. Қаршида болакайларга бўғирсоқ нишолда, Қамашада бўғирсоқ, нон, ширинликлар тарқатилади. Бу нарсаларга оғзи теккан кишилар чақалоққа узоқ умр, омонлик тилайдилар.

Бола ҳар галги беланишдан олдин оналар «эгалари келди, кучуклари кетсин» деб айтишувлар айтадилар. Болани бешикдан ечганда «бешиги тахта, орқаси пахта» деб уч марта такрорланади.

Демак бешик тўйи ўзбек халқининг анъанавий удуми экан бўлиб, бешик чақалоқни иссиқ-совуқдан сақлайди, боланинг оёқ-қўли кам қимирласа, у шунчалик тинч ухлайди ва соғлом бўлиб усади.

Ургутда кўк, қизил рангли латталардан еттитасини ёқишиб бешик атрофи, ости ва устидан айлантисинлар, Қорақалпоғистонда гургурт чақилиб уч марта ичидан, уч марта ости ва устидан айлантиради. Бухорода бош томонга учта, оёқ учида учта ва тувакка учта олов ёқсалар, Сурхондарёда бешикка етти бўлак пахта қўйилиб ёқилади. Бешик эса албатта ўчоқда ёниб турган оловдан сакратилади. Буларнинг «хаммаси ҳурофот-ку» дейиш мумкиндир балки. Эҳтимол, шундайдир. Аммо олов бизнинг аجدодларимиз учун ёруғлик рамзи сифатида қабул қилинган. Ёруғлик ҳозир бўлган жойда ёмонлик, ёвузлик бўлмайди. Момолар эса, сиз билан бизнинг зўр бериб ақл ўргатишимиздан кўра, кўпроқ ўз билганларидан қолмайдилар.

Воҳамиз қишлоқларида болани бешикка солиш албатта тоқ кунга белгиланади. Ва бу белашдан ташқари янги бешик келганда ҳам биз юқорида санаган урф-одатлар асосида қайтадан беланади.

Кўриб турибсизки, бола белангунча ҳам кўпдан-кўп удумлар бажарилади. Аввало бешикка тоқ сонли кўзмунчоқ, туғдона осиб қўядилар. Айтишларича бу назар, суқдан болани асраркан. Боланинг тушган киндиги ҳам бош томонга осиб қўйилади. Гўёки, шунда бола ўз жисмидан ажралган бўлакни излаб йиғламасмиш.

Воҳамизнинг барча вилоятларида бола бешикка белангунча ўнгма-ўнг қилиб, сўнгра беланади. Сурхондарёда бешикка ойна, тароқ қўйилгач оёғи бош учига узатилиб, ётқизилган болани кекса кампир ушлаганича «ўнг бўлсин, ўнг бўлсин», деб икки марта тебратади. Шундан сўнггина ўнг ётқизадилар.

Ургутда бола белангунча ўтказиладиган ўйиннинг ўзига бирор соат сарф бўлади. Маҳалланинг энг кекса момоси кўғирчоқни тескари ётқизиб «бундайми» деб сўрайди. Бир уй аёл эса «йўқ бундай эмас, бошини ёстиққа қўйинг», деб чувиллашадилар. Кампир атай яна нотўғри ётқизиб, сўрайверади. Кўғирчоқ тўғри ётқизилгач, бу ўйин узунгина тошқароқ, тароқ, пичоқ билан ҳам бажарилади. Энг охирида бола беланади.

Болага узоқ умр тилаш белаш чоғида бажариладиган одатларда ўз аксини топади. Ургут, Самарқанд шаҳри, Қорақалпоғистоннинг баъзи туманларида умри узоқ бўлсин, деб чақалоқнинг момоси, буваси, дадасининг кийимларидан еттитасини бешик устига ташланса, Қашқадарёда серфарзанд, серуруғ бўлсин деб, қуроқ ёстиқ тайёрлайдилар. Ургут, Бухоро, Жомда ризқли бўлсин деб, бешик устига дастурхон ташласалар, Андижонда феъли юмшоқ бўлсин деб, болиш ташлайдилар. Жомда меҳри иссиқ бўлсин деб, пўстак ташлаб, умри оғзига солинади. Бу одатларининг замирида фақат яхшилик, эзгулик ҳукмрондир. Эҳтимол шунинг учун ҳам улар завол топмай шу бугунгача яшаб келаётгандир.

Бола илк марта бешикка беланганда ва то унга ўргангунча ҳар гал беланаётганда бир кўрқиб йиғлайди. Айни унинг кўрқмаслиги учун воҳамиз вилоятларида бола илк беланганда «отанг бақириб келса кўрқмагин, аканг йиғлаб келса кўрқмайгин» деб, бош учида ёнғоқ чақиб, новвот майдалайдилар. Айрим жойларда ўқлоғи билан бешик устига урадилар. Бу билан болани кўрқмас, ботир бўлишига, тинч ётиб, тинч туришга чақирадилар. Қорақалпоғистон ва Сурхондарёда унинг тинч ухлашини тилаб, элти момо бешик тўйига ташриф буюрганларнинг кўзидаги уйқусини олиб беради.

Сурхондарёда узун бир ип олиниб, ким уйқусини берса ип бир марта туғилади. Бу ерда кўпроқ «айбдор» бўлган ота ҳар икки қўзининг уйқусини беради. Албатта, ўзбекнинг меҳмон кутиши ҳеч маҳал қуюқ –суёқ таомсиз ўтмайди. Воҳамиз қишлоқларида боланинг бешикка солиниши маросимида қудрати етганча дастурхон ёзадилар. Дастурхон тузашнинг белгилаб қўйилган қонун-қоидалари мавжуд эмас. Шусиз ҳам

халқимиз меҳмондўст, меҳмоннавоздир. Буни биз катталарга дастурхон безалиши билан бирга кичикларнинг ҳам унутилмаганлигида кўрамиз.

Тошкент, Андижон, Самарқанд вилоятларида бола бешикка белангач, она ўнг томондан эмизади ва четига сариёғ суртилган ноннинг бир четидан тишлайди. Буни бир тетикроқ бола олиб қочади. Ўттиз-қирқ бола уни қувлаб етиб, бўлишиб оладилар. Бундан ташқари, Қаршида болакайларга бўғирсоқ, нишолда, Қамашидида буғирсоқ, нон, конфет, Андижонда кулча, новвот сувига тайёрланган ҳолвайтар, Самарқандда ёнғоқ ва ширинликлар, Қорақалпоғистон ва Хоразмда чурак, буғирсоқ, Наманганда қанд, танга, бодроқ, ерёнғоқ,

Тошкентда тешик кулча, буғдой кўғирмоч каби егуликлар тарқатилади. Бу нарсаларга оғзи теккан болалар чақалоқчага умри узоқлик, тани омонлик тилайдилар. Унинг уйқу дамлари оромдан иборат бўлишини тилайдилар.

Бола ҳар галги беланишдан олдин оналар: «Эгалари келди, кучуклари кетсин», «Жижиги кирсин бешикка, шайтон чиқсин эшикка», «Инс-жинслар келсин, бачам муродига етсин», каби айтимлар айтадилар.

Болани бешикдан ечганда «бешиги тахта, орқаси пахта» деб уч бор такрорланишни унутмайди. Демак, уч бор бешикнинг бола елкаси тўғри келадиган жойига ва бола елкасига оҳиста шапатиланади. Бу ўз-ўзидан бола елкасининг ёпишмаслигига, унинг нотинч бўлмаслигига сабаб бўлади.

Ургутда кўк, қизил рангли латталардан еттитасини ёқишиб бешик атрофи, ости ва устидан айлантисинлар, Қорақалпоғистонда гургурт чақилиб уч марта ичидан, уч марта ости ва устидан айлантиради. Бухорода бош томонга учта, оёқ учига учта ва тувакка учта олов ёқсалар, Сурхондарёда бешикка етти бўлак пахта қўйилиб ёқилади. Бешик эса албатта ўчоқда ёниб турган оловдан сакратилади.

Буларнинг «ҳаммаси ҳурфот-ку» дейиш мумкиндир балки. Эҳтимол, шундайдир. Аммо олов бизнинг аجدодларимиз учун ёруғлик рамзи сифатида қабул қилинган. Ёруғлик ҳозир бўлган жойда ёмонлик, ёвузлик бўлмайди. Момолар эса, сиз билан бизнинг зўр бериб ақл ўргатишимиздан кўра, кўпроқ ўз бўлганларидан қолмайдилар.

Воҳамиз вилоятларида болани бешикка солиш албатта тоқ кунга белгиланади. Ва бу белашдан ташқари янги бешик келганда ҳам биз юқорида санаган урф-одатлар асосида қайтадан беланади.

Кўриб турибсизки, бола белангунча ҳам кўпдан-кўп удумлар бажарилади. Аввало бешикка тоқ сонли кўзмунчоқ, туғдона осиб қўядилар. Айтишларича бу назар, суқдан болани асраркан. Боланинг тушган киндиги ҳам бош томонга осиб қўйилади. Гўёки, шунда бола ўз жисмидан ажралган бўлакни излаб йиғламасмиш.

Воҳамизнинг барча вилоятларида бола бешикка белангунча ўнгма-ўнг қилиб, сўнгра беланади. Сурхондарёда бешикка ойна, тароқ қўйилгач оёғи бош учига узатилиб, ётқизилган болани кекса кампир ушлаганича «ўнг бўлсин, ўнг бўлсин», деб икки марта тебратади. Шундан сўнггина ўнг ётқизади.

Ургутда бола белангунча ўтказиладиган ўйиннинг ўзига бирор соат сарф бўлади. Маҳалланинг энг кекса момоси кўғирчоқни тескари ётқизиб «бундайми» деб сўрайди. Бир уй аёл эса «йўқ бундай эмас, бошини ёстиққа қўйинг», деб чувиллашади. Кампир атай яна нотўғри ётқизиб, сўрайверади. Кўғирчоқ тўғри ётқизилгач, бу ўйин узунгина тошқароқ, тароқ, пичоқ билан ҳам бажарилади. Энг охирида бола беланади.

Болага узоқ умр тилаш белаш чоғида бажариладиган одатларда ўз аксини топади. Ургут, Самарқанд шаҳри, Қорақалпоғистоннинг баъзи туманларида умри узоқ бўлсин, деб чақалоқнинг момоси, буваси, дадасининг кийимларидан еттитасини бешик устига ташланса, Қашқадарёда серфарзанд, серуруғ бўлсин деб, қуроқ ёстиқ тайёрлайдилар. Ургут, Бухоро, Жомда ризқли бўлсин деб, бешик устига дастурхон ташласалар, Андижонда феъли юмшоқ бўлсин деб, болиш ташлайдилар. Жомда меҳри иссиқ бўлсин

деб, пўстак ташлаб, умри оғзига солинади. Бу одатларининг замирида фақат яхшилик, эзгулик ҳукмрондир. Эҳтимол шунинг учун ҳам улар завол топмай шу бугунгача яшаб келаётгандир.

Бола илк марта бешикка беланганда ва то унга ўргангунча ҳар гал беланаётганда бир қўрқиб йиғлайди. Айни унинг қўрқмаслиги учун воҳамиз вилоятларида бола илк беланганда «отанг бақириб келса қўрқмагин, аканг йиғлаб келса қўрқмайгин» деб, бош учида ёнғоқ чақиб, новвот майдалайдилар. Айрим жойларда ўқлоғи билан бешик устига урадилар. Бу билан болани қўрқмас, ботир бўлишига, тинч ётиб, тинч туришга чақирадилар. Қорақалпоғистон ва Сурхондарёда унинг тинч ухлашини тилаб, элти момо бешик тўйига ташриф буюрганларнинг кўзидаги уйқусини олиб беради.

Сурхондарёда узун бир ип олиниб, ким уйқусини берса ип бир марта туғилади. Бу ерда кўпроқ «айбдор» бўлган ота ҳар икки кўзининг уйқусини беради. Албатта, ўзбекнинг меҳмон кутиши ҳеч маҳал қуюқ – суюқ таомсиз ўтмайди. Воҳамиз вилоятларида боланинг бешикка солиниши маросимида қудрати етганча дастурхон ёзадилар. Дастурхон тузашнинг белгилаб қўйилган қонун-қоидалари мавжуд эмас. Шусиз ҳам халқимиз меҳмондўст, меҳмоннавоздир. Буни биз катталарга дастурхон безалиши билан бирга кичикларнинг ҳам унутилмаганлигида кўрамыз.

Тошкент, Андижон, Самарқанд вилоятларида бола бешикка белангач, она ўнг томондан эмизади ва четига сариеғ суртилган ноннинг бир четидан тишлайди. Буни бир тетикроқ бола олиб қочади. Ўттиз-қирқ бола уни қувлаб етиб, бўлишиб оладилар. Бундан ташқари, Қаршида болакайларга бўғирсоқ, нишолда, Қамашда бўғирсоқ, нон, конфет, Андижонда кулча, новвот сувига тайёрланган ҳолвайтар, Самарқандда ёнғоқ ва ширинликлар, Қорақалпоғистон ва Хоразмда чурак, бўғирсоқ, Наманганда қанд, танга, бодроқ, ерёнғоқ, Тошкентда тешик кулча, буғдой кўғирмоч каби егуликлар тарқатилади. Бу нарсаларга оғзи теккан болалар чақалоқчага умри узоқлик, тани омонлик тилайдилар. Унинг уйқу дамлари оромдан иборат бўлишини тилайдилар.

Бола ҳар галги беланишдан олдин оналар: «Эгалари келди, кучуклари кетсин», «Жижи кирсин бешикка, шайтон чиқсин эшикка», «Инс-жинслар келсин, бачам муродига етсин», каби айтимлар айтадилар.

Болани бешикдан ечганда «бешиги тахта, орқаси пахта» деб уч бор такрорланишни унутмайди. Демак, уч бор бешикнинг бола елкаси тўғри келадиган жойига ва бола елкасига оҳиста шапатиланади. Бу ўз-ўзидан бола елкасининг ёпишмаслигига, унинг нотинч бўлмаслигига сабаб бўлади.

Хуллас, бешик билан боғлиқ бўлган қадриятлар қадимий удумлардан бири бўлиб, нафақат Қарши воҳасида балки Республикаимизнинг бошқа туманларида ҳатто қўшни туманларда ҳам мавжуд. Чунки бешик гўдакни иссиқ-совуқдан сақлайди тозалигини таъминлайди ва соғлом бўлиб ўсади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Г.П. Снесарев Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Б.70-72, Урганч-2018
2. Ўзбекистон номоддий маданий мероси рўйхати журнали.Т.,2016 Б-34
3. Г. Мардонова Нур тўла нур Б.84-58, Т.1992
4. И. Жабборов Ўзбеклар Б.130-132, 2 нашр –Т, 2008
5. А.Аширов Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари... Т., 2007
6. Бўриев О. Ўзбек оиласи тарихидан –Т., 1995

СОВЕТ ИТТИФОҚИНИНГ ҒАРБII ВИЛОЯТЛАРИДАН КЎЧИРИЛГАН САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИНГ ЖОЙЛАШТИРИЛИШИ

Кенджаев Якуб Юсупович

ўқитувчи

Омонова Фарангиз Акмал кизи

талаба

(Қарши инновацион таълим университети)

Совет-герман уруши бошлангач, мамлакат халқ хўжалигини қайта қуриш, ҳарбий изга кўчириш ниҳоятда оғир шароитларда кечди. Моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини фронт эҳтиёжларига мувофиқ қайта тақсимлаш, ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришни кескин кўпайтириш ва одатдаги халқ истемоли молларини ишлаб чиқаришни қисқартириш, ишлаб чиқариш объектларини Ғарбий минтақалардан Шарқий ҳудудларга кўчириш, уни мамлакат ичкарасидаги районларга кўчириш ҳамда уларни зўрлик билан бўлса-да, тезроқ ишга тушириш вазифаси бутун совет ҳокимияти ҳамда халқи олдида турган асосий вазифалардан бири эди. Бундай чораларни амалга ошириш жуда оз фурсатларда амалга оширилиши лозим эди. Чунки бу тадбирларни душман Совет Иттифоқининг қарийиб 40 фоиз аҳолиси истиқомат қиладиган, 31850 та саноат корхоналари, 1135 та шахта, 61 та йирик электростанция, шунингдек, юзлаб енгил саноат ва бошқа корхоналар жойлашган эди [1]. Бинобарин кўмирнинг 63 фоизи қазиб олинадиган, пўлатнинг 50 фоизи, доннинг 38 фоизи ишлаб чиқариладиган, қудратли машинасозлик базаси, шу жумладан кўпгина мудофа корхоналари жойлашган ҳудудини Германия ва унинг иттифоқчилари босиб олган бир шароитда амалга оширилиши лозим эди [2]. Вазифа тез фурсатларда ана шу катта йўқотишнинг ўрнини қоплашдан ва душман устидан ғалабани таъминлайдиган саноат ишлаб чиқаришини йўлга қўйиш, ҳарбий корхоналар сонини кескин оширишдан иборат эди. Бу борада Ўзбекистон ССРнинг ўрни ва салмоғи албатта, катта эди.

Уруш ҳаракатлари СССР ҳудудига кўчгач, оккупация қилинган ҳудудлардаги моддий ва ишлаб чиқариш ресурсларини сақлаб қолиниши муҳим ҳал қилиниши лозим бўлган вазифалардан бири эди. Душмандан сақлаб қолинган асбоб анжомлар, меҳнат ресурслари, дасгоҳлар ва техникалар СССРнинг шарқий ҳудудларида ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, янги корхоналарни барпо этишда алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Иккинчидан, босиб олинган ҳудудларда Европа давлатларида бўлганидек кайзер Германияси СССРнинг оккупация ҳудудларидаги саноат корхоналарининг иқтисодий имкониятларидан фойдаланишларига йўл қўймаслик лозим эди.

Урушнинг биринчи кунлариданоқ фашистлар томонидан босиб олиниш ҳавф мавжуд бўлган ҳудудлардаги саноат корхоналари ва бошқа мудофаа аҳамиятига молик бўлган мулкларни СССРнинг шарқий ҳудудларига кўчириш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1941 йил 29 июндаги СССР ХКС ва ВКП(б) МКнинг қўшма қарори билан биринчи навбатда қуйидагилар фронтдаги ҳудудлардан эвакуация қилиниши шарт этиб белгиланди:

Биринчидан, зарур саноат жиҳозлари (асбоб-анжомлар), зарур ҳомашё заҳиралари ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари, саноат учун зарур рангли металллар, ёқилғи, дон ва бошқа давлат аҳамиятига эга бўлган қимматбаҳо буюмлар;

Иккинчидан, эвакуация қилинаётган корхоналарнинг малакли ишчи ва муҳандислари, аҳоли (биринчи навбатда ҳарбий хизматга лаёқатли йигитлар), совет ва партия ташкилотлари ходимлари.

Эвакуация қилинмасдан жойида қолдирилган, душман ихтиёрига ўтиши мумкин бўлган барча бойликлар, иншоотларфронтлар Ҳарбий Кенгашлари буйруғи билан йўқ қилиниши ёки фойдаланиб бўлмайдиган даражада яроқсиз холга келтирилиши шарт эди [3].

Шунингдек, ушбу қарорга кўра кўчаётган аҳолига фашистик Германия қўшинларига бирорта ҳам паровоз, килограмм ҳам нон, литр ҳам ёқилғи қолдирмаслик уқтирилди [4]. Тўғри бу талабнитўлиқ бажариш имконсиз бўлса-да, бу билан фашистлар Германияси қўшинлари қўлига иложи борица камроқ техника ва русурслар қолдириш имкониятини келтириб чиқарарди. Ушбу мақсадлардан келиб чиқиб ташкилланган Эвакуация кенгаши барча техника, аҳоли, озиқ-овқат захираласри ва бошқаларни эвакуация қилиш ишларига рабарлик қилиши ва ушбу жараёни амалга ошишини бошқариши, назорат қилиши лозим эди.

ВКП(б) Марказий Комитети ва Давлат мудофа ышмитасининг топшири-ига биноан СССР Давлат режа қўмитаси 1941 йилнинг IV квартаи ва 1942 йил учун ҳарбий жўжалик режасини ишлаб чиқди ва уни 1941 йил 16 агусда Сиёсий бюрода тасдиқлади. Ана шу режага кўра мамлакатнинг Ғарбий минтақаларидаги саноат корхоналарини Шарқий минтақалар Волга, Урал, Сибир ва Ўрта Осиё ҳудудларига кўчириб жойлаштиришга қарор қиинди[5].

1941 йил 7 августда Давлат мудофа қўмитасининг “Эвакуация қилинган корхоналарни жойлаштириш тартиби тўғрисида”ги ва 1941 йил 25 октябрдаги СССР ХКСнинг “Волга, Урал, Ўрта Осиё ва Қозоғистонга эвакуация қилинган корхоналарни тиклаш графиги тўғрисида”ги қарорлари кўчириш жараёнини, кўчириб келтирилган корхоналарни жойлаштириш ва фаолиятини тиклашни тартибга солиб турувчи асосий ҳуқуқий ҳужжатлар бўлиб хизмат қилди[6].

Аммо баъзи асбоб-ускуналарни техник жиҳатдан кўчиришнинг имкони бўлмади. Бунда Россиянинг жанубида жойлашган металлургия корхоналарининг асосий асбоб-анжомларини кўчиришни иложи бўлмади. Чунки домна печлари ва пўлат қуйиш ускуналарини умуман эвакуация қилиб бўлмасди[7]. Бундай ҳолатда кшчириб бшлмайдиган асбоб-ускуналар одатда портлатилиб яроьсиз ҳолатга келтирилар эди.

Кенг кўламда амалга оширилган кўчириш жараёни маълум маънода СССР иқтисодиёти учун хавфни ҳам келтириб чиқарарди. Чунки эвакуация душман томонидан назарий жиҳатдан босиб олиниши мумкин бўлган ҳудудларда ҳам амалга оширилди. Эвакуация жараёнида кўчирилаётган корхоналарнинг маълум вақт керак бўлса ярим йил маҳсулот ишлаб чиқариши тўхташини англатар эди. Миллионлаб аҳолини ва юкларни минглаб километр масофаларга кўчириш молиявий ҳаражатларни ҳам талаб этар эди. Шу билан бирга кўчирилаётган жойларда корхоналарнинг самаралий фаолият юритиб кетишига кафолат ҳам йўқ эди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Куманев Г. Война и эвакуация в СССР // Новая и новейшая история. –Москва, 2006. №6. –С. 17.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 439.
3. Ради жизни на земле. Великой отечественная война 1941-1945 гг. В документах и свидетельствах. Сост. Мазур В. И др. –Екатеринбург: Уралский рабочий. 1995. –С. 72.
4. Куманев Г. Война и эвакуация в СССР // Новая и новейшая история. Москва, 2006. №6. –С. 19.
5. Новая и новейшая история. –Москва: Наука, 1993. №1. –С. 94-95.
6. Куманев Г. Война и эвакуация в СССР // Новая и новейшая история. Москва, 2006. №6. –С. 20.

7. Чуриков А.В. Эвакуация и реэвакуация тяжелой промышленности в СССР – системный фактор экономической мобилизации в 1941-1945 годах. Мобилизационная модель экономики исторический опыт России XX века сборник материалов II всероссийской научной конференции. –Челябинск,2012. –С.311.

O'ZBEKISTONDA SANOATNING HARBIY IZGA TUSHURILISHI

Kendjayev Yakub Yusupovich
o'qituvchi
(Qarshi innovatsion ta'lim universiteti)

O'zbekiston hududi bo'ylab ko'chirilgan korxonalarni joylashtirishda ham mahalliy shart-sharoitlar va infratuzilma hisobga olingan. Jumladan, mashinasozlik va og'ir metallurgiya korxonalari Toshkent va boshqa yirik sanoat korxonalari bor shaharlarga olib borib joylashtirilgan. Yengil sanoat korxonalarning ko'prog'i Farg'ona vodiysi viloyatlariga jo'natilgan. Shuningdek, harbiy sanoatga bog'liq bo'lmagan fabrika va zavodarni ko'chirishda ular ishlab chiqaruvchi maxsulotga bo'lgan talab va taklif inobatga olingan. O'zbekistonning quruq sanoat yelimiga talabi va uni ishlab chiqarishda zarur bo'lgan chiqindi hom ashyosining mavjudligini hisobga olib, Toshkent shahriga "Moskleyprom" korxonasi evakuatsiya qilindi[1].

Xarkov velosiped zavodi Buxoroga joylashtirilgan. A.N. Kosiginning ko'rsatmasiga ko'ra velosiped zavodi Xarkovdan O'zbekistonga, respublika hukumatining 1941 yil 23 noyabrdagi qarori bilan Buxoroga keltiriladi. Mazkur zavod o'zining 300 nafar ishchi-xizmatchisi, muhandis-texniklari bilan birgalikda 1941 yil dekabr oyining o'rtalarida Buxoro paxta tozalash zavodining ichiga joylashtirildi.

Ko'chirib keltirilgan zavodning muhandis-texnik xodimlari asosan xarkovlik bo'lib, 1942 yil yanvarida Buxoro aholisidan 500 dan ortiq kishi, asosan yoshlar ishga olindi va zavod 1942 yilning fevralidan boshlab o'z mahsulotini frontga jo'natdi. Buxoroga joylashtirilgan zavod tarkibida 9 ta sex bo'lib, shundan 1-7 sexlarda metall eritish, aviabomba, portlovchi dinamitlar, kichik hajmdagi bombalar, 8-9 sexlarda esa yog'och qayta ishlanardi. Buxorodagi Xarkov zavodining direktori A. Rudchenko, bosh muxandisi P. Afonskiy, tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi sex boshlig'i P. Motlaryov edi [2].

1944 yilga kelib zavod evakuatsiyadan oldingi davrga qaraganda 2-3 barobar ko'p mahsulot ishlab chiqarishga erishdi. Xarkov velosiped zavodining 7-sexida mahalliy ishchilardan Misha Habibov, G'ofur Olimov, Mariya Vasilyevna, S. Kirsanova, V. Yermilov, M. Yermionova va boshqalar fidokorona mehnat qilib front uchun mahsulot yetkazib berishga munosib ulush qo'shgan. Xarkov velosiped zavodi Buxoroga ko'chib kelgach harbiy zavod maqomini oladi va shunga muvofiq tarzda oziq-ovqat hamda boshqa zaruriy mahsulot bilan uzluksiz ta'minlandi. Xarkov velosiped zavodi 1945 yil 10 mayda Buxorodan ko'chib ketgan[3].

1941 yil noyabrida Buxoro shahriga Odessadan sharbat zavodi o'zining bir qism ishchi va mutaxassis kadrlari bilan ko'chirilib Buxoro pivo va limonad ishlab chiqarish zavodi binosiga joylashtirilib. 1942 yil birinchi kvartalidan o'z mahsulotini bera boshladi[4].

Evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni tiklashda, talabalar, o'quvchilar, uy bekalari, fan va madaniyat xodimlari, xizmatchilar va kolxozchilar qo'lga belkurak, ketmon, lom olib charchash nimaligini bilmay mehnat qildilar. Urishdan oldingi vaqtda yillar mobaynida qilinadigan ishlar bu vaqtda kunlar va oylar mobaynida bajarildi. Chunonchi, "Rosselmash" zavodi 25 kunda, "Krasniy Aksay" zavodi biz yuqorida qayd etganimizdek bu yerga yetib kelgandan keyin oradan 29 kun o'tib mahsulot ishlab chiqara boshladi[5]. 1942 yil o'rtalariga kelib respublika industriyasi mamlakat sharqidagi harbiy sanoat bazasining tarkibiy qismi bo'lib qoldi. Respublikada harbiy mahsulotlar ishlab chiqarishning o'sishi va rivojlanib borishi bilan bir qatorda, xomashyo va yoqilg'i-energetika bazasini kengaytirish vazifasi ham keskin bo'lib turdi.

Ko'chirilgan korxonalarni o'z vaqtida ishga tushirish ustidan doimo nazorat olib borilgan. 1941 yil 9 noyabrdagi Davlat Mudofa Qo'mitasining qaroriga ko'ra, ko'chirilgan korxonalarni ishga tushirish vaqtida ularning ishlab chiqarish hajmi 1941 yil noyabr-dekabr oylari va 1942 yil yanvar oyi uchun aniq qilib belgilanib berilgan edi[6].

Sobiq Ittifoq bo'yicha evakuatsiya yo'nalishlarini belgilashda anq tartib va rejalar ishlab chiqildi. Shunga qaramay ba'zi hollarda urush sharoitidan kelib chiqib tashkiliy tartibsizliklardan kelib chiqib rejalashtirilgan hududlar ko'chirilayotgan korxonalarni qabul qilolmasdi. Ko'chirilayotgan korxonalarining asbob-anjomlari boshqa hududlarga adashib jo'natilib yuborish hollari ham uchrab turar edi. Shu boisdan ham ba'zi hududlar rejalashtirilmagan korxonalarni ham qabul qilishga majbur bo'lardi.

Harbiy vaziyat tufayli ba'zi korxonalarni qisman yoki umuman ko'chirish imkoniyati bo'lmasdi, bunday hollarda ularning ba'zilar o'z joylarida qolardi. Shuningdek, ba'zi hollarda yirik korxonalar sexlari alohida bir necha shaharlarga jo'natilib, u yerda alohida korxonalar sifatida faoliyat ko'rsatardi. Asbob-anjomlari to'liq ko'chirilmagan bir necha turdosh korxonalar yangi joyda bitta korxonaga aylantirilardi. Shuning uchun evakuatsiya ro'yhatiga kiritilgan, demontaj qilingan va tiklangan korxonalar soni turlicha ko'rsatkichlarni hosil qilgan.

Yuqoridagi holatlardan ham ko'rinib turibdiki, O'zbekiston SSRga ko'chirilgan korxonalarining hammasi ham to'liq quvat bilan mustaqil faoliyat ko'rsatmagan. Ko'chirib keltirilgan fabrika va zavodlarning asbob uskunalari asosida 47 yangi korxonalar barpo etildi, mahalliy korxonalarining quvvati oshirildi[7]. Asbob-anjomlari to'liq yetib kelmagan va bir sexda joylashgan, bir soha korxonalari bir-biriga qo'shib yuborilgan. Bu esa ishlab chiqarishni to'g'ri tashkil etilishiga, mehnat unumdorligining oshishiga olib kelgan. Masalan, Toshkent shahriga evakutsiya qilingan Leningrad (hozirda Peterburg) mashinasozlik zavodi hamda "Rosselmash"ning bir binoda joylashtirilishi ularning tezkorlik bilan ishga tushirilishiga halaqit bergandi.

Muammo birinchi navbatda boshqaruv sohasiga tegishli bo'lib, ikki direktorning bo'lishi tashkiliy masalarni qiyinlashtirgan. Shu boisdan ikki zavodni qo'shib, yagona boshqauvga o'tilgan edi[8]. Bu esa direktorning mas'uliyatini oshirib, ishlab chiqarish quvatining oshishiga, eng muhimi front uchun tezroq maxsulot yetkazib yerishni boshlashiga olib kelgan edi.

Mingdan ortiq yirik zavod va fabrikaarning Sharqiy hududlarga ko'chirilishi ulkan tashkiliy-iqtisodiy jarayon bo'lib, murakkab va ekstremal sharoitlarda amalga oshirilgan. Evakutsiya jarayonida aholi ham ishchi hodimlar ham o'zlarining fidokorliklarini, qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar. Shu bilan ko'chirish jarayonida bir qator kamchiliklarga ham yo'l qo'yildi. Bu haqda 1941 yil 10 dekabrdagi SSSR Davlat Reja Qo'mitasi ma'lumotnomasida evakuatsiya bilan bog'liq kamchiliklar haqida ham to'htalib o'tilgan.

Unda qayd etilishicha ba'zi hollarda korxonalar evakuatsiya qilinayotganda, ularning asosan asbob uskungalari evakuatsiya qilinganda ba'zan zarur asbob anjomlar qolib ketgan, yoki boshqa regionga ketib qolgan hollari ham bo'lgan. Natijada ushbu dastgohni topib, ish jarayonini boshlash, korxonani to'liq quvat bilan ishga tushirish uchun qo'shimcha vaqt, mablag'lar sarflanishiga to'g'ri kelgan.

Bunday masalarni hal etish, muammolarni oldini olish, O'zbekistonga evakuatsiya qilingan korxonalarni qabul qilish, joylashtirish va o'z vaqtida ishga tushirish masalarini zudlik bilan hal etish maqsadida maxsus komissiya tuzilgandi. Resublika oblastlarida esa resublika komissiyasiga bo'ysunuvchi oblast komissiyalari faoliyat olib borgan edi. Komissiyalar fabrika va zavod rahbariyatlari bilan bevosita aloqa o'rnatib, korxonalarining joylashuv hududlari, ishga tushish vaqtida, kerakli hom ashyo va mehnat resurslari bilan ta'minlash ishlariga bevosita rahbarlik qilib, tashkillaganlar.

Evakuatsiya jarayonidagi mavjud muammolardan yana biri, ko'chirib keltirilgan korxonalar yangi joyda tiklangan holatda ham ishchi kuchi muammosi tufayli, faoliyat boshlashi kechikar edi. Chunki ko'chirilish jarayonida korxonalar asbob anjomlari bilan birga ishlovchi

muhandis-texnik xodimlarni to'liq ko'chirishning imkoni bo'lmagan edi. Mahalliy aholidan ishchi hodimlarni tayyorlash qo'shimcha vaqt va e'tiborni talab etar edi

Shundan kelib chiqib evakuatsiya qilinayotgan korxonalar xodimlarini asbob-uskunalar bilan birga ko'chishiga erishish uchun ularga turli turdagi rag'batlar va qo'shimcha imtiyozlar berildi. Oziq-ovqat normalari, maosh tayinlashni belgilovchi normativ hujjatlarda ko'chirilayotgan fabrika va zavod ishchi-xodimlari alohida kategoriyalarga kiritildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ўз МА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3260-иш, 171-варақ.
2. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Том-1. – Ташкент: Фан, 1981. – С.15.
3. Mirzaqulov B. Buxoro viloyati urush yillarida (1941-1945). –Toshkent, 2020. –В.17.
4. Вклад трудящихся Узбекистана в победу в Великой Отечественной войне. – Ташкент, 1975. – С. 50,61.
5. Экономическая жизнь СССР (хроника событий и фактов). Книга первая. –Москва: Советская энциклопедия, 1984. –С.337.
6. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны Т.І. –Ташкент: Фан, 1981. – С.114.
- Ўз МА, Р-837-фонд,32-рўйхат, 2787-иш, 120-варақ.
7. Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920-1950-е годы: темпы экономического роста структура, организация производства и управление, -Москва: РОССПЭН, 1996. –С. 142.
8. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны. Т.1. –С. 115.

ЎЗБЕКИСТОНГА ҒАРБII МИНТАҚАЛАРДАН КЎЧИРИЛГАН САНОАТ КОРХОНАЛАРИ

Кенджаев Якуб Юсупович

ўқитувчи

(Қарши инновацион таълим университети)

1941 йил 30 июнда қабул қилинган “1941 йил учинчи чорагида халқ хўжалини умумий сафарбар этиш режаси”да асосан мамлакатда тинч даврга қарананда қурол-аслаҳа ишлаб чиқаришни 26 фоизга ошириш белгилаб берилди . Темир йўлларда ҳарбий юклар, кўмир, ёқилғи, металллар ва ғалладан ташқари бошқа юкларни ташиш ҳажми қисқартирилди.Режада бошқа чора-тадбирлар ҳам белгиланган бўлиб, бироқ кейинги воқеалар ривожини кўрилган тадбирларнинг етари эмаслигини кўрсатиб қўйди.

Юқорида ишлаб чиқилган режалар марказлашган нуқтаиназардан тузилган бўлиб, Ўзбекистоннинг реал иқтисодий имкониятларини ҳисобга олмаган ҳолда ишлаб чиқилган эди. Шунинг учун ҳам баъзи саноат соҳаларини ҳисобга олмаганда, бу режа бажарилмади. Ишлаб чиқаришнинг кўпгина соҳаларида 1942 йил ўсиш режалари бажарилмади, аксинча 1941 йил даражасига ҳам ета олмади. Бу ҳолатни ҳарбий ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган деярли барча саноат соҳаларида кузатиш мумкин. Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган ялни давлат саноати ҳажми (итттифоқ тасаруфидаги саноат тармоқлариан ташқари) 1941 йилда 1291, млн. рубль бўлган бўлса, 1942 йилга келиб бу кўрсаткич 931,9 млн. рубльни ташкил этди .

Айниқса бу пасайиш оғир саноат билан боғлиқ бўлмаган саноат соҳаларида яққол намоён бўлди. Жумладан, Ўзбекистон ССР Текстиль саноати Халқ Комиссарлигига қарашли тармоқда саноат ҳажми 1941 йилда 686,6 млн. рубльдан 1942 йилда 441,9 млн. рубльга тушиб қолди. Шунингдек, кўрсатилган давр оралиғида Ўзбекистон ССР Енгил саноа Халқ Комиссарлигида ялни саноат маҳсулотнинг ҳажми 148 млн. рубльдан 102,1

млн. рубльга, Ўзбекистон ССР Озиқ-овқат Халқ Комиссарлигида 319,7 млн. рублдан 222,9 млн. рубльга камайди. Бундай пасайишлар аввало халқ хўжалигини қайта қуриш, ҳарбий изга кўчириш оқибатида, ушбу саноат соҳалари ишлаб чиқариш қуватининг ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилиши, ҳамда бу тармоқларни хом ашё билан таъминловчи қишлоқ хўжалигидаги муаммолар билан изоҳлаш мумкин.

Кўриниб турибдики ҳарбий саноат иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига тегишли корхоналар эвазига кучайтирилди. Тинч пайтда халқ истеъмоли маҳсулотлари ишлаб чиқарган корхоналар турли ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилди. Вазият шу даражага бориб етдики, масалан, 1942 йил январ ойи учун аҳолига озиқ-овқат ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш баъзи соҳаларда қарийиб тенг ярмига қисқариб кетди.

Шунинг учун халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш камайган бўлса-да, ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ўсиш кузатилади. Барча хом ашё ва моддий ресурслар ишлаб чиқариш имкониятлари ҳарбий саноат фойдасига қайта тақсимланди. Уруш йилларида Ўзбекистон халқи ва халқ хўжалигининг барча тармоқлари фашизм устидан қозонилган ғалабага улкан ҳисса қўшди. Ўзбекистон каби фронт орти республикаларига фронтни асосий қурол-яроғ, техника. Кийим-кечак, озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотлар билан таъминлаш вазифаси юкланди.

Тўғри урушнинг дастлабки йилларида мамлакат халқ хўжалигини қайта қуриш, уни ҳарбий изга ўтказиш жараёни оғир кечди. Моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини фронт эҳтиёжларига мувофиқ қайта тақсимлиш, ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кескин кўпайтириш ва одатдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни қисқартириш, ишлаб чиқаришни ғарбдан шарққа кўчириш, уни мамлакат ичкарасидаги районларда тезлик билан ишга тушириш зарур эди. Буларни ҳаммасини ҳаддан ташқари қисқа муддатларда амалга ошириш лозим бўлар эди.

Урушнинг бориши мамлакат ичкарасидаги ишларнинг тўғри йўлга қўйилишига ҳам боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам СССРнинг ўша даврдаги сиёсий раҳбарияти иқтисодиётни уруш шароитидан келиб чиққан ҳолда қайта қуришга алоҳида аҳамият берди. Қайта қуриш совет Россиясидаги граждандар уруши йилларида синовдан ўтган ҳарбий-коммунистик усулларда амалга оширилди. Иккинчи жаҳон урушининг совет давлати фойдасига бориши мамлакат ичкарасидаги ишларнинг қай даражада ташкилланишига боғлиқ эди. Шу боисдан И.В. Сталин бошлиқ СССРнинг сиёсий раҳбарият мамлакат иқтисодиётини тўлиқ ҳарбий изга кўчириш, қайта қуриш ишларини ҳарбий коммунистик усуллар билан амалга оширилди.

1941 йил 26 июндаги СССР Олий Совети Президиумининг “Ишчи ва хизматчиларнинг иш соатлари режими ҳақида”ги фармойишидан сўнг мамлакатда ишчилар ва хизматчилар учун ишдан ташқари вақтда мажбурий ишлаб бериш жорий этилди. Катта ёшдагилар учун иш куни олти кунлик иш ҳафтасида 11 соатгача узайтирилди. Ҳақиқатда эса 12-14 соатга қадар давом этар эди. Меҳнат таътилига чиқишлар бекор қилинди. Бу ҳол ишчи-хизматчилар сонини кўпайтирмасдан туриб ишлаб чиқариш қувватлари ҳажмини тахминан 35 фоизга оширишга имкон берган эди.

Режаларнинг бажарилмаслигига ишчи кучининг, айниқса, малакали кадрлар ва ишлаб чиқариш воситаларининг етишмаслиги катта таъсир ўтказди. Фронтга кетганларнинг ўрнини эгаллаган малакассиз ишчиларга янги техникани эгаллаш учун вақт зарур эди. Ишчилар малакасининг ошиши, корхоналар техника ва технологияларининг ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мослашиши билан вазият яхшилана бошлади.

Бироқ ишчи кучининг етишмаслиги тобора сезилиб борди. Идора хизматчилари, уй бекалари, ўқувчилар ишлаб чиқаришга жалб қилинди. 1941-йил 14-декабрдан ҳарбий корхоналар ходимлари урушга сафарбар қилинганлар мақомига эга бўлган ва шу

корхоналарга бириктирилди. Ишчи кучи етишмаслиги тобора сезилиб борди. Идора хизматчилари, уй бекалари, ўқувчилар ишлаб чиқаришга жалб қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Возиесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – Москва: Госполитиздат, 1948. –С. 37.
2. Ўз МА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3318-иш, 12-варақ.
3. Ўз МА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3318-иш, 12-варақ орқаси
4. Ўз МА, Р-837-фонд, 1-рўйхат, 3260-иш. 358-359-варақлар.
5. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб 1939-1991 йиллар. – Тошкент: Akademnashr, 2019. –Б. 29.
6. ЎЗР ПАА, 58-фонд, 20-рўйхат, 1245-иш, 78-варақ.

**O'ZBEKISTONNING 1930-1950 YILLARDAGI XALQ XO'JALIGI TARIXINING MUSTAQILLIK
DAVRIDA O'RGANILISHI**

Abbos Qurbonov
katta o'qituvchi
(Iqtisodiyot va pedagogika universiteti)

Annotatsiya. O'zbekiston janubiy viloyatlarida 1925-1941 yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy siyosatning asl mohiyati xolis yoritilib, sanoat taraqqiyotining bir tomonlama ixtisoslashuvi, ishlab chiqarishning sun'iy ravishda jadallashtirilishi, sanoat ishchilar tarkibini shakllantirish hamda kadrlar tayyorlash jarayonidagi ziddiyatli holatlar ilmiy asosda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston SSR, sanoat, fabrika, zavod, islohot, paxta sanoati, Surxondaryo, Qashqadaryo, tarix fani, ish haqi, hunar maktablari, ayollar maktablari.

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotida insoniyat taraqqiyotining avvalgi davrlariga xos bo'lmagan yangi tendensiyalar vujudga keldi. Iqtisodiyotning ma'no-mazmuni va xarakteri tubdan o'zgardi. Jahon mamlakatlarida sanoatning jadal taraqqiy etishi, davlatlararo iqtisodiy munosabatlar sohasining chuqurlashishi, xalqaro miqyosida faoliyat ko'rsatuvchi BMTning Sanoatni rivojlantirish tashkiloti faoliyati va soha tarixiga qiziqish ortib, u bilan bo'lgan tadqiqotlar keng ko'lamda olib borilmoqda. Jahonning turli ilmiy-tadqiqot markazlari, ixtisoslashgan ilmiy muassasa hamda oliy o'quv yurtlarida sanoat sohasi tarixi va uning yangi tarmoqlari bo'yicha keng ko'lamdagi ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlar tufayli mamlakat sanoat ishlab chiqarish tizimida tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirilib, zamonaviy sanoat taraqqiyoti uchun keng yo'l ochildi. Iqtisodiy hayotni demokratlashtirish, soha siyosiy tizimida tub o'zgarishlar yasash, boshqarishda yangi shaklni tashkil etish va sanoat korxonalariga egalik qilishning turli shakllarini tarkib toptirish, soha kadrlarini tayyorlash borasida qator muvaffaqiyatlar qo'lga kiritilmoqda.

Hozirgi kunda qo'yilayotgan murakkab vazifalarning ijobiy hal etilishi ko'p jihatdan uning tarixiga ham bog'liq hisoblanadi. Shuning uchun soha tarixini chuqur o'rganib, har tomonlama chuqur tahlil qilib, umumlashgan xulosalar yordamida ertangi kun istiqbollarini belgilash O'zbekiston tarixi fanining dolzarb masalalaridan biriga aylanmoqda. Jumladan, sanoat sohasining 1925 – 1941-yillardagi tarixi eng murakkab va shu bilan bir qatorda qiziqarli mavzulardan biri sifatida e'tirof etiladi. Bu davrda sovet davlati sanoat sohasida ham "sotsialistik qurilish" g'oyasini ilgari surib, tizim faoliyatini yo'lga qo'yishida jiddiy o'zgarishlar qilindi. Ammo bu o'zgarishlar Markaz manfaatlariga muvofiq amalga oshirilib, O'zbekistonning paxta xom

ashyosi bazasi sifatida ixtisoslashuvi jarayoni yanada kuchaytirildi. Sanoat qurilishidagi zarur nisbatlar buzilishi, ma'muriy buyruqbozlik, noaniq topshiriqlar, mutaxassis kadrlar tanqisligi, besh yilliklarda asossiz va amalda bajarib bo'lmaydigan vazifalarning belgilanishi kabi holatlar soha faoliyatida salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi.

Istiqlool tufayli O'zbekiston tarixining har bir davri va sohalarini chuqur ilmiy tahlil etish imkoniyati vujudga keldi. Jumladan, sovet davrida O'zbekiston siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy hamda madaniy hayoti tarixini keng qamrovli o'rganib, yakuniy xulosalar chiqarish dolzarb masalalardan biriga aylandi. O'zbekiston janubiy viloyatlarida amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosati, uning maqsadi, mohiyati hamda tarixiy ahamiyati sovet davri adabiyotlarida to'liq o'z aksini topmadi.

O'zbekistonda mustaqillik qo'lga kiritilgach, tarix fanining barcha sohalarida chuqur mulohaza bilan xolisona fikr yuritish imkoni tug'ildi. O'zbekiston tarixini haqqoniy tahlil etish uchun keng yo'l ochildi.

O'zbekistonda real dunyoqarash shakllanib, umuminsoniy qadriyatlar qaror topa boshladi. Sobiq Ittifoq davrida O'zbekiston tarixi, umuman ma'naviy qadriyatlarni tiklash maqsadida ilmfan, uning rivoji, ma'naviy hayotining muhim sohalarini rivojlantirish islohotlari amalga oshirilmadi.

Sovet davrida tarixning eng kam o'rganilgan sahifalaridan biri – O'zbekiston janubiy viloyatlarda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatidir. Bu mavzu istiqloolning dastlabki yillaridayoq siyosatchilar, iqtisodchilar hamda tarixchilarning diqqat markazidagi mavzularidan biriga aylandi. Tarixni haqqoniy va xolisona tarzda tahlil etish O'zbekiston tarixshunosligining bosh tamoyiliga aylandi.

O'zbekistonda sanoat sohasi tarixini tadqiq qilish borasida qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda sovet davri sanoati tarixi mavzusi yuzasidan O.Jo'raqulov, E.Qobulov, J.Ergasheva, M.Xudoyberganov, Q.Turopov, B.Mamatqulov kabi olimlarining risola va monografiyalari e'lon qilindi.

O.Jo'raqulov va J.Ergashevalarning risolasida Qashqadaryo viloyatida o'tgan asrning 20 – 40 yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan ishlar yangi nazariy metodologiyaga asoslangan holda bayon etilib, asosiy e'tibor mayda kustar sanoati faoliyatini tahlil etishga qaratiladi. Chunki viloyatda 20-yillarda yagona sanoat korxonasi 79-sonli paxta tozalash zavodi bo'lib, mazkur korxona faoliyati risolada atroflicha tahlil etiladi. Mualliflar zavod faoliyatida ta'rif berib shunday deydi: "1926-yilda ishchi-dehqon inspeksiyasi zavodning bir yillik faoliyatini tekshirganda korxona jamoasi orasida tartib-intizom bo'shligi, ishchi kadrlarning qo'nimsizligi, korxona rahbarlari o'rtasida turli kelishmovchiliklar borligi aniqlandi. 1925-yilda korxona direktori uch marta o'zgargan. Zavodga paxta yetkazib berish uchun Yakkabog', G'uzor, Chiroqchi tumanlarida paxta qabul punkti ochilgan bo'lib, ularda ham qator kamchiliklarga yo'l qo'yilgan" [1, 37].

Shuningdek, risolada 1927-yil Qashqadaryo okrugidagi kustarchilik artellarining to'liq ro'yxati, a'zolarining soni, ishlab chiqarish turlari haqida ham ma'lumotlar beriladi. Ushbu risolada mualliflar tomonidan Qashqadaryo okrugida amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatining mohiyati bir qadar asoslangan.

Keyingi yillarda viloyatlarda sanoat sohasining ayrim tarmoqlari tarixiga bag'ishlangan risola va monografiyalar ham yaratildi. B. Mamatqulov tomonidan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari paxta tozalash sanoati tarixi tadqiq qilinib, muallif mazkur viloyatlarda turli tarixiy davrda paxta sanoatinig yo'lga qo'yilishi, paxta tozalash zavodlari faoliyati, ular tomonidan ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot, ishchilar tarkibi, ularning moddiy ahvoli to'g'risidagi ma'lumotlar beriladi [2, 26].

H. Turopovning "O'zbekiston paxta tozalash sanoati mustaqillikning o'n yilida" nomli tadqiqotida O'zbekiston paxta tozalash sanoatida 1991-2000-yillarda amalga oshirilgan ishlar xususida fikrlar umumlashtiriladi [3, 101].

Oziq-ovqat sanoatining ayrim tarmoqlari tarixini tadqiq etish yuzasidan ham amaliy ishlar olib borildi.[4, 42] Masalan, 2001-yilda nashr etilgan "История отрасли хлебо продуктов Узбекистана" monografiyasida non va non mahsulotlarini sanoat usulida ishlab chiqarish masalasi tahlil etiladi.

A. Hamidovning "История энергетика и энергетических предприятий Узбекистана" risolasida sanoatning eng asosiy tarmoqlaridan biri bo'lgan energetika sohasi va uning korxonalar faoliyatini tahlil etish yuzasidan statistik ma'lumotlar keltiriladi.[5, 53]

Istiqlol davrida sanoat sohasi tarixi bo'yicha qator ilmiy maqolalar ham e'lon qilindi.

X.R.Raupovning maqolasida O'zbekistonda ishchilar o'rtasidagi ixtirochi va ratsionalizatorlik harakati tarixini sanoatning yengil va oziq-ovqat sanoati misolida yoritishga harakat qiladi.

O'zbekistonda sovet davrining dastlabki o'n yillarida mayda kustar sanoati, turli hunarmandchilik artellari, ularning a'zolari, yalpi sanoat mahsuloti ishlab chiqarishda kooperatsiyalarning o'rni masalasi A.K.To'xtayevning maqolasida o'z aksini topdi.

J.Ergashevaning O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishiga doir maqolasida mintaqada gaz sanoatining ahvoli to'g'risidagi ma'lumotlar umumlashgan holda beriladi.

Sanoat sohasi tarixi iqtisodiy sohaning asosiy tarmog'i sifatida har doim tarixchilar diqqat markazida turdi. Shuningdek, istiqlol yillarida bu mavzuda bir necha dissertatsiya ishlari tayyorlanib, himoya qilindi. O'zbekistonda sanoatlashtirish muammosining tarixiy adabiyotlarda yoritilish masalasi U.Temirovning tadqiqotlarida o'z aksini topdi [6, 24].

U.Temirovning dissertatsiyasida sovet davrida sanoat sohasi tarixiga oid nashr etilgan ilmiy maqola, risola va monografiyalar hamda dissertatsiya ishlari uchta tarixiy davrga ajratilgan holda tahlil etiladi. Respublikada yuqori rahbarlik lavozimlarida faoliyat olib borgan F.Xo'jayev, A.Ikromov kabilarning nutqlari, asarlari, maqolalarida sanoat sohasiga tegishli fikr-mulohazalar o'rganiladi. Shuningdek, B.A. Desyatchikov, K.CH. Bedrinsev, N.Mo'minov, V.Y. Nepomnin, T.S. Melnikova, A.K. Oqilovlarning sanoatning turli yo'nalishlari tarixiga oid risola va monografiyalari tarixshunoslik nuqtayi nazaridan ilmiy tahlil etiladi.

Keyingi yillarda ishchilar sinfining sovet davri tarixini o'rganish yuzasidan qator dissertatsiya ishlari ham himoya qilindi. A.S. Asriyevaning 1992-yili himoya qilingan "Проблема формирование и развитие рабочего класса Узбекистана в исторической литературе (1920 – 1980 гг)" mavzusidagi dissertatsiyasida O'zbekistonda ishchilar tabaqasining shakllanishi va rivojlanishi mavzusining ilmiy adabiyotlarda o'rganilishi yuzasidan izlanish olib bordi [7, 141].

20 – 30 yillarda O'zbekistonda ishchilar tabaqasi, jumladan, sanoat ishchilarining madaniyat rivojlanishidagi o'rni masalasi Y.X. Haydarov tadqiqotlarida o'rganiladi [8, 4].

B.M. Burxonovning "Обеспечение народного хозяйство Узбекистана кадрами руководящих работников: опыт и уроки (20 – 30-е гг)" mavzusidagi dissertatsiyasida xalq xo'jaligining boshqa sohalari qatori sanoat korxonalarini rahbar kadrlar bilan ta'minlash muammosi tadqiq etiladi [9, 49].

Mustaqillik yillarida sanoatda milliy kadrlar tayyorlash mavzusini tadqiq etish borasida ham izlanishlar olib borildi. N.Y. Qodirovaning "Подготовке национальных промышленных кадров в Узбекистане (30-е годы)" mavzusidagi dissertatsiyasi shular jumlasidandir. Dissertatsiyada O'zbekistonda 30- yillarda milliy ishchi kadrlarning shakllanish muammosi, sanoat korxonalarini oliy malakali muhandis-texnik kadrlar bilan ta'minlash masalasi yangi ilmiy qarashlar asosida tadqiq etiladi.[10, 67]

J. Ergashevaning 1998-yil himoya qilingan dissertatsiyasida O'zbekistonda sanoat sohasining yo'lga qo'yilishi va uning turli tarmoqlari faoliyati Qashqadaryo viloyati misolida tadqiq etiladi. Dissertatsiyaning birinchi bobi "Начало создания промышленных предприятий в Кашкадарье (1920 – 1945 гг)" deb nomlanib, bunda viloyatda faoliyat olib borgan yagona paxta tozalash zavodi (Shahrisabzda), mayda kustar hunarmandchilik artellari,

ularning a'zolari, ishlab chiqargan mahsulot turlari va hajmi to'g'risida ma'lumot umumlashtiriladi. Ammo dissertatsiyada O'zbekiston viloyatlarida 20 – 30 yillarda sanoat sohasida olib borilgan siyosat to'g'ri asoslanmagan. Masalan, O'zbekiston sanoat ishlab chiqarishda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari hisssasi juda past edi. Bu jarayonning kelib chiqish sabablari, oqibatlari dissertatsiyada deyarli tahlil etilmadi. Shunday bo'lsada, dissertatsiyada biz tadqiq qilayotgan mavzuga tegishli ko'plab tarixiy dalillar arxiv hujjatlariga tayangan holda yoritib beriladi.

1925 – 1941-yillarda O'zbekiston sanoat ishlab chiqarishida milliy hunarmandchilikning salmog'i yuqori edi. Aholining sanoat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji mayda kustar hunarmandlar tomonidan qondirildi. Mustaqillik yillarida "1917 – 1941-yillari O'zbekiston milliy hunarmandchilik va uning sotsialistik asosda sanoatlashtirish" mavzusi A.Q. To'xtayev tomonidan maxsus tadqiq etildi. Dissertatsiyada O'zbekistonda bolsheviklar tomonidan milliy hunarmandchilik sohasida amalga oshirilgan ishlarga mazmun-mohiyati jihatdan yangicha baho beriladi. Muallif birinchi marta yangi manbalar asosida O'zbekistonning janubiy viloyatlari hunarmandchiligi va uning tarmoqlaridagi o'zgarishlar jarayoni va o'ziga xos muammolarini mamlakat tarixshunosligida yaxlit tarzda xolisona o'rganishga harakat qiladi. Shuningdek, dissertatsiyada hunarmandchilik kooperatsiyalarining vujudga kelishi va ular faoliyatidagi ijobiy va salbiy o'zgarishlar, hunarmandchilik artellarining tarixiy o'rni va ahamiyati, hunarmandchilik sanoatini yangi texnika va zamonaviy texnologiya bilan jihozlashdan ko'zlangan maqsad, bu soha uchun kadrlar tayorlash, ularning malakasini oshirish, turmush darajasini yaxshilash tajribalarini tahlil qilishga harakat qilinadi.[12, 74]

Mustaqillik davrida O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosati tarixi tarixshunosligini o'rganish natijasida shunday xulosaga kelindiki, shu kunga qadar ham ushbu mavzuda fundamental ishlarni yaratilish ko'lami kam. Qolaversa, bu mavzuda dissertatsiya ishlari ham kam himoya qilinmoqda.

O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosati sovet davri iqtisodiy hayotini o'rganish natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, bu davrda yaratilgan ilmiy maqolalar, adabiyotlar va dissertatsiya ishlarida asosiy e'tibor sanoat sohasidagi jadallashtirish siyosati, sohadagi o'sish sur'atlari, ishchilar sonining ortishi, fabrika va korxonalar sonining yildan yilga ko'payganligi bilan izohlanib, sanoatlashtirish siyosati mohiyati xolislik va haqqoniylik nuqtayi nazardan o'rganilmagan. Mustaqillik davrida barcha sohalar tarixi ilmiy jihatdan yangi nazariy metodologiyaga tayangan holda talqin etishga kirishilib, soha tarixi bo'yicha ilmiy maqolalar, yangi adabiyotlar, dissertatsiya ishlari bajarildi. O'zbekiston iqtisodiy hayoti, jumladan, sanoat sohasi tarixiga bag'ishlangan ishlar salmog'i ko'p bo'lsada, ammo ularda ayrim kamchiliklar ham mavjud bo'ldi. Shuningdek, tadqiqotlarning birortasida 1920-1940-yillarda O'zbekiston sanoat sohasi tarixi maxsus tadqiqot obyekti sifatida tanlab olinmagan. Sovet davri tadqiqotlarida besh yillik rejalar davrida amalga oshirilgan ishlar bo'yicha tarixchilar mamlakatning sanoatlashuviga baho berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Jo'raqulov O., Ergasheva J. Qashqadaryo sanoati tarixi. – Qarshi: Nasaf, 1996. – B. 32.
2. Mamatqulov B. O'zbekiston gaz-oltingugurt sanoatining yuzaga kelishi va uning rivojlanish tarixi (Qashqadaryo viloyati misolida) // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. - №12/1(3)-2023. ISSN: 2181-1342 (Online) <https://scienceproblems.uz>
3. Mamatqulov B.SH.O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va uning oqibatlari (1925-1941-yy.); Monografiya. T.: "Lesson Press" MCHJ nashriyoti. - 2023. -134 b.

4. Mamatqulov B.Sh. O'zbekistonda 1925-1954 –yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan tadbirlar va ularning natijalari // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva, 2023. – №12/5. – B. 61 – 65. <http://mamun.uz/uz/page/56>

5. Mamatqulov B.SH. O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va uning oqibatlari (1925-1941-yy.); Monografiya. T.: "Lesson Press" MCHJ nashriyoti. - 2023. -134 b.

6. Mamatqulov B.Sh. O'zbekistonda 1925-1954 –yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan tadbirlar va ularning natijalari // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva, 2023. – №12/5. – B. 61 – 65. <http://mamun.uz/uz/page/56>

7. Mamatqulov B. O'zbekiston gaz-oltingugurt sanoatining yuzaga kelishi va uning rivojlanish tarixi (Qashqadaryo viloyati misolida) // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. - №12/1(3)-2023. ISSN: 2181-1342 (Online) <https://scienceproblems.uz>

8. Mamatqulov B.SH.O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va uning oqibatlari (1925-1941-yy.); Monografiya. T.: "Lesson Press" MCHJ nashriyoti. - 2023. -134 b.

9. Mamatqulov B.Sh. O'zbekistonda 1925-1954 –yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan tadbirlar va ularning natijalari // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva, 2023. – №12/5. – B. 61 – 65. <http://mamun.uz/uz/page/56> 10. Mamatqulov B.SH.O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va uning oqibatlari (1925-1941-yy.); Monografiya. T.: "Lesson Press" MCHJ nashriyoti. - 2023. -134 b.

11. Mamatqulov B. O'zbekiston gaz-oltingugurt sanoatining yuzaga kelishi va uning rivojlanish tarixi (Qashqadaryo viloyati misolida) // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. - №12/1(3)-2023. ISSN: 2181-1342 (Online) <https://scienceproblems.uz>

12. To'xtayev A.Q. O'zbekistonda milliy hunarmandchilik va uni sotsialistik asosda sanoatlashtirishning ijtimoiy oqibatlari (1917 – 1941-yillar) // Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2001.

BUXORO XONLIGI DAVLAT BOSHQARUVIDA SUD VA SUD ISHLARINING AHAMIYATI

Shirinov Sardorbek Avazovich
doktorant
(Qarshi davlat universiteti)

Bugungi kunda dunyo miqyosida globallashuv jarayonlari tobora kuchayib borayotgan xalqaro maydondagi turli xalqlar va elatlarning qadimgi hamda o'rta asrlar davri tarixi hamda madaniyati va ayniqsa davlatchiligi hamda davlat boshqaruvi va uning o'ziga xos xususiyatlari, siyosiy-huquqiy asoslari, tarixiy-madaniy meros masalalarini yanada chuqurroq tadqiq etishga bo'lgan e'tibor tobora ortib bormoqda. Bu jarayonda davlat boshqaruvi, davlat boshqaruvidagi siyosiy-huquqiy asoslar, diniy va mahalliy boshqaruv usullari kabi masalalarning tadqiq etilishi muhim diqqatga molik ahamiyat kasb etmoqda.

Abdullaxon II vafotidan olti oy o'tib, uning yagona vorisi Abdulmo'min suyqasd qurboni bo'ladi. Shu bilan Turkistonda Shayboniylar sulolasidan hech kim qolmaydi. Ammo XV asrning oxirlarida tashkil topgan o'zbeklarning qipchoq, arg'un, qarluq, qang'li, nayman va boshqa qabilalarni o'z tarkibida birlashtirgan Sibir xonligida 1563 yilda Muhammad Shayboniyning jiyani Kuchumxon no'g'oylar yordamida hokimiyatni o'z qo'liga oladi. 1598 yilda u Sibir xonligining Rossiyadan mustaqilligi uchun kurash olib boradi. Uning o'g'li Ali davrida esa bu xonlik Rossiyaga qo'shib olinadi.

Shuning uchun Buxoro taxtiga ularning qarindoshlaridan aslida Hoji Tarxon (Astraxon) o'zbek shahzodalaridan bo'lgan vakillar taklif qilinadi. Shu tarzda hokimiyat boshiga yangi o'zbek sulolasi – Ashtarxoniylar (1601-1748 yy.) yoki Joniylar keladi[1].

Ayrim olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, otaliqning vazifasi XVI asrda asosan joylardagi boshqaruv tizimi bilan bog'liq bo'lsa, ashtarxoniylar davrida, (xondan keyingi o'rinda otaliq mansabi turgan[2]) ayniqsa Abdulazizxondan boshlab, otaliqning markazdagi mavqei kuchaya boshladi. Masalan, Abdulazizxon Buxoro taxtiga chiqqach, poytaxtdagi otaliq vazifasini o'sha paytda eng kuchli mavqega ega bo'lgan Yalangto'shbiyga taklif qilgan. Otaliqning mavqei Subxonqulixon davrida ham baland bo'lib, eng muhim harbiy ishlar (masalan, xivaliklarning Buxoroga tahdidini qaytarish, Xuroson yurishi) otaliqqa yuklatilgan. "Ubaydullanoma" asarida otaliqqa "umdat al-umaro", ya'ni "butun amirlar tabaqasining tayanchi" degan ta'rif berilgan. Abulfayzxon davridagi otaliq mansabida bo'lgan Hakimbiy va uning o'g'li Rahimbiylar juda katta mavqeiga ega bo'lib, ular oxir-oqibat sulola vakillaridan hokimiyatni butunlay tortib olishga muvaffaq bo'ldilar.

Buxorodan keyingi eng nufuzli shahar bo'lib turgan Balxni taxt vorislari boshqarar edi. Rasmiy darajadagi davlat boshqaruvi ikki bosqichli bo'lib - markaziy va mahalliy boshqaruv tizimiga ega edi. Viloyat hokimlarining markaziy hokimiyatga bo'ysunishi belgilangan yillik soliqlarni to'plab xon xazinasiga yuborib turishi, xon farmoniga ko'ra, harbiy yurishlarda o'z qo'shinlari bilan qatnashishdan iborat bo'lgan xolos. Ko'p hollarda o'zlarini markaziy hokimiyatdan mustaqil deb hisoblagan viloyat amirlari va hokimlari ham o'z boshqaruv tizimiga va harbiy kuchlariga ega bo'lgan.

Bu davrda amaldorlar toifasiga kirgan shaxslar o'z egallab turgan lavozimlaridagi mas'uliyatli vazifalaridan tashqari siyosiy jarayonlar va harbiy yurishlarda ham ishtirok etganlar. Misol uchun, manbalarga ko'ra, 1722 yilda Vobkent ostonasidagi Muhammad Hakimbiy otaliq boshchilik qilgan Abulfayzxon va Samarqand hokimi Rajab Sulton qo'shinlari bilan bo'lgan to'qnashuvda devonbegi, qo'shbegi, parvonachi, dodxoh, miroxo'r, eshikog'aboshi, to'qsabo, dasturxonchi kabi mansabdorlar ham ishtirok etganlar[3].

Manbalarda ta'kidlanishicha, quyidagi amallar ham hukmdorning yaqinlariga beriladi va ular ba'zan oliy hukmdorning amriga binoan saroyga otga minib kelishlari mumkin bo'lgan. Bu to'rt amal ko'kaldosh, qo'shbegi va saroy xojayi kalonidan keyin turadi va darajasi ulardan pastroqdir. Ulardan birinchisi inoqi xurd (kichik inoq), ikkinchisi mehtari kalon (katta mehtar). Biror ariza yoki elchi (ning xati) saroyga kelsa avval inoqi xurdga beriladi va u xatni ochib, podshohning roziligi bilan munshiya baland ovoz chiqarib o'qish uchun beradi. Mehtari kalonning vazifasi zakot, mo'minlarning ushri (dahyak solig'i) dan to'rtini, zimmiylar ushrining yarmini, harbiylarning ushrini, mol va nakd pullar, chorva va g'alla luqtasi (topib olingan egasiz narsalar) ni o'z egalariga topshirishdan iborat bo'lgan. Uchinchisi devoni sarkor bo'lib, Sulton yerlari, tegirmon, podsholik do'konlarini foydalanishga va ijaraga beradi, kirim-chiqimi haqida xos sarkorga hisobot beradi. Sulton harami, xazinasini, ko'runish vaqtidagi taom va shunga o'xshash xarajoti unga tegishli. To'rtinchi dasturxonchi. Uning xizmati podshoh dasturxonini to'shash va uni tartibga solishdan iborat[4].

Buxoro xonligidagi huquqiy masalalarni hal etishda muftining o'rni alohida bo'lgan. Mufti fiqh (huquq) va hadisni juda yaxshi biladigan qonunshunos bo'lishi lozim bo'lgan. XVII asrning oxiri - XVIII asr boshlarida davlat hokimiyatining zaiflashuvi oqibatida darvish guruhlarining ham roli ortib borgan.

Xullas, sharoit va vaziyatga qarab u yoki bu davlat lavozimining e'tibori o'zgarib boravergan. Aniqki, bu holat asosan oliy hukmdorning u yoki bu shaxsga, uning hokimiyat uchun tegadigan nafiga, jamiyatda tutgan o'rniga qarab munosabatda bo'lishi bilan bog'liq edi. Xususan, avval boshda Ubaydullaxon saroyida Muhammad Rahim otaliq mavqei baland bo'lsa, 1707 yili xon uni Qarshi viloyati boshqaruviga tayinlaydi. 1710 yili esa To'raquli qushbegiboshiga

yuqorida ko'rsatilgan katta imtiyozlarni beradi. Natijada qushbegi unvoni mavqei o'z-o'zidan yuksaladi[5].

Shayboniylar davrida bo'lgani kabi ashtarxoniylar davrida ham davlat yerlari mamlakai devon, mamlakai podshohi, zamini mamla, mamlakai sultoni, mamlaka kabi nomlar bilan atalgan. Oliy hukmdor yerni sotish, hadya etish yoki vaqf mulkiga o'tkazish huquqiga ega bo'lgan. Shartli yer egalari suyurg'ol, iqta, tanho, tiul kabi nomlar bilan atalgan. Ta'kidlash lozimki, XVII-XVIII asrlarga kelib suyurg'olning mazmuni o'zgaradi. Bu davrga kelib suyurg'ol asosan hukmdor xizmatida bo'lgan ruxoniylar-sayidlar, xo'jalar, shayxlar, ulamolar, shuningdek shoirilarga hadya qilingan. Mahmud ibn Vali shunday ma'lumot beradi: "Agar podsho yerni kimgadir hadya tariqasida bersa, bunday yerlar ulamolar va sayidlarga berilsa, suyurg'ol deyiladi, agar harbiylarga berilsa, u holda tanho deyiladi[6]."

Shunday qilib, O'zbekiston davlatchiligi tarixidagi Ashtarxoniylar davri (1601-1736) boshboshdoklik, o'zaro kurashlar, mahalliy hokimlarning markazga bo'ysunmasligi davri bo'lib, tadqiqotchilarning fikricha, siyosiy bekarorlik taxminan yuz yil o'tib sulola inqirozi hamda davlatning uchga bo'linishi bilan tugadi. Tashqi aloqalar asosan qo'shni hududlar bilan cheklanib qolib, mamlakat jahon texnikaviy taraqqiyotida ro'y berayotgan ko'pgina yangiliklardan chetda qoldi shunga qaramasdan madaniy xayotning ba'zi sohalarida (me'morchilik, tarixnavislik, adabiy muhit, islom huquki) taraqqiyot jarayonlari kuzatiladi.

Xullasa qilib shuni aytish mumkinki, unvon egalariining ijtimoiy mavqei hal qiluvchi rol o'ynagan. Shuning uchun ham viloyat hokimligiga parvonachi, otaliq kabi lavozimdagilarning tayinlanishi tabiiylikka aylanib borgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Sadri Ziyoy. Majmua // Qo'lyozma. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti – № 2193.
2. Muqimov Z. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. – T.: «Adolat», 2003. – B. 179-180.
3. Axmedov B. Istoriya Balxa (XVI v. – pervaya polovina XVIII v.). T., "Fan", 1982. – B. 181
4. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi. II. 2019. – B 58-65.
5. Sadri Ziyoy haqida qaralsin: Voxidov Sh., Choriyev Z. Sadri Ziya i yego biblioteka (Iz istorii knigi i knijnoy kulturi v Buxare v nachale XX veka). Tashkent: Yangi asr avlodi, 2007. – S. 3 – 34.
6. Azamat Ziyoy. O'zbek davlatchiligi tarixi. – T: Sharq, 2000. – B. 271.
7. Maxmud ibn Vali i yego ensiklopedicheskiy trud // Obshestvenniye nauki v Uzbekistane. Tashkent, 1969. - S. 78.
8. Sagdullayev A. va b. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – T.: Akademiya, 2000.
9. Muqimov Z. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. – T.: Adolat, 2003.
10. Toshmurodova Q. va boshqalar. Ashtarxoniylar davrida Buxoro Xonligining davlat tizimi, saroy va harbiy boshqaruvi // «Science and Education» Scientific Journal, June 2021 / Volume 2 Issue 6.
11. Xudoyqulov T. Markaziy Osiyo davlatlarining boshqaruv tarixi (markaziy, mahalliy, harbiy, diniy hokimiyat (XVIII – XIX asr boshlari): Tarix fanlari dok. diss. – Qarshi, 2022.
12. Axmedov B. Istoriya Balxa (XVI v. – pervaya polovina XVIII v.). – T.: Fan, 1982.
13. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi. II. 2019.

**IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA EVAKUATSIYA QILINGAN TA'LIM MUASSASALARI,
ILMIY TASHKILOTLAR FAOLIYATLARINING YO'LGA QO'YILISHI
(O'ZBEKISTON SHAROITIDA)**

**Salomov Ismoil
doktorant
(Qarshi davlat universiteti)**

Ikkinchi Jahon urushini o'rganishda evakuatsiya muhim o'rin egallaydi. Bu SSSRning Ulug' Vatan urushidagi g'alabasining omillaridan biri. Urushning dastlabki oylarida ilmiy markazlar, madaniyat va ta'lim tashkilotlari, madaniy meros obyektlarini va boshqa turdagi obyektlarni evakuatsiya qilish mamlakat tarixida misli ko'rilmagan darajada katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ammo eng muhimi, evakuatsiya tufayli millionlab odamlarning hayoti saqlanib qoldi. Urushdagi g'alabani ta'minlagan omillardan biri ham aynan evakuatsiya ishlarining rejali va tezkor amalga oshirilishi hamda uning negizida turli sohalarning dushman qo'lidan qutqarib qolinishi bo'ldi.

Ana shu suronli yillarda Sobiq Ittifoq intellegensiyasini saqlab qolish, ishlab chiqarish sanoatini dushmanga boy bermaslik, fan-texnika yutuqlarini va uning rivojini asrab qolish uchun evakuatsiya ishlari, ya'ni urush sodir bo'lish xavfi past bo'lgan sharqiy va junabiy hududlarga ularni ko'chirish ishlari amalga oshirildi. Ammo evakuatsiya qilinayotgan hududlarda keng ilmiy baza yaratmasdan turib, qisqa muddatda va zarur hajmda qurol-yarog' hamda mamlakatni zarur moddiy resurslar bilan ta'minlash mumkin emas edi. 1941-yil 24-iyunda tashkil etilgan SSSR XKS huzuridagi evakuatsiya kengashi ilmiy muassasalarni Sharqqa evakuatsiya qilishga katta e'tibor qaratdi. Olimlarga mamlakatning nisbatan xavfsiz deb hisoblangan hududlarida mehnat qilishlari uchun sharoit yaratish choralari ko'rildi. Oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot muassasalarni evakuatsiya qilish bo'yicha kengash komissari etib Xalq Komissarlari Soveti huzuridagi Oliy maktab ishlari bo'yicha Butunittifoq qo'mitasi raisi S.V. Kaftanov tayinlandi. 1941-yil 2-iyulda SSSR Fanlar akademiyasining vitse-prezidenti, akademik O.Y. Shmidt esa Fanlar akademiyasini evakuatsiya qilish bo'yicha mas'ul etib tayinlandi. Ilmiy muassasalarni evakuatsiya qilish insoniy, moddiy va madaniy qadriyatlarni saqlab qolish bo'yicha milliy rejaning bir qismi edi. Evakuatsiya jarayonida nafaqat odamlarni va ularning oilalarini, balki murakkab uskunalar, nozik asboblar va ilmiy adabiyotlarni ham minglab kilometrlarga ko'chirish kerak edi, chunki bularsiz ilmiy muassasalar yangi joylarda ishlay olmasligi ta'kidlangan edi[1:26].

Muhim hisoblangan ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot institutlari va madaniy obyektlarni evakuatsiya qilish uch bosqichda amalga oshirildi:

- 1-bosqich-1941-yil iyul-avgust oylarida;
- 2-bosqich-1941-yil oktabr-noyabr oylarida;
- 3-bosqich-1942-yilning fevral-iyul oylarida.

1941-yil iyul-avgust oylarigacha davom etgan birinchi bosqichda Ukraina, Belorussiya va qisman mamlakatning markaziy viloyatlaridagi ilmiy muassasalar evakuatsiya qilindi. 1941-yil 3-iyulda Kiyevdan Ukraina SSR Fanlar akademiyasining barcha ilmiy muassasalarini evakuatsiya qilishni boshlash bilan butun mamlakatda evakuatsiya jarayonlari boshlandi. SSSR FA evakuatsiya qilingan muassasalar uchun Sverdlovsk, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston bo'limlaridan foydalangan.

O'zbekistonga evakuatsiya qilingan ilmiy tashkilotlar orasida SSSR Fanlar akademiyasining quyidagi institutlari ro'yxatga olindi: Tarix instituti, Huquqshunoslik instituti, Jahon iqtisodiyoti va jahon siyosati instituti, M. Gorkiy nomidagi jahon adabiyoti instituti, Til va yozuv instituti, Sharqshunoslik instituti, Etnografiya instituti, Moddiy madaniyat instituti, Seysmologiya instituti, Tuproqshunoslik instituti, Markaziy Astronomik rasadxona, Permafrost instituti, I.

Pavlova nomidagi fiziologiya instituti, Sitologiya, gistologiya va embriologiya instituti, Asosiy kutubxona, "Akademkniga" nashriyotining Markaziy Osiyo bo'limi. Hammasi bo'lib, taxminan 16 ta muassasa mavjud edi[2:30].

1941-yil oktyabr-noyabr SSSR Fanlar akademiyasining bir qancha ilmiy-tadqiqot institutlari Toshkentga evakuatsiya qilindi. 1941-yil noyabrga kelib respublikada 22 ta ilmiy-tadqiqot institutlari, 16 ta oliy o'quv yurtlari, Ukraina, Belorussiya va Markaziy hududlardan ko'chirilgan 2 ta kutubxona joylashgan edi. 1943-yilga kelib bunday institutlarning 40 dan ortig'i respublika hududida joylashgan edi. Shulardan 25 tasi Toshkentda, 8 tasi Samarqandda va 5 ta ilmiy muassasalar Farg'ona viloyatida joylashgan. Umumiy hisobda 53 ta oliy o'quv yurtlari hamda 300 ta ijodiy tashkilotlar evakuatsiya qilindi[3:209].

Urush paytida Rossiya, Belorussiya va Ukrainaning intellektual elitasini saqlab qolishda O'zbekistonning o'rni beqiyos edi. 1941-1942-yillarda respublikamizga Ukraina va Belorussiya, Moskva, Leningrad, Kiyev, Minsk, Voronej va boshqa shaharlaridan 31 ta oliy o'quv yurtlari va 7 ta harbiy akademiyasi evakuatsiya qilindi. Toshkentda SSSR FA ning quyidagi institutlari joylashtirildi: Tarix, Tuproq seysmologiyasi, Davlat huquqi, Moddiy madaniyat tarixi instituti, Jahon iqtisodiyoti va siyosati, A.M Gorkiy nomidagi jahon adabiyoti institutlari, Pulkovo astronomik observatoriyasi[4:250], Simeiz rasadxonasi[5:74-75] va boshqalar.

Bundan tashqari urushning dastlabki bosqichida, O'zbekistonga evakuatsiya qilingan quyidagi oliy ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot institutlari va madaniy tashkilotlar ko'chirib keltirilgan:

1. Moskvadan - Stalin nomidagi harbiy akademiya, V.I. Lenin nomidagi aloqa instituti, Molotov nomidagi oliy harbiy akademiya; Kartografiya va geodeziya instituti, Arxitektura va rejalashtirish instituti, 4-tibbiyot instituti, Kimyo-texnologiya instituti, Muhandislik-iqtisodiyot instituti; To'qimachilik, Irrigatsiya, Zootexnika va qishloq xo'jaligi akademiyalari muhandislari institutlari, Timiryazev nomidagi Rossiya davlat agrar universiteti hamda Moskva davlat yahudiy teatri (Ular tomonidan 1943-yil 20-may sanasida K. Yashen va A. Umarlar tomonidan yozilgan "Xamza" pyesasi sahnalashtirilgan. Pyesa o'zbek tiliga P. Nister tomonidan tarjima qilingan. Sahnalashtiruvchi rejissor E.V. Loyter. Sahna ko'rinishining yorqin chiqishida musiqa kompozitori L. Yampolskiyning xizmati kattadir. Sahna ko'rinishi rassom A. Tishler tomonidan, raqslar esa O'zbekiston SSR xalq artisti Mukarrama Turg'unboyeva tomonidan tashkillashtirilgan) [6];

2. Leningrad elektrotexnika instituti (32 nafar professor-o'qituvchilar, 153 nafar talabalari bilan) O'rta Osiyo sanoat institutiga joylashtirilishi ko'zda tutilgan.

3. Leningrad qurilish-muhandislik instituti (27 nafar professor-o'qituvchilar, 236 nafar talabalari bilan) Moskva arxitektura instituti bilan birga joylashtirilishi taxmin qilingan;

4. Leningrad to'qimachilik instituti (9 nafar professor-o'qituvchilari, 102 nafar talabalari bilan) Toshkent tekstil institutiga joylashtirilishi ko'zda tutilgan;

5. Leningrad kino-muhandislar instituti (15 nafar professor-o'qituvchilar, 122 nafar talabalari bilan) Samarqanddagi kino-foto ilmiy-tadqiqot instituti bilan birlashtirilishi ko'zda tutilgan;

6. Leningrad rejalashtirish va loyihalashtirish instituti (5 nafar professor-o'qituvchilar, 101 nafar talabalari bilan) Samarqanddagi Xalq xo'jaligi instituti bazasiga joylashtirilishi ko'zda tutilgan[7:2];

7. Moskva kartografiya va geodeziya instituti, Kimyo-texnologiya instituti, Muhandislik-iqtisodiyot instituti; To'qimachilik instituti, Irrigatsiya instituti, Zootexnika va Qishloq xo'jaligi muhandislari instituti,

8. Moskva aloqa muhandislari insituti[8:30];

9. Kiyev sanoat instituti[9:27];

10. Odessa Sanoat va qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti muhandislari instituti, Suv transporti muhandislari instituti, Aloqa instituti;

11. Xarkov Temir yo'l transporti muhandislari instituti, Kimyo-texnologiya, Pedagogika, Qishloq xo'jaligi, Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash institutlari;
12. Voronej aviatsiya instituti;
13. Moskva, Kiyev va Xarkov san'at institutlari va boshqalar[10:39-40].

Ko'chirib keltirilgan oliy ta'lim muassasalarini O'zbekiston hududida joylashtirish uchun tezkor choralar ko'rildi. Ya'ni o'qituvchi-professorlar va talabalarning oz sonli qismi bilan kelgan universitetlar vaqtincha Toshkentdagi o'zlariga mos ixtisosga ega institutlar bilan birlashtirildi. Masalan, yuqorida birgina Leningraddan ko'chirilgan institutlar ixtisosligiga ko'ra O'zbekistondagi oliy ta'lim muassasalari bilan birlashtirilganini ta'kidladik. Xuddi shunday boshqa oliy ta'lim muassasalari ham Toshkentdagi universitetlar, institutlar va ularning yotoqxonolari binolariga joylashtirildi. Bu esa qo'shimcha qiyinchiliklarni keltirib chiqardi[11:17-19].

Quyida birgina Varonej aviatsiya institutini Toshkentda joylashtirish uchun qancha hududdan joylar ajratilganligini, binolar bo'shatib berilganligini, binolarini bergan institutlarning o'zi esa 2-yoki 3-smenada o'quv jarayonini amalga oshirganligini ko'rishimiz mumkin. Varonej aviatsiya instituti direktori prof. Fabrikant O'zSSR Xalq Maorif Komissarligi raisi Ulibeshevning so'rovnomasiga javoban, Varonej aviatsiya universiteti egallab turgan binolar haqida 1942-yil 10-iyun sanasida ma'lumot bergan. Unga ko'ra, Varonej instituti uchun Ko'ybisheva ko'chasida o'quv binosi uchun 2958m² yer maydoni bilan ajratilgan. Karl Marks ko'chasidagi Univermagning 2-qavatidan 800m² yer maydoni berilgan bo'lsa, O'zbekiston ko'chasidagi Moliya-iqtisodiyot institutidan laboratoriya uchun 566m², talabalar turar-joyi uchun 585m² yer maydoni ajratildi. Talabalar turar-joyi uchun Taxtapul ko'chasidan 138m², Hamza ko'chasidan 65m², Olmazor ko'chasidan 81m², Kommunistlar ko'chasidan 90m², Chig'atoy ko'chasidan esa 65m² yer maydonlari ajratilgan. Jami yer maydoni esa 5348 m² ni tashkil etadi, shundan 4324 m² yer maydoni o'quv binolari uchun, 1024 m² yer maydoni esa turar-joy binolari uchun ajratilgan[12:7].

Evakuatsiya jarayonlari ketayotgan bir pallada barcha ma'suliyat O'zbekiston SSR Maorif xalq komissarligi zimmasiga tushdi. Xususan, I.V Stalin nomidagi Leningrad to'qimachilik kombinatidan evakuatsiya qilinganlar uchun va yangi o'quv yili qabuli uchun qo'shimcha xonalar va binolar ajratilishi bo'yicha ishlarga O'zbekiston SSR Xalq Maorif komissarligi boshchilik qildi.

Bundan tashqari Toshkent temiryo'l muhandislari instituti boshlig'i Petrukovinga yangi o'quv yili boshlangunga qadar evakuatsiya qilingan va yangi o'quv yilida qabul qilinadigan talabalarni joylashtirish uchun turar-joylar qurilishini tezlashtirish choralari ko'rish ta'kidlandi. O'zbekiston SSR Sog'liqni saqlash xalq komissarligi va shahar ijroiya qo'mitasiga Toshkent tibbiyot instituti yotoqxonolari va evakuatsiya qilingan shifoxonalardan tashqari aholi egallab turgan binolarni zudlik bilan bo'shatish bo'yicha topshiriq berildi. Toshkent qishloq xo'jaligi institutiga vaqtinchalik bino berilishi rad etildi. Toshkent irrigatsiya va mexanizatsiya institutiga mavjud binolar ko'zdan kechirilgunga qadar yangi bino berilishi haqidagi savol ochiq qoldirilishi ta'kidlandi. I.V Stalin nomidagi Odessa un xo'jaligi va elevator muhandislari institutiga yaxshi dars jarayonlarini amalga oshirishi uchun o'rta maktablardan 8-10 ta auditoriya taqdim etildi[13:3].

Xarkov qishloq xo'jaligi instituti Kattaqo'rg'on shahriga joylashtirildi[14:15]. Toshkent Moliya-iqtisod instituti evakuatsiya qilinganlar uchun 250 o'rinli turar-joy binolari, 14 ta auditoriyasini va ma'muriy boshqaruv apparati uchun 6 ta xonasini ajratdi[15:16]. 1942-yil 9-iyunda O'rta Osiyo davlat universiteti Pushkin ko'chasi, 66-uyda joylashgan energetika fakultetining 3664m² hajmdagi yerto'lasini hospital oshxonasi uchun topshirdi [16:19]. Farg'ona viloyati ijroiya qo'mitasi 1942-yil 7-iyulda Moskva Sharqshunoslik instituti uchun binolar ajratish bo'yicha qaror qabul qildi[17:24]. 1942-yil 3-avgustda V.M. Molotov nomidagi Avtomobil yo'llari instituti Yangiyo'l tumanidagi o'rta maktablarning binolariga joylashtirildi[18:26]. 1942-yil 4-iyulda Mendeleyev nomidagi Moskva kimyo-texnologiyalar

**YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA TARIX VA IJTIMOY FANLARNING DOLZARB MASALALARI, RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI**

instituti Qo`qon shahriga joylashtirildi. Unga 40m<sup>2</sup> lik 8 ta auditoriya va 200 o`rinli talabalar turar-joyi taqdim etildi[19:29]. 1942-yil 11-iyulda Samarqand tibbiyot institutining bo`sh joylari Moskva davlat rejalashtirish va loyihalashtirish institutiga hamda Odessa suv-transporti muhandislari institutiga berildi[20:30]. V.I. Lenin nomidagi Leningrad elektrotexnika instituti dastlab Yessentuki shahriga evakuatsiya qilinadi. Ammo vaziyatning o`zgarishi natijasida Toshkentga ko`chirib keltiriladi[21:36].

Qayta ta`mirlangan Respublika oliy o`quv yurtlarining ko`pgina binolari harbiy maktablar va yarador askarlar uchun shifoxonalarga berilganligi sababli, ko`chirib keltirilgan oliy ta`lim muassasalarini joylashtirishni yanada murakkablashtirdi. Talabalar juda tor va qiyin sharoitda tez-tez, ya`ni ikki yoki uch smenada o`qishga majbur bo`ldilar.

Evakuatsiya qilingan oliy o`quv yurtlari, ilmiy-tadqiqot insitutlari bilan mahalliy ta`lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot institutlari o`rtasida aloqalarni yo`lgan qo`yish uchun kerakli barcha chora-tadbirlar amalga oshirildi. Shuningdek, ushbu muassasalarda faoliyat yuritayotgan akademiklar, professorlar va ilmiy xodimlar oliy ta`lim muassasalari va O`zbekiston FA tarkibidagi ilmiy-tadqiqot institutlariga hamkorlikka taklif etildi. Xususan, evakuatsiya qilingan olimlarni universitetlar va institutlarning o`quv va ilmiy jarayoniga kiritish orqali 1941-1943-yillarda ta`lim muassasalarining ilmiy salohiyati mustahkamlanishiga erishildi. Sovet Ittifoqi akademiyalari, institutlarining va sovet ilmining yirik namoyandalari akademik V.V Struve, V.D Grekov, SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a`zolari E.E Bertels, V.F Shishmaryov, A.Y Yakubovskiy va boshqalarning Toshkentda joylashishi O`zbekistonda fanni yanada rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo`ldi [22:535].

Ikkinchi jahon urushi davrida dastlabki yillarda ko`chirib keltirilgan talabalar mahalliy universitet va institutlarga joylashtirilgan hamda shu yerda o`zlarining ta`lim-tarbiya va ilmiy hayotlarini davom ettirishlari uchun mahalliy tashkilotchilar tomonidan barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan. Xususan, quyidagi ro`yxatda O`rta Osiyo davlat universitetiga ko`chirilgan va joylashtirilgan talabalar (millati bo`yicha) [23:8] haqida ma`lumotlar keltirilgan.

Fakultetlar	Kurslar	Millati																Hammasi
		rus	polyak	arman	chuvash	yahudiy	slavyan	koreys	dog`iston	Ukrain	tojik	o`zbek	Belorus	mordavian	gruzin	Nemis	Tatar	
Fiz-mat	I	4		1		5											2	12
	II	1				1		1										3
	III	3						2		2		2					3	12
	IV	1		1		3							1				1	7
Geofak	I	13				4		2	1	1						1	1	23
	II	2		1								1					2	6
	III	10	1			1	1	3		3								19
	IV	8	1		1					12	1						2	25
Biofak	I	1		2		2												3
	II																1	1
	III	4						2		1				1			2	9
	IV	3															3	6
Xorijiy-filfak	I	7				3		6		1								19
	I	14				2				2	1				1		1	23
	II	6				3				1								10
	IV	7	1			16				13		1	2					40

		84	3	5	1	40	1	16	1	36	2	4	3	1	1	1	13	218

Lingvistlar, adabiyot sohasi vakillari va yozuvchilarning asosiy qismi Toshkentga yuborilgan: A.A Ahmatova, I. Chukovskiy, uning qizi L.K. Chukovskaya, A.N. Tolstoy, V. Vyach, Ivanov, F.G. Ranevskaya, N.I Mandelstam, E.S. Bulgakova, N.F. Pogodin, M.I. Belkina, E.G. Babaev va boshqalar. Shuningdek, bizga Toshkentdagi hayot haqida o'z kundaligida ko'plab yozuvlarni qoldirgan M.I Svetayevaning o'g'li G.S Yefron ham bu yerga evakuatsiya qilingan[24:63].

Evakuatsiya qilingan inshootlarni joylashtirish masalasi, Toshkent temir yo'lining talab darajasida emasligi, yuklarni og'irligi, juda ham qimmatli asbob-uskunalarini mavjudligi, kasalxonalar, harbiy maktablar va evakuatsiya qilingan tashkilotlar uchun joylarni tanlash mavjud ahvolni murakkablashtirdi. Shunga qaramay, O'zbekistonda fan va madaniyat muassasalarini evakuatsiya qilish maqsadli va uyushgan jarayon sifatida amalga oshirildi. Evakuatsiya jarayonlari tig'iz pallada tezkorlik bilan amalga oshirildi. O'zbekistonga qilingan evakuatsiya ishlari natijasida SSSR intellegensiyasining asosiy qismi va tajribali mutaxassislar qatlami saqlab qolindi. O'zbekiston hududida joylashgan oliy o'quv yurtlari va texnikumlari, o'qituvchilar tayyorlash institutlari, o'rta maktablar o'zlari o'qib turgan o'quv binolari va talabalar turar-joylarini ko'chirib keltirilganlarga berib o'zbek xalqining bag'rikeng ekanligini, qiyin vaziyatda yordam qo'lini cho'zishini yana bir bor isbotladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / АН СССР. Архив; Отв. Ред. Ким М. П. М.: Наука, 1983. С. 26
2. Ильина И. Н. Эвакуированная наука: академические учреждения в Узбекистане в годы ВОВ (по документам архива РАН). //Эшелоны идут на Восток. Эвакуация в Узбекистан в годы Великой Отечественной войны// Сборник материалов Международной научной конференции, посвящённой 75-летию Великой Победы. Серия: «Евразийский перекресток». Вып. 12–Оренбург – Ташкент, 2019.–С.30.
3. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) в 3-х томах. - Фан,1961. -С. 209
4. Иофе В. Г., Петровская В.А. Из истории эвакуации в Узбекистан. (Некоторые страницы истории и отражение на полках архивов и на экранах кино...) // История. Память. Люди: материалы VIII Международной научно-практической конференции (г. Алматы, 16 сентября 2016 г.). – Алматы, 2017. -С. 250
5. Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / АН СССР. Архив; Отв. Ред. Ким М. П. М.: Наука, 1983. С. 74–75
6. Правда Востока. 21 мая, 1943 года № 108 (6196)
7. НАУз. Фонд-Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-2
8. Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / АН СССР. Архив; Отв. Ред. Ким М. П. М.: Наука, 1983. С. 30
9. Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / АН СССР. Архив; Отв. Ред. Ким М. П. М.: Наука, 1983. С. 27
10. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-39–40.
11. НАУз. Фонд Р-837, опис-32 Ед.хр. 3233, ст-17–19
12. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-7
13. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-3
14. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-15
15. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-16
16. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-19

17. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-24
18. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-26
19. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-29
20. НАУз. Фонд Р-837, опис-32. Ед. хр. 3516. ст-30
21. Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / АН СССР. Архив; Отв. Ред. Ким М. П. М.: Наука, 1983. С. 36
22. Книга памяти. Республика Узбекистан. Главная редакция энциклопедии. –Т.: 1995. –С.535.
23. НАУз. Фонд-Р-94. опись-№5. Ед. хр. №4099, ст. 8
24. Saipova K.D. Fashizmga qarshi urush paytida evakuatsiya qilingan va deportatsiya qilingan xalqlarga o'zbek xalqining bag'rikengligi. - T.: TURON-IQBOL, 2018. –B. 63.

YEVROPA YOZMA MANBALARIDA BUXORO XONLIGIDA SHAYBONIYLAR DAVRI SIYOSIY HAYOTI VA DAVLAT BOSHQARUV TARTIBLARINING AKS ETISHI

Alimova Farida
magistrant
(Qarshi davlat universiteti)

Shayboniyxon boshchiligidagi ko'chmanchi o'zbek qabilalarining Movarounnahr va Xurosonda hokimiyatni qo'lga olishi natijasida dastlab markazi Samarqand shahri bo'lgan shayboniylar davlati tashkil topdi. Shayboniylar davlatining XVI asrning 30-yillaridan e'tiboran poytaxti Buxoro shahri sifatida ahamiyati ortib bordi. Tarixiy manbalarda Muhammad Shayboniyxon tomonidan asos solingan davlatning XVI asrdan boshlab "Ko'chmanchi o'zbeklar" davlati nomi bilan atalib kelingan. XX-XXI asrlarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida yozilgan tarixiy asarlarning aksariyat qismida Dashti Qipchoqdan ko'chmanchi o'zbek qabilalarining XV asrdan O'rta Osiyoga kelishi bilan o'zbeklar xalq sifatida aynan XV asr oxiri va XVI asr boshlarida shakllangan degan fikrlar bildirib kelingan. Ba'zi tadqiqotchilar "o'zbek" atamasini Dashti Qipchoq yerlarida yashagan ko'chmanchi turkiy-mo'g'ul qabilalari nomiga, ba'zilar esa mo'g'ul xoni O'zbekxon (1312-1342) nomiga bog'lashga urinishgan[1]. Muhammad Shayboniyxonning harbiy yurishlaridan so'ng tuzilgan davlat tarkibidagi o'rta osiyolik mahalliy turkiyzabon xalq va elatlar ham o'zbek nomi bilan atala boshlaganlar. XVI asrning dastlabki o'n yilligida shayboniylar (Muhammad Shayboniyxon, Ko'chkinchixon, Ubaydullaxon) dastlab temuriy hukmdor Zahiriddin Muhammad Bobur, so'ngra shoh Ismoil Safaviy bilan o'zaro tojuxat uchun kurashlari bu sulola hukmdorlarining markaziy hokimiyatni mustahkamlash yo'lidagi harakatlari sifatida baholanadi. XVI asr o'rtalaridan boshlab markazlashgan davlatning barpo etilishi va faol tashqi siyosat olib borishi, xususan, Boburiylar va Usmonli turklar davlatlari bilan o'rnatilgan diplomatik munosabatlar, Eron Safaviylar davlatiga hamda Rossiya podshosi Ivan IV Grozniy harbiy yurishlar uyushtirgan Astraxan va Sibir xonligi[2] hududlariga Abdullaxon II tomonidan yuborilgan elchilik aloqalari shayboniylar davlatning siyosiy qudratidan dalolat beradi.

XVI asrda shayboniylar sulolasi hukmdorlari tashqi savdo munosabatlariga e'tibor qaratib Eron, Hindiston, Turkiya, Xitoy, Rossiya va boshqa mamlakatlarga elchilar yuborib, ular bilan ma'lum darajadagi iqtisodiy hamkorlik aloqalarini o'rnatganlar. Xususan, Abdullaxon II tomonidan Moskvaga yuborilgan elchi Muhammad Ali rus podshosi Fyodor Ivanovichga olib kelgan savdo mollari qatorida 40 puddan iborat bo'yoqni taqdim etgan. Bundan xulosa qilish mumkinki, podshohga in'om qilinadigan qimmatbaho buyum va mahsulotlar ichida O'rta Osiyo shaharlarida ishlab chiqarilgan bo'yoq ham muhim o'rin tutgan. Elchilar 1585 yil vatanlariga qaytayotganlarida Moskvadan o'q dori, ov qushlari va mato kabi mollar olib kelganlar[3].

Ma'lumki, XVI asrning ikkinchi yarmida Rus davlati siyosiy va harbiy jihatdan nihoyatda kuchayib, bo'ysundirilgan hududlar hisobida kengayib Yevropada hududi jihatidan yirik davlatga aylandi. Bunday qudratga erishishida avvalo Ivan Vasilyevich Grozniy (Ivan IV 1530-1584 yy.) tomonidan o'rnatilgan tartib, amalga oshirilgan islohotlar va olib borilgan faol siyosat katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shayboniy hukmdor Abdullaxon II Rus davlati bilan savdo-sotiq aloqalari o'rnatishda juda faol bo'lgan[4]. Xususan, XVI asrning 80-90 yillari orasida Abdullaxon II har yili Rossiyaga bir marotaba elchi va savdogarlar yuborib turgan.

XVI asrning o'rtalarida Angliya qirolichasi Yelizaveta (1533-1603 yy.)ning Antoniy Jenkinson boshliq elchilari Moskvaga kelgan va u yerdan Ivan Vasilyevichning maxfiy topshirig'ini Eron shohiga yetkazgan. Buning natijasida 1567-1569 yili Ivan Grozniy ingliz savdogarlariga yangi imkoniyatlar eshigini ochib beradi.

Antoniy Jenkinson (1529 - 1610/1611) ingliz elchisi va savdogari sifatida Angliya-Rossiya diplomatik va savdo-sotiq aloqalarida muhim rol o'ynagan shaxs bo'lib, u o'zining boy tajribasi, bilimi (Antoniy Jenkinson Angliyaning Xarboro-Lestershir rayonining Market-Xarboro shaharchasida tug'ilgan. Uning otasi boy-badavlat shaxs bo'lib o'g'lini tijoratdan savod chiqarishga beradi) hamda kuch-qudratini shu munosabatlarga bag'ishladi. U Moskva savdo kompaniyasiga asos solgan hamda Rossiyaga shu kompaniya nomidan ekspeditsiyalar uyushtirgan. Shu ekspeditsiyalar davomida u bir necha marotaba Ivan Grozniy bilan uchrashgan. Mazkur ekspeditsiyalar 1558, 1561, 1566, 1571 yillarda amalga oshirilgan. Jenkinson Moskvaga 1558 yili kelganidan so'ng rus podshosidan yorliq olib, shu yilda Moskvadan O'rta Osiyoga tomon yo'lga chiqadi.

Jenkinson boshliq elchilar katta qiyinchiliklarga qaramay 3 oy (12 dekabr 1558 yil - 2 mart 1559 yil) Buxoro xonligida bo'lishadi. Bu vaqt oralig'ida sayyoh Buxoro shahrining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, xon va uning harbiy kuchlari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar to'playdi. U Buxoroda uning hukmdori bilan uchrashadi. Bu haqda: "1558 yil 24 dekabrda men Buxoro xoni bilan uchrashib, unga rus podshosining yorlig'ini topshirdim. Xon meni yaxshi kutib oldi va dasturxonga taklif etdi. Xon mendan rus podshosi mulklari, Rus davlati va uning qonunlari va turk sultoni haqida so'radi" [5]. Jenkinson keltirgan ushbu ma'lumotlardan Buxoro hukmdorlari o'z davrining geosiyosiy holatidan yaxshigina xabardor bo'lishgan. Ayniqsa, ular o'z davrining yetakchi siyosiy va iqtisodiy kuchlariga aylanib borayotgan Usmonli saltanati va Rossiya davlatida yuz berayotgan jarayonlardan xabardor bo'lishga intilganlar. Xususan, Abdullaxon II nafaqat savdo bilan balki, Rossiya va Usmonli turk saltanatidagi siyosiy vaziyat, uzoq xorij davlatlarining mavjud armiyasi tuzilishi bilan ham qiziqqan.

Elchi Buxoro shahrini ta'riflab: "Buxoro mamlakatning eng quyi qismida joylashgan. U turli darvozalardan iborat baland paxsa devor bilan o'ralgan va uch qismga bo'lingan. Uning ikki qismi qiroлга tegishli, uchinchi qismi esa savdogarlar va bozorga tegishli. Har bir hunarmand bu yerda o'ziga xos o'ringa ega va o'zining xos bozori bor. Shahar juda salobatli. Uylarning asosiy qismi xom g'isht va paxsadan bunyod etilgan, biroq toshdan qurilgan uylar, ibodatxonalar va imoratlarning soni oz emas. Ayniqsa, hammomlar bag'oyat darajada mohirona bino qilinganki, dunyoda bunga o'xshashi yo'q. Ularning qanday bino etilganligi haqida so'zlab berish – bu ancha uzun tarix" [6]-deya ma'lumot berib o'tadi.

Shuningdek, Jenkinson: "...Buni ustiga bu yerda suv va biya sutidan tashqari, boshqa turdagi ichimlikni ichish man etilgan. Mabodo bu qonunni buzgan shaxsni topib olsalar, uni ochiq bozorlarda sudrab qamchi bilan qattiq savalashadi. Buning uchun alohida xos amaldorlar tayinlangan bo'lib, ular uy egasining uyida aroq, sharob yoki asalga solod qo'shilgan ichimlik bor yo'qligini aniqlash uchun har bir uyga kirish va ularni taftish qilish huquqini qo'lga kiritishgan. Agar ular shunga o'xshash biror bir narsa topishsa, idishni sindiradilar, ichimliklarni buzadilar va uy egasini jazoga tortadilar. Ba'zida odamlarni nima ichganligini ulardan chiqadigan hiddan payqab qolishsa, u qo'ldan chiqmaydigan fakt bo'ladi hamda hech qanday sabab, bahona qidirmasdan ishni o'zlaricha hal qiladilar. Buxoroda bu qonunni qattiq nazorat qiladigan diniy

rahnamo (metropolitane) bor. Aholi qirolidan ko'ra ko'proq unga quloq tutishadi. U biz kelgan paytimizda bizga tuhfa bergan qirolga nisbatan va o'tmishdoshiga nisbatan, uning o'rniga boshqasini tayinlaganidek, o'z xohish-istagiga ko'ra qirolni taxtidan tushirishi va o'rniga boshqasini tayinlashi mumkin. Tarixiy manbalarda diniy ulamolarning mamlakat harbiy-siyosiy hayotiga faol aralashuviga doir ko'plab ma'lumotlarni uchratamiz. Aslida diniy ulamo va shayxlarning siyosiy jarayonlarga aralashuvi o'rta asrlarda sharq va g'arb davlatlari uchun odatiy hodisa bo'lib, mamlakat siyosiy hayotiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan. Shahzodalarning hokimiyatni qo'lga kiritishi va taxtni egallashida ular o'ta muhim rol o'ynagan.

“...Buxoro mamlakati qachonlardir forslar hukmronligi ostida bo'lganligi sababli, hozirgi vaqtda ham bu yerda fors tilida so'zlashadilar. Biroq hozirgi kunlarda hammasi musulmonlar bo'lishiga qaramay Buxoro forslar bilan qaqshatqich urushlar olib boruvchi mustaqil qirollik. Ular o'rtasida urush keltirib chiqishiga sabab keltiruvchi bahonalardan biri buxoroliklar va boshqa tatarlar lablari ustidagi mo'ylovlarini qirqishi kabi forslarning labning yuqori qismini qirqmasligi hamda ularning bu ishini katta gunoh deb hisoblaydilar. Shu sababdan ular forslarni kofirlar ya'ni nasroniylarga nom qo'yganday dahriylar deyishadi. Buxoro qirolli katta kuch-qudratga, boylikka ega emas edi. Uning daromadlari unchalik katta bo'lmagan. U asosan shahar hisobiga hayot kechiradi: hunarmandlar, shuningdek, savdogarlar sotadigan mollarning o'ndan bir qismini o'zlashtirib oladi, bu esa qattiqqo'llik bilan uning qo'li ostida saqlanayotgan xalqning kambag'allashuviga olib keladi. Uning mablag'lari kamayib qolgan taqdirda u o'z amaldorlarini savdogarlarning do'konlariga yuborib, o'z qarzlarini to'lash maqsadida unga kredit berishlari uchun ularning tovarlarini tortib oladi. Menga 19 bo'lak karazeya uchun qarz pulini ham to'lashda xuddi shunday yo'l tutgan edi. Uning pullari kumush va misdan iborat, muomalada umuman oltin ishlatilmaydi” [7].

Jenkinson kelganida Buxoroda vaziyat bir oz yaxshi edi. Ammo u vaqtinchalik bir holat bo'lganligini quyidagicha yozadi:

“Buxoroda xon ko'pi bilan ikki yoki uch yil hukmronlik qiladi. Shu davr ichida uni o'ldiradilar yoki haydab yuboradilar. Bularning hammasi mamlakatni va savdogarlarni xarob qilyapti” [8]. Bu yerda muallif 1541-1557 oralig'idagi voqealarni nazarda tutgan. Jumladan, shu yillar oralig'ida Movarounnahrda siyosiy tarqoqlik avj olgan bo'lib, muallif aytganidek, ular 1, 2, 3 yil va hatto, bir necha oy davomidagina mamlakat taxtida o'tirgan. Buni Abdullaxon I ning 1541 yil 7 oy hukmronligi, 1541-1550 yillarda Abdulazizxon (Ubaydullaxonning o'g'li) va Abdulatifxonning (Ko'chkinchixon o'g'li) qo'shhokimligi, Muhammadiyor va Burhon sultonning 1551-1554 yillardagi qo'shhokimligi, Burhon sultonning 1554-1557 yillardagi yakkahokimligi singari voqealar muallif tomonidan xonlarning nufuzi past deb o'ylashiga hamda ular uzoq vaqt hukmronlik qila olmaydi, degan xulosaga kelishiga sabab bo'lgan.

Bu qiyinchilik asosan oddiy xalq yelkasiga tushardi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo inqiroz holatida edi. Jenkinsonning guvohlik berishicha: “xalq shunday kambag'al ediki, chet el savdogarlari olib kelgan tovarlar 2-3 yil sotilmay qolib ketardi. Bu yerda savdodan foyda olishga umid yo'q. Shunday bo'lsa-da, chet el savdogarlari bu yerda faol savdo qilishadi. Hindistondan nozik oq matolar olib kelinadi. Bu matoni tatarlar (O'rta Osiyo aholisi) boshiga o'rab yuradi. Erondan turli paxta matolar, ipak olib kelinadi. Rossiyadan teri va teri xom ashyosi, turli idishlar, egar-jabduq olib kelinadi. Tinchlik vaqtlarida Xitoydan atlas va turli matolar keltiriladi. Buxorodan yuqoridagi mamlakatlarga ipak matolar, teri xom ashyosi, otlar (Hindistonga) ... rus mahsulotlari, turli millatga mansub qullar (Eronga); paxta matolar, ipakning turli navlari (Rossiyaga) chiqariladi”. Ushbu ma'lumotlardan ko'rinadiki, bu davrda O'rta Osiyo xonliklari asosan Eron, Hindiston va Xitoy bilan savdo – iqtisodiy aloqalar olib borgan bo'lib, bu aloqalarda Rossiyaning ham roli ortib borayotgan edi. Buni Jenkinson keltirib o'tgan quyidagi ma'lumotlar ham tasdiqlaydi:

“Har yili kuzda Buxoroda Eron, Hindiston, Balx, Xitoy va rus davlatidan kelgan karvonlar to‘planadi. Butun qish davomida shaharda savdo avjiga chiqadi. Faqat erta bahorda savdogarlar shaharni tark etadi” [9].

Jenkinson Buxoro va Samarqand hokimlari o‘rtasidagi ziddiyat quyidagi satrlarda o‘zining yaqqol ifodasini topgan:

“Men qishda Buxoroda dam olayotgan paytda qo‘shni davlatlar bilan savdoning ahvoli va bojxona to‘lovlarini o‘rgandim. Buxoro xoni urushga ketgan paytda barcha savdogarlar o‘z karvonlari bilan xonga hamrohlik qiladi. ... 1559 yil 8 martda biz 600 ta tuyali karvon bilan Buxorodan chiqdik. Biz Buxorodan o‘z vaqtida chiqishga ulgurdik. Biz ketgandan 10 kun o‘tib, Samarqand hokimi Buxoroni qamal qildi. Bu vaqtda Buxoro xoni boshqa urushlar bilan band edi[10]. Bu yerda muallif o‘z taxminlarini keltirgan bo‘lib, 1558-1559 yil qishida Buxoro hukmdori Abdullaxonning (mamlakatning rasmiy hukmdori 1557-1561 yillarda Pirmuhammadxon bo‘lsa-da, u Balxda o‘tirgan) qayerda bo‘lganligi yoki qayerga yurish qilganligi xususida mazkur davr uchun birlamchi manba bo‘lgan “Abdullanoma”, “Musaxxir al-bilod” singari asarlarda hech qanday ma‘lumot uchramaydi. Sayyohning ma‘lumotlaridan anglashiladiki, Buxoro xoni Samarqandga qarshi yurishda bo‘lib, bu jangda u muvaffaqiyatsizlikka uchragan bo‘lishi, ehtimol.

“Bunday voqealar bu mamlakatlarda har ikki-uch yilda sodir bo‘lib turadi. Agar bu yerda qaysidir xon uch yoki to‘rt yil hukmronlik qilsa, bu mo‘jiza sanaladi. Bu ahvol mamlakatni va savdogarlarni xarob qilyapti. ...Bu elchilar mening tashrifimga javoban rus podshosiga ketayotgan edi. ...Bu elchilarni Urganch hokimi va boshqa sultonlar rus podshosiga javob tariqasida jo‘natdi. ...Shuning uchun uzoq yillar davomida “Tatariya”dan Rossiyaga elchi bormadi”.

Xullas, Antoniy Jenkinson O‘rta Osiyoga sayohat qilgan vaqtda, ya‘ni XVI asrning o‘rtalarida mintaqa xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida muayyan tanazzul davri boshlangan, bir vaqtlar, ayniqsa, IX-XII, XIV-XV asrlarda o‘zining siyosiy mavqei, iqtisodiy-maishiy hayoti, ilm-fan, hunarmandchilik taraqqiyoti hamda me‘morchilik sohaları bilan Yevropa davlatlarini o‘ziga jalb qilgan O‘rta Osiyo mintaqasida bu davrga kelib, deyarli har sohada susayish kuzatilib, iqtisodiy-ijtimoiy hayotda tanazzul alomatlari namoyon bo‘la boshlagan bir palla edi.

Ahamiyatli jihati shundaki, elchi va sayyoh sifatida O‘rta Osiyoning turli shaharlarida bo‘lgan Antoniy Jenkinson siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, tashqi savdo munosabatlariga doir to‘plagan ma‘lumotlarini aksariyatini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgani, ba‘zi voqealarni ishtirokchisi bo‘lgani holda o‘zga din, o‘zgacha e‘tiqoddagi shaxs sifatida tavsif etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Мирзаев Б. Шайбоний хукмдорларнинг тарихий портрети. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент – 2022. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси наш., 1992.

2. A. Zamonov. Buxoro xonligi tarixi. Metodik qo‘llanma/Toshkent: “BAYOZ”, 2021.

3. Расспросные речи возвратившихся из Казачьей Орды тобольского казака Федора Скибина товарищами в Тобольской приказной избе о путях в Среднюю Азию//Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. (МИУТТ) М.Л. Изд. АН. 1932. Агзамова Г.А. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо.– Тошкент: Ўзбекистон, 2000.

4. Очерки истории СССР. Период феодализма (кон. XV в. - начало XVII). Москва: Изд-во акад. Наук, 1955.

5. Voyages de M. P. S. Pallas, en diferentes provinces de l’Empire de Russie, et dans l’Asie septentrionale. T. 1.– Paris: Lagrange, 1798.–P.

6. Женкинсон А. Россиядаги Москвадан Бахтриядаги Бухоро шахригача 1558 йилги саёҳат./рус тилидаги Ю. В. Готье таржимаси асосида Б.Аминов ва А.Замоновларнинг ўзбек тилига таржимаси.–Тошкент, BAYOZ, 2017.

7. Ахмедов Б.А. Путешествие в Среднюю Азию Антони Дженкинсона//Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники).–Т.: Фан, 1985.

8. Лунин Б. В. История Узбекистана в источниках (Известия путешественников, географов и учёных XVI –первое половине XIX вв).–Т.: Фан. 1988.

9. Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках...–Т.: Фан. 1988.

10. Тураев Ш., Маллаева Н. Бухоро хонлигининг Антонио Женкинсон кундалигидаги тавсифи. Ижтимоий-гуманитар таълим ва ёшларни илмий тадқиқотларга жалб этиш муаммолари. Республика илмий амалий конференцияси материаллари.Қарши. 2020.

ЎРТА ОСИЁНИНГ ИЛК ЎРТА АСРЛАРДАГИ ХАЛҚАРО АЛОҚАЛАРИНИНГ АРАБ МУАРРИХЛАРИ МАНБАЛАРДА ЁРИТИЛИШИ

**Гуллиев Нурбек Бойназарович
мустақил тадқиқотчи**

(Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ Қарши филиали)

Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлар даври тарихи бугунги жаҳон тарихшунослигида долзарб масалалардан бири саналади. Чунки Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлар даври унинг қадимги даврига нисбатан бирмунча камроқ ўрганилган. Шундай экан, ҳали ўрганилиши керак бўлган муаммолар анчагина, хатто, ўз ечимини топган масалаларга ҳам ҳозирда янгича ёндашувлар талаб этилмоқда. Улардан бири Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлардаги халқаро алоқалари тарихи масаласидир.

Илк Олд Осиё ва Ўрта Осиё ҳақида ислом ёзма анъаналари доирасида яратилган араб тилидаги манбалар эса кўп ҳолларда биров кейинги давр – IX – X асрларга оид маълумотларни беради.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг араблар томонидан эгалланиши минтақада ислом маданиятининг кенг ёйилишига олиб келди. Араблар босқини муносабати билан араб тарихчи ва географлари ушбу ҳудуддаги тарихий воқеликларни ўз асарларида ёритиб беришга ҳаракат қилганлар. Марказий Осиё халқлари, жумладан, турклар ҳақида қимматли маълумотлар берувчи араб манбаларини умумий тарихий асарлар ва географик асарларга бўлиш мумкин. Умумий тарихий асарларга кирувчи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жаърир ат-Табарийнинг “Пайғамбарлар ва подшолар тарихи” (“Тарих ар-расул ва-л-мулук”; IX аср) асарида [В. И. Беляева. О. Г. Большакова, А. Б. Халидова. 1987. С.25-55] араблар босқини арафасида Мовароуннаҳр ва унга туташ ҳудудларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, этник ва маданий ҳаёти кенг ёритилган. Ушбу асарнинг қимматли томони шундаки, муаллиф асарни ёзишда ўзидан аввал ёзилган асарлардан фойдаланиш билан бирга кўплаб воқеаларни ўз кўзлари билан кўрган гувоҳларнинг сўзларига таяниб ёзганлигидир. Айниқса, асарнинг исломдан олдинги даврлардаги Ўрта Осиёдаги ижтимоий-сиёсий вазият, Эрон-Турон зиддияти, араб қўшинларининг Мовароуннаҳрга юриши, арабларга қарши турк ва тургаш хоқонларининг Суғд, Бухоро, Шош, Фарғона, Тўхористон ҳукмдорлари билан биргаликдаги курашига доир маълумотлари ушбу тадқиқот учун аҳамиятлидир.

Араб географ ва сайёҳларининг асарларига эса Абулқосим Убайдуллоҳ ибн Хўрдобёҳнинг “Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб” (“Китоб ал-масолик ва-л-мамолик”; X аср), Аҳмад ибн Водих ал-Йақубийнинг “Мамлакатлар ҳақида китоб” (“Китоб ал-булдон”; IX аср), Аҳмад ибн ал-Ҳамадоний (Ибн ал-Факих)нинг “Мамлакатлар ҳақида

китоб” (“Китоб ахбор ал-булдон”; X аср), Қудаман ибн Жа’фарнинг “Хирож ҳақида китоб” (“Китоб ал-хараж”; X аср), Абул-Хасан ал-Мас’удийнинг “Муруж аз-заҳаб ва масадин ал-жавохир” (X аср), Абу Исҳоқ ал-Истахрийнинг “Мамлакатлар йўллари ҳақида китоб” (“Китоб масолик ал-мамолик”; X аср), Абу Бакр ал-Муқаддасий (ал-Мақдисий)нинг “Мамлакатларни билишнинг энг аъло тақсимоти” (“Ахсан ат-тақасим фи марифт ал-аколим”; X аср), Абу Райҳон ал-Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” (“Ал-асар ал-боқия”; X-XI аср), Абу Абдуллоҳ ал-Идрисийнинг “Нузхат ал-муштоқ” ёки “Китоб Рожер” номи билан машҳур бўлган асари (XII аср), Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Мамлакатлар луғати” (“Мужам ал-булдон”; XII аср) каби асарлари киради [Н. Велихановой. 1986; Бетгер Е. К., 1957; Крачковский И.Ю. Соч. 4. 1957; Волин С., 1960; Асадов Ф.М. 1993; 1973.].

Араб географларининг асарларида Мовароуннаҳр шаҳарлари ва савдо йўлларида ташқари Ўрта Осиё ҳудудларидаги хом ашё, озиқ овқат ва ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳам батафсил тасвирланган. Ушбу бой маҳсулотлар минтақадан ташқи бозорга – Эрон, Византия, Миср, Хитой, Ҳиндистон ва Узоқ Шарққа тарқалгани ўша даврлардаги халқаро иқтисодий алоқаларнинг қанчалик кенгайганини тасдиқлайди.

Шу, номаълум муаллиф томонидан форс тилида ёзилган “Дунёнинг шарқдан ғарбга бўлган чегараси” (“Ҳудуд ал-олам мин ал-машриқ ила-л-мағриб”; X аср) ва Муҳаммад ибн Жа’фар ан-Наршахийнинг “Бухоро тарихи” (“Тарихи Бухоро”; X аср) асари ҳам ўрганилаётган муаммони ёритишда қўл келади [R.V. Minorsky., 1970; Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий., 1991].

IX – XII асрларга оид араб ва форс тилли манбалар ичида саёҳатчиларнинг турли ҳисоботлари, қайдлари ва эсдаликлари ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Наср II Аҳмад саройида хизмат қилган сомонийлар вазири Абу Дулафнинг (914-943) туркий қабилалар ҳудудларидан ўтган илк саёҳати ҳақидаги ҳисоботи ҳамда Аббосийлар халифаси ал-Муқтадирнинг (908-932) Волга Булғориясига юборилган Ибн Фадланнинг Ўрта Осиё бўйлаб саёҳати алоҳида биров кейинги даврларга алоқадор бўлса ҳам, қизиқ маълумотларни ўзида жамлаган [Григорьев В.В. 1872, С. 163; И.Ю. Крачковского. 1939. С.194, Ковалевский А.П. 1956. С.345].

IX – XII асрларда яратилган араб ва форс тилли тарихий ва тарихий-географик асарлар муаллифлари Ўрта Осиё ва унга қўшни ҳудудларнинг халқаро алоқалари тарихига бағишланган алоҳида асарлар яратишни мақсад қилмаганлар, албатта. Бироқ тарихий, тарихий-географик, биографик, генеалогик асарлар, луғатлар, саёҳатчиларнинг хотиралари, қомусий асарларнинг таҳлили орқали илк ўрта асрлардаги ҳарбий воқеалар ва сиёсий жараёнлар орасидан халқаро алоқалар масаласига доир маълумотларни ажратиш олиш ва уларни умумлаштириш мумкин.

Қисқаси, шу пайтгача Ўрта Осиё бўйича олиб борилган тадқиқотлар туфайли жаҳон илм-фани анчагина қимматли ёзма манбалар билан бойиди. Албатта, уларнинг ҳаммасини ҳам мазмунан ва илмий қиймати жиҳатидан бирдек тенг деб бўлмайди. Бироқ, шунга қарамай, улар Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданияти, хусусан, халқаро алоқалари борасида қимматли маълумотларни бера олади. Тўғри, қайсидир ёзма манба йилма йил, кетма кетликда баён этилган бўлса (қўпинча бундай йилномалар ҳукмдор саройи котибларига тегишли бўлган), бошқалари эса сайёҳ, роҳиб ёки ҳарбий жосусларнинг хотиралари ёритилган асарлардир. Ҳар иккиси ҳам ўз ўрнида аҳамиятли бўлиб, бир бирини тўлдириш моҳиятидадир. Фақат тадқиқотчидан сабр ва зийракликни талаб этадиган олиб чиқиладиган муаммонинг манбашунослиги ушбу муаммони ёритишдаги бирламчи босқичдир.

Шундай экан, Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлар даври халқаро алоқалари билан боғлиқ масалани ёритишда турли тиллардаги кенг ёзма манбалардан имкон борица

фойдаланган ҳолда улардаги маълумотларни умумлаштириб, бошқа артефактлар билан қиёсий таққослаш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннем средневековья. Баку, 1993; Арабо-персидские источники о тюркских народах. Фрунзе, 1973
2. Бетгер Е. К. Извлечение из книги "Пути и страны" Абу-л-Касым ибн Хавкаля // ТСГУ. Вып. 4. Ташкент, 1957; МИТТ. Москва-Ленинград, 1939; МИСЦА. Ташкент, 1988; МЭИТНЦА.Ташкент, 2003; МИКК. Вып 1. Фрунзе, 1973;
3. Волин С. Сведения арабских историков IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // ТИИАЭ КазССР. Т.8. Алма-Ата, 1960;
4. Григорьев В.В. Об арабском путешественнике X в., Абу Долефе, странствование его по Средней Азии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1872, сентябрь. – С. 163;
5. История ат-Табари. Избранные отрывки. Перевод с араб. В. И. Беляева. Доп-е к переводу О. Г. Большакова, А. Б. Халидова. Ташкент, 1987
6. Ибн Хордодбех. Книга путей и стран. Перевод с араб. Н. Велихановой. Баку, 1986;
7. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Соч. 4. М.-Л., 1957;
8. Hudud al-'Alam. The regions of the world. Translated by R.V. Minorsky. London, 1970;
9. Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. Ташкент, 1991
10. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Перевод и комментарий под ред. академика И.Ю. Крачковского. Институт истории и Институт остоковедения. – М.-Л., 1939. – 194 с.;
11. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. – Харьков, 1956. – 345 с

**THE CONTENT OF THE COMPLEX APPROACH TO THE DEVELOPMENT OF SPEECH
ACTIVITY OF STUDENTS**

**Jo'rayeva Mohira Yunus qizi
o'qituvchi
(Qarshi davlat universiteti)**

The training of highly qualified primary school teachers is the main task of any pedagogical higher education institution. "Improving the training of future teachers is to teach students to freely use various language tools in various communicative and speech situations, first of all, in their direct professional activities, to teach them language culture, to have an effective influence on students in the process of pedagogical communication It is related to the need to improve the skills of impeccable, terminologically correct and expressive speech, showing a secret" (1, p. 88). For non-philology students, foreign language is outside the scope of their professional and scientific interests. But if they learn a foreign language in the process of improving their fluency and professional skills, the result will be effective. By means of pedagogical communication, the teacher engages in effective two-way communication with students. The teacher's speech is the most important tool for teaching, educating and improving students.

The development of professional speech skills is important for future primary school teachers to pay attention to the form and content of speech activity. Developing strong speaking skills is essential for effective communication in many areas of life, including personal relationships, education, and professional settings. Future primary education teachers have a great responsibility. Because they shape the most important stage of a person's life during four years and give the first lesson to students. In this process, the pedagogue must be knowledgeable,

eloquent, intelligent and responsive, able to create a positive environment from various situations, even problematic ones. In this regard, it is an important task to develop the speaking skills of future pedagogues. "When teaching children to communicate, it is necessary to pay attention to such things as monologic, dialogic, connected speech, so that they can communicate with adults. The reason is that boys always like to communicate with adults, ask them a lot of questions, and imitate them. For this reason, in teaching children to communicate, it is important to master monologic, dialogic, and connected speech. [2.48] In the studies of M.R. Lvov, the ideological and theoretical research of the concept of "developing students' speech" is described as follows: development of students' speech - speech: language tools (phonetics, lexicon, grammar, speech culture, styles) and language mechanisms (understanding of concepts, expressing one's opinion). In pedagogical processes, in many cases, "speech development" refers to the methods and tools used to ensure the transition of a person's speech from one state of quality to another. The concept of "speech development" in research work should be understood taking into account the above-mentioned aspects of speech development.

However, the development of personal speech is a direct process, developing methods and tools are not the process itself, but one of the factors that ensure its effective and successful passage. The goal of the dissertation is to develop the speaking skills of non-philological education students in the process of teaching English based on a comprehensive approach. One of the tasks of higher education is to create an environment where students actively participate in the development of society and learn to independently search and develop their skills in order to become mature specialists in their field. At this point, it is necessary for each country to take a responsible approach for the future generation, that is, it is very necessary to provide equal opportunities for education throughout the country.

Paying equal attention to education and upbringing in rural and urban areas means educating supporters of fair decisions in the future. It is also important to study advanced foreign experiences and establish international cooperation in the higher education system. Today, the demand for foreign language is increasing day by day. Parents want their children to learn English from an early age, and they are demanding this from primary school teachers. "...we consider this aspect related to practice in teacher training to be important. The reason is that children need pedagogical skills when using any technology. And skill is honed in practice. In order to teach children to respect themselves, to listen and understand, to be able to express their thoughts, first of all, the educator should be active [2.40]".

"Each person's speech develops from childhood. As a result of communicating with adults, the child acquires the language and applies what he learned in the speech process. In the growth of children's speech, their mother tongue and reading literacy are especially important at school. Before entering school, the child uses his speech as a means of communication and knowledge without thinking about how he speaks. In school, the language the child speaks becomes a science to be taught and learned. As a result of working with his teacher, the child learns to consciously structure his speech according to the rules of grammar [4.254]. The development of students' communicative ability in the process of teaching a foreign language has effective prospects, because all over the world, theoretical and practical work on the development of English speaking skills is a large amount, but in our country, it is precisely the English of non-philological education students. there is not enough scientific literature on the development of speaking skills. From this point of view, it is important to create a reliable scientific basis for students of primary education in the current process of globalization.

One of the various teaching methods and approaches in pedagogy means considering the educational process as a system that includes various aspects and components in a comprehensive approach. "Complex" is an English word that means complex. A comprehensive approach in pedagogy is education based on the idea of the need to take into account all the complexity and diversity of the educational process. It includes combining various aspects of

education, taking into account all the factors influencing the development of students' knowledge. A comprehensive approach is the connections between different fields of knowledge; in terms of studying the impact of social, emotional, physical areas on student development, it proves that it is not limited only to academic subjects and knowledge. "The main idea of a comprehensive approach in pedagogy is that education should be integral and related to real life. Students need to see the connection between academic subjects and their application in real events. Also, a comprehensive approach is an individual approach to each student, taking into account his individual characteristics and needs.[3] Uniteness means that education is integral and interconnected, and subjects are not conducted separately, but integrated with each other, and their relationship and application in real life can be shown. Contextuality - educational materials used in the educational process should be in accordance with the real life and living conditions of students, life problems.

Individuality means that education is adapted to the individual needs and characteristics of each student. In the course of the lesson, it is assumed that the teachers will conduct various educational methods, taking into account the student's learning speed, ability and interest. Cooperation - education should be based on the mutual cooperation of students, teachers, parents, parents should actively participate in the educational process and help teachers in their children's education and development activities. The principle of reflexivity provides that the educational process should include the process of self-assessment by the student and the teacher, that students should identify their achievements and shortcomings, strengths and weaknesses, and develop strategies for personal development.

References:

1. Ладыженская Т.А. Культура речи учителя. Методические указания для студентов факультета русского языка и литературы. -М.: МГПИ, 1988. -92 с.
2. Isabayeva asida yusufjonovna Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) DISS. Namangan.2022.
3. Комплексный подход в педагогике – основные принципы и преимущества // Научные Статьи.Ру — портал для студентов и аспирантов. — Дата последнего обновления статьи: 21.09.2023
4. Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – 480 b.(7)

IJTIMOY-MAISHIY TURMUSH SHAROITI SALBIY OQIBATLARINING SIL KASALLIGI TARQALISHIGA TA'SIRI

**Jomurodov Lazizbek Islomovich
tadqiqotchi**

Muvayyan davlatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, aholining yashash va madaniyat darajasi ijtimoiy kasalliklarning kelib chiqishi va tarqalishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Mutaxassislarning fikricha, inson sog'ligining 49-53 foizi turmush sharoitlariga bog'liq. Ijtimoiy turmush sharoitining nochorligi sababli sil va boshqa ijtimoiy kasalliklar kelib chiqqan.

Yuqumli kasalliklar qadim zamonlarda ham vaqti-vaqti bilan keng tarqalib millionlab kishilarning yostig'ini quritgan, jamiyatga ko'p talofatlar yetkazgan. Yuqumli kasalliklarning mohiyati, ularning kelib chiqish sabablari uzoq vaqt davomida noma'lum bo'lib kelgan. Insonlarni sil bilan kasallanishi qadim zamonlardan beri ma'lum. Inson umurtqa pog'onasida sil kasalligi belgilari, bundan 5 ming yil oldin yashab o'tgan odamlarda aniqlangan. Lekin o'sha zamonlarning donishmand kishilari bu kasalliklarning bemordan sog'lam odamga yuqush xususiyati bor ekanligiga e'tibor qilishgan. Ijtimoiy hayot sharoitlarining epidemiya jarayoniga

ta'sir qilishi olimlar tomonidan isbotlangan. Sil kasalligi ijtimoiy kasalliklar jumlasiga kiradi. Aholining mazkur kasalliklarga chalinishiga ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, aholining yashash va madaniyat darajasi kuchli ta'sir ko'rsatadi. Jonli guvohlarning ta'kidlashicha ba'zi xonadonlarda arpa, tariq, bug'doy, jo'xori, unlari yetishmaganligi sababli ular tarkibiga kunjara maydasini qo'shib hamir qilishib, pishirib iste'mol qilinganligi, yoxud kunjarani shunday iste'mol qilinganligi uchun a'zoyi-badani bahorga chiqib ko'katlarni iste'mol qilishi bilan shishib ketib, olamdan ko'z yumgan kishilar uchrab turadi.

Urushdan keying yillarda xalqning og'ir mehnati, turar joy sharoitlarining yamonligi, ovqatlar sifatining pastligi, tibbiy xizmatning qoniqarsiz holati, sanitariya maorifini olib boorish borasidagi kamchiliklar sil kasalligining keng yoyilishiga sharoit yaratib berdi.

Ijtimoiy turmush tarzining nochorligi sababli XX asrning 50-yillarida O'zbekiston hududida sil kasalligi soni yildan-yilga ko'payib bordi. Respublika shahar va tumanlarida ijtimoiy-maishiy turmushning nochorligi sabab sil kasalligi keng tarqalib, epidemiya xarakterida bo'lsa-da, davolash o'rinlari tashkil etish ishi e'tibordan chetda qoldirildi. O'zbekistonda sil kasalligini davolash muassasalari tarmog'ini kengaytirishga bir qadar e'tibor qaratilib, ularning soni 1950-yili 78 tadan 1957-yil 184 taga ko'paytirildi. 1950-yilda O'zbekiston viloyatlarining faqat yirik shaharlaridagina silga qarshi dispanserlar, tumanlarda esa sil kasalligi punktlari ish olib bordi. Shuningdek, o'tgan yillarda qishloq aholisiga silga qarshi yordam yetarli darajada ko'rsatilmay kelingan bo'lsa, 1955-yilda qishloq aholisining ko'pchiligiga mahalliy darajada silga qarshi yordam ko'rsatila boshlandi. Bunga 9 viloyat markazidagi bo'limlarda silga qarshi tadbirlarni tashkil etish va ularni mahalliy Viloyat silga qarshi dispanserida sil kasalligi bo'yicha o'qitilgan shifokor va hamshiralar bilan ta'minlash orqali erishishga qaror qilingan. Viloyat markazlarida sanitariya ishlarini olib boorish boshlandi. Silning ochiq shakli bilan og'rigan bemorlar bilan aloqada bo'lgan oilalarda tekshirish ishlari amalga oshirildi. Shaharda ham, qishloq joylarida ham davolash o'rinlarining ko'payishi sil kasalligidan o'lim soni ham 8,8 % ga kamaydi. 1954-1965 yillarida Samarqand viloyatining (Bulung'ur, Urgut) ko'p zarar ko'rgan hududlarida sil kasalligini kamaytirish maqsadida quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi. Aholini 90 foizgacha qamrab olgan holda so'rov o'tkazildi. Florografik usul, biologik testi salbiy bo'lgan shaxslar silga qarshi emlandi. 1964-1965 yillar bahor-kuz davrida. Bulung'ur tumanidagi zarar ko'rgan jamoa xo'jaliklarida yashovchilarga kimyoviy profilaktika ishlari olib borildi. Bulung'ur tumani sil kasalliklari shifoxanasi shifokorlari va o'rta tibbiyot xodimlari bilan ta'minlandi, rentgen xonasi, klinik laboratoriya foydalanishga topshirildi, shifoxona binosi ta'mirlandi

1965-yilda silga qarshi emlash yaxshilandi, yangi tug'ilgan chaqaloqlarni emlash rejasi 94% ga bajarildi. 1965-yilda intradermal usul yordamida 30 yoshgacha bo'lgan universal emlash va revaktsinatsiya amalga oshirildi. Samarqand shahar tug'ruqxonasida, tuberkulyoz bilan og'rigan ayollar uchun 3-bo'lim mavjud edi. Mamlakat ruhiy kasalliklar shifoxonasida sil kasalligiga chalingan ruhiy kasallarni yotqizish uchun 50 o'rinli bo'lim tashkil etildi. Bemorlarni ambulatory sharoitda bepul davolash uchun silga qarshi muassasalarni antibakterial preparatlar bilan ta'minlash yaxshilangan, ammo PAS yetkazib berishda uzulishlar kuzatilgan. Bulung'ur va Urgut tumanlarida sil kasalligini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqildi. 1965-yilda viloyatdagi silga qarshi muassasalarga 8 nafar shifokor yuborildi. Sil kasalligi yuqumli dard bo'lgani uchun xalq ommasi o'rtasida sanitariya maorifi targ'iboti muhim ahamiyatga ega. Biroq, qishloq aholisi orasida sanitariya madaniyati yetishmasligi kasalliklarning tarqalishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, qishloq joylarda yaxshi tushuntirish ishlari olib borilmaganligidan, aholining shifokorga murojaat qilishlari shahar aholisiga nisbatan ancha ozchilikni tashkil etgan edi. Yuqorida ta'kidlangan muammolarning barchasi aholining sil bilan zararlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi va janubiy viloyatlar respublikada sil bilan kuchli zararlangan hududlardan biriga aylandi. Ayniqsa, Qashqadaryo viloyatining Kitob, Samarqand viloyatining Urgut tumanlari aholisi xotirasida sil kasalligi o'zining fojiaiy izini qoldirdi. Ba'zi qishloqlarda aholining yoppasiga sil bilan kasallanish holatlari yuz berdi.

XX asrning 70-yillarining o'rtalariga kelib, 25 dan ortiq mikrobiologik laboratoriyalar faoliyat yuritgan. Ulardan 12 ta markaziy, viloyat silga qarshi dispanserlarda tashkil etilgan. Sil kasalliklari instituti respublikadagi silga qarshi va davolash-profilaktika muassaslariga doimiy ravishda tashkiliy, uslubiy va maslahat yordamini ko'rsatib keldi. 1974 yili jami 78 nafar shifokor va 86 ta alohida tashrif bilan 17 ta jamoa tashkil etildi. Ular tamonidan joylarda sil kasalligini barvaqt aniqlash, oldini olish, tashxislash, yangi dispenser guruhi, nazorat ostida ambulatory davolashni tashkil etish bo'yicha 31 ta seminar o'tkazildi. Xalqning og'ir mehnati, turar joy sharoitlarining yamonligi, ovqatlar sifatining pastligi, tibbiy xizmatning qoniqarsiz holati, sanitariya maorifini olib borish borasidagi kamchiliklar sil kasalligining keng yoyilishiga sharoit yaratib berdi. Janubiy viloyatlarda aholining katta qismi qishloq joylarda istiqomat qilib, ularning uy joylarida yaratilgan sharoit davr talabiga javob bermadi. Ayrim oilalarda 2-3 xonasi bor uylarda o'n kishilab yashashdi. Xonalar sanitariya qoidalariga javob bermagan. Ariq, hovuz suvlari istemol qilinardi. Qishloqlarda ichimlik suvini yetkazib berish yo'q hisobi edi. Respublika shahar va tumanlarida ijtimoiy-maishiy turmushning nochorligi sabab sil kasalligi keng tarqalib, epidemiya xarakterida bo'lsa-da, davolash o'rinlari tashkil etish ishi e'tibordan chetda qoldirildi. Inson salomatligining muhofaza etishning asosiy shartlaridan biri ovqatlar sifatini yaxshilash, kaloriyasini oshirishdir. Ilmiy tadqiqotlarda aniqlanishicha, sog'lom odam bir yilda 82 kg go'sht, 25 kg baliq, 292 dona tuxum, 115 kg non mahsulotlari, 150 kg meva-sabzovatlar va boshqa mahsulotlarni iste'mol qilishi lozim. 1980 yilda sobiq Ittifoqda o'rtacha har bir kishiga 58 kg go'sht, 17,6 kg baliq, 97 kg poliz va sabzovat mahsulotlari to'g'ri keldi. O'zbekiston aholining oziq-ovqat iste'mol qilish darajasi bundan ham past edi. Paxta yakkahokimligining kuchayishi bilan chorvachilikni rivojlantirish imkoniyati cheklandi, meva-sabzovat yetishtirish qisqartirildi, bog'lar va uzumzorlar poymol etildi. Natijada O'zbekiston ittifoqdosh respublikalar ichida asosiy oziq-ovqat turning iste'mol darajasi bo'yicha eng oxirgi qatorga tushdi. O'zbekistonda yashovchi fuqarolar sobiq Ittifoq tarkibidagi respublika fuqarolariga nisbatan go'sht va go'sht mahsulotlari, shuningdek tuxumni ikki baravar kam iste'mol qildi. Ayniqsa, O'zbekistonning qishloq joylarida shu jumladan, janubiy viloyatlarda oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishi yanada yomon ahvolda edi. Ko'pchilik xonadonlarda bir hafta mobaynida bir-ikki marta issiq ovqat iste'mol qilib, qolgan vaqtlarda ularning asosiy ovqatlari nondan iborat bo'lgan. Qishloq aholisining doimiy ravishda og'ir mehnat bilan shug'ullanib, kuchli ovqatlar iste'mol qilmasligi ularning salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Xullas, insoniyat tarixida ijtimoiy kasalliklarga qarshi kurashish barcha, davlatlarning faol muammolaridan biri bo'lib hisoblangan. Shuning uchun ijtimoiy kasalliklarning oldini olishga, aholi turmush sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqib, amalga oshirgan. Sobiq Ittifoq hukumati ham mazkur sohada ma'lum ishlarni amalga oshirdi. Ammo natijalari hamisha ham quvonchli bo'lmadi. O'zbekistonda aholi oziq-ovqat iste'mol darajasining pastligi, turar-joy sharoitining qoniqarsizligi, tibbiy savodxonlikning talab darajasida emasligi, mazkur kasallikni tugatish va oldini olish uchun zarur chora-tadbirlarning o'z vaqtida olib borilmaganligi, uning yanada keng yoyilishiga sabab bo'ldi va butunlay bartaraf etish imkoniyatini cheklab qo'ydi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. O'z MA, R-837, 41-ruyxat, 2099-ish, 27-varaq.
2. O'z MA, R-837, 41-ruyxat, 703-ish, 80-varaq.
3. A.M.Ubaydullayev, D.Z.Muxtarov Sil kasalligi T-2008
4. G.E.Muminova O'zbekiston janubiy viloyatlari tibbiyoti va sog'liqni saqlash sohasi tarixi. Qarshi-2021.
5. G.E.Muminova O'zbekistonda sovet davrida sog'liqni saqlash tizimi tarixi(1917-1991 yillar) Dok.diss. T.-2018

YOSHLAR DUNYOQARASHINING SHAKLLANISHIGA IJTIMOY TARMOQLARNING TA'SIRI

Nazarov Ravshan Nazarovich
o'qituvchi
(Qarshi innovastion ta'lim universiteti)

Annotatsiya. Maqolada yoshlar dunyoqarashining shakllanishiga ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri, jamiyat hayotidagi tutgan o'rni va roli hamda ijtimoiy tarmoqlar ijobiy va salbiy tomonlarining shaxs ma'naviy qiyofasiga ta'siri tahliliy asosda o'rganilgan. Shu bilan birgalikda, axborot olishning ahamiyati, axborotlarni ijtimoiy tarmoqlar orqali uzatish borasida shakllangan qarashlar turli jihatlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Ijtimoiy tarmoq, axborot xurujlari, buzg'unchilik, qabih maqsadlar, axloqsizlik, ma'naviyatsizlik va madaniyatsizlik, loqaydlik, axborot urushi, ma'naviy tahdid.

“Farzandlarimizning ongi, dunyoqarashi asrlar davomida sinovdan o'tgan, yuksak ma'naviyat manbai bo'lgan jahon va milliy adabiyotimiz asosida yemas, balki biz uchun yot bo'lgan g'oyalarni yoshlarimiz ongigi singdirayotgan zararli axborotlar asosida shakllanishiga men mutlaqo qarshiman”. [1]

Bugun hayot tez suratlarda shakllanib tobora rivojlanib bormoqda bunda esa ijtimoiy tarmoqlarning o'rni benihoya katta ahamiyatga ega. Ayni paytda yoshlar dunyoqarashining shakllanishida ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri ham sezilarli darajada ko'zga tashlanib borayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlar dunyoqarashiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir qilayotganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan ijobiy jihatlariga qaraydigan bo'lsak, ijtimoiy tarmoqlar yoshlarni ma'lum bir qobiqqa o'ralib qolimaslikka xizmat qilsa yana bir jihati esa o'z fikrini dunyoqarashlarini bemalaol bayon qilishga xizmat qiladi.

Bugun dunyoda jadallik bilan rivojlanib kelayotgan axborot texnologiyalaridan yer yuzidagi deyarli barcha insonlar foydalanib kelmoqda. Bir tomondan bu yutuqlarning yoshlar dunyoqarashiga balki butun insoniyat rivojiga ulkan hissa qo'shib kelayotgani bo'lsa, ikkinchi tomondan insoniyatning milliy ma'naviyatiga va urf-odatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, kelinayotganligi bilan alohida ajralib turadi. Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki ijtimoiy tarmoqlar axborot xurujlarining rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qilmoqda. Uning aksariyat qurbonlarini yoshlar tashkil qiladi. Chunki ular bu jarayonlarda eng faol hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali ishlar osondek tuyuladi va buning ta'siriga tushib qolayotganlarning aksariyatida turli xil buzg'unchilik, qabih maqsadlar, axloqsizlik, ma'naviyatsizlik va madaniyatsizlik kabi illatlar ko'payib, jamiyatda tartibsizliklar kuchayib, bormoqda. Bundan tashqari terroristik harakatlarini keng targ'ib qilishga ijtimoiy tarmoqlar juda qulay va samarali vosita hisoblanadi. Shunisi juda achinarliki yoshlar umuman loqayd bo'lib bormoqda.

“Loqaydlik tobora kuchayib, sekin –asta ijtimoiy ahamiyat kasb etishi ham mumkin. Kecha bolasining axloqsizligiga indamagan ota bugun jamiyat a'zolarining jinoyatlariga ham ko'z yumushi, o'g'lining odob – axloqi haqida qayg'urmagan oila boshlig'i bugun ayrim yurtdoshlarining adashgan oqimlar, missionerlar tuzog'iga osongina ilinayotganiga beparvo bo'lishi mumkin” [2].

Bugungi globallashuv jarayonlarida ma'naviy tahdidning xavfli jihati tobora ortib bormoqda. Ma'naviy tahdid umuman olganda til, din, millat tanlamaydi u hamisha ma'naviyati qashshoq, dunyoqarashi tor bo'lgan kishilarni o'z domiga tortib keladi. Internet tarmoqlari esa bu boradagi juda qulay, arzon va oson vosita hisoblanadi. Har qaysi millatning milliy ruhini, qadriyatini, urf-odatini va eng muhimi milliy ma'naviyatini yo'qotsa, u millatni o'zligidan ayirsa o'sha jamiyatda o'zining g'arazli niyatlarini bemalol amalga oshirishga imkoniyat yaratiladi.

Lekin bunday salbiy jarayonlarga qarshi insonlarning ma'naviy olamini boyitib borish juda muhim vazifa hisoblanadi. Bunda esa oilaning o'rnini juda katta I.A.Karimov ta'kidlaganidek "Hammamizga ayon bo'lishi tabiiyki, oila sog'lom ekan – jamiyat musahkam, jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqarordir"[3]. Shuning uchun ham milliy ma'naviyatni oilalar rivojlantirib kelgan. Bunday salbiy hodisalarni oldini olish uchun eng avvalo oilalarda milliy ma'naviyatga bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish kerak bo'ladi. Globallashuv jarayonlarida axborot xurujlarining tobora kengayishi natijasida yoshlar o'rtasida jinoyatchilik darajasining yuqorligicha qolayotgani achinarli hol bo'lib qolmoqda. Bunday holatga sababchi bo'lib qolayotgan omil sifatida, odamlarning aksariyatida eski tafakkur qoliplaridan voz kechmayotganligi bilan bog'liq bo'lgan hodisadir. Mamlakatimizning birinchi prezidenti bu boradagi ishlar haqida ma'lumot berib o'tganlar "O'zining shak-shubhasiz haqliligiga, haqiqatni faqat o'zi bilishiga ishonch hissi so'ngi choralarga – zo'ravonlik harakatlariga moyilligibilan ajralib turadigan diniy ekstremizmning paydo bo'lishiga zamin yaratadi"[4] Bundan ko'rinib turibdiki jamiyatimizdagi barcha insonlarni milliy g'oyaga, milliy ma'naviyatga, milliy qadriyatga va milliy o'zlikni anglashga bo'lgan munosabatlarini, his tuyg'ularini shakllantirish eng ustuvor maqsadlarimizdan biri bo'lishi shart. Hozirgi vaqtda dunyo miqyosida global tahdid tobora kuchayib bormoqda. Buning oqibatida "Ommaviy madaniyat" ning ham rivojlanib borayotganligi achinarli hol bu esa axborotlashgan jamiyatda internet vositalarining o'rnini juda katta. Bu bevosita milliy ma'naviyatga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Muxtasar aytganda, hammamizga ayon bo'lishi tabiiyki, oila sog'lom ekan–jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqarordir. Biz oldimizdagi eng oily maqsadimiz barcha ma'naviy tahdidlar va barcha axborot xurujlariga qarshi kurash olib borishimiz uchun bizda mafkuraviy immunitet shakillangan bo'lishi shart.

Ma'lumki bugun axborotga egalik qilish axborotni izlab, topib, yaratib ,tahlil etib, tarqata biladigan odam dunyoga ham egalik qiladi degan qarash haqiqat darajasiga ko'tarilgan . Ammo , aksariyat holatlarda ular ijobiy emas aksincha salbiy maqsadlarda foydalanib kelmoqda. Axborot izlab topuvchilar, yaratib tarqatuvchilar o'z manfaatlari uchun qabih maqsadlarini amalga oshirib kelishyapti. Bu –dunyoda "Axborot urushi" demakdir. "Axborot urushi" u o'zi nima? U shunday narsaki ijtimoiy tarmoqlarga turli xil o'yinlar orqali insoniyatning ma'naviy olamiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Axborot olamida Fleshmob degan tushuncha tez-tez uchrab turadi. Bu so'zning lug'aviy ma'nosi "lahza " "olomon" degan ma'noni anglatadi. Bundan ko'rinib turibdiki butun olomon orqali hammani tahlikaga solib qo'yish, olomon orqali turli maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari internet vositalarida turli xil kinolar ishlab charilmoqda bu esa yoshlar ongini va qalbini turli xildagi yod g'oyalar bilan to'ldirish orqali ham milliy ma'naviyatga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Afsuski internet tarmoqlari orqali uzatilayotgan va targ'ib qilinayotgan kinolarning ko'pchilligi insonlarning xulqiga, ma'naviyatiga, madaniyatiga va albatta axloqiga ta'sir ko'rsatib kelayotganligi hech kimga sir emas. Buning natijasida yoshlarda xudbinlik kayfiyati shakllanib qolmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlar dunyoqarashiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Jamiyatda shaxslarning dunyoqarashi turlicha va xilma – xil ko'rinishga kelib qolayotganligi bilan ham izohlash mumkin. Bu esa o'z navbatida turli muammolarni keltirib chiqarishga xizmat qilib kelmoqda. Masalan: hamma o'zini aqli deb bilishi; o'zaro hurmat tushunchalarining yo'qolib borishi; o'zini hammadan ustun deb bilishi; hamma o'zini haq deb hisoblashi; kabi salbiy muammolar yuzaga chiqayotganligini kuzatish mumkin. Bundan ko'rinadiki, "manmanlik" kabi salbiy jarayon yuzaga kela boshlaydi va shaxs o'zining "men"ini hamma narsadan ustun qo'ya boshlaydi. Bunday jarayonlarda millat g'ururi, sha'ni, qadr-qimmatini hattoki millat tili ham hech qanday ahamiyat kasb etmay qoladi. Jamiyatda tilga bo'lgan e'tibor nihoyatda ahamiyatsiz ko'rinishga kelib qoladi. Bu esa o'z navbatida jamiyatning porakanda bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladi va buning natijasida shaxs ma'naviyatida beqarorlik vujudga kelib qoladi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy tarmoqlarning juda ko'p ko'rinishlari paydo bo'lib borayotganligi yoshlar dunyoqarashiga juda katta ta'sir ko'rsatayotganligini ko'rishimiz mumkin. Buning natijasida ma'naviy qullik va dunyoqarashning nihoyatda torayib borishi va bunda inson o'zining butun umri mobaynida, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishda oson va hech qanday ma'suliyat hissini bilmasligi bilan izohlash mumkin. Aslida inson o'zini qurshab turgan ijtimoiy va tabiiy muhit ta'sirini his etib, turishi shart. Boshqacha aytganda, o'zining kamol topish jarayonida u doim ham sub'ekt, ham ob'ekt ekanligini his qilib turishi hamda jadallik bilan rivojlanib kelayotgan dunyoda ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanishi talab etiladi. Bu shaxsning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi va hayot mazmunini izlashi bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim falsafiy muammo yuzaga kelishini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Shavkat Mirziyoev. Toshkent shahri saylovchilar vakillari bilan uchrashuvdagi nutq. Simpoziumlar saroyi. 2016-yil 24-noyabr.
2. Aydarbek Tulapov "Internetga in qurgan o'rgimchaklar" Toshkent-2014
3. Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch" Toshkent "Ma'naviyat" 2008
4. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". T: "O'zbekiston" 1997

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА БОЖХОНА ИШИНING РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Олимжонова Гулида
тадқиқотчи
(Қарши давлат университети)

Божхона органларининг республика давлат назорати ва бошқарувининг мустақил тузилмаси сифатида шаклланиши Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритганидан кейингина амалга оша бошлади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида минтақадаги мураккаб вазиятдан келиб чиқилса, Ўзбекистонда иқтисодий барқарорликни таъминлашнинг муҳим шарти сифатида давлат божхона хизмати органларининг тўла янгидан вужудга келиши аслида тарихий зарурат ҳам эди.

Мустақилликнинг энг муҳим асоси бўлган иқтисодий суверенитетни, иқтисодий хавфсизликни таъминлашда божхона хизмати 90 йилларнинг бошидан тобора ҳал қилувчи аҳамият касб эта бошлади. Боиси эндигина мустақил бўлган давлат ҳудудий чегараларининг очиқлиги ва назоратнинг йўқлигидан фойдаланиб, кўплаб бирламчи зарурий истеъмол товарлари ташиб олиб чиқиб кетила бошланган эди.

Шу сабабли дастлаб ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш, республика ташқарисига товар-моддий бойликларни ғайриқонуний ва асоссиз равишда олиб кетишга йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 26 сентябрдаги 245-сон қарори билан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ҳузурида товар-моддий бойликларни олиб кетишни назорат қилувчи давлат инспекцияси ташкил қилинди. Республикадан олиб кетиладиган юklarнинг қонунийлигини тасдиқловчи ҳужжатларни текшириш, республика ташқарисига юklarни олиб кетувчи автотранспорт воситаларини, ҳаракатдаги темир йўл составини, авиация ва дарё кемаларини кўриқдан ўтказиш шулар жумласидандир.

1991 йил 25 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикаси Божхона комитетини ташкил этиш тўғрисида"ги ПФ-284-сон Фармони билан Ўзбекистон Республикасининг илк давлат божхона тузилмаси – Божхона қўмитаси

ташкил қилинди. Божхона қўмитасининг биринчи раиси этиб, Эркин Мияссарович Жўраев тайинланди. Божхона қўмитасини ташкил қилишда энг аввало республиканинг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтириш, божхона хизмати фаолияти ҳамда ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш кўзланган эди. Ушбу ҳужжатлар асосида ташқи иқтисодий алоқалар бўйича ягона давлат божхона статистикасини яратиш мақсадида барча вазирликлар ва идоралар, корхоналар, хўжаликлар ва ташкилотлар, қайси идорага қарашлиликларида, мулкый шаклларида, юридик мақомидан, божхона имтиёзларида фойдаланишларида қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги юк ортиш ва олиш жойларида божхона органларида экспорт-импорт товарларни ва бошқа мол-мулкларни декларация қилиш амалиёти йўлга қўйилди. Бу бутун дунёда тан олинган ва амалиётда қўллаб келинаётган жаҳон стандартлариги мос божхона тартиботлари сари қўйилган илк ва муҳим қадамлардан бири эди. Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Термиз ва Фарғона ҳудудий божхона муассасалари ва уларга буйсунувчи стационар 40 та божхона пости ташкил қилинди.

Божхона қўмитаси томонидан қисқа мудатда кенг қўламдаги ишлар амалга оширилди. Масалан, 1992 йил 5 мартда Андижон вилоятида “Дўстлик” божхона комплекси биноси фойдаланишга топширилди, 8 июлда эса Ўзбекистон Республикаси “Божхона ҳамкорлиги кенгашини таъсис этиш тўғрисида”ги халқаро Конвенцияга аъзо бўлди. 1992 йил 28 июлда мустақил Ўзбекистон Республикаси Жаҳон божхона ташкилотига аъзо бўлди.

1992 йил 10 августда божхона хизматини мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга қаратилган яна бир муҳим ҳужжат қабул қилинди - Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-451-сон Фармони билан Ўзбекистон Республикаси Божхона қўмитаси билан Ички ишлар вазирлиги ҳузуридаги «Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан товар-моддий бойликларнинг ноқунуний олиб чиқиб кетилишини олдини олиш бўйича Инспекция»си бирлаштирилиб, Давлат божхона қўмитаси ҳамда унинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги бошқармалари ташкил қилинди. Бу даврда божхона тизими олдида зудлик билан ҳал этилиши лозим бўлган қатор масалалар, шу жумладан, норматив-ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш, божхона қонунчилигига доир лойиҳаларни ишлаб чиқиш, кадрлар тайёрлаш, моддий-техника таъминотини мустаҳкамлаш йўлида ҳам сезиларли ишлар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 1 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси фаолиятининг баъзи масалалари тўғрисида”ги 111-сонли қарори асосида Давлат божхона қўмитасининг бошлиқлар таркиби учун махсус унвонлар бериш тўғрисидаги вақтинчалик Низомлар тасдиқланди. Шунингдек, божхоначи кадрларни тайёрлашга мўлжалланган дастлабки таълим муассасаси – Ўқув маркази ташкил этилди. Мазкур марказ 1994 йилнинг 1 сенятбридан эътиборан, божхона органларига қабул қилинган ходимлар учун 1 ойлик бошланғич тайёргарлик курсларини йўлга қўйди.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майдаги “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги Қонуни билан божхона органларига валютани тартибга солишни таъминлаш вазифасини амалга ошириш ваколати берилди. 1993 йил 26 майда Наманган вилояти божхона бошқармаси маъмурий биноси фойдаланишга топширилган бўлса, орадан саноқли кунлар ўтиб, 5 июнь куни Божхона хизмати тизимида Марказий божхона экспертиза лабораторияси ташкил этилди.

1994 йил 18 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-744-сон Фармонида асосан, Давлат божхона қўмитаси Бош божхона бошқармасига айлантирилиб, Давлат солиқ қўмитаси таркибига киритилди. Бош бошқарма бошлиғи сифатида эса божхона хизмати генерал-майори Сабит Алимбаев тайинланди.

Божхона ишини ташкил қилишни яхшилаш, ягона божхона сиёсатини ўтказиш, республика божхона органларининг тезкорлигини ҳамда улар фаолиятининг самарадорлигини ошириш, мамлакат иқтисодий хавфсизлигини мустаҳкамлашда уларнинг ролини кучайтириш, шунингдек, божхона иши соҳасидаги халқаро ҳамкорликни янада кенгайтириш мақсадида 1997 йил 8 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-1815 сонли Фармонида биноан Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси қайта ташкил қилинди ва унга ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган мақоми берилди. Фармон ижроси доирасида қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 30 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги 374-сон қарори билан “Давлат божхона қўмитаси тўғрисидаги Низом” ҳамда божхона ходимларининг махсус хизмат формаси тасдиқланди.

1997 йилнинг 29 августида Ўзбекистон Республикасининг “Бож тарифи тўғрисида”ги ва “Давлат божхона хизмати тўғрисида”ги қонунлари, 26 декабрда эса Ўзбекистон Республикасининг биринчи “Божхона кодекси” қабул қилинди.

1998 йил 1 январда Ўзбекистон Республикасининг “Бож тарифи тўғрисида”ги қонуни амалга киритилди. Шунингдек, шу йилнинг 1 мартда Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси кучга кирди. 4 апрель эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 146-сон қарори билан Ўзбекистон Республикасининг божхона органларида хизматни ўташ ҳақидаги вақтинчалик Низом тасдиқланди.

Божхона органлари фаолияти самарадорлигининг ортиб бориши республика ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тизимида божхона хизматининг мақомини кўтарилишига хизмат қилди. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тизимида меҳнат тақсимооти юз бериб, божхоначилик касби ўз аҳамиятини ёрқин акс эттира бошлади. Бу ҳолат, ўз навбатида, божхона органлари учун профессионал кадрлар тайёрлаш масаласини кун тартибига қўйди. Малакали кадрларга бўлган эҳтиёжни таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 297-сон қарори билан ўрта бўғин божхона кадрларини тайёрлашга ихтисослашган биринчи профессионал ўқув юрти – Божхона коллежи ташкил этилди.

1999 йили 30 апрелда Вазирлар Маҳкамасининг “Божхона йиғимлари ставкалари тўғрисида”ги 204-сонли Қарори билан божхона йиғимларининг ставкалари белгиланди.

Божхона соҳасидаги халқаро ҳамкорлик ҳам йўлга қўйилиб борилди. 1999 йил июнда Тошкентда Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо мамлакатлар божхона хизматлари раҳбарларининг VI кенгаши бўлиб ўтди.

Хуллас, мустақилликнинг дастлабки ўн йилликлари бошқа соҳалар қатори божхона хизматини йўлга қўйиш даври сифатида тарихга кирди. Соҳа фаолиятга бағишланган норматив ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди ва амалиётга жорий этилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Миллий архиви (Ўз МА), М-15-фонд, 1-рўйхат, 951-иш, 1009-иш.
2. Божхона иши тарихи /Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси Олий ҳарбий божхона институти; масъул муҳаррир: С.С.Гулямов/-Т.: “ ”, 2015. 220 б.
3. Самиғжонов Ф. Божхона ишини ташкил этишнинг ташкилий ва ҳуқуқий асослари // Давлат ва ҳуқуқ. –2004. –№4. –Б. 37-38.
4. Божхона ва ташқи иқтисодий фаолият // Фидокор. –2004. –27 янв.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТИББИЁТ СОҲАСИДА ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР БИЛАН АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИ

Холиқов Ғолиб Жаҳонгирович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
(Қарши давлат университети)

Аннотация: Ушбу мақола Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатлари ва хорижий ташкилотлар билан соғлиқни сақлаш соҳасида ҳамкорлик алоқалари ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: соғлиқни сафлаш, аҳоли саломатлиги, ҳамкорлик алоқалари, тиббиёт, ҳамшира, таълимини такомиллаштириш, ҳамширалик иши, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, “UNFPA” халқаро ташкилоти

Мамлакатимиз ривожини турли соҳалардагина эмас, балки миллатимизнинг ҳар бир қиёфаси кўринишида кўришимиз мумкин. Миллат борки, ўз ўтмишини ардоқламасдан келажагини ярата олмайди. Бизнинг ўтмишимиз нима ёки ким билан белгиланади, деган саволга шундай жавоб бериш мумкин: Ўтмиш – бу келажак учун ёғду бўлиб нур таратаётган кекса отахону онажонларимиз. Уларнинг ёрдамисиз келажагимизни том маънода гўзал қилиб яратиши жуда мушкулдир. Шу мақсадда Ўзбекистон мустақилликдан кейин қатор хорижий давлатлар билан ҳамкорликни амалга ошира бошлади. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Япония Халқаро Ҳамкорлик Агентлиги (JICA) билан амалга оширилаётган “Ўзбекистон Республикасида Ҳамширалик таълимини такомиллаштириш лойиҳаси” доирасидаги “Қарияларда ҳамширалик парвариши” дастури асосида 2007 йил 22-24 март кунлари навбатдаги 4-семинар 2 тиббиёт коллежида ўтказилди [1].

Ҳамшираларни бу дастурлар асосида ўқитиш учун Япониядаги тиббиёт университетларидан келган ҳамширалик таълими соҳаси мутахассисларининг ёрдами катта бўлди. Япония профессор-ўқитувчилари билан “Ҳамширалик таълимини такомиллаштириш маркази” ўқитувчиларининг дўстона ҳамкорликлари асосида Ўзбекистондаги катталар ва қариялар ҳолатини, яшаш тарзи ва руҳий аҳволини ҳисобга олган ҳолда “Катталарда ва қарияларда ҳамширалик парвариши” дастурлари тузилиб, бу такомиллаштирилган дастурлар асосида ҳамшираларимиз ўқитилди. Бу ишларни амалга оширишда Япониядан келган мутахассисларнинг хизматлари катта бўлди.

Улар профессор Сато Рейко хоним – Хосо университетида “Катталарда ва қарияларда ҳамширалик парвариши” бўйича ўқитувчиси, доцент Матсуда Ёшими хоним- Гифу университетида хирургия соҳасида “Шошинч ҳамширалик парвариши” бўйича ўқитувчиси, профессор Окамитсу Кёко хоним – Хиросима университетининг Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот факультетининг ҳамширалик иши кафедрасида ўқитувчи, Немото Кейко хоним – Чибо университетида “Қарияларда ҳамширалик парвариши” бўйича ўқитувчи бўлиб, клиник ҳамшираларга дарс беради, доцент Ямадо Ритсуко хоним – Хоккайдо университетида “Қарияларда ҳамширалик парвариши” бўйича ўқитувчи ва Ишида Ёшика хоним – Хиросима университетида “Қарияларда ҳамширалик парвариши” бўйича ўқитувчи вазибаларида фаолият кўрсатиб келмоқда [1].

Семинар давомида Япониядан келган мутахассислар “Қарияларда ҳамширалик парвариши” дастурида асосий эътибор нималарга қаратилиши ҳақида фикр-мулоҳазаларни билдиришди. Хусусан, профессор. Сато Рейко хоним шундай дейди. Умуман ҳамширалик парваришида биринчи ўринда инсон яхлит олиниб, бунда унинг бутун кундалик ҳаёти ва руҳий аҳволи алоҳида эътиборга олиниши лозим. Шу

ҳолатларни эътиборга олган ҳолда ҳамширалик парвариши олиб борилса, мақсадга мувофиқ бўлади. “Қарияларда ҳамширалик парвариши” нинг асосий мақсади кексаларнинг соғлом, фаол ва қолган умрининг мазмунли ўтишига қаратилган [1].

Ҳамширалик парвариши юзасидан Ямада Ритсудо хоним ўз фикрларини билдирди.

Парваришда касаллигида қатъи назар, инсоннинг нормал ҳаёт олиб бориши асосий принцип қилиб олинishi лозим. Дарсларда қарияларнинг бугунги аҳволи ўрганиб чиқилиб, уларга мос равишда парвариш методларини танлаб олиб боориш ва биринчи ўринда маданият ҳамда урф-одатларни ҳисобга олиш зарур [1].

Япония тажрибасидан фойдаланган ҳолда, уларнинг мутахассислари билан биргаликда “Қарияларда ҳамширалик парвариши” дастурини ишлаб чиқдик ва бу дастур бўйича Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидан 200 дан ортиқ ҳамшира ва ўқитувчиларимиз ўқитилди. Бу ҳамшираларимиз ҳам ўз тажрибаларини амалётда қўллаши ва таълимга жорий этиши биз учун катта ютуқ ҳисобланади [1].

Тошкентда БМТнинг Марказий Осиё, Озорбайжон ва Қозоғистондаги аҳолининг кўпайиши фонди (UNFPA) ваколатхонаси очилди. Мазкур фонд ривожланаётган мамлакатларга, шунингдек иқтисодиёти янги изга тушаётган мамлакатларга аҳоли кўпайиши масаласини ҳал этишда ёрдам кўрсатишга даъват қилинган. Ривожланаётган мамлакатларга берилаётган ёрдамнинг тўртдан бир қисмига яқини UNFPA алоқа йўллари орқали олишади. Фонд захираси 1995 йили 300 миллион АҚШ долларини ташкил этди.

Соғлиқни сақлаш муассасаларининг моддий-техник базасини ривожлантириш мақсадида 2013 йил инвестиция дастури доирасида 143 та тиббиёт муассасаларида қурилиш-реконструкция ишларига 198,7 млрд. сўм маблағ сарфланди, бу йиллик режага нисбатан 64,8 % ни ташкил этди [2].

Инвестиция дастурига асосан, 13 та вилоят болалар кўп тармоқли тиббиёт марказларини, Тошкент педиатрия тиббиёт институти клиникасини, Республика ихтисослаштирилган илмий-амалий марказини, Республика ихтисослаштирилган кардиология марказини замонавий ташхис ва даволаш ускуналари билан жиҳозлаш учун асбоб-ускуналарини харид қилиш ва келтириш ишлари амалга оширилмоқда. Ушбу мақсадларда жами 9,9 млн АҚШ доллар маблағ сарф-харажат қилинди. Тез тиббий ёрдам хизмати учун режалаштирилган 100 дона “ДАМАС АМБ” автомашиналарининг 55 таси жойларга етказилди [2].

Ихтисослашган марказлар, клиникалар ва шифохоналарда фаолият кўрсатаётган тиббиёт ходимларини замонавий билим ва кўникмаларга энгилфорт тиббий технологияларга эга бўлишини таъминлаш мақсадида хорижий давлатларнинг етук марказ ва клиникаларида 240 нафар тиббиёт ходимлари малакасини оширди. Туркиянинг ТИКА ташкилоти билан музокаралар натижасида 2013-2015 йилларда Туркиянинг етакчи тиббиёт муассасаларида йилига 30-40 нафар мутахассисларнинг малака оширишлари кўзда тутилди [2].

Қозоғистоннинг “DISTRILAB” ТОО ташкилоти томонидан Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 2012 йил 6 мартдаги 283-сонли фармойиши асосида Фарғона вилояти наркология диспансерига мурувват ёрдам тариқасида ажратилган қиймати 3641,00 еврога тенг “ЭБА-21” русумли гематокритли центрифугани Фарғона вилояти кўп тармоқли тиббиёт маркази балансига ўтказилсин [3].

Соғлиқни сақлаш вазирлиги номига “UNFPA” халқаро ташкилотининг топшириғи асосида Италиянинг “Fazzini S.R.L.” компаниясининг кўрсатмасига кўра, Латвиянинг “Компасс” МЧЖ томонидан (00939172-сонли юк хати; 2013 йил 10 сентябрдаги 1511-сонли инвойс) умумий қиймати 52194,94 АҚШ доларига тенг тиббий маҳсулотлар тақсимои иловага мувофиқ тасдиқлансин (тақсимоиот 1 варақдан иборат) [4].

Соғлиқни сақлаш вазирлиги номига Канаданинг “Vantage National Canada INC” компаниясининг топшириғи асосида Покистоннинг “Qarshi Industries PVT LTD”

ташкilotи томонидан 2013 йил 25 апрелдаги (QIPL12-13/036-сонли инвойс) 8742 АҚШ долларига тенг мурувват ёрдам тариқасида келган дори воситалар тақсимот асосида тарқатилсин (тақсимот 1 varaқдан иборат) [5].

Соғлиқни сақлаш вазирлиги номига "UNFPA" халқаро ташкilotларининг топшириғи асосида Хитойнинг "Peak International Trade (TIANJIN) Co.,LTD." компанияси томонидан (235-47613812-сонли юк хати; 2014 йил 5 майдаги PE3654 . и инвойс) умумий қиймати 10830,00 АҚШ долларига тенг тиббий буюмлар симоти 1-ва 2-иловаларга мувофиқ тасдиқлансин (тақсимот 2 varaқдан иборат) [6].

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Туркия республикаси Ҳукумати миллий даражада COVID-19 вирусига қарши курашиш борасида, шу жумладан, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда амалга ошираётган кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирларни баҳолаган ҳолда, томонлар давлатларининг ҳудудини COVID-19 вирусининг кириб келиши ва тарқалишидан юқори даражада ҳимоя қилиш юзасидан кўрилатган қатъий ва кенг кўламдаги чора-тадбирлар муҳимлигини таъкидлаб қуйидагилар тўғрисида келишиб олдилар [7]:

- Томонлар давлатларининг қонунчилигига мувофиқ, ваколатли органлар томонидан берилган COVID-19 вирусига қарши эмланганликни тасдиқловчи расмий сертификатларни ўзаро тан оладилар.

- Томонлар эмланганлик тўғрисидаги сертификат эгасига, томонлар давлатларининг ҳудудига COVID-19 вируси тарқалишини олдини олишга қаратилган чекловларсиз киришни кафолатлайдилар.

- Миллий даражада ёки ЖССТ томонидан тасдиқланган вакциналар билан тўлиқ эмланган икки мамлакатдан келган саёҳатчилар, агар эмлаш тегишли ваколатли органлар томонидан тасдиқланган бўлса, ўз мамлакатларига киришда ушбу қоидалардан фойдаланадилар.

Ўзбекистонда илк бор "биллур болалар"ни операция йўли билан даволаш йўлга қўйилди. Номукамал остеогенез хасталигига чалинган ўғил-қизларни "биллур болалар" деб ҳам аташади. Бу суякларнинг тез-тез синиши билан намоён бўладиган камёб туғма генетик касаллик бўлиб, одатда фарзанд туғилишидан ёки унинг кичик ёшлигидан кузатила бошлайди.

Республика болалар ортопедия марказида ушбу хасталикни жарроҳлик йўли билан даволаш йўлга қўйилган. 2021 йилда бошланган халқаро ҳамкорлик натижасида Ўзбекистонда илк бор ўтказилган бундай операцияларни эндиликда ўзбек шифокорлари мустақил равишда амалга оширмоқда.

Номукамал остеогенезга чалинган болаларга телескопик стержень ўрнатиш операциясини илк бор 2021 йил 15 октябрда, Россиянинг Болалар саломатлиги миллий тиббий тадқиқот маркази мутахассислари билан биргаликда бажарган эдик, дейди Республика болалар ортопедия маркази директори Акбар Тиляков. – Кейинчалик Санкт-Петербургда жойлашган Г.И.Турнер номидаги болалар травматология ва ортопедия миллий тиббий тадқиқот маркази мутахассислари иштирокида ҳам худди шу амалиётни ўтказдик. Шундан сўнг бу мураккаб операцияни тўлиқ ўзлаштириб, мустақил равишда амалга оширишга киришдик. Ҳозирга қадар жами 5 нафар болада бу амалиёт маваффақиятли ўтказилди. Маълумот учун, Ўзбекистонда номукамал остеогенез ташхиси қўйилган юз нафардан ортиқ болалар рўйхатга олинган. Афсуски, яқин вақтгача юртимизда уларга юқори технологик тиббий ёрдам кўрсатиш мушкул эди.

Шу боис ота-оналар бемор фарзандларини оператив даволатиш учун Россия, Жанубий Корея, Ҳиндистон, Туркия каби давлатларга олиб боришлари зарур бўлган.

Номукамал остеогенез нуқсони бўлган ўғил-қизларга телескопик стержень ўрнатиш операцияларида бутун дунё бўйлаб "олтин стандарт" ҳисобланган "Fassier Duval" телескопик тузилмаларидан фойдаланилмоқда. Бу конструкция кейинги суяк

синишлари хавфини камайтириш ва тез юришни бошлаш имконини беради. Келишув 2022 йил 15 мартдан эътиборан Ўзбекистон ва Туркия учун амал қилади.

Хуллас, Ўзбекистонда мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб соғлиқни сақлаш соҳасида хорижий давлатлар ва ташкилотлар билан ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилди. Соғлиқни сақлаш соҳасида ҳамширалар тайёрлаш, тиббий амалиётларни амалга оширишда яқиндан ҳамкорлик ишлари амалга оширилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ҳамшира журнали, 2007 йил 2-сон.
2. Ўз ИТТХ МА, 1-фонд, 1-рўйхат, 933-иш, 103-варақ.
3. Ўз ИТТХ МА, 1-фонд, 1-рўйхат, 933-иш, 92-варақ.
4. Ўз ИТТХ МА, 1-фонд, 1-рўйхат, 933-иш, 170-варақ.
5. Ўз ИТТХ МА, 1-фонд, 1-рўйхат, 933-иш, 176-варақ.
6. Ўз ИТТХ МА, 1-фонд, 1-рўйхат, 933-иш, 178-варақ.
7. Янги Ўзбекистон, 2022 йил 12 март.

IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA O'ZBEKISTONDA PAXTA SIYOSATI

Panjiyev Adham O'rozovich
o'qituvchi
(Qarshi davlat universiteti)

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushi davrida paxtachilikning qay tarzda shakllantirilganligi va paxta siyosati qanday olib borilganligi haqida, hamda paxta bilan bir qatorda qishloq xo'jaligi haqida ham ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, fashizm, qishloq xo'jaligi, ekin maydonlari, texnik ekin, sabzavotlar, paxtachilik, ishchi, reja, irrigatsiya.

Ikkinchi jahon urushi barcha sohalarga zarar yetgizganidek qishloq xo'jaligiga ham katta talofat keltirdi. SSSR sanoat korxonalarini ko'chirish mumkin edi, lekin qishloq xo'jaligi dalalarini ko'chirib bo'lmas edi. Shu sababli ham SSSRning katta hududlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlari poymol bo'ldi. Buning oqibatida SSSR hududining urush bo'lmayotgan hududlari chekida mashaqqatli vazifa tushdi. O'zbekiston SSR ham chetda qolmadi. Asosan O'zbekistonda paxtachilikka katta e'tibor qaratildi.

Urushning dastlabki bosqichida qishloq xo'jaligidagi yo'qotishlarning og'irligini ma'lum darajada O'zbekiston kabi front orti hududlari qoplashi kerak edi. Bundan tashqari, O'zbekiston o'z aholisini oziq-ovqat va frontni zarur qishloq xo'jalik mahsulotlari (asosan paxta) bilan ta'minlashi zarur edi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun qishloq xo'jaligi mehnatkashlari mashaqqatli mehnat qildilar.

1941-yil 17-noyabrda qabul qilingan VKP (b) MQ va SSSR XKSning qo'shma qarorida yangi murakkab sharoitlarda qishloq xo'jaligi oldiga qo'yiladigan asosiy vazifalar belgilab berildi. Qarorda oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan frontni ta'minlashda don, texnika ekinlari va sabzavotlar hosilini ko'paytirishda Ural, Sibir, O'rta Osiyo va Qozog'istonning alohida ahamiyati ko'rsatildi.[1:168]

O'zbekiston KP (b) MKning V plenumi (1941 yil 5-7 dekabr) qarorlari shuni takidladiki, urush davri sharoitlaridan kelib chiqib, qishloq xo'jaligi xodimlari oldiga muhim vazifalar qo'ydi: qishloq xo'jaligi ekinlari maydonlarini 521,8 ming gektarga, jumladan, sug'oriladigan maydonlarni 347,2 ming gektarga oshirish, paxta yalpi ishlab chiqarish hajmini oshirish va uning hosildorligini yanada oshirishga erishish, g'alla yalpi hosilini 1941 yildagi 5,5 million o'rniga 15

millionga yetkazish, chorvachilik, ipakchilik va qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlari mahsuldorligini oshirish.[2:100]

1941 yilda qishloq xo'jaligining barcha bo'g'inlarida ish rejimi kuchaytirildi. 12 yoshli o'smirlar uchun ish kunlarining majburiy minimumi 1,5 barobarga oshirildi. Paxta yetishtirishni kamaytirmasdan, g'alla, sabzavot, kartoshka, poliz ekinlari hosili ko'paytirildi. Respublika uchun yangi ekinlardan qand lavlagi yetishtirildi. Urushning 4 yilida O'zbekiston dehqonlari tomonidan: 4 million 806 ming tonna paxta xomashyosi yetishtirib, davlatga topshirildi; 1 million 282 ming tonna don (shundan 195 ming tonna sholi); 482 ming tonna kartoshka va sabzavotlar; 57,5 ming tonna meva va uzum; 36 ming tonna quritilgan mevalar; 259 ming tonna go'sht; 5 million 286 ming dona charm teri; 22,3 ming tonna jun; 54,1 ming tonna tut pillasi yetishtirildi. Birgina 1941 yilning ikkinchi yarmida respublikadan frontga 59 ming bosh ot olib ketildi.[3:369]

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta qurish va kengaytirish mavjud ekin maydonlaridan eng oqilona foydalanishni va yangi yerlarni o'zlashtirishni talab qildi. 1941 yil davomida O'zbekistonda yirik yer tuzish ishlari olib borildi, buning uchun 5253 ming rubl ajratildi. Natijada ekin maydonlari 2836 ming gektarga kengaytirilib, 1940 yilga nisbatan 117,8 ming gektarga ko'paydi, asosan yangi sug'oriladigan yerlar hisobiga. Qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish rejasi 104,8 foizga bajarildi.[4:87]

Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligida tub tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Paxta ekinlarining ulushi urush arafasidagi 80 foizdan 51 foizga qisqardi, g'alla (25 foizga) va beda (16 foiz) ulushi keskin oshdi. Urush oxiriga kelib, umumiy ekin maydonlarining qariyb 4% ni sabzavot va poliz ekinlari egallagan.[4:97]

1942-yil hukumat tomonidan O'zbekistonda ekin maydonlarini kengaytirish chora-tadbirlari olib borildi. 1941-1943-yillarning o'zida O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarning hajmi 560,8 ming gektarga oshirildi. Qolaversa, hashar yo'li bilan 149,6 million kubometr irrigatsiya ishlari bajarildi.[5:193] Natijada ekin ekiladigan va sug'oriladigan yerlar maydoni har bir ishga layoqatli kishi hisobiga 1940-yildagi 1,52 gektardan 1943-yilga kelib 3 gektarga ko'paydi.[6:125]

1942-yil 2-sentabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining VI Plenumi «Hozirgi ahvol va O'zbekiston partiya tashkilotining vazifasi» degan masalani muhokama qildi. Plenum o'zining asosiy diqqat-e'tiborini paxtachilikni rivojlantirishga qaratdi va paxta O'zbekiston qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi, deb qat'iy ta'kidladi. VKP (b) Markaziy Komitetining maxsus qarori bilan MTSlar, huzurida tashkil etilgan siyosiy bo'limlar O'zbekistonda o'z faoliyatlarini 1942-yil yanvaridan boshladilar. Urush yillarida respublika qishloq xo'jaligi oldiga qo'yilgan murakkab 1942-yilning o'zidagina siyosiy bo'limlar tomonidan Respublikaning qishloq joylarida 16 ta partiya va 373 ta komsomol tashkiloti tuzildi.[7:54]

1941-1943 yillarda paxta ekinlari maydoni 927650 gektardan 625343 gektarga kamaydi, kolxozlarda paxta hosildorligi 17,4 dan 7,1 sentnerga, sovxozlarda esa 27,1 dan 8,8 sentnerga kamaydi.

Biroq bularning barchasi O'zbekiston paxtakorlarining bu boradagi ulkan sa'y-harakatlari ahamiyatini kamaytira olmay. urushning dastlabki yillari mamlakatning "oq oltin"ga bo'lgan o'sib borayotgan ehtiyojlarini qondirish uchun kurashdi.[2:102]

Suvning asosiy qismi g'allaga, qand lavlagi boshqa texnika ekinlariga, kartoshka, sabzavot, poliz ekinlariga sarflanishi tufayli paxta maydoni, uning hosildorligining keskin kamayib ketishiga olib keldi. Shuningdek odam kuchi, texnika taqchilli, qish nihoyatda sovuq kelib paxta maydonlarini g'o'zapoyadan tozalash qiyinlashdi. Fevral oyiga kelib paxta maydonlarining 55-60 foizi g'o'zapoyadan tozalandi. Boshqa viloyatlarda bo'lganidek, Qashqadaryo viloyatida ham mahalliy o'git yetarli ishlab chiqarilmadi. Bundan tashqari, 1942-yilning erta bahorida ob-havo noqulay keldi, ekish ishlari kechikdi.[8:11]

1942-1943 yillarda respublikamiz korlari paxta tayyorlash davlat rejalarini bajara olmadi, paxtaning hosildorligi gektar boshiga keskin kamayib ketdi: 1941 yildagi 17,7 sentnerdan 1942 yilda 9,4 va 1943 yilda esa 7,1 sentnerga tushib qoldi. Jami bo'lib O'zbekiston SSRning kolxoz va sovxozlari davlatga paxtani 1 million tonnaga yaqin kam berdilar. Partiya va hukumat bu sohada keskin va ayni zamonda o'z vaqtida chora-tadbirlarni ko'rdi.[7:55]

Bu o'rinda VKP (6) Markaziy Komitetining 1944 yil 6-martda O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va rivojlantirish choralari to'grisida» qabul qilgan qarori alohida diqqatga loyiqdir. Bu qarorda respublika paxtachiligining ahvoli atroflicha analiz respublika partiya, sovet va jamoat tashkilotlarining paxtachilikka rahbarlik qilishda yo'l qo'ygan xato va kamchiliklari ochib tashlandi. Albatta, bunga ma'lum darajada obyektiv sabablar ham bo'ldi. Jumladan, respublikada ozuqabop ekinlar maydonining kengayishi hisobiga paxta ekin maydonlari kamayib ketdi. Masalan, 1941 yil- dan 1943 yilga qadar paxta ekilgan maydonlar kamayib borib 927650 gektardan 625343 gektarga tushib koldi. Albatta, og'ir urush yillari sharoitida bundaykatta yo'qotishning o'rnini qoplash hazilakam ish emasedi.[7:55]

O'zbekiston paxtakorlari og'ir urush sharoitida, ulkan qiyinchiliklarni yengib, 1944-yilda davlat rejasini 109,7 foizga bajardilar.1944-yil rejasini muvaffaqiyatli amalga oshirishda katta rol o'ynadi.[4:95]

1944-yil oxirida bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining XI plenumi paxtachilikni yanada yuksaltirish bo'yicha O'zbekiston partiya tashkilotining kechiktirib bo'lmaydigan vazifalari to'grisida qaror qabul qildi. Plenum qaroriga muvofiq, keyingi 2 yilda urushdan oldingi paxta hosildorligini to'liq tiklash, shu bilan birga paxta yetishtiriladigan maydonlarni kengaytirishga erishish maqsadida paxtachilikni yanada yuksaltirish bo'yicha yangi vazifalar belgilandi.[4:96]

Paxta yetishtirishda mexanizatsiyani qo'llash darajasi pastga tushib ketdi. Bu ko'rsatkich 1940 yilda 76,4 protsent bo'lgan bo'lsa, 1943 yilga kelib 37,5 protsentni tashkil etdi. [7:56]

Shu bilan bir qatorda paxtachilikni rivojlantirishda kolxozlarning ichki imkoniyat va rezervlaridan to'lik foydalanilmadi, ilg'orlar tajribasi umumlashtirilmadi va ommalashtirilmadi, mehnatni tashkil etish va hisobga olishda egasizlikka va buzilishlarga yo'l qo'yildi. Yerlar agrotexnika qoidalari asosida ishlanmadi, shudgorlash ishlari sifatsiz amalga oshirildi va paysalga solindi. Ba'zi tuman xo'jaliklarida go'zapoyalarni yigishtirib olish yanvar-fevral oylarigacha davom etdi, g'o'za qator oralarida ishlov berish muddatlari kechikib va sifatsiz o'tkazildi. VKP (b) Markaziy Komiteti yo'l qo'yilgan ana shu kamchiliklarni tezda tugatish va 1944-yilda paxtachilikni Urushdan oldingi yillardagi darajaga yetkazish va O'zbekiston qishloq xo'jaligining mana shu eng muhim tarmogini yanada yuksaltirmoq uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni vujudga keltirish vazifasini quydn.[7:57]

1944-yil aprelda bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi MKning X plenumi Bolsheviklar KP MK qarorini muhokama qildi va paxta yetishtirishdagi qoloqlikni bartaraf etishning aniq chora-tadbirlarini belgilab berdi. Plenum ishtirokchilari O'zbekiston partiya tashkilotlari VKP (b) MK qaroriga muvofiq o'z faoliyatini kurashchanlik bilan qayta qura olishlariga va barcha topshiriqlarni sharaf bilan bajarishlariga qat'iy ishonch bildirdilar. respublika zimmasiga yuklatilgan harbiy-iqtisodiy siyosiy vazifalar.[2:103]

Butunittifoq Kompartiyasi (bolsheviklar) MK va O'zbekiston KP MK ko'rsatmalari asosida paxtachilik kolxozlarining tashkiliy-iqtisodiy qudratini mustahkamlash bo'yicha katta chora-tadbirlar amalga oshirildi. Eng avvalo, brigada va bo'linmalar tiklandi va mustahkamlandi. Paxtachilikning ko'zga ko'ringan ustalari - 1260 nafar usta va 3370 nafar boshqa ish joylarida joylashgan jamoa sardorlari paxta kolxozlariga qaytarildi.

O'zbekiston Kompartiyasi rahnamoligida ikki-uch va undan ortiq me'yorni bajarish, paxta parvarishini yaxshilash va hosilni o'z vaqtida yig'ib olish maqsadida kolxozchilar va kolxozchilar harakati rivojlandi. Qarorni amalga oshirishda O'zbekiston Kompartiyasi (bolsheviklar) Markaziy Komitetining Plenumida paxtachilikni rivojlantirish masalalari bo'yicha kolxozchilar

va fermer xo'jaliklari ishchilari o'rtasida 37 mingga yaqin suhbat, ma'ruza va o'qishlar o'tkazilib, 250 mingga yaqin kishi qamrab olindi.[2:104]

Xulosa qilib aytganda, ikkinchi jahon urushi davrida faqat jangchilar emas mehnatkashlar ham g'alaba uchun kurashdilar. Bu mehnatkashlar asosan o'smir bolalar, talabalar, ayollar va keksalar edi. Ularning tinimsiz mehnati evaziga frontlarda ham o'zgarishlar amalga oshirildi. To'g'ri urush davrida paxtachilik anch sustlashib qoldi, lekin, urush so'ngigacha bu vaziyat o'z ahvolini yaxshilab oldi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Москва.1961. С.168.
2. История Узбекской ССР в четырех томах Под. ред. Р. Х. Аминова Тошкент.: «Фан», 1968. – С.100
3. Калонтаров Д. Калонтаров А. Евреи Узбекистана во Второй мировой войне - Израиль—2019. - С. 369.
4. Вклад трудящихся Узбекистана в победу в Великой Отечественной войне отв. ред. Х. Ш. Иноятов Ташкент : Фан, 1975. - С.87.
5. Раззаков А. Ўзбекистон пахтачилик тарихи. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 193.
6. Беккульбеков Ф.М. Состояние сельского хозяйства Уз ССР в первые годы Великой Отечественной войны (1941-1943 гг.) // Научные записки Ташкентского института народного хозяйства. Выпуск. 19. 1962. – С. 125.
7. Каримов Ш. Ғалабага қўшилган ҳисса – Тошкент Ўзбекистон 1990. – Б.54.
8. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архив бўлими. Ф 1, оп 19, дело 6, Б. 11.

IKKINCHI JAHON URUSHIDA O'ZBEKISTONLIK XOTIN-QIZLARINING JASORATLARI

**Temirova Feruza
stajyor-o'qituvchi
(TATU Qarshi filiali)**

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixida eng daxshatli, eng iztirobli va eng beshafqat urush sifatida iz qoldirgan. O'zbekiston xotin-qizlarining metin irodalari ikkinchi jahon urushi yillarida juda katta sinovdan o'tdi. O'zbekiston ayollari ayriqlik yuklarini yelkalarida ko'tarib, qo'llari bilan tiriklik uchun, fashizm ustidan g'alaba qozonish uchun tinmay, kechayu kunduz mehnat qildilar. O'zbek xalqi o'z farzandlariga ko'zda yosh, qallda armon va dard bilan nasihat qilib faqat g'alaba bilan qayt, qahramon bo'lib qayt, avlod-ajdodlarining jasoratlariga munosib bo'l deb frontga jo'natar edi.

Mehnatga yaroqli erkaklarning armiyaga safarbar qilinganligi tufayli ishlab chiqarish tarmoqlarida ishchilar va injener texnik kadrlar tanqisligi paydo bo'ldi. Shu bois kadrlar tayyorlash muammosi avvalo fabrika-zavod ta'limi maktablarida, hunar-bilim yurtlari, qisqa muddatli turli kurslarda, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida hal qilindi. So'ngra respublikada yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rganish va ikkinchi ixtisoslikni egallash yo'lga qo'yildi. O'zbekiston mehnatkashlari, avvalo xotin-qizlar mamlakat boshiga tushgan kulfat-fojeani o'z kulfatlari va fojealari deb bildilar. 1941 yil iyul oyining o'zida Ursatevsk stantsiyasida 300 dan ortiq, Samarqandda 250 dan ko'proq, "Tashselmash" zavodida 220, Andijon parovoz deposida 120 dan ortiq xotin-qizlar frontga ketgan o'z otalari, akalari va yerlarining o'rniga ishga kirib mardonavor mehnat qildilar. Bunday "Vatanparvarlik" harakati butun O'zbekistonda, shu jumladan qishloqlarimizda ham keng quloch yoydi. O'zbek xalqi Ukraina, Belorussiya, Boltiqbo'yi va Rossiya Federatsiyasi yerlariga qilingan hujumni jonajon o'z yurti - O'zbekistonga qilingan hujum hisoblab har jabhada qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatdilar. [1:29]

O'zbekistonga Ittifoqning G'arbiy hududlaridan fan, maorif va madaniyat muassasalari, ming-minglab boshpanasiz qolgan oilalar, ota-onasiz yetim qolgan yosh go'dak bolalar ham evakuatsiya qilindi. O'rta Osiyoga jami bo'lib, 3 million kishi ko'chirildi. Shundan 2 million 300 minggi Qozog'istonga, 716 ming kishi O'zbekistonda joylashtirildi. Bu ish 1941 yil 3 dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti evakuatsiya qilingan sovet fuqarolarini qabul qilish va joylashtirish bo'yicha qabul qilgan maxsus qarori asosida amalga oshirildi. Qarorda ota-onasiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilishga alohida e'tibor berilib, Toshkent shahrida maxsus qabul shaxobchasi tashkil qilindi. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan aholini o'zbek xalqi o'zining issiq bag'riga oldi, ularga mehr-oqibat ko'rsatdi, uy-joy bilan ta'minladi, oziq-ovqat berdi. Ota-onasiz, yetim-yesir qolgan bolalarning ko'pchiligi ham O'rta Osiyo respublikalariga, xususan O'zbekiston yuborildi. Faqat 1941 yilning o'zida 200 ming bola bolalar uylariga joylashtirildi. Minglab-minglab bolalarni o'zbek oilalari o'z issiq qalblariga oldilar. 1943 yilga qadar 4672 yetim-yesir o'zbek xalqining mehr qalbi haroratidan va adolatlik diyonatidan bahramanda bo'ldilar.[2:126] "Toshkentga kelib bolalar uylarining oldida bola olish uchun navbatda turgan odamlarni ko'rib hayratga tushdim», deb yozgandi mashhur bolalar shoiri Korney Chukovskiy. Darhaqiqat, shoir asarlarida respublikamiz bolajon yurt sifatida o'rin oldi. Uning "Leningradning do'stlari", "Bolalar-bolajonlarimiz" kabi o'nga yaqin maqolalarida xalqimizning ana shu insonparvarlik tuyg'ulari ulug'lanadi. Toshkentlik mashhur oddiy temirchi Shoahmad Shomahmudov va uning umr yo'ldoshi Bahri xolaning urush yillaridagi jasoratlarini kim bilmaydi deysiz. Bahri opa va Shoahmad aka Ulug' Vatan urushi yillarida ota-onasiz qolgan 16 bolani tarbiyalab voyaga yetkazdilar: o'zbek, rus, tatar, yahudiy, chuvash, moldavan. Ularning birortasini ham Bahri xola dunyoga keltirgan bo'lmasada, barchasi uni o'z onasi, o'zbek tilini esa ona tili deb hurmatlab o'sib voyaga yetdilar.

Umuman aytganda O'zbekiston qishloq mehnatkashlari g'oyatda og'ir va qiyin sharoitlarda mehnat qilib Germaniya fashizmi ustidan qozonilgan g'alabani tezlashtirishda o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Respublika dehqonlari urush yillarida front va g'alaba uchun havo va suv kabi zarur bo'lgan 4 million 148 ming tonna paxta, 82 mln, pud g'alla, 57 ming 444 tonna meva va uzum, 36 ming tonna qoqi 159 ming, 300 tonna go'sht, 22,3 ming tonna jun va boshqa ko'pgina mahsulot yetkazib berdilar.[3:213] Bu ulkan va mislsiz jasoratdir. Biz bu bilan haqli va qonuniy suratda faxrlanamiz.

Erkaklarning frontga safarbar qilinganliklarini hisobga olib xotin-qizlardan o'qituvchi kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor berildi, ko'pgina oliy va o'rta maxsus pedagogika bilim yurtlari xotin-qizlar o'quv yurtlariga aylantirildi. O'qituvchilar ta'lim-tarbiya ishlaridan tashqari mehnatkashlar o'rtasida ommaviy-siyosiy va tarbiyaviy ishlar olib bordilar. Ular o'z o'qituvchilari bilan qishloq xo'jalik ishlarida, mudofaa fondlariga mablag' to'plashda, mehnat shanbalik va yakshanbaliklarini uyushtirishda, jangchilar va Leningrad blokadasi himoyachilari uchun mablag'lar, sovg'a-salomlar tayyorlash, metall va temir-tersaklar to'plashda, gospitalarni otaliqqa olish va boshqa ishlarda faollik ko'rsatdilar.

Urushning boshlarida O'zbekistonlik ayollar urushga ketgan otalari, aka-ukalari va turmush o'rtog'lari o'rniga dala ishlarida, jumladan, traktor haydash, paxta terimi umuman olganda ayollarga munosib ishlar bilan emas, balki og'ir yumushlarni ham bajardi. 1941-yilning 15-oktabriga qadar bo'lgan vaqt mobaynida 800 nafar xotin-qiz "frontga ketgan yigitlarning o'rnini olishi kerak", degan chaqiriq bilan chiqdi.

Dala ishlari, uy -yumushlari va bola tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lmasdan bosqinchilarga qarshi kurashda qo'lga qurol tuta oladigan mard-u maydon ayollar ko'payib, endilikda ular ham urush frontlarida fashistlarga qarshi kurashda jasur o'g'lonlar bilan birgalikda kurashishni or-nomus masalasi deb hisoblab, kurashga otlandi. 1941-yil 5-iyulida Toshkent shahrining Oktabr rayonida miting bo'lib, unda 15-ming xotin-qiz qatnashdi. Bu mitingda "Qimmatli opa-singillar!, "Hammamiz bir yoqadan bosh chiqarib, sevimli Vatanimizni himoya qilaylik, dastgoh, transport, traktor va kombaynlarda ishlab erlarimiz, aka-ukalarimizning o'rnini bosaylik.[4:126] Bu

urushda hech kimni qo'l qovushtirib o'tirishga haqqi yo'q. Biz front orqasida g'alaba qozonamiz degan chaqiriqlari mavjud.

Urush yillarida xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning xalq xo'jaligida hal qiluvchi ijtimoiy kuch sifatidagi rolining o'sishi davr talabiga aylanganligi bois, xotin-qizlar bo'limlari 1943 yil may oyida VKP(b) M Qning qarori bilan qisqa muddatga qayta tashkil etilib, ular faoliyatida ishning yo'nalish, shakl va usullari ancha rivojlantirilib, murakkablashtirib borildi. Xususan, VKP(b) M Qning 1943 yil 22 yanvardagi qaroriga muvofiq hamda 18 maydagi O'zKP(b)MQ byurosi qarori asosida Markaziy qo'mita apparatida xotin-qizlar o'rtasida ishlar bo'yicha bo'lim va bo'lim mudiri, respublika partiya qo'mitalari qoshida xotin-qizlar sovetlari tashkil etilib, ularga viloyat partiya qo'mitalarida viloyat kotiblarining o'rinbosarlari, shahar va rayon partiya qo'mitalarida xotin-qizlar ishlari bo'yicha sekretarlar rahbarlik qilgan. Butun respublikada bu sohaga mas'ul sifatida viloyat partiya qumitalarida 10 ta sekretar yordamchisi. shahar partiya qo'mitalarida 13, shahar tarkibidagi rayon partiya qo'mitalarida 11, qishloq rayon partiya qo'mitalarida 133 sekretar tayinlangan edi. Bu tashkilotlar qonunan mustaqil bo'lsalarda, aslida partiyaning ko'rsatmasi asosida "partiya davrimizning aql idroki, shon-sharafi va vijdoni" shiori ostida, o'zaro hamjihatlikda uning siyosatini amalga oshirgan. Xotin-qizlar bo'limlari tashabbusi bilan kolxozlarda ayollarning urush sharoitidagi vazifalariga bag'ishlangan xotin-qizlar kengashlari, tumanlarda esa, konferensiyalar o'tkazilgan. Ularda urush sharoitida xotin-qizlar bo'limlari oldida turgan dolzarb vazifalar, asosan ayollarni ishlab chiqarishga jalb etish masalalari muhokama etilgan. Chunki ayollar va o'smirlarni ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etmay turib, frontga ketgan erkak ishchi kuchlari o'rnini to'ldirib bo'lmas edi. Xotin-qizlar bo'limlarining faoliyati bilan Toshkent shahrida 1943 yilning iyunidan 1944 yilning may oyiga qadar ishlab chiqarish korxonalariga 15270 nafar xotin-qizlar ishga joylashtirildi, ulardan 700 nafari o'qishga yuborildi. Natijada, 1943 yilda ayollarning sanoatdagi ulushi 63,5 %ga yetdi.[5] 1944 yil oxiriga kelib, Toshkent, Buxoro va Samarkand viloyatlarida 35 ming nafar xotin-qizlar ishga joylashtirilib, ulardan 26 ming nafari 146 sanoat korxonalariga jalb qilindi. 1941 yil iyul oyidan "Tashselmash" zavodida 220 nafar xotin-qizlar frontga ketgan otalari, akalari va erlarining o'rniga ishga kirib, fidokorona mehnat qildilar. [5:147]

Ikkinchi jahon urushi yillarida xotin-qizlar mamlakat iqtisodiy salohiyatini ta'minlashning asosiy omili hisoblanganligi bois ham, ularning "favqulodda urush sharoitida inson, ishchi-xizmatchi, rahbar sifatidagi obro'si qaror topdi". Urushdan oldingi yillarda rahbarlik lavozimida band xotin-qizlar salmog'i respublika bo'yicha atigi 280 nafar ayolni, ya'ni jami rahbar xodimlar tarkibining 1,2 %ini tashkil etgan bo'lsa, 1944-1945 yillar davomida partiya va sovet tashkilotlarida 940 nafar xotin-qizlar rahbarlik lavozimlarida ishlagan. Faqat 1941 yilda viloyatda turli mutaxassisliklar bo'yicha 2200 nafar xotin-qizlar rahbarlik lavozimlariga tayyorlangan. Andijon viloyatida 1942 yilda 2000 dan ortiq xotin-qizlar kolxoz raisi, brigadir etib saylangan. Jumladan, o'zbek xotin-qizlari orasidan chiqqan dastlabki davlat va jamoat arboblardan Jahon Obidova 1941 yilning 12 avgustida "Uzkonserveplodoovosh" trestiga boshliq qilib tayinlanganidan so'ng, Simferopol, Melitopol, Sevastopol va boshqa shaharlardan ko'chirib keltirilgan konserva zavodlarini joylashtirish va tezroq ishga tushirish bilan shug'ullanib, front ichkarisini O'zbekistonda yetishtiriladigan meva, sabzavot va poliz mahsulotlari bilan ta'minlashda o'zining munosib hissasini qo'shdi.

Xullas O'zbekiston mehnatkashlari ikkinchi jahon urushi yillarida qahramonlik va jasorat namunalarini ko'rsatdi, ular kechani kecha, kunduzni kunduz demasdan och-yalong'och holda juda og'ir va qiyin sharoitlarda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida sidqidildan va astoydil mehnat qilib urushni g'alaba bilan yakunlash maqsadida front manfaatlari uchun turli-turli mahsulotlar ishlab chiqardilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. — Toshkent: Sharq. 2000

2. Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa,-T.: O'zbekiston, 1990, 20-bet.
3. Shamsiddinov R. Vatan tarixi (O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida) Uchinchi kitob - Toshkent: . 2009
4. O'zbekiston tarixi (1917-1991 yillar). Toshkent "O'zbekiston", 2019.
5. Jo'rayeva N. O'zbekistonda xotin-qizlarga munosabat (XX asrning 20-80 yillari misolida) o'quv qo'llanma. – Toshkent: 2013, 147-bet.
6. Oqilov Q., Abbosova L. O'zbekiston xotin-qizlari madaniy qurilishda. — Toshkent: Fan, 1976. — 59-6.
7. Madrahimova R. O'zbekiston xotin-qizlarining Ulug' Vatan urushi yillaridagi mehnat va harbiy jasoratlari. — Toshkent: Fan. 1981. — 62 b.

ЎЗБЕКИСТОНДА ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ҲУҚУҚБУЗАРЛИККА ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

**Турдибоева Гулмира Дилмуратовна
(Қашқадарё вилоят ИИБ Тергов бошқармаси катта терговчиси)**

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритиши ёш-ларга оид давлат сиёсати масалаларини демократик тамойиллар асосида қайта англашни, мазкур сиёсат мезонларини фуқаролик жамияти талабларига мувофиқ тарзда кўриб чиқишни тақозо қилди. Мамлакат ривож учун янги иқтисодий–ижтимоий асослар, давлатчилик тараққиёти бўйича демократик қадриятларнинг белгиланиши билан, яъни мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ ёшларга оид давлат сиёсатининг замонавий талабларини ўзида акс эттирган ривожланиш стратегияси, мақсад йўналишлари аниқлаб олинди, ёшларга оид қонунлар қабул қилинди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда 18 ёшгача бўлган вояга етмаганлар 10 миллион 700 минг нафарга яқин бўлиб, умумий аҳолининг тахминан 31 фоизидан ортиқроғини ташкил этади. 18 ёшгача бўлган даврда инсоннинг онги, ахлоқи, маънавий қиёфаси шаклланади. Шу боис вояга етмаган ва ёшлар манфаатлари ҳамда ҳуқуқларини ҳимоя қилишга давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида жиддий эътибор берилмоқда.

Мамлакатимизда вояга етмаганлар орасида ҳуқуқбузарликни олдини олиш механизмларини яратиш ва уларни ҳаётда қўллаш, бу соҳадаги ишларни такомиллаштириш муҳим ва зарурий бўлиб, унинг долзарблиги қуйидагилар билан белгиланади:

- биринчидан, мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритиши билан буюк маънавиятимизни тиклаш, соғлом турмуш тарзини барча фуқароларга, энг аввало, ёшларга сингдириш давлатимиз сиёсатида устувор йўналиш қилиб белгиланиши, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида тарбияланаётган ёшларда юксак маънавий маданият, ахлоқ ва маърифат фазилатларини шакллантириш ва сингдириш муаммоларининг ечимини давр тақозо этиши;

- иккинчидан, давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири- маънавий жиҳатдан баркамол, жисмоний ва руҳий жиҳатдан соғлом, Ватан сарҳадларини ҳимоя қилиш учун жисмонан чиниққан, фидойи инсонни тарбиялаш, таълим тизимини такомиллаштириш, миллий истиқлол ғояси асосида маънавий ва руҳий жиҳатдан янги авлодни вояга етказишга ижтимоий зарурат туғилиши;

- учинчидан, миллий маънавиятимизни тиклаш борасида олиб борилган, давом этаётган ишлар, халқ таълимининг тубдан ислоҳ қилинаётгани жамиятимизда ҳар

томонлама баркамол, соғлом авлод тарбиясига кенг эътибор қаратилиши тенденциясининг кучайиши;

Демак, буларнинг барчаси ҳозирги замоннинг долзарб муаммоларидан бири бўлмиш – бола ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳар томонлама таъминланиши ва ҳимояланишини қонунлар асосида бажарилишини таъминлаш билан уйғун ҳолатда олиб борилишига замин яратади.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларида вояга етмаганлар ҳуқуқ-эркинликларини таъминлаш, уларнинг қонуний манфаатларини муҳофаза этиш, энг асосийси, баркамол авлодни тарбиялаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Вояга етмаганлар манфаатларини ҳимоя қилиш борасида мустаҳкам ҳуқуқий база яратилгани самарали ижтимоий ҳимоя тизимини жорий этиш ҳамда ёшларни моддий-маънавий қўллаб-қувватлашда муҳим омили ҳисобланади. Лекин шунга қарамасдан мустақилликнинг дастлабки кунларида вояга етмаганлар орасида ҳам хулқ оғиши билан боғлиқ ҳолатлар кузатилиб турилди. Масалан: 1991 йилда 5728 нафар ўсмирлар томонидан 5383 та жиноят содир этилган бўлиб, уларнинг 53 тасини номусга тегиш, 88 тасини гиёвандлик, 151 тасини босқинчилик, 3375 тасини ўғирлик, 147 тасини безорилик ва қолган 1569 тасини бошқа жиноятлар, жами жиноят содир этганларнинг 1284 нафарини 13-15 ёшдагилар, 4444 нафарини 15-17 ёшдагилар ташкил этган.

Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарлигининг умумий ўсиши туфайли. вояга етмаганлар тўғрисидаги қонунларнинг бажарилишини назорат қилиш гуруҳи томонидан бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан келишилган ҳолда унинг алоҳида турларини тақсимлаш жиноятларнинг айрим турларига қарши кураш ҳолатини умумлаштирди. Шундай қилиб, 1991 йилда умумлаштирилган масалалар бўйича ишларни назорат қилиш ва мувофиқлаштиришни такомиллаштириш чораларини кўриш билан талончилик ва тажовузларга, гуруҳ ва рецидивизмга, фуқароларнинг шахсий мулкни ўғирлашга қарши кураш ҳолати ўрганилиши натижасида 1991 йил 20 ноябрда «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида»ги 429-XII-сонли Қонуни қабул қилинди.

1992-1999 йилларнинг ўтган даврида вояга етмаган ҳақидаги қонунлар ижроси юзасидан ўтказилган текширишлар ҳамда улар ўртасида содир этилган ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик аҳволи ўрганиб чиқилди.

Ушбу қонунга асосан, прокуратура органлари масулиятини яна бир бор оширди. Вояга етмаган ўқувчилар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликнинг олдини олиш юзасидан олиб борилган ишлар айрим республика ҳудудларида ёшлар томонидан содир этилаётган жиноятларнинг камайишига ўз таъсирини кўрсатди. 1991 йили жиноят содир этишда қатнашган ўсмирлар ўртасида ҳунар-техника билим юрти ўқувчилари сони 5 фоизга (2257-1109) қисқарди. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Наманган вилоятлари ва Тошкент шаҳрида ҳуқуқбузарлик билан шуғулланувчи умумий таълим мактаб ўқувчилари сони пасайди. Бирок, қонунчиликни мустаҳкамлаш ва бу борадаги халқ таълими органлари фаолияти самарадорлигини оширишда прокурор назорати етарли даражада ўз таъсирини кўрсатмаяпти. Талим тўғрисидаги қонунда ўқитувчилар жамоаси зиммасига юклатилган мажбуриятлар кўпгина жойларда қониқарсиз бажарилмоқда, бу эса ўз вояга етмаганлар ўртасидаги ҳуқуқбузарликка ва жиноятчиликнинг олдини олишнинг умумий аҳволига жиддий таъсир ўтказди.

Кўпгина содир этилаётган жиноятлар оғир, ўта ҳавфли булиб, характерли томони шундаки, уларнинг аксарияти инсонларни жисмоний таҳқирлаш, шафқатсизлик қилинишидаги ҳолатлардир. Кейинги вақтларда маъмурий чора қўлланиладиган ҳуқуқбузарлик ҳоллари кенг тарқалди. Фақатгина 1993 йилнинг ўзида Республика ички ишлар органларидаги вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи инспекцияга турли ҳуқуқбузарликлар учун ва назоратсиз вояга етмаганлардан 62879 та ўсмир олиб

келинган. Шулардан 38934 таси мактаб уқувчилари, 8659 таси ҳунар-техника билим юрти ўқувчиларидир. Вояга етмаганлар ишлари билан шугулланувчи инспекция руйхатида 9141 та мактаб ва 2261 та ҳунар-техника билим юрти ўқувчилари туради .

Вояга етмаганлар ўртасидаги ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик ахволи 1993 йилда ҳам ташвишли булиб турибди. Шу йуналишдаги халқ таълими органлари фаолиятининг сусайиб кетганлигининг бирдан-бир сабаби бу вояга етмаганларни ҳаётда зарур булган ҳуқуқий билимининг йуклиги, ўсмирларда қонунчиликни тинглаш қобилиятини яратмаганликлари, бу эса уларнинг ҳуқуқий онгини ривожлантириш урнига, пасайишига олиб келади, натижада қилаётган ишларига жавоб бера олмайдилар .

Ўрганишларга кўра 1993 йилга келиб Қорақалпоғистон Республикасида, Фаргона, Наманган, Хоразм ва Андижон вилоятларида тарбиявий ишлар замонавий талабларга жавоб бермаётганниги туфайли усмирлар орасида жиноятчилик 8 фоиздан 27 фоизгача ошди .

Шу боисдан ҳам Вояга етмаганлар тўғрисида қонунларни ижро этиш устидан назорат қилиш булимининг ҳамда судларда жиноят ишларнинг қурилишида прокурорлар ваколатини таъминлаш бошқармасининг 1993 йил 2-ярмига тузилган иш режасининг 2-бандига асосан, вояга етмаганлар жиноятларига имкон яратадиган шарт-шароитларни аниқлаш ва бартараф этиш борасида Ўзбекистон Республикасининг Ички Ишлар вазирлиги терговчиларининг иш жараёни ва суд амалиёти ўрганиб чиқинди. Бу масала бўйича Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда текширишлар ўтказилди .

Жиноят-процессуал қонун ҳужжатлари вояга етмаганлар иши бўйича комиссиянинг жиноятчиликка қарши курашнинг бой тажрибасидан фойдаланиб, вояга етмаганларнинг одил судловини амалга оширишни, бу ишларнинг муҳимлигини таъкидлаб ўтади ва судлов ишларини юришнинг қоидаларини белгилайди. 1994 йил 22 сентябрдаги Жиноят-процессуал кодексда биринчи марта вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни юритиш меъёрлари алоҳида 60-боб қилиб махсус ажратилди. Бу жиноят-процессуал қонун ҳужжатларини такомиллаштириш, вояга етмасдан жиноят қилган шахсларни ишларини кўришда хатоларга йўл қўймаслик имконини беради .

Жиноят-процессуал кодексининг амалиётга кенг жорийланиши натижасида вояга етмаганлар томонидан 1995 йилда республика бўйича жами 3583 (4681) та жиноят содир этилиб, бу кўрсаткич 1994 йилга нисбатан 23,5 фоизга, ўқувчилар томонидан 951 (1491) та ёки 36,2 фоизга, жиноят содир этган ўсмирлар сони 3283 (4432) нафарга ёки 25,9 фоизга камайган .

Вояга етмаганлар ҳақидаги қонунлар ижросини таъминлаш борасида бу даврда 1853 та текширишлар ўтказилган ва аниқланган қонунбузилиши ҳолатлари юзасидан 30 та эътироз, 1023 та тан 283 та амрнома киритилган, 821 нафар шахс огоҳлантирилган, 1014 нафар шахс интизомий, 480 нафари маъмурий ва 83 нафари мол жавобгарликка тортилган, 61 та жиноят иши қўзғатилган. Етказилг. зарарларнинг 213 минг 800 сўми айбдор шахслардан ундирилган судларга 80 та даъво аризалари киритилган .

Статистик маълумотларга эътибор берадиган булсак, 1996 йилда республика бўйича 3045 вояга етмаган шахс жиноят содир қилган /32833 тага нисбатан/, шундан 652 таси /500 тага нисбатан/ мактаб ўқувчидари, жиноятчиларнинг ҳар 10 тасидан 7 таси, ёки 77,3 фоизи ҳеч қаерда ишламайдиган ва ўқимай юрганларни ташкил қилади .

Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратурасининг 1997 йил 28 майдаги 5-сонли “Вояга етмаганларни ички ишлар идорагарига олиб келиш ва ҳисобга олишнинг ҳамда уларни қабул қилиш ва тақсимлаш бўлимига жойлаштиришнинг қонунийлиги” муаммоси ўрганиб чиқилиб умумлаштирилди .

Умумлаштириш натижаларига кўра республикасида вояга етмаганлар 1996 йилда 3243 та жиноятга қўл ўрган бўлса, 1997 йилда 3189 тани ташкил этиб умумий жиноятлар

1,7 %, шу билан бирга жиноятни содир этишга иштирок этган вояга етмаганлар 3045 тадан 3025 тага ёки 0,7 % камайган . Бироқ ўсмирлар томонидан жиноят Сирдарёда 3% Тошкент вилоятида 17,6%, Наманган 25,6 %, Жиззах 42,4 % ўсиб кетишига йўл қўйгани ҳуқуқий тартибот ходимларининг жиддий камчилига йўл қўйганлиги сабаб бўлган.

Конституцияга асосланиб, кўплаб бошқа норматив актлар қабул қилинди. Буларга Олий суд томонидан 1998 йил 11 сентябрда қабул қилинган "Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни куллаш амалиёти тўғрисида"ги Пленум қарори , "Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақида"ги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида 2000 йил 15 сентябрдаги қарор ҳамда 2000 йил 21 сентябрда қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг "Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар фаолиятини такомиллаштириш ҳақида"ги қарори вояга етмаганлар орасида тарбиявий ишларни кучайтириш, улар томонидан ҳуқуқбузарлик содир этилишининг олдини олиш, бу йўналишда масъул бўлган давлат органлари, жамоат ташкилотлари ва вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар фаолиятини мувофиқлаштириш ва янада такомиллаштириш борасидаги вазифаларни белгилаб берди.

Ешларни ижтимоий меҳнатга жалб этиш, тарбиялаш, улар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликнинг олдини олишга мутассади бўлган ўзини-ўзи бошқариш органлари, ўқув юртлари ва бошқа идораларнинг фаолиятида жиддий камчиликлар бор. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар томонидан вояга етмаганларнинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш, ҳуқуқбузарлик ҳамда жиноятчиликнинг олдини олиш борасида бир қатор ишлар олиб борилаётган бўлсада, бу борада хато ва камчиликлар ҳам йўқ эмас. Қонун қаерда ишламаса, жамоатчилик бепарво бўлса, ўша жойда жиноятчилик кучаяди .

Республика бўйича 2000-йилнинг 9 ойида вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятлар ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 11,5 фоизга камайган бўлсада, бу кўрсаткич Хоразмда 50 фоизга, Сурхондарёда 35 фоизга, Андижонда 14 фоизга, Сирдарёда деярли 10 фоизга кўпайган .

"Вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар фаолиятини такомиллаштириш ҳақида"ги қарор ёшлар муаммолари билан шуғулланувчи ҳар бир идора олдига аниқ вазифалр белгилаб берди .

Республика аҳолисининг умумий сони 24 млндан ортиқ, шундан деярли 11 млнни вояга етмаганлар ташкил қилсада, улар билан ишлаш талаб даражасига ташкил қилинмаган .

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Вояга етмаганлар билан ишлари бўйича комиссия 1991 йилдан бери фаолият кўрсатмаганлиги сабабли бу ишларни мувофиқлаштиручи маҳаллий ҳокимликлар ҳузуридаги комиссиялар фаолиятини дейарли тўхтатиб қўйган .

Республика бўйича вилоят, шаҳар ва туман маҳаллий ҳокимликлар ҳўзбекистонуридаги Вояга етмаганлар билан ишлари бўйича комиссиялар жами 204 тани ташкил этиб, улардан дейарли 100 дан ортиғида иш режалари тўзбекистонилмаган, 87 таси томонидан чиқарилган қарорлар муддатида ижро қилинмаган, 79 тасининг комиссия таркибининг тўзбекистонилишида низом талаблари қўпол равишда бўзбекистонилган, 66 таси томонидан қонунга хилоф равишда қарорлар чиқарилишига йўл қўйилган, дейарли барчасида вояга етмаганлар ўртасидаги ҳуқубўзбекистонарлик ва жиноятчилик ҳамда унинг келиб чиқиш сабаблари ўрганилмаган .

Унда ажралишган ота-оналар боласининг ким билан яшашини белгилаш, бошқа шахслар тарбиясида бўлган болаларни ота-оналарига олиб бериш, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва бу ҳуқуқни тиклаш, бу ҳуқуқларни чеклаш, ота-оналик ҳуқуқи чекланган ота-оналар билан болаларнинг мулоқоти, ота-оналик ҳуқуқини чеклашни бекор қилиш, ғайриқонуний фарзандликка олишни бекор қилиш ва уни ҳақиқий эмас деб

топиш ва болалар тарбияси билан боғлиқ бошқа низолар суд томонидан кўриб чиқилиши масалалари кўрсатилган.

Вояга етмаганлар жиноятчилиги умумий жиноятчиликнинг таркибий қисми эканлигини юқорида таъкидлаган эдик. Охирги йилларда уларнинг гоҳ ўсиши, гоҳ пасайиши кузатилмоқда. Жиноятчилик фақат миқдор жиҳатидан эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгармоқда. Вояга етмаганлар томонидан содир этилаётган жиноятлар умумий содир этилган жиноятларнинг ҳар йили ўртача 5,14 фоизини ташкил этмоқда. Содир этилаётган жиноятларнинг юқори даражада ташкиллаштирилганлиги, гуруҳ аъзолари ўртасидаги алоқаларнинг мустақамланганлиги, уларнинг ғараз ниятлар билан амалга оширилиши, таъсир доирасини кенглиги, жиноий гуруҳларнинг ўзаро қарама-қаршилиги шафқатсиз шаклларда эканлиги билан ажралиб туради.

Жиноятчилик ҳодисасини бир бутун деб оладиган булсак, вояга етмаганлар жиноятчилиги унинг ажралмас бир қисми булиб ҳисобланади. Чунки, болалик ёки усмирлик ёшидан бошланган қонунбузарлик ёки жиноятчилик баъзан кишининг бутун умрини қамраб олиши мумкин. Шу боисдан бутун дунё микёсида вояга етмаганлар жиноятчилиги муаммосини ҳар томонлама тадқиқ этиш ва унинг олдини олиш масаласи энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис томонидан 2007 йил декабрда қабул қилинган ва 2008 йил 7 декабрдан кучга кирган “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонун Ўзбекистон тарихида биринчи бола ҳуқуқлари соҳасида қабул қилинган махсус қонун ҳисобланади.

Жамият тараққиётининг барча даврларида ҳам ривожланишнинг моҳияти, унинг суръати инсонларнинг маънавий камолоти даражасига боғлиқ бўлган. Ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш учун таълим-тарбиянинг барча соҳаларида, уларнинг омиллари ва воситаларини ишга солишни тақозо этмоқда. Шу юзасидан ЎзР Президетининг “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги 2017 йил 5 июлдаги ПФ-5106-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 мартдаги “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 5153-сонли қарори ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 14.03.2017 йилдаги “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2833-сон қарорлари, шунингдек, Халқ таълими вазирлиги томонидан 24.05.2017 йилдаги “Ҳуқуқбузарлик профилактикасининг самарадорлигини баҳолаш мезонларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 173-сонли буйруғи тасдиқланган. Ушбу фармон ва қарорларни амалга оширишда 2017 йилнинг 1 майида тасдиқланган “Халқ таълими вазирлигининг вояга етмаган ёшлар орасида Вояга етмаганлар ишлари бўйича республика идоралараро комиссиясининг 2017 йилга мўлжалланган иш режасида белгиланган вазифалар ижроси юзасидан Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги вояга етмаганлар ишлари бўйича мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 2017 йилга мўлжалланган 01-62 - сонли иш режаси ҳамда 2017 йилнинг 1 майида тасдиқланган “Халқ таълими вазирлигининг вояга етмаган ёшлар орасида 2017 йилда ўз жонига қасд қилиш ҳолатларининг олдини олишга қаратилган 01-62 - сонли чора тадбирлар режаси ишлаб чиқилган.

Хулоса ўрнида шуни таъкилаш лозимки, юқорида санаб ўтилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар вояга етмаган жиноят содир этган шахслар билан ишлаш, улар ўртасида жиноятчиликнинг олдини олиш, жазони ўтаган вояга етмаган шахсларнинг ижтимоий ҳаётга мослашишида кўмаклашиш, уларнинг турли оқимларга кириб қолишини олдини олиш ҳамда ушбу соҳага масъул бўлган органлар саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштириш ва ушбу органларнинг иш самарадорлигини тўлиқ таъминлашга ҳизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1504-иш, 3-варақ
2. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1505-иш, 13-варақ
3. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 240-иш, 10-варақ.
4. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 239-иш, 5-варақ.
5. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1505-иш, 15-варақ
6. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 946-иш, 1-варақ.
7. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1001-иш, 140-варақ.
8. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1001-иш, 142-варақ
9. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1509-иш, 23-варақ
10. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1509-иш, 24-варақ
11. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси.//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, №1, 1-модда.
12. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 2000-2010. Биринчи жилд. –Т.: Ўқитувчи, 2011. –Б.541.
13. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати. 2021 йил статистика маълумотномаси. (стат.ўз)
14. Н.И.Тайлоқов, М.Қуроноф, К.О.Синдаров, Ш.А.Абдуллаева, М.К.Холикова, З.А.Дехкамбаева, М.М.Буроноф, Х.Ж.Даминов, Ш.Н.Тайлакова Ш.С.Қаршиев, Ж.Н.Якубов, М.С.Диванова. Вояга етмаганлар орасида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликка мойил ўқувчиларни аниқлаш ва уларни тарбиялаш. Қўлланма . – Тошкент: “Камалак” нашриёти, 2017 йил. 105 б.
15. Саттарова М, Вояга етмаганларнинг жиноятчилиги муаммолари. И. Муминоф номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти. Тошкент, 2006 йил, 6-бет.
16. Ходжаев Б, Баркамоллик сари янги қадам // Нуқуқ, 2010 йил 28 январ.

**MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA TARIXCHI MUTAXASSISLAR TAYYORLASH
BORASIDAGI ISLOHOTLAR**

Tursunov Xurshid Nasriddinovich
o'qituvchi
(Iqtisodiyot va pedagogika universiteti)

Annotatsiya: Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab barcha fan sohalarida yosh va yetuk pedagog kadrlar tayyorlash jarayonlari jonlana boshladi. Shu sohalardan biri hisoblangan tarix fani bo'yicha kadrlar tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun huquqiy asoslarining yaratilishi dolzarb vazifalardan biriga aylandi.

Kalit so'zlar: “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun, Oliy ta’lim tizimi, malakali mutaxassislar, ilmiy kadrlar, pedagogika, institut, universitet, tarixchi kadrlar.

Jamiyat va davlat taraqqiyotida muhim o’rin tutadigan sohalardan biri bu ta’lim tizimidir. O’zbekistonda mustaqillik yillarida ta’lim tizimi o’z o’rnida pedagogik kadrlar tayyorlash ishini takomillashtirishni talab etdi. Bu davrda kadrlar tayyorlash sohasida bir necha bosqichda islohotlar amalga oshirilib, “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun uch marta (1992, 1997, 2020-yillar) qabul qilindi. Ularning har biri o’z davrida ta’lim tizimidagi muammolar yechimiga xizmat qildi. Shuningdek, mazkur Qonun o’tgan davr mobaynida takomillashib, mukammallashib bordi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 28-fevraldagi “Respublikada yangi oliy ta’lim muassasalarini tashkil etish to’g’risida”gi Farmoniga muvofiq “Oliy ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, yuqori malakali mutaxassislar va ilmiy kadrlar tayyorlashni yaxshilash,

shuningdek, respublikaning barcha mintaqalarini ular bilan yana ham to'laroq va bir tekisda ta'minlash maqsadida" Andijon, Namangan, Guliston, Buxoro, Xorazm, Qarshi va Termiz pedagogika institutlariga universitet maqomi berildi[1]. Shu tariqa O'zbekistonda oliy ta'lim tizimidagi islohotlarning birinchi bosqichida ta'lim muassasalar asosan tuzilishi jihatdan o'zgartirilib borildi.

1996-yil 16-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshida «O'zbekistonning yangi tarixi markazini tashkil etish» to'g'risidagi Farmoyishiga muvofiq hamda xalqimizning yangi tarixini o'rganish va yozish, mamlakatimiz hayotida sodir bo'layotgan buyuk o'zgarishlar va uning jahonshumul tarixiy ahamiyatini ko'rsatishni amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi «O'zbekistonning yangi tarixi» kitoblarini yaratish haqidagi qaror qiladi[6].

Uni amalga oshirish ijtimoiy-ilmiy kengash zimmasiga yuklanib, kengash ishiga yurtimiz tarixiga mutasaddi keng jamoatchilik vakillari jalb etildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshida tashkil etilgan markaz kengashning ishchi guruhi sifatida qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat matbuot qo'mitasi tomonidan Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi huzuridagi «O'zbekistonning yangi tarixi» markazining buyurtmalariga asosan «O'zbekistonning yangi tarixi» kitoblarini hamda shunga oid boshqa o'quv-uslubiy va ilmiy asarlarni o'z vaqtida chop etilishini ta'minlandi. Ushbu kitoblar 2000-yilda nashr etildi[7].

1992-1997-yillarda ta'lim tizimidagi islohotlarning birinchi bosqichida sohadagi muammolar, xato va kamchiliklar tufayli rejalashtirilgan ishlar amalga oshmadi. Tizim yagona konsepsiya bilan bog'lanmaganligi sababli ja-rayonini to'la qamrab ololmadi. Ta'lim sohasi jamiyatdagi o'zgarishlardan orqada qoldi. Shu bois, "Ta'lim to'g'risida"ni Qonunni yangidan qabul qilish bo'yicha tayyorgarlik ishlari boshlab yuborildi.

1997-yil mart oyida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining farmoyishiga muvofiq, ta'lim tizimini isloh qilish, kadrlar tayyorlash jarayoniga zamon talab qilayotgan tub o'zgarishlarni kiritish maqsadida, maxsus hukumat komissiyasi tuzilib, uning ishiga tegishli vazirlik va idoralar, olim va mutaxassislar jalb etildi. Natijada, 1997- yil 29- avgustda islohotlarning navbatdagi bosqichiga huquqiy asos bo'lib xizmat qilgan, hamda ushbu sohada keng ko'lamlı o'zgarishlar jarayonini boshlab bergan O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi yangi tahrirdagi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qabul qilindi. Bu pedagogik kadrlar tayyorlash jarayoniga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Oliy ta'lim ikki bosqichga – bakalavriat va magistraturaga bo'lindi. 1998-yil 27-iyulda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" qarori qabul qilindi[5].

Vazirlar Mahkamasining ushbu qarori o'zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixini xolisona o'rganishning ilmiy asoslarini shakllantirish, tadqiqotlarni zamonaviy talablar darajasiga ko'tarish, O'zbekiston tarixi bo'yicha salohiyatli yetuk tarixchilar ilmiy maktabini yaratish, Vatanimizning boy va rang-barang tarixini tiklash, uning negizida xalqimiz, ayniqsa yosh avlod tafakkurida haqqoniy tarixni idrok etish hamda tarixiy xotira tuyg'usini tarbiyalash maqsadida qabul qilinadi.

Tarix institutining ilmiy salohiyatini kuchaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Fan va texnika davlat qo'mitasi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi bilan birgalikda uning tarkibi yosh, zamonaviy fikrlovchi iste'dodli olimlar bilan kuchaytirildi.

Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" qaroriga muvofiq har olti oyda akademik Yahyo G'ulomov nomidagi «O'zbek xalqi davlatchiligi tarixi» Respublika ilmiy seminarini tashkil etildi.

Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Fanlar akademiyasi bilan birgalikda 1998-yil 1-sentabrga qadar Toshkent

davlat universiteti, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent davlat sharqshunoslik instituti va boshqa oliy ta'lim muassasalarining tarix fakultetlarida kadrlar tayyorlash o'quv reja va dasturlarini qayta ko'rib chiqib, ularga tegishli o'zgartirishlar kiritdi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi esa 1998/99-o'quv yili davomida Buxoro, Urganch va Toshkent shaharlarida tarix fani bo'yicha ixtisoslashtirilgan maxsus maktablar tashkil etdi. Ushbu maktablarning o'quv jarayoniga oliy o'quv yurtlari pedagoglari va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mutaxassislari jalb qilindi.

2012-yil 27-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik kengashini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-1694-son qarori qabul qilindi[2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ushbu qarori O'zbekiston milliy davlatchiligining vujudga kelishi va taraqqiy topishining eng yangi tarixi bo'yicha o'quv-metodik, ilmiy-ommabop, ma'rifiy adabiyotlarni o'rganish, tayyorlash va chop etish borasida ilmiy, madaniy, ta'lim, jamoat muassasalari va tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirish ishlarining samaradorligini oshirish, yoshlarda, avvalambor umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar o'quvchilarida, oliy o'quv muassasalari talabalarida mamlakat tarixi haqidagi chuqur bilimlarni shakllantirish maqsadida qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Fanlar akademiyasi va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasining O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha Jamoatchilik kengashini tashkil etildi (2012).

Ushbu Jamoatchilik kengashi O'zbekistonning eng yangi tarixini tadqiq etish va o'qitish samaradorligini, shuningdek mazkur sohada ilmiy, o'quv-metodik adabiyotlar, ma'naviy-ma'rifiy ishlar sifatini oshirishga ko'maklashish maqsadida tashkil etilgan ilmiy-muvofiqlashtirish va maslahat organi hisoblanadi.

Jamoatchilik kengashi ushbu sohada tadqiqotlar va ta'lim berish darajasini oshirishga, zamonaviy O'zbekiston, uning tarixiy o'tmishi to'g'risidagi ishonchli axborotni xalqaro jamoatchilikka yetkazishga yo'naltirilgan O'zbekistonning eng yangi tarixi dolzarb masalalari bo'yicha 2012 – 2013- yillarda o'tkaziladigan xalqaro va respublika ilmiy-nazariy hamda amaliy konferensiya va seminarlarining ro'yxatini belgilangan tartibda ishlab chiqdi.

Mazkur Jamoatchilik kengashining ishchi organi sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz tashkil etildi.

2016-yil 18- iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston tarixi sohasidagi tadqiqotlarni tashkil etish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2562-son qarori qabul qilindi[3].

Mazkur qaror O'zbekiston tarixi sohasidagi ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatining o'quv jarayoni bilan o'zaro aloqasini kuchaytirish, o'zbek xalqi hamda milliy davlatchilik tarixi sohasidagi fundamental va amaliy tadqiqotlarni olib borishga professor-o'qituvchilarni, katta ilmiy xodim-izlanuvchilar va talabalarni keng jalb etish maqsadida qabul qilindi.

Shuningdek, ushbu qarorga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix institutini Mirzo Ulug'bek nomli O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi Tarix instituti etib qayta tashkil qilindi.

O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi Tarix institutining umumiy xodimlari cheklangan soni 51 nafargacha bo'lgan tuzilmasi tasdiqlandi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi hamda O'zbekiston Milliy universiteti bir oy muddatda Milliy universitet Tarix institutining Ustavini belgilangan tartibda tasdiqlasin va uning davlat ro'yxatidan o'tkazilishini ta'minlashi hamda institut O'zbekiston

Milliy universiteti Tarix fakultetining Toshkent shahar, Olmazor tumani, Mirzo G'olib ko'chasidagi binosida joylashtirilish belgilandi.

2017- yil 30- iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3105-son qarori qabul qilindi[4].

Mazkur qarorga muvofiq Jamoatchilik kengashi O'zbekistonning eng yangi tarixini tadqiq etish va o'qitish samaradorligini, mazkur sohada ilmiy, o'quv-metodik adabiyotlar, ma'naviy-ma'rifiy ishlar sifatini oshirishga ko'maklashish maqsadida tashkil etilgan, jamoatchilik asosida faoliyat yurituvchi idoralararo ilmiy-muvofiqlashtirish va maslahat organi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 17- fevraldagi "Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2789-sonli qaroriga muvofiq, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha Jamoatchilik kengashi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzuridagi O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha Jamoatchilik kengashiga aylantirildi.

2019- yil 11- iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston tarixi» telekanalini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4390-son qarori qabul qilindi[8].

2021- yil 17- martda Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda 2021-2030- yillarda tarix fanini rivojlantirish konsepsiyasi" loyihasi e'lon qilindi. Ushbu konsepsiya prezident Shavkat Mirziyoyevning joriy yil 19- yanvar kuni respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashining videoselektor tarzida o'tkazilgan majlisi 3-bayoni 27-bandi ijrosini ta'minlash maqsadida ishlab chiqildi[9].

Konsepsiya mazmuni O'zbekistonda tarix fani sohasi joriy holatining tanqidiy tahlili va mavjud muammolar, ilm-fanni rivojlantirish, ta'lim-tarbiya tizimi, axborot makoni bilan uzviy bog'liqligini samarali yo'lga qo'yish talablaridan kelib chiqib, ilg'or milliy va jahon tajribasini inobatga olgan holda, bosh maqsadi, vazifalari va ustuvor yo'nalishlarini belgilab olishdan iboratdir.

Konsepsiya qabul qilinishi natijasida tarix fani sohasini rivojlantirish butunlay yangicha asosda va tizimli ravishda amalga oshiriladi, jarayonni samarali boshqarish imkoni tug'iladi. Ilmiy faoliyatni maqsadga muvofiq yo'lga qo'yish, katta moliyaviy xarajatlardan muayyan samara olish mumkin bo'ladi.

Xullas, O'zbekiston tarixchilari oldida jahon tarixshunosligining teng huquqli a'zosiga aylanish – O'zbekiston tarixchisi oldida turgan vazifadir. Bugungi globallashuv davrida mamlakatimizda ushbu sohani rivojlantirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi.–T., 1992.–№4.– B.60-61.
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2012 y., 5-son, 42-modda; 2014 y., 29-son, 356-modda.
3. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2016 y., 29-son, 349-modda.
4. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 26-son, 583-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06.04.2018 y., 06/18/5399/1018-son; 18.04.2018 y., 06/18/5420/1081-son; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 09.11.2021 y., 06/21/3/1037-son.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" qarori. 1998 yil 27 iyul.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekistonning yangi tarixi»ni tayyorlash va nashr etish to'g'risidagi qarori. 1996 yil 16 dekabr.

7. O'zbekistonning eng yangi tarixi. 1-kitob. – T.: “Sharq”, 2000. – 464 b; O'zbekistonning eng yangi tarixi. 2-kitob. – T.: “Sharq”, 2000. – 688 b; O'zbekistonning eng yangi tarixi. 3-kitob. – T.: “Sharq”, 2000. – 560 b.

8. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.07.2019 y., 07/19/4390/3405-son; 09.07.2020 y., 06/20/6021/1047-son.

9. Tursunov, X. N. (2023). O 'ZBEKISTONDA TARIXCHI MUTAXASSISLARNI TAYYORLASH JARAYONI TENDENSIYALARI. Экономика и социум, (4-2 (107)), 283-286.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEKISTONNING MATBUOTDA YORITILISHI

Umbarova Nodira Ergashevna
(TATU Qarshi filiali Akademik litseyi direktori)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston rahbariyatining faoliyati gazeta va jurnallarda chop etilishi va matbuotning g'alabada qo'shgan hissasi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, Pravda, Qizil O'zbekiston, front, davlat rahbari, fashizm

Ikkinchi jahon urushi jahon tarixida misli ko'rilmagan darajada katta va daxshatli, butun insoniyat boshiga og'ir kulfatlarni solgan urush bo'ldi. Sovet hukumati 1941-yil 22-iyul kuni urushning boshlanishi munosabati bilan mamlakat xalqiga murojaatnoma ishlab chiqdi va o'sha kuni radio orqali e'lon qilindi. Bu murojaatnoma xalqni g'alabaga erishish uchun mustahkam jipslashishga, uyushqoqlik va fidokorlik ko'rsatishga chaqirdi. “Bizning ishimiz haq ish! Dushman tor-mor keltirilajak! Biz g'alaba qilamiz!” deyilgan edi murojaatnomada [1]. SSSR tarkibiga kirgan barcha respublikalar, muxtor viloyatlar, okruglar, shu jumladan, O'zbekiston xalqlari ham urush girdobiga tortildi. O'zbekiston xalqlarining boshiga og'ir sinovlar tushdi.

Urush yillarida Respublika ommaviy axborot vositalari front uchun, g'alaba uchun safarbar etishda, xalqni g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda muhimomil bo'lib xizmat qildi. O'sha yillarda O'zbekistonda 200 ga yaqin gazeta, shundan 124 tasi o'zbek tilida, 52 ta jurnal shundan 19 tasi o'zbek tilida nashr etilar edi. Gazetalarning bir gallik adadi 900 ming, shundan 600 ming nusxasi o'zbek tilida chiqardi. Gazeta va jurnallar sahifalarida frontdagi vaziyat, Respublika mehnat jamoalarining fidokorona mehnati, qiyinchiliklar yoritilar edi. Urush yillarida o'zbek tilida 14 ta front va 12 ta diviziya gazetasi nashr etildi. “Front haqiqati”, “Qizil askar haqiqati”, “Qizil armiya”, “Vatan sahrafi uchun”, “Dushmanga qarshi olg'a” kabi gazetarlar urush frontlarida bo'layotgan jang voqealarini yoritisa [4 :118], “Правда Востока” va “Qizil O'zbekiston” kabi gazetarlar mamlakatning siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va ma'daniy hayotida sodir bo'layotgan muhim voqea va hodisalarni yoritib borishgan edi. Urush yillarida O'zbekiston rahbariyatining muhim yangiliklari faqat gazeta va jurnallarda emas balki, radio orqali ham xalqqa yetkazib turilgan.

Urush yillarida O'zbekiston siyosiy rahbariyatida juda ko'plab xodimlar faoliyat yuritishgan. Ulardan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari lavozimida Usmon Yusupov faoliyat yuritgan bo'lsa, O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi Yo'ldosh Oxunboboyev, O'zbekiston SSR Xalq Komessarlar Soveti raisi sifatida Abdujabbor Abdurahmonov faoliyat yuritishgan[5:245]. Urush yillarida O'zbekiston rahbariyati markazdan kelgan qarorlarni bajarishda jonbozlik bilan harakat qilishdi. Urushning dastlabki kunlaridanoq mas'uliyatni o'z qo'llariga olib Sovet davlatining g'alaba qozonishida o'zlarining munosib hissasini qo'shishdi. Davlat rahbarlarining siyosiy faoliyatida olib borilayotgan ishlarni 6,5 mln lik xalqimizga tushuntirishda vaqtli matbuotning sa'y- harakatlari katta bo'ldi.

Vatan ozodligi va mustaqilligi uchun janglarda ko'rsatilgan mislsiz jasorat va fidokorona mehnat bo'lmaganda, g'alaba ham bo'lmas edi. Fashizmga qarshi urushning so'z bilan tariflab

bo'lmaydigan darajadagi daxshatli yillari o'ylaganimizda, Vatanni himoya qilishdek muqaddas ish uchun jonlarini fido qilgan insonlar ko'rsatgan fidokorlik, yetim qolgan minglab bolalarning taqdiri uchun qayg'urgan yurt otalarining g'am tashvishlari ko'z oldimizdan o'tadi.

1937-1938 -yillarda bo'lib o'tgan qatag'onlik to'liqini O'zbekistonni ham chetlab o'tmadi. Ko'plab partiya va davlat rahbarlari qatag'on qurboniga aylanishdi. Shundan so'ng, davlat apparatidagi tushkunlik kayfiyatini davom etdi. Yevropada boshlangan ikkinchi jahon urushi ovozalari yangrayotgan bir paytda, mehnatkash xalqimiz tomonidan 1939-yil 1- avgustdan 15-sentyabr oralig'ida Katta Farg'ona kanali bunyod etildi. Kanal qurilishida davlat rahbari sifatida Usmon Yusupovning o'zi bosh qosh bo'ldi. Bu haqida " Qizil O'zbekiston " gazetasi 1939-yil avgust sonida O'zbekiston KP (b) Markaziy Qo'mitasi va Respublika hukumati hashar yo'li bilan Katta Farg'ona kanalini qurish to'g'risidagi qaror matnini e'lon qildi. 1 -avgustdan 160 ming kalxozchi kanal qurilishini boshlab yubordi. Ularning 70 mingdan ziyodrog'ini yoshlar tashkil etardi. Uzunligi 270 km bo'lgan bu kanal qo'l mehnati bilan bunyod etildi[2]. Bu o'zbek xalqiga xos bo'lgan hashar usulidagi fidokorligining samarasi edi. Hatto, Markaz matbuotining bosh organi "Pravda"ning 1939- yil 13-dekabrdagi bosh maqolasida shunday satrlar bitilgan edi. " shu yilning yoz faslida uroq Farg'onada qilingan ish, o'n minglab o'zbek va tojik kolxozchilarining 1,5 oy mobaynida kanal qaziganligi butun xalqni juda quvontirdi. Ijodkor xalq farg'onaliklar mehnatidagi shunday yutuqlar kalajak sari jadallashtiradi" [1].

1941-yil boshida nashr qilingan " Qizil O'zbekiston " gazetasida O'zbekiston rahabriyatining qishloq xo'jaligini samarali faoliyati, bahorgi ekinlarni ekish uchun tayyorgarlik ko'rish masalasi, xalqning moddiy va ma'naviy hayotidagi sodir bo'layotgan o'zgarishlar, Sovet rahbariyatida tomonidan chiqarilgan qarorlar e'lon qilingan. "Qizil O'zbekiston" gazetasi 1941-yil 2 -aprel sonida pilla mavsumiga sifatli tayyorgarlik ko'rish va uni sifatli yig'ishtirib olish bo'yicha hukumat qarorlari e'lon qilingan. Iyun oyining oxirlaridan boshlab fashist askarlarining Sovet davlatiga bostirib kirganligi aks etadi. Gazetalarning bosh sahifasida " Bizning ishimiz haq ish, Biz g'alaba qilamiz ", "mamlakatimizdan fashist gazandalarini haydaymiz " nomli shiorlar bilan chiqilgan. Urushning dastlabki kunlaridan boshlab O'zbekiston rahbariyati jonbozlik ko'rsatib mudofaa choralarini ko'rishga kirishdilar. Davlat rahbari Usmon Yusupov Markaz tomonidan kelgan buyruqlarni ijrosini og'ishmasdan O'zbekistonning barcha sohalarini harbiy izga tushirdi, mamlakatni yagona harbiy lagerga aylantirdi. Rahbariyat buyrug'i bilan O'zbekistonning yirik shaharlarida fashistlarga qarshi kurash uchun ommaviy mitinglar tashkil etildi va bu voqealar gazeta va radioda yoritib borildi. 1941-yil 5-7-dekabr kunlari bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining V plenumida Respublika sanoatini harbiy izga solish, ko'chirilib keltirilgan. Usmon Yusupov O'z KP(b) MQning 1941-yil dekabrda o'tkan V plenimuda O'zbekistonda g'alla masalasini hal qilish, o'zimizni o'zimiz un-non bilan ta'minlashimiz kerak, degan vazifani ilgari surdi[4:121].

"Qizil O'zbekiston"ning 1942-yil yanvar payshanba kuni chiqqan sonida "Lenin -Stalinning shonli bayrog'i ostida g'alaba sari, fashizmni mavh etish sari olg'a" shiori ostida butun xalqimizni yangi yil bilan tabrikladi. Shundan so'ng, 1941-yil dekabrda O'zbekiston SSR Oliy Prezidiumi raisi Yo'ldosh Oxunboboyev boshchiligidagi o'zbek delegatsiyasi Moskvaga bordi. Delegatsiya a'zolari Moskva ostonalarida jang qilayotgan G'arbiy front jangchilari-askarlar, zobitlar, va qo'mondonlari bilan uchrashdi, suhbatlashdi, 1942-yil 1-yanvar yangi yil kunini birga kutib olishdi.

O'zbekiston Xalq Komissarlar Soveti 1942-yil 17-iyunda Bekobod metallurgiya zavodini qurishga qaror qabul qildi. Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonga ko'chirtirilib keltirilgan 100 dan oshiq zavodlarning tez fursatlarda ishga tushirilishida davlat rahbarlarining shaxsiy tashabbuslari va sidqidildan qilingan mehnati evaziga erishildi. Urush yillari davlat rahbarlari qilingan mehnati matbuotda kam yoritilsada, aslida ularning faoliyati juda katta bo'lgan. Urush bo'layotgan o'lkalardan 1,5 mln odam bizning yurtimizga evakuatsiya qilindi, shundan katta qismi bolalar edi. Xalqimizning yashash tarzi og'ir bir vaziyatda xalqimiz quchoq ochib ularni

kutib oldi. Davlat rahbarlari Usmon Yusupov va Yo'ldosh Oxunboboyev ham bir nechta bolalarni o'z qaramog'iga oldi. Bag'rikeng o'zbek xalqi haqida butun Sovet davlati gazetalarida o'tli maqolalar e'lon qilindi. 1943-yil 28-fevralda O'zbekiston SSR Oliy Sovet Prezidiumi raisi Yo'ldosh Oxunboboyev vafot etdi[2]. "Qizil O'zbekiston" gazetasining mart sonida xalqimizning qalbidan chuqur joy olgan Yo'ldosh Oxunboboyev vafoti munosabati bilan hamdardlik bildirildi.

Urush yillaridagi O'zbekiston rahbari Usmon Yusupov "Камсамолов Узбекистана" gazetasi muharriri Aleksey Petrochenko uning uyiga tashrif buyurganda qo'lida ketmon olib ishlayotgan edi, ulani ko'rib "mana yordam keldi", deb ularga ketmon beradi. Ular ham yerni chopishadi, keyin suhbatlashib Usmon Yusupov Petrochenkoga Nima deb uylaysan ketmon og'irmi yoki ruchkami? dedi. Petrochenko "Kimning qo'lida ekanligiga bog'liq" deb javob berdi, Shunda U. Yusupov "To'g'ri ayting ketmon bilan bitta odamga qabr qazish mumkin, lekin ruchka bilan minglab insonlarga qabr qazish mumkin"-deydi.

Urush yillaridagi o'zbek matbuoti haqida bir qator asarlar mavjud. Xolbek Yodgorovning «Nurli yo'l» kitobida «Suvorovchi» front gazetasi muxbiri Lutfulla Hamroyevning gazetalarda bosilgan «Hayot himoyachisi», «Quoldoshlar», «Sharqdan kelgan yigit», «Jasorat qissasi» va boshqa ocherklari, publitsistik maqolalari eslatib o'tilgan. Shuningdek, 1942 yilning noyabridan Voronej frontida o'zbek tilida chiqa boshlagan «Vatan sharafi uchun» gazetasida Rustam Abdurahmonov 1946 yilgacha muharrirlik qilgani, mayor darajasigacha ko'tarilgani aytilgan. Shu gazetalaridan birida faol ishtirok etgan, urushdan so'ng fan doktori ilmiy darajasiga, professor unvoniga sazovor bo'lgan To'g'on Ernazarovning taniqli jurnalist Adham Akbarov bilan hammualliflikda yozgan o'quv qo'llanmasida mazkur masala bo'yicha ham ayrim ma'lumotlar, xulosalar keltirilgan. Asarning kirish qismi «Shonli yo'l»da shunday yozilgan: «Qizil armiya», «Sovet jangchisi», «Vatan sharafi uchun», «Qizil askar haqiqati», «Suvorovchi» gazetolari frontchilar orasida mashhur bo'lib ketdi[A3 5b]. Bu gazetalarining sahifalarida yuzlab ocherklar, esdaliklar bosildi. Ular o'z o'quvchilariga frontdagi muhim voqealar haqida operativ axborot berib turdilar. Jangchilarni g'alaba tomon yo'lladilar. Gazetalarda yoritilgan materiallar sovet xalqining ikki jangovar lagerini, ya'ni front bilan urush orqasining metinday birligini mustahkamlovchi vosita bo'lib xizmat qildi... Frontdagi o'zbek gazetolari sahifalarida bosilib chiqqan, hozirgacha to'planmagan minglab ocherklar va maqolalar o'zbek yozuvchilari va jurnalistlarining o'z jangovar sarguzashtlari hamdir. Ular bu tarixiy epizodlarni jang maydonida, tutunlar ichida, samolyotlarning qanotlarida yozdilar. Chunki ularning biri komandir, biri komissar, biri serjant, biri oddiy soldat edi.

Frontlarda o'zbek tilida chiqqan gazetalar front va front ortidagi O'zbekiston xalqining g'alabaga qo'shgan ulkan hissasini to'laqonli yoritishda nihoyatda qimmatli, noyob manba bo'lib xizmat qilishiga shak-shubha bo'lishi mumkin emas. Umuman, bu harbiy gazetalaridagi maqolalar, ocherklar, xabarlar, suhbatlar, axborotlar, frontlarga yo'llangan xatlar, jangchilarning ota-onalari, turmush o'rtoqlari, farzandlari, qavm-qarindoshlariga yozgan xatlari, harbiy qo'mondonlik va bo'limlar tomonidan o'zbekistonlik jangchilarga berilgan turli faxriy, maqtov yorliqlari, suratlar O'zbekistonning Ikkinchi jahon urushi davridagi tarixini yanada kengroq yoritishda qo'l keladi.

Har yili 9 may – Xotira va qadrlash kuni yurtimizda keng nishonlanmoqda. Bu sanaga atab ko'plab tadbirlar o'tkazilmoqda. Frontlarda o'zbek tilida chiqqan gazetalar front va front ortidagi O'zbekiston xalqining g'alabaga qo'shgan ulkan hissasini to'laqonli yoritishda nihoyatda qimmatli, noyob manba bo'lib xizmat qilishiga shak-shubha bo'lishi mumkin emas. Umuman, bu harbiy gazetalaridagi maqolalar, ocherklar, xabarlar, suhbatlar, axborotlar, frontlarga yo'llangan xatlar, jangchilarning ota-onalari, turmush o'rtoqlari, farzandlari, qavm-qarindoshlariga yozgan xatlari, harbiy qo'mondonlik va bo'limlar tomonidan o'zbekistonlik jangchilarga berilgan turli faxriy, maqtov yorliqlari, suratlar O'zbekistonning Ikkinchi jahon urushi davridagi tarixini yanada kengroq yoritishda qo'l keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Правда Востока gazetasi – М
2. Qizil O'zbekiston gazetasi 1939- 1945-yillar
3. Shamsutdinov R. Ikkinchi jahon urushi va front gazetalari. I kitob – T., 2017
4. Usmonov Q O'zbekiston tarixi 2-qism. Sovet mustamlakachiligi davrida (1917-1991 yy)- T., 2015
5. Rajabov. Q. O'zbekiston SSR rahbariyatining ijtimoiy va siyosiy faoliyati – T., 2020

**ҚИШЛОҚЛАРДА ТУРЛИ ЮҚУМЛИ КАСАЛЛИКЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШ
ТАДБИРЛАРИ ВА УНИНГ МУАММОЛАРИ**

**Бўронов Олим Муродуллаевич
таянч докторант
(Қарши давлат университети)**

Аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш, соғлиқни сақлаш муассасалари фаолиятини ташкил этиш учун аҳолининг ижтимоий ва ижтимоий гигиеник хусусиятлари, моддий ва яшаш шароитлари, оиласи таркибини билиш муҳимдир. Шу боис республикада аҳолига тиббий хизмат кўрсатишни оилавий тамойил асосида ташкил этиш зарурати пайдо бўлди. Бу, авваламбор, қишлоқ жойларида татбиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбекистонда аҳолини юқумли касалликларга қарши режали ва эпидемик кўрсатма асосида эмлаш сиёсати, “Фуқаролар саломатлигини муҳофаза қилиш” ва “Давлат санитария назорати назорати тўғрисидаги” қонунларида кафолатланган ва бепул миллий эмлаш жадвали асосида олиб борилди. Мамлакатимизда сил, полиомиелит, дифтерия, вирусли гепатит В, кукйўтал, қоқшол, қизамиқ-паротит-қизилчага ва ХИБга қарши режали эмлаш мажбурийлиги белгилаб қўйилди.

Республикада 1995- 1999 йилларда дифтерияга, 1995 йилдан 2004 ва 2010-2011 йилларда полиомиелитга, 2006–2007 ва 2010-2011 йилларда қизамиқ ва қизилчага қарши миллий эмлаш кунлари ўтказилиб, бунда аҳолининг 99 фоизи эмланди.

Аҳолини эмлаш билан қамраш 95 фоиздан ортиғи билан бажарилди. Мунтазам режали ва оммавий эмлашнинг ўтказилиши натижасида Ўзбекистонда 1995 йилдан полиомиелит касаллиги рўйхатга олинмади, 2002 йилда эса Ўзбекистон полиомиелитдан озод бўлган ҳудуд сертификатини олди. 2002 йилдан буён дифтерия касаллиги рўйхатга олинмади.

Республикада 2001 йилда гепатит вга, 2007 йил қизамиқ-паротитан, қизилгача, 2009 йилдан бошлаб эмлаш жадвалига пентавалент вакцинаси (дифтерия, кукйўтал, қоқшол -+гепатит В+ ХИБ) киритилди. Таъкидлаш жоизки, Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан, юқумли касалликларни олдини олишда босқичма-босқич ЖССТнинг тавсияларига амал қилган ҳолда янги вакциналарни тиббиёт амалиётига тадбиқ этилди.

Касаллик кўрсаткичлари 90 йилларга нисбатан 30-35 маротаба камайди, юқумли ичак хасталикларидан ёш болаларнинг ўлим ҳолатлари камайди. Жумладан, карантин ва ўта хавфли юқумли, бундан ташқари, полиомиелит, дифтерия, қоқшол касалликлари қатор йиллар мобайнида қайд этилмади. 2005 йилга нисбатан 2006 йилда юқумли касалликлар камайди. Жумладан, ичбуруғ 5 тага, вирусли гепатит 34 тага, ОРВИ 587 тага, сил касаллиги эса 5 тага камайди,

2011 йили Республикада полиомиелитга қарши оммавий эмлаш кунлари ўтказилди. Эмлаш ишлари “совуқлик занжири” қоидаларига риоя қилинган ҳолда амалга оширилди. Четдан кириб келадиган хавфли юқумли касалликларнинг олдини олиш мақсадида қўшни давлатлар билан чегарадош ҳудудларда кўчма божхона постлари, халқаро

аэропортларда санитария-назорат пункти ташкил этилди. Бу албатта, ҳар қандай мавжуд хавф-хатарнинг олди эрта олинишига муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

2007-2009 йилларда бирламчи касалланиш кўрсаткичи 100000 аҳолига нисбатан 672,31 гача камайган бўлсада, Жиззахда 8,0 фоиз, Фарғона вилоятида эса 4,4 фоиз га ўсди. Қолган вилоятларда бу кўрсаткич деярли бир маромда ёки бир оз камайганлиги кузатилади. Умумий касалланиш кўрсаткичи (ҳар 100 минг аҳолига нисбатан) охириги 2007-2009 йиллар давомида 90200,66 дан 84911,09 га қадар камайдигани ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Навоий, Бухоро вилоятлари ва Тошкент шаҳрида республика кўрсаткичидан юқори бўлди. Умумий касалликларнинг таркиби бўйича эса биринчи ўринда, қон ва қон босими касалликлари- 24,1фоиз, иккинчи ўринда нафас олиш аъзоари касалликлари - 18,2 фоиз, учинчи ўринда овқат ҳазм қилиш аъзолари касалликлари-1 1,6фоиз ташкил этди.

2008 йилнинг эпидемиологик мавсум бопшаниши билан вилоятнинг Хатирчи, Қизилтепа ва Нурота туманларида тиббий диагностика билан шуғулланувчи қўшимча лабораториялар ташкил этилди. Вилоятда 2008 йил ёзги мавсумда ташкил қилинган вабони ташҳиси билан шуғулланувчи 4 та лабораториялар ёрдамида вабо касаллигига 3899 та намуна текширилди. Диарея касалликлари билан оғриган беморлардан 2779 таси текширишдан ўтказилди. Сув намуналаридан 5 та вабо, 228 та вабосимон диарея беморларидан 15 та вабосимон вибрионлари аниқланган.Эпидемиологик мавсумда вабо ва бошқа ўткир диарея касалликлари бўйича вазиятни мувофиқлаштириб бориш мақсадида вилоят ССБ қошида эпидемияга қарши кураш штаби ташкил қилинди.

2010 йилда қушни Тожикистон республикасида полиомиелит касаллиги бўйича нохуш вазият вужудга келганини эътиборга олиб, раҳбарияти ЖССТ, ЮНИСЕФ ташкилотлари билан ҳамкорликда 5 ёшгача бўлган болаларни полиомиелит вакцинаси билан 4 та раунд ва 2011 йил апрель ва май ойларида бешинчи ҳамда олтинчи раундда миллий эмлаш кунлари ўтказилди. Ҳаммаси бўлиб 6 та раунда Республика бўйича 9,3млн. бола полиомиелитга қарши эмланди. МЭ кунларида эмлаш билан қамраш олиш кўрсаткичи 98-99 фоизни ташкил этди.

2010-2011 йиллар давомида Республикада қизамиқ касаллиги билан касалланиш бўйича эпидемик вазият мураккаблашди. Касалланганларнинг ёши бўйича тахлилидан 1-6 ёшдагилар-41 %ни, 1 ёшгача болалар 29,5 фоизни ташкил этди. Касалланганларнинг 57,3 фоизи қизамиққа қарши эмланмаган, 19,2% эмлангани тўғрисидаги маълумотлар йўқ, 23,5 фоизи қизамиққа қарши бир марта эмланган. Қизамиққа қарши иммунитет таранглигини лаборатория текширувдан серонегатив 1-5 ёшли болаларда 24%, 6 ёшда 13,6%, 7-14ёшда-7,8%, 15 ёшдан катталарда 5,6 фоизни ташкил этди.Қизамиққа қарши эмланмаган аҳоли ва қизамаққа қарши иммунитетини йўқ шахсларнинг йилдан-йилга ортиб бориши натижасида қизамиқ касаллиги рўйхатга олина бошлади.

Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан барча маъмурий ҳудудларида қизамиқ касаллигининг тарқалишини олдини олиш мақсадида 2011 йилнинг 12-18 сентябрь кунларида қизамиқ-қизилчага қарши миллий эмлаш кунлари ташкил қилинди. Республикага Ҳиндистоннинг Серум Институтида ишлаб чиқилган 9,8 млн доза қизамиқ - қизилча вакцинаси олиб келинди ва МЭкулларида 1 ёшдан 15 ёшгача бўлган 8 млн 443 минг аҳоли қизамиқ – қизилчага қарши эмлаш билан қамраб олинди.

2012 йилда 12 маротаба туғиш ёшидаги аёллар, ўсмир қиз ва болаларни соғломлаштириш ҳафталиклари ташкил қилинди. Етакчи клиникаларнинг 800 дан зиёд профессор ва юқори малакали мутахассислари томонидан 2680 та ҚВП қошида 311 мингдан зиёд аёл, 210 мингдан зиёд ўсмир қиз ва болалар чуқурлаштирилган тиббий кўрикдан ўтказилди.

Аҳолининг санитар-эпидемиологик хотиржамлигини таъминлаш, улар ўртасида юқумли касалликлар тарқалишига йўл қўймаслик ва ДСЭНМ моддий-техник базасини

мустаҳкамлаш мақсадида муайян ишлар амалга оширилди. Масалан, Қорақалпоғистон Республикасида жами 17 та ДСЭНМ мавжуд бўлиб, улардан 14 таси туман назорат марказлари эди. Қорақалпоғистон Республикаси Давлат санитария-эпидемиология назорати маркази томонидан атроф-муҳитнинг зарарли кимевий, физикавий, биологик ва бошқа омиллари, шунингдек, сифатсиз озиқ-овқат маҳсулотлари, халқ истеъмол моллари ва бошқа саноат буюмлари таъсирида одамларга зарар етказилиши ҳолатларининг олдини олиш бўйича қишлоқ аҳоли яшаш жойларида атроф-муҳит (сув, атмосфера ҳавоси, тупроқ) ифлосланиш даражаси устидан доимий лаборатория назорати ўрнатилди. 1996 йилдан полиомиелит, ўта хавфли юқумли касалликлар, 2007 йилга нисбатан қорин тифи, эпидемик паротит, дифтерия, кўк йўтал, қизамиқ, қизилча касалликлари ҳисобга олинмади.

2012 йили Республикада 9 марта “Фертил ёшдаги аёллар, болалар ва ўсмир-қизларни соғломлаштириш ҳафталиги” ўтказилиб, бирламчи бўғин тиббий ходимларига амалий ёрдам бериш мақсадида Республиканинг етук клиникалари, марказлари, тиббий олий ўқув юртлари юқори малакали 653 нафар мутахассислари ҳудудларга сафарбар килинди ва улар томонидан 238 минг 688 нафар туғиш ёшидаги аёллар ва 165 минг 619 нафар ўсмирлар тиббий кўрикдан ўтказилди.

2012 йили жойларда вилоят тиббиёт марказлари ва даволаш-профилактика муассасалари мутахассислари томонидан 8338098 нафар туғиш ёшидаги аёллар ва 8012773, нафар болалар тиббий кўрикдан ўтказилди. Жорий йил июл ойидан бошлаб қайта тиббий кўрикдан 2138631 нафар туғиш ёшидаги аёллар ва 1638686 нафар болалар тиббий кўрикдан ўтказилди, аёлларнинг 937015 нафарида (43.8%) ва болаларнинг 741041 нафарида (45,2%) соғломлаштириш ишлари олиб борилди. Полиомиелит, кизамиқ, қизилча, АКДС, БЦЖ ва пентавалент вакциналарга 2012 йил учун эмлаш учун керак бўлган вакциналар миқдори ЮНИСЕФ ташкилотига топширилди ва келишилган маблағ ҳисоб рақамига ўтказилди. 2012 йилнинг 9 ой давомида барча вакциналар республикага олиб килинди ва миллий эмлаш дастури бўйича болаларни эмлаш даражаси 95,6 дан 99,7%гача ташкил этди. 2012 йил 9 ойи давомида карантин ва ўта хавфли юқумли касалликлар бўйича эпидемиологик барқарорлик таминлаб борилди. Ўзбекистон Республикасининг Афғонистон давлати билан чегара ҳудудларида кемирувчиларга қарши профилактик чора тадбирлар (дератизация) ўтказилиб турилди.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тизимидаги даволаш профилактика муассасаларида касалхона ичида инфекцияларга қарши кураш профилактикаси мақсадларида Глобал Фонд жамғармаси лойиҳаси ҳисобидан 2.359.000 доллар миқдорида бир марта ишлатиладиган тиббиёт воситалари сотиб олинди.

Болалар орасида гельминтозларга қарши кураш бўйича 2012- 2015 йилларга мўлжалланган Стратегик Дастур ишлаб чиқилди. 2012 йилнинг 9 ойи давомида ушбу стратегик йўналишга асосан вилоятлардаги мактаб болалари (14 ёшгача бўлган болалар) дегельминтизациядан ўтказилди.

2017 йилнинг ноябрь ойида ЖССТнинг “Ўзбекистон Республикаси қизамиқ ва қизилча касалликларидан ҳоли ҳудуд” эканлиги тўғрисидаги ҳалқаро сертификати қўлга киритилди.

2018 йил 11 июнда Соғлиқни сақлаш вазирининг “Ўзбекистон Республикасида аёллар, болалар ва ўсмирларга самарали акушер-гинекологик хизматини ташкиллаштириш ҳамда кўрсатилаётган тиббий ёрдам сифатини янада ошириш тўғрисида”ги 386-сонли буйруғига мувофиқ ҳудудларда хотин-қизлар “Соғлом аёл ойлуги” доирасида тиббий курикдан ўтказилди. Тошкент вилояти нинг Паркент туман тиббиёт бирлашмаси кўп тармоқли марказий поликлиникаси ҳамда унга қарашли бўлган “Заркент” 47- ва “Сўқоқ” 46-сонли қишлоқ оилавий поликлиникаларида бу тадбирлар бўлиб ўтди. Бундай тадбирлар натижасида 85201 нафар туғиш ёшидаги аёллар тиббий

кўриқдан ўтказилиб уларнинг 64,9 фоизда экстрагенитал касалликлар аниқланиб соғломлаштирилди.

Хуллас, аҳоли орасида турли юқумли касаллакларнинг олдини олиш, санитария хизмати тўғри ташкил этиш тиббиётни ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бирига айланди. Бунда санитария-эпидемиология марказлари фаолиятига асосий эътибор қаратилди. Кейинги йилларда олиб борилган тадбирлар натижасида тиббий профилактика ва санитария-эпидемиологик барқарорликни таъминлашга эришилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. ЎЗ ИТТХ МА, М-372 -фонд, 1-рўйхат, 934-иш, 35-варақ.
2. ЎРИТТХ МДА, М-372-фонд, 1-рўйхат, 934-иш, 43-варақ.
3. ЎРИТТХ МДА, М-372-фонд, 1-рўйхат, 934-иш, 44-варақ.
4. ЎЗ ИТТХ МА, М-372 -фонд, 1-рўйхат, 857-иш, 58-варақ.
5. ЎРИТТХ МДА, М-372-фонд, 1-рўйхат, 819-иш, 80-варақ.
6. ЎЗ ИТТХ МА, М-372 -фонд, 1-рўйхат, 929-иш, 86-варақ.
7. ЎРИТТХ МДА, М-372-фонд, 1-рўйхат, 929-иш, 87-варақ.
8. ЎЗ ИТТХ МА, М-372 -фонд, 1-рўйхат, 929-иш, 88-варақ.
9. ЎЗ ИТТХ МА, М-372 -фонд, 1-рўйхат, 929-иш, 89-варақ.
10. Соатова И, Жамият тараққиёти йўлидаги муҳим мақсадлар // Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, 2012 йил 16 март
11. Имконият ва муваффақиятлар даври // Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, 2011 йил 19 август
12. Соатова И, Халқ манфаатининг устувор имкониятлари // Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, 2007 йил 18 сентябрь
13. Соатова И, Якуний натижалар ва келгуси режалар // Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, 2013 йил 8 февраль
14. Шомуротов Ш, Ислохотлар самараси ва инсон саломатлиги // Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, 2011 йил 12 август
15. Нафақат шифокор, ҳар бир фуқаро олдидаги доимий масъулият // Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, 2018 йил 21 сентябрь
16. Алламурадов А, Ҳар бир инсон эътиборда // Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, 2018 йил 30 ноябрь

XX АСРНИНГ 20 ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА СУД ТИЗИМИ (Жанубий вилоятлар мисолида)

Xudoykulov Ixtiyor Baxtiyorovich
taqiqotchi
(Qarshi davlat universiteti)

Ўзбекистон тарихида XX асрнинг 20 йиллари ижтимоий-сиёсий жиҳатдан мураккаблиги, барча соҳаларда қарама-қаршиликлар ҳамда зиддиятлар ниҳоятда кучайганлиги билан характерланади. Барча соҳаларда янги совет тузум талабларига мувофиқ янги тартиб-қоидалар ва иш услублари жорий этилди. Жумладан, бу ўзгаришлар суд-ҳуқуқ тизимини йўлга қўйишда ҳам яққол кузга ташланади.

1920 йилларнинг бошида суд – тергов ҳаракатлари Россия қонунчилиги асосида олиб борилгани, уларни асосан рус мутахассислари юристлари олиб боргани учун процессуал қонунчилик талабларига иложи борица мос олиб боришга ҳаракат қилингани, рус тили лексикони, жумлалар тузиш ва ишлатиш ҳам уларнинг тилида юритилгани, рус

тили маданияти яққол сезилади. Шу билан бирга йиллар ўтиши билан қонунларнинг такомиллашуви кўпроқ қўлда эмас ёзув машинкасида ёзишга ҳаракат қилингани кўринади. 1920 йилларда қоғоз йўқлигидан чой солинган қутиларнинг қоғозларидан фойдаланиш, ҳар хил спортга ва бошқа масалаларга оид чиқарилган шиор-плакатларнинг орқа томонига, газеталарга, савдо ташкилотларининг накладной ва ҳақозо бланкаларига ҳам алоқа хатлари ҳар хил процессуал ҳужжатларнинг ёзилганини кўриш мумкин. Шу билан бирга рус тилида ёзилган бланкаларга ёзилган араб имлосидаги ёзувлар ҳам тартиб билан чиройли ёзилгани, умуман араб имлосидаги ёзувлар чатилмасдан, буялмасдан кўркам ёзишга ҳаракат қилингани сезилади.

Ўз ССР ташкил этилиши билан вилоятларда бошқа соҳалар қатори суд соҳаси ишлари ҳам муайян даражада йўлга қўйилди. Суд тизими – район (туман), шаҳар халқ судлари, округ (область) халқ судлари ва Олий суд шаклида ташкил топган ва фаолият юритган. Район (туман), шаҳар халқ судлари қарорлари (ҳукмлари) округ (область) ва Олий суд томонидан бекор қилиниши тартиби жорий этилди [1]. Халқ судларига судьялар бевосита Халқ депутатлари (аҳоли) томонидан беш йил муддатга сайланди. Масалан, 1924 йил 25 октябрида Қашқадарё вилоятида 25 кишидан иборат суд ташкил қилинган ва 1 ноябрдан иш бошлади. Худди шундай, Сурхондарё вилоятида ҳам суд тизими йўлга қўйилди [2].

1925 йили Ўзбекистонда 74 та халқ судлари мавжуд бўлиб, шундан, Фарғонада 21 та, Тошкентда 23 та, Самарқандда 20 та, Зарафшонда 3 та, Қашқадарёда 3 та, Хоразмда 3 та ва Сурхондарёда 1 та фаолият кўрсатди [3].

Бу даврда Ўзбекистонда жами вилоят судларида жами 41 нафар судьялар фаолият кўрсатиб, Тошкент вилоят судида 9 нафар, Самарқандда 8 нафар, Фарғонада 6 нафар, Зарафшонда 5 нафар, Қашқадарёда 5 нафар, Сурхондарёда 5 нафар, Хоразмда 3 нафар эди [4].

Вилоятларда суд – ҳуқуқ тизимининг ўша йиллардаги аянчли ахволини хис қилиш қийин эмас. Бу табиий, чунки биринчидан кадрлар етишмаслиги бўлса, иккинчидан қонунчилик айниқса жинойт- процессуал қонунчилигининг энди тета – поя бўлаётгани билан изоҳланади.

Ўзбекистонда совет ҳокимияти ташкил этилгандан сўнг қози судлари ўрнида халқ судлари ташкил қилинган. Лекин бу судлар қайси қонунларга асосан ишлаши керак бўлган, судьялар ким бўлади, унинг ишлаш тартиби фаолияти қандай бўлади ва ҳ.к. архив манбаларида ҳам турлича берилган.

Жумладан, 1925 йил 9 январьда Қашқадарё вилоят суд ишларини ташкил қилиш бўйича тадбирлар режаси ишлаб чиқилган. Унда янги қонунчиликка кўра қози судлари тугатилиб ўрнига халқ судлари ташкил қилиниши кўрсатилган бўлсада, аммо, буни дархол амалга ошириш имкони йўқлиги, бу масалага эҳтиёт бўлиб ёндашиб бугунгиуша давр сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, Беҳбуди, Шаҳрисабз ва Ғузор туманларида қози судлари номини сақлаб қолиш, шу билан бирга бу судларда судлар қошидаги терговчилар ва уларнинг камераларини ташкил қилиш, бу ишга кўпроқ маҳаллий аҳоли вакиллари жалб қилиш, Юстиция вазирлигидан судга оид декретлар, қўлланмаларни тезроқ жўнатиш улар билан қози судларини таништириш ва ҳақозолар белгиланган.

Шунинг учун бўлса керак, 1925 йил 17-ноябрьда бўлиб ўтган вилоят суди партия фракциясининг мажлисида, Чироқчи, Яккабоғ, Китоб туманларида қози судларининг тугатилиши ва уларнинг ўрнида ташкил қилинган халқ судларида терговчиларнинг камералари бўлиши, қишда ишлашга мослаштирилган биноларни топиш вилоят суди раиси Тўраев ва унинг ўринбосари Хўжаевларга топширилган. Шунингдек уларга совет қонунчилиги асосида канцелярия ташкил қилиш, уларга муносиб ходимлар топиш ва уларни қисқа муддатли амалиётга жалб қилувчи ўқишлар ташкил қилиш ва ҳақозолар юклатилган [5].

Қашқадарё вилоятида 1925 йил январь-февраль ойларида очиқ суд мажлисида 8 та жиноят иши кўриб чиқилиб, улардан 8 таси ўзбек тилида, 3 таси рус тилида олиб борилди. Қуйи судларга судловлик бўйича 6 та жиноят иши берилди, қўшимча терговга 3 та иш қайтарилди, 13 та иш тугатилди. Бундан ташқари сайёр судда 2 та жиноят иши бўлиб 1 та иш тухтатилган, фуқаролик ишлари эса йўқ ҳисоби эди. Бу даврда чақирув қоғозлари ўз вақтида милиция томонидан эгаларига етказилмаслик ҳолати тез-тез бўлиб турди [6].

1924 йили Қашқадарёда 5 та худудда яъни, Беҳбуди, Косон, Чироқчи, Ғузор ва Шаҳрисабз районларида Ҳалқ судлари ва халқ маслаҳатчилари ташкил қилинган. Прокуратура органи бу даврда мустакил бўлмай, суд таркибида фаолият кўрсатди. 1925 йил 9- январьдаги Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси ва ЎзР Ревком комиссиясининг бирлашган йиғилиши президиуми баённомасига қараганда, вилоят ГПУ бошлиғи билан бирга вилоят прокурори Измайлов ҳам маслаҳат овози билдан қатнашганлиги кўрсатилган. Бундан келиб чиқадики, вилоятда бу даврда Измайлов деган киши вилоят судида прокурор бўлиб ишлаган.

Судларда дастлаб жиноят иши қўзғатилмаган, балки келиб тушган ариза ёки материал бўйича дастлабки терговни бошлаш ва жиноят ишини ўз иш юритувига олиб терговга киришиш ва бу ҳақда ушбу қарор нусхасини юбориш йўли билан Қашқадарё вилоят прокурорига хабар қилинган. Келиб тушган материалда Жиноят Кодексининг қайси моддаларида назарда тутилган жиноят аломатлари борлиги, айнан муйян шахсга нисбатан Жиноят Кодексининг қайси моддаси билан жиноят иши қўзғатилиши аниқ кўрсатилмаган. Албатта шикоят қилувчи шахсдан оғзаки ариза олинган ва у баённома билан расмийлаштирилган. Чунки у вақтда саводли одам жуда кам бўлган бунинг устига ариза қай тартибда ёзилади билмаган. Мана шулардан бири, 1924 йил 30- октябрь куни Беҳбуди шаҳрида жиноят қидирув ходими агент Шашкин (Ўша пайтларда агентлар 1 ва 2-разрядли бўлган ва уларнинг кимлиги жамоатчиликдан яширилмаган) томонидан қабул қилинган. Унга қараганда Бешкент уезди Қамашаи қишлоғида яшовчи 45 ёшли, оилалик, деҳқон аёл Ўғилой Хужаназарова амакиси Рўзиқул Авлиёқул ўғлининг қизини милиция ходимлари тутиб қамаб жазолаб, қийнаб зўрлагани, Ўғилой давлатга шикоят қилмоқчи бўлганда уни ҳам қамаб, қийнаб, зўрлаб жазолагани тўғрисида шикоят қилган. Унинг аризасидан сўнг аёл врачнинг ушбу аёлнинг юз қисмида шилинма бел қисмида қондалаш излари борлиги тўғрисидаги маълумотномаси ҳам бўлган. Ариза берган аёлнинг имзоси йўқ, имзо ўрнида ўша вақтда кенг қўлланилган унинг қизил рангга ботирилган бармоқ изи бор холос [7].

Судга нафақат давлат айбловчиси балки жамоат айбловчиси ҳам вилоят прокурорининг берган ордери билан жўнатилган. Жиноят иши бўйича Миркаримовнинг жамоат айбловчиси сифатида юборилаётгани ҳақида вилоят прокурорининг ордери. Шундан сўнг жиноят иши судда кўрилиб суд мажлиси баённомаси тузулиб ҳукм ўқилган. Агарда ҳимоячи қатнашган бўлса унинг ҳам фикри эшитилган.

1928 йил январ-июн ойларида Қашқадарё вилоят округи суди томонидан бир кварталида 108 нафар киши судланди. Уларнинг 104 нафари эркак, 4 нафари аёллар ташкил этди. Бу даврда халқ судларига қарашли 10 та камера бўлиб 8 таси туманларда, 2 таси Беҳбудий шаҳрида жойлашган эди

1928 йил апрель-июнь ойларида округ судларида жами 658 та кўриш учун келиб тушган. Умуман шу йилнинг июль ойида судларда 878 та жиноий иш кўриш жараёнида бўлди. Шу билан бирга бу даврда ишлари бўйича 949 та иш судларга келиб тушган бўлиб, 1250 та иш ҳаракатда эди. Қашқадарё округ судларида адвокат коллегиялари ҳам фаолият кўрсатди. Коллегия таркибида Корець Александров, Ананьев, Цветков, Праев, Сагдуллаев, Марубин, Валинковалар фаолият кўрсатди. Ушбу коллегияга Корець раҳбарлик қилди. У билан бирга Александров ва Ананьев Беҳбудий шаҳрида фаолият кўрсатган бўлса, Праев Шаҳрисабз шаҳрида иш юритди.

Судлар қошида юридик маслаҳат хоналар фаолият кўрсатиб, улар меҳнат ва оила ҳуқуқлари, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи бўйича алоҳида ҳуқуқий маслаҳат хизмати кўрсатилган. Кўпинча ўзбек аёллари оилавий зўравонлик бўйича мурожаат қилган [8].

Умуман юридик маслаҳатхоналарда маҳаллий аҳолига нисбатан европа миллатига мансублар кўпроқ мурожаат қилган. Юридик маслаҳатхоналарнинг иш шароити бир оз оғир эди. Беҳбудий шаҳридаги юридик маслаҳатхонаси қиш пайтида "Меҳнат саройи" биносида олиб борилган бўлса, ёз пайтларида шаҳар боғида фаолият кўрсатди. Қарши станцияси эса темир йўл клубида юридик маслаҳатхона фаолият кўрсатди.

Юридик маслаҳатхона асосан бепул бўлиб, кам миқдорда пуллик ҳам хизмат кўрсатган. Масалан, 1928 йил 1-квартали бўйича Беҳбудий шаҳрида юридик маслаҳатхонаси 45 рубл миқдорида пуллик хизмат кўрсатган.

Совет даврида судлар зиммасига муайян даражада мафкуравий тарғиботчилик функциялари ҳам юклатилган эди. Масалан: 1929 йил декабрида Республика округ судининг шу борадаги фаолияти юқори органлар томонидан ўрганиб чиқилиб, Тошкент, Сурхондарё округ суди билан бирга Қашқадарё округ суди фаолияти қониқарсиз деб топилади.

Совет суд тузилмасида ҳам тез-тез "тозалаш" иши олиб борилган. Масалан: 1929 йил 17 декабрь куни Ўзбекистон ССР халқ комиссарлигида ушбу масала кўриб чиқилди. Комиссарлик Адлия ҳукуматининг иккинчи съездида ушбу масалага жудда тез ёндашиш бўйича кўрсатмалар берилди [9].

Анжуманда мақулланишича: суд тергов ишларида ходимларнинг малакаси паст бўлган суд ходимлари орасида тозалаш ишлари олиб борилиб, "янги" кадрларни тайёрлашни кўпайтириш муҳимлиги белгиланган. Шунингдек, суд органлари ходимларининг ижтимоий келиб чиқиши ўрганиш лозим. Анжуманда таъкидланишича суд ходимларининг фақат 16% ишчиларнинг, терговчиларнинг фақат 5% ишчилардан етишиб чиққан. Шу боис Республика Адлия бошқармасининг II съездида ҳуқуқшуносларни тайёрлаш курсини очиш бўйича кўрсатмалар берилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўз МА, Р-87-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 10-27 варақлар.
2. Расулев А. Создание и развитие советского суда в Узбекистане. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1957. – С.120-124.
3. Уразаев А. Судебные органы УзССР [2] Вестник юстиции Узбекистана.–Ташкент, 1925. –№ 2-3. – С.60-69.
4. Уразаев А. Судебные органы УзССР [2] Вестник юстиции Узбекистана.–Ташкент, 1925. –№ 2-3. – С.61.
5. Қонун-адолат кўзгуси Қашқадарё вилояти прокуратураси: кеча ва бугун, Тошкент: "Тамаддун". 2022. -В.43.
6. Қашқадарё вилояти архиви 1- фонд,1-руйхат, 74- иш, 2-15 варақлар.
7. Қонун-адолат кўзгуси Қашқадарё вилояти прокуратураси: кеча ва бугун.– Тошкент: "Тамаддун". 2022. -В.45.
8. ҚВДА, С-172, 1-рўйхат, 68-иш, 3-15 варақ.
9. ҚВДА, С-172, 1-рўйхат, 95-иш, 17-21 варақ.

MUSTAQILLIK YILLARIDA QARSHI TUMANIDA QISHLOQ XO'JALIGINI HOLATI

Jumayev Abbas
(Renessans nodavlat universiteti)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati va Qarshi tumanlarining qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlari ko'lami tahlil qilingan. Olib borilgan tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatdiki, tumanda yetishtirilayotgan oziq-ovqat mahsulotlari ko'lami 2021 yilda 2018 yilga nisbatan anchaga kamayib ketgan. Ushbu muammolar o'rganilib, tegishli xulosalar qilindi.

Kalit so'zlar: bozor mexanizm, oziq-ovqat xavfsizligi, fermer xo'jaliklari, innovatsion jarayonlar, diversifikatsiyalash, modernizatsiya, innovatsion rivojlantirish, dehqonchilik mahsulotlari, chorvachilik mahsulotlari, qishloq xo'jaligi

Kirish; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi o'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»²⁴gi Farmonining 30-maqsadida «Qishloq xo'jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo'jaligining yillik o'sishini kamida 5 foizga yetkazish» masalasi ilgari surilgan. Bunda tumanlarni aniq mahsulot turini yetishtirishga ixtisoslashtirish, qishloq xo'jaligida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash ko'lamini kengaytirish va sug'urtalashning yangi mexanizmlarini amalga oshirish, yangi va foydalanishdan chiqqan 464 ming gektar maydonni o'zlashtirish va klasterlarga ochiq tanlov asosida ajratish. 200 ming gektar paxta va g'alla maydonlarini qisqartirish hamda aholiga ochiq tanlov asosida uzoq muddatli ijaraga berish, eksportbop mahsulotlar yetishtirish hamda meva-sabzavotchilikni rivojlantirish, intensiv bog'lar maydonini 3 baravar va issiqxonalarini 2 baravar ko'paytirib, eksport salohiyatini yana 1 milliard AQSh dollariga oshirish, tuproq unumdorligini oshirish va muhofaza qilish, ilmfan va innovatsiyaga asoslangan agroxizmatlar ko'rsatish tizimini takomillashtirish.

Agrosanoat korxonalarini xom ashyo bilan ta'minlash va ishlab chiqarish hajmini 1,5 baravar oshirish kabi vazifalar dolzarb masala sifatida belgilandi. O'zbekiston qishloq xo'jaligi faol qo'llabquvvatlanadigan davlatlar sirasiga kiradi. Bugungi kunda respublikamiz agrar sohasiga davlat tomonidan rivojlangan mamlakatlarga nisbatan 2-3 barobar ko'p mablag' ajratilmoqda. Biroq ushbu mablag'larni to'g'ri va maqsadli yo'naltirilyapti, deb bo'lmaydi. Shuning uchun ham 2025 yilga borib, davlat tomonidan qishloq xo'jaligi faqat bozor mexanizmlari asosida tartibga solinadi. Tan olish kerak, mamlakatimiz qishloq xo'jaligining eksport salohiyatini oshirish va qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar hajmini ko'paytirish borasida hali ishga solinmagan imkoniyatlar ko'p. Birinchidan, bozorni o'rganish va bozor topish borasida muammolar bor.

Bugungi kunda rivojlangan davlatlarda, xususan, Turkiyada 1 gektar yerdan 2 ming, Misrda 8 ming, Isroilda 12 ming dollarlik qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarilsa, bizda bu raqam 300 dollardan oshmayapti.

Aslida, mamlakatimizning 20 milliard dollarlik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish imkoniyati mavjud. Buning uchun 1 gektar yerda kamida 10 ming dollarlik mahsulot ishlab chiqarilishi zarur.

Eksport uchun qulay bozorlar kam emas. Masalan, dunyo bozorida bodomning yillik import hajmi salkam 3 milliard dollarni, gilos va olchaniki 2 milliard dollarni, pistaniki esa 1,5 milliard dollarnitashkil etadi. Ushbu bozorlar biz kirib boradigan va sifatli mahsulotlarimiz bilan muqim joy egallaydigan katta maydon. Bu orqali 2025 yilgacha eksport hajmini yiliga 2 milliard dollarga yetkazish vazifasi qo'yilgani shu maqsaddagi muhim qadamdir.

**YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA TARIX VA IJTIMOY FANLARNING DOLZARB MASALALARI, RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI**

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasida eng katta e'tibor bozor mexanizmlariga qaratilgan. Buning zahirida dehqon, fermer ishlagandan keyin yerdan daromad topsin, degan maqsad yotibdi. Shu bilan birga, unda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash ham nazarda tutilgan. Chunki aholi har yili ko'payib bormoqda. Bu bozorda ehtiyoj ham ortib boryapti, degani. Shunday ekan, paydo bo'layotgan ehtiyojni qondirishning eng asosiy yo'llari bu unumdorlik va hosildorlikni oshirishdir.

Endi Qashqadaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari boyicha YahMning o'sish ko'rsatkichlari va uning tarmoqlaridagi o'zgarishlarni ko'rib chiqamiz va tahlil qilamiz.

1-jadval

Qashqadaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari tahlili

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2018 yil	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2021 yilda 2018 yilga nisb. (+;-)
Yalpi hududiy mahsulot	mlrd. so'm	28412,2	31153,2	34618,1	43833,3	15421,1
O'tgan yilga nisbatan	%	101,0	101,6	102,2	107,6	+6,6
<i>sh.j. sohalar ulushi</i>						
Sanoat	%	27,1	18,7	18,7	18,0	-9,1
Qishloq xo'jaligi	%	42,2	42,7	43,6	41,4	-0,8
Qurilish	%	5,8	6,7	6,5	6,2	+0,4
Tashish va saqlash, aloqa va axborot	%	4,8	5,2	5,0	5,1	+0,3
Savdo va um.ovqatlanish	%	5,8	6,6	6,4	6,5	+0,7
Boshqalar	%	14,3	20,1	19,8	22,8	+8,5
Sof soliqlar	%	5,4	8,5	3,8	4,3	-1,1
Kichik biznes ulushi	%	64,3	69,5	69,9	69,9	+5,6

Manba: Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida tahlil qilingan.

Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, 2021 yilda ishlab chiqarilgan yalpi hududiy mahsulotning (YAHM) hajmi joriy narxlarida 43 833,3 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2020 yilga nisbatan 7,6 %ga o'sdi. YAHM deflyator indeksi 2020 yildagi narxlariga nisbatan 114,4 %ni tashkil qildi.

**YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA TARIX VA IJTIMOIIY FANLARNING DOLZARB MASALALARI, RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI**

Hudud iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida kuzatilgan o'sish sur'atlari YAHM o'sishida asosiy omil bo'lib xizmat qildi. Jumladan, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi tarmog'ining o'sish sur'ati 102,2 %, (YAHM tarkibidagi ulushi - 41,4 %), sanoat - 115,3 % (18,0 %), qurilish - 112,7 % (6,2 %), savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar - 109,8 % (6,5 %), tashish va saqlash, axborot va aloqa - 122,3 % (5,1 %) va boshqa xizmat tarmoqlari - 106,7 % (22,8 %) ni tashkil etdi.

Qashqadaryo viloyatida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2018–2021 yildagi asosiy natijalariga erishildi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlari va uni diversifikatsiyalash fermer xo'jaliklarini yanada rivojlantirish, qoramollarni aholi va fermer xo'jaliklariga kimoshdi savdolari orqali sotish mexanizmlarini yaratish, imtiyozli maqsadli kreditlar ajratilishi, veterinar xizmatlari ko'lamining kengayishi va sifati oshishi, zarur miqdorda yem-xashak yetkazib berish bilan bog'liqdir.

2-jadval

**Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish
ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2018 yil	2019 yil	2020 yil	2021 yil	O'zg.%
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jalik yalpi mahsuloti amaldagi bahoda	mlrd. so'm	17685,8	20415,1	24510,3	29352,8	166,0
<i>Shundan:</i>						
Dehqonchilik mahsulotlari	mlrd. so'm	6956,4	7978,9	9236,3	11117,7	159,8
YaMda dehqonchilik mahsulotining ulushi	%	39,3	39,1	37,7	37,9	1,04 punktga kamaygan
Chorvachilik mahsulotlari	mlrd. so'm	10250,1	11955,0	14541,5	17224,9	168,0
YaMda chorvachilik mahsulotining ulushi	%	58,0	58,6	59,3	58,7	1,01 punktga oshgan
O'tgan yilga nisbatan (solishtirma bahoda)	%	96,6	101,2	104,0	102,2	1,06 punktga oshgan.

Manba: Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida tahlil qilingan Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarini o'rganib, tumanda yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ko'lamini tahlil qilib chiqamiz.

3-jadval

Tumanda yetishtiriladigan oziq-ovqat mahsulotlarining o'sishi ko'rsatkichlari tahlili

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2018 yil	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2021 yilda 2018 yilga nisb.%da
Dehqonchilik mahsulotlari						
Kartoshka	tonna	1387 9	1415 6	1056 5	1060 8	76,4
Sabzavot	tonna	6793 2	5773 5	5011 8	5146 3	75,8
Poliz	tonna	2608 1	3078 2	1956 3	1992 7	76,4
Meva	tonna	1354 9	1690 2	1117 9	1175 2	86,7
Uzum	tonna	9161	1059	1028	1059	115,7
			7	0	6	
Paxta	tonna	3089 6	3023 9	4645 5	4581 9	148,3
Don	tonna	7807 4	8996 2	4888 9	4809 3	61,6
Chorvachilik mahsulotlari						
Go'sht	tonna	2271 8	2272 2	2321 1	2351 1	103,5
Sut	tonna	9073 2	9281 7	9484 4	9986 5	110,1
Tuxum	ming dona	4556 8	4569 3	4707 3	4729 3	103,8
Jun	tonna	409,8	481,7	482	482	117,6
Qorako'ltari	dona	1437 7	1467 4	1119 7	1229 3	85,5

**YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA TARIX VA IJTIMOY FANLARNING DOLZARB MASALALARI, RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI**

Pilla	tonna	180,2	192,2	194,2	166,0	92,1

Manba: Qarshi tumani statistika bo'limi ma'lumotlari asosida tahlil qilingan.

Ushbu 3-jadval tahlilidan ko'rinadiki, tumanda dehqonchilik mahsulotlaridan faqatgina uzum va paxta xom ashyosini yetishtirish biz tahlil qilayotgan yillarda ko'paygan. Biroq boshqa turdagi mahsulotlar tahlil qilinayotgan yillarda past ko'rsatkichga ega bo'lgan.

Chorvachilik mahsulotlaridan qorako'l teri va pilla yetishtirish hajmi anchaga pasaygan. Biroq, boshqa turdagi mahsulotlar hajmi 100 foizdan oshganligini jadval ma'lumotlari tahlilidan ko'rish mumkin.

Ushbu muammolarni quyidagi bir qator holatlar bilan izohlash mumkin:

Birinchidan, yuqori sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarishni jadallashtirish va barcha sohada innovatsion jarayonlarni faollashtirish boyicha tizimli chora- tadbirlarni amalga oshirish kabilarni qamrab olgan innovatsion rivojlanishning aniq tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqish va tegishli shart-sharoitlar yaratilgandagina innovatsion siyosatni muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkindir.

Ikkinchidan, sohani rivojlantirishda moddiy-texnika ta'minot tizimi, ilmiy- texnika taraqqiyot va intensiv texnologiyalar sohalarni ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omildir. Sohani intensiv asosida ishlab chiqarish qurollari takomillashuvi, xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish va jonli mehnat hissasini kamaytirish evaziga ulardan samarali foydalanishni taqozo etadi. Mamlakatni modernizatsiya qilish va diversifikatsiyalash sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsion rivojlantirishning tashkiliy – iqtisodiy mezanizmlarini takomillashtirish orqali tarmoqlar mahsulotlari yetishtiruvchilariga talab darajasida xizmat ko'rsatish va ularning ehtiyojlarini to'liq qondirilishini talab etadi.

Qarshi tumani qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2018-2021 yillar davomida o'sish ko'rsatkichiga ega bo'lgan. Bunda qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jalik yalpi mahsulot hajmi 152, 6 foizga, dehqonchilik mahsulotlari esa 136,3 foizga va chorvachilik mahsulotlari hajmi esa 164,1 foiz o'sish ko'rsatkichiga erishilgan (4-jadval).

4-jadval

Qarshi tumani qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish **ko'rsatkichlari tahlili**

Ko'rsatkichlar	o'lchov birligi	2018 yil	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2021 yilda 2018 yilga nisb.% da
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaliklari yalpi mahsuloti amaldagi bahoda	mlrd. so'm	1593,5	1872,6	2013,2	2431,3	152,6
<i>shu jumladan:</i> Dehqonchilik mahsulotlari	mlrd. so'm	744,0	874,2	815,7	1014,4	136,3
Chorvachilik mahsulotlari	mlrd. so'm	809,6	940,6	1134,4	1328,4	164,1

**YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA TARIX VA IJTIMOY FANLARNING DOLZARB MASALALARI, RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI**

O'tgan yilga nisbatan	%	98,8	101,4	94,5	101,9	1,03 punktga oshgan

Manba: Qarshi tumani statistika bo'limi ma'lumotlari asosida tahlil qilingan.

Dunyoda oziq-ovqat muammosini o'tkirlashib borayotgan hozirgi murakkab sharoitda agrar sohani rivojlantirish, tabiatning turli ekstremal sharoitlariga (qurg'oqchilik, haddan tashqari issiq kabi) chidamli, sifatli beradigan navlarini yaratish, yetishtirilgan mahsulotlardan tejamkorlik asosida samarali foydalanish, qayta ishlash sanoatini modernizatsiyalab borish kabi masalalarni hal etish bugungi kunda dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, tuman qishloq xo'jaligida mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, texnika va agrotexnologiyalarni yangilash, erkin bozorni shakllantirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari rentabelligi oshirish, tannarxni pasaytirish yo'llarini axtarib topish bugungi kunning dolzarb masalalaridan bo'lib hisoblanadi.

**TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETIDA TA'LIM JARAYONLARINING TASHKIL
ETILISHI**

Amirov Elbek Egamberdi o'g'li
doktorant
(Qarshi davlat universiteti)

Toshkent davlat yuridik universiteti (TDYU) yuridik kadrlarni tayyorlash bo'yicha O'zbekistonda tayanch oliy o'quv va ilmiy-uslubiy muassasa hisoblanadi. Universitet tarixi 1918-yil 21-aprelda, Turkiston xalq universitetida ijtimoiy-iqtisodiy fakultet negizida yuridik kafedra tashkil etilgan paytdan boshlanadi. Bu Markaziy Osiyoda, xususan, O'zbekistonda yuridik maktabni yaratishdagi birinchi qadam bo'lgan. Ushbu yuridik maktab 1918-yildan 1990-yillargacha O'zSSR Adliya Xalq komissarligi qoshidagi muassasa sifatida qator o'zgarishlarni boshidan kechirdi [1].

1991-yil 15-avgustda Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko'ra Toshkent davlat universitetidan Toshkent davlat yuridik instituti nomi bilan ajralib chiqdi. O'shandan buyon mazkur o'quv dargohi ta'lim, fan va amaliyot birligi konsepsiyasini o'zida mujassam etgan yuridik sohaning ajralmas qismiga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 28 iyundagi PQ-1990-son qarori bilan Toshkent davlat yuridik instituti, Toshkent davlat yuridik universitetiga aylantirildi [1].

Universitetda o'quv jarayoni mamlakatimizda yangi tizim bo'lgan kredit-modul tizimi asosida yo'lga qo'yilgan. Talabalarning fanlarni tanlash imkoniyatini ta'minlagan holda Yevropa kredit tizimi – ECTS (European Credit Transfer and Accumulation System) joriy etildi.

Mazkur 2020/2021 o'quv yilidan boshlab universitetda masofaviy ta'lim shaklida bakalavriat va magistraturaga qabul amalga oshirilmoqda. Universitetda "Ikki tomonlama diplom" (double degree) taqdim etishni nazarda tutuvchi qo'shma ta'lim dasturlari joriy etilmoqda.

Talabalar tomonidan tanlov fanlarni tanlash imkoniyati yaratilgan, ularning mustaqil o'zlashtirishi masalasiga alohida e'tibor qaratilib, o'quv rejalarida talabalarning mustaqil ta'lim olishiga o'quv yuklamalarning 60% ajratilishi ta'minlangan.

Fan dasturlari (sillabuslar) xalqaro reytinglarda yuqori 300 talikda bo'lgan oliy ta'lim muassasalari tajribasi asosida 3 ta tilda (o'zbek, rus, ingliz) tayyorlanib, o'quv jarayoniga joriy etilgan.

Nomutaxassislik fanlari ulushi 22% dan 10% foizga kamaytirildi.

2020/2021 o'quv yilida xorijiy tilda o'qitilayotgan mutaxassislik fanlar soni 35 tani tashkil etdi. Barcha fanlar ingliz tilida dars mashg'ulotlari olib boriladigan 23 ta maxsus akademik guruhlar tashkil etildi [2].

Bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari bo'yicha 35 ta mutaxassislik fanlari va 5 ta nomutaxassislik fanlari xorijiy tilda o'qitilmoqda. Mazkur mutaxassislik fanlar amalda o'qitilayotgan barcha (104 ta) mutaxassislik fanlarga nisbatan 34 foizini tashkil etadi (2019-yilda 2 ta yoki 6,9% ni tashkil etgan).

O'quv jarayonini bevosita amaliyot bilan bog'lash maqsadida Oliy sud, Bosh prokuratura (Bosh prokuratura Akademiyasida), Ichki ishlar vazirligi (IIV Malaka oshirish institutida) hamda Intellektual mulk agentligida amaliy huquqshunoslik kafedralari tashkil etilgan.

O'quv jarayonini tashkil qilishda axborot-kommunikasiya texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratilib kelingan. Jumladan, 2020/2021 o'quv yilidan boshlab MOODLE-obyektga yo'naltirilgan dinamik ta'lim muhiti asosida distant.tsul.uz (10-dekabr 2021-yil). masofaviy ta'lim platformasi ishga tushirilgan [2].

Bugungi kunda Toshkent davlat yuridik universitetining bakalavr bosqichida 4 426 nafar talaba, magistratura bosqichida esa 269 nafar talaba tahsil olmoqda.

Mashg'ulotlar o'zbek, rus va ingliz tilida olib boriladi.

Qo'shma ta'lim dasturlari doirasida Belarus Respublikasining Yanka Kupala nomidagi Grodno davlat universiteti bilan xalqaro xususiy huquq, Qozog'iston Respublikasining M.S.Narikbaev nomidagi KAZGYU universiteti bilan "Xalqaro iqtisodiy huquq" ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlar tayyorlash haqida kelishuvga erishildi.

Shuningdek, Turkiyaning Anqara Boyazid Yildirim universiteti, Polshaning Varshava universiteti bilan qo'shma ta'lim dasturlarini yo'lga qo'yish masalasida muzokaralar olib borilmoqda.

TDYUda shaffoflikni ta'minlash, talaba va o'qituvchilarga qulaylik yaratish maqsadida o'quv jarayonini raqamlashtirish, shu jumladan mashg'ulotlar jadvalini shakllantirish, imtihonlarni o'tkazish, baholash, talabalar reytingini shakllantirish va elektron hujjat almashinuviga o'tishni joriy etishni nazarda tutuvchi "Elektron universitet" (E-University) platformasi ishga tushirilmoqda. Ushbu platforma talabalar va ularning ota-onalariga, keng jamoatchilikka universitet faoliyatiga oid barcha jarayonlarni kuzatib borish va bevosita ishtirok etish imkonini beradi hamda jarayonlarni ochiq va oshkoraligini ta'minlaydi.

Korrupsiyani oldini olish va unga qarshi kurashish universitetning eng asosiy vazifalardan biridir. Shu nuqtai nazardan Universitetda Korrupsiyaga qarshi kurashish dasturi qabul qilindi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha Komissiyasi tuzildi. Shuningdek, Odob-axloq kodeksi ishlab chiqildi. Korrupsiya faktlari haqidagi ma'lumotlarni qabul qilish bo'yicha qayta aloqa tizimini yaratish, talabalar o'rtasida korrupsiya masalalari bo'yicha tizimli asosda so'rovlar o'tkazib borish va ularning natijalari bo'yicha amaliy choralar ko'rish, imtihon jarayoni ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish mexanizmlari joriy etilmoqda.

TDYU Universitetlar xalqaro assotsiatsiyasi (International Association of Universities – IAU), Yuridik maktablar xalqaro assotsiatsiyasi (International Association of Law Schools – IALS), Yevropa huquq fakultetlari assotsiatsiyasi (European Law Faculties Association – ELFA) kabi xalqaro tashkilotlarning to'laqonli a'zolicigiga qabul qilindi. Hozirgi vaqtda Universitetlar buyuk xartiyasi (Magna charta) va Yevropa oliy ta'lim muassasalari uyushmasi (EURASHE)ga a'zo bo'lish yuzasidan arizalar topshirildi [3].

Toshkent davlat yuridik universiteti magistraturasida quyidagi mutaxassisliklar bo'yicha kadrlar tayyorlanadi (o'quv muddati – 1 yil):

1. Advokatlik faoliyati
2. Xalqaro arbitraj va nizolarni hal etish
3. Sport huquqi
4. Davlat boshqaruvi huquqi

5. Biznes huquqi
6. Mehnat huquqi
7. Jinoyat qonunchiligini qo'llash nazariyasi va amaliyoti,
8. Intellektual mulk va axborot texnologiyalari huquqi

Shuningdek, universitet huzurida Yuridik kadrlarni xalqaro standartlar bo'yicha professional o'qitish markazi, profilaktika inspektorlarini tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha universitetning Ixtisoslashtirilgan filiali hamda universitet huzuridagi akademik litseyi faoliyat yuritmoqda.

Shu bilan birga, respublikamizning har bir hududida tashkil etilgan Adliya vazirligining yuridik texnikumlari faoliyati universitet tomonidan muvofiqlashtirib borilmoqda.

TDYUda yagona 2021/2022 o'quv yilidan 5 ta fakultet, 19 ta kafedra va 2 ta chet el huquqi markazlari faoliyat olib bormoqda. Magistraturada 11 ta mutaxassisliklar mavjud [2].

Universitetda ta'lim uch tilda olib boriladi: o'zbek, rus, ingliz. Ingliz tilida ta'lim olish uchun talaba ingliz tilini bilish darajasini belgilovchi IELTS sertifikati yoxud universitetning o'zida ingliz tilidan imtihon topshirgan bo'lishi kerak.

Universitetning bakalavriat darajasida quyidagi ta'lim dasturlari (yo'nalishlari) bo'yicha kadrlar tayyorlanadi:

- Davlat huquqiy faoliyat
- Fuqarolik va Biznes huquqi
- Jinoiy huquqiy faoliyat
- Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik
- Davlat Boshqaruvi
- Yurisprudensiya (Sirtqi)

Universitet O'zbekiston Milliy universitetining harbiy kafedrasida hamkorlik qiladi. O'zMU harbiy kafedrasida ta'limni o'taganidan keyin talabalar zaxiradagi leytenant harbiy unvoniga ega bo'ladi.

2023/2024 o'quv yili uchun Toshkent davlat yuridik universiteti bakalavriatining kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha kirish imtihonlari 5 ta fandan topshirilgan.

Fanlar majmuasi 2 qismdan iborat.

Birinchisi — barcha test topshiruvchilar uchun majburiy uchta fan — Ona tili (o'zbek, rus, qoraqalpoq va boshqa tillar) fanidan 10 ta test topshirig'i uchun har bir to'g'ri javob uchun 1,1 balldan (jami 33 ball), Matematikafanidan 10 ta test topshirig'i uchun har bir to'g'ri javob uchun 1,1 balldan (jami 33 ball), O'zbekiston tarixifanidan 10 ta test topshirig'i uchun har bir to'g'ri javob uchun 1,1 balldan (jami 33 ball) baholanadi.

Ikkinchisi — bakalavriat ta'lim yo'nalishiga mos ikkita fan — Huquq fanidan 30 ta test topshirig'i uchun har bir to'g'ri javob uchun 3,1 balldan (jami 93 ball) va Chet tili fanidan 30 ta test topshirig'i uchun har bir to'g'ri javob uchun 2,1 balldan (jami 63 ball) baholanadi.

5 ta fan bo'yicha maksimal ball — 189 [2]

TDYU bakalavriatiga xorijiy fuqarolarni qabul qilish test sinovlarisiz, universitetda o'tkaziladigan suhbat natijalariga ko'ra va reyting tizimiga muvofiq to'plangan ballarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi (o'qish faqat shartnoma asosida bo'ladi).

Kutubxona oliy o'quv yurtining alohida tarkibiy bo'linmasi bo'lib, ko'plab faoliyat sohalarini (o'quv, ilmiy va ma'naviy-ma'rifiy) qamrab oladi hamda universitetning ta'lim, ilmiy va madaniy jarayonlarida faol ishtirok etadi. Toshkent davlat yuridik universiteti Axborot-resurs markazi (TDYU ARM)ning yuzaga kelishi va rivojlanishi O'zbekistonda yuridik ta'limning shakllanishi va taraqqiy etishi bilan bevosita bog'liqdir.

Hozirgi kunda kutubxona respublikamiz ilmiy axborot tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, u 300 ming nusxadagi milliy va xorijiy mualliflar kitoblari hamda davriy nashrlardan iborat boy fondga ega.

ARMda g'oyat nodir fond ham mavjud. Unda 3000 nusxadagi kitoblar, jumladan, rus professori Ivan Neymanning 1814-yildagi „Jinoyat huquqining ilk asoslari“ asari, buyuk mutafakkir, fiqh — islom qonunshunosi Burhoniddin al-Marg'inoniyning „Al-hidoya fi sharhi Bidoya al-mubtadi“ yoki qisqacha „Kitob ul-hidoya“ nomli musulmon huquqiga oid sharhlarining 1893-yilda ko'chirilgan nusxasi, shuningdek, Rossiya imperiyasining 100 jildidan ortiq qonunlar majmuasi mavjud [3].

2019-yildan e'tiboran universitet Axborot-resurs markazi Dyusseldorf shahridagi Germaniya universitet kutubxonalari Xalqaro assotsiatsiyasi a'zosi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyot ro'yxati

1. Хакимов Рахимжон. Тошкент давлат юридик университети мустақиллик тенгдоши // Yuridik fanlar axborotnomasi, 2021 йил махсус сон. 7-16-бетлар.
2. Toshkent davlat universiteti joriy arxivi ma'lumoti.
3. Рустамбеков Ислонбек. Ҳуқуқшунос кадрлар тайёрлашда 30 йиллик тажриба ва замон талаюларига мос ёндашув // Yuridik fanlar axborotnomasi, 2021 йил махсус сон. 18-22-бетлар
4. Ахмедшаева Мавлюда. Замонавий илм масканининг ривожланиши ёхуд устозлар илмий меросининг юридик кадрлар тайёрлашдаги аҳамияти // Yuridik fanlar axborotnomasi, 2021 йил махсус сон. 28-32-бетлар

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИДА КАДРЛАР СИЁСАТИ (МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА)

Холмаматов Файзулла Сапаралиевич
эркин изланувчи
(Карши давлат университети)

Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари учун мутахассис кадрлар тайёрлаш бўйича таълим муассасалари ташкил этилиши ва фаолиятининг тарихий шаклланиш ва ривожланиш жараёнларининг тарихий илдизлари узоқ ўтмишга бориб такалади. Улар ташкилий тузилмавий жиҳатдан тарихий ва эволюцион ривожланиш йўлини босиб ўтган. Албатта, улар ўз фаолият йўналишлари жиҳатидан тўлалигича бугунги талаблар ва функцияларни ўзида мужассамлаштирмаган бўлса-да, жамият тараққиётининг турли босқичларида фаолият кўрсатиб келганлиги ҳақиқат. Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари тарихий шонли йўлни босиб ўтди, фукароларнинг тинчлиги, ҳуқук ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда ишончли фаолият олиб борган. Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари учун мутахассис кадрлар тайёрлашнинг жамият тараққиётидаги ўрни беқиёс. Чунки айнан таълим масканлари махсус касбий билимларни эгаллаган битирувчиларининг эл-юрт осоиштилагини сақлашдаги аҳамияти жуда катта.

Мустақилликнинг илк йилларида ички ишлар органлари ва тизимлари учун кадрлар тайёрлаб берадиган ўқув муассасалари Ўзбекистон тасарруфига ўтказилди. Хусусан, 1992 йил 20 январда Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирининг буйруғи билан собиқ СССР Ички ишлар вазирлиги Ички қўшинлари тизимидаги Тошкент Олий ҳарбий техника билим юрти Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигига қарашли Тошкент Олий ҳарбий техника билим юрти деб қайта номланди. Ушбу ўқув юртининг асосий вазифасига Ўзбекистон ички қўшинлари учун олий ҳарбий техник мутахассисларини тайёрлаш юклатилди. СССР Ички ишлар вазирлиги Олий ёнғиндан сақлаш техника инженерлари мактабининг Тошкент филиали ҳам 1992 йилнинг январь ойидан қайта ташкил қилиниб, Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлигининг Тошкент ўт ўчириш техника билим юртига айлантирилди.

1994 йил 2 сентябрда эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан Ички ишлар вазирлигининг Тошкент олий милиция мактаби негизида “Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси” ташкил этилди. Қарорга кўра, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги органлари ва бўлинмалари учун юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг комплекс тизimini ташкил этиш мақсадида Академиянинг асосий вазифалари қуйидагилар:

- ички ишлар органлари олий бошлиқлар таркибини тайёрлаш;
- танлов асосида икки босқичда ички ишлар органларининг олий ва ўрта юридик маълумотли бошлиқлар таркибини тайёрлаш;
- ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш муаммоларини тадқиқ этиш;
- илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлашдан иборат деб белгиланди.

Ички ишлар органлари ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш учун ихтисослашган олий таълим муассасаси бўлган Академияда кадрлар салоҳиятини оширишга имкон берадиган, сифат жиҳатидан мутлақо янги тизим ташкил этилди. Таълимнинг сиртки шакли жорий этилиб, унда «Жиноятчиликнинг олдини олиш ва уларни фош этиш фаолияти мутахассислиги бўйича «юрист» малакасини бериш белгиланди. Раҳбар кадрларни тайёрлаш факультетида «Ички ишлар органларида бошқарув фаолияти» мутахассислиги бўйича «менежмент» малакаси берилиши йўлга қуйилди. Ички ишлар органлари учун раҳбар кадрлар тайёрлаш факультети (РКТФ) 1998 йил 26 февралда ташкил этилди. Факультетнинг асосий мақсади- ички ишлар органлари учун юксак касб маҳоратига эга бўлган, маънавий ва ахлокий талабларга жавоб берадиган, ички ишлар органлари фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришга қодир, бошқарувга доир касбий хислатларга эга, билимли ва юксак малакали раҳбар кадрларни тайёрлашдан иборат. Факультет ташкил топгандан бошлаб, бугунги кунга қадар уни 800 нафардан ортиқ тингловчилар тамомлаган бўлиб, бугунги кунда битирувчиларнинг 500 нафарга яқини Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари, шунингдек давлат ҳокимияти ва бошқарувининг бошқа органлари раҳбарлик лавозимларида самарали хизмат килиб келмоқдалар.

Ўтган йиллар мобайнида Академия мамлакатимиз ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари учун юқори малакали кадрлар тайёрлайдиган етакчи олий таълим муассасаларидан бирига айланди. Бунда юртимиз тинчлиги ва осойишталигини таъминлашга қодир, она ватанимизга садоқат билан хизмат қиладиган, ҳар томонлама етук, билимли, жисмонан чиниққан, руҳан тетик, замонавий хавф-хатарларга қарши муносиб кураша оладиган кадрлар етиштиришга алоҳида эътибор қаратилди. Ушбу талабларни инобатга олган ҳолда, Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 2 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академиясида ички ишлар органларида мутахассислар тайёрловини такомиллаштириш чоралари тўғрисида”ги қароригамувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академиясининг ички ишлар органлар учун “Жиноятларни олдини олиш фаолияти”, “Тергов фаолияти”, “Тезкор қидирув фаолияти”, “Эксперт-криминалистика фаолияти” бўйича офицерлар ва ўндан ортиқ мутахассислик йўналишлари бўйича сержантлар таркибини тайёрлаш вазифалари белгилаб берилди.

2003 йилда Академия тарихида илк маротаба жами 114 нафар битирувчига, 2004 йилда эса 119 нафар битирувчига магистерлик даражаси дипломи ҳамда навбатдаги «милиция катта лейтенанти» махсус унвонлари берилган. Факультет 2004 йил августгача фаолият кўрсатган. Қайд этиш керакки, 2003-2004 ўқув йилида ИИБ Академияси тарихида биринчи марта Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат стипендиясига лойик ёшлар танлови Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академиясининг талаба- магистрантлар орасида ўтказилди. Бу ИИБ Академияси магистратура факультети тингловчилари ўз қобилиятларини синаб кўриш имкониятини яратган эди. Академия раҳбарияти, хусусан укув бўлими томонидан танлаб олинган энг билимли, интизомли,

иктидорли ҳамда изланувчан магистратура тингловчилари мазкур танловда фаол катнашди. Илк марта ИИБ Академияси тарихида талаба- магистрантлар учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат стипендияси танлови ғолибининг 20-сон гувоҳномаси Ўзбекистон Республикаси ВМнинг Илмий- техника тараққиётини мувофиқлаштириш Кенгаши ҳузуридаги Фан ва технологиялар маркази (ФТМ) нинг 2003 йил 15- сентябрдаги 8- сон қарорига мувофиқ беш йўналиш бўйича, яъни тарих, чет тили, рус тили, информатика ҳамда ўзбек тили ва адабиёти фанидан тест синовларидан юқори натижа кўрсатган лейтенант Акмал Воҳидовга берилганлигини эътироф этиш керак .

2004 йил 19 июлдаги «Ички ишлар органларининг хизмат фаолиятини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида»ги Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 23 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясида Ички ишлар органларига мутахассислар тайёрловини такомиллаштириш чоралари тўғрисида»ги Қарорига асосан Ички ишлар вазирлиги Академиясининг Сержантлар таркибини тайёрлаш бўйича Олий курслари ташкил этилди . Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг 2005 йилги буйруғига асосан Сержантлар таркибини тайёрлаш бўйича олий курслари фаолиятига оид ҳужжатлар тасдиқланди . Буйруқда Олий курсларга номзодларни танлаш, ўқув методик ва тарбиявий ишларни ташкил этиш тартиби, ўқув, методик ва тарбиявий ишларни ташкил этиш тартиби, унинг илова қисмида Олий курсларнинг касб тайёргарлиги бўйича дастури келтирилган .

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 23 июл “Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Тошкент олий ҳарбий техника билим юртида кадрлар тайёрлаш самарадорлигини ошириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори билим юрти фаолиятида муҳим аҳамият касб этди. Шунингдек, олий ҳарбий техника билим юртининг моддий-техник базасини ривожлантириш бўйича махсус дастур тасдиқланди. Ушбу дастур асосида бу олий таълим муассасасида таҳсил олаётган курсантлар учун барча қулайликларга эга 3 та ётоқхона, 3 та замонавий ўқув биноси, меҳмонхона, ҳаммом ва кир ювиш мажмуаси, 70 га яқин махсус синф, 4 та маъруза заллари, 50 та ўқув синфлари, 4 та компьютер синфи, махсус ва умумий кутубхоналар, 8 та спорт қурилмаси, клуб, 8 та ўқув шаҳарчаси, 3 та ўқ отиш тири, спорт мажмуаси, стадион, бассейн, биринчи курс курсантлари “ёш аскарлар мактаби”ни ўташи ва юқори босқич курсантлари билан тактик дала машғулотларини ўтказишга мўлжалланган полигон янгитдан ташкил қилинди ва реставрация қилинди .

Шунга асосан Олий курсларда Пост-патруль; Йўл-патруль; Ички ишлар органлари қўриқлаш хизмати фаолияти; Жазони ижро этиш муассасаларидаги фаолият; Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш; Хорижга чиқиш, кириш ва фуқароликни расмийлаштириш; Ёнғин хавфсизлиги хизматлари ҳамда мутахассислиги йўналишлари учун сержант ходимлар тайёрлана бошланди. Умуман олганда, 2009 йил бошига келиб, Республика Ички ишлар вазирлиги тизимининг мазкур йўналишлари бўйича 7200 га яқин сержантлар иш фаолиятларини олиб бормоқда .

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “одамлар ўзини қийнаётган муаммоларни ҳал қилиш учун тўла ишонч билан, авваламбор, ички ишлар идораларига мурожаат қилишига, ҳар бир ходимда ўз ҳимоячисини кўришига эришиш зарур. Шундагина ички ишлар органлари халқ ўртасида муносиб обрў-эътибор қозонади” . Шундай экан, барча ички ишлар органлари тизими жамоасида келгусида фаолият самарадорлигини ошириш, халқни рози қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб биладиган етук малакали мутахассис кадрларни тайёрлашга қаратилган тизимли чора-тадбирларни амалга ошириш ҳозирги кунинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси республика ички ишлар органлари учун ҳар томонлама етук, ёш мутахассис кадрлар — сержантлар тайёрлаш борасида таянч ўқув юртига айланди. Бу бежиз эмас албатта,

биринчи навбатда Академиянинг ўқув ва илмий салоҳияти иноватга олинган, иккинчидан Академиянинг ҳудуди ва ундаги шароитлар, моддий-техник базаси кенг миқёсда вазифаларни амалга оширишга мўлжалланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўз МА, М-23-фонд, 1-рўйхат, 7-иш, 19-варақ.
2. Ўз МА, Р-95-фонд, 2-рўйхат, 8-иш, 35-варақ.
3. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Тошкент олий ҳарбий техника билим юрти жорий архив материаллари.
4. Касбий психологик ва педагогик тайёргарлик: Маърузалар курси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2008. – Б.6.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 10 январдаги ПФ-318-сон Фармони//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. –Тошкент 1992. ПФ-318-сон//URL-<https://lex.uz/ru/docs/148222>–электрон ресурс
6. Олимов Э, Ички ишлар вазирлиги таълим муассасаларининг шаклланиш жараёнлари / Педагогик ва психологик тадқиқотлар илмий-амалий журнали. № 5 (2023).
7. Матлюбов Б. Ўзбекистонда жамоат тартиби ва хавфсизликни таъминлаш тарихи (ички ишлар органлари мисолида). Т.: COLORPACK, 2021.- Б.486
8. Матлюбов Б. Ўзбекистонда жамоат тартиби ва хавфсизликни таъминлаш тарихи (ички ишлар органлари мисолида). Т.: COLORPACK, 2021.- Б.486
9. Пулатов Ю.С. С чего начинается реформирование органов внутренних дел // Хуқуқ – Право – Law. – 2004. – № 4. С.80
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 23 сентябрдаги Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясида ички ишлар органлари мутахассисларини тайёрлашни такомиллаштириш чоралари тўғрисида”ги қарори // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлар тўплами 2004 йил. № 9. – 358-м.
11. Пулатов Ю.С. С чего начинается реформирование органов внутренних дел / Хуқуқ-Право-Law.-2004.-№4. –Б. 80-84.
12. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясининг жорий архив материаллари.
13. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ахборот Марказининг 2009 йил 2 ойлик якуни бўйича Давлат статистик ҳисоботидан олинган.
14. <https://www.gazeta.uz/uz/2017/08/18/iiv/>

**YANGI O'ZBEKISTONDA IJTIMOY ISLOHOTLAR JAMIYATDA DEMOKRATIK
TAMOIYILLARNI AMALGA OSHIRISHNING MUHIM MEZONI**

Ibragimov Alisher Qurbon o'g'li
o'qituvchi
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada mamlakatimizda ijtimoiy sohadagi islohotlarning olib borilishi, inson manfaatlarining ta'minlanishi, uning davlat va jamiyat qurilishidagi ahamiyati, milliy yuksalish tamoyillari aks etgan.

Kalit so'zlar: Milliy yuksalish, inson, demokratiya, huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati, inson manfaati, erkinlik, farovonlik, ijtimoiy qadriyatlar, iqtisodiyot, ma'naviyat, taraqqiyot.

Zamonaviy sharoitda O'zbekiston siyosiy, ijtimoiy,iqtisodiy va madaniy sohalarda jiddiy islohotlar olib borib, jadal rivojlanayotgan mamlakatlardan hisoblanadi. Bu jarayonni shu bilan

izohlash mumkinki, avvalo, O'zbekistonda demokratik taraqqiyotning jahonda umume'tirof e'tilgan normalarini chuqur e'tirof etgan holda xalqona siyosat yo'li tanlab olindi, jamoatchilik fikri inobatga olindi, mamlakatda bunyodkorlikka va xalq faravonligiga yo'naltirilgan ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlar yaratildi, islohotlar amaliyotida aholi turmush tarzini tubdan yaxshilash maqsadlari birinchi darajali mezon sifatida qabul qilindi. Jahon siyosiy tadqiqotlar tizimida ijtimoiy islohotlar mohiyati va uni innovatsion asosda rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari va g'oyaviy konsepsiyalari yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borish muhim masala hisoblanadi. Chunki, jahon hamjamiyatining asosiy maqsadi ham dunyoda barqaror rivojlanish, inson faravonligini ta'minlash va uning istiqbolini belgilash hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: "Mamlakatimizda olib borilayotgan jadal va keng ko'lamli islohotlar yurtimizda yangi davrni – Yangi O'zbekiston davrini boshlab berdi. Bugun yurtimizda tarixan qisqa fursatda butunlay yangicha siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-ma'rifiy va madaniy muhit paydo bo'ldi, deb aytishga barcha asoslarimiz bor", [1, B. www.prezident.uz] deb ta'kidlagan. Qisqa fursatlarda amalga oshirilgan islohotlarning ijtimoiy amaliyotda keng ko'lamli samara berayotganligi, uning dasturiy asoslarda, inson mafaatlari ko'zlab olib borilayotganligidan dalolat beradi. Mamlakatimizda milliy taraqqiyot tendensiyalarining mohiyatiga muvofiq holda ijtimoiy islohotlarning maqsad va vazifalari aniq-ravshan belgilab olindi. Xalqaro maydondagi inqirozli vaziyatlar, pandemiya jarayonlari oqibatlarini bartaraf etish barobarida, ijtimoiy sohada islohotchilikning muhim maqsadlarga yo'naltirilgan dasturlarini amalga oshirishda ilmiy jihatdan asoslangan, chuqur o'ylangan strategik reja asosida ish ko'rildi. Ijtimoiy islohotlar strategiyasi mamlakatimizda kelajakka yo'naltirilgan dasturiy konsepsiyalar mohiyatini, tamoyil va metodlarini, kelajakdagi tub o'zgarishlarning strategik manzaralarini oldindan bilgan holda ko'rmoqda.

Bu xususda professor J.Yaxshilikovning quyidagi fikrini keltirib o'tish o'rinli: "Jamiyatning ijtimoiy hayot sohasini yuksak darajaga ko'tarishga qaratilgan ilmiy ijtimoiy g'oyalar jumlasiga: inson huquqlarini har tomonlama ta'minlash va himoya qilish; iqtisodiyotni har tomonlama rivojlantirishda innovatsion siyosat yurg'izish; erkin demokratik saylovlarni hayotga tadbqiq etish; davlatning insonparvarlikka yo'g'rilgan yangi huquqiy doktrinasini yaratish; ma'naviy-mafkuraviy immunitetni shakllantirish; insonning salomatligini saqlashga qaratilgan bir qator g'oyalar kiradi" [2, B.149]. Ijtimoiy islohotlarning maqsad va tamoyillari, avvalambor, xalq hokimiyatchiligi, Konstitutsiya va qonun ustuvorligi, tashqi siyosat, inson erkinligi, uning asosiy huquqlari va manfaatlari, jamoatchilik nazorati, plyuralizm va so'z erkinligida ifodalanadi. Qabul qilinadigan qonunlar va meyoriy hujjatlarda ijtimoiy islohotlarga doir vazifalar ko'zda tutiladi, ularni amalga oshirish davlat va jamoat tashkilotlarining muhim vazifasi hisoblanadi. Olimlarning ta'kidlashicha, "Inson qadr-qimmati, sha'ni, huquq va erkinliklari daxlsizligini kafolatlashga qaratilgan qonunchiligimiz umuminsoniy tamoyillar va milliy qadriyatlar asosida rivojlantirildi. Bu esa barcha sohalarda erishilgan yutuqlarning bosh omili bo'ldi" [3, B.65].

Belgilangan vazifalar jamiyatning har bir sohasida zaruriy o'zgarishlar, qator ijtimoiy masalalarning hal qilinishi bilan bog'liq bo'lib, bular, o'z navbatida ijobiy ko'lamdagi salmoqli islohotlar uchun asos zamin yaratadi. Ijtimoiy islohotlardan ko'zlangan maqsadlar real voqelikka aylanmog'i uchun muhim islohotlar strategiyasini ishlab chiqish zaruriyatga aylanib boradi. Ijtimoiy islohotlarni o'tkazishda davlatning xalq oldidagi muhim ma'suliyati namoyon bo'ladi va aholining turmush faravonligini yaxshilash asosiy maqsadga aylanadi.

A.Klyuevning fikricha, "Ijtimoiy soha o'zida turli tashkilotlar va sohalarning umumlashgan tizimini tashkil etadi. U aholining ijtimoiy manfaatlarini ta'minlash, xizmatlar ko'rsatish, tegishli shart – sharoitlar yaratib berish evaziga ularning hayotiy ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish borasidagi umumiy maqsadga qaratilgan vazifalarni bajaradi. Ijtimoiy soha shuningdek, davlat tuzilmalari, tijorat va ijtimoiy tashkilotlarni takomillashtirish va boshqaruv samaradorligini oshirishga qaratilgan vazifalarni ham bajaradi" [4, B.103].

Jamiyatda ijtimoiy islohotning mukammal bo'lishi uchun uning strategik tamoyillari belgilab olinib, islohotlarni o'tkazish manbalari, tamoyillari, uning ustuvor yo'nalishlari, olib borish sur'atlari, tavsiflari haqidagi savollarga javob beriladi. Shundan so'ng mamlakatning ilmiy, jamoatchilik va axborot – tahliliy tuzilmalarida o'rganilib, tahlil etilgan dasturiy vazifalar belgilab olinadi. Keyin, o'rta tashlangan vazifalar ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinib, xalq orasida, jamoat va davlat tashkilotlarida muhokama qilinadi. Masalani muhokama qilish chog'ida asosan ijtimoiy muammolarni hal etish borasidagi vazifalar har tomonlama o'rganib chiqiladi, muammoning mohiyati, uni bartaraf etishning muhim tamoyillari tahlil etiladi.

Ijtimoiy islohotlarning meyoriy - huquqiy bazasi mustahkam bo'lsa, uning samaradorligi yaxshi bo'ladi. Jamiyatdagi barcha sohalarida, ijtimoiy tarmoqdagi islohotlarning meyoriy – huquqiy poydevori O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o'z aksini topgan. Islohotlarning huquqiy metodlar asosida amalga oshirilishi uning tizimlilikini, jamiyat jarayonlariga chuqur kirib borishini ta'minlaydi. Shuningdek, qonunosti meyoriy – huquqiy hujjatlarda ijtimoiy islohotlarning mazmuni to'la aksini topgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “ 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida ” gi farmonida ham ijtimoiy islohotlar ko'lami va muhim yo'nalishlari aks etgan. Jumladan, strategiya 4-ustuvor yo'nalishi ijtimoiy islohotlarga bag'ishlangan bo'lib, “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish” deb ataladi.

Mazkur ijtimoiy dasturlarni ta'minlanishi evaziga bugunki kunda mamlakatimizda ijtimoiy sohada ham qayta shakllanish, ya'ni transformatsiya jarayonlari ketmoqda. Ijtimoiy islohotlarning maqsad va vazifalari transformatsiya va o'zgarishlar bilan bog'liq jarayonlarga o'zaro muvofiq kelar ekan, buning o'zi yangi ijtimoiy tizimning shakllanishi, xususan uning sifat jihatdan yangicha progressivi darajaga o'tishida ham o'z aksini topadi. Yangi o'zgarishlar sharoitida ijtimoiy islohotlar jadal tus olmoqda, bundan asosiy maqsad jamiyatda har bir insonning bugunning o'zida farovon yashashi lozimligi borasidagi konsepsiyasi hayotga joriy etilmoqda. Ijtimoiy islohotlar o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsadlar mazkur islohotlarga ta'luqli bo'lgan muhim vazifalarni amaliyotda ro'yobga chiqarishdan tashqari, bu borada aholi o'rtasida islohotlar mazmunini tushuntirish, unda ishtirik etish va bu jarayonda fuqarolik ma'suliyatini namoyon etishga qaratilgan targ'ibot ishlarini ham amalga oshirish ko'zda tutiladi. Bu jarayonda jamiyatda namoyon bo'ladigan o'zgarishlarning mohiyati, uning aniq - ravshan ko'rinishi, natijalari, istiqbollari va ijtimoiy naflarini ko'rsatib berish muhimdir. Olimlarning fikricha, “Ijtimoiy siyosat ijtimoiy sohaga oid davlat siyosatining asosiy qismi hisoblanadi. U insonning jamiyatda muhim o'rnini topishiga qaratilgan masalalarni ro'yobga chiqarishga qaratilgan maqsadli faoliyatdir. Bunda hukumat tomonidan aholining turli guruhlariga ularning o'ziga xosliklarini e'tiborga olib, keng qamrovli ijtimoiy qo'llab – quvvatlash orqali turli ijtimoiy imtiyozlar beriladi. Shuningdek, u o'zida ijtimoiy taraqqiyotning maqsadi, ehtiyojlarini jamiyatdagi mavjud muhitdan kelib chiqib jamlaydi, shunga qarab yo'nalishlar belgilaydi” [5,B.431].

Ijtimoiy islohotlardan maqsadlarning mohiyati, insonlar dunyoqarashi va tafakkurida ijobiy hosilalar paydo qilishi, ularda hayotdan rozilik va jamiyat ishi uchun fidoyilik tuyg'ularini uyg'otishi muhim natijadir. Ijtimoiy islohotlar jarayonida qo'yilgan maqsad-vazifalarga to'liq erishilsa, jamiyatda milliy manfaatlar ta'minlanib, aholi farovonligiga xizmat qiladi. Jamiyat a'zolari manfaatlariga mos keladigan maqsadlarning amalga oshirilishi evaziga ijtimoiy islohotlar natijalari mamlakatda iqtisodiy va siyosiy barqarorlik, fuqarolar uyushqoqligi va kelajakka bo'lgan ishonch tuyg'ularini mustahkamlaydi. Ijtimoiy islohotlarning maqsadida istiqbolga yo'naltirilgan ko'pgina mo'ljallar bo'lishi bilan birgalikda, ularni amalga oshirish borasidagi resurslar va imkoniyatlari ham har tomonlama talabga javob berishi kerak. Ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishning real imkoniyatlarining hayotiyliigi va amaliyotga daxldorligi qanchalik yuqori bo'lsa, undan kutiladigan ijobiy natijalar shunchalik oydinlashib boradi. Islohotlarning mazmuni va mohiyatida inson faravonligiga qaratilgan sifatlar va barqaror

taraqqiyotga yo'naltirilgan omillar qanchalik ko'p bo'lsa, bu holat islohotlarning samarali kechishiga hamda istiqbolining yorqin bo'lishiga shunchalik ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Olimlarning qayd etishicha, "Umuman olganda islohotlar markazida insonni oliy qadriyat sifatida baholanishi mamlakatimiz strategik vazifalariga hamohangdir. Xususan, bu boradagi barcha o'zgarishlarning mazmun-mohiyati ham inson va uning qadr-qimmati ekanligi bilan uyg'undir. Holbuki, ushbu qadriyatlar asosida shakllangan jamiyat mohiyatiga ko'ra, xalqaro talablarga, umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligi tamoyillariga mos keladi, ularni milliy darajada namoyon bo'lishi uchun imkon yaratadi" [6,B.47].

Ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishda real voqelik va amaliy jarayonlarga moslashib olish, yangi-yangi uslublardan foydalanish, uning hayotiylikini ta'minlash muhim qoidalarini yaratish talab etiladi. Ijtimoiy islohotlarning borishida turli amalga oshirib bo'lmaydigan dasturlar va chora-tadbirlar rejalarini tuzish va uni jamiyatning real hayotiga havola etish ham salbiy holatlarni vujudga keltirishi mumkin. Islohotlar rejasini tuzishda aniq faktologik ko'rinishdagi dasturlar va real ijtimoiy hayotdan kelib chiqadigan chora-tadbirlarni bajarilishi ko'zda tutilishi lozim. Bu maqsadlarni amalga oshirishda davlat va jamoat tashkilotlarning birgalikdagi say-harakatlari muhim ro'l o'ynaydi. Ijtimoiy islohotlar jarayonida jamiyatdagi barcha sohalar, ya'ni iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarning erkinlashuvi muhim ro'l o'ynaydi, chunki erkin ijtimoiy munosabatlar orqali islohotlar ko'lamini kengaytirish va uning salmog'ini ta'minlash mumkin bo'ladi. Bu jarayonda ijtimoiy munosabatlar tizimini barqarorlashtirish, islohotlar jarayonida ishtirokchi bo'ladigan subyektlarning ma'suliyatini oshirish, bu boradagi raqobatbardosh muhit yaratish, jarayonni takomillashtirish va rivojlantirishga oid qonunlar, meyoriy hujjatlar, tartib-qoidalar va ko'rsatmalarni mukammal ishlab chiqish, ularni hayotiy amal qilinishini ta'minlash talab qilinadi.

Ijtimoiy islohotlar amaliyotida yangi ishlanmalar, yuqori texnologiyalar va zamonaviy innovatsiyalar mustahkam o'rin olishi lozim. Mazkur innovatsion texnologiyalar globallashtirishning shiddatli jarayonlarida makon va zamon nuqtai nazaridan jamiyat taqazosi, undagi ehtiyojlar va talablardan kelib chiqqan holda isloholatlar ko'lamini oshiradi hamda uning kelajagini ta'minlaydi. Shu mazmunda "Ijtimoiy siyosat jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan qadriyatlar tizimi sifatida jamiyatning har bir a'zosi ehtiyojlarini amalga oshirishda sharoitlar yaratishni ta'minlash bilan bog'liq davlatning muhim funksiyalaridan biri bo'lgan sohadir. Ushbu siyosat markazida inson omili turadi va u bir vaqtning o'zida mazkur siyosat maqsadi, predmeti va subyekti bo'ladi. Ijtimoiy siyosat obyekti ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy struktura shuningdek, insonning yashash sharoiti va mehnati bo'lib hisoblanadi" [7,B.253]. Ana shunday jarayonlar natijasida, abstrakt yoki ma'lum natijalarni berishi mumkin bo'lmagan va bashorat qilib bo'lmaydigan nazariyalar o'z kuchini yo'qotadi, uning o'rniga shaffof va hayotiy g'oyalar zamiridagi dasturlar yaratiladi. Shu bilan birgalikda inson mafaatlarning muayyan namunalari – jamiyatda erkinlik, farovonlik va barqarorlik tamoyillarini vujudga keltiradigan qonunlar va meyoriy – huquqiy hujjatlar yaratiladi. Qachonki chinakam ijtimoiy islohotlar xalqning talab va ehtiyojlari asosida tashkil etilsa, makon va zamon xususiyatlariga ko'ra hayotiy amaliyot kasb eta boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Vatanimiz mustaqilligi – biz uchun kuch-qudrat va ilhom manbai, taraqqiyot va farovonlik asosi. O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining 30 yillik bayramiga bag'ishlangan marosimdagi nutqi. www.prezident.uz
2. Yaxshilikov J. Milliy g'oya – taraqqiyot strategiyasi. - Toshkent: Fan, 2017, - B.149. .
3. Qodirov A. Narbayeva T. va boshq. Aziz va yagonamsan jonajon O'zbekistonim. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2018. – B. 65
4. Ключев А. Приоритеты управления в социальной сфере в условиях трансформации общественных процессов. // Управленческое консультирование. № 6. 2017. – С. 103

5. Осипов Г.В. Москвичев Л.Н. Чернощек О.Е. Социологический словарь. – Москва: Норма, 2008. – С 431.

6. Quronov M, Mirzayev G' va boshq. Obodlik ko'ngildan boshlanadi. – Toshkent: sano – standart, 2013. – B. 47.

7. Социальная энциклопедия. Ред. Кол. А.П.Горкин и д., - Москва: Большая Российская энциклопедия, 2000. – С. 253

ТАРИХ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ДОСТОНЛАРДА АКС ЭТГАН ЧОРВАДОР АҲОЛИ ТУРМУШ ТАРЗИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАЪЛУМОТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Ражабов Руслан

ўқитувчи

(Қарши инновацион таълим университети)

Аннотация. Ушбу мақолада тарих фанини ўқитишда достонларда акс этган чорвадор аҳоли турмуш тарзи билан боғлиқ маълумотларнинг аҳамияти масаласи илмий жиҳатдан таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: “Ёзи билан Зебо”, “Шоҳнома” ва “Гўрўғли”, этнос, фольклор, эпос, бахши, этник компонент, қўнғирот.

Қашқадарё воҳаси аҳолиси (ўзбеклар, туркманлар, араблар) учун чорвачилик асосий сердаромад тармоқ ҳисобланган. Масалан, қўйчиликнинг ривожланиши орқали озиқ-овқат маҳсулотлари: гўшт, сут, харидоргир хом-ашёлар-жун ва чарм олинган. Қўйлардан олинадиган энг қимматли муҳим маҳсулот қорақўл терисидир. Қорақўл терига жаҳон бозорларида талаб ниҳоятда катта эди. Қўй жунидан кигиз, гилам, хуржун, чакмон, қоп каби турли уй-рўзгор анжомлари ва кийим-кечаклар тайёрланган [1, - Б. 40.]

Бу тарихий-этнологик маълумотлардан маълум бўладики, Қашқадарё воҳаси аҳолиси турмуш-тарзида чорвачилик муҳим ўрин тутган бўлиб, бу воҳа бахшилари куйлаган достонларда ҳам талқин этилган. Жумладан, «Ёзи билан Зебо» достони шундай достонлардан бири ҳисобланади. Бу достоннинг бир неча вариантлари мавжуд бўлиб [2, Инв. №. 1512, 1514, 1557, 1606, 1601, 9351, 16.], улар ичида Қодир бахши Раҳимовнинг «Ёзи билан Зебо» достони чорвадор аҳолининг турмуш тарзи ва меҳнат турларини мукамал талқин этган бадий-этнографик асардир. Масалан:

Тошмоқларинг қотибди-ё, турей-турей,
Сийроғингга ботибди-ё, турей-турей,
Тушимда-ё бир йигит-а, турей-турей,
Сой бўйида ётибди-ё, турей-турей...[3, - Б. 44]

Достонда турей-турейлар, чирий-чирийлар, ҳўш-хўшлар-соғим қўшиқлари чорва молларига қилинадиган мурожаатлар бўлиб, қайсарроқ, сут бермайдиган сигирга ёки боласини бегона қиладиган қўй-эчкига нисбатан айтилган. Ўзбек халқ меҳнат қўшиқлари тадқиқотчиси К.Очилов шундай ёзади: «Агар қўзиларга бошқа бирорта ҳайвоннинг ёки ётган жойининг ҳиди уриб қолган бўлса, ўз боласини эмизмайди. Воҳада дала этнографик маълумотлар асосида ҳам мазкур ҳолатни тасдиқловчи мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Ғузор туманининг Чўмичли қишлоғилик Жўраев Эргаш бобонинг таъкидлашича, ўтмишда чорва молларига қилинадиган турей-турей, чирий-чирийлар, соғим қўшиқлари, асосан, сут бермайдиган сигирларга ва ўз боласини бегона қиладиган баъзида эса, бироз бетоб бўлиб қолган қўй-эчкиларга нисбатан айтилган [4, 2023 йил 3 август].

Демак, дostonда талқин этилган турей-турейлар ва чирий-чирийларда қўзи ёки улоқни эмизиш, шу орқали Чўпон-отага атаб дуолар қилиб, уларни асраб қолиш нияти устун туради. Чорвадор аҳолининг турмуш тарзи чорва моллари билан боғлиқ бўлганлиги учун уларнинг ҳаётини ўзларининг ҳаёти билан боғлашган». Зеро, қадимги даврлардан, яъни жониворларни қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш жараёни бошлангандан эътиборан чорвачилик билан маросимлар ва урф-одатларда элнинг ҳайвонот оламига бўлган муносабати акс этган [5, - Б. 145.] Элшунос олим О.Бўриевнинг ёзишича, воҳада қўйчивонлар баҳорги яйловга сурувни ҳайдаш олдида маълум ирим-сирим ва удумларни бажаришган. Қўйларни офатдан сақлаш учун чўпон қўлида машғала билан қўтон ичига кириб айланган. Қўйлар қўтондан чиқиши олдида исирик ҳам тутатилган. Отар эгаси баҳорги яйловга қўчиш олдида қишлоғдаги обрўли кишиларни ва кекса чўпонларни чақириб, қўй сўйиб зиёфат берган. Мулла чўпонлар пири-Чўпон отага бағишлаб дуолар ўқиган. Баҳорги ва ёзги яйловлардан қишки қўтонга қайтишда ҳам қўйларни турли бало-қазолардан асрасин деб қўтон олдида олов ёқилган, исирик тутатилган ва яна қўй сўйиб зиёфат берилган ва Чўпон-ота ҳақида дуолар қилинган. Демак, воҳа чорвадор аҳолиси ўз чорваларини бало-қазолардан сақлаш учун ўзига хос ирим-сиримларни ўтказишган.

Ўрта Осиё халқларида қадимги даврлардан бошлаб чорва молларига муносабат кучли бўлганлиги табиий ҳолдир. Элшунос олим А.Ашировнинг ёзишича, «Авесто» матнларида майда молларга ҳомийлик қилувчи илоҳ Фродат-Фшова номи билан зикр этилган. Зардушт Ахурамаздадан «ҳаммадан кўра бахтиёрроқ бўлган дунёдаги тўртинчи жой қаер?»-деб сўраганида, Ахурамазда: «Бундай жой қўйлар суруви ва тевадар уюри энг кўп парвариш қилинадиган заминдир», деб жавоб берган. Шунингдек, «Авеста» нинг бирмунча кейинги қисмлари ҳисобланган «Хорда «Авеста»да «Айатрима», яъни «Чорвани отарларга қайтариш байрами» ўтказилганлиги ҳақида маълумотлар бор [6, - С. 146]

Дostonда йирик шоҳли ҳайвонларга бўлган муносабатлар ҳам муҳим ўрин тутган:

Сен бормасанг сендек ҳўкиз туғилмас,
Мен бормасам улуғ машғул ёқилмас,
Қора ерни қарсиллаткин жонивор,
Қаерларда менинг ёрим чувҳа-я,
Анов сойда сенинг ёринг, чувҳа-я...[7, - Б. 39]

Йирик шоҳли ҳайвонлар воҳада ярим ўтроқ ва ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли томонидан боқилган. Ҳўкизлар асосан, тоғ-олди туманларида яшовчи ўтроқ аҳоли турмуш тарзида муҳим ўрин тутган. Чунки бу ҳудудларда йирик шоҳли ҳайвонларни боқиш учун яхши табиий мавжуд бўлган. Масалан, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Қашқадарё воҳасида яшовчи бойларда чорва моллари 2000 бошгача, ўртача ҳўжаликларда 10-15 бошгача етган бўлиб, камбағал оилаларда 2 бошдан ошмаган. Чунки бу ҳайвонларни боқиш учун катта озуқа талаб қилинган. Бу ҳолат бошқа воҳалар аҳолиси турмуш тарзида ҳам кузатилган. Масалан, Зарафшон ва Фарғона водийсида яшовчи деҳқонлар дала ишлари тугаганидан сўнг, ўз ҳайвонларини сотиб юборишган ва баҳор бошланиши билан яна сотиб олишган [8, - С. 289]. Чорвадор аҳоли турмуш-тарзида қўй ва эчкилардан фарқли ўлароқ, қора моллар ерни шудгорлаш, текислаш, жуяклар олиш каби деҳқончилик ишларида ёрдамчи восита сифатида муҳим ўрин тутди. Шунинг учун, дастлабки чорвадор жамоаларининг илк ривожланиш даврида ҳўкизнинг тотем тарзида тараққий этиши илк бронза давридаги мавжуд иқтисодий шарт-шароит билан чамбарчас боғлиқ эди. Бу ҳолат энеолит давридаёқ қарор топган.

«Ёзи билан Зебо» достонидан ташқари «Алпомиш» достонида ҳам кўпгина эпизодлар чорвачилик билан боғлиқлигини кўришимиз мумкин. Бу табиийки, туркий

қабилаларнинг асосий машғулоти чорвачилик эканлигини кўрсатади. Чунки, чорва қадимги даврлардан кийим, овқат ва ишлаб чиқарувчи куч сифатида муҳим ўрин эгаллаган. Жумладан, дostonда «камар» сўзининг учраши ва унинг ҳайвон терисидан тайёрланганлиги, жўнидан эса кийим-кечак тикилганлигини тасвири фикримиз далилидир [9, - С. 118]. Л.Н.Гумилевнинг фикрича, туркий тилли халқлар асосан, чорвачилик билан шуғулланишган. Чорва ҳайвонлари териларидан кийим-кечак, бош кийимлари тикиб кийиб юришган. Туркий тилли халқлар майда туёқли ҳайвонлар, яъни қўйларни кўпроқ боқишган. Кўп йиллар давомида шу оилани сут, қатиқ билан таъминлаган чорва молларидан бири нобуд бўлса, бу шу оила учун катта йўқотиш ҳисобланган.

Халқ дostonларида ҳам отларнинг чорвадор аҳоли турмуш тарзидаги ўрни таърифланади. Жумладан, «Алпомиш» дostonининг Фозил Йўлдош ўғли вариантыда келтирилишича:

Бобо, сиру ҳолим маълум қилайин,
Биздан энди бир бедовни сўрайин,
Бедов миниб қалмоқ элга борайин,
Қалмоқ элдан ёрим олиб келайин...[10, - Б. 85]

Дoston парчасида отнинг чорвадор аҳоли турмуш-тарзидаги ўрни, яъни бирор узоқ манзилга боришда муҳим транспорт воситаси сифатидаги аҳамияти келтириб ўтилган. Маълумки, Ўрта Осиёда яшовчи чорвадор қабилалар орасида от культининг жуда кенг тарқалганлигини кўплаб фактлар тасдиқлайди. Ҳатто бир қатор юлдузлар, масалан, Оқбўзот, Кўкбўзот юлдузлари ҳақида мифлар ҳам мавжуд [11, -С. 9]. Мана шунга биноан дostonда қаҳрамоннинг жанговар оти унинг содиқ, ғамхўр ҳамроҳи сифатида тасвирланади. У ўз эгасини турли хавф-хатарлардан огоҳлантириши, душман қуршовидан олиб чиқиб кетиши, хуллас, сафар давомида унга ҳомийлик қилиши лозим. Ўзбек халқ дostonларида чорвадор аҳоли турмуш-тарзида от культининг мана шу муҳим белгиси яхши сақланиб қолган. Масалан, «Алпомиш»даги Бойчибор, «Гўруғли» туркумидаги Ғирот, «Шоҳнома»даги Рахш ана шундай отлар жумласига киради. Шунинг учун Ғирот мерганлар ўқидан гоҳ қирқ газ юқорига сакраб, гоҳ ётиб олиб Авазни сақлаб олади. От култи ва унинг инсонга ҳомийлик қилиши ҳақидаги мифологик тасаввурлар бевосита мифлар орқали дostonга кириб келган.

Хулоса қиламизки, тарих фанини ўқитишда дostonларда акс этган чорвадор аҳолиси турмуш тарзи билан боғлиқ маълумотлар муҳим этнографик манба ҳисобланиб, улар халқ турмуш тарзига оид турли хил аспектлар бўйича қизиқарли материаллар беради.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Бўриев О., Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқи боқий қадриятлари. – Қарши. «Насаф», 2005. – Б. 40.
2. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви. Инв. №. 1512, 1514, 1557, 1606, 1601, 9351, 16.
3. Эргашев А., Халилова Д. «Ёзи билан Зебо». - Қарши. «Насаф», 2000. - Б. 44.
4. Дала ёзувлари. Ахборотчи: Жўраев Эргаш бобо 73 ёшда. Ғузор тумани, Чўмичли қишлоқ фуқаролар йиғини. 2008 йил 3-4 август.
5. Аширов А. Ўзбек халқининг эътиқод ва маросимлари. – Т.: «Ўзбекистон Миллий кутубхонаси», 2007. – Б. 145.
6. Аширов А. Ўзбек халқининг эътиқод ва маросимлари. – Т.: «Ўзбекистон Миллий кутубхонаси», 2007. – С. 146.
7. Эргашев А., Халилова Д. «Ёзи билан Зебо». - Қарши. «Насаф», 2000. - Б. 39.

8. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. - СПб., 1882. - С. 289.
9. Хошаниязов Ж. Историко-фольклорная характеристика каракалпакской версии эпоса «Алпамыс». - Нукус, 1978. - С. 118.
10. Мирзаев Т. Алпомиш достонининг ўзбек вариантлари. – Т.: «Фан», 1968. – Б. 85.
11. Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш» - Т.: «Типография Из АН Уз ССР», 1959. – С.9

ДОСТОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Ражабов Руслан
ўқитувчи
(Қарши инновацион таълим университети)

Ўзбек халқини XI-XVIII асрлардаги этник тарихи ҳамда қаҳрамонлик эпосларининг шаклланиш босқичи достончилик анъаналарининг вужудга келишига туртки берди. Ўзбек халқининг шаклланиш даври билан бир вақтда яъни, X-XI асрларга келиб туркий тилда сўзлашувчи Мовароуннаҳрдаги аҳоли ўртасида «Алпомиш» достони вужудга келиб, бир қанча туркий қабила ҳамда уруғларнинг аста-секин бирикиб муайян бир халқ сифатида шаклланиши билан боғлиқ ҳолда у ёки бу халқнинг қаҳрамонлик эпоси сифатида ривожланди(1).

Тарихий манбаларда келтирилишича, X асрнинг бошларида Мовароуннаҳр Қорахонийлар қўлига батамом ўтди. Натижада Қорахонийлар салтанати Марказий Осиёда йирик марказлашган давлатга айланади. Еттисув, Исфижоб, Қошғар вилоятлари билан бир вақтда икки дарё оралиғидаги минтақалар ҳам бу давлатнинг ҳудудлари бўлиб қолади(2).

Қорахонийларнинг Ўрта Осиёга қилган юришлари ва уларнинг мустақил давлатлари вужудга келиш даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига жуда кўп туркий тилда сўзлашувчи қабилалар кўчиб келадилар. Натижада V-VI асрларда ва араб истилолари даврида бир оз сустлашган туркийлашиш жараёни Қорахонийлар даврида ўз интиҳосига эришди. Мовароуннаҳрга кўплаб туркий қабилалар кўчиб келишининг бир неча объектив сабаблари мавжуд эди.

Биринчидан, Қорахонийлар давлати моҳиятига кўра ҳарбий зодагонлар давлати бўлиб, бошқарув тизимининг деярли барча бўғинларида туркий тилда сўзлашувчи кишилар бўлган;

Иккинчидан, Қорахонийлар давлатининг бошқариш маҳкамаларида турган ҳарбий зодагонлар асосан чорвачилик билан шуғулланиш, чорвадор турмуш тарзини кечиришдан бевосита манфаатдор эдилар. Бунинг учун катта сув заҳиралари ҳамда серўт яйловларга бой бўлган Мовароуннаҳр ерлари жуда қулай эди.

Туркий қабилалар Мовароуннаҳрга кўплаб кўчиб келишди. Аввал, Сирдарёнинг ўрта оқимларида яшаган ўғузлар эса Сирдарёнинг қуйи оқимлари ҳамда Оролбўйи ҳудудларига қараб силжидилар. Умуман, XI асрда туркий тилда сўзлашувчи қабилалар ҳам тил, ҳам субэтник хусусиятлари билан бир-бирига жуда ҳам яқинлашиб, бирикиб кетдилар, яъни бу даврда туркий тилда сўзлашувчи халқнинг ташкил топиш жараёни асосан тугади ва бу халқ кейинроқ «ўзбек» номи билан юритилди(3). Шунингдек, Мовароуннаҳр ва Хоразмда XI асрда содир бўлган этносиёсий жараёнлар натижасида ўзбек халқининг шаклланиши даврида «Алпомиш» қаҳрамонлик достони ҳам юзага келди.

XIII-XV асрларда Мовароуннаҳр ва унга туташ вилоятларга келиб ўрнашган қавмлар унча йирик бўлмаган этник бирликлардан иборат бўлган. Маълумки, туркий ва туркийлашган мўғул қавмларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳрга келмасдан аввал

Даштиқипчоқда, Еттисувда ва Шарқий Туркистонда яшаганлар. Бу ҳудудларда улар парчаланиб кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб кетган эдилар. Уларнинг катта қисми ўзлари муқим яшаб турган ҳудудларда қолиб турли этносиёсий бирликлар таркибига кириб қолган эдилар.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрга мўғул ва туркийлашган мўғул қабилаларининг кўчиб келиш жараёни жадаллашади. Шу асрларда олчин, дуғлат, мўнғул, сулдуз, ўйрот, манғит, қўнғирот ва бошқа қавмларнинг айрим гуруҳлари кўчиб келган. Лекин улар сон жиҳатдан ерли аҳолига нисбатан унча кўп бўлмаганлар. Илгари асосан, чорвачилик билан кун кечирган бу қабилалар маҳаллий аҳоли таъсирида ярим ўтроқликка ўтиб, чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар(4).

Мўғуллар истилоси фан, маданият, жумладан, эпос тараққиётига салбий таъсир ўтказган бўлса-да, унинг умумий ривожига тўсқинлик қила олмади. Шунинг учун ҳам уларнинг кўпчилиги маҳаллий халқлар таркибига сингишиб, туркийлашиб кетди. Иккинчидан, маҳаллий халқ ўз мустақиллиги учун доимо қаттиқ кураш олиб борди. Бундай курашлар, бирлашишлар ва таркиб топишлар эса эпос учун бой материал берар эди.

Маълумки, XVI аср бошларигача Даштиқипчоқ ўзбекларининг айрим уруғ жамоалари (масалан, найманлар, уйғурлар, манғитлар, қўнғиротлар, қутчи, минг ва бошқа) Мовароуннаҳр ва Хоразмга келиб ўрнашган эдилар. Уларнинг бошқа гуруҳлари эса XVI аср давомида кўчиб ўтганлар(5). Натижада чорвадор ўзбек қабилалари билан Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонда яшаётган туркий тилда сўзлашувчи маҳаллий аҳоли ўртасида ҳам тил, ҳам урф-одат, ҳам маданий муносабатлар жиҳатдан мураккаб аралашувлар юз берди. Уларнинг бир қисми сувга бой, унумдор ерларга жойлашиб олиб, маҳаллий аҳолининг ҳўжалик юритиш анъаналари ҳамда турмуш тарзига қараб ўтроқлашиб, деҳқончилик билан шуғуллана бошлади. Бу эса чорвадор этнос эпик ижодиёти билан маҳаллий аҳолининг дostonчилик анъаналари бирлашиб кетди. Чунки, анъанавий эпоснинг аксарият қисми XVII асргача яратилди(6). Дostonларнинг умумий ғоявий йўналиши, образлар тизими ҳам шундай хулосага келишга асос беради.

Халқ дostonларининг умумий руҳига диққат қилинса, уларда марказлашган фаровон ўлка, ватан мустақиллиги ва босқинчиларга қарши кураш ғояси муҳим ўрин тутди. Бу ғоя ўрта асрлар шароитида, турли уруғ ва элатларнинг ягона халқ сифатида шаклланиш жараёни авж олган даврда буюк ижобий ҳодиса саналиб, бу ўзбек эпосининг моҳиятини ташкил этади.

Демак, XIII-XVI асрларда Амударё ва Сирдарё оралиғига келиб жойлашган туркий ва туркийлашган мўғул субэтник гуруҳларнинг бир қисми маҳаллий аҳолига аралашиб кетган. Ушбу субэтник гуруҳларнинг Мовароуннаҳрни турли воҳаларида қолган қисми XVI-XVIII асрларда келиб жойлашган ва ўтроқ ҳаёт кечира бошлаган. Жумладан, биз бу ҳолатни Жанубий Ўзбекистон минтақасига қўнғирот уруғининг жойлашиш ҳолатини тасдиқловчи муҳим омиллар мисолида кўриб чиқишимиз мумкин. Чунки бу этник жараёнлар ушбу ҳудуддаги дostonчилик анъаналарининг шаклланиш даврини белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Қўнғиротлар кўп сонли ўзбек уруғидан бири бўлиб, сон жиҳатдан Шарқий Бухоро (Жанубий Ўзбекистон) ҳудудларида манғитлардан кейин иккинчи ўринда турган. Улар асосан XX асрнинг бошларида Ғузордан Термизгача бўлган ҳудудда ва Боботоғнинг ғарбий қисмлари атрофларида яшаган. 1924 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, мана шу ҳудудларда яшовчи қўнғиротлар 37148 кишини ташкил этган. Улардан Бойсундарё воҳасида 3955 киши, Шеробод ҳудудларида 16621 киши, Термез атрофларида 3225 киши ва Сурхонда 9453 кишидан иборат бўлган.

И.П.Магидовичнинг фикрича, Жанубий Ўзбекистон ҳудудига қўғирот уруғининг Хоразм ва унга туташ минтақалардан келиб жойлашган бўлиб, Хоразм ҳудудидаги ўзбекларнинг асосий қисмини Шайбонийхон босқинигача мана шу ҳудудларда яшовчи қўғиротлар ташкил этган. Шу боис, XVI асрда шайбонийлар қўшини таркибида бўлган қўғиротлар қозоқ халқи таркибидаги қўғиротлар эмас, балки, Хоразм қўғиротлари эканлигига эътибор қаратиш лозим бўлган. Бинобарин, қозоқ ва ўзбек халқ таркибидаги қўғирот субэтник гуруҳига мансуб уруғ номларининг бир-бирига тўғри келмаслиги ҳам шу фикрни тасдиқлайди. XX аср бошларида Н.Ф.Ситняковский томонидан Жанубий Ўзбекистон қўғиротларидан ёзиб олинган дала ёзувларига кўра улар ўзларини Хива қўғиротларининг авлодлари деб билишган ва Шарқий Бухоро (яъни, Жанубий Ўзбекистон) ҳудудларига бундан 400 йил олдин кўчиб келишганлигини айтишган. Тадқиқотимиз давомида Шарқий Бухоро (Жанубий Ўзбекистон) қўғиротлари Хоразм воҳасида яшаган қўғирот уруғларининг авлод-аждоди эканлигини аниқладик.

А.Т.Жданко томонидан Хоразмдаги ўзбек қўғиротлари таркиби билан қорақалпоқ қўғирот уруғининг этник шажараси таққосланганда кўпчилик уруғ номлари бир-бирига тўғри келиши аниқланган. Бундан ташқари, уларнинг уруғ бошлиқлари номлари, маросим, эътиқод ва бир қанча моддий маданияти намуналари ўхшашлиги кўрсатиб ўтилган. В.Г.Мошкованинг фикрича, ўзбек ва қорақалпоқ қўғиротлари Хоразм ва унга тегишли Сирдарё ҳавзаси атрофларида қачонлардир бир этник асосдан келиб чиққан. Жанубий Ўзбекистон ҳудудида яшовчи қўғирот субэтник гуруҳининг уруғ номлари билан Хоразм ва Қорақалпоғистондаги қабиладошларининг этник атамалари, яъни: ачамайли, болғали, боғажили, қанжиғали, қорқурсак, қўштамғали, тортувли тоғузлар каби этнонимлар бир-бирига тўғри келади. Жанубий Ўзбекистондаги қўғирот уруғи номларининг бештаси хоразм ўзбек қўғиротлари таркибидаги «барак», «борбой», «жилонтамғали», «қорбура», «ноғай» этнонимлари билан айландир. Қорақалпоқ қўғиротларининг «айнли», «оқпичоқ», «боймоқли», «қозоқли», «қўйин», «қурама», «таракли», «урус», «кандекли», «гаужайли голлик», «чўмичли», «иргакли», «туркман» каби уруғ номлари Жанубий Ўзбекистон қўғирот уруғи таркибида мавжудлиги аниқланган.

Жанубий Ўзбекистон ҳудудида яшовчи қўғирот уруғи номларининг 13 таси Хоразм қўғиротлари уруғ номлари билан 32 таси қорақалпоқ қўғиротлари уруғ номлари билан мос келади. Сурхондарё воҳаси аҳолисининг антропологияси ва этник хусусиятлари масалалари бўйича илмий изланиш олиб борган К.Нажимов воҳада яшовчи қўғиротларнинг асосий қисми бундан 400 йиллар олдин Хоразмдан кўчиб келганликларини таъкидлайди. Жанубий Ўзбекистон қўғирот уруғи «Алпомиш» достонидаги эпик талқин асосида Ғузур ва Бойсун районлари атрофларида жойлашган Жийдали Бойсунни ўзларининг ватани деб билишади.

Бир қанча тадқиқотчиларнинг фикрича, қўғиротларнинг Қашқадарё ва Сурхондарё ҳудудларига келиб жойлашиши XVI асрдан аввал рўй берган. Ўрта асрларнинг тарихчиларидан бири Рашидиддиннинг фикрича, Чингизхон ўз ўғли Чигатойга бўлиб берган 4000 та мўғул ҳарбийсидан 1000 таси қўғирот уруғига мансуб бўлган. Бундан маълум бўладики, қўғиротларнинг Қашқадарё ва Сурхондарё ҳудудларига келиб жойлашиши XIII асрнинг ўрталарига тўғри келади.

XIII-XVI асрлардаги этносиёсий жараёнлар натижасида Сурхондарё воҳаси ҳудудларига келиб жойлашган қўғирот уруғининг маълум бир қисми XVIII асрнинг бошларида табиий шароитлардан келиб чиққан ҳолда Қашқадарё воҳаси ҳудудларига ўрнашган. Натижада мазкур этник гуруҳга мансуб бахшилар томонидан воҳа дostonчилиги анъаналарига асос солинган.

Мовароуннахр ва Хоразмдаги туркий қавмларнинг жуда мураккаб этник тарихи ҳамда иқтисодий-маданий муносабатлари воҳада ўзбек халқ достончилиқ мактабларининг вужудга келишига асос бўлган.

Маълумки, қабила, элат ва миллат тушунчаларини қамраб оладиган этник бирлик этнослараро муносабатлар жараёнида шаклланади. Достончилиқ мактабларининг ўзига хослигини белгиловчи ҳар бир достонга жамоа ва индивидуал ижод бирлиги жараёнида юзага келган муайян бадиий асар сифатида қарар эканмиз, унда бахшининг ижрочилиқ ва ижодкорлик фаолияти асрлар давомида шаклланган ва пухта сайқалланган оғзаки эпик анъаналар доирасида намоён бўлади. Бу ҳол барча бахшилар учун умумий томонларни, яъни муайян достончилиқ мактабларига хос эпик қолипларини юзага келтиради⁵¹. Бу муносабатлар заминиде эса муайян халқнинг этник тарихи ётади. Чунки, халқнинг этник тарихи қобиғида халқнинг ҳақиқий маданияти шаклланади. Этник тарихи - бу этник бирлик таркибига кирувчи компонентлар ўртасида асрлар давомида содир бўладиган ассимиляция жараёни демакдир. Этник бирликнинг шаклланиши этнослараро муносабатларда намоён бўлади. Этнослараро муносабатлар этно-сиёсий жараёнлар натижасида рўй беради. Масалан, ўзбек халқи этник тарихи бир вақтнинг ўзида (айни пайтда параллел равишда) этник бирликнинг шаклланиши достончилиқ анъаналарининг вужудга келишига туртки берди.

Ўзбек халқ достончилиқ анъаналари тарихига доир оғзаки маълумотлар XVIII асрнинг бошларига оиддир. Жумладан, Булунғур достончилиқ мактабининг йирик вакилларида бири Фозил Йўлдош ўғли Йўлдош Мулла Мурод ўғлининг шогирдидир. Йўлдош Мулла ўғли машҳур Йўлдошбулбулнинг шогирди бўлган. XVIII асрнинг II ярмида яшаган Муҳаммад шоир Йўлдошбулбулга устозлик қилган. Ёки Эргаш Жуманбулбул ўғлининг бешинчи отаси Ёдгор бахши XVII асрнинг II ярми ва XVIII аср бошларида яшаган.

Хулоса шуки, XI-XVIII асрларда давом этган этник жараён, яъни чорвадор қабилаларнинг ўтроқлашишида ўтроқ аҳолининг таъсир доираси кучли бўлган. Бу ўлкада қадимдан яшаб келган турғун аҳоли ва илк ўрта асрларда келиб жойлашиб, кейинчалиқ ўтроқлашиб кетган қабилаларнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти мазкур асрларда келган этнослар маданиятига таъсир кўрсатмасдан қолмаган, албатта. Ўтроқ аҳоли вакили бўлган бахшилар билан чорвадор аҳоли эпик анъаналари асосида ижод қилувчи достончилар ўртасидаги маданий алоқаларнинг тобора чуқурлашиб бориши мазкур ҳудудда достончилиқ анъаналари шаклланиш жараёнини жадаллаштирди. Бу этник гуруҳлар ўртасидаги этник жараён достончилиқ анъаналари вужудга келиши учун асос ва замин бўлди.

Ҳозирги кунда Шеробод, Булунғур, Қўрғон, Нурота, Қамай, Хоразм, Қорақалпоқ ва Қўлбуқон достончилиқ мактабларининг достончилари ва уларнинг шажараси ўрганилмоқда.

Ўзбек халқ достончилиқ анъаналари тарихини этнологик тадқиқ этиш, уларни ўзбек халқининг X-XI асрлардан XVIII асргача давом этган жуда мураккаб субэтник гуруҳлараро муносабатлари ҳамда халқ эпик ижодиётининг шаклланиш жараёнлари натижасида вужудга келганлигига аниқлик киритди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: «Фан», 1981. – Б. 49.
2. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: «Шарқ», 2001. – Б. 285.
3. Ўзбекистон тарихи. Тўрт томлик. 1-том. – Т.; 1970. – Б. 396.
4. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. - М – Л., 1950. – С. 279.
5. Абулғози. Шажарайи турк. – Т.; 1992. - Б. 134.
6. «Юсуф ва Аҳмад», «Алибек билан Болибек» каби жангнома достонлар; «Тулумбий», «Шайбонийхон», «Ойчинор» сингари тарихий достонлар; романик эпосдан «Рустамхон»

туркуми, «Кунтуғмиш», «Ширин ва Шакар», «Орзугул», «Гўруғли» туркуми, «Қиронхон», «Якка Аҳмад», «Ёдгор» ва бошқалар. Бу ҳақда қаранг: Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: «Фан», 1981. – Б. 51.

M U N D A R I J A

№	MUALLIFLARNING FAMILIYASI, ISMI, SHARIFI	MAQOLA MAVZUSI	bet
KIRISH SO‘ZI			3
1-SHO‘BA. O‘ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANSNING TARIXIY ASOSLARI (SIVILIZASIYAVIY YONDOSHUVLAR)			
1.	Эшов Б.Ж.	<i>Сурхон воҳасининг илк давлатчилиги ва шаҳар маданияти ўртасидаги боғлиқлик</i>	5
2.	Ражабов Қ.	<i>ВКП(Б) МК Ўрта Осиё Бюроси ҳамда марказий комитетнинг Ўзбекистон ССРдаги вакиллиги (Игнатъев миссияси)нинг юртимиздаги машъум фаолияти (1949 йил январь – 1950 йил декабрь)</i>	10
3.	Шадманова С.Б.	<i>Ўзбекистон шаҳарларида бошқарув органлари (1920-1930 йиллар)</i>	17
4.	G‘offorov Sh.S.	<i>Samarqand madrasalari tarixiga nazar</i>	24
5.	Mo‘minova G.E.	<i>O‘zbekistonda IX – XII asrlarda tibbiyotning rivojlanishi</i>	30
6.	Qobilov E.O., Eshqurbonov S.B.	<i>XX asr Surxon vohasi an‘anaviy dehqonchiligi haqida ba‘zi mulohazalar: tahlil va muammolar</i>	34
7.	Хушвақов Н.О	<i>Оқ кийимлилар қўзғолони тарихи ҳақида</i>	38
8.	Худойкулов Т.	<i>Некоторые сведения об экономической и культурной жизни городского и сельского населения Кокандского ханства</i>	48
9.	Абдуллаев Ў.Ш	<i>XX асрнинг 20-йилларида Ўзбекистонда янги педагогик ўқув юртлари тармогининг вужудга келиши ва педагогик кадрларни шакллантириш муаммолари</i>	57
10.	Тошбоев Ф.	<i>Уструшонада қадимги давр миграцияларининг ўрганилишига доир</i>	60
11.	Xolnazarova M.	<i>Hadis tushunchasi, uning ma‘nosi va islomdagi o‘rni</i>	63
12.	Ochilova O.	<i>Xonliklar davrida faoliyat yuritgan mashhur tabiblar</i>	66
13.	O‘ralov G‘.	<i>Davlatchilik tarixini shakllanishida tarixiy-madaniy meros va ularning tarixan tutgan o‘rni</i>	69
2-SHO‘BA. O‘ZBEKISTONDA FAN, TA‘LIM, MADANIY TARAQQIYOT (ZAMONAVIY TADQIQOTLAR TAHLILLARI)			
14.	Эргашева Ю.А.	<i>Ўзбекистонда олий таълимдаги инновацион ўзгаришлар</i>	71
15.	Мавланов Ў.	<i>Ўзбекистонда тарихий маданий меросни ўрганиш ва сақлаш муаммолари</i>	77
16.	Жабборов Х.	<i>Реклама терминининг семантик ва қўлланиш хусусиятлари</i>	79
17.	Васиева Д.И.	<i>Ўзбекистон таълим тизимидаги янгича ёндашувлар ва халқаро ҳамкорлик</i>	81

18.	Муртазова С., Акбарова Н.	<i>Мустақиллик йилларида Ўзбекистон мусиқа маданияти ва таълим тизими соҳасидаги ислохотлар ва унинг мазмун-моҳияти</i>	86
19.	Qodirova M.M.	<i>Turkistonda modernizmning vujudga kelishi va bosqichma-bosqich rivojlanishi: tarixiy nuqtai nazar</i>	90
20.	Xolnazarova D.	<i>Sharq mutafakkirlari qarashlarida huquqiy madaniyat borasida ayrim mulohazalar</i>	93
21.	Toshpo'latov B.	<i>Mustaqillik yillarida tibbiyot yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining rivojlanishi</i>	95
22.	Samadova N.	<i>Jadid maktablari va ta'lim merosi: tarixiy nuqtai nazar</i>	97
23.	Imamov B.	<i>Yangi O'zbekiston konstitutsiyasi inson qadr-qimmatini va huquqlarining mustahkam poydevori</i>	99
24.	Хўжаёров А.О, Файзиёва А.	<i>Жадид маърифатпарварларининг тарихий мероси</i>	104
25.	Mamasaliyev M.M.	<i>Postmodern jamiyatda o'zgalarga bag'rikenglikning ustuvorligini taminlash masalalari</i>	109
26.	Ochilova O., Botirova Sh.	<i>Qo'qon xonligida ayollarga bo'lgan munosabat va ularning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rni</i>	113
27.	To'xtaboyev X.	<i>O'zbekistonda mustaqillik yillarida oliy ta'limdan keying ta'limning rivojlanishi</i>	115
28.	Ражабов Р.Б. Бахтиёрова Х.И.	<i>Жанубий Ўзбекистонда бахшилик санъати</i>	118
29.	Axmedov S.T.	<i>O'zbekistonning aniq fanlar sohasida xalqaro aloqalari (XX asrning 70-80 yillari misolida)</i>	120
30.	Cho'liiyev I.N., Jovliyev B.X., Jamolova L.	<i>Maktabgacha ta'lim muassalari va boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini olib borishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning istiqbollari</i>	123
31.	Xolmurodov A.E., Quzratov M.A.	<i>G'ovak muhitda to'g'ri chiziqli dinamik masalani giperbolik sistemaga o'tkazish</i>	127
32.	Raxmatova N.I.	<i>Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashda tanqidiy fikrlashga o'rgatish</i>	130
33.	Nazarova N.R.	<i>Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar ma'naviy qiyofasiga ta'siri</i>	133
34.	Gulova S.	<i>Boshlang'ich sinflarda ona tili fanidan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish</i>	136
35.	Botirov X.N.	<i>Zamonaviy ta'limda media-ta'limning o'rni</i>	137
36.	Qurbonov B.G'	<i>Mustaqil O'zbekistonning birinchi muftiysi Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf</i>	139
37.	Murtazayev E.	<i>Erix Mariya Remark asarlarining tili va uslubiga doir</i>	142
38.	Abdullayeva Ch.	<i>The importance of building self-competence in students</i>	144
39.	Axmadova S.A.	<i>O'zbekistonda birdamlikni ta'minlashda milliy-madaniy markazlar o'rni</i>	146
40.	Ergashev F.	<i>O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sport tadbirlari</i>	148
41.	Razzakova D.A.	<i>Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik nizolarni bartaraf etish va profilaktikasiga tayyorlashning metodik tizimini takomillashtirish</i>	150
42.	Zokirova Y.	<i>Problems and solutions of developing pupils' oral speech</i>	153

43.	Abulqosimova D.	<i>Samarqand davlat universitetining xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlik aloqalari</i>	155
44.	Ochilova O., To'raqulova S.	<i>Mustaqillik yillarida xalq tabobati vakillari faoliyati</i>	157
45.	Bakhromova M.B	<i>Development of science, education, culture in Uzbekistan (analysis of modern studies)</i>	160
46.	Hasanova V.	<i>Talabalarda etnopedagogik modellar orqali ijtimoiy va kasbiy kompetentlikni shakllantirish</i>	162
47.	Каримов М.	<i>Олий таълим ва амалиёт тизимлари ўртасидаги самарали бошқаришнинг назарий асослари</i>	165
48.	Ibragimova G.	<i>Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni ijtimoiylashtirish</i>	168
49.	Cho'liyev I., Jamolova L.	<i>Bo'lajak pedagoglarga tibbiy bilim asoslari fanini o'qitishdagi interfaol metodlar</i>	170
50.	Ismoilova F.	<i>Xotin – qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotda turgan o'rni (1941-1945-yillar)</i>	173
51.	Murtazayev E.	<i>Yo'qotilgan avlod – XX asr g'arb adabiyoti nigohida</i>	175
52.	Jovliyev B., Jovliyev Sh.	<i>Biotexnologiyaning tarixi va uning hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini oshirishdagi o'rni</i>	177
53.	Kadirov L.	<i>Tijorat bankining moliyaviy boshqaruvi va kredit risklarini boshqarish samaradorligini oshirish</i>	180
54.	Ochilova O, Hamroqulova L.	<i>Samarqand viloyatining madaniy tarixan shakllanishi va turizm sohasida tutgan o'rni</i>	182
55.	Kamilova M.	<i>Oilada huquqiy savodxonlik shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganishda huquqiy munosabatining o'ziga xosligi</i>	185
56.	Xo'jamurodova O.	<i>Chechak leksemasining etimologiyasi va ma'nolari</i>	187
57.	Махмудов У.	<i>Таълим муассасаларида олиб борилган маънавий-маърифий тадбирларнинг ёшлар тарбиясидаги ўрни</i>	189
58.	Maxmudova D.	<i>XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek tasviriy san'atida rivojlanish tendensiyalari</i>	192
59.	Normo'minov A.	<i>O'zbekistonda paraolimpiya sport turlarining rivojlanishi va xalqaro musobaqalarda erishilgan natijalar</i>	194
60.	Xasanov R.	<i>Jadidlar g'oyalari va Yangi O'zbekiston strategiyasi hamohangligi</i>	197
61.	Usarova M.	<i>Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilar o'quv-biluv faolligini oshirish metodikasi</i>	199
62.	Sadatova N.	<i>Voyaga yetmaganlar hulq-atvorida paydo bo'ladigan psixologik o'zgarishlarni oldini olish strategiyalari</i>	201
63.	Sevinov A.	<i>Adaptiv jismoniy tarbiyaning tarixi</i>	204
64.	Yavkocheva F.	<i>The translation of the political texts</i>	206
65.	Муллаева Ш.	<i>Ривожланган хорижий давлатларда таълим соҳасида сифат самарадорлигини оширишнинг асосий тенденциялари</i>	210
66.	Худайбердиева Х.К.	<i>Основные факторы, обеспечивающие развитие потенциала молодежи</i>	214
67.	Raxmatova N.I. Hasanova Z.	<i>Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning rivojlanish bosqichlari</i>	217

68.	Мухаммадиев С., Эшназарова Э.	<i>Методики преподавания английского языка для воспитанников детского сада: современные подходы и практики</i>	218
69.	Мухаммадиев С., Жонимкулова Л.	<i>Обучение иностранному языку студентов с разным уровнем языковой подготовки</i>	221
70.	Karimov M Omonova Sh.	<i>Iqtisodiyotni rivojlantirishda innovatsiyalarning roli</i>	224
71.	Xolnazarova D., Tursinboyeva N	<i>Keksayishning ijtimoiy muammolari va oqibatlari</i>	225
72.	Raxmatova N., Baxriddinova M.	<i>Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini o'stirish masalalari</i>	231
73.	Хайдарова Г.	<i>Педагогическое моделирование процесса развития лингвокультурных навыков учащихся</i>	233
74.	Абдуллаева А.	<i>Имитационное моделирование как основа эффективного образования технических дисциплин</i>	235
75.	Qaxharova N., Shamsiyeva D.	<i>Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari va uning ta'limiy ahamiyati</i>	240
76.	Nazarova N.	<i>Pedagogning kasbiy rivojlanishida akmealogik yondashuvning o'rni</i>	243
77.	Nazarova N., Musurmonova S.	<i>An'anaviy ta'limda o'qitish metodlari va afzalliklari</i>	245
78.	Muratova Sh.	<i>Markaziy osiyo allomalarining pedagogik qarashlari</i>	247
79.	Muratova Sh., Xushvaqto'v B.	<i>Didaktikada o'yin texnologiyalaridan foydalanish</i>	252
80.	Shukurov N.	<i>Samarqand viloyati Narpay tuman toponimlari va ularning tasnifi</i>	254
81.	Axmedova Sh.	<i>Bo'lajak pedagoglarda kasbiy identiklikni o'rganishning metodologik jabhalari</i>	258
3-SHO'BA. O'ZBEKISTONNING QADIMGI VA ZAMONAVIY SIVILIZATSIYALARI TIZIMIDA QASHQADARYO VOHASIDA KECHGAN TARIXIY-MADANIY JARAYONLARNING AHAMIYATI			
82.	Вохидов Ш.	<i>Шахрисабзские поэты и каллиграфы</i>	261
83.	Бўриев О., Пардаев Д.	<i>Насаф воҳаси этнотариҳи араб географ олими Ибн Ҳавқалнинг “Қитоб сураат ал-ард” асаридаги тавсифи</i>	265
84.	Хасанов А.М.	<i>Қашқадарёда зиёрат туризмнинг ривожланиш жараёnlари</i>	269
85.	Раҳмонов Ф.Ш.	<i>Миллий деҳқончилик технологиясидаги инновациялар тарихидан (Жанубий Ўзбекистон мисолида)</i>	272
86.	Пардаев А.	<i>Қашқадарё вилоятида халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқариш масалалари</i>	276
87.	Бердиев Ж.П.	<i>Қашқадарё воҳаси аҳолиснинг XIX аср охири – XX аср бошларидаги этник таркибини ҳужжатлар ва статистик материалларда ўрганилиши</i>	279
88.	Mamatqulov B.Sh.	<i>Sanoat sohasida kadrlar tayyorlash, oliy o'quv yurtlari va texnikumlar faoliyati: muammo va natijalar (Qashqadaryo viloyati misolida)</i>	282

89.	Очилов Ф.Э.	<i>Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида XX асрнинг 60 йилларида маиший хизмат кўрсатиш соҳасида муаммолар ва унинг натижалари</i>	286
90.	Samadova N., Aliqulova Sh.	<i>Mustaqillik yillarida Qashqadaryoda sanoat sohasi rivojlanishi</i>	291
91.	Samadova N.	<i>Qashqadaryolik ta'lim fidoyilari</i>	293
92.	Ernazarov A.X.	<i>Buxoro amirligining G'uzor bekligidagi hunarmandchilik, savdo-sotiq va soliq tizimi.</i>	295
93.	Akmatov O. Yo.	<i>XX asrning birinchi yarmida O'zbekiston qishloq xo'jaligida ro'y bergan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar (Qashqadaryo viloyati misolida)</i>	299
94.	Xўжаёров А.О.	<i>Насаф воҳаси алломаларининг тасаввуф таълимотидаги фаолияти</i>	303
95.	Xўжаёров А, Боқиев И.	<i>Мустақиллик йилларида Кўкгумбаз масжидида олиб борилган тиклаш-таъмирлаш ишлари</i>	308
96.	Xўжаёров А. Рўзиева М.	<i>Одина масжиди тарихига бир назар</i>	310
97.	Алимов О.С.	<i>Уруш йилларида қашқадарёликларнинг фронт ортидаги хизматлари</i>	313
98.	Ҳазратов Н.Б.	<i>История изучения древнего города Кеша и памятников культуры</i>	314
99.	Poyonov I.	<i>Amudaryo hududidagi ilk shaharlar va ularning mintaqaviy rivojlanishi (Qadimgi Sug'd misolida)</i>	321
100.	Ro'ziboyev D.	<i>Qashqadaryo vohasida chorvachilikning moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishi</i>	323
101.	Boyqobilov A.	<i>Atoqli nasafiy ulamolari hayoti va ijodi</i>	325
102.	Самаров Ф.	<i>Султон Мир Ҳайдар ота мажмуаси қўйи Қашқадарёдаги йирик тарихий-меъморий обида сифатида</i>	328
103.	Каромов Ш.	<i>Яккабоғ ва Чироқчи воҳаларидаги тарихий маданий жараёнлар</i>	331
104.	G'ofurova S.	<i>Qashqadaryo vohasi shaharlari aholisining mashg'ulotlari</i>	336
105.	Ravshanov A.	<i>Mustaqillik yillarida Qashqadaryo vohasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida turizm sohasining o'rni</i>	340
106.	Ахматов А.	<i>Қашқадарё вилоятида театр санъатининг йўлга қўйилиши ва унинг кейинги йиллардаги ҳолати</i>	343
4-SHO'BA. YANGI O'ZBEKISTONDA TARIX VA IJTIMOIIY FANLAR TARAQQIYOTI: MUAMMOLAR HAMDA ISTIQBOLLAR			
107.	Алиев Б.	<i>Янги Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда қадриятларининг ўрни</i>	347
108.	Мухтаров А.	<i>Ижтимоий давлат – ёшлар сиёсати ва иқтисодий фаровонликнинг муҳим омили</i>	350
109.	Ибрагимов Э.	<i>Ёшлар дунёқараши манипуляцияси: сабаблар ва оқибатлар</i>	357
110.	Абдуллаев Ў.	<i>Педагог кадрлар тайёрлайдиган таянч илм даргоҳи тарихидан (Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети)</i>	363

111.	Байалиев Дж.	<i>Янги Ўзбекистонда шахс эркинлигини ривожлантиришда ижтимоий-гуманитар фанларнинг роли</i>	366
112.	Хамраева Н.	<i>Jadidlar faoliyatida ta'rifatparvarlik va barkamol avlod tarbiyasi masalalari</i>	368
113.	Мавлянов У., Тангирбердиев Ш.	<i>“Бойсунгур санъат академияси” ҳақида айрим мулоҳазалар</i>	371
114.	Усмонов М, Очилова Х	<i>Қашқадарё воҳаси этнографиясини ўрганишда маҳаллий ёзма манбаларнинг аҳамияти</i>	376
115.	Марқаев К.	<i>Этник бирликлар – тарих даракчилари</i>	379
116.	Isayev O.A.	<i>Sovet hukumatining Termiz shahrida amalga oshirgan madaniy sohaga oid siyosati (XX asrning 20-yillarda)</i>	382
117.	Сафаров Б.	<i>Туркистондаги сўл эсерлар партияси тарихидан</i>	385
118.	Хосиятов Х.О.	<i>Мустақиллик йилларида Термиз шаҳридаги археология музейи</i>	387
119.	Турсунов А.А.	<i>Қозоғистон ва Ўзбекистон республикаларининг мустақиллик йилларидаги маданий алоқалари</i>	390
120.	Asadova R.B.	<i>O'zbekiston va Hindiston davlatlarining madaniy aloqalari</i>	393
121.	Амонова Ф.	<i>Хива хонлигида банклар</i>	398
122.	Қандов Б.М.	<i>Назир Тўрақуловнинг Туркистон АССРдаги ижтимоий фаолияти</i>	400
123.	Ахмадова Н.А.	<i>Ўзбекистон ва Германия – янги ҳамкорликларининг ривожланиши</i>	405
124.	Махматқулов Ж.И.	<i>Davlat va jamoat tashkilotlarining giyohvandlikka qarshi kurash bo'yicha hamkorligi</i>	408
125.	Савриев Ж.Ф.	<i>Ўрта Зарафшон воҳасида – Кармана шаҳрининг номланиши ва топографияси</i>	412
126.	Эшимов Ш.Х.	<i>Ўзбекистон суд тизими тарихидан</i>	415
127.	Очилова Х.О.	<i>Ўзбекларда бешик билан боғлиқ удумлар (Қариш воҳаси мисолида)</i>	420
128.	Кенджаев Я.Ю., Омонова Ф.А.	<i>Совет иттифоқининг гарбий вилоятларидан кўчирилган саноат корхоналарининг жойлаштирилиши</i>	427
129.	Kendjayev Y.Yu.	<i>O'zbekistonda sanoatning harbiy izga tushurilishi</i>	429
130.	Кенджаев Я.Ю.	<i>Ўзбекистонга гарбий минтақалардан кўчирилган саноат корхоналари</i>	431
131.	Qurbonov A.	<i>O'zbekistonning 1930-1950 yillardagi xalq xo'jaligi tarixining mustaqillik davrida o'rganilishi</i>	433
132.	Shirinov S.A.	<i>Buxoro xonligi davlat boshqaruvida sud va sud ishlarining ahamiyati</i>	437
133.	Salomov I.	<i>Ikkinchi jahon urushi yillarida evakuatsiya qilingan ta'lim muassasalari, ilmiy tashkilotlar faoliyatlarining yo'lga qo'yilishi (O'zbekiston sharoitida)</i>	440
134.	Alimova F.	<i>Yevropa yozma manbalarida Buxoro xonligida shayboniylar davri siyosiy hayoti va davlat boshqaruv tartiblarining aks etishi.</i>	445

135.	Гуллиев Н.Б.	<i>Ўрта асиёнинг илк ўрта асрлардаги халқаро алоқаларининг араб муаррихлари манбаларда ёритилиши</i>	449
136.	Jo'rayeva M.Yu.	<i>The content of the complex approach to the development of speech activity of students</i>	451
137.	Jomurodov L.I.	<i>Ijtimoiy-maishiy turmush sharoiti salbiy oqibatlarining sil kasalligi tarqalishiga ta'siri.</i>	453
138.	Nazarov R.N.	<i>Yoshlar dunyoqarashining shakllanishiga ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri</i>	456
139.	Олимжонова Г.	<i>Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда божхона ишининг ривожланиш тенденциялари</i>	458
140.	Xoliqov G'.J.	<i>Ўзбекистоннинг тиббиёт соҳасида хорижий мамлакатлар билан алоқалари тарихи</i>	461
141.	Panjiyev A.O'.	<i>Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekistonda paxta siyosati</i>	464
142.	Temirova F.	<i>Ikkinchi jahon urushida O'zbekistonlik xotin-qizlarining jasoratlari</i>	467
143.	Турдибоева Г.Д.	<i>Ўзбекистонда вояга етмаганлар билан боғлиқ ҳуқуқбузарликка қарши курашининг ҳуқуқий асослари</i>	470
144.	Tursunov X.N.	<i>Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tarixchi mutaxassislar tayyorlash borasidagi islohotlar</i>	475
145.	Umbarova N.E.	<i>Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonning matbuotda yoritilishi</i>	479
146.	Бўронов О.М.	<i>Қишлоқларда турли юқумли касалликларга қарши курашиш тадбирлари ва унинг муаммолари</i>	482
147.	Худойкулов И.	<i>XX асрнинг 20 йилларида Ўзбекистонда суд тизими (Жанубий вилоятлар мисолида)</i>	485
148.	Jumayev A.	<i>Mustaqillik yillarida Qarshi tumanida qishloq xo'jaligini holati</i>	489
149.	Amirov E.	<i>Toshkent davlat yuridik universitetida ta'lim jarayonlarining tashkil etilishi</i>	494
150.	Холмаматов Ф.	<i>Ички ишлар органларида кадрлар сиёсати (мустақиллик йилларида)</i>	497
151.	Ibragimov A.	<i>Yangi O'zbekistonda ijtimoiy islohotlar jamiyatda demokratik tamoyillarni amalga oshirishning muhim mezonlari</i>	500
152.	Ражабов Р.	<i>Тарих фанини ўқитишда достонларда акс этган чорвадор аҳоли турмуш тарзи билан боғлиқ маълумотларнинг аҳамияти</i>	504
153.	Ражабов Р.	<i>Достончилик аъёнлари шаклланишининг тарихий асослари</i>	507

**YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA TARIX VA
IJTIMOIY FANLARNING DOLZARB MASALALARI,
RIVOJLANISH TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI**
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani
materiallari

2024-yil 17 – 18-may

Muharrir: B. Musayev
Texnik muharrir: K. Qudratova
Kompyuterda sahifalovchi: F. Akramova

Bosishga ruxsat etildi: 13.05.2024 y.
Ofset qog‘oz. Qog‘oz bichimi: 60x84 1/16.
“Cambria” gar. Ofset bosma.
Hisob nashriyot t.: 32,34. Shartli b. t.: 32,38.
Adadi: 50 nusxa. Buyurtma №48

QarMII kichik bosmaxonasida chop etildi.
180100. Qarshi shahri, Mustaqillik ko‘chasi, 225 – uy.
Telefon 91-466-80-32.